ZBORNIK RADOVA

2. MEĐUNARODNE ZNANSTVENO-STRUČNE KONFERENCIJE

MIGRACIJE I IDENTITET:
KULTURA, EKONOMIJA, DRŽAVA

SVEZAK III – ZNANSTVENO-STRUČNA KNJIGA

POVIJESNI I SUVREMENI ASPEKTI MIGRACIJA

IMIN

ZBORNIK RADOVA, SVEZAK III

ZNANSTVENO-STRUČNA KNJIGA

POVIJESNI I SUVREMENI ASPEKTI MIGRACIJA /

HISTORICAL AND CONTEMPORARY ASPECTS OF MIGRATION

IZDAVAČ
Institut za migracije i narodnosti, Zagreb
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti - Razred za prirodne znanosti

ZA IZDAVAČA
Marina Perić Kaselj

UREDNICA
Marina Perić Kaselj

UREDNIŠTVO
akademik Ferdo Bašić
akademik Anđelko Akrap
akademik Dragutin Feletar
dr. sc. Aleksandar Vukić
dr. sc. Maria Florencia Luchetti
dr. sc. Danijel Knežević

RECENZENTICE
dr. sc. Ana Perinić Lewis
dr. sc. Andreja Rudančić

Grafičko oblikovanje
Seniko studio d.o.o., Zagreb

Lektura (hrvatski jezik)
Marija Magdić, prof.

Lektura (engleski jezik)
Sanja Gregić, prof.

Korektura
Tomislav Vodička, prof.

ISBN elektroničko izdanje 978-953-6028-56-6

Zagreb, 2022.

Knjiga je objavljena uz potporu Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske.

Predgovor / Foreword

Druga međunarodna znanstveno-stručna konferencija „Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država“ održana je u hibridnom obliku, putem interneta i uživo, 19. i 20. svibnja 2021. godine uživo na Sveučilištu Libertas, Edward Bernays Visokoj školi za komunikacijski menadžment, Hrvatskoj matici iseljenika u Zagrebu te 21. svibnja 2021. godine putem interneta na Ekonomskom fakultetu u Osijeku. Pokrovitelji konferencije bili su Ured predsjednika Hrvatskog sabora i Grad Zagreb. Uz Institut za migracije i narodnosti kao glavnoga organizatora, u organizaciji je sudjelovalo i 19 suorganizatora, od toga 9 međunarodnih sveučilišnih i znanstvenih institucija. Više od 240 znanstvenika, sveučilišnih profesora, doktoranda i stručnjaka iz područja migracija iz nekoliko zemalja i kontinenata i iz više od sto različitih znanstvenih, sveučilišnih, državnih institucija i udruga dalo je svoj doprinos u izlaganjima, raspravama i zaključcima. Radovi prezentirani na konferenciji koji su prihvaćeni za objavljivanje nalaze se u zborniku radova istoimenog naziva koji je podijeljen u tri sveska. Izdavači zbornika su Institut za migracije i narodnosti te HAZU – razred za prirodne znanosti. Prvi svezak zbornika je znanstvena knjiga pod nazivom *Demografski i kulturni aspekti migracija* u kojoj se nalazi 21 rad. Drugi svezak zbornika je znanstvena knjiga pod nazivom *Sigurnosni i gospodarski aspekti migracija* u kojoj se nalaze 24 rada. Treći svezak je znanstveno-stručna knjiga pod nazivom *Povijesni i suvremeni aspekti migracija*. Podijeljena je na šest podnaslova ili podtema: *Dijasporske zajednice i identitet, Identitet i očuvanje baštine, Nacionalne manjine u Hrvatskoj i susjednim zemljama, Migracije i upravljanje kriznim situacijama, Aktualni migracijski problemi* te *Informacijske tehnologije i svakodnevni život*.

U njoj se nalaze 44 rada koja potpisuje 67 autora, od toga 37 znanstvenih, 6 stručnih radova i jedan studentski rad. Uz hrvatski jezik, u knjizi su objavljeni radovi i na engleskom, španjolskom, slovenskom, bosanskom i srpskom jeziku. Svi radovi prošli su postupak dvostruke slijepe recenzije. Cjelovita knjiga radova također je recenzirana i od strane recenzenata, stručnjaka iz područja migracija i ekonomije.

Deset radova obrađuje temu dijaspore i identiteta. Svrstani su kronološki od povijesnih tema kao što su odnos Kraljevine Jugoslavije prema njenim dijasporama, postblajburške emigracije i jugoslavenske tajne službe, ekonomske emigracije početkom 60-ih i 70-ih godina 20 st., ekonomskih migranata u Jugoslaviji sve do suvremenih tema i metoda u pristupu istraživanja dijaspore. Obuhvaćene su različite suvremene dijasporske teme o Hrvatima u Belgiji, Kanadi, Čileu, Argentini, Australiji, kao i radovi koji se bave pitanjima odnosa dijaspore u doba globalizacije.

Pet radova identitet razmatra u kontekstu očuvanja baštine s pravnog i religijskog stajališta, s aspekta uloge lokalnih zajednica u Hrvatskoj u njenom očuvanju i promociji, ali i kao vrijednosti nematerijalne kulturne baštine Hrvata u BiH.

U poglavlju o nacionalnim manjinama u Hrvatskoj i susjednim zemljama nalazi se sedam radova koji problematiziraju različite manjinske teme – od Nijemaca, Talijana, Slovenaca, Roma, Albanaca u Hrvatskoj do zaštite manjinskih prava u Srbiji i depopulaciji Hrvata u Vojvodini.

Osam radova nalazi se u poglavlju *Migracije i upravljanje kriznim situacijama* u kojima je prikazan različit spektar tema – od prijema izbjeglica u okupiranoj Srbiji 1941. godine do obilježja suvremenih migracija u EU-u, migracijske krize u odnosu na sigurnosne i humanitarne zahtjeve, pitanja komunikacija i migracijskih procesa u odnosu na epidemiju Covid-19, migrantske krize u BiH, anti-imigracija mladih do ideoloških promjena strukture migracija u Europi.

O aktualnim migracijskim problemima progovara se u sedam radova u kojima su zastupljene teme od ekonomskih efekata suvremenih emigracija, migracija visokoobrazovanih kadrova, hrvatskih liječnika u EU-u, utjecaju iseljavanja na ostvarivanje strateških ciljeva Republike Hrvatske do odlaska mladih iz BiH, demografskih aspekata doseljavanja u Hrvatsku i novih oblika povezivanja i interakcije kroz Europski odbor regija i Unije za Mediteran.

U posljednjem poglavlju knjige pod nazivom *Informacijske tehnologije i svakodnevni život* nalazi se šest radova koji raspravljaju o suvremenoj tehnologiji i njenom utjecaju na kvalitetu življenja kroz primjere pametnih sela kod umirovljeničke populacije, primjene tehnologije u učenju, procesa digitalne transformacije, projektnog menadžmenta do virtualnih identiteta.

Autori ovih radova dolaze iz različitih sveučilišnih, znanstvenih, državnih institucija kao i nevladinog sektora u Hrvatskoj i inozemstvu. Njihovim interdisciplinarnim i multidisciplinarnim pristupom teme se istraživački obrađuju s različitih gledišta upotpunivši teorijske spoznaje s podacima dobivenim izravno na terenu.

Sadržaj / Content

Predgovor / Foreword

DIJASPORSKE ZAJEDNICE I IDENTITET / DIASPORA COMMUNITIES AND IDENTITY

1. **Miha Zobec**
   Med „Neodrešenimi brati“ in „Deseto Banovino“:
   Kraljevina Jugoslavija in njeni diaspori /
   Between the »Unredeemed Brothers« and the »Tenth Banovina«:
   the Kingdom of Yugoslavia and its Two Diasporas 12
2. **Ante Delić**
   Postbleiburška emigracija i jugoslavenske tajne službe –
   slučaj Mate Frkovića /
   Post-Bleiburg Croatian Emigrants and Yugoslavian Secret Services:
   the case of Mate Frković 33
3. **Luka Šajnović**
   Uzroci hrvatske ekonomske emigracije 60-ih i početkom
   70-ih godina 20. st. /
   Causes of Croatian economic emigration during 1960s and early 1970s 48
4. **Wollfy Krašić**
   Migrant Workers as a Security Challenge for the
   Yugoslav Communist Regime /
   Radni migranti kao sigurnosni izazov
   za jugoslavenski komunistički režim 61
5. **Ana Malnar**
   Istraživanja hrvatskog iseljeništa u Belgiji /
   Research of the Croatian diaspora in Belgium 76
6. **Zrinka Malešević, Lucija Lerga, Gordana Martinović**
   Zastupljenost hrvatskog iseljeništva u Kanadi te načini
   očuvanja hrvatskog identiteta kroz generacije /
   Representation of Croatian Emigration in Canada and Ways of
   Preserving Croatian Identity Through Generations 87
7. **Sara Večaralo**
   Preporod hrvatskih zajednica u Čileu /
   Revival of Croatian communities in Chile 105

8. **Oliver Zambrano, Franklim Colletti**
Archivos y acceso a la información sobre los croatas en Sudamérica / Files and access to information about Croats in South America 119

9. **Nadia Andrea De Cristóforis**
Aproximaciones teóricas y metodológicas en el estudio de las migraciones, desde la América del Sur (Argentina) / Theoretical and Methodological Approaches in the Study of Migration from South America (Argentina) 132

10. **Doris Peručić, Marijana Greblički, Ivana Đirlić Šindija**
Croatian diaspora as a market segment for the tourist industry – the case of Australia / Hrvatska dijaspora kao tržišni segment za turističku industriju: primjer Australije 152

11. **Ljubiša R. Mitrović, Dragana Lj. Mitrović, Dunja Z. Veličković**
Globalizacija, seobe elita znanja i nova kolonija dijaspore / Globalization, migrations of the knowledge elites and the new colony of the diaspora 175

IDENTITET I OČUVANJE BAŠTINE / IDENTITY AND PRESERVATION OF HERITAGE

1. **Mato Arlović**
Državotvorno i revolucionarno ustavotvorstvo i Ustav Republike Hrvatske iz 1990. / State-building and Revolutionary Constitution-making and the 1990 Constitution of the Republic of Croatia 194

2. **Josip Blažević**
Religijska komponenta u očuvanju identiteta – biblijsko-teološki pristup / The Religious Component in Preserving Identity A Biblical-Theological Approach 215

3. **Marija Završki, Katarina Horvat, Veronika Završki**
Novo ruho Slavonije i Baranje – lokalna zajednica između očuvanja i promocije baštine / The new attire of Slavonia and Baranja. A local community between preservation and promotion of heritage 230

4. **Žana Ćorić**
Nematerijalna kulturna baština u funkciji očuvanja identiteta Hrvata u Bosni i Hercegovini / Intangible cultural heritage in the function of preservation identity of Croats in Bosnia and Herzegovina 251

5. **Matijas Baković, Krešimir Bušić**
Mogući pogledi na identitet Hrvata u Bosni i Hercegovini / Possible views on the identity of Croats in Bosnia and Herzegovina 276

NACIONALNE MANJINE U HRVATSKOJ I SUSJEDNIM ZEMLJAMA / NATIONAL MINORITIES IN CROATIA AND NEIGHBORING COUNTRIES

1. **Frane Gverić**
Nijemci i Talijani – spori nastanak i brzi nestanak dvaju naroda s rubnih granica Hrvatske / German and Italian national community: slow formation and fast disappearance of the two peoples from the boundary borders of Croatia 294

2. **Gleb Pilipenko**
Dokumentiranje mađarskih govora u središnjoj Hrvatskoj / Documentation of Hungarian Dialects in Central Croatia 314

3. **Barbara Riman, Julija Jančec**
Pogled pripadnika slovenske zajednice Kvarnera na slovensko-hrvatsku granicu nekada i danas / The Slovene community in Croatia and the Slovene-Croatian border 320

4. **Danijel Vojak**
Suvremena znanstvena istraživanja povijesti Roma u Republici Hrvatskoj / Contemporary scientific research on the history of the Roma in the Republic of Croatia 335

5. **Gabrijela Kryeziu, Davor Perkov**
Utjecaj albanske zajednice na gospodarske aktivnosti u Republici Hrvatskoj / The Influence of the Albanian Community on the Economic Activities in the Republic of Croatia 353

6. **Nada Raduški**
Regionalni bilateralni sporazumi Srbije kao mehanizam zaštite manjinskih prava / Regional bilateral agreements of Serbia as a minority rights protection mechanism 373

7. **Milena Sekulić, Srđan Timotijević**
Depopulacija Hrvata u Vojvodini i predlozi za zaštitu hrvatskog nacionalnog identiteta / Depopulation of Croats in Vojvodina (Northern Serbia) and proposals for protection of croatian national identity 391

MIGRACIJE I UPRAVLJANJE KRIZNIM SITUACIJAMA / MIGRATION AND CRISIS MANAGEMENT

1. **Katica Jurčević**
Obilježja suvremenih migracija u EU / Characteristics of modern migration in the EU 406

2. **Krunoslav Malenica, Vlaho Kovačević**
Migracijska kriza na razmeđu sigurnosnih i humanitarnih zahtjeva / Migration crisis at the crossroads of security and humanitarian demands 417

3. **Damir Josipovič**
Vulnerable groups and minorities at the Rapid Spread of COVID-19? The Medical-Geographic Perspective and Regional Disparities in Slovenia and Its Surroundings / Ranjive populacije, manjine i brzo širenje COVID-19: medicinsko-geografska perspektiva i regionalni dispariteti u Sloveniji i njezinoj okolici 437

4. **Franz Shausberger, Selmo Cikotić, Mile Matijević, Jugoslav Jovičić**
Criminogenic characteristics of the migrant crisis in Bosnia and Hercegovina / Kriminogene karakteristike migrantske krize u Bosni i Hercegovini 464

5. **Elizabeta Mađarević**
Ideološka promjena strukture migracija u Europi – slučaj „izbjegličke krize“ 2015. – 2016. / Ideological change of the migrant structure in Europe – the case of the “refugee crisis” in 2015/2016..... 479

6. **Dino Vukušić, Andrej Ivan Nuredinović, Rašeljka Krnić**
Anti-immigration and youth in the UK – the example of Skinheads /
Anti-imigracija i mladi u Velikoj Britaniji: primjer Skinheadsa 502

7. **Darko Gavrilović, Lazar Lazić**
„Novo Vreme“ o prijemu izbjeglica u Srbiji za vrijeme
Vlade Milana Aćimovića 1941. godine /
“Novo Vreme“ on the reception of refugees in Serbia during
the Commissioner Government of Milan Acimovic in 1941. 520

8. **Darko Marinac**
Komunikacija u vrijeme kriza – na primjeru pandemije/
epidemije Covid-19 i potresa u Zagrebu i Sisačko-moslavačkoj županiji /
Communication in times of crisis: COVID-19 pandemic-epidemic case
study and earthquakes in Zagreb and Sisak-Moslavina county 534

AKTUALNI MIGRACIJSKI PROBLEMI / CURRENT MIGRATION PROBLEMS

1. **David Car, Luka Antekolović**
Utjecaj iseljavanja na ostvarivanje strateških ciljeva Republike Hrvatske /
The influence of emigration on the achievement of strategic
goals of the Republic of Croatia 594

2. **Hrvoje Jošić, Andrija Baric, Petra Ostrički**
Ekonomski efekti suvremene emigracije u Republici Hrvatskoj /
Economic effects of modern emigration in Republic of Croatia 607

3. **Nenad Pokos, Juraj Pokos**
Demografski aspekt doseljavanja u Hrvatsku 2011. – 2019. /
Demographic aspect of immigration to Croatia (2011 - 2019) 622

4. **Lidija Baltin Stojkanović**
Migracije visokoobrazovanih kadrova u Republici Hrvatskoj /
Migrations of highly educated people in the Republic of Croatia 643

5. **Stela Fumić**
Hrvatski liječnici u Europskoj uniji /
Croatian doctors in the European Union 655

6. **Stevan Petković**
Trend odlaska mladih iz Bosne i Hercegovine – uzroci i posljedice /
Trend of Youth Emigration From Bosnia and
Herzegovina-Causes and Consequences 675

7. **Majda Rubić**
Europski odbor regija i unija za Mediteran /
European Committee of the Regions and Union for the Mediterranean 688

INFORMACIJSKE TEHNOLOGIJE I SVAKODNEVNI ŽIVOT / INFORMATION TECHNOLOGIES AND EVERYDAY LIFE

1. **Aleksandar Erceg, Jovanka Damoska Sekuloska**
Smart villages – examples from Croatia and Macedonia /
Pametna sela – primjeri iz Hrvatske i Makedonije 702

2. **Natasha Kathleen Ružić**
Pensioners' perceptions of the importance of interaction, sport, music, entertainment and life-long learning for their quality of life: Results of the initial project survey /
Percepcije umirovljenika o važnosti interakcije, sporta, glazbe, zabave i cjeloživotnog učenja za njihovu kvalitetu života: Preliminarni razultati istraživanja 719

3. **Dino Bruža**
The Perspective of Information and Communication Technology in Special Programs as a Part of the Virtual Identity of Croatia /
Perspektiva informacijsko-komunikacijske tehnologije u posebnim programima kao dio virtualnog identiteta Hrvatske 739

4. **Davor Perkov**
Upravljanje otporom ljudi u provedbi digitalne transformacije poslovanja /
Managing people's resistance in implementing digital business transformation 755

5. **Natasha Kathleen Ružić**
Second Language Learning Using Information Communication Technologies: Selection and use of ICTs /
Učenje drugog jezika korištenjem informacijsko-komunikacijskih tehnologija: odabir i korištenje ICT-a 774

6. **Maja Vizja**k
Projektni menadžment - Analiza projekata Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020. po regijama Republike Hrvatske" /
Project management Project analysis Operational Program "Competitiveness and Cohesion 2014 - 2020" by regions of the Republic of Croatia..... 792

I

Dijasporske zajednice i identitet / Diaspora communities and identity

Miha Zobec
mzobec@zrc-sazu.si
Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU

Med „Neodrešenimi brati“ in „Deseto Banovino“: Kraljevina Jugoslavija in njeni diaspori[1]

Izvleček

Prispevek obravnava vprašanje odnosa Kraljevine Jugoslavije do njenih »rojakov« v zamejstvu in izseljenstvu ter skuša odgovoriti na vprašanje, v kolikšni meri je politični aktivizem izseljencev v Jugoslaviji in Argentini sovpadal s težnjami Jugoslavije po oblikovanju diaspore. Osredotoča se na vprašanje skupnosti Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine, saj predstavljajo nacionalno manjšino, katere pripadniki so se izseljevali zaradi pritiskov fašistične Italije. Na podlagi študij o izvajanju zunajteritorialne suverenosti ugotavlja, kako je Jugoslavija naslavljala manjšine v sosednih državah in kako izseljenstvo. Vprašanje izseljencev iz Julijske krajine namreč po eni strani predstavlja problematiko jugoslovanskih manjšin v sosednih državah, po drugi pa »desete banovine«, torej zamišljenega izseljenstva Kraljevine Jugoslavije. Z analizo političnega aktivizma izseljencev iz Julijske krajine v Jugoslaviji in Argentini prispevek ugotavlja, da so izseljenci nenehno opozarjali na problem fašističnega zatiranja v Julijski krajini, Jugoslavija pa tega problema ni zmogla nasloviti zaradi podrejenega položaja Kraljevine Jugoslavije v mednarodnih odnosih in kompleksne sestavljenosti države. Ugotavlja, da je dejstvo, da Jugoslavija ni zmogla nasloviti vprašanja manjšine, ob nespametni politiki diplomatskih predstavnikov v Argentini in utišanju drugače mislečih izseljencev v Jugoslaviji, pripomoglo k izgubi kredibilnosti države v očeh izseljencev.

Ključne besede: *Kraljevina Jugoslavija, Julijska krajina, diaspora, »neodrešeni bratje«, »deseta banovina«.*

[1] Prispevek je nastal v okviru projekta „Manjšine, diaspore in subverzivneži: izventeritorialni nadzor nad slovenskimi izseljenci med svetovnima vojnama“ (Z5-1880), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS) iz državnega proračuna.

S koncem prve svetovne vojne so na ruševinah imperijev v Srednji in Vzhodni Evropi nastale nove nacionalne države (Bartov in Weitz 2013). Slednje so delovale kot nacionalizirajoče države (*nationalizing states*), torej kot „lastnina“ konstitutivnega naroda, ki si je v vnemi po izgradnji nacije in države (*nation-building*) prizadeval preostale etnične skupnosti asimilirati ali si jih kako drugače pokoriti. K temu jih je vodil tudi strah, da bi prisotnost nacionalnih manjšin okrnila njihovo suverenost nad ozemljem ter prepričanje, da so manjšine predstavljale „peto kolono“ sosedne države, njihove domovine. Na ta način je problematika nacionalnih manjšin, torej skupnosti, ki so bile z oblikovanjem držav potisnjene v drugotno vlogo, v okviru Srednje in Vzhodne Evrope postal posebej pereč. Od 30 milijonov, kolikor je pripadnikov manjšin živelo v tedanji Evropi, jih je 25 namreč živelo zgolj v srednjem in vzhodnem delu kontinenta (Mazower 1997, 52).

Prizadevanje po nacionalizaciji političnega življenja je države v tem času vodilo tudi k vzpostavitvi nadzora nad „svojim“ izseljenstvom, torej nad tistimi pripadniki konstitutivnega naroda, ki so živeli v daljni tujini. Na to pot je med prvimi, že proti koncu 19. stoletja stopila Italija, a je bil šele fašistični režim tisti, ki je izseljence izrecno obravnaval kot Italijane na tujem (*italiani all'estero*). Fašistična Italija je že obstoječ birokratski aparat nadgradila in ga prepojila s fašistično ideologijo, skladno s prepričanjem, da ji bo to omogočilo organsko povezavo izseljenstva z „matico“. Na to pot „nacionalizacije“ izseljenstva je krenila tudi nova jugoslovanska država (Choate 2008, Pretelli 2010, Brunnbauer 2016).

Države so si torej prizadevale oblikovati čezmejno nacionalno skupnost, ki bi vključevala tako „rojake“ v izseljenstvu kot tiste v zamejstvu (prim. Brubaker 1996). Slovenci in Hrvati v Julijski krajini, regiji priključeni Italiji po prvi svetovni vojni, so torej po eni strani predstavljali manjšino v državi, ki si je prizadevala za nacionalno homogenizacijo, po drugi so računali na pomoč sosedne države, svoje „domovine“. Prisilna italijanizacija je nazadnje vodila k množičnemu izseljevanje v jugoslovansko „domovino“ (do 1929 Kraljevino SHS, od tedaj Kraljevino Jugoslaviji; v nadaljevanju bom za državo uporabljal preprosto izraz Jugoslavija). Precejšen delež izseljencev pa je nov dom našel v oddaljeni Argentini. Izseljenci iz Julijske krajine so bili nekakšni „manjšinci v izgnanstvu“. Njihovo politično izseljensko gibanje je bilo na jugoslovanskih tleh dolgo časa tesno povezano s strukturami oblasti, posebej s kraljevo diktaturo. Pri tem se ni razlikovalo od podobnih gibanj „izseljencev v domovini“ po Evropi, ki so bila ravno tako prepletena z državno politiko in povezana z avtoritarnimi prizadevanji oblastnikov. Slednji so tovrstna gibanja izrabili za uresničevanje interesov oblasti (*Núñez Seixas 2016, 597-598)*.

Izseljevanje iz Julijske krajine v Argentino je za Jugoslavijo predstavljalo drugačno preizkušnjo, saj so izseljenci postali del zamišljene skupnosti Jugoslovanov po svetu, poznane pod izrazom „deseta banovina“. Ta je po upravnih reformah 1929 dopolnje-

vala devet banovin na tleh Jugoslavije in bila tako integralno, vsaj na idejni ravni, če ne že dejansko, povezana z državno celoto (Brunnbauer 2016, 223). Kljub temu, da Jugoslavija „svojih“ izseljencev ni mogla nadzorovati tako, kot je državljane na svojih tleh, si je prek konzularne infrastrukture prizadevala, da bi izseljenci ostajali lojalni državi izvora. Pri tem seveda ni mogla računati na posebne uspehe, saj že na domačih tleh ni mogla prodreti z nacionalizacijo. V zvezi z emigranti iz Julijske krajine se je pojavila dodatna težava, saj so bili kot Slovenci in Hrvati sicer pripadniki konstitutivnega naroda, vendar so bili kot italijanski državljani za italijansko oblast nedosegljivi. Pri navezovanju stikov z njimi je zato država lahko uporabila zgolj mehanizme „oblikovanja diaspore“, ne pa tudi „integriranja diaspore“ (Gamlen 2008, 851). Prav to, da država izseljencem ni mogla pomagati pri rešitvi konkretnih zasebno-pravnih zagat, je ob velikokrat nespametni politiki jugoslovanskih diplomatskih predstavnikov, pripomoglo k odtujitvi teh izseljencev od Jugoslavije.

Raziskovanje vprašanja izseljencev iz Julijske krajine omogoča povezovanje analize odnosa države do zamejstva in izseljenstva ter ugotavljanje, v kolikšni meri je Jugoslavija uspela integrirati pristopa do „rojakov na tujem“. Perspektivi državnih politik do „rojakov“ v izseljenstvu ali zamejstvu raziskovalci običajno proučujejo ločeno, to pa onemogoča analitični preboj v razumevanju državnega angažmaja za „rojake“ na tujem. Le ugotavljanje, v katerih okoliščinah in zakaj se določena država angažira za določene skupine za mejami njene teritorialne suverenosti, pomembno pomaga pri poznavanju državnega čezmejnega angažmaja (Waterbury 2010, 131). Zbrano gradivo priča, da je jugoslovansko prizadevanje za „rojake“ v zamejstvu vsaj v času kraljeve diktature predstavljal krinko za mobilizacijo identitetne politike, ki je z naslavljanjem jugoslovanskosti preusmerjala pozornost z nepriljubljene monarhije in ta način utrjevala oblast. Pogled na celotno jugoslovansko čezmejno politiko pa razkriva državo, ki se je predstavljala za glasnika vseh Jugoslovanov, vendar ji je šibek položaj v mednarodnih odnosih preprečeval, da bi se odločneje zavzela za „zamejce“. Nazadnje je, za razliko od Madžarske, ki je imela približno dve tretjini rojakov za mejami, na te Jugoslovane lahko preprosto pozabila, ne da bi za to bila politična legitimnost vladajočih kakor koli prizadeta.

V času kraljeve diktature je gibanje emigrantov iz Julijske krajine v Jugoslaviji sodilo v kompleks „prostovoljnih društev“, ki so služila kot „dodatno orodje jugoslovanskega narodotvornega in državotvornega projekta“ (Petrungaro in Giomi 2019, 7). Emigrantskega gibanja, ki je najbolj zaživelo prav v času diktature, torej ne moremo razumeti izven kontekstov jugoslovanske državne politike, ki je načrtno usmerjala in nadzirala delovanje vseh društev.

Vprašanje emigrantov na jugoslovanskih tleh zato razkriva, kako si je določena smer v političnem gibanju emigrantov v sozvočju z državno politiko uspela zagotoviti nadzor nad gibanjem in monopol nad njegovo reprezentacijo. Jugoslovanska politika

je gibanje izkoristila za uresničevanje narodotvornih načrtov, ni pa nikoli integrirala prizadevanj izseljencev v svojo državno politiko. Po jugoslovanskem zbližanju z Italijo je nadzor državnih struktur zaradi italijanskega pritiska pripeljal do zatona političnega gibanja. S tem se je aktivizem v imenu „neodrešenih bratov“ preselil k izseljenski skupnosti iz Julijske krajine v Argentini. Pri prikazu dejavnosti emigrantov v Jugoslaviji se opiram na gradivo italijanske diplomacije, zlasti predstavništva v Beogradu. S pomočjo diplomatsko-konzularne infrastrukture je Italija namreč skrbno nadzorovala dejavnosti emigrantskega gibanja. To ji je uspelo tudi zato, ker so bili med emigranti ovaduhi, ki so informacije posredovali italijanskim konzulatom (Vovko 1978, 471). Italijanski predstavniki so sicer težili k temu, da so zmanjševali pomen emigrantskega gibanja, vendar njihova poročila zaradi temeljitega vpogleda v delovanje izseljenskega gibanja predstavljajo pomemben vir. Posebej zato, ker se arhiv *Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine*, krovne izseljenske organizacije v tridesetih letih, ni ohranil.

Pregled zunajteritorialnega nadzora, ki ga je vršila jugoslovanska diplomatska služba nad izseljensko skupnostjo iz Julijske krajine v Argentini kaže, da se je velik del skupnosti obrnil proti Jugoslaviji, saj so jugoslovanski predstavniki načrtno preganjali vse, ki se niso strinjali s kraljevim režimom. Jugoslovanski ambasadorji in njihovo osebje tudi kasneje, ko so se odnosi med predstavništvom in izseljenci otoplili, niso zmogli premostiti prejšnjih razlik s skupnostjo in vzpostaviti tvornega sodelovanja. Kljub temu, da je večina izseljencev še vedno čutila, da Jugoslavija predstavlja določeno domovino, te domovine ni utelešala Kraljevina Jugoslavija, temveč drugače zasnovana južnoslovanska država.

Raziskovanje „manjšincev v izgnanstvu“ nam pomaga razumeti dinamike razmerij med nacionalnimi manjšinami, narodotvornimi politikami in nadzorom nad migracijami. Problematika izseljencev iz Julijske krajine je skratka izjemno kompleksna, zlasti zaradi tega, ker so se znašli na križišču interesov antagonističnih sosednih držav. Njihovo vprašanje ponazarja problem, ki je med vojnama pestil Evropo, torej soodvisnost med vprašanji nacionalnih manjšin, reakcijami izseljencev na manjšinski problem ter odnosov med državo gostiteljico in nacionalno domovino teh manjšin. Prav zaradi tega ima raziskovanje problematike izseljencev iz Julijske krajine širšo relevantnost.

Kraljevina Jugoslavija in njeni diaspori

Oblikovanje Jugoslavije je z vidika prebivalstva in demografske politike sledilo smernicam večine evropskih držav po prvi svetovni vojni. Kljub temu, da je demografija že v 19. stoletju (in že z absolutizmom) postala eden od prijemov modernizacijske politike, je bil čas po prvi svetovni vojni tisti, ki je državnemu nadzoru nad giba-

njem prebivalstva dal tudi nacionalizacijski pečat. Tako kot druge države v Srednji in Vzhodni Evropi je tudi Jugoslavija ločevala med „domačim“, konstitutivnim delom prebivalstva, in „tujim“, ki je v naporih po izgradnji nacije predstavljal moteč element in si ga je država zato prizadevala odpraviti. Nič nenavadnega torej ni, da so se administratorji selitvene politike zgledovali po italijanskem demografskem modelu, ki je izseljevanje etničnih Italijanov 1927 povsem zaustavil.[2] Etnični principi oblikovanja Jugoslavije so bili razvidni tudi v zakonu o državljanstvu, sprejetem 1928, ki je osebam „srbsko-hrvaško-slovenskega izvora“ olajšal pridobivanje državljanstva in predvideval, da Jugoslovani, ki so se rodili izven Jugoslavije ostanejo jugoslovanski državljani dokler državljanstva niso preklicali.[3]

Oblastni diskurz je torej temeljil na oblikovanju skupnosti, ki naj je ne bi povezovale državljanske pravice, temveč skupna dediščina, etničnost in kultura (Ragazzi 2017, 13) in je zato stremel k vzpostavitvi suverenosti nad vsemi ljudmi, ki so pripadali „srbsko-hrvaško-slovenskemu izvoru“, pa čeprav so živeli izven meja države. S prizadevanjem po oblikovanju čezmejne skupnosti Jugoslovanov je država na idejni ravni postavila odnos do rojakov v zamejstvu in tistih v izseljenstvu na skupno osnovo. Zaradi težav, s katerimi se je država soočala pri konstituiranju in umeščanju v mednarodni prostor, pa sta se odnosa do izseljencev in zamejcev dejansko v mnogočem razlikovala. Medtem ko je odnos do izseljenstva temeljil na spremembah v migracijskih tokovih, transformaciji jugoslovanskih socio-političnih struktur in potrebah migrantov, je bil odnos do čezmejnih jugoslovanskih manjšin pogojen z drugimi dejavniki. Nanj so vplivali kompleksen ustroj Jugoslavije, geopolitični kontekst in obravnava manjšin na jugoslovanskem ozemlju. Prvič, medtem ko so hrvaški in slovenski politiki opozarjali na težave manjšine v Julijski krajini, je bilo srbski vladajoči eliti to vprašanje tuje, saj je svojo interesno sfero postavljala na Balkan in v Podonavje in ne v Jadransko morje (Čermelj 1955, 194; Tchoukarine 2011, 40). Dejstvo, da mesto Julijske krajine ni zasedalo vidne vloge v jugoslovanski identiteti, je predstavljalo osnovno oviro pri oblikovanju kakršnega koli državnega angažmaja za intervencijo v imenu „neodrešenih bratov“ (prim. Østergaard-Nielsen 2003, 219). Jugoslavija poleg tega ni bila revizionistična država, kot so bile Madžarska in Italija ter kasneje Nemčija, temveč si je prizadevala za ohranitev postavljenih državnih meja (Mylonas 2012, 147). Drugič, država je imela mejne spore skorajda z vsemi sosedami, razen z Grčijo. Tako Madžarska kot Bolgarija in Italija so si prizadevale za širitev na račun Jugoslavije. Fašistična Italija, ki je pogojevala jugoslovansko politiko

[2] Hrvaški državni arhiv (HDA) fond 1071 *Izseljeniški komisariat*, šk. 549, Fedor Aranicki, „Naš izseljeniški problem“, *Letopis Matice srpske*, april 1930.

[3] „Zakon o državljanstvu kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev“, Uradni list mariborske in ljubljanske oblasti, 19 november 1928, str. 741.

do Julijske krajine, se je povezovala z jugoslovanskimi sosedami in si prizadevala izkoristiti njihovo sovraštvo do Jugoslavije ter tako državo izolirati v mednarodni politiki ter jo s podporo separatističnim gibanjem notranje destabilizirati (Sala 2000, 228). Tretjič, Jugoslavija je bila v mednarodni skupnosti na slabem glasu zaradi položaja manjšin v državi. Za razliko od Italije, ki je Društvo narodov ni obvezovalo k spoštovanju manjšinskih pravic (poleg tega je Italija bila članica Sveta DN, torej odločujočega organa), je bila Jugoslavija dolžna spoštovati določila, predvidena v mirovni pogodbi (prim. Macartney 1934). Pritožbe na račun nespoštovanja manjšinskih določil v Jugoslaviji so v obliki peticij preplavljale Društvo narodov (Azcarate 1972, 48-51). Posebej intenzivno so se na mednarodno telo obračali pripadniki makedonskih manjšin, katerih posebnosti je država zanikala in jih deklarirala za „južne Srbe“. V svoji asimilacionistični, diskriminatorni in nenazadnje ekspulzivni politiki je bila Jugoslavija v odnosu do makedonsko govorečih manjšin precej podobna italijanskemu postopanju do slovenske in hrvaške manjšine v Julijski krajini. Jugoslovanska politika do manjšin je torej delegitimirala prizadevanja države po zaščiti „svojih“ rojakov v Julijski krajini. To postane očitno ob upoštevanju dejstva, da je bila Jugoslavija ekonomsko zaostala in v mednarodnem prostoru nemočna država.

Italija je s svojo varnostno-obveščevalno mrežo in nadzorom prek konzularne infrastrukture učinkovito preprečevala, da bi se Jugoslavija bolj aktivno angažirala za svoje rojake v Julijski krajini. Manjšinski in emigrantski aktivisti so si zato prizadevali strniti vrste in internacionalizirati vprašanje Julijske krajine ter o vprašanju informirati jugoslovanske izseljenske skupnosti po svetu. Del tega zavzemanja je bilo tudi oblikovanje *Delovne skupine za svetovno zvezo Jugoslovanov* (Radna grupa za svetsku zajednicu Jugoslovena), katere idejni oče je bil vodja gibanja izseljencev iz Julijske krajine Ivan Marija Čok v navezi z migracijskim aktivistom Hinkom Sirovatko. Ustanovitev *Delovne skupine* je sledila smernicam, ki jih je zastavila *Svetovna zveza Poljakov na tujem*, ustanovljena 1934 v času diktature generala Piłsudskega. Tako kot poljska vzornica naj bi tudi jugoslovanska zveza v eni organizaciji, oblikovani v duhu državnih nacionalističnih kampanj v tridesetih letih, povezovala Jugoslovane v zamejstvu in izseljenstvu. Kljub temu, da je kralj Aleksander zamisel po ustanovitvi take organizacije podpiral, ideja ni dobila ministrske podpore, zato dlje od ustanovnega srečanja ni prišla.[4] Pomanjkanje državne podpore je kazalo na primanjkljaj interesa za resničen angažma za Julijsko krajino, kar je mogoče ob pozornem spremljanju dogajanja zaslediti tudi ob drugih priložnostih.

[4] Arhiv Slovenije (AS), fond 1164 *Inštitut za narodnostna vprašanja*, podserija III, *Josip Vilfan*, šk. 26, „Zapisnik utemeljiteljne skupštine Radnog udruženja za svjetsku zajednicu Jugoslovena“, Zagreb, 31. marec 1935.

Tujci v domovini: skupnost iz Julijske krajine v Jugoslaviji in njena politična dejavnost

Prvotni izseljenci iz Julijske krajine v Jugoslaviji so bili dejansko begunci, ki so po koncu spopadov ostali na ozemlju nove države. Kmalu so se jim priključili zaposleni v državnih službah, saj je te delavce italijanska oblast najprej odpustila. Nekaj beguncev se je že takoj po koncu konfliktov v Ljubljani organiziralo v *Pisarni za zasedeno ozemlje*, dejansko prvi organizaciji, ki se je angažirala za zasedeno Primorje in je o dogajanju na tem ozemlju obveščala merodajne kroge na pariški mirovni konferenci (Nećak 1972). Večina prvih priseljencev se je kmalu integrirala v družbo in je na ozemlje, ki so ga zapustili, gledala bolj z nostalgijo kot z izrazitim aktivizmom (Rejec 1998, 37). Ti priseljenci so nadomestili marsikaterega javnega uslužbenca, ki se je po propadu Habsburške monarhije umaknil iz novonastale jugoslovanske države (Purini 2002, 349-350). Z zaostrovanjem fašističnega režima so pričeli prihajati novi priseljenci. Najprej so bili to učitelji, ki jih je v beg potisnila šolska reforma v letih 1923/24, kasneje pa še drugi sloji prebivalstva, ki so domove zapustili, ko je režim razpustil slovenski tisk in društva ter se spravil na denarne zavode in hranilnice (Kalc 1996, 24-28). Z razbitjem tiska in društev so se v emigracijo umaknili tudi predstavniki meščanske elite, ki mnogokrat niso smeli več nadaljevati svojega poklica. Fašistični pritisk, zlasti delovanje politične policije in *Posebnega sodišča za zaščito države* (Tribunale speciale per la difesa dello stato), je prisililo v emigracijo tudi tiste člane ilegalnih organizacij, ki niso padli v roke fašistične „pravice“.

Tudi oni so se tako znašli med deset tisoči, ki so se v obdobju med vojnama izselili iz Julijske krajine v Jugoslavijo. Ocene, ki jih je pripravila *Zveza jugoslovanskih izseljencev iz Julijske krajine* in za katere raziskovalci ugotavljajo, da so realne (Kalc 1996, 28; Purini 1998, 39-40) govorijo o 100.000 izseljenih iz Julijske krajine. Med temi naj bi jih 25.000 odšlo v Latinsko Ameriko, zlasti Argentino, 5.000 v Francijo in Belgijo, ostali pa so novo pot začeli v Jugoslaviji (Purini 1998, 40).

Priseljenci v Jugoslaviji na splošno niso naleteli na dobrodošlico, saj so morali računati na zasičen delovni trg, njihov prihod pa je skorajda sovpadal z gospodarsko krizo, kar je sprejem še poslabšalo. Kot poroča fizik in manjšinski aktivist Lavo Čermelj (v Ljubljani je bil med ustanovitelji Manjšinskega inštituta), so migrante velikokrat obkladali z žaljivkami, tako da je beseda Primorec imela „podoben prizvok kot zamorec“ (Čermelj 1972, 39). Velikokrat se je napetost pojavljala tudi zaradi „drugačnosti“ Primorcev, ki so se od domačinov med drugim razlikovali tudi po svojem izrazitem simpatiziranju z jugoslovanstvom.

Med primorskimi in istrskimi emigranti so obstajale znatne razlike v pogledih na Jugoslavijo in modalitetah pristopa do vprašanja Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. Razlika je v glavnem izhajala iz idejnih razhajanj med mlajšo in starejšo gene-

racijo. Propad nekdaj mogočnih cesarstev in povojna nestabilnost sta pri mladih zamajali občutek gotovosti, hkrati pa jih je ruska revolucija motivirala k tveganemu življenju (Španger 2014, 29). Njihov prihod v Jugoslavijo je skorajda sovpadal z gospodarsko krizo, zato so čutili, da pripadajo „generaciji pred zaprtimi vrati“ (Brnčić 1954, 12). Zaradi neugodnih socialnih razmer se je marsikdo zatekel k levičarskemu aktivizmu. Po drugi strani pa so vrste „starih“ vključevale pripadnike tradicionalne meščanske elite, ki se je že na Tržaškem tesno povezovala z drugimi slovanskimi skupinami (*Istra*, 27. 1. 1933, 1). Predstavniki te skupine so veljale za neomajne podpornike jugoslovanske vladajoče eliti, sprejemali so centralizem in unitarizem, v močni Jugoslaviji so videli jamstvo za zaščito pravic in interesov jugoslovanske manjšine v Italiji.

Vsi priseljenci niso bili predani političnemu aktivizmu in antifašističnemu delu. Take poglede je pravzaprav odkrito zastopal le vodilni sloj in tisti, ki so bili organizirani v društvih. Večina je bila preveč zaposlena z vprašanjem vsakdanje eksistence (Božič, *Primorski dnevnik*, 14. 7. 1976, 4).

Kljub vsemu pa so priseljenci iskali načine povezovanja, vsaj nekateri pa tudi poti, da bi izrazili ogorčenje nad fašističnim režimom. Mladostna vnema in razočaranje nad tradicionalnimi organizacijami prvotnih priseljencev je gnala zavzete pripadnike nekdanjih mladinskih društev v Julijski krajini k vzpostavitvi prve mreže organizacij izseljencev v Jugoslaviji. Poimenovali so jo *Orjem*, kar je bila krajšava za Organizacijo jugoslovanskih emigrantov. Organizacija je delovala zelo malo časa, saj je oblast sprva zavlačevala z njenim priznanjem, kasneje, že v času diktature, pa jo je zaradi italijanskega pritiska bila prisiljena razpustiti (Vovko 1978, 453-454). Kljub temu, da *Orjem* ni nikoli zares uspel, je tlakoval pot kasnejšemu prodoru *Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine* (dalje Zveze). Poleg tega je *Orjem* odprl vrata mladostniškemu aktivizmu, ki pa so ga tradicionalne elite v navezi z državnimi organi uspešno nadzorovale in potisnile v ozadje.

Narodotvorna politika Jugoslavije in vrhunec delovanja izseljenskega političnega gibanja

Uveljavitev *Zveze* je tesno povezana s prihodom tržaškega odvetnika in politika Ivana Marije Čoka v Jugoslavijo in z vzpostavitvijo kraljeve diktature. Čok je v Jugoslavijo prispel potem, ko so ga v Trstu 1928 aretirali in ga izključili ter mu onemogočili opravljanje odvetniškega poklica. Z jugoslovansko politično elito se je dodobra seznanil že v času, ko je kot ekspert na etnografskem področju deloval v jugoslovanski delegaciji na pariški mirovni konferenci. Proti koncu dvajsetih let, ko so poskusi obnovitve partnerstva med Italijo in Jugoslavijo propadli, je Čok presodil, da bi se lahko jugoslovanski vladajoči krogi pri soočanju z italijanskim ekspanzionizmom in

separatizmom v Jugoslaviji zanesli na povezano emigrantsko gibanje (Rejec 1998b, 252).

V Jugoslaviji so se protiitalijanski občutki posebej razplamteli po septembru 1930, ko so odjeknili streli v Bazovici in je nadzor nad aktivizmom za „neodrešene brate“ prešel v roke države. Proces *Posebnega sodišča za zaščito države*, ki je postal kasneje znan kot „prvi tržaški proces“, je v veliki meri zatrl antifašistično gibanje v Julijski krajini (proces v Pulju 1929 pa je nevtraliziral istrsko organizacijo) in pognal v beg še preostanek mlajših aktivistov (Kacin-Wohinz 2008, 169-174). Usmrtitev štirih antifašistov, pripadnikov organizacije *Borba*, je odmevala po Evropi in svetu. Najglasnejše obsodbe procesa so prihajale s Češkoslovaške, kjer je protestirala tudi fašistična stranka, ostro pa so se odzvali tudi slovenski in drugi jugoslovanski izseljenci po svetu, posebej v ZDA (Kalc in Milharčič-Hladnik 2015). Kot bomo videli v predelu o izseljenski skupnosti v Argentini, je za izseljence iz Julijske krajine „Bazovica“ sčasoma postala poseben kraj memorije (*lieu de mémoire*), ki je mobiliziral njihovo identifikacijo z zatirano manjšino.

Jugoslovanska diktatura je spretno izrabila filojugoslavizem izseljencev, da si je pomagala pri težavah, ki jih je imela s hrvaškim kljubovanjem režimu. Nezadovoljstvo z jugoslovansko državo, ki je bilo že prej na Hrvaškem najbolj izrazito, se je po uboju hrvaškega ljudskega tribuna Stjepana Radića in s triumfom Aleksandrove diktature še intenziviralo. Odločitvi, da je ustanovno srečanje Zveze potekalo v Zagrebu, najbrž ni botrovala le relativna oddaljenost od italijanske meje (Beograd nikakor ni želel protiitalijanskega aktivizma ob meji (Rejec 1998b, 250-251) temveč tudi odnos do monarhije na Hrvaškem. Ni torej tako presenetljivo, da je ustanovno srečanje Zveze 1931 potekalo prav v hrvaški prestolnici.

Čok si je neutrudno prizadeval, da bi vprašanje Julijske krajine prevevalo celotno jugoslovansko družbo. Obeleževanje Rapalla, ki je predstavljalo del emigrantskih dejavnosti vse od podpisa razmejitvenega sporazuma, se je z vzpostavitvijo Zveze, kot je opazil italijanski ambasador, razširilo po celotni državi. Na manifestacijah so odtlej sodelovala vsejugoslovanska združenja, med katerimi so prednjačili Sokoli, Jadranska straža[5] in Narodna odbrana[6,7]. Čokova stremljenja so torej vsaj navidezno sovpadala s prizadevanji jugoslovanske države. Navkljub vsedržavnemu obsegu

[5] Organizacija, ki si je prizadevala pokazati, da je Jadransko morje integralen del Jugoslavije in je bila torej interesno povezana z Zvezo. O Jadranski straži glej Tchoukarine 2011.

[6] Narodna odbrana je bilo združenje vojaških veteranov, ki se je navdihovalo pri srbskih vojaških žrtvovanjih in je za tegobe Jugoslavije krivilo parlamentarizem (Newman 2015, 216–218). V združenju je sodeloval tudi Čok – postal je celo član njegovega upravnega odbora.

[7] Archivio storico del Ministero degli Affari Esteri (dalje ASDMAE), fond *Affari politici, 1931-1945*, Jugoslavia, šk. 38, Poročilo ambasadorja o „iredentističnih manifestacijah ob obeleževanju Rapalla“, 25. 11. 1933.

gibanja za Julijsko krajino, ki ga je nadzorovala in usmerjala oblast, pa se velja vprašati, ali je država pri vzpodbujanju aktivizma resnično zasledovala iste cilje kot emigrantsko gibanje.

Z vzponom nacistične Nemčije in vse intenzivnejšo italijansko agitacijo za Dalmacijo je Čok postajal vse bolj prepričan, da bi tudi Jugoslavija morala zaigrati na iredentistične strune. Izpostavil je, da je bil jugoslovanski revizionizem v nasprotju z italijanskim pravičen, saj naj bi stremel po priključitvi območja, kjer so strnjeno živeli Jugoslovani (*Istra*, 9. 6. 1933, 4). Iredentističnemu programu, ki ga je Čok utrdil na mariborskem kongresu septembra 1934, so najbolj oporekali mladi, ki so boj za Slovence in Hrvate v Julijski krajini vse bolj povezovali z mednarodnim nasprotovanjem fašizmu, kamor so uvrščali tudi šestojanuarski režim v Jugoslaviji (Vovko 1979, 96). Nasprotovala pa sta mu tudi Josip Vilfan in Engelbert Besednjak, predsednik in predstavnik za tisk *Kongresa evropskih narodnosti*,[8] ki sta Čoku oporekala pravico, da govori v imenu jugoslovanske manjšine v Julijski krajini, saj sta bila sama izvoljena v rimski parlament pred njegovim razpustom in kot taka predstavljala skupnost v Julijski krajini. Kot funkcionarja *Kongresa evropskih narodnosti*, mednarodne skupine pritiska, ki so jo sestavljali predstavniki narodnih manjšin, sta se zavzemala za princip neteritorialne kulturne avtonomije oz. poenostavljeno rečeno za samoupravo manjšinskih skupnosti, hkrati pa tudi za njihovo lojalnost državi gostiteljici (Kalc 1996, 39).

V drugi polovici tridesetih let je ob geopolitičnih premikih v Evropi, vzponu nacistične Nemčije, francoskem pešanju in italijanskem napadu na Etiopijo, prišlo do zbližanja med Jugoslavijo in Italijo (Bucarelli 2006, 326). Jugoslavija je s sporazumom Stojadinović-Ciano, ki je februarja 1937 uradno potrdil partnerstvo med državama, podpisala tudi ukinitev emigrantskega gibanja. Ne sicer dobesedno, saj te točke ni bilo v sporazumu, je pa prijateljstvo za Italijo pomenilo, da bo Jugoslavija v kakršni koli obliki prenehala spodbujati organizacije, ki so opozarjale na problem zatirane manjšine v Italiji. To ni pomenilo zgolj zaprtja finančnih dovodov do aparata emigrantske organizacije. Kot je opazil italijanski ambasador, je pričela jugoslovanska policija skrbno nadzorovati delovanje gibanja, notranje ministrstvo pa je prepovedovalo kakršne koli shode proti Italiji.[9]

Zveza je resda vsaj za nekaj časa uspela mobilizirati jugoslovansko družbeno življenje k zanimanju za vprašanje Julijske krajine. Vprašanje pa je, koliko so si vladajoči

---

[8] Ideje, ki jih je na Kongresu evropskih narodnosti najbolj vneto zagovarjal njegov sekretar, estonski Nemec Ewald Ammende, so temeljile na principih reševanja narodnega vprašanja v Habsburški monarhiji, kot so jih zagovarjali avstromarksisti, in na estonski rešitvi manjšinskega vprašanja. Glej John Hiden in David J. Smith, *Ethnic Diversity and the Nation State. National cultural autonomy revisited* (Routledge: London in New York, 2012).

[9] ASDMAE, *Affari politici 1931-1945*, Jugoslavia, šk. 80, Poročilo ambasadorja o dejavnostih izseljencev-antifašistov v Jugoslaviji (Fuoriuscitismo in Jugoslavia), 26. novembra 1936.

krogi dejansko prizadevali za uresničitev Čokovih iredentističnih zamisli in gibanja niso zgolj izrabljali, ker so se njegove ideje in stališča pripadnikov izkazali za priročne pri uresničevanju narodotvornega procesa. Sklicevanje na „neodrešene brate“ je namreč orodje za utrjevanje politične legitimnosti in zaviranje demokratičnih procesov, kar je pokazala eminentno revizionistična medvojna Madžarska (Waterbury 2010b, 31). Jugoslavija je v zanimanju za „neodrešene“ za Madžarsko precej zaostajala, tudi v času kralja Aleksandra, Čokovega zaveznika, ko se je zdelo, da je Zveza s svojim aktivizmom uspela senzibilizirati jugoslovansko politiko.

Zunajteritorialni nadzor nad izseljenci iz Julijske krajine v Argentini in njihovo prizadevanje za „neodrešene brate“

Zaton emigrantskega gibanja, do katerega je prišlo zaradi uklonitve državnim interesom Jugoslavije, ni zavrl Čokovega zagona po internacionalizaciji vprašanja Julijske krajine. S svojimi simpatizerji v Argentini, ki so ravno tako prihajali iz Julijske krajine, je že v času razmaha gibanja v Jugoslaviji vzpostavil ploden odnos, najbrž tudi zato, ker se je z urednikom časopisa izseljencev v Argentini Viktorjem Kjudrom poznal morda še s časa, ko sta sodelovala v okviru tržaškega časopisa Edinost (*Primorski glas*, 15. 6. 1929, 1). Stiki med emigranti v „tuji domovini“ in „oddaljeni tujini“ so bili najbrž prisotni že vse od izselitve, so pa za opozarjanje svetovne javnosti postali pomembni potem, ko je moč gibanja v Jugoslaviji pojemala in Čok ni mogel računati na pomoč italijanskih antifašistov v Franciji. Ti nikakor niso mogli soglašati z idejo o premestitvi meja oz. reviziji Rapalla, temveč so na rešitev vprašanja manjšine v Julijski krajini gledali podobno kot mladi v emigraciji, torej v sklopu širše preureditve socialnih odnosov (*Istra*, 13. 4. 1934).

Skupnost izseljencev v Argentini je večinoma izhajala iz vrst delavcev in proletariziranih kmetov, ki so zapuščali Julijsko krajino, ko je regija doživljala agrarno krizo, obenem pa je bila paroplovnim družbam in njihovim agentom dana prosta pot pri spodbujanju izseljevanja „drugorodcev“ (Grossutti 2014, 164-166). Priseljenci iz Julijske krajine so se, tako kot je med migranti običajno, naselili v skupinah, ki so jim bile znane z domačih skupnosti. Sorodstveni stiki in vezi vaških skupnosti so pomagali so pri tlakovanju življenja v Argentini in igrali pomembno vlogo vsaj dokler se migranti niso razkropili s prvotne buenosaireške četrti Paternal, ki je predstavljala nekakšno središče aktivnosti primorskih priseljencev (Zobec 2013). Premik ni bil le posledica drugačnih prostorov sociabilnosti, ki jih je prineslo vključevanje v svet dela – mnogo Primorcev je svojo zaposlitev našlo v rastočem gradbenem sektorju – temveč tudi nadzora diplomatskih predstavnikov nad svetom primorske izseljenske skupnosti.

Predani revolucionarji, ki so zaradi fašističnega preganjanja zapustili Tržaško, svojega brezkompromisnega angažmaja niso mogli nadaljevati v Jugoslaviji, saj je ta

komunizem neusmiljeno zatirala že vse od začetka. Svojo pot so nadaljevali v tedaj še svobodni južnoameriški republiki. Društvo *Ljudski oder*, ki je bilo že sicer nadaljevanje istoimenskega delavskega društva na Tržaškem ukinjenega v času fašizma, so popeljali v vrtinec komunističnega aktivizma in tako postali tarča policijskega nadzora in preganjanja, pri katerem je prek diplomatskega predstavništva sodelovala tudi italijanska vohunska mreža (Zobec 2019, 228-230).

Argentinske oblasti, ki so bile še konec dvajsetih tolerantne do komunističnih in anarhističnih skupin, so z državnim udarom generala Uriburuja, ki je uvedel diktaturo podobno fašistični, pričele preganjati opozicijo, posebej ostro so postopale do levičarskih skupin (Finchelstein 2009, 74-75). Skupnost izseljencev iz Julijske krajine so poleg italijanskih nadzorovali tudi jugoslovanski diplomatski predstavniki. Prav slednji so v Uriburujevi in kasnejših vladah dobili zanesljivega partnerja za zadušitev angažiranih levičarjev, nazadnje pa tudi vseh tistih, ki jim niso bili po godu. Vedeti je potrebno, da trideseta leta v Argentini zaznamuje obdobje korupcije, nedemokratičnih oblasti in nepoštenih volitev, poznano kot *Decada infame* – neslavno desetletje.

Logika delovanja jugoslovanskih oblasti v nadzoru nad „deseto banovino“ se ni razlikovala od metod, ki jih je kraljevi režim uporabljal za zatiranje opozicije v preostalih devetih, tako da ne čudi, da so tudi izseljenci iz Julijske krajine postali tarča ovadb jugoslovanskih diplomatov (prim. Larson 2020, 126). Na tnalu argentinske policije se niso znašli zgolj ortodoksni levičarji *Ljudskega odra*, temveč po zaslugi jugoslovanske diplomacije tudi člani Prosvete, ki so zgolj pogledovali proti levici, a so grešili, ker so se zamerili diplomatskemu predstavništvu in si drznili pisati proti kraljevi diktaturi (Kacin 1937, 123-128).

Duhovnik Jože Kastelic, ki je v Argentino po napotilu Rafaelove družbe prispel 1933, je takole ponazoril „uspehe“ jugoslovanskega predstavništva:

> „Če je njegov namen odtujiti naše ljudi in diskreditirati državo, katero predstavlja, potem so odlično dosegli svoj namen. Odbili so si, kakor se reče, vso kolonijo. Katolike, Hrvate in sedaj še Slovence, Primorce. Zadnjo soboto je nagnalo jugoslovansko poslaništvo policijo na ubogi Slovenski tednik (glasilo Prosvete, op. M. Z.). Da je komunističen, da je v Jugoslaviji prepovedan in da je treba z vso odločnostjo proti njemu nastopiti tudi v Argentini. Prišla je torej policija z velikim pompom. Urednik je bil takoj aretiran, inventar zaplenjen, prostori zapečateni, vsi, ki so se nahajali v hiši – ki jo je najelo prosvetno društvo – konfinirani in zastraženi. […] Vendar je to prineslo blamažo ambasadi. Izkazalo se je, da komunističen ni ne list in ne društvo. Policijski komisar se je uredniku opravičil in rekel, da je nasedel prijavi jugoslovanske ambasade.“[10]

[10] AS, 74 *Kraljeva banska uprava, Oddelek za socialno politiko in narodno zdravje, Izseljeniški referat*, šk. 20, Pismo Jožeta Kastelica Kazimirju Zakrajšku, Buenos Aires, 1. 7. 1933, 2–3.

Kastelic je nakazal pogubne posledice, ki jih je za izseljence imel nadzor diplomatskih predstavnikov, hkrati pa opozoril, da je bil učinek ukrepov povsem nasproten od želenega. Prepoved pošiljanja v Jugoslavijo, je ugotavljal, je bila „za Tednik najboljša reklama.“[11]

Politika jugoslovanskih predstavnikov je marsikaterega izseljenca prepričala, da se Jugoslavija ni močno razlikovala od osovražene fašistične sosede, zato so se izseljenci pričeli povezovati na osnovi odpora do Kraljevine. Navdih so lahko našli tudi v argentinskem antifašizmu, ki je bil v času *neslavnega desetletja* močno navzoč (prim. Bisso 2016). Veleposlaniku Izidorju Cankarju, ki je službo prevzel 1936 in ambasado vodil štiri leta, je uspelo sicer nekoliko zakrpati posledice nespametne politike predhodnikov, ni jih pa mogel odpraviti. Tudi zato ne, ker Cankar kljub nedvomnim uspehom pri vzpostavitvi izseljenskega šolstva in pomoči pri organizaciji tiska, ni imel posluha za socialna vprašanja izseljencev (Kacin, *Lipa*, 30. 10. 1958). Tudi njegov poskus, da bi oblikoval naselbino, ki bi se solidarizirala z Jugoslavijo, je zato spodletel. Cankarjevi ukrepi niso naleteli na neodobravanja le pri Hrvatih[12] – med njimi so ambasadi vselej ostro nasprotovali v Argentini močni pripadniki ustaškega gibanja - ampak tudi pri pomembnem delu slovenske skupnosti. Raziskava tiska in komemorativnih praks (praznovanja 1. decembra oz. praznika jugoslovanskega zedinjenja) je pokazala, da so emigranti gojili drugačno vizijo Jugoslavije od predstav, ki jih je zastopala ambasada. Le skupina izseljencev okrog Čokovega zaveznika in Cankarjevega uslužbenca na veleposlaništvu Viktorja Kjudra je brezkompromisno podpirala Kraljevino Jugoslavijo, medtem ko so si drugi prizadevali za socialno preureditev države. Razlika med enimi in drugimi je približno ustrezala razliki med mlado in staro strujo v emigrantskem gibanju v Jugoslaviji (Zobec 2021).

Kraj memorije, ki je bil za primorsko skupnost v Argentini vitalnega interesa, a ga jugoslovanski diplomatski predstavniki niso mogli nasloviti, saj bi to lahko povzročilo spor z Italijo (v Argentini je namreč živela izjemno številčna italijanska skupnost), so bili „zasužnjeni bratje“ v Julijski krajini. Primorska skupnost se je angažirala v manifestacijah za žrtve procesa v Pulju 1929, ko so pripadniki *Prosvete* skupaj s Hrvati v imenu Odbora jugoslovanskih izseljencev iz Italije v Buenos Airesu Društvu narodov poslali spomenico o fašističnem nasilju v Julijski krajini (*Slovenski tednik*, 2. 11. 1929, 1). Protest ob tržaškem procesu ni bil tako obsežen in ni imel takega dosega kot v ZDA, saj so dogodki v Bazovici sovpadali z izbruhom diktature v Argentini. Shod italijanskih antifašistov, na katerem so sodelovali tudi socialisti *Ljudskega odra*, je argentinska policija hitro razgnala, *Ljudski oder* pa je postal tarča preiskav in policijskih

[11] Prav tam.

[12] Cankarju niso nasprotovali le v ustaškem Hrvastkem domobranu, ampak tudi v projugoslovanskem Jugoslovanskem klubu. Glej: *Argentinske novine*, 1. 2. 1938.

racij (Mislej 1996, 98). Neugodne politične razmere, pa tudi prepiri znotraj skupnosti, so pripomogle k temu, da je naslednja večja manifestacija v spomin „bazoviških žrtev“ potekala šele 1936. Navdih zanjo je pravzaprav prišel iz ZDA, kjer so izseljenci iz Julijske krajine po napadu Italije na Etiopijo oblikovali organizacijo *Defense Alliance for Yugoslavs in Italy* (Zaščitna zveza za Jugoslovane v Italiji), k pripravi manifestacije pa je verjetno pripomogel tudi množičen protest italijanskih antifašistov v Argentini proti invaziji (prim. Bertagna 2009, 3). Manifestacijo, ki jo je organiziralo več društev iz Julijske krajine v Argentini, je obiskalo mnogo primorskih izseljencev, kar kaže, da so „bazoviške žrtve“ delovale kot kraj memorije in so se izseljenci torej identificirali z „zasužnjenimi brati“.

Velja prepričanje, da so se priseljenci iz Julijske krajine razmeroma hitro anonimizirali v argentinstvu – postali so „nevidni“ v družbi, ki je v tridesetih letih (in kasneje, tudi v Peronovem času) slovansko identiteto enačila s socializmom (Molek 2016, 15). Četudi je španščina v njihovih vsakodnevnih pogovorih že nadomeščala slovenščino, pa to ni pomenilo, da v njih ni živela identifikacija s svetom, ki so ga zapustili. V trenutkih, ko so se za Julijsko krajino odvijali odločilni dogodki, se je pri mnogih vzbudila zavest, ki je bila sicer speča. Tedaj se je pasivnost transformirala v aktivni nacionalizem z razdalje (*long-distance nationalism*) (Skrbiš 1999, 6). Nič čudnega torej ni, da so izseljenci iz Julijske krajine ob izbruhu druge svetovne vojne angažirano pristopili k oblikovanju *Odbora Slovencev in Hrvatov izpod Italije,* ki je sprva deloval v okviru *Jugoslovanske narodne odbrane*, že kmalu pa je stopil na samostojno pot. *Odbor za jugoslovansko Primorje*, kot se je organizacija imenovala ob koncu vojne, se je zavzel za priključitev Julijske krajine Jugoslaviji in je pristopil k pošiljanju memoranduma na pariško mirovno konferenco (Mislej 1995, 5). Večina je stopila na Titovo stran, saj je Kraljevina Jugoslavija zaradi načina nadzorovanja skupnosti že v času med vojnama med primorskimi izseljenci izgubila kredibilnost, zaupanja pa ni bila deležna tudi zato, ker ni zmogla nasloviti vprašanja „neodrešenih bratov“.

Zaključek

Vprašanje izseljencev iz Julijske krajine med „tujo domovino“ in „oddaljeno tujino“ ponuja dobro orodje za razumevanje življenjskih strategij skupnosti, ki se je znašla razpeta na bregovih oceana in ki jo je, poleg povsem očitnih sorodstvenih vezi, povezoval občutek „izgnanstva“. Država, ki so jo sami imeli za domovino, ni upravičila pričakovanj. Ne le, da so se v jugoslovanski domovini zaradi skepse in predsodkov domačinov utegnili počutiti bolj tuje, kot so se v Argentini, mehanizmi nadzora so jih od domov v Julijski krajini odmaknili bolj, kot je ocean odtujil izseljene v Argentini. Izseljenski nacionalni aktivisti, ki so skupaj z državo vztrajno nadzorovali emigrantsko gibanje, so vselej opozarjali pred tem, da bi se izseljenci popol-

noma zlili z jugoslovansko družbo. Agitacija za Julijsko krajino, ki je poganjala njihov politični zalet, se je spojila z narodotvornimi prizadevanji jugoslovanskih oblastnikov, ki so stremeli k uresničenju integralnega jugoslovanstva, predvsem pa k utrditvi svoje oblasti. Organizirano emigrantsko gibanje se je pri tem izkazalo za idealnega sogovornika. Filojugoslavizem izseljencev je bil ubran po strunah jugoslovanske identitetne politike, ki je brez težav posvojila retoriko „neodrešenih bratov“ in jo s pomočjo vsedržavnih društev razširila širom Jugoslavije. Koliko ji je bilo pri tem res mar za „zasužnjeno“ Primorje? Kljub temu, da je kralj Aleksander kot Čokov zaveznik kazal resnično zanimanje za to vprašanje, je bila problematika „zasužnjenih“ rojakov čez mejo v večini problem, ki je bremenil slovensko politično sfero, vladajoči eliti pa je bil tuj. Naslavljanje „neodrešenih bratov“ ni bilo potrebno za dosego politične legitimnosti, kot je to bilo na Madžarskem, zato se jih je tako lahko „prodalo“, ko so ekonomske razmere to zahtevale.

Primorci v Argentini so se dobro zavedali, da na pomoč jugoslovanske „domovine“ ni bilo mogoče računati, saj niso bili njeni državljani. Poleg tega so vanjo izgubili zaupanje, ko so se soočili s spremenljivim, včasih docela sovražnim nadzorom diplomatskih predstavnikov. Umestitev Primorcev med Scilo neprijaznega argentinskega sveta in Karibdo jugoslovanske „domovine“ je nazadnje, kot je ugotavljal eden bolj aktivnih izseljencev Franc Kurinčič, postavljala ljudi v nadvse kočljiv položaj: „Bili smo nekaki brezpravni elementi. Jugoslovani nismo bili, še manj Argentinci. Italijani pa tudi nismo hoteli biti, čeprav smo imeli njihov passaporto“ (Kurinčič 1964, 216-217). Franc Kurinčič je bil tisti, ki je vodil Odbor za Jugoslovansko Primorje in je potemtakem agitiral za priključitev Primorja k novi Jugoslaviji. Tisti Jugoslaviji, v kateri so izseljenci videli uresničitev zamisli, ki jih Kraljevina Jugoslavija ni znala in zmogla udejanjiti.

Viri in literatuta

Arhivski viri

1. Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (ASDMAE)

   Rim, Fond *Affari politici 1931-1945*, Jugoslavia, šk. 1, 14, 38, 80.

2. Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd

   Fond 385 *Veleeposlaništvo Kraljevine Jugoslavije v Buenos Airesu*, šk. 12

3. Arhiv Slovenije (AS)

   Fond 74 *Kraljeva banska uprava, Oddelek za socialno politiko in narodno zdravje, Izseljeniški referat*, šk. 20

4. Hrvatski državni arhiv (HDA)

   Zagreb, Fond 1071 *Izseljeniški komisariat*, šk. 549

Časopisni viri

1. *Argentinske novine* (Buenos Aires), 1934-1999.
2. *Istra* (Zagreb), 1929-1940.
3. *Lipa* (Buenos Aires), 1957-1966.
4. *Primorski dnevnik* (Trst), 1945-
5. *Primorski glas* (Ljubljana, Dunaj), 1928-1929.
6. *Slovenski tednik* (Buenos Aires), 1929-1936.

Literatura

1. Aliano, David (2012). *Mussolini's National Project in Argentina*. Madison: Farleigh Dickinson University Press.

2. Azcarate, Pablo de (1972). *The League of Nations and National Minorities: an Experiment*. New York: Kraus.

3. Bartov, O. in Weitz, E. (2013). Introduction: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands. V O. Bartov in E. D. Weitz (ur.), *Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands* (str. 1-9). Bloomington: Indiana University Press.

4. Bertagna, F. (2009). *La stampa italiana in Argentina*. Rim: Donzelli.

5. Bisso, A. (2016). The Argentine Antifascist Movement and the Building of a Tempting Domestic Appeal, 1922-46. V H. García, M. Yusta, X. Tabet in C. Clímaco (ur.), *Rethinking Antifascism. History, Memory and Politics, 1922 to the Present* (str. 133-152). New York: Berghahn Books.

6. Božič, L. (14. 7. 1976). Trenja v ljubljanskem Taboru so odraz podobnih razmer drugod. *Primorski dnevnik*, 4.

7. Brnčić, I. (1954). *Generacija pred zaprtimi vrati: izbor esejev in kritik*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

8. Brubaker, R. (1996). *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. New York: Cambridge University Press.

9. Brunnbauer, U. (2016). *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America and the State since the Late Nineteenth Century*. Lexington Books: Lanham.

10. Bucarelli, M. (2006). *Mussolini e la Jugoslavia (1922-1939)*. Bari: Edizioni B. A. Graphis.

11. Čermelj, L. (1955). Kako je prišlo do prijateljskega pakta med Italijo in Kraljevino SHS 1924. *Zgodovinski časopis*, 9 (1-4), 192–196.

12. Čermelj, L. (1972). *Med prvim in drugim tržaškim procesom*. Ljubljana: Slovenska matica.

13. Finchelstein, F. (2009). *Transatlantic Fascism: Ideology, Violence, and the Sacred in Argentina and Italy, 1919-1945*. Durham: Duke University Press.

14. Gamlen, A. (2008). The emigration state and the modern geopolitical imagination. *Political Geography*, 27, 840–856.

15. Gerwarth, R. (2016). *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917-1923*. New York: Penguin Random House.

16. Grossutti, J. P. (2013) *Via dall'Istria: L'emigrazione istriana dalla seconda metà dell'Ottocento ai primi anni Quaranta del Novecento*. Trieste: Università Popolare di Trieste / Unione Italiana.

17. Kacin, J. (30. 10. 1958). „Bivšemu poslaniku Izidorju Cankarju v spomin. *Lipa*.

18. Kacin-Wohinz, M. in Verginella, M. (2008). *Primorski upor fašizmu 1920-1941*. Ljubljana: Slovenska matica.

19. Kalc, A. (1996). L'emigrazione slovena e croata dalla Venezia Giulia ed il suo ruolo politico. *Annals for Istrian and Mediterreanean Studies*, 6 (8), 23–61.

20. Kalc, A. in Milharčič Hladnik, M. (2015). Prvi tržaški proces in Slovenci v ZDA. *Annales: Series Historia et Sociologia*, 25 (4), 925–936.

21. „Klub ne će da solidarizira sa politikom i radom ministra dr. Cankar u koloniji“. (1. 2. 1938). *Argentinske novine.*

22. „Koliko je vredna primorska emigracija v Jugoslaviji? Sodimo sami!“ (15. 6. 1929). *Primorski glas*, str. 1.

23. Larson, E. (2020). *The New Old Country. The Kingdom of Yugoslavia and the Creation of a Yugoslav Diaspora 1914-1951*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Univerza Illinois Urbana-Champaign, ZDA.

24. Macartney, C. A. (1934). *National States and National Minorities*. London: Oxford University Press.

25. Mazower, M. (1997). Minorities and the League of Nations in Interwar Europe. *Daedalus*, 126 (2), 47-63.

26. Mislej, I. (1995). Primorski odbor. Politično delovanje primorskih Slovencev med drugo svetovno vojno v Argentini. *Dve domovini/Two Homelands*, 5, 85-113.

27. Mislej, I. (1996). Primorska slovenska skupnost v Južni Ameriki: Pregled antifašističnega tiska 1929–1943. *Zgodovinski časopis*, 50 (1), 95–116.

28. Molek, N. (2016). Procesos identitarios entre los migrantes eslovenos de entreguerras y sus descendientes en Argentina. *Revista La Rivada*, 4 (7), 9–27.

29. Mylonas, H. (2012). *The Politics of Nation-Building: Making Co-nationals, Refugees and Minorities*. New York: Cambridge University Press.

30. „Naše stališče“. (27. 1. 1933). *Istra*, str. 1.

31. Nećak, D. (1972). Pisarna za zasedeno ozemlje. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 20 (1), 101-106.

32. Newman, J. P. (2015). *Yugoslavia in the Shadow of War. Veterans and the Limits of State-Building, 1903-1945*. Cambridge: Cambridge University Press.

33. Núñez Seixas, X. M. (2016). Unholy Alliances? Nationalist Exiles, Minorities and Anti-Fascism in Interwar Europe. *Contemporary European History,* 25 (4), 597-617. doi: 10.1017/S0960777316000370.

34. Østergaard-Nielsen, E., ur. (2003). *International Migration and Sending Countries. Perceptions, Policies and Transnational Relations*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

35. „Poročilo iz nedeljskega protestnega shoda proti fašizmu radi ustrelitve Vladimirja Gortana in obsodbe njegovih tovarišev“. (2. 11. 1929). *Slovenski tednik*, 1.

36. Purini, P. (1998). Raznarodovanje slovenske manjšine v Trstu. Problematika ugotavljanja števila neitalijanskih izseljencev iz Julijske krajine po prvi svetovni vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 38 (1-2), 23-42.

37. Purini, P. (2002). Le metamorfosi etniche di Trieste nel periodo 1914-1919. *Annales, series historia et sociologia*, 12 (2), 341-362.

38. Ragazzi, F. (2017). *Governing Diasporas in International Relations. The Transnational Politics of Croatia and Former Yugoslavia*. New York: Routledge.

39. Rejec, A. (1998). Odgovori na vprašalnico. V B. Marušič (ur.), *Domovina, kje si? Zbornik ob stoletnici rojstva Alberta Rejca* (str. 15-63). Gorica: Goriška Mohorjeva družba.

40. Rejec, A. (1998b). Desetletno delovanje primorske emigracije. V B. Marušič (ur.), *Domovina, kje si? Zbornik ob stoletnici rojstva Alberta Rejca* (str. 247-268). Gorica: Goriška Mohorjeva družba.

41. Sala, T. (2000). Tra Marte e Mercurio. Gli interessi danubiano-balcanici dell'Italia. V E. Collotti, N. Labanca in T. Sala (ur.), *Fascismo e politica di potenza. Politica estera 1922-1939* (str. 226-235). Milano: RCS Libri S.p.A.

42. Skrbiš, Z. (1999). *Long-Distance Nationalism: Diasporas, Homelands and Identities*. Ashgate Publishing: Brookfield.

43. Španger, V. (2014). *Bazoviški spomenik: pričevanje*. Koper: Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij TIGR Primorske.

44. „Talijanski antifašizam i Julijska krajina". (13. 4. 1934). *Istra*, str. 5.

45. Tchoukarine, I. (2011). The Contested Adriatic Sea: The Adriatic Guard and Identity Politics in Interwar Yugoslavia. *Austrian History Yearbook* 42, 33–51.

46. Vovko, A. (1978). Organizacije jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933. *Zgodovinski časopis,* 32 (4), 449-473.

47. Vovko, A. (1979). Delovanje Zveze jugoslovanskih izseljencev iz Julijske krajine v letih 1933-1940. *Zgodovinski časopis* 33 (1), 67-102.

48. Waterbury, M. (2010). Bridging the divide: Towards a comparative framework for understanding kin state and migrant-sending state diaspora politics. V R. Baubock, T. Faist (ur.), *Diaspora and Transnationalism. Concepts, Theories and Methods* (str. 131–148). Amsterdam: Amsterdam University Press.

49. Waterbury, M. (2010b). *Between State and Nation. Diaspora Politics and Kin-State Nationalism in Hungary*. New York: Palgrave Macmillan.

50. Zobec, M. (2013). *Nevidni in pozabljeni. Raziskava o izseljevanju v Argentino med svetovnima vojnama na primeru vaške skupnosti Pliskovica*. Pliskovica: Razvojno društvo Pliska.

51. Zobec, M. (2019). The Surveillance and Persecution of Slovene Antifascists in Argentina: How the Authorities Conspired in Combating 'Undesired' Immigration. *Dve domovini/Two Homelands* 49, 221–238. doi: 10.3986/dd.v0i49.7262.

52. Zobec, M. (2021). Creating the Unbound Yugoslav Nation: an Inquiry into Relations between the Kingdom of Yugoslavia and the Emigrants from the "Unredeemed" Julian March in Argentina. *Nationalities Papers*, 1-20. doi: 10.1017/nps.2020.90.

Between the »Unredeemed Brothers« and the »Tenth Banovina«: the Kingdom of Yugoslavia and its Two Diasporas

Summary

In the contribution, I will address the attitude of the Kingdom of Yugoslavia towards its co-nationals just beyond borders and to those in emigration. I will also tackle the issue of political activism of the Julian March emigrants and evaluate in what way it coincided with Yugoslavia's efforts to build the diaspora. I will focus on the community of Slovenes and Croats from the Julian March as it concerns the national minority whose members emigrated as a result of the Italian fascist suppression. The issue of Julian March emigrants, on the one hand, concerns the problem of the »unredeemed brothers«, i.e., Yugoslav co-nationals living as stranded minorities on the territories that were annexed to neighboring countries in the aftermath of the First World War. On the other hand, the act of emigration transferred them to the field of state's efforts of engendering the »tenth banovina«, the so-called tenth administrative unit consisting of Yugoslavs in emigration. Contextualizing the case in the Central European framework, I will begin by presenting the Yugoslav attitude towards two diasporas. The Yugoslav policy placed the attitude towards co-nationals abroad on equal footing. Nevertheless, the state's attitudes towards Yugoslavs living just beyond borders and towards those in emigration hardly ever overlapped in practice. I will demonstrate that the relations diverged because of the strength of fascist Italy which impeded Yugoslavia from interfering in the matters of the minority in the Julian March. Furthermore, the fact that Yugoslav authorities were often indifferent to the issue of the Julian March minority additionally hampered the bond between the issues of stranded minorities and the emigration. I will continue by addressing the activism of the Julian March emigrants in their biggest settlements, i.e., in Yugoslavia and Argentina. Even though the emigrants aspired to raise international awareness about the plight of the Julian March minority, their engagement was not supported by the Yugoslav diplomatic representatives. I will conclude by arguing that Yugoslavia's ultimate failure in addressing the issue of minority, contributed to its loss of credibility in the eyes of Julian March emigrants.

Keywords: *the Kingdom of Yugoslavia, the Julian March, diaspora, the »unredeemed brothers«, the »tenth banovina«*

Ante Delić
Sveučilište u Zadru
adelic@unizd.hr

Postbleiburška emigracija i jugoslavenske tajne službe – slučaj Mate Frkovića

Sažetak

Cilj ovog rada je osvijetliti nepoznate epizode iz prvih godina poslijeratnog djelovanja bivšeg ustaškog ministra Mate Frkovića u kontekstu Akcije Deseti travanj, čime se ujedno ukazuje i na nedostatke u interpretacijama njegova djelovanja u dosadašnjim malobrojnim radovima. Naime, u dosadašnjoj literaturi Frkovića se uglavnom portretiralo kroz prizmu njegovih kontakata s američkim obavještajnim dužnosnicima i kasniju neuspješnu otmicu od strane UDB-e u sklopu predstojećeg montiranog procesa sudionicima Akcije 1948. godine. Rad se osim postojeće literature temelji na do sada neistraženom arhivskom gradivu koje je nastalo djelovanjem jugoslavenskih tajnih službi, što uključuje i dio dokumenata iz same Akcije Deseti travanj.

Ključne riječi: *Mate Frković, Drago Jilek, Akcija Deseti travanj, Krunoslav Draganović, Vlatko Maček, Juraj Krnjević*

Uvod

Prva politička okupljanja i organiziranja bivših visokih političkih i vojnih dužnosnika NDH poslije sloma 1945. u znanstvenoj literaturi su poznata i istraživana tema stoga ovdje donosimo sažeti prikaz kao nužan kontekst za razumijevanje središnje teme ovoga rada. (Opš. Jonjić, 2020; Katalinić, 2017; Delić, 2016).

Nakon što je pukom srećom izbjegao sudbinu dijela vlade NDH, na čelu s predsjednikom Nikolom Mandićem koja je nedugo nakon smještanja u Austriji uhićena i izručena jugoslavenskim vlastima, Matu Frkovića su engleske vojne vlasti s dijelom njegove obitelji i nekolicinom preostalih ministara i visokih dužnosnika zatvorile u Spittalu na Dravi. (Frković, 1984, str. 477-488). Krajem srpnja 1945. oni su pušteni na slobodu, odnosno, riječima jednoga od njih, Englezi „su nam ujedno dali mig da ‘nestanemo’“. (Karaula, 2017, str. 335).

Bivši članovi vlade, koji su se nalazili na još uvijek neizvjesnoj slobodi, sastali su se 20. rujna 1945. godine u Spittalu na Dravi: dr. Džafer Kulenović, ing. Ivica Frković i njegov brat dr. Mate Frković, dr. Joso Balen, dr. Jozo Dumandžić, dr. Lovro Sušić i, jedini među njima koji nije bio član vlade, Božidar Kavran.[1] (Jareb, 1997, str. 318). Sušić je istaknuo da su se „sastali zahvaljujući božjoj providnosti koja nam je spasila živote, da se sada moramo pribrati i vidjeti što se može učiniti za hrvatsku stvar." Sušić je prenio Pavelićeve poruke koje je ranije čuo od generala Ante Moškova o tome da se bivši dužnosnici NDH „za sada ne primaju javnog posla, nego neka se sklanjaju", te da je i sâm Pavelić tako postupio. (SDS RSUP SRH, Zapisnik Božidara Kavrana, str. 17). Zaključeno je kako se treba povezati s bivšim dužnosnicima i izbjeglicama u Italiji i znati gdje se tko nalazi, te se razdvojiti i napustiti logore, a radi toga odabrati nekoga među njima tko će djelovati u njihovo ime i koordinirati njihov rad. Odabran je Sušić jer on „imade najširi krug poznanstava i prijatelje", te „od sada sve poslove ispred ostatka vlade može Sušić voditi s punim ovlaštenjem", odnosno Sušić je „smatran najstarijim od ministara i čovjekom oko kojega se svi poslovi imaju kretati." (SDS RSUP SRH, Zapisnik Božidara Kavrana, str. 17). Početkom 1946. Sušić i Dumandžić doznali su gdje se Pavelić nalazi, a od ožujka 1946. Pavelić je stanovao sa Sušićem. Pred Frkovićem i drugim bivšim dužnosnicima, Kavran i Sušić su zatajili ovu promjenu Pavelićeva boravišta iz sigurnosnih razloga Pavelićeva skrivanja. (Opš. Delić, 2016, str. 89-90).

Ovlašten za rješavanje spornih pitanja u Italiji

Poslije spašavanja vlastitih života goruća tema za vodstvo u Austriji bila je sudbina hrvatske državne imovine, odnosno kolokvijalno zlata, s obzirom na to da je svako planiranje i organiziranje protujugoslavenske djelatnosti ovisilo o materijalnim mogućnostima. Osim toga problem su predstavljali i pojedini bivši visoki dužnosnici, poput generala Vilka Pečnikara, koji su javno djelovali po vlastitom nahođenju, dok je Pavelić smatrao da treba „naći mogućnosti da se Pećnikara udalji od te djelatnosti" jer njegovo djelovanje može stvoriti jedino štetu, a ne korist. Tim više jer je Pečnikar govorio „da radi s punomoću poglavnika". Kavran je smatrao da on tu ne može ništa učiniti, odnosno da se Pečnikar ne bi na njegove riječi puno obazirao, te je u razgovoru s Pavelićem i Sušićem u travnju 1946. za taj zadatak predložio ministra Matu Frkovića koji je taj zadatak prihvatio, a pridružio mu se i ministar Josip Balen „obzirom na svoje dobre veze sa crkvenim krugovima i profesorskim krugovima u Italiji." (SDS RSUP SRH, Zapisnik Božidara Kavrana, str. 39-40). Tim više što

[1] Prema Kavranu, na sastanku su još prisustvovali i Andrija Artuković, Osmanbeg Kulenović, a moguće i Hilmija Bešlagić. (SDS RSUP SRH., Zapisnik Božidara Kavrana, str. 17).

je Balen imao „uza se izvrsnu preporuku od nadbiskupa dr. A. Stepinca i ona mu je imala prokrčiti put u Vatikan, a onda prema prilikama i mogućnostima dalje“. (Frković, 1971, str. 294-295).

Prije odlaska u Italiju Frković se htio sastati s Pavelićem, koji se tada nalazio u Austriji, međutim Pavelić je taj prijedlog odbio (SDS RSUP SRH, 013.2.25a, str. 52) te je preko Kavrana javio svoje „sugestije“ koje su glasile da se Frković u Italiji može predstavljati kao Pavelićev opunomoćenik nadležan za rješavanje spornih pitanja, što se u prvom redu odnosilo na pronalazak Moškova i rješavanje pitanja dijela državne imovine kojom je svojevoljno raspolagao Moškov. (Opš. Delić, 2017). Dužnosnike Hrvatske seljačke stranke i dalje treba potpuno podupirati, a prelazak ljudi u Italiju ne treba poticati, već ostaviti svakome na slobodan izbor. Također, djelovanje Krunoslava Draganovićeva u Italiji i njegove veze svakako treba poduprijeti: „Opća je sugestija bila da treba prelaziti preko svih osobnih trzavica u interesu uspješnije djelatnosti.“ (SDS RSUP SRH, Zapisnik Božidara Kavrana, str. 41). Po povratku u Austriju Frković je trebao podnijeti izvještaj o svom radu.

Frković i Balen krenuli su u Italiju 7. lipnja 1946., a odmah po prelasku granice su uhićeni i zatvoreni. Spašeni su „jednim sretnim trikom“ zahvaljujući dvojici hrvatskih izbjeglica (bivših vojnika) koji su ih, obučeni u engleske uniforme, odveli „iz zatvora da ih tobože odvedu na sud.“ (HR-HDA-1805, Zbirka Krunoslava Draganovića, 16.12, 9). U rujnu Frković i Balen bili su na slobodi te se Balen odlučio „prvom prilikom nekud iseliti“. (Frković, 1971, str. 295). U međuvremenu Moškov je opet bio u Austriji i predao Kavranu manji dio zlata[2], a pred dogovoreni susret s Frkovićem u Italiji u listopadu 1946. Moškov je sa svojim suradnikom Franom Šarićem uhićen i završio je u engleskom pritvoru. (Jareb, 1997, str. 319-321). Za vrijeme svog boravka u Italiji Frković je sa Sušićem komunicirao pismenim putem preko Draganovića. Tako je Frković obavijestio Sušića o uhićenju Moškova i Šarića, te je zatražio 100 zlatnika za organiziranje njihova oslobađanja na isti način na koji su ranije oslobođeni on i Balen. Na koncu, Šarić je uspješno oslobođen, ali u Moškovljevu slučaju plan nije uspio. Po izlasku na slobodu Šarić je u razgovoru s Frkovićem otezao pitanje zlata navodeći razne izgovore, te je na koncu otputovao u Argentinu. (SDS RSUP SRH, Zapisnik Božidara Kavrana, str. 46).

Frković je kasnije napisao izvješće o sudbini državne imovine u kojem je zaključio da ju je netko ukrao. Drago Jilek, koji je to izvješće imao u rukama, tvrdi da se u njemu ne navodi „ni količina zlata, pa ni broj sanduka. Izvješće je tako pisano da u njemu ništa nije objašnjeno osim samoga mjesta i šupe, gdje je sve bilo zakopano

[2] Odnosno 1037 zlatnika za Pavelićeve osobne potrebe. Pošto je Pavelić to odbio, Sušić i Kavran odredili su da se to zlato upotrijebi „u obće narodne svrhe t.j. za vojno-pol. rad na uzpostavi hrv. države“. (Jareb, 1997, str. 328).

odmah poslije preuzimanja (1945 g.). Kao mjesto pisanja izvješća naznačeno je 'negdje u Alpama'. A kao datum godina 1947. a mislim mjesec oktobar. Prije nego sam primio to pismeno izvješće od Kavrana, rekao mi je Mate Frković za vrijeme skupnog ručka na Vilahu, na Lindenvegu 2, da je vrijednost koju je Frane Šarić odnjeo 70.000 dolara. (…) Ne znam zašto to Mate Frković nije naveo u pisanom izvješću." (SDS RSUP SRH, 013.2.25a, str. 119-120).

Pripremanje terena za prebacivanje skupina iz Italije u Austriju

Frkovićevo djelovanje u Italiji od rujna 1946., kada je izašao iz zatvora, do početka srpnja 1947., kada se s Rosandićem vratio u Austriju, do sada nije bilo predmetom istraživanja. Vrijedan izvor podataka o ovoj temi svakako je i istražni zapisnik Drage Jileka. Naime, za razliku od Austrije gdje je uspostavljena makar formalna hijerarhija i suradnja među bivšim visokim dužnosnicima, u Italiji to nije bio slučaj. Kao Kavranov pouzdanik za područje Italije, Jilek je izvijestio Kavrana „kako je svakome koji je otpočeo neku jaču djelatnost u Italiji bilo najpreče da se obori na svog predšasnika." (SDS RSUP SRH, Zapisnik Božidara Kavrana, str. 96.) Jilek ističe kako je u Italiji neuspješno predlagao Frkoviću da konačno riješi pitanje državne imovine s Moškovom i Šarićem: „Frković nije ništa uradio ni sa Pećnikarom, a ni sa Moškovom, s kojim je vodio duge pregovore". (SDS RSUP SRH, 013.2.25a, str. 11). Ovdje treba spomenuti da je Frković smatrao kako Jilek po Kavranovu nalogu „nadzire rad čitave ustaške emigracije u Rimu, pa i nas same". (SDS RSUP SRH, Zapisnik Mime Rosandić, str. 53).

U svojoj knjizi *Srpska nacionalna i vjerska nastranost* objavljenoj 1973. godine pod pseudonimom Matijas Hrvatinić, Frković u poglavlju „Snage odpora protiv komunističkog režima" ne piše o svom radu u Italiji, a o samoj Akciji Deseti travanj progovara na nepune dvije stranice. Na dugogodišnje inzistiranje gl. urednika *Hrvatske Revije* Vinka Nikolića kako „ima još nekih praznina, koje bi trebalo objasniti, na koje bi Vi kao najpozvaniji mogli dati odgovor",[3] jer „ste bili u središtu Kavranove tragedije, ali niste pridonijeli ništa nova",[4] Frković je bio „spreman odgovoriti na svaku Vašu želju u koliko ja znam i ukoliko odgovara našim nacionalnim potrebama."[5] Dobro obaviješteni suvremenik emigrantskih zbivanja i osoba koja je surađivala s Frkovićem u to vrijeme Krunoslav Draganović godinama poslije u pismu Nikoliću osvrnut će se na Frkovićevo pisanje vezano za Akciju Deseti travanj: „Frković ne govori istinu. (...) Čudno je, da Frk.[ović] pravi tako krupne omaške. Frković je vrlo zanimljiv, sigurno dobar rodoljub, ali ne ujedno i odviše dobar čovjek. Nije kon-

[3] Pismo Vinka Nikolića Mati Frkoviću od 25. 10. 1965. NSK, R 7971, Ba

[4] Pismo Vinka Nikolića Mati Frkoviću od 31. 01. 1984. NSK, R 7971, Ba

[5] Pismo Mate Frkovića Vinku Nikoliću, studeni 1983., Buenos Aires NSK, R 7971, Bb

zekventan, gdjekada nelogičan, ne uvijek dobro informiran n. pr. o osuđenicima u Kavranovoj tragediji, što bi ipak morao znati."[6]

U svojim fragmentarnim sjećanjima Frković ne piše o svome djelovanju i rezultatima rada u Italiji odnosno to razdoblje svodi na boravak u talijanskim zatvorima odakle se nedugo po izlasku na slobodu vratio u Austriju s Mimom Rosandićem. Više podataka o tome pronalazimo i u izvornim dokumentima same Akcije Deseti travanj, gdje se među ostalim nalaze i do sada nepoznata Frkovićeva pisma. Naime, dokumenti Akcije nalazili su se kod Frkovića kada je živio u Münchenu 1962. g. i planirao napisati knjigu o toj temi. (Jareb, 2003, str. 333 i Nikolić, 1967, str. 179). U to vrijeme u München je stigao neki „partizanski nadporučnik" i stanovao u istoj zgradi gdje je živio i Branimir Jelić, tada predsjednik Hrvatskog narodnog odbora: „Naravno, s tim partizanskim izbjeglicom mi smo se prijateljski odnosili, pa su njegova djeca slobodno ulazili u stan dr. Jelića, gdje sam ja pisao svoju knjigu. I kad sam jedne večeri želio nastaviti svoje započeto pisanje, svoga rada više ja nisam našao, dakle, bio mi je ukraden." Upada u oči razina opreza kojom su se služili kako Jelić tako i Frković s novopridošlim susjedom iz Jugoslavije, tim više jer i sam primjećuje kako je bilo „upadljivo, da je imao ('partizanski nadporučnik', op. a.) vrlo udoban i lijep stan, a k njemu je doputovala i cijela njegova obitelj (žena i dvoje već odraslije djece)." (Frković, 1984, str. 487).

Prema svemu sudeći među tim ukradenim dokumentima nalazilo se i Frkovićevo pismo Juliju Špalju, odnosno prijepis toga pisma. Naime, početkom rujna 1947. g., dva mjeseca poslije povratka u Austriju, Frković i Rosandić su Kavranu i Sušiću izložili da „otpremanje ljudi iz Italije u Austriju" vodi Julije Špalj s kojim su se o tome za vrijeme boravka u Italiji već dogovorili, te je taj prijedlog prihvaćen i od strane Kavrana iako mu je „ta osoba bila nepoznata". Kavran je predložio da se u Austriju pozove Drago Jilek da „bi mogli vidjeti što i on o svemu tomu misli". Frković i Rosandić „koji imaju najbolji pregled ljudi u Italiji" trebali su napraviti „popis ljudi koje bi se prvenstveno tražilo iz Italije za zemlju (…). To bi bili prvenstveno časnici i ustaški dužnosnici." (SDS RSUP SRH, Zapisnik Božidara Kavrana, str. 74).

U skladu s tim prijedlozima i zaključcima Jilek je sredinom rujna stigao u Austriju gdje je ostao do početka studenog 1947. kako bi referirao Kavranu o svom dotadašnjem radu i stanju u Italiji, te primio nove upute. U Austriji je svjedočio da „su stizale nove grupe iz Italije, za odlazak u Domovinu. Slao ih je Špalj po dogovoru s Matom Frkovićem (poruku i upute donio mu je iz Austrije Gržeta) i Mimom Rosandićem." (SDS RSUP SRH, 013.2.25a, str. 14 i 44). Zbog poteškoća koje su se pojavile u međuvremenu, o kojima više u nastavku, vodstvo u Austriji odlučilo je da Jilek po povratku u Italiju pomogne Špalju i bude mu na neki način nadređen u tom poslu:

[6] Pismo Krunoslava Draganovića Vinku Nikoliću od 24. 01. 1967., NSK, R 7971, Bb, str. 2 i 3.

„To da su predložili Frković i Rosandić. Zadatak mi je bio (Jileku, op. a.) izgraditi sigurniji kanal za prebacivanje ljudi iz Italije u Austriju i snadbjeti ih potrebnim ispravama. Radilo se je o osobama koje polaze u Austriju radi daljnjeg upućivanja u Domovinu. Donositi odluku koje osobe iz Italije mogu ići u zemlju i ujedno nagovarati na taj korak one, za koje držim da su potrebni za taj rad oko organizacije 'Pokreta otpora' u Zemlju. A i Kavran mi je dao jedan popis časnika i bivših ustaških dužnosnika, koji se nalaze u Italiji, te koje bi trebalo pridobiti za odlazak u Domovinu. Taj popis je sastavljao s Rosandićem i Matom Frkovićem. Tražio sam od Kavrana da mi pribavi list M. Frkovića za Špalja, jer mu je on ranije povjerio tu dužnost, koju sam sada ja trebao preuzeti. Pred polazak u Italiju dobio sam traženi list." (SDS RSUP SRH, 013.2.25a, str. 14).

O tom listu, odnosno pismu, Jere Jareb u pregledu građe SDS-a o Akciji Deseti travanj navodi kako je to „pismo Mike upućeno Juliju" (Jareb, 2003, str. 337). Uzrok takvom nepreciznom opisu zasigurno se krije u činjenici da pismo nije pisano Frkovićevom rukom, jer bi taj rukopis Jareb nesumnjivo prepoznao, već se radi o vlastoručnom prijepisu Frkovićeva pisma koji je napravio Jilek prema svemu sudeći za Kavrana. Naime, pismo je datirano 21. rujna 1947., kao mjesto nastanka pisma navedene su „Alpe", a naslovljeno je: „Dragi Julije". Pismo na dva mjesta potpisuje „Mate", a pri samom kraju pisma „Mika" (Rosandić, op. a.) je dodao par redaka obiteljskog sadržaja prije samog *post scriptuma*, odnosno između dva „Matina" potpisa. U odnosu na raniji dogovor Frkovića i Špalja vezano za slanje ljudi sada se pojavila potreba, kako uvodno piše Frković, „da neke stvari razjasnimo obzirom na situaciju tamo i ovdje." Za „donosioca" pisma (Jileka, op. a.), kaže da je „naš pouzdani čovjek, koji će vršiti stanovite poslove pa se može imati prema njemu puno povjerenje, a ako treba može i usmeno dati informacije o stanovitim pitanjima s kojima je upoznat obzirom na obće interese." Nakon što je oko 10 mjeseci boravio u Italiji i pobliže se upoznao s tamošnjim prilikama, a također je i one s kojima se susretao u Italiji upoznao s prilikama i radom u Austriji (sve naravno u kontekstu organiziranja na protujugoslavenskoj osnovi), po povratku u Austriju Frković je zaključio da se „nije mnogo promijenilo" od njegova izbivanja „i rad bi se imao nastaviti." Međutim, kako se događalo da pojedinci ili cijela grupa budu uhićeni prilikom prijelaza talijansko-austrijske granice Frković naglašava da je potrebno „naše dečke upoznati, da su poteškoće kod putovanja postale teže i da prilike iziskuju mnogo samoprijegora i požrtvovnosti." Pojašnjava Špalju kakve ljude treba ubuduće slati: „Zbilja mogu doći u obzir samo idealni i odlučni naobraženiji ljudi koji će moći izvršiti povjerenu zadaću kako treba. Nije dobro da se šalju oni koji se putem predomišljavaju i vraćaju, jer prave samo troškove bez ikakove potrebe. Dakle, prije nego se bilo koji šalje u četiri oka neka se s njime otvoreno i iskreno razgovara i naglasi da neće doći na meke dušeke, nego će morati svladavati vrlo velike poteškoće raznovr-

snog oblika.“ (SDS RSUP SRH, 015.7/15-5, str. 29). Ove upute s jedne strane govore o ranijim iskustvima s pojedincima koji su poslani iz Italije u Austriju, a s druge strane pod „idealni i odlučni naobraženiji ljudi“ možemo iščitati UDB-ine namjere nakon što je preuzela nadzor na Akcijom i pokušavala doći do vodećih osoba iz emigracije. Odnosno, vidimo i da je Frković bio upoznat sa svježim porukama koje su pristizale iz zemlje, a zapravo od UDB-e. Što se tiče samog Špalja i njegove uloge u Italiji, Frković naglašava kako su „ovdje svi uvjerenja da Vi nastojite ako ikako postoje mogućnosti odnosno, ako se ne treba zbog opasnosti micati, da ostanete još dolje tim više što još ima vremena za putovanje u borbeno područje.“ O stanju u zemlji navodi kako primljeni izvještaji „nisu baš idealni, ali niti očajni. Stanje kako se predmnievalo teško i skopčano s velikim poteškoćama. (…) Ako uistinu dođe do obračuna naš će narod opet muški nastupiti u obrani svoje države.“ (SDS RSUP SRH, 015.7/15-5, str. 30-31). Frković na kraju kaže da je stigla vijest „da Ing Asančaić ne bi htio da sudjeluje u radu to će za sada stanovite poslove voditi donosioc pa ako treba s njim se posavjetujte.“ (SDS RSUP SRH, 015.7/15-5, str. 29).

Pri kraju pisma spominje i Draganovića: „Bilo bi nam drago da nam javite koliko ste dobili pomoći od Draganovića jer nikako ne možemo izvesti prema njegovom dopisu naše račune na čisto. Po našem morali ste dobiti znatno veću sumu nego što nam je on naveo.“ (SDS RSUP SRH, 015.7/15-5, str. 31). Naime, Draganović je početkom srpnja 1945. došao u Austriju i uzeo 2 od ukupno 11 sanduka zlata koji su bili pohranjeni u franjevačkom samostanu u Wolfsbergu. (Jareb, 1997, str. 352-353), a u narednom razdoblju je kontinuirano održavao vezu sa Sušićem u Austriji. (Jareb, 1984). Kao središnja osoba hrvatske emigracije u Italiji Draganović je pomogao Frkoviću i oko smještaja „u jedan samostan“ poslije izlaska iz zatvora (SDS RSUP SRH, Zapisnik Božidara Kavrana, str. 75-76), te se za vrijeme svog boravka u Rimu Frković „sastaje često na duge razgovore sa Draganovićem“ koji za Frkovića kaže da se s njim „još može razgovarati“, dok Rosandića nije cijenio. (SDS RSUP SRH, 013.2.25a, str. 44). Pitanje čistih računa o kojima govori Frković očito se odnose na 100 zlatnika koje je svojedobno Sušić poslao Frkoviću radi oslobađanja Moškova iz zatvora. Kako taj plan nije uspio, sredstva su „deponirana“ kod Draganovića i on ih je trebao staviti „na raspolaganje Špalju za potrebe prebacivanja grupa u zemlju“. (SDS RSUP SRH, Zapisnik Božidara Kavrana, str. 75). Naime, sredinom srpnja 1947. Frković je pisao Špalju da će od Draganovića dobiti 50.000 lira kako bi mogao financirati prebacivanje gerilaca u Austriju, te mu je također poslao popis dvadesetak ljudi, među kojima je bilo dosta časnika, koje bi trebalo prebaciti u Austriju. O tome da treba dati određena novčana sredstva Špalju, Frković je pisanim putem obavijestio i samog Draganovića. (SDS RSUP SRH, Zapisnik Mime Rosandić, str. 32).

Govoreći o razlozima koji su motivirali Frkovića na povratak u Austriju Rosandić na prvom mjestu ističe uspješno uspostavljanje „kanala“ s Austrijom za prebaciva-

nje ljudi, za što je zadužen Špalj. Također, Frković je bio svjestan da je Draganović u Italiji povezan s Englezima, Amerikancima, Vatikanom, HSS-om i Talijanima i da su te veze „najjače od sviju, pa da je suvišan njegov daljnji boravak u Italiji“, jer će Draganović o svemu, kao i ranije, obavještavati Sušića. Ne manje važan razlog ležao je u činjenici, koju su Draganoviću „rekli Englezi da će se oni tokom godine evakuirati iz Italije“ i ako emigracija ne napusti Italiju bit će „kompletno po Talijanima izručena Titi.“ Zbog toga Draganović pomaže „većinom familijarnim ljudima, dok je mladje, za koje je smatrao da će biti sposobni za šumu, izključio iz toga i time ih natjerao da se prijavljuju za prebacivanje u Austriju“. Pred svoj odlazak iz Italije Frković se sastao s Draganovićem i zahvalio mu na svemu, te ga zamolio da i dalje pomaže rad vodstva u Austriji. (SDS RSUP SRH, Zapisnik Mime Rosandić, str. 32-33).

Razgovori s HSS-ovcima i Amerikancima

Jedna od Frkovićevih dužnosti za vrijeme boravka u Italiji bila je nastojati ostvariti suradnju s predstavnicima HSS-a koji su se nalazili u iseljeništvu. Frković je ustanovio da su neki „veoma skloni suradnji“ poput Reberskog, dok su se Vučković i Pernar „povezali s četnicima, da preko četničkog udruženja u Rimu dobivaju dokumente i novčane pripomoći.“ Frković je s Reberskim dogovorio da ode u Pariz i nastoji da „Maček javno istakne svoju borbu za NDH“, te ako Maček „treba suradnike, neka javi“. (SDS RSUP SRH, Zapisnik Božidara Kavrana, str. 75). U Pariz je otišao i pukovnik Ivan Babić koji je po povratku prenio Frkoviću Mačekov stav da nije moguća suradnja s onima koji su kompromitirani. (SDS RSUP SRH, Zapisnik M. Rosandić, str. 38). Unatoč tome u proljeće 1948. godine bilo je govora o navodnom Krnjevićevom zahtjevu za sastanak s Frkovićem, što je i sam Pavelić smatrao važnim istaknuvši povijesnu, ali i buduću važnu ulogu HSS-a, međutim na čelo te stranke trebaju doći oni „koji apsolutno stoje na stanovištu hrvatske države.“ U to vrijeme i Sušić je pisao Krnjeviću „da nastoji aktivizirati Mačeka“ da se izjasni za hrvatsku državu. (SDS RSUP SRH, Zapisnik Božidara Kavrana, str. 107-112).

Pavao Tijan iz Rima u pismu fra Silviju Grubišiću, jednom od osnivača Ujedinjenih američkih Hrvata, 5. lipnja 1946. piše: „To bi sve bilo lijepo i dobro, kad bi čovjek mogao biti siguran, da je Maček uistinu toga svjestan i da će taj svoj položaj do maksimuma iskoristiti u hrvatskoj narodnoj borbi. (…) Narod je vrlo nepovjerljiv prema Mačeku i HSS-u, jer se nigdje još nisu otvoreno založili za hrvatsku državu, a svoje vlastite države narod se ne može u sadašnjim prilikama odreći.“ (Luetić-Tijan, 2014, str. 289-290).

Iz dostupne korespondencije Mačeka i Krnjevića u tom razdoblju potvrđuje se Mačekov stav koji je ranije prenio Babić, međutim izgleda da je s Krnjevićeve strane postojala spremnost za razgovor s nekim od vodstva u Austriji, s obzirom na to da

se on u to vrijeme, za razliku od Mačeka, izjašnjavao za hrvatsku državnu samostalnost iako nije javno istupao s tim stajalištem. (Radica, 1974, str. 267). U razdoblju od 1945. do 1949. Krnjević je s Branimirom Jelićem nastojao oko stvaranja jedne hrvatske središnje organizacije ili odbora u koji bi ušli i predstavnici HSS-a. (Tepeš, 2018, str. 87-88). O tome je zasigurno bio upoznat i Sušić koji je bio u vezi s Jelićem. Krajem travnja 1948. Maček piše Krnjeviću da su „ustaše (…) postali jako aktivni" i moli ga da mu javi "koji su to ljudi, koji su se Tebi javili". Deset dana kasnije Maček zna da su „ustaše" uspješno uspostavili vezu s američkim dužnosnicima u Austriji, te se o tome u Washingtonu provode „izvidi", jer je uspostavljena veza „i s takovima koji su kompromitirani". Smatra da se Amerikanci „još nisu na ništa definitivno odlučili, nego je sve to tek početak stvaranja američkoga intelligenca, koji je danas vrlo slab, da ne reknem nikakav." (Prpić Gamiršek, 2004, str. 92). Krnjević je obavještavao Mačeka o porukama i nastojanjima koja su dolazila od strane vodstva u Austriji, te tražio mišljenje i upute vezano za tu suradnju. Maček je o tome zauzeo rezolutan stav:

> „Što se tiče onih drugih, naravno da s njima ne možemo imati nikakove veze, a ne će imati niti Amerikanci. Kad Lovro ne bi bio politički tako kompromitiran smatram da, iako je stekliš, ipak je čovjek pošten. Onaj drugi, ali liječnik ‹Dr. Mate›, ako je to Mate Frković, a po svemu izgleda da jest, onda je to veći ratni zločinac, recimo i od samoga Luburića. Luburić je barem svaki dan nosio i svoju glavu na pazar, a Mate sjedio u sigurnoj kancelariji i svaki tjedan po pedeset nedužnih ljudi 'taoca' slao na vješala. Treći u tom društvu, za kojega mi znamo, a Ti ga ne spominješ, je neki nesvršeni student Božidar Kavran, ordinarna vucibatina, koji je bio logornik za grad Zagreb. U toj nelogična tragika, da su Saveznici razna neodgovorna piskarala, a la Mortidjija, Magdić, Peroš ili u posljednje vrijeme zagrebački podnačelnik Mokrović, koji nije naškodio ni muhi, poslali na vješala, a kaponje i tipični ratni zločinci šeću mirno ne samo u Argentini, nego i u Austriji." (Prpić Gamiršek, 2004, str. 92-93).

O djelovanju „ustaša" Mačeka je izvještavao i Augustin Juretić iz Švicarske: „Ništa nisu naučili i nikako se opametili. (…) Mnogo hvataju naivne Amerik.[ance] - i tim vezama zavaravaju i naše ljude i same Amerikance." (Prpić Gamiršek, 2004, str. 94).

U vlastoručnom pismu Sušiću datiranom 22. listopada 1947. naslovljenom: „Dragi prijatelju" Frković (u potpisu „Teta Ana") na početku moli Sušića da pomogne njegovom bratu i obitelji oko potrebnih dokumenata vezano za njihov prelazak u Italiju. Kaže da nema novosti osim poteškoća „i kudgod se pokuša sve tvrdo". Preko Sušića poručuje Kavranu da „više ne bi želio dolaziti na Lipovnjak 2, (Lindenweg 2, Villach, Kavranova adresa, op. a.) jer sam primietio da nisam tamo poželjan". (SDS RSUP SRH, 015.7/15-5, str. 27). Na kraju ističe mogući predstojeći Sušićev susret s Ivicom Gržetom „radi jedne važne stvari":

„Nadam se, da je to prvi stvarni korak oslona na saveznike, koji izgleda po svemu vode ozbiljna računa i žele diskretno učiniti, što im nikako nije teško, i za nas nešto. Dakle mi možemo samo dobiti, a savršeno ne riskiramo ništa. Put kojim se do toga dolazi nije važan, a i bolje je, da o njemu nezna nitko ništa. Koliko god se bude dalo nastojati će se još više izvući koristi za našu stvar." (SDS RSUP SRH, 015.7/15-5, str. 28).

Kavranov loš odnos s Frkovićem ni tada mnogima nije bio tajna (SDS RSUP SRH, Zapisnik M. Rosandić, str. 71)., kao ni Frkovićeve veze i razgovori s dužnosnicima američke obavještajne službe. (Opš. Delić, 2018, str. 397-398). Kakvu je ulogu u tome trebao imati Gržeta možemo vidjeti i iz onoga što je u poslijeratnoj istrazi iznio Jilek koji je o tome razgovarao s Gržetom. Naime, u jesen 1947. kada se Jilek nalazio u Austriji došao je Frković iz Salzburga u bazu u Trofaiachu gdje su se pripremale skupine prije odlaska u zemlju. S oduševljenjem je tvrdio da Amerikanci „imaju puno razumijevanja za našu borbu i da stvari dobro napreduju." Međutim, potrebno je odgoditi daljnje slanje grupa u zemlju (polazak je čekala grupa Josipa Tomljenovića) dok sudionici grupe ne završe obavještajnu obuku u Njemačkoj: „Pod tim uslovom da su Amerikanci spremni dati radio-telegrafske aparate i materijalnu pomoć." Gržeta je poslan da zatraži Kavranovo mišljenje o tome, na što je Kavran „naredio" da Tomljenovićeva grupa krene u zemlju prema ranije dogovorenom planu. (SDS RSUP SRH, 013.2.25a, str. 18). Paralelno je s Amerikancima radio i pukovnik Jakov Džal, te je o tome obavijestio Frkovića koji se tome nije protivio smatrajući da to ne može škoditi. (Crnički, 2002, str. 153).

Krunski svjedok

Nakon prelaska prvih skupina u zemlju sastali su se u rujnu 1947. Kavran, Frković, Rosandić i Sušić. Kavran je, između ostalog, predložio da se Frković, Rosandić i on odmah pripreme za odlazak u zemlju na što su se Rosandić i Frković usprotivili jer da im nije poznato kakvo je stanje u zemlji. (SDS RSUP-a SRH, Zapisnik Božidara Kavrana, str. 73-74). Odnosi u vodstvu neće se promijeniti ni kasnije pa će Kavran i Sušić zatajiti Frkoviću činjenicu da se Kavran nije uspio susresti s Pavelićem prilikom svog boravka u Italiji u proljeće 1948.

Poznato je kako se poslije pada Kavrana u ruke UDB-e čekalo s početkom montiranog sudskog procesa zbog planirane otmice Mate Frkovića u noći 7. na 8. srpnja.[7] Da je otmica uspjela, Frković bi na pripremanom procesu kao bivši ministar unutar-

[7] U nekim radovima netočno se navode različiti dani u mjesecu lipnju kao datum pokušaja otmice. (Usp. MATAIJA, 2017).

njih poslova NDH poslužio, među ostalim, i kao krunski svjedok „putem kojega bi nastojali dokazati da je akcija 'Deseti travnja' doista bila tek privjesak američke obavještajne službe". (Katalinić, 2017, str. 74). Međutim, to zasigurno ne bi bila najvažnija točka optužnice. Naime, iz izvješća CIA-e koje donosi podatke iz *Informativni priručnik o Jugoslaviji* (knj. I) s kraja 1948., među ostalim ratnim zločincima čije izručenje se traži uz nabrajanje inkriminirajućih djelatnosti, navodi se kako je Frković odgovoran za provođenje politike istrebljenja i da je samo u koncentracijskom logoru Jasenovac ubijeno oko 600.000 ljudi, dok se većina ubijanja dogodila krajem 1944. i početkom 1945., odnosno upravo u vrijeme kada je Frković obnašao dužnost ministra unutarnjih poslova.[8] Na tom tragu nije teško pretpostaviti u kojem smjeru bi se vodio planirani proces s Frkovićem u sudnici. Međutim, i bez njegove prisutnosti pokazalo se da je trebalo „težište čitavog procesa postaviti na Jasenovcu, pri čemu je glavnu ulogu trebao odigrati skršeni Miloš." (Katalinić, 2017, str. 76).

Raščlamba dokumenata jugoslavenskih obavještajnih službi iz Frkovićeva dosjea zajedno s izvješćima nekih od njihovih doušnika – koji su se u to vrijeme po zadatku nalazili u Austriji u blizini Mate Frkovića i nekih drugih sudionika Akcije – pokazuje da je pokušaj Frkovićeve otmice jedini do sada poznati primjer u kojem su nam dostupna svjedočenja sudionika same otmice protiv nekog hrvatskog političkog emigranta s izvještajima jugoslavenskih republičkih i saveznih službi koje su organizirale i nadzirale tijek same otmice te na koncu analizirale uzroke njezina neuspjeha. (Krašić, 2020).

Zbog ograničenosti prostorom, ovdje ne možemo ulaziti u dublju raščlambu o doušničkim izvještajima koji su nedvojbeno zanimljiv i nezaobilazan izvor, osobito kad je riječ o ulozi UDB-e u samoj Akciji. Međutim, nije moguće isključivo na njihovom temelju donositi cjelovite zaključke, jer često pate od površnosti i preuveličavanja. Primjerice, u jednome od izvješća navodi se: „Dr. Pavelić je bez njega (Frkovića, op. a.) kao ptica bez krila, a i da se Pavelić može slobodno kretati kao Frković, opet nebi mogao ništa bez njega, jer Frković je mozak i ruka, a Pavelić samo ime. Drugoga nebi mogao naći." (SDS RSUP SRH, Dosje Mate Frković, str. 150). Iz dosadašnjih istraživanja znamo da se takva tvrdnja ne da ničim potkrijepiti.

[8] https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP80-00809A000700210053-4.pdf, pristup ostvaren 25. 2. 2021.

Zaključak

Već i površna raščlamba djelovanja bivšeg ministra unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske Mate Frkovića pokazuje dva nezaobilazna čimbenika općenito prisutna kod govora o hrvatskoj političkoj emigraciji: međusobni emigrantski prijepori i raslojavanja, te istodobno nadzor i obrada od strane jugoslavenskih tajnih službi. Naravno, oba čimbenika gotovo uvijek su stajala u uzročno-posljedičnoj vezi, a kao što i ovaj rad pokazuje, prisutni su od prvih izbjegličkih dana. Ovaj rad progovara o nekim nepoznatim epizodama iz prvih godina poslijeratnog djelovanja bivšeg ustaškog ministra Mate Frkovića u kontekstu „Akcije Deseti travanj“, čime se ujedno ukazuje i na nedostatke u interpretacijama njegova djelovanja u dosadašnjim radovima. Naime, u dosadašnjoj literaturi Frkovića se uglavnom portretiralo kroz prizmu njegovih kontakata s američkim obavještajnim dužnosnicima i kasniju neuspješnu otmicu od strane UDB-e u sklopu predstojećeg montiranog procesa sudionicima Akcije 1948. godine. Međutim, Frkovićevo djelovanje u Italiji 1946. i 1947. godine, osobito u kontekstu njegove uloge u pripremanju i organiziranju gerilskih skupina koje su se iz Italije preko Austrije na koncu prebacivale u Jugoslaviju, do sada nije bilo poznato, a u ovom radu je dokazano na temelju izvornih dokumenata. To nam također pokazuje da djelokrug rada Frkovića, Kavrana i Sušića unutar Akcije nije bio strogo odijeljen kako se to uglavnom do sada prikazivalo. Osim toga, istaknuta je i do sada slabo poznata aktivna uloga Krunoslava Draganovića u samoj Akciji. Poslije sloma Akcije Deseti travanj, Frković je još neko vrijeme ostao u Austriji, ali se sve više približavao skupini oko Branimira Jelića i postao članom Hrvatskog narodnog odbora što je dovelo do njegova razlaza s Pavelićem. Kasnije će se odvojiti i od Jelića, ali to je tema nekog drugog rada.

Izvori

1. HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, Dosje Mate Frković br. 302306
2. HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, 013.2.25a, Podaci o Dragi Jileku
3. HR-HDA-1805, Zbirka Krunoslava Draganovića
4. HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, 015.7-11.
5. HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, 015.7-15
6. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (NSK), Ostavština Vinka Nikolića, R 7971 Bb

Literatura

1. Crnički, S. (2002). *Moje uspomene*. Zagreb.
2. Čolak, N. (1989). *Akcija Deseti travanj u svijetlu krunskog svjedočanstva Ivana Prusca i dokumentacije*. Središnjica za proučavanje hrvatske povijesti, Padova.
3. Delić, A. (2018). Novi prilozi za istraživanje akcije 'Deseti travnja': nepoznato pismo Ante Pavelića iz srpnja 1948. godine. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 60, Zadar.
4. Delić, A. (2017). The case of general Ante Moškov 1945-1947 or general Ante Moškov and the so called Ustashi gold 1945-1947. *Review of Croatian History*, Vol. XIII., no. 1.
5. Frković, M. (1971). Nepoznate stranice iz poslijeratnog djelovanja. *Hrvatska revija*, rujan 1971., sv. 2-3.
6. Frković, M. (1984). Svaki sa svojom dramom: jedno svjedočanstvo. Iz mojih političkih doživljaja. *Hrvatska revija*, 1984. sv. 3.
7. Jareb, J. (1984). Dr. Krunoslav Draganović o svom radu u Italiji od rujna 1943. do ožujka 1946. Tri pisma i dva izvještaja upućena dru Lovri Sušiću od 18. listopada 1945. do 26. ožujka 1946. *Hrvatska revija*, sv. 4.
8. Jareb, J. (2003). Povijesna građa o odmetnicima, protukomunistima poslije Drugog svjetskog rata. u: *Hereditas rerum croaticarum ad honorem Mirko Valentić,* prir. Aleksander Buczynski, Milan Kruhek, Stjepan Matkovic, Zagreb, Hrvatski institut za povijest.
9. Jareb, J. (1997). *Zlato i novac Nezavisne Države Hrvatske izneseni u inozemstvo 1944. i 1945.* Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 1997.
10. Jonjić, T. (2020). Organiziranje prvih političkih stranaka u hrvatskome iseljeništvu nakon drugoga svjetskog rata. u: *Društveno-povijesni kontekst političkog djelovanja u iseljeništvu: Organizacije, stranke, pokreti*, (ur. Marina Perić Kaselj), Zagreb.
11. Karaula, Ž. (2017). *Pavelićev diplomat na jugoistoku Europe. Autobiografski zapisi diplomata NDH dr. Vladimira Židovca*. Bjelovar.
12. Katalinić, K. (2017). *Od poraza do pobjede: Povijest hrvatske političke emigracije 1945.-1990. Svezak I. – 1945. – 1959*. Naklada Trpimir, 2017.
13. Krašić, W. (2020). Neuspjela otmica bivšeg ministra Nezavisne Države Hrvatske Mate Frkovića. Izlaganje na znanstvenom skupu *Važnost europskoga sjećanja za europsku budućnost: komunistički poratni zločini*, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu 19. lipnja 2020.

14. Luetić-Tijan, N. (2014). *Život Pavla Tijana*. Matica Hrvatska, Zagreb.

15. Mataija, I. (2017). (ur.), *Leksikon Ličana*. 2017.

16. Nikolić, V. (1967). *Pred vratima domovine. Susreti s hrvatskom emigracijom 1965. Dojmovi i razgovori*. knj. II., Pariz–München.

17. Prpić Gamiršek, N. (2004). *Dr. Juraj Krnjević – Tri emigracije: razgovori, pisma, prilozi*. Zagreb: Udruga za promicanje hrvatske političke povijesti Neda Prpić-Gamiršek.

18. Radica, B. (1974). *Hrvatska 1945*. München – Barcelona.

Doktorske disertacije

1. Delić, A. (2016). *Djelovanje Ante Pavelića od 1945. do 1953. godine*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Sveučilište u Zadru, Zadar.

2. Tepeš, I. (2018). *Političko djelovanje Hrvatske seljačke stranke u emigraciji od 1945. do 1990. godine*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Hrvatski studiji, Zagreb.

Mrežni izvori

1. Cia documents, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs

Post-Bleiburg Croatian Emigrants and Yugoslavian Secret Services: the case of Mate Frković

Abstract

The aim of this paper is to throw light on the post-war years of the former Ustashi minister Mate Frković in the context of his role in the so-called '10 April Action.' This will expose deficiencies in past research on Frković which has focused on his contacts with American intelligence agencies and his later abduction by UDBA (State Security Administration of Yugoslavia) before the fixed trial of perpetrators of the Action in 1948. However, Frković's actions in Italy in 1946 and 1947 have not been explored so far and will be presented in this paper based on original documents. Frković played a key role in preparing and organizing guerrilla groups that were transferred from Italy via Austria to Yugoslavia. The paper also highlights the little-known active role that Krunoslav Draganovic played in the Action. Without these considerations it is not possible to properly discuss the '10 April Action'. In addition to the very few studies that have addressed this issue so far the paper is based on new archival data that trace the actions of the Yugoslavian secret service.

Keywords: *Mate Frković, Drago Jilek, 10 April Action, Krunoslav Draganović, Vlatko Maček, Juraj Krnjević*

Luka Šajnović
Osnovna škola Vrbani
sajnovicluka@gmail.com

Uzroci hrvatske ekonomske emigracije 60-ih i početkom 70-ih godina 20. st.

Stručni rad

Sažetak

Hrvatska se sredinom šezdesetih godina prošlog stoljeća suočila s pojavom masovnog iseljavanja uvjetovanog stagnacijom cjelokupnog jugoslavenskog gospodarstva i posljedičnom ekonomskom krizom. Gospodarske reforme kojima se u tvrdi socijalistički sustav bivše države pokušalo ubaciti tržišne elemente nisu polučile željene rezultate. Na površinu su isplivali brojni nedostatci cjelokupnog gospodarstva koje se kretalo u zadanim okvirima najprije državnog, a potom društvenog vlasništva i centralnog planiranja s osloncem na svekoliko skrbništvo države. Jedna od najtežih posljedica gospodarske stagnacije bila je pojava masovne ekonomske emigracije na koju su, osim ekonomskih čimbenika, utjecale i tadašnje društveno-političke okolnosti svojevrsne liberalizacije kroz koju je Jugoslavija, a samim time i Hrvatska, prolazila. U sklopu širokog reformskog i nacionalnog pokreta, poznatijeg kao hrvatsko proljeće, pitanje masovnog iseljavanja postalo je dijelom političke platforme na kojoj je pokret mobilizirao javnost. Jedan od najvažnijih čimbenika tada nastale političke konfrontacije bilo je problematiziranje fenomena nejednake zahvaćenosti svih jugoslavenskih republika fenomenom masovnog iseljavanja. Naime, upravo je Hrvatska, kao jedna od najrazvijenijih republika, imala najznačajniji udio u ukupnoj jugoslavenskoj ekonomskoj emigraciji.

Ključne riječi: *emigracija, iseljavanje, stagnacija, Hrvatska, Jugoslavija, liberalizacija, reforma, hrvatsko proljeće*

Uvod

Kako bismo što potpunije razumjeli uvjetovanost društvenih, političkih i gospodarskih kretanja u Hrvatskoj sredinom i u drugoj polovici šezdesetih godina prošlog stoljeća, a samim time i pojavu masovne ekonomske emigracije koja ju je tada zahva-

tila, od izuzetne je važnosti u najkraćim crtama razmotriti dotadašnji razvoj jugoslavenskog i hrvatskog gospodarstva. Izašavši iz Drugog svjetskog rata s velikim ljudskim i materijalnim gubicima Hrvatska se, kao i cijela Jugoslavija, našla pred izazovom obnove devastiranog gospodarstva i prevladavanja pretežito agrarne ekonomske strukture.[1] Kako bi ostvarila svoj politički program, Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) u neposrednom poraću intenzivno radi na nacionalizaciji cjelokupnog gospodarstva i provodi prisilnu kolektivizaciju u poljoprivredi.[2] Privatno vlasništvo i slobodno tržište okarakterizirani su kao temeljni uzročnici svih političkih, socijalnih i ekonomskih nejednakosti. Nakon početne faze obnove ratnom razorene zemlje uslijedio je proces snažne i brze industrijalizacije s posebnim naglaskom na izgradnji teške (npr. metalurška, kemijska, automobilska i elektroindustrija) i ekstraktivne industrije.[3] Zacrtani je smjer zahtijevao sveobuhvatnu državnu intervenciju i svepristutnost nove komunističke vlasti na svim područjima gospodarskog života. U tu je svrhu izgrađen ogroman državni administrativno-birokratski aparat, naravno, pod strogim nadzorom i po uzoru na hijerarhijski ustrojenu i centraliziranu KPJ i njezine republičke sastavnice. Takva je organizacija omogućavala centralno-plansko upravljanje cjelokupnim gospodarstvom, što će ostati njegovom temeljnom odrednicom i boljkom sve do raspada države početkom devedesetih godina. Sukob jugoslavenskih i sovjetskih komunista 1948. godine iznjedrio je načelnu promjenu u koncepciji razvoja cjelokupnog jugoslavenskog, a samim time i hrvatskog gospodarstva. Kao odmak od sovjetskog tipa komandne ekonomije 1950. godine započelo je uvođenje koncepta radničkog samoupravljanja koje je trebalo postati temeljem svih društveno-političkih i gospodarskih odnosa. Koncept je, barem formalno, smjerao dokidanje državne dominacije u upravljanju gospodarstvom, a odlučujućim čimbenikom trebali su postati radnici, odnosno svi zaposleni u određenim poduzećima. Na području vlasničkih odnosa također je došlo do velikih promjena, a dominantni oblik je postalo društveno vlasništvo.[4]

Iako nedovoljno razrađen i definiran te poprilično proturječan cjelokupnom društveno-političkom uređenju, proces uvođenja samoupravljanja označio je poče-

---

[1] Vidi: Dušan BILANDŽIĆ, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*. Glavni procesi 1918-1985, Zagreb 1985., 112.-113.

[2] Na VI. kongresu KPJ održanom u Zagrebu u studenom 1952. godine KPJ je promijenila ime u Savez komunista Jugoslavije (SKJ). Ovakva formalna promjena naziva bila je dijelom nastojanja da se KPJ, odnosno SKJ, preobrazi u decentraliziranu političku organizaciju s ciljem ideološkog usmjeravanja društva. Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*, Zagreb 1998., 309.; Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske*, Zagreb 2000., 481.-482.

[3] Tada, primjerice, nastaju tvornica alatnih strojeva 'Prvomajska' i tvornica opreme za električnu energiju 'Rade Končar' u Zagrebu. D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999., 238.

[4] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 321.-333.; Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991., od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006., 284.-2905

tak kratkotrajnog, ali najprosperitetnijeg razdoblja jugoslavenskog gospodarstva obilježenog izuzetno velikim stopama rasta u svim sektorima. Kako bi se podigao životni standard građana, povećana su ulaganja u razvoj lake i srednje industrije. Za razliku od početnog perioda masovne izgradnje postrojenja teške industrije, pedesetih godina povećana su ulaganja u izgradnju mnogobrojnih tvornica odjeće, obuće, prehrambenih proizvoda, namještaja i kućanskih uređaja. Rast industrijske proizvodnje cjelokupnog jugoslavenskog gospodarstva u drugoj polovici pedesetih godina, popraćen velikim povećanjem zaposlenosti, bio je jedan od najvećih na svijetu. Životni standard građana, posebice u razvijenim republikama, prije svega Hrvatskoj i Sloveniji, postupno raste.[5] Promjene u društvenoj strukturi bile su goleme, a procesi urbanizacije i deagrarizacije u punom jeku. Posla je bilo dovoljno za sve koji su napuštali selo i svoju egzistenciju pokušavali osigurati u rastućim industrijskim središtima.[6]

Početkom šezdesetih godina jugoslavensko, a samim time i hrvatsko gospodarstvo počinje stagnirati. Dotadašnji ekstenzivni model gospodarskog razvoja, temeljen na stalnom i neracionalnom porastu zaposlenosti i osobnih dohodaka bez obzira na povećanje produktivnosti te visokom udjelu državnih investicija, počeo se iscrpljivati.[7] Mjere gospodarske reforme iz 1961. godine, a koje su se formalno kretale u smjeru jačanja samostalnosti poduzeća i njihovog povećanog raspolaganja ostvarenim dohotkom, nisu dale željeni učinak. Po prvi puta od uspostave socijalizma došlo

---

[5] Tako je, primjerice, rast industrijske proizvodnje 1953. godine iznosio 11 %, potom 1954. godine 14 %, 1955. godine 16 %, 1956. godine 10 %, a 1957. čak 17 % u odnosu na prethodnu godinu. Ekspanzija zaposlenosti također je bila velika. Broj zaposlenih u društvenom sektoru privrede 1953. iznosio je 1.846.000 radnika, a već 1957. godine bilo ih je 2.392.000, gotovo za 23% više. D. BILANDŽIĆ, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, 232.; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled,* 331.-333.; Dennison RUSINOW, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, Berkeley i Los Angeles 1978., 62.-70., 94.-104.6

[6] Udio poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu Jugoslavije 1948. godine iznosio je 67,2%, a 1961. godine 49,6%. U istim vremenskim okvirima udio poljoprivrednog stanovništva Hrvatske smanjen s 63,2% na 43,9%. Samo su Hrvatska i Slovenija imale značajnije niži udio poljoprivrednog stanovništva od jugoslavenskog prosjeka. D. BILANDŽIĆ, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, 388.; Dennison RUSINOW, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, 203.; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled,* 332.; Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991., od zajedništva do razlaza,* 424.

[7] Osim toga, dotadašnji razvoj Jugoslavije bio je snažno potpomognut stranim zajmovima SAD-a i zapadnoeuropskih zemalja. Hrvoje Matković drži kako je takav oblik strane pomoći između 1952. i 1960. godine pokrivao čak i do polovice svih jugoslavenskih ulaganja. H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*, 332.; Stagnacija je jasno uočljiva promatra li se pad stope rasta industrijske proizvodnje koja je 1959. godine iznosila 17,6%, potom 1960. godine 16,3%, a već 1961. godine ona pada na 4,1% u odnosu na prethodnu godinu. D. BILANDŽIĆ, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, 251.

je do većih otpuštanja radnika.[8] U takvim okolnostima pokrenuta je nova, sveobuhvatnija gospodarska reforma. Njezin je cilj bila jača integracija jugoslavenskog tržišta u svjetske gospodarske tokove i zamjena ekstenzivnog modela razvoja intenzivnim, a što je podrazumijevalo povećano uvažavanje tržišnih zakonitosti, ograničeniju državnu intervenciju u gospodarstvu i brže povećanje produktivnosti.[9] Umjesto željenih efekata, ubacivanje tržišnih elemenata u kruti i na državnu pomoć naviknuti socijalistički gospodarski sustav izazvalo je sveopće nesnalaženje i novu stagnaciju. Takve su okolnosti u najvećoj mogućoj mjeri utjecale na pojavu masovne ekonomske emigracije koja je od svih jugoslavenskih republika najjače pogodila Hrvatsku.[10]

Pojava nezaposlenosti i emigracije

Snažnije uključivanje jugoslavenskog, a samim time i hrvatskog gospodarstva u svjetske gospodarske tokove, čemu su težile mjere gospodarske reforme sredinom 60-ih godina 20. st., odnosno integracija jugoslavenskog tržišta sa svjetskim, u prvom redu europskim, iziskivala je, kako je naznačeno, prelazak s ekstenzivnih na intenzivne oblike gospodarskog rasta i poslovanja.[11] Većina gospodarskih organizacija nije se mogla prilagoditi novonastalim okolnostima i uvjetima poslovanja. Veća izloženost konkurenciji stranih proizvoda uz istovremenu nemogućnost prodaje vlastitih na vanjskim tržištima uzrokovala je kontrakcijsku reakciju većine gospodarskih subjekata. Sustav samoupravljanja našao se u slijepoj ulici. Radnički savjeti bili su nedovoljno kompetentni za donošenje zahtjevnih ekonomskih odluka koje su iziskivale veliku razinu stručnosti i znanja. Pokraj toga, golema većina radničkih savjeta, kao nositelja sustava samoupravljanja u privrednim poduzećima, bila je pod izravnim utjecajem direktora gospodarskih poduzeća koji su njima upravljali putem namještanja sebi odanih i podobnih ljudi. Nadalje, direktorska pozicija više je ovisila o partijskom kadroviranju i podršci, a manje o stvarnoj sposobnosti i umijeću upravlja-

---

[8] Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991., od zajedništva do razlaza*, 331.; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*, 333.-334., 336., D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 410.-413.

[9] Leslie Benson sažima ciljeve gospodarske reforme 1965. godine tvrdeći kako joj je zamisao bila stvoriti „kapitalno intenzivnu i visokoproduktivnu industriju sposobnu plasirati proizvode na svjetsko tržište“ i pritom „preusmjeriti investicije u do tada zanemarene gospodarske grane, prije svega poljoprivredu i turizam“. Leslie BENSON, *Yugoslavia. A Concise History*, Basingstoke 2001., 111.-112.; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 478.; „Privredni život zemlje imalo je regulirati tržište, a ne država. Državno određivanje cijena trebalo je prepustiti tržištu. Ukinuti su državni investicijski fondovi, kapital prenesen na banke i poduzeća, a uveden je i konvertibilni dinar.“. H MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*, 347.

[10] D. BILANDŽIĆ, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, 314.-318.

[11] Alice WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo SR Hrvatske. Studije*, Zagreb 1971., 74.

nja poduzećem u promijenjenim, više tržišnim uvjetima poslovanja. U takvim okolnostima bilo je neracionalno očekivati brzo i uspješno prestrukturiranje cjelokupne ekonomije i većeg broja privrednih poduzeća. Dakako, prve na udaru bile su one gospodarske organizacije koje su i do tada poslovale s gubicima, a njihovo je održavanje uvelike ovisilo o državnoj pomoći u vidu dotacija, subvencija i regresa.[12] Uplašeni i suočeni s mogućnošću smanjivanja osobnih dohodaka, radni su kolektivi najprije gotovo u potpunosti obustavili nova zapošljavanja, a nakon što se ekonomičnost, racionalnost i veća produktivnost poslovanja i proizvodnje nisu mogli ostvariti ni smanjenjem postojećih plaća uslijedila su i otpuštanja radnika, a samim time i opći porast nezaposlenosti.[13] Nesklad između ponude i potražnje za radnom snagom postajao je sve veći. Iako je reforma 1961. godine potaknula nešto veći broj otpuštanja, tek su mjere reforme iz 1965. godine prouzročile pad zaposlenosti u cjelokupnom gospodarstvu. Tako je, primjerice, između 1962. i 1964. godine zabilježen rast od 566.000 novozaposlenih, dok je između 1964. i 1967. godine došlo do pada zaposlenosti, zabilježeno ih je 47.000 manje.[14] Općenito su djelovanjem mjera gospodarske reforme stvorene poprilično sužene mogućnosti zapošljavanja, a problemi povezni uz pronalazak posla i rješavanje pitanja egzistencije dodatno su zaoštreni povećanim priljevom mladog stanovništva u radno sposobnu dob upravo u trenutku kada su mjere reforme počele davati prve neželjene rezultate. Ukupan broj zaposlenih se u drugoj polovici šezdesetih godina održavao uglavnom na istoj razini, a novo se zapošljavanje pretežito odvijalo zbog izlaska stanovništva iz radne životne dobi, što se većinom odnosilo na umirovljenja. Broj pretežito mladog i radno sposobnog sta-

---

[12] L. BENSON, *Yugoslavia: A Concise History*, 113.-114.; Sociolog Josip Županov u sustavu radničkog samoupravljanja uočio je nekoliko „konstrukcijskih grešaka“. U tom kontekstu uočava njihovu nekompetentnost za obavljanje „managementa“, odnosno upravljanja gospodarskim subjektom, za koje je, kako navodi, potrebna visoka razina profesionalnosti. Josip ŽUPANOV, „Samoupravni socijalizam: konac jedne utopije“, *Politička misao*, 26/1989., br. 4, 22.-229.

[13] Radnički su savjeti, često po uputama nesposobnih direktora i uprava, počeli otpuštati velik broj inženjera i visokoobrazovanih kadrova umjesto „viška nekvalificiranih radnika“. Uz to, suprotno uvjetima koje je trebalo ispuniti kako bi se prešlo s ekstenzivnog na intenzivni model gospodarstva, odnosno ostvario ekonomičniji i racionalniji rast, predstavnici radnika u samoupravnim tijelima su, zbog straha od smanjenja vlastitih osobnih dohodaka i eventualnog gubitka posla, smanjili sredstva namijenjena razvoju, modernizaciji, istraživanjima i stipendiranju. D. RUSINOW, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, 179.; U pokušaju prilagodbe novim, kompetitivnijim uvjetima poslovanja pribjegavalo se najrazličitijim pokušajima financijskih ušteda i organizacijskih te kadrovskih promjena od kojih mnoge danas, s velikim vremenskim odmakom, djeluju poprilično nerazumno i potencijalno opasno za buduća ekonomska i demografska kretanja. Leslie Benson navodi kako je jedno hrvatsko tekstilno poduzeće prilagodbu novim uvjetima privređivanja pokušalo ostvariti smanjivanjem svih plaća za 20%, povećanjem proizvodnih normi i pooštravanjem radne discipline. L. BENSON, *Yugoslavia: A Concise History*, 113.; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*, 347.-348.

[14] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest,* 479.

novništva veći od onoga koji je u datim okolnostima bio obuhvaćen novim zapošljavanjem u konačnici se izrazio kao povećan boj nezaposlenih i onih koji su rješavanje pitanja zapošljavanja pokušali riješiti odlaskom u inozemstvo. Iz svega proizlazi kako se hrvatsko gospodarstvo našlo u situaciji prevelike ponude radne snage koja je svoje zadovoljenje u datim okolnostima unutarnjeg tržišta rada mogla ostvariti jedino iseljavanjem i napuštanjem zemlje u potrazi za osiguravanjem životne egzistencije.[15] Međutim, sve do početka šezdesetih godina jugoslavenske su granice bile čvrsto zatvorene i nadzirane što je onemogućavalo legalan odlazak ljudi u inozemstvo i potragu za poslom.[16] To je uzrokovalo povećan broj ilegalnih prelazaka granice. Komunističke vlasti u Hrvatskoj utvrdile su kako je između 1960. i 1963. godine preko 20.000 ljudi, građana Hrvatske, emigriralo u razvijene zemlje zapadne Europe, a kod široke je javnosti zamijećena „prava pošast želja za odlaskom".[17]

Problematiziranje ekonomske emigracije

S obzirom na to kako je stanovništvo jedan od prvorazrednih ekonomskih čimbenika koji utječe na općenita gospodarska kretanja i razvoj neke zemlje, ne čudi kako su hrvatsko partijsko-republičko rukovodstvo u javnim nastupima i mnogi zainteresirani ekonomisti i sociolozi u onodobnom tisku posebnu pažnju poklanjali pitanju masovne ekonomske emigracije koja je pogodila Hrvatsku u drugoj polovici šezdesetih i početkom sedamdesetih godina.[18] Naime, Hrvatska je, kao i cijela Jugosla-

---

[15] U društvenom sektoru privrede bilo je 1966. godine 2,5% manje zaposlenih u odnosu na prethodnu godinu. Trend je nastavljen i 1967. godine kada je zabilježeno 0,7% manje zaposlenih, a povećanje broja zaposlenih, iako izuzetno malo, zabilježeno je 1968. godine i iznosilo je 0,4%. A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo SR Hrvatske. Studije*, 74.-75.

[16] Komunističke vlasti smatrale su kako je nedopustivo da građani jedne socijalističke zemlje, pogotovo one u kojoj je sustav radničkog samoupravljanja još pedesetih godina proglašeno temeljem svih društveno-političkih i gospodarskih odnosa, odlaze u potrazi za poslom u zemlje s razvijenim kapitalističkim sustavom. Josip MIHALJEVIĆ, *Komunizam i čovjek. Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.*, Zagreb 2016., 277.

[17] Dušan Bilandžić navodi kako je Vladimir Bakarić, tada sekretar Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (CK SKH) i najmoćniji komunistički vlastodržac u Hrvatskoj, u svojemu izlaganju 1964. godine istaknuo kako je upravo emigracija iz Hrvatske i "hrvatskih dijelova Hercegovine" najveća u Jugoslaviji te kako ju je nemoguće zaustaviti. Time je emigraciji dano svojevrsno odobrenje najviših državnik i partijskih instanci. Odlazak u inozemstvo zbog potrage za poslom uskoro je i legalizirano. D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 451.-452.

[18] Tako primjerice: Hrvoje ŠOŠIĆ, „Za preporod hrvatskog sela ", *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 16. IV. 1971., 9.; Nikola BIČANIĆ, „Bijeg iz Like ", *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 9. VII. 1971., 3.; „Hrvatski geto u Americi, čudno? Ali istinito!", Hrvatski gospodarski glasnik, (Zagreb), 24. XI. 1971., 15.-17.; Savka DABČEVIĆ-KUČAR, *Sedamdesetprva. Hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb 1997., 227.-235.

vija, šezdesetih godina bila zahvaćena stanovitim procesom liberalizacije.[19] Skupina reformski orijentiranih političara u Savezu komunista Hrvatske (SKH) pokrenula je, uz poprilično veliku potporu javnosti, široki reformski i nacionalni pokret, poznatiji kao hrvatsko proljeće, za veću gospodarske samostalnosti Hrvatske i nacionalnu ravnopravnost Hrvata i njihova jezika unutar Jugoslavije. Unutar političke platforme na kojoj je pokret bio zasnovan važno mjesto pripalo je i pitanju brojne ekonomske emigracije koja je na razini Jugoslavije upravo iz Hrvatske bila uvjerljivo najbrojnija. Ta činjenica uvjetovala je interpretaciju hrvatske ekonomske emigracije kao prvorazrednog političkog čimbenika i dokaza sustavnog zanemarivanja i stalne opstrukcije hrvatskih interesa unutar jugoslavenske zajednice. Problem masovnog iseljavanja iz Hrvatske i Hrvata općenito na taj je način, ne bez razloga, dobio izrazito nacionalna obilježja.[20]

Kako bi lakše riješile problem rastuće nezaposlenosti, jugoslavenske su vlasti otvorile granice omogućivši tako velikom broju svojih građana legalan odlazak na „privremeni rad u inozemstvo", kako se u to vrijeme nazivao odlazak u inozemstvo potaknut ekonomskim razlozima.[21] Ovakav potez komunističkih vlasti mogli bismo okarakterizirati prije svega političkim manevrom i slikovito ga opisati kao otvaranje ispušnog ventila kojim se popušta pritisak na domaće gospodarstvo i tržište rada, prikrivaju vlastiti neuspjesi te izbjegava nastajanje socijalnih nemira. Odmah po otvaranju granica broj registriranih radnika iz cijele Jugoslavije iz godine u godinu rapidno se povećavao.[22] Već naznačeni problem neuravnoteženog udjela hrvatskih građana

---

[19] Prilikom uporabe pojma liberalizacija za društveno-političke i gospodarske promjene koje su zahvatile Hrvatsku i Jugoslaviju u naznačenom razdoblju potreban je određeni oprez. Naime, kako navodi Josip Mihaljević, pojam liberalizacija stoji u suprotnosti sa svime što socijalizam kao cjeloviti društveno-politički i gospodarski sustav predstavlja. Međutim, u nedostatku primjerenijeg pojma koji bi označio ograničeno popuštanje državnog i partijskog nadzora u mnogim područjima života ipak ću se njime koristiti. J. MIHALJEVIĆ, *Komunizam i čovjek. Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.*, 33.-37.

[20] Općenito ekonomska emigracija je najjače zahvatila najrazvijenija područja Jugoslavije, a to su Hrvatska i Slovenija. To su istovremeno bila i izrazito niskonatalitetna područja što je u demografskim predviđanjima izazivalo posebnu zabrinutost zbog opasnosti narušavanja reprodukcijske sposobnosti stanovništva. Udio ekonomske emigracije Hrvatske i Slovenije u ukupnoj emigraciji iz Jugoslavije iznosio je, prema podacima Zavoda za zapošljavanje SRH, 1965. god. 59,8 %, 1966. god. 66,1 %, 1967. god. 54,4 %, 1968. god. 57,7 % i 1969. god. 36,0 %. A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo SR Hrvatske. Studije*, 77.; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *Sedamdesetprva. Hrvatski snovi i stvarnost*, 228.

[21] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 452.; J. MIHALJEVIĆ, *Komunizam i čovjek. Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.*, 277.-278.; Kako je najveći broj ekonomskih emigranata tada odlazio u Saveznu Republiku Njemačku, „njemačka riječ gastarbajter (Gastarbeiter) ušla je u svakodnevni govor i postala gotovo ravnopravna ostalim hrvatskim riječima". Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991., od zajedništva do razlaza*, 316.

[22] Dušan Bilandžić donosi podatak kako je 1963. god. u inozemstvu bilo registrirano samo 8,000 radnika, a već 1965. god. njih 130,000. D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 452.

i Hrvata općenito u ukupnom kontingentu jugoslavenske ekonomske emigracije postajao je sve izraženiji. Tako su, primjerice, podaci o nacionalnom sastavu jugoslavenske ekonomske emigracije u zemljama zapadne Europe, koje je 1967. godine prikupio Zavod za migracije i narodnosti u Zagrebu, ukazivali na to kako Hrvati čine čak 63 % ukupnog broja radnika u inozemstvu.[23] Kako bi zornije dočaralo i ukazalo na kritičnost demografske situacije u kojoj se Hrvatska zatekla početkom sedamdesetih godina hrvatsko je političko rukovodstvo isticalo kako je Hrvatska imala ne samo najveću ekonomsku emigraciju od svih republika u Jugoslaviji već i u Europi općenito, mjereno u relativnim, a ne apsolutnim pokazateljima.[24] To je, dakako, moralo izazvati veliko nezadovoljstvo što kod tadašnjeg hrvatskog komunističkog vodstva, što kod najšire javnosti. Ovdje je vrlo važno istaknuti kako je određeni broj emigranata, uz ekonomsku motivaciju, sasvim sigurno bio potaknut „nezadovoljstvom političkim prilikama u zemlji" i osjećajem nacionalne potlačenosti te neravnopravnosti, a određeni je broj ljudi zemlju napustio i zbog raznih oblika izravne represije komunističkih vlasti.[25]

Prema popisu stanovništva 1971. godine Hrvatska je imala 4.426.221 stanovnika od kojih se čak 5,8 %, odnosno njih 254.856 nalazilo na „privremenom radu u inozemstvu". Od ukupnog broja ekonomskih emigranata iz Jugoslavije njih čak 33,5 % dolazilo je iz Hrvatske. Pri tome je važno naglasiti kako se velik broj Hrvata nalazio i unutar onih 146.818 (više od 19 % ukupnog broja) koliko ih je na istom popisu službeno zabilježeno iz Bosne i Hercegovine, što je službena statistika i potvrdila. Naime, prema nacionalnoj su strukturi, od ukupno 763.725 radnika u inozemstvu, njih čak 39 % bili Hrvati. Uzmemo li u obzir kako je 1971. godine Hrvatska u ukupnom stanovništvu Jugoslavije sudjelovala s 21,8 %, a prema nacionalnoj su strukturi Hrvati činili 22,1 % stanovništva, nesrazmjer udjela građana Hrvatske i Hrvata općenito prema udjelu u ukupnoj jugoslavenskoj emigraciji postaje očit.[26] Pišući za *Hrvatski gospo-*

---

[23] Prema republičkoj pripadnosti od ukupnog broja emigranata Hrvatska je sudjelovala s 54 %. To su podaci kojima je, prema vlastitu svjedočenju, Savka Dabčević-Kučar raspolagala kada je hrvatsko partijsko-republičko rukovodstvo iznosilo problem prevelikog iseljavanja hrvatskih građana u inozemstvo u drugoj polovici šezdesetih godina. S. DABČEVIĆ-KUČAR, *Sedamdesetprva. Hrvatski snovi i stvarnost*, 228.

[24] Prema Šimi Đodanu hrvatska stopa iseljavanja bila je druga na svijetu, odmah iza one Portorika. Šime ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918.-1990.*, Zagreb 1991., 222.; Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991., od zajedništva do razlaza*, 426.-427.

[25] Ivan NEJAŠMIĆ, „Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa", Etničke i migracijske teme, 30/2014, br. 3, 415.-416.

[26] Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991., od zajedništva do razlaza*, 426.; Wertheimer-Baletić u svojoj studiji *Stanovništvo SR Hrvatske* ističe kako je navedeni nesrazmjer prepoznat kao politički problem i na X. sjednici CK SKH, koja prema mnogim povjesničarima i suvremenicima označava formalni početak hrvatskog proljeća, u izlaganju Savke Dabčević-Kučar. A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo SR Hrvatske. Studije*, 78.

darski glasnik 1971. godine Marija Žakić ističe kako se u inozemstvu iz ekonomskih razloga samo s područja zagrebačke regije, u koju su spadale, primjerice, općine Jastrebarsko, Vrbovec, Klanjec, Krapina, Donja Stubica, Zlatar Bistrica i Velika Gorica, nalazi oko 48.000 građana. Ona, također, posebno upozorava na podatak kako je oko 80 % hrvatskih građana koji rade u inozemstvu mlađe životne dobi, odnosno kako se radi o onom kontingentu stanovništva koji je najvitalniji i koji bi trebao pokretati ekonomiju Hrvatske. Kao najvažnije razloge zbog kojih se velik broj građana Hrvatske odlučio potražiti posao u inozemstvu, prije svega u zemljama zapadne Europe, točnije u Saveznoj Republici Njemačkoj, Žakić ističe nemogućnost pronalaska posla i rješavanja stambenog pitanja, niske osobne dohotke, bolje radne uvjete i veću mogućnost stvaranja ušteđevine u inozemstvu.[27] Dakle, pogađajući prije svega mlado stanovništvo u dobi od 20 do 45 godina, masovno je iseljavanje, uzrokovano prije svega ekonomskim razlozima, izazivalo i goleme poremećaje u dobno-spolnoj strukturi hrvatskog stanovništva prijeteći razaranjem njegove reprodukcijske sposobnosti.[28] Posebno nepovoljna bila je kvalifikacijska struktura ljudi zahvaćenih ekonomskom emigracijom. Sve veći broj visokoobrazovanih ljudi koji su završili fakultet i kvalificiranih radnika suočio se s nemogućnošću pronalaska posla ili otpuštanjem. Kod njih se diploma sve više pretvarala u „vizu za inostranstvo“ zbog čega je Hrvatska ostajala bez dragocjenog „ljudskog kapitala“.[29]

Posebno zabrinjavajućom okarakterizirana je prijeteća opasnost od skore depopulacije koju su pred Hrvatsku stavljali krajnje nepovoljni demografski trendovi u drugoj polovici šezdesetih i početkom sedamdesetih godina. Alica Wertheimer-Baletić ističe kako je tijekom „šezdesetih godina najveći kontingent ekonomske emigracije iz Jugoslavije dala SR Hrvatska kao područje na kojem se istovremeno konstantno odvijao pad stope prirodnog prirasta (…) uvjetovan prije svega stalnim smanjivanjem fertiliteta, dok je opća stopa mortaliteta bila uglavnom konstantna“. Ona

[27] Marija ŽAKIĆ, „Zašto rade u inozemstvu i kako da se vrate u domovinu“, *Hrvatski gospodarski glasnik* (Zagreb), 27. X. 1971., 10.; Dodajmo tome i podatak koji iznosi Dušan Bilandžić, a koji također objašnjava razlog velike ekonomske emigracije iz Hrvatske i Jugoslavije općenito. Naime, „prema anketi Zavoda za migracije i narodnosti prosječna mjesečna plaća jugoslavenskih radnika u inozemstvu iznosila je 236.000 starih dinara ili oko 750 zapadnonjemačkih maraka“. To je bilo i do tri i pol puta više od iznosa prosječne mjesečne plaće u Jugoslaviji krajem 1966. i početkom 1967. godine. D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 481-482.; Najveći broj radnika u inozemstvu prema popisu stanovništva 1971., uzimajući u obzir njihov udio u ukupnom stanovništvu općine, imale su općine Imotski (8 767 ili 18,5 %), Ozalj (3 081 ili 17,5 %), Lastovo (138 ili 11,4 %), Jastrebarsko (4 099 ili 11,2 %) i Čakovec (11 856 ili 10,3 %). Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991., od zajedništva do razlaza*, 428.

[28] A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo SR Hrvatske. Studije*, 79.-80.; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *Sedamdesetprva. Hrvatski snovi i stvarnost*, 228.

[29] J. MIHALJEVIĆ, *Komunizam i čovjek. Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972*., 276.-277.; A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo SR Hrvatske. Studije*, 280.

također upozorava i na činjenicu kako je Hrvatska, gledano u postotnom udjelu ekonomske emigracije u ukupnom stanovništvu zemlje, znači u relativnim brojkama, na samom vrhu ljestvice europskih zemalja, a sličnu situaciju tih godina bilježi jedino Republika Irska. Posebno zabrinjavajućom Wertheimer-Baletić je okarakterizirala činjenicu kako je „hrvatska ekonomska emigracija progutala prirodni prirast stanovništva". Pri tome ističe kako bi Hrvatskoj uskoro, pogotovo ako se smanji priljev stanovništva u nju, pretežito Hrvata iz susjedne Bosne i Hercegovine, mogla zaprijetiti i depopulacija. Prema njezinim podacima u 1965. godini prirodni je prirast iznosio oko 31.200 osoba, a ekonomska emigracija oko 20.000 osoba ili 64 % od iznosa prirasta. U 1966. godini prirast je iznosio oko 33.400 osoba, a ekonomska emigracija oko 30.000 osoba ili oko 90 % od iznosa prirodnog prirasta. Prirodni je prirast 1967. godine iznosio oko 25.700 osoba, a ekonomska emigracija oko 20.000 osoba. U 1968. godini prirast pada na 21.700 osoba, a kontingent ekonomske emigracije raste na 30.000 osoba i nadvisuje za 36 % iznos prirasta. Prirodni prirast 1969. godine i dalje pada na oko 17.000, a kontingent ekonomske emigracije je obuhvatio dvostruki iznos prirasta, odnosno 35.000 osoba. Najveća je disproporcija između navedenih veličina nastupila u 1970. godini kada je prirodni prirast pao na razini od oko 14.000 osoba, a ekonomska se emigracija zadržala na razini od prošle godine, odnosno na brojci od 35.000 osoba, što je i više nego dvostruko od prirodnog prirasta te godine. Dakle, osim odljeva sve većeg broja kvalificiranih radnika i visokoobrazovanih stručnjaka, što je izravno ugrožavalo daljnji razvoj i modernizaciju hrvatskog gospodarstva, proces masovnog iseljavanja prijetio je i smanjivanjem reprodukcijske sposobnosti stanovništva i skorim nastupanjem depopulacije. Uzmemo li u obzir kako je Hrvatska, uz Sloveniju i Vojvodinu, bila područje izrazito niske stope prirodnog prirasta, strahovi koje su negativni demografski trendovi izazivali kod hrvatskog partijsko-republičkog rukovodstva i stručnjaka postaju jasno razumljivi.[30]

Zaključna razmatranja

Sama pojava ekonomske emigracije šezdesetih godina uvjetovana je, kako je objašnjeno u radu, ispreplitanjem niza čimbenika od kojih su mnogi, iako u značajno promijenjenim okolnostima i oblicima, prisutni i danas. Stagnacija jugoslavenskog, a samim time i hrvatskog gospodarstva, izazvana neželjenim i nepredviđenim učincima gospodarske reforme 1965. godine, prouzročila je obustavu novih zapošljavanja i povećano otpuštanje radnika. Naime, jugoslavenski gospodarski sustav teme-

[30] Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, „Emigracija 'progutala' prirast stanovništva Hrvatske", *Hrvatski gospodarski glasnik* (Zagreb), 24. V. 1971. 9.; *Ista*, *Stanovništvo SR Hrvatske. Studije*, 87.-90.; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *Sedamdesetprva. Hrvatski snovi i stvarnost*, 229.

ljio se na strogim socijalističkim principima i cijelo vrijeme svojeg postojanja bio je u potpunosti ovisan o snažnoj državnoj intervenciji. U takvim okolnostima, mjere gospodarske reforme, usmjerene prema nešto slobodnijim tržišnim odnosima, izazvale su opću zbunjenost i nesnalaženje, a na površinu su isplivali nesposobnost i neodgovornost. Čak i ograničena integracija sa svjetskim tržištem otkrila je mnoge slabosti takvog sustava. Spomenuta gospodarska stagnacija vremenski se uskladila s povećanim priljevom mladog stanovništva u radno sposobnu dob čime je nastalo stanje povećane ponude radne snage za čiju apsorpciju domaće gospodarstvo nije imalo mogućnosti. Jedini način za rješavanje ovako nastalog problema bio je odlazak na „privremeni rad u inozemstvo". Jugoslavija je sredinom šezdesetih godina proživljavala stanoviti proces popuštanja do tada postojećih državnih ograničenja, svojevrsnu liberalizaciju. Dijelom tog procesa bila je i legalizacija napuštanja zemlje zbog potrage za poslom, odnosno liberalizacija viznog režima. Umjesto da pristupe otklanjanju uzroka pojave masovnog iseljavanja, jugoslavenske su se komunističke vlasti, rastrgane između dosljednijeg ubacivanja tržišnih elemenata u kruti socijalistički sustav i povratka na strogi model centralno-planske ekonomije, odlučile za manevar kojim su se, poput otpuštanja sigurnosnog ventila, rješavale nagomilanog stanovništva. Posebno zahvaćena pojavom tako izazvane masovne ekonomske emigracije bila je Hrvatska kao jedna od dvije najrazvijenije jugoslavenske republike. Negativni demografski pokazatelji već su tada izazivali zabrinutost kako hrvatskog partijsko-republičkog rukovodstva tako i zainteresiranih stručnjaka. Štoviše, problem masovnog iseljavanja iz Hrvatske i Hrvata općenito postao je dijelom političke platforme hrvatskog proljeća, širokog reformnog i nacionalnog pokreta za poboljšanje položaja Hrvatske u Jugoslaviji. Međutim, političkom eliminacijom pokreta u prosincu 1971. godine pitanje hrvatske ekonomske emigracije istom je izgubilo na svojoj političkoj važnosti iako je proces masovnog iseljavanja stanovništva iz Hrvatske u velikoj mjeri nastavljen i tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina, a i danas predstavlja izuzetno veliku ugrozu hrvatskog gospodarstva i društva općenito.

Literatura i izvori

Knjige

1. Benson, Leslie (2001) *Yugoslavia. A Concise History*, Palgrave, Houndmills, Basingstoke i Hampshire.
2. Bilandžić, Dušan (1985) Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985, Školska knjiga, Zagreb.
3. Bilandžić, Dušan (1999) *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb.

4. Dabčević-Kučar, Savka (1997) S*edamdesetprva. Hrvatski snovi i stvarnost,* Interpublic, Zagreb

5. Đodan, Šime (1991) *Hrvatsko pitanje 1918.-1990.*, Alfa, Zagreb.

6. Matković, Hrvoje (1998) *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb.

7. Mihaljević, Josip (2016) *Komunizam i čovjek. Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb.

8. Pavličević, Dragutin (2000) *Povijest Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb.

9. Radelić, Zdenko (2006) *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991., od zajedništva do razlaza,* Školska knjiga, Zagreb.

10. Rusinow, Dennison (1978) *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, University of California Press, Berkeley i Los Angeles.

11. Radelić, Zdenko (2006) *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991., od zajedništva do razlaza,* Školska knjiga, Zagreb.

12. Wertheimer-Baletić, Alica (1971) *Stanovništvo SR Hrvatske. Studije*, Školska knjiga, Zagreb.

Članci

1. Nejašmić, Ivan (2014) Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa, *Etničke i migracijske teme*, god. 30, br. 3.

2. Županov, Josip (1989) Samoupravni socijalizam: konac jedne utopije, *Politička misao*, god. 26, br. 3.

Novinski izvori

1. Bičanić, Nikola. „Bijeg iz Like“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 9. VII. 1971., 3.

2. „Hrvatski geto u Americi, čudno? Ali istinito!“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 24. XI. 1971., 15.-17.

3. Šošić, Hrvoje. „Za preporod hrvatskog sela“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 16. IV. 1971., 9.

4. Wertheimer-Baletić, Alica. „Emigracija ‘progutala’ prirast stanovništva Hrvatske“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 24. V. 1971. 9.

5. Žakić, Nikola. „Zašto rade u inozemstvu i kako da se vrate u domovinu“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 27. X. 1971., 10.

Causes of Croatian economic emigration during 1960s and early 1970s

Summary

In the mid-1960s, Croatia faced the phenomenon of mass emigration due to the stagnation of the entire Yugoslav economy and the consequent economic crisis. Economic reforms that tried to implant market elements into the hard socialist system of the former state did not yield the desired results. Numerous shortcomings of the entire economy came to the surface. This was due to the strong interference of the state in the economic sphere during the entire existence of socialist Yugoslavia. One of the most challenging consequences of economic stagnation was the emergence of mass economic emigration, which, in addition to economic factors, was influenced by socio-political circumstances of limized liberalization through which Yugoslavia, and thus Croatia, passed. As part of a broad reform and national movement, better known as the Croatian Spring, the issue of mass emigration became an integral part of the political platform on which the movement mobilized the public. One of the most important factors in the political confrontation that arose at that time was the problematization of the phenomenon of unequal involvement of all Yugoslav republics in the phenomenon of mass emigration. Namely, Croatia, as one of the most developed republics, had the most significant share in the total Yugoslav economic emigration.

Keywords: *emigration, stagnation, Croatia, Yugoslavia, liberalization, reform, Croatian Spring*

Wollfy Krašić
Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb
wkrasic@hrstud.hr

Migrant Workers as a Security Challenge for the Yugoslav Communist Regime

Stručni rad

Abstract

By allowing hundreds of thousands of workers to temporarily work in Western, capitalist Europe, communist Yugoslavia allowed some of its citizens to come into contact with a different political, economic, and social system than the Yugoslav one. For many of these people, this resulted in a loss of faith in socialism as the best system for regulating social relations. Also, Yugoslav workers in Western Europe came into contact with anti-Yugoslav and largely anti-communist political emigrants from Yugoslavia, and various intelligence services in Western European countries sought to recruit informants among them. Thus, the departure of a significant number of Yugoslav citizens for temporary work in Western Europe, in addition to bringing a number of benefits to Yugoslavia, also created a certain security threat. The paper analyzes the activities of Yugoslav state institutions aimed at preventing the spread of "negative" Western influences among the population of migrant workers, as well as possible actions of migrant workers that would harm the Yugoslav communist regime. Also, the paper addresses the issue of difficulties for the Yugoslav military leadership arising from the fact that several hundred thousand conscripts spent most of the year outside Yugoslavia.

Keywords: *migrant workers, Western Europe, Yugoslavia, political emigration, intelligence services*

Introduction

One of the phenomena that marked the history of communist Yugoslavia, and consequently Croatian history in the second half of the 20th century, was the exodus of several hundred thousand workers from Yugoslavia to so-called temporary work in Western European countries. When the process of labor migration occurred in the 1960s, 1970s, and 1980s, questions about its advantages and disadvantages

dominated discussions among politicians, scholars, and many others interested in the subject at the time and continue to do so today. More specifically, many claimed that labor migration had solved the issue of high unemployment in Yugoslavia and that thanks to migrant workers, Yugoslavia had received large amounts of money in foreign currency, which had played a significant role in total foreign exchange income and contributed to the development of the Yugoslav economy. However, it was noted that the most potent part of the population had left the country, that certain areas had suffered severe demographic consequences and that the Yugoslav economy was increasingly feeling the effects of a labor shortage in certain sectors.

The importance of this topic is demonstrated by the fact that it was present in Yugoslav public life, for example, in the media (within the restrictions of regime censorship), but also by the fact that since the early 1970s, an increasing number of scientific papers on this topic began to appear. They primarily analyzed the demographic and economic effects of labor migration to Western Europe in Yugoslavia (e.g., Baučić, 1970; Baučić, 1973; Grečić, 1975). More recent research deals with the topic of migrant workers from the perspective of sociology, psychology, and anthropology (e.g., Ćorić, 1990; Čapo, 2019). Furthermore, this theme has been a motif in literature (e.g., Raos, 1982; Ljubić, 2008; Ott, 2014; Marinić, 2015). It also met the interest of researchers in countries where migrant workers from Yugoslavia had arrived (e.g., Svanberg 2011; Brunnbauer, 2019). It is still relevant today because the negative demographic consequences of the aforementioned mass migrations are still felt in the former Yugoslav republics abandoned by migrant workers. Researchers in Central and Western Europe, in analyzing the latest waves of immigration from Africa and Southwest Asia, draw parallels with the post-World War II immigration of migrant workers from Mediterranean countries, including Yugoslavia.

However, this issue had another crucial dimension for the Yugoslav communist regime that almost did not meet the interest of researchers. Given its totalitarian nature, by allowing hundreds of thousands of citizens to interact intensively with democratic countries, the regime exposed its vulnerable flank. Migrant workers saw firsthand that Western Europe had a higher living standard than socialist Yugoslavia, and they began to have serious doubts in the claims and promises of the Yugoslav communist regime that socialism was a system that guaranteed prosperity for all and was superior to capitalism. Also, after World War II and to a much lesser extent during the 1950s and 1960s, more than 100,000 political refugees left Yugoslavia, many of whom continued with their anti-communist and anti-Yugoslav activity throughout the Western world, including the Western European countries. The arrival of a large number of workers from Yugoslavia in Western Europe created opportunities for contact between political emigrants and migrant workers, allowing migrant workers to be politically indoctrinated in terms of anti-Yugoslav-

ism and anti-communism and contributing to the spread of anti-regime sentiment in Yugoslavia. Furthermore, since migrant workers traveled several times a year on the Western Europe-Yugoslavia route, they could transmit propaganda material produced by political emigrants, their messages to like-minded people in the country, and even weapons for violent action against the Yugoslav communist regime.

In addition to the influence of capitalism as a political, social, and economic system, Western European states interacted with migrant workers from Yugoslavia in such a way that their intelligence and police services sought to obtain miscellaneous information from the workers. This posed a serious security challenge for the Yugoslav communist regime, as did the prospect of a war with either the East or the West. Migrant workers were mostly younger men, the vast majority of whom had served compulsory military service in the Yugoslav People's Army (YPA). The Yugoslav regime was curious about how the population, or certain segments of the population, would behave in the event of a war.

It is clear from this brief introduction that the employment of hundreds of thousands of Yugoslav citizens in Western Europe was a huge security challenge for communist Yugoslavia. This situation required an enormous effort to control and influence such a large population, in which the regime had to invest considerable resources. This paper aims to illustrate, through a few examples, how much and what kind of effort the Yugoslav communist regime made to prevent migrant workers from becoming a potentially serious threat to it. Documents of the Republic Commission for Emigrant Issues of the Socialist Republic of Croatia (SRC) and the State Security Service of the Republic Secretariat for Internal Affairs of the SRC were used since, in the early years of this phenomenon, workers from the SRC made up the majority of Yugoslav migrant workers in Western Europe. Furthermore, because Croatian political emigrants in Western Europe were far more numerous and organized than political emigrants from other parts of Yugoslavia, their influence on migrant workers from Yugoslavia was the strongest. In addition, the study of the Federal Secretariat for Foreign Affairs from Belgrade was consulted, which had been used as one of the materials for discussion at the session of the Presidency of the SRC in 1985. Various Yugoslav state institutions (intelligence services, police, army, diplomatic service, League of Communists) paid considerable attention to this issue, so it is a complex topic. It was significant for Yugoslavia's domestic and foreign policy because migrant workers not only caused changes in various aspects of life in Yugoslavia, but they were also an important factor in Yugoslavia's relations with some Western European countries. This paper offers only a partial insight into this topic and can serve as a starting point for further and more extensive research. Vladimir Ivanović's book *Geburstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1965-1973* also testifies that this topic is recognized as unavoidable when it comes

to migrant workers from Yugoslavia in Western Europe. The author devoted part of the text to the analysis of the effects of political emigration from Yugoslavia and the intelligence services of NATO member countries on migrant workers from Yugoslavia, as well as the problems faced by the Yugoslav military leaders in predicting the impact of large numbers of conscripts being out of the country in the event of war. The mentioned sections of Ivanović's book and this paper were written using different sources and complement each other.

The central part of this paper is divided into three parts. The first discusses how the Yugoslav communist regime tried to maintain the influence over migrant workers through various actions conducted by state and political institutions during their stay in Yugoslavia, primarily during the holidays. The second part analyzes the activities of Yugoslav intelligence services and police, whose goal was to neutralize any phenomena in the population of migrant workers that, in the regime's opinion, could have directly harmed the Yugoslav communist system. The last part deals with the problems the Yugoslav Armed Forces faced as a result of hundreds of thousands of conscripts spending the majority of the year abroad, as well as what would happen to them in the event of war.

The actions of "socio-political factors"

In the dictionary of Yugoslav communists, the "socio-political" institution was the League of Communists of Yugoslavia (LCY) and several other state institutions, such as the Socialist Alliance of the Working People of Yugoslavia (SAWPY), which was under the control of the ruling LCY and served as its tool for the transmission of its policy to the citizens, with certain independence in some technical issues (courses of action, etc.). This category included trade unions and various institutions of republic and local self-government. When discussing the period of the first half of the 1960s and the SRC, the role of the Republic Commission for Emigrant Issues should be highlighted. Some of these institutions strived in various ways, broadly speaking, to influence the growing number of workers who had temporarily left Yugoslavia, primarily the SRC, to remain loyal not only to Yugoslavia as a state but also to communism. Such actions included both individual contacts with migrant workers but also mass gatherings, speeches, and meetings. According to the 1964 report on such action taken in the Split district, the aim was to establish trust between authorities and migrant workers, i.e., to show them that the state cares for them and that they are its equal citizens if they behave loyally both abroad and while in the country. This was done with a particular emphasis on the prohibition of contact with political emigration. The problems that migrant workers encountered abroad were discussed, as well as the problems of communes in the SRC from which they had been forced to

go work abroad due to a lack of employment and underdevelopment (*Izvještaj sa puta u Split*, 03.02.1964., 1-2).

Another report from the same year for the same area claims that various promotional activities, such as projections of domestic films or various lectures given by communist officials, were conducted among migrant workers who had returned to the country for a holiday. However, repressive measures were implemented, such as public reprimands of those who allegedly did not behave in accordance with the permitted patterns of behavior, which in some cases resulted in the confiscation of passports, i.e., the prohibition of traveling abroad in the future. The regime called this procedure "political differentiation" among migrant workers. In the commune of Imotski, which was very poor in terms of economic development and from which a significant number of people had either fled abroad illegally or left for "temporary work," a special commission was established at the SAWPY, which was to deal with issues of migrant workers and political emigrants. The report continues and says that the vast majority of migrant workers who arrived on holiday participated in public rallies, meetings, SAWPY conferences, and voter rallies. They discussed the introduction of emigration issues in the communal statutes, the construction of various facilities of general use in the communes, and various other communal problems. In addition, a remark was made that by including migrant workers in these discussions, the state wanted to show that they have the same rights and responsibilities as other citizens. This report also includes information on the implementation of the previously mentioned "political differentiation" (*Izvještaj*, 02.03.1964., 1-2).

The activities of "socio-political" institutions continued during the 1970s and 1980s, and the government tried to synchronize their work as much as possible with the work of the police and intelligence services. Thus, one study of federal intelligence service, i.e., the State Security Service of the Federal Secretariat for Internal Affairs (SSS FSIA) says: "It was stated at the meeting that the labor force temporarily employed abroad, from the security aspect, is not only a problem of the State Security Service but a wider social problem." Therefore, it was concluded that the SSS should inform "socio-political factors" much more often about security problems related to migrant workers so that these institutions can work to narrow the space for actions of political emigration toward migrant workers (*Zabeleška*, 23.12.1969., 10).

Actions of intelligence services and police

Since 1964, Yugoslav intelligence serviced had annually conducted the operation under the code name "Vacation" in cooperation with the police to detect and neutralize any phenomena related to migrant workers that could threaten the Yugoslav communist regime. In the early years, the security services defined their tasks quite

broadly. In addition to gathering information on migrant workers who engaged in anti-Yugoslav behavior abroad, linked to political emigration or cooperation with foreign intelligence and police, they decided to take measures to strengthen "positive" influences among migrant workers, i.e., loyalty to Yugoslavia and communism. The completion of these tasks was heavily reliant on the recruitment of informants from that population. Some of the new informants were supposed to monitor political emigration activities such as rallies, protests, and other gatherings. The second part was to closely monitor and supervise important political emigrants or migrant workers who were planning to join political emigration. The third category was the most massive, with their tasks including exerting a "positive influence" on migrant workers and political emigration (convincing them that their fight against Yugoslavia was in vain, proving that the communist system was not what they perceived it to be, etc.), protecting migrant workers from harassment and physical attacks by political emigrants, and monitoring. For example, in 1965, 44 informants were hired from the SRC for the first two categories and 671 for the third. The latter included 81 people from the Split district, who formed "battle groups" to oppose political emigrants in the event of verbal or physical conflict (*Predmet: analiza podataka*, 15-16; *Uputstvo*, 07.12.1964., 1-7).

Given the actions of Western European intelligence services toward Yugoslavian workers, this was both expected and logical. Such a large number of foreign nationals from a socialist country, in constant movement, posed a potential security threat to some democratic, capitalist Western European states. The threat could, for example, manifest itself in the form of communist propaganda or espionage for the benefit of Yugoslav intelligence services. In this context, the actions of Yugoslav intelligence services through their informants against political emigrants from Yugoslavia, some of whom were killed, must be mentioned. Thus, Yugoslav intelligence informants in Western Europe, most of whom were recruited from the population of migrant workers, contributed in various ways to the deterioration of security situation in Western European countries, and the intelligence services of those countries sought to engage their informants in that population to oppose the activities of Yugoslav intelligence services more effectively. Of course, Western intelligence services approached Yugoslav migrant workers wanting to learn more about the situation in Yugoslavia, but studies of Yugoslav intelligence services only mentioned this motive, while others presented here were not mentioned.

Yugoslav intelligence services believed that foreign intelligence services and police were successfully extracting data from some Yugoslav migrant workers for numerous reasons. Thus, it was stated that migrant workers were mostly uneducated and ordinary people who were relatively easy to manipulate but also passive and apolitical, whose main goal was quick earnings, which meant that defend-

ing the interests of Yugoslavia was not their priority. It was also mentioned that foreign intelligence services and police were using various forms of blackmail and pressure related to the issuance of residence and work permits. Furthermore, it was noted that Volksdeutschers who fled or were expelled from Yugoslavia during or after World War II worked for German and Austrian security authorities because they knew the language and customs and had friends and relatives in Yugoslavia, including among migrant workers. Refugee camps in Italy, Austria, and the Federal Republic of Germany (FRG) were also mentioned in this context because some of those who came abroad with a Yugoslav passport but no work permit, applied to those camps. They believed that by registering at these camps, they would be able to obtain a work permit or a permit to emigrate overseas more easily. These individuals were subjected to detailed interrogation about various aspects of life in Yugoslavia as well as the reasons for fleeing/traveling abroad (*Neki podaci o radu zapadnih obavještajnih službi prema našim građanima u inozemstvu*, 4-6, 8-12).

When it comes to the impact of political emigration from Yugoslavia on migrant workers, it is most noticeable in the field of propaganda. Political emigrants visited the barracks of Yugoslav workers, gave speeches, handed out newspapers and magazines they had published as well as various other promotional materials, persuaded them to give up their Yugoslav passports and seek political asylum, then join organizations and societies of political emigrants, provide financial contributions to such organizations and societies, etc. During such activity of political emigrants, on some occasions, there were verbal confrontations with migrant workers who opposed them, as well as physical confrontations between emigrants and members of the LCY. There was a struggle for migrant workers between political emigration and Yugoslav diplomatic and consular missions (DCMs), for example, when organizing celebrations (DCMs) or protests (political emigration) on the occasion of Republic Day (the most important public holiday in Yugoslavia) and similar events. Furthermore, political emigrants also approached workers from Yugoslavia seeking to obtain information about the situation in Yugoslavia. From the mid to the late 1960s, political emigration somewhat changed the attitude toward migrant workers. Political emigrants sought to acquaint workers with their ideological and political views in more refined ways, rejecting speeches to larger groups of workers as well as verbal and physical conflicts. In many cases, they approached migrant workers as people who wanted to help them with employment, accommodation, and communication with various foreign institutions. At the same time, they pointed out that capitalism was better than socialism, as evidenced by the mass exodus of workers from socialist Yugoslavia, which would soon disintegrate due to numerous problems and national conflicts. By helping migrant workers in the described manner, political emigrants had some success, especially among Croats, who were reluctant to con-

tact Yugoslav DCMs, among other reasons because they mostly employed Serbians, many of whom humiliated and mistreated Croatian workers on a national basis. Also, workers were less and less asked to discard their passports because they were seen as an excellent means of communication with the country. When migrant workers returned to Yugoslavia (for vacation, for example), they were asked to share various promotional materials printed by political emigrants, messages to regime dissidents in Yugoslavia, and, in some cases, weapons for violent action against the Yugoslav communist regime (*Predmet: analiza podataka*, 5-7; *Predmet: kratki prikaz*, 24-25; *Akcija „Odmor 74“*. Beograd, 25.03.1975., 2-3, 7, 20-27).[1]

As political emigrants sought to influence migrant workers, migrant workers sought to influence political emigrants, sometimes spontaneously, but mostly in response to instructions from Yugoslav intelligence services, police, and "socio-political factors." So, the goal of the Yugoslav regime was not only to prevent political emigration from having an impact on temporary workers, who could spread anti-regime attitudes in Yugoslavia upon their return but also to persuade political emigrants to stop their anti-Yugoslav operations abroad. This effort was somewhat successful; only a small number of migrant workers abroad expressed hostile attitudes toward the Yugoslav communist regime, either due to the influence of political emigrants or because of their prior beliefs (*Predmet: analiza podataka*, 1-2, 10-12; *Predmet: kratki prikaz*, 25-27). Although Yugoslav intelligence services highlighted in a series of studies that only a small number of migrant workers "fell under the influence of a hostile emigration," this information should be interpreted with great caution. There were a significant number of anti-regime-oriented people among the migrant workers, particularly among Croats, who shared the same views as the Croatian political emigration, wanting the collapse of communism and Yugoslavia and the emergence of an independent and democratic Croatian state. However, most of them did not express their views and opinions because they did not want to risk coming under the repression of the Yugoslav regime and jeopardize their freedom and efforts to improve, in many cases, a low standard of living.

To illustrate what an operation "Vacation" looked like on the federal level, we will use the one which lasted from December 15, 1974, to December 15, 1975. According to the estimation, around 700,000 migrant workers and their families spent their winter holidays in Yugoslavia during that period. From December 13 to December 20, 1974, the security services in Slovenia inspected 621,748 personal vehicles, buses, and trains because the majority of the migrant workers arrived from Western Europe via Austria and Italy. Measures to secure border crossings, borders,

[1] Ivanović writes in the same manner (Ivanović, 2012, pp. 183-184).

facilities of general social importance, means of transport, politicians, etc., were intensified. 31,352 people were subjected to so-called "informative interviews" in which Yugoslav intelligence and police interrogated them about contacts with political emigrants and foreign intelligence and police. In many cases, the main goal of these interrogations was to "transform" the potential enemy of the state into an informant. Of the total number of interrogations, 8,363 were conducted on Croatian workers, 7,500 on Serbian, and 5,699 on workers from Bosnia and Herzegovina (BaH). Out of slightly more than 31,000 people, 1,298 were marked as "interesting from a security standpoint" (368 from Croatia, 360 from BaH, 329 from Slovenia). 222 people were interrogated as a result of the alleged connection with political emigration (93 from Croatia, 64 from Serbia, 42 from BaH). Although it was established that the weapons that some migrant workers tried to bring into Yugoslavia were intended for personal use (for celebrations, hunting, smuggling) and not for action against the regime, 376 pistols and 46 rifles were confiscated. Ammunition, firecrackers, and various other explosives were also seized. About 250 pieces of promotional material of political emigration, including newspapers, magazines, leaflets, and other printed materials, were seized at border crossings and inland. Some of that material was brought into Yugoslavia according to the instructions of political emigration, and some migrant workers took it with them to Yugoslavia on their own initiative. 344 people attempted to enter Yugoslavia illegally. The Yugoslav intelligence services hired 19 new "associates" and 853 "operational liaisons," with "associate" referring to a higher level of informant and "operational liaison" referring to a lower level of informant. Interestingly, despite the fact that Croatia had the highest number of interrogated migrant workers, the number of new informants was as follows: 194 from Serbia, 163 from Macedonia, 84 from Kosovo, and 73 from Croatia. Based on the results of interrogations, the Yugoslav security services also took various repressive measures against migrant workers who came on vacation. In 873 cases, a warning measure was used, primarily when migrant workers came into contact with political emigrants. The passport was confiscated in 1,216 cases for a variety of reasons, ranging from failure to fulfill various duties and obligations, to smuggling and other criminal activities, to political acts perceived as anti-regime. 109 people were arrested during the operation for criminal offenses and misdemeanors (smuggling of weapons and anti-regime propaganda material, "hostile" appearances, violent outbursts, and so on). In addition, 202 people were sentenced to probation for traffic violations (*Akcija „Odmor 74"*. Beograd, 25.03.1975., 1, 3-5, 7-8, 10-16).

Plans for migrant workers in the event of war

In the mid-1970s, various Yugoslav intelligence structures exchanged views on how to treat migrant workers returning from abroad in the event of a war in which Yugoslavia was involved. According to meeting notes from the end of 1973, up to one million Yugoslav workers were temporarily working abroad, with approximately 550,000 of them being military conscripts. In addition, there were many members of the reserve officer staff among them. Furthermore, it was assumed that in the event of a war threat to Yugoslavia, either from the West or from the East, the vast majority of migrant workers would be willing to return to Yugoslavia and defend it (*Informacija o problemu vezanom za povratak i prihvat naših radnika iz inozemstva u slučaju neposredne ratne opasnosti ili rata*. Beograd, 12.03.1974., 28-29).

This claim is, to say the least, dubious because some migrant workers were both anti-Yugoslav and anticommunist, though they did not openly express such sentiments for fear of repression. Furthermore, the regime could not rely on politically apathetic migrant workers, whose main goal was to achieve the highest possible standard of living. If their families had accompanied them abroad, it was unlikely that any of them would return to Yugoslavia and risk their lives. Furthermore, it is to be assumed that in the event of a war between Yugoslavia and the West, Yugoslav migrant workers would be placed under special surveillance or, as was the case with American citizens and immigrants of Japanese descent during World War II, detained in concentration camps. As a result, the vast majority of those who would want to return to Yugoslavia and fight in such a war would be unable to do so. It can be concluded that, in the event of a war between Yugoslavia and the West, Yugoslavia would lose over half a million potential soldiers who were migrant workers in Western Europe. This thesis supports the data from Ivanović's book, which states that NATO members and some neutral countries had detailed plans on how to deal with foreign workers in the event of war. It was predicted that foreign workers would not be allowed to return to their homeland as this would inflict significant blows to Western economies and disrupt traffic communications. In short, it would cause chaos (Ivanović, 2012, p. 77).

In this context, Yugoslavia could have expected a more favorable outcome in the event of war with the East. The majority of migrant workers were Croats, mostly anti-Soviet oriented. Furthermore, a scenario in which the Soviet Union took control of Yugoslavia was diametrically opposed to Western interests. Therefore, it is logical to assume that in such a conflict, the West would help Yugoslavia and possibly arrange organized transport of migrant workers to Yugoslavia so they can join the Yugoslav armed forces. According to Ivanović, during the local conflict of Yugoslavia with one of the Warsaw Pact members, the FRG was ready to allow and even

encourage the return of Yugoslav workers to Yugoslavia while retaining highly qualified ones. However, if the FRG had felt threatened, that is, if a large-scale war had broken out in Europe, the return of migrant workers to Yugoslavia would not have been allowed (Ivanović, 2012, p. 77).

More realistic assessments of this issue can be found in the Federal Secretariat for Foreign Affairs' (FSFA) research from 1984, which was conducted during the so-called second Cold War, that is, newly escalated tensions between the Eastern and Western blocs. Therefore, it was estimated that the return of migrant workers in the event of war would be difficult at best. The fact that there were around 520,000 Yugoslav military conscripts abroad, of which 420,000 in Western Europe, including numerous reserve officers and other individuals who had undergone various special training during their military service in the YPA, was a serious problem. It was expected that in the event of a war, the lack of such a huge number of conscripts, mostly males aged 20 to 40, would be a major disadvantage in terms of the quality, age structure, and stability of filling in the ranks of the army units. Besides, their absence from the country affected their regular participation in reserve military personnel training and their readiness to deploy (*Politički, ekonomski i bezbednosni aspekti boravka naših radnika na radu u inostranstvu u uslovima pogoršane međunarodne situacije i ekonomske krize*, Beograd, 10.10.1984., 24).

According to the notes from the meeting in 1973, it was stated that in the event of war, the task of the security institutions would be to prevent the infiltration of "enemy elements" into Yugoslavia during the return of migrant workers. To meet this goal, two measures were planned at border crossings for returning migrant workers, as well as in the Yugoslav interior if someone managed to cross the border illegally. The first measure was arrest and imprisonment, and the second was isolation and confinement in concentration camps. The attitudes of individual migrant workers against Yugoslavia were to be used to determine who would be subjected to these measures. These measures covered former and current agents of foreign intelligence services, those employed in foreign intelligence, police, military, and strategic institutions, leaders and members of political emigration organizations, those suspected of participating in anti-Yugoslav activities using weapons, then persons detained by Yugoslav intelligence services and police for various types of anti-regime activities, priests acting on an anti-Yugoslav and anti-communist basis among migrant workers, "extreme students of all categories," military deserters, people who avoided military service, and those who did not have any identity documents (*Informacija o problemu vezanom za povratak i prihvat naših radnika iz inozemstva u slučaju neposredne ratne opasnosti ili rata*. Beograd, 12.03.1974., 29-33). Based on only a partial and superficial elaboration of the system that was supposed to ensure the implementation of these two measures, it is clear that at least somewhat suc-

cessful implementation of this operation required a large number of professionals, optimal connections, and coordination of police and intelligence services, quality data on potential enemies of the regime among migrant workers, and various other resources (prisons and camps, a large number of communication devices, etc.).

Conclusion

As a totalitarian state, Communist Yugoslavia sought to keep as many of its residents and aspects of their life under control as possible, despite occasional concessions to citizen pressure, such as those in the early 1950s, late 1960s, and early 1970s. Taking advantage of its position between the two Cold War blocs, the West and the East, Yugoslavia sought to resolve the economic crisis that had resulted in high unemployment, among other things, by allowing a portion of the population to find employment and temporarily work in Western European capitalist countries, primarily the FRG. This migrant wave, which was cyclically moving between Western Europe and Yugoslavia, reached massive proportions, putting the Yugoslav communist regime in a position where several hundred thousand Yugoslav citizens spent the majority of the year in a different, capitalist society, where they came into contact with a wide range of opposing ideas and attitudes. This allowed these people to abandon their belief that socialism was the best system for regulating social relations and even that Yugoslavia was the ideal state for nations to live in. Migrant workers had the potential to become passive or active enemies of the Yugoslav regime. As a result, the regime performed state (Yugoslav) and ideological-political (communist) indoctrination of migrant workers during their holiday stay in Yugoslavia through various institutions and "socio-political factors." The regime sought to improve the position of workers abroad to retain their loyalty, and it was somewhat successful. However, much less progress was made in the underdeveloped parts of Yugoslavia, especially in Croatia, where the majority of migrant workers came from.

An additional threat to the Yugoslav communist regime was the fact that anti-communist and generally anti-Yugoslav-oriented political emigrants from Yugoslavia sought to win over migrant workers for their ideas. They had some success, however, the number of migrant workers who actively joined them was insignificant in comparison to the total population of Yugoslav workers in Western Europe. Such individuals could, however, cause some damage to the regime in the field of propaganda, for example, by smuggling and disseminating emigrant propaganda materials because, unlike political emigrants, they possessed Yugoslav passports, or by transferring weapons across the Yugoslav border, which could be used for action against the regime. Some migrant workers remained loyal to the regime, demonstrating that loyalty through verbal and physical confrontation with political emigration, par-

ticipation in Yugoslav Republic Day celebrations, and so on. Most migrant workers were politically apathetic, with their primary goal being to improve their standard of living. There were a significant number of regime dissidents among migrant workers who did not express their opinions publicly due to fear of repression by the Yugoslav regime, particularly among Croats.

Another problem for the Yugoslav communist regime was the actions of foreign intelligence services and police, who attempted to recruit informants among Yugoslav migrant workers to better monitor the foreign population in their countries and acquire information on the situation in Yugoslavia. Furthermore, the absence of over half a million conscripts and numerous reserve officers would be detrimental for Yugoslavia in the event of war, particularly in the event of a conflict with the West, when these people would be virtually entirely lost to Yugoslavia. Although communist Yugoslavia collapsed due to numerous accumulated national, social, and economic problems, the detriment of its socialist system, the conflict in the LCY, and the collapse of communism in Eastern Europe, and not because of a situation in which migrant workers played a significant role, exposure to a different way of life in Western Europe through migrant workers weakened faith in the socialist system. The Yugoslav communist regime invested considerable resources in personnel, miscellaneous equipment, money, and time, seeking to control migrant workers as much as possible, which ultimately weakened its ability to cope with increasing challenges.

Sources

1. Andrija Klarić. *Izvještaj*. 02.03.1964. Hrvatski državni arhiv [HDA], Zagreb, Republička komisija za iseljenička pitanja Socijalističke Republike Hrvatske [RKIP SRH], fond 1609 (2 – Organizacija i razvoj iseljeničke službe, 2.3.5. Suradnja s općinskim i kotarskim tijelima, kutija 12).
2. *Izvještaj sa puta u Split o poduzetim mjerama s privremeno zaposlenim u inozemstvu za vrijeme boravka za novogodišnje praznike kod kuće i drugim pitanjima u vezi ovog problema*. 03.02.1964. HDA, Zagreb, RKIP SRH, fond 1609 (2 – Organizacija i razvoj iseljeničke službe, 2.3.5. Suradnja s općinskim i kotarskim tijelima, kutija 12).
3. *Neki podaci o radu zapadnih obavještajnih službi prema našim građanima u inozemstvu*. HDA, Zagreb, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske [SDS RSUP SRH], fond 1561 (Šifra 1. Šifra 10.0. Redni broj 5. Akcija Odmor. 2.).

4. RSUP SRH. *Predmet: analiza podataka skupljenih kroz akciju kontakata i razgovora sa našim građanima na radu u inostranstvu, povodom njihovog dolaska na godišnji odmor za 1965. godinu*. HDA, Zagreb, SDS RSUP SRH, fond 1561 (Šifra 1. Šifra 10.0. Redni broj 5. Akcija Odmor. 4.).
5. RSUP SRH. *Predmet: kratki prikaz nekih problema naših građana zaposlenih u inozemstvu za 1966. godinu*. HDA, Zagreb, SDS RSUP SRH, fond 1561 (Šifra 1. Šifra 10.0. Redni broj 5. Akcija Odmor. 4.).
6. RSUP SRH. *Uputstvo za poduzimanje mjera prema našim građanima koji iz inostranstva dolaze na odmor*. 7.12.1964. HDA, Zagreb, SDS RSUP SRH, fond 1561 (Šifra 1. Šifra 10.0. Redni broj 5. Akcija Odmor. 1.).
7. Savezni sekretarijat za inostrane poslove [SSIP]. *Politički, ekonomski i bezbednosni aspekti boravka naših radnika na radu u inostranstvu u uslovima pogoršane međunarodne situacije i ekonomske krize*. Beograd, 10.10.1984. HDA, Zagreb, Predsjedništvo Socijalističke Republike Hrvatske (1974. – 1990.), fond 1616 (Sjednice Predsjedništva 1974. – 1990., 2.2.312., 79. sjednica, 09.01.1985., kutija 49).

References

1. Baučić, I. (1970). *Porijeklo i struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj*. Zagreb: Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu.
2. Baučić, I. (1973). *Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavije 1971*. Zagreb: Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu.
3. Brunnbauer, U. (2019). Yugoslav Gastarbeiter and the Ambivalence of Socialism: Framing Out-Migration as a Social Critique. *Journal of Migration History* 5, no. 3, 413-437 doi: 10.1163/23519924-00503001.
4. Čapo, J. (2019). *Dva doma: hrvatska radna migracija u Njemačku kao transnacionalni fenomen*. Zagreb: Duriex.
5. Ćorić, Š. (1990.). *Tjeskobe hrvatskih migranata*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske: Kršćanska sadašnjost.
6. Grečić, V. (1975). *Savremene migracije radne snage u Evropi*. Beograd. Institut za međunarodnu politiku i privredu.
7. Ivanović, V. (2012). *Geburstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1965-1973*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
8. Ljubić, N. (2008). *Zavičajni roman ili kako je moj otac postao Nijemac*. Zagreb: Duriex.
9. Marinić, J. (2015). *Restoran Dalmacija*. Zagreb: Hena com.

10. Ott, I. (2014). *Gastarbajterske priče*. Split: Naklada Bošković.
11. Raos, I. (1982). *Gastarbajteri*. Zagreb: Globus.
12. Svanberg, J. (2011). Labour Migration and the Swedish Labour Market Model: a case study of recruitment of Yugoslav workers to Svenska Fläktfabriken in Växjö, 1969–1970. *Scandinavian Journal of History* 1, vol. 36, 91-113 doi: 10.1080/03468755.2010.540702.

Radni migranti kao sigurnosni izazov za jugoslavenski komunistički režim

Sažetak

Dopuštajući odlazak stotinama tisuća radnika na privremeni rad u zapadnu, kapitalističku Europu, komunistička je Jugoslavija otvorila mogućnost da dio njenih građana dođe u različite vrste dodira s drukčijim političkim, gospodarskim i društvenim sustavom od onog jugoslavenskog. To je kod nemalog broja tih ljudi rezultiralo prestankom vjere u socijalizam kao najbolji sustav za uređenje društvenih odnosa. Također, radnici iz Jugoslavije u zapadnoj su Europi dolazili u kontakt s antijugoslavenskom i najvećim dijelom antikomunističkom političkom emigracijom iz Jugoslavije, a i različite su obavještajne službe zapadnoeuropskih zemalja nastojale među njima vrbovati doušnike. Tako je odlazak znatnog broja jugoslavenskih građana na privremeni rad u zapadnu Europu, osim što je Jugoslaviji donosio niz benefita, stvorio i stanovitu sigurnosnu ugrozu. U radu se analizira djelovanje jugoslavenskih državnih institucija kojima je cilj bio spriječiti kako širenje „negativnih" utjecaja Zapada među populacijom radnih migranata, tako i moguće djelovanje radnih migranata koje bi naštetilo jugoslavenskom komunističkom režimu. Također, problematizira se pitanje teškoća za jugoslavenski vojni vrh koje su proizlazile iz činjenice da je nekoliko stotina tisuća vojnih obveznika najveći dio godine boravilo izvan Jugoslavije.

Ključne riječi: *radnici na privremenom radu, zapadna Europa, Jugoslavija, politička emigracija, obavještajne službe*

Ana Malnar
Institut za migracije i narodnosti
ana.malnar@imin.hr

Istraživanja hrvatskog iseljeništva u Belgiji

Sažetak

Unatoč dugoj i složenoj iseljeničkoj tradiciji dostupna literatura o Hrvatima u Belgiji vrlo je oskudna i fragmentirana, dok novijih empirijskih istraživanja i znanstvene literature gotovo i nema. U radu je analizirana dostupna literatura koja, primarno ili sekundarno, obrađuje hrvatsko iseljeništvo u Belgiji.

Nadalje, kroz kratki prikaz povijesnog razvoja Belgije, koji je izravno utjecao na specifičnosti Belgije kao zemlje primateljice, pravni okvir njenih migracijskih politika i različitih modela integracije, se definirao socijalno – pravni okvir migracijskih kretanja Hrvata u Belgiju. Kao preduvijet kontekstualizacije i interpretacije budućih istraživanja, što je i cilj ovog rada, analizira se migracijska povijest, glavni ciklusi naseljavanja te procjene brojnosti, u proteklih sto godina, Hrvata u Belgiju.

Ključne riječi: *migracije, iseljeništvo, Belgija, Hrvati u Belgiji*

Uvod

Značaj hrvatskog iseljeništva u kulturnom, ekonomskom i političkom pogledu je nemjerljiv, u prošlosti i danas. Hrvatsko iseljeništvo bitan je faktor očuvanja nacionalnog i kulturnog-identiteta, materinskog jezika i narječja, običaja, ponekad i zaboravljenih u domovini, u afirmaciji hrvatskog imena u svijetu kao i kontinuiranom financijskom doprinosu Hrvatskoj. U hrvatskom proračunu uplate osobnih doznaka iz inozemstva među najvišima su u članicama Europske Unije i važna su komponentu državnog proračuna. U 2020. godini prema izvješću europskog statističkog ureda doznake iz inozemstva iznosile su čak 7,3 posto ukupnog BDP-a Hrvatske (Eurostat, 2020.).

Prema rezultatima zadnjeg popisa stanovništva, iz 2021. godine, u Hrvatskoj živi 3. 888 529 ljudi, a znanstvenici i državne institucije zadužene za iseljeničke politike procjenjuju kako nešto manje, od tri do tri i po milijuna osoba hrvatskog porijekla živi izvan Hrvatske. Istraživanja Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje pokazuju kako

se u svijetu oko 5,5 milijuna ljudi služi hrvatskim jezikom što Hrvatsku smješta među države su najbrojnijom iseljeništvom.

Unatoč raznovrsnoj i bogatoj znanstvenoj produkciji koja obrađuje iseljeničke teme, te globalno i lokalno vrlo aktualnim pitanjima migracija, demografije, okolnosti i motiva koji dovode do iseljavanja, mogućnostima povratka, u istraživanjima iseljeništva još je mnogo nepoznanica. Takav primjer je nedostatak istraživanja hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u Belgiji, unatoč činjenici da se radi o jednoj od starijih iseljeničkih zajednica. Znanstvena istraživanja su tek sporadična, a empirijskih gotovo i nema. Tradicionalno povijesnim temama, značajnim pojedincima i političko – društvenim organizacijama, bavili su se Jelić-Butić (1969.) koja je analizirala aktivnosti i djelatnost ustaša u razdoblju do početka Drugog svjetskog u državama gdje je živjela brojnija ekonomska emigracija iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, u Francuskoj, Belgiji Nizozemskoj, SAD, zemljama Južne Amerike. Kolar Dimitrijević (1987.) istražila je organizacijski razvoj i djelovanje jugoslavenskih komunista medu radničkom emigracijom u zapadnim europskim državama uključujući i Belgiju u istom razdoblju, a Jareb (2006) je posebnu pažnju posvetio djelatnosti dviju važnih organizacija ustaškog pokreta Hrvatskog domobrana i Hrvatskog saveza uzajamne pomoći, čije je sjedište bilo u Seraingeu u Belgiji, u knjizi koja prati i problematizira ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine. Dugogodišnji utjecaj i važnost djelovanja ogranka Hrvatske seljačke stranke u Belgiji, u političkom aspektu i svakodnevnom životu iseljenika, još od dvadesetih godina 20. stoljeća, analizirao je na izvornoj građi Tepeš (2021) u knjizi posvećenoj hrvatskoj političkoj emigraciji. Zaradić (2011.) u diplomskom radu „Ekonomska emigracija iz Imotske krajine u Kraljevinu Belgiju nakon Prvoga svjetskog rata“ analizirao je širi, ekonomski, socijalni i politički kontekst iseljavanja u Belgiju, uzroke, motive i različite oblike tih migracija. Primjenjujući kao građu bilješke i zapise patera Dragutina Rogine, jednog od najznačajnijih katoličkih misionara u Belgiji, Novosel (2015.) je proučavao svakodnevni život hrvatskih iseljenika u Belgiji. Zapisi o pastoralnom djelovanju među hrvatskim katolicima u Belgiji ostali su sačuvani u knjizi „Hrvati u Valoniji: o 35 obljetnici Misije Liège“ svećenika Josipa Grošića. Pomak prema antropološkom pristupu u istraživanjima fenomenu migracija i identiteta iseljeništva u Europi (Belgiji) napravila je Grbić Jakopović (2014.), a nedavnu problematiku integracije visokoobrazovanih migranata iz jugoistočne Europe u Bruxellesu, iz sociološke perspektive, obradila je Grgurović (2019.).

Podaci o kretanju broja Hrvata u Belgiji kroz prošlost i danas u najvećoj se mjeri odnose na procjene. Prema podacima Središnjeg državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske u Belgiji živi oko 7000 Hrvata, a estimacija autora Leksikona hrvatskog iseljeništva i manjina tiskanog 2020. godine govori od 6 do 8 tisuća Hrvata i njihovih potomaka uglavnom smještenih na jugu Belgije. Migracijska povijest, pro-

cesi akulturacije i integracije u novo društvo, pitanja identiteta, socioekonomski status, prakse uspostavljanja obiteljskih, društvenih, simboličkih veza, kao i brojna druga istraživačka pitanja, ostala su otvorena.

Povijesni razvoj Belgije

Iako je neovisnost od Nizozemske stekla tek 30-ih godina 19. stoljeća Belgija ima dugu i složenu povijest. Na prostoru današnje Belgije, formirane od burgundijskih kneževina, izmjenjivali su se francuski, španjolski i austrougarski vladari. U razdoblju od 1740. do 1790. godine Hrvati i Belgijanci dijele prostor Habsburškog carstva pod vlašću Marije Terezije i Josipa II., pripadnika jedne od najstarijih dinastija u Europi. Nakon pristupanja Hrvatske Europskoj Uniji 2013. godine ove dvije države ponovo dijele zajednički prostor i partnerstvo s država članicama skoro cijelog europskog kontinenta.

Morelli (2004.) Belgiju naziva područjem invazije, imigracije, emigracije i tranzita. I upravo je imigracija značajno oblikovala belgijsko društvo i pridonijela njegovoj diversifikaciji te ga i u suvremenom razdoblju karakterizira izrazita etnička, jezična i kulturna heterogenost. Belgija je federativna ustavna monarhija i prema službenim podacima Europske komisije podijeljena je na četiri jezična područja: regija nizozemskog govornog područja - Flandrija (provincije Antwerpen, Limburg, Flamanski Brabant, Istočna i Zapadna Flandrija), regija francuskog govornog područja – Valonija (provincije Hainaut, Liege, Namur i Valonski Brabant), regija njemačkog govornog područja (devet općina Istočnih kantona) te dvojezična regija (francuski i nizozemski jezik) glavnog grada Bruxellesa (19 općina u Bruxellesu).

U Belgiji je podjela političke vlasti vrlo kompleksa. Naime, sve tri federalne jedinice imaju svoj parlament i vladu s proračunom i dosta širokim ovlastima, a na saveznoj razini djeluje dvodomni parlament i savezna vlada s nadležnostima u vanjskim poslovima, obrani, pravosuđu, financijama, javnom zdravstvu i socijalnoj politici.

Glavni grad Belgije, Bruxelles, ima strateški važnu ulogu u Europi još od kraja 50-ih godina 20. stoljeća, kada je postao središte Europske unije. U Bruxellesu su i danas predstavništva najvećeg broja institucija Europske unije, a u Belgiji su sjedište i glavni stožer oružanih snaga NATO-a za Europu.

Prema podacima koje pruža Europska komisija, u Belgiji kao cjelini, svaki deseti stanovnik nema belgijsko državljanstvo, dok su Belgijanci u Bruxellesu manjina. Primarne zemlje iz kojih migranti dolaze su Francuska, Italija, Nizozemska, Maroko i Rumunjska. U Bruxellesu je gotovo 60 posto stanovništva stranog podrijetla, a otprilike njih 30 posto ima strano državljanstvo (Collet i Petrović, 2014.). Ovi brojevi su zasigurno i veći zbog visokih stopa naturalizacije i nedostatka pouzdanih podataka o

imigrantima druge, treće i četvrte generacije. Metodologije prikupljanja podataka u Belgiji su neujednačene i time teško usporedive, često i nepotpune. Na primjer, belgijske statistike nisu bilježile mjesto rođenja roditelja ili podatke o nacionalnoj pripadnosti migranata. Ipak, bez obzira na sve razlike, Belgija je zadržala svoje političko jedinstvo i postala novi model koji naglašava političko, a ne kulturno ili nacionalno (Kaya i Kentel, 2009.: 16).

Pravni okvir procesa integracije u Belgiji

Među prvima u Europi, još 60-ih godina 20. stoljeća, Belgija je u javne politike uvela pitanja o statusu imigranata i njihove integracije. Za razliku od mnogih drugih europskih država Belgija nije imala nikakve formalne uvijete i propise za integraciju stranaca i već je 70-ih godina prošlog stoljeća garantirala socijalno osiguranje za sve svoje građane bez obzira na njihov pravni status. Ipak, na sveobuhvatnijem zakonu o pravima i obvezama useljenika radilo se još dugo, a odgovornost i ovlasti za integraciju stranaca i njihov prihvat na tržište rada imale su regionalne razine vlasti. U gradovima su osnivana Savjetodavna komunalna vijeća za imigrante, koja su rješavala sva otvorena pitanja važna migrantima (Martinielo, 1997.). Zakoni koji reguliraju useljenje, primitak u državljanstvo, stalni boravak, privremeni boravak i azil doneseni su tek krajem 1980. godine, a samo nekoliko godina kasnije donesen je i novi Zakon o državljanstvu koji uvodi načelo *ius soli*. Time je značajno olakšano stjecanje belgijskog državljanstva. Ovaj zakon revidiran je više puta i tijekom vremena ograničenja su smanjivana da bi 2000. godine svaki stranac u Belgiji imao mogućnost dobiti državljanstvo, prvo nakon sedam, i zatim vrlo brzo samo nakon tri godine boravka, a izbjeglice već nakon dvije godine boravka u Belgiji. Ovaj zakon je poznat kao *snel-Belg-wet* ili zakon o brzoj naturalizaciji.

Povijesni razvoj Belgije, njena etnolingvistička, kulturna, religijska i druge različitosti utjecali su na različite pristupe procesima integracije imigranata. Francuski republikanski model, koji primat daje političkom jedinstvu, primjenjuje se u regijama francuskog govornog područja i dominira u Valoniji, a nizozemski model, koji u podlozi ima multikulturne politike, dominira u Flandriji. Razlike u pristupima integracijskim politikama su sve manje izražene, naročito nakon terorističkih napada 11. rujna 2001. godine odkada (ne)uspješna integracija emigranata zauzima značajno mjesto u politici i znanstvenim istraživanjima. Učinkovitost integracijskih politika postala je ključni izazov mnogim europskim vladama (Alba i Foner, 2015.). Temeljem dostupnih analiza nije moguće zaključiti kako su ti oprečni modeli i promjene u pristupima integraciji utjecali na socioekonomske, kulturne, političke dimenzije integracije hrvatskog iseljeništva u Belgiji.

Migracije Hrvata u Belgiju kroz povijest

Početak hrvatske migracije u Belgiju vezan je uz prva desetljeća 20. stoljeća i taj trend, s različitim specifičnostima i dinamikom, se nastavio kroz cijelo 20. te u 21. stoljeću.

U kronološkom smislu možemo govoriti o tri iseljenička ciklusa koja prate dolazak većeg broja ljudi s područja Hrvatske na područje Belgije. Prvi se odnosi na emigraciju između dvaju svjetskih ratova, drugi na poslijeratnu emigraciju te posljednji ciklus, koji još uvijek traje, veže uz suvremeno iseljavanje, osobito na razdoblje nakon ulaska Hrvatske u Europsku Uniju 2013. godine. Prvi migracijski ciklus odnosi se na brojnu emigraciji u zapadnu Europu, prvo Njemačku, a zatim Francusku, Nizozemsku i Belgiju u razdoblju oko Prvog svjetskog rata i nakon uspostave prve Jugoslavije. Uzroci ove migracije su tadašnje političke prilike i negativne posljedice velike agrarne krize koja je vladala u društvu. Prema nekim, posrednim podacima, procjenjuje se da je između 1922. i 1925. godine u Belgiju emigriralo čak između 20 i 30 tisuća ljudi, uglavnom iz ekonomskih i političkih razloga. Radilo se o mlađem, radno sposobnom stanovništvu, uglavnom muškarcima, rodom iz Like, okolice Šibenika, Imotskog te područja Hercegovine, srednje i zapadne Bosne. Većina ih se zaposlila u ugljenokopima Valonije i metalurškoj industriji, koja je u to vrijeme bila među najnaprednijima u Europi. Nastanili su se najviše u Seraingu, Jemeppu, Charleroiju, Bruxellesu i Antwerpenu (Šakić i Dobrovšak, 2020.). Neki diplomatski izvještaji spominju generalni štrajk rudara u Belgiji 1932. godine i sudjelovanje oko 20 tisuća radnika s prostora Jugoslavije (Kolar Dimitrijević, 1987.). Temeljem dostupnih, parcijalnih podataka demografi su izračunali da se od 1900 do 1945 s područja Hrvatske trajno odselilo 25 000 osoba, a koliko ih je ostalo u Belgiji ne znamo egzaktno (Nejašmić, 2014.).

Određeni broj Hrvata dolazi nakon završetka Drugog svjetskog rata i stvaranja FNRJ/SFRJ. Uglavnom se radilo o političkim izbjeglicama i za većinu njih Belgija je predstavljala samo tranzit prema Kanadi i Australiji, manjem dijelu prema SAD, Novom Zelandu ili Južnoj Americi. Taj poslijeratni emigracijski ciklus, znatno je manji i dalje se veže uz političko – ekonomske prilike i odlaske iz Hrvatske nakon Mađarske revolucije 1956. godine te nasilnog prekida Hrvatskog proljeća 70-ih godina 20. stoljeća. To je vrijeme i relativnog „otvaranja“ granica tadašnje države što je znatno olakšalo realizaciju migracijskih planova. U Belgiju je emigriralo nekoliko tisuća ljudi i tada se prvi put spominju dolasci i cijelih obitelji, dok određeni broj studenata dobiva politički azil i nastavlja sa studijem u Belgiji (Šakić i Dobrovšak, 2020.). U ovom razdoblju Belgija je potpisala nekoliko bilateralnih sporazuma o zapošljavanju, prvo s Italijom, zatim sa Španjolskom, Marokom, Turskom i Socijalističkom Federativnom Republikom Jugoslavijom (Kolar Dimitrijević, 1987.) u čijem sastavu je

bila i Hrvatska. Sporazumi su omogućili poslodavcima zapošljavanje imigranata bez obzira je li radna dozvola izdana u zemlji useljenja ili zemlji podrijetla (Kaya, 2009., 2012.) i time jamčili zapošljavanje u Belgiji čak i strancima koji su došli s samo s turističkom vizom. Ovi sporazumi zacijelo su pojednostavili i pospješili procese prilagodbe i snalaženje u novoj sredini i pridonijelo da te migracije poprime trajniji karakter. Domovinski rat pratila je značajna emigracija u Njemačku, Austriju, Švicarsku, SAD, Kanadu, Australiju i Novi Zeland (Tikvica, 2017.), ali Belgija kao država primateljica nije napose proučavana. Razdoblje uspostave samostalne Hrvatske i Domovinskog rata potvrđuje očuvanost hrvatskog nacionalnog identiteta u iseljeništvu kroz njihovo aktivno i intenzivno sudjelovanje u tim povijesnim promjenama (Jurčević, 2005.) što se potvrdilo i u Belgiji. Doseljenici drugog emigrantskog ciklusa, u nešto manjem broju i potomci prve predratne generacije angažirali su se u svekolikoj pomoći Hrvatskoj i već prije prvih demokratskih izbora u Hrvatskoj politički su se organizirali i aktivirali osnivajući podružnice HDZ u Antwerpenu, u Bruxelles-u i Liege-u (Badurina i Klarić, 2011).

Visok stupanj migratibilnosti hrvatsko stanovništvo pokazuje i u najnovijem razdoblju. Treći ciklus emigracije u Belgiju vezan je uz vanjske migracije potaknute ekonomskim krizom 2008. godine i njenim posljedicama te uz novi oblik migracija nakon pridruženja Hrvatske Europskoj uniji 2013. godine kada većina migracijskih barijera nestaje i otvoren je prostor slobodnog tržišta rada i kretanja. Te migracije karakterizira izrazita složenost modaliteta i odraz su prilika u Hrvatskoj, ali i širih europskih i globalnih migracijskih procesa. Pouzdane statistike o migrantima hrvatskog porijekla u Belgiji nema, ali nedavno istraživanje financirano od Hrvatske udruge poslodavaca na uzorku od ukupno 661 ispitanika provedeno Computer-assisted web interviewingom pokazalo je kako je u razdoblju od ulaska Hrvatske u Europsku Uniju do 2018. godine najviše ljudi se odselilo u Njemačku (29,6%) i Irsku (20,8%), dok je Belgija na visokom trećem mjestu (10,9%). Prema rezultatima istraživanja ovu skupinu emigranata podjednako čine žene i muškarci, dobna struktura im je između 20 i 44 godina, a čak 50% ima visoko obrazovanje. Zabrinjavaju podaci su, kako se gotovo 70% ispitanika, odselilo s cijelom obitelji, a tek svaki deseti razmišlja o povratku u Hrvatsku (Promocija plus, 2018.).

U odnosu na dosadašnje procjene broja Hrvata u Belgiji u novijem razdoblju značajnu skupinu predstavljaju hrvatski zaposlenici u institucijama Europske Unije. Europska komisija kroz zakonski okvir, Propisima o osoblju (SR), Pravilnikom o osoblju službenika Europske unije (SR) i Uvjetima za zapošljavanje ostalih službenika Europske unije (CEOS) nastoji osigurati da zaposlenici Komisije na odgovarajući način odražavaju raspodjelu građana EU-a prema nacionalnosti i vode se načelom da su svi građani Unije jednaki (European Commission, 2020). Prema orijentacijskim stopama minimalne zastupljenosti prema državljanstvu za Hrvatsku je predviđena zastuplje-

nost od 1,6% i upravo toliki udio čine 602 zaposlenika hrvatskog porijekla (European Commission, 2021). Ako ovom broju pridružimo broj članova njihovih obitelji dobijemo brojnu zajednicu koja živi u Belgiji.

Migranti hrvatskog porijekla zasigurno su dio kontingenta koji je utjecao na pozitivnu stopu neto migracije i povećanje broja migranata u Belgiji s 1,3 milijuna 1990. na 2 milijuna 2019. (Eurostat, 2020.) kao i na negativnu stopu neto migracije u Hrvatskoj koja je u 2019. godini je iznosila -2,422 prema podacima Državnog zavoda za statistiku (DZS, 2020).

Permanentno useljavanje od početka 21. stoljeća u zemlje Europske unije znanstvenici tumače kao „povijesnu transformaciju“ koja će uvelike određivati europsku budućnost (Parsons i Smeeding 2006.), pa i hrvatsku. Ne zaboravimo, hrvatsko društvo je opterećeno negativnim posljedicama ukupne depopulacije stanovništva, a istraživanja predviđaju (Jerić, (2019.) i nastavak emigracije hrvatskih državljana što bi moglo rezultirati gubitkom od čak 20% stanovništva u sljedećih trideset godina.

Zaključak

Migracije su fokusu mnogih znanstvenih disciplina, a iseljeništvo kao istraživački koncept pomaže migrantima, znanstvenicima, stručnjacima, javnosti shvatiti složenost pojma i osobnih iskustava migracija. Unatoč značajnom opusu istraživanja na temu migracija u znanstvenoj literaturi primjetan je izostanak problematizacije hrvatskog iseljeništva u Belgiji. Teme su primarno vezane za političko - ekonomski aspekt migracija iz perspektive konteksta koji je dominirao u hrvatskoj prošlosti. Specifičnosti Belgije kao zemlje primateljice ostaju zanemarene i nedovoljno argumentirane u dosadašnjim istraživanjima. Prilikom analize dostupnih radova može se primijetiti kako svakodnevni život, identitet, varijabilnost među iseljenicima, složeni procesi akulturacije i integracije u novi prostor i društvo, kao i mnoge individualne i kolektivne promjene koje prate emigracijsku stvarnost nisu pobliže obrađene, a statistika je tek aproksimativna. Stoga, strategija budućih istraživanja nužno mora uključivati kvalitativne i kvantitativne analitičke postupke i metodologije različitih, društvenih i humanističkih, teorijskih tradicija, kao i dugotrajan terenski rad.

Spoznaje i razmišljanja samih iseljenika uvijek su najbolji putokaz u pripremi kvalitetnog protokola istraživanja, valjanog uzorka i dizajna samog analitičkog sadržaja. Prema riječima dvojice istaknutih Hrvata koji su svoj život proveli u Belgije: „Nacionalna svijest je dobro usađena u ljude, pa čak i u one iz druge i treće generacije. Očuvanje hrvatskog identiteta mnogo ovisi o svijesti roditelja i odgoju, jer su djeca, posebno iz mješovitih brakova, pod utjecajem škole, medija i sredine, podvrgnuta asimilaciji ili totalnoj neosjetljivosti za bilo koji nacionalni identitet, pa i belgijski.

No zapaža se znatan interes za pohađanje Hrvatske dopunske škole, što ohrabruje. Najstarija generacija je bila radnička, no druga generacija te doseljenici nakon Drugog svjetskog rata i oni koji su pristigli zadnjih desetljeća, mogu se pohvaliti boljom stručnom spremom, bolje su se snašli te su mnogi stekli zavidne položaje i imetak" (Badurina i Klarić, 2011.).

Literatura

1. Alba, R., Foner, N. (2015). Strangers no more. Immigration and the challenge of integration in North America and Western Europe, New Jersey & Princeton: Princeton University Press. Nordic Journal of Migration Research, (7): 124-125. 10.1515/njmr-2017-0015.
2. Belgija (Hrvati). (2020). U: Leksikon hrvatskoga iseljeništva i manjina. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Hrvatska matica iseljenika, 81.
3. Collet E., Petrović, M. (2014). The future of immigrant integration in Europe: Mainstreaming approaches for inclusion. Brussels: Migration Policy Institute Europe.
4. Čizmić, I., Sopta, M., Šakić, V., (2005). Iseljena Hrvatska, Zagreb.
5. Dobrovšak, L. i Šakić, V. (2020) Leksikon hrvatskog iseljeništva i manjina. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
6. Grbić Jakopović J. (2014). Multipliciranje zavičaja i domovina: Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet, Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, FF-press.
7. Gregurović S. (2019). Utjecaj građanstva Europske unije na integraciju migranata. Primjer visokoobrazovanih migranata iz jugoistočne Europe u Bruxellesu, Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva, 49 (42): 102-121. https://doi.org/10.15378/1848-9540.2019.42.03
8. Grošića J. (1982). Hrvati u Valoniji: o 35 obljetnici Misije Liège, Hrvatska katolička misija Liège.
9. Hrvati u Belgiji. Badurina, D., Klarić, M. (2011). Preuzeto s: http://hsk.hr/2011/06/08/hrvati-u-belgiji/, 28.3.2022.
10. Jareb, M. (2006). Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine. Hrvatski institut za povijest i Školska knjiga, Zagreb.
11. Jelić-Butić, F. (1969). Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941. Časopis za suvremenu povijest, 1 (1-2): 55-91.

12. Jerić, M. (2019). Suvremeno iseljavanje Hrvata: kakva je budućnost Republike Hrvatske? Contemporary Emigration of Croats: What is the Future of the Republic of Croatia?, Oeconomica Jadertina 2: 21-31.
13. Jurčević J. (2006). Prinosi iseljeništva uspostavi Hrvatske države, Hrvatski iseljenički zbornik, ur. Kukavica, V., Zagreb, 39-46.
14. Kaya, A. (2009). Islam, Migration and Integration: The Age of Securitization. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
15. Kaya, A. (2012). Backlash of multiculturalist and republicanist policies of integration in the age of securitization. Philosophy & Social Criticism, 38 (4-5): 399-411.
16. Kaya, A., Kentel, F. (2004). Euro-Turks: A bridge, or a breach, between Turkey and the European Union?, OSCE Conference on Tolerance and the Fight against Racism, Xenophobia and Discrimination, Brussels, 13 i 14 September.
17. Kolar Dimitrijević M. (1987). Djelovanje jugoslavenskih komunista medu radničkom emigracijom zapadne evrope u međuratnom razdoblju, Evropa, Referat, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 5-12.
18. Martinielo, (1997). The national question and the political construction of immigrant ethnic communities in Belgium. U: Hargreaves, A., Leaman, J. (ur.), Racism, Ethnicity and Politics in Contemporary Europe. London: Edward Elgar, 131–144.
19. Martiniello, M. (2013). Belgium, migration, 1946 to present. 10.1002/9781444 351071.wbeghm063.
20. Morelli, A. (2004.) Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours, A history of aliens and immigration in Belgium from prehistory until now, Charleroi, Couleur Livres ASBL.
21. Nejašmić, I. (2014). Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001. demigrafske posljedice stoljetnog procesa, Migracijske i etničke teme, (3)405 ‘ 435.
22. Novosel D. (2015). Svjedočanstvo jednog misionara o Hrvatima u Belgiji, Hrvatska izvan domovine, Zbornik radova Prvog hrvatskog iseljeničkog kongresa, ur., Sopta M., Matetić F., Bebić J. Zagreb, 383-385. http://www.crowc.org/belgija/311-hrvati-u-belgiji (pristupljeno 28. 1. 2022).
23. Novi hrvatski iseljenici: Privremeni rad ili trajno iseljenje? Istraživanje među hrvatskim državljanima koji su iselili iz zemlje nakon ulaska u EU (01. 07. 2013. do 28. 02. 2018.) Lipanj, 2018. Promocija plus d. o. o. istraživanje tržišta i ispitivanje javnog mnijenja. https://slidetodoc.com/novi-hrvatski-iseljenici-privremeni-rad-ili-trajno-iseljenje/

24. Parsons Smeeding (2006). Immigration and the Transformation of Europe, Cambridge University Press, UK, New York: Cambridge University Press.
25. Tikvica, M. (2017). Hrvatsko iseljeništvo: kamo su sve iseljavali Hrvati kroz povijest?, Narod.hr, 4. 2017.
26. Tepeš, I. (2021). Hrvatska politička emigracija – HSS. Zagreb, AGM.
27. Zaradić, R. (2011). Ekonomska emigracija iz Imotske krajine u Kraljevinu Belgiju nakon Prvoga svjetskog rata (diplomski rad), Zagreb. http://www.hrvatiizvanrh.hr/hr/hmiu/ hrvatsko-iseljenistvo-u-belgiji-i-luksemburgu/19 (pristupljeno 28. IV. 2021);
28. http://www.crowc.org/belgija/311-hrvati-u-belgiji

Izvori

1. Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske https://hrvatiizvanrh.gov.hr/
2. DZS, 2020. Stanovništvo. Migracija stanovništva, Vanjska migracija stanovništva Republike Hrvatske. https://podaci.dzs.hr/hr/podaci/stanovnistvo/migracija-stanovnistva/
3. Republika Hrvatska Ministarstvo vanjskih i europskih poslova https://mvep.gov.hr/
4. European Commission, (2020). Distribution by nationality of EU Institutions' staff, https://ec.europa.eu/info/about-european-commission/organisational-structure/ commission-staff_en
5. European Commission, (2021). Statistical Bulletin for COMMISSION on 01/10/2021. file:///C:/Users/User.MININT
6. Eurostat, (2020). European Commission, National accounts (including GDP and regional accounts) – Overview, https://ec.europa.eu/eurostat/web/national-accounts/overview
7. Sporazum između Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Kraljevine Belgije o pravnoj pomoći u građanskim i trgovačkim stvarima, Službeni list SFRJ Dodatak, broj 7/1974.

Research of the Croatian diaspora in Belgium

Abstract

Despite a long and complex emigrant tradition, the available literature on Croats in Belgium is very scarce and fragmented, while recent empirical research and scientific literature are almost non-existent. The paper analyzes the available literature that, primarily or secondarily, deals with Croatian emigrants in Belgium.

Furthermore, through a brief overview of the historical development of Belgium, which directly influenced the specifics of Belgium as a recipient country, the legal framework of its migration policies and different models of integration, that defined the socio – legal framework of migration movements of Croats to Belgium. As a precondition for the contextualization and interpretation of future research, which is the aim of this paper, the migration history, main migration cycles and the estimation of the number of Croats in Belgium in the past hundred years are analyzed.

Keywords: *migrations, diaspora, Belgium, Croats in Belgium*

Zrinka Malešević
Ministarstvo mora, prometa i infrastrukture
zrinka.malesevic@gmail.com

Lucija Lerga
Ministarstvo pravosuđa i uprave
llerga51@gmail.com

Gordana Martinović
Ministarstvo financija
gmartinovic55@gmail.com

Zastupljenost hrvatskog iseljeništva u Kanadi te načini očuvanja hrvatskog identiteta kroz generacije

Sažetak

Prema procjenama danas izvan Hrvatske širom svijeta živi 3.200.000 hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka od čega u Kanadi oko 250.000. Hrvati su se iseljavali iz političkih i ekonomskih razloga. Iseljavanja su započela još u 19. stoljeću, a nastavila su se sve do današnjih dana tako da hrvatsko iseljeništvo u Kanadi danas broji već petu generaciju iseljenika i potomaka. U radu će biti prikazan tijek i razlozi iseljavanja te na koji način su različite generacije doseljenika djelovale na očuvanje hrvatskog identiteta. Također, u radu će biti prikazano djelovanje hrvatskih iseljeničkih zajednica, hrvatskih udruga i katoličkih misija te kako putem medija i izdavaštva hrvatski iseljenici i potomci utječu na očuvanje kulture porijekla.

Ključne riječi: *Republika Hrvatska, porijeklo, Kanada, hrvatsko iseljeništvo, iseljavanje*

Uvod

Hrvati su se stoljećima iseljavali širom svijeta i upravo je Kanada jedna od zemalja gdje je jedan dio hrvatskih iseljenika pronašao svoj novi dom. Brojčano manje značajno iseljavanje Hrvata započelo je još u 15. stoljeću. Značajnije iseljavanje nastavilo se u 19. st., potom je veći broj Hrvata došao u Kanadu nakon Prvog svjet-

skog rata, a masovnije iseljavanje nastavilo se 60-ih godina 20. stoljeća i traje sve do danas, a razlozi su brojni. U najvećem postotku vezani su za ekonomske, socijalne, potom nacionalne i političke razloge, a dio možemo svrstati i u želju za avanturizmom. Iseljavanje se odvijalo u tri vala te možemo promatrati događanja vezana uz pet generacija Hrvata u Kanadi. Tijekom doseljavanja hrvatski useljenici doživjeli su najteže trenutke zbog teritorijalne raspršenosti i nemogućnosti njegovanja i očuvanja identiteta. Danas Hrvati u Kanadi imaju snažnu hrvatsku zajednicu, žive i rade, brinu se za svoje obitelji, ali ne zaboravljaju svoj identitet. Dapače, imaju izrazitu svjesnost o svojem hrvatskom porijeklu, njeguju kulturu i tradiciju, raznim aktivnostima povezani su sa svojom starom domovinom, no treba napomenuti da ujedno poštuju zemlju u koju su uselili, njene običaje, jezik i identitet. U Kanadi, prema statističkim podacima iz 2016., živi skoro 134.000 Hrvata, uglavnom nastanjenih u provincijama Ontario, British Columbia, Alberta, Quebec i Manitoba te u gradovima: Torontu, Mississaugi, Vancouveru, Montrealu, Winnipegu i Calgaryju. U radu će biti prikazan tijek i razlozi iseljavanja te način kako su različite generacije doseljenika radile na očuvanju hrvatskog identiteta.

Doseljavanje Hrvata u Kanadu

Doseljavanje Hrvata u Kanadu, prema nekim istraživanjima, možemo pratiti unazad 450 godina, odnosno od 15. stoljeća. Brojčano značajnije i organiziranije doseljavanje Hrvata započinje u 19. stoljeću i dijeli se na tri vala i pet generacija iseljenika. Prva generacija pripada prvom valu doseljavanja, između 1890. i 1914. godine, kada se doselilo između 6000 i 10.000 Hrvata i to većinom na Pacifiku, područje Britanske Kolumbije. Druga generacija pripada drugom valu doseljavanja, od 1918. do 1939. godine, kada, prema kanadskim statističkim podacima, u Kanadu doseljava 15.000 Hrvata. Za razliku od prve generacije koja se selila iz jednog naselja u drugo ili iz Kanade u SAD te je zbog toga bila teritorijalno raspršena, druga generacija useljenika počela se povezivati, i to najviše u pokrajinama Ontario, Saskatchewan i Britanskoj Kolumbiji (Sopta, 2012). Treću generaciju Kanađana hrvatskog podrijetla predstavljaju potomci druge generacije koji su rođeni i odgajani u Kanadi. Treći val doseljavanja ili četvrta generacija Hrvata, koja je i brojčano najveća, događa se od završetka Drugog svjetskog rata i traje sve do danas. Ova generacija osniva brojne iseljeničke organizacije, ima snažnu hrvatsku samosvijest i osjećaj za identitet. Petu generaciju čine djeca useljenika koji su u Kanadu došli tijekom 90-ih godina. Zadnje dvije generacije, iako čuvaju svoje porijeklo, tradiciju i kulturu, također su lojalna prema jeziku, kulturi i tradicijama zemlje u koju su se doselili. Za sva tri vala doseljavanja možemo reći da je razlog uvijek bio isti – ekonomski, socijalni ili politički (Sopta, 2012).

Prema nekim podacima prvi su Hrvati u Kanadu došli s Vikinzima, iz vremena Leifa Eriksona, istraživača iz 11. stoljeća, dok druga istraživanja smatraju da je to razdoblje između 1541. - 1543. godine, s ekspedicijom Cartiera Robervala ili Johna Cabota 1497. godine (Fra Krasić, 2011, str. 1). Potvrdu o prisustvu hrvatskih moreplovaca pronalazimo i u zemljopisnim kartama, poput portugalske, na kojoj je naveden naziv „Medin pijesak“ (Baxos de medo), kanadsko područje nastanjeno medvjedima. Pretpostavka je da značenje riječi „medo“ dolazi prema mjestu Medulin blizu Pule, Hrvatska (Eterovich, str. 26). Postoje i mnoge druge zemljopisne karte kanadske obale, izrađene između 1556. i 1567. godine, gdje se navode imena koja imaju sličnost s imenom Istre i Dalmacije kao naprimjer „Y. de Brioni“ ili „porto Rogonoso“ (Eterovich, str. 34, 36). Samuel Champlain, jedna od vrlo važnih osoba kanadske povijesti, između ostalog navigator, kartograf, vojnik i istraživač, koji je ostvario skoro tridesetak prekoatlantskih putovanja, otkrio Quebec i New France, u svojim dnevnicima iz razdoblja 1605. – 1606. godine navodi Hrvate tragače za plemenitim metalima u Acadiji (današnjem New Brunswicku i Novoj Scotiji). Hrvatska imena također se mogu pronaći i među britanskim i francuskim vojnicima te članovima ekspedicija u Novoj Francuskoj, kao i među imenima putnika i mornara u ekspedicijama koje su vodili npr. Bodega y Quadra, James Cook, George Vancouver te škotski istraživač Alexandar Mackenzie (Fra Krasić, 2011).

Hrvate doseljenike u Kanadu nazivali su „kolumbusarima“, što bi značilo došli s Columbusom, a „Amerikancima“ onima koji su došli iz Amerike. Kao i doseljenici iz drugih kultura, i Hrvati su većinom bili muškarci. Također se vjeruje da su Hrvati kao dobri vojnici bili uključeni u jedinice francuske vojske npr. za vrijeme sedmogodišnjeg rata u obrani u Sjevernoj Americi (Louisibourgh 1758. godine i Quebec 1759. godine) kao i među švicarskim meuroškim jedinicama koje su se 1814. godine borile na području naselja oko Red Rivera. I naposljetku tu su pomorci, ribari i mornarički trgovci koji su krenuli preko Atlantika u 15. i 16. stoljeću te na Pacifik u 18. stoljeću (Rasporich, 1995).

U 19. stoljeću seljak slobodno raspolaže svojim posjedom, stvaraju se brojna individualna gospodarstva, ali se zbog tadašnjeg sustava nasljeđivanja posjedi usitnjavaju te ne mogu stvoriti dovoljno prihoda za prehranjivanje obitelji. Kapitalistički utjecaji povećavaju socijalne razlike. S druge strane nerazvijenost gradova i industrije onemogućilo je zapošljavanje stanovništva te je višak agrarnog stanovništva prisiljen napustiti zemlju. Na postojeće ekonomske i socijalne probleme, u drugoj polovici 19. i na početku 20. stoljeća, nadovezuju se i problemi političke naravi te započinje masovno iseljavanje iz Hrvatske. Također, u to vrijeme dolazi do naglog industrijskog razvoja nekih zemalja, a posebno SAD-a koje su u potrazi za radnom snagom (Čizmić, 1995). U vrijeme zlatne groznice od 1849. godine pa do ranih 60-ih godina 20. st., manji broj Hrvata putovao je prema Vancouveru, u Britanskoj Kolum-

biji, gdje se ujedno stvaraju prve zajednice. Tridesetak nastanjenih zajednica nalazilo se na području Ontarija i na zapadu Kanade od čega ih je 14 bilo u Britanskoj Kolumbiji. Hrvati su se zapošljavali na rudarskim poslovima, kao drvosječe ili u poljoprivredi, ali su radili i kao gostioničari i hotelijeri. Smanjenjem rudarskih poslova, preorijentirali su se na trgovinu i ribarstvo. U razdoblju od 1880. do 1890. godine hrvatski useljenici s područja Istre postali su stalnim stanovnicima u Port Guchonu i Ladneru. Broj stanovnika koji su došli iz Hrvatske i Dalmacije prije 1914. godine iznosio je oko 4000. Vjeruje se da je doseljenika bilo dvostruko više među putujućim radnicima (Rasporich, 1995). Do Prvog svjetskog rata nije bilo hrvatskih crkava, novina na hrvatskom jeziku, a nedostajalo je društvenih i kulturnih događanja. Jedina organizacija bila je ogranak Hrvatske bratske zajednice, s prvom podružnicom osnovanom u Ladysmithu, Britanska Kolumbija, 1903. godine. S obzirom na to da se radi o prvom naraštaju doseljenika, stupanj obrazovanja nije bio visok, pa tako i pismenosti. Stoga su kulturne djelatnosti imale oblik usmene tradicije, a religiozni život se odvijao u englesko govorećim rimokatoličkim župama (Rasporich, 1995). Zanimljivo je da su se muški doseljenici prije Prvog svjetskog rata teže asimilirali u pogledu jezika i vjerskog života ili prihvaćanja kulture i običaja u novom okruženju, no kada su stvorili obitelj ta otpornost je slabila te su se lakše asimilirali i počelo je gubljenje etničkog identiteta (Rasporich, 1995:122).

Značajnije useljavanje u Kanadu, započelo je 1924. godine kada je SAD donio restriktivnije mjere useljavanja, odnosno kvota, a Kanada je u to vrijeme doživjela razvoj industrije te im je bila potrebna radna snaga. Tako je 1931. godine broj Hrvata u Kanadi iznosio 10.500, s time da ih je 20 % bilo rođeno u Kanadi. Također, značajno je da su se sredinom 30-ih godina prošlog stoljeća zbog dobrih ekonomskih uvjeta, u Kanadu doselile i žene (oko 60 %), pridruživši se svojim muževima i očevima. Povećalo se razdoblje i dužina boravka kao i potreba dobivanja kanadskog državljanstva, tako da se broj naturaliziranih kanadskih Hrvata između 1931. do 1941. s 19 % povećao na 66 %. Povećao se i broj rođenih Hrvata u Kanadi, pa je 1941. godine zajednica od 15.000 Hrvata brojila i 5000 Hrvata rođenih u Kanadi. Između Prvog i Drugog svjetskog rata 17 % hrvatskih useljenika doselilo je u Britansku Kolumbiju, 17 % u Albertu, 10 % u Quebec, a više od 50 % u Ontario s time da je samo 20 % useljenika tada živjelo u većim gradovima kao što je Vancouver, Toronto i slično (Čizmić, 1995, str 104). U Britansku Kolumbiju nakon Drugog svjetskog rata najviše se doselilo kvalificiranih radnika, tehničke inteligencije i profesionalaca, a mahom su se zapošljavali u rudarstvu i ribarstvu u gradskim sredinama Ontarija i Britanske Kolumbije (Juričić, 1995). U razdoblju od 1951. do 1952. broj Hrvata koji su uselili u Kanadu povećao se s 2000 na 5000 te se trostruko povećao broj Hrvata koji su uzeli kanadsko državljanstvo (1600 Hrvata). Od završetka Drugog svjetskog rata do 1981. godine u Kanadu se doselilo 65.000 Hrvata, koji su se uglavnom nastanili u većim gradovima i bili su

bolje školovani. Najveći broj se nastanio u Torontu i okolici, a navodi se da je 1971. godine tamo živjelo 20.000 Hrvata. Naseljavali su se također u Vancouveru, Hamiltonu, Edmontonu i slično, a radili su u građevinarstvu i industriji, a žene na uredskim poslovima i servisnim uslugama (Čizmić, 1995).

Prema zadnjem popisu stanovništva iz 2016. godine u Kanadi živi 34.460.065 stanovnika, od čega 133.970 su stanovnici hrvatskog podrijetla. Ako promatramo razdoblje od dvadeset godina, od 1996. do 2016. godine, uočavamo kontinuirani trend povećanja broja stanovnika hrvatskog podrijetla i to s 84.495 na 133.397, odnosno povećanje za 49.475 stanovnika, čime se hrvatska zajednica u Kanadi povećala za 63,07 % (tablica 1). Sljedeći popis stanovništva očekuje se u svibnju 2021. godine te će biti zanimljivo vidjeti koliki je bio daljnji rast hrvatske zajednice u Kanadi.

Tablica 1. Broj stanovnika hrvatskog podrijetla u Kanadi ukupno i prema pojedinim kanadskim pokrajinama (popis iz 1996., 2001., 2006., 2011. i 2016. godine)

Godina/Kanada ukupno/ pokrajina u Kanadi	Ukupan broj stanovnika hrvatskog podrijetla	Hrvati koji su iskazali jedno podrijetlo	Hrvati koji su iskazali više od jednog podrijetla
1996.			
Kanada ukupno	84 495	55 275	29 220
Ontario	56 395	38 610	17 785
British Columbia	13 310	8 040	5 275
Alberta	6 610	3 965	2 645
Quebec	3 605	2 340	1 265
2001.			
Kanada ukupno	97 050	58.170	38 880
Ontario	62 325	39 165	23 160
British Columbia	16 285	9 360	6 925
Alberta	8 565	4 430	4 140
Quebec	4 360	2 505	1 850
2006.			
Kanada ukupno	110 880	56405	54475
Ontario	71 380	38 790	32 590
British Columbia	18 815	8 740	10 070
Alberta	9 650	4 255	5 400
Quebec	5 330	2 505	2 825
2011.			
Kanada ukupno	114880	51825	63055
Ontario	74 020	36 165	37 855
British Columbia	19 855	7 340	12 515

Alberta	10 055	3 950	6 105
Quebec	5 585	2 395	3 190
2016.			
Kanada ukupno	133 970	55 595	78 370
Ontario	82 220	36 940	45 275
British Columbia	23 845	8 810	15 035
Alberta	14 220	5 165	9 055
Quebec	6 745	2 510	4 235

Izvor: Statistics Canada, 1996 Census of Population, Statistics Canada Catalogue no. 93F0026XDB96001; Statistics Canada, 2001 Census of Population, Statistics Canada Catalogue no. 97F0010XCB2001001; Statistics Canada, 2006 Census of Population, Statistics Canada Catalogue no. 97-562-XCB2006006; Statistics Canada, 2011 National Household Survey, Statistics Canada Catalogue no. 99-010-X2011028; Statistics Canada, 2016 Census of Population, Statistics Canada Catalogue no. 98-400-X2016187

Hrvatske iseljeničke zajednice

Povezivanje hrvatskih iseljenika započelo je drugim migracijskim valom. Prvi migracijski val doseljenika živio je u vrlo teškim uvjetima, teritorijalno raspršen i nepovezan. Razina obrazovanja je bila niža, nisu imali kulturni, društveni ili vjerski život pa im je samim time bilo teško razvijati nacionalni identitet. Iako je drugi val doseljenika bio sličan prvom valu, došlo je do povezivanja i stvaranja hrvatskih zajednica, najviše u pokrajinama Ontario, Britanska Kolumbija i Saskatchewan te se smatra da su sačuvali hrvatski identitet kroz iseljeničke organizacije i osnivanjem hrvatskih narodnih domova. Prvi narodni dom sagrađen je 1928. godine u Hamiltonu i djeluje još i danas. Hrvati koji su uselili u Kanadu u trećem valu obrazovaniji su i svjesniji svog kulturnog i nacionalnog identiteta, no i uvjeti za stvaranje istog bili su bolji s obzirom na društvenu, političku i gospodarsku klimu u Kanadi. Uglavnom su se doseljavali u velike gradove poput Toronta, Ontarija, Vancouvera, Edmontona i slično. U to vrijeme izgradili su se novi domovi, knjižnice, sportski klubovi, crkve i niz političkih društava (Sopta, 2012). Danas je „najveća, najbrojnija i materijalno najmoćnija hrvatska društvena, kulturna i politička organizacija *Hrvatska bratska zajednica* (*Croatian Fraternal Union*) (Sopta, 2012, str. 197). Osnovana je 1894. godine u Pittsburghu, kao *Hrvatska Zajednica Ujedinjenih Država*, a godinu kasnije je preimenovana *u Nacionalna hrvatska zajednica*. Godine 1926. godine spaja se s nekoliko drugih hrvatskih bratskih organizacija kako bi stvorili današnju *Hrvatsku bratsku zajednicu*. Prvotna uloga Zajednice je bila pomaganje i zaštita hrvatskih iseljenika u slučaju teških ozljeda ili smrti, no kroz povijest imala je veliku ulogu u očuvanju hrvatske baštine, hrvatske kulture i jezika te je u okviru svojih aktivnosti, između ostalog, u cilju očuvanja hrvatskog identiteta radila na promicanju razvoja tamburice, folklora ili kazališne umjetnosti te sporta. Prvi odsjek Hrvatske bratske zajednice osnovan je u mjestu Ladysmith, British Kolumbija te je do 1912. godine osno-

vano još četiri odsjeka u drugim gradovima. Do 1939. godine imala je 46 odsjeka i 33 gnijezda za mladež (Sopta, 2012, str. 198, 200). Svoj rad promovira putem službenog glasila *Zajedničar*, koji se izdaje od 1904. godine. Tjednik je besplatan i dvojezičan, s obzirom na to da članovi Zajednice pripadaju trećoj do petoj generaciji useljenika. U Kanadi danas Zajednica ima najviše odsjeka u Ontariju te ima odsjeke u Alberti, British Kolumbiji, Novoj Scotiji, Quebecu i Saskatchewanu (HBZ, 2021).

Spomenimo još jednu značajnu organizaciju, *Almae Matris Croaticae Alumni* (AMCA). Osnovana je osamdesetih godina 20. stoljeća, na inicijativu hrvatskih intelektualaca u domovini i svijetu s ciljem okupljanja bivših studenata hrvatskih sveučilišta koji žive i rade širom svijeta. Ogranak AMCA u Kanadi je osnovan 1989. godine u Torontu. Jedna od važnijih inicijativa je bilo tiskanje časopisa na engleskom jeziku *Gaudeamus*, s ciljem upoznavanja kanadske javnosti s ratnim zbivanjima u Hrvatskoj. List se tiskao u 3000 primjeraka, no zbog pomanjkanja sredstava i uređivačkog osoblja list je prestao izlaziti 1999. godine. Udruga je također održala Dies Academicus 1992. godine u Zagrebu, pod pokroviteljstvom predsjednika RH dr. Franje Tuđmana gdje se okupila politička, kulturna, gospodarska i intelektualna elita te predstavnici svih ogranaka AMCA-e u svijetu. Gotovo 1600 članova AMCA-e lobiranjem kod svojih vlada i humanitarnim akcijama doprinosili su borbi hrvatskog naroda za slobodu i demokraciju. Godine 1992. AMCA je organizirala Dane hrvatske kulture te treba spomenuti da je AMCA snažno pridonijela uvođenju hrvatskog jezika, povijesti i kulture na Sveučilište Toronto i na Sveučilište Waterloo (Sopta, 2012).

Katoličke župe i misije

Veća potreba za hrvatskim crkvama javlja se pedesetih godina kada dolazi do masovnijeg useljavanja iz Hrvatske. U to vrijeme u Kanadu dolazi i nekoliko svećenika i uvode se narodni jezici u liturgiju te crkva i hrvatski svećenici zauzimaju značajno mjesto u životu useljenika i hrvatske zajednice. Crkva je „predstavljala onu snagu koja je modificirala i balansirala živote većine hrvatskih doseljenika (osobito nakon Drugog svjetskog rata) između kanadskog načina života i kulture te hrvatskih običaja, kulturne tradicije i baštine koju su Hrvati donijeli u Kanadu i nastojali po svaku cijenu očuvati. Crkva i hrvatski svećenici bili su najzaslužniji za očuvanje hrvatskog nacionalnog bića. Osnivali su katoličke župe i gradili crkve, osnivali su razna folklorna društva, škole za učenje hrvatskog jezika, povijesti i zemljopisa, s jedinim ciljem očuvanja kulturne, vjerske i jezične tradicije“ (Sopta, 2012, str. 75). Danas u Kanadi djeluje 20 hrvatskih katoličkih župa i misija koje imaju svoje crkvene zgrade koje su kupili hrvatski iseljenici, a procjena je da se svake nedjelje u hrvatskim crkvama u Kanadi okupi 10-12 tisuća vjernika. „Tko nema crkve, nije ni narod, nema svoga jezika ni identiteta“ (Krasić, 2011:10).

Hrvatski jezik

Prvi međunarodni seminar hrvatskog jezika i folklora održan je srpnju 1984. godine u Sudburyju, Laurentian University, Kanada u organizaciji *Hrvatskih škola Amerike, Australije, Kanade i Europe* (HIŠAK-CSAC, 1985). Na seminaru je sudjelovalo 40 predavača iz Australije, Kanade, Njemačke, Sjedinjenih Američkih Država, Švicarske i Švedske te je obrađeno niz tema. Tada izabrani odbor od 20 članova HIŠAK-a (ravnatelja i učitelja HIŠAK-a te učitelja folklora) donijelo je petnaest smjernica za rad učitelja i odgojitelja kao i odrednice standarda rada i djelatnosti HIŠAK škola. Kao temeljni zaključak seminara smatra se *Declaration on the Name and Status of the Croatian Language* (*Izjava o imenu i stanju* hrvatskog jezika) koja, između ostalog, navodi da se „oko 4 milijuna Hrvata u dijaspori služi hrvatskim jezikom u svojim vjerskim obredima, školama, publikacijama i sredstvima priopćavanja“ te da je istraživanje koje je proveo HIŠAK pokazalo da dolazi do nerazlikovanja dva različita slavenska jezika što smatraju „etnolingvistički neutemeljenim, a sa sociolingvističkog stajališta stvara pomutnju“. Nadalje, navedeno je da učenici koji završe osmogodišnju školu hrvatskog jezika nemaju mogućnost nastaviti studirati hrvatski jezik te traže sprečavanje i ispravljanje krivog naziva i zloporabe u vezi s imenom i identitetom hrvatskog jezika. Studentima koji žele potrebno je stvoriti uvjete za učenje hrvatskog jezika. Osim toga, Izjavom se ukazalo na potrebu korištenja hrvatskog jezika od najranije dobi unutar obitelji te kroz osmogodišnju školu, na upotrebu hrvatskih knjiga, časopisa i listova koji izlaze u Hrvatskoj, poput časopisa *Jezik* koje izdaje *Hrvatsko filološko društvo* u Zagrebu te inozemstvu, na osnivanje vlastitih knjižnica u okviru škola te izradu standardnih priručnika HIŠAK-a. Sudionici sastanka bili su suglasni u činjenici kako je osnovni problem hrvatskih škola izvan domovine neodgovarajući školski materijali iz Hrvatske, a koji su bili neophodni za djecu hrvatskih škola koje su se tada osnivale u mjestima gdje je živio veći broj Hrvata. Do tada su bili objavljeni ili u pripremi Hrvatski jezik, I, II, III, IV, Hrvatske pjesme, Hrvatski ilustrirani rječnik, Zemljopis Hrvatske, Povijest Hrvatske te Govorne vježbe III i IV. Osim navedenog, Izjava naglašava i ulogu Crkve i hrvatskih župa i misija smatrajući da se kroz vjeronauk „veoma uspješno proširuje i obogaćuje hrvatski jezik i kultura te veliki značaj hrvatskog folklora „kao bogatoj riznici jezika i kulture i uspješnog načina učenja i prenošenja kulturne baštine“. Izjavu je potpisalo 57 predstavnika hrvatskih ustanova i udruga (HIŠAK-CSAC, 1985, str. 1-12). Godine 1978. HIŠAK je obuhvaćao 55 škola, a pridružilo mu se i 12 škola iz Australije, dvadesetak škola iz Francuske, Njemačke, Švedske i Švicarske i od tada HIŠAK predstavlja „Hrvatske škole Amerike, Australije i Kanade“. U godini održavanja međunarodnog seminara, HIŠAK je brojio više od 100 članica HIŠAK-a i to je ujedno bila godina s najvećim brojem učenika. Nakon agresije na Hrvatsku 1990. godine, broj škola se naglo smanjio pa je tako 2007. godine u SAD-u i Kanadi bilo svega 28 hrvatskih škola s puno manjim brojem učenika. Kako

je navedeno, razlozi smanjenja mogu se ogledati u činjenici da se Hrvati asimiliraju, ali i da imaju neke druge oblike upoznavanja i učenja hrvatskog jezika i kulturnih vrijednosti tako što vrijeme provode u Hrvatskoj ili kroz mogućnost učenja hrvatskog jezika kroz programe koje organiziraju nadležne institucije u Hrvatskoj.

HIŠAK je izjavu odaslao američkim, australskim, europskim i kanadskim vladama te najznačajnijim udrugama, sveučilištima, jezikoslovnim ustanovama i knjižnicama diljem svijeta. Deklaracija je ostavila i jak utjecaj na udruženje za slavističke studije u Americi – American Association for the Advancement of Slavic Studies, koje 1985. godine uvode hrvatski na popis službenih jezika (Grubišić, 2020). HIŠAK je također, u ovom slučaju, u suradnji s Hrvatskom znanstvenom zakladom (HZZ) u Australiji, s Centrom hrvatskih studija na Sveučilištu Macquarie u Australiji i na Sveučilištu Waterloou Kanadi, 1985. godine, pokrenuo pitanje razdvajanja hrvatskoga i srpskoga jezika te dao doprinos Univerzalnoj decimalnoj klasifikaciji (UDK). Godine 2008. u navedeno pitanje se uključuju i dvije institucije iz Republike Hrvatske: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu i Hrvatski zavod za norme i dvije institucije iz Srbije: Narodna biblioteka Srbije i Institut za standardizaciju Srbije. Zahtjev je bio usmjeren na traženje ukidanja političkog naziva „srpskohrvatski jezik“ te da se u međunarodnu klasifikaciju uvedu nazivi hrvatski jezik (s kodom hrv) i srpski jezik (s kodom srp) i to kao dva odvojena jezika. Iste godine zahtjev je prihvaćen, te je i Kongresna knjižnica u Washingtonu (Library of Congress, Washington, DC) izmijenila naziv “srpskohrvatski” oznakama hrv za hrvatski jezik i srp za srpski jezik (Budak, 2017, str. 35-36). Kao jedan od najznačajnijih predstavnika Hrvata koji je uvelike pridonio aktivnostima i radu HIŠAK-a navodi se jedan od najuglednijih hrvatskih misionara i prosvjetnih djelatnika u dijaspori 20. stoljeća fra Ljubo Krasić koji je uz već navedeno „bio od velike pomoći i pri uvođenju hrvatskoga jezika u srednje škole u provinciji Ontario, 1976. godine, kao i pri uspostavi Katedre za hrvatski jezik i kulturu na Waterloo sveučilištu. Objavio je i iznimno vrijednu knjigu Anice Miter*, Croatica in the University of Toronto Library*, popis hrvatskih knjiga u najbogatijoj kanadskoj knjižnici, tj. u Torontskoj sveučilišnoj knjižnici“ (Grubišić, 2020.)

Danas je hrvatski jezik dio osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja, a ostvaruje se na području Ontarija (Toronta, Mississauge i Oakvillea) te u Hamiltonu, London-Ontario, Norvalu, Montrealu, Vancouveru i Edmontonu. Nakon uvođenja hrvatskog jezika u provinciji Ontario 2010. godine Ministarstvo obrazovanja kanadske provincije Britanske Kolumbije prihvatilo je hrvatski jezik kao dio redovnog školskog programa od 5. do 12. razred. Učenici mogu, u kategoriji izbornih predmeta, odabrati hrvatski jezik, koji je jednakopravan s drugim jezicima, što je priznanje hrvatskom jeziku i identitetu, hrvatskoj zajednici i pozitivan korak u partnerskom hrvatsko-kanadskom političkom okviru (MVPEI, 2010). Nadležno Ministarstvo u Republici Hrvatskoj podupire nastavu didaktičkim materijalima i organiziranjem seminara za stručno usavr-

šavanje učitelja u Kanadi ili u Hrvatskoj na tradicionalnom ljetnom seminaru za učitelje pripadnike hrvatske nacionalne manjine i iseljenika. Godine 2020. imenovana je koordinatorica hrvatske nastave u Kanadi sa zadaćom davanja stručne potpore vezane uz unaprjeđenje hrvatske nastave te umrežavanje svih postojećih hrvatskih jezičnih programa u Kanadi. Također, nadležno ministarstvo je potpisalo dva memoranduma s Ministarstvom naprednog obrazovanja i tehnologije provincije Alberta o suradnji u područjima obrazovanja, znanosti i tehnologije (2010) te Memorandum o suglasnosti između Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta RH i Uprave Sveučilišta Alberta, koju predstavlja Filozofski fakultet sa sjedištem u Edmontonu (2016) (MZO, 2021).

Danas najvažnija visokoškolska ustanova u Kanadi koja podučava hrvatski jezik, književnost, povijest i kulturu je *Sveučilište Waterloo* te se u okviru Katedre za hrvatski jezik i kulturu može studirati puni program hrvatskog jezika. Studenti mogu uzeti svih deset predmeta iz hrvatskog jezika i kulture ili samo hrvatski jezik kao dodatak stručnom programu. Katedra je osnovana 21. travnja 1988. na temelju ugovora između *Zaklade za hrvatske studije i Sveučilišta Waterloo.* Prema tvrdnjama voditelja katedre i predavača dr. Grubišića „od osnutka na katedri je više od 1300 studenta stjecalo znanje iz hrvatskog jezika, povijesti, umjetnosti i kulture“ (Sopta, 2012, str. 154). Na visokim učilištima osnovano je nekoliko lektorata hrvatskog jezika, *Centar za hrvatske studije University of Waterloo*, Ontario i Lektorati hrvatskog jezika i književnosti koji nije u nadležnosti MZO-a RH, *University of Toronto,* Slavic Language and Literature, Ontario (Šikić, 2019).

Hrvatska glazba i folklor, zborovi i klape

Prva folklorna društva i zborovi nastali su već tridesetih godina, *Hrvatski diletantski zbor* u Sudburyju, 1933. preimenovan u „Domoljub“ te tamburaška grupa *Sloboda*. *Hrvatsko kolo i tamburice* spominju se 1930. godine u novinama *Free Press*, a od 1929. djeluje *Hrvatsko tamburaško društvo Jelačić* iz malog rudarskog mjesta Levack. U Hamiltonu su kasnih tridesetih godina djelovala tri tamburaška sastava – *Zagreb, Plavi Dunav i Zlatne* žice (fra Krasić, 2011). Slijedom masovnog osnivanja folklornih grupa i tamburaških orkestara sedamdesetih godina, i to ponajviše u južnom Ontariju, 1973. godine u Sudburyju je osnovano koordinacijsko tijelo pod nazivom *Hrvatsko-kanadski folklorni savez* sa zadaćom „očuvanja, promoviranja i širenja bogate hrvatske folklorne baštine i tradicije“ (Sopta, 2012, str. 139). Tada je osnovna folklorna grupa *Zrinka Frankopan* u Mississaugi (1976), *Hrvatsko selo* u Hamiltonu, 1974. u Lethbridgu *Mladi Hrvati,* u Windsoru i Montrealu *Kardinal Alojzije Stepinac* itd. Osamdesetih godina dvadesetog stoljeća članstvo broji 40 folklornih grupa i 1700 bilo pjevača bilo svirača te se zbog brojnosti članstva *Hrvatsko-kanadski fol-*

klorni savez tada dijeli na istočni i zapadni. Tako se 1978. godine u Ottawi i Edmontonu održavaju dva folklorna festivala za istočnu i zapadnu Kanadu. Najveći uspjeh *Hrvatsko-kanadskog folklornog saveza* postignut je 1991. godine kada je, kao jedinstven događaj, 17. festival organiziran u Kanadi i u slobodnoj, suverenoj i demokratskoj Republici Hrvatskoj (Sopta, 2012). Danas u Kanadi djeluje oko 60 hrvatskih folklornih društava organiziranih kroz organizacije ili društva, te hrvatske župe, a hrvatski folklor se u Kanadi kontinuirano i sustavno njeguje. Rezultati toga su osvojene nagrade i gostovanja na važnim događanjima, a kao jedan od primjera je nastup folklornog društva *Zrinski-Frankopan* iz Toronta na 200. godišnjici postojanja SAD-a i na ceremoniji službenog otvaranja Olimpijskih igara 1976. godine u Montrealu (Sopta, 2012, str. 140). Sljedeći, odnosno *48. Kanadsko-hrvatski folklorni festival*, održat će se svibnju 2022. godine u Hamiltonu. Zanimljivo je spomenuti i *Omladinsku kulturnu federaciju Hrvatske bratske zajednice* osnovanu 1967. g. s ciljem njegovanja i čuvanja hrvatskog narodnog folklora i tamburaške glazbe u podmlatku svojih članova. *Godišnji festival mladeži* okuplja oko 30-ak kulturno-umjetničkih društava i održava se diljem Sjedinjenih Država, Kanade i Hrvatske svake godine na drugome mjestu. Da bi se udovoljilo članstvu, nakon navršene 21. godine života, kad više ne mogu sudjelovati na omladinskom festivalu, HBZ je uspostavila *Odrasli TamFest 1987*. Od početka do danas broj odraslih zborova premašio je broj 30. (HBZ, 2021)

Osim u folkloru, Hrvati u Kanadi uspjehe su postizali i u nekim drugim glazbenim izričajima, kao što je zborsko i klapsko pjevanje pa je tu vrijedno spomenuti *Mješoviti zbor Zvonimir* i *Klapu Zvonimir* iz Vancouvera. *Mješoviti zbor Zvonimir* osnovan je 1971. godine kao dio hrvatske kulturne organizacije *Društvo prijatelja Matice Hrvatske* (*The Society of friends of Matica Hrvatska*) te je nastupao na brojnim događanjima s etničkim temama. *Klapu Zvonimir* osnovala je 1979. skupina ribara, doseljenika s otoka Brača iz mjesta Sumartin, no neki od članova bili su iz drugih krajeva Hrvatske kao i drugih zanimanja. Osim ljubavi prema pjesmi i zajedničkog prijateljstva, za članove klape pjevanje je bilo izraz etničkog i kulturnog identiteta i jedan od načina održavanja kontakata s domovinom iz koje su došli. Klapa je djelovala po tradicionalnim načelima pjevanja, no dolaskom voditelja/dirigenta Čalete način pjevanja se izmijenio u moderan način festivalskog klapskog pjevanja. Osim klape, dr. Čaleta je vodio i prethodno spomenuti Z*bor Zvonimir* koji je 1994. i 1995. osvojio prvu nagradu za najbolji etnički zbor u Kanadi (Čaleta, 1994).

Umjetnost i kazalište

Osnivanje *Kanadsko-hrvatskog društva umjetnika* 1984. godine bilo je od veliko značaja za hrvatsku zajednicu. Društvo je nastalo radi „poticanja suradnje između kanadskih i hrvatskih umjetnika, obogaćivanja kanadske umjetnosti hrvatskim

umjetničkim ostvarenjima, upoznavanja hrvatskih glazbenika, književnih stvaratelja i likovnih umjetnika ne samo u Ontariju nego diljem Kanade te radi poticanja hrvatskih glazbenih i kazališnih nastupa, kao i književnih ostvarenja i izložbi likovnih umjetnika" (Grubišić, 1995, str. 212). Društvo je bilo pokrovitelj *Hrvatskog glazbenog festa*, natjecanja za najbolju skladbu, liriku i aranžman, koji se u razdoblju od 1984. do 1992. godine održao devet puta. Prve dvije godine festival se održao u Hamiltonu, ostalih sedam u Torontu. Ovaj značajan festival, uz umjetnike iz Kanade i Amerike, privlačio je i umjetnike na međunarodnoj razini, mlade umjetnike, skladatelje, pjevače i glazbenike. Spomenimo i Betty Labaš Kovacs, koja se istaknula glazbenim postignućima iz muzikologije i glazbene metodologije te glazbenim ostvarenjima. Godine 1986. godine u Torontu (O'Keefe Centar) izvedena je opera *Nikola Šubić Zrinski* s pjevačima iz Münchena i s *Philharmonia Hungarica*, a dirigent je bio Ivan Cerovac. Godine 1987. poznati je kanadski glazbenik Boris Brott dirigirao orkestrom i pjevačkim društvom *Bach Elgar Choir* i hrvatskim tamburaškim orkestrom te je publici predstavljen izbor hrvatske glazbe pod nazivom *Četiri stoljeća hrvatske glazbe* (Grubišić, 1995). Osim u glazbi Hrvati su doprinosili i kazališnoj umjetnosti pa je tako krajem sedamdesetih godina *Hrvatsko slobodno kazalište* iz Toronta izvelo narodnu dramu *Robinja* i to učenici i srednjoškolci hrvatskog jezika i kulture u suradnji s folklornim ansamblom *Zrinski-Frankopan*. Osim toga izveden je i monolog „Tamo se" i „Navik on živi ki zgine pošteno" Ivana Raosa te krajem osamdesetih „Mećava" Josipa Gabre (Grubišić, 1995).

U likovnoj umjetnosti također ima izuzetno poznatih i afirmiranih hrvatskih umjetnika, jedan od njih je bio kipar Augustin Filipović kojeg i danas smatraju jednim od najboljih kanadskih umjetnika. Bio je član Kanadske kraljevske akademije, a radovi su mu izlagani u Palazzo Braschi u Rimu, Muzeju likovnih umjetnosti u Montrealu te Umjetničkoj galeriji Ontarija u Torontu. Također spomenimo i Antu Sardelića koji je izlagao u mnogim europskim zemljama, Srednjoj, Sjevernoj i Južnoj Americi, Marinka Pipunića čiji se radovi danas nalaze u Vatikanskom muzeju i brojim hrvatskim katoličkim crkvama diljem Kanade. Antun Cetin, kanadski slikar hrvatskog porijekla, snimio je dva filma prikazana na CNN-u te održao niz samostalnih izložbi u najznačajnijim galerijama svijeta. Godine 1989. *Kanadsko-hrvatsko društvo umjetnika* priredilo je *Svjetski biennale hrvatske umjetnosti* (u Torontu, Vancouveru i Calgaryju) gdje su predstavljeni radovi nekih najpoznatijih hrvatskih umjetnika iz Hrvatske, Europe i Južne Amerike. U Torontu su pak 1994. godine održani *Hrvatski dani '94*, izložba suvremene hrvatske umjetnosti gdje je trideset i sedam hrvatskih umjetnika iz zemlje i inozemstva predstavljalo svoje radove (Grubišić, 1995).

Sportske udruge i klubovi

Sport kao sredstvo očuvanja nacionalnog identiteta, očuvanja imena i želje za usporavanjem procesa asimilacije odigrao je važnu ulogu u Kanadi. Skoro u svakoj hrvatskoj sredini osnovani su brojni nogometni klubovi (pedesetih i šezdesetih godina) „te se smatra da su svojim sportskim uspjesima ti klubovi, uz Katoličku crkvu, najviše pridonijeli očuvanju hrvatskog identiteta u dominantnoj anglosaksonskoj Kanadi". Također, „svi su klubovi propagirali hrvatsko ime kada mnogi građani Kanade nisu ni čuli za ime Croatia, a još manje znali gdje se Hrvatska nalazi na zemljopisnoj karti svijeta" (Spota, 2012, str. 162). U Clevelandu 1964. godine, pod pokroviteljstvom *Hrvatske katoličke zajednice,* organizira se *Hrvatski nogometni savez za Kanadu i SAD* (*The Croatian National Soccer Federation of Canada & USA*) koji okuplja hrvatske nogometne klubove u Kanadi i SAD-u. „Od tada, Savez služi kao upravno tijelo kako bi se hrvatski klubovi i mladi mogli okupljati i promovirati hrvatsku kulturu, sport, tradiciju i nacionalnu svijest - 50+ godina i nadalje !!" (HNNS, 2021). Svake godine u drugom gradu, obično početkom rujna, nogometni savez organizira *Hrvatski nacionalni nogometni turnir SAD-a i Kanade*. Pokrovitelj događaja je hrvatsko-kanadski sportski centar „Zagreb" iz Londona u Ontariju, nema nagradnog fonda za pobjedu na turniru, a najtrofejniji klub do sada je Toronto Croatia. Osim nogometa, jedan od najvećih sportaša u povijesti kanadskog sporta je boksač teške kategorije George Chuvalo, koji se u profesionalnoj karijeri borio 97 puta i 76 puta pobijedio, a dva puta se borio za titulu svjetskog prvaka. Spomenimo još i Joea Sakića, jednog od najvećih zvijezda hokejaške lige devedesetih godina, zatim braću Franka i Petera Mahovlicha, braću Martina i Matthewa Pavelicha, Martyja Pavelicha, sportaše sjevernoameričke profesionalne hokejaške lige te hokejaše Johna Kordića i Stevea Hrkača, Johna i Tonyja Mandaricha, igrače američkog profesionalnog nogometa, te Vala i Sandra Bezića, klizače na ledu. Svima njima zajedničko je isticanje hrvatskih korijena (Sopta, 2012).

Hrvatski tisak i radio

U zadnjih skoro stotinjak godina hrvatskog tiska u Kanadi možemo vidjeti da je bilo mnogo pokušaja izdavanja raznih publikacija. Najstarije novine na hrvatskom jeziku su tjednik *Hrvatski glas*, iz 1929. godine, tada najtiražnije novine te mjesečnik *Hrvatski put* iz 1966. godine. Bilo je i drugih tiskovina, ali su propale zbog nedostatka sredstava (Sopta, 2012). Jedan od takvih pokušaja bilo je izdavanje dvojezičnog tromjesečnika *Croatian Review/Hrvatske smotre*, 1931. godine. Mjesečnik je bio publikacija političke organizacije u iseljeništvu *Hrvatsko kolo* koje je djelovalo u SAD-u i Kanadi. Do izdavanja vlastitog mjesečnika svoje tekstove i informacije objavljivali su u *Hrvatskom listu i Danici hrvatskoj* te u kolendaru (kalendaru) istog imena.

Iako vrlo dobro prihvaćen mjesečnik je prestao izlaziti zbog nedostatka sredstava, a i sama organizacija je prestala s radom 1946. godine (Jareb, 2005). Spomenimo još i *Glas domovine, Istina, Hrvatski put, Iskra, Domovina Hrvatska* itd. Tiskovine su imale dobre i loše strane, a svima je bilo zajedničko da sadržaji publikacija nisu bili vezani za teme od interesa doseljenika i njihovu svakodnevicu, već su obično bile odraz osobnih stavova urednika ili su promovirali stranačko-političke stavove. Pozitivno je bilo izvještavanje o stranačkim i društvenim zbivanjima, oglašavanje o provincijskim događajima te npr. teme iz hrvatske povijesti (Sopta, 2012: 122-125). Danas od poznatih glasila na hrvatskom jeziku u Kanadi izlazi *Hrvatski glas, Glasnik HSS-a, Naša nada, Oluja, Matica Hrvatska* te dvojezično glasilo *Zajedničar* (*Hrvatske bratske zajednice*) koje ima najveću nakladu. Do 1909. godine *Zajedničar* se izdaje kao mjesečnik, a nakon toga je izlazio kao tjednik s četiri tiskane stranice. Danas se izdaje s prosječno 20 stranica tiskanih na engleskom i hrvatskom jeziku te u elektronskoj verziji na zahtjev tj. po izboru članova. Službeno glasilo hrvatskih škola *HIŠAK-Vjesnik* (*HIŠAK-Newsletter*) objavljuje vijesti iz škola i oglase, razne programe i seminare te obavijesti o učiteljima (HIŠAK-CSAC, 1985, str. 14). Osim navedenog, tu su i bilteni župa koji pružaju informacije kako o domovini tako i o lokalnim događanjima a koji su od interesa hrvatske zajednice. Župni listovi se izdaju uglavnom tjedno, spomenimo neke od njih kao *Glas Centra* u Norvalu, lista župe *Prečistoga srca Marijina* u Vancouveru, biltena župe *Majke Bozje Bistricke* u Calgaryju ili *Župnog vjesnika* hrvatskih župa Toronta, Mississauge, Oakvillea i Hamiltona. U organizaciji župa djeluju i radio programi na hrvatskom jeziku (Krasić, 2011:10). Možemo primijetiti da ipak ne nedostaje informacija jer sve značajnije i aktivnije organizacije Hrvata u Kanadi imaju svoje web stranice na kojima pružaju sve potrebne i aktualne informacije o radu svojih organizacija, a mnoge daju i vijesti od šireg interesa hrvatske zajednice u Kanadi. Od sredstava priopćavanja na području Kanade djeluju hrvatske radiopostaje *Croatian Radio Program Edmonton, Hrvatski radio program 90.0 FM, Hrvatski radio program CHIN FM 100,7, Radio Domobran, Croatian Information Radio, Hrvatski radio Vancouver 1470 M te Hrvatski radio program Calgary 90.9 FM*. (Šikić, 2019).

Zaključak

Od prvih doseljavanja Hrvata u Kanadu pa sve do danas, na temelju predstavljenog, možemo smatrati da su Hrvati, premda izloženi brojnim izazovima i kulturološkim razlikama, danas stabilna, dinamična, produktivna, prepoznatljiva i snažna zajednica s prepoznatljivim hrvatskim jezikom, književnošću, povijesti i kulturom te identitetom. Prema zadnjem kanadskom popisu stanovnika, 133.970 stanovnika izjasnilo se da je hrvatskog podrijetla dok hrvatski izvori navode brojku od 250.000 Hrvata u Kanadi. Iz izloženog zaključujemo da Hrvati imaju dugu tradiciju iseljavanja te je pretpostavka da će i u budućnosti nastaviti iseljavati iz brojnih razloga, u potrazi za boljim životom. No, vrlo je važno reći da zasigurno nikada neće zaboraviti svoju matičnu zemlju Hrvatsku i bit će svjesni svog identiteta i korijena te će njegovati tradiciju i kulturu kraja iz kojeg dolaze, kao što su to radili i do sada. Na kraju dodajemo jednu lijepo izrečenu misao: tridesetak naselja koje su stvorili Hrvati u provincijama Ontario i na Zapadu Kanade „oblikovale su vitalne jezgre informacijskih mreža, odgojne ustanove i podružnice većih američkih zajednica na Jugu. Broj tih zajednica je narastao na više od stotinu naseljenih mjesta kad je otpočela velika gospodarska kriza i omogućio je drugom naraštaju da preživi sve do Drugog svjetskog rata pa i dalje. „Kolumbusari“ su kao prva generacija spoznali sami sebe, to su dobro obavili i pri učvršćivanju u Novom svijetu u Kanadi ispunili su svoje obećanje idućem naraštaju za bolji život“ (Rasporich, 1995:126).

Literatura

1. Budak, L. (2017), *Uz 50. obljetnicu Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika,* Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, Vol. 64 No. 1, Hrvatsko filološko društvo, str. 30-36, dostupno na: https://hrcak.srce.hr/190944
2. Croatian National Home - Canada’s Oldest Cultural Organization, (2021), Hamilton, Kanada, dostupno na: http://www.cnhome.ca/pages/history/default.html
3. The Canadian Croatina Folklor federation – East, (2021), dostupno na: https://www.hkfsavez.com/
4. Čaleta, J. (1994), *Social and musical structure of the klapa singing style, Dalmatia and Vancouver (*str. 53-80), Universtiy of British Columbia, Vancouver, Canada, dostupno na: https://open.library.ubc.ca/cIRcle/collections/ubctheses/831/items/1.0099089

5. dr. Čizmić, I. (1995), Folia Croatica – Canadiana, Volume 1, 450 Years of Croatians in Canada, *Iseljavanje iz hrvatske u razdoblju između 1880-1980,* (str. 67-108), Croatian Studies Foundation, Quebecor Inc., Calgary, Canada

6. Eterovich, A.S., (1995). Folia Croatica – Canadiana, Volume 1, 450 Years of Croatians in Canada, *Hrvatska i Hrvati na istočnoj obali Kanade i Amerika* (str. 2-26), Croatian Studies Foundation, Quebecor Inc., Calgary, Canada

7. Grubišić, V. (1995), Folia Croatica- Canadiana, Volume 1, 450 Years of Croatians in Canada, *Hrvatska glazba, kazalište i likovna umjetnost među Hrvatima u Ontariju* (str. 209-230), Croatian Studies Foundation, Quebecor Inc., Calgary, Canada

8. prof. dr. sc Grubišić, V. (2020, 22. lipnja.), *Odlazak istaknutog misionara Ljube Krasića (Čitluk, 18. ožujka 1938. – Humac, 21. lipnja 2020.), Studia croatica,* Kanada, dostupno na: http://studiacroatica.blogspot.com/2020/06/tuzna-vijest-odlazak-istaknutog.html

9. prof. dr. sc. Grubišić, V., (2020, 23. lipnja), *In memoriam: istaknuti misionar, prijatelj i djelatnik HSK-a fra Ljubo Krasić (1938.-2020.)*, Hrvatski svjetski kongres, dostupno na: http://hsk.hr/2020/06/23/in-memoriam-istaknuti-misionar-prijatelj-djelatnik-hsk-a-fra-ljubo-krasic-1938-2020/

10. HIŠAK-CSAC, (1985), *Resolutions of the International Seminar on the Croatian Language and Folklore*, *Zaključci Prvog međunarodnog seminara hrvatskog jezika i folkora* (1985), HIŠAK-CSAC, Sudbury, Kanada

11. Hrvatska bratska zajednica (Croatian Fraternal Union), (2021), *O HBZ, odsjek, gnijezdo*, Pittsburgh, PA, dostupno na: https://cfu.org/hr/o-hbz/odsjek-gnijezdo/,

12. Hrvatski nacionalni nogometni savez Kanade i USA (The Croatian National Soccer Federation of Canada & USA), (2021), *Who we are*, dostupno na: https://www.hnnsna.com/who-we-are

13. Jareb, M., (2005), Zbornik u čast Hrvoja Matković*, Hrvatsko kolo u SAD-u i Kanadi od 1928. do 1946. godine* (str. 153-170), Zagreb: Hrvatski studij sveučilišta u Zagrebu

14. Juričić, Ž.B. (1995), Folia Croatica- Canadiana, Volume 1, 450 Years of Croatians in Canada, *Rani hrvatski useljenici u Britansku Kolumbiju*, (str. 127-144), Croatian Studies Foundation, Quebecor Inc., Calgary, Canada

15. fra Krasić. Lj. (2011), *Hrvati u Kanadi*, Hrvatski svjetski kongres, dostupno na: Hrvatski svjetski kongres – Hrvati u Kanadi (hsk.hr)

16. Ministarstvo vanjskih poslova i europskih integracija, MVPEI (2010), *Hrvatski jezik uključen u školski program provincije British Columbia*, Hrvatski svjetski kongres, dostupno na: https://hsk.hr/2011/02/07/hrvatski-jezik-ukljuen-u-kolski- program-provincije-british-columbia-4/)
17. Ministarstvo znanosti i obrazovanja (MZO) (2021), *Organizacija hrvatske nastave izvan sustava Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske u prekomorskim državama,* Zagreb, Hrvatska, dostupno na: Ministarstvo znanosti i obrazovanja - Organizacija nastave (gov.hr)
18. Rasporich, A.W. (1995), Folia Croatica- Canadiana, Volume 1, 450 Years of Croatians in Canada, *Prva generacija Hrvata u Kanadi prije Prvog svjetskog rata* (str. 109-126), Croatian Studies Foundation, Quebecor Inc., Calgary, Canada
19. Sopta, M. (2012), *Hrvati u Kanadi, oblikovanje hrvatske zajednice od 1945. do 1995*., Institu društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Hrvatska
20. Statistics Canada Catalogue no. 93F0026XDB9600, (2017), *1996 Census of Population*, Statistics Canada, dostupno na: https://www12.statcan.gc.ca/datasets/Index-eng.cfm?Temporal=2017&Theme=120&VNAMEE=&GA=-1&S=0
21. Statistics Canada Catalogue no. 97F0010XCB2001001, (2017), *2001 Census of Population,* Statistics Canada, dostupno na: https://www12.statcan.gc.ca/datasets/Index-eng.cfm?Temporal=2017&Theme=120&VNAMEE=&GA=-1&S=0
22. Statistics Canada Catalogue no. 97-562-XCB2006006, (2008), *2006 Census of Population*, Statistics Canada, dostupno na: https://www12.statcan.gc.ca/datasets/Index-eng.cfm?Temporal=2017&Theme=120&VNAMEE=&GA=-1&S=0
23. Statistics Canada Catalogue no. 99-010-X2011028, (2013), *2011 National Household Survey,* Statistics Canada, dostupno na: https://www12.statcan.gc.ca/datasets/Index-eng.cfm?Temporal=2017&Theme=120&VNAMEE=&GA=-1&S=0
24. Statistics Canada Catalogue no. 98-400-X2016187, (2017), *2016 Census of Population,* Statistics Canada, dostupno na: https://www12.statcan.gc.ca/datasets/Index-eng.cfm?Temporal=2017&Theme=120&VNAMEE=&GA=-1&S=0
25. Šikić, T., (2019), Hrvati u Kanadi, dostupno na: https://glashrvatske.hrt.hr/hr/dozivi/ljudi/hrvati-u-kanadi/

Representation of Croatian Emigration in Canada and Ways of Preserving Croatian Identity Through Generations

Abstract

According to estimates, today 3.200.000 Croatian emigrants and their descendants live outside Croatia and around the world, of which about 250.000 in Canada. Croats emigrated for political and economic reasons. Emigration began in the 19th century and has continued to this day so that Croatian emigrants in Canada today number the fifth generation of emigrants and descendants. The paper will present the course and reasons for emigration and how different generations of immigrants acted on the preservation of Croatian identity. The paper will also present the activities of Croatian emigrant communities, Croatian associations, and Catholic missions, and how Croatian emigrants and descendants influence the preservation of the culture of origin through the media and publishing.

Keywords: *Republic of Croatia, origin, Canada, Croatina emigration, emigration*

Sara Večeralo
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
sveceral@m.ffzg.hr

Preporod hrvatskih zajednica u Čileu

Sažetak

Čile je, nakon Argentine, druga zemlja u Južnoj Americi po najbrojnijoj zajednici hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka. S obzirom na to da se u Čileu u najvećoj mjeri radi o prvom valu migracija s kraja XIX. i početka XX. st., nastalome uslijed ekonomskih neprilika u dalmatinskim krajevima, danas ovu skupinu sačinjava druga, treća, četvrta pa čak i peta generacija potomaka hrvatskih imigranata. Većinom potječu s dalmatinskih otoka i krajeva, prvenstveno s Brača, Visa, ili iz drugih mjesta poput Mimica, Splita, Dubrovnika i sl. Na počecima doseljavanja hrvatski su imigranti naseljavali krajnji sjever Čilea, gradove Antofagastu ili Iquique, te na krajnjem jugu zemlje Punta Arenas ili Porvenir. Danas pak velik dio hrvatske zajednice živi i djeluje u glavnom gradu Santiago de Chileu. Iako ove zajednice karakterizira brza asimilacija u čileansku kulturu, uslijed čega je došlo do potpunog gubitka hrvatskog jezika, na snazi je također jedan oprečan čimbenik – snažna vezanost za pradomovinu. Tome u prilog govore brojne folklorne i kulturne udruge u kojima se čuvaju tradicijske vrijednosti hrvatske kulture. Samo glavni grad Santiago de Chile broji više od deset registriranih hrvatskih udruženja. Među njima su najaktivniji Hrvatski stadion, Kulturno-umjetničko društvo Domovina, CPEAC (Udruženje profesionalaca i poduzetnika hrvatskog porijekla) te umjetnička organizacija Hrvartis. Unatoč aktivnoj djelatnosti, ove zajednice često nailaze na razne probleme u svom djelovanju, koji se ponajviše tiču jezične barijere s matičnom zemljom, te problema reprezentacije autentičnih tradicionalnih sadržaja koji su im dostupni tek posrednim putem. Ipak, ukidanjem generacijskog ograničenja za stjecanje hrvatskog državljanstva došlo je do naglog povećanja aktivnosti u hrvatskim zajednicama te posljedično do povećane svijesti o mogućnostima koje ono pruža. Uoči svjetske zdravstvene krize, epidemije virusa Covid-19, započete u ožujku 2020. godine, kada su svuda u svijetu zatvorene granice, došlo je do još jedne zanimljive pojave: naglog povećanja vidljivost i aktivnosti mnogih hrvatskih udruženja u Čileu u virtualnoj sferi te aktivnijoj komunikaciji s drugim hrvatskim institucijama, posebice s Hrvatskom maticom iseljenika.

Ključne riječi: *Čile, folklor, hrvatska imigracija, potomci hrvatskih iseljenika, Santiago de Chile*

Uvod

Stjecanjem neovisnosti nakon Domovinskog rata hrvatske iseljeničke zajednice započele su proces preimenovanja svojih udruženja iz do tada jugoslavenskih organizacija te sportskih i kulturno-umjetničkih društava u hrvatske. Tada počinje postupno buđenje svijesti o novonastaloj državi, a aktivnosti ovih udruženja počinju dobivati pozornost hrvatskih državnih tijela u Hrvatskoj, koja će im nuditi potporu u njihovu radu i promicanju hrvatske tradicije i kulture izvan Republike Hrvatske. Iako je hrvatska iseljenička populacija veoma raznolika i mnogobrojna, jedna od njih privlači osobitu pažnju istraživača ove tematike. Radi se o potomcima hrvatskih iseljenika u Južnoj Americi, odnosno o hrvatskom prekomorskom iseljeništvu u južnoameričkim zemljama. Hrvati su počeli emigrirati u ove zemlje krajem XIX. st., pridružujući se tako velikom migracijskom valu iz Europe u prekomorske zemlje koji počinje u ovom razdoblju. Potisni čimbenici bili su prvenstveno loša ekonomska situacija u Dalmaciji, tada pod vlašću Austro-Ugarske Monarhije. S druge strane, privlačni čimbenici za doseljenje u južnoameričke zemlje ticali su se veće mogućnosti zaposlenja te otvorene migrantske politike zemalja primateljica što je bila posljedica loše demografske slike ovih zemalja nastale uslijed demografskog sloma autohtonog stanovništva te ukidanjem ropstva za crnačko stanovništva (Grbić Jakopović, 2020, str. 100). Većina je Hrvata, koja je u ono vrijeme dolazila u ove daleke krajeve s austrougarskom putovnicom, bila iz dalmatinskih krajeva. Danas je država s najvećim brojem Hrvata i njihovih potomaka u Južnoj Americi Argentina, no Hrvati su u ovu zemlju došli u drugom i trećem valu migracija, najčešće obilježenima kao političke migracije. Druga po redu zemlja s najvećim brojem Hrvata i njihovih potomaka u Južnoj Americi je Čile, koja je ujedno i zemlja s „najstarijom“ hrvatskom iseljeničkom populacijom, te broji oko 200 000 do 250 000 potomaka hrvatskih iseljenika („Središnji Državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske“, bez. dat.). Danas ondje žive potomci hrvatskih iseljenika druge, treće, četvrte pa čak i pete generacije. Od početaka doseljavanja hrvatski su imigranti u Čileu osnivali razna društva uzajamne pomoći, ali i folklorna te umjetnička društva. Novinstvo je također bila jedna od djelatnosti koju su posebice njegovali hrvatski iseljenici u Čileu. U ovoj zemlji je zabilježen i najveći broj književnika hrvatskog porijekla, njih više od dvjestotinjak, koji su djelovali i djeluju u ovoj zemlji. Osobitu pozornost privlače iseljeničke zajednice, odnosno kulturno-umjetnička društva i druge vrste organizacija koje uživaju posebnu potporu državnih ureda u Republici Hrvatskoj, što je ujedno jedna od glavnih tema ovoga rada. Ovaj je rad temeljen na širem terenskom istraživanju provedenom 2019. i 2020. godine u Čileu. Istražili smo koliko je hrvatskih iseljeničkih društava danas aktivno u Čileu koncentrirajući se na glavni grad Santiago, koja su to udruženja i koliko su ona danas aktivna u svom djelovanju. Također smo istražili načine na koje ova udruženja reprezentiraju hrvatsku kulturu ostatku hrvatske iseljeničke zajednice.

Povijesni pregled doseljavanja Hrvata u Čile

Hrvatska je tradicionalno iseljenička zemlja, a potomke hrvatskih iseljenika danas nalazimo na gotovo svim kontinentima svijeta. Procjenjuje se da je brojka hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u svijetu danas oko 3 milijuna („Središnji Državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske", bez. dat.). Unatoč velikom generacijskom razmaku između prvih hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka, danas često nailazimo na hrvatske zajednice, kako u tzv. hrvatskoj staroj dijaspori[1] u Europi od XV. do XVIII. st., tako i u prekomorskom iseljeništvu koje je počelo polovicom XIX. st. Izdvajaju se četiri velika migracijska vala koji počinju u XIX. st. Prvi se odnosi na prekomorsko iseljavanje i počinje 1880. godine a traje do I. svjetskog rata. Drugi val označava prekomorsko i zapadnoeuropsko iseljavanje a počinje po završetku II. svjetskog rata. Treći veliki val odnosi se uglavnom na europsko iseljavanje 60-ih godina 20. st. i obilježen je odlaskom na tzv. privremeni rad u inozemstvo. Četvrti počinje 90-ih godina 20. st. i odnosi se uglavnom na zapadnoeuropsko te djelomično prekomorsko iseljavanje (Čizmić, Živić, 2005, str. 58). Terminologija koja se najčešće koristi u istraživanju migracijskih procesa Hrvata izvan Republike Hrvatske su dijaspora, manjina i iseljeništvo. Termin koji ćemo najviše koristiti u ovom radu jest iseljeništvo ili hrvatska imigracija, s obzirom na to da se ovaj naziv najčešće koristi za obilježavanje migracija u prekomorske zemlje (Grbić Jakopović, 2020, str. 16). Migracijski val u prekomorske zemlje koji je počeo u Europi u ovom razdoblju bio je potaknut otvorenom migracijskom politikom zemalja Sjeverne i Južne Amerike.

Krajem XIX. st. u dalmatinskim je krajevima, tada pod austrougarskom vlašću, glavna gospodarska djelatnost bila uzgoj vinove loze. Vinskom klauzulom između Austro-Ugarske Monarhije i Italije smanjena je carina na uvoz vina iz Italije, pa se stoga jedna od najrasprostranjenijih poljoprivrednih grana našla u velikoj krizi (Antić, 1988, str. 421). Uz to, lošoj gospodarskoj situaciji pridonijela je i filoksera, bolest vinove loze koja je zahvatila Dalmaciju, što je posljedično dovelo do potpunog raspada vinogradarstva u ovoj regiji. U isto vrijeme u Europi počinje spomenuti prvi val migracija u prekomorske zemlje, kojem se priključila i većina pripadnika ove regije, a osim Sjeverne Amerike i Kanade, Južna Amerika bila je osobito zanimljiva imigrantima iz različitih europskih zemalja. U Južnoj Americi, pak, potomaka hrvatskih iseljenika ima najviše u Argentini, potom u Čileu, Boliviji, Peruu, Brazilu, Venezueli, Ekvadoru i drugim zemljama. Kao što smo već spomenuli, Čile je danas, nakon Argentine, južnoamerička zemlja s najvećim brojem hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka. Smješten na samom jugu Južne Amerike, Čile se prostire na više od 4000 km dužine

[1] Hrvati u staroj dijaspori pred najezdama Osmanlija naseljavali su Italiju (Moliški Hrvati), Austriju (Gradišćanski Hrvati), Češku, Slovačku, Mađarsku, Rumunjsku, Bugarsku i dr. (Grbić Jakopović, 2020, str. 62).

te se odlikuje osobitom geografskom i klimatskom raznolikošću. Dok krajnji sjever karakteriziraju izrazito visoke temperature, suša i pustinje, krajnji jug ove zemlje obilježen je izrazito niskim temperaturama i ledenjacima.

Hrvati su u Čile dolazili na krajnji sjever, u gradove Antofagastu i Iquique, gdje su bile razvijene industrija salitre i ribarstvo, ili na krajnji jug, u gradove Punta Arenas i Porvenir, potaknuti tzv. zlatnom groznicom, čiji je uzrok bilo širenje vijesti da je ovo područje bogato nalazištima zlata. Međutim, po dolasku u ove krajeve brojni su se imigranti, suočeni s činjenicom da nalazišta zlata nisu tako pozamašna, okrenuli drugim djelatnostima, prvenstveno stočarstvu, rudarstvu ili trgovini. Hrvati su Čile naseljavali lančanim migracijama, odnosno većinom su dolazili na poziv drugih članova obitelji koji su već naselili određena područja Čilea. Najčešće su stizali s dalmatinskih otoka, ponajviše Brača, Visa, Hvara ili dalmatinskih i primorskih gradova i mjesta poput Splita, Mimica, Dubrovnika, Rijeke i sl. Kako se radi prvenstveno o ekonomski motiviranim migracijama, većina je hrvatskih iseljenika bila neobrazovana ili sa stečenim osnovnim obrazovanjem. Ipak, bili su veoma uspješni u raznolikim zanimanjima. Osim što su bili vrsni moreplovci, na sjeveru Čilea radili su u industrijama salitre, dok su se Hrvati na krajnjem jugu, uz stočarstvo, istakli i u trgovini (Antić, 1988, str. 422).

Iako su hrvatski iseljenici u Čileu formirali vlastite zajednice, značajno obilježje ovih zajednica je brza asimilacija i integracija u čileansko društvo. Više je faktora koji su pridonijeli ovoj činjenici, a Marina Perić Kaselj navodi da su brzoj integraciji u društvo zemlje primateljice presudnu ulogu imali, osim već spomenute otvorene migrantske politike, sustav obrazovanja iseljeničke djece u školama te sklapanje brakova s pripadnicima drugih migrantskih skupina (Perić Kaselj, 2004, str. 244). Za razliku od drugih iseljeničkih skupina, poput talijanske ili njemačke, hrvatski iseljenici bili su u najvećoj mjeri otvoreni prema svim drugim zajednicama, kako starosjedilačkim tako i drugim europskim imigrantima, što je stvorilo povoljne uvjete za bržu asimilaciju u čileansko društvo. Primjerice, na sjeveru Čilea, u gradu Antofagasti, do 1900. godine zabilježen je 51 sklopljeni brak hrvatskih iseljenika, od čega je samo 12 sklopljenih brakova među hrvatskim iseljenicima (Zlatar Montan, 2002, str. 29). S druge strane, unatoč činjenici da su pridošli Hrvati bili većinom neobrazovana ili populacija s isključivo osnovnim obrazovanjem, ulagali su mnogo resursa u obrazovanje svoje djece. Već prva generacija potomaka hrvatskih iseljenika u Čileu odlazila je u glavni grad Santiago studirati. Stoga se već u prvoj polovici XX. st. stvara velika brojka potomaka hrvatskih iseljenika u samom središtu Čilea u kojem je danas koncentrirana najveća brojka potomaka hrvatskih iseljenika kao i hrvatskih udruženja.

Hrvatska udruženja u Čileu

Od samih početaka doseljavanja Hrvati su živjeli u vlastitim kolonijama te su stvarali udruženja koja su ponajviše služila kao pomoć u integraciji novopridošlim zemljacima. Primjerice, društva uzajamne pomoći jedan su od najčešćih oblika udruživanja Hrvata u ovoj zemlji. Osim toga bila su popularna i vatrogasna društva s hrvatskim imenima, poput primjerice Vatrogasnog društva „Dalmacija broj 5“ iz Iquiquea koje je osnovano već 1874. godine (Antić, 1988, str. 432). Glavni čimbenici koji su potakli hrvatske iseljenike na udruživanje u ono vrijeme bili su: „nedovoljna zainteresiranost zemlje iseljenja za posebne iseljeničke probleme, karakteristična prostorna rasprostranjenost, organiziranje iseljenika drugih nacionalnosti, tradicija organiziranja u domovini te poticaji na organiziranje iz domovine“ (Antić, 1988, str. 423).

S obzirom na to da su migracije počele krajem XIX. st., u vrijeme vladavine Austro-Ugarske Monarhije, na samim počecima nazivi udruženja nosili su najčešće pridjeve „austrijski“ ili „dalmatinski“, kasnije i „slavenski“, potom „jugoslavenski“ te naposljetku „hrvatski“. Tako je, primjerice, u Punta Arenasu 1902. godine osnovano „Austrijsko dobrovoljno vatrogasno društvo“, koje je kasnije promijenilo nazivnik „Austrijsko“ u „Slavjansko“, a naposljetku je preimenovano u Hrvatsko Dobrovoljno Vatrogasno društvo „Dalmacija br. 4“ koje djeluje i danas. (Martinic Beros, 1999, str. 56). Neka od društava koja su nastala do I. svjetskog rata u Čileu, najčešće u gradovima Punta Arenasu, Antofagasti i Iquiqueu, između ostalih su i „Slavjansko dobrotvorno društvo“ (Antofagasta, 1894.), „Hrvatska čitaonica“ (Punta Arenas, 1899.), „Slavenski dom“ (Iquique, 1900.) ili „Hrvatski športski klub Sokol“ (Punta Arenas, 1912.). Osim navedenih društava koja su okupljala hrvatsku iseljeničku populaciju s ciljem pomoći novopridošlim članovima, u Iquiqueu je 1905. godine osnovano i prvo folklorno društvo pod nazivom Tamburaško društvo „Naprijed“. Iste godine u Punta Arenasu osnovano je još jedno hrvatsko tamburaško društvo pod nazivom „Tomislav“ (Antić, 1988, str. 423). Kasnije, 1939. godine u Antofagasti je osnovan folklorni sastav pod nazivom „Kolo“ u kojem su se izvodili tradicionalni hrvatski plesovi, a unutar sastava djelovao je i zbor pod nazivom „Yugoslavenski Zbor“ (Zlatar Montan, 2002, str. 37).

Od 1983. godine u Antofagasti se organizira Festival stranih kolonija, na kojem iseljenici i njihovi potomci iz različitih europskih zemalja predstavljaju svoju tradiciju i običaje. Hrvatska zajednica do danas aktivno sudjeluje na ovom festivalu, a među prvim nastupima hrvatskih udruženja na festivalu predstavilo se folklorno društvo pod nazivom „Daleki Akordi“. Kasnije, 1985. godine na festivalu je sudjelovalo drugo folklorno društvo pod nazivom „Rasadnik“ koje je do 1998. godine vodila Tatiana Arzic (Zlatar Montan, 2002, str. 39). Tatiana Arzic je potom u glavnom gradu Santiagu vodila plesnu skupinu folklornog društva „Naša Zemlja“ koje je djelovalo unu-

tar Hrvatskog stadiona, a danas je voditeljica plesne skupine „Baština“ Kulturno-umjetničkog društva (KUD-a) „Domovina“ u glavnom gradu Santiagu. U drugoj polovici XX. st. pomiče se i centralizira kulturna djelatnost hrvatskih udruženja u glavnom gradu, gdje danas nalazimo najveću brojku kulturnih, folklornih i drugih hrvatskih udruženja.

Aktualna hrvatska društva u Čileu i njihov opseg djelovanja

Danas u Čileu djeluje gotovo trideset različitih udruženja potomaka hrvatskih iseljenika. Najviše udruženja svoje sjedište ima u glavnom gradu Santiagu, potom na jugu Čilea, u gradu Punta Arenasu i Porveniru, ili na sjeveru u gradovima Antofagasti, Iquiqueu, Arici i Calami. U centralnoj zoni nalazimo hrvatska udruženja u gradovima poput La Serene, Valparaísu, Concepciónu i Chiloéu.

U produžetku donosimo popis aktivnih udruženja potomaka hrvatskih iseljenika u Čileu:

Naziv hrvatskog društva	Sjedište
1. Hrvatski stadion (Estadio Croata S.A.)	Santiago
2. Kulturno-umjetničko društvo Domovina (Corporación Cultural Chileno Croata Domovina)	Santiago
3. Udruženje profesionalaca i poduzetnika hrvatskog porijekla (CPEAC)	Santiago
4. Umjetnička organizacija Hrvartis	Santiago
5. Hrvatske dame (Damas Croatas)	Santiago
6. Hrvatski pastoral (Pastoral Croata)	Santiago
7. Čileansko-hrvatska trgovačka i turistička komora (Cro Cham - Camara chileno-croata de comercio y turismo)	Santiago
8. Dame Hrvatskog stadiona (Damas del Estadio Croata)	Santiago
9. Sportski klub Hrvatski stadion (Club Deportivo Estadio Croata)	Santiago
10. Hrvatski Dom	Santiago
11. Zaklada Pascual Baburizza (Fundación Pascual Baburizza)	Santiago
12. Jadranska Vila	Santiago
13. Duša Hrvatska	Santiago
14. Hrvatski klub Arica (Club Croata Arica)	Arica
15. Hrvatski klub Iquique (Club Croata Iquique)	Iquique
16. Hrvatski klub Calama (Club Croata Calama)	Calama
17. Sportski klub Hrvatski Sokol Antofagasta (Club de Deportes Hrvatski Sokol Antofagasta)	Antofagasta
18. Hrvatsko društvo uzajamne pomoći Antofagasta (Sociedad Croata de Socorros Mutuos Antofagasta)	Antofagasta
19. Plesna folklorna skupina “Hrvatska Jeka”	Antofagasta
20. Hrvatski klub Hrvatski dom La Serena (Club Croata Hrvatski Dom La Serena)	La Serena

21. Muški kolektiv hrvatskog porijekla Concepción (Colectividad de ascendencia croata varones – Concepción)	Concepción
22. Ženski kolektiv hrvatskog porijekla Concepción (Colectividad de ascendencia croata damas – Concepción)	Concepción
23. Hrvatski klub Punta Arenas (Club Croata Punta Arenas)	Punta Arenas
24. Hrvatski sportski klub Sokol Punta Arenas (Club deportivo Sokol croata Punta Arenas)	Punta Arenas
25. Dalmatinski centar Punta Arenas (Centro Dálmata de Punta Arenas)	Punta Arenas
26. Četvrta vatrogasna jedinica Punta Arenas (Cuarta Compañía de Bomberos, BOMBA CROATA de Punta Arenas)	Punta Arenas
27. Hrvatski klub Porvenir (Club Croata de Porvenir)	Porvenir
28. Hrvatski klub Chiloé (Club croata Chiloé)	Chiloé

Samo u glavnom gradu Santiagu djeluje 13 različitih hrvatskih udruženja i skupina od kojih su najaktivnija Hrvatski stadion, KUD „Domovina“, „Udruženje profesionalaca i potomaka hrvatskih iseljenika“ te umjetnička organizacija „Hrvartis“.

Hrvatski stadion je pritom središnje mjesto okupljanja potomaka hrvatskih iseljenika koje je osnovano još polovicom XX. st. Unutar Hrvatskog stadiona djeluju razna udruženja i sastavi poput Sportskog centra te raznovrsnih skupina poput „Dame hrvatskog stadiona“, „Jadranska vila“ i „Duša Hrvatska“. U velikoj sali Hrvatskog stadiona često se organiziraju razni nastupi, prezentacije ili koncerti s hrvatskim predznakom, a u restoranu, koji je postao mjestom neobaveznih i obiteljskih susreta brojnih potomaka hrvatskih iseljenika, mogu se pronaći brojni specijaliteti hrvatskih tradicionalnih receptura. Na Hrvatskom stadionu se održava i tečaj hrvatskog jezika uz potporu Ministarstva znanosti i obrazovanja RH.

S druge strane, KUD „Domovina“ i pripadajući folklorni sastav „Baština“ najznačajnije je folklorno hrvatsko udruženje u Santiagu, usredotočeno prvenstveno na očuvanje i prenošenje hrvatske kulture i tradicije u okviru tradicionalnih hrvatskih plesova i glazbe. Folklorni sastav „Baština“ danas reprezentira tradicionalnu hrvatsku glazbu i plesove unutar instrumentalne, vokalne i plesne sekcije. Djeluje od 2007. godine, a nastalo je iz folklorne plesne skupine „Naša Zemlja“ koje je djelovalo unutar Hrvatskog stadiona. Tijekom dugogodišnjeg djelovanja KUD „Domovina“ organizirao je brojne priredbe i smotre hrvatskog folklora kako na lokalnoj tako i na međunarodnoj razini poput Međunarodnog susreta hrvatskog folklora koji je prvi put organiziran u Santiagu 2011. godine. Pored toga, KUD „Domovina“ njeguje i lokalne susrete organizirajući večeri hrvatskih običaja pod nazivom „Pisanice“ ili „Konobe“ na kojima se pripremaju tradicionalna hrvatska jela, njeguju običaji bojanja jaja za Uskrs ili se izlažu ručni radovi poput licitarskih srca i sličnih tipičnih hrvatskih suvenira.

„Udruženje profesionalaca i poduzetnika hrvatskog porijekla“ usredotočeno je pak na organizaciju različitih projekata koji se tiču povezivanja Čilea i Hrvatske. Pri-

mjerice, u sklopu ovog udruženja nastao je projekt digitalnog Povijesnog arhiva i virtualnog muzeja hrvatske imigracije u Čileu koji sakuplja različite povijesne spise, dokumente, memoare, dopise, fotografije ili publikacije Hrvata i njihovih iseljenika u Čileu nastale u razdoblju od 1850. do 1990. godine.

Umjetnička organizacija „Hrvartis“ koju je osnovao Franco Ferrera Cvitanović, glazbenik i aktivan član različitih kulturnih udruženja u glavnom gradu Santiagu, nastala je kao projekt okupljanja umjetnika raznovrsnih provenijencija sa zajedničkim obilježjem hrvatskog porijekla. Ova je udruga tako organizirala razne natječaje poezije, likovne umjetnosti i glazbe poput primjerice Natječaja poezije 2018. godine na kojem je sudjelovao i čileansko-hrvatski pjesnik Andrés Morales Milohnic. Franco Ferrera Cvitanovic osnivač je i prve neformalne klape u Čileu pod nazivom „Zlatni Cvijet“, a kasnije je osnovao još jednu mušku klapu pod nazivom „Južno more“. Franco Ferrera, kao profesionalni glazbenik, autor je dvaju nosača zvuka pod nazivima *Djeca uče hrvatski* i *Djeca uče hrvatski II* koja putem lako pamtljivih pjesama pomažu najmlađim generacijama potomaka hrvatskih iseljenika u učenju hrvatskog jezika i tako održavaju živom tradiciju i kulturu svojih predaka.

Aktivnosti hrvatskih udruženja ostvarene 2019. i 2020. godine

Za vrijeme trajanja ovog terenskog istraživanja u Čileu 2019. i 2020. godine provedeno je desetak različitih kulturnih i društvenih događanja hrvatskih udruženja te nekolicina virtualnih susreta za vremena trajanja pandemije korona-virusa 2020. godine.

U kolovozu 2019. godine KUD „Domovina“ organiziralo je tradicionalnu večer pod nazivom *Konoba* u prostorijama vlastite udruge, gdje su se okupili brojni potomci hrvatskih iseljenika, a folklorni pjevački sastav „Baština“ nastupio je predstavljajući tradicionalne hrvatske pjesme. U rujnu iste godine organiziran je i koncert u spomen na Olivera Dragojevića, a KUD „Domovina“ osnovao je žensku klapu pod nazivom „Snaga“. U isto vrijeme Veleposlanstvo RH organiziralo je književni kružok s poznatim čileansko-hrvatskim književnikom Antonijom Skármetom povodom izdavanja prijevoda njegova djela *Libertad de movimiento* (Sloboda kretanja) na hrvatski jezik.

U gradu La Serena na sjeveru Čilea u listopadu 2019. godine održan je Folklorni susret u organizaciji novoosnovanog „Hrvatskog doma La Serena“. Na ovoj manifestaciji je sudjelovao KUD „Domovina“ te folklorno društvo „Hrvatska Jeka“ iz Antofagaste. Prikazu tradicionalnih hrvatskih plesova i glazbe u dvorani Sveučilišta La Serena prisustvovalo je više od 400 uzvanika, a naposljetku je organizirana i večera uz prisustvo Veleposlanice RH Mire Martinec, na kojoj je sudjelovalo oko 120 aktivnih članova hrvatskih udruženja iz različitih gradova Čilea.

U studenom iste godine Franco Ferrera Cvitanovic, glazbenik i predsjednik organizacije „Hrvartis“, u La Sereni je organizirao prvi folklorni susret hrvatske kulture za djecu. Isti mjesec na Hrvatskom stadionu je predstavljena knjiga *Tres de la tribu* (Troje iz plemena) književnog trojca Mimice. Eugenio Mimica Barassi, Guillermo Mimica i Vesna Mimica su, osim u Čileu, u istom razdoblju predstavili svoje djelo i u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

U siječnju 2020. godine u Santiagu je gostovala klapa „Sagena“ iz Hrvatske te tako predstavila tradicionalnu dalmatinsku klapsku glazbu zajednici potomaka hrvatskih iseljenika na Hrvatskom stadionu i u kulturnom centru La Moneda u samo središtu glavnoga grada Čilea.

Patricia Štambuk, čileansko-hrvatska književnica i istraživačica, u ožujku 2020. godine predstavila je svoju novu zbirku kratkih priča *1520. Cuentos del Estrecho de Magallanes* (1520. Priče s Magellanova prolaza) u Punta Arenasu.

Za vrijeme trajanja pandemije 2020. godine hrvatska zajednica je i dalje bila aktivna u virtualnoj sferi pa su organizirana različita predstavljanja knjiga i folklorni susreti. Primjerice novi roman književnika Guillerma Mimice *Almas errantes* (Izgubljene duše) i roman Juana Mihovilovicha Hernándeza *Útero* (Izvor života) predstavljeni su putem Youtube kanala i društvenih mreža. Hrvatska matica iseljenika, institucija koja svake godine organizira ljetnu Školu hrvatskog folklora, 2020. godine je prilagodila sadržaj nepredvidivim okolnostima te organizirala online *webinare* hrvatskog folklora na engleskom i španjolskom jeziku na kojem su prisustvovali brojni članovi različitih kulturnih i folklornih udruženja iz Južne Amerike i svijeta.

Potpora državnih ureda iz Hrvatske i reprezentacija hrvatske tradicijske kulture

U Hrvatskoj postoji više institucija koje podupiru rad i aktivnosti hrvatskih iseljeničkih društava u Čileu. To su prvenstveno Središnji državni ured za Hrvate izvan RH i Hrvatska matica iseljenika koji već dugi niz godina novčanim sredstvima ili kulturnim aktivnostima i potporom obogaćuju i opskrbljuju hrvatske zajednice u Čileu. Primjerice, plesna folklorna skupina „Naša Zemlja“, koja je djelovala unutar Hrvatskog stadiona, 2007. godine je uz pomoć Hrvatske matice iseljenika organizirala turneju svojih članova po Hrvatskoj. U ovom su putovanju sudjelovali većinom članovi hrvatskih iseljeničkih zajednica te su tijekom boravka u Hrvatskoj posjetili mjesta iz kojih potječu brojni hrvatski iseljenici, prvenstveno otok Brač i grad Split te druge dalmatinske gradove. Za većinu potomaka hrvatskih iseljenika ova putovanja najčešće predstavljaju svojevrsno „povratno putovanje u pradomovinu“. Time se ujedno stvara svojevrsni romantični mit o pradomovini kojim oni na simboličan način zatva-

raju ciklus svojih pradjedova koji se nisu mogli vratiti u svoju rodnu zemlju. Osim posjeta u Hrvatsku, sve češća su i gostovanja Hrvata u iseljeničke zajednice u Čileu. Tako su tijekom 2012. i 2013. godine u Santiago de Chileu organizirani posjeti klapa „Neverin“ i „Tragos“ iz Hrvatske kao jedni od prvih projekata financiranih sredstvima Središnjeg državnog ureda za Hrvate izvan RH. Godine 2020., pod pokroviteljstvom Ministarstva vanjskih i europskih poslova RH i Veleposlanstva RH u Čileu, organiziran je koncert klape „Sagena“ iz Hrvatske. Klapa je za vrijeme svog boravka u glavnom gradu Santiagu također održala radionicu klapskog pjevanja za novoosnovanu klapu „Snaga“ KUD-a „Domovina“. Klapsko pjevanje zanimljiv je oblik folklorne tradicije potomaka hrvatskih iseljenika čiji preci većinom potječu iz Dalmacije.

Reprezentacija hrvatske tradicijske kulture u ovim udruženjima često je popraćena dihotomijom, odnosno dilemom autentičnog izraza na jednoj strani, za koji su potrebna sredstva, edukacija i stalan kontakt s matičnom domovinom, te integracijom članova u skupinu s druge strane. Uzimajući u obzir prvenstveno jezičnu barijeru, udaljenost i samo djelomično profesionalni karakter ovih udruženja, češće se naginje k integraciji članova unutar same skupine, odnosno članovi su najčešće vođeni krilaticom „bitno je sudjelovati“ nauštrb profesionalne umjetničke produkcije, primjerice klapskog pjevanja ili reprezentacije tradicionalnih plesova. Ipak, KUD „Domovina“ svake godine uz pomoć sredstava Središnjeg državnog ureda organizira razne priredbe i nastupe u Santiagu i drugim gradovima Čilea šireći hrvatsku kulturu i tradiciju unutar zajednice potomaka hrvatskih iseljenika. S druge strane, Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH izdalo je javni natječaj za izbor učitelja za rad u hrvatskoj nastavi u inozemstvu pa se od siječnja 2020. godine u prostorijama Hrvatskog stadiona i KUD-a Domovine počinje odvijati besplatan tečaj hrvatskog jezika. Na ovaj se način smanjuje jezična barijera koju osjećaju brojni potomci hrvatskih iseljenika u Čileu, s obzirom na to da većina njih ne priča hrvatski jezik, a poneki čuvaju tek sjećanja na pojedine hrvatske riječi koje su naučili u djetinjstvu.

Novi zakon o stjecanju hrvatskog državljanstva

Pored aktivnog sudjelovanja navedenih državnih tijela u promicanju hrvatske kulture i baštine u Čileu, u listopadu 2019. godine u Hrvatskoj je donesen novi zakon o stjecanju hrvatskog državljanstva koji je stupio na snagu u siječnju 2021. godine, a kojim se ukida generacijsko ograničenje za potomke hrvatskih iseljenika kao i kvalifikacijski ispit iz hrvatske kulture i jezika (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o hrvatskom državljanstvu, NN 102/2019). Do tada su hrvatsko državljanstvo na temelju iseljenja mogli steći jedino prva i druga generacija potomaka hrvatskih iseljenika. U Čileu pak većina potomaka hrvatskih iseljenika pripada trećoj, četvrtoj ili čak petoj generaciji, a brojni potomci hrvatskih iseljenika od tada masovno podnose

ovaj zahtjev. U skladu s time, Vlada RH u 2020. godini uvela je novu mjeru pod nazivom „Biram Hrvatsku“ kojom se želi „motivirati povratak iseljenika, novčanim poticajima ohrabriti ih za pokretanje posla u domovini te potaknuti populacijsku obnovu područja s izraženim iseljavanjem“ („Vlada RH“, 2021).

Kulturni kapital potomaka hrvatskih iseljenika u Čileu

Potpomognuti kapitalističkom atmosferom „jednakih šansi“ koje je na početku XX. st. nudio Čile, Hrvati su se po dolasku u ovu zemlju istakli u mnogim zanimanjima te vrlo brzo iskoristili prilike za brz društveni i ekonomski napredak. Stoga je već prva generacija potomaka hrvatskih iseljenika u Čileu visokoobrazovana i uspješna zajednica. To je dovelo i do određene elitizacije hrvatske imigrantske skupine u danas veoma klasno i rasno raznolikom čileanskom društvu, o čemu piše i istraživačica Sanja Đurin (2020) u istraživanju naziva *Hrvati su brend u Čileu*. Pritom motiv pripadnosti igra veliku ulogu u društvu u kojem je pojam rasne miješanosti (*mestizaje*) jedan od temeljnih pojmova pri definiranju nacionalnog identiteta ove zemlje. Imigrantske skupine (njemačke, talijanske, španjolske, hrvatske i dr.) čine temelj heterogenosti (što se često miješa s multikulturalizmom[2]) ovog društva. Đurin će tako istaknuti da su stavovi o miješanju rasa od samih početaka kolonizacije bili veoma važni te su bili podložni promjenama koje su ovisile o promjenama režima moći (moći u foucaultovskom smislu te riječi). Stoga je čistoća podrijetla, baš kao i u većini drugih europskih kolonija tog vremena, predstavljala važan kulturni kapital. (Đurin, 2020, str. 100). Autorica pritom napominje kako se europsko podrijetlo naziralo u prezimenu:

> Budući da je društvo bilo rasno heterogeno, pripadnost bijeloj rasi (ili europsko podrijetlo koje se u društvu detektiralo u prezimenu) imala je simboličnu vrijednost i bila je kulturni kapital kojim se, kao i svakim drugim kapitalom, moglo trgovati. (Đurin, 2020, str. 102)

Kulturni kapital igra veliku ulogu u osjećaju pripadnosti određenoj društvenoj skupini, a u Čileu je ovaj kapital temeljen na pripadnosti samoj, odnosno na korijenima koji predstavljaju određenu „dodanu vrijednost“ u izrazito heterogenom društvu kakvo je Čile. Stoga potomci hrvatskih iseljenika u ovoj zemlji danas s ponosom ističu svoje hrvatsko porijeklo, ne samo zato što je hrvatska zajednica dosegla određeni prestiž i značaj u čileanskom društvu već prvenstveno zbog vrijednosti koje predstavlja sam pojam pripadnosti u ovom društvu. Ova pripadnost, kao

[2] Konfliktne odnose indogenog i kolonizatorskog elementa u čileanskom društvu propituje čileanska društvena kritičarka Claudia Zapata Silva (2019) u studiji *Crisis del multiculturalismo en América Latina* (Kriza multikulturalizma u Latinskoj Americi).

što smo istražili u ovom radu, unutar današnje zajednice potomaka hrvatskih iseljenika poprima mitsko i romantično obilježje „pradomovine“ u esencijalističkom smislu poistovjećivanja s nacionalnošću vlastitih predaka.

Zaključak

Hrvatska iseljenička zajednica u Čileu nastala je u prvom valu prekomorskih migracija u drugoj polovici XIX. st. kao posljedica ekonomskih neprilika koje su u to vrijeme zahvatile Dalmaciju, regiju s najvećim brojem hrvatskih imigranata u ovoj zemlji. Potaknuti nadom u bolju i uspješniju budućnost, mnogi su se Hrvati u ovom razdoblju uputili na putovanje bez povratka na drugi kraj svijeta. Danas je Čile druga zemlja Južne Amerike po broju iseljenih Hrvata i njihovih potomaka koji danas čine već treću, četvrtu ili petu generaciju. Niz različitih društvenih, povijesnih i političkih okolnosti omogućio je ovoj skupini brz uspon na društvenoj hijerarhiji. Iako je glavna odlika hrvatske iseljeničke zajednice u Čileu brza asimilacija u rasno heterogeno čileansko društvo, Hrvati u Čileu su od samih početaka do danas njegovali i njeguju kulturu i običaje svoje pradomovine. Brojna udruženja hrvatskih iseljenika osnivana su na početku kao potpora novopridošlim zemljacima, a danas se ove udruge, koncentrirane ponajviše u glavnom gradu Santiagu, ističu aktivnim sudjelovanjem i djelovanjem unutar hrvatske iseljeničke zajednice. U Čileu danas djeluje oko 30 različitih društvenih, kulturnih i umjetničkih hrvatskih udruženja koja aktivno njeguju i prenose hrvatsku kulturu i običaje unutar zajednice. Neka od najaktivnijih udruženja su pritom „Hrvatski stadion“, Kulturno-umjetničko društvo „Domovina“ ili Udruženje profesionalaca i poduzetnika hrvatskog porijekla sa sjedištem u glavnom gradu Santiagu. Pritom je za njihov rad i rast, odnosno za promoviranje, prenošenje i njegovanje hrvatske kulture u iseljeničkoj zajednici u Čileu od ključne važnosti potpora institucija matične zemlje. Primjerice, potpore u obliku financijskih sredstava koje svake godine dodjeljuje Središnji državni ured za Hrvate izvan RH za projekte koji promiču hrvatsku kulturu u inozemstvu ili pak djelovanje Hrvatske matice iseljenika koja organizira različite vrste edukativnih i kulturnih manifestacija u samoj Hrvatskoj. Pored toga, novi zakon kojim se ukida generacijsko ograničenje pri stjecanju hrvatskog državljanstva potaknuo je velik interes kod potomaka hrvatskih iseljenika u Čileu. Na ove se načine stvara određeni kulturni most između dviju zemalja, kojima je najveća prepreka u ostvarivanju kontakta velika udaljenost i jezična barijera s obzirom na to da se hrvatski jezik izgubio već u prvim generacijama potomaka hrvatskih iseljenika. Ipak, u današnjem globaliziranom svijetu ove prepreke postaju lako premostive, a virtualni oblik komunikacije omogućuje veću umreženost i kontakt s matičnom domovinom koju je hrvatska iseljenička zajednica u Čileu prepoznala i aktivno implementirala u svojoj potrazi za korijenima i njegovanju kulture vlastitih predaka.

Literatura

1. Antić, Lj. (1988). Osnovne značajke hrvatskog iseljeništva u španjolskoj Južnoj Americi do Prvog svjetskog rata, Migracijske teme, 4, 413–437. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/128408
2. Čizmić, I., Živić D. (2005). Vanjske migracije stanovništva Hrvatske – Kritički osvrt U Živić, D., Pokos, N., Mišetić, A. (ur.). Stanovništvo Hrvatske - dosadašnji razvoj i perspektive (str. 55-70). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
3. Đurin, S. (2020). Hrvati su brend u Čileu, Diskursi uspješnosti i pripadanja, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku,
4. Grbić Jakopović, J. (2020). Multipliciranje zavičaja, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu.
5. Martinic Beros, M. (1999). La inmigración croata en Magallanes, Punta Arenas, Čile: Impresos Vanic.
6. Perić, M. (2004). Aspekti integracije i adaptacije hrvatskih iseljenika u Čileu, Migracijske i etničke teme, 20 (2–3), 243-258. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/7267
7. Središnji Državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske (bez. dat.). Hrvatski iseljenici u prekomorskim i europskim državama i njihovi potomci. Preuzeto 13.12.2021. s https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/hrvatski-iseljenici-u-prekomorskim-i-europskim-drzavama-i-njihovi-potomci/749
8. Vlada RH (2021, prosinac 21). Želimo motivirati povratak iseljenika, ohrabriti ih za pokretanje posla u domovini te potaknuti populacijsku obnovu. Preuzeto 12.1.2022. s https://vlada.gov.hr/vijesti/zelimo-motivirati-povratak-iseljenika-ohrabriti-ih-za-pokretanje-posla-u-domovini-te-potaknuti-populacijsku-obnovu/33614
9. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o hrvatskom državljanstvu NN 102/2019. Preuzeto 20.12.2021. s https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_10_102_2050.html
10. Zapata Silva, C. (2019). Crisis del multiculturalismo en América Latina, CALAS Maria Sibylla Merian Center. Dostupno na https://www.transcript-verlag.de/978-3-8376-4525-5/crisis-del-multiculturalismo-en-america-latina/?c=331021469
11. Zlatar Montan, V. (2002). Inmigración croata en Antofagasta, Antofagasta, Čile: Oñate Impresores.

Revival of Croatian communities in Chile

Abstract

Chile is, after Argentina, the second biggest country in South America in terms of the Croatian emigrant community and their descendants. In Chile mostly arrived the Croatian immigrants in the first wave of migration from the end of the 19th and the beginning of the 20th century, caused by economic troubles in the Dalmatian regions. Today this group consists of the second, third, fourth and even the fifth generation of descendants of Croatian immigrants. They mostly come from Dalmatian islands and regions, primarily from islands of Brač, Vis, or other places such as Mimice, Split, Dubrovnik, etc. At the beginning of immigration, Croatian immigrants inhabited the far north of Chile, the cities of Antofagasta or Iquique, and places in the far south, Punta Arenas or Porvenir. Today, however, a large part of the Croatian community lives and works in Santiago de Chile, the capital city. Although these communities are characterized by rapid assimilation into Chilean culture, resulting in the complete loss of the Croatian language, there is also one opposite factor in force - a strong attachment to the homeland. Numerous folklore and cultural associations in which the traditional values of Croatian culture are preserved support this. The capital Santiago de Chile alone has more than ten registered Croatian associations. Among them, the most active are the Croatian Stadium, the Cultural Chilean-Croatian Society Domovina, CPEAC (Circle of Professionals and Entrepreneurs of Croatian Origin) and the art organization Hrvartis. Despite their active work, these communities often encounter various problems in their activities, mostly related to the language barrier with the home country, and the problem of representation of the authentic traditional content that is available to them only indirectly. However, by abolishing the generational restriction for the acquisition of Croatian citizenship, there has been a great increase in activities in Croatian communities and, consequently, increased awareness of the opportunities it provides. On the eve of the global health crisis, the Covid-19 virus epidemic, which began in March 2020, when borders were closed all over the world, there was another interesting phenomenon: a sharp increase in visibility and activities of many Croatian associations in Chile in the virtual sphere. This also includes communication with other Croatian institutions, especially the Croatian Heritage Foundation.

Keywords: *Chile, Croatian immigration, descendants of Croatian emigrants, folklore, Santiago de Chile*

Oliver Zambrano
Universo Croata / Red Internacional de Investigadores de Procesos Migratorios entre Croacia y América del Sur
oljverzambrano@gmail.com / universocroata@gmail.com

Franklim Colletti
Estudios Americanos USACH
franklim.colletti@gmail.com

Archivos y acceso a la información sobre los croatas en Sudamérica

Stručni rad

Resumen

El proceso migratorio de los croatas hacia Sudamérica acontecido a mediados del siglo XX ha sido reseñado durante más de siete décadas, lo que ha dejado una producción literaria bilingüe en español y croata que registra intereses y actividades de esta colectividad en política, historia, ciencias, artes, gastronomía y otras tantas áreas del conocimiento, sumando miles de páginas que son una huella indeleble en los catorce siglos de esta nación. Sin embargo, toda esta información no suele estar disponible al público en general, bien sea porque las obras son parte de colecciones privadas, por falta de proyectos y recursos para su digitalización o por otro tipo de limitaciones, como puede ser el idioma. Es por ello que en esta ponencia se abordó la situación actual del acceso a la información sobre Croacia y los croatas en Venezuela, Argentina y Chile, obteniendo como conclusión más importante la necesidad de interactuar con instituciones públicas de cara a la preservación de la memoria colectiva croata en la región.

Palabras clave: *archivos; croatas; información; inmigrantes; Sudamérica*

Introducción

El estudio de las comunidades croatas en América del Sur es una actividad que suele estar reservada para sus miembros, ya sean libros, tesis, artículos o ensayos, la autoría de casi todos ellos pertenece a los croatas que emigraron a Sudamérica después de la Segunda Guerra Mundial, sus hijos o nietos, y son pocos los casos donde alguien sin ningún parentesco con la nación croata se involucra con estos temas.

Para comenzar esta investigación es pertinente acotar que el proceso migratorio de los croatas hacia Sudamérica es de antigua data, pero se consolida en los siglos XIX y XX, por lo que es común para los estudiosos de la materia encontrar registro de los intereses y las actividades de esta colectividad en las ciudades del subcontinente durante los últimos dos siglos. Sin embargo, acceder a toda esa creación intelectual puede tener niveles de complejidad que varían según el país, por lo que, a partir de la experiencia de varios investigadores, ha surgido la inquietud que llevó a plantearse la problemática que da pie a este artículo, cuya intención es estudiar los centros de información, documentación y sistemas de información de y sobre las colectividades croatas en Venezuela, Argentina y Chile.

Debido al enfoque del trabajo, la materia prima no serán documentos, libros, artículos, ensayos, tesis o discursos, como suele ser común en estos casos, sino los catálogos físicos y digitales, portales de Internet y repositorios de instituciones públicas o privadas que dan acceso a toda esa información en cada uno de los países mencionados. La elección de los mismos se debe al trabajo realizado por investigadores egresados de la Universidad Central de Venezuela (UCV), quienes desde distintas perspectivas y con distintos niveles de profundidad académica han estado trabajando estos temas, por lo que cerraremos estos prolegómenos con una breve reseña sobre el perfil de los investigadores. En este sentido, debemos aclarar que ninguno es de origen croata, pero todos están vinculados tanto a la colectividad como a diversas instituciones de la República de Croacia y de los países seleccionados. Esa vinculación se expresa en actividades como la publicación de artículos arbitrados, tesis y libros, la participación en espacios académicos entre los que destacan los seminarios en la UCV y diversos congresos y foros en universidades europeas y sudamericanas, y la asistencia al *Croaticum - Centro de croata como segunda lengua y como lengua extranjera*.

Algunas definiciones técnicas

Para abordar este tema es menester definir lo referente a los espacios de búsqueda, pues cuando una persona decide estudiar cualquier tema lo primero que realiza es un arqueo de fuentes para saber qué se ha escrito sobre ello, y para esta tarea se recurre a Internet, así como a bibliotecas y archivos.

Uno de los sitios fundamentales para la búsqueda de información son los archivos. En ellos se resguardan los documentos importantes generados por las instituciones públicas y privadas de un país, los registros de las dinámicas sociales, políticas, económicas y culturales de una sociedad y las decisiones trascendentales para la vida de los individuos y la colectividad. En un archivo se encuentran documentos de vital importancia para la memoria colectiva, tales como la declaración de independencia, la constitución nacional, los registros censales, y otros que refieren a la cotidianidad social, como pueden ser registros mercantiles, actas de nacimiento y de defunción, registros de vacunación, etc. Allí es donde radica la importancia de estos espacios: son lugares destinados al resguardo, conservación, catalogación y organización de documentos que son una huella de la sociedad que los produjo, es decir, son materia prima para la investigación, debido a que ofrecen información que no ha sido interpretada por un tercero.

Otro lugar para la investigación son las bibliotecas. Al igual que los archivos, están concebidas para resguardar, conservar, catalogar y organizar información, pero a diferencia de los primeros, el material de trabajo son libros, es decir, creaciones intelectuales que en muchos casos reflejan opiniones y juicios de valor que responden a los intereses de facciones o sectores específicos de la sociedad. En estos espacios, que pueden ser públicos o privados, generalmente se buscan referencias de otros pensadores, de académicos y de autoridades en cada una de las áreas del conocimiento que se aborda.

Aunado a ello están las colecciones privadas, compuestas por libros y documentos que pertenecen a una persona, pueden tener protocolos de conservación, clasificación y organización, pero estos responden a intereses del propietario y no están disponibles para la consulta del público general.

Por último, el sitio de búsqueda más popular en la actualidad es Internet. A través de ella se obtiene acceso digital a documentos, libros, revistas, periódicos y demás fuentes necesarias para el trabajo académico.

Venezuela. Centralismo informativo en la capital

El proceso de globalización ha generado grandes cambios en las dinámicas humanas en el siglo XXI y el más notorio de ellos es el acceso a la información, ya que no sólo se trata de la inmediatez con la que una persona puede acceder a los datos que se originan en cualquier parte del mundo, sino que además, todos tenemos la posibilidad de dejar de ser espectadores y de convertirnos en protagonistas de los hechos con tan solo tener un teléfono celular con cámara y acceso a la red.

No obstante, en lo que respecta a las fuentes para el estudio de la comunidad croata en Venezuela, existen muchos elementos en los que el tiempo parece haberse

detenido en la segunda mitad del siglo XX y, desde lo tecnológico hasta los aspectos más básicos de archivología, como organización y conservación de las fuentes, hay un innegable retraso que incide negativamente sobre las investigaciones.

Más allá de algunos temas puntuales desarrollados por inmigrantes croatas en la segunda mitad del siglo XX, resulta difícil acceder a información veraz, confiable y que cumpla con los estándares de calidad que exige la academia para los trabajos científicos.[1]

Dejando de lado este problema, un detalle a considerar al momento de estudiar la colectividad croata en Venezuela es la centralización informativa en la capital, pues a pesar de existir algunas publicaciones en el estado Mérida, estas no pasan de un puñado, así que los sitios más adecuados para la investigación se encuentran en Caracas y podrían dividirse en dos categorías, a saber: a) los que tienen catálogos para la búsqueda en línea, pero no disponen de material digitalizado, como el Archivo General de la Nación, la Biblioteca Nacional, la Biblioteca de Cancillería, la Biblioteca de la Universidad Central de Venezuela, y b) los que no cuentan con estos catálogos ni con material digitalizado, como la Biblioteca Gaspar Malvić del antiguo Consulado General de Croacia en Venezuela y la colección privada del Ing. Dr. Zdravko Sančević.

Cada uno de esos espacios fue consultado durante más de dos décadas y los resultados generalmente eran los mismos, los motores de búsqueda del sistema de bibliotecas públicas en los que se incluye a setenta y tres bibliotecas, entre ellas la Nacional y las Estadales (http://sisbiv.bnv.gob.ve/), registran algunos libros sobre la guerra de independencia o libros que dedican algunos párrafos a la inmigración croata dentro de cientos de páginas sobre los procesos migratorios de las colonias más grandes que hay en el país, a saber: españolas, italianas, portuguesas y colombianas.

Entretanto, la biblioteca de Cancillería se enfoca en registrar los convenios bilaterales o multilaterales de la República, dejando de lado cualquier aspecto vinculado a la colectividad croata dentro del país. Aunado a ello, es importante acotar que en la página oficial (http://www.mppre.gob.ve/) sólo se registran tratados firmados entre 2009 y 2013, ninguno con la República de Croacia, mientras que en la Biblioteca ubicada en la sede de Casa Amarilla (parte de la Cancillería) pueden hallarse

[1] Ejemplo de esa falta de exactitud y veracidad es la reseña sobre la colectividad croata en Venezuela contenida en la página web de la Oficina Central del Estado para los Croatas fuera de la República de Croacia (Središnji Državni Ured za Hrvate Izvan Republike Hrvatske), institución que tiene entre sus objetivos el establecimiento y la promoción de vínculos con la diáspora. En su portal https://hrvatiizvanrh.gov.hr/ ofrece información sin respaldo documental que se limita a establecer un número de miembros de esta comunidad cuyo origen no está del todo claro.

los acuerdos convenidos entre 1945 y 1991. Sin embargo, estos fueron realizados con Yugoslavia, por lo que es imposible encontrar referencias a Croacia durante ese período.

Al igual que las bibliotecas del sistema público, la Universidad Central de Venezuela cuenta con un buscador que permite acceder tanto a su biblioteca como a su hemeroteca (http://www.ucv.ve/), donde básicamente hay poca información y la mayoría de lo existente es de la época de la guerra de independencia croata en la década de los noventa, siendo lo más importante las revistas *Foreing Affairs* y *Time*, y quedando lo referente a Croacia durante el período de la Guerra Fría reservado para la revista yugoslava *Política Internacional*, que se publicaba en Belgrado en idioma español y que hasta el año 2017 podía consultarse en la Hemeroteca de la UCV.

En lo que respecta a la prensa nacional, limita sus reseñas de la colectividad croata en Venezuela a escasos artículos sobre su participación en eventos deportivos o festivales folclóricos, mientras que sobre Croacia y la diáspora por lo general se ha hecho eco de lo publicado por las grandes agencias internacionales como AP, EFE o Reuters, principalmente sobre la guerra en los noventa y las acciones violentas de parte de la diáspora alrededor del mundo entre 1945 y 1991. Estos artículos pueden consultarse en la Hemeroteca Nacional y la Hemeroteca de la UCV.

Así pues, las opciones para una investigación sobre los croatas en Venezuela se reducen al acceso a la Biblioteca Gaspar Malvić o a la colección privada del Ing. Dr. Zdravko Sančević. Estos dos espacios no son de acceso público, ambos están en el estado Miranda, en la Gran Caracas, y son residencias privadas. Sin lugar a dudas, cualquier investigación seria sobre los croatas en Venezuela pasa por estos dos espacios, ya que allí se encuentran los registros documentales, bibliográficos, hemerográficos, iconográficos y artísticos de las actividades realizadas por esta colectividad, tal como puede verse en Zambrano (2022).

Documentos tan importantes como *El llamado a los croatas fuera de la patria* de 1974 (Sančević, 1982: 362) o las actas de fundación de las asociaciones croatas en Venezuela, artículos sobre el Congreso de la diáspora croata en Nueva York en 1962, reportajes de la prensa venezolana sobre las actividades de los croatas para recuperar su independencia, reseñas de almuerzos, exposiciones artísticas, bautizo de libros, festivales folclóricos y cualquier otra expresión cultural de los croatas en Venezuela pueden encontrarse en *Vjesnik*.[2] Asimismo, libros y tesis en los que los

[2] *Vjesnik. Boletín de la Asociación Croata Venezolana* se editó entre 1952 y 1991, comenzó a publicarse en lengua croata y con el paso de los años mutó hasta convertirse en una revista bilingüe con mayoría de artículos en español. Se trata del mejor registro de las actividades de los croatas en Venezuela durante esos 39 años.

propios protagonistas narran las historias reales del proceso migratorio que los llevó a Venezuela pueden hallarse en estos dos espacios.

Ahora bien, entendiendo la importancia que revisten para los estudios croatas en Venezuela tanto la Biblioteca Gaspar Malvić como la colección privada del Dr. Sančević, es necesario revisar el estatus de ambas y para ello debemos abordar un par de problemas. El primero es que ninguna de ellas cuenta con una base de datos profesional, ni física ni virtual, estando de más cualquier comentario sobre la adversidad que ello implica para un investigador. El segundo, probablemente el más preocupante, es que el mantenimiento, y aquí no sólo nos referimos a la limpieza y organización, sino a perpetuar este tesoro en el tiempo, depende de las dinámicas y los recursos de tres personas mayores de setenta años, quienes son los usuarios permanentes.

Hasta aquí hemos hecho un breve repaso de lo que son las condiciones para la investigación sobre Croacia y los croatas en Venezuela y si bien el panorama no parece muy alentador, dejaremos algunas recomendaciones en la parte conclusiva de este artículo. De momento, es propicio recordar que la pericia de los investigadores y el apoyo institucional son imprescindibles para dar continuidad a las distintas investigaciones en cuso (como la que se presenta en este trabajo) y las que puedan llegar en el futuro.

Chile. La presencia de una migración que se integró sin olvidar sus raíces

El caso de los archivos dedicados a la inmigración croata en Chile es tan particular y trascendente como ha sido la historia misma de esta colectividad en el país. La colonia croata ha participado en la historia chilena desde la segunda mitad del siglo XIX y sus descendientes han logrado prosperar e integrarse a la sociedad sin olvidar su origen.

Tan importantes han sido sus aportes que en el apartado *Memoria Chilena* de la Biblioteca Nacional existe una sección titulada “Inmigración croata en Chile (1864-1930)” donde puede consultarse directamente un catálogo virtual que contiene documentos, imágenes y bibliografía. Sin embargo, para realizar consultas más especializadas se hace necesario recurrir al catálogo de la Biblioteca Nacional para consultas no virtuales.

Asimismo, este apartado contiene complementos sobre la historia de la inmigración en Chile con secciones como: “inmigrantes croatas del Norte Grande”, “inmigrantes croatas en Magallanes”, “Pascual Baburriza”, “Tarapacá” y sobre la participación de los inmigrantes croatas en la historia nacional: “Antofagasta (1845-2006)”,

“Iquique (1556-2004)”, “La economía ovejera en Magallanes (1876-1930)”, “La industria del salitre en Chile (1880-1930)”, “La vida cotidiana en la pampa salitrera (1830-1930)”, “Punta Arenas y la economía magallánica (1848-1950)”.

El archivo general histórico del Ministerio de Relaciones Exteriores es el centro documental por excelencia para el investigador de las relaciones internacionales. Para su consulta se puede acceder a sus catálogos en línea, que contienen las relaciones consulares entre Chile y Croacia, donde aparece la primera mención del país del sureste europeo en 1915. Gracias a la gran cantidad de croatas presentes en la economía nacional, inicialmente austro-húngaros y posteriormente yugoslavos hasta su independencia, Chile mantuvo de forma casi ininterrumpida una sede consular en Dubrovnik y/o Zagreb, por lo que la correspondencia consular es nutrida e interesante. Para realizar consultas presenciales en el archivo es necesario entregar una carta de exposición de motivos de la investigación y los documentos a consultar, preferiblemente respaldada por una institución académica.

Para una consulta más especializada sobre la presencia de croatas en Chile encontramos el Archivo Nacional de Chile con fondos documentales, fotográficos y mapoteca. En este archivo es importante tener una mayor pericia investigativa ya que las búsquedas son mucho más específicas. Sin embargo, la calidad del contenido de los catálogos puede dar una alta certeza de que lo que se busca será encontrado.

La Hemeroteca Nacional dispone de una muy amplia colección de periódicos y revistas, de las cuales sólo algunas pueden ser consultadas en línea, por lo que es preferible realizar las consultas de manera presencial. El buscador de la institución es muy especializado y lo más importante es que todo lo que se encuentra en catalogo está disponible para consulta.

En las regiones (principalmente Arica, Antofagasta, Tarapacá, y Magallanes) se encuentran los archivos regionales disponibles para la consulta del investigador de la inmigración croata. En estas regiones es también muy importante observar la influencia croata sobre parte de su arquitectura, así como en la cultura, observándose monumentos regionales y placas conmemorativas de colectividades o personalidades.

La iniciativa privada de mayor calado que se encuentra a disposición de los investigadores es el Archivo Histórico de la Inmigración Croata en Chile, el cual puede ser consultado totalmente en línea, en croata, español e inglés. “La misión del Archivo Histórico de la Inmigración Croata en Chile, proyecto patrocinado por el (CPEAC) Círculo de Profesionales y Empresarios de Ascendencia Croata y auspiciado por la Oficina para los Croatas Fuera de la República de Croacia, es constituirse en un espacio digital especializado que albergue el patrimonio documental de los inmigrantes

croatas y las instituciones que fundaron en nuestro país" (Archivo Histórico de la Inmigración Croata en Chile. Misión).

Este archivo cuenta con cuatro colecciones principales: libros, artículos y revistas; exposiciones (actualmente cinco: "Las compañías de bomberos croatas", "Sociedades de socorros mutuos", "La defensa nacional yugoslava en Chile", "Pascual Baburizza Soletic", "Sokol: breve historia"); fotografías, cartas y pasaportes, y archivos documentales. Cada una puede ser consultada directamente en cada carpeta o a través de un buscador totalmente amigable para cualquier tipo de público. Este archivo brilla por la calidad y variedad de los documentos digitalizados, la variedad de trabajos académicos y de difusión contenidos en sus catálogos, y en la belleza y gran número de fotografías.

Existen, por supuesto, colecciones privadas que sólo pueden ser consultadas con autorización de sus dueños u otras sobre las que aun no tenemos noticias de su existencia, pero que están esperando a ser consultadas. Queda de parte de los investigadores ubicarlas y estudiarlas para enriquecer aún más el estudio académico de la migración croata en Chile.

Argentina. Nostalgia y progreso

Cuando se hace el estudio de casos de cada uno de los países estudiados, Argentina parece tener matices de los otros dos países, con niveles de organización y conservación de documentos que varían dependiendo de las localidades. Aunque no se puede hablar *a priori* de un nivel óptimo como el del caso chileno, tampoco reina aquí la incertidumbre presente en Venezuela.

Para la mayoría de los investigadores que dan sus primeros pasos en el estudio de los croatas en Argentina, la referencia obligada es *Studia Croatica*. Se trata, sin lugar a dudas, de la fuente más importante, tanto por el tiempo que han dedicado al tema, como por la disponibilidad de la información, ya que la misma puede encontrarse tanto en soporte físico como en digital (www.studiacroatica.org). Esta revista, publicada en Buenos Aires, recoge una enorme cantidad de artículos sobre historia croata en lengua española y así, desde 1960, ha sido capaz de hacerse un espacio en el imaginario colectivo de los croatas en América del Sur.

Por otra parte, la situación general en los centros documentales como la Biblioteca Nacional Mariano Moreno (https://www.bn.gov.ar/), el Sistema de Bibliotecas y de Información de la Universidad de Buenos Aires (http://www.sisbi.uba.ar/), y en Córdoba las Bibliotecas de la Universidad Nacional (https://www.unc.edu.ar/) y la Universidad Provincial (https://upc.edu.ar/), arrojan resultados que llevan al investigador hacia un embudo temático que desemboca en lo que podría llamarse las tra-

gedias croatas del siglo XX, es decir, Bleiburg, la dicotomía partisanos-ustachas y la guerra de la independencia.

A diferencia de Venezuela, en la nación sureña la información no está centralizada en la capital y los estudiosos del tema están dispersos por distintas provincias, lo que ofrece una variedad de enfoques acordes a la realidad de cada uno, aunque en líneas generales los problemas suelen ser similares y giran en torno al idioma y el acceso a las fuentes.

En este caso particular el estudio apenas inicia, pues la cercanía entre la llegada del investigador a la Argentina y el inicio de la pandemia ha impedido avanzar con la rapidez deseada y los espacios que se han podido abordar se ubican en Buenos Aires (Capital Federal) y Córdoba.

La primera fuente que citaremos tiene su origen en la Provincia de Córdoba, donde la mayor referencia es el Lic. Cristian Šprljan. Autor de múltiples libros sobre la materia, se ha enfrentado a los mismos problemas que la mayoría de nosotros y así lo explica en su libro *Historia de la inmigración croata en Córdoba*, donde expresa también que su fuente bibliográfica más importante fue *Studia Croatica*, debido a la escasez de datos en las bibliotecas públicas. En lo referente a lo documental, su bastión fue el archivo del Hogar Croata de Córdoba (90% del material está en idioma croata) y el resto de la información la obtuvo a través de fuentes orales y fotográficas que forman parte de colecciones privadas (Šprljan, 2004: 8-9).

Todas estas dificultades, familiares para quienes trabajamos estos temas, fueron guiando al Lic. en un proceso que le permitió identificar uno de los mayores problemas en casi toda Sudamérica, a saber: la veracidad de los datos respecto a la cantidad de croatas en cada uno de nuestros países. La solución que dio a esto fue crear un equipo de trabajo y realizar el primer censo de los croatas en Argentina, cuyos resultados se encuentran disponibles en https://www.censocroata.com.ar/, lo cual lo convierte en una herramienta accesible desde cualquier parte del mundo.

El valor de este proyecto y otras investigaciones que se están llevando a cabo es que una vez terminadas ofrecerán datos actualizados para el siglo XXI. Al igual que en otros casos, previo a este trabajo la referencia era la Oficina Central del Estado para los Croatas fuera de la República de Croacia, donde se encontraban generalidades del proceso migratorio y un número de 250.000 croatas en Argentina que necesita ser corroborado y/o actualizado. En este sentido, el censo, que alcanzó todas las provincias de la República Argentina y a los argentinos-croatas en el exterior, da pie a plantearse nuevas tareas en pro de una actualización de datos.

El otro espacio donde se ha podido indagar es el Centro Cultural Argentino Croata de San Telmo, ubicado en la ciudad de Buenos Aires (Capital Federal). Allí una

pequeña colección privada va creciendo e intentan convertirla en una biblioteca formal con catálogo y acceso a través de la Internet. Con ese objetivo se está haciendo un trabajo de digitalización de libros y documentos originales de las actividades de la colectividad croata en Buenos Aires que permitirá a los investigadores disponer de una herramienta técnica importantísima que facilitará la búsqueda expedita del material deseado, bien sea en español o en croata, pero por el momento es menester estar vinculado al Centro Cultural si se desea acceder a esas fuentes.

Con esto finaliza del caso argentino, pero antes de dar paso a las conclusiones, deseamos dejar en claro que este primer estudio pretendía incluir también la Provincia de Santa Fe, antes de ir a lugares como la provincia de Misiones y la ciudad de Comodoro Rivadavia en la provincia de Chubut, pero lamentablemente la pandemia ha hecho imposible la movilización fuera de la Capital, por lo que en este momento se presentan sólo aquellos casos que se han podido conocer *in situ*.

Conclusiones

Este primer estudio sobre la accesibilidad a las fuentes históricas de los croatas en Sudamérica y sobre Croacia y los croatas, que surgió de las experiencias de varios historiadores y sus testimonios sobre las dificultades para desarrollar investigaciones sobre los croatas en esta parte del mundo debido a los problemas para acceder a las fuentes, brindó la oportunidad de conocer distintas realidades tanto a nivel de estructura (física y virtual), como de organización de la propia migración en cada uno de los tres países estudiados.

Respecto a la estructura, se hace evidente que el nivel de registro y organización de la información de los croatas en Chile es superior al de los otros dos países, y ello indudablemente se debe a la asimilación de los croatas en la sociedad chilena, lo cual se hace evidente con la presencia de documentos en los archivos y bibliotecas públicas, así como también con la accesibilidad de los mismos gracias a los procesos de digitalización.

Por otra parte, las diferencias que se manifiestan en el párrafo anterior, también son producto de distintas realidades en cuanto a la disponibilidad de recursos humanos y financieros, ya que como se ha podido ver en páginas anteriores, el caso venezolano se caracteriza por una pequeña migración que dio pie a una colectividad que, según estimaciones, nunca superó los tres mil miembros, quienes tuvieron una actividad intelectual marcada por el centralismo, ya que el epicentro de casi todas las actividades académicas ha sido la ciudad capital, Caracas. En contraste, Argentina y Chile disponen de varios núcleos que trabajan independientemente, lo que, sumado a una mayor cantidad de migrantes, les ha permitido crear círculos intelec-

tuales autónomos y ha favorecido la producción de documentos, libros, artículos, tesis y demás en mayor proporción que lo hecho desde Venezuela.

Sin embargo, el acceso a las obras no depende solamente de la cantidad de obras producidas, sino de los espacios que se disponen para su difusión, bien sea de forma física o virtual y aquí, como se dijo antes, Chile posee un mayor grado de desarrollo. A pesar de ello, es innegable que existe una importante cantidad de colecciones privadas inaccesibles al público general en cada uno de los países, y cambiar esa situación pasa por la imperiosa necesidad de involucrar no sólo a las colectividades croatas en Sudamérica, sino la mayor cantidad posible de instituciones de la República de Croacia para fomentar y respaldar proyectos que apunten al resguardo, conservación y masificación de la información de los croatas en América del Sur, con el propósito de salvaguardar la memoria colectiva de la nación en cada rincón del mundo.

En este sentido, muchos podrían pensar que el rol de las instituciones en la República de Croacia sería simplemente enviar fondos para proyectos, pero contrario a eso, la participación que se sugiere está orientada a sostener en el tiempo espacios académicos como congresos, simposios y/o seminarios donde la producción intelectual en idioma español sea respaldada. Asimismo, la asesoría en lo referente al idioma resulta fundamental, pues comunicarse en lengua croata es algo que se puede aprender en casa con los abuelos o en un semestre de *Croaticum*, pero disponer de las herramientas técnicas para leer y entender textos académicos o documentos oficiales obliga al investigador a conocer el idioma con mucha más profundidad.

Por otra parte, el establecimiento de convenios con instituciones públicas como bibliotecas y archivos en los países sudamericanos puede ser un aliciente para la protección de la memoria colectiva, pues sería una manera de garantizar la conservación de documentos, libros y artículos en las condiciones adecuadas, con los cuidados que cada uno de ellos requiere para evitar daños por ruptura, extravío, humedad, hongos o cualquier otro mal que puede afectar al papel con el paso del tiempo, y que, en el caso de los croatas, se trata de información que ya se aproxima a un siglo de antigüedad.

Lista de referencias

1. AAVV. Círculo de Profesionales y Empresarios de Ascendencia Croata. Archivo Histórico de la Inmigración Croata en Chile (2021). Acerca del Archivo. https://www.arhvic.cl/archivo
2. AAVV. Comunidad croata de la Argentina. (2021). Primer censo digital de los croatas y sus descendientes de la República Argentina. www.censocroata.com.ar
3. Sančević, M. (1982). *Od bosanskih šuma do Venezuele*. Barcelona: Knjiznica Hrvatske Revije.
4. Šprljan, C. (2004). "Historia de la inmigración croata en Córdoba". *Studia Croatica*, Año XLV (146), 1 – 220.
5. Zambrano, O. (2022). "The Croatian diaspora literature in Venezuela*". International Scientific Conference Guest worker (Gastarbairter) emigrants' poem – from reality to romanticims,* Zagreb, 19–20 de octubre de 2020. Zagreb: Facultad de Estudios Croatas. En prensa.

Unidades de información, repositorios y colecciones privadas consultadas

1. Archivo Nacional de Chile. Catálogo en línea. https://www.archivonacional.gob.cl/sitio/
2. Biblioteca Gaspar Malvić del Antiguo Consulado General de Croacia en Caracas, Venezuela.
3. Biblioteca Nacional de Chile. Catálogo de la Hemeroteca. http://www.bibliotecanacionaldigital.gob.cl/
4. Biblioteca Nacional de Venezuela. Catálogo público. http://sisbiv.bnv.gob.ve/
5. Biblioteca Nacional Mariano Moreno. Catálogo bibliográfico. https://www.bn.gov.ar/
6. Círculo de Profesionales y Empresarios de Ascendencia Croata. Archivo histórico de la inmigración croata en Chile. https://www.arhvic.cl/
7. Colección Privada del Centro Cultural Argentino Croata de San Telmo en Buenos Aires, Argentina.
8. Colección Privada del Ing. Dr. Zdravko Sančević.
9. Ministerio de Relaciones Exteriores de Chile. Archivo General Histórico. https://minrel.gob.cl/ministerio/archivo-general-historico
10. Ministerio del Poder Popular para la Cultura. Archivo General de la Nación. http://www.agn.gob.ve/

11. Ministerio del Poder Popular para Relaciones Exteriores. Biblioteca y Archivo. http://www.mppre.gob.ve/
12. Universidad Católica Andrés Bello. Catálogo de la Biblioteca del Centro Cultural Padre Carlos Guillermo Plaza s. j. https://biblioteca.ucab.edu.ve/
13. Universidad Central de Venezuela. Catálogo de la Biblioteca Central. http://www.ucv.ve/
14. Universidad de Buenos Aires. Sistema de Bibliotecas y de Información http://www.sisbi.uba.ar/
15. Universidad Nacional de Córdoba. Catálogo de la Biblioteca Mayor. https://www.unc.edu.ar/
16. Universidad Provincial de Córdoba. Catálogo colectivo: Bibliotecas UPC. https://upc.edu.ar/

Files and access to information about Croats in South America

Abstract

The migration process in the mid-20th century that brought many Croats to South America has been studied for seven decades. Between fifties and nineties, the literary production left a wide record of interests and activities of the community throughout the different cities of the subcontinent. Politics, history, science, arts, gastronomy and other areas of knowledge created a bilingual universe (in the Spanish and Croatian languages) numbering thousands of pages about fourteen centuries of the nation. However, not all of this intellectual creation is usually available for researchers. In the first place, plenty are private collections and this and is a great obstacle for any investigation. In addition to this, the access to documentation is not always easy due to language or other circumstances. Therefore, this presentation will address the current situation in regards to access to information about Croatia and the Croats in Venezuela, Argentina and Chile. The most important conclusion is the need to interact with public institutions in order to preserve the collective memory of Croatian people in South America.

Keywords: *Archives; Croatians; Information; Immigrants; South America*

Nadia Andrea De Cristóforis
Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas,
Universidad de Buenos Aires, Universidad Nacional de Luján (Argentina)
ndecristoforis@yahoo.com.ar / nadiadecris@gmail.com

Aproximaciones teóricas y metodológicas en el estudio de las migraciones, desde la América del Sur (Argentina)

Resumen

A partir de la década de 1980 el análisis de las migraciones se ha desarrollado con gran fuerza en América del Sur, atendiendo a la multiplicidad de corrientes humanas que arribaron a la región, especialmente entre fines del siglo XIX y principios del XX. Desde diversas disciplinas se han abordado las movilidades entre países del ámbito americano, así como los flujos provenientes de otros continentes, especialmente, del europeo. Las iniciales y predominantes aproximaciones cuantitativas (basadas en registros de pasajeros, padrones o censos), fueron posteriormente complementadas con enfoques cualitativos, que lograron detectar en fuentes de diversa índole (expedientes de cancillería, periódicos "étnicos" o de las sociedades de acogida, documentación de instituciones de migrantes, memorias, autobiografías, correspondencia privada, fotografías, producciones artísticas y culturales, entre muchas otras) un universo más rico y variado de información, que permitió recuperar aspectos más subjetivos de la experiencia de la movilidad humana. Tomando en cuenta la amplia trayectoria de los estudios migratorios en América del Sur, y particularmente en la Argentina, en este artículo nos proponemos examinar algunos hitos importantes que jalonaron la evolución de los estudios sobre los flujos transoceánicos en la Argentina, haciendo hincapié en los principales nudos problemáticos que se han discutido en torno a dicho tema. Asimismo, intentaremos delinear cuáles serían algunos de los desafíos pendientes, en relación con la profundización del conocimiento de dichas corrientes humanas.

Palabras clave: *Estudios migratorios; Argentina; Flujos transoceánicos; Historiografía; Desafíos de investigación*

Introducción

La preocupación por las migraciones transoceánicas en la Argentina se inició tempranamente, en la primera mitad del siglo XIX. Surgió en el seno de las elites gobernantes que buscaban dotar a la naciente nación de una base demográfica más amplia, pero también se encarnó en actores más concretos y puntuales, como los viajeros de la época. Estos últimos recorrían el territorio rioplatense diferenciando a los extranjeros de los nativos y estableciendo distintos matices dentro de los primeros, que terminaban adscribiendo connotaciones positivas a los colonos-pobladores por su función productiva en ámbitos rurales demandantes de mano de obra (De Cristóforis, 2010: 119-124). La generación de 1837 se ocupó de alimentar las políticas pro-inmigratorias que se terminaron consolidando en el último tercio del siglo XIX, dentro de las cuales el inmigrante europeo estaba llamado a cumplir un rol central como factor de progreso y de transformación del legado español y colonial, percibido como vetusto y arcaico (Halperin Donghi, 1976: 444-452). En el tránsito del siglo XIX al XX la inmigración del "Viejo Continente" no solo fue considerada un factor de primer orden en el desarrollo socio-económico del país, por su papel como mano de obra dentro del sistema agroexportador en expansión, sino que también comenzó a ser analizada desde distintos campos del saber universitario, como la sociología o el derecho, motivando incluso algunas tesis doctorales abocadas a indagarla (Domenech y Pereira, 2017: 86).

Pero si bien la percepción y valoración de la inmigración estuvo presente a lo largo del siglo XIX y comienzos del XX, de la mano de las elites dirigentes u otros actores sociales, recién a partir de mediados del último siglo mencionado empezó a formar parte de las agendas de investigación académicas de un modo sistemático y continuo. Desde ese momento el interés por los procesos migratorios en la Argentina comenzó a expandirse, a lo largo de diferentes etapas (Devoto y Otero, 2003).

Vale la pena destacar que en las últimas cuatro décadas el conocimiento de los flujos humanos que arribaron al país sudamericano ha experimentado notables avances, al compás de la introducción de nuevas preguntas de indagación, metodologías, fuentes y categorías de análisis. Pero si bien los resultados de las investigaciones más recientes han sido muy ricos y diversos, han terminado reforzando una cierta escisión en el campo de los estudios migratorios, entre historiadores, por un lado, y sociólogos y antropólogos, por otro. Mientras que los primeros se han concentrado especialmente en las corrientes inmigratorias ultramarinas de los siglos XIX y XX, los segundos han focalizado con mayor asiduidad en los flujos limítrofes o regionales hacia la nación austral en las últimas décadas, lo que ha conducido a dificultar, en cierta forma, la comprensión de las posibles conexiones y eventuales condicionamientos mutuos entre los fenómenos inmigratorios de carácter transoceá-

nico y aquellos de procedencia limítrofe, regional o incluso, interna. No obstante ello, creemos que afortunadamente esta división de tareas y procesos a indagar no se ha traducido en un uso unilateral de metodologías de análisis, las cuales se han venido mixturando y enriqueciendo, a nivel de la interrelación de enfoques cuantitativos y cualitativos, y la combinación de diferentes escalas de análisis, por parte de historiadores, antropólogos y sociólogos.

Partiendo de este contexto de producción que ya lleva más de medio siglo de desarrollo, a lo largo de este artículo nos detendremos en algunos hitos importantes que jalonaron la evolución de los estudios sobre los flujos transoceánicos en la Argentina, haciendo hincapié en los principales nudos problemáticos que se han discutido en torno a dicho tema. Asimismo, intentaremos delinear cuáles serían algunos de los desafíos pendientes, en relación con la profundización del conocimiento de dichas corrientes humanas.

El despegue y desarrollo de los estudios sobre las migraciones transoceánicas en la Argentina

Como ha señalado Devoto (1992a: 9-10), el inicio de los estudios académicos sobre la inmigración en la Argentina podría ubicarse a finales de la década del cincuenta del siglo XX. En ese momento, el Instituto de Sociología y la cátedra de Historia Social de la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Buenos Aires (UBA) formularon un proyecto para estudiar el impacto de la inmigración masiva en la sociedad argentina. Este interés relativamente tardío por el fenómeno inmigratorio fue un rasgo compartido por la mayor parte de la historiografía occidental del siglo XX. La demora se debía a varias razones, entre ellas, el hecho de que los movimientos de personas escapaban a los estrechos marcos conceptuales determinados por el Estado-nación -el que había operado como escala privilegiada de análisis entre fines del siglo XIX y las primeras décadas del XX-, o la dificultad metodológica de utilizar fuentes dispersas o de tratamiento laborioso, como las nominativas o censales, indispensables para comprender aspectos centrales de la movilidad humana.

Lo más destacado y novedoso del mencionado proyecto de la UBA, impulsado por el sociólogo italiano Gino Germani y el historiador argentino José Luis Romero, fue que hizo hincapié en un enfoque social (y no político, como sería dable esperar en esa coyuntura de la historiografía rioplatense) y, además, ponía el acento en una etapa de la historia argentina poco indagada hasta ese entonces (fines del siglo XIX y comienzos del XX) (Devoto, 1992a: 10). Sabido es que Germani (1962) estaba preocupado por el problema de la transición de la sociedad “tradicional” a la “moderna” y por el rol que habían cumplido en dicho proceso los inmigrantes. Estos últimos

habían producido un fuerte impacto demográfico, que en opinión del sociólogo italiano no había conducido a la absorción de los recién llegados en la sociedad nativa. Por el contrario, el proceso había implicado (más allá de la mutua influencia) la virtual desaparición en algunas zonas del tipo social nativo y de su estructura social. En su lugar había emergido una nueva estructura, producto de la fusión (en este sentido debe entenderse el término "crisol de razas") entre componentes argentinos y extranjeros (Germani, 1962: 200).

A partir de este antecedente y en el contexto de la transición democrática en la Argentina, el campo de los estudios migratorios se amplió notablemente. El fin del régimen militar y el inicio del gobierno democrático en 1983 permitió "repensar la relación con Europa en claves diferentes a las cuales se había hecho en el pasado (ya fuera cuando la misma era concebida como una relación privilegiada, por lo menos en el imaginario de las clases altas o medias argentinas; ya fuera cuando era negada, en el marco de la difusión de las distintas vertientes del nacionalismo). Esto último coincidió con la emergencia de una tercera y cuarta generación de hijos de inmigrantes (nietos o bisnietos) que posiblemente tuvo una vinculación más distendida con su propia memoria familiar, en comparación con la mantenida en general por la segunda generación, la cual estuvo bajo una fuerte influencia nacionalizadora" del Estado argentino ("Mesa redonda…", 2002-2003). Además, a comienzos de los años ochenta del siglo pasado comenzó a difundirse una renovada Historia Social, que no sólo ponía en cuestión el dominio unívoco de los enfoques estructurales, sino que otorgaba un nuevo rol a los sujetos, sus vínculos sociales y estrategias, aspectos que de algún modo habilitaron la mirada hacia los migrantes, sus redes "étnicas", sus mecanismos de traslado transoceánico y de integración en las sociedades de acogida. El nacimiento del Centro de Estudios Migratorios Latinoamericanos y su revista (*Estudios Migratorios Latinoamericanos*), en 1985, constituyeron factores que también estimularon el revitalizado interés por las inmigraciones en el país austral.

En estas circunstancias se produjo una recuperación de los argumentos germanianos relacionados con la interpretación del proceso inmigratorio en términos de "crisol de razas", generándose una contraposición de posturas entre quienes adherían a dicha noción y quienes se inclinaban por discutirla, señalando sus límites o la necesidad de reemplazarla directamente por otra, generalizada y conocida como "pluralismo cultural". Si los partidarios de la idea de crisol de razas consideraban que las culturas de los extranjeros se habían fusionado con la nativa, dando origen a una cultura nueva, construida con el aporte de unos y otros, los investigadores que se inclinaron por el otro modelo o matriz explicativa (la del pluralismo cultural), buscaron demostrar que los inmigrantes habían mantenido por largo tiempo las tradiciones y costumbres de sus sociedades de origen, diferenciándose espontáneamente de la cultura de la sociedad receptora.

La defensa de una y otra interpretación generó interesantes debates entre los estudiosos de la inmigración en la Argentina (Devoto y Otero, 2003: 187-201). Numerosas indagaciones se encaminaron a discernir cuál era el modelo más pertinente para comprender los procesos de integración de los extranjeros en distintos ámbitos del país austral. En este sentido, los resultados de las investigaciones no han sido unívocos: dependiendo del lugar, de la época o del grupo inmigratorio en cuestión, los historiadores han puesto de relieve que el grado de asimilación de los recién llegados fue variable. En algunos casos resultaría más adecuado pensar en términos de "crisol de razas" o fusión, mientras que en otros sería mejor sostener los presupuestos del "pluralismo cultural", esto es, la idea de una coexistencia de distintas culturas o idiosincrasias en un mismo momento y espacio.

Trataremos de ejemplificar este empleo "flexible" de una y otra interpretación con el caso de la inmigración en la provincia de Buenos Aires. En términos generales, si exploramos este último proceso en el largo plazo, podríamos identificar una primera etapa, hasta los primeros años del siglo XX, donde fue más factible el mantenimiento de las culturas de origen de los inmigrantes y de sus identidades étnicas, pero a medida que avanzó el mencionado siglo, los efectos homogeneizadores de los mecanismos estatales, en especial materializados en la escuela pública, fueron moldeando una identidad nacional que atravesó las fronteras provinciales, incluso las del espacio bonaerense.

A lo largo de las décadas centrales del siglo XX, el envejecimiento de las comunidades de inmigrantes instaladas en la pampa húmeda, su integración con la sociedad local (por la vía de los matrimonios mixtos, las interacciones cotidianas en ámbitos institucionales de la sociedad local, entre otras) y la progresiva declinación de las corrientes humanas arribadas desde el exterior también contribuyeron a que los espacios de sociabilidad étnica (como por ejemplo, las sociedades mutuales o las iglesias en determinados pueblos o colonias) fueran perdiendo dinamismo, en un contexto donde otras entidades (tales como los clubes sociales y deportivos, o las bibliotecas populares) comenzaron a disputar con ellos algunas funciones, entre otras, las recreativas o culturales. Sin embargo, este proceso en el cual se fueron desdibujando lentamente las fronteras étnicas fue muy paulatino y desigual, tanto espacial como socialmente (De Cristóforis, 2016).

El análisis de los indicadores de integración de los inmigrantes

En relación con el mencionado debate entre los partidarios del crisol de razas y del pluralismo cultural, los trabajos fueron concentrándose en algunos indicadores básicos, como las pautas residenciales y matrimoniales de los inmigrantes, y su participación en asociaciones étnicas. Estos indicadores permitieron reflexionar sobre

el grado de pérdida o mantenimiento de la cultura e idiosincrasia pre-migratorias de los distintos grupos o comunidades inmigratorias, en distintos contextos de recepción argentinos, tanto urbanos como rurales.

En lo relativo al examen de las pautas residenciales, se han llevado a cabo importantes investigaciones, a partir de un conjunto variado de fuentes (actas del registro civil, cédulas censales, prensa étnica, entrevistas), eficazmente combinadas (v., entre otros: Borges, 1989, 1991; Gandolfo, 1999; Marquiegui, 1995; Moya, 1998: 123-204; Silberstein, 1991). Lamentablemente, la perspectiva comparativa propuesta por Baily (1985), en su amplia indagación de la inmigración italiana a Buenos Aires y Nueva York, entre 1880 y 1914, no ha sido muy desarrollada.[1] Sin embargo, ha existido una preocupación por analizar la distribución espacial de grupos migratorios específicos, en particular en ámbitos urbanos o semi urbanos, la cual se acompañó de un creciente interés por poner de manifiesto la relación existente entre dicha localización y la formación y/o consolidación de cadenas migratorias, entre otras cuestiones (cfr. especialmente Da Orden, 2000; Gandolfo, 1988).

Los trabajos que abordaron el análisis de las pautas matrimoniales de los inmigrantes, en diferentes contextos históricos, tendieron a polarizarse entre dos tipos de argumentaciones básicas: por un lado, aquellas que pusieron el acento en el comportamiento "exogámico" de los recién llegados, y por lo tanto, en su rápida asimilación al medio receptor (Germani, 1962: 214-216); y por otro lado, aquellas otras que colocaron el énfasis en las conductas "endogámicas" desplegadas por los migrantes, y por consiguiente, en la persistencia de vínculos étnicos entre los mismos (Baily, 1980; Freundlich de Seefeld, 1986; Pagano y Oporto, 1986; Szuchman, 1977). Las primeras visiones se hicieron corresponder con la imagen acrisolada de la sociedad argentina, mientras que las segundas, con aquella otra predominantemente plural.

Sin embargo, y más allá de este rasgo mencionado, los estudios más recientes sobre las pautas matrimoniales de los inmigrantes introdujeron algunas perspectivas de indagación novedosas, que condujeron a redimensionar el problema, tal como se venía planteando hasta el momento (v., entre otros: Farías Iglesias, 2008; Marquiegui, 1992; Míguez, Argeri, Bjerg y Otero, 1991; Otero, 1990). En primer lugar, incorporaron un enfoque regional o aldeano, que permitió cuestionar la funcionalidad de la "nacionalidad" como variable explicativa clave de los niveles de endo y exogamia, y como criterio excluyente de la construcción de una identidad colectiva. Esto último involucró la utilización de nuevas fuentes, tales como las actas de los

[1] Una interesante excepción podría encontrarse en un trabajo que incorporó de modo fructífero una perspectiva comparativa para el análisis de las pautas de radicación espacial y otras variables del proceso de integración migratoria en las ciudades de Montevideo y Buenos Aires. Cfr. Otero y Pellegrino (2004).

registros civiles, que facilitaron la obtención de la crucial información acerca de la comuna de origen de los contrayentes. En segundo lugar, intentaron dar cuenta de la existencia de altos niveles de endogamia a partir del papel jugado por las redes sociales familiares e interpersonales establecidas en la fase pre-migratoria, antes que en función de las solidaridades emergentes de la pertenencia a un mismo grupo nacional. En tercer lugar, pusieron en tela de juicio el uso indiscriminado del concepto de "mercado matrimonial", es decir, la analogía de la formación de parejas como un "mercado", donde hombres y mujeres concurren libremente como oferentes y demandantes. Finalmente, señalaríamos que estas líneas de investigación no agotarían el conjunto de las desarrolladas desde los años noventa, y que, más allá de sus heterogéneos resultados, se acompañaron de una importante labor de recolección y sistematización de datos.

En relación con el asociacionismo étnico en la Argentina, podríamos recordar que a comienzos de la década del ochenta del siglo XX había empezado a ser abordado desde dos perspectivas analíticas diferentes. Por un lado, aquella inaugurada por Baily (1982), quien al estudiar las asociaciones mutuales italianas en Buenos Aires aprovechó la información de los registros de socios para delinear el perfil social de los miembros de dichas entidades (incluyendo la variable ocupacional) y para identificar sus procedencias regionales. Además de abrir atractivas perspectivas metodológicas por el empleo de un tipo de fuente que hasta ese momento había sido por lo general soslayada en los estudios migratorios, Baily (1982) dejó planteado un interesante eje de indagación, que luego sería desarrollado por la historiografía sobre el tema: el rol que las asociaciones étnicas desempeñaron en el proceso de asimilación de los inmigrantes italianos a la sociedad argentina. En relación con esta última cuestión, los trabajos se polarizaron entre aquellos que postularon que dichas instituciones permitieron la conservación de la identidad cultural originaria de los inmigrantes, demorando o retardando la integración en el ámbito de acogida, y los que en cambio las percibieron como espacios que facilitaron este último proceso, al amortiguar los aspectos traumáticos o conflictivos del mismo (Devoto, 1992b: 176).

La otra perspectiva analítica a la que hacíamos referencia más arriba se vinculó con la lectura de las asociaciones voluntarias como reductos o "nidos" donde se podían refugiar las experiencias y prácticas democráticas que no podían desarrollarse en coyunturas donde el sistema político estaba bloqueado o no era representativo, como en la etapa liberal-conservadora de fines del ochocientos. Se sostenía que la "participación igualitaria", concebida como pilar de la democracia, había tenido lugar en las múltiples organizaciones celulares de la sociedad civil (las asociaciones voluntarias -como las de las colectividades extranjeras-, las sociedades de fomento, las vecinales, los clubes, los sindicatos, las bibliotecas populares, entre

otras) que surgieron espontáneamente desde fines del siglo XIX y donde podían convivir tanto extranjeros como nativos, en interacción cotidiana entre sí (Gutiérrez, Korol, Romero y Sábato, 1982; Rouquié y Schvarzer, 1985).

Posteriormente, diversas investigaciones cuestionaron la aplicación de estas ideas a las asociaciones fundadas por inmigrantes, basándose en el hecho de que en las asambleas societarias la participación real era muy limitada y en las ocasiones en las cuales se hacía más amplia, el voto era controlado por los grupos que detentaban el poder. En parte ello se motivaba en la disparidad social existente entre una base societaria compuesta mayoritariamente por obreros y empleados y una dirigencia integrada predominantemente por comerciantes y empresarios, las cuales tenían intereses y objetivos diferentes (Devoto y Fernández, 1988; Devoto y Fernández, 1997). Además, generalmente dentro del asociacionismo inmigratorio las manifestaciones políticas estuvieron vinculadas con la realidad del país de origen, antes que con el de residencia, en el cual no se buscaba incidir abiertamente (González Bernaldo, 2016).

En la compleja tipología de asociaciones creadas por los inmigrantes en la Argentina, las instituciones de índole mutual han recibido una particular atención por parte de los investigadores, por distintas razones: su importante presencia numérica dentro del territorio nacional, las funciones destacadas que llegaron a cumplir en el contexto de una virtual ausencia del Estado en materia de previsión social y debido a que constituyeron espacios donde la identidad étnica policlasista fue priorizada por sobre otras identidades, como la de clase social (González Bernaldo de Quirós, 2013; Passanante, 1987). Esta última característica convirtió a las mutuales fundadas por los inmigrantes en un interesante observatorio para discutir cuestiones ligadas al surgimiento de la conciencia obrera en la sociedad sudamericana, en comparación con la evolución de dicho fenómeno en el ámbito europeo.

Si bien los estudios sobre el asociacionismo inmigratorio se concentraron en un primer momento en las instituciones creadas por los italianos, haciendo hincapié en la etapa comprendida entre fines del siglo XIX y comienzos del XX, a partir de la década del noventa de la centuria pasada se comenzaron a multiplicar las indagaciones sobre el caso español. Estas últimas se encaminaron a dilucidar distintas cuestiones. En primer lugar, y a partir del empleo intensivo de fuentes institucionales de índole nominativa, el perfil socio-demográfico de sus integrantes, demostrando que muchos de estos últimos eran en realidad argentinos, hijos de peninsulares (Fernández, 1991). En segundo lugar, las estrategias y mecanismos de construcción de los liderazgos étnicos y su vinculación con el componente exiliado de la comunidad española en la Argentina (Fernández, 1987; Núñez Seixas, 2006). En tercer lugar, la relación de los asociados con la política local y española, en especial en vinculación con los avatares involucrados en la Guerra Civil española y la posterior imposición

del franquismo (Devoto y Fernández, 1997; Núñez Seixas, 1999). En cuarto lugar, la formación y el funcionamiento de las redes de relaciones personales intra e interinstitucionales, basadas en lazos de parentesco o aldeanos (García Sebastiani, 2005; Núñez Seixas, 2000; Vázquez González, 1992). En términos globales, mientras que para las historiografías españolas (tomando en cuenta la gran diversidad regional de contextos de producción peninsulares) el asociacionismo emigrante fue considerado de modo implícito como una mera reproducción de lazos comunitarios de origen, para la historiografía argentina fue interpretado en un primer momento a partir de su funcionalidad en el proceso de integración de los inmigrantes, ya fuera a un nivel socio-económico o cultural (Núñez Seixas, 2014: 35). Luego, la introducción del Análisis de Redes y la perspectiva de indagación transnacional, tendió a modificar esas miradas iniciales, complejizándolas e insertándolas en marcos comparativos y contextuales más amplios.[2]

Los procesos de integración desde un punto de vista diacrónico

El análisis de los mencionados indicadores (pautas residenciales y matrimoniales, asociacionismo) propició la generación de imágenes sincrónicas de los fenómenos de integración. Sin embargo, paralelamente se fueron abriendo preguntas e interrogantes sobre dichos procesos a un nivel diacrónico y en este contexto cobró interés el tema de la movilidad social de los inmigrantes.

En relación con los trabajos dedicados a la etapa de las migraciones en el tránsito del siglo XIX al XX, que abordaron directa o indirectamente el problema de la movilidad social, podríamos identificar dos grandes líneas interpretativas. La primera, deudora de las herramientas y preguntas abiertas por la historiografía norteamericana, tendió a privilegiar las miradas estructurales que inscribían el problema de la movilidad social dentro del tema más abarcativo de la integración en el ámbito de recepción. El segundo tipo de lectura estuvo estrechamente ligada a ciertas transformaciones más generales de la historiografía, relacionadas con la reintroducción de los sujetos en los relatos históricos, su subjetividad, sus estrategias de desenvolvimiento, sus itinerarios particulares, sus redes sociales. Si la primera perspectiva concedió mayor importancia a los enfoques globales y cuantitativos, la segunda se propuso rescatar las decisiones personales y el tejido relacional de los actores, con el fin de explorar los mecanismos particulares que facilitaron en mayor o menor medida los procesos de movilidad social. Preocupada por el valor cualitativo de la evidencia documental, esta segunda vertiente también intentó, en algún momento,

[2] Un ejemplo de ello sería un trabajo relativamente reciente de Fernández (2014), y el Nº 70 de la revista *Historia Social* (2011).

lograr un cierto equilibrio entre lo macro y lo micro, desarrollando una tendencia que aún no ha sido suficientemente explorada y aprovechada en todo su potencial.

Evidentemente, las fuentes privilegiadas en una y otra perspectiva interpretativa fueron diferentes, así como los resultados alcanzados. Los trabajos inscriptos en la primera vertiente mencionada pusieron énfasis en datos agregados, obtenidos principalmente de censos de población y de actas del registro civil. Algunos de estos estudios trataron de discutir las imágenes optimistas de Germani, acerca del poder integrador de la sociedad argentina, demostrando que en realidad esta última había permanecido mucho más impermeable a la integración de los recién llegados, que lo que las visiones del sociólogo italiano habían intentado plantear (Klein, 1983; Shipley, 1977; Szuchman, 1977). Las investigaciones encuadradas en la segunda perspectiva señalada se multiplicaron a partir de los años ochenta y emplearon un conjunto mucho más heterogéneo de fuentes (incluyendo por ejemplo las contenidas en los archivos de fábricas o las entrevistas orales), en consonancia con el desarrollo del campo de la historia social en general y la diversificación de sus instrumentos de análisis, tendencias registradas en las últimas décadas del siglo XX.

En relación con los estudios que exploraron los archivos de fábricas, podemos destacar el valor de los llevados a cabo por Lobato (1990) y Ceva (1991, 2010), entre otros autores. El primero analizó el caso de los obreros de la industria frigorífica utilizando la documentación de las empresas *Swift* y *Armour* y exhibiendo, entre variados temas, las características ocupacionales de los grupos nativos y extranjeros dentro de la empresa. Los estudios de Ceva se concentraron en la movilidad social y espacial de nativos e inmigrantes en dos empresas textiles, *Algodonera Flandria* y *Alpargatas Argentina*, durante el siglo XX. La autora puso de relieve el rol que jugaron los lazos familiares en la inserción de los trabajadores extranjeros y en la permanencia de los mismos dentro de los establecimientos analizados, en tanto base para la estructuración de los grupos de mano de obra extranjera. De este modo, Ceva (2010: 185) demostró que la institución familiar fue funcional al mundo del trabajo, no sólo garantizando el reclutamiento de mano de obra, sino también facilitando la implementación de políticas de cooperación entre patrones y trabajadores, y de estos últimos entre sí. En vinculación con la utilización de entrevistas orales, recordaremos el esfuerzo realizado por Argiroffo y Etcharry (1992), tendiente a examinar la movilidad ocupacional de dos grupos de italianos (de Ginestra y Ripalimosani), arribados a la ciudad de Rosario en la segunda posguerra.

Pero como ya hemos sugerido, la revalorización de fuentes cualitativas no se efectuó por lo general de modo unilateral. En muchos casos, este tipo de evidencia se combinó con otra de índole cuantitativa, lo que permitió generar visiones mucho más completas y complejas de distintos procesos de movilidad social. Algunos ejemplos de ello los encontramos en investigaciones exhaustivas y de largo alcance, efec-

tuadas por Míguez (1987, 1993), Da Orden (1992, 2005) o Marquiegui (1993a, 1993b, 1995). Estas indagaciones, como otras citadas anteriormente, han tomado en consideración la incidencia de factores estructurales y relacionales en los procesos de inserción y movilidad dentro de los mercados laborales, cuestionando el peso de los determinantes estructurales en la evolución de los mismos.

Los trabajos que se propusieron examinar la problemática de la movilidad social desde el campo de los estudios migratorios (que por supuesto no se agotan en los mencionados anteriormente) han aportado indudablemente una rica y original información que ha permitido ampliar nuestros conocimientos sobre las variadas formas en que los migrantes lograron acceder a fuentes de trabajo en sus ámbitos de destino y cómo en muchos casos transitaron caminos de ascenso social que condicionaron favorablemente su permanencia en la Argentina. Sin embargo, por lo general, los análisis desde una perspectiva histórica han dejado en un segundo plano la necesaria reflexión teórico-metodológica en torno al significado de la movilidad social (en especial, en el caso de los migrantes) y sus posibles formas de medición, o no han logrado discutir suficientemente los alcances e implicancias del empleo de determinadas categorías ocupacionales para la comprensión de dicho fenómeno.

Algunas perspectivas de análisis para profundizar y/o desarrollar en el futuro

En los últimos años, uno de los ejes que más ha enriquecido los estudios migratorios es aquel que ha tratado de indagar conjuntamente los procesos migratorios (entendidos en un sentido estricto, como aquellos motivados por factores socioeconómicos) y los de exilio (concebidos como aquellos traslados forzados, por imperativos principalmente políticos). Un ejemplo de ello lo tenemos en el caso del análisis interrelacionado de la inmigración española y del exilio republicano en la Argentina. Durante mucho tiempo, las historiografías sobre el exilio y las migraciones peninsulares se desarrollaron como campos bastante independientes, pero desde comienzos del siglo XXI hemos asistido a un crecimiento del número de estudios que los han focalizado de manera interdependiente (Fasano, 2014; Fernández, 2010, 2019; Jensen, 2010; Núñez Seixas y Farías, 2009; Ortuño Martínez, 2018; Schwarzstein, 2001). Estos últimos han puesto de relieve las vinculaciones existentes entre ambos fenómenos, en función de las redes de asistencia y ayuda mutua que conectaron a migrantes y exiliados, o a partir de los espacios institucionales (asociaciones, revistas, por ejemplo) donde participaron simultáneamente unos y otros, con mayor o menor grado de armonía o competencia.

Otra línea de indagación que se ha venido desarrollando en los últimos años, con gran potencialidad, es la que focaliza las migraciones desde la península balcánica hacia la Argentina. Estos movimientos de población, conformados principalmente por croatas, serbios, eslovenos y montenegrinos, entre otros, cobraron fuerza en el período de entreguerras y en la segunda posguerra. Quizás por las dificultades existentes para localizar a los migrantes mencionados en los libros de desembarco del país sudamericano y en otros registros estadísticos, donde quedaba asentada de manera predominante su procedencia de Estados plurinacionales (el Reino de los Serbios, Croatas y Eslovenos, renombrado como Reino de Yugoslavia en 1929, o la República Federal Socialista de Yugoslavia, por ejemplo), han sido generalmente invisibilizados en la bibliografía sobre el tema. Pero resulta valioso tomar en cuenta un conjunto de trabajos (entre los que se encuentran los de Misetich y Quinteros, 1996; Molek, 2011/2012; Radovich, 2016; Rosan, 2002, por citar algunos ejemplos) que han comenzado a rescatar sus ámbitos de origen, sus mecanismos de desplazamiento específicos, sus áreas de localización en la Argentina y sus prácticas asociativas en sus sociedades de destino. Estos estudios han aportado algunos indicios sobre la gran heterogeneidad socio-demográfica y cultural de los flujos desde la península balcánica hacia el Río de la Plata, los que ameritan un mayor número de indagaciones.

Además de las líneas de investigación que hemos destacado, creemos que existirían algunas otras vías para la ampliación del campo de los estudios migratorios en un futuro próximo. En primer lugar, aquella vinculada a la posibilidad de seguir analizando períodos o ámbitos de recepción que tradicionalmente han sido soslayados por la historiografía sobre el tema, en especial, aquellos ciclos migratorios que se produjeron antes o después de la denominada etapa “masiva” de los flujos (es decir, con anterioridad a 1880 o con posterioridad a 1914), o aquellas corrientes humanas que se dirigieron a espacios de acogida ubicados más allá de las grandes ciudades frecuentemente estudiadas (Buenos Aires, Mar del Plata, La Plata, Rosario o Córdoba).

En segundo lugar, se torna perentorio apelar a una necesaria variación en la escala de análisis de los fenómenos migratorios, operación que, como señalamos, ya ha sido incorporada en muchos trabajos y sigue revelando una enorme capacidad explicativa a la hora de comprender las motivaciones y características de los procesos migratorios.

En tercer lugar, creemos que las futuras investigaciones podrán enriquecerse con el empleo más intensivo de los enfoques comparativos, desde perspectivas convergentes (distintos grupos migratorios en un mismo espacio geográfico) o divergentes (el mismo grupo migratorio, definido por su origen o procedencia común, pero en diversos destinos), según la clasificación de Green (1994).

Finalmente, consideramos que se podrían multiplicar las indagaciones sobre las instituciones creadas por los inmigrantes en sus sociedades de destino, como la prensa escrita o las asociaciones. En vinculación con estas últimas, queda pendiente examinar más detalladamente el funcionamiento de las entidades mutualistas y su oferta de servicios asistenciales, en el contexto del débil protagonismo oficial en la materia. Ello conduciría a incorporar un tipo de análisis más contable, basado en las memorias y balances de las entidades, que permitiría tomar en consideración cómo estas últimas se enfrentaron a situaciones de equilibrios financieros inestables, que impulsaron a las dirigencias a generar diferentes ofertas de servicios, lo que involucró cambios en sus funciones principales. También se podría estudiar con mayor exhaustividad la prensa inmigratoria de índole nacional y/o regional/local (en el caso de grupos migratorios identificados con unidades de pertenencia menores al Estado-nación). Estas publicaciones no sólo transmitían imágenes de la sociedad de partida y de llegada, sino que también producían representaciones políticas y sociales interesantes, además de buscar cumplir con objetivos identitarios concretos, como el mantenimiento de un sentimiento aglutinador de la comunidad emigrada en el exterior. Surgidos como órganos independientes o voceros de determinadas entidades, los periódicos étnicos constituyen un tipo de fuente extremadamente diversa en sus rasgos y rica a nivel heurístico, que aún resta explorar más cabalmente.

Bibliografía

1. ARGIROFFO, B. y C. ETCHARRY. 1992. “Inmigración, redes sociales y movilidad ocupacional: italianos de Ginestra y Ripalimosani en Rosario (1947-1958)”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 7 (21): 345-370.
2. BAILY, S. 1980. “Marriage Patterns and Immigrant Assimilation in Buenos Aires, 1882-1923”. *Hispanic American Historical Review* 60 (1): 32-48.
3. BAILY, S. 1982. “Las sociedades de ayuda mutua y el desarrollo de una comunidad italiana en Buenos Aires, 1858-1918”. *Desarrollo Económico* 84: 485-512.
4. BAILY, S. 1985. “Patrones de residencia de los italianos en Buenos Aires y Nueva York: 1880-1914”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 1 (1): 8-47.
5. BORGES, M. 1989. “Los portugueses en Buenos Aires a mediados del siglo XIX: una aproximación socio-demográfica”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 4 (12): 353-382.
6. BORGES, M. 1991. “Características residenciales de los inmigrantes portugueses en Buenos Aires en la segunda mitad del siglo XIX”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 6 (18): 223-247.

7. CEVA, M. 1991. “Movilidad Social y espacial en tres grupos de inmigrantes durante el período de entreguerras. Un análisis a partir de archivos de fábrica (1924-1945)”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 6 (19): 345-361.

8. CEVA, M. 2010, *Empresas, trabajo e inmigración en la Argentina. Los casos de la Fábrica Argentina de Alpargatas y la Algodonera Flandria (1887-1955)*, Biblos. Buenos Aires, Argentina.

9. DA ORDEN, M. 1992. “Inmigración, movilidad ocupacional y expansión urbana: el caso de los españoles en Mar del Plata, 1914-1930”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 7 (21): 309-343.

10. DA ORDEN, M. 2000. “Cadena migratoria, familia y pautas de residencia: una nueva mirada a una vieja cuestión. Mar del Plata, 1910-1930”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 15 (45): 397-418.

11. DA ORDEN, M. 2005. *Inmigración española, familia y movilidad social en la Argentina moderna. Una mirada desde Mar del Plata (1890-1930)*, Biblos. Buenos Aires, Argentina.

12. DE CRISTÓFORIS, N. 2010. “Extranjeros, nativos y ciudadanos en las miradas de los viajeros de mediados del siglo XIX”. En FERNÁNDEZ, S. R.; REGUERA, A. (comps.), *Imágenes en plural. Miradas, relatos y representaciones sobre la problemática del viaje y los viajeros*, Prohistoria Ediciones. Rosario, Argentina; págs. 111-131.

13. DE CRISTÓFORIS, N. 2016. *Inmigrantes y colonos en la provincia de Buenos Aires: una mirada de largo plazo (siglos XIX-XXI)*, Facultad de Filosofía y Letras – Universidad de Buenos Aires. Buenos Aires, Argentina.

14. DEVOTO, F. 1992a. *Movimientos migratorios: historiografía y problemas*, Centro Editor de América Latina. Buenos Aires, Argentina.

15. DEVOTO, F. 1992b. “La experiencia mutualista italiana en la Argentina: un balance”. En DEVOTO, F.; MÍGUEZ, E. (comps.), *Asociacionismo, trabajo e identidad étnica. Los italianos en América Latina en una perspectiva comparada,* CEMLA-CSER-IEHS. Buenos Aires, Argentina; págs. 169-185.

16. DEVOTO, F. y A. FERNÁNDEZ. 1988. “Asociacionismo, liderazgo y participación en los grupos étnicos en áreas urbanas de la Argentina finisecular. Un enfoque comparado”. En DEVOTO, F.; ROSOLI, G. (a cura di), *L´Italia nella socità argentina*, Centro Studi Emigrazione. Roma, Italia, págs. 190-208.

17. DEVOTO, F. y A. FERNÁNDEZ. 1997. “Mutualismo étnico, liderazgo y participación política. Algunas hipótesis de trabajo”. En ARMUS, D. (comp.), *Mundo urbano y cultura popular*, Sudamericana. Buenos Aires, Argentina, págs. 131-152.

18. DEVOTO, F. y H. OTERO. 2003. “Veinte años después. Una lectura sobre el crisol de razas, el pluralismo cultural y la historia nacional en la historiografía argentina”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 17 (50): 181-227.
19. DOMENECH, E. y A. PEREIRA. 2017. “Estudios Migratorios e investigación académica sobre las políticas de migraciones internacionales en Argentina”. Íconos. Revista de Ciencias Sociales 58: 83-108. Disponible en https://www.aacademica.org/eduardo.domenech/84
20. FARÍAS IGLESIAS, R. 2008. “Distribución espacial, inserción socioprofesional y conducta matrimonial en un estudio de caso: los gallegos en el Partido de Avellaneda, 1890-1930”. En DE CRISTÓFORIS, N.; FERNÁNDEZ, A. (eds.), *Las migraciones españolas a la Argentina. Variaciones regionales (siglos XIX y XX)*, Biblos. Buenos Aires, Argentina, págs. 133-154.
21. FASANO, L. 2014. “Los exiliados republicanos y sus vinculaciones con el movimiento asociativo étnico: el caso de la Federación de Sociedades Gallegas de la Argentina”. En BRAVO, M. C.; FERNÁNDEZ, S. (comps.), *Formando el espacio público: Asociacionismo y política, s. XIX y XX*, EDUNT. Tucumán, Argentina, págs. 159-180.
22. FERNÁNDEZ, A. 1987. “Patria y cultura, aspectos de la acción de la elite española en Buenos Aires (1890-1920)”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 6-7: 291-306.
23. FERNÁNDEZ, A. 1991. “Los españoles de Buenos Aires y sus asociaciones en la época de inmigración masiva”. En CLEMENTI, H. (comp.), *Inmigración española en la Argentina: Seminario 1990*, Oficina Cultural de la Embajada de España. Buenos Aires, Argentina, págs. 59-83.
24. FERNÁNDEZ, A. 2010, “La revista *Catalunya* de Buenos Aires, el exilio y la colectividad inmigrada (1927-1964)”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 24 (69): 389-412.
25. FERNÁNDEZ, A. 2014. “El asociacionismo español en el Cono Sur de América: una visión comparativa”. En BLANCO, J.; DACOSTA, A. (eds.), *El asociacionismo de la emigración española en el exterior: significación y vinculaciones*, Silex. Madrid, España, págs. 209-233.
26. FERNÁNDEZ, A. 2019. *Los catalanes y Buenos Aires. Inmigración, asociaciones y prensa*, Almaluz. Buenos Aires, Argentina.
27. FREUNDLICH DE SEEFELD, R. 1986. “La integración social de extranjeros en Buenos Aires según sus pautas matrimoniales: ¿Pluralismo Cultural o Crisol de Razas? (1860-1923)”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 1 (2): 203-231.

28. GANDOLFO, R. 1988. “Notas sobre la elite de una comunidad emigrada en cadena: el caso de los agnoneses”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 3 (8): 137-156.

29. GANDOLFO, R. 1999. “Un barrio de italianos meridionales en el Buenos Aires de fines del siglo XIX”. En DEVOTO, F.; MADERO, M. (dirs.), *Historia de la vida privada en la Argentina. La Argentina Plural: 1870-1930*, T. 2, Editorial Taurus. Buenos Aires, Argentina, págs. 71-93.

30. GARCÍA SEBASTIANI, M. 2005. “La eficacia de las redes y los resultados de los vínculos: las elites de los migrantes españoles en la Argentina (1862-1923)”. *Revista Complutense de Historia de América* 31: 147-176. Disponible en: http://revistas.ucm.es/ghi/11328312/articulos/rcha0505110147a.pdf

31. GERMANI, G. 1962. Germani, G. *Política y sociedad en una época de transición. De la sociedad tradicional a la sociedad de masas*, Editorial Paidós. Buenos Aires, Argentina.

32. GONZÁLEZ BERNALDO DE QUIRÓS, P. 2013. “El «momento mutualista» en la formulación de un sistema de protección social en Argentina: socorro mutuo y prevención subsidiada a comienzos del siglo XX”. *Revista de Indias* LXXIII (257): 157-191.

33. GONZÁLEZ BERNALDO, P. 2006. “Una ciudadanía de residencia: la experiencia de los extranjeros en la ciudad de Buenos Aires (1882-1917)”. *Entrepasados* 30: 47-65.

34. GREEN, N. 1994. “The Comparative Method and Poststructural Structuralism – New Perspectives for Migration Studies”. *Journal of American Ethnic History* 13 (4): 3-22.

35. GUTIÉRREZ, L., J. KOROL, L. ROMERO e H. SÁBATO. 1982. “¿Dónde anida la democracia?”. *Punto de vista* 15: 6-10.

36. HALPERIN DONGHI, T. 1976. “¿Para qué la inmigración? Ideología y política inmigratoria y aceleración del proceso modernizador: El caso argentino (1810–1914)”. *Jahrbuch für Geschichte Lateinamerikas – Anuario de Historia de América Latina* 13 (1): 437-489. Disponible en https://doi.org/10.7788/jbla-1976-0129

37. Historia Social. 2011. 70.

38. JENSEN, S. “La comunidad catalana en Argentina al arribo de los exiliados de 1939: tensiones y debates en el mantenimiento de la «unidad nacional»”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 24 (69): 413-437.

39. KLEIN, H. 1983. “The integration of Italian Immigrants into the United States and Argentina: A comparative analysis”. *American Historical Review* 88: 306-329.

40. LOBATO, M. 1990. “Los obreros de la industria frigorífica”. En ARMUS, D. (comp.), *Mundo urbano y cultura popular*, Sudamericana. Buenos Aires, Argentina, págs. 205-230.

41. MARQUIEGUI, D. 1992. “Revisando el debate sobre la conducta matrimonial de los extranjeros. Un estudio a partir del caso de los españoles y franceses en Luján, 1880-1920”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 7 (20): 3-36.

42. MARQUIEGUI, D. 1993a. “La inmigración española en la Argentina: los gallegos de Luján, 1880–1920”. *Ciclos en la historia, la economía y la sociedad* 3 (4): 133-154.

43. MARQUIEGUI, D. 1993b. *La inmigración española de masas en Buenos Aires*, Centro Editor de América Latina. Buenos Aires, Argentina.

44. MARQUIEGUI, D. 1995. *El barrio de los italianos. Los Ítalo-albaneses de Luján y los orígenes de Santa Elena*, Librería de Mayo. Luján, Argentina.

45. “Mesa Redonda: Migraciones de ayer y hoy”. 2002-2003. *Ciencia Hoy* 12 (72). Disponible en http://www.cienciahoy.org.ar/ch/ln/hoy72/migraciones.htm

46. MÍGUEZ, E. 1987. “Política, participación y poder. Los inmigrantes en las tierras nuevas de la provincia de Buenos Aires en la segunda mitad del siglo XIX”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 6-7: 337-389.

47. MÍGUEZ, E. 1993. “La movilidad social de nativos e inmigrantes en la frontera bonaerense en el siglo XIX: datos, problemas, perspectivas”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 24: 139-171.

48. MÍGUEZ, E., M. ARGERI, M. BJERG y H. OTERO. 1991. “Hasta que la Argentina nos una: reconsiderando las pautas matrimoniales de los inmigrantes, el crisol de razas y el pluralismo cultural”. *Hispanic American Historical Review* 71 (4): 781-808.

49. MISETICH, L. y M. QUINTEROS. 1996. *Los yugoslavos en la ciudad de Córdoba y su práctica asociacionista: el caso de la Sociedad Mutual Eslovena Yugoslava, 1940-1955*, Tesis de Licenciatura inédita, Universidad Nacional de Córdoba. Córdoba, Argentina.

50. MOLEK, N. 2011/2012. “Antecedentes de investigación acerca de la inmigración eslovena a la Argentina”. *Cuadernos del Instituto de Antropología y Pensamiento Latinoamericano* 23 (1): 75-89.

51. MOYA, J. 1998. *Cousins and Strangers. Spanish Immigrants in Buenos Aires, 1850-1930*, University of California Press. Berkeley and Los Ángeles, Estados Unidos.

52. NÚÑEZ SEIXAS, X. 1999. “Asociacionismo local y movilización sociopolítica: notas sobre los gallegos en Buenos Aires (1890-1936)”. En FERNÁNDEZ, A.; MOYA, J. (eds.), *Inmigración española en la Argentina*, Biblos. Buenos Aires, Argentina, págs. 19-20.

53. NÚÑEZ SEIXAS, X. 2000. “Redes sociales y asociacionismo: las ‘parroquias’ gallegas de Buenos Aires (1904- 1936)”. *Estudios Interdisciplinarios de América Latina y el Caribe* 11 (1): 23-42.

54. NÚÑEZ SEIXAS, X. 2006. “Modelos de liderazgo en comunidades emigradas, Algunas reflexiones a partir de los españoles en América (1870-1940)”. En BERNASCONI, A.; FRID, C. (comps.), *De Europa a las Américas. Dirigentes y liderazgos (1880-1960),* Biblos. Buenos Aires, Argentina, págs. 17-41.

55. NÚÑEZ SEIXAS, X. 2014. “El asociacionismo emigrante español: algunas consideraciones teóricas”. En BLANCO, J.; DACOSTA, A. (eds.), *El asociacionismo de la emigración española en el exterior: significación y vinculaciones*, Silex. Madrid, España, págs. 35-56.

56. NÚÑEZ SEIXAS, X. y R. FARÍAS. 2009. “Transterrados y emigrados: una interpretación sociopolítica del exilio gallego de 1936”. *ARBOR Ciencia, Pensamiento y Cultura* CLXXXV: 113-127.

57. ORTUÑO, MARTÍNEZ, B. 2018. *Hacia el hondo bajo fondo… Inmigrantes y exiliados en Buenos Aires tras la Guerra Civil española*, Biblioteca Nueva. Madrid, España.

58. OTERO, H. 1990. “Una visión crítica de la endogamia: reflexiones a partir de una reconstrucción de familias francesas (Tandil, 1850-1914)”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 5 (15-16): 343-378.

59. OTERO, H. y A. PELLEGRINO. 2004. “Compartir la ciudad. Patrones de residencia e integración de inmigrantes en Buenos Aires y Montevideo durante la inmigración masiva”. En OTERO, H. (dir.), *El mosaico argentino. Modelos y representaciones del espacio y de la población, siglos XIX-XX*, Siglo XXI. Buenos Aires, Argentina, págs. 19-69.

60. PAGANO, N. y M. OPORTO. 1986. “La conducta endogámica de los grupos inmigrantes: pautas matrimoniales de los italianos en el barrio de La Boca en 1895”. *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 2 (4): 483-495.

61. PASSANANTE, M. 1987. *Pobreza y acción social en la historia argentina. De la Beneficencia a la Seguridad Social*, Hvmanitas. Buenos Aires, Argentina.

62. RADOVICH, J. 2016. “El proceso migratorio de los croatas de Konavle en la Argentina. En RADOVICH, J. (comp.), *Etnicidad y migraciones en Argentina*, Ediciones de la SAA. Buenos Aires, Argentina, págs. 169-195.

63. ROSAN, V. 2002. *Prácticas diaspóricas: el caso de la comunidad croata en Buenos Aires*, Tesis de Licenciatura inédita, Universidad de Buenos Aires. Buenos Aires, Argentina.

64. ROUQUIÉ, A. y J. SCHVARZER. (comps.). 1985. ¿Cómo renacen las democracias?, Emecé. Buenos Aires, Argentina.

65. SCHWARZSTEIN, D. 2001. *Entre Franco y Perón. Memoria e identidad del exilio republicano español en Argentina,* Crítica. Buenos Aires, Argentina.

66. SHIPLEY, R. 1977. *A social history of the "porteño" worker during the "golden age" of argentine development, 1914-1930*, Rutgers University Press. New Brunswick, Estados Unidos.

67. SILBERSTEIN, C. 1991. "Inmigración y selección matrimonial: el caso de los italianos en Rosario, (1870-1910)". *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 6 (18): 161-190.

68. SZUCHMAN, M. 1977. "The Limits of the Melting Pot in Urban Argentina: Marriage and Integration in Córdoba, 1869-1909". *Hispanic American Historical Review* 57 (1): 24-50.

69. VÁZQUEZ GONZÁLEZ, A. 1992. "Las dimensiones micro sociales de la emigración gallega a América: la función de las redes sociales informales". *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 22: 497-534.

Theoretical and Methodological Approaches in the Study of Migration from South America (Argentina)

Abstract

Since the 1980s, migration analysis has been strongly developed in South America due to the massive immigration to the area, especially at the turn of the 20th century. Different disciplines studied migratory movements within the American continent as well as immigration from other continents, especially Europe. Initial, predominantly quantitative approaches (based on passenger, employer or census records) were later supplemented by qualitative approaches, which found in various sources (office files, "ethnic" newspapers or host society newspapers, documentation of migration institutions, memoirs, autobiographies, private correspondence, photographs, artistic and cultural productions, among others) a world of richer and more diverse information, which made it possible to discover more subjective aspects of the experience of human migration. Considering the wide range of migration studies in South America, especially in Argentina, in this presentation we will try to examine the main theoretical and methodological frameworks that have enabled the dissemination of analyzes on migration, highlighting their potentials and limitations. We will also present the concepts and directions of research that are currently being developed and we will assess which of them are promising for future research.

Keywords: *Migration studies; Argentina; transoceanic flows; Historiography; Research challenges*

Doris Peručić
Edward Bernays University College
doris.perucic@bernays.hr

Marijana Greblički
Department of Applied Mathematics and Statistics
University of Zagreb, Faculty of Transport and Traffic Sciences
mgreblicki@fpz.unizg.hr

Ivana Đirlić Šindija
Awareness Work
ivanadirlic44@gmail.com

Croatian diaspora as a market segment for the tourist industry: the case of Australia

Abstract

Croatia has a strong tradition of overseas migrations which has led to the development of specific diaspora identities, tied both to the host country and the faraway "original motherland." For the case of Croatian Australians, the second diaspora generation and especially for the third generation, the idea of Croatian identity, perception of what it means to "be Croatian" and the actual bonds with their country of origin have become somewhat blurred. Although the incentives to travel and experience the "original motherland" remain strong, it is questionable whether the "traditional" appeal to see the country of one's origins presents an efficient motive with the diaspora generations, which may be considered as fully integrated and rather distanced from their country of origin. Croatia needs to pay more attention to its diaspora, which is neglected as a potential tourist market. By using the case of Croatian Australians, the paper analyses the Croatian diaspora as a market segment for the tourist industry. The objectives of this paper are to perform an analysis of the existing literature on the relevant "diaspora tourism" issues and to identify the main characteristics and motives of Australian diaspora as a market segment. The empirical research for this paper was done among members of the Croatian Australian community.

Keywords: *diaspora tourism, Croatian Australian community, empirical research, Croatia*

Introduction

Many destinations market tourism products to diaspora communities around the world. Diaspora communities retain their "original" cultural and social characteristics and remain connected to the people, culture and heritage of their country of origin. Diaspora tourists play an important role in the development of tourist destinations by spreading information about the attractions of homeland locations, investing directly in building new tourist facilities and improving the existing ones to the international tourism standards that they expect because of their experiences abroad (Wong, Pinto & Silva, 2017:230).

Taking into consideration the constant changes in the dynamic and competitive tourism market, in search of new market segments, Croatia needs to pay more attention to its diaspora communities, which are neglected as a potential "target market." It takes an interdisciplinary review of literature as well as empirical research to demonstrate its significance. Travel experiences and diaspora motives for visiting Croatia have rarely been studied. The purpose of this paper is to present the findings of a survey of the Croatian diaspora in Australia designed to explore their main travel characteristics, motives for visiting Croatia, travel experience, plans and the importance of national identity. The study focused on the tourist aspects of the potential visits of Croatian Australians to Croatia.

Literature review

A lot of studies have investigated the diaspora phenomenon. The term diaspora means a group of people who spread from one original country to other countries (Cambridge Dictionary). Regardless of the reason for their relocation, many people in diaspora communities retain strong ties with their homeland. These ties take many forms, some intangible and emotional, often related to family; some cultural, linked to patterns of behaviour and religion; some economic, related to property in the original homeland; and others political, linked to a desire to seek change and perhaps restitution in the homeland (Butler, 2003:318). For example, Ben-Moshe, Pyke & Baldassar (2012) investigated the character of four Australian diasporas: the Tongan, Vietnamese, Italian and Macedonian. This research showed that homeland connections are sustained in multiple ways through economic, political, familial and cultural dimensions. Stephenson (2004) examined the experience of the UK Afro-Caribbean diaspora who travelled back to the Caribbean for an ethnic reunion. African Americans also have the need to travel back to their homeland and reconnect with "Mother Africa."

Several studies have examined diaspora-related tourism (Richard 2003; Collins, Kreiner & Olsen, 2004; Coles & Timothy, 2004, Huang, Haller & Ramshaw, 2013; Haung, Norman & Ramshaw, 2016; Wong, Pinto & Silva Joao Albino, 2017). Travelling people with migrant ancestry have been associated in the literature in their homeland with personal heritage tourism, roots tourism, ethnic tourism, diaspora tourism, etc. Diaspora tourism has evolved into a broader term to describe tourism activities produced, consumed, and experienced by the diaspora (Coles & Timothy, 2004). Due to the diversity of migrant origins and receiving countries, it is difficult to estimate the size and value of the diaspora tourism market (Huang, Haller & Ramshaw, 2013: 295). Such movement can be important for political and socio-economic reasons as well as providing an almost secure market segment for those destinations that are particularly reliant upon international tourist markets (Hall & Duval 2004).

Tourists with immigrant origins are usually connected to the people, culture and heritage of ancestral homeland, even after several generations. Diaspora tourism is a niche market and special-interest tourism. Self-directed visits of diaspora members to their regions of origin may combine visits to friends and family with conventional tourist or leisure activities like going to the beach or attending cultural events. But many diaspora tourists also engage in activities of a more specialized kind, for example, they may choose to have medical procedures carried out, look for business opportunities or take care of migration-related logistics (Newland & Taylor, 2010:6). Diaspora tourism differs from other forms of tourism. While most people travel to see something different from home, diaspora tourists pay attention to things that reminded them of home (Whuang, Ramshaw & Norman, 2015:16).

Research on the tourism component of diasporic communities has invariably focused on the concepts of pilgrimage, authenticity and experience, focusing on the motivations and subjective experiences of travellers to diasporic cities of national or heritage significance (Collins-Kreiner & Olsen, 2004). Vong, Pinto & Silva Joao (2017) explored the Timorese diaspora members residing in Portugal, Indonesia and Australia as a niche market. The study found that the Timorese diaspora expressed a potential tourist demand, motivation, experience and expectation to visit or revisit their homeland, and this is a potential niche tourism market that can be developed further as a means of breaking into the international tourism market. According to Ben-Moshe, Pyke & Andreevski (2012), the members of the Macedonian diaspora in Australia often combine visiting family with having a holiday, so these holidays often have a “roots tourism” dimension. Such tourism can be further developed as a factor that will both maintain and enhance ties between the diaspora and the homeland and assists in the homeland’s economic development. Nguyen & King (2004) examined the influence of cultural factors on the travel behaviour of the *Viet kieu* in Australia with reference to return visits to Vietnam. They proposed

that travel behaviour is a consequence of migrant adapted culture, which is in turn attributable to three elements: the desire to preserve Vietnamese identity in the diaspora, internal forces associated with cultural adaptation of individual travellers to the adopted country and external forces associated with tourism, immigration and government policy development. Huang, Haller & Ramshaw (2013) explored the relationship between second-generation immigrants' attachment to their ancestral homeland and their journey back "home," focusing on whether the second generation could feel at home in their parents' country of origin versus their current country of residence. Findings showed that there is an association between the number of trips that second-generation immigrants take and their feeling at home in their country of origin.

Croatian diaspora in Australia

According to data from the State Office for Croats Abroad, approximately 250,000 Croats and their descendants live in Australia. (Knezović & Grošinić, 2017: 26). Croats began to settle in Australia in the mid-19th century. The first substantial group of Croatian immigrants came to Australia between the 1890s and 1918. These were mostly immigrants from Dalmatian islands and the Makarska Riviera, but many also came from Istria and settled in the areas of Western Australia, Queensland and Northern New South Wales. After World War II, there was a significant number of Croat immigrants, and the figures show that between 1922 and the 1940s, 10,000 Croats arrived in Australia. Those Croats mainly came from the Croatian coastal areas and some from the Međimurje area. After World War II until 1948, many Croats began to settle in Australia. The first arrivals were a small group of Croat refugees from Austria and Egypt. After the 1950s, more than 20,000 Croatian refugees moved to Australia after previously living with refugee status in the refugee camps in Italy, Austria and Germany. Over the period stretching from the 1960s to 1973, most Croat immigrants settled in Australia. This period also marked the largest increase in Croatian immigration to Australia, whose total population, as of 1970 and onwards, exceeded over 150,000 Croat inhabitants. Croats are still coming to Australia, primarily for economic reasons (Central State Office for Croats Abroad, Croatian Diaspora in Australia).

Many studies have been conducted to determine whether the Croatian diaspora is willing to invest in their homeland, what is the image of Croatia in the world, what are the connections between Croatia and the diaspora. For example, Mesarić Žabčić (2012) examined the Croatian emigrants and their descendants in the United States and Australia, as well as their existing preferences and investment opportunities in the country at local and regional levels, aimed at the prosperity and the

development of the Republic of Croatia. Skoko (2014) researched the role of Croatian emigrants in the process of creating the image of Croatia in the world. Mesarić Žabčić & Perić Kaselj (2018) examined the fundamental links between the Croatian diaspora and their descendants with the homeland. There is little research that focuses on the Croatian diaspora as a potential "target market" for diaspora tourism.

Methodology and research results

For the purpose of the study, the empirical research was conducted among the members of the Croatian Australian community and the following hypotheses were tested:

H1: Members of the Australian Croatian community residing in Australia remain connected to their country of origin and preserve their Croatian identity. The homeland connection remains stronger for those born in Croatia than those born in Australia.

H2: The most important motives for travelling to Croatia are visiting the homeland and visiting family and friends. Other important motives are associated with family events and tourist visits.

H3: The Australian diaspora is a potential tourism market segment that can be further developed by fostering the cooperation between Croatia and the Croatian community in Australia and by improving tourism marketing efforts in targeting this specific segment.

The research was conducted using an anonymous online survey in the period from December 2020 to January 2021.

The questionnaire was divided into four parts. The first part dealt with the socio-demographic characteristics of the respondents and their place of birth. The second part included questions regarding reasons for visiting Croatia and travel characteristics. The third part referred to the evaluation of tourism and social development attributes. The fourth part dealt with plans for visiting Croatia and the importance of national identity.

The questionnaire included multiple-choice questions and questions using a five-point Likert scale, where respondents expressed their level of satisfaction or agreement.

The questionnaire was developed using Google forms platform, SAS and Excel software. The completed survey questionnaires were loaded into the SAS University Edition database for tabulation and analysis. Computer edit checks were performed

to identify any inconsistencies in responses. The tabulation queries were created to generate tables for the report and subsequent analysis.

A total of 206 people participated in the study.

Socio-demographic characteristics of the respondents and their place of birth

According to age, most respondents (65%) were between the ages of 36 and 55 (36 % between the ages of 46 and 55, 29 % between the ages of 36 and 45), followed by younger respondents aged 18 to 35, 18% (12 % between the ages of 26 and 35, 7 % between the ages of 18 and 25), and elderly respondents, 1% between the ages of 56 and 65, with only 3% aged 66 and up. Female respondents accounted for 52% of the respondents.

Most respondents were employed, 72% (43% employed full time and 29% self-employed), followed by 14% employed part-time.

About 55% had higher & university education, 30% secondary education, 13% postgraduate education and only 2% primary education.

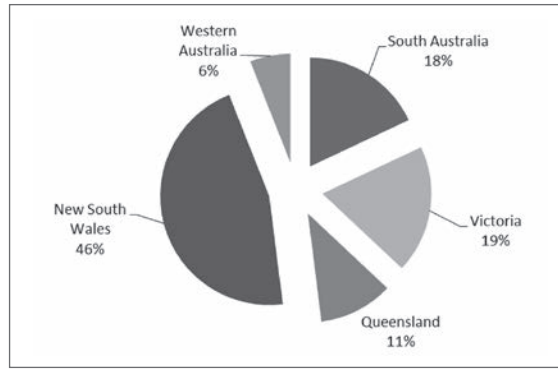

Source: Authors' analysis according to filled-in questionnaires

Picture 1: Respondents' place of residence

According to the place of residence, 46% of respondents were from New South Wales, 19% from Victoria, 18% from South Australia, 11% from Queensland and 6% from Western Australia.

According to the generation of diaspora, 32% moved from Croatia to Australia and 68% were born in Australia. Of those born in Australia, 50% have both parents that moved from Croatia to Australia, 11% have one parent that moved from Croatia to Australia, 4% have both grandparents or one grandparent that moved to Australia and 3% have their ancestors from Croatia.

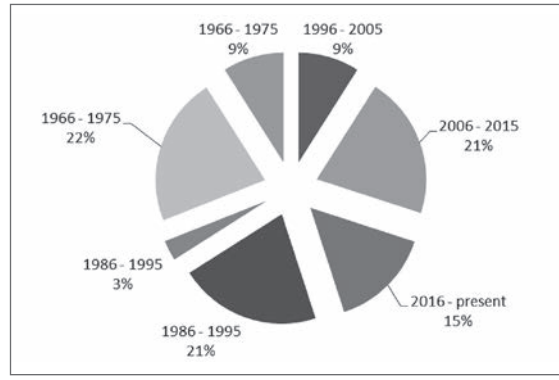

Source: Authors' analysis according to filled-in questionnaires

Picture 2: Period of immigration

The biggest number of respondents immigrated to Australia from 1966 to 1975 (22%) followed by those who immigrated from 1986 to 1995 and 2006 to 2015 (21%).

The most frequent reason for leaving Croatia was "to have a better quality of life" (42%) followed by "to find work or follow a particular carrier path" (18%). Among the other reasons given by respondents were to escape political persecution or war (12%), as well as to be closer to family, friends and a partner (12%). About 8% came as children with their parents and 6% stated that marriage or other non-specified reasons were the cause why they left Croatia.

Reasons for visiting Croatia and travel characteristics according to respondents' place of birth

About 95% of respondents visited Croatia at least one time. For respondents that still had not visited Croatia, the most important reason would be to visit the homeland, followed by a beachside holiday, sightseeing/visiting tourist attractions and honeymoon. Other significant reasons were visiting family and friends, attending important family events (birthdays, family reunions, etc.), nostalgia/homesickness, getting married and attending important traditional and religious events (e.g., Sinjska Alka, Vinkovačke jeseni, Assumption Day, Easter, Christmas, etc.).

Reasons rated as not important or slightly important were: attending important national holidays (e.g., Independence Day, Remembrance Day for Homeland War Victims, etc.), attending conferences, seminars, business meetings, using healthcare services (dental, rehabilitation, aesthetic, dermatologist, etc.), attending different educational programmes (seminars, workshops, training, etc.) and business (starting a business or expanding an existing business from abroad, looking

for investments opportunities, etc.). Other reasons that respondents gave were the following: connecting kids to their roots and family and allowing them to practice and learn their language, also to learn about the way of life in Croatia. “Curious about seeing the country my ancestors came from and understanding the kind of place Croatia is.”

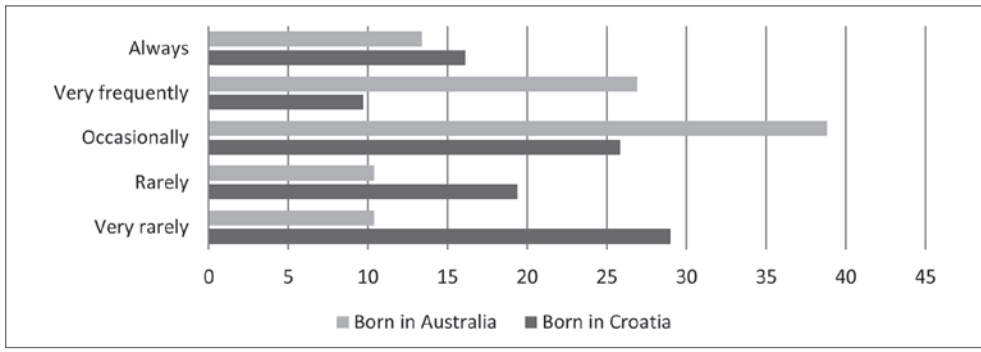

Source: Authors’ analysis according to filled-in questionnaires

Picture 3: Frequency of visiting other destinations outside Croatia when travelling to Croatia

During the trip to Croatia, they often visited some other destinations, mostly European countries and Bosnia & Hercegovina.

Members of Croatian Australian community born in Croatia

Of the 32% of respondents who moved from Croatia to Australia, 94% visited Croatia since moving to Australia. In the case of those who visited Croatia, the number of visits was as in the data distribution shown below.

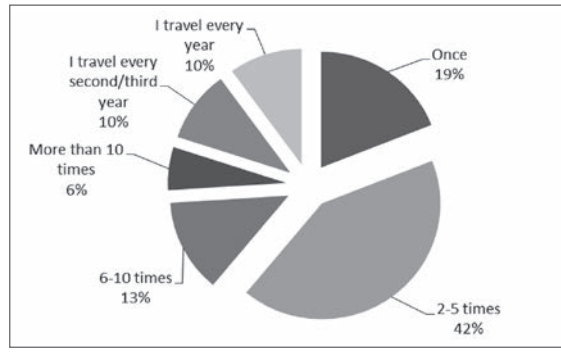

Source: Authors’ analysis according to filled-in questionnaires

Picture 4: Frequency of visits to Croatia since moving to Australia

Most respondents visited Croatia 2 to 5 times since residing in Australia (42%) and 10% visit Croatia every year.

The four most and least important reasons, drawn from all the reasons provided in the survey, are displayed in clustered column charts with a linear trendline based on the response very important/not important:

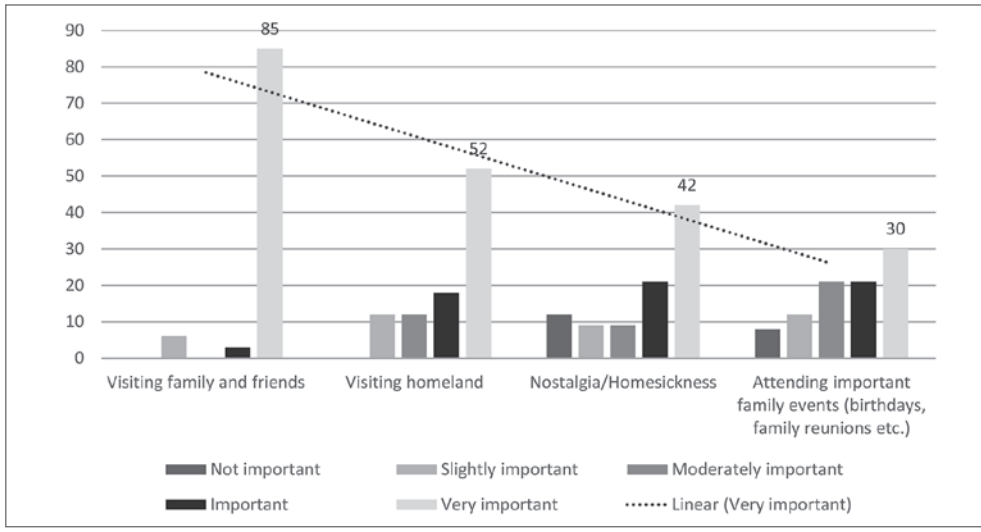

Source: Authors' analysis according to filled-in questionnaires

Picture 5: Reasons listed as very important (in %)

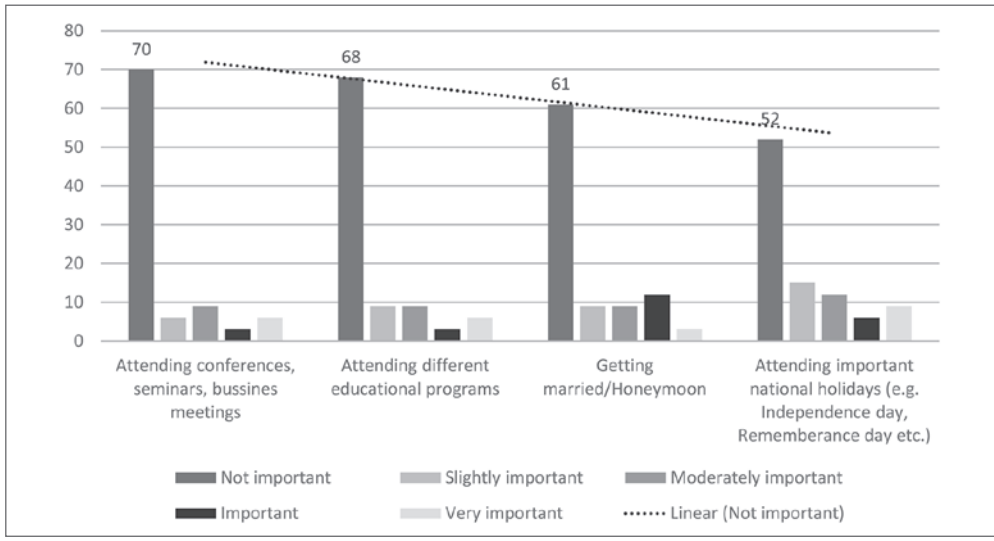

Source: Authors' analysis according to filled-in questionnaires

Picture 6: Reasons listed as not important (in %)

Visiting family and friends (85%) and visiting homeland (52%) were the most important motives for travelling to Croatia, followed by nostalgia (42%) and attending major family events (30%). Other important reasons were beachside holidays and sightseeing/visiting tourist attractions.

For more than 50% of respondents born in Croatia, the least important reasons were attending conferences (70%), attending different educational programmes (68%), getting married/honeymoon (61%) and attending national holidays (52%). Other less important reasons were attending important traditional and religious events (e.g., Sinjska Alka, Assumption Day, Easter, Christmas, etc.), business (starting a business or expanding an existing business from abroad, looking for investments opportunities, etc.) and using healthcare services (dental, rehabilitation, aesthetic, dermatologist, etc.).

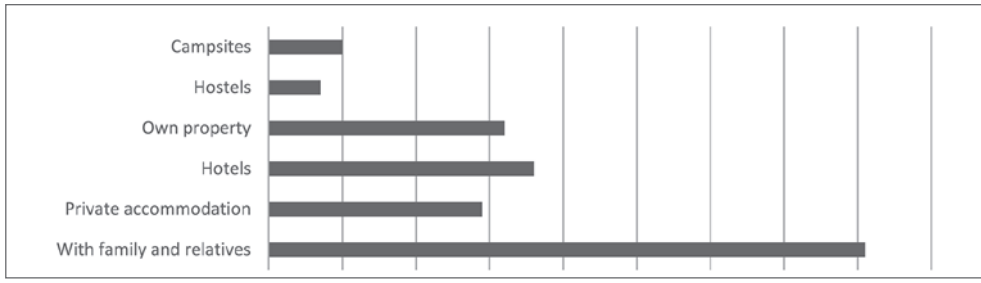

Source: Authors' analysis according to filled-in questionnaires

Picture 7: Type of accommodation facility used while visiting Croatia - multiple answers (in%)

About 80% of respondents stayed with their family and relatives, 36% stayed in hotels and 32% stayed in their own properties.

More than 80% travelled to Croatia with family members, 32% with their partners, 12% with friends and 28% travelled alone.

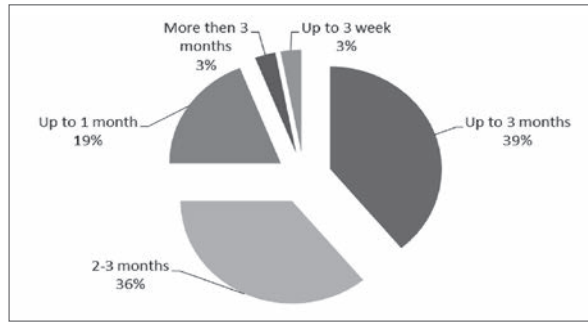

Source: Authors' analysis according to filled-in questionnaires

Picture 8: The average length of stay in Croatia

The average length of stay in Croatia was up to 2 months for 39% and 2 to 3 months for 36% of the respondents.

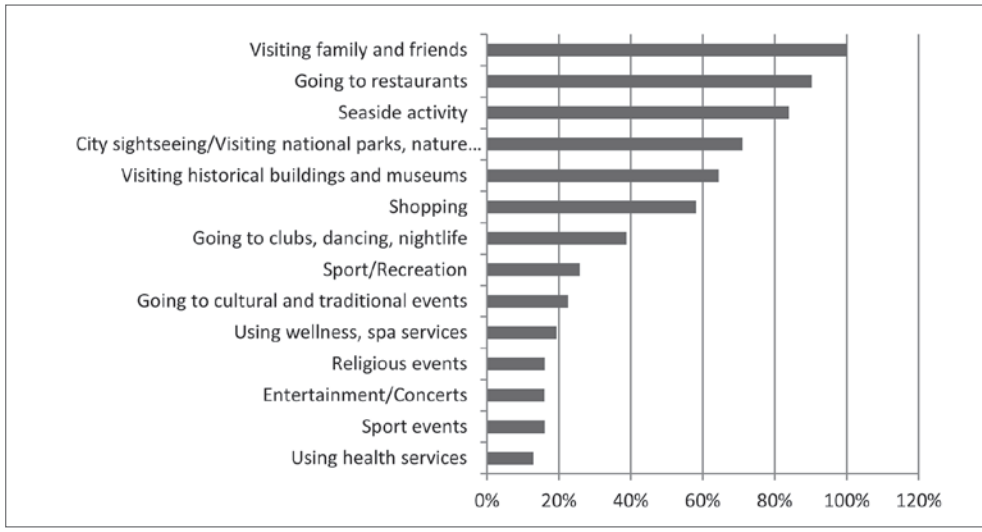

Source: Authors' analysis according to filled-in questionnaires

Picture 9: Activities while staying in Croatia – multiple answers

During their stay in Croatia, all of them visited family and friends, 90% went to restaurants, 84% did seaside activities, 71% went sightseeing or visited national parks and nature protected areas and 65% visited historical buildings and museums.

Fewer than 20% went to religious events, sports events, concerts and other entertainment events, and were using healthcare facilities, wellness and spa services.

Members of Croatian Australian community born in Australia

Of the 68% of respondents born in Australia, 96% of them visited Croatia.

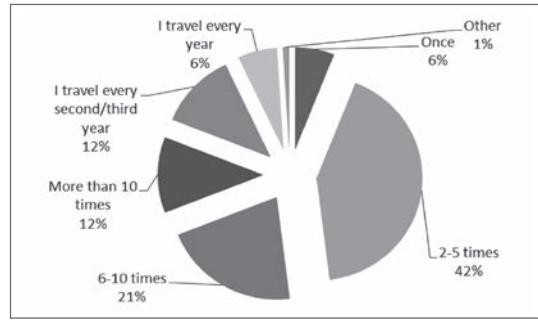

Source: Authors' analysis according to filled-in questionnaires

Picture 10: Frequency of visits to Croatia

Most respondents born in Australia visited Croatia 2 to 5 times until recently (42%). A higher frequency of visits, more precisely 6 to 10 times, was expressed by 21% of respondents, followed by those who visited Croatia more than 10 times (12%) and those travelling every second/third year (6%).

The four most and least important reasons for respondents born in Australia to visit Croatia, drawn from all the reasons provided in the survey, are displayed in clustered column charts with a linear trendline based on the response very important/ not important:

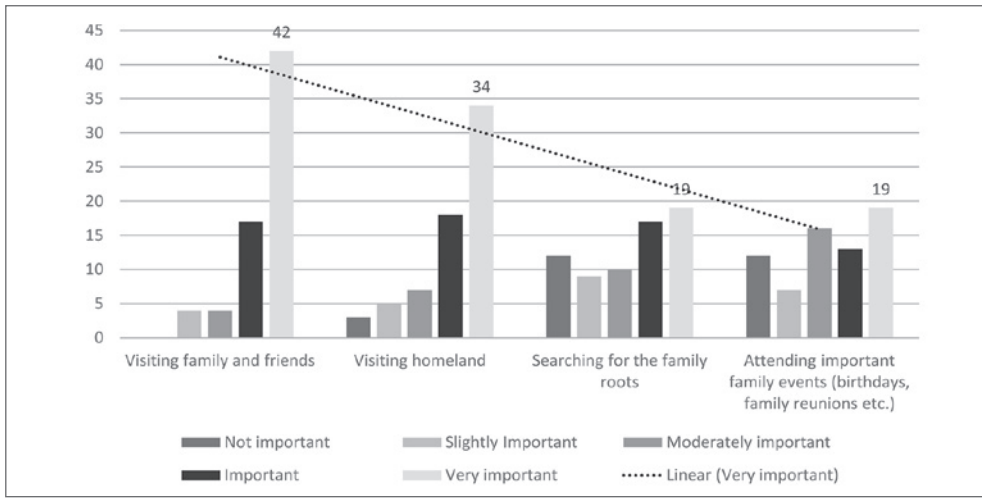

Source: Authors' analysis according to filled-in questionnaires

Picture 11: Reasons listed as very important (in %)

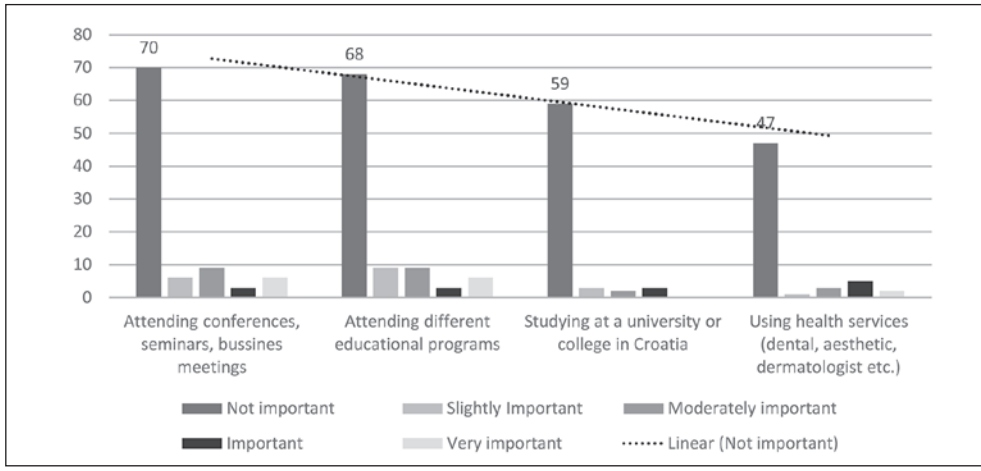

Source: Authors' analysis according to filled-in questionnaires

Picture 12: Reasons listed as not important (in %)

For respondents born in Australia, the most important motives for travelling to Croatia were visiting family and friends (42%) and visiting homeland (34%), searching for family roots (19%) and attending important family events (19%). Other reasons rated as important were beachside holidays and sightseeing/visiting tourist attractions.

The least important reasons were attending conferences, seminars, business meetings (70%), attending different educational programmes (68%), studying at a university or college in Croatia (59%) and using healthcare services (47%). Other less important reasons were travelling with their folk-dance group, football club, etc., business reasons (starting a business or expanding an existing business from abroad, looking for investments opportunities, etc.) and getting married followed by a honeymoon, attending important national holidays (e.g., Independence Day, Remembrance Day, etc.), attending important traditional and religious events (e.g., Sinjska Alka, Assumption Day, Easter, Christmas, etc.) and learning Croatian.

Respondents could express some other reasons for visiting Croatia in an open-type question. The reasons they mention were the following: a lovely place to visit, I love Croatia, skiing, to see if they have hopefully let go of Yugoslavianism, because Croatia is beautiful and Australia is not, I need my fix of beauty, it is easier to make friendships in Croatia, death anniversaries, invested and built a family home there, football.

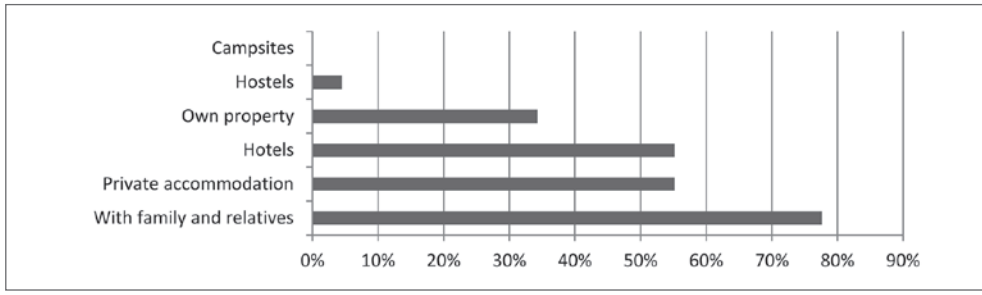

Source: Authors' analysis according to filled-in questionnaires

Picture 13: Type of accommodation facility used while visiting Croatia - multiple answers

Almost 80% of respondents born in Australia stayed with their family and relatives. Hotel accommodation and private accommodation were also widely used (55%). A significant number of respondents (34%) stayed at their own property.

They usually travelled with their family (79%). About 33% travelled alone, 31% travelled with friends and 27% with a partner.

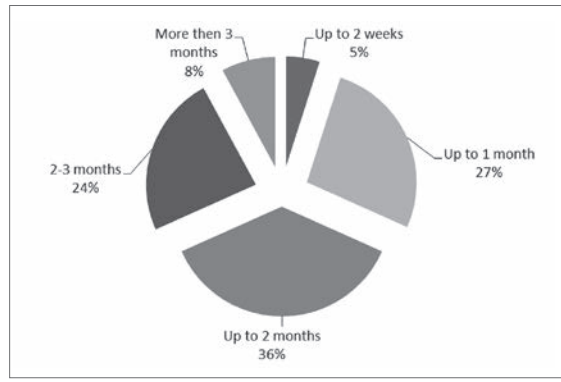

Source: Authors' analysis according to filled-in questionnaires

Picture 14: The average length of stay in Croatia

The average length of stay was up to 2 months (36%) and up to one month (27%). About 24% of respondents stayed 2 to 3 months, while much longer or shorter stays were not common.

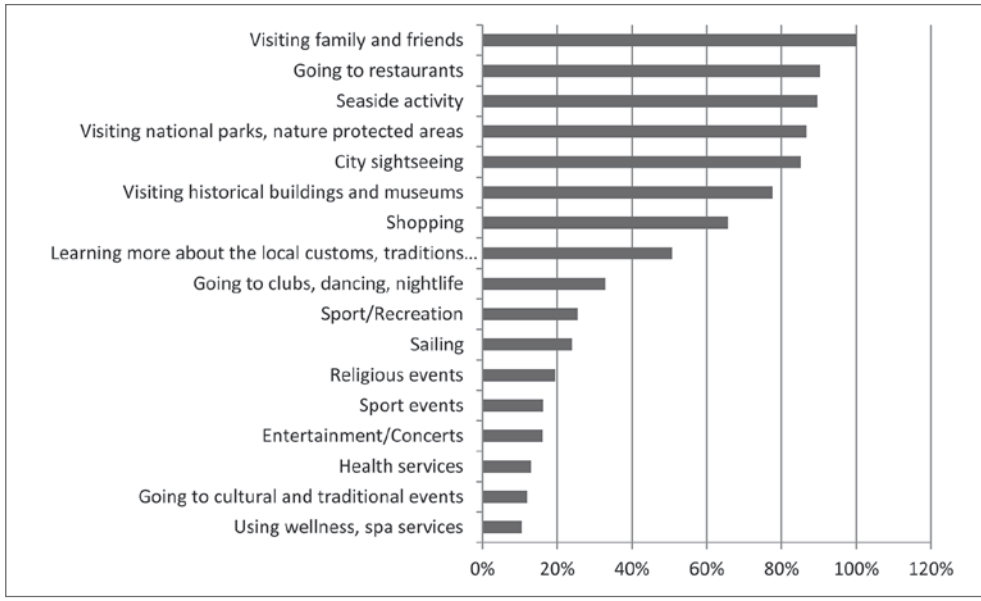

Source: Authors' analysis according to filled-in questionnaires

Picture 15: Activities while staying in Croatia – multiple answers

During their stay in Croatia, all the respondents visited family and friends, 90% visited restaurants and did seaside activities, (87%) visited nature protected areas, (85%) went on city sightseeing and (78%) visited historical buildings and museums.

Less common practice activities included: using wellness and spa services (10%), attending cultural and traditional events (12%), using healthcare services (13%) and attending sports events, concerts and other entertainment events (16%).

Evaluation of tourism and social development attributes

Respondents who visited Croatia were asked to rate the social and tourism development attributes of Croatia.

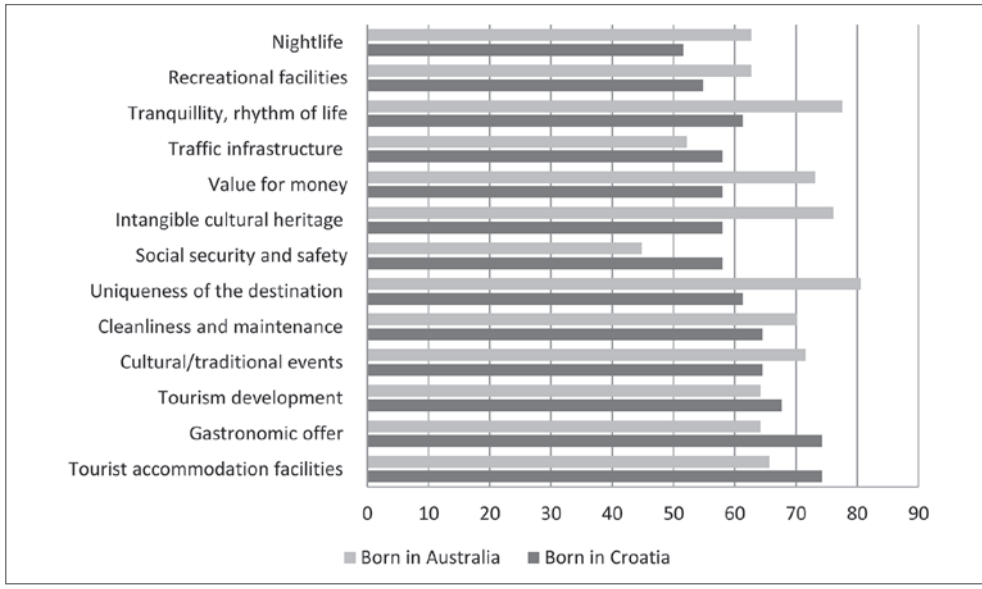

Source: Authors' analysis according to filled-in questionnaires

Picture 16: The best-rated tourism development attributes of Croatia according to the respondents' place of birth (rated as good or very good in %)

Respondents rated very positively all tourism development attributes. More than 75% of respondents born in Australia and about 60% of those born in Croatia were very satisfied with the uniqueness of the destination, tranquillity, pace of life and intangible cultural heritage in Croatia.

Respondents born in Australia rated the standard of living in Croatia (42% rated as good and very good and 33% as acceptable) better than respondents born in Croatia (29% rated as good and very good and 39% as acceptable).

About 50% of both groups of respondents rated the shopping opportunities and nautical tourism infrastructure as good and very good. 38% of respondents born in Croatia rated health tourism infrastructure good or very good and 32% as acceptable. The same percentage of respondents born in Australia considered healthcare tourism infrastructure to be good or very good, while 31% were unable to reply.

The lowest rated attribute was the political development, followed by investments opportunities and economic development.

Table 1: The importance of involving following activities in the process of developing diaspora tourism (rated agree or strongly agree in %)

Activities	Born in Croatia	Born in Australia
Better cooperation between state, educational and cultural institutions with Croatian communities in the diaspora.	67.7	58.2
Better cooperation between Croatia and Croatian communities in the diaspora.	64.5	65.7
Attractive tourist programmes tailor-made for diaspora (e.g., programmes for the study of culture, art, folklore, etc., programmes for different groups, e.g., young people, students, seniors, etc.	61.3	61.2
Better online promotion of Croatia as a tourist destination (on social media, YouTube, etc.).	58.1	52.2
Better perception of Croatia as a tourist destination.	48.4	47.8
Better awareness of cultural and historical heritage.	48.4	56.7
Better air transport connections.	45.2	61.2
Better awareness of Croatian intangible heritage.	45.2	53.7

Source: Authors' analysis according to filled-in questionnaires

According to 2/3 of respondents, the most important activities that needed to be improved to further develop diaspora tourism were the cooperation of state, educational and cultural institutions with Croatian communities in the diaspora and between Croatia and Croatian communities in the diaspora in general, as well as offering attractive tourist programmes tailored to the diaspora (e.g., programmes for the study of culture, art, folklore, etc., programmes for different groups, e.g., young people, students, seniors, etc.).

Respondents born in Australia also gave their comments on what is lacking for the development of diaspora tourism. Their suggestions were the following: locals seem to dislike the diaspora, make dual citizenship easier, the politicians in power seem to want to develop closeness with Serbia by alienating the diaspora, at main gateway airports, everything seems to still run behind schedule, never on time - like years ago when it was Yugoslavia, the need to change the perspective of Croatians who arrived here after 2nd World War and their generations that connects our awesome heritage only to food and nationalism, ability to find accommodation and tourist events (festivals, music gigs) on a reputable all-encompassing site.

There were some positive comments, such as the social media video campaigns were highly effective, and the brand of Croatia was strong.

Plans for visiting Croatia and the importance of national identity

Most respondents (77%) born in Croatia stated that they would visit Croatia in the future, with 13% very likely and 9% likely.

Almost 70% of Australian-born respondents intended to return to Croatia in the future, with 15% very likely and the same amount likely.

Of those who had not visited Croatia yet, 60% planned to do so in the future and 40% would definitely do so.

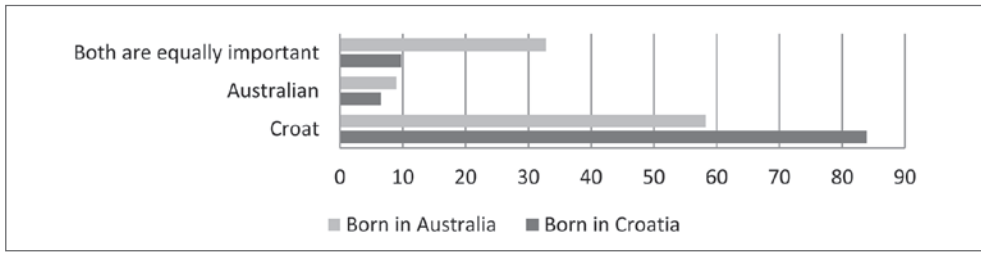

Source: Authors' analysis according to filled-in questionnaires

Picture 17: Ethnic identity (in%)

About 84% of respondents were born in Croatia, and almost 60% of their descendants identified themselves as Croats. For 26% of respondents born in Australia, both were equally important.

For 81% of respondents born in Croatia, the national identity was very important, for 13%, it was important, while 6% could not decide. Their descendants considered the identity slightly less important, (69%) rated it as very important, 23% as important and 6% as not important, but it still played a significant role in their lives.

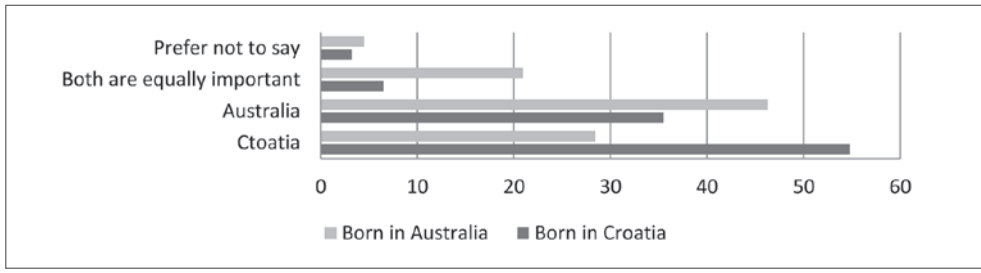

Source: Authors' analysis according to filled-in questionnaires

Picture 18: Which feels more like home - Australia or Croatia (in %)

More than half of respondents born in Croatia (55%) considered Croatia to be their homeland, while 46% of their descendants born in Australia considered Australia to be their homeland. About 20% of second and third diaspora generations considered both equally important.

Discussion and conclusion

The study found that Croatian Australians are a potential market segment for diaspora tourism that can be developed by fostering cooperation between Croatia and the Croatian community and by improving tourism marketing efforts/skills in targeting this specific segment. The Croatian Australian community is motivated, interested, and they expressed the intention to visit or revisit their homeland in the future. About 70% of the respondents planned to visit or revisit Croatia.

The members of the Croatian diaspora in Australia remain connected to their country of origin. Most respondents born in Croatia (84%) identified themselves as Croat and felt Croatia was their home (55%), whereas 58% of those born in Australia identified themselves as Croat and only 28% felt Croatia was their home. For about 33% of respondents born in Australia, both identities (Croatian and Australian) were equally important.

The most common reasons for visiting Croatia were to see family and friends, as well as to see the homeland. Although these reasons were rated as most important by all generations of diaspora, there were significant differences in the intensity between those born in Croatia and those born in Australia. Croatian Australians often combined visiting family and friends with attending important family events, searching for the family roots, having a beachside holiday and sightseeing/visiting tourist attractions.

When evaluating the quality of tourism and other facilities, the respondents expressed very high levels of satisfaction with the entire stay in Croatia. The highest-rated elements of tourist supply were uniqueness of the destination (natural resource attraction, historical and cultural identity), intangible cultural heritage (oral traditions, performing arts, local knowledge, traditional skills, etc.), the peaceful pace of life, accommodation facilities, gastronomy (variety and quality), recreational facilities, nightlife, cultural/traditional events and cleanliness and maintenance of beaches. They demonstrated a very low level of satisfaction with the political development, investments opportunities and economic development.

Croatia needs to pay more attention to its diaspora, which is neglected as a potential market segment. It is important to improve cooperation between state, educational and cultural institutions with Croatian communities in the diaspora and

between Croatia and Croatian communities in the diaspora in general. The travel and tourism industry should improve the knowledge of this market segment, design and market attractive tourist programmes tailor-made for the diaspora (e.g., programmes for the study of culture, art, folklore, etc., programmes for different groups, e.g., young people, students, seniors, etc.), improve online promotion and perception of Croatia as a tourist destination. More efforts should be made to promote Croatia's healthcare tourism offer as developing health tourism has become one of the main goals of the Croatian tourist office.

However, this study had some limitations. When it comes to the place of residence, 46% of respondents resided in New South Wales while there were no respondents from Australian Capitol Territories (Canberra) and Tasmania. The structure of respondents by the place of residence did not have a significant impact on the results of the study but having a more diverse structure would have been an advantage. Regarding the generation of diaspora, more than 2/3 of respondents belonged to the first generation (both parents had moved from Croatia to Australia) which probably means that they still had strong ties with the motherland. Future studies should involve more members of the second and third diaspora generation, whose perception of what it means to "be Croatian" and the actual bonds with the country of origin have become somewhat blurred.

References

1. Ben-Moshe, D., Pyke, P. & Andreevski, O. (2012). The Macedonian Diaspora in Australia: Current and Potential Links with the Homeland, Report of an Australian Research Council Linkage project. Available at https://www.researchgate.net/publication/305348953_Diasporas_in_Australia_current_and_potential_links_with_the_homeland
2. Ben-Moshe, D., Pyke, J. & Baldassar, L. (2012). Diasporas in Australia: current and potential links with the homeland, Citizenship and Globalisation Research Papers Series, Vol.3. No. 4., Centre for Citizenship and Globalisation, Deakin University, Australia, pp.1-25. Available at https://www.researchgate.net/publication/305348953_Diasporas_in_Australia_current_and_potential_links_with_the_homeland
3. Butler, R. (2003). Relationships between Tourism and Diasporas Influences and Patterns, In: Espace, Populations, Sociétés (2). Tourisme et dynamiques démographiques. pp. 317-326. Available at https://www.persee.fr/doc/espos_0755-7809_2003_num_21_2_2084

4. Cambridge Dictionary. Available at https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/diaspora
5. Coles, T. & Timothy, D. J. (2004). 'My field is the world': Conceptualizing diasporas, travel and tourism. In T. Coles & D. J. Timothy (Ed.), Tourism, diasporas and space (pp. 1-29). London: Routledge
6. Collins - Kreiner, N. & Olsen, D. (2004). Selling Diaspora: Producing and Segmenting the Jewish Diaspora Tourism Market. Available at https://www.researchgate.net/publication/288823377_Selling_Diaspora_Producing_and_Segmenting_the_Jewish_Diaspora_Tourism_Market
7. Central State Office for Croats Abroad, Croatian Diaspora in Australia. Available at https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh-2463/croatian-diaspora/croatian-diaspora-in-australija/2467
8. Hall, C. M. & Duval, D. T. (2004). Linking Diasporas and Tourism, Transnational mobilities of Pacific Islanders resident in New Zealand. In: T. Coles & D. J. Timothy (2004). Tourism Diasporas and Space, Routledge, London
9. Huang, W. J., Haller, W. J. & Ramshaw, G. P. (2013). Diaspora Tourism and Homeland Attachment: An Exploratory Analysis, Tourism Analysis, Vol. 18., pp. 285-296. DOI: 10.3727/108354213X13673398610691 Available at https://www.researchgate.net/publication/270016839_Diaspora_Tourism_and_Homeland_Attachment_An_Exploratory_Analysis
10. Huang, W. J., Ramshaw, G. P. & Norman, W. C. (2015). Homecoming or tourism? Diaspora tourism experience of second-generation immigrants, Tourism Geographies, An International Journal of Tourism Space, Place and Environment, 18 (1). DOI: 10.1080/14616688.2015.1116597 Available at https://www.researchgate.net/publication/287146639_Homecoming_or_tourism_Diaspora_tourism_experience_of_second-generation_immigrants
11. Huang, W. J., Norman, W. C. & Ramshaw, G. P. (2016). Home Away from Home: Diaspora Tourism and Transnational Attachment of Second-Generation Chinese Americans, Tourism Travel and Research Association: Advancing Tourism Research Globally. Available at https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=1773&context=ttra
12. Knezović, S. & Grošinić, M. (2017). Migration trends in Croataia. Available at https://irmo.hr/wp-content/uploads/2017/03/HSS-Migration-Trends-2017-02-KB-za-tisak2.pdf
13. Mesarić Žabčić, R. (2012). The Importance of the Croatian Diaspora for the development of the Republic of Croatia; Examples from Australia and USA. Available at file:///D:/Korisnik/Downloads/Mesaric_130_147%20(1).pdf

14. Mesarić Žabčić, R. & Perić Kaselj, M. (2018). Iseljenički turizam kao promotor, generator i potencijal razvoja Međumurske županije, pp. 133-142, Zbornik radova 4. međunarodnog kongresa o ruralnom turizmu, D. Katica (Ur.), Zagreb: Klub članova Selo.
15. Newland, K. & Taylor, C. (2010). Heritage Tourism and Nostalgija Trade: A Diaspora Niche in the Development Landscape, Migration Policy Institute. Available at https://www.migrationpolicy.org/pubs/diasporas-tradetourism.pdf
16. Nguyen, T. H. & King, B. (2004). The Culture of Tourism in the Diaspora, The case of the Vietnamese community in Australia. In: T. Coles & D. J. Timothy (2004). Tourism Diasporas and Space, Routledge, London
17. Skoko, B. (2014). Uloga hrvatskih iseljenika u procesima stvaranja imidža Hrvatske u svijetu. U C. Hornstein Tomić, I. Hristić, F. Majetić, I. Sabotić, M. Sopta (Ur.) Zbornik radova Hrvatsko iseljeništvo i domovina, pp. 249-260., Zagreb: Institut Ivo Pilar. Available at https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/zbornici/45/Iseljen_knjb_249.pdf
18. Stephenson, L. M. (2004). Tourism, Racism and UK Afro-Caribbean Diaspora. Available at https://www.researchgate.net/publication/271273642_Tourism_Racism_and_the_UK_Afro-Caribbean_Diaspora
19. Wong, M., Pinto, P. & Silva Joao, A. (2017). Diaspora Tourism: The Case of Timor Leste, Tourism, Vol. 65., No.2., Zagreb, pp. 218-233.

Hrvatska dijaspora kao tržišni segment za turističku industriju: primjer Australije

Sažetak

Hrvatska ima snažnu tradiciju prekomorskih migracija što je dovelo do razvoja specifičnih identiteta dijaspore, vezanih i za zemlju domaćina i za daleku 'izvornu domovinu'. U slučaju hrvatskih Australaca, druge generacije dijaspore, a posebno treće generacije, ideja o hrvatskom identitetu, percepcija što znači 'biti Hrvat' i stvarne veze s njihovom zemljom podrijetla postaju pomalo nejasne. Iako poticaji za putovanje i doživljavanje 'izvorne domovine' jesu snažni, upitno je predstavlja li 'tradicionalni' apel da se vidi zemlja podrijetla učinkovit motiv generacijama dijaspore koje se mogu smatrati potpuno integriranim i prilično distanciranim od njihove matične domovine. Hrvatska mora posvetiti više pažnje svojoj dijaspori koja je zanemarena kao potencijalni tržišni segment. U radu se na slučaju hrvatskih Australaca analizira hrvatska dijaspora kao tržišni segment za turističku industriju. Ciljevi ovog rada su: izvršiti analizu postojeće literature o relevantnim pitanjima 'turizma dijaspore' i identificirati glavne karakteristike i motive australske dijaspore kao tržišnog segmenta za turističku industriju. U svrhu istraživanja identificirana su posebna pitanja od značaja za 'turizam dijaspore' i empirijsko istraživanje provedeno je među pripadnicima hrvatske australske zajednice.

Ključne riječi: *turizam dijaspore, hrvatska zajednica u Australiji, empirijsko istraživanja, Hrvatska*

Ljubiša R. Mitrović, profesor emeritus
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
ljubisa.mitrovic@filfak.ni.ac.rs

Dragana Lj. Mitrović, saradnik
Centar za balkanske studije, Niš
galagrey@yahoo.com

Dunja Z. Veličković
Univerzitet u Nišu, Inovacioni centar, Niš
velickovicdunja@gmail.com

Globalizacija, seoba elita znanja i nova kolonija dijaspore[1]

Apstrakt

Živimo u eri uspona novih tehnologija trećeg i četvrtog razvojno-civilizacijskog talasa, koje iz temelja menjaju strukturu i dinamiku savremenog društva. Na delu su snažni migracioni procesi prostorne i socijalne pokretljivosti stanovništva globalnim prostranstvom. U fokusu naše analize je uticaj procesa globalizacije na mobilnost ljudskog/obrazovnog kapitala, na seobu elita znanja i formiranja novih kolonija dijaspore. U radu se razmatraju promene u profesionalnom sastavu globalnih radnih migracija, smena industrijskog proleterijata intelektualnim, tj. kognitarijatom, kao akterom novih proizvodnih snaga i integralnim delom transnacionalne globalne hiper-klase (Žak Atali). Analiziraju se sociološka obeležja ove društvene grupe sa visokim koeficijentom profesionalne mobilnosti, indeksa socijalne mobilnosti unutar sveta transnacionalnih korporacija, ali i šire na skali socijalne moći u savremenom društvu. Razmatra se ambivalentna uloga elite znanja u društvenim borbama između snaga kapitala i lepeze razuđenog sveta modernog rada. Poseban deo razmatranja odnosi se na analizu inovaciono-razvojninh potencijala ove vrste intelektualne dijaspore za brži razvoj matice (zemalja porekla) i traga se za odgovorom na pitanje zašto cirkularna mobilnost elita sporo teče, kao i kakve su mogućnosti i pretpostavke da u perspektivi razvoja čovečanstva seoba elita znanja bude u funkciji svih delova sveta.

Ključne reči: *globalizacija, smena elita rada i znanja, kognitarijat, nova kolonija dijaspore za odnos matice i dijaspore.*

[1] Rad je nastao u okviru Projekta koji u 2021. godini realizuje Inovacioni centar Univerziteta u Nišu: 451-03-9/2021-14/ 200371

Dijaspora je danas globalni fenomen, koji svoj uticaj vrši na „obe obale“, u oba pravca: i u zemljama doseljavanja i u društvima svog porekla (ulogu vektora modernizacije, društvenog napretka, intelektualnog oslobođenja, razvoja i pomirenja).

Amin Maluf

U savremenosti dijasporu čine ljudi/grupe razapete između dva sveta: lokalnog i globalnog. Industrijski proletarijat, danas zamenjuje intelektualna radna snaga – kognitarijat, kao akter novih proizvodnih snaga „budućnosti koja je počela“.

Antonio Negri

Kantovski princip „kosmopolitskog prava“ kao prirodnog prava na posetu i kao prava na kretanje ljudi na planetarnom mivou, postao je realnost skoro na svakoj tački planete. Menjati mesto, deliti jedan isti svet, postalo je tehnički ostvarivo.

Mišel Ažije

1. Kontroverze o globalizaciji kao megafenomenu/megatrendu i multikompleksnim višedimenzionalnom pritivurečnom svetskom procesu

Nijedna pojava u savremenosti, u poslednjih trideset godina nije praćena tako brojnim kontroverzama kao proces globalizacije. Polemike i rasprave su se kretale u širokom dijapazonu: od njenih uzroka i posledica, preko prirode i suštine, do budućnosti i efekata po čovečanstvo, civilizaciju i svet. One su vođene snagom naučne logike i metodologije istraživanja ali ideološke i političke strasti.

Atmosfera u javnoj rapsravi folklorno je podsećala na eru ranih godina nastanka procesa industrijalizacije u Evropi i svetu koja je praćena brojnim predrasudama i sukoba između konzervativaca, ruralnih romantičara – koji su u industrijalizaciji videli bauka koji će porušiti njihove ideale o tradicionalnih zajednicama, dok su liberali/naprednjaci pozdravili uvođenje industrije kao sile modernizacije i razvoja, nastajućeg modela društva, snaćnog generatora njegove trancziije i istorije progresa.

Dejvid Held je u svojoj studiji *Globalna transformacija* (1999) sačinio tipologiju različitih pristupa fenomenu globalizacije u savremenoj literaturi, praveći distinkciju između hiperglobalista, skeptika i transformacionista.

Tabela br. 1: Konceptualizacija globalizacije: tri tendencije

	Hiperglobalisti	Skeptici	Transformacionalisti
Šta je novo?	Globalno doba	Ekonomski blokovi, slabija geouprava nego u ranijim periodima	Nivo globalne međupovezanosti bez presedana u istoriji
Dominantne karakteristike	Globalni kapitalizam, globalna uprava, globalno građansko društvo	Svet koji je manje međuzavistan nego krajem devedesetih godina XIX veka	„Gusta“ (intenzivna i ekstenzivna) globalizacija
Moć nacionalnih vlada	Opada ili se urušava	Povećana ili ojačana	Rekonstruisana, restruktuirana
Pokretačke sile globalizacije	Kapitalizam i tehnologija	Vlade i tržišta	Kombinovane sile modernosti
Dominantan motiv	McDonalns, Madona itd.	Nacionalni interes	Transformacija političke zajednice
Konceptualizacija globalizacije	Kao preuređenje okvira ljudskog delanja	Kao internacionalizacija i regionalizacija	Kao preuređenje međuregionalnih odnosa i delanja sa distance
Istorijska putanja	Globalna civilizacija	Regionalni blokovi/sukob civilizacija	Neodređena: globalna integracija i fragmentacija
Krajnji argument	Kraj nacionalne države	Internacionalizacija zavisi od pristanka i podrške vlada	Globalizacija transformiše moć vlade i svetsku politiku

Izvor: Adapted from David Held et al., *Global Transformations*, (Cambridge: Pollity Press, 1999),10.

Ova tipologija govori i o različitom odnosu aktera globalizacije – u rasponu od njene idolatrije/fetišizacije, preko negacije i osporavanja svakog pozitivnog učinka, do realističkog dijalektičkog uvida njenih pozitivnih i negativnih učinaka u novoj velikoj transformaciji savremenog sveta, civilizacije, društva i čoveka.

Sociološka interpratacija ovog megafenomena, sledeći teorijsko-metodološko načelo totaliteta, mora razlikovati normativni model i empirijski, tj. određene različite učinke ovog procesa u kontekstu trodelne slike globalnog svetskog sistema (centra, periferije i poluperiferije), kao i diferencirano razlučiti različite tipove/tj. modele globalizacije koji se realizuju u društvenoj praksi/istoricitetu u našoj savremenosti.

U prilogu, koji vam predstavljamo, mi se služimo sintezom Volerstinovog i Bekovog teorijskog koncepta *globalizacije*, u kojoj se razlikuje šta je globalizacija, kao objektivni proces vezan za novu strukturu proizvodnih snaga i svetske podele rada, od *globaliteta*, kao specifične mreže društvene sturkture koja se izgrađuje na ontološkoj osnovi novih tehnologija trećeg i četvrtog razvojnocivilizacijskog talasa, od *globlaizma*, kao ideologije novog poretka nejednakosti i moći; kao što se, takođe, pravi distinkcija između asocijativnog i atnagonističkog/odnosno socijaldarvinističkog i neokolonijalističkog tipa globlalizacije.

Upravo polazeći od ovog teorijskog pristupa, na osnovu teorijske i empirijske građe/studija i literature o ovim megatrendovima, koja od početka 21. veka enormno raste – mogli smo u našim dosadašnjim studijama dodatno izgraditi određene distinkcije i kritički analizirati protivurečnu praksu globalizacije u savremenom društvu, i razlučiti ideološke koncepte od realnih društvenih tokova i učinaka.

U vezi s tim, podsećamo da smo u radovima počev od studije *Savremene društvene strategije razvoja i akteri* (1996), *Globalizacija i njeni akteri,* pa zaključno sa *Uvodom u studije globalizacije* (2013) jasno ukazivali na razliku između asocijativnog i antagonističkog tipa globalizacije, izvodeći ovu distinkciju na osnovu odnosa rada i kapitala u sistemu raspodele globalne moći: korporacijske apsolutizacije kapitala i procesa nejednake razmene rada i eksploatacije, distribucije društvene moći u različitim zonama svetskog sistema.[2] Naravno, drago mi je što su i drugi istraživači, iz sveta i sa prostora bivše Jugoslavije, došli do sličnih rezultata, beveći se kritičkom svetskosistemskom analizom procesa globalizacije u našoj savremenosti.[3]

Svi ovi i brojni drugi autori od intelektualnog integriteta, visoko su profesionalni i kritički istraživači su protivurečne procese globalizacije u savremenosti, dajući naučni doprinos razumevanju ove pojave.

Globalizacija kao megafenomen ima brojne dimenzije: a) tehnološku; b) ekonomsku; c) društvenu; d) kulturnu; e) političku. Ona se javlja kao izvoz napretka proizvodnih snaga, vezanih za tehnologije trećeg i četvrtog razvojno-civilizacijskog talasa, ali i kao oblik globalne podele rada i svetskog ržišta kao umrežene društva visoke međuzavisnosti u globalnom sistemu kao oblik internacionalizacije nauke i obrazovanja i pojava tranzicione planetarne kulture i kao nastajuća forma čovečanstva kao zajednice građana i naroda sa globalnim ambicijama regulacije i upravljanja.

U realnosti savremenog svetskog društva, nažalost, danas dominantno funkcioniše asimetrični antagonistički (neokolonijalni) model globalizacije čije se pogubne posledice ogledaju u sve većim kalsnim i regionalnim društvenim nejednakostima i rastutenzija i procesa naoružanja, intervencionizma i svojevrsnog socijaldarvinizma, tj. geostrateških međunarodnih sukoba u funkciji ostvarivanja ciljeva geopolitike resursa i novog prekrajanja mape sveta. Ovakva praksa neoliberalnog globalizma može se pretvoriti u neototalitarizam i uvući svet u dublju ne samo ekonomsku i ekološku krizu već i novu ratnu apokalipsu. Otuda se – s pravom – na poslednja dva

---

[2] Radi se o studijama Lj. Mitrovića objavljenim u Beogradu i Kosovskoj Mitrovici od strane Insituta za političke studije i Filozofskog fakulteta.

[3] Videti o tome opširnije radovima Jozefa Stiglica, Mišela Čusudovskog, Aleksandra Panarina, Džona Greja, Pjera Burdijea. Od studija sa ovom tematikom, od autora sa prostora jugoistočne Evrope, posebno cenim istraživanja: Adolfa Dragičevića, Slavka Kuljića, Miroslava Pečujlića, Zorana Vidojevića.

susreta svetskih lidera u Davosu, na Socijalnom forumu, upozorilo: na potrebu promene modela globalizacije i kapitalističkog sistema. Naime, kineski predsednik se založio za „globalizaciju sa ljudskim licem“, koja bi služila svim građanima i narodima sveta, a Klaus Švab, direktor ovog foruma – za remoralizaciju globalizacije i promenu sistema koji je doveo do ekstremnih nejednakosti u svetu.

2. Globalizacija i globalne migracije

U svojoj fundamentalnoj studiji Kapital, *Karl Marks*, taj prvi vesnik globalizacije, pisao je o moći procesa industrijalizacije da koncentriše i centralizuje kapital i stanovništvo (radnu snagu) u internacionalnom kontekstu. Od prve industrijske revolucije do savremene četvrte robotičko-informativne, na osnovu tehnološkog ritma promena i podele rada, razvile su se brojni oblici spoljnih migracija stanovništva: regionalni, kontinentalni i transkontinentalni/globalni.

Socijalni demografi sačinili su tipologiju oblika spoljnih migracija: a) tradicionalne pečalbarske radne migracije; b) ratne seobe; c) političke migracije/posle Drugog svetskog rata; d) industrijske migracije gastarbajterske (plavi okovratnici); e) savremene migracije visokoobrazovane radne snage (intelektualni proleterijat/kognitarijat; f)digitalne migracije (frilenseri, nova vrsta digitalnih nomada/pečalbara u eri pandemije COVID-19).

U našem radu u fokusu analize nalaze se migracije intelektualnog proleterijata („odliv mozgova“, kognitarijat), *seobe elita znanja i formiranja novih kolonija intelektualne dijaspore*, širokog spektra: intelektualni izvori usluga u brojnim delatnostima, istraživači-naučnici, menadžeri, profesori, studenti...

U eri globalizacije povećana je internacionalna prostorna i socijalna mobilnost stanovništva na svetskom tržištu rada. Pojavili su se i nove forme migracija. Pored radno-profesionalnih i obrazovne, kao novi profili migranata. Uspon novih tehnologija i nastanak faze informatičkog postindustrijskog društva znanja, doveo je do smene uloga i značaja sektora privređivanja, industrijski proleterijat, potiskuje visokoobrazovana radna snaga. Na delu su procesi velikih seoba radne snage iz sekundarnog u tercijarne i kvartalne sektore rada. Elektronika, informatika i robotika dovele su do promene aktera i profila proizvodnih snaga. Sve je dominantnija upotreba intlektualnog rada i visokoobrazovanih kadrova u svim sektorima privređivanja, usluga i prometa. Na ovom fonu primetan je rast „belih okovratnika“ ali i inženjerskog menadžerskog kadra, kao i istraživača naučnika i inovatora u razvojnim centrima korporacija. Uspon intelektualnog rada, obrazovnog kognitivnog kapitala, doveo je do zaključka o sve većem značaju meritokratskih sposobnosti i ulozi elita znanja, kognitarijata u savemenim procesima transnacionalnih seobama/migracijama i socijalne mobilnosti u TNC korporacijama u svetu.

Najnoviji podaci o potrebama zapošljavanja na globalnom tržištu rada posebno je vezana za sektore digitalnih i inovativnih tehnologija, u oblastima informacione i komunikacione tehnologije, naučne, profesionalnte tehničke delatnosti, poslovnih i finansijskih usluga. Najtraženiji profili stručnjaka se traže jesu iz oblasti veštačke inteligencije, genetičkog inženjeringa, medicine, stomatologije, razvoja softvera, veb-programiranja. Rečju, elita znanja i inovatorsko-razvojnih sposobnosti.

U sastavu globlanih migracija sve je više visokoobrazovanih kadrova, te se govori o fenomenu „odliva mozgova“ ali i studenata koji studiraju na prestižnim univerzitetima u svetu. Demografi i drugi socijalni analitičari konstatuju: da je danas preko 200 miliona radnika migranata koji žive u drugim zemljama van svoje matice, kao i oko 4 miliona studenata studira van svoje zemlje (najveći broj je Kineza).

21. vek označen je kao era globalnih migracija koje su dovele do fenomena dijasporičnosti savremenog sveta. Generalna skupština OUN je 18. decembar proglasila za Međunarodni dan migranata.

I dok o ovom globalnom fenomenu migracija, ruski filozof *Aleksandar Panarin* piše kao o dezerterstvu elita znanja, francuski antropolog *Mišel Ažije* piše o globalnim migrantima kao obliku transnacionalnih kretanja, u ekonomiji i na tržištu rada, kao novim kosmopolitima, koje će surovi život naterati da žive na nekoliko mesta gotovo istovremeno. Treći, pak, pišu o ovom fenomenu kao o fenomenu planetarnih nomada u eri globalizacije.

Demografi i drugi socijalni analitičari prezentovali su najnovije podatke i prognoze o migracionim procesima u svetu.[4]

Tabela br. 2: Migranti u svetu – dinamika

2000. godine – 175 miliona
2020. godine – 200 miliona
2050. godine – 250 miliona

Tabela br. 3: Učešće studenata među migrantima u svetu

1980. godine – 800 hiljada
1990. godine – 1 milion
2000. godine – 1,5 miliona
2020. godine – 3,5 miliona

[4] Podaci za tabele 2 i 3 preuzeti su iz studije *Globalni problemi savremenosti*, Grupa autora, Moskovski državni institut za međunarodne odnose, Moskva 2010, str. 270-271.

Zapažanja su istraživača da se u okviru procesa globalnih migracija menja struktura migranata, broj visokoobrazovanih i žena. Govori se o fenomenu feminizacije migracionih procesa. Takođe, pojavljuju se i novi oblici migracija: pored klasičnih oblika radnih migracija, zatim usled ratnih sukoba/prirodnih katastrofa i pandemija: sve su češće nove forme: biznis migracije, bračnih migracija, migracija investitora, migracija visokoobrazovane elite znanja (naučnika, istraživača, inovatora), turističkih migracija; pojave digitalne migracije (digitalnih pečalbara) migracija kriminalnih grupa (trefiking, preprodavaca oružja, narkoticima...).

U 21. veku, veku dijaspore, najmnogobrojnije dijaspore su: kineska (sa 90 miliona migranata raseljenih u 150 država širom sveta), zatim indijska i meksička. Najčešće destinacije migranata su pored SAD, Kanada, Nemačka i Francuska.

Istraživači pišu o fenomenu masovnih migracija iz postsocijalističkih društvava: bivšeg Sovjetskog saveza, zemalja istočne evrope i Balkana. Takođe i iz ovih zemalja promenila se struktura migranata: umesto plavih okovratnika/gastarbajtera, sve je više „belih okovratnika“ i intelektualne elite. U vezi s tim, analitičari pišu o begu/seobi elita znanja (istraživača, profesora univerziteta) inženjera, lekara i dr. medicinkskog osoblja. Već su ispisane i objavljene prve studije crne hronike tranzicionog groblja (M. Obradović), tj. o destruktivnim posledicama neoliberalne tranzicije bez socijalne odgovornosti: deindustrijalizacija ovih zemalja, destrukcija socijalne države, restauracija kapitalizma, uspon nejednakosti, eksploatacije i sukoba. Upravo društvene nejednakosti blokade i subrazvoj ovih društva uslovili su masovnu seobu radne snage sa globalnog istoka i juga na zapad i sever.

Tabela br. 4: „Odliv mozgova“ u Srbiji prema indeksima Svetskog ekonomskog foruma u periodu od 2008. do 2012. godine

	2008	2009	2010	2011	2012
Ukupan broj zemalja koje su obuhvaćene istraživanjem	134	133	139	142	144
Mesto koje po „odlivu mozgova“ zauzima Srbija	131	132	136	139	141

Извор: WEF, *The Global Competitiveness Report*, 2013, 2014, 2015.

Tabela br. 5: „Odliv mozgova“ iz Srbije prema indeksima Svetskog ekonomskog foruma u periodu 2015-2015

	2013	2014	2015
Ukupan broj zemalja koje su obuhvaćene istraživanjem	147	148	140
Sposobnost zemlje da zadrži talente	146	141	140
Sposobnost zemlje da privuče talente	147	143	139

Извор: WEF, *The Global Competitiveness Report*, 2013, 2014, 2015.

Tabela br. 6: Iseljavanje iz zemalja istočne Evrope 1990-2017

– iz bivšeg Sovjetskog Saveza – 1990-2012 – 20 miliona žitelja
– iz Poljske, Češke, Slovačke, Mađarske, Slovenije i tri baltičke republike – posle prijema u EU 2004 – 10 miliona žitelja
– posle raspada jugoslavije, iz Srbije se iselilo – 1990-2017 – više od milion ljudi (od toga 40.000 sa fakultetskom diplomom)
– iz Albanije – više od 1 milion
– iz Bosne i Hercegovine – preko 1,5 miliona
– iz Makedonije – 500.000
– Bugarska je izgubila – 41,5% populacije radnoaktivnog stanovništva
– Letonija – 38% radno aktivnog stanovništva
– Rumunija – 28% radno aktivnog stanovništva
– Poljska – 17% radno aktivnog stanovništva
– Litvanija – 24% radno aktivnog stanovništva

Izvor: Hans Hofbauer, *Kritika migracija*, Beograd 2020, str. 180-181.

U ovom kontekstu tranzicije i Srbija ne zaostaje u pogledu migracionog trenda. Ona, takođe, spada u red zemalja koje nemaju moć niti da zadrže, niti da privuku nazad (cirkularne migracije) svoje visokoobrazovane kadrove.

Sa implozijom socijalizma 1989 iz zemalja u tranziciji nastale su prava ekspanzija novih tokova migracija, tj. bega intelektualne radne snage na Zapad. Prema podacima OUN računa se da je iz istočnoevropskih zemalja u zapadne zemlje (a najviše u SAD, Kanadu, Australiju i Nemačku) emigriralo preko 40 miliona građana, od tog broja sve je više visokoobrazovane elite. Prema istraživanjima ruskog akademika O. T. Bogomolova (*Anatomija globlane ekonomije*, 2003) samo u periodu 1991-2001, emiriralo je iz Rusije preko 7 miliona ljudi, dok je samo u periodu 1985-1997 iz sektora ruske nauke, u svet emigriralo više od 2,4 miliona naučnika, najviše u zapadnu Evropu i SAD. Najveći broj njih je iz sektora prirodno-matematičkih nauka, inženjerskih nauka i medicine, što predstavlja veliki dobitak za privredu zemljanja svetskog centra, a gubitak za Rusiju[5]. Takođe, računa se da je u periodu 1989-2020 sa Balkana na Zapad migriralo oko 20 miliona građana, u čijem sastavu je sve veći broj visokoobrazovane radne snage. Ulazak Bugarske, Rumunije, Slovenije i Hrvatske u Evropsku uniju nije smanjio migracioni saldo. Naprotiv, povećao je. Procene su da je od 1990. godine do danas iz Srbije otišlo oko milion građana, od toga više od 40 000 visokoobrazovanih kadrova. Ovaj proces je devedesetih godina bio uzrokovan raspadom Jugoslavije i ratnim sukobima, ali se taj trend nastavio i posle 2000. godine, usled blokiranih ekonomskih mogućnosti za zapošljavanje visokoobrazovanih kadorva i bolje profesionalne i životne perspektive na Zapadu.[6]

[5] O.T. Bogomolov, *Anatomija globalne ekonomije*, „Akademska knjiga“, Moskva 2003, str. 140.

[6] V. Grečić, *Srpska stvaralačka inteligencija u rasejanju*, Matica srpska, Novi Sad 2019.

3. Neka socio-kulturna obeležja novih kolonija dijaspore u 21. veku

Sociolozi, demografi i kulturolozi već pišu prve studije o novim kolonijama dijaspore u 21. veku u savremenom svetu. Ona je etničku i verski šarolika skupina, koja se od tradicionalne dijaspore, pre svega, razlikuje po stepenu obrazovanja, po polu, uzrastu i drugim demografskim i socio-kulturnim obeležjima. Nju sačinjavaju kategorije intelektualne dijaspore u rasponu od studenata koji završavaju studije na prestižnim univerzitetima na Zapadu, preko visokoobrazovanih stručnjaka različitog profila (naučnika-istraživača, profesora univerziteta, inženjera-inovatora, biznis menadžera, do uglednih lekara, advokata i pripadnika drugih elitnih profesija). Rečju, ova se elita znanja kreće: od „belih okovratnika" u administraciji i korporacijama, preko tzv. intelektualnog proleterijata do intelektualne nove buržoazije (regrutovane iz biznis klase menadžera), koja je deo transnacionalnih društvenih klasa. I dok je prva grupa sastavni deo srednje proizvođačke klase, druga kategorija pripada tehnomenadžerskoj strukturi i gornjim slojevima društva. Iako im je zajednički imenitelj – da su migranti – interesno i ideološko-politički ove migrantske grupe često se različito orijentišu i grupišu u savremenim društvenim borbama između rada i kapitala.

Takođe, postoji razlika između migranata koji rade u nacionalnim ili transnacionalnim/globalnim korporacijama. Marijana Maksimović u svom radu *Međunarodni menadžment ljudskih resursa* ukazuje na vidljive promene (inovacije i modernizacije u sistemu organizacije i upravljanja) između ranijih i sadašnjih korporacija u pogledu angažovanja *korporativnih migranata*.[7] Naime, dok su ranije *ekspatrijati* odlazili iz zemlje u kojoj je sedište za rad u podružnicama u drugim zemljama da rade u ime i za račun te kompanije, danas je primetna tendencija da se na poslovima menadžmenta u filijalama globalnih korporacija biraju na ove funkcije *inpatrijati*, tj. zaposleni iz nacionalne zemlje gde se podružnica nalazi i posluje, što olakšava ostvarivanje moderne funkcije menadžera, ali i dvosmernu funkciju transfera znanja: iz zemalja matice u sedište kompanije i obrnuto iz TNC u svoje matične zemlje.

Pripadnici novih kolonija intelektualne dijaspore, *po pravilu pokazuju veću socijalnu mobilnost u profesionalnoj karijeri i na rang listi socijalne stratifikacije*, odnosno u sistemu korporacijske i socijalne moći, bogatstva, ugleda/preatiža. Oni slede meritokratsku logiku u ostvarivanju deontologije/etike svog poziva i misije kako u profesionalnom radu tako i u društvenom životu. Oni su uglavnom oslonjeni na svoj obrazovni i kognitivni kapital i svoj karijerni uspeh grade iz moći iz sebe, a ne iz socijalnog kapitala, jer migracijom u tuđu zemlju – svoj uspon grade polazeći od

[7] M. Maksimović, *Međunarodni menadžment ljudskih resursa: ekspatrijati i inpatrijati - korporativni migranti,* Zbornik *Seobe i razvoj*, IDN, Beograd 2006, str. 194-202.

svog znanja kao osnovnog kapitala. Pripadnici nove kolonije dijaspore – najčešće su mrežno povezani – sa kolegama sa posla, ali i sa sunarodnicima koji žive u istom gradu, regiji i državi. Oni se profesionalno, potom i konfesionalno povezuju, izgrađujući nove osnove komunikacije, razumevanja i solidarnosti u novom svetu.

Zanimljivo bi bilo *istražiti faktore socijalne kohezije, ali i distance* u nastajućim novim kolonijama dijaspore, kao i metamorfozu njihove identitarne kulture – grupne i personalne, kao i odnos prama matici i obrnuto: matice prema dijaspori.

Neka istraživanja pokazuju da se *nova globalna dijaspora nalazi između „dve obale" i vrši uticaj u oba pravca* – i u zemljama doseljavanja, ali i u društvima svog porekla, igrajući ulogu vektora modernizacije, društvenog napretka, intelektualnog oslobađanja, razvoja i pomirenja" (Amin Maluf). Dijasporu danas čine ljudi/grupe razapete između dva sveta: lokalnog i globalnog. Intenzivni akulturacijski procesi u savremenom svetu dovode do fenomena multikulturalizma i metamorfoze identitarnih kultura. Na delu su kod migranata – sudari ali i prožimanja različitih kulturnih obrazaca (iz zemlje porekla i zemlje doseljavanja). Nova kolonija intelektualne dijaspore, upravo zbog svog visokog obrazovanja, ima odbrambeni štit, sposobnost selekcije, kako kulturnih uticaja i ne da se lako asimilirati. Ali, ona, takođe, ima sposobnost usvajanja pozitivnih vrednosti iz drugih kultura. Neka istraživanja pokazuju da identiteti savremenih migranata nisu zatvorene tvrđave, već da su oni otvoreni za transnacionalne metamorfoze. Tako, koleginica Jelena Dinić, u disertaciji *Vrednosne orijentacije srpske intelektualne dijaspore* (2017) prezentujući rezultate svog empirijskog istraživanja, pokazuje da novu srpsku intelektualnu dijasporu karakteriše izražena otvorenost prema svetu, sekularnost i racionalna vrednosna orijentacija. Da se kulturni kapital srpske intelektualne dijaspore formira ne samo na osnovu onoga što srpski emigranti donose u svom „prtljagu" iz zemlje porekla, već i da se menja pod uticjem kulture zemlje prijema. U uslovima savremenih procesa globalizacije deluju vektori interkulturalizma, koji dovode do stvaranja otvorenih, pluralnih, transnacionalnih identiteta, tj. da „sve više ljudi istovremeno pripada dvema ili većem broju kultura ili društava, a ove pripadnosti se međusobno ne isključuju, već prožimaju."[8]

Na ovu tendenciju prožimanja kultura i metamorfoze identiteta u savremenosti, svojevremeno je ukazao francuski kulturolog i antropolog *Edgar Moren*, u svojoj studiji *Kako misliti Evropu*, gde piše o identitetima u pokretu i metamorfozi identitarne kulture građana Evropske unije.

[8] J. Dinić, *Vrednosne orijentacije srpske intelektualne dijaspore,* Odbranjena doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Niš, 2017.

4. Pandemija COVID-19 i ekspanzija digitalnih migranata – pečalbara u virtuelnom svetu savremenosti

Već je druga godina kako se čovečanstvo bori sa pandemijom COVID-19, koja poput globalne „fuge smrti“ (P. Celan) hara širom planete i odnosi Tanatosu u adska polja večnosti na milione ljudi. Ovaj „majstor smrti“ krenuo je u morbidnu crnu žetvu iz Kine, ali ne zna se na kom kontinentu i obali planete će prestati da svakim danom odnosi nove žrtve.

Prema najnoviim podacima Svetske zdravstvene organizacije, do danas je u svetu COVID-om 19 zaraženo 164.712.815 a umrlo 3.413.270 ljudi.[9] Bolnice i krematorijumi, medicinski radnici i grobari prepune su ruke posla, danonoćno rade kao novi stahanovci, novi heroji rada.

Negativne zdravstvene i socijalne posledice pandemije su mnogostruke, po razne delatnosti i način života savremenog čovečanstva: od demografije, ekonomije, zdravstva, obrazovanja, saobraćaja, turizma, do kulture, sporta... Čovečanstvo se našlo na sudbonosnom raskršću, u ratu sa nevidljivim, a pogubnim neprijateljem. Ovoga puta, još uvek je nedovoljno poznat „majstor smrti“. Poznate su sve brojnije milionske žrtve nevinih ljudi koji umiru od ove opake zaraze. U svim laboratorijama sveta naučnici žurno istražuju prirodu ove pandemije, a farmaceutaska industrija proizvodi vakcine koje se distribuiraju širom planete.

Pandemija COVID-19 je razotkrila krhkost sistema globalne solidarnosti u Evropi i svetu, ali i neophodnost njene afirmacije, kako bi se imunizacijom stanovništva širom sveta sprečilo dalje širenje ove opake zaraze.

Suočeni smo sa fenomenom globalizacije smrti. Pandemija se brže širi od spremnosti čovečanstva da je, globalnom organizacijom zdravstvene zaštite i solidarnosti – spreči, efikasno suzbije i leči.

U ovakvom globalnom kontekstu nastalo je do radikalnih promena u organizaciji rada i institucija: od ekonomije do obrazovanja. Pandemija je podstakla rad na daljinu. Nove tehnologije su omogućile pojavu i širenje *digitalnih migracija*/digitalnih migranata (pečalbara). Na delu su alternativni putevi poslovanja i komunikacije na distanci. Virtuelna realnost se pokazala kao svojevrsni izlaz i nova normalnost. Globalizacija i digitalizacija sveta rada, poslovnog komuniciranja, obrazovanja i drugih vidova saobraćanja među indiiduama, grupama, institucijama i organizacijama, postali su svakodnevna praksa miliona građana u savremenom svetu.

---

[9] https://www.worldometers.info/coronavirus/?nsukey=Z3HCt0uJ%2FQBWHQWquh8YEiNmpQSwP3MjTX5s6ZoLpNa4vvD%2Fx2HgoJeT9Z8xXu6cN0yKYRiHWPWJfB6AkLH5FFeotfY1mo0ezbIVe9RxITpzXJme%2BdREAnAZIRBBI1eEVar%2BYuty%2By9InkUmuFyYEGXryE9c%2F5aTcB8pLOCE1D4kBhwDxkpe6%2BsDkQGbq7S9jmQUZN3qrpIXws58rU5M7g%3D%3D (18.5.2021.)

Napadnuto čovečanstvo mora tragati za alternativom. Nove tehnologije trećeg i četvrtog razvojno-civilizacijskog talasa (A. Tofler) moćne su poluge da se potraži odgovor i izlaz iz krize, dok čovečanstvo ne savlada ovu zlokobnu planetarnu neman – pandemiju COVID-19.

Uporedo sa ekonomskim posrnućem brojnih delatnosti (ekonomije, zdravstva, obrazovanja...) *digitalni migranti*, kao nova virtuelna kolonija migranata/pečalbara, počela je da širi svoju delatnost razvijajući i šireći svoje usluge firmama širom sveta, a ne menjajući mesto boravka. Oni, na delu, ilustruju Teslinu i Ajnštajnovu tezu „vreme i prostor su modusi u kojima razmišljamo, a ne uslovi u kojima živimo", tj. o sažimanju prostora i vremena u virtuelnom svetu, koje omogućuju nove digitalne tehnologije, kao moćne poluge umrežavanja i globalizacije savremenog čovečanstva.

Prof. dr *Vladimir Grečić*, eminentni naš i svetski socijalni demograf, u svojoj studiji *Implikacije COVID-19 na tržištu rada: značaj digitalnih migracija* (2021), analizirajući svetsku migraciju i aktuelnu praksu u Srbiji, pokazuje kako je pandemija COVID-19 promenila ljudsku mobilnost i lice globalizacije i suočila nas sa širenjem novog vida – digitalnih migracija. Rad na daljinu, prema Grečiću, mogao bi da dobije na značaju, kao alternativni aranžman rada – digitalnih pečalbara, koji je poslednjih godina u svetu pa i u Srbiji u porastu. Računa se da ova vrsta alternativnog rada na daljinu je visoko razvijena SAD i zapadnoj Evropi u oblasti telemedicine i telezdravstva, sa iskustvom od već 40 godina, dok je pandemija to dalje proširila i na druge oblasti – obrazovanje učenika i studenata, na trgovinu i brojne druge delatnosti. Jedno Galupovo istraživanje o digitalnom radu (kod kuće), sprovedeno 2015. godine, pokazuje da je 37% amerikanaca radilo na daljinu, kao i da je rad na daljinu mnogo češći među onima koji su imali formalno obrazovanje i među onima koji imaju profesiju „belih okovratnika".[10] Ovaj oblik digitalnih pečalbara širi prostor za samozapošljavanje novih generacija u novim sektorima rada i usluga (posebno u sektoru informatike i telekomunikacija). Računa se da u Srbiji danas ima oko 20 000 digitalnih migranata, kojima su strani partneri primarni izvor prihoda.[11] Rad na daljinu, digitalno pečalbarenje, izazvalo je u Srbiji ove godine, brojne polemike, pa i proteste između frilensera i vladinih predstavnika oko oporezivanja ove kategorije građana, kao i sistemske regulacije čitave ove materije.

Pandemija je samo reaktuelizovala pitanje rada na daljinu, usled smanjene fizičke mobilnosti i distance pojedinaca i grupa iz razloga zdravstvene zaštite. Izvesno je da će ova vrsta radnih aranžmana u budućnosti sve više rasti kako u svetu tako i u Srbiji.

---

[10] Jones, Jeffrem, M. (2015), Telocommunicating for Work Climbs to 37%, https://news.gallup/poll/184649/tellecommunicating-workclimbs.aspx (4.10.2020).

[11] Arandarenko, Mihail (2020), The Wrong Medicines Speed up Emigration, Cord Magazine, https://cordmagazine.com(focus).brain-drain-vs-brain-circulation-milion-dolar-question (22.9.2020).

Umesto zaključka

Dijaspora je danas globalni fenomen. Usvetu se formirau nove kolonije intelektualne dijaspore koje imaju svoj podvojeni identitet i „vrše svoj uticaj na obe obale, u oba pravca: i u zemlje doseljavanja i u društvima svog porekla“ (Amin Maluf) i čiji su članovi „razapeti između dva sveta: lokalnog i globalnog“ (Antonio Negri). Ovim procesima zahvaćeni su i savremena Srbija i Balkan.

Podsećamo, samo sa Balkana je, za vreme tridesetogodišnje tranzicije, na Zapad otišlo oko 20 miliona stanovnika. Među njima je sve više mladih i fakultetski obrazovanih. Neoliberalna tranzicija „bez socijalne odgovornosti“ je proizvela masovnu nezaposlenost i prekarijat, fenomen nove prekobrojne generacije i „odliv mozgova“. Naime, danas smo suočeni u svetu i kod nas sa pojavom *seoba elita znanja* na relaciji Jug – Sever. Ovaj fenomen je izraz ne samo globalizacije obrazovanja, već i novi oblik nejednake razmene rada na globalnom tržištu. U ovom kontekstu, pokazalo se da većina zemalja u tranziciji, ali i tzv. trećeg sveta, nema sposobnost niti da zadrži niti da privuče nazad svoje sunarodnike.

Živimo u svetu ubistvenog „kapitalizma katastrofe“ (Noami Klajn), gde na globalnom tržištu rada kognitivni kapital ima sve veću cenu i društvenu ulogu. Otuda na tržištu „sive materije“ se vodi surova borba, svojevrsne „krađe i prekrađe“ talenata i darovitih. Vrednost jedne zemlje ne meri se više samo parametrima prirodnih resursa, već i nivoom obrazovanja njenog stanovništva, dostignućima u nauci i tehnologiji. Ulaganja u obrazovanje i nauku i odnos prema talentima i elitnim visokoobrazovanim kadrovima, postaju ključni parametar razvojnih sposobnosti/kapaciteta i otvorenosti jedne zemlje prema progresu i budućnosti.

U njima treba videti zalogu budućnosti razvoja naše zemlje. Sa njima treba stvarati socijalni dijalog i „potpisati ugovor“ o zajedničkoj odgovornosti za nacionalni razvoj, preporod i budućnost Srbije. Nova intelektualna srpska dijaspora predstavlja naše najveće blago, rezervoar i potencijal inovativno-razvojnih ideja za progres Srbije. U njoj danas stasavaju nove Tesle, Pupini, Milankovići... veliki posvećenici nauke, rodoljubi i filantropi, a koji uprkos svemu, nisu zaboravili svoju domovinu i zavičaj.

Za novu politiku prema dijaspori potrebno je međusobno otvaranje i poverenje. Srbija je svima nama zajednički dom. Ona nije monopol nijedne partije, vlade ili generacije. Služiti njoj je ne samo pravo, već pre svega čast. Jer, kako je poručio *Đura Daničić*, za otadžbinu se može ginuti na svakom poslu. Nove generacije Srba, ma gde živeli i radili danas u svetu, žive u miru, svojim uspešnim profesionalizmom u različitim oblastima, radnim patriotizmom, afirmišu ne samo sebe, već i Srbiju, dajući doprinos njenom razvoju i igrađivanju novog imidža Srbije, kao zemlje vrednih i dostojanstvenih ljudi, rodoljuba i čovekoljuba.

Na tragu izgrađivanja nove politike i novog odgovornog odnosa između matice i savremene srpske dijaspore, evo nekoliko sugestija, predloga i inicijativa.

1. Krajnje je vreme da se u Srbiji formira *Institut za studije dijaspore i cirkularne migracije*, koji bi se bavio multidisciplinarnim istraživanjima ove problematike i pomogao formulisanju racionalne javne politike u izgrađivanju nacionalne strategije u oblasti odnosa matice i dijaspore, a posebno u istraživanju inovativno-razvojnih potencijala srpske dijaspore i njihovo angažovanja u razvoju Srbije, kao i puteva podsticaja naših sunarodnika za povratak u zemlju. Za sada se aktivnosti u ovoj oblasti u nas zasnivala na istraživačkom entuzijazmu pojedinaca (pre svega, prof. dr Vladimira Grečića i publiciste Marka Lopušine).
2. Preispitati mogućnost vraćanja Ministarstva za dijasporu u novoj resornoj organizaciji Vlade, sa preciznim nadležnostima u krovnoj koordinaciji aktivnosti u oblasti odnosa između matice i dijaspore. Obavezati univerzitete u Srbiji, SANU, Privrednu komoru i Republički zavod za statistiku da ustanove trezor podataka/evidenciju naše dijaspore, koji bi se permanentno ažurirao.
3. Podstaći internet merežno povezivanje dijaspore i matice, kao i srpskih udruženja i organizacija u svetu.
4. Podržati ostvarivanje ideje/inicijative profesora Jovana Filipovića o formiranju Virtuelnog univerziteta srpske dijaspore.
5. SANU bi, aktivnim praćenjem naučno-istraživačkog stvaralaštva naših ljudi u inostranstvu trebalo da se proširuje njihovim izborom u svoje redove.
6. Nastaviti sa povezivanjem naših privrednika sa elitom znanja iz naše dijaspore, pametnim korišćenjem njihovih ideja, ali i ulaganja i investicija, za razvoj i preporod Srbije.
7. Pomagati izgrađivanju harmoničnih odnosa unutar korpusa srpske dijaspore, preko rada raznih srpskih udruženja, društava i organizacija, uključujući i delatnost Srpske pravoslavne crkve.
8. Ministarstvo prosvete treba da radi na dogradnji i modernizaciji sistema obrazovanja na maternjem jeziku u dijaspori, kako bi se nove generacije, između ostalog, socijalizovale i očuvale nacionalni kulturni identitet.
9. Inicirati formiranje svesrpskog fonda solidarnosti za razvoj Srbije, kao i Srpsku razvojnu banku u inostranstvu, kojima bi se upravljalo na akcionarski način, a koji bi bili u službi razvoja i preporoda Srbije.
10. Stvarati uslove za ostvarivanje aktivnog i pasivnog biračkog prava pripadnika naše dijaspore i njihove participacije u političkom životu Srbije.

11. Nastaviti sa aktivnom medijskom promocijom stvaralaštva najuspešnijih naših ljudi iz dijaspore koji su naši najbolji ambasadori i lobisti za promenu imidža Srbije u svetu i afirmaciju nacionalnog interesa naše zemlje.
12. Samo otvoreno umreženo globalno postkapitalističko društvo, sa asocijativnim tipom društvene moći i ravnopravnim socijalnim šansama, može brže stvoriti uslove za racionalno upravljanje ljudskim kapitalom, ali i za cirkularno kruženje elita znanja u službi razvoja svih delova sveta i blagostanja čovečanstva.[12]

Verujem da je savremena Srbija spremna za izgrađivanje novog odnosa među generacijama i novog odnosa matice i dijaspore. Bilo je dirljivo kada je tokom pandemije COVID-19 Vlada Republike Srbije u 2019. godini pokazala nacionalnu osetljivost prema našoj dijaspori, pruživši saobraćajne avio usluge za povratak preko petsto hiljada naših državljana u zemlju. Ovaj gest kao da najavljuje nov odgovorniji odnos prema dijaspori, sa više uvažavanja, poverenja i međusobne saradnje u službi razvoja i napretka Srbije.

Literatura

1. Arandarenko, Mihail (2020), The Wrong Medicines Speed up Emigration, Cord Magazine, https://cordmagazine.com(focus).brain-drain-vs-brain-circulation-milion-dolar-question (22.9.2020).
2. D. Mitrović, *Kreativnost u pokretu*, „Čigoja štampa“, Beograd 2020.
3. *Globalni problemi savremenosti*, Grupa autora, Moskovski državni institut za međunarodne odnose, Moskva 2010.
4. H. Hofbauer, *Kritika migracija: ko dobija, a ko gubi,* „Albatros-plus“, Beograd 2020.
5. J. Dinić, *Vrednosne orijentacije srpske intelektualne dijaspore,* Odbranjena doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Niš, 2017.
6. Jones, Jeffrem, M. (2015), Telocommunicating for Work Climbs to 37%, https://news.gallup/poll/184649/tellecommunicating-workclimbs.aspx (4.10.2020).
7. Lj. Mitrović, *Sociološke marginalije*, „Prometej“, Novi Sad 2019.
8. Lj. Mitrović, *Uvod u studije globalizacije*, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica 2013.
9. M. Maksimović, *Međunarodni menadžment ljudskih resursa: ekspatrijati i mnogostruki korporativni migranti,* Zbornik Seobe i razvoj, IDN, Beograd 2006, str. 194-202.

[12] D. Mitrović, *Kreativnost u porkretu (globalizacija, „odliv mozgova“ i nova srpska dijaspora),* „Čigoja štampa“, Beograd 2020, 67.

10. Mišel Ažije, *Nove seobe - novi kosmopolitizam*, „Plato“, Beograd 2019.
11. O.T. Bogomolov, *Anatomija globalne ekonomije*, „Akademska knjiga“, Moskva 2003.
12. V. Grečić, *Implikacije COVID-19 na tržištu rada: značaj digitalnih migracija*, Ekonomske ideje i praksa, br. 40, 1. mart 2021.
13. V. Grečić, *Srpska stvaralačka inteligencija u rasejanju*, Matica srpska, Novi Sad 2019.
14. Zbornik radova sa naučnog skupa *Stanovništvo jugoistočne Srbije: Odliv mozgova - uzroci i posledice po nacionalni razvoj i identitet* (prir. Lj. R. Mitrović), Ogranak SANU - Niš, Filozofski fakultet - Niš, Niš 2016.
15. Zbornik radova sa naučnog skupa *Stanovništvo jugoistočne Srbije: Globalni i regionalni aspekti migrantske krize i društvene posledice odliva mozgova po razvoj Srbije i Balkan,* (prir. Lj. R. Mitrović), Ogranak SANU - Niš, Filozofski fakultet - Niš, Niš 2017.

Globalization, migrations of the knowledge elites and the new colony of the diaspora

Abstract

Currently we live in the era of rising new technologies belonging to the third and fourth developmental/civilizational waves which are changing the structure and the dynamics of modern society from the ground up. At work are powerful migrational processes which scatter populations across both the spatial and social dimensions of the global expanse. The focus of our analysis is the influence of the globalization processes on the mobility of the human/educational capital, on the migrations of the knowledge elites and the formation of new diaspora colonies. This work discusses the changes in the professional make-up of the global work migrations, the shift from the industrial to the intellectual proletariat, or in other words, to the coginitariat, as the actor of the new forces of production and the integral part of the transnational global hyper-class (Jacques Attali), with an analysis of the sociological features of this highly-mobile social group, which also possesses a high degree social mobility within the world of transnational corporations and a high degree of social power in the modern world. Also discussed is the ambivalent role of the knowledge elites

in the struggles between the powers of capital and the myriad groups of the fragmented world of modern labor, with a special emphasis on the analysis of the development/innovation potential of this group for the development of their respective homelands while also searching for an answer to the question of why circular mobility of the elites is moving slowly as well as to the question of whether the migrations of the knowledge elites can possible serve the development of mankind in all areas of the world.

Keywords: *Globalization, shift from the labor elite to the knowledge elite, the cognitariat, new colonies of the diaspora for the relationship between the homeland and the diaspora*

II

Identitet i očuvanje baštine / Identity and preservation of heritage

Mato Arlović
Ustavni sud Republike Hrvatske
varlovic.m@gmail.com

Državotvorno i revolucionarno ustavotvorstvo i Ustav Republike Hrvatske iz 1990.

Sažetak

Povijesno gledajući, rijetki su ustavotvorci koji su imali priliku kod donošenja ustava upotrijebiti državotvorno i revolucionarno ustavotvorstvo. Jedan od njih je hrvatski ustavotvorac koji je u uvjetima disolucije (raspada) Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije donio Ustav Republike Hrvatske kojim je na ustavni način omogućio osamostaljenje Hrvatske kao države, uređujući je kao suvremenu, građansku demokratsku državu – ljudskih (i manjinskih) prava i sloboda te vladavine prava.

Rad se bavi pojmovnim (teorijskim) određenjem državotvornoga i revolucionarnoga ustavotvorstva te utjecajem Ustava na osamostaljenje države, njezin društveni poredak i ustavom utvrđeni i priznati sustav vrednota na kojima on počiva. Teorijska stajališta o državotvornom i revolucionarnom ustavotvorstvu hrvatskog ustavotvorca bit će teleološkom metodom i metodama interpretacije ustava obrađeni, kao i donošenje i sam sadržaj teksta Ustava Republike Hrvatske iz 1990. godine.

Ključne riječi: *državotvorno i revolucionarno ustavotvorstvo, Ustav Republike Hrvatske iz 1990., disolucija SFRJ, ustavnost i zakonitost, Republika Hrvatska*

Uvod

Tijekom procesa disolucije (raspada) bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, otvorio se prostor njezinim članicama – socijalističkim republikama i socijalističkim autonomnim pokrajinama – da preustroje i preoblikuju Federaciju u Konfederativnu složenu državnu, i /ili da (ako se ona ni u takvom obliku ne može održati) ostvare vlastitu samostalnu, suverenu i međunarodno priznatu državu. Vrlo brzo je za domaću i međunarodnu zajednicu postalo jasno da se SFRJ neće moći održati kao složena država u bilo kojem obliku, jer njezinim članicama nisu bili prihvatljivi uvjeti i kriteriji za njezino održavanje i preoblikovanje koje je nametala velikosrpska politika utemeljena na memorandumskim ciljevima i interesima, koje je u

svoj dokument ugradila Srpska akademija nauka i umetnosti.[1] Kako je poznato, ona se temeljila na ideji „svi Srbi u jednoj državi“ iza koje se krila velikosrpska osvajačka politika proširivanja teritorija Republike Srbije na štetu drugih socijalističkih republika (napose Socijalističke Republike Hrvatske i Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine) u slučaju raspada SRFJ, a u slučaju njezinog opstanka uspostava takvog sustava vlasti koji će osigurati dominaciju i supremaciju Srba, pa se takvu buduću državu u javnosti pejorativno oslovljavalo Srboslavijom.

Dakako, takve ideje velikosrpske politike nisu bile prihvatljive, kako narodima u socijalističkim republikama tako i njihovim vlastima, za vrijeme egzistencije socijalističkog-samoupravnog društvenog poretka s jednopartijskim sustavom vlasti, a još manje novoj vlasti koje je uspostavljena nakon provedenim prvih višestranačkih izbora.

Druga grupa razloga koji će u bitnom utjecati na ponašanje i djelovanje ustavotvorca, kako u Republici Hrvatskoj tako i u drugim republikama i autonomnim pokrajinama (konkretno na Kosovu), u postupku njihovog osamostaljenja te njihove ustavnopravne konstitucionalizacije proizlaze iz sinkroniziranog učinka koji su proizveli slom komunističko-socijalističkog ustava u Europi[2] (uključivo njegovu propast u SSSR-u) s jedne strane. S druge strane, prihvaćanje (pa makar i prešutno), postojanje i promjenu novog svjetskog poretka[3] koji se, in ultima linea, temelji na građanskom

---

[1] Pojam „velikosrpska politika“ u svojim radovima upotrebljavam da bi odijelio politiku vladajućeg režima od stajališta srpskog naroda u Srbiji i izvan nje koji u značajnom svom dijelu ne prihvaća i ne podržava takvu politiku. Egzaktni primjeri koji to potvrđuju su pripadnici dijela srpskog naroda u BiH (kao jednog od konstitutivnih njezinih naroda) koji su se aktivno s oružjem u ruci uključili u obranu suvereniteta i samostalnosti BiH, protiv velikosrpske agresije. Sličan primjer imamo i u Republici Hrvatskoj gdje se dio pripadnika srpske nacionalne manjine uključio u HV i aktivno sudjelovao u obrani Republike Hrvatske od velikosrpske agresije.

[2] Odlučujući razlozi (uz ostale) koji su izazvali slom komunističko-socijalističkog sustava su njegova gospodarska inferiornost u odnosu na kapitalističke demokratske zemlje i to takvih razmjera da su doveli gotovo do potpunog ekonomskog sloma te nemogućnosti daljnjeg financijskog praćenja utrke u naoružavanju koja se odvijala između dviju glavnih sila tadašnjeg bipolarnog svijeta. Kad je u pitanju disolucija SFRJ, uz gornje valja istaći još i stupanje na scenu velikosrpske memorandumske politike s jedne strane, a s druge strane raspad, odnosno pucanje svih ključnih kohezivnih veza koje su se raspale baš zbog te i takve politike. Dakako, kad se radi o kohezijskim vezama valja istaknuti da je do njihova pucanja došlo raspadom faktora koji su ih ostvarivali, prije svega po nacionalnom ključu. Radi se o raspadu SKJ, JNA, smrti Tita i napuštanje idealiziranog, a neučinkovitog društvenog sustava temeljenog na socijalističkom samoupravljanju i vlasti radničke klase.

[3] Novi svjetski poredak krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog stoljeća trijumfalno je najavio predsjednik SAD-a George H. W. Bush (stariji) riječima: „Novi svjetski poredak na vidiku je … poredak u kojem će principi pravde i ferpleja zaštititi slabe od jakih, a sloboda i čovječnost udomit će se u odnosima među nacijama ... Trajni mir mora biti naša misija.“ Vidjeti u: Duzinas K.; „Ljudska prava i imperija, Politička filozofija kozmopolitizma“, Službeni glasnik, Beograd, 2009., str. 23. Pobjeda novog svjetskog poretka ukinula je dotadašnji bipolarni svijet i hladni rat. Novi svjetski poredak je ustrojio unipolarni svijet s jednom pravom svjetskom silom – SAD-om,

demokratskom društvu, slobodnoj tržišnoj privredi, propisivanju i zaštiti na ustavnoj razini ljudskih, uključivo i manjinskih prava i sloboda te vladavini prava kao jednoj od najviših vrednota ustavnog poretka pojedine zemlje. Takve okolnosti i na njima zasnovane ideje nastojalo se svekolikoj javnosti prezentirati kroz dvije osnovne maksime – „Sloboda kretanja ljudi (rada) roba, kapitala (uključivo financijskog)“ i „Svi su jednaki pred zakonom“. Nema vlasti upravljajućih nad upravljanim, odnosno čovjeka nad čovjekom, već su svi podređeni pravnom sustavu i imaju toliko prava, obveza i odgovornosti koliko im pravni sustav propisuje, a ne koliko im pojedinac i/ili bilo koje (pa i državno) tijelo samovoljno, diskrecijsko i arbitrarno bez zakonskog utemeljenja i opravdanja određuje vodeći se načelom: non sub homine sed sub lege.[4] Navedene ideje iza kojih je stajala međunarodna zajednica predvođena SAD-om i drugim zemljama najrazvijenijeg demokratskog sustava vladanja bile su prihvatljive i primamljive, ne samo javnim vlastima već i njihovim građanima u zemljama koje su napuštale socijalističko-komunistički, jednopartijski sustav vlasti. Jednostavno stoga što su nudili slobodu i izlazak iz totalitarnih ili u blažoj varijanti autokratskih sustava vlasti te su svim i svakom nudile jednakost pred zakonom i na njemu zasnovane jednake šanse o vlastitom društvenom položaju, radu i stvaranju boljih uvjeta življenja za sebe, svoju obitelj i cjelokupnu zajednicu kojoj pripadaju. S tim pitanjima susrela se i socijalističko-komunistička vlast u Hrvatskoj. Ona su joj bili glavni poticaj da pristupi promjenama koje će rezultirati višestranačkom demokracijom i višestranačkim (prvim) izborima, koje je raspisala i provela.[5] Polazeći od želje da uspostavi ustavnopravno takav državni ustroj i sustav vlasti u njoj, koji će ustavom propisati i zajam-

koju se u političko-javnom diskursu oslovljavalo jedinim svjetskim policajcem koji treba održavati svjetski mir, sigurnost i stabilnost. Uzgred budi rečeno, danas smo svjedoci raspada unipolarnog svjetskog poretka i stvaranja novog tripolarnog (ili višepolarnog) svijeta u kojem Sjedinjenje Američke Države, Narodna Republika Kina i Ruska Federacija imaju glavu riječ. Europska unija i NATO u tim odnosima također traže svoje mjesto i utjecaj. Nadamo se da će ga uspostaviti na miran način, bez većih napetosti i ratnih sukoba, koje u javnim istupima navješćuju svjetski autoriteti, ne isključujući ni mogući III. svjetski rat. Koliko su takve izjave utemeljene i objektivno ostvarive teško je dati konačan odgovor. Tim prije što je općepoznato da bi svjetski rat, s obzirom na snage i razornost raspoloživog vojnog arsenala (napose atomskog, biološkog i kemijskog), mogao dovesti do uništenja svakog poznatog oblika života na Zemlji te bi bio besmislen i bez pobjednika. Barem kao opći, potpuni i totalni svjetski rat sama ta činjenica ga isključuje. No, o tom ne u ovom radu.

[4] Vidjeti kod V. Stanovčić: „Demokracija, konstitucionalizacija i vladavina prava“, u „Država i demokracija“, ur. M. Podunavac, Službeni glasnik i Fakultet Političkih nauka, Beograd, 2010., str. 146.

[5] Prve višestranačke izbore u Republici Hrvatskoj raspisala je socijalistička vlast 1990. Izbori su održani 22. travnja (prvi krug) i 6. svibnja (drugi krug) 1990. Bilo ih je moguće (pravno) provesti tek nakon revizije Ustava SRH iz 1974. i donošenjem novog izbornog zakona. Ustav SRH je revidiran amandmanima LIV do LXIII u veljači 1990. godine. Vidjeti Odluku o proglašenju Amandmana LIV do LXIII na Ustav Socijalističke Republike Hrvatske (*Narodne novine* broj 7/1990.). Zakon o izboru i opozivu odbornika i zastupnika (*Narodne novine* broj 7/1990.), donesen je dva dana kasnije, nakon proglašenja Amandmana LIV do LXIII na Ustav SRH iz 1974. godine.

čiti takvo ustavno uređenje jamčeći ljudska i manjinska prava i slobode, te vladavinu prava i druge stečevine demokratskog društva, hrvatski ustavotvorac je pristupio radu na izradi i donošenju novog Ustava Republike Hrvatske još tijekom ljeta 1990. godine.[6] Na tom poslu hrvatski ustavotvorac se susretao s nizom događanja koje su proizlazila iz raspada SFRJ, propasti komunističkog sustava vlasti, velikosrpske agresije na Hrvatsku i pobunu dijela hrvatskih Srba protiv Hrvatske, motivirani i potaknuti idejom stvaranja Velike Srbije na štetu Hrvatske, vodeći agresivni rat protiv nje s ciljem okupacije dijela njezina teritorija, provodeći secesiju istoga da bi ga priključila državnoj tvorevini u kojoj će biti svi Srbi. O velikosrpskim idejama i agresivnom ratu protiv Hrvatske te pitanjima i problemima koji ih prate u ovom radu neće biti riječi. Ovaj rad će se baviti pitanjima rasvjetljavanja što za ustavotvorca znači zahtjev za radikalnom, cjelovitom, potpuno oprečnom promjenom društveno-ekonomskog i društveno-političkog sustava koju treba učiniti novim ustavom, što za njega znači uspostaviti „novu“[7] samostalnu, suverenu i međunarodno priznatu državu, odnosno stvoriti ustavno-pravnu osnovu da se takav postupak propiše i provede u skladu s tim ustavom.

O revolucionarnom i državotvornom ustavotvorstvu

Takvu situaciju proizašlu iz globalnog procesa raspara europskih socijalističko-komunističkih režima, te iz konkretne situacije raspada takvog režima na prostoru bivše SFRJ u zadnjem desetljeću dvadesetog stoljeća naši teoretičari ustavnog prava prepoznaju i nazivaju „ustavnim trenutkom“ i/ili „ustavnom revolucijom“.[8] Za razliku od naših teoretičara, njemačka ustavnopravna teorija je još konkretnija, pogotovo kad je u pitanju konkretizacija i identifikacija takve političke, društveno-političke, kulturološke i ustavne situacije i okolnosti koje ju određuju, a u svom supstanci-

---

[6] Donošenju novog Ustava Republike Hrvatske prethodila je još jedna revizija Ustava Socijalističke Republike Hrvatske tijekom ljeta 1990. godine. Navedena revizija provedena je također amandmanima na Ustav Socijalističke Republike Hrvatske. Radi se o Amandmanima LXIV do LXXV, koji su doneseni: 25. srpnja 1990. i objavljeni kao Odluka o proglašenju amandmana LXIV do LXXV na Ustav SR Hrvatske u *Narodnim novinama* broj 31/1990. Navedenim amandmanima izvršena je tzv. deideologizacija Hrvatske ili točnije njima je otpočelo revolucionarno i državotvorno ustavotvorstvo Republike Hrvatske.

[7] Pojam „nova“ ovdje se uzima u kontekstu ustavnog reguliranja Republike Hrvatske kao suverene, samostalne i neovisne države, koju je hrvatski ustavotvorac po privi puta utvrdio u Ustavu iz 1990., iako je već Amandmanom LXIV na Ustav SR Hrvatske dobila ime Republika Hrvatska, a Amandmanom LXV utvrdila da je RH nositelj političkog i gospodarskog suvereniteta, zatim Amandmanom LXVI utvrdila novi grb i zastavu Republike Hrvatske itd. itd.

[8] Vidjeti pobliže navedene pojmove kod Smerdel Branko: „Ustavno uređenje europske Hrvatske“, *Narodne novine*, Zagreb, 2013., str. 46-49.

jalnom smislu su bliže sadržaju prethodno postavljenim pitanjima. Takve okolnosti (situacije) u kojima djeluje ustavotvorac prilikom izrade i donošenja novog ustava oni identificiraju i normiraju kao revolucionarno i državotvorno ustavotvorstvo.[9] Radonačelnik ovog teorijskog koncepta ustavotvorca te tvorac njihovog imenovanja je njemački teoretičar ustavnog prava profesor dr. sc. Josef Isensee. Po njemu „ustavotvorstvo postoji u dvjema idealno tipičnim situacijama: prvo, tako da neka zajednica dobiva svoj prvi ustav, da se dakle utemeljenje države i ustavotvorstvo vremenski poklapaju (državotvorno ustavotvorstvo) – prototipski povijesni slučaj je nastanak američkog saveznog ustava 1787.; drugo, tako da se unutar neke postojeće države ustav zamijeni putem revolucije, tj. da se obori naslijeđeni poredak i uspostavi novi na svojoj vlastitoj legitimacijskoj osnovi (revolucionarno ustavotvorstvo) – povijesni prototip čini Francuska revolucija 1789. … Revolucionarno ustavotvorstvo ostavlja netaknutim vanjski lik države. Državotvorno ustavotvorstvo usvaja organizacijsku shemu države koju zatječe u međunarodnoj zajednici. Ono se nadovezuje na njezine strukture i ne mora ih promaći samo iz sebe.“[10] Sam Issense priznaje da je „teško prepoznati je li … riječ … o ustavotvorstvu“.[11] Razumljivo jer se u suvremenom svijetu samo iznimno mogu steći takve okolnosti i događaji koji će omogućiti revolucionarno i državotvorno ustavotvorstvo. Idealnih tipova koje bi takvo ustavotvorstvo omogućilo, pogotovo u oba oblika njegovog pojavljivanja i provedbe, gotovo da nema. Neke okolnosti koje ih omogućuju su se krajem 20. i početkom 21. stoljeća stekli propašću komunističko-socijalističkih država te njihovim raspadom u slučaju kada su po svom organizaciono-pravnom ustrojstvu bile složene države, kao što su bile SFRJ, SR Čehoslovačka i SSSR, i na njihovim razvalinama stvaranja novih, samostalnih suverenih država. Jedna od njih je i Republika Hrvatska koja je nastala kao samostalna, suverena, moderna, demokratska, ustavna država disolucijom SFRJ. Analizom osnove samog postupka donošenja i supstancijalnog sadržaja Ustava Republike Hrvatske iz 1990. ukazat ćemo na ključne elemente koji nas ovlašćuju zaključiti da je hrvatski ustavotvorac prilikom njegove izrade i donošenja primijenio kako revolucionarno tako i državotvorno ustavotvorstvo.

---

[9] Pojmove „državotvorno ustavotvorstvo“ i „revolucionarno ustavotvorstvo“ prihvatio sam od Josefa Isenseea, njemačkog profesora ustavnog prava. Vidjeti njegovu knjigu: „Država, ustav, demokracija“, Politička kultura, Zagreb, 2004., napose, str. 99.

[10] Ibidem;

[11] Vidjeti pobliže noticu „Revolucija i pravo“, Pravna enciklopedija, Savremena administracija, Beograd, 1979., str. 1221-1222.

Ustav RH iz 1990. godine – rezultat revolucionarnog i državotvornog ustavotvorstva

Uvod

Revolucionarno ustavotvorstvo svoj korijen ima u riječi revolucija. Revolucija je, u pravilu, nasilni čin koja nasilnim putem mijenja temelje društva te njegovu nadogradnju uključujući i promjenu prava i pravnog poretka kao cjeline. Revolucionarna promjena prava počinje s revolucionarnim ustavotvorstvom, odnosno donošenjem ustava kojim se stubokom mijenjaju ustavom utvrđeni i pravno uređeni društveno-ekonomski, političko-pravni i socio-kulturni odnosi u društvu. Revolucionarno ustavotvorstvo nije i ne može biti vezano postojećom i/ili unaprijed zadanom ustavnošću i legalnošću. Razumljivo jer ono tek treba novim ustavom utemeljiti novu ustavnost i zakonitost.[12] Stoga za revolucionarnu ustavotvornost nije primjeren postupak revizije (ma koliko ona bila velika i značajna po svom opsegu i sadržaju) kod promjene ustava. Naprosto stoga što revolucionarna ustavotvornost u cijelosti mijenja naslijeđeni ustav i na njemu zasnovani ustavnopravni poredak, dok se revizijom ustava mijenja i dopunjava stari ustav i na njemu zasnovani ustavnopravni poredak ne mijenjajući i ne ukidajući njegov bitni supstrat koji određuje „njegov identitet i kontinuitet“.[13]

Zbog toga je važno naglasiti da revolucionarno ustavotvorstvo u bitnom prihvaća sustav vrednota i načela te sami sadržaj ustava koji je u cijelosti oprečan starom ustavnom aktu. Zato se podrazumijeva da je rezultat revolucionarnog ustavotvorstva novi ustav kojim se propisuje na ustavnoj (formalnoj) razini novi državni i društveni poredak koji revolucionarno mijenja i zamjenjuje postojeći stari ustav.

Ovdje treba istaknuti da se revolucionarna promjena prava, pa i revolucionarno ustavotvorstvo, ne mora (uvijek) realizirati nasilnom (oružanom) revolucijom. Naime, revolucionarna promjena prava, kao i samo revolucionarno ustavotvorstvo kojim ona započinje može se sprovesti i evolutivnim putem. Navedena teza ima svoje uporište u činjenici koja u bitnom obilježava revolucionarno ustavotvorstvo (i na njemu zasnovanu revolucionarnu promjenu prava), a vezana je uz donošenje novog ustava koji stubokom (u korijenima) mijenja (ukida) starim ustavom propisani društveno-ekonomski, društveno-politički i ustavnopravni poredak u državi i društvu. Ako se ovakve promjene izvrše mirnim putem, govorimo o mirno ostvarenom revolucionarnom ustavotvorstvu donošenjem novog ustava i na njemu revolucionarnom promjenom uspostavljenog novog ustavnopravnog poretka, odnosno pravnog sustava.

---

[12] Isensee J., o.c., str. 99.

[13] Vidjeti pobliže noticu: „Revolucija i pravo“, o.c., str. 1221-1222.

Takvo revolucionarno ustavotvorstvo ostvarila je Republika Hrvatska donošenjem svog novog i danas važećeg Ustava 1990. godine.[14]

Revolucionarno ustavotvorstvo i Ustav RH iz 1990. godine

Revolucionarno ustavotvorstvo ostvareno donošenjem Ustava Republike Hrvatske iz 1990., kako je dijelom razvidno već iz prethodnog teksta, svoje korijene već ima u ostvarenim amandmanskim revizijama Ustava Socijalističke Republike Hrvatske, koje su donesene u veljači i srpnju 1990. godine. Naime, nesporna je činjenica da su amandmani na Ustav Socijalističke Republike Hrvatske iz veljače 1990. omogućili da se na evolutivni način radikalno promjeni (zamijeni) jednostranački sustav vlasti, zasnovan na vladajućem položaju radničke klase i svih radnih ljudi predvođeni Savezom komunista Hrvatske, s višestranačkim sustavom i narodnom demokracijom liberalnog tipa koja se ostvarila raspisivanjem i provođenjem prvih višestranačkih izbora 1990. godile.

Logični slijed bio je da nova vlast zasnovana na višestranačju nastavi put radikalne promjene Ustava SRH i na njemu zasnovanog ustavnopravnog poretka. Taj postupak započet je još jednom amandmanskom revizijom Ustava SRH u srpnju 1990. godine. Ove amandmanske promjene se u pravilu obilježavaju kao dezideologizirajuće. Međutim, one nisu bile samo to, već su bile nastavak započete radikalno-revolucionarne promjene Ustavom SRH propisanog društveno-političkog i društveno-ekonomskog sustava. To je osobito vidljivo, primjerice, iz Amandmana LXIV., kojim se briše socijalističko obilježje Republike Hrvatske, zatim Amandmana LXVII. stavka 4. koji daje ustavnu osnovu za pretvorbu društvenog vlasništva u privatno i druge oblike vlasništva, dakako uz uvjete i na način propisan zakonom itd.

Istovremeno tom amandmanskom revizijom otvara se i državotvorno ustavotvorstvo (o o čemu će kasnije biti više riječi). Zapravo je njima započela korjenita revolucionarna promjena ustavno-pravnog poretka Hrvatske te državotvorna aktivnost da ona postane samostalna, neovisna i suverena država.

Samim donošenjem i proglašenjem amandmana na Ustav SRH u ove dvije njegove revizije bilo je jasno da se korjenita revolucionarna promjena cjelovitog društveno-ekonomskog i političko-pravnog sustava te ostvarenje državotvornosti Republike Hrvatske neće moći postići revizijama Ustava SRH, neovisno o tome koliki će biti obuhvat takve revizije. Jednostavno se postavila imperativna potreba da se u posti-

[14] Predsjednik Republike Hrvatske Franjo Tuđman: „Politička i metodologijska polazišta te političko pravna načela za izradu Ustava Republike Hrvatske“, Zapisnik s 3. Zajedničke sjednice svih vijeća Sabora održane 25.7.1990., objavljeno u „Izvješća hrvatskog sabora“, str. 3. citirano prema D. Šarin: „Nastanak Hrvatskog ustava“, Narodne novine, Zagreb, 1997., str. 10.

zanju ovih ciljeva pristupi donošenju potpuno novog ustava. Veoma brzo nakon proglašenja srpanjskih amandmana na Ustav SRH, na zajedničkoj sjednici svih triju vijeća Sabora Republike Hrvatske donesena su Politička i metodologijska polazišta te političko pravna načela za izradu Ustava Republike Hrvatske.[15] Njih je Saboru Republike Hrvatske predložio i pred sabornike u obliku prijedloga izložio predsjednik Republike Hrvatske Franjo Tuđman. U njima je jasno (i bez ikakvih prikrivenih misli) izložen koncept na kojem treba počivati novi Ustav Republike Hrvatske koji nepovratno raskida sve veze sa socijalističkim samoupravnim sustavom društveno-vlasničkog gospodarstva i jednopartijskog komunističkog sustava vlasti te ga se radikalnom promjenom mijenja s građanskim tržišnim gospodarstvom, liberalnom demokracijom, zaštitom ljudskih (i manjinskih) prava i sloboda, ustavnim ustrojstvom suvremene, moderne, demokratske ustavne države utemeljene na sustavu najznačajnijih vrednota koje karakteriziraju i na kojima počivaju moderne demokratske države u zemljama razvijene zapadne demokracije.

Navedenu ocjenu je lako izvesti pođe li se od sadržaj navedenog dokumenta. Upravo je stoga važno upoznati se s njim jer je njegova razrada u novom Ustavu Republike Hrvatske iz 1990. od presudnog značaja za njegov identitet, ali je istovremeno esencijalna osnova za karakteriziranje postupanje hrvatskog ustavotvorca kao revolucionarnog i državnotvornog ustavotvorstva prilikom njegova donošenja. Stoga ih i ovdje u osnovnim točkama ističemo; prvo – u Političko metodologijskim polazištima istaknuta su četiri važna zahtjeva koje Ustav Republike Hrvatske treba postići: on, „mora slijediti pozitivnu hrvatsku državno-pravnu tradiciju“, 2. povratak europskoj i oslonac na sjevernoameričku pravnu i ustavnu tradiciju „mora biti 3. … po mjeri običnog čovjeka-građanina i naroda“ i treba biti „4. … trajnije vrijednosti.“[16] Na temelju navedenih polazišta (zahtjeva), Sabor je pred pisce ustavnog teksta postavio zadatak da se njime razrade slijedeća načela:

1. temeljno ishodište i cilj Ustava jesu čovjekova ljudska (građanska, politička, socijalna i kulturna) i narodna prava
2. vrhovna vlast (suverenitet) u Hrvatskoj izvire iz naroda i pripada narodu
3. zakonodavna vlast pripada Saboru
4. ustav jamči parlamentarnu demokraciju i vladavina zakona (pravna država)
5. pravo na slobodno političko, poduzetničko i društveno udruživanje pripada svim građanima
6. pravo vlasništva, tržišno gospodarstvo i slobodno poduzetništvo
7. pravo na slobodno sindikalno organiziranje građana (radnika i poslodavaca)

[15] Ibidem;

[16] Ibidem, str. 12.-13.

8. socijalna država – jamstvo socijalnih prava
9. jamstvo narodnih prava i sloboda
10. osiguranje suverenosti Hrvatske i uređivanje odnosa s drugim narodima i državama.[17]

Dosljedna i cjelovita prihvaćenost i razrada „Političkih i metodologijskih polazišta te političko-pravnih načela" vidljiva su u samom sadržaju donesenog Ustava Republike Hrvatske iz 1990. godine[18], a napose u njegovom članku 3. u kojem su propisane najviše vrednote ustavnog poretka Republike Hrvatske.[19] Ustavne vrednote najvjerodostojnije izražavaju revolucionarnost ustavotvorstva koje je učinio hrvatski ustavotvorac donesenim Ustavom iz 1990. Naime, one jasno pokazuju na čemu počiva ustavni poredak Republike Hrvatske te koji su supstancijalni elementi za bitnu liniju razgraničenja između bivšeg socijalističko-komunističkog i novog građanskog i demokratskog ustavnog uređenja Republike Hrvatske. Radi se o bitnoj i cjelovitoj revolucionarnoj promjeni ustavnog poretka Republike Hrvatske. Ustavne vrednote, razrađene u sadržaju Ustava Republike Hrvatske, ustavno uređuje Republiku Hrvatsku kao modernu, demokratsku, ustavnu državu, narodne demokracije, tržišnog gospodarstva s poduzetničkim slobodama, ljudskih (i manjinskih) prava i sloboda, podjelom vlasti i njezinih ograničenja te vladavine prava i ustava.[20]

---

[17] Ustav Republike Hrvatske objavljen je u „Narodnim novinama" broj 56/1990., dana 22. prosinca iste godine kada je i stupio na snagu.

[18] Članak 3. u izvornom tekstu Ustava Republike Hrvatske iz 1990. godine glasi: „Sloboda, jednakost, nacionalna ravnopravnost, mirotvorstvo, socijalna pravda, poštivanje prava čovjeka, nepovredivost vlasništva, očuvanje prirode i čovjekova okoliša, vladavina prava i demokratski višestranački sustav najviše su vrednote ustavnog poretka Republike Hrvatske." Danas važeća, ova odredba Ustava Republike Hrvatske je dopunjena s još jednom vrednotom („ravnopravnost spolova") te propisivanjem da su najviše vrednote ustavnog poretka „temelj za tumačenje Ustava". Revizija Ustava Republike Hrvatske kojom su izvršene ove dopune članka 3. učinjena je 2000. godine, vidjeti pobliže: „Promjene Ustava Republike Hrvatske", „Narodne novine" broj 113/00.

[19] Polazeći od Häberleova poimanja ustavne države (vidjeti pobliže knjigu Häberle Peter „Ustavna država", Politička kultura, Zagreb, 2002.), zatim njenog određenja u knjizi Isensee Josepa „Država, Ustav, Demokracija", Politička kultura, kao stranih konstitucionalista, Zagreb, 2004. godine, te od naših konstitucionalista kao što su npr. Bačić Arsen, vidjeti pobliže njegovo „Uvodno izlaganje" povodom „Dvadesete obljetnice Ustava Republike Hrvatske", u Zborniku HAZU-a. broj 15, Zagreb, 2011. godine, i ja sam se odredio prema tome što razumijevam pod pojmom moderna, demokratska, ustavna država. Vidjeti pobliže moj rad: „Ustav i Ustavni sud Republike Hrvatske u konstitucionalizaciji Hrvatske kao moderne, demokratske, ustavne države", ur. M. Đorđević, Zbornik radova „Beogradski ustavnopravni forum", na temu „Prepisivanje klasičnih ustavnopravnih shvatanja u uslovima savremene države i politike", Institut za uporedno pravo Beograd, 2021. godine na str. 117-137.

[20] Vidjeti izvorni tekst Ustava Republike Hrvatske iz 1990. godine objavljen u „Narodnim novinama" broj 56/1990.

Iako nije od prevelikog značaja kao argument za potvrdu revolucionarne promjene Ustava, ipak ga u ovoj prigodi možemo istaknuti. Naime, radi se o opsegu Ustava Republike Hrvatske u odnosu na Ustav Socijalističke Republike Hrvatske. Ustav Republike Hrvatske iz 1990. godine je nekoliko puta kraći od svog prethodnika koji je uređivao SHR. On, za razliku od posljednjeg Ustava iz perioda SRH, ima 142[21] članka, dok je prethodni imao 442 člana.[22] Osim toga, Ustav Republike Hrvatske je, gdje god je to bilo moguće, u svom tekstu izbjegao ideologizaciju i ideološko-političku kreativnost, napose u propisivanju kakvi trebaju i moraju biti društveno-ekonomski i društveno-politički odnosi.[23] Ustav Republike Hrvatske tim pitanjima posvećuje samo minimalni i nužni prostor. Tako npr. uređujući pitanja od značaja za gospodarske odnose, on propisuje ekonomske slobode, jamčeći pravo vlasništva, te druga imovinska prava i slobode koja su nužna za razvoj tržišnog gospodarstva i poduzetništva štiteći svim dionicima u tom području jednake ekonomske slobode i prava na jednaku šansu pod istovjetnim uvjetima.[24] Za razliku od njega, bivši Ustav SRH ovim pitanjima je posvećivao ogroman prostor. Takav da je za svaku glavu u kojoj je uređivao ova pitanja imao više od stotinjak članova ili gotovo u svakoj od njih toliko članaka koliko ih sadrži cijeli Ustav Republike Hrvatske iz 1990. godine. No, za razliku od Ustava SRH, Ustav RH iz 1990. sadrži puno veći broj članaka koji se odnose na pitanje uređivanja i zaštite ljudskih (i manjinskih) prava i sloboda. Samo glava III. koja se odnosi na uređivanje „Temeljnih sloboda i prava čovjeka i građa-

[21] Vidjeti tekst Ustava Socijalističke Republike Hrvatske iz 1974., objavljen u „Narodne novine“ broj 8/1974.

[22] Za razliku od Ustava Republike Hrvatske iz 1990., Ustav Socijalističke Republike Hrvatske iz 1974. uređenju ovih društvenih odnosa posvećuje dvije glave i to: „Glavu II. Društveno ekonomsko uređenje, koja obuhvaća članke od 10 – 121“ i „Glavu III Društveno-političko uređenje, koja obuhvaća članke od 122-227.“

[23] Ključne odredbe koje se odnose na ova pitanja sadržane su u potpoglavlju „3. Gospodarska, socijalna i kulturna prava, u Glavi III. Temeljne slobode i prava čovjeka i građanina“ i obuhvaća napose članke 48-56, dakako uz najviše vrednote ustavnog poretka iz članka 3. Ustava, poglavito vrednote „nepovredivosti vlasništva“ i „socijalne pomoći“. Vidjeti Ustav Republike Hrvatske iz 1990., „Narodne novine“ broj 56/1990.

[24] Značajan broj članaka u sadržaju Ustava Republike Hrvatske iz 1990., kojim se propisuju prava i slobode čovjeka i građanima (uključivo i manjinska prava, napose nacionalnih manjina i njihovih pripadnika) po opsegu su značajnija jer pored ostalih sadrže i članke kojim se uređuju gospodarska, socijalna i kulturna prava – vidjeti potpoglavlje 3., te zbog toga što sadrži članke koji uređuju osobne i političke slobode i prava, vidjeti potpoglavlje 2. koji su sadržaj Glave III Temeljne slobode i prava čovjeka i građanina. Kad se k navedenim potpoglavljima doda i potpoglavlje 1. Zajedničke odredbe, dobivamo puni sadržaj Glave III, a time i uvid u razloge značajnog broja članaka koji se odnose na uređivanje, jamstvo i zaštitu ljudskih prava i sloboda, uključivo i prava i sloboda nacionalnih manjina i njihovih pripadnika. Razumijevanje za takav opseg koji je posvećen uređivanju ovih ustavnih pitanja u Ustavu Republike Hrvatske iz 1990. godine dodatno potkrepljuje ustavna činjenica da su Ustavom uređena sve do tada izdefinirane grupe ljudskih prava i sloboda prihvaćene u demokratski modernim državama.

nina“ sadrži 56. članaka, a ako bi se tome pridodale i odredbe iz glave II. – Temeljne odredbe, koje se izravno i/ili neizravno odnose na ljudska prava i slobode, onda je vidljivo da je oko četvrtine cijelog njihovog teksta posvećeno ovim pitanjima.[25] Razumljivo jer za modernu, demokratsku, ustavnu državu ljudskih i (manjinskih) prava i sloboda te vladavine prava i ustava ona i jesu jedan od ključnih ugaonih kamenova na kojima ona počiva.

Državotvorno ustavotvorstvo i Ustav RH iz 1990.

Državotvorno ustavotvorstvo, ostvareno prilikom donošenja hrvatskog Ustava iz 1990. godine, potrebno je analizirati polazeći od činjenice da je Republici Hrvatskoj njime po prvi put nakon višestoljetnog gubitka vlastite samostalne državnosti propisana državnost te njezina suverenost, neovisnost i teritorijalna cjelovitost. Tim prije jer je Hrvatska bila određena kao država, kako Ustavom SRH tako i Ustavom SFRJ iz 1974., ali kao jedna od socijalističkih republika koje su tvorile SFRJ.[26] Tim ustavima je bilo propisano trajno pravo na samoodređenje i odcjepljenje svakoj od konstitutivnih jedinica koje su tvorile SFRJ. No, unatoč toj ustavnopravnoj činjenici treba ipak reći da je tada SRH bila jedna od članica savezne države koja je sama po sebi ustavom određena kao država, ali ne samostalna, potpuno suverena i međunarodno priznata.[27]

Ustav Republike Hrvatske iz 1990. godine će po prvi put nakon mnogih stoljeća hrvatske državne nesamostalnosti (ali uvijek očuvane državnosti zahvaljujući, prije svega, Saboru Hrvatske) propisati i utvrditi Republiku Hrvatsku kao samostalnu, suverenu i nezavisnu državu. Upravo u toj ustavnopravnoj i političkoj činjenici najviše se očituje ustavotvorna državnost kod donošenja Ustava Republike Hrvatske iz 1990. godine.[28] Druga činjenica koja potvrđuje da se radi o državotvornom ustavo-

---

[25] O tome da je Hrvatska bila određena kao država i Ustavom SFRJ iz 1974. piše B. Smerdel, vidjeti fusnotu 3. u „Ustav Republike Hrvatske“, šesnaesto izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Novi Informator, Zagreb, 2010., str. 88.

[26] Vidjeti pobliže član 1. Ustava Socijalističke Republike Hrvatske, „Narodne novine“ broj 8/1974.

[27] Do potpune državnosti Republika Hrvatska proći će još dio svog puta, koji će biti obilježen s jedne strane donošenjem formalno-pravnih akata koji će na osnovu njenog Ustava iz 1990. izraziti njezinu državnu samostalnost, neovisnost, teritorijalnu cjelovitost i suverenost s jedne strane, a s druge strane a) prvo postupak, a onda i b) konačno razdvajanje i istupanje iz bivše SFRJ. Uz formalnopravne aktivnosti Republika Hrvatska je zajedno sa svojim gađanima bila prinuđena da u oružanoj borbi protiv velikosrpskog agresora bori za svoju državnost i državnu suverenost, neovisnost i teritorijalnu cjelovitost. U toj borbi Republika Hrvatska je pobijedila i uspjela zahvaljujući svojim braniteljima, svom nacionalnom i građanskom jedinstvu u želji da se obrani i uspostavi kao samostalna, suverena, teritorijalno cjelovita i međunarodno priznata država.

[28] O mom poimanju pojma moderna, demokratska ustavna država, vidjeti moj rad: „Ustav i Ustavni sud Republike Hrvatske u konstitucionalizaciji Hrvatske kao moderne, demokratske ustavne države“, o.c., str.

tvorstvu proizlazi iz teksta Ustava Republike Hrvatske koji ju je uredio kao modernu demokratsku ustavnu državu kombinirajući nacionalni i građanski identitet kao osnovu njezinog ustavnog identiteta s jedne strane, a s druge strane konstitucionalizirajući je kao državu koju s pravom svrstavaju u krug modernih, demokratskih ustavnih država u svijetu.[29]

Ostvarujući zadaće državotvornog ustavotvorstva hrvatski ustavotvorac je Ustavom koji je „usvojen 21. prosinca 1990. godine, na prvom mjestu s ciljem da, na temelju neotuđivog prava na samoodređenje, uspostavi temelje nove samostalne države Republike Hrvatske, kao nacionalne države hrvatskog naroda, koja jamči svim pripadnicima nacionalnih manjina ravnopravnost s pripadnicima hrvatskog naroda, kao i njezine ustavne preobrazbe u demokraciju utemeljenu na poštivanju ljudskih i nacionalnih prava i temeljnih sloboda i vladavini prava.“[30] Navedeno stajalište B. Smerdel sintetički izražava državotvorno i revolucionarno ustavotvorstvo koje je ostvario hrvatski ustavotvorac Ustavom iz 1990., a s druge strane prihvaćeni nacionalni identitet kao jedno od načela na kojem počiva ustavni identitet Republike Hrvatske. Takvo stajalište ima čvrsto uporište kako u Izvorišnim osnovama (Preambuli) tako i u normativnom dijelu Ustava Republike Hrvatske iz 1990. godine.[31] No, uz nacionalni identitet iz kojeg proizlaze pravo naroda i nacionalnih manjina kao kolektivna prava, hrvatski ustavotvorac je prihvatio kao drugi stup ustavnog identiteta Republike Hrvatske načelo građanskog identiteta. Iz njega u supstancijalnom smislu proizlaze sva pojedinačna prava i slobode za svakog čovjeka uključivo, njegova građanska, politička, ekonomska, socijalna, kulturna pa i ekološka prava. Građanski identitet kao jedan od temelja ustavnog identiteta Republike Hrvatske je izrijekom propi-

[29] Smerdel B.; „Ustav Republike Hrvatske“, o.c, str. 87.

[30] Ustav Republike Hrvatske iz 1990. „Narodne novine“ broj 56/90., u Izvorišnim osnovama stavku 3. izrijekom propisuje „…Republika Hrvatska ustanovljuje se kao nacionalna država hrvatskog naroda i država pripadnika inih naroda i manjina, koji su njezini državljani …“. U normativnom (sadržajnom) dijelu načelo nacionalnog identiteta Ustava prihvaća i propisuje u članku 15. stavku 1., riječima „U Republici Hrvatskoj ravnopravni su pripadnici svih naroda i manjina.“

[31] Izvorni tekst članka 1. stavaka 1. i 2. Ustava iz 1990. glasi: stav 1. „Republika Hrvatska je jedinstvena i nedjeljiva demokratska i socijalna država.“ stav. 2. „U Republici Hrvatskoj vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu kao zajednici slobodnih i ravnopravnih državljana“. Iz navedene stipulacije stavka 2. razvidno je da se u njemu pojam narod (ispisan malim slovom) poima u političkom, a ne u etničkom smislu, s jedne strane, a s druge strane da se zajednicu slobodnih i ravnopravnih državljana može i mora tumačiti kao društvenu zajednicu. S obzirom na to koja im kao „slobodnim i ravnopravnim državljanima“ Ustav zajamčuje pojedinačna ljudska prava i slobode da bi mogli imati takve karakteristike, evidentno je da ih tretira kao građane, što je izraz prihvaćanja liberalnog demokratskog i građanskog modela identiteta.

san u članku 1. stavcima 1. i 2. Ustava Republike Hrvatske iz 1990. godine,[32] te iz normativnog dijela sadržaja kojim se reguliraju individualna ljudska prava i slobode.[33]

Kombiniranjem nacionalnog i građanskog identiteta hrvatski ustavotvorac je u funkciji državotvornog ustavotvorca mogao Ustavom Republike Hrvatske propisati da je Republika Hrvatska s jedne strane „nacionalna država hrvatskog naroda i država svih naroda i manjina koji su njezini državljani …“ te da je istovremeno građanska država u kojoj „vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu kao zajednici slobodnih i ravnopravnih državljana“.[34] Kombinacija nacionalnog i građanskog identiteta za utvrđivanje ustavnog identiteta Republike Hrvatske nije i ne smije se shvaćati kao puki kompromis između nacionalističkog i građanskog koncepta ustavnog uređenja države i društva.[35] Baš obratno, on je zdrava, realna spoznaja objektivne

[32] Već u naslovu Glave III. Temeljne slobode i prava čovjeka i građanima, koja uređuje ljudska prava i slobode vidljivo je prihvaćanje načela građanskog identiteta. On je dosljedno u pojedinim odredbama koje uređuju pojedinačna ljudska prava i slobode svakog čovjeka i građanima proveden. Tamo gdje se u pojedinim odredbama uređuju kolektivna prava naroda i manjina, pa i u slučaju kada se uređuju kao pravo i slobode njihovih pripadnika, ali je evidentno da se mogu ostvarivati samo u kolektivitetu (npr. kulturna autonomija) itd. je prisutna kombinacija oba modela i nacionalnog i građanskog identiteta. Razumljivo jer su prava i slobode entiteta (naroda, nacionalnih manjina i njihovih pripadnika) po svojoj supstancijalnoj biti ljudska prava i slobode.

[33] Članak 1. stavak 1. Ustava Republike Hrvatske iz 1990.

[34] Citirani sadržaj Ustava iz 1990. dosljedno će se potvrditi u svim radnjama i pravnim aktima koji će biti doneseni na temelju njega radi ostvarivanja potpune državnosti Republike Hrvatske. Te radnje i akti su: Odluka o raspisivanju referenduma „Narodne novine“ broj 21/1991., i proveden referendum. Na tom referendumu 93,24 % ukupnog broja birača odlučilo je da Republika Hrvatska, kao samostalna i suverena država, koja jamči kulturnu autonomiju i sva građanska prava Srbima i pripadnicima drugih nacionalnosti u njoj, može stupiti u savez suverenih država s drugim republikama. Osim toga odlučeno je da Republika Hrvatske ne ostaje u Jugoslaviji kao jedinstvenoj saveznoj državi, vidi: „Narodne novine“ broj 24/1991. Kako se koncept preustroja SFRJ iz federacije u konfederaciju nije mogao dogovoriti i realizirati, uslijedilo je donošenje pravnih akata na temelju Ustava iz 1990., koji su potvrdili njime utvrđenu i propisanu državnost, suverenost, teritorijalno jedinstvo i neovisnost Republike Hrvatske. Ti akti su kako je znano: Ustavna odluka o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske, „Narodne novine“ broj 31/1991., Povelja o pravima Srba i drugih nacionalnosti u Republici Hrvatskoj „Narodne novine“ broj 31/1991., Deklaracija o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske „Narodne novine broj 31/1991., te Odluka o raskidu državnopravnih saveza s ostalim republikama i pokrajinama SRFJ „Narodne novine“ broj 53/1991. Donošenjem Ustavne odluke o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske, Republika Hrvatska je ustavnopravno postala samostalna, suverena država, a donošenjem Odluke o raskidu državnopravnih sveza s ostalim republikama i pokrajinama SFRJ, uklonjena je svaka pravna barijera o povezanosti sa SFRJ, i otvoren je put za međunarodno priznanje Republike Hrvatske kao samostalne, suverene, teritorijalno cjelovite i neovisne države, što se i ostvarilo 15. siječnja 2002. godine.

[35] Ustav Republike Hrvatske iz 1990. je bez sumnje hrvatski izvorni proizvod, neovisno o tome što je nesporna činjenica da se ustavotvorac u njegovom nastajanju koristio i stranim iskustvima najrazvijenijih zapadnih demokracija i njihovim ustavima. Prije svega s ustavnopravnim uređenjima SAD-a, Francuske i Savezne Republike Njemačke. Naprosto stoga što je hrvatski ustavotvorac

stvarnosti koja proizlazi iz multinacionalnog, multikulturalnog i multikonfesionalnog društva, neovisno o stupnju homogenosti kako većinskog naroda tako i pripadnika nacionalnih manjina u državi. Zašto? Napose stoga što kombinacijom nacionalnog i građanskog modela ustavotvorac si omogućuje da utvrdi takav ustavni identitet koji otvara dovoljno prostora da se ustavom priznaju i urede sva kolektivna prava naroda i nacionalnih manjina s jedne strane, a s druge strane da se isto tako priznaju, urede i zaštite sva pojedinačna ljudska prava i slobode svakom pojedincu prije svega kao ljudskom biću, a onda i drugim i drugačijim zbog njihove posebnosti i samobitnosti, te opstojnosti kao pripadnicima nacionalnih manjina i pojedinačna prava i slobode po toj osnovi kao specifični oblik ostvarivanja i izražavanja ljudskih prava i sloboda. Kombinacija ovih dvaju modela identiteta kod utvrđivanja ustavnog identiteta jedan drugog ne isključuju. Baš suprotno, oni jedan drugog nadopunjuju i izdižu na višu razinu u modernoj, demokratskoj, ustavnoj državi, otvarajući ustavno-pravnu osnovu za priznanje i reguliranje prava i sloboda za sve bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi.

Takav pristup hrvatskom ustavotvorcu je omogućio ne samo da državotvornim ustavotvorstvom utvrdi Republiku Hrvatsku kao samostalnu, suverenu i neovisnu državu već i da propiše Ustavom na što se odnosi sam sadržaj te državnosti.

Navedena tvrdnja ima svoje uporište napose u slijedećem sadržaju ustavnog teksta. Prvo, u već citiranom dijelu Izvorišnih osnova koji određuju Republiku Hrvatsku kao nacionalnu državu hrvatskog naroda i državu pripadnika inih naroda i manjina koji su njezini državljani. Drugo, u članku 1. stavku 1. koji propisuje da „Republika Hrvatska jedinstvena je i nedjeljiva demokratska i socijalna država.“ Treće, člankom 2. kojim se utvrđuje suverenitet Republike Hrvatske te njegov opseg i sadržaj. Četvrto, sustav najviših vrednota ustavnog poretka Republike Hrvatske (članak 3.). Peto, članak 8. koji propisuje da se granice Republike Hrvatuje mogu mijenjati samo odlukom njezinog Sabora. Šesto, članak 9. koji uređuje hrvatsko državljanstvo. Sedmo, članak 11. koji uređuje pitanja u vezi s hrvatskom grbom, zastavom i himnom. Osmo, članak 12. koji utvrđuje službenu upotrebu hrvatskog jezika i latiničnog pisma (st. 1.), ali i mogućnost uvođenja u službenu upotrebu drugog jezika i ćiriličnog pisma uz hrvatski jezik i latinično pismo u pojedinim jedinicama lokane samouprave pod uvjetima propisanim zakonom (st. 2.). Deveto, članak 13. koji utvrđuje glavni grad Republike Hrvatske, te deseto članak 135. kojim se uređuju pitanja udruživanja i razdruživanja te postupak za donošenje i ovlaštenika za donošenje takvih odluka. Ne treba posebice isticati da su to u konačnici građani Republike Hrvatske

uvezena iskustva i preuzete modele iz ustavnih uređenja ovih zemlja, oblikovao, prilagodio i pravno stipulirao tako da najviše odgovaraju potrebama državi hrvatskog naroda, inih naroda i nacionalnih manjina koji u njoj žive, odnosno svim svojim građanima kao slobodnim i ravnopravnim državljanima.

koji takve odluke donose na referendumu (st. 3. čl. 135.), a u izvanrednim prilikama Sabor i to dvotrećinskom većinom glasova svih zastupnika (vidjeti pobliže st. 5. istog članka).

Ustav RH iz 1990. kao izvorni hrvatski proizvod

Prethodne ustavne činjenice smatram potrebnim dopuniti s još nekoliko koje su u funkcionalnom smislu osnova da se ukaže i nesporno potvrdi postojanje državnog i revolucionarnog ustavotvorstva koje je hrvatski ustavotvorac ostvario donošenjem Ustava Republike Hrvatske.

Ustav Republike Hrvatske iz 1990. donesen je kao potpuno novi ustav kojim je radikalno promijenjeno društveno-ekonomsko i društveno-političko uređenje i cijeli sustav ustavno-pravno propisanog dotadašnje socijalističkog i komunističkog sustava vlasti. Međutim, taj Ustav je istovremeno i prvi ustavni tekst hrvatske države koji je uređuje kao modernu, demokratsku ustavnu državu. On u tom smislu nema u hrvatskoj povijesti kompatibilan ustavni tekst koji bi mu prethodio. Zbog toga se s pravom može reći da je on izvorni proizvod[36] kao pisani akt hrvatskih ustavnih konstitucionalista, a kao ustavnopravni akt izraz volje hrvatskog ustavotvorca utemeljena na demokratskoj volji naroda kao ravnopravne zajednice državljana izraženoj na prvim višestranačkim demokratskim izborima.

Zapravo se radi o ustavu koji je izvorni proizvod Republike Hrvatske, kojim njezini ustavotvorac po prvi put utvrđuje kakva ona treba biti kao država i društvena zajednica. Navedeni stav izvodim iz teorijski meni neospornog stajališta da bilo koji pa tako i hrvatski ustav ne stvara državu već da je država samo po sebi „pretpostavka i predmet ustava“[37] koju on uređuje. Dakako, moderna, demokratska ustavna država „podrazumijeva isključivo demokratski ustav“,[38] i u njoj ona i ustav „tvore integralno i specifično iskustvo“.[39]

Republika Hrvatska je tek nakon provođenja prvih višestranačkih izbora i na demokratski način izabranog i ustrojenog višestranačkog zakonodavnog tijela sebi stvorila, po prvi puta, političku pretpostavku da državotvornim i revolucionarnim ustavotvorstvom dobije ustav koji će ustavnopravno urediti Hrvatsku kao modernu,

[36] Isensee J., o.c., str. 97.

[37] Smerdel B., „O ustavima i ljudima“, Novi informator, Zagreb, 2012., str. 143.

[38] Isensee J., o.c., str. 40.

[39] Bitne elemente koji u sadržajnom smislu određuju modernu, demokratsku ustavnu državu vidjeti u mom radu „Ustav i Ustavni sud Republike Hrvatske u konstitucionalizaciji Hrvatske kao moderne, demokratske ustavne države“, o.c., str. 123.

demokratsku ustavnu državu.[40] Smatrajući da je to najpoželjniji tip države u kojoj će njezini građani moći ostvarivati svoje potrebe, interese i ciljeve u miru, sigurnosti i stabilnosti.

Unoseći u sadržaj hrvatskog ustava pravne norme kojima uređuje takvu državnu i društvenu zajednicu hrvatski ustavotvorac je državotvornim ustavotvorstvom normativno izrazio svoju volju radi postizanja cilja kakva je Republika Hrvatska kao država poželjna i treba da bude u najboljem interesu njezinih građana. Polazeći od tog cilja hrvatski ustavotvorac je u sadržaj hrvatskog ustava ugradio sustav vrednota, utvrdivši ustavnom snagom da su one najviše vrednote ustavnog poretka i temelj za njegovo tumačenje. Takvom formulacijom hrvatski ustavotvorac je ustavni sustav vrednota izdigao na najvišu (ustavnu) razinu dajući im općeobvezujuću snagu koju moraju po načelu ustavnosti i zakonitosti poštivati svi i svatko kako u državnoj i svakoj drugoj javnoj vlasti i/ili u pravnim osobama s javnim ovlastima tako i fizičke i pravne osobe privatnog prava. Drugim riječima, hrvatski ustav je tim sustavom vrednota utvrdio ustavnopravni temelj od kojeg se polazi i koji se mora poštivati ne samo u hrvatskoj državi već i hrvatskom društvu. Osim toga on je time na najviši pijedestal izdigao vrednotu vladavine prava (i ustava) prihvaćajući stav da je ustav, ne samo najviši pravni akt u hijerarhijskoj strukturi ustavnopravnog poretka Republike Hrvatske već i najviše pravo u njoj. Nadalje, prihvaćanjem sustava ustavih vrednota kao najviših vrednota ustavnog poretka, hrvatski ustavotvorac je u Ustav ugradio etičku komponentu u opsegu i u sadržaju koji je u cijelosti kompatibilan sa svim drugim modernim, demokratskim ustavnim državama u svijetu te mu osigurao dinamično svojstvo u njegovoj primjeni i provedbi.[41]

Naime, interpretacijom ustavnih vrednota otvoren je prostor da se u provedbi ustava provodi ustavnopravni aktivizam kojim se neprekidno jača i razvija moderna, demokratska ustavna država stalno joj šireći prostor za prosperitetniji i bolji život svih njezinih građana u miru, sigurnosti i stabilnosti. Svi ovlaštenici za provedbu i primjenu Ustava Republike Hrvatske mogu tumačiti i zauzimati stajališta što podrazumijevaju pod sadržajem pojedine ustavom utvrđene vrednote, no samo jedan ima u svojoj nadležnosti, propisano snagom ustavne norme, ovlast da njegova interpretacija i na osnovu nje njegovo zauzeto stajalište o supstancijalnoj biti pojedine ustavom utvrđene vrednote ima općeobvezujuću snagu. Dakako radi se o ustavnoprav-

[40] Dinamična komponenta koju hrvatskom ustavu daje ovakvo ustavno utvrđenje i uređenje vrednota proizlazi iz prirode i samog sadržaja ustavnih vrednota. One su opće odredive, ali nisu u sadržajnom smislu u cijelosti određene. Šta se pod pojedinom od njih u sadržajnom smislu razumijeva, određuju svojim stajalištima njihovi ovlašteni interpretatori. Prije svega, oni čije tumačenje ima općeobvezujuću snagu, a to je po normama ustavne snage u Republici Hrvatskoj njezin Ustavni sud.

[41] Vidjeti pobliže članak 31. Ustavnog zakona o Ustavnom sudu Republike Hrvatske, „Narodne novine“ broj 42/02. – pročišćeni tekst.

noj ovlasti Ustavnog suda Republike Hrvatske po kojoj su njegove odluke općeobvezujuće i dužni su ih svi poštivati i provoditi.[42]

Hrvatski ustavotvorac je primjenjujući državotvorno ustavotvorstvo Ustav usmjerio kako ističe A. Bačić, „oblikovanju i razvijanju suvremene i demokratske države u kojoj se jamče i osiguravaju ravnopravnost, sloboda i prava čovjeka i državljana, te promiče njihov gospodarski i kulturni napredak i socijalno blagostanje.“[43]

Stoga se s pravom može reći da je: „Suvremeni hrvatski Ustav snažan instrument afirmacije ustavnodemokratske kulture hrvatskog društva i države. Ustav je izvor legalne i političke strukture koja omogućava upravljanje državom, on identificira i oblikuje nositelje političkih i juridičkih funkcija i njihove nadležnosti i opisuje i uspostavlja grane državne vlasti te im dodjeljuje i raspodjeljuje ovlasti, ali ih i međusobno ograničuje.“[44]

Kako se radi o radikalnoj, cjelovitoj, zapravo revolucionarnoj promjeni ustavnog ustroja društva i države u odnosu na onu koja je egzistirala prije donošenja Ustava iz 1990., s pravom se može reći da je taj hrvatski ustav postao instrument državotvornog ustavotvorsta kojim je ponovno afirmirana ustavnopravna kultura hrvatskog društva i stvorena ustavna osnova da se ona ostvaruje i razvija u okviru moderne, demokratske, ustavne države. U tom smislu u cjelini svog supstancijalnog sadržaja Ustav Republike Hrvatske se treba i mora sagledavati kao ustavni akt koji je nastao ostvarivanjem državotvornog i revolucionarnog ustavotvorstva. On je donesen i angažiran „ne u kratkoročnom već u dugoročnom projektu“, ustavnog propisiva-

[42] Bačić A.; Uvodno izlaganje na otvaranju okruglog stola „Dvadeseta obljetnica Ustava Republike Hrvatske“, Zbornik radova broj 15. HAZU-a, Zagreb, 2011., str. 15.

[43] Bačić A.; Ibidem, str. 14.

[44] Da je Ustav Republike Hrvatske iz 1990. godine dugoročan projekt, svjedoči njegova tridesetogodišnja opstojnost. Naravno, u najvišim ustavnim vrednotama na kojima je on utemeljen te u ključnim člancima koji ih razrađuju u sadržajnom dijelu. Stoga protekom svih ovih godina nije bilo potrebe za cjelovitom njegovom promjenom, odnosno donošenja potpuno novog ustava. Dosadašnja iskustva proizašla iz njegove implementacije mogu se svesti na dvije osnovne spoznaje. Prvo, ključni problem Ustava iz 1990. godine nije sadržan u nekim njegovim (iako ih ima) nedostacima, nego je osnovni problem u njegovom poštivanju i dosljednoj primjeni i provedbi. Drugo, svi dosad uočeni i otklonjeni, pa i oni koji još nisu otklonjeni, njegovi nedostaci lako su otklonjivi provođenjem revizije njegovog teksta. Prije svega zato što ti nedostaci ne dovode u pitanje samu bit moderne, demokratske, ustavne države, već se njihovim otklanjanjem širi prostor za njezino ostvarivanje, a novim sadržajima kojima se postojeći tekst Ustava Republike Hrvatske u revizijskim postupcima izmjenjivao i dopunjavao jača ustavni supstancijalni osnovu za takvu državu. S druge strane, tim izmjenama (u najvećem broju slučajeva) i dopunama se dodatno razrađuju u sadržajnom dijelu samog ustavnog teksta njegove najviše vrednote iz članka 3. Navedeni stav lako je provjeriti uvidom u sadržaj svih 5 dosad provedenih revizija Ustava Republike Hrvatske iz 1990. godine.

nja ustavne i demokratske slobode u građanskom demokratskom društvu, ljudskih i manjinskih prava i sloboda, vladavini prava i ustava.[45]

Riječju u okvirima državotvorne ustavotvorstvom ustavom institucionalizirane na osnovama suvremenog konstitucionalizma moderne, demokratske ustavne države.

Umjesto zaključka

Ustav Republike Hrvatske iz 1990. godine se tijekom proteklih tridesetak godina potvrdio kao dugotrajni ustavnopravni akt koji projektira i otvara prostor razvoja Republike Hrvatske kao moderne, demokratske, ustavne države. Sam po sebi on kao i ustav bilo koje druge zemlje ima svoje granice za prostor što on može omogućiti. „On nije neovisna institucija i nije samoizvršujući instrument. Da bi se Ustav realizirao on traži institucije koje omogućavaju njegovu implementaciju i ostvarivanje njegove političke i pravne volje. Ustav traži kulturu konstitucionalizma u kojoj se ustavni autoritet priznaje i prihvaća“.[46] Zbog toga je: prvo; nužno širiti i jačati znanja o kulturi konstitucionalizma kao opći preduvjet za razumijevanje sadržaja Ustava Republike Hrvatske i njegove dosljedne i cjelovite implementacije. Drugo, osvijestiti kod svih građana značaj i ulogu Ustava u organizaciji i realizaciji koncepta moderne, demokratske, ustavne države, te provedbom Ustava ostvarivanje njezinih najviših vrednota, standarda, ideala i ciljeva u demokratskim uvjetima, ali i mira, sigurnosti i stabilnosti u državnoj i društvenoj zajednici. Treće; jačanje svijesti o značaju Ustava i njegovoj ulozi za ustavnopravno uređenje državne i društvene zajednice implicira potrebu: a) kod svih institucija državne i druge javne vlasti te kod lokalnih zajednica i njihovih tijela, ali i kod svih građana jačati spoznaju koliko je Ustav značajan i bitan za državu i društvo kako kao političko-pravni tako i kao u Häberleovom smislu kulturna vrednota[47] u državi i društvu, b) dati mu odgovarajuće mjesto u društvu koje će građane i sve druge fizičke i pravne osobe podsjećati na njega i njegov značaj u državi i društvu.

Ciljeve i zadatke iz prethodne točke moguće je ostvariti po ugledu na pristup tim pitanjima kako ih rješavaju neke od zemlja najrazvijenije demokracije u svijetu. Primjerice, utvrđivanjem spomendana na dan donošenja ustava i/ili dana Ustava Republike Hrvatske. Taj dan (ili dani) bi trebali biti posvećeni ustavu, ustavnom ustrojstvu društva i države, njegovoj implementaciji... u različitim oblicama znanstvenog i

[45] Bačić A.; Ibidem, str. 14.

[46] Häberle P.; „Ustavna država“, Kultura Zagreb, 2002., str. 15-22.

[47] Arlović M.; „Povodom tridesete godišnjice Ustava Republike Hrvatske 1990. – 2020.“, Savremena trgovina i IMiN, Vol. 46., Dodatak broju 1., Zagreb, 2021., str. 9.

stručnog raspravljanja o njima, ali koji bi bili u što većoj mjeri dostupni cjelokupnoj društvenoj javnosti. Pored ostalog, i u edukativne svrhe. Nažalost, spremnost da se takav korak učini u Republici Hrvatske, pogotovo kod državne vlasti (uključivo i Hrvatski sabor), još uvijek nema, pa čak u dovoljnoj i nužnoj mjeri ni na strani znanstveno-stručnih ustanova i institucija. Čast iznimkama.

Koristim priliku da u ovom radu još jednom istaknem potrebu da se za Ustav Republike Hrvatske iz 1990. kod nas uvede spomendan na njegovo donošenje (i/ili dani), podupirući tako ideju i takav prijedlog u sličnom sadržajnom smislu koji je kod nas prvi u javnosti iznio bard hrvatskog konstitucionalizma, poštovani profesor emeritus Branko Smerdel.[48] Nadam se da će ovi prijedlozi napokon biti razmotreni i usvojeni. Ustav Republike Hrvatske to zaslužuje ne samo kao političko i ustavno-pravno dobro već i kao kulturna vrednota hrvatskog društva i države.

Literatura

1. Arlović M.; „Utjecaji Ustavnog suda Republike Hrvatske na promjene Ustava Republike Hrvatske“, Zbornik radova HAZU-a s okruglog stola: „Ustavne promjene i političke nagodbe – Republika Hrvatska između ustavne demokracije i populizma“, održanog 8. prosinca 2020., Zagreb, 2021.
2. Arlović M.; „Povodom tridesete godišnjice Ustava Republike Hrvatske 1990. – 2020.“, Savremena trgovina i IMiN, Vol. 46., Dodatak broju 1., Zagreb, 2021.
3. Arlović M.; „Ustav i Ustavni sud Republike Hrvatske u konstitucionalizaciji Hrvatske kao moderne, demokratske ustavne države“, Zbornik radova ur. M. Đorđević, Beogradski ustavnopravni dani, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2021.
4. Bačić A.; „Hrvatska i izazovi konstitucionalizma“, Književni krug, Split, 2001.
5. Bačić A.; „Uvodno izlaganje na okruglom stolu: Dvadeseta obljetnica Ustava Republike Hrvatske“, Zbornik radova, broj 15. HAZU-a, Zagreb, 2011.
6. Duzinas K.; „Ljudska prava i imperija“, Politička filozofija kozmopolitizma, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
7. Häberle P.; „Ustavna država“, Kultura, Zagreb, 2002.
8. Isensee J.; „Država, Ustav, Demokracija“, Politička kultura, Zagreb, 2004.

[48] Smerdel B., intervju dan novinaru Jutarnjeg lista Robertu Bajrušiju, pod naslovom „Hitno treba promijeniti odredbe o referendumu“, Jutarnji list od 21. prosinca 2020. godine, str. 12.

9. Pravna enciklopedija, notica „Revolucija i pravo“, Savremena administracija, Beograd, 1979.

10. Kelsen H.; „Opšta teorija prava i države“, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1951.

11. Smerdel B.; „Ustavno uređenje europske Hrvatske“, Narodne novine, Zagreb, 2013.

12. Smerdel B.; „Ustav Republike Hrvatske“, šesnaesto izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Novi Informator, Zagreb, 2010.

13. Smerdel B.; „O ustavima i ljudima“, Novi informator, Zagreb, 2012.

14. Smerdel B.; Intervju novinaru Jutarnjeg lista Robertu Bajrušiju, pod naslovom „Hitno treba promijeniti odredbe o referendumu“, Jutarnji list od 21. prosinca 2020.

15. Stanovčić V.; „Demokracija, konstitucionalizacija i vladavina prava“, u „Država i demokracija“, ur. M. Podunavac, Službeni glasnik i fakultet Političkih nauka, Beograd, 2010.

16. Šarin D.; „Nastanak Hrvatskog ustava“, Narodne novine, Zagreb, 1997.

17. Vrban D.; „Država i pravo“, Golden marketing, Zagreb, 2003.

18. Ustav Socijalističke Republike Hrvatske, „Narodne novine“ broj 8/1974.

19. Ustav Republike Hrvatske, „Narodne novine“ broj 56/1990.

20. Odluka o proglašenju Amandmana LIV do LXIII na Ustav Socijalističke Republike Hrvatske, „Narodne novine“ broj 7/1990.

21. Odluka o proglašenju amandmana LXIV do LXXV na Ustav Socijalističke Republike Hrvatske, „Narodne novine“ broj 31/1990.

22. Ustavni zakon o izmjenama i dopunama Ustava Republike Hrvatske, „Narodne novine“ broj 135/1997.

23. Promjene Ustava Republike Hrvatske, „Narodne novine“ broj 113/00.

24. Promjena Ustava Republike Hrvatske, „Narodne novine“ broj 28/01.

25. Promjena Ustava Republike Hrvatske, „Narodne novine“ broj 76/10.

26. Promjena Ustava Republike Hrvatske na temelju Odluke donesene na referendumu, vidjeti: Odluku Ustavnog suda Republike Hrvatske, „Narodne novine“ broj 5/2014.

27. Ustav Republike Hrvatske, „Narodne novine“ broj 85/2010. – pročišćeni tekst

28. Ustavni zakon o Ustavnom sudu Republike Hrvatske, „Narodne novine“ broj 42/02. – pročišćeni tekst

State-building and Revolutionary Constitution-making and the 1990 Constitution of the Republic of Croatia

Abstract

Historically speaking, there were only a few constitution-makers who were in a position to adopt a constitution by applying both state-building and revolutionary constitution-making. One of them is a Croatian constitution-maker that, in circumstances of dissolution of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia, passed the Constitution of the Republic of Croatia, thus enabling Croatia to become independent in a constitutional manner. It regulated Croatia as a modern, civil democratic state of human (and minority) rights and freedoms governed by rule of law.

The paper deals with theoretical definition of the state-building and revolutionary constitution-making and how the Constitution influences the state independence, its social order and constitutionally defined and recognised system of values. The teleological and interpretative methods will be applied in providing the theoretical views on the state-building and revolutionary constitution-making of the Croatian constitution-maker, as well as the process of adopting the 1990 Constitution of the Republic of Croatia.

Keywords: *state-building and revolutionary constitution-making, Constitution of the Republic of Croatia from 1990, dissolution of the SFRY, constitutionality and legality, Republic of Croatia*

Josip Blažević
Centar „Hrvatski Areopag“ za međureligijski dijalog
Hrvatske provincije sv. Jeronima franjevaca konventualaca
ofmconv@areopag.hr

Religijska komponenta u očuvanju identiteta biblijsko-teološki pristup

Sažetak

Biblijsko-teološki pristup baca novo svjetlo na dramu migracija. Biblija je priča o migracijama, stoga je migracije moguće promatrati u svjetlu biblijskih događaja koji simboliziraju dionice napornog putovanja ljudskog roda u smjeru rađanja novog identiteta. Izraelci su prošli dugu migrantsku rutu, putovanje obilježeno duhovnom preobrazbom koje ih je, kao u retorti alkemičara, oblikovalo u novi narod, iznjedrilo novi identitet. Migrant je bio i Sin Božji, rođen daleko od svoga doma, i Sveta obitelj koja bježi u Egipat pred Herodovim progonstvom (usp. Lk 2,4-7). Marija postaje živom slikom iseljenice („Gospa od puta“). Isusov identitet moguće je shvatiti jedino iz njegova najprisnijeg odnosa s Ocem kroz molitvu. Religijska komponenta konstitutivni je čimbenik očuvanja identiteta. Crkva, rođena na Duhove, sastavljena od ljudi iz različitih naroda, i sama je „Crkva putnika“ (Ecclesia peregrinans). Crkva u migracijama prepoznaje ne samo izazov nego i priliku odgovoriti Isusovoj: „Što god učiniste jednomu od ove moje najmanje braće, meni učiniste!“ (Mt 25,40). Transnacionalna univerzalnost i multikulturalnost Crkve kohezijska su snaga koja može pridonijeti integraciji migranata, otklanjanju predrasuda i ksenofobije, očuvanju njihova identiteta: dijalogom s nevjernicima i ravnodušnima, ekumenizmom s rastavljenim crkvama, međureligijskim dijalogom s pripadnicima drugih religija.

Ključne riječi: *Crkva, migracije, identitet, univerzalnost, novi narod*

Uvod

„Kad govorimo o migrantima i raseljenim osobama, prečesto se zaustavljamo na statističkim podacima. Ali ne radi se o brojevima nego o stvarnim ljudima!“ Ove riječi pape Franje upućene prigodom obilježavanja 106. svjetskog dana selilaca i izbjeglica 27. rujna 2020. godine odražavaju suvremeni stav Crkve prema seliocima i migrantima, pristupajući im iz perspektive subjekta, čovjeka kao osobe, njihovog identiteta „jer osoba je povlašteni put Crkve“ (RH 16).

Briga Crkve za izbjeglice, selioce i migrante proizlazi iz njezinog trajnog poslanja da cijelome svijetu, svim ljudima i narodima, donese radosnu vijest o Božjoj ljubavi iz koje nitko nije izuzet. Ljubav, koja svoje uporište ima u Bogu koji se objavio kao ljubav, najveća je pokretačka snaga Crkve u služenju čovjeku. Na nju se referira i Uputa Papinskog vijeća za pastoral selilaca i putnika od 3. svibnja 2004. godine pod naslovom *Erga migrantes caritas Christi* (*Kristova ljubav prema seliocima*) objavljena trideset i pet godina nakon motupropria *Pastoralis migratorum cura* (*Dušobrižništvo migranata*) (15. kolovoza 1969.) pape Pavla VI. i uputa *De pastorali migratorum cura* (*O dušobrižništvu migranata*). Prvi crkveni dokument u cijelosti posvećen izbjeglicama sa svrhom njihovog dušobrižništva bilo je okružno pismo *La sollecitudine pastorale* (*Pastoralna skrb*), 1983.

Svrha ovog rada nije izložiti sustavni prikaz brige Crkve o migrantima, iseljenicima i seliocima, ali ipak moramo napomenuti da skrb Crkve za migrante nije ograničena na aktualnu izbjegličku krizu, najveću od Drugoga svjetskog rata koja je, po svemu sudeći, uzdrmala jedinstvo članica zemalja Europske unije i potaknula protuimigrantsko raspoloženje. „Crkva je oduvijek u seliocima promatrala sliku Krista koji je rekao: „Stranac bijah i primiste me“ (Mt 25,35).“ (EMCC 12) Ta skrb Crkve kroz povijest vidljiva je u podizanju gostinjaca, sirotišta i bolnica, među kojima i danas mnoge nose kršćanska imena. Nakon reforme Rimske kurije, godine 1912., u sklopu Konzistorijalne kongregacije osnovan je prvi Ured za probleme iseljenika koji je 1998., apostolskom konstitucijom *Pastorum bonus* (28. lipnja 1988.), preimenovana u Papinsko vijeće za pastoral selilaca i putnika. Važnu ulogu u pružanju pomoći vladama i međunarodnim organizacijama odigralo je i Međunarodno katoličko povjerenstvo za iseljenike ustanovljeno 1951. godine (EMCC 33).

Našoj temi migracije i identitet pristupit ćemo iz teološke perspektive, uvjereni da teološka perspektiva može naše promišljanje obogatiti novom perspektivom, onom transcendentalnom, metafizičkom (iz perspektive vječnosti bolje se vidi!), koja u ovaj svijet opterećen nejednakom (nepravednom) rasporedbom prirodnih resursa, ekonomske moći i tehničkih dostignuća, unosi *logique du coeur* (Pascal) ili *ordo amoris* (Scheler), ontološku kategoriju ljubavi, bez koje se solidarnost utemeljena na isključivo ekonomskim interesima pokazuje tlapnjom, a migranti objektima

kojima se svjetske sile loptaju. Razmjer migracija u Europi nameće pregnuće svih resursa u prevladavanju aktualnih izazova, kako pojedinaca, institucija i vlada, jednako tako religijâ i crkava. Trenutna situacija s migrantima za Crkvu nije samo odgovor na goruću situaciju nego Crkva u njoj prepoznaje i povijesnu priliku i milosni trenutak (*kairòs*). Zbog svoje multikulturne stvarnosti i transnacionalnog identiteta Crkva je potencijal koji u značajnoj mjeri može pridonijeti integraciji migranata zauzimanjem za najranjivije skupine, humanitarnim i karitativnim akcijama, pružanjem savjeta, proročkim glasom za njihova prava i uklanjanje predrasuda, njegovanjem ekumenizma i međureligijskog dijaloga.

„Aramejski lutalac“ u potrazi za domovinom

Ispovijest vjere starozavjetnog vjernika započinje riječima: „Moj otac je bio aramejski lutalac“ (Pnz 26, 5). Iz ovog molitvenog obrasca starozavjetne ispovijesti vjere (prigodom prinosa prvih plodova zemlje) razvidna je migrantska narav izabranog naroda koja je obilježje cijele povijesti spasenja. Do te mjere da se usudimo konstatirati da je Biblija knjiga o migrantima. Na sceni je aramejski lutalac u potrazi za domovinom. Obilježje nomada je lutanje. Nomadi su putujući pastiri u potrazi za pašnjacima i stepom, između naseljene zemlje i pustinje, žive u plemenima, pod šatorima, nediferencirane religioznosti, gotovo bez kulta (Grabner-Haider, 1997, 243). Gostoljublje prema strancu obilježje je istočnjačkih naroda koje Bog nalaže i Izraelcima uz podsjećanje (grč. *ανάμνησις* lat. *anamnesis*): „I sami ste bili pridošlice u zemlji egipatskoj“ (Izl 23,9).

Spiritus movens izabranog naroda, prema jednoglasnom svjedočanstvu Biblije, bio je ʿAdōnāj, Bog koji im je na Horebu objavio svoje ime, Jahve (usp. Izl 3,13-16; 6,3), ranije tajanstveno (Suci 13,18). Obećao ih je učiniti brojnim narodom (usp. Post 15,5) i uvesti ih u obećanu zemlju (usp. Post 15,7; 17-21). Put do „obećane zemlje“ bio je duga „migrantska ruta“ obilježena duhovnom preobrazbom, nalik retorti alkemičara, koja ih je transformirala, oplemenila, iznjedrila im novi identitet. Božja objava i poslanje povezani su s novim identitetom koji označava novo ime. Imenâ su u Bibliji povezana sa sudbinom ili poslanjem onih koji ih nose, određuju njihov identitet. Biti bez imena znači biti bez identiteta, ništa ne vrijediti. Promijeniti nekomu ime znači odrediti mu novi identitet. Da označi kako uzima u svoje vlasništvo živote pojedinaca, Bog mijenja njihova imena. Abram tako dobiva ime Abraham, stječe novi identitet, „jer naroda mnogih ocem ja te postavljam“ (Post 17,5), Saraja dobiva ime Sara, „nju ću ja blagosloviti i od nje ti dati sina“ (Post 15-16), Jakov će se zvati Izrael, „jer si se hrabro borio i s Bogom i s ljudima i nadvladao si“ (Post 32,29). Slično i u Novom zavjetu, Šimun, sin Ivanov, od Isusa dobiva ime Kefa, što znači „Petar – Stijena“ (Iv 1,42) (RBT 328). Oni se osjećaju povlašteno, Božjom svojtom, sredstvima u Božjim

rukama, Bog je s njima u izgnanstvu, pri osvajanju obećane zemlje, štoviše, u svim životnim situacijama.

Iz biblijske perspektive identitet je povezan s objavom Božjeg imena i domovinom u koju Bog uvodi svoj narod. Imati ime, domovinu, identitet, pravo je svakog čovjeka, bez obzira na njegovu vjeru, naciju, spol ili dob. „Svaki čovjek mora imati i puno pravo zadržati ili promijeniti boravište unutar vlastite države; štoviše, ako za to postoje valjani razlozi, nužno mu valja dopustiti da ode u drugu zemlju i ondje se nastani“ (PIT 25; EUVM 3).

Migranti pred nama nisu brojke nego žive osobe, ljudska bića sa svojim dramama, strahovima i nadanjima. Pretvarajući imena u brojeve izlažemo se riziku razosobljenja migranata, da im otuđimo identitet. Svatko od njih je osoba s imenom i prezimenom, opterećena velikim ekonomskim, psihološkim, duhovnim, društvenim i pravnim poteškoćama. Što može migrant s licem, kada se očuva njegov identitet, a ne može brojka, ilustriraju drame pod povećalom koje su ganule svijet, poput slučaja četrnaestogodišnje Palestinke Reem Sahwil koju je njemačka kancelarka Angela Merkel u srpnju 2015. rasplakala odgovorom da „svi tražitelji azila ne mogu ostati u Njemačkoj“.

Bog migrantom postade

Osjetljivost kršćana prema migrantima svoje izvorište crpi iz Božjeg imigrantskog statusa na zemlji. Isus Krist rođen je daleko od očinskog doma, već u djetinjstvu trpi progonstvo, mora imigrirati sa svojim roditeljima u tuđu zemlju. Papa Pio XII. (1876.-1957.), u apostolskoj konstituciji *Exsul familia* (1. kolovoza 1952.), koja se smatra kao *magna charta* crkvene misli o selilaštvu, podsjeća da je prilikom bijega u Egipat mali Isus sa svojim roditeljima iskusio tragično stanje prognanikâ i izbjeglicâ „označeno strahom, nesigurnošću, nedaćama“ (usp. *Mt* 2, 13-15.19-23). Marija postaje živom slikom iseljenice („Gospa od puta“). „I danas se“, sa žalošću konstatira papa Franjo, „milijuni obitelji mogu prepoznati u toj tužnoj stvarnosti“, i nastavlja: „Televizija i radio nam gotovo svakodnevno donose vijesti o izbjeglicama koji bježe od gladi, ratova i drugih velikih opasnosti, u potrazi za sigurnošću i dostojanstvenim životom za sebe i svoje obitelji“ (*Angelus*, 29. prosinca 2013.). U svakom od njih prisutan je Isus koji je prisiljen, kao u Herodovo vrijeme, bježati kako bi se spasio. Na njihovim smo licima pozvani prepoznati lice Krista gladna, žedna, gola, bolesna, stranca i utamničena koji treba našu pomoć (usp. *Mt* 25, 31-46). Ako ga prepoznamo u tim licima, moći ćemo mu zahvaliti što smo ga uspjeli upoznati, ljubiti i služiti mu u njima.).“ (25. rujna 2020.)

Iz navedenog razloga Crkva je na blagdan Svete obitelji uvela obilježavanje Dana iseljenika. Njezin utemeljitelj Isus Krist ruši pregrade koje su ljudi podigli jedni između drugih, državne granice, kastinske sustave ili stranačku pripadnost, uspostavljajući znak jednakosti među svim ljudima: „svi ste vi braća“ (Mt 23,8). Više puta u svojim javnim istupima Isus za uzor stavlja stigmatizirane, marginalizirane i strance. Pobožni Židovi zaobilaze ranjenika pokraj puta, a „bližnji“ mu postaje Samarijanac iskazavši mu ljubav (Lk 10,29-37). Od desetorice iscijeljenih gubavaca jedino se Samarijanac vratio da Isusu zahvali (Lk 17,11-19). U Ivanovu evanđelju velika obraćenica bila je Samarijanka na zdencu (Iv 4). U cijelom Izraelu Isus nije pronašao toliko vjere koliko u jednog rimskog satnika (Mt 8,1). Svojim nekonvencionalnim ophođenjem s grešnicima i stigmatiziranima, poganima i tuđincima Isus ruši postojeće predrasude, diskriminaciju, ksenofobiju i rasizam, te uspostavlja nove društvene odnose koji svoj vrhunac dosežu u njegovom poistovjećivanju sa svakim tuđincem i obespravljenim: „Zaista, kažem vam, što god učiniste jednomu od ove moje najmanje braće, meni učiniste!“ (Mt 25,40). Kršćanski imperativ da se uključi u skrb imigranata sadržan je u Isusovim riječima: „Stranac bijah i primiste me“ (Mt 25,35). Za kršćanina bilo bi duhovno samoubojstvo oglušiti se o Isusovu prijeteću opomenu kao mogući ishod eshatološkoga suda: „Ne poznam vas“ (Mt 25,12) koja znači: „Ne prepoznajem sebe u vama“ (Hans Urs Von Balthasar, (2004, 260).

Kršćaninu pričinja radost susresti istu vjeru, sudjelovati u istom bogoslužju, na istoj misi, na bilo kojem dijelu kugle zemaljske, jednako kao i prirediti isto divno iskustvo svakom turistu, putniku ili migrantu, u svojoj domovini.

Kušnja identiteta

Živimo u vremenu krize identiteta. Ne samo obiteljskoga, nacionalnoga ili religijskoga, nego, štoviše, i spolnoga. Posljedice gubitka identiteta ostavljaju dramatične posljedice na svoje žrtve. Ovdje se, međutim, ograničavamo na teološko značenje identiteta.

Identitet je plod iskustva što ga subjekt ima o samome sebi i povratne informacije stečene iz iskustva o svijetu. Pod teološkim vidom identitet ljudske osobe, stvorene na sliku Božju, otkriva se u Božjem pozivu na bitak i postojanje u zajedništvu koje čovjeku dolazi od Boga (Starić, 2009, 390).

U smislu rečenoga istinski identitet Isusove osobe izmiče promatraču koji se ograniči samo na njegovu pojavnost, shvatio ga on kao društvenog reformatora nenasiljem (M. Gandhi), vodičem miru i sreći (Ram M. Roy) ili kao komunistu (K. Marx). Na tragu Rudolfa Schnackenburga, papa Benedikt XVI. (Joseph Ratzinger) napominje da je bez zajedništva s Ocem, „koji je istinsko središte njegove osobno-

sti“, Isusova osoba nedokučiva i neshvatljiva (Ratzinger, 2007, 7). Isus je neshvatljiv bez svoga najprisnijeg odnosa s Bogom, kojemu se on obraća imenicom Abba, Oče, odnosa što ga on uspostavlja kroz molitvu. Riječ je o bliskom, štoviše, familijarnom odnosu, koji izražavaju riječi: „Ja ću njemu biti otac, a on će meni biti sin“ (Hebr 1,5), što potvrđuje i Očev glas na Isusovom krštenju: „Ovo je Sin moj, Ljubljeni! U njemu mi sva milina!“ (Mt 3,17). Kršćanin nasljeduje primjer Isusov i vlastiti identitet crpi iz odnosa s Bogom: „I bit ću vam otac i vi ćete mi biti sinovi i kćeri, veli Gospodin Svemogući“ (2 Kor 6,18). Molitva je metafizičko uporište vjerskog identiteta.

Kršćanin, nadalje, svoj identitet pronalazi u svjetlu utjelovljene Božje riječi, najtješnjeg prijateljstva s Isusom. „Misterij čovjeka postaje jasan jedino u misteriju utjelovljene riječi“ (GS 22). Isus Krist objavljuje misterij Oca i njegove ljubavi „i potpuno otkriva i čovjeka njemu samome te mu objavljuje uzvišenost njegova poziva“ (GS 22). Kršćaninov identitet sudbonosno je povezan s osobom Isusa Krista do te mjere da će B. Pascal ustvrditi: „Izvan Isusa Krista ne znamo ni što je naš život, ni što je naša smrt, niti što je Bog, niti što smo mi sami.“ (Pascal, 1991, 548.)

Bez ove metafizičke komponente Isusov i kršćaninov identitet ostali bi nam nedokučivi. Stoga je poznavanje identiteta preduvjet istinskog dijaloga. Nemoguće je voditi dijalog s osobama bez identiteta, ili s osobama koje skrivaju identitet, ili ga se srame. Isto vrijedi i za migrante koje susrećemo. Moramo stvarati ozračje povjerenja u multikulturalnosti, multinacionalnosti i multikonfesionalnosti. Kristologija nam rasvjetljava teološko uporište spomenutog stava. Metafizička komponenta identiteta ima svoje opravdanje i u dijalogu s ateistima ili agnosticima u smislu da u njima vjernik prepoznaje osobu stvorenu na sliku Božju iz čega proizlazi imperativ da joj iskaže dužno poštovanje i gostoljubivost. U nastavku nas zanima odnos Isusove sredine prema njegovom identitetu.

Zajednički nazivnik montiranog procesa protiv Isusa mogao bi se svesti na optužbu za lažno predstavljanje, lažni identitet, krivo predstavljanje, sumnju u istinitost njegovog identiteta. Prije početka sudskog procesa Isusa susrećemo u Getsemanskom vrtu. Uronjenog u molitvu. U molitvenom stavu živi svoj identitet.

U nastavku izdvajamo riječi s procesa protiv Isusa u kojima na vidjelo izlazi napad ili osporavanje njegovog identiteta.

Veliko vijeće Isusu se obraća riječima: „**Ako si** ti Krist, reci nam!“ (Lk 22,67). Kod Marka i Luke slične su riječi u ustima velikog svećenika.

Neki od Isusovih čuvara, s njime se poigravahu, zastirući mu lice i zapitkujući ga [**ako je** Krist], da prorekne tko ga je udario (usp. Lk 22,63).

Pilat ga upita: „**Ti li si** kralj židovski?“ (Mt 27,11; Mk 15,2; Lk 23,3; Iv 18,33).

Vojnici mu se rugaju riječima: „**Ako si** ti kralj židovski, spasi sam sebe!“ (Lk 23,39).

Jedan od obješenih zločinaca ga pogrđuje: „**Nisi li** ti Krist? Spasi sebe i nas!“ (Lk 23,39).

Prolaznici mu se obraćaju riječima: „**Ako si** Sin Božji, siđi s križa!“ (Mt 27,40).

Glavari svećenički referiraju se na njega u trećem licu: „Druge je spasio, neka spasi sam sebe **ako je** on Krist Božji, Izabranik!“ (Lk 23,35).

U navedenom procesu protiv Isusa raspoznajemo najmanje sedam puta referiranje na Isusov identitet: „ako si“, „ako je“, „ti li si“, „nisi li ti“? Napadi dolaze od različitih društvenih slojeva, vjerskih poglavara (veliko vijeće), pravosudnih tijela (Pilat), vojnika i civila, naposljetku, čak i od samih zločinaca. Teško je odoljeti tolikom pritisku koji se obrušava sa svih strana.

Na sve njih Isus odgovara šutnjom i molitvom. Isus moli. On je u najprisnijem jedinstvu s Ocem čiju misiju ispunja. Podlaganje ovome sramotnom procesu njegov je slobodni odabir: „Nitko mi ga [život] ne oduzima, nego ga ja sam od sebe polažem.“ (Iv 10,18). Rat oružjem i fizičko nasilje samo je materijalna manifestacija rata duhovnoga svijeta. Pravi rat se vodi na nevidljivoj razini, ili tamo prevenira, bez oružja. Ratovi se dobivaju u duhovnim sferama, ili tamo gube. Duhovno oružje je molitva. Isus moli. Što moli? „Oče, oprosti im, ne znaju što čine!“ (Lk 23,34).

Svi njegovi neprijatelji marionete su Zloga. Zločinci nisu svjesni da su baš oni prve žrtve svoga zla. Svaki od njih ponosan je na poruge koje je izrekao. Ali nitko od njih nije svjestan da je osporavanje Isusovog identiteta *mysterium iniquitatis* čije postojanje pomračuje njihov um. Isusova molitva za vlastite neprijatelje trijumf je Božjeg milosrđa. Jedino je Isus svjestan metafizičkog razmjera sukoba koji se odvija. To je bitka za duše koje je on došao svojom krvlju otkupiti. Zato moli: „Oče, oprosti im, ne znaju što čine!“ (Lk 23,34). Oni ne znaju da riječi koje izgovaraju nisu njihove. Čak ne znaju ni čije su. Oni ponavljaju đavlove riječi. Prvi ih je izgovorio đavao na početku Isusovog javnog djelovanja, za vrijeme Isusovog boravka u pustinji:

„**Ako si Sin Božji**, reci da ovo kamenje postane kruhom“ (Mt 4,3).

„**Ako si Sin Božji**, baci se dolje!“ (Mt 4,5).

Đavlovo napastovanje ovim se kušnjama ne iscrpljuje. On ne odustaje: „Pošto iscrpi sve kušnje, đavao se udalji od njega do druge prilike.“ (Lk 4,13). Montirani proces protiv Isusa bio je posljednja prigoda i odlučujući okršaj.

Zatiranje osobnog identiteta đavolsko je djelo koje osobu, stvorenu na sliku Božju, jedinstvenu i neponovljivu, pretvara u broj, oduzima joj ime i lice, vjeru i naciju, obezvrjeđuje ju, pretvara u objekt manipulacije, vraća u nomadsko stanje. Zauzvrat joj obećava zemaljska dobra, „sve ću ti to dati“ (Mt 4,9), pod cijenu prihvaćanja novog kulta, služenja idolu. Pred nama je imperativ stvaranja europskog druš-

tva koje će njegovati i razvijati identitet europskog građanina, bio on pridošlica ili starosjedilac.

Ecclesia viatorum

Crkva (hebr. *qāhāl*, lat. *ekklēsía*) sebe smatra novim Božjim narodom koji je u neprekinutoj vezi sa starozavjetnim izraelskim narodom (LG 2). Ona nije statična nego dinamična stvarnost, zajednica sastavljena od ljudi cijeloga svijeta, animirana Duhom Svetim, kojoj je utemeljitelj i glava Isus Krist. Crkva je jedna, katolička, sveopća, a ne međunarodna, i to od vremena svoga nastanka. Kroz Crkvu Isus nastavlja svoje spasiteljsko djelo kroz prostor i vrijeme. Crkva ne miruje, ona je u stalnom gibanju, pokretu, na proputovanju, *Ecclesia viatorum* (putujuća Crkva), *Ecclesia in via* (Crkva u hodu) ili *Ecclesia peregrinans* (Crkva putnika) (LG 50). Crkva je iskusna u seljenjima i progonstvima koja prate njezino poslanje kroz povijest do mjere da se usuđuje ustvrditi „da se čak samim protivljenjem svojih protivnika i progonitelja uvelike koristila i da se to može i nadalje“ (GS 44).

S obzirom na vlastitu narav, osobito s obzirom na vlastito poslanje, univerzalnost koja proistječe iz njezina katoličanstva, Crkva se osjeća pozvanom uključiti u brigu o migrantima. U aktualnome „babilonskom kaosu“ nošena Duhom Svetim Crkva vidi milosnu priliku (*kairòs*) posredovanja univerzalnog sklada i asimilacije migranata (multikulturalnost i transnacionalnost) koji su joj u genima.

„Migracije, dakle, pružaju Crkvi povijesnu priliku da dokaže svoje četiri poznate značajke: ona je *jedna* jer, u određenom smislu, izražava jedinstvo cijele ljudske obitelji; ona je *sveta* kako bi služila na posvećenje svih ljudi i kako bi se u njoj posvećivalo ime Božje; ona je *katolička* u svojoj otvorenosti različitostima među kojima treba uspostaviti sklad; i ona je *apostolska* jer je također zauzeta u prožimanju evanđeoskim vrijednostima cijelog čovjeka i svih ljudi.“ (EMCC, 97).

Rađanju Europske unije prethodila je Crkva, snažna kohezijska sila koja je snagom evanđelja globalizirala svijet, a ne samo Europu, a da nije ugrozila integritet i autonomiju pojedinih nacija, kultura ili jezika. Veliki evangelizator naroda sv. Pavao jezgrovito opisuje taj novi identitet riječima: „Nema više: Židov – Grk! Nema više: rob – slobodnjak! Nema više: muško – žensko! Svi ste vi Jedan u Kristu Isusu“ (Gal 3,27-28).

Migranti su postali uobičajeni krajolik naših gradova, što značajno utječe i na strukturu vjernika naših crkava. Kulturni i vjerski pluralizam traži primjerenu pastoralnu i solidarnu skrb, priređivanje dobrodošlice migrantima, pružanje karitativne i pravne pomoći, organiziranja tečajeva jezika i olakšavanja pronalaženja zaposlenja. Imigranti su osobe sa svojim dostojanstvom, identitetom, temeljnim pravima,

otkupljene i ljubljene od Boga koji je na zemlji trpio progonstvo. Migrant je iza sebe ostavio sredinu u kojoj je živio, obitelj, prijatelje… i nalazi se u situaciji u kojoj treba uspostaviti nove odnose – društvene, vjerske, radne. Imigrantima vjernicima njihove vjerske zajednice, napose Crkva, moraju pružiti ruku dobrodošlice, njegujući s njima bratsku povezanost u vjeri, potičući ekumenizam s kršćanima različitih Crkava, međureligijski dijalog s vjernicima drugih religija, a svjedočenje vlastite vjere prema nevjernicima i ravnodušnima (misije „ad gentes“).

Iz rečenoga je razvidno da se ne radi o ambiciji Crkve za vodećom ulogom u suočavanju s fenomenom migracija, niti o želji da ponudi bolja rješenja od onih koja nude državne i nevladine institucije. Briga za migrante njezina je obveza koja proistječe iz samog njezinog poslanja utemeljenog na biblijskoj tradiciji i crkvenom učiteljstvu. Iskusna u brizi za čovjeka, Crkva svojim iskustvom može obogatiti, majčinskim srcem može prigrliti i svakom migrantu prirediti dobrodošlicu.

Crkva u selilaštvu i migrantima prepoznaje da je vjernik na zemlji uvijek *páro-ikos*, privremeno nastanjen, samo gost, gdje god da se on nalazio (usp. 1 Pt 1,1; 2,11; Iv 17,14-16). Iz rečenoga proizlazi i da svako progonstvo otkriva kako je svaki dostignuti cilj na zemlji zapravo nesiguran (EMCC 13) i da „nemamo ovdje trajna grada“ (EMCC 16).

Redovnički pristup

Cijelu Crkvu, tim više redovnički stalež, treba odlikovati „duhovnost zajedništva“ (VC 46). Redovničke osobe, „iskusne u zajedništvu“ (VC 46), trebaju prednjačiti u svakom dijalogu, uključujući interkulturalni, ekumenski i međureligijski jer je „dijalog novo ime ljubavi“ (ES, 1964). Osobitu bliskost i znak solidarnosti može predstavljati autentično življen redovnički zavjet siromaštva s onima koji su spletom okolnosti postali siromašni. Za vrijeme svoga posjeta Egiptu 28. travnja 2017. godine, na Međunarodnoj konferenciji o miru na kairskom Sveučilištu Al-Azhar, papa Franjo postavio je tri uvjeta bez kojih nema autentičnog dijaloga, osobito međureligijskoga. Prvi uvjet odnosi se na poštivanje vlastitog i tuđeg identiteta jer nema dijaloga bez međusobnog poznavanja i uvažavanja. Drugi je hrabrost prihvaćanja različitosti, drugačiji nisu naši neprijatelji nego suputnici. Treći je uvjet iskrenost. Dijalog ne može biti vlak koji mi služi da stignem do stanice, potom izađem iz njega, nego je on u službi istine koja vodi suradnji i općem dobru.

Pojedine redovničke zajednice, poput Isusovačke službe za izbjeglice (JRS-Jesuit Refugee Service), poduzimaju vlastite inicijative u korist izbjeglica i migranata. Treba napomenuti da su u prošlosti pojedini klerici često pratili skupine kršćana koje su kolonizirale nove zemlje, a od sredine 19. stoljeća pastoralnu brigu za selioce preu-

zimaju misijske kongregacije, između kojih izdvajamo: Salezijansku družba sv. Ivana Bosca u Argentini, Družbu svete Francesce Saverije Cabrini u Sjevernoj Americi, dvije redovničke zajednice koje je utemeljio blaženi biskup Giovanni Battista Scalabrini, Djela Bonomelli u Italiji, St. Raphaels-Verein u Njemačkoj i Kristovu družbu za iseljenike, koju je u Poljskoj utemeljio kardinal August Hlond (EMCC 19).

Franjevački institut za kulturu mira razvio je franjevački vodič pod naslovom: „OFM vodič za pastoral imigranata u Europi". Franjevačka duhovnost s karizmom gostoljubivosti i sveopćeg bratstva, koje obuhvaća sva stvorenja, uključujući i brata vuka, imaju potencijal odgovoriti potrebama suvremenih migracija. Za Franju Asiškoga ne postoje neprijatelji i otpisani. U gubavcu Franjo grli sve stigmatizirane i marginalizirane u društvu (usp. *Opor* 2,3). Izabire na zemlji živjeti kao hodočasnik i stranac (usp. *PPr* 6) svima se stavljajući u službu. Svoju braću poziva da svoje živote radosno dijele s malenima i prezrenima (usp. *NPr* 9,2; *LegTd* 38-39). Pod njegovim krovom ima mjesta za sve ljude (usp. *LegPer* 115; *NPr* 7,14; Am 9).

Onodobna revolucija bila je Franjina pustolovina prije 800 godina koja je svoj vrhunac doživjela u susretu s egipatskim sultanom Màlik al-Kàmilom 1219. godine u Damjeti (usp. 1 Čel 20,57; 2 Čel 30; LM 9,5-9; LM 11,3). „Duh Asiza" začet u Asizu 27. listopada 1986. nezaustavljivi je val novog proljeća što su ga poduprle mnoge pape, uključujući i posljednji posjet Asizu pape Franje 4. listopada 2020. godine (Blažević 2012).

Europa u potrazi za identitetom

Nesagledlva šteta što su je prouzročila dva posljednja samoubilačka svjetska rata u kojima su sve europske države naposljetku ostale gubitnice natjerala je na promišljanje što poduzeti da se slična drama više nikada ne ponovi. Pokretačka snaga na putu stvaranja Europske unije bila je ponovna prijetnja nacionalizmima i suprotstavljenim ideologijama koje su dijelile i razgrađivale, te zajednička kulturna, moralna i religiozna baština kao kohezijska osnova mogućeg zajedničkog europskog identiteta koje su gravitirale ujedinjenu. U svome promišljanju o Europskoj uniji Joseph Ratzinger smatra da su „oci utemeljitelji europskog ujedinjenja kršćansku baštinu držali jezgrom toga povijesnog identiteta, naravno ne u konfesionalnim oblicima; ono što je zajedničko svim kršćanima prihvaćeno je izvan konfesionalnih granica kao ona snaga koja ujedinjuje djelovanje u svijetu." (Ratzinger 2005, 36)

Da bi mogle igrati značajnu ulogu među velikim svjetskim silama kao što su Sjedinjene Američke Države, Japan i Sovjetski Savez, europskim državama nije preostalo drugo nego se zajedničkim interesima povezati u jedinstvenu europsku strukturu koja će zastupati vlastite interese. Nakon početnog etičkoga i religioznog usmjerenja,

Europa je konstrukciju svoje moći sve isključivije usmjeravala gospodarskim interesima. „Europska kultura ostavlja dojam 'tihog otpadništva' prezasićena čovjeka koji živi kao da Boga nema" (EnEU, 2003, 9) – upozorio je papa Ivan Pavao II. Sve je više duhovnih nomada koji su napustili vlastitu tradiciju i kulturno europsko naslijeđe u potrazi za samoostvarenjima u egzotičnim i gnostičkim učenjima ili tehnikama proisteklim iz tradicija Dalekog istoka i danas opće rasprostranjenog globalnog fenomena New agea.

S tradicionalno moralnih i etičkih vrijednosti izvedenih iz judeokršćanske tradicije i naravnog zakona Europa je sve dublje klizila u liberalizam i moralni relativizam kao sustav novih vrijednosti što ga je iznjedrila kapitalistička diktatura. Evolucionizam je zamijenio judeokršćanskog osobnog Boga i nametnuo nova etička pravila koja ne trpe nesavršene uzorke čovjeka. U takvom evolucionističkom svjetonazoru, nastavlja Ratzinger, nema apsolutnih vrijednosti, nepovredivost ljudskog dostojanstva je oskvrnjena, na obzoru je moguća „utopija užasa" (Ratzinger, 2005, 42). Gubitak identiteta posljedica je raskida s vlastitom judeokršćanskom tradicijom što je prevladavajući europski problem. Stoga je stalno aktualan apel pape Ivana Pavla II.: „Europa je pozvana prije svega ponovno otkriti svoj pravi identitet." (*EinEU* 109).

Za mnoge migrante, među kojima su neki snažnoga identiteta, suvremena Europa, osobito njezin zapadni dio koji predstavlja jedno od najbogatijih područja u svijetu, postala je poželjna, „obećana zemlja", „zemlja kojom teče med i mlijeko", radi čega je razumljivo da se prema njoj odlučuju milijuni migranata, izbjeglica i tražitelja političkog azila u potrazi za boljim životnim uvjetima. Migrantska kriza zahvaća „Europu točno u trenutku kad je ona iz vidika izgubila svoj identitet. I dok bi dolazak milijuna ljudi iz drugih kultura u jaku i čvrstu kulturu mogao funkcionirati, dolazak milijuna ljudi u iznurenu i umiruću kulturu opterećenu krivnjom sigurno ne može." (Murry, 2018, 13)

Ekonomski i gospodarski interes, kao temelj Europske unije, pokazao se preslabim nadomjestiti duhovne korijene na kojima je počivao njezin identitet. Još manje gospodarski interesi mogu biti motiv solidarnosti u borbi protiv siromaštva i društvenih nejednakosti. Jalovim se pokazuju zajedničke integracijske politike Europske unije, bile one iz 2003., 2004., 2005. ili 2011., Štokholmski program ili novi Akcijski plan, migranti evociraju nova pitanja i dileme. Prakticiranje religije u zajednici pridonosi boljoj međusobnoj povezanosti i socijalizaciji vlastitih članova.

Zaključak

U očuvanju identiteta Europa mora voditi brigu o očuvanju vlastitog identiteta i sigurnosti ako ne želi skliznuti u utopiju. Koji je to broj migranata koji može podnijeti pojedina nacija a da njime ne ugrozi vlastiti identitet i stabilnost? Papinsko vijeće za pastoral selilaca potiče na razboritost: „Otvorenost različitim kulturnim identitetima ne znači ipak nepromišljeno prihvaćati sve identitete…“ (EMCC 30)

S druge strane potresno je gledati razvlačenje bodljikavih žica uzduž europskih granica kojima se pojedine njezine članice ograđuju pred migrantima. To zaista nije dobrodošlica i poruka po mjeri evanđelja. Ili su te bodljikave žice odraz ksenofobičnih struktura uskogrudnih Europljana koji su, poput kralja Heroda (usp. Mt 2,3), uznemireni da im migranti ne oduzmu vlast? Ili je Europa, ta stara „koka“ što još nosi zlatna jaja, „obećana zemlja“ migranata, zaista predana u posjed mnogoljudnim narodima čija joj mladost priređuje skori *requiem*?

Gledali mi u migrantskoj invaziji rat bez oružja ili neku drugu strategiju osvajanja, demografska smrt Europe vrlo je izvjesna, a s njome i prelazak „obećane zemlje“ u ruke stranaca. Čak i uz takav scenarij, poput bludnice Rahabe koja je udomila Jošuine uhode u Jerihonu (usp. Jš 2,1), Crkva je pozvana pružiti gostoprimstvo „uhodama“ jer gostoljubivost je vjernost biblijskoj tradiciji. Bez natruha irenizma i prozelitizma, onkraj „ekumenizma svakodnevice“ (PaG, 64), i migrantima je potrebno posredovati svjedočanstvo kršćanske ljubavi, „koja već sama po sebi ima evangelizacijsku vrijednost koja može otvoriti srca izričitom naviještanju evanđelja kada se čini s dužnom kršćanskom razboritošću i potpunim poštivanjem slobode.“ (EMCC 59). Štoviše, Crkva se nikada ne smije odreći navještaja, „bilo izričitog ili prešutnog – već prema prilikama – spasenja po Kristu, jedinom posredniku između Boga i ljudi. Cjelokupno je crkveno djelovanje usmjereno u tom pravcu tako da ni bratski dijalog niti razmjena i dioništvo „ljudskih“ vrijednosti ne mogu umanjiti crkvenu zauzetost oko evangelizacije (usp. RMi 10-11 i PaG 30).“ (EMCC 69)

Proizlazi iz rečenoga za kršćane nova misijska zadaća: „da budu misionari u zemljama drevne kršćanske tradicije“ (usp. PaG 65 i 68). Crkva mora biti „dom i škola prihvaćenog dijaloga i dijeljenog zajedništva“ u kojoj se „nitko ne smije smatrati strancem ili jednostavno gostom, niti na bilo koji način marginalizirati“ (EMCC, 100).

Pred sekularnim modelima integracije i asimilacije migranata u Europi, koji nisu poželi očekivane plodove, svrha ovog uratka bila je podsjetiti na religijsku komponentu kao uporišta identiteta koju nipošto nije dopušteno zanemariti u susretu s migrantima i doseljenicima u Europu.

Literatura

1. Blažević, Josip (2012). „Prvih 25 godina duha Asiza“, u: Blažević, Josip (ur.), *25 godina duha Asiza*. Zagreb: Veritas.
2. EMCC (2005). *Erga migrantes caritas Christi*. Papinsko vijeće za pastoral selilaca i putnika. *Erga migrantes caritas Christi - Kristova ljubav prema seliocima*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
3. ES (1964). *Ecclesiam suam*. Pavao VI. (1964). Enciklika *Ecclesiam suam*, III: *AAS* 56(1964)639.
4. EUVM (2004). „Emigracija u viziji mira“. Ivan Pavao II. (2004). „Emigracija u viziji mira“. Poruka za Svjetski dan selilaca.
5. *Franjevački izvori* (2012). Sarajevo – Zagreb: Vijeće franjevačkih zajednica Hrvatske i Bosne i Hercegovine. (*NPr*=Ne potvrđeno pravilo; *PPr*=Potvrđeno pravilo; *Opor*=Oporuka sv. Franje; *Čel*=Toma Čelanski, Životopis sv. Franje; *LegPer*=Peruđinska legenda).
6. Grabner-Haider, Anton (1997). *Praktični biblijski leksikon*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
7. GS (1965). *Gaudium et spes*. Pastoralna konstitucija *Gaudium et spes* o Crkvi u suvremenom svijetu Drugog vatikanskog koncila. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
8. EnEU (2003). *Ecclesia in Europa*. Ivan Pavao II. (2003). Postsinodalna pobudnica *Ecclesia in Europa* o Crkvi u Europi. Split: Verbum.
9. LG (1964). Dogmatska konstitucija *Lumen gentium* o Crkvi Drugog vatikanskog koncila. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
10. RBT (1988). *Rječnik biblijske teologije*. Léon-Dufour, Xavier (1988). *Rječnik biblijske teologije*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
11. Murry, Douglas (2018). *Čudna smrt Europe: Imigracija, identitet, islam*. Zagreb: Egmont d.o.o.
12. Pascal, Blaise (1991). *Misli*. Beograd: Mediteran.
13. PaG (2003). *Pastores gregis*. Ivan Pavao II, Apostolska post-sinodalna ezortacija *Pastores gregis* (2003).
14. PIT (1991). *Pacem in terris*. Ivan XXIII., „Pacem in terris“ u: VALKOVIĆ, Marijan (1991). *Sto godina katoličkog socijalnog nauka*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
15. Ratzinger, Jospeh (2005). *Europa: Njezini sadašnji i budući temelji*. Split: Verbum.
16. Ratzinger, Joseph (2007). *Isus iz Nazareta I.* Split: Verbum.
17. RH (1997). *Redemptoris hominis*. Ivan Pavao II. (1997). Enciklika *Redemptoris hominis - Otkupitelj čovjeka*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

18. RMi (1990). *Redemptoris missio*. Ivan Pavao II (1990). Enciklika *Redemptoris missio* o trajnoj vrijednosti misijske naredbe. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
19. Starić, Aldo (2009). *Enciklopedijski teološki rječnik*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
20. VC (1996). *Vita consecrata*. Ivan Pavao II. Apostolska pobudnica *Vita consecrata* o posvećenom životu i njegovu poslanju u Crkvi i svijetu. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
21. Von Balthasar, Hans Urs (2004). *Ti kruniš godinu dobrotom svojom*. Đakovo: U pravi trenutak.
22. http://www.vatican.va/content/pius-xii/la/apost_constitutions/documents/hf_p-xii_apc_19520801_exsul-familia.html (25. rujna 2020.)
23. https://www.milosrdnice.hr/novosti/poruka-pape-franje-za-106-svjetski-dan-selilaca-i-izbjeglica-27-rujna-2020/ (25. rujna 2020.)
24. JRS-Jesuit Refugee Service http://www.jrs.hr/ (25. rujna 2020.)
25. http://franjevacki-institut.hr/sadrzaj/pdf/2014-11-13-12-41-4486-.pdf (25. rujna 2020.).

The Religious Component in Preserving Identity A Biblical-Theological Approach

Abstract

The Biblical-theological approach sheds a new light upon the migrations drama. The Bible is a story of migrations. It is therefore possible to observe migrations in the light of Biblical events symbolizing stages of a strenuous journey of the human race towards the birth of a new people. The salvation history begins with the journey of the forefathers that was to become a part of the Old Testament Credo: "My father was an Armenian wanderer" (cf. Deuteronomy 26; 5). The Israelites have passed a long migrant path; a journey marked by spiritual transformation. As in the alchemist's retort, it has shaped them into a new nation; it has brought forth a new identity. The Son of God was also a migrant on this earth, born far away from His home (cf. Luke 2; 4-7). The Holy Family flees to Egypt, faced with Herod's persecution. Mary becomes the image of an emigrant ("The Lady of the Road"). Jesus passed his public life on the road, going through "towns and villages" (cf. Luke 13; 22). It is possible to understand Jesus' identity only through His most intimate relationship with His Father through prayer. The religious component is a constitutive factor in preserving identity. At the trial against Jesus, we can discern at least seven attempts – from the mouth of different participants (Pilate, the soldiers, the thief…), of disputing Jesus' identity ("If you are indeed the Son of God…"). The one who started negating His identity was the devil himself in the desert (cf. Matthew 4; 3). The Church, born on Pentecost Day, consisting of people from various nations, is herself a traveller: Ecclesia viatorum (the travelling Church), Ecclesia in via (the Church on the road), Ecclesia peregrinans (the Church of travellers). The pain accompanying migrations is a sign of the new humanity's "birth pangs". Their causes reveal the "deep wound", inflicted upon the human family by sin. The Church recognizes in migrations not only challenge, but also an opportunity to respond to Jesus' invitation: "So far as you did this to one of the least of these brothers of mine, you did it to me" (Matthew 25; 40). The prophetic voice of the Church in favour of migrants must be heard. The transnational universality and multi-culturality of the Church are a cohesive power capable of contributing to the integration of migrants, dealing with prejudices and xenophobia; to the preservation of their identity: Through dialogue with infidels and the indifferent, through ecumenism with separated churches, through inter-religious dialogue with those who belong to other religions.

Keywords: *Church, identity, migrations, universality, new nation*

Marija Završki
STV d.o.o
zavrskim@gmail.com

Katarina Horvat
Zaklada Slagalica
katarina.horvat@horka.hr

Veronika Završki
Legatours
veronika161193@gmail.com

Novo ruho Slavonije i Baranje
Lokalna zajednica između očuvanja i promocije baštine

Sažetak

Kulturna baština za lokalnu zajednicu predstavlja intrinzični element kulturnog identiteta, a istodobno može poslužiti i kao važan razvojni alat za jačanje i očuvanje kulturnog identiteta lokalne zajednice. Kulturna baština, s druge strane, kroz proces komodifikacije može poslužiti i kao turistički resurs u sklopu oblikovanja atrakcijske osnove određene turističke destinacije. Nastavno na teorijska razmatranja o važnosti koju kulturna baština ima za lokalnu zajednica koja njome može, na razne načine upravljati u svrhu očuvanja i promocije iste provedeno je kvalitativno i kvantitativno istraživanje. Korištene su metode anketiranja lokalnog stanovništva u manjim mjestima na uzorku od 412 ispitanika i metoda polustrukturiranog intervjua s predstavnicima civilnih organizacija u kulturi u Slavoniji i Baranji. Na temelju prikupljenih podataka utvrđeno je kako lokalno stanovništvo baštinu vidi kao katalizator pripadnosti i zajedništva zajednici, ali i kao turistički resurs od značajne važnosti za održivi razvoj zajednice.

Ključne riječi: *kulturna baština, lokalna zajednica, turizam, Slavonija i Baranja*

Uvod

Kulturna baština ima važnu ulogu za razvoj kulture i društva, no možda najvažniju za razvojni ciklus lokalne zajednice koja, ako u kontinuitetu kultivira vlastito kulturno nasljeđe, može izravno utjecati i na očuvanje i na promociju iste u turističke svrhe. Lokalna zajednica, poznato je, na području očuvanja i promocije kulturne baštine djeluje na različite načine. Stanovništvo se, posebno u manjim zajednicama, nastoji očuvati kroz očuvanje baštine. Ovim se istraživanjem nastojalo spoznati kako se u lokalnoj zajednici upravlja materijalnom i nematerijalnom tradicijskom kulturnom baštinom, kako se promišlja o očuvanju i promociji iste kroz različite mehanizme, samostalno ili u partnerstvu, kroz razne aktivnosti i sadržaje u razvoju kulturnog turizma i lokalnog gospodarstva te cjelovitog regionalnog razvoja. Na temelju teorijskih spoznaja, provedeno je empirijsko istraživanje kombinacijom kvalitativnih i kvantitativnih metoda. U prvom dijelu istraživanja sudjelovali su predstavnici organizacija civilnog društva, tj. udruga i kulturno-umjetničkih društava s područja Slavonije i Baranje. U kvantitativnom dijelu istraživanja nastojalo se ispitivanjem lokalnog stanovništva u manjim mjestima – općinama te manjim gradovima – utvrditi njihovo viđenje i doživljaj baštine u očuvanju identiteta zajednice i turističkog razvoja mjesta u kojem žive i rade.

Definiranje temeljnih pojmova istraživanja

Kultura, u kontekstu poučavanja kulturne baštine, predstavlja sve ono što posjeduje vrijednost kolektivne memorije za lokalnu zajednicu u obliku materijalnog i nematerijalnog nasljeđa, praksi i vjerovanja, a koja se nalazi, živi i razvija na izvornome „kulturnom prostoru“. Kulturna baština određene lokalne zajednice predstavlja važan gradivni element njenog simboličkog kapitala (Murzyn-Kupisz i Działek, 2013). No, između pojmova kulture i baštine ne može se povući znak jednakosti. Kultura u normativnom smislu obuhvaća „ukupnost tvorbi ili pojava u materijalnom i duhovnom životu svakoga naroda i čovječanstva u cjelini“ (Marasović, 2001, str. 9). Baština se pak odnosi na ono što se u materijalnom i nematerijalnom obliku nasljeđuje, tj. koristi u sadašnjosti i prenosi dalje (Timothy i Boyd, 2003). Svaka zajednica vezana je uz određeni prostor u kojem se baština reprezentira kroz neposredno ili posredno prenošenje s generacije na generaciju. Upravo ta „prenosivost“ karakteristična je za lokalnu zajednicu koja se tako iznova „označuje“ biljegom autentičnosti kako bi se uspjela (o)čuvati u vremenu. Prema McMillanu i Chavisu (1986), pripadnost određenoj lokalnoj zajednici definira se četirima dimenzijama. To su: pripadnost ili **„članstvo“** u zajednici (religijsko, kulturno, (sub)etničko i dr.), osjećaj važnosti, osjećaj zadovoljstva iz pripadnosti proizašlih potreba te emocionalna povezanost sa zajednicom kao kolektivom. Te se dimenzije mogu pronaći u udrugama koje su naj-

češći oblici samoorganizacije aktivnoga stanovništva u lokalnoj zajednici jer predstavljaju ukupnost zajedničkih interesa i ciljeva.

Kulturna baština i lokalna zajednica

Pojedince u zajednicu povezuju i okupljaju zajedničke vrijednosti, vjerovanja, običaji i tradicija. Taj osjećaj zajedništva proizlazi iz grupne vizije i uključuje kolektivni rad svih pripadnika zajednice na pitanjima koja su od interesa za njezin razvoj (Dugas i Schweitzer, 1997). Kulturna prošlost prostora zajednice jedno je od temeljnih pitanja koje zajednica, ako može, nastoji očuvati. Taj kohezivni element razlikuje slabu lokalnu zajednicu od jake, koja je čvrsto povezana s određenim naseljenim prostorom – gradom, selom, naseljem i dr. Pojedince u zajednicu povezuju i okupljaju zajedničke vrijednosti, vjerovanja, običaji i tradicija. Fenomen lokalne zajednice karakterizira ideja o kolektivnoj identifikaciji (Steidl, 2019; prema Hillery, 1955) s kulturnim prostorom na kojemu pripadnici zajednice obitavaju. Štoviše, Sherl i Edwards (2007) ističu da lokalne zajednice često „polažu pravo“ na određeno područje i njegove prirodne resurse te tako razvijaju snažan odnos „poistovjećivanja“ s tim područjem u kulturnom, socijalnom, ekonomskom i duhovnom pogledu. Lokalna zajednica tako istodobno preuzima trostruku transverzalnu ulogu – ulogu čuvara, međugeneracijskog baštinitelja i promotora kulturne baštine. Kulturna baština u materijalnom i nematerijalnom obliku za lokalnu zajednicu predstavlja vrijednost „autentičnosti“ kroz koju se zajednica potvrđuje u pripadnosti i zajedništvu u odnosu na one zajednice koje svoju baštinu nisu uspjele očuvati ili im je to tek djelomično uspjelo, u tragovima (Reeves i Plets, 2015). UNESCO-ova „Deklaracija o namjernom uništavanju baštine“ (2003) pojašnjava složeni međuodnos kulture, baštine i identiteta u kojemu se kulturna baština promatra kao integralni element kulturnoga identiteta zajednica, grupa i pojedinaca. Lokalna je zajednica odgovorna za očuvanje, prijenos i promociju baštine (Ripp i Rodwell 2016) te tako preuzima trostruku transverzalnu ulogu – ulogu čuvara, transgeneracijskog baštinitelja i promotora kulturne baštine. Lokalno stanovništvo smatra se ključnim čimbenikom kada je u pitanju „briga“ o lokalnoj baštini jer su isti svjesniji kulture, lokalne povijesti, društvene prakse i rituala svog mjesta (Shimray, 2019) ako posjeduju potrebno predznanje, kreativnost i snažne osjećaje za svoju kulturu, tradiciju i povijest.

Očuvanje i promocija kulturne baštine

Kulturna dobra poznaju svoju unutarnju kategorizaciju i vrednovanja prema kojima se raspoređuju u za to predviđene ustanove – muzeje, galerije, arhive, knjižnično-dokumentacijske centre, interpretacijske centre za kulturu i druge. Očuvanje i

upravljanje kulturnom baštinom pripada u domenu navedenih baštinskih ustanova. S druge strane, ulogu u očuvanju i prezentaciji materijalne i nematerijalne baštine lokalne kulture često preuzimaju udruge, kulturno-umjetnička društva, amaterske folklorne skupine i civilne organizacije koje u svome radu, među ostalim, njeguju autohtone običaje, **čuvaju** stare i izvorne narodne nošnje, gastro tradiciju i mnoge druge aktivnosti (Vecco, 2010). Za sve to lokalno stanovništvo mora posjedovati potrebno predznanje, kreativnost te osjećaj privrženosti svojoj kulturi, tradiciji i povijesti kako bi uspjela u „daljnjem očuvanju svog kontinuiteta sve dok se brine o svojoj kulturnoj baštini" (Celikhan i Eryılmaz., 2006, str. 2). Lokalne tradicije i baština tako mogu poslužiti kao primarna turistička atrakcija, ali inicijativa bi, u tome slučaju, trebala krenuti odozdo, s lokalne razine uključenosti, odnosno tamo gdje postoji najveća potreba za promjenama (Chhabra, Healy i Sills, 2003). U tome procesu svakako trebaju „sudjelovati lokalni stanovnici, a ne samo turistički djelatnici" (Dujmović, 2019, str. 155). U kontekstu turistički slabije razvijenih regija, kao što su to Slavonija i Baranja, destinacijski je menadžment tek u inicijalnoj fazi ili uopće ne postoji pa se lokalno stanovništvo, ako može, u turizam uključuje primarno na vlastiti poticaj, iz vlastitih pobuda, interesa, motiva, osjećaja ponosa i želje za povratkom „korijenima" (Jelinčić, 2006, str. 165.), iz potrebe za ostvarivanjem zadanih ciljeva vezanih uz razvoj gospodarstva, poduzetništva, poljoprivrede i agroturizma ili dr. Podrška turizmu, u tome slučaju, dolazi i razvija se iz same zajednice jer ona daje „dozvolu" za sudjelovanje u promociji baštine prema drugim interesnim skupinama, drugim zajednicama, posjetiteljima i turistima (Thompson, 2013). Ulaganje u baštinu pruža priliku za promociju turizma, stvaranje novih i kreativnih radnih mjesta, socijalno poduzetništvo i dr. (Zaman, 2015). Jačanjem vidljivosti lokalne zajednice u toj namjeri posredno jača i vidljivost same destinacije pa se javljaju i povezuju vanjski dionici – turističke agencije, turoperatori, posredničke organizacije i dr., čime se uspostavlja distribucijska mreža oblikovanja u isporuci baštine (znamenitosti i atrakcije) turističke priče kao jedinstvene cjeline. Cilj je civilnih organizacija u lokalnim zajednicama zaštita, očuvanje i poštivanje baštine (Bole, i dr., 2013) i to najčešće, prema UNESCO-ovoj „Konvenciji o zaštiti nematerijalne kulturne baštine" iz 2003. godine, kada su u pitanju jezične tradicije i izrazi, izvedbene umjetnosti, društvene prakse, rituali i svečani događaji, znanja i prakse u vezi s prirodom i svemirom te znanja i vještine povezane s tradicionalnim zanatima. Udruge u kulturi i umjetnosti te kulturno-umjetnička društva predstavljaju organizacijske jedinice lokalne zajednice čiji je primarni fokus upravo na lokalnoj baštini, što je posebno naglašeno u UNESCO-ovoj „Konvenciji o očuvanju nematerijalne kulturne baštine" (2003) gdje je nematerijalna kulturna baština definirana kao zbir „praksi, reprezentacija, izričaja, znanja, vještina […] koje zajednice, skupine i, u nekim slučajevima, pojedinci prepoznaju kao dio svoje kulturne baštine" (Ceribašić, 2013, str. 295., UNESCO, 2003).

Istraživanje

Kvalitativno istraživanje

Slijedom teorijskih razmatranja o ulozi lokalne zajednice u brizi za kulturnu baštinu i njenoj promociji proveden je kvalitativni dio istraživanja. Odabirom polustrukturiranog intervjua kao metode istraživanja nastojalo se dubinski pristupiti razumijevanju i kritičkoj analizi iskustava, stavova i vjerovanja predstavnika udruga koje iza sebe imaju zapažene rezultate u provedbi projekata važnih za očuvanje i promociju kulturne baštine (Ando, Cousins i Young, 2014; Talmy 2010; Van Dijk 2001).

Sve zastupljene organizacije trebale su ispuniti sljedeće kriterije za sudjelovanje u drugom dijelu istraživanja:

a) udruge se bave očuvanjem i promocijom izvornog materijalnog i nematerijalnog oblika kulturne baštine

b) udruge su aktivne u lokalnoj zajednici koja se nalazi u manjem gradu ili na selu

c) udruge posjeduju minimalno trogodišnje iskustvo u organizaciji manjih i većih društveno-kulturnih događaja

d) udruge provode suradnju s lokalnim turističkim zajednicama i drugim organizacijama u okruženju.

Intervjui su provedeni u prosincu 2020. i siječnju 2021. godine u trajanju između 45 i 60 minuta te su se odvijali u kombinaciji razgovora uživo i na daljinu, odnosno na mrežnim platformama *Zoom* i *Skype.* Intervjui su se snimali, a svi su sudionici potvrdili pristanak na sudjelovanje u istraživanju. Audiozapisi su potom transkribirani i analizirani u programu MAXQDA 20. Nakon kodiranja izvedene su kategorije i potkategorije te je provedena tematska analiza sadržaja (Van Dijk, 2001).

U prvoj tematskoj cjelini – „Važnost i uloga baštine za zajednicu“ – nastojalo se, među ostalim, saznati više o važnosti baštine za zajednicu i ulozi udruge u misiji i viziji djelovanja u očuvanju i promociji kulturne baštine unutar i izvan lokalne zajednice. U sljedećoj cjelini – „Prezentacija i doživljaj baštine“ – naglasak je bio na oblicima interpretacije i prezentacije baštine posjetiteljima i svim zainteresiranim kroz uporabu višestrukih alata – od tradicionalnih načina prikaza iz života do multimedije i novih tehnologija kao inovativnih alata pri tom cilju, organizacija događanja, *living history* radionica, predstava, izložbi itd. Nakon toga u idućoj tematskoj cjelini – „Turistički potencijal“ – sudionici su naveli svoje viđenje baštine kao turističkog resursa – „suradnju“ u kojoj se ogleda potpora lokalne samouprave i lokalne zajednice udruzi.

Uzorak istraživanja – udruge

Udruge, koje su odabrane kao uzorak istraživanja, djeluju na području pet slavonskih županija i broje između deset i stotinjak članova. Zamijećeno je da udruge osnovane prije ili neposredno nakon Domovinskog rata broje više članova srednje ili starije životne dobi, dok u udrugama osnovanim nakon 2010. godine ima više mlađih članova srednjoškolskoga i studentskoga uzrasta. No u svim udrugama članove čini lokalno stanovništvo koje živi u mjestu udruge. U tablici 1 u nastavku, prikazana je struktura uzorka provedenog kvalitativnog israživanja.

Tablica 1. Struktura uzorka

SPOL		DOB		OBRAZOVANJE		ULOGA U ORGANIZACIJI	
	N		N		N		N
Muškarci	10	18-30	2	SSS	4	Predsjednik/ica udruge	8
Žene	5	31-45	5	VŠS	3	Zamjenik predsjednika/ice udruge	3
		46-60	5	VSS	8	Tajnik/voditelj projekta udruge	4
		61 +	3				
						Ukupno:	15

Izvor: autorice

Ukupnom je analizom sadržaja razrađeno pet glavnih tematskih cjelina (što je i prikazano tablicom 2 u nastavku):

- VAŽNOST I ULOGA BAŠTINE
- DOŽIVLJAJ I PREZENTACIJA BAŠTINE
- TURISTIČKI POTENCIJAL
- SURADNJA
- IZAZOVI

Tablica 2. Tematske cjeline intervjua

TEMATSKA CJELINA	PODTEME
Važnost i uloga baštine	• Odnos prema autentičnosti • Mladi i edukacija o baštini • Misija i vizija
Doživljaj i prezentacija baštine	• Interpretacija i prezentacija • Organizacija događaja • Radionice
Turistički potencijal	• Promotori baštine • Modernizacija • Uloga turističkih zajednica
Suradnja	• Potpora jedinica lokalne samouprave • Prekogranična suradnja • EU fondovi
Izazovi	• Odumiranje zajednice • Izazovi financijske naravi • Izazovi organizacijske naravi

Izvor: autorice

Važnost i uloga baštine

Važan atribut razvoja kulturne baštine kao „turističkoga proizvoda“ jest autentičnost materijalnoga odnosno nematerijalnog kulturnog dobra u lokalnoj zajednici (Chabbra i sur., 2003, str. 703). Zaštitnički odnos prema autentičnosti baštine ima presudnu ulogu za sve sudionike i njihovu unutarnju motivaciju za angažmanom u udruzi (Boniface i Fowler 1993; Taylor, 2001; Waitt, 2000). Kako ističe jedan od ispitanika:

> *„Držimo se standardnih okvira prezentacije nekih običaja koji postoje sto i više godina u našem kraju. To su buše, to je pudarina, to su naši običaji. Čuvamo i bavimo se uglavnom šokačkim običajima ovog kraja. Ne uvodimo nikakve novotarije“* (Ispitanik A01, predsjednik udruge, 24 godine).

Autentičnost kulturnih dobara baštine u većini se udruga svjesno i s ciljem nastoji održati prenošenjem s naraštaja na naraštaj, kao što napominje jedna ispitanica:

> *„Moja baka je davno odlučila da želi nešto svoje jer je godinama skupljala starine, zbirka je koncipirana od 150 do 200 godina. To je razdoblje kojim se naša udruga uglavnom bavi i taj dio naše povijesti se može zanimljivo svima prezentirati, ne pokleknuti modernizaciji modernizacije radi.“* (Ispitanica A02, predsjednica udruge, 25 godina).

Udruge pokušavaju mladima približiti baštinu na interaktivan način prilagođen njihovoj dobi i interesima:

„Na radionicama pokušavamo djeci približiti način života u prošlosti jer kad oni vide i sami isprobaju neke od radova koje su radili naši stari, znamo da neće zaboraviti što su vidjeli!“ (Ispitanica A02, predsjednica udruge, 25 godina).

Doživljaj i prezentacija baštine

Ishodišna su točka u interpretaciji baštine za sudionike udruge vjerodostojnost i poštivanje tradicijske baštine i lokalne povijesti (Jelinčić, 2006), ali i kreativnost u inovativnosti u njegovom prikazu.

„Prezentiramo ih bez uljepšavanja, onako originalno.“ (Ispitanik A06, predsjednik KUD-a, 44 godine).

Na kreativnim radionicama djeca i mladi mogu aktivnom participacijom učiti o svojoj baštini.

„Stalno imamo radionice i djeci bude zanimljivo. Žene su učile djecu kako se tkalo i vježbali su tehniku. Na tragu toga muzej je napravio svoje radionice. Imali smo prekrasnu putujuću predstavu, predstavljanje gajdi, recitiranje stihova.“ (Ispitanik A14, voditelj projekta, 41 godina).

Takvim aktivnostima mladi usvajaju znanja o lokalnoj kulturi i povijesti.

„Ako se oslikava keramika, recimo, onda se u orijentalnom stilu ukrašava. Tursko oko. Ako se radi nešto sa šperpločom, onda će izrađivati most. Bilo koja radionica uvijek je tematski vezana uz taj povijesni period pa se onda radionica prilagodi dobnoj skupini.“ (Ispitanica A09, predsjednica udruge, 37 godina).

Turistički potencijal

Svi predstavnici udruga u Slavoniji i Baranji svjesni su važnosti uključivanja u kulturni turizam. No ne pod cijenu jednosmjerne komodifikacije, već održivog upravljanja baštinom na zadovoljstvo i zajednice i posjetitelja.

„Trudimo se tu našu tradiciju zadržati u prvom planu, ali nekada sudjelujemo u turističkom dijelu promocije. U današnje doba jedno bez drugog ne ide.“ (Ispitanik A01, predsjednik udruge, 24 godine).

Osim kontinuirane suradnje s turističkim zajednicama, najčešće putem marketinških aktivnosti, u novije je vrijeme velik potencijal u prekograničnoj suradnji.

„Surađujemo s agencijama iz Mađarske i Vojvodine zato što ova prva se bavi školskim izletima i njima smo manje zanimljivi jer smo na toj ruti gdje su nekada živjeli Mađari i usput smo im.“ (Ispitanica A05, zamjenica predsjednice udruge, 30 godina).

Posjetitelji su udrugama važni kao posredni promotori baštine.

„Koga god sam doveo u Baranju, bili su oduševljeni. Čovjek ne može vjerovati koliko Hrvati ne poznaju ovaj dio. S druge strane, koliko je nas bilo u Međimurju. Tako da bi stvarno trebalo poraditi na tom učenju o vlastitoj baštini.“ (Ispitanik A10, tajnik udruge, 61 godina).

U tome se smislu članovi udruge često nađu u ulozi „vodiča kroz baštinu“.

„Baština ljude zanima, ali im sve moraš pokazati, ne znaju što ih točno zanima dok ne vide uživo.“ (Ispitanica A13, predsjednica udruge, 63 godine).

Suradnja

U brigu za lokalnu baštinu i njezinu promociju uključeno je više interesnih skupina. Potpora lokalne samouprave nezaobilazno je poglavlje u radu svake udruge, posebno u manjim sredinama gdje su financijski izvori skromnoga opsega.

„U općini uvažavaju što mi radimo, ali ne u smislu da nam pomognu zato što sami u tome vide pravu vrijednost, već reda radi.“ (Ispitanica A09, predsjednica udruge, 37 godina).

Kao što je vidljivo, suradnja se može i treba unaprijediti. Ispitanici su kao jedan od načina unapređenja istaknuli planiranje koordinacijom svih dionika – od turističkih zajednica i jedinica lokalne samouprave pa sve do baštinskih ustanova, a kako navodi jedan od ispitanika:

„Za početak bi bilo dobro da na godišnjoj razini imamo plan aktivnosti i događanja i da, barem u to vrijeme kad se nešto događa, da smo svi tamo, da dočekuju goste, upućuju na nas.“ (Ispitanik A10, tajnik udruge, 61 godina).

Izazovi

Negativni demografski trendovi u Slavoniji i Baranji odražavaju se na razvoj zajednice. To negativno utječe na očuvanje baštine za buduće naraštaje.

„I ono što nam ne ide u prilog je vrijeme samo, puno smo dragih ljudi izgubili, bilo je tu puno više ljudi koji su bili živi svjedoci vremena. A mladih fizičkih nema, a to je i najveći problem.“ (Ispitanik A10, tajnik udruge, 61 godina).

Najveću ugrozu djelovanja udruga pretpostavljaju izazovi financijske naravi. „Nedostatak redovitih financijskih sredstava“ odnosno „dostupnih izvora financiranja“ za projekte i provedbu aktivnosti i programa uzrok je i posljedica „nebrige za kulturu“, tj. kultura je za „vladajuće“ uvijek „zadnja rupa na svirali“. Budući da se većina udruga djelomično financira iz proračuna grada ili općine, upravo količina izdvajanja i ulaganja u udruge u kulturi predstavlja kamen spoticanja, s obzirom na to da sportske manifestacije i klubovi ovdje puno „bolje prolaze.“

„Po meni je najveći problem tu razlika između financiranja sporta i kulture. Na ništa drugo nemam zamjerke, ali morao bi svatko znati tko se bavi politikom da ako nogometni klub ima 10.000 ili 20.000 kuna, to još uvijek ne znači promociju ako dospiju pet sela dalje. A KUD-ovi s dvostruko manjim proračunom ipak predstavljaju zajednicu na najbolji način.“ (Ispitanik A04, predsjednik KUD-a, 31 godina).

Kvantitativni dio istraživanja

Nakon intervjua s predstavnicima udruga, proveden je kvantitativni dio istraživanja. Anketnim istraživanjem kroz istraživačke ciljeve nastojala se utvrditi vidljivost i prepoznatljivost nematerijalne kulturne baštine u lokalnim zajednicama. Upitnik je sadržavao 26 pitanja podijeljenih u tri cjeline. Prva skupina pitanja odnosila se na sociodemografska pitanja, druga na ulogu i važnost očuvanja nematerijalne kulturne baštine za lokalnu zajednicu, a treća na viđenje nematerijalne kulturne baštine kao turističkog resursa. U istraživanju je sudjelovalo 412 mještana iz slavonskih sela i manjih gradova u kojim su u prethodnom dijelu istraživanja provedeni intervjui s tamošnjim predstavnicima udruga u kulturi i baštini. Upitnik je distribuiran na daljinu, odnosno mrežnim putem u travnju i svibnju 2021. godine.

Rezultati

Nakon obrade i analize podataka dobiveni su rezultati istraživanja. Podaci su analizirani i obrađeni u statističkom programu SPSS 25. Numeričke vrijednosti prezentirane su deskriptivnom statistikom. U istraživanju je sudjelovalo 68,4 % ispitanika ženskog spola i 31,6 % ispitanika muškog spola. Ispitanici starosne dobi od 66 i više godina zastupljeni su u uzorku s četiri ispitanika (0,97 % ispitanika) te čine skupinu s najmanjom zastupljenosti, dok je najviše ispitanika starosne dobi od 26 do 35 godina (n=136; 33,01 %). Prema stupnju obrazovanja, najveći broj ispitanika ima završenu srednju školu (n=188; 45,97 %), dok su u najmanjem broju zastupljeni ispitanici sa završenim doktoratom znanosti (n=6; 6,47 %). Najveći broj ispitanika ima prebivalište u Osječko-baranjskoj županiji (n=309; 75,0 %), dok je iz Virovitičko-podravske županije ispunjavanju upitnika pristupilo 15 ispitanika (3,64 %). Nadalje, prema veličini mjesta prebivališta najveći broj ispitanika živi u mjestima koja broje

do 1000 stanovnika (n=131; 31,80 %), dok najmanji broj ispitanika (n=42; 10,19 %) živi u mjestima koja broje između 3000 i 5000 stanovnika. . Graf 1 prikazuje zastupljenost broja ispitanika po veličini mjesta prebivališta.

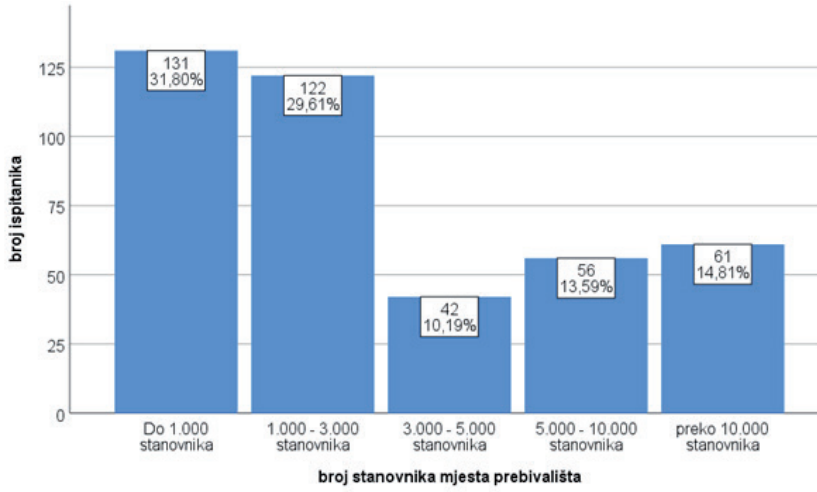

Izvor: autorice

Graf 1. Ispitanici po veličini mjesta prebivališta

Najveći broj ispitanika smatra da je „dovoljno upoznat s kulturnom baštinom zajednice/mjesta u kojem živi“ (n=257; 62,38 %), dok najmanji broj ispitanika (n=77; 18,69 %) ne može procijeniti. Kod pitanja „Smatrate li da lokalna zajednica dovoljno poznaje nematerijalnu kulturnu baštinu (folklor, tradicija i običaji) u Vašem mjestu/zajednici“ 55,58 % ih je odgovorilo da je upoznato, 33,98 % je odgovorilo ne, a 10,44 % to ne može procijeniti. Nadalje, najveći broj ispitanika sudjeluje u aktivnostima, programima ili sadržajima usmjerenim k očuvanju nematerijalne baštine (n=229; 55,58 %), dok većina nisu ni članovi neke lokalne organizacije koja se bavi očuvanjem i promocijom nematerijalne kulturne baštine u mjestu/zajednici (n=256; 62,14 %).

U nastavku rada, autori donose tablice koje opisuju poznavanje rada lokalnih udruga koje se bave očuvanjem kulturne baštine, a koje su prezentirane kroz pitanja iz anketnog istraživanja.

Tablica 3. Ispitanici prema upoznatosti s radom lokalnih udruga koje se bave očuvanjem nematerijalne kulturne baštine u zajednici/mjestu

	Da		Ne	
	n	%	n	%
Jeste li upoznati s radom lokalnih udruga koje se bave očuvanjem nematerijalne kulturne baštine u Vašoj zajednici/mjestu?	286	69,42	126	30,58

Izvor: autorice

Na sljedeće tvrdnje su ispitanici izjašnjavali stupanj slaganja s rasponom vrijednosti od jedan do pet gdje vrijednost jedan upućuje na potpuno neslaganje, dok vrijednost pet upućuje na potpuno slaganje s ponuđenom tvrdnjom.

Tablica 4. Ispitanici prema brizi i percepciji uloge nematerijalne kulturne baštine

	Briga o nematerijalnoj kulturnoj baštini pomaže nam da bolje upoznamo povijest, tradiciju i običaje lokalne zajednice.	Nematerijalna kulturna baština ima važnu ulogu u jačanju osjećaja pripadnosti.
Aritmetička sredina	4,67	4,50
Medijan	5,00	5,00
Mod	5,00	5,00
Standardna devijacija	0,66	0,78
Minimum	1,00	1,00
Maksimum	5,00	5,00

Izvor: autorice

Na tvrdnju da „briga o nematerijalnoj kulturnoj baštini pomaže da bolje upoznamo povijest, tradiciju i običaje lokalne zajednice“ utvrđena je prosječna razina slaganja 4,67 s prosječnim odstupanjem od aritmetičke sredine 0,66. Riječ je o visokoj razini slaganja jer je prosječna vrijednost veća od granične vrijednosti tri koja predstavlja indiferentnu vrijednost iz neslaganja u slaganje s ponuđenom tvrdnjom. Stav na tvrdnju da „nematerijalna kulturna baština ima važnu ulogu u jačanju osjećaja pripadnosti“ ima prosječnu razinu 4,50 s prosječnim odstupanjem od aritmetičke sredine 0,78. Riječ je o visokoj razini slaganja.

Tablica 5. Ispitanici prema percepciji važnosti kulturne baštine

	Kulturna baština ima **značajan turistički** potencijal za moju zajednicu/ mjesto	Kulturnu baštinu u mojoj se zajednici/mjestu **može predstaviti** na zanimljiv i **atraktivan način** posjetiteljima	Lokalna zajednica ima **važnu ulogu** u razvoju i promociji baštine kao **turističkog** resursa	Kulturna baština trebala bi biti dio **turističke** ponude moga mjesta/ zajednice	**Važnost** kulturne baštine
Aritmetička sredina	4,07	4,40	4,51	4,66	4,41
Medijan	4,00	5,00	5,00	5,00	4,50
Mod	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00
Standardna devijacija	1,03	0,81	0,75	0,66	0,66
Minimum	1,00	1,00	2,00	1,00	1,50
Maksimum	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00

Izvor: autorice

Najveća razina slaganja među ponuđenim tvrdnjama utvrđena je na tvrdnju da „bi kulturna baština trebala biti dio turističke ponude moga mjesta/zajednice“ gdje je utvrđena prosječna razina slaganja s tvrdnjom 4,66 s prosječnim odstupanjem od aritmetičke sredine 0,66, dok je najmanja važnost iskazana na tvrdnju da „kulturna baština ima značajan turistički potencijal za zajednicu/mjesto.“ Ukupna razina percipirane važnosti kulturne baštine je 4,41 s prosječnim odstupanjem od aritmetičke sredine 0,66.

Tablica 6. Ispitanici prema percepciji o dovoljnom djelovanju/poduzimanju na očuvanju nematerijalne kulturne baštine u mjestu/zajednici

	Smatrate li da se dovoljno djeluje/poduzima na očuvanju nematerijalne kulturne baštine u Vašem mjestu/zajednici?
Da	107
%	25,97
Ne	190
%	46,12
Ne mogu procijeniti	115
%	27,91

Izvor: autorice

Nadalje, rezultati pokazuju kako najveći broj ispitanika sudjeluje u kulturno-umjetničkim događajima u mjestu/zajednici (n=145; 35,19 % ispitanika). Sudjelovanje na događaju vezanom uz kulturnu baštinu najveći broj ispitanika potaklo je na dodatni interes ili istraživanje o Vašoj zajednici/mjestu (n=235; 57,04 %), 19,17 % ih je odgovorilo ne, a 23,79 % ne može procijeniti. Međutim, najveći broj ispitanika na

godišnjoj razini posjeti tek jedno do dva kulturno-umjetnička događaja u mjestu/zajednici (n=172; 41,75 %). Također, ispitanici smatraju kako upravo udruge imaju najvažniju ulogu u očuvanju nematerijalne kulturne baštine zajednice.

Tablica 7. Ispitanici prema stavu tko bi trebao imati glavnu ulogu u očuvanju nematerijalne kulturne baštine

Tko bi po Vašem mišljenju trebao imati glavnu ulogu u očuvanju nematerijalne kulturne baštine u vašoj zajednici/mjestu?	n	%
Udruge (KUD-ovi, skupine, udruženja)	344	83,50
Kulturne ustanove (muzeji, galerije)	181	43,93
Lokalno stanovništvo	169	41,02
Lokalna samouprava	164	39,81
Obrazovne ustanove (škole, fakulteti)	157	38,11
LAG-ovi (Lokalne akcijske grupe)	52	12,62
Ostalo	3	0,73

Izvor: autorice

Iz *Tablice 7* može se utvrditi da najveći broj ispitanika smatra da udruge trebaju imati glavnu ulogu u očuvanju nematerijalne kulturne baštine. Štoviše, prema mišljenju najvećeg broja ispitanika, udruge (KUD-ovi, skupine, udruženja) bi trebale imati najveću odgovornost u prezentaciji/promociji kulturne baštine mjesta/zajednice (n=296; 71,84 %).

Nadalje, kako je predočeno u *Tablici 8* ispitanici smatraju da svi dionici podjednako imaju koristi od promocije baštine u turističke svrhe.

Tablica 8. Stav ispitanika o koristi od promocije baštine u turističke svrhe

Tko po Vašem mišljenju ima najviše koristi od promocije baštine u **turističke svrhe?**	n	%
Svi podjednako	178	43,20
Lokalno stanovništvo	95	23,06
Jedinice lokalne samouprave	59	14,32
Kulturne ustanove	44	10,68
Država	20	4,85
Organizacije civilnog društva	13	3,16
Ostalo	3	0,72
Ukupno	412	100,00

Izvor: autorice

Nadalje, prema mišljenju najvećeg broja ispitanika kulturna nematerijalna baština najbolje se prenosi festivalima (n=280; 67,96 %), na tradicijskim sajmovima 66,26 %, na radionicama i tečajevima 60,44 %, usmenom predajom 44,66 % i akcijama u javnom prostoru 37,14 %, dok najmanji broj ispitanika smatra da se prenosi audiozapisima i videozapisima (n=148; 35,92 %). Najatraktivnijim u turističkom smislu ispitanici vide narodne plesove (81,07 %), glazbu i pjesme (68,93 %), stare zanate i obrte (52,18 %), legende i predaje (42,98 %), govor i toponime (25,24 %), a najmanje obrede i vjerovanja (18,69 %), pučke igrokaze (17,96 %) i ostalo (1, 21 %).

Za potrebe istraživanja postavljene su bile sljedeće hipoteze:

H1: Postoji razlika u percepciji važnosti kulturne baštine s obzirom na angažiranost u kulturno-umjetničkim događajima lokalne zajednice.

Tablica 9. Važnost kulturne baštine i sudjelovanje u kulturno-umjetničkim događajima

Descriptives								
Važnost kulturne baštine								
Sudjelovanje u kulturno - umjetničkim događajima u mjestu/zajednici (u organizaciji/promociji događaja)	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimum	Maximum
					Lower Bound	Upper Bound		
Da	145	4,6517	,48439	,04023	4,5722	4,7312	2,50	5,00
Ne	131	4,1450	,79660	,06960	4,0073	4,2827	1,50	5,00
Ponekad/kad mi se ukaže prilika	136	4,4063	,59390	,05093	4,3055	4,5070	2,25	5,00
Ukupno	412	4,4096	,66466	,03275	4,3452	4,4740	1,50	5,00

Izvor: autorice

Iz tablice se može utvrditi da je najveća razina važnosti kulturne baštine percipirana među ispitanicima koji sudjeluju u kulturno-umjetničkim događajima (prosjek=4,6517; SD=0,4844), dok je najmanja razina važnosti kulturne baštine utvrđena kod ispitanika koji ne sudjeluju u kulturno-umjetničkim događajima (prosjek=4,1450; SD=0,7966).

Tablica 10. ANOVA test

ANOVA					
Važnost kulturne baštine					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	17,671	2	8,836	22,049	,000
Within Groups	163,899	409	,401		
Total	181,570	411			

Izvor: autorice

Empirijska F vrijednost je 22,049 te se može donijeti zaključak da postoji statistički značajna razlika u važnosti kulturne baštine među osobama koje sudjeluju u kulturno-umjetničkim događajima, koji ponekad sudjeluju te koji ne sudjeluju. Zaključak je donesen pri empirijskoj razini signifikantnosti <0,001. *Post hoc* LSD testom utvrđeno je da su razlike među sve tri skupine statistički značajne (empirijske p vrijednosti manje su od 5 %). Hipoteza kojom se pretpostavlja da postoji razlika u percepciji važnosti kulturne baštine s obzirom na angažiranost u kulturno-umjetničkim događajima lokalne zajednice prihvaća se.

H2: Postoji razlika u stavovima o važnosti udruga za očuvanje nematerijalne kulturne baštine između ispitanika iz manjih i većih mjesta.

Tablica 11. Stav o glavnoj ulozi u očuvanju nematerijalne kulturne baštine u zajednici/mjestu

Veličina naselja	Udruga			
	Nije odabrana		Odabrana	
	n	%	n	%
Do 1000 stanovnika	22	16,79 %	109	83,21 %
1000 – 3000 stanovnika	19	15,70 %	102	84,30 %
3000 – 5000 stanovnika	6	14,29 %	36	85,71 %
5000 – 10 000 stanovnika	7	12,50 %	49	87,50 %
preko 10 000 stanovnika	13	21,31 %	48	78,69 %

Izvor: autorice

Iz *Tablice 11* se može utvrditi da porastom veličine mjesta dolazi do porasta zastupljenosti ispitanika koji su odabrali udrugu kao nositelja glavne uloge u očuvanju nematerijalne kulturne baštine. Rast zastupljenosti je prisutan do veličine grada od barem 10.000 stanovnika. Postojanje povezanosti između udruge kao glavne uloge u očuvanju nematerijalne kulturne baštine u zajednici/mjestu i veličine naselja ispituje se Hi - kvadrat testom.

Tablica 12. Hi – kvadrat test

Chi-Square Tests					
	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	1,914[a]	4	,752		
Continuity Correction[b]	1,878	4	,758		
N of Valid Cases	412				
a. 0 cells (0,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 9,11.					

Izvor: autorice

Hi - kvadrat vrijednost je 1,914 te se pri četiri stupnja slobode može donijeti zaključak da odabir udruge kao glavne uloge u očuvanju nematerijalne kulturne baštine u zajednici/mjestu i veličine naselja nije povezan. Zaključak je donesen pri empirijskoj razini signifikantnosti 75,2 %.

Zaključak

Kulturna dobra materijalne i nematerijalne baštine iznimno važna za očuvanje identiteta, kulture i prošlosti lokalne zajednice imaju i značajnu ulogu u funkciji turističkog resursa. Kulturna baština, ako se njome održivo upravlja, predstavlja zalog budućnosti zajednici koja teži svom očuvanju. To se manifestira kroz različite organizirane oblike djelovanja kao što je to u civilnim organizacijama – udrugama u kulturi i kulturno-umjetničkim amaterskim i profesionalnim društvima u Slavoniji i Baranji. U suradnji s ostalim dionicima u turističkom sektoru udruge vide veliki potencijal, no izazovi društvene, organizacijske i financijske naravi negativno utječu na planiranje i rad u zajednici i ostvarivanje onih ciljeva kojima udruge u baštini i teže. Kao što je istraživanje pokazalo, lokalna zajednica baštinu vidi kao prostor razmjene znanja, kao „katalizator“ zajedništva i pripadnosti, a lokalne udruge kao glavne nositelje očuvanja i promocije baštine. Također, lokalno stanovništvo sudjeluje u kulturno-umjetničkim događajima u svojem mjestu te u baštini vidi resurs od kojeg svi u okruženju imaju koristi. Nadalje, ispitanici koji sudjeluju u promociji ili organizaciji kulturnih događaja kulturnu baštinu doživljavaju važnijom za očuvanje zajednice od onih koji u inim događajima ne sudjeluju, a to je hipotezom i potvrđeno. S druge strane, nije potvrđena povezanost veličine mjesta prebivališta s percepcijom važnosti koju udruge imaju za očuvanje i promociju nematerijalne kulturna baštine u zajednici i ta je hipoteza opovrgnuta. Lokalnu zajednicu važno je uključiti u turističke planove i projekte, što na koncu može poduprijeti ujednačeni razvoja civilnog društva ponajviše u ruralnim područjima Slavonije i Baranje. Jačanje koordinacije svih uključe-

nih skupina, strateško umrežavanje, razvijanje javno-civilnog partnerstva neki su od modela unapređenja i razvoja u tom pogledu. U tom kontekstu buduća istraživanja trebala bi se usmjeriti na dubinsku analizu uloge i djelovanja lokalne zajednice u očuvanju i promociji kulturne baštine jer je lokalno stanovništvo najviše vezano za područje u kojem se nalazi ili iz kojeg izvorno potječe određeno kulturno dobro.

Literatura

1. Ando, H., Cousins, R., i Young, C. (2014). Achieving saturation in thematic analysis: development and refinement of a codebook. Comprehensive Psychology, 3, 1–7. doi: 10.2466/03.CP.3.4
2. Bole, D., Pipan, Primož, P. i Komac, B. (2013). Cultural values and sustainable rural development: a brief introduction. Acta Geographica Slovenica, 53(2), 367–370. doi.org/10.3986/AGS53401
3. Boniface, P. i P. Fowler (1993). Heritage and Tourism in the Global Village. Sage: London.
4. Çelikhan, S. i Erylmaz, S. S. (2006). Local / Regional Integration and Cultural Heritage. 42nd ISoCaRP Congress. (p. 1-9). Dostupno na: http://www.isocarp.net/Data/case_studies/788.pdf
5. Ceribašić, N. (2013). Novi val promicanja nacionalne baštine: UNESCO-ova Konvencija o očuvanju nematerijalne kulturne baštine i njezina implementacija. U: M. Hameršak, I. Pleše i A. Vukušić (Ur.), Proizvodnja baštine: kritičke studije o nematerijalnoj kulturi (str. 295-311). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
6. Chavis, D. i McMillian, W. (1986). Sense of Community. A definition and theory. Journal of Community Psychology, 14(1), 6-23. doi: 10.1002/1520-6629 (198601)14:13.0.CO;2-I
7. Chhabra, D., Healy, R. & Sills, E. (2003). Staged Authenticity and Heritage Tourism. Annals of Tourism Research, 30(3), 702–719. doi.org/10.1016/S0160-7383(03)00044-6
8. Dijk, van T. (2001). Critical Discourse Analysis. U D. Schriffrin, D. Tanen, H. Hamilton (ur.), The Handbook of Discourse Analysis (p. 353 – 364). Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
9. Dugas, K. J., i Schweitzer, J. H. (1997). Sense of community and the development of block culture (Ronald E. McNair Post Baccalaureate achievement Program). Michigan State University. doi: www.msu.edu/socomm/paper1997.htm

10. Dujmović, M. (2019). Komercijalizacija kulturne baštine u turizmu, Soc. ekol., Vol. 28(2), 145-161. doi: 10.17234/Soc Ekol.28.2.3

11. Hillery, G.A. (1955). Definitions of community: Areas of agreement. Rural Sociology 20(2), 111–123. Dostupno na https://digital.library.cornell.edu/catalog/chla5075626_4306_002

12. Jelinčić, D. A. (2006). Turizam. vs. Identitet. Globalizam ili tradicija. Etnološka istraživanja = Ethnological Researches, - 11, 161-207. Dostupno na http://emz.link2.hr/downloads/pdf/ei/ei_11/ei11-08Jelincic.pdf

13. Kvale, S. and Brinkmann, S. (2009). Inter Views: Learning the Craft of Qualitative Research. Los Angeles: Sage. Dostupno na:https://books.google.hr/books?hl=hr&lr=&id=bZGvwsP1BRwC&oi=fnd&pg=PR1&dq Kvale,+S.+and+Brinkmann,+S.+(2009).+Inter+Views:+Learning+the+Craft+of+Qualitative+Research.&ots=q8DNqivwKe&sig=kI6pEZWicNH9Nvxyc7Gb27cCvzk&redir_esc=y#v=onepage&q=Kvale%2C%20S.%20and%20Brinkmann%2C%20S.%20(2009).%20Inter%20Views%3A%20Learning%20the%20Craft%20of%20Qualitative%20Research.&f=false

14. Marasović, T. (2010). Kulturna baština. sv. I. Split: Veleučilište u Splitu.

15. Murzyn-Kupisz, M. & Działek, J. (2013). Cultural heritage in building and enhancing social capital. Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development, 1(3), 35-54. DOI: 10.1108/20441261311317392

16. Reeves, K. i Plets, G. (2015). Cultural Heritage as a Strategy for Social Needs and Community Identity. W. Logan, M. N. Craith,, U. Kockel, Book Editor(s): A Companion to Heritage Studies (p. 203-214). Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons. doi:10.1002/9781118486634.ch14

17. Ripp, M. & Rodwell, D. (2016). The Governance of Urban Heritage. The Historic Environment: Policy & Practice 7(1): 81-108. doi/abs/10.1080/17567505.2016.1142699

18. Scherl, L.M. i Edwards, S. (2007). Tourism, indigenous and local communities and protected areas in developing nations. U: R. Bushell, P.F.J. Eagles (ur.) Tourism and Protected Areas: Benefits beyond Boundaries. Wallingford: CABI International

19. Shimray, S. R. & Chennupati, K.R. (2019). Cultural Heritage Awareness among students of Pondicherry University: Study Library Philosophy and Practice (e-journal). 2516. https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/2516

20. Steidl, C. (2019). Re-thinking communities: Collective identity and social experience in Iron-Age western Anatolia. Journal of Social Archaeology. Vol.20(1), doi: org/10.1177/1469605319875283

21. Taylor, J. (2001). Authenticity and Sincerity in Tourism. Annals of Tourism Research 28, 7–26. doi: 10.1016/S0160-7383(00)00004-9

22. Thompson, J. (2013). The Ethics of Repatriation: Rights of Possession and Duties of Respect. U G.Scarre & R. Coningham (ur.), Appropriating the Past (p. 82-97). USA: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9781139026932.00

23. Timothy, D.J. i Boyd, S.W. (2003). Heritage tourism. Harlow: Pearson Education Limited.

24. Talmy, S. (2010). Qualitative interviews in applied linguistics: From research instrument to social practice. Annual Review of Applied Linguistics, 30, 128-148. doi: org/10.1017/S0267190510000085

25. UNESCO. Convention For The Safeguarding Of The Intangible Cultural Heritage. (2003). Paris: UNESCO. Dostupno na http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00006.

26. UNESCO. Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage. (2003). Paris: Unesco. Dostupno na http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17718&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

27. van Dijk, T. A. (2001). Multidisciplinary CDA: A Plea for Diversity. U R. Wodak & M. Meyer (ur.), Methods of Critical Discourse Analysis (str. 95–120). London: Sage

28. Waitt, G. (2000). Consuming Heritage. Perceived Historical Authenticity. Annals of Tourism Research 27, 835–849. Dostupno na https://www.academia.edu/36332462/CONSUMING_HERITAGE_Perceived_Historical_Authenticity_Gordon_Waitt

29. Vecco, M. (2010). A Definition of Cultural Heritage From the Tangible to the Intangible. Journal of Cultural Heritage, 11, 321-324. doi.org/10.1016/j.culher.2010.01.006.

30. Zaman, G. (2015). Cultural heritage entrepreneurship (CHE) – challenges and difficulties. Procedia - Social and Behavioral Sciences 188, 3 – 15. doi: 10.1016/j.sbspro.2015.03.333

The new attire of Slavonia and Baranja *A local community between preservation and promotion of heritage*

Abstract

Cultural heritage for the local community is an intrinsic element of cultural identity, and at the same time can serve as an important development tool for strengthening and preserving the cultural identity of the local population in the area in which they live. Cultural heritage, on the other hand through the process of commodification, can also serve as a tourist resource as part of shaping the attraction bases of certain tourist destinations. In addition to theoretical background on the importance of cultural heritage for the local community, which can manage it in various ways in order to preserve and promote it, qualitative-quantitative research was conducted by surveying the local population and by semi-structured interviews with representatives of civil society organizations of Slavonia and Baranja. Based on the collected data, it was concluded that the local population perceive heritage as a catalyst for belonging to the community. The research was expanded with a mixed qualitative and quantitative approach, which included a survey of a random sample of 412 respondents from smaller places in Slavonia and Baranja. It was found that the local population sees heritage as a cohesive element in shaping cultural identity, but also as an important touristic resource for sustainable development.

Keywords: *cultural heritage, local community, tourism, Slavonia and Baranja*

Žana Ćorić
Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske
zcoric@hrvatiizvanrh.hr

Nematerijalna kulturna baština u funkciji očuvanja identiteta Hrvata u Bosni i Hercegovini

Sažetak

Bosna i Hercegovina (BiH) je, po mnogo čemu, specifičan prostor. Na njezinu tlu dodiruju se kulture i civilizacije. U tom susretu (često i sukobu) svjetova oblikovale su se i različite odlike identiteta kod – Hrvata, Bošnjaka i Srba, koji su konstitutivni narodi u toj zemlji. Kroz cijelo, višestoljetno, turbulentno razdoblje gdje su se mijenjala carstva i društveni sustavi, gdje su u vrlo bliskom kontaktu dijelili život s drugim i drukčijim kulturama, bosansko-hercegovački Hrvati uspjeli su očuvati i sačuvati svoj nacionalni identitet. Vidljivo je to i u bogatoj i vrijednoj kulturno-povijesnoj i tradicijskoj baštini. Brojni su običaji i tradicijske kulturne prakse koji su i danas sačuvani. Imajući u vidu kako je nematerijalna kulturna baština prepoznata kao važna odrednica očuvanja kulturnog i nacionalnog identiteta zajednice i naroda, u radu će biti prikazana nematerijalna kulturna baština bosansko-hercegovačkih Hrvata, dat će se pregled najznačajnijih kulturnih fenomena koji imaju ili tek čekaju zaštitu UNESCO-a. Također će se izdvojiti kulturne institucije, kulturno-umjetnička društva i različite manifestacije, koje podupire Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske u cilju očuvanja i njegovanja identiteta hrvatskog naroda u BiH.

Ključne riječi: *identitet, nematerijalna kulturna baština, UNESCO, Hrvati u Bosni i Hercegovini*

Uvod

Kulturna baština (naslijeđe) proizvod je određene kulture. Predstavlja naše nasljeđe iz prošlosti, naslijeđe koje koristimo danas i koje predajemo generacijama za budućnost. Kao specifičan vid tradicije koju baštinimo, prepoznata je kao važna odrednica kulturnog i nacionalnog identiteta zajednice i naroda.

Rad se sastoji od sedam dijelova. Na početku rada objašnjeni su osnovni pojmovi – identitet, kultura i kulturna baština s naglaskom na pojam nematerijalne kulturne baštine. U četvrtom poglavlju predstavljena je uloga UNESCO-a te smjer-

nice i značaj Konvencije o očuvanju nematerijalne kulturne baštine. U petom dijelu detaljno se izlažu elementi nematerijalne kulturne baštine hrvatskog naroda u BiH koji su upisani na Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva te Otvorenu listu nematerijalne kulturne baštine kao i modeli očuvanja nematerijalne baštine posredovanjem kulturnih institucija, kulturno-umjetničkih društava ili putem različitih manifestacija. U završnom dijelu rada iznosi se Zaključak i donosi popis literature.

Identitet

Pitanje identiteta – individualnog i kolektivnog, osobnog i nacionalnog, u suvremenom svijetu postaje sve značajnije. Zbog prijetnji „g*lobaliziranog gospodarstva, univerzalne kulture i internacionalnih političkih institucija*“ (Castells, 2002., 37) nacionalni identitet, koji su neki autori proglasili „mrtvim“, doživljava svoj procvat.

Hrvatska enciklopedija pojam identiteta definira kao „istovjetnost, potpuna jednakost; odnos po kojem je netko ili nešto (npr. biće ili svojstvo) jednako samo sebi, tj. isto; skup značajki koje neku osobu (ili svojstvo) čine onom koja jest ili onim što jest“[1]

Identitet je izvor smisla i iskustva naroda. Pod identitetom, ako se odnosi na društvene aktere, podrazumijevamo proces stvaranja smisla na temelju kulturnog atributa ili srodnog niza kulturnih atributa kojima je dana prednost u odnosu prema drugim izvorima smisla (Castells 2001, 16-17).

Dajući, također, primat kulturnom elementu u izgradnji nacije, Anthonx D. Smith ističe važnost kolektivnoga kulturnoga identiteta koji se, prije svega, odnosi na osjećaj kontinuiteta iz generacije u generaciju, na zajednička sjećanja o ranijim događajima i razdobljima u povijesti, kao i na predstave koje svaka generacija ima o kolektivnoj sudbini te populacije i njezine kulture (Smith, 1998: 46). Kulturni parametri javljaju se u vidu naslijeđa i tradicija koje jedna generacija prima od druge, ali u izmijenjenom obliku. Kulturna baština i tradicija, odnosno etnička jezgra iz koje moderna nacija crpi svoju autentičnost, po potrebi se reinterpretira i rekonstruira. „Izvjesna tradicija slika, kultova, običaja, obreda i artefakata, kao i izvjesni događaji, heroji, pejzaži i vrijednosti počinju oblikovati svojevrsnu riznicu etničke kulture, riznicu koju će zajednica selektivno koristiti iz generacije u generaciju“ (Smith, 1998: 59). Tako odabrani, ponovno protumačeni i preustrojeni, baština i kulturne vrijednosti čine „jedan jedinstven, nemjerljiv nacionalni identitet među mnogim drugim, podjednako jedinstvenim kulturnim identitetima“ (Smith, 1998: 127). Kako je svaka nacija,

[1] https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=26909 posjećeno na da 08.08.2021

u svijetu nacija, jedinstvena i izabrana upravo po kulturnom naslijeđu i kulturnim resursima, Smith naglašava važnost pamćenja i prijenosa kulturnih praksi na generacije koje dolaze. Tvrdi da nam upravo zajednička, jedinstvena kultura omogućava saznati „tko smo mi“ u suvremenom i globaliziranom svijetu.

U posljednjih desetak godina pitanje nacionalnog identiteta se promatra i u kontekstu *brendiranja* država i nacija te se naglašava kako je brand jedne zemlje upravo njen nacionalni identitet, izražen na materijalni, priopćiv i koristan način (Anholt, 2007.) i koji, upravo zbog toga, treba štititi i jačati *„Države snažnog i specifičnog ugleda ističu se iz gomile, zadržavaju svoj nacionalni identitet i napreduju kao istaknuti dio cjeline. Europska unija u širenju ne može i neće učiniti puno da zaštiti i podrži krhke kulturne identitete svih svojih država članica: na njima je da se brinu o svojim vlastitim interesima. Upravo upravljanje konkurentnim identitetom, kao i bilo koji drugi faktor, određuje koje će države pristup ojačati, koje osiromašiti, a koje možda potpuno uništiti.“* (Anholt, 2007, 119).

Kultura i kulturna baština

Kultura

Svaka je kultura, sama po sebi, jedinstvena. Kulturu jednog naroda čine apstraktne vrijednosti, uvjerenja i percepcije svijeta koji su temelj ljudskog ponašanja i odražavaju se u ponašanju (Haviland, 2004: 33). Ona u velikoj mjeri određuje kako članovi društva misle i osjećaju te usmjerava njihove postupke i definira njihov svjetonazor (Haralambos, 1989:17). Kultura se ne nasljeđuje rođenjem već se uči (Haviland 2004: 39). Taj proces kojim se kultura prenosi s jednog naraštaja na drugi naziva se etnokulturacija.

Kulturna baština

Kulturna baština predstavlja „zajedničko bogatstvo čovječanstva u svojoj raznolikosti i posebnosti“[2]. Ona je ostavština naših predaka. Može se opisati kao „dostignuća što su preci ostavili u jeziku, književnosti, graditeljstvu i likovnim umjetnostima, uključujući narodnu umjetnost i to u glazbi, kazalištu, filmu, znanosti i u drugim područjima koja zajedno čine ukupnost kulture“ (Marasović, 2001: 9) te kao „manifestacije ljudskog života koje su odraz određenog pogleda na život i svjedoče o povijesti i valjanosti toga pogleda“ (Šošić, 2014). Kao takva, kulturna baština je važan segment jednog društva, temelj je nacionalnog i kulturnog identiteta. Predstavlja

[2] Ministarstvo kulture

sve ono što se stoljećima prenosilo s koljena na koljeno te tako postajalo dio identiteta. Osim što članovima jednog društva ili pripadnicima nekog naroda pruža osjećaj identiteta, uvelike može podignuti kvalitetu života, potaknuti kreativnost i stvoriti jedan sasvim drugačiji pogled na život i svijet.[3]

Kulturnu baštinu dijelimo na materijalnu i nematerijalnu kulturnu baštinu. U ovom radu posebno ćemo se osvrnuti na nematerijalnu kulturnu baštinu.

Nematerijalna kulturna baština

Kad se govori o nematerijalnoj kulturnoj baštini, misli se na pojam koji obuhvaća prakse, predstave, izraze, znanja, vještine, ali i instrumente, predmete, rukotvorine i kulturne prostore koje jedna zajednica, skupina ljudi ili narod smatraju dijelom svoje kulturne baštine. Podrazumijeva sve običaje koje ljudi nasljeđuju od svojih predaka, predstavlja duhovnu kulturu određene društvene zajednice, sve ono s čim se društvena zajednica poistovjećuje. Zajednice ili skupine je stalno iznova stvaraju, prenose je iz generacije u generaciju te im tako kulturna baština pruža osjećaj identiteta i pripadnosti.[4]

UNESCO[5] – i nematerijalna kulturna baština

Nematerijalna kulturna baština manifestira se u obliku plesa, jezika, glazbe, književnosti, mitova i običaja. Budući da su svi ti elementi pod snažnim utjecajem globalizacije te pred opasnošću stapanja s drugim kulturama, Organizacija Ujedinjenih naroda za obrazovanje, znanost i kulturu (UNESCO) potaknula je vlade, nevladine organizacije i lokalne zajednice da zaštite svoju baštinu, da ju očuvaju i promoviraju jer nematerijalna kulturna baština predstavlja njihov identitet.

UNESCO-ova Konvencija o zaštiti kulturnog i prirodnog nasljeđa iz 1972. godine ne poznaje termin nematerijalna kultura. Tek 1973. godine vlada Bolivije predlaže UNESCO-u zaštitu i promociju folklora kao nematerijalnog kulturnog dobra jednog

---

[3] Pojam "baština" se često koristi i kao „nasljeđe" koje je preuzeto iz engleskog jezika „heritage". Prema engleskom rječniku, nasljeđe je sve ono što se prenosi s generacije na generaciju, a pri tome ima historijsku ili kulturološku vrijednost.

[4] Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Nematerijalna kulturna baština, https://www.min-kulture.hr/, posjećeno: 24. travnja 2022

[5] UNESCO skraćenica od eng. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation. UNESCO je specijalizirana agencija Ujedinjenih naroda (UN) za intelektualna i etička pitanja na području obrazovanja, znanosti i kulture. Osnovana je 16. studenog 1945. godine. Danas UNESCO ima 193 države članice i 11 pridruženih, a sjedište im je u Parizu, https://www.min-kulture.hr/, posjećeno: 28. travnja 2022.

naroda. Nakon toga, s ciljem očuvanja ovog dijela baštine, UNESCO je 2003. godine donio Konvenciju o očuvanju nematerijalne kulturne baštine.[6]

Konvencija o očuvanju nematerijalne kulturne baštine

Očuvanje baštine je odnos prema tradiciji i budućnosti, tj. prema budućim generacijama, a njezinom zaštitom i očuvanjem jamči se afirmacija nekih vrijednosti tradicije i dostupnost u korištenju (Cifrić, 2014.).

Polazeći od pretpostavke da postoji sveopća volja i zajednička briga da se zaštiti nematerijalna kulturna baština čovječanstva, prepoznajući da zajednice, posebno urođeničke zajednice, skupine i u nekim slučajevima pojedinci igraju važnu ulogu u proizvodnji, zaštiti, održavanju i ponovnom stvaranju nematerijalnog kulturnog nasljeđa, te tako pomažu jačanju kulturne različitosti i ljudske kreativnosti, UNESCO je 17. listopada 2003. godine usvojio Konvenciju o zaštiti nematerijalne kulturne baštine. Njome se nastoji osigurati očuvanje nematerijalne kulturne baštine, poštovanje od strane zajednica, skupina i pojedinaca na koje se odnosi, podizanje svijesti na lokalnoj, nacionalnoj i međunarodnoj razini o važnosti oblika kulturne baštine, osiguranje međusobnog poštovanja i poticanje međunarodne suradnje i pomoći. Prema Konvenciji, nematerijalna baština su običaji, vjerovanja, pojave duhovnog stvaralaštva koja se prenose predajom, a manifestiraju se kroz: jezik, dijalekte, govore i toponimiku te usmenu predaju ili izvedbene izričaje, vještine, znanja, umijeća, kao i instrumenti, predmeti, rukotvorine i kulturni prostori koji su povezani s tim i koje zajednice, skupine ili pojedinci prihvaćaju kao dio svog kulturnog identiteta. Značaj nematerijalnog kulturnog nasljeđa prema spomenutoj Konvenciji ogleda se u omogućavanju pružanja zajednicama osjećaja pripadnosti, identiteta i kontinuiteta, te osjećaja uzajamnog poštovanja.

Konvencija predstavlja prvi obvezujući višestrani instrument za očuvanje nematerijalne kulturne baštine, te dopunjuje postojeće međunarodne sporazume, preporuke i rezolucije. Donosi precizne odrednice i mjere zaštite ovog nasljeđa koje se poduzimaju na državnoj i međunarodnoj razini. Konvencijom je definirano da država potpisnica poduzima potrebne mjere kako bi osigurala zaštitu nematerijalnog kulturnog nasljeđa prisutnog na njenom teritoriju, te ga identificira i definira u smislu stvaranja Reprezentativne liste nematerijalne kulturne baštine čovječanstva. Također, da bi se zaštitila od daljnjeg propadanja, Konvencija preporučuje da država potpisnica intenzivno radi na informiranju, obrazovanju i podizanju svijesti stanovništva o značaju, kao i na izgradnji kapaciteta koji bi utjecali na zaštitu kulturne baštine. U tom smislu potrebno je da države potpisnice Konvencije osiguraju najšire moguće

[6] https://ich.unesco.org/en/convention

sudjelovanje zajednica, a u nekim slučajevima i pojedinaca koji stvaraju, održavaju i prenose kulturno naslijeđe, te ih aktivno uključuje u svoje postupke. Također, međunarodna razina zaštite nematerijalnog kulturnog naslijeđa podrazumijeva i provedbu različitih programa, projekata i aktivnosti.[7] Za određivanje mjera zaštite i nadzor nad njihovim provođenjem odgovorna su tijela državne uprave, konzervatorski odjeli, tijela lokalne samouprave, prostornog planiranja i dr. Govoreći o očuvanju nematerijalne kulturne baštine važnu ulogu imaju lokalne zajednice. Kao nositelji Konvencije o očuvanju nematerijalne kulturne baštine moraju biti uključene u sve procese tzv. „upravljanja“ baštinom. To se posebice odnosi na zaštićena kulturna dobra kao oblike kulturnog izričaja od velike važnosti te predstavlja dokaz njegove povijesne ukorijenjenosti u tradicijskoj kulturi nematerijalne kulturne baštine osobite vrijednosti, bilo s povijesnog, umjetničkog, etnografskog, sociološkog, lingvističkog, književnog ili nekog drugog aspekta.[8]

Osim prenošenja tradicije u krugu obitelji i unutar zajednice, mjere očuvanja provode se u okviru djelovanja raznih udruženja, kao što su kulturno-umjetnička društva te kroz institucije poput muzeja, ali i organiziranjem tečajeva i radionica. Tako su se mnoga znanja, umijeća i obrti, koji su se generacijama prenosili, uspjeli očuvati do danas, čime su stvoreni i uvjeti za upisivanje na Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva. (Hrovatin, 2014.).

Nematerijalna kulturna baština Hrvata u Bosni i Hercegovini

Sukladno Ustavu BiH, područje kulture, pa tako i kulturne baštine, u nadležnosti je entiteta (entitet Republika Srpska i Distrikt Brčko), odnosno u entitetu Federacije BiH u nadležnosti je županija/kantona. Od deset županija/kantona tek četiri imaju donesen zakonski okvir za zaštitu kulturne baštine (Sarajevska, Zeničko-dobojska, Unsko-sanska i Hercegovačko-neretvanska županija).

BiH je ratificirala Konvenciju o očuvanju nematerijalne kulturne baštine 16. srpnja 2008. (Sl. glasnik BiH – Međunarodni ugovori, broj 77/09). Osnovana je Državna komisija za suradnju BiH s UNESCO-om koju čine predstavnici obrazovnih, znanstvenih i kulturnih ustanova, parlamentarci, predstavnici nevladinih organizacija i akademske zajednice. Državna komisija je jedino ovlašteno tijelo koje, između ostalog, vrši poslove komunikacije i administracije s UNESCO-om i određuje te imenuje suradnike i partnere za suradnju s UNESCO-om.[9] BiH ima četiri nematerijalna kul-

[7] Jedan od najpoznatijih takvih UNESCO-ovih programa je „Living Treasures Human“ kojem je cilj da se duhovno nasljeđe neke zajednice prenosi sa starije na mlađe generacije.

[8] http://www.min-kulture.hr, 2022.

[9] Državna komisija za saradnju Bosne i Hercegovine sa UNESCO-om (mcp.gov.ba)

turna dobra koja su upisana na Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva: Zmijanjski vez (2014.), Drvorezbarstvo u Konjicu (2017.), Branje iva trave na planini Ozren (2018.), te Običaj natjecanja u košnji trave u Kupresu (2020.) koji je ujedno i jedino kulturno dobro koje baštine bosansko-hercegovački Hrvati. Također postoji Preliminarna otvorena lista nematerijalne kulturne baštine BiH na kojoj su upisana još neka kulturna dobra hrvatskog naroda u BiH.[10]

Običaj natjecanja u košenju trave na Kupresu

Običaj natjecanja u košenju trave na Kupresu, prema nekim izvorima, održava se od 1687. godine. Danas se ovaj festival službeno zove *Dani kosidbe na Kupresu*, dok se u puku naziva *Strljanica*, prema lokalitetu gdje se održava okupljanje i natjecanje kosaca. Strljanica je bilo masovno narodno okupljanje na kojem su se birale djevojke, dogovarali brakovi i poslovi. Stolari, kovači i trgovci prodavali su kose, kosišta, klepce, bavke, brusove, grablje, vile i ostalo. Početkom 2000-ih običaj natjecanja u košenju trave na Kupresu proširen je velikim Međunarodnim festivalom folklora, s certifikatom i znakom CIOFF[11], koji je Projektu dao međunarodnu važnost, što je nagrađeno 2015. i 2016. visokim pokroviteljstvom UNESCO-a, kao „Primjer dobre prakse“. Na inicijativu udruge Kupreški kosci, običaj natjecanja u košenju trave upisan je na UNESCO-ovu Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva 2020. godine.[12]

Iako se na *Danima kosidbe na Kupresu* održavaju različita događanja (festival narodnih nošnji, plesova i pjesme, kovanje kose, priprema stoke za natjecanje), u središtu cijele manifestacije je natjecanje u košenju trave. Natjecanje uključuje ručnu košnju trave pomoću kose. Ocjenjuje se vrijeme, trud i pokošena količina. Naime, rezanje trave na tom lokalitetu i nadmorskoj visini zahtijeva snagu i posebnu tehniku. Najbolji je kosac proglašavan kosbašom. Na Kupresu je biti kosbaša bila najveća čast.

[10] PRELIMINARNA LISTA NEMATERIJALNE KULTURNE BAŠTINE BOSNE I HERCEGOVINE (mcp.gov.ba)

[11] CIOFF - International Council of Organizations of Folklore Festivals and Folk Arts - Bosnia and Herzegovina.

[12] Inicijativa za uvrštavanje na UNESCO-ovu listu je potekla iz lokalne zajednice. Nominacijski dokument za upis pokrenula je udruga Kupreški kosci. Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske svake godine pruža financijsku potporu organizaciji manifestacije, ali i drugim popratnim sadržajima koji se vezuju uz ovaj običaj. Primjerice, pružena je potpora osnivanju muzeja „Kuća kosca“ na Kupresu.

Foto 1. Natjecanje u košnji trave, izvor Federalno ministarstvo kulture i športa

Muškarci, počevši od osamnaeste godine, tradicionalno su natjecatelji, a običaj se prenosi unutar obitelji s oca na sina.

Prema pučkoj predaji postoji nekoliko verzija o nastanku ovog običaja. Vezane su uz utrke konja i vrijeme osmanske vladavine. Po jednoj predaji, Vriški beg je htio vidjeti tko ima najbolje konje te je organizirao utrku konja po rubu oboda Kupreškog polja. Pobjednik bi kao nagradu dobio pokošenu travu sa Strljanice. Prema drugoj predaji, tijekom jedne od konjskih utrka jedan od natjecatelja je pao te poginuo na Strljanici. Otada se u njegovu čast organiziraju konjske utrke i natjecanje u košnji trave.[13]

Seoski polifoni oblik pjevanja „u tri“

Pjevanje u tri je žensko polifono tradicijsko pjevanje koje se do danas sačuvalo u području Usore, dijelom Bosanske Posavine prema Središnjoj Bosni. Naziv „u tri“ odnosi se ne samo na broj izvođača, nego i na troglasno suzvučje. Naime, jedan glas „započinje“ dok preostala dva „prate“ jasno se odvajajući u svojim dionicama, što je u bosansko-hercegovačkoj ruralnoj vokalnoj praksi rijetkost. Pjesme ovog tipa izvode se u različitim prilikama, ali obavezno kao poziv na prelo. Tada se uz stihove obično navodi i ime domaćina ili domaćice gdje se saziva prelo. Tri dobre pjevačice

[13] Običaj natjecanja u košnji trave na Kupresu – nematerijalna baština – Sektor kulture – UNESCO

stale bi na neku uzvisinu ili brežuljak pokraj jedne od kuća i zapjevale. Pjevanje u tri kulturni je fenomen koji pripada nematerijalnoj kulturnoj baštini potrebne žurne zaštite. U arhivu Karmela sv. Ilije pohranjeno je nekoliko video i audio zapisa ovog pjevanja.[14]

Ganga, seoski polifoni melopoetski oblik

Ganga je način pjevanja u kojem sudjeluju pjevač i gangaši. Pjevač započinje pjevati, a gangaši – jedan, dva ili više gangaša – prate ga (Mijatović, 1973). Traje veoma kratko, od trideset do četrdeset sekundi. Gangom su opjevani svi društveni, politički, globalni i lokalni povijesni događaji, ali najznačajnije su njezine poruke o ljubavi i zavičaju. Veže se uz tradicionalnu, ruralnu sredinu, a gangaju i muškarci i žene. O mjestu i vremenu nastanka gange, kao i o podrijetlu njezinoga naziva, u literaturi postoje različite teorije.[15]

Kazivanje o porijeklu gange anegdotalnog je karaktera. Prema usmenoj predaji iz Zapadne Hercegovine (Posušje) tvrdi se da je ganga nastala u tursko doba (1463.–1878.) kada je kršćanima bilo zabranjeno pjevati. No, želeći ipak izraziti svoj stav, dosjetili su se kako zaobići ovo pravilo. Pitali su agu mogu li oni pjevati tako da jedan pjeva, a da mu druga dvojica smetaju. Aga je pristao i tako je, kažu, nastala ganga, omiljena vrsta pjevanja Hrvata-katolika u Hercegovini.

Foto 2. Gangaši, izvor Federalno ministarstvo kulture i športa

[14] http://www.karmelsvetogilije.net

[15] O nastanku gange pisao Anđelko Mijatović u Ganga (pismice iz Hercegovine, Imotske krajine od Duvna, Livna i Kupresa), Naša ognjišta, Duvno, 1973.

Pjevanje uz gusle

Pjevanje uz gusle počinje instrumentalnim uvodom na guslama, a potom slijedi pjevanje. Teme su uvijek aktualne – bilo da se radi o tradicionalnim, povijesnim i trenutnim društveno-političkim okolnostima. Guslari su pripadnici svih društvenih slojeva, različite životne dobi, obrazovanja i zanimanja.

Pjevanje uz gusle predstavlja dio nematerijalne kulturne baštine u Republici Hrvatskoj, Republici Srbiji, Crnoj Gori i BiH (Zapadna Hercegovina). Veže se uz dinarski kraj koji karakterizira izrazito patrijarhalni odgoj, tradicija i seoska kultura, velike obitelji te slaba razvijenost. Zapisi o nastupima guslara čuvaju se na Sveučilištu Harvard (Tate, 2015).

Foto 3. Guslar, izvor: Federalno ministarstvo kulture i športa

Gusle se izrađuju od jednog komada drveta koje se posebno ukrašava duborezom. Glava vrata najčešće se izrađuje u obliku orla, sokola, divojarca ili konja. Mogu imati jednu ili dvije žice koje se izrađuju od konjskih dlaka. Zatezanjem ili otpuštanjem struna mijenja visinu osnovnog tona. Gudalo se izrađuje od prikladne grane drveta na koju se napinje 40-60 dlaka konjskog repa, a pri sviranju se ne dodiruje vrat. Ugađaju se prema glasovnim mogućnostima ili ograničenjima guslara te uključuju pet osnovnih tonova.[16] Sviraju se zaglavljene između noga ili na krilu.

Umijeće gradnje i sviranja instrumenata karaduzen

O maloj tamburi karaduzenu ima vrlo malo pisanih podataka. Sličan je bugariji, od koje je nešto manji. Stručnjaci koji se bave muzikologijom ne vide puno razlika između karaduzena, kako se ovaj instrument naziva u Usori, i bosanske bugarije, kako se naziva u većem dijelu Bosne. U Karmelu sv. Ilije čuva se nekoliko karaduzena.[17]

Umijeće potkivanja jaja u Kreševu

Stoljećima su se u Kreševu, gradiću u središnjoj Bosni koji baštini dugu i slavnu povijest rudarstva, znanja i umijeća u vezi s kovačkim zanatom prenosila s generacije na generaciju. Iako rudarstvo, kao industrijska grana, već dugo ne postoji, kreševsko potkovano jaje ostalo je trajni simbol kovačke izvrsnosti i izraz duha ovog mjesta.

Kada i kako je nastalo umijeće potkivanja jaja u Kreševu do danas je ostalo nepoznato. Postoji predaja koja objašnjava kako je prvo potkovano jaje nastalo zbog ljubavi. Naime, u Kreševu je živio siromašan šegrt koji je učio obrt kod bogatog kovača. Kovač je imao prelijepu kćer u koju se šegrt iskreno i duboko zaljubio. Kad je pitao učitelja bi li mu dao kćer za ženu, gazda mu se nasmijao i rekao kako će mu dati kćer ako šegrt potkuje jaje. Godinama je zaljubljeni šegrt pokušavao i pokušavao, mučeći se ne bi li kako potkovao jaje. Na kraju je uspio. Kada je učitelju donio potkovano jaje, ovaj mu je dao kćer za ženu. Poslije toga, kazuje priča, nijedan šegrt nije mogao postati kovač ako nije znao potkovati jaje. Također, umijeće potkivanja jaja bilo je svojevrsni ispit svakog mladog šegrta za ženidbu. Naime, ako bi mladić znao potkovati jaje to je bio znak njegove zrelosti, odnosno sposobnosti da uzdržava svoju obitelj. Kada bi priznanjem svojih majstora položio ispit, mladi kovač bi potkovano jaje stavio u prozor što je bio znak njegove spremnosti za ženidbu.

---

[16] Podaci o kulturnim fenomenima na Listi preuzeti s web stranice Federalnog ministarstva kulture i obrazovanja

[17] http://www.karmelsvetogilije.net/

Foto 4. Potkivanje jaja u Kreševu, izvor Federalno ministarstvo kulture i športa

Hodočašće sv. Ivi u Podmilačje

Jednom godišnje, uoči Dana sv. Ive – 24. lipnja, mnoštvo ljudi posjećuje svetište sv. Ive u Podmilačju pored Jajca. U hodočašću, uz katolike, tradicionalno sudjeluju i muslimani i pravoslavci iz čitave BiH. U narodu postoji vjerovanje u njegovu ljekovitost, odnosno u izlječivost teško oboljelih osoba. Po istom vjerovanju hodočašće treba obaviti dva-tri puta. Ako se stanje ne popravi ni nakon trećeg puta, ozdravljenje nije moguće. Mnoštvo ljudi dolazi na ovo mjesto i radi zavjeta, ali je najveći broj onih koji dolaze zbog mogućnosti čudesnog izlječenja od bolesti.

Hodočasnici-katolici dolaze već 23. lipnja. Sljedećeg dana u 9 sati održava se svečano misno slavlje za bolesne koje predstavlja središnji i najvažniji dio. Sastavni dio hodočašća je i umivanje u ranu zoru na vrelu zvanom Mrtvalj, koje se u narodu zove i Gospino vrilo, a koje se smatra ljekovitim i čudotvornim. Nakon toga hodočasnici po okolnim brdima beru ljekovitu biljku *ivu* koja je glavni sastojak mnogih preparata narodne medicine. Nakon toga se hodočašće završava.

Svetište sv. Ive u Podmilačju jedno je od najstarijih svetišta u BiH, a crkva sv. Ive ujedno je jedina kamena katolička crkva u BiH koju Turci nikada nisu srušili i u kojoj su se katolici okupljali čitavo vrijeme turske vladavine.[18] Povijest nastanka ovog kato-

[18] Crkva sv. Ive u Podmilačju do temelja je srušena 1. ožujka 1993. godine. Istovremeno je srušeno cijelo svetište: župne kuće te vanjski oltar

Foto 5. Hodočašće sv. Ivi u Podmilačje, izvor Federalno ministarstvo kulture i športa

ličkog svetišta obavijena je tajnom. Nema pisanih podataka kada je svetište nastalo i kada je postalo hodočasničko mjesto. Pučka predaja o nastanku svetišta kaže kako je crkva sv. Ive prešla noću iz sela Pšenika, koje se nalazi na lijevoj obali rijeke Vrbas u selo Podmilačje na desnoj strani zbog toga što su Turci u nju stjerivali koze. Također, pamti se i kako se za niskog vodostaja rijeke još može vidjeti trag kuda je crkva 'prešla' na drugu stranu.

Kulturne institucije, kulturno-umjetnička društva i manifestacije Hrvata u BiH

Zbog specifičnog administrativnog ustroja u kojem je područje kulture stavljeno u nadležnost županija/kantona te nepostojanja zakonske regulative o zaštiti kulturne baštine, Hrvati u BiH nemaju nacionalnu instituciju koja sustavno skrbi, čuva i prezentira povijesno i kulturno pamćenje. Najznačajnije zbirke (etnografske, arheološke, muzeji, knjižnice) čuvaju se u franjevačkim samostanima. Većinom su to zavičajne zbirke koje pokrivaju određeno zemljopisno područje.

Karmel sv. Ilije

U Karmelu sv. Ilije, na Buškom jezeru kod Tomislavgrada, nalazi se jedinstvena etnografska zbirka nošnji i nakita Hrvata u BiH koja se može nazvati nacionalnom. Naime, u fundusu se nalazi preko sto dvadeset kompleta hrvatskih narodnih nošnji iz svih dijelova BiH. Među nošnjama se nalazi i djevojačka nošnja iz Ivanjske, u okolici Banja Luke, koja je 2004. na izboru za Top model svijeta, u Pekingu (Kina), u konkurenciji šezdeset nošnji iz cijelog svijeta, proglašena najljepšom nošnjom na svijetu. Uz nošnje i nakit, u zbirku se prikupljaju i čuvaju bosanskohercegovačke čipke, ali i čipke iz raznih zemalja Europe. Također, u zbirci se nalaze i zvučni zapisi pojedinih elemenata nematerijalne kulturne baštine bosansko hercegovačkih Hrvata kao i tradicionalni glazbeni instrumenti. Najznačajniju ulogu u stvaranju ove etnografske zbirke ima o. Zvonko Martić, etnolog i kulturni antropolog koji godinama prikuplja, čuva i promovira tradicijsku kulturu i kulturnu baštinu kako bosansko-hercegovačkih Hrvata tako i cijele BiH. Također, u cilju popularizacije ove teme, o. Martić organizirao je niz izložbi, znanstvenih i stručnih skupova i simpozija na temu nematerijalne kulturne baštine Hrvata u BiH.[19]

Foto 6. Plakat za multimedijalnu izložbu Hrvatsko djevojačko ruho u BiH i hrvatskim manjinskim zajednicama u Europi. Izvor: Udruga za očuvanje i promicanje tradicijske kulture u BiH „Stećak“

[19] http://www.karmelsvetogilije.net/

Kulturno-umjetnička društva i organizacije

U posljednjih nekoliko desetljeća, zbog industrijalizacije, ubrzanoga tempa života i promjene životnih navika, ulogu u prijenosu tradicijskih običaja i elemenata nematerijalne kulturne baštine preuzela su kulturno-umjetnička društva (KUD-ovi). Ne postoji točan popis broja hrvatskih KUD-ova u BiH, no na portalu www.dipl.org trenutno su obuhvaćena 122 KUD-a. Samo na području Zapadno-hercegovačke županije djeluje 29 KUD-ova: petnaest u Širokom Brijegu, šest u Ljubuškom, pet u Grudama i tri u Posušju.[20]

Udruga hrvatskih amaterskih kulturno-umjetničkih društava u BiH (UHAKUD u BiH)

Udruga hrvatskih amaterskih kulturno-umjetničkih društava u BiH (UHAKUD u BiH) krovna je udruga KUD-ova u BiH koji njeguju tradicijsku kulturnu baštinu Hrvata u BiH. UHAKUD u BiH ima službeni status pri UNESCO-u. Provode nekoliko projekata: 1. Državna smotra izvornog folklora Hrvata u BiH, koja se organizira u svibnju u Mostaru, 2. Seminar Folklora Hrvata u BiH, koji se organizira krajem srpnja ili početkom kolovoza i omogućava stručnu izobrazbu članovima i partnerskim organizacijama, 3. Susreti zborova, koji se organizira na jesen i okuplja svake godine desetak zborova iz BiH, 4. Koordinacija rada članova i slanje KUD-ova na festivale izvan granica BiH koje organiziraju partnerske udruge i institucije. Također, UHAKUD u BiH je pokrenuo i projekt digitalizacije nematerijalne kulturne baštine hrvatskog naroda u BiH kroz spomenuti internetski portal www.diple.org. Cilj projekta je, prije svega, prezentacija i popularizacija tradicijske baštine. Prvi materijali na ovom portalu postavljeni su 2013., kada je objavljen popis i osnovni kontakt-podatci o KUD-ovima iz BiH koji u svom radu redovito istražuju, promoviraju i na mlade naraštaje prenose tradicijsku kulturnu baštinu Hrvata iz BiH.

Društvo za digitalizaciju kulturne baštine (Društvo)

Društvo za digitalizaciju tradicijske kulturne baštine (Društvo) osnovano je 2008. godine s ciljem prikupljanja, obrade, digitalizacije i promocije podataka o tradicijskoj kulturnoj baštini Hrvata u BiH. Surađuje s raznim udrugama, institucijama i sveučilištima u BiH, Republici Hrvatskoj i zemljama u okruženju. Sjedište Društva je Dobrič, Široki Brijeg.

[20] Popis 29 KUD-ova / udruga po gradovima/općinama kao baštinika elemenata nematerijalne kulturne baštine s područja Županije Zapadnohercegovačke (diple.org)

U suradnji s CIOFF BiH, Društvo je pokrenulo internetski portal **tkanica.org.** na kojem se obrađuju elementi kulturne baštine prezentirani na festivalima folklora. Također, Društvo je u suradnji s Nacionalnom sekcijom CIOFF-a za BiH provelo projekt *Tradicijska glazbala u BiH – 2020.,* u okviru kojeg su članovi Društva na terenu prikupili podatke (tekstualne, slikovne i zvučne zapise) o tradicijskim glazbalima. Nakon obrade i digitalne prilagodbe, podaci o tradicijskim glazbalima (ćurlik, diple, gusle, lijerica, saz, svirala, šargija) objavljeni su na web portalu Instrumenti – Tkanica.org.

Radi stalne potrebe za edukacijom organizatora manifestacija, stručnih i umjetničkih voditelja kulturno-umjetničkih društava kao i svih članova koji žele znati nešto više o pjesmama, plesovima, kao i nošnjama i običajima hrvatskog naroda, Društvo organizira različite vrste seminara i radionica.

Foto 7. 5. seminar folklora, Izvor: UHAKUD

Posljednjih godina Društvo organizira i znanstveno/stručne skupove na ovu temu. Jedan od značajnijih organiziran je na temu *Digitalizacija, arhiviranje i očuvanje kulturne baštine* s naglaskom na nematerijalnu kulturnu baštinu, koji je održan u listopadu 2021. godine u Širokom Brijegu.[21] Na skupu su sudjelovali stručnjaci iz

[21] Polazna (diple.org)

UNESCO-a, znanstvenici-istraživači na digitalnim platformama, znanstvenici i istraživači kulturne baštine na terenu, umjetnički voditelji i predstavnici skupina s višegodišnjim iskustvom u očuvanju nematerijalne kulturne baštine. Obrađene su teme iz područja primjene UNESCO-ovih preporuka u očuvanju nematerijalne kulturne baštine, korištenja digitalnih alata i platformi za računalnu obradu i pohranu podataka. Također su predstavljeni uspješni projekti udruga koje se bave ovom tematikom. Skup je održan u partnerstvu s UNESCO-om i suorganizaciju Sekcije CIOFF-a BiH i Udruge hrvatskih amaterskih kulturno-umjetničkih društava iz BiH.

Foto 8. Znanstveno-stručni skup *Digitalizacija, arhiviranje i očuvanje kulturne baštine. Izvor:* Društvo za digitalizaciju tradicijske kulturne baštine, Široki Brijeg

6.3. Manifestacije

Mjesta na kojima KUD-ovi prezentiraju elemente nematerijalne kulturne baštine su festivali i smotre folklorne baštine. Na portalu www.diple.org govori se o 74 festivala.[22]

Smotre folklora održavaju se diljem BiH gdje žive Hrvati. Primjerice, u Bosanskoj Posavini značajni su festivali poput „Dani Tolise“ koji se održavaju u Tolisi pokraj Orašja, „Domaljevačka tkanica“ koja se održava u Domaljevac Šamcu. U dijelu Zeničko-dobojske županije značajno je izdvojiti „Usorsko ljeto“ ili „Smotra hrvat-

[22] Festivali folklora (diple.org).

skog folklora u Žepču". U Središnjoj Bosni najznačajnije manifestacije su „Uskopaljske jeseni", koje se održavaju u Uskoplju. U Travniku je značajna Dječja smotra folklora u Jankovićima. U Brčko Distriku se izdvaja godišnja Smotra folklora u Brčkom. U Istočnoj Hercegovini, u Čapljini organizira se smotra folklora pod nazivom „Lijera diple nadigrala". Također, jednom godišnje organizira se „Državna smotra izvornog folklora Hrvata u BiH", na kojoj sudjeluju hrvatski KUD-ovi iz cijele države i na kojoj se biraju predstavnici BiH na smotrama koje se organiziraju u Republici Hrvatskoj (Vinkovačke jeseni, Đakovački vezovi i sl.).

U nastavku će se dati pregled najznačajnijih smotri folklora koje organiziraju predstavnici lokalnih zajednica i koje se realiziraju uz potporu i pod pokroviteljstvom Središnjeg državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske[23], koji između ostalog, sukladno ustavnoj i zakonskoj obvezi, ima zadaću pružati potporu projektima i programima koji doprinose očuvanju kulturnog i nacionalnog identiteta Hrvata u BiH.[24]

Revija tradicijske odjeće i izbor najljepše Hrvatice u narodnoj nošnji izvan Republike Hrvatske, Tomislavgrad

Udruga za očuvanje i promicanje hrvatske tradicijske kulture u BiH „Stećak", u suradnji s Hrvatskom maticom iseljenika, od 2013. godine organizira *Reviju tradicijske odjeće i izbor najljepše Hrvatice u narodnoj nošnji izvan Republike Hrvatske*. Manifestacija, od svog početka, ima potporu općine Tomislavgrad i Ministarstva znanosti, prosvjete, kulture i športa Hercegbosanske županije.

Manifestacija se održava svake godine u srpnju u Tomislavgradu. Cilj ove manifestacije jest susret i povezivanje Hrvata iz cijeloga svijeta kao i promicanje hrvatske tradicijske kulture te upoznavanje i pružanje potpore Hrvatima u BiH, posebice u jačanju i očuvanju nacionalnog i kulturnog identiteta. Na revijama i izboru sudjeluju predstavnice hrvatskih manjinskih i iseljeničkih zajednica iz cijelog svijeta na način da djevojke nose narodnu nošnju iz kraja otkud dolaze njeni preci. Program traje više dana. Uključuje posjete hrvatskim povijesnim gradovima, susrete sa značajnim društveno-političkim predstavnicima Hrvata, različite radionice te izložbe. Vrhunac manifestacije je izbor najljepše Hrvatice izvan Republike Hrvatske u narodnoj nošnji. Manifestacija *Revija tradicijske odjeće i izbor najljepše Hrvatice u narodnoj nošnji izvan Republike Hrvatske* izazvala je veliko zanimanje hrvatskih zajednica izvan

[23] https://hrvatiizvanrh.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/opcenito_djelokrug//hmiu1254628012.pdf

[24] podaci o manifestacijama preuzeti s www.hrvatiizvanrh.hr

Foto 9. Revija tradicijske odjeće i izbor najljepše Hrvatice u narodnoj nošnji izvan Republike Hrvatske. Izvor: Udruga za očuvanje i promicanje hrvatske tradicijske kulture u Bosni i Hercegovini „Stećak“

Republike Hrvatske koje se cijelu godinu pripremaju za ovo natjecanje. Natjecanje se prenosi preko društvenih mreža i uključuje TV-prijenos što je, zasigurno, pridonijelo popularizaciji manifestacije.

Dječja smotra folklora Hrvata u BiH, Rodoč – Mostar

Dječje smotre folklora, kao poseban način njegovanja i očuvanja hrvatske kulturne i tradicijske baštine u BiH, održavaju se u Širokom Brijegu, Tomislavgradu, Posušju i već spomenutim Jankovcima (Travnik). Jedna od značajnijih je Dječja smotra folklora Hrvata u BiH koja se održava u Rodoču pored Mostara u sklopu manifestacije „Dani sv. Ivana Krstitelja“. Organizator je Hrvatsko kulturno umjetničko društvo „Rodoč“.

Foto 10. Dječja smotra folklora, izvor: HKUD Rodoč

Kulturno-vjerska baština Hrvata Bosne i Hercegovine

Kulturno-vjerska baština Hrvata Bosne i Hercegovine manifestacija je koja se organizira od 2018. godine. Cilj je jačati nacionalnu svijest, jačati povezanost Hrvata diljem svijeta te upoznavanje zajedničke tradicije, kulture, običaja i baštine. Poseban je cilj ove manifestacije, koja se organizira pod geslom *Vratimo nadu zavičaju*, jačanje i očuvanje nacionalnog, vjerskog i kulturnog identiteta bosansko-hercegovačkih Hrvata.

Na manifestaciji, koja se do sada održala u Zagrebu, Jajcu i Livnu, sudjeluju kulturno-umjetnička društva, klubovi i udruge koje vuku korijene ili djeluju u BiH. Organizatori manifestacije su Župa Svete Marije Anđeoske – Sesvetska Sopnica, Hrvatska matica iseljenika, Zajednica Hrvata iz BiH te Udruga bosansko-hercegovačkih Hrvata Prsten.

Foto 11. Kulturno-vjerska baština Hrvata u BiH. Izvor: Hrvatska matica iseljenika

Tijaljsko silo – Večer folklora

Od 2011. godine u župi Tihaljina, općina Grude, 20. srpnja, na blagdan sv. Ilije, zaštitnika župe, organizira se Večer folklora *Tijaljsko silo*, koja za cilj ima promovirati hrvatsku tradicijsku baštinu te očuvati i njegovati hrvatski nacionalni identitet.

Festival ima međunarodni karakter jer na njemu svake godine nastupe izvođači iz više različitih država koji kroz plesove i napjeve iz svog zavičaja, kroz zvuke dipli, gusala i gange, predstavljaju višestoljetnu kulturnu baštinu svoga naroda. Organizator događanja je Hrvatsko kulturno-umjetničko društvo Tihaljina, koje redovito promovira tradicijsku kulturnu baštinu svoga kraja. U njihovim nastupima posebno su zastupljeni tradicijski plesovi trusa, taraban, trojanac te tradicijska pjevanja gange, bećarac, svatovske i čobanske pjesme. Od tradicijskih glazbala njeguju sviranje na diplama i uz gusle. Na scenu su postavili više običaja, od kojih posebno ističu *Listanje i priprema duvana za vaganje* i *Čupanje, predenje i pletenje vune.*

Foto 12. Tijaljsko silo, Izvor: HKUD Tihaljina

Zaključak

Kulturna baština, materijalna i nematerijalna, blago je koje su nam u naslijeđe ostavili naši preci. Pruža nam snažan osjećaj identiteta, razvija u nama poštovanje i ponos jer nas upravo jedinstvenost i specifičnost kulturnog naslijeđa razlikuje od drugih.

Procesi industrijalizacije, digitalizacije i utjecaj globalizacije u kojem se razvija jedna zajednička svjetska kultura predstavlja opasnost od gubljenja autentičnosti i izvornosti. Zbog toga je neizmjerno važno zaštititi, njegovati i promovirati dio te tradicije koja oblikuje i čini identitet jednog naroda. Gubitak, zaborav ili izumiranje nematerijalne kulturne baštine može dovesti i do gubitka identiteta jednog društva, zajednice, naroda. Stoga društvene zajednice, posebice one zajednice koje su iz različitih razloga ugrožene, trebaju imati visoku samosvijest o svojoj kulturnoj baštini te biti snažno angažirani u procesima i projektima koji doprinose očuvanju, njegovanju i promociji nematerijalne kulturne baštine. Također, sukladno smjernicama UNESCO-ove Konvencije o očuvanju nematerijalne kulturne baštine važno je poticati i educirati sve članove zajednice, od onih najmlađih pa do najstarijih, o značaju i potrebi zaštite kulturne baštine, bilo da se radi o glazbi i plesu, o govoru, tradicionalnim zanatima i umijećima ili običajima. Značajnu ulogu u svemu tome, uz kulturno-

umjetnička udruženja, imaju i predstavnici lokalnih i državnih vlasti (posebice države potpisnice UNESCO-ove Konvencije o očuvanju nematerijalne kulturne baštine) koji bi trebali osiguravati potrebna financijska sredstva za programe i projekte koji za cilj imaju zaštitu, očuvanje i promociju kulturne baštine.

Kad je u pitanju nematerijalna kulturna baština Hrvata u BiH, vidljivo je da postoje brojna kulturno-umjetnička društva (122) koja s puno ljubavi skrbe i njeguju tradicijsku i kulturnu baštinu svojih predaka. Također, kroz organizaciju festivala i smotri folklora nastoje prezentirati i popularizirati narodne običaje i tradicijske zanate, narodne pjesme i plesove, bogatstvo i ljepotu narodnih nošnji. Kao zalog za budućnost u sve ove aktivnosti se uključuju djeca i mladi. Također, u posljednje vrijeme primjetan je i znanstveno-stručni pristup obradi ove teme u koju su uključeni stručnjaci iz relevantnih institucija. Najčešći inicijatori svih nabrojenih aktivnosti su entuzijasti, bilo pojedinci, bilo različite udruge i udruženja koje djeluju na volonterskoj bazi. Lokalne vlasti nisu organizatori ,no u najvećem broju daju snažnu potporu navedenim manifestacijama.

S obzirom na složenost administrativnog ustroja BiH, nepostojanje zakonske regulative o zaštiti kulturne baštine na razini županija/kantona, političku nestabilnost te slabiju ekonomsku i gospodarsku snagu, kako bi se očuvala nematerijalna kulturna baština, a samim tim i nacionalni i kulturni identitet hrvatskog naroda u BiH, potrebno je nastaviti s pružanjem značajnije, financijske i stručne, potpore nadležnih institucija iz Republike Hrvatske, prije svega Središnjeg državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske te, sukladno preporukama UNESCO-a, jačati suradnju s partnerima iz lokalnih zajednica na zajedničkim projektima.

Literatura

1. Anholt, S. (2007). Competitive Identity, The new Brand Managmement for Nations, Cities and Regions, New York, Palgrave Macmillan
2. Castells, M. (2002) Moć identiteta. Zagreb. Golden marketing
3. Haralambos, M. (1989). Uvod u sociologiju. Zagreb. Globus
4. Haviland, W. A. (2004). Kulturna antropologija. 9. izdanje. Zagreb. Naklada Slap
5. Marasović, T. (2001). Kulturna baština. Split. Veleučilište u Splitu
6. Mijatović, A. (1973). „Ganga (pismice iz Hercegovine, Imotske krajine, od Duvna, Livna i Kupresa)“. Duvno. Naša ognjišta
7. Smith, A.D. (1998). Nacionalni identitet. Beograd. XX vek.

Članci u časopisima

1. Cifrić, I., 2014.: „Očuvanje baštine u kontekstu Europske Unije“, Adrias, No. 20, Filozofski fakultet u Zagrebu, str. 9. – 19.
2. Hrovatin, M., 2014.: „Procesi očuvanja i popisivanja nematerijalnih kulturnih dobara u Hrvatskoj“, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, No. 36, Zagreb, str. 125. – 136.
3. Vukušić, A.-M., 2005.: „Suvremenost, tradicija i sjećanje: Sinjska alka“, Narodna umjetnost, Vol. 42, No. 2, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, str. 93. – 108.
4. Tate, A. P. (2015). Guslar, Encyclopaedia Britannica, https://www.britannica.com/art/guslar [pristupljeno svibanj 2022.)
5. Šošić, T. M. (2014.): Pojam kulturne baštine – međunarodnopravni pogled, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, Vol. 51, No. 4, str. 833. – 860.

Poveznice

1. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=26909 posjećeno na da 08.08.2021
2. Državna komisija za saradnju sa UNESCO-om (n.d.). UNESCO zaštićena baština u BiH. [online]. Dostupno na: http://unescobih.mcp.gov.ba/spomenici/default.aspx?id=14253 [pristupljeno . travanj 2022].
3. Državna komisija za saradnju sa UNESCO-om (2012). Preliminarna lista nematerijalne kulturne baštine Bosne i Hercegovine. [online]. Dostupno na: http://unescobih.mcp.gov.ba/konkursi/?id=15125 (pristupljeno .travanj 2022).
4. http://kons.gov.ba/Publication/Read/k1-konvencija-o-zastiti-svjetske-kulturne-i-prirodne-bastine
5. Council of Europe (n.d.). Uloga kulturne baštine u poboljšanju kohezije zajednice: Participativno mapiranje različitih kulturnih zajednica. [online]. Dostupno na: https://rm.coe.int/steps-uloga-kulturne-bastine-u-poboljsanju-kohezije-zajedniceparticip/1680971cbe (pristupljeno ožujak 2022.)
6. Pregled legislative po kantonima (fmks.gov.ba) (pristupjeno, travanj 2022.)
7. www.hrvatiizvanrh.hr (pristupljeno travanj 2022.)
8. www.min-kulture.hr (pristupljeno, ožujak 2022.)
9. www.diple.org (pristupljeno svibanj 2022.)
10. www.tkanica.org (pristupljeno svibanj 2022.)

11. PRELIMINARNA OTVORENA LISTA NEMATERIJALNOG KULTURNOG NASLIJEĐA/ BAŠTINE FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE (fmks.gov.ba) (pristupljeno travanj 2022.)
12. http://www.karmelsvetogilije.net (pristupljeno, ožujak 2022.)

Intangible cultural heritage in the function of preservation identity of Croats in Bosnia and Herzegovina

Abstract

BIH is, in many ways a specific area. On BIH ground we have a meeting point between culture and civilization. In that meeting (often a conflict) of worlds, different features of the identity of - Croats, Bosnians and Serbs, who are the constituent peoples of that country. Throughout the centuries, turbulent period where empires and social systems changed, where they shared life with other and different cultures in very close contact, Bosnian Croats managed to preserve and save their national identity. This can be seen in rich and valuable culture-historical and traditional heritage. There are many customs and traditional cultural practices that are still preserved today.

Bearing in mind that the intangible cultural heritage is recognized as an important determinant of preserving the cultural and national identity of the community and the people, the paper will present the intangible cultural heritage of Bosnian Croats and it will be an overview of the most significant cultural phenomenon that have or are still awaiting UNESCO protection. Cultural institutions, cultural and artistic societies and various events will also be singled out, supported by the Central State Office for Croats Outside the Republic of Croatia in order to preserve and nurture the identity of the Croatian people in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: *identity, intangible cultural heritage, UNESCO, Croats in Bosnia and Herzegovina*

Matijas Baković
Institut za migracije i narodnosti
matijas.bakovic@imin.hr

Krešimir Bušić
Institut za migracije i narodnosti
kresimir.busic@imin.hr

Mogući pogledi na identitet Hrvata u Bosni i Hercegovini*

SAŽETAK

U članku se razmatra kulturni i nacionalni identitet Hrvata u Bosni i Hercegovini i nude se mogući pogledi na taj identitet. Povijesnim presjekom društvenih, vjerskih, kulturnih i političkih prilika u Bosni i Hercegovini autor pokazuje da je nemoguće odvojiti te događaje od razvoja nacionalnih identiteta u BiH. U članku se pokazuje da je od samih početaka postojalo vjersko diferenciranje stanovništva koje će na koncu uvjetovati i suvremenu podjelu u BiH i vezanje nacije uz religiju. Posljedično, hrvatski identitet u toj zemlji percipira se nerijetko kroz prizmu katoličanstva. S obzirom na to, a koristeći službeni popis stanovništva, kao i crkvene popise, problematizira se položaj i broj Hrvata u postdaytonskoj BiH i opadanje broja katolika u svim biskupijama. Na kraju se predlažu mogući putovi kako bi se revitalizirala hrvatska populacija u BiH.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Hrvati, identitet, vjera, nacija*

Uvod

Kulturna i etnička raznolikost postoji od početaka civilizacije i o njima svjedoče najraniji materijalni nalazi pa se o oblicima samosvijesti i svjesnosti o različitosti može govoriti od najranijih vremena (usp. Korunić, 2003, 163-164). Pojam *etnije* i *etničnosti*, kao i njihove definicije može se promatrati kao „vrstu zajedništva, koja se prenosi i održava u transgeneracijskom hodu“ uz postojanje etničke svijesti, koje su najvažniji pokazatelji „postojanje imena za narod, postojanje etnonima i skupine

* Članak je nastao u okviru sporazumnoga međunarodnoga znanstvenoga projekta "Kulturno-politička povijest Hrvata u Bosni i Hercegovini" Instituta za migracije i narodnosti, Zagreb i Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru.

ljudi koja ga rabi da bi sebe imenovala“ (Heršak, 1998, 18). Ipak, takvo imenovanje treba uvijek promatrati u sveukupnom kontekstu vremena u kojem nastaje da bi mu se mogla dodati i pripadajuća odrednica iz suvremene perspektive.

Promatramo li pojmove *etnije i etničnosti* sa socio-povijesnoga gledišta, moramo istaknuti kako su ti pojmovi složeni i nisu tako lako samorazumljivi kako se čini na prvi pogled. U tom pogledu Korunić (2006, 61-62) ističe:

> „Nema sumnje da je fenomen etnosnosa i etniciteta – i u isto vrijeme istraživanje procesa konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničkih zajednica (etnija), tj. izgradnje i razvoja svih etapa i razina etnije: od roda i plemena, preko saveza plemena, i naroda do nacije, ali i subetnija (tzv. nacionalnih manjina) i njihovih supkultura te međuetničkih odnosa i stanja u određenim sredinama, a napose odnose konstrukcije kulturnih i etničkih identiteta, identiteta „prvoga“ i „drugoga“ itd. – u društvenim znanostima u svijetu doživio veliki interes zadnjih trideset godina, napose potkraj 20. i na početku 21. stoljeća. Ti su pojmovi (etnosa i etniciteta sa svim svojim izvedenicama) i entiteti (sve razine etničke i/ili ljudske zajednice; od roda i plemena, preko subetnija do naroda i nacije) doživjeli nevjerojatnu popularnost i ušli u uporabu u svim humanističkim znanostima. (…) Ta popularnost ima međutim i svoje naličje. Vezana je uz nekritičnost, dok su ti pojmovi postali rastezljivi i po potrebi se neoprezno koriste. Zato je nužno, u svakoj prigodi i na svakome primjeru napose, iskazati kritičnost i u podrobnoj analizi dokazati objektivnost i vrijednost i tih pojmova i metoda istraživanja.“

Druga važna činjenica koju treba uzeti pri analiziranju etničnosti jest i odnos utjecaja kulturno-povijesnih procesa koji su se oblikovali u dugom vremenskom trajanju. Ti povijesni procesi često su na našim prostorima u prošlosti obilježeni nasiljem između različitih zajednica, a koje su skupa živjele na nekom lokalnom i/ili državnom teritoriju. Posebice to sugerira Anthony D. Smith koji uočava kako je etničko nasilje uvjetovano neravnomjernom raspodjelom „etnohistorije“![1]

U tom ćemo pogledu u radu analizirati dio sastavnica hrvatskoga identiteta oblikovanoga na prostoru BiH. U Bosni i Hercegovini još od srednjovjekovlja dominan-

[1] Anthony D. Smith (2010, 252-253) navodi: „Etničko nasilje, mada potiče iz nekoga uzroka takođe je uslovljeno neravnomjernom raspodjelom „etnoistorije“. Istorijsko pamćenje svake zajednice znatno se razlikuje po prirodi, dubini i bogatstvu. Neke zajednice polažu pravo na drugu, dokumentovanu i izvanredno evokativnu etnoistoriju; druge mogu da pronađu tek poneki zapis o svojim podvizima, od kojih je većina novijeg datuma, kod trećih, a to su uglavnom etničke kategorije, kolektivnoj upotrebi dostupna je samo novija historija ugnjetavanja i borbe, uz, možda, neka fragmentalna sećanja na ranije kulture u datoj oblasti, koje se mogu prisvojiti. U Istočnoj Evropi početkom modernog doba, na primer, mogu samo naći osobene etnije, kao što su Poljaci, Mađari i Hrvati, u njihovim istorijskim državama, s dugim i bogatim istorijama; pa onda potopljene etničke zajednice poput Srba, Rumuna (Vlaha i Moldavaca) te Bugara, čije su se srednjovekovne istorije morale ponovo otkriti i usuglasiti s njihovim skorašnjim sećanjima na otomansko ugnjetavanje…“

tnu ulogu ima vjerska pripadnost (konfesija) te se identifikacija prema „drugome“ očitovala i kao religijska sastavnica osobnoga identiteta. To postupno razdvajanje se očituje još u početku kada se stanovništvo dijeli na pripadnike Katoličke crkve i na pripadnike Crkve bosanske koje povezuje zajednički vladar i koji, više-manje uspješno, u suživotu dijele isti politički prostor. Promjene nastupaju osmanskim prodiranjima kada se premještanjem stanovništva njima značajnije priključuje pravoslavni element, a onda padom Bosne, a potom i Hercegovine pod osmansku vlast i islamski. Dakle, dotadašnjim različitim konfesijama u BiH pridružuje se novi čimbenik, odnosno posve nova religija unutar BiH. Njima se krajem 15. i početkom 16. stoljeća pridružuje i dio sefardskih Židova koji bježe iz zapadne Europe i nalaze utočište na području osmanske Bosne (usp. Lovrenović, 2010, 192). Tako je područje BiH postalo sjecište različitih konfesija, religija i kulturnih utjecaja.

Od vjerskoga prema nacionalnomu

Osmanskim osvajanjem BiH nestao je sloj stanovništva koji se je smatrao pripadnicima Crkve bosanske. Pod tim istim osmanskim pritiscima smanjivao se je neprestano broj katolika u zemlji, a rastao je broj muslimana koji su činili povlašteni sloj. Tijekom vremena raste i broj pravoslavnih doseljenika koji su također uživali određene privilegije u odnosu na katoličko pučanstvo.[2] Time neminovno dolazi do zatvaranja stanovništva u kulturno-religijske okvire jer su „oni drugi“ bili drukčiji ne samo vjerski nego i po društvenim povlasticama koje su proizlazile iz te pripadnosti što je neminovno dovelo do međuetničkoga sukoba koji se je „razvio na pitanju opstanka i funkcionisanja turske države u Bosni i Hercegovini i statusa pojedinih etničkih zajednica u njoj“ (Nešković, 2013, 45). Ne smije se zanemariti ni rubni položaja BiH unutar Osmanskoga Carstva i nedostatak jake središnje ličnosti zajedničkoga vladara koji je mogao povezati jedno tako vjerski podijeljeno društvo. Osmanskim je osvajanjem Bosne i Hercegovine „u velikom stupnju razorena podloga za zajednički politički identitet bosanskoga stanovništva“ (Džaja, 1999, 223), odnosno dvama različi-

[2] Promotrimo li konstituiranje, reprodukciju i transformaciju pravoslavnoga stanovništva u novi privilegirani položaj u Bosni, onda vidimo kako taj položaj ima zahvaliti tomu što ih je uzdigla osmanska Porta, tj. veliki vezir Mehmed paša Sokolović te je taj razvoj išao „odozgor“ iz Carstva, a ne samoniklo „odozdol“ iz narodnoga autohtonoga predosmanskogaa narodnoga elementa. Tim činom im je veliki vezir Sokolović osigurao materijalnu egzistenciju kao lojalnima osmanskoj vlasti te su stekli novi elitno-vazalski položaj u službi vladara kao niže rangirani službenici Osmanskoga Carstva. Usporedimo li taj element s razvojem hrvatskoga identiteta u procesima modernizacije društva može na poslužiti za usporedbu i analizu teorijska podloga sociologa Ivana Rogića koji u svojim raspravama i studijama o identitetu vidi element nastanka i utjecaja elitnih skupina oblikovanih kao „agente carstva“, a upravo su se pravoslavni u Bosni posebice kroz stoljeća služenja Porti oblikovali u zasebni element etničkoga identiteta nasuprot hrvatskomu identitetu u BiH. O Rogićevim teorijama identiteta vidjeti Rogić 2003. i Rogić 2000.

tim samostalnim općekulturnim modelima, katolicizmu i pravoslavlju, pridružuje se i treći religijski model (orijentalno-islamski), koji je još intenzivnije utjecao na nacionalno razdvajanje unutar BiH (usp. Ćimić, 1998, 125).

Koncem 19. stoljeća, kada su već formirane srpska i hrvatska nacija, dolazi do pokušaja stvaranja bošnjačke nacije kod dijela bosansko-hercegovačkih muslimana.[3] Ipak, taj pokušaj nije uspio zbog toga što su nositelji takvih ideja bili prvenstveno begovi koji, kao jedan od osnovnih preduvjeta stvaranja neke nacije, nisu imali nužnu potporu širih masa da bi takav proces zaživio (usp. Hroch, 2006, 54-55; Hadžijahić, 1990, 44) pa se dobar dio tih obrazovanih muslimana poslije „pronašao" u hrvatskoj, odnosno srpskoj nacionalnoj ideji. Iz perspektive mlade hrvatske nacije razdoblje od kraja 19. stoljeća pa sve do kraja 60-ih godina 20. stoljeća može se promatrati kao razdoblje mogućnosti i više-manje uspješne integracije toga obrazovanoga dijela bosansko-hercegovačkih muslimana pod okrilje hrvatske nacionalne ideje.[4] Treba svakako imati na umu da je to ujedno vrijeme kad je hrvatska nacionalna ideja temeljena na pravaškim osnovama bila puno šire postavljena od striktno katoličke linije, ali da će zbog napuštanja takva smjera, kao i na pitanjima sudbine Bosne i Hercegovine pasti i ostati svedena samo na manjinski katolički element u BiH. Iako je takvo pravaško mišljenje bilo dosta raširenо i dobro prihvaćeno među tadašnjim muslimanskim intelektualcima u BiH, sarajevski je biskup „Stadler, premda po svojem državno-političkom uvjerenju starčevićanac, bio mišljenja da se većina bosanskih i hercegovačkih muslimana ne smatra Hrvatima, ali nije bio protivan da oni to budu ako hoće" (Vukšić, 1999, 38). Činjenica je da su se tijekom 20-ih godina 20. stoljeća poslanici Jugoslavenske muslimanske organizacije iz BiH u parlamentu Kraljevine SHS većinski izjašnjavali kao Hrvati (usp. Hadžijahić, 1990, 209-210), iako su Srbi činili sve ne bi li taj dio inteligencije pridobili za srpsku ideju. Zadnja veća suradnja katoličkih i muslimanskih Hrvata odvija se krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 20. stoljeća kada se razvijaju reformatorski pokreti u BiH. Ali to je ujedno vrijeme kada muslimani kao vjerska zajednica postaju priznati i kao narodnosna skupina unutar SFRJ pa su tim administrativnim manevrom i pisanjem s velikim početnim slovom *M* zauvijek odvojeni i od hrvatske i od srpske nacije.[5] Nakon idološkoga istiskivanja vjerskih obilježja muslimansko je stanovništvo ostalo na svojevrsnoj „niči-

[3] Staranje nove „zamišljene" bosanske nacije od sve tri konfesionalne skupine u 19. stoljeću posebice se potiče nakon okupacije BiH 1878. godine od mađarskih nacionalista personificiranih u osobi bana Benjamina Kallaya.

[4] Izuzimajući razdoblje uoči i nakon stvaranja Banovine Hrvatske kada je BiH podijeljena između Hrvatske i Srbije što je kod dijela Hrvata muslimana stvorilo dojam izdaje od Hrvata katolika. Tu možemo tražiti i razlog dobroga *prihvaćanja* NDH kod Hrvata muslimana jer je BiH ponovno bila *cjelovita*, o čem najbolje svjedoči djelovanje Džafera Kulenovića nakon uspostave Banovine Hrvatske i nakon uspostave NDH (usp. Kisić-Kolanović, 2004, 908).

[5] Vrijedi istaknuti da su se takvu nastojanju protivili i pojedini Hrvati muslimani, kako u inozemstvu, tako i u SFRJ (usp. Duraković, 1972, 15; Sarač-Rujanac, 2012, 64-65, bilješka 160).

joj zemlji“ pa su i partijske elite morale pristupiti rješenju toga „nerješenoga“ pitanja. Stoga je prvo izvršeno svekoliko „jugoslaviziranje“ ili unitarizacija jezika po istočnoj varijanti tzv. zajedničkoga srpsko-hrvatskoga jezika na uštrb ranije zapadne varijante standarda, tj. hrvatskoga standardnoga jezika kao nositelja kulturnoga identiteta kojemu su osim Hrvata bile sklone i muslimanske elite. O tim procesima u zagrebačkom *Hrvatskom tjedniku* pisao je i Bruno Bušić ističući pritom kako je nasilje nad jezikom trajalo više od dva desetljeća, ali i činjenicu kako nebriga za hrvatske stvaratelje izvan SR Hrvatske ograničava humanističke domašaje matične kulture. Borba oko priznavanja standardnoga hrvatskoga jezika kao primarne sastavnice kulturnoga identiteta Hrvata u BiH tih se godina pokazala mnogo poraznijom za hrvatsku zajednicu s toga prostora, jer ne samo da su tadašnji hrvatski intelektualci iz BiH više stradali tijekom komunističkih čistki 70-ih godina 20. stoljeća, nego su u kasnijoj transformaciji i vlastitom konstituiranju nacije Muslimani i/ili Bošnjaci unitarizacijom jezika uglavnom prihvatili ijekaviziranu istočnu varijantu s primjesama osmanske ostavštine (usp. Bušić, 2005, 156-163).

Suvremeni identitet Hrvata u Bosni i Hercegovini

Kada govorimo o tom tko su uopće Hrvati u Bosni i Hercegovini: bosanski[6] Hrvati, bosanski katolici ili Hrvati iz BiH, odnosno zasebna nacija, mogu se promatrati dva osnovna gledišta (sa svojim podgledištima),

prvo (unutarnje) po kojem:

a) Hrvate u BiH promatraju ostali narodi u BiH i

b) po kojem se sami promatraju (autogledište) te

drugo (izvanjsko) po kojem:

a) Hrvate u BiH promatraju Hrvati izvan BiH (znači prvenstveno Hrvati iz Republike Hrvatske) i

b) po kojem ih promatraju drugi narodi (države).

Prema prvomu gledištu (unutarnjemu), kada Hrvate u BiH promatraju druga dva konstitutivna naroda, oni mogu biti zaseban narod, ali isto tako mogu biti odnarođeni Bosanci i Hercegovci (bošnjačko gledište) ili odnarođeni Srbi (srpsko gledište) koji su spletom povijesnih okolnosti i pod utjecajem Katoličke crkve postali današnjim Hrvatima.

[6] U svim se tim opisima uglavnom ispušta naziv Hercegovina, a to je toliko postalo udomaćeno u domaćem i međunarodnom narativu da se čak i država Bosna i Hercegovina službeno počinje nazivati samo Bosna (usp. Lučić, 2005, 37-85; Ančić, 2005, 87-128; Dodig, 2005, 129-149).

Radikalno bošnjačko gledište govori o „uvezenom“ hrvatstvu iz Hrvatske koje je prošireno u BiH koncem 19. stoljeća djelovanjem Katoličke crkve i da je tu riječ o bosanskim katolicima koji su posredstvom katoličke vjere postali današnjim Hrvatima (usp. Filandra, 1998, 14; Imamović, 1998, 112-113; Ibrahimagić, 2015, 76, 85, 514). Često velikobošnjački ideolozi u takvim situacijama posežu za izjavama fra Antuna Kneževića koji je tvrdio da u Bosni i Hercegovini nije bilo ni Hrvata ni Srba do 19. stoljeća već samo Bošnjaka u koje se je i sam ubrajao. Ipak, tu izostavljaju da franjevačko bošnjaštvo nije isto što i muslimansko bošnjaštvo krajem 19. stoljeća (usp. Hadžijahić, 1990, 45), a posebice ne isto što i današnje bošnjaštvo. Takvo bismo bošnjaštvo kod katolika mogli više promatrati kao kakav pokrajinski nego kao nacionalni izraz (uostalom, tako je i pojam *bosanstvo* postojao i opstao kod muslimana davno prije njihove nacionalne emancipacije, a bio je živ i prisutan čak i onda kad su se pojedinci među njima nacionalno izjašnjavali Srbima ili Hrvatima) jer osim pojedinaca koji su se tako osjećali nije bilo organizirane institucije (bilo kulturne, bilo političke) koja bi dalje promicala i razvijala takve ideje, niti širih masa koje bi prihvatile takvo identificiranje, što je osnovni preduvjet za razvoj kakve nacije.

Prema sličnomu obrascu (srpskomu) Hrvati mogu biti i odnarođeni Srbi koji su pod istim utjecajem Katoličke crkve izgubili svoju srpsku svijest i prihvatili hrvatsku, a riječ je u biti o katoličkim Srbima koji ionako govore srpskim (štokavskim) jezikom.[7] Iako se takvi srpski stavovi uglavnom pripisuju Vuku Stefanoviću Karadžiću, idejni je začetnik ideje o Srbima triju vjera ustvari Dositej Obradović[8] koji je „položio temelj za čuveni srpski spis *Srbi svi i svuda*“ (Džaja, 2002, 195). Svi ostali ideolozi srpske nacije i definiranja srpskoga životnoga prostora[9] samo su nadograđivali i eventualno korigirali te početne postavke ovisno o društveno-političkim okolnostima o čem svjedoče i sukobi tijekom 20. stoljeća.

U tom pogledu kao zaključnu misao treba istaknuti kako su se sve tri bosansko-hercegovačke nacije identitetski samodefinirale i potpuno identificirale unutar svojih zajednica tek u 20. stoljeću. Iako je cilj stvaranja muslimanske nacije u BiH bio njihovo udaljavanje i od Srba i od Hrvata taj proces se nije potpuno završio, jer i nakon preoblikovanja u bošnjačku naciju i dalje je bošnjačko ime identitetski sinonim, odnosno antroponim za Hrvate u Slavoniji ili one koje obitavaju na prostoru Mađarske oko Pečuha koji se subetnički smatraju katoličkim Bošnjacima, istodobno se smatrajući i nacionalnim Hrvatima.[10]

---

[7] O nastanku velikosrpske ideologije vidjeti Antić, 2007.

[8] Riječ je o *Pismu Haralampiju* iz 1783. godine, više u: Dositej, OBRADOVIĆ, *Pismo Haralampiju*, Antologija srpske književnosti, Azbučnik pisaca, http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/ASK_SR_AzbucnikPisaca.aspx, pristupljeno 18. 8. 2021.

[9] Danas prisutno pod sintagmom „srpski svet“ (usp. Nikolić, 2021).

[10] Subetnička skupina katoličkih Bošnjaka u Mađarskoj koja danas živi u šest sela oko Pečuha i Mohača u Baranji na navedene prostore je pristigla u više migracijskih valova u razdoblju od 13. do

Stoga u prvo (unutarnje) gledište pripada i autogledište kojim Hrvati u BiH sami sebe promatraju. Tu bismo mogli razlikovati dva velika podgledišta,[11] (srednjo) bosanski i hercegovački pogled.[12] Pri tom je (srednjo)bosanski pogled više uronjen u bosansku tradiciju i donekle je samostalniji od hercegovačkoga koji je dobrim dijelom prislonjen na općehrvatsku tradiciju o jednom narodu u dvije države. Važno je naglasiti da bosanski pogled nije u ovom slučaju manje hrvatski, nego je više lokalni od hercegovačkoga koji je prvo općehrvatski, a tek potom i lokalni. Ipak, moguće je da na takav diskurs utječe razmještaj i broj Hrvata u središnjoj Bosni pa je veliko pitanje koliko je on izraz *slobodne volje*, a koliko pragmatičnosti i svjesnosti okolnosti u kojima se živi i djeluje.[13]

Prema drugomu gledištu (izvanjskomu) kojim Hrvate u BiH promatraju drugi Hrvati, prvenstveno oni iz Republike Hrvatske,[14] oni mogu biti pravi Hrvati nedjeljivi od hrvatskoga korpusa, ali mogu biti i bosanski, odnosno hercegovački Hrvati ili točnije katolici koji nemaju što tražiti u Hrvatskoj i koji uglavnom iskorištavaju Republiku Hrvatsku. Zadnji je diskurs prisutan na forumima, često na društvenim mrežama te čak na pojedinim portalima,[15] posebice u komentarima ispod članaka. I dok forumima ne treba pridavati prevelik značaj jer se u anonimnosti koju im određene plat-

početka 18. stoljeća te pripada starim hrvatskim autohtonim iseljeničkim zajednicama u susjednim zemljama. Također treba naglasiti kako su prezimena Bošnjak, Bosanac, Bošnjaković i Bosančić prisutna već stoljećima među hrvatskim stanovništvom u Slavoniji čiji je prostor i jednim djelom etapni za preseljavanje hrvatskih migranata na čelu s bosanskim franjevcima iz Bosne prema Mađarskoj, tj. nekadašnjim prostorima južne Ugarske.

[11] Iako se u nekim pogledima podudaraju, njih ne treba u potpunosti poistovjetiti sa strujama koje su se javile još tijekom rata u BiH i koje spominju drugi hrvatski povjesničari (usp. Kasapović, 2020, 31-32.).

[12] Njima bi se uvjetno mogao dodati i posavski pogled, ali bismo tu ponovno morali ići u daljnje podjele na manjinski dio Posavine u Federaciji BiH i većinski dio u Republici Srpskoj, odnosno na one koji su ostali u svojim domovima i na one koji su protjerani u ratnim okolnostima 90-ih godina 20. stoljeća. Svakako bi bilo zanimljivo detaljnije proučiti što o hrvatstvu i hrvatskom identitetu u BiH misle i jedni i drugi. Promatrajući pak heterogenost razmještaja hrvatskoga stanovništva prije rata 1990-ih, ovim bismo pogledima mogli pridodati i zapadnobosanski (bihaćka regija) te banjolučki pogled gdje bi i Hrvati iz tih dijelova BiH mogli štošta reći.

[13] Da nije lako biti ni „probosanski Hrvat“ u BiH svjedoči napis Farisa Nanića *Kako probosanski Hrvati stvarno vide Bošnjake i njihove lidere*, https://arhiv.stav.ba/kako-probosanski-hrvati-stvarno-vide-bosnjake-i-njihove-lidere/, pristupljeno 16. 8. 2021.

[14] Ovdje izostavljamo gledište hrvatskih političara koji su dužni i po Ustavnoj obvezi Republike Hrvatske prema dijelovima hrvatskoga naroda u drugim državama (čl. 10. Ustava), kao i po obvezi Republike Hrvatske koja proizlazi iz Daytonskoga mirovnoga sporazuma skrbiti (i) o Hrvatima u BiH.

[15] Neki od opskurnih portala tako i ne kriju svoju mržnju prema Hrvatima u BiH, kao npr. stanoviti Nenad Grbac u člancima *Bosanski katolici su isto toliko Hrvati, koliko smo i mi Hrvati – Kinezi* (https://nema-kompromisa.com/?p=1145, objavljeno 8. 7. 2021., pristupljeno 18. 8. 2021.) i *Zašto bi Bosančerosi imali bilo kakva prava u Hrvatskoj?* (https://nema-kompromisa.com/?p=2048, objavljeno 18. 10. 2021., pristupljeno 23. 10. 2021.).

forme pružaju može kriti bilo tko s bilo kakvim motivima, na članke na portalima ipak treba obratiti pozornost jer su potpisani stavovi određenih osoba. Svakako valja primijetiti da nekoj boljoj predodžbi Hrvata iz BiH nije pridonijela privatizacija 1990-ih godina u kojoj su upravo oni doživljeni kao *najgori* (iako je vrijeme pokazalo da nisu bili ni jedini ni najgori), kao ni današnji prebjezi i bjegunci pred hrvatskim pravosuđem koji zbog dvojnoga državljanstva i pravnih rupa nalaze svoje utočište u BiH.

Kada govorimo o autogledištu Hrvata u BiH, kao i o pogledu Hrvata iz Republike Hrvatske na njih i ovdje, kao u slučaju velikosrpske i velikobošnjačke ideologije, jednim dijelom postoji velikohrvatska ideologija koja BiH smatra isključivo hrvatskom zemljom koja je stjecajem društveno povijesnih okolnosti izuzeta (ukradena, otkinuta) iz matice (usp. Mandić, 1982). U tom hrvatskom autogledištu, kao i u drugim dvama nacionalnim gledištima, postoji umjerenija linija koja stvari nastoji promatrati u suodnosu s drugim narodima u BiH, ne gubeći iz vida sve različitosti koje su pri tom nastale i dovele do konstituiranja suvremenih nacija (usp. Lovrenović, 2010).

Promatrajući sve tri ideologije, lako se može prepoznati da se u BiH jednim dijelom radi o „izmišljanju tradicija“, kako je to formulirao Hobsbawm (2002, 5-25), jer je upitno koliko se današnje nacionalne pozicije u BiH mogu povezati s prošlošću i narodom/ima koji su tu živjeli. Naravno da ni današnji konstitutivni narodi u BiH nisu *pali s nebesa*, ali je nužno uspostaviti nekakav slijed na trezvenim osloncima, a ne na mitomaniji i željama. Činjenica je da su franjevci i Katolička crkva u BiH jedina institucija koji su postojali u srednjovjekovnoj Bosni i koji su preživjeli osmansku okupaciju, pa i sve druge državne okvire u kojima se BiH nalazila do današnjega dana. Isto tako, jasno je da se je u okvirima katoličke vjere razvila hrvatska nacija na ovim prostorima i da ta ista nacija baštini prošlost BiH i prije osmanske okupacije. Druga dva konstitutivna naroda nemaju takav jasan kontinuitet uz koji bi se mogli povezati, što ne znači da nemaju pravo *tražiti* uporišta svojim tezama.

U drugo (izvanjsko) gledište pripada i gledište drugih naroda (međunarodne zajednice) na situaciju u BiH općenito. I tu možemo promatrati dvije struje, prvu koja vidi jedan bosanski narod i drugu koja vidi tri ravnopravna i zasebna naroda. Ovdje bismo mogli također napraviti razliku između pojmova običan narod (pojedinac) i međunarodna zajednica (političari) i njihova viđenja bosansko-hercegovačke situacije. Naravno da se pojedinac (stranac/turist) svojim ponašanjem lakše prilagođava situaciji i okolini koju posjećuje pa će tako vjerojatno za sebe zadržati mišljenje koje će stvoriti prilikom posjeta, npr. Međugorju, Banjoj Luci ili Sarajevu u kojima će čuti tri različite priče o BiH. Gledano očima triju konstitutivnih naroda prema međunarodnoj zajednici lako bi se moglo uočiti da se svaki od tih konstitutivnih naroda osjeća više ili manje oštećenim i zakinutim u ostvarivanju svojih prava (usp. Katunarić, 2003, 155).

Kulturni identitet Hrvata u Bosni i Hercegovini

Kulturna je tradicija postala jedan od glavnih čimbenika različitosti u BiH neizbježno vezana uz religijsku odrednicu pa se među konstitutivnim narodima u BiH mogu pronaći različiti narativi kojima se dokazuje zasebnost u odnosu na ostala dva naroda.

Ipak, neminovno je da su, uza sve te razlike, postojali i brojni zajednički kulturni elementi koji su proizašli iz višestoljetnoga suživota tih vjerskih skupina i koji su ponajprije prisutni u sferi pučke kulture (usp. Lovrenović, 2010, 12-13). Ako izostavimo srednjovjekovne spomenike kao zaseban dio bosansko-hercegovačke prošlosti, već od prve tiskane knjige namijenjene tomu prostoru možemo govoriti i o narodnosnoj diferencijaciji. Prihvatimo li da je jezik apstraktni sustav znakova koji prvenstveno služi za sporazumijevanje, a u iznimnim situacijama i kao sredstvo razlikovanja i razdvajanja, onda možemo reći da on ima dvostruku ulogu i da je upravo taj pisani jezik postao djelilište naroda u BiH, kao što je npr. govoreni jezik bio njihovo spajalište. Visoki jezični stil, odnosno jezik knjige i književnosti u BiH razvija se, praktički do dolaska Austro-Ugarske, u sklopu vjerskih zajednica, što naravno ne priječi opće sporazumijevanje i razumljivost među narodima. Tako Matija Divković kada tiska svoj *Nauk krstjanski* 1611. u Mletcima ima u vidu točno određeni sloj stanovništva kojemu je namijenio svoju knjigu. Dakle, knjiga je namijenjena katoličkomu kleru i katolicima, a ne pravoslavcima ili muslimanima u BiH. I njegov svećenički subrat Ivan Bandulavić svega dvije godine poslije, 1613., svoje djelo *Pištole i evanđelja* također upućuje istomu stanovništvu. Iako su između objavljivanja tih dviju knjiga samo dvije godine razlike, u njima se ogleda jedan od prvih sukoba tradicionalnoga i modernoga u BiH. Naime, *tradicionalist* Divković tiska svoju knjigu ćirilicom pokazujući povezanost s prošlošću i srednjovjekovnom pismenosti, dok *modernist* Bandulavić tiska svoju knjigu latinicom[16] pokazujući povezanost s drugim hrvatskim pokrajinama i predodređujući budućnost hrvatskoj pismenosti u BiH. Njihovim radom, kao i radom njihovih nasljednika utaban je put štokavskomu narječju i na širem hrvatskom području „stvarajući tako osnovu za izrastanje modernoga hrvatskoga jezičnog standarda“ (Lovrenović, 2010, 171-172). Može se ustvrditi da je i tim početnim tiskanim knjigama i njihovim namjenama određena i narodnosna pripadnost u BiH na osnovu vjerskoga kriterija. Iz toga proizlazi da Hrvati u BiH jedini baštine veliku franjevačku pismenost koja se, uz sve svoje zasebnosti, ugleda na ostale hrvatske

[16] Iako se dugi niz godina Bandulavićev lekcionar smatrao štokaviziranom inačicom *Lekcionara Bernardina Splićanina* (1495.), novija su istraživanja pokazala veliku razinu Bandulavićeve samostalnosti u odnosu na taj tekst, ali i povezanost Kašićeva lekcionara (*Vanghielia i pistule*s, 1641.) s Bandulavićevim što potvrđuje jedinstvo kulturno-civilizacijskoga prostora bez obzira na tadašnje državne granice (usp. Gabrić-Bagarić, 2002, 37 i 69).

pokrajine. Ponekad se nastoji odvojiti tu književnost od hrvatske cjeline i pretvoriti ju u nešto što nije nikada bila – zajedničko vlasništvo (baština) svih naroda. Kada bi se primjenjivao isti princip i na ostale hrvatske pokrajinske književnosti, malo bi toga ostalo od zajedničke hrvatske književnosti jer „povijest hrvatskoga književnoga jezika sastoji se od povijesti njegovih književnih mikrojezika“, koji samo zajedno u suodnosu tvore smislenu cjelinu i od kojih jedan odvojak „vrlo snažan, bila je i franjevačka književna koine“ (Tafra, 2015, 126). Upravo je prožimanje svih tih elemenata očuvalo hrvatski jezik živim kroz brojna stoljeća nametanja jačih i većih *službenih* jezika, ovisno o tom u kojim su carstvima i državama Hrvati živjeli, i stvorilo današnji suvremeni hrvatski jezik.

Ipak, vrijedilo bi istaknuti i sličnosti, a ne samo razlike u pismenosti. Svakako treba spomenuti one crte koje donekle povezuju katoličku književnost i pismenost pisanu hrvatskom ćirilicom, a poslije uglavnom latinicom s ostalim pismenostima u BiH. Grafijski, zapadna ju ćirilica povezuje s dijelom muslimanske pismenosti jer se i bosanski begovi služe tim pismom u svojem općenju s hrvatskim pokrajinama (tzv. begovska/krajišnička pisma).[17] Jezik ju, djelomice, povezuje s jezikom alhamijado književnosti, odnosno narodni ikavski sa šćakavskim elementima. Možemo (smijemo) li onda ta dva književna stvaralaštva/odvojka svrstati i u korpus hrvatske književnosti, kao što se to nekada i činilo?![18]

Suvremeni vjerski i nacionalni identitet

U uvodnom dijelu prikazan je povijesni pregled s nacionalno-vjerske strane u BiH. U ovom dijelu zadržat ćemo se na suvremenom stanju prema popisu stanovništva, ali i prema crkvenim popisima.

Prema popisu stanovništva iz 2013.[19] nalazimo da je u BiH sveukupno 544 780 Hrvata, od čega su 527 651 Hrvati katolici (+ 6386 rimokatolika Hrvata od uk. 6799 rmkt)[20] što čini sveukupno 534 037 Hrvata (rimo)katolika. Razlika između ukupnoga

[17] Iako su zapadnu inačicu ćirilice koristili i pravoslavci (vrlo malo) i muslimani (nešto više) u BiH, ona je prije svega obilježje katoličkoga stanovništva kod kojega se zadržala sve do 19. stoljeća. Za razliku od katolika, kod pravoslavaca i muslimana, kada se govori o tom tipu pismenosti, valja uvijek „voditi računa o razlikovanju između odašiljatelja i pisara tih pisama“ (usp. Džaja, 2020, 64).

[18] Od brojnih antologija koje alhamijado književnost ubrajaju (i) u hrvatsku književnost, od Mihovila Kombola pa sve do Ivana Slamniga te Nikole Milićevića i Antuna Šoljana, ovdje ćemo izdvojiti ediciju *Pet stoljeća hrvatske književnosti* pod naslovom *Zbornik stihova XVII stoljeća* u koju je uvršteno i posebno poglavlje *Alhamijado poezija* (Zagreb, 1967., ur. Rafo Bogišić).

[19] Popis 2013. Stanovništvo prema etničkoj/nacionalnoj pripadnosti, vjeroispovijesti i spolu (https://www.popis.gov.ba/popis2013/knjige.php?id=0, pristupljeno 24. 8. 2021.).

[20] Katolici i rimokatolici su razvrstani kao različite kategorije.

broja (rimo)katolika (543 132) i broja Hrvata (544 780) može se objasniti time što se neki katolici nacionalno izjašnjavaju drukčije (Bošnjaci, Bosanci, Srbi, Bosanci i Hercegovci, Slovenci, Albanci, Jugoslaveni, Romi, Muslimani kao narod i sl.). Ipak, veća je razlika između ukupnoga broja Hrvata i ukupnoga broja (rimo)katolika u BiH (10743).

Promatrajući druge vjeroispovijesti među Hrvatima u BiH, zapaža se da još uvijek postoje i Hrvati nekatolici, od koji su 1375 Hrvata islamske vjere (+ 54 muslimana), 1172 Hrvata pravoslavca (+ 9 srpske vjere), 3079 Hrvata ateista, 2198 ne izjašnjava se vjerski, 1649 agnostici, 812 ostali, 234 jehovini svjedoci, nepoznato 156.

Ako promatramo samo katolike u BiH, a prema recentnim izvješćima i popisima katoličkih vjernika koje svake godine bilježe pojedine župe, situacija je, ako izjednačimo katolik = Hrvat, još nepovoljnija za hrvatske interese. Tako je prema podatcima Biskupske konferencije Bosne i Hercegovine[21] došlo da rapidnoga smanjivanja broja katolika u svim biskupijama:

2014: 420 294

2015: 405 735

2016: 390 241

2017: 376 134

2018: 365 688

2019: 353 872

2020: 345 448

Najnoviji bi popis stanovništva mogao do kraja razgoliti navedene podatke jer, sve da ovim brojkama dodamo i određeni postotak Hrvata nekatolika, agnostika, ateista i sl., teško je da će se broj Hrvata popraviti. Treba pretpostaviti da iz BiH nisu iseljavali samo Hrvati katolici, nego da je taj val obuhvatio sve Hrvate bez obzira na njihovo vjersko izjašnjavanje. Ako promotrimo kretanje broja katolika u BiH od završetka rata, odnosno od 1996. do 2014.[22], može se zaključiti da je u jednom trenutku broj katolika rastao i ustalio se na nekih 460 000 između 2002. i 2007., da bi onda krenuo blagi pad. Čini se da je ključni događaj bio ulazak Hrvatske u Europsku uniju, odnosno ukidanje radne zabrane za Hrvate u pojedinim europskim zemljama. Tada kreće strmoglavi pad broja katolika u BiH i toj silaznoj putanji ne vidi se kraj. Budući da je riječ o odlasku mladih, radno sposobnih ljudi, ne čudi što i je i prirodni prirast katolika koji su ostali u BiH negativan jer je izgubljena vitalna snaga stanovništva, a

[21] Katolici u BiH od 2015. do 2020. god. https://www.bkbih.ba/upload/image/O_nama/Statistike/statistika_2015_2020.pdf; pristupljeno 31. 8. 2021.

[22] Podatci preuzeti iz Vukšić (2015).

ostalo je starije stanovništvo koje svake godine lagano odumire. Time su Hrvati u BiH u svemu dovedeni u položaj nacionalne manjine, iako politički još uvijek čuvaju poziciju konstitutivnoga naroda. Ipak, ukoliko se takav pad broja Hrvata i dalje nastavi te će pozicije s vremenom biti samo ritualne, ali ne i značenjski bitne.

Rješenje bi moglo biti u jačanju kulturnih institucija s hrvatskim predznakom koje će širiti hrvatski utjecaj među stanovništvom. Popis iz 2013., u kojem postoje još Hrvati nekatolici može nam ukazati na put kojim bi se moglo/trebalo krenuti.

Ne ulazeći u metodologije popisa stanovništva 2013. godine i njegovu obradbu (koja je trajala pune tri godine), donekle možda može čuditi da u BiH još uvijek postoje Hrvati nekatolici (iako u zanemarivu broju) što govori da je nekadašnja (pravaška) ideja široko postavljene hrvatske nacije bez obzira na vjerske odrednice zadržala svoju primamljivost i drugima osim katolicima uz koje se danas prvenstveno veže hrvatska nacionalna zajednica. Naravno da tako mali broj Hrvata pripadnika drugih vjerskih zajednica, odnosno onih koji se uopće ne izjašnjavaju kao vjernici ne čini nikakvu razliku u ukupnom broju, ali može biti pokazatelj kojim bi putem mogla krenuti neka nova zamisao nekoga novoga (reformiranoga) hrvatskoga nacionalnoga identiteta. Katoličanstvo će zasigurno i dalje ostati glavno uporište i snaga hrvatske ideje u BiH, kao što je to uostalom bilo i u prošlosti, ali se suvremeni nacionalni okvir ne bi smio graditi samo na njem. Nacionalna ideja je mnogo šira od vjerske i mora biti u stanju privući što širi sloj stanovništva i neutralizirati sve one pojave koje štete samoj ideji zajedništva.

Zaključak

U radu smo na temelju socioloških teorija, ali i povijesne građe analizirali sastavnice nacionalnoga identite Hrvata u BiH. Kako ističe Anthony D. Smith, atributi koji oblikuju identitet mogu se podjeliti u šest skupina, od kolektivnoga vlastitoga imena preko mita o zajedničkom podrijetlu, zajedničkim povijesnim sjećanjima pa sve do osjećaja solidarnosti kod zajedničkih djelovanja cjelokupne populacije. Stoga je hrvatski identitet postupno izgrađivan preko tradicionalnih istitucijskih oblika, pa tako i uz pomoć Crkve u svojoj religijskoj sastavnici o kojoj Franjo Emanuel Hoško jasno ističe da je hrvatski narod prepoznatljiv po svojem objektivnom postojanju i to po povijesti u kojoj je nastao, po prostoru u kojem živi, po stanovništvu koje ga tvori i po kulturi koja definira njegov identitet (usp. Hoško, 2003). On u tom pogledu ističe kako su crkvene elite to prepoznale te su pripomogle u njegovanju i očuvanju hrvatskoga nacionalnoga i kulturnoga identiteta. Stoga, ako identitet promatramo iz socioloških postavki po Castellsu možemo vidjeti kako su se izdefinirale sve tri sastavnice pa ipak nam se čini da je za oblikovanje hrvatskoga idetiteta u pogledu socio-povijesnoga oblikovanja jedinstvene hrvatske zajednice posebice presudan identitet otpora

upravo zato što Castelles ističe da on gradi zajednice i izvana i iznutra nasprem drugih koji ga žele poništiti. Iako Castells (2002, 17-22) među oblicima „izgradnje identiteta“ kao najvažniji stavlja „identitet otpora“,[23] njega, kada govorimo u Hrvatima u BiH, možemo primijeniti kao oblik *očuvanja* već izgrađenoga identiteta. Upravo se po tim obilježjima Hrvati u BiH „nalaze u položajima/uvjetima u kojima su obezvrijeđeni i/ili stigmatizirani logikom dominacije, te tako kopaju rovove za otpor i preživljavanje koji se temelje na načelima koja su različita ili suprotna onima koja prožimaju društvene institucije“ (Castells, 2002, 18). Taj paradoks da jedan konstitutivan narod u svojoj državi, zbog toga što je najmalobrojniji od konstitutivnih naroda, mora pribjegavati takvim mjerama posljedica je današnje međunarodne, ali još i više nedorasle domaće politike koje su činile sve da ponište politički položaj koji je hrvatski narod imao u BiH kroz cijelu drugu polovicu 20. stoljeća (vidjeti npr. zaključke ZAVNOBIH-a)[24] pa do danas.

Hrvati u Bosni i Hercegovini morat će poraditi na jačanju svojega identiteta. Realna razina njegovanja hrvatskoga identiteta u BiH mogla bi ići preko obrazovanja, razvitka medija, kulturnih i civilnih udruga, kulturno-umjetničkih društava te sportskih klubova. Hrvati će morati iznaći način da se održe unatoč negativnim populacijskim i migracijskim trendovima. Iako se prema popisima stanovništva mogu nazrijeti, tek će trebati provesti sustavno istraživanje koliki su ratni, a koliki poratni i mirnodobski gubitci hrvatske populacije u BiH.[25]

Kultura Hrvata u Bosni i Hercegovini i svijest o kulturnoj pripadnosti ukupnomu hrvatskomu etnikumu moraju se prožimati. Hrvati u BiH ne smiju izgubiti svoju bosansku ili hercegovačku komponentu, nego ju trebaju čuvati kao vrijedan dio svojega bića koji ugrađuju u zajedničku hrvatsku kulturnu zajednicu. Također, identitet treba tražiti i u cjelokupnoj bosansko-hercegovačkoj prošlosti. Ne treba nešto odbacivati samo zato što jednim dijelom pripada danas i drugim nacijama – na to treba gledati kao na bogatstvo bosansko-hercegovačkih Hrvata, a ne kao na slabost koja

[23] „Identitet otpora“, ovisno o točki gledišta, može se primijeniti kroz cijelu prošlost BiH i na sve narode u pojedinim odsječcima vremena, npr. pravoslavci i katolici za vrijeme Osmanskoga Carstva ili Austro-Ugarske, muslimani za vrijeme Austro-Ugarske ili nakon dvaju svjetskih ratova i sl. kad preko „identiteta otpora“ nastoje sačuvati svoja vjerska, kulturna, a time u konačnici i nacionalna obilježja.

[24] Bosna i Hercegovina na zasjedanjima ZAVNOBiH-a određena je, barem deklarativno, kao zajednička država triju njezinih naroda: „Narodi Bosne i Hercegovine kroz svoje jedino političko pretstavništvo, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska nego i srpska, i muslimanska i hrvatska bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata“ (Ćemerlić, 1968, 73).

[25] O hrvatskoj depopulaciji u BiH više vidjeti u Vukšić, 2020.

razgrađuje hrvatstvo. Jer, ukoliko se jednom Hrvati u BiH odreknu samih sebe, početće nestajati s povijesne pozornice na kojoj su se, unatoč svim okolnostima, uspjeli zadržati i profilirati stoljećima.

Literatura

1. Alhamijado poezija (1967). U R. Bogišić (Ur.). *Pet stoljeća hrvatske književnosti: Zbornik stihova XVII stoljeća*. Zagreb: Zora.
2. Ančić, M. (2005). Što je Bosna bez Hercegovine?. *National security and the future*, *6* (3-4), 87–128.
3. Antić, Lj. (2007). *Velikosrpski nacionalni programi. Ishodišta i posljedice*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
4. Bušić, B. (2005). Stranci u novom zemanu. Časopis Život i Pismo sedmorice hrvatskih književnika iz Sarajeva, još uvijek uzbuđuje bosanskohercegovačku javnost. U A. Mijatović (Ur.), *Sabrani spisi*, svezak 1., (156-163). Mostar-Zagreb: FRAM-ZIRAL.
5. Castells, M. (2002). *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
6. Ćemerlić, H. (1968). *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine: Dokumenti*, Knjiga I: 1943–1944., Sarajevo: Veselin Masleša.
7. Ćimić, E. (1998). Nacija i religija. U R. Čičak-Chand i J. Kumpes (Ur.), *Etničnost, nacija i identitet: Hrvatska i Europa*, (str. 121-133). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.
8. Dodig, R. (2005). Hercegovina ili esej o „zemlji na ćenaru“. *National security and the future*, *6* (3-4), 129–149.
9. Duraković, A. (1972). *Mjesto muslimana u hrvatskoj narodnoj zajednici*. Toronto: Frank Vedrina Printing.
10. Džaja, S. M. (1999). *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804.* Mostar: Ziral.
11. Džaja, S. M. (2002). *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878. – 1918.): inteligencija između tradicije i ideologije*. Mostar: Ziral.
12. Džaja, S. M. (2020). Interpretativne aporije bosanskohercegovačke historiografije. U Dž. Juzbašić i Z. Šehić (Ur.), *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001–2017) I.* (str. 55-67). Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga CLXXXVII, 47 (1).
13. Filandra, Š. (1998). *Bošnjačka politika u XX. Stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.

14. Gabrić-Bagarić, D. (2002). Književni jezik lekcionarâ 17. stoljeća (Pitanje međuodnosa lekcionara Ivana Bandulavića i Barola Kašića). *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, *28* (1), 35–71.
15. Grbac, N. (2021). *Bosanski katolici su isto toliko Hrvati, koliko smo i mi Hrvati – Kinezi*. Dostupno na: https://nema-kompromisa.com/?p=1145, (18. 8. 2021.).
16. Grbac, N. (2021). *Zašto bi Bosančerosi imali bilo kakva prava u Hrvatskoj?.* Dostupno na: https://nema-kompromisa.com/?p=2048, (23. 10. 2021.).
17. Hadžijahić, M. (1990). *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*. Zagreb: Islamska zajednica.
18. Heršak, E. (1998). Značenje etnosa i oblici etničnosti u Europi. U R. Čičak-Chand i J. Kumpes (Ur.), *Etničnost, nacija i identitet: Hrvatska i Europa*, (str. 13-27). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.
19. Hobsbawm, E. (2002). Uvod: kako se tradicije izmišljaju. U E. Hobsbom i T. Rejndžer (Ur.) *Izmišljanje tradicije* (str. 5-25). Beograd: Čigoja štampa; Krug.
20. Hoško, F. E. (2003). Utjecaj crkvenih elita na nacionalni identitet. U S. Baloban (Ur.), *Hrvatski identitet u Europskoj Uniji* (51-87).Zagreb: Centar za promicanje socijalnoga nauka Crkve – Glas Koncila.
21. Hroch, M. (2006). *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi: komparativna analiza društvenog sastava patriotskih grupa malih europskih nacija*. Zagreb: Srednja Europa.
22. Ibrahimagić, O. (2015). *Bosna se bliži svome smiraju*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
23. Imamović, E. (1998). *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Art 7.
24. Kasapović, M. (2020). *Bosna i Hercegovina 1990. – 2020. Rat, država i demokracija*. Zagreb: Školska knjiga.
25. Katolici u BiH od 2015. do 2020. god. Dostupno na: https://www.bkbih.ba/upload/image/O_nama/Statistike/statistika_2015_2020.pdf, (31. 8. 2021.).
26. Katunarić, V. (2003). *Sporna zajednica: novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
27. Kisić-Kolanović, N. (2004). Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. *Časopis za suvremenu povijest*, *36* (3), 901–938.
28. Korunić, P. (2003). Nacija i nacionalni identitet: uz porijeklo i integraciju hrvatske nacije. *Zgodovinski časopis*, *57* (1–2) (127), 163–208.

29. Korunić, P. (2006). *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije: Nacija i nacionalni identitet*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

30. Lovrenović, I. (2010). *Unutarnja zemlja: kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*. 4. prošireno izdanje, Zagreb-Sarajevo: Synopsis.

31. Lučić, I. (2005). Ima li Hercegovine? (Tko i zašto negira Hercegovinu i Hercegovce?). *National security and the future*, *6* (3-4), 37–85.

32. Mandić, D. (1982). *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, *sv. III*. Toronto-Zürich-Roma-Chicago: Ziral.

33. Nanić, F. (2019). *Kako probosanski Hrvati stvarno vide Bošnjake i njihove lidere*. Dostupno na: https://arhiv.stav.ba/kako-probosanski-hrvati-stvarno-vide-bosnjake-i-njihove-lidere/, (16. 8. 2021.).

34. Nešković, R. (2013). *Nedovršena država. Politički sistem Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.

35. Nikolić, D. (2021). *Što je „srpski svet"?*. Dostupno na: https://vijesti.hrt.hr/svijet/sto-je-srpski-svet-3005389, (11. 11. 2021.).

36. Obradović, D. (1783). Pismo Haralampiju. U *Antologija srpske književnosti, Azbučnik pisaca*. Dostupno na: http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/ASK_SR_AzbucnikPisaca.aspx, (18. 8. 2021.).

37. Popis 2013. Stanovništvo prema etničkoj/nacionalnoj pripadnosti, vjeroispovijesti i spolu. Dostupno na: https://www.popis.gov.ba/popis2013/knjige.php?id=0, (24. 8. 2021.).

38. Rogić, I. (2000). *Tehnika i samostalnost, Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije.* Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

39. Rogić, I. (2003). Hrvatski nacionalni identitet i društvene elite, U S. Baloban (Ur.), *Hrvatski identitet u Europskoj Uniji* (13-51).Zagreb: Centar za promicanje socijalnoga nauka Crkve – Glas Koncila.

40. Sarač-Rujanac, Dž. (2012). *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju.

41. Smith, A. D. (2010). *Nacionalni identitet.* Beograd: Biblioteka XX. vek, Knjižara Krug.

42. Tafra, B. (2015). Raznolikošću do jednosti – franjevački put književnojezične ujednake. U P. Knezović (Ur.), *Zbornik o Stipanu Margitiću* (str. 113-134). Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu – Institut za latinitet BiH.

43. Vukšić, T. (1999). Nadbiskup Josip Stadler (1881. – 1918.) i Srbi. *Crkva u svijetu*, *34* (1), 35–60.

44. Vukšić, T. (2015). *Demografsko stanje i procesi katolika u Bosni i Hercegovini od 1996. do 2014.* Dostupno na: https://www.ktabkbih.net/hr/predstavljamo/demografsko-stanje-i-procesi-katolika-u-bosni-i-hercegovini-od-1996-do-2014/52432, (31. 8. 2021.).
45. Vukšić, T. (2020). Smanjivanje broja katolika u Bosni i Hercegovini i potreba da se ono zaustavi. *Crkva u svijetu*, *55* (3), 535–552.

Possible views on the identity of Croats in Bosnia and Herzegovina

Abstract

This article discusses the cultural and national identity of Croats in Bosnia and Herzegovina and offers possible perceptions of that identity. Through the historical cross-section of social, religious, cultural and political circumstances in Bosnia and Herzegovina, the author shows that it is impossible to separate these events from the development of national identities in BiH. The article shows that from the very beginning there was a religious differentiation of the population, which will ultimately condition the modern division in BiH and the attachment of Croats to Catholicism. Using the official census, as well as church censuses, the position and number of Croats in post-Dayton BiH and the decline in the number of Catholics in all dioceses are problematised. Finally, possible ways to revitalize the Croat population in BiH are suggested, which is in its most difficult situation since the Ottoman occupation.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, Croats, identity, religion, nation*

III

Nacionalne manjine u Hrvatskoj i susjednim zemljama /

National minorities in Croatia and neighboring countries

Frane Gverić
Hrvatska biskupska konferencija
e-mail: f.gveric@gmail.com

Nijemci i Talijani: Spori nastanak i brzi nestanak dvaju naroda s rubnih granica Hrvatske

Stručni rad

Sažetak

Nijemci u znatnijem broju doseljavaju u hrvatske krajeve u okviru Habsburške Monarhije u 18. st. Dio su širih migracija njemačkih kolonista na oslobođene prostore srednje i istočne Europe. U novome zavičaju oživljavaju poljoprivrednu tradiciju i unaprjeđuju obrte. Nakon iskustva potisnutog političkog položaja u međuraću, u novouspostavljenoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj dobivaju povlašteni položaj. Neki su se Folksdojčeri u to vrijeme isticali uključivanjem u rad obnovljenih njemačkih udruga, suradnjom s ustaškim vlastima na terenu u borbi protiv komunista ili aktivnom službom u vojnim jedinicama III. Reicha. Nakon poraza Hitlerove koalicije, Titovi partizani preuzimaju vlast u Jugoslaviji 1945. Folksdojčeri zadobivaju stigmu kolektivne krivnje te time započinje zatiranje njihova postojanja. Do potkraj rata dio je Nijemaca već izbjegao pred nadiranjem komunista. Zajednica će se tek desetkovati uslijed pretrpljenih zločina, nedaća u logorima ili na putu u izbjeglištvo. Pitanje njihovog iseljenja izvršeno je jednostrano, drastično i trajno. Drugačiji koncept nacionalnog identiteta obilježio je postojanje talijanskog naroda u Dalmaciji i Julijskoj krajini. Dugu tradiciju te kulture na jadranskim obalama oblikovalo je iskustvo života u heterogenim i često razjedinjenim državnim entitetima. Kraj I. svjetskog rata poslužio je Talijanima da u spomenutim hrvatskim krajevima kataliziraju procese dovršavanja nacionalnog ujedinjenja pod vodstvom fašističkog vodstva. Novi je režim zaveo i neke dalmatinske i istarske Talijane koji će nakon kapitulacije u ratu te u poraću platiti skupu cijenu poraza. U godinama poslije njihovog stradavanja, progonstva i optiranog iseljenja, susjedski odnosi postaju kontaminirani gorkim okusom burnih povijesnih promjena.

Ključne riječi: *Nijemci, Folksdojčeri, Titovi partizani, Talijani, fašizam*

Uvod

U ljubavi, kao i u ratu, sve je dozvoljeno: lukavstvo, vještina, prijevara, lakonski je put do cilja rezonirao veliki francuski pjesnik iz razdoblja baroka Jean de La Fontaine. Razumijevanje te osebujne logike uspjeha, ojačane makijavelističkom podukom o putu do uspostave vlasti oslobođene pritom svih humanističkih skrupula, pokazali su prije uspostave vlasti jugoslavenski komunisti i partizani u jezivo okrutnoj završnici Drugoga svjetskoga rata.

Prema navodima povjesničara Vladimira Geigera, na podunavskom prostoru raspadnute Kraljevine Jugoslavije živjelo je uoči završnih borbi II. svjetskog rata nešto više od pola milijuna etničkih Nijemaca, tada također poznatih i pod etnonimom Podunavske Švabe ili Folksdojčeri (od njem. *Volksdeutsche*; sunarodnjaci u matici domovini – *Reichsdeutsche*). Po gruboj procjeni, oko trećina od toga broja otpadala je na one koji su živjeli na prostoru unutar tadašnjih hrvatskih granica. Međutim, u ratnom kaosu i poraću njihov će trag na podunavskome prostoru gotovo zauvijek nestati.

Nastanak folksdojčerskih zajednica na prostoru hrvatskog Podunavlja

Podunavske Švabe pretežito su potomci njemačkih farmera i obrtnika koji su se u vremenu 18. stoljeća zatekli u nepovoljnim imovinskim odnosima. U doba gospodarskih reformi u tadašnjoj Habsburškoj Monarhiji nakon oslobođenja južnih ugarskih zemalja od Osmanlija, carica Marija Terezija gajila je viziju o revitalizaciji tih opustošenih krajiških područja. Na njezin poziv, uz obećanje o novome početku na darovanoj zemlji, valovi kolonista će splavovima pristizati iz zemalja oko gornjeg toka Dunava, s prostora tadašnje Švapske (oko grada Ulma), Donje Austrije, kao i s njemačkog Porajnja. Svojom su kolonizacijom u novome zavičaju potaknuli razvoj poljoprivrede i obrta. Mnogim selima u Slavoniji, Baranji, Srijemu, Bačkoj i Banatu odredili su njihov karakterističan izgled – „ušorani“ sokaci s prizemnim kućama kićenih pročelja na uličnoj strani i sa „salašima“ u pozadini. Nekoliko je generacija Podunavskih Švaba kroz oko dvjesto godina othranjeno na plodnoj panonskoj zemlji.

Izmjena političkog i društvenog okvira – nova prilagodba

Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske (NDH) 1941. godine, etničkim su Nijemcima na njezinom teritoriju dodijeljene određene pogodnosti i privilegirani politički status u odnosu na tzv. nearijske narode, posebice Srbe i Židove. Do jučer potisnuti politički položaj Nijemaca u Kraljevini Jugoslaviji, gdje je beogradski režim (posebice

u razdobljima srdačnih vanjsko-političkih odnosa s Francuskom i Engleskom) „penjanje“ Nijemaca na društvenoj ljestvici pratio s povećanom prismotrom zbog osporavane lojalnosti državi i režimu. Najednom od travnja 1941. uz novi režim pratimo i zaokret tog odnosa. Pojedini trgovci i obrtnici počinju oglašavati javnosti svoje proizvode i usluge pod istaknutom napomenom da su njemačkog porijekla. Primjerice, na stranicama režimskoga dnevnika „Hrvatski narod“ kroz 1941. i 1942. nalazimo tiskovne oglase sljedećega sadržaja: „Na cijenjeno znanje! Da se izbjegne svakom nesporazumku izjavljujem ovime, da sam ja JULIO KURZMANN, vlastnik tiskare i papirnice i kućevlastnik u Zagrebu. Dalmatinska 5 ČISTOKRVNI 100%-tni ARIJEVAC, NJEMAČKOG PORIJETLA, evang. vjere, te vodim u Zagrebu svoju tiskaru od godine 1896. Moje gornje navode mogu uvijek sa dokumentima dokazati. JULIO KURZMANN.“

Napomena „Da se izbjegne (...)“ tiče se javne percepcije onih njemačkih poduzetnika koji oglašavaju svoje proizvode i usluge pod vlastitim prezimenom. Ističe želju za sprječavanjem predrasuda javnosti o njegovom mogućem židovskom porijeklu. Naprotiv, takvo je porijeklo u kapitalističkim i vladajućim političkim krugovima raspadnute Kraljevine bilo rado viđeno, čak i kao svojevrsna referenca za režimsku potporu, usluge, privilegije ili za napredovanje u javnoj službi (S. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 38.). Zaključno, ovakvi oglasi svjedoče o nagloj promjeni društvene i političke klime. No, takva je nova konstelacija međuodnosa političkih entiteta u NDH teže pogađala pripadnike srpskoga naroda i Hrvate izraelitske vjere. Potonji su naglo gubili dominantne uloge koje su prethodno uživali u prethodnim režimima nesklonima većinskome narodu. Novonastalo je stanje kod njih poticalo osjećaj ugroženosti i nezadovoljstva, o čijem će značaju biti riječi u kasnijem tekstu.

Konfiskacija imovine – početak nestanka njemačke zajednice

Po uspostavi vojne vlasti Titovih partizana potkraj 1944. na području Slavonije, Baranje, zapadnog i istočnog Srijema (tada objedinjenog unutar hrvatskih granica) uslijedio je val uhićenja, internacija u sabirne logore te likvidacija od strane KNOJ-a, a prema uputama OZN-e za Hrvatsku (V. Geiger, *Josip Broz Tito (...)*, str. 32.) Već spomenutu obespravljenost u NDH Nijemcima će skupo zaračunati upravo srpske postrojbe. Tome svjedoči i depeša Josipa Broza Tita upućena iz banatskog Vršća komandantu 1. armijske grupe NOVJ P. Dapčeviću kojom nalaže: „Pošalji mi hitno preko Bele Crkve za Vršac jednu od najboljih, jakih brigada, eventualno krajišku. Potrebna mi je da očistim Vršac od švapskih stanovnika (...).“ (Vladimir Geiger, *Josip Broz Tito i ratni zločini*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013.). Nakon uspostave nadzora nad cjelokupnim jugoslavenskim teritorijem u svibnju 1945., okružni će sudovi ubrzati dosuđivanje revolucionarnih presuda u montiranim procesima nad

mnogim pripadnicima njemačkoga naroda. Farse sudskih procesa vršile su se u širem kontekstu u svrhu drastične izmjene vlasničkih odnosa u novoj Jugoslaviji, a na lokalnoj razini i u svrhu stihijskog grabljenja konfiscirane imovine za pripadnike novog režima. Bez obzira na težinu i količinu optužbi, po primjerima ćemo rastumačiti da se presude za deklarirane Nijemce (drugdje samo po sebi dovoljno za etiketu „narodnog neprijatelja“), ipak znatno razlikuju od slučaja do slučaja.

Primjerice, prva osuda glasi: „Okrivljeni Schmidt Antun, sin Jakoba i Ane, rodj. Vencler, rodj. 13. II. 1896. u Novom Sadu, sa stanom u Zagrebu Tuškanova 30, Nijemac, rkt., zidar, oženjen, otac troje djece, bez imetka, sudski nekažnjavan, kriv je: 1. što je 1939. godine dobrovoljno stupio u *Kulturbund*, te ostao njegovim članom do rasula takozvane NDH, te redovito pohadjao sastanke, dakle: počinio krivično djelo pomaganja neprijatelja, 2. što je: dok je bio zaposlen kao zidar u fabrici Herman Polak, bio u vezi sa direktorom Nojmanom, te vršio prokazivanja, dakle počinio je krivično djelo prokazivanja u službi neprijatelja, pa je: djelima po 1. i 2. počinio krivično djelo narodnog neprijatelja opisano u članu 14. U. V. S. Stoga se okrivljeni Schmidt Antun na temelju propisa čl. 16 i 17 U. V. S. presudjuje na 10 godina lišenja slobode sa prinudnim radom, 5 godina gubitka političkih i pojedinih građanskih prava, te izgonom iz federalne Hrvatske. Ova presuda postaje odmah izvršna.“

Ne ulazeći u sudsku valjanost presude, ova je osoba dobila proporcionalno odgovarajuću kaznu težini optužbe. No, primjer presude sljedećoj osobi: „Okrivljeni Megenhajm Matija (...) rodj. 21. VIII. 1903. u Nadovcima, opć. Cabuna/ kot. Podravska Slatina/ Nijemac rkt. (...) imam brata Vendela u J.A. od 1944. god. a drugi brat Franjo bio je u domobranstvu (...) kriv je: 1. što je od mj. srpnja 1941. do studenog 1942. bio član i vodja Njemačke folks grupe u Zagrebu na Kustošiji (...) presudjuje (...) na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom kroz 10 god., gubitkom političkih prava kroz 5 god., izgon iz D. F. J. i konfiskacije imovine u smislu člana 6. zakona o konfiskaciji (...).“

Ova je osoba dobila proporcionalno blažu kaznu u odnosu na težinu optužbi, vjerojatno zato što se pozivao na članove obitelji u redovima Jugoslavenske armije (JA) i domobranstva: “(...) brata Vendela u J.A. od 1944. god., a drugi brat Franjo bio je u domobranstvu (...).“

Primjer sljedeće presude posebice je neobičan: „Okrivljeni Hügl Bernard (...) rodj. 25. I. 1908. u Srpskim Miletićima, Vojvodina, zavičajan i nastanjen u Zagrebu, Nova c. 130 b, privatni činovnik, oženjen, otac dvoje djece, rkt. Nijemac (...) kriv je 1. što je u maju 1941. dobrovoljno stupio u *Kulturbund* i u njemu ostao do konca rata, dakle: počinio krivično djelo pomaganja neprijatelju, 2. Što je u junu 1944., kao pripadnik Folksgrupe u neprijateljsku vojsku u zloglasne SS jedinice, dakle: počinio krivično djelo pripadništva terorističkim neprijateljskim formacijama, 3. Što je služeći

kao tumač u opskrbnom odjelu SS jedinice za jugoistok učestvovao u pljački narodne imovine (...) presudjuje na 6 mjeseci lišenja slobode sa prinudnim radom i 5 godina političkih i pojedinih gradjanskih prava (...).“

U konkretnom slučaju posrijedi su relativno ozbiljne optužbe na račun navedene osobe, a dosuđena mu je zauzvrat relativno blaga osuda. Za pretpostaviti je da mu je barem za članstvo u bezazlenom Kulturbundu „progledano kroz prste“ jer je naime, ovdje vrlo vjerojatno riječ o bivšem nogometnom reprezentativcu Jugoslavije Bernardu „Bendi“ Hüglu rođenom 1908. u folksdojčerskom selu Berauersheim na zapadu Bačke (iz obrasca presude selo je vidljivo preimenovano u današnje „Srpski Miletić“). Hügl je za nogometnu reprezentaciju igrao od 1934. do 1939.

Priprema za uništenje Podunavskih Švaba

Danas kao svjedočanstvo postoje pisani dokazi u prepiski OZN-a, prema kojoj je razvidno da je komandant vojnih snaga Josip Broz Tito još i prije završetka rata namjeravao djelomično, ako ne i istrijebiti njemački narod s jugoslavenskog prostora. „Njemačko stanovništvo koje do tada nije izbjeglo ili protjerano bilo je tijekom i nakon ratnih djelovanja prepušteno samovolji pobjednika. Bezakonje, pljačka, maltretiranja, ubojstva i silovanja žena postali su potkraj i neposredno nakon rata svakidašnjica njemačke manjine u Jugoslaviji.

OZN (Odjeljenje za zaštitu naroda II. za Hrvatsku izvijestilo je OZN-u II. za Slavoniju 22. 1. 1945.: „Po oslobodjenju ovih krajeva nijedan Švaba ne smije ostati, već svaki ili u Njemačku, ili u logore, a zločince hapsiti i kazniti (...).“ (V. Geiger, *Josip Broz Tito* (...), str. 32.)

S druge strane, Podunavske Švabe se unatoč svojem etničkom porijeklu i materinjem jeziku među sobom tradicionalno nikada nisu smatrali velikim nacionalistima. Njemački je etnos na tome području već do tada bio poprilično integriran, pa čak i djelomično asimiliran u širu multinacionalnu sliku podunavskoga prostora. S Hrvatima katolicima, dominantnim identitetom tadašnjeg hrvatskog nacionalnog bića, povezivala ih je njihova pretežita pripadnost rimokatoličanstvu. Nijemci i Hrvati su tako razvili vjerski život svojih zajednica u selima i kroz djelovanje istih župa. Ta je simbioza kroz otprilike dvjesto godina koegzistencije na istome prostoru, u istim i/ili susjednim selima poticala nerijetke miješane brakove, kumstva te prijateljstva, a u široj slici i dobre međususjedske odnose. Štoviše, i s pripadnicima ostalih narodnosnih zajednica na tome području (Mađari, Srbi, Slovaci, Hrvati (Bunjevci), Rusini, Česi i dr.) dijelio ih je srodan način života, vezan pretežito uz obradu zemlje i uzgoj stoke. Mali udio njih potjecao je iz radničkog sloja u gradovima, a i sa sunarodnjacima u Reichu nije ih povezivao onaj politički i društveni revolt rođen u gorkom isku-

stvu života u međuraću, obilježenim traumatičnim i dehumanizirajućim posljedicama apsurdnog Versailleskog mira. Prema tome, pogrešno bi bilo ustvrditi da su domaći Nijemci 1941. „preko noći“ postali zagriženi nacionalsocijalisti. Pa i unatoč tome da nisu slovili kao „glasni Švabe“, mnogi su se Folksdojčeri najednom morali prilagoditi novim okolnostima. Neki su pripadnici te narodnosne zajednice u razdoblju do 1945. oportunistički koristili za njih povoljne prilike, primjerice u vidu dobivanja posla u javnoj službi ili za napredovanje u istoj. Kroz članstvo u raznim njemačkim udrugama, poput saveza *Kulturbund* neki su domaći Nijemci usko surađivali i s ustaškim vlastima i redarstvom te njemačkim snagama na terenu u prokazivanju i sprječavanju djelovanja komunista na lokalnome terenu. Pored toga, po procjeni koju navodi Geiger, oko 60 000 Folksdojčera s područja bivšeg jugoslavenskog teritorija bili su aktivni pripadnici njemačkih vojnih formacija, služeći u sastavu redovne vojske Wehrmacht ili, primjerice, u 7. SS dragovoljačkoj (gorskoj) diviziji „Prinz Eugen“ koja se nemilosrdno borila protiv raštrkanih partizanskih skupina na prostoru Bosne i Hercegovine, Crne Gore te južne Hrvatske. Za vrijeme rata, a posebice nakon njegova završetka, upravo je ova jedinica zadobila glas nemilosrdnih antikomunista, prvenstvo kroz svoju ulogu u raznim zlodjelima nad civilnim stanovništvom koje je na terenu podupiralo partizane.

Potkraj 1944. godine pitanje pobjednika u ratu već je riješeno. Crvena armija priprema svoje završne ofenzive u Europi. Od nekad silovitog Wehrmachta preostala je samo sjenka nekadašnje vojne slave, a tada već i dokazano u nemogućnosti da u selima diljem srednje i istočne Europe zaštite autohtono stanovništvo njemačke narodnosti od zločina Crvene armije. U Podunavlju se u njemačkim selima šire priče o beskrupuloznom postupanju Titovih komunista sa zarobljenim domaćim Švabama iz redova vojnih formacija III. Reicha. Kolale su i glasine s istoka o zvjerstvima, klanju, paležu, silovanjima i pljačkama vojnika iz redova Crvene armije počinjenih nad stanovništvom okupiranih zemalja. U široj slici, za Podunavske Švabe nastanjene na teritoriju bivše Kraljevine Jugoslavije tada je kucnuo posljednji čas za odluku – ostanak ili izbjeglištvo. Evakuacija bi za njih značila oproštaj od života u zavičaju, kao i napuštanje kuće, imanja i stoke na djedovini te kretanje u njima nepoznato prateći jedinice Wehrmachta u povlačenju prema granicama Reicha. Druga preostala mogućnost podrazumijevala je ostanak, odnosno priliku da ostanu u zavičaju i u svojim kućama dočekaju dolazak Titovih partizana i Crvene armije te da *ad hoc* doznaju koliko skupu cijenu Hitlerova poraza im komunisti namjeravaju zaračunati.

Nakon proboja Srijemskog fronta u jesen 1944., zbog turobne neizvjesnosti i straha od krvavih odmazdi nadirućih komunističkih jedinica Crvene armije i NOVJ-a (Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije), s tog je područja oko 240 000 izbjeglica njemačke narodnosti u posljednji čas krenulo u izbjeglištvo prema „staroj domovini“. Ne samo za domaće Podunavske Švabe već i za mnoge ostale izbjeglice iz folksdoj-

čerskih zajednica srednje i istočne Europe taj je put prema prvim granicama Reicha ujedno bio i vagnerijanski pogrebni marš. Za razumijevanje okolnosti, važno je napomenuti da ih je putem zatekla jedna od najhladnijih zapamćenih zima do tada, studena zima 1944./1945. Neutvrđen broj njih neće nikada stići na odredište. Posebice djeca i majke umiru uslijed nedaća na teškom putu od posljedica studeni, gladi i zaraznih bolesti. Po dolasku u prihvatne kampove na teritoriju Reicha, niti ondje im autohtoni sunarodnjaci (*Reichsdeutsche*) neće prirediti toplu dobrodošlicu. Od lokalnog su stanovništva nevoljko dočekani, pa i stigmatizirani kao „Cigani". Austrija će poslije (nakon završetka rata izašla iz sastava Reicha), čak uporno zahtijevati od savezničkih okupacijskih snaga da hitno zatvore njezine granice za prihvat svih onih njemačkih izbjeglica oslobođenih iz logora koji iščekuju repatrijaciju na njezin teritorij.

Osim nezapamćeno hladne zime 1944./1945., za razumijevanje navedenih okolnosti u kojima su se zatekli domaći Folksdojčeri na (bivšem) teritoriju Reicha, važno je naglasiti da je u razdoblju zima 1944./1945. ishod rata već jasan. Nijemci znaju da gube rat, s grčom strepe do početka završne ofenzive Crvene armije s istoka na liniji rijeka Odra i Nisa, ali istovremeno i s plamenom nade očekuju dolazak angloameričkih snaga sa zapada. Do tada, nemoćno svatko za sebe iščekuje rasplet svoje partikularne sudbine. U široj slici, što su prilike njemačkih trupa na Istočnome bojištu djelovale lošijima te čim se više savezničko bombardiranje potkraj rata intenziviralo, tim je više javno mnijenje o ratu i potpora njemačkim trupama za nastavak borbi jenjavala. Pored toga, takvo jenjavanje potpore javnosti ogledalo se nadalje u intenziviranju rigidne cenzure vijesti s bojišta, kao i u strogoj kontroli svakog djelovanja potencijalno usmjerenog protiv interesa Reicha te posebice kroz pojačanu propagandu ministra Göbbelsa. U tom je razdoblju stoga uvedeno strogo racioniranje hrane i živežnih namirnica u ime iskorištavanja ograničenih prehrambenih zaliha za potrebe vojske. Stanovništvu je već kronično nedostajalo mlijeka, sira, jaja, mesa, kruha, kave, odjeće i obuće. Nedostajalo je svega onoga čega je na početku rata bila u dovoljnim količinama, tj. u zadovoljavajućim omjerima. Ipak, oni Folksdojčeri koji su preživjeli put do Reicha, surove uvjete života u prihvatnim kampovima, kao i pad režima te promjenu vlasti, poslije će tek saznati koliko je odluka za evakuacijom bila za njih spasonosna. Čuvši za neke sudbine svojih sunarodnjaka i dojučerašnjih susjeda koji su „zaglavili" u komunističkim logorima, toliko će se više njihov strah od komunista poslije iskristalizirati kao opravdan i dalekovidan.

S druge strane, nad onima koji su u svojim domovima dočekali dolazak jugoslavenske komunističke vlasti i koje je bezuvjetna kapitulacija III. Reicha 8. svibnja 1945. zatekla na prostoru nove Jugoslavije – posrijedi su bile pretežito žene, djeca i starci – iskoristilo se drevno pravo pobjednika *Vae victis!* (Jao poraženima!), kao završni čin revolucionarne pravde. Dakle, ne računajući one muškarce koji su služili u njemačkim vojnim formacijama, ukupno je oko 200 000 Nijemaca potpalo pod vlast komu-

nista na prostoru novouspostavljene Jugoslavije. Upravo će oni skupo platiti cijenu Hitlerova poraza. Čak i svi oni koji su preživjeli posljedice *ad hoc* zločina, izvrgnuti su neposredno nakon i sustavnom državnom teroru. To je podrazumijevalo i oduzimanje građanskih, roditeljskih i imovinskih prava, kao i prava na jugoslavensko državljanstvo, čime su konačno i *de iure* dehumanizirani i svedeni na razinu prava jednoga termita. Upadljivo je, kako ovaj zakon komunističke FNRJ donesen u razdoblju mira u svrhu izdvajanja i interniranja pripadnika njemačkoga naroda oponaša Nürnberške rasne zakone iz 1935., kojima je Židovima oduzeto pravo na državljanstvo, čime su tada postali predmet kojim se može dalje postupati po volji. Folksdojčeri su potom internirani u sabirne logore za Nijemce. Na prostoru današnje Republike Hrvatske djelovali su logori Krndija i Valpovo, dok je na ukupnom jugoslavenskom području djelovao još i logor Gakovo, Knićevac i dr. Od ukupno oko 200 000 interniranih logoraša njemačke narodnosti, najmanje oko 50 000 njih umrlo je u tim logorima od posljedica gladi, iscrpljenosti, studeni i naročito od posljedica zaraznih bolesti (tifus, dizenterija, tuberkuloza).

Za one Nijemce koji su odlučili ostati u svome zavičaju nije bilo nikakve nade za milost komunističkih vlastodržaca iz nekoliko razloga. Savezničke okupacijske vlasti, a poglavito Sovjeti, nisu bili voljni potvrditi deportaciju logoraša iz Jugoslavije na teritorij pod njihovom okupacijom. U njemačkom gospodarstvu prethodno razorenom financiranjem ratne privrede, bez zalihe poljoprivrednih proizvoda i živežnih namirnica, taj bi prijem značio obvezu da za toliko više usta trebaju osigurati prehranu. Drugo, zemlja koja je proglašena njihovom matičnom državom u koju, po jugoslavenskim vlastima treba izvršiti izgon i repatrijaciju logoraša, nije za dugo godina bila spremna poduzimati veće korake u vidu autonomne vanjske politike, kao što bi primjerice bilo pregovaranje o pitanju Folksdojčera u Jugoslaviji ili drugdje. Štoviše, okrnjeni teritoriji koji nakon rata ostaju od razvalina III. Reicha uskoro će se voljom savezničkih velesila razdijeliti između tri zasebna, ideološki oprečna njemačka državna entiteta, ali na cjelokupnom razdijeljenom teritoriju pod vojnom upravom okupacijskih snaga velesila pobjednica u ratu.

Perspektiva njemačkih političkih elita na tragediju Podunavskih Švaba

Gorko pitanje masovnih ratnih i poratnih zločina počinjenih od strane saveznika (prvenstveno Sovjeta) s jasnom komponentom genocidnosti počinjenih nad civilnim njemačkim stanovništvom, kao i poratno „etničko čišćenje“ stanovništva njemačkoga porijekla iz više država srednje i istočne Europe nikada nije dobilo svoj pravni epilog, pa čak niti ispriku onih koji su ruke zaprljali krvlju nevinih. Niti Zapadna Njemačka (službeno „Savezna Republika Njemačka“ – BRD), niti Istočna Njemačka (služ-

beno „Njemačka Demokratska Republika“ – DDR), pa niti Republika Austrija poslije spomenutih tragičnih događaja nikada više na nijednoj razini na međunarodnome planu nisu diplomatski predstavljali neriješeno poglavlje II. svjetskog rata o protjeranim Folksdojčerima, odnosno barem eventualno sankcioniranje izvršenog protjerivanja stanovništva njemačkoga porijekla po dobroj vjeri međunarodnoga prava. Do današnjeg vremena, moderna ujedinjena Njemačka nakon proteka i više od pola stoljeća od tragičnih događaja nikada više službeno na međunarodnome planu nije propitkivala ne samo ovaj spomenuti problem nego niti ono za mnoge njemačke izbjeglice traumatično pitanje oduzetih teritorija nakon završetka II. svjetskoga rata, pitanje sovjetskih ratnih zločina nad njemačkim civilnim stanovništvom na teritoriju današnje Njemačke, kao i izvan njega.

U posljednjih nekoliko godina pojedine opozicijske stranke, poput Alternative za Njemačku (AfD) u saveznome parlamentu, ili NPD (*Nationaldemokratische Partei Deutschlands*) u zemaljskome parlamentu počinju hrabrije istupati u oživljavanju davno zaboravljenih sjećanja na komunističke ratne i poratne zločine nad Folksdojčerima, kao i na njihove „puteve smrti“ u izgnanstvo u Njemačkoj. Takvi istupi danas predstavljaju sasvim novu retoriku u njemačkom političkom diskursu. Svoje uporište pronalaze u suvremenoj potrebi desnog, protuglobalističkog bloka stranaka za ideološkim pozicioniranjem u političkoj areni nasuprot lijevih, globalističkih stranaka iz lijevoga bloka stranaka, poput Ljevice (Die Linke), SPD (Socijaldemokrati), Bündnis 90/Die Grünen (Zeleni) i dr. Unatoč tome može se reći, da je u svim navedenim poslijeratnim njemačkim državnim entitetima prevladao sličan sentiment prema toj tragediji, a vođen je istim onim životnim geslom kao i društvo Weimarske Republike 20-ih godina 20. st. nakon grozomornih posljedica I. svjetskog rata – „Pusti, zaboravi i živi.“

Fenomen esula, foibi, optanata – slojevita prošlost i sadašnjost

Fenomen nastanka, opstanka i nestanka Talijana s prostora istočne jadranske obale obilježen je slojevitošću, kako iz historiografske perspektive tako i iz one sociološke, kulturološke, demografske, političke i gospodarske. Za potrebe podrobnijeg istraživanja ukupne identitetske pripadnosti Dalmacije i Julijske krajine (u Italiji poznatija pod objedinjenim nazivom *Venezia Giulia*; istarski poluotok, Primorje, gradovi Rijeka i Trst te prostor u njegovu zaleđu; slovenski Kras) valjalo bi istražiti svaku od spomenutih perspektiva zasebno. Nadalje, složenost događaja na istočnoj talijanskoj granici nakon sloma iredentističkih snova (tal. *irredentismo*, od *irredento*: neizbavljen, neoslobođen) i kapitulacije fašističkog režima dodatno je prožet i međuodnosom snaga na terenu, vođen maksimom *Bellum omnium contra omnes* (Rat svih protiv sviju). (https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/1201/iredentizam).

Posrijedi je etnički izmiješan, geografski specifičan teritorij, prostorno vrlo ograničen, ali nad kojim se u nepune dvije godine čak četiri ili pet puta promijenio vojni nadzor različitih vojnih sila. Zbog navedenih razloga i u korist lakšeg praćenja sudbine istarskih Talijana usredotočit ćemo se za potrebe ovog rada samo na kraći interdisciplinarni pregled teme kroz njegovu historiografsku, a posebice kroz suvremenu sociološku i političku perspektivu. Naime, za razliku od jednostranog, drastičnog i trajnog rješenja fenomena iseljavanja Podunavskih Švaba iz Hrvatske o kojima kasnije u Njemačkoj nalazimo samo blijede tragove, zajednice su talijanskih esula i danas politički žilave i prisutne u javnome prostoru. Fenomen esula, foibi i optanata te nekih otvorenih pitanja danas su u Italiji opet vrlo intrigantne teme. Ovu temu zato valja obraditi i iz suvremene perspektive. Stoga, uvid u novinske e-članke talijanskih dnevnih tiskovina i sinteza vijesti u zaključne teze pomoći će upotpunjavanju mozaika složene problematike teme.

Nastanak talijanske zajednice u Julijskoj krajini i Dalmaciji

Za korijenom tradicije talijanskog etnosa i romanske kulture na tom prostoru trebalo bi tragati u dalekim razdobljima prošlosti. On baštini duboke zasade antičke kulture, urbanosti i civiteta iz razdoblja Rimskoga Carstva. Nakon njegove propasti sačuvao je mnoge karakteristike svog latinskog identiteta i u srednjem vijeku kroz čvrstu pripadnost Rimskoj Crkvi te postojanje autonomnih gradskih komuna (posebice u Dalmaciji). Od razdoblja kasnog srednjeg vijeka *Serenissima* kontrolira cjelokupni spomenuti teritorij, kao i plovidbene puteve uz obalu. Kroz nekoliko stotina godina mletačke hegemonije, periodično su nad njime svoje ekspanzionističke težnje iskazivale i neke druge kraljevine i carstva. Utjecaji Ugarskog Kraljevstva, Osmanskog Carstva kao i više od stotinu godina uprave (habsburškog) austro-ugarskog imperija oblikovale su složeni imaginarij identiteta i prožetih etnosa izmiješan u malenom, ali uzburkanom kotlu.

Većinski hrvatski element opstajao je samo u unutrašnjosti, dok je veće gradove na obali nastanjivalo stanovništvo pretežito talijanskog govornog jezika (ne nužno i Talijani). U Istri i u gradu Rijeci dogodio se potkraj 19. i početkom 20. stoljeća pod austrijskom upravom naknadni pritok njemačkog, mađarskog, slovačkog, češkog i židovskog stanovništva uslijed naglog industrijskog razvoja riječke trgovačke luke za potrebe opskrbe ugarskog dijela Monarhije, kao i pulske vojne luke za potrebe austro-ugarske mornarice. Uslijed heterogenih utjecaja na Julijsku krajinu bitno je naglasiti da su njezino stanovništvo u zenitu moći Austro-Ugarske Monarhije obilježavali fluidni identiteti. Mnogi su se etnički Hrvati (ali i druge narodnosti u Istri) uslijed čistog oportunizma po potrebi izjašnjavali Talijanima ili Hrvatima, opravdavajući jedan ili drugi identitet svojim prezimenom ili znanjem jezika.

Talijansko stanovništvo u Istri u razdoblju pred početak II. svjetskog rata možemo raščlaniti na ono autohtono romansko i/ili romanizirano stanovništvo ukorijenjeno pretežito u gradovima na obali. Oni su se, dakle, izjašnjavali Talijanima. Nadalje, talijanski nacionalni entitet čine i potomci pridošlih Talijana iz Furlanije i venecijanske okolice. Riječ je bila o radnicima koji za vrijeme mletačke i francuske uprave nalaze priliku za zaradom u Istri ili ondje dobivaju namještenje u javnoj upravi. Talijansku većinu u obalnim gradovima početkom 20. stoljeća upotpunjuju i odnarođeni talijanizirani Hrvati (oni kojima je, dakle, talijanski bio materinji jezik). Unatoč vojnom pokušaju generala Gabrielea D'Annunzija da 1919. osigura pridruživanje Rijeke Kraljevini Italiji, fašistička će uprava nad Julijskom krajinom steći legitimitet tek temeljem sporazuma u Saint-Germainu iz 1919., odnosno ratifikacijom Rapalskog ugovora 1921. Tada je austrijsku upravu zamijenila talijanska nacionalistička vlast *Duce* Benita Mussolinija. Razgranata mreža fašističke organizacije vlasti poticala je naseljavanje brojnih Talijana, *regnicolija* s područja starih talijanskih provincija u svrhu izmjene etničke strukture stanovništva. Mnogi su Hrvati, Slovenci, Nijemci, Mađari, Česi, Slovaci i drugi u međuratnom razdoblju prisilno napustili spomenuti prostor zbog političke i društvene opresije novih vlasti naspram netalijanskog stanovništva. Oni će prebjeći većinom na teritorij Kraljevine SHS/Jugoslavije ili u svoje matične države.

S druge strane, u unutrašnjosti se Dalmacije za vrijeme osmanskih najezdi naselio izvjestan broj pravoslavnog stanovništva (Srba i Vlaha). Preživljavajući prvenstveno zahvaljujući uzgoju stoke u selima i na brdima u dalmatinskom zaleđu, snabdijevali su obalne gradove živežnim namirnicama. Zadržavši kršćansku vjeru bizantskog obreda na marginama Mletačke Republike prema Osmanskom Carstvu, sredinom i ka potkraj 19. stoljeća ovo će stanovništvo apsorbirati pretežito srpski nacionalni identitet. Pored većinskih Hrvata u seoskim općinama i malobrojnih, ali dominantnih Talijana u onim gradskim, Srbi će kao još jedan nacionalni entitet tada oblikovati potpuni imaginarij dalmatinskih političkih snaga suočenih na zenitu moći Austro-Ugarske Monarhije.

Pritom valja istaknuti da je zbog pritiska sveslavenskog (hrvatskog i srpskog) narodnog preporoda među dalmatinskim stanovništvom sredinom i ka potkraj 19. stoljeća jedan dio odnarođenog hrvatskog etničkog elementa potisnuo talijanski jezik kao primarni, odnosno materinji, s iznimkom od većih mjesta - Zadar, Trogir i donekle Split. (Ivo Perić, *„Dalmatinski sabor" 1861. – 1912. (1918.)*, JAZU, Zadar, 1978., str. 268.) Tako prema popisu stanovništva 1890. bilježi se 16 000 stanovnika kojima je primarni jezik talijanski, a njihov broj do 1910. skromno raste na 18 000. Talijanski etnički element u Dalmaciji, iako tanji i malobrojniji od onog u Julijskoj krajini, ukorijenjen je u većim gradovima na obali i svoju dominantnu ulogu s opadajućim trendom ipak uspijeva održati do raspada Monarhije, zahvaljujući prven-

stveno građanskom sloju poduzetnika, trgovaca i činovnika. S uporištem u tom tankom sloju talijanskog građanstva, fašisti će nakon 1919. temeljiti legitimitet pripadnosti pojedinih obalnih dijelova Dalmacije Kraljevini Italiji. Međutim, to se talijansko stanovništvo Dalmacije može ugrubo raščlaniti na malobrojne potomke romanskog i/ili romaniziranog autohtonog stanovništva, potomke mletačkih/talijanskih činovnika i radnika doseljenih za vrijeme trajanja mletačke, francuske i austrijske uprave, zatim odnarođeno talijanizirano građanstvo (tzv. autonomaši) uz manji broj naseljenih Talijana iz Kraljevstva Italije, tada zvanih *regnicoli* (*Il regno* – kraljevstvo) za vrijeme trajanja talijanske uprave (posebice u Zadru).

Okončanje talijanske prevlasti na prostoru Julijske krajine i Dalmacije događa se postupno od 1943. kada se fašistička Italija iznenadno povlači iz rata. Točnije, to se događa 8.9.1943. kada je Italija proglasila kapitulaciju, a Maršal Badoglio raspušta Vladu te s kraljem odlazi iz Rima. Nadolazeći tjedni u kratkom razdoblju od 8. rujna 1943. do protuofenzive njemačkih snaga idućeg mjeseca ostat će zapamćeno kao tzv. opći ustanak naroda Istre. Pored oslobođenja od talijanske okupacije i od Istranima mrskog fašističkog terora, ono je obilježeno i brojnim ratnim zločinima protiv pripadnika talijanskog naroda. Arrigo Petacco detaljnije piše o tim događajima u knjizi „Egzodus“. Naime, pojam fojbi (talijanska riječ *foiba* – krška jama ili ponor karakterističan u istarskome i kraškome zavičaju) postat će od rujna do listopada 1943. trajno obilježen kao pojam za mjesto stradavanja civilnih i vojnih žrtava u slojevitom kontekstu fašističke represije slavenskog stanovništva i reakcionarne osvete u vidu činjenja zlodjela protiv talijanskog naroda. Ovakvo će stanje potrajati do početka listopada 1943. kada su njemačke snage izvršile protuofenzivu na istarskom poluotoku, ovladale situacijom na terenu te integrirale Julijsku krajinu u novouspostavljenu operativnu zonu pod nazivom Adriatisches Küstenland (Jadransko primorje). U nadolazećem razdoblju Nijemci su u širem kontekstu obuzdali dominantnu ulogu Talijana, a u konačnici pripremivši prilike za integraciju cijele regije (uz operacijsku zonu južnog Tirola – *Alpenvorland*) unutar granica III. Reicha. Unatoč tome, mnogi su istarski Talijani dočekali Nijemce kao osloboditelje koji će ih zaštititi od daljnjih zlodjela Titovih partizana i komunista iz redova slavenskog stanovništva. Već tada prvi val talijanskih izbjeglica kreće napuštati područje koje su okupirali Nijemci, krenuvši prema novim talijanskim granicama RSI (*Repubblica Sociale Italiana*). Prva je to epizoda epopeje o izbjeglištvu više od 200 000 etničkih Talijana s prostora Julijske krajine.

U Italiji je ovo ratno i poratno iseljavanje Talijana poznato pod skupnim pojmom *L'esodo giuliano dalmata* (julijsko-dalmatinsko izbjeglištvo), a oni koji su s tog prostora iselili na teritorij Italije za vrijeme ili nakon završetka rata u talijanskom će javnom prostoru do danas biti označavani kao esuli. Međutim, taj pojam dolazi od talijanske riječi *esule*, što u osnovi znači „izbjeglištvo“ ili „prognanstvo“, odnosno od *gli*

esule što znači „izbjeglice“ ili „prognanici“. Nasuprot tom značenju, pojam „optanti“ potječe od talijanskih riječi *gli optanti* i u osnovi znači „oni koji izabiru“. Prema tome, prva kategorija ljudi bila je prisilno izgnana s teritorija pod nadzorom JA, dok je druga kategorija imala mogućnost odabrati ostanak u Jugoslaviji ili iseljenje u Italiju. Dakle, posrijedi su dvije različite kategorije iseljenika.

Kako god tumačimo nestanak talijanske narodnosne zajednice sa spomenutih područja, uzroci iseljavanja bili su heterogeni. Neki od istaknutijih bile su teškoće zbog napetosti na granici uzrokovane međunarodnom krizom i početkom hladnoga rata, zatim loša gospodarska situacija u Jugoslaviji nakon rata, Titov sukob s Informbiroom 1948. kada mnogi talijanski komunisti, kao simpatizeri Sovjetskoga Saveza koji je ujedno i financirao njihove komunističke stranačke frakcije napuštaju Titovu Jugoslaviju, propaganda iz službenih krugova talijanske Republike koja je *de facto* poticala iseljavanje zbog podastiranja međunarodnoj javnosti uloge žrtve u konfliktu, kao i politički sukob Italije i Jugoslavije po pitanju utvrđivanja granica.

Doček esula, optanata i onih koji su ilegalno iselili u matičnu domovinu nije bio uvijek popraćen oduševljenjem. Slično kao i u slučaju prijema izbjeglih Podunavskih Švaba u Njemačkoj, iz njihovih sjećanja izviru pretežito traumatična iskustva u prvom susretu sa svojim sunarodnjacima. Na tome tragu fenomen esula i optanata obrađuje i talijanski film *Arrangiatevi* (Snađi se) iz 1959. Otac Peppino i njegova šira obitelj po evakuaciji iz izgubljenog istarskog zavičaja useljava u opskuran stan u glavnome gradu. Njega međutim koristi i jedna skupina prostitutki koje zarađuju za život u starim gradskim ulicama Rima. Jedna od djevojaka iznenada umire, pa baš na vrijeme stan kupuje Peppino za vlastitu obitelj, ali moraju ga privremeno dijeliti s još jednom takvom nesretnom obitelji. Na koncu, zbog tračeva koji kolaju po susjedstvu njegova je obitelj sve više postajala metom omalovažavanja i izrugivanja okoline.

Na koncu, one esule koji se niti u stvarnosti nisu snašli, barem i na takav način, talijanska je vlada naselila u Južnu Italiju, poput Sicilije, Sardinije i na ostale manje atraktivne predjele zemlje. To je neke kasnije nagnalo i na nastavljanje puta do prekomorskih zemalja Novog svijeta (A. Petacco, *Egzodus*, str. 183.)

Užarena tema u talijanskoj javnosti

Donji dom talijanskog parlamenta izglasao je 2004. zakon kojim se 10. veljače proglašava nacionalnim Danom sjećanja na žrtve fojbi te na istarske, riječke i dalmatinske esule. Neobično je primijetiti da je na taj dan 1947. potpisan Pariški mirovni sporazum između Italije i Jugoslavije kojim je suverenitet nad Istrom, Rijekom i dijelom Dalmacije prepušten Jugoslaviji. U dokumentu koji je priložen prijedlogu zakona piše da je u fojbama pogubljeno 17 000 osoba talijanske narodnosti. Druge procjene kreću se od 4 500 do 6 000 žrtava.

Nadalje, spomenuti zakon predviđa i odredbu da Dan posvećen *Talijanima i svim ostalim stradalnicima u fojbama, Istranima, Riječanima i Dalmatincima koji su tijekom egzodusa napustili svoju zemlju te sjećanju na složene događaje na istočnoj granici (...).*

U talijanskom javnom diskursu esuli, optanti i ilegalno iseljeni nazivaju se krovnim terminom – esuli. Broj esula varira po različitim procjenama. Vladimir Žerjavić procjenjuje da bi kumulativan broj iseljenih u Italiju mogao biti 186 000 iz hrvatskog dijela Julijske krajine. Uz oko 21 000 stanovnika iz slovenskog dijela koji su optirali za iseljenje u Italiju, ukupan broj iseljenih iz Jugoslavije u Italiju prelazi brojku od 200 000.

Filmska drama pod naslovom *La città dolente* (Grad boli) iz 1949. prvi je poslijeratni filmski doprinos suočavanju talijanske javnosti s temom jugoslavenskih komunističkih ratnih zločina nad Talijanima na području Julijske krajine i Dalmacije (https://www.arcipelagoadriatico.it/film/la-citta-dolente/). Neobično je pritom primijetiti činjenicu da je film režiran neposredno nakon potpisivanja Pariškog mirovnog sporazuma u veljači 1947. između država pobjednica u II. svjetskom ratu (među inima i Jugoslavije) i saveznica nacističke Njemačke (među inima i Italije). Tim je potpisom talijanska delegacija dovedena pred gotov čin te se među ostalim gubicima i Jugoslaviji obvezala ustupiti upravu nad Istrom, otocima Cresom, Lošinjem, Lastovom i Palagružom te gradom Zadrom, od tada integriranih unutar granica Narodne Republike Hrvatske. Također, obvezali su se ustupiti i dio Slovenskoga primorja kao drugi dio ustupka Jugoslaviji, odnosno točnije slovenskoj strani. Ovaj je politički čin izravno izazvao masovni odljev talijanskog stanovništva s toga teritorija. Dijelom su iseljeni bili optanti, a dijelom žrtve progona jugoslavenskih komunističkih vlasti.

Pored toga, iste je godine osnovan i provizorni entitet pod nazivom „Slobodni teritorij Trsta (STT)“ koji se sastojao od obalnog pojasa u zoni A i jednog dijela Istarskog poluotoka u zoni B. Postojanje STT-a dokinuto je tzv. Sporazumom o suglasnosti, kompromisnom odlukom zapadnih velesila i Sovjetskoga Saveza potpisanom u Londonu 1954. Njime je tzv. zona A predana na upravu Italiji, a tzv. zona B Jugoslaviji. Međutim, zapadna granica Jugoslavije ostat će trajan izvor napetosti i etničkih trzavica i u nadolazećem razdoblju. Do 70-ih godina potpisano je ukupno tri kruga sporazuma o optiranju talijanskih državljana s područja pripojenima SFRJ. Iz ove činjenice proizlazi da i s pravnog aspekta postoji razlika između esula (izbjeglica) i optanata (onih koji su birali).

Perspektiva talijanske javnosti na fojbe i esule

Državna radiotelevizijska kuća RAI proizvela je 2005. prvi film koji propitkuje prešućena, traumatična sjećanja istarskih i dalmatinskih Talijana na fojbe, kao i talijansku perspektivu na iskustvo protjerivanja s ovih prostora. Film je distribuiran pod znakovitim nazivom *Il cuore nel pozzo* (Srce u jami), gdje riječ *pozzo* označava fojbu (https://www.arcipelagoadriatico.it/film/il-cuore-nel-pozzo/). Od značaja je i poznati talijanski film *Il sorriso della Patria* (Osmijeh domovine) iz 2014. kao dokumentarni film koji se prikazuje učenicima talijanskih škola u Italiji u sklopu nastave povijesti (http://www.accademianuovaitalia.it/index.php/storia-e-identita/storia-della-guerra-civile/8425-il-sorriso-della-patria). Nadalje, iz talijanske dnevne tiskovine *La Repubblica* saznajemo upadljive pojedinosti o školskom dvodnevnom putovanju rimskog gradonačelnika G. Alemanna i dvije stotine učenika rimskih srednjih škola u Hrvatsku, na relaciji Trst-Pula-Rijeka. (https://napoli.repubblica.it/dettaglio-news/pola-(croazia)-14:25/3552962). Izlet je naime nazvan „Putovanje u istarsko-dalmatinsku civilizaciju“. Navodni cilj putovanja bio je „proučavanje talijanskih korijena i talijanske povijesti u ovim regijama“. U Trstu, na povratnom odredištu putovanja organizatori su srednjoškolcima darovali brošure s popisom dokumenata i pregovora koji su se u tom gradu vodili 2004. oko kontroverznog pitanja fojbi i proglašavanja nacionalnog praznika „Dana sjećanja na fojbe i esule“, koji se u Italiji obilježava od 2004. na dan 10. veljače. Naslovnice brošura naslovljene s „1945. – rađanje komunističke države Jugoslavije: logika terora“ učenicima su ustupljene od strane P. Albertinija, predsjednika esulske udruge *Lege Nazionale*.

Od novijih filmskih ostvarenja na temu fojbi i esula, 2018. izlazi film *Red land (Rosso Istria)* (https://www.imdb.com/title/tt7548328/plotsummary?ref_=tt_ov_pl). Film naime tematizira dramatične događaje u danima kapitulacije fašističkog režima u Rimu u rujnu 1943. Redatelj kao ključnu figuru pojedinca pogođenog nasiljem i zločinima u tom traumatičnom povijesnom kontekstu koristi stvaran lik djevojke Norme Cossetto. Talijanski povjesničar i novinar Petacco piše o Normi kao mladoj istarskoj studentici u Padovi koja u ratnom ludilu postaje metom okrutnog iživljavanja jugoslavenskih komunista samo zato što je bila Talijanka. Naime, spomenutu djevojku 1943. godine zvjerski su silovali, mučili i zaklali Titovi partizani pa je potom infojbirali u jamu (A. Petacco, *Egzodu*s, 71. – 73. str.)

Trzavice u današnjim talijansko-hrvatskim odnosima

U Italiji danas djeluje više esulskih udruga koje prvenstveno okupljaju preživjele Talijane iz Dalmacije i Julijske krajine te članove njihovih obitelji. Aktivni su u obilježavanju datuma masovnih stradanja i posjećivanju onih lokaliteta u Italiji i Slove-

niji za koje se smatra da su bile poprištem likvidacije Talijana. Neke od tih udruga su *A.D.E.S.*, koja okuplja Talijane izbjegle iz Dalmacije, Istre, Rijeke i slovenskog Primorja, udruga *ANVGD*, zatim udruga *Lega Nazionale* koja glasi kao glasno udruženje istarskih i dalmatinskih esula iz 1943. (http://leganazionale.it/). Na koncu, tu je i tršćanska udruga *Unione degli Istriani* kao najbrojnija udruga istarskih esula (http://www.unioneistriani.it/). Upravo je potonja pod vodstvom predsjednika Massimiliana Lacote 2009. prvi put na slovenskom teritoriju kod fojbe Golobivnica u blizini Sežane obilježila talijanski nacionalni praznik „Dan sjećanja na fojbe i žrtve egzodusa".

S druge strane zaljeva, u hrvatskoj i slovenskoj Istri danas djeluje oko četrdeset zajednica talijanske manjine, pod krovnim vodstvom Talijanske unije. Potonja dobiva od Republike Italije financijske dotacije kojima potom financira aktivnosti spomenutih zajednica. Vrlo važna stavka u proračunu Talijanske unije odnosi se i na financiranje aktivnosti školskog sustava talijanske manjine. Važno je pritom naglasiti da je posve neskrivena dugogodišnja antipatija i ideološki prijepor između esulskih udruga u Italiji i udruga talijanske manjine u Hrvatskoj. Naime, prvi percipiraju potonje kao lojalne komuniste i izdajnike domovine koji ne djeluju u interesu svoje matične države, dok drugi percipiraju neke od prvih čak i kao nepopravljive fašiste i iredentiste. Tako je primjerice odluka talijanskog ministarstva vanjskih poslova o ukidanju konzularnih predstavništava u Kopru i u Splitu 2013. izazvala negodovanje samo među čelnicima talijanske manjine u Sloveniji i Hrvatskoj. Nasuprot njima, spomenuta osoba Massimiliano Lacota u ime je tršćanske udruge *Unione degli Istriani* podržao potez talijanske vlade, cinično rezonirajući da je „(...) pametnije i svrsishodnije otvarati nova konzularna predstavništva na Bliskom i Dalekom istoku, gdje su potrebe zaštite i promicanja talijanskih državnih interesa izraženije." Nadalje, uputio je i otrovnu strjelicu udrugama talijanske manjine u Istri riječima: „Konzulati koštaju i dobro je što ih se ukida, a na jednak način trebalo bi se talijansko ministarstvo vanjskih poslova pozabaviti i pretjeranim brojem zajednica Talijana koje djeluju na uskim područjima, kako u Sloveniji tako i u Hrvatskoj, čija se djelatnost dobrim dijelom financira novcem talijanskih poreznih obveznika. Nije logično, primjerice, da na Bujštini djeluje čak petnaest zajednica Talijana, udaljenih od Buja od pet do deset kilometara."

Da bi se bolje shvatio međusobni odnos izbjeglih Talijana u Italiji i talijanske manjine u Hrvatskoj, kao i njihov živi osjećaj za istočnojadranski zavičaj, valja istaknuti da u esulskim udrugama u Italiji tradicionalno prevladava sentiment gorčine, pa čak i antislavenstva zbog traumatičnih obiteljskih iskustava i njihove perspektive na *de facto* legaliziranje posljedica komunističkih zločina. Međutim, sva je ta gorčina uvijek pomiješana s nostalgijom za slatkim, rustikalnim domom tamo negdje iza „željezne zavjese", a koji su njihovi djedovi i bake davno tragično napustili. Ipak, u konačnici ne postoji neka utemeljena mogućnost da bi se potomci iseljenih Talijana

eventualno ikada više u znatnijem broju „vratili“, odnosno doselili u izgubljeni zavičaj svojih predaka. Ovakve se tendencije uglavnom pretaču u povremene provokacije i iskrice koje pristižu iz Trsta ili ih političke elite čine njima za naklonost.

Tako je primjerice 2001. tadašnji talijanski predsjednik Carlo A. Ciampi dodijelio prigodno državno odličje, tzv. Zlatnu medalju gradu Zadru, odnosno posljednjoj talijanskoj upravi Zadra iz 1943./44. Međutim, uslijed diplomatskih trzavica između Italije i Hrvatske nije održana za esule vrlo bitna ceremonija na kojoj je spomenuto odličje trebalo biti zakačeno na zastavu grada Zadra iz razdoblja talijanske uprave. Spominjući rasplamsavanje priče o talijanskom Zadru, dnevna tiskovina *Corriere della Sera* od 17. srpnja 2010. posvećuje priči o tom gradu čak dvije stranice pod naslovom „Zadar, grad u kojem je izbrisan svaki trag“ (https://www.corriere.it/cultura/speciali/2010/visioni-d-italia/notizie/23-zara-la-citta-gentile-dove-ogni-traccia-e-tata-cancellata_47df9c4c-9182-11df-8c13-00144f02aabe.shtml). Naslov pretendira na zaključak da je riječ o gradu u kojemu su do savezničkog bombardiranja i konačne evakuacije 1944. premoćnu većinu stanovništva činili Talijani. Dan poslije i lokalni *Il Piccolo* intenzivira zanimanje Tršćana za Zadar s člankom „Zadar, izbrisana svaka talijanska memorija“.

U samoj Italiji i tamošnjoj historiografiji ipak vladaju oprečna mišljenja o suštini složenih događaja na istočnoj talijanskoj granici. Dok neki povjesničari komunistička zlodjela pripisuju revolucionarnoj logici pravde i nagonu osvetništva kod potiskivanih naroda koji je eruptirao pri padu fašističkog režima 1943., drugi, poput Arriga Petacce, fenomen fojbi i esula tumače prvenstveno kao genocidan plan Tita i jugoslavenskih komunista za uklanjanjem talijanskog naroda, odnosno plan za uklanjanjem svih eventualnih iredentističkih težnji Talijana naspram svojih etničkih teritorija u budućnosti.

U javnome diskursu s druge strane Jadrana duboko je ukorijenjena mitska brojka od 350 000 prognanih Talijana iz Istre, Kvarnera i Dalmacije. Prema pisanju tiskovnih medija, točno tu brojku u obraćanju u Europskom parlamentu spominje i zastupnica Alessandra Mussolini iz redova talijanske stranke *Forza Italia*. U Strasbourgu 2015. izjavila je da „talijanska manjina pred Vijećem EU traži nove pregovore između Italije, Slovenije i Hrvatske o Rimskom sporazumu koji je formalno izvan snage i toponime na talijanskom jeziku“ (https://10febbraiodetroit.wordpress.com/2015/02/19/larena-di-pola-alleuroparlamento-e-polemica-su-bilinguismo-in-istria-e-accordo-di-roma/).

Napete odnose između Hrvatske i esulskih udruga dodatno opterećuju njihovi uporni zahtjevi za povratom konfisciranih nekretnina talijanskih izbjeglica u hrvatskom dijelu teritorija iz B zone nekadašnjeg „Slobodnog teritorija Trsta“. Drugim riječima, radi se o spomenutim obvezama iz Rimskog sporazuma. Pritom treba ista-

knuti da je prema odredbama istog Jugoslavija imala pravo raspolaganja imovinom optanata u visini njezinih reparacijskih zahtjeva prema Italiji, a Italija se obvezala da će za tu imovinu sama namiriti svoje građane (https://www.arcipelagoadriatico.it/beni-degli-esuli-si-puo-ancora-sperare/).

Čini se da naročito u posljednjih desetak do dvadeset godina nije trebalo puno baruta za potpaljivanje starih iskrica u talijansko-hrvatskim odnosima. Talijanska dnevna liberalna tiskovina *La Stampa* 28.12.2010. donosi vijest o revoltiranim udrugama esula koje su svoj protest uputile čak i Svetoj Stolici u pogledu kontroverznog pitanja nacionalnog identiteta Dubrovčanina Ruđera Boškovića (https://www.lastampa.it/blogs/2010/12/28/news/guerra-del-francobollo-1.37282554/amp/).

U osvitu najave iz Vatikana u pogledu objave prigodne poštanske markice njemu i domovini Hrvatskoj u čast, esuli tvrde da je identitet ovog svjetski poznatog znanstvenika isključivo talijanski, s obzirom na to da se sam Bošković uvijek potpisivao kao *Ruggero Giuseppe Boscovich*.

Još je jedan svjetski poznati Dubrovčanin položio pravo na svoj zavičaj, ali ovaj put etnički Talijan – modni kreator Ottavio Missoni. Naime, iako rođen u Dubrovniku, odrastao je u Zadru. Kao mladi sportaš postizao je zapažene uspjehe za profesionalnu nacionalnu vrstu Italije u atletskim disciplinama. Poslije se iskazao kao talijanski vojnik u II. svjetskom ratu, da bi kasnije pao i u savezničko zarobljeništvo kod El Alameina. Kasnije je život nastavio u esulskom Trstu, no slovio je i među njima kao „gradonačelnik Zadra u egzilu“. Poznat je po izjavi, parafrazirano, da iako talijanski Zadar više ne postoji, on živi i dalje u mojim sjećanjima i snovima. Nakon njegove smrti, novinar S. Tomašević u članku Večernjeg lista prenio je njegovo pojašnjenje titule „počasnog gradonačelnika Zadra u egzilu“ parafrazirano riječima da ta titula nije teritorijalna pretenzija, već ona osjećajna, kao i svjedočanstvo „Jednom mi je kazao kako su ga izabrali (op.a. za gradonačelnika) uz briškulu i *bicchierin*, bilo nas je *quattro gatti* (četiri mačke), izraz koji se upotrebljava za malobrojne“ (https://www.vecernji.hr/showbiz/preminuo-utemeljitelj-modne-kuce-missoni-550890).

Razmišljanja o budućnosti

Proglasi jugoslavenskoga Ustava iz 1946., 1963. te 1974. ostaju za istraživače pisano svjedočanstvo o farsi demokracije, kao i trag laži komunizma kao dehumanizirajućeg sustava općih društvenih i političkih vrijednosti (https://hr.wikisource.org/wiki/Ustav_Socijalisti%C4%8Dke_Federativne_Republike_Jugoslavije_(1974.). Kao takav, komunizam je prepoznat i oštro osuđen Rezolucijom Vijeća Europe 1481 izglasanoj 2006. godine, koja upozorava na potrebu međunarodne osude zločina totalitarnih komunističkih režima, kao i Rezolucijom Europskog parlamenta o savjesti i

totalitarizmu izglasanoj 2009. te Rezolucijom o Europskome danu sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima izglasanoj iste godine (https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-9-2019-0100_HR.html). Hrvatski sabor već je 2006. dao i svoj prilog široj međunarodnoj raspravi te izglasao vlastitu deklaraciju o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnog komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945. – 1990.

Današnji politički, društveni, a posebice medijski prostor u Republici Hrvatskoj postaje periodično kontaminiran i ideološkim nasljeđem komunizma uslijed potreba dnevne politike. Mjestimično i povremeno ističu se i drastični primjeri apologiziranja, pa čak i jezivog negiranja masovnih kršenja ljudskih prava koja su počinili totalitarni komunistički režimi. Pritom je bitno upozoriti da je u našem javnom diskursu ovakav tip istupa gotovo uobičajen dio političkog govora, a koji k tomu prelazi u pravilu bez konkretnih sankcija. Poneki javni dužnosnici tendenciozno padaju na ispitu razumijevanja i priznanja žrtvama tih zločina. To će biti vjerojatno prostor i posao novih generacija za budućnost na kojemu treba graditi širu europsku perspektivu uvažavanja i tolerancije. Posrijedi je zdrava svijest o empatiji, poštivanju ljudskih prava i priznavanju prava na bol drugog i drugačijeg.

German and Italian national community: slow formation and fast disappearance of the two peoples from the boundary borders of Croatia

Abstract

Significant number of Germans have immigrated to Croatian regions within the Habsburg Monarchy over the period of 18th century. They are part of the wider German migration process of German towards the liberated areas of Central and Eastern Europe. In the new homeland, they started reviving the agricultural and improving crafts. After experiencing a opressed political position in the interwar period, they suddenly gained a privileged position in the newly established Independent State of Croatia (NDH). Some Volksdeutschers at the time have distinguished themselves by engaging in the work of renewed German associations, cooperating with the Ustasha authorities on the ground in the fight against the Communists, or by active service in military units of the III. Reich. After the defeat of Hitler 's coalition, Tito' s partisans took power in Yugoslavia in 1945. The Volksdeutschers acquired the stigma of

„collective guilt“ and thus begins the annihilation of their existence. By the end of the war, some Germans had already fled the Communist onslaught. The community will yet be decimated as a result of the crimes suffered, the mistreatments in the concentracion camps or on their way to exile. The issue of their eviction was done unilaterally, drastically and permanently. A different concept of national identity marked the existence of the Italian people in Dalmatia and Carsia Iulia. The long tradition of Italian culture on the Adriatic coast has been shaped by the experience of living in heterogeneous and often divided state entities. The end of the First World War served well the Italians to catalyze the processes of completing national unification under the leadership of the fascist leadership in the abovementioned regions. The new regime seduced also some Dalmatian and Istrian Italians who will be paying a high price for defeat after the capitulation in the war and in the post-war period. In the years following their demise, persecution, and forced eviction, neighborly relations become contaminated by the bitter taste of turbulent historical changes.

Keywords: *Germans, Volksdeutsche, Tito`s partisans, Italians, fascism*

Gleb Pilipenko
Institut za slavistiku Ruske akademije znanosti
glebpilipenko@mail.ru

Dokumentiranje mađarskih govora u središnjoj Hrvatskoj

Stručni rad

Sažetak

Istraživanje mađarskoga jezika u središnjoj Hrvatskoj logični je nastavak terenskih ispitivanja Mađara koji žive u južnoslavenskom okruženju. Cilj terenskoga rada koji je proveden među predstavnicima mađarske zajednice u središnjoj Hrvatskoj bilo je dokumentiranje govora mađarskog jezika koji je u kontaktu s hrvatskim jezikom većinskoga okruženja. Za razliku od situacije u Baranji i istočnoj Slavoniji, gdje mađarsko stanovništvo živi kompaktno, u središnjoj je Hrvatskoj broj Mađara znatno manji, a mađarski jezik govori samo mala skupina ljudi pretežno starije dobi. Tijekom polustrukturiranih intervjua rad je bio proveden u katoličkoj i kalvinskoj zajednici (Velika Pisanica, Daruvar). Osnovne teme razgovora bile su materijalna i nematerijalna kultura (kalendarski i obiteljski obredi). S obzirom na to da se mađarski jezik koristi samo u obitelji, u ostalim situacijama prevladava hrvatski jezik. Ovakva situacija utječe na pojavljivanje mnogobrojnih posuđenica, a također i na mijenjanje kodova unutar rečenice.

Ključne riječi: *terensko istraživanje, jezikoslovlje, narativ, mađarski jezik, hrvatski jezik, središnja Hrvatska*

Od 8. do 17. ožujka 2019. godine provodio sam terensko istraživanje među predstavnicima mađarske nacionalne manjine na području središnje Hrvatske[1]. Tijekom istraživanja u središtu pozornosti bilo je funkcioniranje mađarskoga jezika u suvremenim uvjetima, utjecaj većinskoga hrvatskog jezika na materinski jezik sugovornika te etnološke i kulturološke osobine u interakciji dviju kulturnih tradicija.

[1] Autor zahvaljuje na pomoći i potpori u organizaciji terenskoga istraživanja znanstvenom suradniku Instituta za migracije i narodnosti dr. Filipu Škiljanu (Zagreb).

Proučavanje jezika Mađara u Hrvatskoj našlo se u središtu moje pozornosti prvi put otkako se bavim pitanjem položaja mađarskih manjina u susjednim zemljama s Mađarskom. Ranije sam istraživao mađarski jezik izvan granica Mađarske u sljedećim regijama: u Vojvodini (Srbija), Prekomurju (Slovenija), Zakarpatju (Ukrajina)[2]. Izabrao sam mađarsku zajednicu u središnjoj Hrvatskoj za proučavanje zbog toga što je malobrojna, izložena je procesima asimilacije i ne čini jednu zajedničku oblast, kao što je primjer u Istočnoj Slavoniji ili Baranji. Osim toga, jezik se gotovo ne prenosi sa starije generacije na mlađu, a nastava u školama na mađarskom jeziku u većini naselja se ne provodi. Tijekom istraživanja radio sam u sljedećim gradovima i selima: Daruvar, Trojeglava, Velika Pisanica (Bjelovarsko-bilogorska županija), Ždala (Koprivničko-križevačka županija), Novi Gradac, Brezovica, Budakovac, Gradina (Virovitičko-podravska županija). Naselja dviju posljednih spomenutih županija nalaze se u blizini Mađarske pored rijeke Drava (selo Ždala se nalazi na drugoj obali rijeke). Daruvar, Trojeglava i Velika Pisanica udaljeni su od hrvatsko-mađarske granice 50-60 kilometara.

Nažalost, zajednice koje sam posjetio rijetko su bile predmet proučavanja jezikoslovaca. Na primjer, u monografiji o mađarskom jeziku u Hrvatskoj Mađari u središnjoj Hrvatskoj se spominju sporadično, govori se samo o njihovom malom broju. Primjerice, na području Požeško-slavonske županije od 164 Mađara samo 50 ih je izjavilo da im je mađarski jezik materinski, u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji od 881 Mađara samo četvrtini je mađarski materinski, u Virovitičko-podravskoj županiji od 200 ispitanika samo ih je 128 izjavilo da je njihov materinski jezik mađarski (Fancsaly, Gúti, Kontra, Molnár Ljubić, Oszkó, Siklósi i Žagar Szentesi, 2016, str. 73). Neveliki broj ispitanika za koje je mađarski materinski, kao i raspršenost ovih prvenstveno ruralnih zajednica ne pridonosi očuvanju jezičnog i kulturnog identiteta. Povijesti Mađara na ovom području posvećene su knjige koje su izišle u zadnjem desetljeću[3]. Tamo možemo naći podatke o jezičnoj situaciji (Škiljan, 2016, str. 71-77), iako detaljnog jezikoslovnog opisa jezika Mađara u središnjoj Hrvatskoj, koji bi sadržavao još i analizu kontaktoloških pojava, do sada nema. Ovo je bio glavni cilj tijekom mojeg terenskog istraživanja. Kao rezultat prikupio sam narative na mađarskom jeziku (kao i na hrvatskom jeziku u slučaju kada je sugovornik imao problem s komunikacijom na mađarskom jeziku). Uspio sam snimiti dvadeset sati razgovora s osamnaest sugovornika, uglavnom starijih ljudi od šezdeset godina. Moji sugovornici uglavnom su bili katolici, no u Daruvaru i u selu Velika Pisanica snimio sam intervjue s predstavnicima kalvinske vjerske zajednice. Danas kalvina ima znatno manje nego katolika. Zbog toga su reformatorsku crkvu u Daruvaru predali zajednici adventista. U selu Velika

[2] Vidi (Пилипенко, 2014; Pilipenko 2016).

[3] Vidi (Škiljan, 2016; Zabijan i Ištvan, 2016; Sipos Zsivics, 2008).

Pisanica reformatorska se crkva sačuvala, ali se služba vrši jako rijetko, kada dolazi mađarski pastor iz Baranje. U katoličkim crkvama se mise održavaju na hrvatskom jeziku, a poneki sugovornici kažu da ne znaju molitve na mađarskom. Velika Pisanica je zanimljiva zato što se tamo nalaze tri crkve: katolička, pravoslavna i reformatorska. Sela Trojeglava, Brekinska, Goveđe Polje također su vjerski i etnički pomiješana. Tijekom terenskoga istraživanja posjetio sam nekoliko groblja, gdje sam dokumentirao natpise na spomenicima (Daruvar, Trojeglava, Velika Pisanica).

Osnovne su teme za razgovor sa sugovornicima bile: povijest deseljavanja njihovih predaka u Hrvatsku, tradicijski zanati, poljoprivreda, nastava u školi, narodni običaji i praznici (kalendarski i obiteljski praznici), tradicijska jela, dječje igre, izgradnja kuće, proučavanje mađarskoga i hrvatskoga jezika, precepcija običaja i tradicija susjednih naroda (Hrvata, Srba, Čeha). Treba istaknuti pojedine zanimljive lekseme koji svjedoče o rezultatima kontaktiranja jezika i kultura. U selu Ždala koje se nalazi u Prekodravlju dokumentiran je leksem *pozovič* koja znači 'čovjek koji poziva goste na svadbu'. Sudeći po svemu *pozovič* ima paralele sa slovenskim terminima *pozvačin*, *zvač*, koji se koriste u slovenskom Prekomurju i imaju isto značenje (Pšajd, 2014). Vjerojatno sve ovo govori o jedinstvu geografske regije uz rijeke Mura i Drava. Ova riječ se široko upotrebljava u mađarskom jeziku kao posuđenica iz hrvatskoga. Sugovornici nisu mogli pronači mađarski analog za ovu hrvatsku riječ[4]. U mađarskom jeziku sugovornika bilježe se mnogobrojne posuđenice u drugim skupinama leksika, npr., kod naziva jela: *szárma* (sarma) *pekmez* (pekmez). Dolje ću navesti fragmente iz iskaza sugovornika, koji sadrže svjedočanstva o jezičnoj situaciji, a također kontaktološke elemente iz hrvatskoga jezika. Svi primjeri su snimljeni u selu Velika Pisanica.

U [1.1] sugovornica priča o komunikativnim poteškoćama, koje je osjećala u Budimpešti, gdje se govori na drugi način nego u Velikoj Pisanici i gdje ne razumiju dijalekt koji ona govori. U [1.2] možemo vidjeti primjer mijenjanja kodova unutar iskaza. Ovdje sugovornik komentira jezičnu kompetenciju stanovnika sela. Fragment [1.3] je zanimljiv po tome što sugovornik priča o svojim precima i mjestu, odakle su se oni doselili u Hrvatsku u XIX. stoljeću. Ovdje se pominje Szigetvár, grad u južnoj Mađarskoj. Osim toga, sugovornica koristi mijenjanje kodova. U [1.4] priča se o suvremenoj ekonomskoj i demografskoj situaciji u Velikoj Pisanici, u njezinom govoru se mogu opaziti hrvatske riječe i sintagme (npr. *mađarski dom*). Iskazi su navedeni na mađarskom jeziku, zatim slijedi prijevod na hrvatski.

[4] Specifičnost Ždale se sastoji u tome što se većina stanovnika smatra Hrvatima, iako je materinski jezik za njih mađarski (usp. Škiljan, 2016, str. 12).

[1.1] Mer mikor mennük Magyarországba, akkor, Borcson át, mikor mennünk, ott, mind értenek hogyan beszélök: – „Jo-o-oj, de maga jó beszél!“ Budapestön mikor vótunk, nem akartak, egyszerűen nem akarták, e-e, én beszélök, de azok másképp beszének, e-e, möntem a férjemme mög a komasszonyomma, autóva és most, én tudok magyarú, mönnyek be oztán, vögyek valamit, a csirket forgatták ottan, én mög pedig nem mondtam *csirke*, mink *csibönek* hívunk itten, mikor mink elmöntünk, én möntem be, sorba átam, is, mikor sorra kerütem: – „Tessék, mit kér?“ Möndöm: – „Egy *csibet* kérnök!“ – „Mit mondött?“ Egy, utánam át egy, úr, az mondi ű: – „Nem úgy kö mondani, mondi a *csirköt*!“ Jezus! Mos milye-e-en? Én nem értöm ezt, minálunk is Horvátországba, ott van Zágorje, Podráviná, e, Dálmáciá, Szlávoniá, mindenhol ők másképp beszének, de azért mögirtsük egymást, a hogyan itt nem akartak engöm?![5]

[Prijevod] Zato što, kada idemo u Mađarsku, onda idemo kroz Bárcs, tamo svi razumiju kako ja govorim: – „Joj, kako dobro govorite!“ Kada smo bili u Budimpešti, nisu htjeli, nisu htjeli [razumjeti]. Ja govorim, ali oni drugačije govore. Išli smo moj muž i ja zajedno s kumom autom, znam pričati mađarski, idem kupiti nešto, tamo su prodavali pile. Nisam ja rekla *csirke*, govorimo *csibe* ovdje, kada smo otišli, ušla sam, stala u red, i kada sam došla na red: – „Izvolite?“ Kažem: – „Molim, jedno pile (*csibe*)!“ – „Što ste rekli?“ Iza mene je bio jedan muškarac, on je rekao: – „Nemojte tako govoriti, treba govoriti *csirke*!“ Bože! Kako? Ovo ne razumijem. Kod nas u Hrvatskoj, tamo je Zagorje, Podravina, Dalmacija, Slavonija, svuda se govori različito, ali mi se razumijemo, a kako me ovdje nisu htjeli razumjeti?!

[1.2] Azok jó beszének magyarú, de nem mondhatom, hogy beszének másképp, mint én is, hogy mondanak valamit, amit én nem mondom izt a, nem, *nije jednako, ovaj, a jednako razgovaramo, ne znam kako to*.

[Prijevod] Oni jako dobro govore mađarski, ali ne mogu reći da oni govore drugačije od mene, da oni govore nešto, što ne govorim, ne *nije jednako, ovaj, a jednako razgovaramo, ne znam kako to*.

[1.3] Az én mamám, papám Szigötvár körül vótak valahon, soha nem kérdeztem, csak tudom hogy, pusztán étek, és hogy valami gróf, *na nekoj grofoviji služili, tak da su oni tamo imali svega, nisu ničega bili žedni, imali su i svinja i blaga i, i birke, i, mladine, znam*, tudom, hogy a mama vitte városba, tojást eladni, annyi vót nekik, hogy nem bírták, hasznáni annyit.

[5] Primjeri su navedeni u zapisu, koji odražava samo najspecifičnije pojave.

[Prijevod] Moja mama, tata, bili su oko Szigetvára, nikada nisam pitala, samo znam, da su živjeli u pusti, i da neki grof, *na nekoj grofoviji služili, tak da su oni tamo imali svega, nisu ničega bili žedni, imali su i svinja i blaga i, i birke, i, mladine, znam,* znam da je mama nosila u grad prodavati jaja, imali su toliko da nisu bili u stanju uporabiti.

[1.4] Mert van itt len, ez a-a, házunk lent, hogyan mondik magyar *dom, mađarski dom*, és mink oda, most bánom, hogy többet nem mönnünk, mer sokan möghatak má, őregök möghanak, fiatalok emönnek innen, városba vagy emönnek kilföldre, most már nincs ki többe.

[Prijevode] Tamo dole, naša kuća je dole, kako govore, mađarski dom, mađarski dom, idemo tamo. Sada mi je žao što više ne idemo tamo, zato što su mnogi već umrli, mladi odlaze odavde u grad ili u inozemstvo, sada nema tko.

Kada budu transkribirani svi snimljeni narativi, vidjet će se detaljnija slika stanja kontaktoloških pojava u mađarskom jeziku sugovornika koji žive u središnoj Hrvatskoj.

Literatura

1. Fancsaly, É., Gúti, E., Kontra, M., Molnár Ljubić, M., Oszkó, B., Siklósi, B. i Žagar Szentesi, O. (2016). *A magyar nyelv Horvátorszagba*. Budapest-Eszék: Gondolat kiadó. Media Hungarica művelődési és tájékoztatási intézet.
2. Пилипенко, Г. (2014). Второязычная речь закарпатских венгров: социолингвистический и структурный аспект (246-265). U E. Bárány i I. Csernicskó (Ur.) *Українсько-угорські міжмовні контакти: минуле і сучасність*. Ужгород: Видавництво В. Падяка. 246-265
3. Pilipenko, G. (2016). Hungarian-Slavic Bilingualism in Transcarpathia, Vojvodina and Prekmurje. *Yearbook of Finno-Ugric Studies*, 10 (4), 20-30
4. Pšajd, J. (2014). Lik vabovca v poročnem obredju na Goričkem. U. M. Godina-Golja (Ur.), *Prekmurje – podoba panonske pokrajine*. (str. 63-78) Ljubljana-Petanjci; ZRC SAZU 2014., 63-78
5. Sipos Zsivics. T. (2008). *Bilogorai magyarok. Mađari Bilogore*. Beli Manastir: Centar za kulturu i obučavanje mađarskih udruga “Sztarai Mihaly”; Pečuh: Majstorska škola Tehničkog fakulteta.
6. Škiljan, F. (2016). *Mađari u Središnjoj Hrvatskoj*. Bilje-Velika Pisanica: Demokratska zajednica Mađara Hrvatske, Zajednica Mađara – Pisanica.
7. Zabijan, Ž. i Ištvan Z. (2016). *Prekodravke*. Gola: Općina Gola.

Documentation of Hungarian Dialects in Central Croatia

Abstract

The study of the Hungarian language in Central Croatia is a logical continuation of the field work among Hungarians living in the South Slavic environment. The goal of the field work carried out among Hungarians in Central Croatia was to record the dialects of the minority Hungarian language that are in contact with the Croatian language. In contrast to the language situation in Baranja and Eastern Slavonia, where the Hungarian population is compact, the number of Hungarians in this region is small and Hungarian is spoken by a very small group of mostly elderly people. During the semi-structured interviews, the work was conducted with Catholics and Calvinists (in Velika Pisanica, Daruvar). Topics on material and intangible culture (rituals of the calendar and family cycle) were discussed. Since Hungarian is used only in the family circle, Croatian is used in all other areas of communication. This leads to numerous cases of borrowing, as well as code switching within the utterances.

Keywords: *field research, linguistics, narrative, Hungarian language, Croatian language, Central Croatia*

Barbara Riman
Inštitut za narodnosna vprašanja, Ljubljana
barbara.riman@guest.arnes.si

Julija Jančec
OŠ Strahoninec, Čakovec
julija.jancec@hotmail.com

Pogled pripadnika slovenske zajednice Kvarnera na slovensko-hrvatsku granicu nekada i danas

Sažetak

U radu će biti predstavljeni rezultati istraživanja provedenih u prosincu 2019. i srpnju 2020. godine. Radom se žele odgovoriti na pitanje koje su se sve promjene i procesi događali u slovenskoj zajednici u Hrvatskoj tijekom 1991. godine kada je nastala slovensko-hrvatska granica te kako je to utjecalo na pripadnike slovenske zajednice u Hrvatskoj. Upravo zato je važno naglasiti da se istraživanje provodilo među pripadnicima slovenske nacionalne zajednice na Kvarneru. Ispitanici su bili prikupljeni metodom snježne grude, a metodom usmene povijesti su prikupljeni podaci vezani za samo uvođenje granice, za razgraničenje. Prilikom intervjuiranja otvarala su se i mnoga druga pitanja: pitanje hrvatskog državljanstva, uređenje prelaska granice kao i pitanje slovenskog jezika. Cjelokupna situacija je dodatno potkrijepljena podacima iz tadašnjeg hrvatskog novinskog tiska. Važnim se čini naglasiti da su u istraživanju uključeni pripadnici slovenske zajednice koji zbog svojeg načina života i činjenice da su često istim intenzitetom povezani sa sada dvije različite države, razgraničenje doživljavali drugačije nego oni koji u Sloveniji prilikom uspostave granice nisu imali rodbinske ili druge privatne veze, odnosno, s Slovenijom nisu bili povezani u nekom emocionalnom smislu.

***Ključne riječi**: metoda usmene povijesti, slovensko-hrvatska granica, Kvarner, Slovenski dom KPD „Bazovica“*

Uvod

Dužina hrvatsko-slovenske granice iznosi 670 kilometara i najduža je slovenska granica s opsežnim pograničnim područjem koje je prirodno-geografski i društveno-geografski vrlo heterogeno (Bufon & Markelj 2010). Premda su očite velike različitosti prirodnih, socijalno-geografskih (uključujući i etničke) i kulturnih značajki te potencijalnih gospodarstvenih mogućnosti između pojedinih dijelova pograničnog područja, ipak vrijede neke karakteristike koje su vidljive s obiju strana granice i to su: relativna gospodarstvena nerazvijenost s iznimkom nekih geografski povoljno položenih životnih žarišta uz najvažnije granične prijelaze; relativno mala gustoća naseljenosti; tradicijsko-izolacijske funkcije i slaba prometna povezanost s glavnim političkim, socijalnim i gospodarskim središtima (Zajc 2010, 632).

Promatrajući današnju slovensko-hrvatsku granicu, iz povijesne perspektive, valja napomenuti da je ona nasljednica različitih granica iz prošlosti. Temelji se na povijesnim i političko-upravnim granicama, crkveno-upravnim granicama i zemljišno-posjedničkim granicama, ali pitanje slovensko-hrvatske granice je i danas izuzetno važno. Ono dobiva na svojoj važnosti od 1990. godine, kada granica počinje dobivati i ideološku dimenziju, kako za Sloveniju, tako i za Hrvatsku (Riman & Škiljan 2018, 402).

Hrvatsko slovenska granica, ako se izuzme granica u Istri, jedna je od najstarijih u ovome dijelu Europe. Ona je većim dijelom oblikovana u dužem vremenskom intervalu, odnosno od 10. do 13. stoljeća, a manjim dijelom u 16. stoljeću (Grgić, Jurić, Krštulović, 2014).

I dok je granica izrazito važno političko pitanje, za stanovnike pograničnog prostora ono postaje od životne važnosti. Naime, promatrajući suživot na pograničnom slovensko-hrvatskom pojasu, vidljivi su prostori, koji pokazuju zatvorenost pograničnog kraja (Hočevar-Knežević 2000, 41). Ti su krajevi povezaniji među sobom i ovisniji jedni od drugih, nego je povezanost s regionalnim središtima. Uspostavom političke granice, koja razdvaja teritorije dviju neovisnih država, su stanovnici pograničnog prostora i različitih objektivnih razloga teško mogli nastaviti uobičajene životne aktivnosti, odnosno prvih nekoliko godina su značajno utjecali na oblikovanje ponovno uspostavljanih procesa prekogranične suradnje.

Prilikom osamostaljivanja dviju država u Hrvatskoj je došlo i do formiranja nove nacionalne manjine: slovenske nacionalne manjine, čiji pripadnici su, glede na situaciju, bili u posebnom položaju. Upravo je kraj 80. i početak 90. godina 20. stoljeća razdoblje kada u cijeloj Evropi dolazi do političkih promjena te nastaju nove suverene države, a s njima i nove nacionalne manjine, ali i do revitalizacije nacionalnih manjina (Mullerson 1993, Fleming 2002).

U Hrvatskoj se promijenio njihov položaj pripadnika slovenske zajednice koji su do tada imali status konstitutivnog naroda, a morali su se odlučiti i o preuzimanju državljanstva i odricanju od slovenskog državljanstva, kao i rješavati u novonastaloj državi druge birokratske zahtjeve, a istovremeno su od svoje druge domovine ostali odijeljeni granicom, što je i utjecalo na njih, njihov život i običaje, kao i na njihove obitelji.

Upravo stoga je cilj ovog rada propitati kakvo je njihovo mišljenje i doživljajne slovensko-hrvatske granice te s kakvim se sve izazovima suočavaju i 30 godine nakon uspostave slovensko-hrvatske granice. O pitanjima odnosa pripadnika slovenske nacionalne manjine do granice i njenog uvođenja do sada nije bilo detaljnih istraživanja te je ovo jedno od prvih ovakvih.

Rad je nastao na temelju istraživanja među pripadnicima slovenske zajednice na prostoru Kvarnera i njihovo mišljenje do uspostave i funkcioniranja državne granice. Među pripadnicima slovenske nacionalne zajednice u Rijeci i široj okolici je izvedeno istraživanje u razdoblju od prosinca 2019. do maja 2020. godine. Podaci su prikupljani metodom usmen povijesti (oral history) gdje se intervju temeljio na procesu uvođenja granice 1991. godine i života s granicom u zadnjih 30 godina.[1] Ukupno je bilo ispitanih 20 ispitanika i to 8 ispitanika u prosincu 2019. godine i 12 ispitanika razdoblju do srpnja 2020. godine. Ispitivanje u prosincu 2019. godine je bilo pilotno istraživanje i provjerena su bila pitanja, te su se ona nastavila koristiti neizmijenjana i za daljnja istraživanja u 2020. godini. U ovom radu su korišteni samo neki podaci dobiveni in informatora i to prije svega oni koji se odnose na granicu i život uz granicu te nisu uključena pitanja o identitenu i jeziku, jer na toj temi nije fokus rada. Ključno je, da su se svi ispitanici osjećaju kao pripadnici slovenske nacionalne manjine u Hrvatskoj i da su svjesni svoje različitosti što se tiče njegovanja jezika i kulture.

Zbog početka pandemije uzrokovane COVID-19 su intervjui bili izvedeni putem telefona. Svi ispitanici bili su s područja Rijeke i okolice. Tri ispitanika ne žive na području grada Rijeke nego na prostoru oko granice: Mune, Saršoni te Opatija. Zajedničko svim ispitanicima je i činjenica, da su svi pripadnici Slovenskog doma KPD „Bazovica“, koje djeluje u Rijeci od 1947. godine.

Uzorak ispitanika temeljio se na tome da su početkom devedesetih (preciznije 1991. godine) najstariji, ali i najmlađi ispitanici imali između trideset i četrdeset godina. Upravo zbog pandemije COVID-19, nisu svi ispitanici odgovarali postavljenom uzorku, tri ispitanice su u tom razdoblju imale manje od trideset godina.

[1] Radi zaštite identiteta, ovdje će se ispitanici navoditi pod brojevima. Sve podatke čuvaju autorice rada.

Podaci prikupljeni iz intervjua pripadnicima slovenske nacionalne manjine, uglavnom pokazuju strah i čuđenje nad događanjima vezanima za granicu. U jednoj mjeri su zadovoljni jer je došlo do osamostaljenja, ali s druge strane nisu imali odgovor na moje pitanje jer su njime bili zbunjeni. Prije svega tu se radi o pitanju identiteta, osjećaja pripadnosti, ali i o životnim pitanjima, kao npr. kako ću posjetiti svoju rodbinu, roditelje ili kako ću putovati na posao.

Osim podataka dobivenih iz izvedenih intervjuja s metodom oral history, prikupljeni su i podaci iz Novog lista,[2] a koji čine važan sekundarni izvor podataka (Secker 1999). Pregledani su bili brojevi od siječnja 1989. godine pa do kraja 1991. godine te su evidentirani oni članci koji su se odnosili na uspostavu granice. Broj članaka se glede na uspostavu granice intenzivirajo prema sredini 1991. godine.

Ovo istraživanje ne ispituje političke granice (čak su se neki ispitanici ogradili upravo ovog pitanja) nego društvenu povezanost između pripadnika slovenske nacionalne manjine stanovnika Kvarnera i njihov pogled na slovensko-hrvatsku granicu.

Uspostava granice 1991. godine na Kvarneru iz novinskih članaka

Dnevnik Novi list je vrlo važan izvor podataka jer je poput drugih dnevnika ažurno pratio događanja na slovensko-hrvatskoj granici, ali jednako tako su novinari zaposleni u Novom listu s posebnom dozom suosjećanja, upravo zato jer je Rijeka bila izrazito povezana s Slovenijom, promatrali i razvoj događaja na granici. Članci koji prikazuju izmjene na graničnom području bile su i političke vijesti, ali su novinari u svojim reportažama pridavali pažnju i stanovništvu koje živi u pograničnom prostoru te su od samog početka bili suočeni s promjenama koje su se počele događati. To je stanovništvu, zajedno s pripadnicima današanje slovenske nacionalne manjine, bilo najizloženije prikazivanju i objavljivanju u novinama.

Kroz novinske članke je moguće promatrati razvoj granice i ideja o razgraničenju. Tako je u Novom lisu moguće pročitati mišljenja slovenske strane, koje je donosio tadašnji Tanjug, ali je vidljivo i mišljenje stanovništva na temelju istraživanja novinara na terenu među stanovnicima pograničnog pojasa.

Izjave slovenskih političara su davali osjećaj, da se na granici nakon proglašenja neće desiti ništa što već nije postojalo, odnosno da će situacija ostati ista. Lojze Peterle je tako izjavio da se „ništa spektakulatno se neće deseiti dan nakon proglaše-

[2] Iako je bilo potrebno pregledati i druge novine za cjelokupinji uvid u situaciju u ovom radu smo se ograničili samo na Novi list, jer je on regijski vrlo važno glasilo. Izlazi od siječnja 1900. godine.

nja osamostaljivanja Slovenije...“ Dalje je u Novom listu navedeno: „Peterle je također rekla da će granica s Hrvatskom biti markirana, ali veoma laka za prelaske doke će na drugim graničnim prijelazima biti uklonjeni nazivi „SFRJ“ i postavljene oznake „Republike Slovenije“ (Novi list 1991a).

Ipak, do određenih promjena, što je bilo svakako za očekivati, je došlo, te su tako prema navodima u Novom listu bile postavljene kontrolne točke 26. 6. 1991. godine u 20:30. Navedene su bile i kontrolne točke koje je Republika Slovenija planirala izgraditi i to su bile: Sečovlje i Dragonja u Istri, Jelšane, Metlika, Obrežje, Dobovec, Gruškovje i Središče ob Dravi. Hrvatska strana („Hrvatske ceste“) postavili su promatne oznake iz pravca Slovenije na kojima je bio natpis „Republika Hrvatska“ iznad kojih je otisnut hrvatski grb. Takve će table biti postavljene u mjestima Prezid, Brod na Kupi i Kuželj (Gašparci). Danas je Prezid – Novi Kot granični prijelaz za pogranični promet s Republikom Slovenijom, ali i stalni međunarodni prijelaz II. kategorije Prezid – Babno polje. Također, danas je Brod na Kupi – Metlika stalni međunarodni granični prijelaz II. kategorije, dok Kuželj (Gašparci) ne pripadaju graničnim prijelazima (Zelić 1991).

Mještani su promatrali nastajanje današnjih graničnih prijelaza i na određeni način su iskazivali strepnju. I to je vidljivo na pograničnom prostoru kojeg regionalno pokriva Novi list, pa su novinari situacije zabilježili od Broda na Kupi pa do Dragonje. Brza i intenzivna promjena je donijela mnoga pitanja na koja se niti do danas nije uspjelo pronaći rješenje. Jedno od njih je i groblje u Jelšanama kojima gravitiraju stanovnici hrvatskih naselja: Lisac, Rupa, Lipa, Škalnica, Pasjak, Šapjane i Brdce (Prosen 2002).

Granica je bila jedna od najvažnijih tema pogotovo u lipnju 1991. godine, tako da su se u novinskim natpisima analizirali svi potezi slovenske vlade i postupci povezani s granicom. Još i tada se uvjeravalo, da se granica postavlja uglavnom radi „...kontrole emigrantskih tokova s Istoka prema Zapadu.“ (Fištrović 1991). Navodi se isto tako, da je dr. Franjo Tuđman na nju gledao kao na granicu „... s kojom se kratkočasijo Slovenci“, dok je Milan Kučan smatrao da je to „granica koja znači pozdrav svima i čistu formalnost“ (Fištrović 1991).

Novinski članci sa sličnim temama su objavljivani i u Delu te je moguće pročitati kako su predstavnici obiju vlada često naglašavali kako granica ne smije razdvajati, a može se iščitati i kako je bilo napominjano da će pogranično stanovništvo imati pri prelasku granice drugačiji tretman (M. D. 1991).

I dok su slovenski i hrvatski političari javnosti predstavljali jedan način granice koja će formirala, stanovnici pograničnog prostora, koji su bili vezani za krajeve koji su se nalazili iza granice su osjećali granicu i njezin režim na drugačiji način.

O granici

Iako su podaci iz znanstvenih i stručnih radova, kao i iz novinskih natpisa, važni za bolje razumijevanje promjena koje su se događale na granici 1991. godine, svejedno se iz tih radova vrlo teško može dobiti prikaz novih izazova s kojima se počelo susretati stanovništvo pograničnog prostora, kao i kako su se u tim trenucima, ali i kasnije osjećali pripadnici slovenske nacionalne manjine, a koji su se osim s granicom suočavali i s promjenim statusa te su se uglavnom borili s različitim administrativnim preprekama i zapletima, a o kojima su progovorili u intervjujima.

Podaci prikupljeni iz intervjua uglavnom pokazuju strah i čuđenje nad događanjima vezanima za granicu. U jednoj mjeri su zadovoljni jer je došlo do osamostaljenja, ali s druge strane nisu imali odgovor i jasno definirano mišljenje o svim postavljenim pitanjima. Prije svega tu se radi o pitanju identiteta, osjećaja pripadnosti, ali i o životnim pitanjima, kao npr. kako ću posjetiti svoju rodbinu, roditelje ili kako ću putovati na posao. Uglavnom, pitanja koja su se postavljala 1991. godine su istovjetna pitanjima na koje su upozoravali i novirani u svojim člancima prilikom obilaženja pograničnog prostora.

Pojedinci s kojima su bili izvedeni intervjuji, danas žive ili na granici ili su s granicom povezani na način, da u Sloveniji imaju rodbinu i prijatelje, povezani su zbog radnog odnosa te su često prelazili odnosno prelaze granicu. Tijekom zadnjih 30 godina, koliko postoji granica, su se suočili s njezinim pozitivnim i negativnim iskustvima. Od 1991. godine pa sve do danas, susretali su se s kontradiktornim postupcima, gdje u prvi plan dolazi ljudskost i razumijevanje, ali često i nerazumijevanje granične policije.

Ispitanica br. 1. rođena u Ilirskoj Bistrici, danas živi u Munama i svakodnevno putuje na posao; jedan posao radi u Sloveniji, a drugi obavlja u Rijeci tako da dva puta tjedno odlazi u Rijeku. Napominje da je gotovo cijeli život provela na razmeđi Hrvatske i Slovenije. Odrasla je u Ilirskoj Bistrici, srednju školu i fakultet polazila je u Ljubljani, često je boravila kod bake u Rijeci. Gotovo svakodnevno putuje na posao preko granice te je već navikla na granicu. Pripovijeda:

> „Ilirska Bistrica je oduvijek više gravitirala Rijeci nego Ljubljani. Otac je radio u Viktoru Lencu u Rijeci, moji su se upoznali u Jelšanama na plesnjaku pa opet vidite koliko je ovaj kraj premrežen. Ja sam svojeg muža upoznala u Portorožu gdje je radio kao policijski službenik na gatu, a porijeklom je iz Siska. Kakva situacija. Upoznajem muža Hrvata u Sloveniji. Realno nikad mi nije bilo bitno je li on Hrvat, Slovenac ili Srbin, jednostavno nisam odrasla u takvom okružju da mi je bitno tko si i što si.“ (Ispitanica 1).

Prilikom intervjuiranja otvorilo se pitanje identiteta, odnosno nacionalne pripadnosti. Ispitanica br. 1. svoj je identitet probala objasniti na ovaj način:

„Kada sam upoznala muževljeve roditelje koji i danas žive u Sisku, bila sam začuđena. Tek onda mi je postalo jasno zašto je njima to toliko bitno, a meni je čudno. Ja imam dva državljanstva, naravno dobila sam ih tek kasnije. Uglavnom, tamo u Sisku znaju čija je kuća bila srpska, a čija hrvatska. Muž mi je tada bio u policiji, a evo sada je 8 – 9 godina u mirovini. Meni je sve to bilo novo. Mamina rodbina je iz Crne Gore, ali meni to nikad nije bilo bitno. Svekrva mi je pričala da je njihova kuća bila spojena s jednom pravoslavnom obitelji. Oni to nisu nikad zamjećivali, ali dolaskom rata, dva gotovo spojena kućanstva nisu progovorila ni jednu riječ. Strašno. Velim, ja to nikad nisam zamjećivala, ni nisam odrasla u takvom mentalitetu, ali eto moj muž je."

Naglasila je da kada razmišlja o razlici u mentalitetu, između slovenskih krajeva i krajeva u zaleđu Rijeke kao da i nije bilo tolike razlike. Napomenula je da nema ni problema s jezikom:

„Slovenski je moj materinski jezik, ali dobro govorim hrvatski. Naučila sam ga kako sam radila i nemam problema s tim. Dijalekti su slični." (Ispitanica br. 1.)

Uvođenje granice promijenilo je do tada uobičajena društvena ponašanja stanovništva pograničnih područja. Većina ispitanika napomenula je da im velik problem zadaju gužve, tj. čekanje na granici i provjeravanje. Starije generacije nisu na to navikle i osjećaju promjenu. S jedne strane fizička granica većini je ispitanika smanjila učestalost odlaska u Sloveniju, ali istodobno ono što je utjecalo na smanjenje odlaska u Sloveniju je i nedostatak slobodnog vremena i starost. Kod mlađih generacija se odnos prema granici i nije toliko promijenio, jer je postojanje granice učinilo svoje, te su mlađe generacije zapravo navikle na postojanje prepreke, koja ovisno o godišnjim dobima se prelazi brže ili sporije.

Neki ispitanici nisu jasno isticali granicu kao smetnju koja im smanjuje učestalost odlaska u Sloveniju, ali svakako postoji neslaganje. Tako je Ispitanik br. 2. naglasio: „Ovakve granice su neprirodne. Granice mogu biti katastarske, administrativne i upravne. Reljef može dirigirati granicu i stanovništvo, a ne politika".

O uvođenju granice je progovorila i Ispitanica br. 3. Ona se nije toliko dotakla sam granice i ograničavanja prelaska, već je granicu povezala s uspostavom nove države i biroktarskim zavrzlamama s kojima se susrela. Tako je spomenula, da su neki od pojedinca imali velikih problema s državljanstvom. Napomenula je: „Neki su se odjednom morali odlučiti od koga će tražiti državljanstvo. Od Hrvata ili Slovenaca? Bilo je čudno." (Ispitanica br. 3.)

Odluke koje su donesene od koga će tražiti državljanstvo se sjećaju i drugi ispitanici kojima to sjećanje u njima budi tugu, nervozu i nelagodu. I dana su zabilježeni slučajevi, gdje su pojedinci, da bi dobili hrvatsko državljanstvo se morali odreći slovenskog državljnstva. Sve se to događalo u hrvatskim državnim uredima, te podpisana izjava da se pojedinac odriče slovenskog državljanstva zapravo nije imalo nikakvu ulogu jer te izjave nikada nisu dostavljene Republici Sloveniji. Mnogi pojedinci su tako mislili da su ostali bez slovenskog državljanstva, a onda su zbog srama od tog čina, i zatomili slovenski identitet i slovenski jezik.

Tako se ispitanica br. 3 prisjeća:

„Moja majka rođena je u Sloveniji, davne 1916. godine. Kasnije je otišla služiti u Tuzlu te nakon toga, neposredno pred Drugi svjetski rat otišla je na službu u Zagreb gdje je i upoznala mog tatu. Udala se za Hrvata. Mislim, tada smo živjeli u raznim državama i nije se na to tako gledalo. Nakon toga, poslije 1946. sele se u Rijeku. Moja majka se oduvijek smatrala Slovenkom, govorila je slovenski, odlazili smo kod tete u Kamnik, na planinarenje. Moja teta je bila ponosna što je Slovenka. Mislim, to je bilo i očito jer je i cijeli život provela u Sloveniji, ali ja sam tada bila mala i nisam to tako shvaćala. Čak mi je jednom rekla: „Tvoja mama je Slovenka, ti si isto Slovenka.“ Kad si dijete, ne predstavlja ti to veliku važnost. Nakon uvođenja granice 1991., moja mama se, kako bi se reklo, legitimirala kao Slovenka te je tražila državljanstvo, ali postojao je problem. Nije bilo dokaza da je ona rođena tamo gdje je. Tada se rađalo u kućama, nije bilo toliko bolnica i s time ni papira. Budući da je ona bila stara i nije mogla previše ni putovati, taj papir nije bio od velike važnosti. Ali zamislite, ne možete dokazati to što jeste i kako se samo osjećate zbog nedostatka papira koji dokazuje što ste…“

Ispitanica br. 4. se prisjeća granice kao nečega što joj je usporilo putovanje i ograničilo kretanje. Tako je na pitanje kako se osjeća vezano za granicu odgovorila:

„Otežala je suživot utoliko što se granicu mora prelaziti na obilježenim mjestima, a ne tamo gdje to stanovnicima odgovara, na nekada zajedničkom teritoriju sada vrijede drugi zakoni, otežalo se uređivanje imovinsko-pravnih odnosa, dobivanje osobnih dokumenata i slično.“

Na pitanje „Što se sve izmijenilo?“, odgovorila je:

„Nošenje dokumenata (putovnice), razmišljanje o tome što se smije nositi preko granice (prehrambeni proizvodi, alati i slično), poznavanje zakona i pravilnika koji se odnose na vožnju u Sloveniji i slično.“ (Ispitanica br. 4.)

O granici je progovoraila i ispitanica br. 5 iako se ona u svojim odgovorima uglavnom bazirala na trenutačnoj situaciji na granici.

„Granicu prelazim na tjednoj bazi od 2006. godine i bilo je svakakvih iskustava i negativnih i pozitivnih. Prije svega moram naglasiti da se odnos na granici prema putnicima temeljio na pojedincu. Postoji mnogo zakona koje policijski službenici razumiju na različite načine. Puno puta još i danas imam osjećaj da je svaki policijski službenik na svoj način „šerifi“ svoje vrste te da će u određenim trenucima nešto tolerirati (npr. pokvareno svjetlo na autu), ali i ne moraju. Od kada je Hrvatska u EU prelazak je lakši. Najgore je bilo u vrijeme Sanaderove i Janšine vlade kada su često provjeravali (Slovenci) auto. Pozitivno je na policijske službenike utjecalo, ako smo govorili slovenski jezik te smo bili oslobođeni striktne i rigorozne kontrole. Kako prelazim granicu često, već me poznaju i nemam više nikakvih neugodnosti.“ (Ispitanica br. 5.)

Ista ispitanica sjeća se neugodne situacije na granici:

„Sjećam se jedne neugodne situacije, kada mi je snijeg, u Ljubljani, pao na auto i srušio tablicu. Hrvatska tablica je za par milimetara manja od slovenske tablice, i našla sam novi okvir za prednju tablicu, ali svejedno na graničnom prijelazu na povratku u Hrvatsku su me pozvali na stranu i imala sam 15 minuta neugodnu raspravu zašto nemam prednju tablicu na mjestu, nego mi je ispod stakla u autu. Nakon rasprave su me pustili, jer su i sami otkrili da iz slovenskog okvira tablica ispada van.“ (Ispitanica br. 5.)

Osim same činjenice da je potrebno za prelazak granice i odlazak doma imati važeće isprave, pojedinci su se često nalazili i u neugodnim situacijama upravo radi tretmana slovenskih i hrvatskih policajaca i carnika koji se nekada nisu mogli poistovjetiti s situacijom osobe koja prelazi granicu. Svojedobno su pojedinci, koji su naslijedili zemlju u Sloveniji (vinograde, voćnjake) imali problema s uvozom proizvoda koje su oni sami uzgojili. Radi različitih carinskih davanja i ograničenja proizvode nisu mogli dopeljati u Hrvatsku ili obratno. Tijekom istraživanja na terenu, jedan gospodin iz Delnica, dvovlasnik, je 2007. godine objasnio, da se u svojoj kući u Hrvatskoj ne može niti pošteno napiti ako bi želi, jer smije „uvesti“ samo dvije litre vina, a u podrumu u Sloveniji ima puno više.

Uspostava država je sa sobom donijela i određene benefite, jer su manji porezi utjecali na to da su određeni proizvodi u Sloveniji bili jeftiniji. To je potaklo i činjenicu da se isplatilo jednom mjesečno otići po određene prehrambene proizvode u susjednu državu. Tako je ispitanik br. 6. rekao:

„Utjecala (granica op. a.) je i pozitivno i negativno. Kako naša putovanja nisu bila povezana s imovinom koju imamo u Sloveniji ili nekakvom zemljom, već se bazirala na posjetu rodbini onda se broj prelazaka nije toliko niti povećao niti smanjio. Možda se povećao jer je hrana kao i drugi proizvodi (prije svega u vrijeme 1991. –1995.), bili su jeftiniji i neki proizvodi su bili dostupni u Sloveniji, a u Hr-

vatskoj nisu. I benzin je bio jeftiniji, bio je povrat poreza na granici, tako da smo čak i povećali broj odlazaka radi ekonomskih boljih mogućnosti."

Granica nas ne određuje i ne oblikuje, ali predstavlja prepreku, ako ne formalnu, onda barem mentalnu, koja je danas učestalija kod mladih ispitanika, koji se ne sjećaju vremena kada nije bilo graničnih prijelaza na slovensko-hrvatskoj granici. Ispitanici su nakon uspostave granice, rijeđe počeli odlaziti u Sloveniju. Nije tome razlog samo granica, već i drugačiji način života koji su si oblikovali, a na što su utjevali i starost i manjak vremena uopće, kao i financije.

Tako je Ispitanik br. 9. o granici i njegovu odnosu s granicom i prelaskom granice, da bi posjetio svoje u Sloveniji ispičao ovako:

„Prije sam (u vrijeme Jugoslavije) znatno češće odlazio u Sloveniju, zapravo dva puta mjesečno. Razlog je bio posao. Radio sam od 1983. do 1989. u Ljubljani, nakon toga sam ovdje otvorio poduzeće. Danas odlazim četiri do pet puta godišnje posjetiti sestru, bratića i sestričnu. Smatram da je granica promijenila moj odlazak u Sloveniju. Prestao sam češće odlaziti u Sloveniju."

Objašnjava zašto je došlo do smanjenja broja njegovih odlazaka u Sloveniju:

„Prije nije bilo granice te početkom devedesetih dolazi do promjene. Odjednom je trebalo pokazati papire. Trebalo mi je godinu dana da dobijem slovensko državljanstvo. Dobio sam ga 1992. godine. Po prirodi sam strpljiva osoba pa sam takve stvari drukčije shvaćao nego li drugi." (Ispitanik br. 9.).

Ispitanik br. 10., kojem su se roditelji iz Slovenije doselili u Rijeku nakon Drugog svjetskog rata, navodi da je njegova obitelj cijeli život njegovala slovenske korijene i jezik, te da je kao dijete posjećivao ostatak obitelji i rodbine u Sloveniji.

„Kao dijete često sam odlazio na praznike u Sloveniju. Obavezno sam odlazio tamo na zimske praznike, a u ljeto su oni dolazili k nama na more. Najčešće bi jednom godišnje duže tamo ostao. Danas tamo mama ima sestrične koje posjećujemo, ali rjeđe. Ne stignemo toliko kao ranije, a češće se čujemo telefonski. Nekad smo kao djeca putovali vlakom čak dva sata do Nove Gorice. Danas je to znatno kraće putovanje." (Ispitanik br. 10.)

Pri prisjećanju na uspostavu granice navodi:

„Bilo je čudno, ali se navikneš. Osobno ne volim granice i sad je odjednom trebalo pokazivat dokument i čekati u gužvi, čudno. Trebalo mi je vremena da se naviknem. Najčešće u Sloveniju, osim obiteljskih razloga, odem u kupovinu. U Ilirskoj Bistici kupujem jer se isplati, pogotovo prehrambeni artikli. Tamo uvijek vidite puno hrvatskih registracija." (Ispitanik br. 10.)

Neko pojedinci su cijelo to vrijeme razdvajanja dviju država kao i uvođenje granice doživljavali puno uznemirenije te su se teško nosili s novonastalim situacijama. Tako se Ispitanica br. 8. dramatičnije sjeća uvođenje granice i početka rata. Pripovijeda:

„Kad je sve to počelo 1991. godine oba sina sam uzela gore k mami, stariji je tamo završio četiri razreda slovenske škole, mlađi je htio ostati u Rijeci, društvo ga je zadržalo ovdje. Sve mi je bilo čudno, dramatično. Zapravo, granice prije nije bilo, sad je odjednom granica. Prvih devet mjeseci nisam imala hrvatsko državljanstvo."

Zbog problema dobivanja državljanstva imala je problema i sa zaposlenjem. Pričala je:

„Na poslu su me tražili radnu vizu, svaka tri mjeseca (tada sam imala samo slovensko). Kad sam odlazila posjećivati sinove stalno sam morala čekati i pokazivati dokumente. Do onda nisi znao gdje je Hrvatska, a gdje Slovenija. Nakon toga, čovjek shvati koliko su granice umjetne. Granica je umjetna tvorevina u ljudskim glavama. To je bizarno. Ujedno je i naplatna kućica postala čudnom. Prije sam odlazila češće, jednom mjesečno. Danas sigurno četiri puta godišnje, za vrijeme praznika. Mlađi sin sada živi u Ljubljani pa ga posjećujem kada se uhvati prilika." (Ispitanica br. 8.)

Ispitanica br. 7., koja se preselila iz Ljubljane u Rijeku 1983. godine, devedesetih se sjeća podosta aktivistički i traumatično. Uvođenje granice joj je zakompliciralo život, odjednom su bili potrebni papiri i domovinica. Pripovijeda:

„Papiri su me primorali da postanem Slovenka i onda postaneš Slovanac. Prisili te okolina da ojačaš identitet. Domovnicu isprva nisam htjela uzeti, nacionalistički pristisak nije mi se sviđao. Sve je počelo kad se rodio sin. Od 1948. je postojao jedan protokol pa se nakon toga državljanstvo dijelilo po mjestu rođenja roditelja. Godine 1978. ponovno se promijenio način dijeljenja republičkog državljanstva. Kada se rodio sin, bila je situacija. Pitali su me koje je nacionalnosti, ja sam odgovorila da je „Slovenac". Oni meni odgovore da ne može biti Slovenac jer muž nije rođen u Sloveniji, ne može biti ni Jugoslavan-ako nije ništa napravilo za Jugoslaviju. Same komplikacije. Domovincu je čekao, a i ja sam. Čekalo se u redu. Godine 1993. stigla je konzulica u Bazovicu te sam se ja tada priključila kao aktivist. Tada se potpisivalo tko se odriče slovenskog državljanstva, bilo je plača i suza. Ali otpust iz državljanstva se nije dogodio. Nitko nije bio izbrisan." (Ispitanica br. 7.)

Loše iskustvo s državljanstvom i uređivanjem dokumenata ima i ispitanica br. 12. Tako se prisjeća:

„Ja sam tek nakon muža zatražila državljanstvo. Iz Ilirske Bistrice u roku od tjedan dana dobila sam potvrdu, te sam u Ilirsku Bistricu išla po pasoš. Čak smo šesnaest mjeseci čekali dokumente. Ja sam napravila dva državljanstva, dok je mama napravila slovensko."

Otvaralo se i pitanje osjećaja domovine i doma. Naime, uspostava granice ja za starije pripadnike slovenske zajednice, koji su na Hrvasku i Sloveniju gledali kao na države unutar jedne, gdje je nekadašnja Jugoslavija zapravo bio nazivnik za dom, učinila to, da su se osjećali nesigurno vezano za pitanje doma. Naime, neki pripadnici su imali velika razočaranja kada su, da bi otišli doma, odnosno posjetili svoju robinu, morali pokazati osobne dokumente.

O toj promjeni i doživljaju granice najbolje govori izjava ispitanice br. 16. koja je prepričala iskustvo s nonotom, koji je došao iz Slovenije i koji se nije uspio prilagoditi granici kao niti mnogi drugi. Ispripovijedila je kako nono nije bio svjestan da je potrebno da bi otišao u Sloveniju prijeći granicu. Soje sjećanje je zaključila: „Moj nono jednostavno nije htio uzet osobnu jer je rekao da ide doma." (Ispitanica br. 16.)

Ispitanica br. 12 na pitanje o domu i domovini navodi sljedeće: br. 12: Osjećam se Slovenkom. Moja domovina je Slovenija, ali moj dom je ovdje. U Rijeci živim, imam prijatelje i obitelj. Slično navode i drugi ispitanici. Tako je Ispitanik br. 15. je na pitanje o domu i osjećajima prema Sloveniji odgovorio:

„Kad sam bio malen, moji roditelji su se iz Murske Sobote doselili u Bašku. Slovenski smo govorili u kući, kasnije sam i studirao u Ljubljani i radio u Sloveniji. Osjećam se kao Slovenac, ali moj dom je tu. Tu sam od malih nogu, tu sam radio, samo sam studirao gore."

Ispitanica br. 8. navodi slično. Istaknula je, da je Slovenka, ali njezin dom su i u Hrvatskoj i u Sloveniji.

„Kad kažem da idem doma, idem u Saršone i u Bovec. Nije da osjećam neku vrstu nostalgije prema Sloveniji jer ju čuvam kod kuće. Govorim i podučavam slovenski jezik, čitam slovenske novice, gledam slovensku televiziju, slušam slovenske pjesme, čak na zidu imam „Panjske končnice" te pjesmu Simona Gregorčiča „Soči". Čuvam Sloveniju i u kući."

Zaključak

U radu su predstavljeni rezultati istraživanja među pripadnicima slovenske nacionalne manjine u razdoblju od prosincu 2019. do srpnja 2020. godine. Prije svega su se otvorila pitanja povezana s doživljajem granice. Izabrani su pripadnici slovenske nacionalne manjine na prostoru Kvarnera zbog toga jer je njihova povezanost sa slovenskim prostorom dvojaka. Prvo, zbog blizine i povijesne povezanosti Rijeke i slovenskim krajevima u pograničnom prostoru, gdje je zapravo taj prostor bio prirodno zaleđe Rijeke i šire njene okolice. Drugi razlog za uključivanje pripadnika slovenske nacionalne manjine na Kvarneru u istraživanje je činjenica da su oni i svojim rodbinskim, prijateljskim i drugim vezama bili još dodatno povezani s Slovenijom te su se njihovi običaji odlaska u Sloveniju mijenjali upravo radi granice.

Ispitanici su bili prikupljeni metodom snježne grude, a metodom usmene povijesti su prikupljeni podaci vezani za uvođenje granice i pitanja povezana s granicom. Naime, prilikom promišljanja o uvođenju granice, otvarala su se još i pitanja povezana s identitetom, pitanjem doma i domovine.

Moguće je zaključiti da je granica značajno utjecala na život i navike pripadnika slovenske nacionalne manjine. Naučili su s tom granicom živjeti iako se određeno negodovanje i problemi koji nastaju s njom osjećaju. Uvođenje granice 1991. godine nije bilo samo ograničavanje prelaska u njima blisku državu (domovinu iz koje su se iselili u Hrvatsku), već je značilo i birokratsku zavrzalmu. Ovo istraživanje je zamišljeno kao pilotno istraživanje problematike položaja i života pripadnika slovenske nacionalne manjine, koji su u nekadašnjoj Jugoslaviji živjeli kao konstitutivan narod, a njihov se status promijenio preko noći. Osim same granice, koja je zapravo zamišljena linija koja razgraničava, a trebala bi spajati, pripadnici slovenske nacionalne manjine u vrlo kratkom periodu ostali i bez dijela svoje domovine s čime su se neki od njih vrlo teško suočavali. Uvođenje formalne državne granice je zapravo pustilo na pripadnike slovenske nacionalne manjine u Hrvatskoj puno dublje tragove nego li je to moguće osvijestiti i stoga bi bilo potrebno fenomen granice iz perspektive pripadnika slovenske nacionalne manjine nastaviti istraživati.

Granica koja otežava suživot i sprječava pripadnike slovenske nacionalne manjine za boljim povezivanjem s domovinom matične kulture se u suvremenom dobu pojavljuje i nestaje ovisno uglavnom o političkim utjecajima, a što je vidljivo i u 2021 godine gdje je kretanje pripadnika slovenske nacionalne manjine zbog utjecaja COVID-19 u mnogim njihovim segmentima ograničeno već više od godine dana.

Literatura

1. Bufon, M. i Markelj, V. (2010). Vpliv vzpostavitve schengenskega režima na prepustnost meje : primer slovensko-hrvaške meje. *Annales : anali za istrske in mediteranske študije* 2 (20), 481-494. (http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-HMLMJOAL)
2. Fištrović 1991, „A Dragonja kao život teče“, 27. 6. 1991., 5
3. Fleming, M. (2002). The new minority rights regime in Poland: the experience of the German, Belarussian and Jewish minorities since 1989. *Nations and Nationalism* 4 (8), 531-548. (https://doi.org/10.1111/1469-8219.00064)
4. Grgić, I. i Jurić M. i Kršulović D. (2014). Stanje u katastru uzduž Hrvatsko-slovenske granice, D. Medak, M. Rezo i M. Zrinjski (ur.), *Peti hrvatski kongres o katastru s međunarodnim sudjelovanjem* (str. 141-154), Zagreb. (https://www.academia.edu/10670485/STANJE_U_KATASTRU_UZDU%C5%BD_HRVATSKO_SLOVENSKE_GRANICE)
5. Knežević Hočevar, D. (2000). Nekateri razmisleki ob preučevanju domačinskih razumevanj nacije v dolini zgornje Kolpe po vzpostavitvi slovenskohrvaške državne meje. *Migracijske i etničke teme, 16* (1-2), 29-45. (https://hrcak.srce.hr/107958)
6. M. D. „Meja s Hrvaško ne sme ločevati ljudi“, Delo, 22. 6. 1991., 2
7. Mullerson, R. (1993). Minorities in Eastern Europe and the Former USSR: Problems, Tendencies and Protection. *The Modern Law Review* 6 (56), 793-811. (https://doi.org/10.1111/j.1468-2230.1993.tb01907.x)
8. Novi list 1991a, „Ništa spektakulatno“ Novi list, 25. 6. 1991.
9. Prosen, D. (2002). Posledice vzpostavitve južne državne meje : primer občine Ilirska Bistrica. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede. (http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Prosen-Dragica.PDF)
10. Riman, B. i Markelj, V. (2014). ’Živ Hrvat, mrtev Slovenec’: vpliv meje na prebivalstvo na primeru občine Ilirska Bistrica in Kvarnerja, M. Belaj, i Z. Čiča i A. Matkovič i T. Porenta i N. Škrbić Alempijević (Ur.), *Ponovno iscrtavanje granica: transformacije identiteta i redefiniranje kulturnih regija u novim političkim okolnostima: 12. hrvatsko-slovenske etnološke paralele* (str. 127-148). Zagreb – Ljubljana. (http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/4994/1/Zbornik-Paralele.pdf)
11. Riman, B. i Škiljan, F. (2018). Rijeka i planina, granica i ljudi : studija slučaja života pograničnog stanovništva Donjekupske doline i Žumberačkog gorja. *Historijski zbornik* 2 (71), 401-439. (https://hrcak.srce.hr/217473)

12. Secker, J. (1999). Newspapers and Historical Research: A Study of Historians and Custodians in Wales. Doktorski rad. Department of Information and Library Studies, Department of History and Welsh History, University of Wales, Aberystwyth. (https://openaccess.city.ac.uk/id/eprint/17693/)
13. Stiperski, Z. i Pavlakovich-Kochi, V. (2001). Odnosi i veze u prigraničnim područjima na primjeru hrvatsko-slovenske granice. *Dela,* **I (16),** 119-134. (https://revije.ff.uni-lj.si/Dela/article/download/1327/1131/)
14. Zajc, M. (2010). K zgodovini oblikovanja meje v Beli krajini. *Kronika : časopis za slovensko krajevno zgodovino* 3 (58), 513-907. (https://kronika.zzds.si/kronika/article/view/417/670)
15. Zelić, G. „Hoće li susjedi postati stranci?“ 25. 6. 1991.

The Slovene community in Croatia and the Slovene-Croatian border

Abstract

The thesis presents the results of the research conducted in December 2019 and July 2020. It aims to describe the changes that occurred in the Slovene community in Croatia during 1991 when the Slovene-Croatian border was formed. Additionally, it seeks to answer the question of how the border formation influenced the members of the Slovene community in Croatia. For this reason, it is important to emphasize that the research was conducted among the members of Slovene national community in Kvarner region. Snowball sampling was used to recruit the subjects and oral history method was used for data collection. The focus of the interview was on demarcation, but new questions were raised during the research process. For instance, the question of Croatian citizenship, crossing the border and the Slovene language. The data were supported by the information found in the Novi list newspapers of the time .It is important to emphasize that the subjects of the Slovene community who had personal ties with Slovenia, experienced demarcation differently than those members who had no family in Slovenia when the border was formed.

Keywords*: Oral history, Slovenia-Croatia border, Kvarner, Slovene organization KPD „Bazovica“*

Danijel Vojak
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
danijel.vojak@pilar.hr

Suvremena znanstvena istraživanja povijesti Roma u Republici Hrvatskoj[1]

Sažetak

Romsko stanovništvo u Republici Hrvatskoj danas čini jednu od brojnih i starijih manjinskih zajednica. Njihova povijest je na hrvatskim područjima nerijetko bila obilježena anticiganističkom politikom progona i represivne asimilacije, koja je posebno bila vidljiva za vrijeme Drugoga svjetskog rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, kada je nad njima počinjen genocid. Znanstvena istraživanja povijesti Roma unutar hrvatske historiografije gotovo da i nisu postojala sve do posljednjih desetljeća prošlog stoljeća. Takav izostanak (manjak) znanstvenog interesa prema povijesti Roma i danas je vidljiv unutar hrvatske historiografije. No u posljednjim desetljećima uočljiv je određeni napredak unutar hrvatske historiografije na tome području. Istraživanje u radu usmjereno je na analizu odnosa hrvatske historiografije i drugih znanosti prema tematskom području povijesti romskog stanovništva. Analizirano je razdoblje od osnivanja Republike Hrvatske do danas.

Ključne riječi: *Romi, povijest, Republika Hrvatska, historiografija*

Uvod

Romsko stanovništvo danas u Republici Hrvatskoj čini jednu od najbrojnijih i najstarijih manjinskih skupina. Višestoljetno prisustvo romskog stanovništva na hrvatskim područjima dovelo je do istodobnih procesa asimilacije u većinsko stanovništvo ili do njihove sociokulturne izolacije. Upravo ti procesi bili su predmet istraživanje unutar hrvatske znanosti, posebice kao dio sociological, demografskih, historiografskih i drugih znanstvenih istraživanja. U tom kontekstu u radu će se istraživati odnos hrvatske historiografije i drugih znanosti prema povijesti romskog manjinskog stanovništva na hrvatskim područjima u razdoblju od 2000. do danas.

[1] Ovaj rad je nastao unutar znanstvenog projekta „Znanstveno istraživanje povijesti romske nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj“, koje je proveo Institut društvenih znanosti Ivo Pilar pod vodstvom dr. sc. Danijela Vojaka, a financiralo Ministarstvo znanosti i obrazovanja.

Odnos hrvatske historiografije prema istraživanju povijesti Roma

Na početku potrebno se osvrnuti na razdoblje koje je prethodilo istraživačkom razdoblju u radu kako bi se bolje shvatio kontekst razvoja istraživanja povijesti Roma za vrijeme Republike Hrvatske.

Znanstvena istraživanja o povijesti Roma među znanstvenicima u Hrvatskoj započela su krajem XVIII. st. istraživanjima Filipa Ivana Vezdina, koji je 1796. objavio djelo *Viaggio alle Indie Orientali* u Rimu. Vezdin je u ovom djelu pisao o porijeklu i migracijama Roma na indijskom području, pritom je odbacivao teze o egipatskom porijeklu Roma (Bartolomeo, 1796., 28, 259-260, 268.). Spiridon Jović je 1835. u Beču objavio djelo *Ethnographisches Gemaehlde der slavonischen Militaergraenze oder ausfuehrliche Darstellung der Lage, Beschaffenheit und politischen Verfassung des Landes, dann der Lebensart, Sitten, Gebrauuche, der geistigen Bildung und des Charakters seiner Bewohner: Ein Beitrag zur Laender- und Voelkerkunde des oesterreichischen Kaiserstaates* u kojem je, između ostalog, pisao i o povijesti naseljavanja i života Roma u Vojnoj krajini (Jović, 2004.). No, prvi hrvatski historiografski rad o Romima objavio je 1894. Emilij Laszowski naslovljen „Povjestna crtica o ciganima“ u *Narodnim novinama* (Laszowski, 1894, str. 4 – 5). U radu je, između ostalog, analizirao pitanje porijekla i migracija Roma te povijest njihovog naseljavanja i života na hrvatskim područjima. Zatim je potrebno spomenuti znanstveni doprinos Franje Fanceva, koji je u *Narodnim novinama* u studenom 1912. objavio pet članaka „Iz prošlosti i sadašnjosti cigana“, u kojima je analizirao povijest, jezik i kulturu Roma u Hrvatskoj i Europi. Ovih pet članaka mogu se smatrati dotad jednim od ponajboljih znanstvenih priloga romološkom istraživanju (Fancev, 1912, br. 266, str. 3; br. 267, str. 3; br. 268, str. 3; br. 269, str. 3; br. 270, str. 3; Vojak, 2005., str. 421 – 438; Vojak, 2017a, 385 – 406). U razdoblju između dva svjetska rata posebno se ističe istraživanje Antuna Medvena i Vladimira Redenšeka, koji su, između ostalog, proučavali i pisali o povijesti Roma (Vojak, 2009., str. 103 – 128). Stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu jedan je od značajnijih događaja u povijesti romskog stanovništva u Europi. Takav odnos prema ovom pitanju nisu dijelile historiografije, već je ta tema bila potisnuta na margine znanstvenog proučavanja. Treba podsjetiti kako je Hans-Joachima Döringy objavio 1964. prvu sintezu stradanja Roma (Döring, 1964.).

Potrebno je napomenuti kako jugoslavenske vlasti nisu podjednako regulirale zakonski položaj Roma, tako da su oni kao manjinsko stanovništvo (etnička zajednica) bili priznati samo u nekim republikama poput Makedonije (1971.), Bosne i Hercegovine i Crne Gore (početkom 80-ih godina 20. st.). I dalje je prevladao marginalni socioekonomski položaj, što se posebice odražava u lošim životnim uvjetima, nedovoljnom obrazovanju i visokoj nezaposlenosti. Istodobno, vlasti nisu bile dovoljno

uspješne u poticanju (omogućavanju) njihove integracije u hrvatsko društvo. Ekonomske reforme 60-ih godina 20. st. kojima je bilo omogućeno zapošljavanje u inozemstvu imale su za posljedicu migraciju jednog dijela romskog stanovništva u zapadnoeuropske zemlje (Crowe, 1996., 222 – 231.).

Nezainteresiranost za istraživanje povijesti Roma bilo je prisutno u hrvatskoj (socijalističkoj) historiografiji. Takav manjak znanstvenih (historiografskih) istraživanja posljedica je ideološke politike jugoslavenskih vlasti, koje su nastojale potisnuti spominjanje etničkog identiteta i njegovo „utapljanje“ u etnički viktimološki kolektivni diskurs „žrtve fašističkog terora“ (Vojak, Tomić, Kovačev, 2019., str. 118 – 150; Vojak, 2017b., 131 – 149; Vojak, 2018., 245 – 284; Vojak, 2018b, 440 – 461). U takvom ideološkom diskursu znanstvenici u Hrvatskoj tek u prvoj polovini 80-ih godina 20. st. započinju objavljivati historiografske radove o Romima. Svojevrsna najava ovog početka sustavnog istraživanja o Romima bilo je provođenje istraživanja i izdavanje 1985. publikacije *Društveni položaj Roma u SR Hrvatskoj*. Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu proveo je anketno istraživanje u dvjestotinjak romskih domaćinstava, a unutar ove publikacije objavljen je kraći prilog o povijesti Roma u Hrvatskoj, a čiji je autor bio Rajko Đurić (*Društveni položaj Roma*, 1985.). Zatim je 1984. objavljen tematski broj o Romima u znanstvenom časopisu *Naše teme*, unutar kojeg je objavljeno pet znanstvenih radova o Romima od kojih su dva povijesni prilozi o Romima (Hadžijahić 1984, str. 1313 – 1323; Šiftar, 1984., str. 1324 – 1334). Iste godine održan je znanstveni skup Okrugli stol 21. travnja 1984. u Spomen-području Jasenovac, na kojem je Slavica Hrečkovski objavila prvi znanstveni rad o stradanju Roma sa slavonskog područja u Drugom svjetskom ratu (Hrečkovski, 1985, 35 – 38).

Sljedeće godine u zagrebačkom znanstvenom časopisu *Sociologija sela* objavljen je tematski broj o Romima, a u njemu je Ruža First-Dilić objavila „Izbor iz bibliografije radova o Romima“. Bibliografija se sastoji od 161 bibliografske jedinice podijeljene na radove vezane uz društveni, ekonomski, politički, kulturni i socijalni položaj Roma te se može smatrati prvom hrvatskom romološkom bibliografijom (First-Dilić, 1985, str. 99 – 106).

Zatim je 1986. u Jasenovcu održan međunarodni znanstveni skup „Okrugli stol ‘Jasenovac 1986’“. Tom prilikom je Ante Milaković, predsjednik Savjeta Spomen-područja Jasenovac, istaknuo ulogu povjesničara u istraživanju stradanja stanovništva, uključivši i Roma, u jasenovačkom logoru:

> „…Zadatak vas historičara, ljudi koji se bavite izučavanjem povijesti koncentracionih logora, stradanja nevinih naroda u njima, je to da osvijetlite sve dileme koje se po pojedinim pitanjima javljaju, da naučno dokazanom istinom ušutkate grupe i pojedince koji žele zločine jasenovačkog i drugih logora umanjiti, optužiti za ustaška i četnička zlodjela nekog drugog, a ne prave krivce kojima je čovječan-

stvo i historija izrekla svoj sud. I poruka iz knjige utiska 'da se Jasenovac nigdje i nikada više ne ponovi', obveza je za vas da istrajate u svom nimalo laganom zadatku…" (Milinković, [1989.?], str. 13 – 14).

Na ovom skupu je Narcisa Lengel – Krizman izlagala o stradanju Roma u jasenovačkom logoru, a pritom se osvrnula na znanstveno proučavanje ove tematike:

„…O strahotama ustaških logora, osobito onih koji s pravom nose naziv 'logori smrti' – dakle i Jasenovca – objavljeno je mnogo radova, ali potpuna istina o tom zasigurno najmračnijem dijelu naše najnovije povijesti zasada još nije napisana. U tom budućem radu stradanja Roma, uvjerena sam, naći će odgovarajuće mjesto…(…)…Želim odmah na početku istaknuti da su i u jugoslavenskoj pa i evropskoj literaturi rijetke studije, publikacije i svjedočanstva posvećena 'konačnom rješenju' pitanja Roma – prema nacističkoj ideologiji – tokom Drugog svjetskog rata na tlu Evrope. Stradanja Roma ostajala su uvijek nekako na periferiji, potisnuta interesom za stradanja drugih, što svakako vuče korijene iz dubokih predrasuda jer su Romi stoljećima bili odbacivani i dočekivani neprijateljski i netolerantno prilikom svakog njihovog pokušaja da se približe društvu. Romi su i sa svoje strane – što valja reći – i sami većinom odbijali svaku promjenu ili izmjenu svojih pravobitnih običaja, za razliku od npr. Židova koji su također stoljećima bili isto potiskivani, ali su se vremenom ipak potpuno uključili u privredni i društveni život zemalja u kojima su boravili…(…)…na kraju želim istaći sljedeće: Svjedočenja preživjelih očevidaca, u svoj svojoj drastičnosti, možemo, ali i ne moramo prihvatiti kao potpuno vjerodostojne i autentične. Ostaje, međutim, činjenica da genocid nad romskim stanovništvom u NDH nije i neće biti nikada – 'zaboravljeni holokaust'…" (Lengel – Krizman, [1989.?], 119 – 120, 123).

Na ovom skupu sudjelovao je Nadir Dedić, preživjeli romski jasenovački logoraš, a koji je na skupu sudjelovao sa svojim svjedočenjem o stradanju Roma u jasenovačkom logoru (Dedić, [1989.?], 303 – 307). Narcisa Lengel-Krizman iste godine objavljuje rad o stradanju Roma u NDH u *Časopisu za suvremenu povijest* (Lengel-Krizman, 1986., 29 – 42). Ovo razdoblje socijalističke Hrvatske zaključuje časopis *Međimurje*, koje je 1990. objavilo tematski broj o Romima. Od objavljenih radova povijesne tematike su radovi Dragoljuba Ackovića o povijesti Roma i Josipa Taradija o povijesti Roma u Međimurju (Acković, 1990., 27 – 28; Taradi, 1990., 27 – 28).

Potrebno je istaknuti kako je iz navedenog prikaza znanstvenih istraživanja o povijesti Roma u razdoblju socijalističke Hrvatske primjetna znatna marginalizacija (ili slab interes) za proučavanje ove tematike. Takav izostanak znanstvenog interesa bio je posebno uočljiv na pitanju proučavanja stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu unatoč tome što je to razdoblje bilo i danas jest ključna odrednica njihove povijesti. Marginalizacija znanstvenih istraživanja o Romima može se smatrati

odrazom sveukupnog društveno-političkog odnosa prema Romima, koji su i dalje bili na socioekonomskim marginama poratnog hrvatskog socijalističkog društva. Tek u prvoj polovini 80-ih godina 20. st. primjećuje se porast (ili početak) znanstvenih istraživanja o povijesti Roma i to posebice u kontekstu istraživanja njihovog stradanja u NDH.

Odnos hrvatske historiografije prema istraživanju povijesti Roma u Republici Hrvatskoj

U 90-im godinama prošlog stoljeća pravni položaj Roma u Republici Hrvatskoj nije se promijenio već su oni i dalje bili nepriznati kao nacionalna manjina sve do zakonskih promjena u *Izmjenama i dopunama Ustavnog zakona o pravima manjina* od 11. svibnja 2000. i *Ustavnim zakonom o pravima nacionalnih manjina* od 19. prosinca 2002.[2] U ovom razdoblju primjetno je političko organiziranje Roma, a sa zakonskim priznanjem kao nacionalne manjine Romi su dobili svoje predstavnike u Hrvatskom saboru.[3] Istodobno s ovim političkim promjenama, hrvatske vlasti su provodile posebnu politiku integracije Roma u hrvatsko društvo imajući na umu problematiku s nedovoljnim obrazovanjem, lošim uvjetima stanovanja, nezaposlenošću i drugim problemima Roma. Stoga je 2003. Vlada Republike Hrvatske donijela prvi Nacionalni program za Rome, a 2005. Republika Hrvatska je pristupila Desetljeću za uključivanje Roma 2005. – 2015. koje su pokrenuli Svjetska banka i Institut Otvoreno društvo. Hrvatske vlasti su donijele nacionalni Akcijski plan za uključivanje Roma 2005. – 2015., u kojem su navedene mjere i ciljevi za unapređenje položaja Roma u područjima obrazovanja, stanovanja, zapošljavanja i zdravstva. Nakon toga su donijeti drugi slični relevantni dokumenti, od kojih je jedna od najnovijih „Nacionalna strategija za uključivanje Roma za razdoblje od 2013. do 2020. godine“, koja je donijeta kao „nadogradnja“ Nacionalnog programa za Rome (Vojak, 2015., 195 – 214). Istodobno, u ovom razdoblju primjetni su procesi u očuvanju kulture, tradicije, jezika i običaja Roma. Pomaci u ovom kontekstu ponajviše se odnose na standardizaciju romskog jezika što je vidljivo u izdavanju rječnika, gramatike i pravopisa romskog jezika (romano chib) te i bajaškog jezika (Petrovski, Cana, 2008; Demir, Durmiš, 2012; Vlatković, Demir, 2019; Olujić, Radosavljević, 2007. str. 111 – 126). Doprinos očuva-

[2] Hrvatske vlasti su i prije službenog proglašenja neovisnosti u preambuli Ustava Republike Hrvatske iz prosinca 1990. nastojale regulirati prava nacionalnih manjina. Tako je u njemu poimence navedeno deset „autohtonih“ manjina (Srbi, Česi, Slovaci, Talijani, Mađari, Židovi, Nijemci, Austrijanci, Ukrajinci i Rusini). Uočljivo je kako brojne druge manjinske skupine, poput romske, nisu bile izravno navedene. Romi su u kontekstu zakonskih normi dotada navođeni kao „etnička skupina“, a nisu bili smatrani autohtonom, već alohtonom manjinom (kojima se jamče samo opća ljudska prava i slobode, a tako su izjednačeni po pravima s ostalim građanima) (Vojak, 2015., 195 – 214).

[3] Nazif Memedi (2008. – 2011.) i Veljko Kajtazi (2012. –).

nju romskog jezika kao glavne sastavnice njihovog identiteta dan je u organiziranju Svjetskog dana romskog jezika u Hrvatskoj od 5. studenog 2008. Hrvatski Sabor je 2012. kao prvi parlament u svijetu podržao ovo obilježavanje (Zbornik, 2010.). Sljedeći korak u ovom procesu bilo je od 2012. uvođenje izbornog kolegija „Uvod u Romski jezik I" i „Uvod u književnost i kulturu Roma", koje izvode Ljatif Demir i Hedina Tahirović Sijerčić na Odsjeku za indologiju i dalekoistočne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Zbornik svjetskog dana romskog jezika, 2012., str. 151 – 156; Kajtazi 2014.). U ovom razdoblju primjetan je pomak u kulturi sjećanja na romske žrtve Drugoga svjetskog rata, a njezini inicijatori bile su romske nevladine organizacije koje su nastojale nametnuti (istaknuti) važnost komemoriranja romskih žrtava Drugoga svjetskog rata. Zatim se od 2012. obilježavao Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve holokausta u organizaciji romskih nevladinih organizacija i zastupnika Veljka Kajtazija. Važnost ove komemoracije potvrdio je Hrvatski sabor jednoglasnom odlukom o proglašenju „Međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve Pojramosa/Holokausta", a u ožujku 2017. donio je odluku o promjeni naziva komemoracije.[4] Sljedeći korak u komemoriranju romskih žrtava dogodio se 2020. izgradnjom Romskog memorijalnog centra u Ušticama kao središnje institucije u promicanju kulture sjećanja na romske žrtve Drugoga svjetskog rata (Romski memorijalni centar Uštica; Vojak, 2018c, 337 – 357).

Imajući na umu primjetni napredak u zakonskom reguliranju položaja Roma te napredak u njihovom političkom i drugom organiziranju, nameće se pitanja kakav je bio odnos hrvatske historiografije prema proučavanju povijesti Roma. U drugom desetljeću Republike Hrvatske dva znanstvena časopisa imala su tematski broj posvećen Romima. Časopis Instituta društvenih znanosti „Ivo Pilar" *Društvena istraživanja* 2000. i časopis Instituta za migracije i narodnosti *Migracijske i etničke teme* 2004. U *Društvenim istraživanjima* većinom je analiziran socioekonomski i obrazovni položaj Roma u Hrvatskoj, no u nekoliko radova nalaze se prilozi o povijesti Roma u Hrvatskoj i Europi. Tako su Neven Hrvatić i Suzana Ivančić napisali povijesni osvrt na Rome u Hrvatskoj, dok je Maja Štambuk analizirala povijest Roma u 90-im godinama 20. st. u Hrvatskoj. U tom broju objavljen je i rad Koraljke Posavec, unutar kojeg ima i određeni povijesni osvrt na Rome (Posavec, 2000., 229 – 250; Hrvatić, Ivančić, 2000., 251 – 266; Štambuk, 2000., 261 – 315; Radović, 2000, 337 – 344). U *Migracijskim i etničkim temama* su unutar tematskog broja o Romima objavljeni radovi vezani uz problematiku identiteta, društvenog i demografskog položaja Roma u Hrvatskoj, a pritom su objavljeni i radovi s povijesnim osvrtom na Rome. Unutar

[4] Zastupnik Veljko Kajtazi početkom ožujka 2017. uputio je Hrvatskom saboru Prijedlog odluke o izmjeni Odluke o proglašenju „Međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve porajmosa/holokausta koji se obilježava 2. kolovoza", u kojoj je predložio da se riječi „porajmos/holokaust" zamijeni riječima „genocida u Drugom svjetskom ratu/Samudaripen" (*Narodne novine*, 32/2017).

tih povijesnih radova su oni Nevena Hrvatića, u kojem se analizira i povijest migracija Roma, te Danijela Vojaka, koji je analizirao demografska obilježja Roma u razdoblju između dva svjetska rata (Hrvatić, 2004., 367 – 385; Vojak, 2004., 447 – 476). U časopisu *Europski glasnik* je 2012. objavljen tematski broj o Romima, a pritom su objavljeni prijevodi povijesnih radova Michael Zimmermanna i Myriam Novitch o stradanju Roma u Drugom svjetskom rata (Zimmermann, 2012., 815 – 827; Novitch, 2012, 829 – 833). Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar" objavio je 2005. pod uredništvom Maje Štambuk publikaciju *Kako žive hrvatski Romi*, u kojem su analizirali njihovu socijalno-ekonomsku i demografsku strukturu, identitet, obrazovanje te položaj Romkinja kao dio projekta „Lokacije naseljene Romima – stanje i unapređenje razvoja naselja i aspiracije za oblike stanovanja". Iako se u ovoj publikaciji ne nalaze povijesni radovi, ona je jedno od važnijih znanstvenih istraživanja o položaju Roma početkom 2000-ih u Republici Hrvatskoj (*Kako žive hrvatski Romi*, 2005).

U ovom razdoblju održani su znanstveni skupovi na temu povijesti Roma. Prvi (međunarodni) znanstveni skup održao se u svibnju 2013. u Zagrebu i Jasenovcu naslovljen „Povezivanje povijesnog iskustva Roma u Europi s promicanjem tolerancije i nediskriminacije Roma". On je bio dio predsjedanja Republike Hrvatske Desetljećem za uključivanje Roma. Na skupu su sudjelovali znanstvenici koji su izlagali o povijesti Roma u njihovim zemljama. Tako je rumunjski povjesničar Viorel Achim izlagao o progonu Roma u Rumunjskoj za vrijeme Drugoga svjetskog rata, Danijel Vojak izlagao je o progonu Roma u NDH, Gerhard Baumgartner o položaju Roma i Sinta u Gradišću uoči i za vrijeme Drugoga svjetskog rata, dok je Erika Thurner analizirala nacističku politiku prema Romima u kontekstu istraživanja i obrazovanja te Dragoljub Acković s izlaganjem o kulturi sjećanja na romske žrtve. Tom prilikom je donesena „Jasenovačka deklaracija", koja se sastoji od sedam članaka. Između ostalog, navedeno je kako je nad romskim stanovništvom za vrijeme Drugoga svjetskog rata izvršen genocid, koji mora biti priznat od strane države i društva, stoga treba poticati znanstvena i druga istraživanja („Jasenovačka deklaracija", 2013, str. 9; „Jasenovačka deklaracija", 2016., str. 31). Druga znanstvena konferencija naslovljena „Stradanje Roma u Europi za vrijeme Drugoga svjetskog rata s posebnim osvrtom na stradanje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj" održana je u Spomen-području Jasenovac 19. svibnja 2018. godine. Na skupu je sudjelovalo deset izlagača iz osam europskih država, tj. izlagači su nastojali prikazati položaj Roma u Ukrajini, Rumunjskoj, Srbiji, Austriji, Poljskoj, Italiji i Hrvatskoj za vrijeme Drugoga svjetskog rata.[5] Nakon skupa

[5] Slawomir Kapralski, *Roma in Poland during the Second World War: An Outline*; Gerhard Baumgartner, *The Fate of the Austrian Roma and Sinti during the Holocaust*; Hanna Abakunova, *Roma and Sinti Self-Rescue in Occupied Soviet Ukraine During the Second World War: Escape, Hiding, and Identity Concealment*; Mikhail Tyaglyy, *Carrying out the orders or acting on one's own initiative? Local participation in the persecutions of the Roma in Ukraine, 1941 – 1944* ; Viorel Achim, *The situation*

izdan je Zbornik radova s tog skupa pod uredništvom Danijela Vojaka i Ive Pejakovića (Stradanje Roma u Europi, 2019).

Osim znanstvenih skupova, potrebno je istaknuti kako je u ovom razdoblju postavljeno nekoliko izložbi s tematikom povijesti Roma. Prvu izložbu o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu postavio je 2015. Ivan Rumbak, koji ju je naslovio „Romi u Holokaustu" u prostorijama zagrebačke Židovske vjerske zajednice Bet Israel (Sutlić, 2015). Drugu izložbu postavio je Ivo Pejaković početkom kolovoza 2016. povodom Međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve ubijene u Drugom svjetskom ratu u Spomen-području Jasenovac. Naslov izložbe je „Romi u koncentracijskom logoru Jasenovac" (Vojak, 2016., 608 – 610). Početkom prosinca iste godine Bibijana Papo je zajedno s Davidom Dragoljubom Orlovićem u ime Romskog nacionalnog vijeća postavila izložbu pod naslovom „Porajmos u NDH: genocid nad Romima". Izložba je otvorena u Konferencijskom centru Romskog nacionalnog vijeća u Zagrebu (Romi.hr. 2016). Danijel Vojak je sa suradnicama Ivom Pejakovićem, Goranom Lapatom i Nevenom Kovačevim postavio mobilnu izložbu naslovljenu 'Romi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj' u pet osnovnih škola u Republici Hrvatskoj, a u okviru znanstvenog projekta „Stradanje Roma u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu: Dokumenti, sjećanja, obrazovanje", koji je financirala berlinska zaklada „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft" (Pejaković, 2018., 14 – 17). Jedno od značajnijih historiografskih djela objavljenih u ovom razdoblju jest djelo Narcise Lengel-Krizman *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942.*, u kojem je analizirano stradanje romskog stanovništva u logoru Jasenovac, a na kraju djela je objavljen poimenični popis stradalih Roma u spomenutom logoru (Lengel-Krizman, 2003). Ovo djelo je od nekih hrvatskih povjesničara, poput Ive Goldsteina, ocijenjeno kako:

> „….za razliku od stradanja Srba i Židova, o kojima je vrlo mnogo objavljeno, a teme su često bile i polje političke i propagandne manipulacije, stradanje Roma ostalo je gotovo nepoznato. Ova knjiga ispravlja takvu duboko nepravednu situaciju…"(Lengel-Krizman, 2003., ovitak).

Iste godine je objavljeno djelo Zvonimira Pongraca u kojem se nalaze prilozi o povijesti Roma i to posebice u kontekstu njihovog glazbenog umijeća (Pongrac, 2003). Zanimljivo je i djelo Ane Bogdanić o položaju Romkinja u povijesti hrvatskog

---

of Roma in Romania during the Second World War; Dragoljub Acković, *Sećanja preživelih Roma iz Beograda i okoline na boravak u logorima i zatvorima*; Danijel Vojak, *O povijesti stradanja Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*; Paola Trevisan, *Slovenian and Croatian Roma in Italy during the Fascist Regime and the Second World War: A Multiplicity of Destinies*; Željko Karaula, *Stradanje romskog stanovništva na području Velike župe Bilogora za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (1941. – 1945.)*; Đorđe Mihovilović, *Dosadašnji rezultati prikupljenih podataka o romskim žrtvama u „Poimeničnom popisu žrtava koncentracijskog logora Jasenovac"*.

društva temeljeno na *oral history* metodologiji. Autorica se u uvodnom dijelu knjige osvrće i na pitanje istraživanja povijesti Roma, posebice Romkinja, na hrvatskim područjima:

> „…potreba za pričama starijih Romkinja je ogromna, jer se njihova perspektiva rijetko može čuti u romskom građanskom pokretu koji polako ostvaruje svoje prve plodove nakon pada socijalizma 90-ih godina 20. st. te nedavnih mijenjanja karte Europe, u okviru geopolitičkih proširenja Europske unije. Perspektiva starijih Romkinja je neprocjenjivo nasljeđe za svu romsku djecu koja odrastaju unutar manjinskog i većinskog institucionalnog odgoja. Isto tako je povijesna perspektiva starijih Romkinja važna i za neromsku djecu i mlade u okviru alternativnog multikulturnog obrazovanja koje bi bilo omogućeno ovom knjigom, jer je očigledno da je hrvatsko, i većinom svjetsko institucionalno osnovno i srednjoškolsko obrazovanje, posebno iz područja povijesti kao znanstvene discipline, rijetko posvećeno povijesti žena, povijesti manjina, ili rijetko kojem obliku povijesti koja se ne odnosi na striktno političku povijest…“ (Bogdanić, 2005, str. 9).

U ovom razdoblju poviješću Roma bavio se Danijel Vojak. Njegovo istraživanje je fokusirano na istraživanje povijesti Roma u prvoj polovini XX. st. i na tu temu objavio je više knjiga i radova.[6]

Ono što je potrebno istaknuti jesu i prva djela romskih autora o povijesti Roma. Ta su djela više publicističkog usmjerenja te nastoje upoznati s romskom poviješću širu javnost, a ne onu akademsku. Zatim treba naglasiti doprinos romskih intelektualaca i nevladinih aktivista u boljem razumijevanju romske povijesti, a to su: Goran Đurđević, Ivan Rumbak, Ragib Seferović, Duško Kostića, Ramiza Memedi i dr. (Đurđević, 2008; Rumbak, 2008; Rumbak, 2013; Seferović, 1999; Kostić, 2015, str. 69 – 73; Kostić, 2012, str. 112 – 117; Memedi, 2015). U ovom kontekstu potrebno je istaknuti izdavačko djelovanje romske nevladine udruge Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara“ i saborskog zastupnika Veljka Kajtazija,, koji su vezani uz obilježavanje Svjetskog dana Roma, Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve genocida u Drugom svjetskom ratu / Samudaripen i Svjetski dan romskog jezika (Kajtazi, 2020. godine; Vojak, Nagradić Habus, 2020; Kajtazia, 2019a; Kajtazi, 2019b.; Kajtazi, 2018a; Kajtazi, 2018b; Obilježavanje stradanja Roma, 2017a; Kajtazi 2017b.; Kajtazi, 2016; Kajtazi, 2015; Kajtazi, 2014; Kajtazi, 2013; Zbornik / Svjetski dan romskog jezika, 2010).

[6] Bibliografiju radova Danijela Vojaka o Romima vidi: https://www.bib.irb.hr/pregled/znanstvenici/301063

Dio hrvatskih znanstvenika se tek usputno bavio proučavanjem povijesti Roma, a među njima treba spomenuti djela Filipa Škiljana, Zdravka Dizdara, Darka Dukovskog, Slavena Bertoše, Borne Marinića, Mate Dominkovića, Ivana Kosnice, Spomenke Topić, Slavice Moslavac i dr. (Nacionalne manjine u Zagrebu, 2018.; Škiljan, Babić, 2014, 141-159; Škiljan, 2012; Babić, Škiljan, Župarić-Iljić, 2011; Škiljan, 2010, 341-365; Škiljan, 2009, str. 91-103; Dizdar, 2017; Dizdar, 2002., str. 377 – 408; Dukovski, 1991, 497 – 505; Dukovski, 1996, 237-248; Dukovski, 1997; Dukovski, 2000, 411-427; Bertoša, 2005., str. 67 – 75; Marinić, 2019; Dominković, 2016, str. 139 – 150; Dominković, 2017, str. 67 – 78; Kosnica, 2017, str. 729 – 744; Topić, Slavica Moslavac, 2014, str. 196 – 209).

Izdavačke kuće su u ovom razdoblje objavile dio djela o romskoj povijesti, a pritom treba spomenuti prijevode objavljene u Ibis-grafici, ArTresor nakladi, Zagrebačkoj nakladi (Lackova, 2002; *Romi: interdisciplinarni prikaz*, 2004; Hancock, 2006; *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od 'rasne znanosti' do logora*, 2006.; *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike*, 2009.; Romi u Drugom svjetskom ratu: Završno poglavlje, sv. 3, 2009; Bársony, Daróczi, 2013; Bogdal, 2019.).

Zaključak

Hrvatska historiografija je tek sredinom 80-ih godina 20. st. započela s istraživanjem povijesti romskog stanovništva na hrvatskim područjima. Središnja točka ovog istraživanja bilo je stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Istraživanje je pokazalo kako je za vrijeme Republike Hrvatske unaprijeđena razina znanstvenog proučavanja povijesti Roma. Takav napredak u istraživanju zasigurno je bio potaknut boljom regulacijom zakonskog položaja Roma u ovom razdoblju, kada oni bivaju priznati kao nacionalna manjina. Zatim je važno spomenuti rad romskih političkih predstavnika i romskih nevladinih organizacija u iniciranju potrebe za boljim razumijevanjem vlastite povijesti. To je posebno bilo vidljivo u izdavanju publikacija vezanih uz kulturu sjećanja na romsko stradanje u Drugom svjetskom ratu. Dodatna razina u istraživanju povijesti Roma dana je i u kontekstu izdavanja prijevoda brojnih znanstvenih publikacija o povijesti Roma te postavljanju izložbi na istu tematiku. Sljedeći korak u istraživanju povijesti Roma jest izdavanje sinteze njihove povijesti na hrvatskim područjima čime bi se hrvatska historiografija pridružila drugim europskim historiografijama.

Bibliografija:

Izvori:

1. Odluka o izmjeni Odluke o proglašenju „Međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve porajmosa/holokausta koji se obilježava 2. kolovoza“, *Narodne novine*, 32/2017.

Internetski izvori:

1. Desetljeće za uključivanje Roma. Dostupno na: https://pravamanjina.gov.hr/akcijski-plan-desetljece-za-ukljucivanje-roma-2005-2015-godina-obrazovanje/504
2. Desetljeće za uključivanje Roma. Dostupno na: https://pravamanjina.gov.hr/akcijski-plan-desetljece-za-ukljucivanje-roma-2005-2015-godina-obrazovanje/504
3. Romi.hr. 2016. „Najava: Otvorenje izložbe o porajmosu u NDH“, Romi.hr. Dostupno na http://romi.hr/vijesti-rnv/hrvatska/najava-otvorenje-izlozbe-o-porajmosu-u-ndh
4. Romski memorijalni centar Uštica. Dostupno na https://rmcu.hr/
5. Sutlić, Korana. 2015 „Otvorena nova izložba: Potresne fotografije o tragediji jednog naroda Ante Pavelić s Romima koji su isti dan pogubljeni...“, Dostupno na https://www.jutarnji.hr/kultura/art/potresne-fotografije-o-tragediji-jednog-naroda-ante-pavelic-s-romima-koji-su-isti-dan-pogubljeni...-478552

Literatura

1. 2019. *Stradanje Roma u Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata s posebnim osvrtom na stradanje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj : zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, [Jasenovac, 19. svibnja 2018.]*, ur. Danijel Vojak, Ivo Pejaković. Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara“: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“; Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac.
2. 2018. *Nacionalne manjine u Zagrebu*, ur. Filip Škiljan. Zagreb: Koordinacija vijeća i predstavnika nacionalnih manjina Grada Zagreba.
3. 2017. *Obilježavanje stradanja Roma s područja Međimurske županije u Drugom svjetskom ratu: tribina „Genocid nad Romima“ Općina Nedelišće, 14. studeni 2017.* gl. ur. Emir Grbić, Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara“.
4. 2016. „Jasenovačka deklaracija“, Romi.hr, 2 (3), 31.

5. 2013. „Jasenovačka deklaracija“, u: *Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve Porajmosa/Holokausta*, ur. Veljko Kajtazi, David. D. Orlović, Bibijana Papo, Siniša Senad Musić. Zagreb: Romsko nacionalno vijeće, 9.
6. 2012. „Najava svjetskog dana romskog jezika“, u: Zbornik svjetskog dana romskog jezika 03. – 05. studenog 2011. godine, ur. Veljko Kajtazi. Zagreb: Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH „Kali Sara“, 151 – 156.
7. 2010. *Zbornik / Svjetski dan romskog jezika = Tekstonqo kidipe / Sa themesqo dives e rromane ćhibaqo = Proceedings of / World day of the romani language*, ur. Veljko Kajtazi, Andrea Šimek. Zagreb: Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara“.
8. 2009. *Romi u Drugom svjetskom ratu: Završno poglavlje*, sv. 3, ur. Donald Kenrick.Zagreb: Ibis grafika, 2009.
9. 2006. *Romi: interdisciplinarni prikaz*, ur. Diane Tong. Zagreb: Ibis grafika, 2004;
10. 2006. *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od ‘rasne znanosti’ do logora*, sv. 1, ur. Karola Fings, Herbert Heuss, Frank Sparing. Zagreb: Ibis grafika; *U sjeni svastike*, sv. 2, ur. Donald Kenrick. Zagreb: Ibis grafika.
11. 2005. *Kako žive hrvatski Romi*, ur. Maja Štambuk. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
12. 1985. *Društveni položaj Roma u SR Hrvatskoj. Analitička informacija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu; Republički zavod za socijalni rad SR Hrvatske.
13. Acković, Dragoljub. 1990. „Romi u povijesti“, *Međimurje* 17, 27 – 28.
14. Babić, Dragutin, Škiljan, Filip, Župarić-Iljić, Drago. 2011. *Nacionalne manjine u Zagrebu: položaj i perspective*. Zagreb: Plejada.
15. Bársony, János, Daróczi Ágnes (2013.). *Pharrajimos: sudbina Roma u doba Holokausta*, sv. 1 – 2, prir.. Zagreb: ArTresor naklada.
16. Bartolomeo, Fra Paolino da s. 1796. *Viaggio alle Indie orientali, umiliato alla santità di n.s. papa Pio Sesto, pontefice massimo*. Rome: Presso Antonio Fulgoni.
17. Bertoša, Slaven. 2005. „O nekim posebnim skupinama u novovjekovnim matičnim knjigama grada Pule“. *Croatica Christiana periodica*, 29 (56), 67 – 75.
18. Bogdal, Klaus-Michael. 2019. *Europa je izmislila Cigane : priča o fascinaciji i prezir*. Zagreb: Zagrebačka naklada,
19. Bogdanić, Ana. 2005. *Usmene povijesti starijih Romkinja grada Rijeke*. Rijeka: Udruga Romkinja „Bolji život“.
20. Crowe, David. 1996. *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin’s Griffin.

21. Dedić. Nadir. [1989.?]. „Prilog diskusiji na okruglom stolu 'Jasenovac 1986'", u: *Okrugli stol 'Jasenovac 1986' 14. i 15.11. 1986*., ur. Jelka Smreka. Jasenovac: Spomen – područje Jasenovac, 303 – 307.
22. Demir, Ljatif, Durmiš, Nevsija 2012. *Gramatika romskog jezika/Gramatika e Romane Čhibaki*. Zagreb: Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH „Kali Sara".
23. Dizdar, Zdravko. 2017. *Logor Danica u Koprivnici 1941. – 1942*., sv. 1 – 2. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice : Bogadigrafika.
24. Dizdar, Zdravko. 2002. „Ljudski gubici logora 'Danica' kraj Koprivnice, 1941 – 1942". *Časopis za suvremenu povijest*, 34 (2), 377 – 408.
25. Dominković, Mato. 2016. „Kotar Županja : Romi u Prvom svjetskom ratu", *Hrašće*, 20 (48), 139 – 150.
26. Dominković, Mato. 2017. „Kotar Županja : Romi u Prvom svjetskom ratu". *Hrašće*, 21 (49), str. 67 – 78
27. Döring, Hans Joachim, *Die Zigeuner im nationalsozialistischen Staat*. Hamburg: Kriminalistik Verlag, 1964.
28. Dukovski, Darko. 1991. „Marginalne socijalne grupe u Istri između dva svjetska rata", Dometi 24 (8-9), 497 – 505;
29. Dukovski, Darko. 1996. „S ruba istarskog međuratnog društva : romske obitelji u Istri 1918. – 1938.". *Radovi (Zavod za hrvatsku povijest)*, 29, 237 – 248;
30. Dukovski, Darko. 2000. „Nacionalne manjine u Istri u 20. stoljeću", u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, sv. 2, ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, Tiskara Puljko, 411 – 427.
31. Dukovski, Darko. 1997. *Svi svjetovi istarski ili Još-ne-povijest Istre prve polovice XX. stoljeća*. Pula: C. A. S. H.
32. Đurđević, Goran. 2008. *Povijest i običaji autohtonih hrvatskih Roma – Lovara*, Bjelovar: Centar savjetovanja, edukacije i kulture Roma.
33. Fancev, Franjo. 1912. „Iz prošlosti i sadašnjosti cigana". *Narodne novine*, 16. studenoga, br. 266:3; 18. studenoga, br. 267, 3; 19. studenoga, br. 268, 3; 20. studenoga, br. 269, 3; 21. studenoga, br. 270, 3.
34. First-Dilić, Ruža. 1985. „Izbor iz bibliografije radova o Romima". *Sociologija sela*, 23 (87-90): 99 – 106.
35. Hancock, Ian. 2006. *Sindrom parije: priča o ropstvu i progonu Roma*. Zagreb: Ibis grafika.
36. Hadžijahić, Muhamed 1984. „Bosanski Romi 1941/1942. godine", *Naše teme*, 28 (7-8), 1313 – 1323.

37. Hrečkovski, Slavica. 1985. „Progoni i deportacije slavonskih Roma u koncentracioni logor Jasenovac“, u: *Okrugli stol 21. travnja 1984. Materijali s rasprave*, ur. Dobrila Borović. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 35 – 38.

38. Hrvatić, Neven, Ivančić Suzana. 2000. „Povijesno – socijalna obilježja Roma u Hrvatskoj“. *Društvena istraživanja*, 9 [2/3 (46/47)], 251 – 266.

39. Hrvatić, Neven. 2004. „Romi u Hrvatskoj: od migracija do interkulturalnih odnosa“. *Migracijske i etničke teme,* 20 (4), 367 – 385.

40. Jović, Spiridon. (2004.). *Etnografska slika slavonske vojne granice: [posvećeno 200-godišnjici Prvog srpskog ustanka]*. Beograd: Čigoja štampa.

41. Kajtazi, Veljko. 2020. *Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve genocida u Drugom svjetskom ratu = Samudaripen: Romsko groblje Uštica (JUSP Jasenovac), 2. kolovoza 2020. godine*. Zagreb : Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara“.

42. Kajtazi, Veljko. 2019a. *Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve genocida u Drugom svjetskom ratu = Samudaripen : Romsko groblje Uštica (JUSP Jasenovac), 2. kolovoza 2019. godine*. Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara“.

43. Kajtazi, Veljko. 2019b. *Indija: putovanje u pradomovinu = India: journey to the ancestral homeland*. Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara“ = Croatian Romani Union „Kali Sara“.

44. Kajtazi, Veljko. 2018. *Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve genocida u Drugom svjetskom ratu: Samudaripen: Romsko groblje Uštica (JUSP Jasenovac), 2. kolovoz 2018. godine*. Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara“, 2018.

45. Kajtazi, Veljko. 2017a. *Svjetski dan Roma : 45 godina od prvog Svjetskog kongresa Roma 1971. godine: 5 godine obilježavanja Svjetskog dana Roma u Republici Hrvatskoj*. Zagreb : Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara“.

46. Kajtazi, Veljko. 2017b. *Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve genocida u Drugom svjetskom ratu = International Roma genocide rememberance day = maškarthemutno dives e liparipasko e Rromane viktimongo katar samudaripen : 02.08.2017. : Romsko groblje Uštica, Jasenovac*. Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara“.

47. Kajtazi, Veljko. 2016. *Međunarodni dan sjećanja na Romske žrtve holokausta = International Roma holocaust rememberence day = maškarthemutno dives e liparipasko e Rromane viktimongo katar samudaripen: 02.08.2016.: Romsko groblje Uštica, Jasenovac*. Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara“.

48. Kajtazi, Veljko. 2015. *Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve samudaripen/ holokausta : 02.08.2015., Romsko groblje Uštica*, Jasenovac. Zagreb: UZOR u RH „Kali Sara“.

49. Kajtazi, Veljko. 2014. *Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve Porajmosa/ Holokausta: romsko groblje Uštica*, Jasenovac: 02.08.2014. Zagreb: Romsko nacionalno vijeće

50. Kajtazi, Veljko. 2013. *Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve Porajmosa/ Holokausta: Romsko groblje Uštica,* Jasenovac: *02.08.2013*. Zagreb: Romsko nacionalno vijeće.

51. Kostić, Duško. 2012. „Migracijski procesi Bajaša Roma iz sjeverne Baranje nakon Trianonskog mira u prostor južne Baranje i njegovi odjeci“. *Povećalo*, 4/7, 112 – 117

52. Kostić, Duško. 2015. „Romi Bajaši u Belom Manastiru“. *Povećalo*, 11/14, 69 – 73.

53. Kosnica, Ivan. 2017. „Pravni položaj Roma u Hrvatskoj i Slavoniji od 1868. do 1918.“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 38 (2), 729 – 744.

54. Lackova, Ilona. 2002. *Rođena sam pod sretnom zvijezdom: moj život Ciganke u Slovačkoj*. Paris: Centre de recherches tsiganes; Zagreb: Ibis grafika.

55. Laszowski, Emilije (1894.). „Povjestna crtica o ciganima“, *Narodne novine*, 15.IX.1894, br. 211, 4 – 5.

56. Lengel – Krizman, Narcisa. 1986. „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941 – 1945“. *Časopis za suvremenu povijest*, 18 (1), 29 – 42.

57. Lengel – Krizman, Narcisa. [1989.?]. „Genocid nad romskog stanovništva u logoru Jasenovac“, u: *Okrugli stol 'Jasenovac 1986' 14. i 15.11. 1986*., ur. Jelka Smreka. Jasenovac: Spomen – područje Jasenovac, 119 – 124.

58. Lengel-Krizman, Narcisa. 2003. *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942.* Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac.

59. Marinić Borna. 2019. *I mi smo branili Hrvatsku: Romi u Domovinskom ratu*. Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara“.

60. Memedi, Ramiza. 2015. *Običaji Roma: prošlost, život i običaji*. Zagreb: UŽRH „Bolja budućnost“.

61. Milinković, Ante. [1989.?]. „Pozdravna riječ ing. Ante Milkovića predsjednika Savjeta Spomen – područja Jasenovca“, u: *Okrugli stol 'Jasenovac 1986' 14. i 15.11. 1986*., ur. Jelka Smreka. Jasenovac: Spomen – područje Jasenovac, 13 – 14.

62. Novitch, Myriam. 2012. „Genocid nad Romima u nacističkom režimu“, *Europski glasnik*, 17 (17), 829 – 833.

63. Olujić, Ivana, Radosavljević, Petar. 2007. „Mali rječnik bajaškoga“, u: *Drugi jezik hrvatski: poučavanje hrvatskoga kao nematerinskoga jezika u predškoli i školi s posebnim osvrtom na poučavanje govornika bajaškoga romskoga: priručnik s radnim listovima*, ur. Lidija Cvikić. Zagreb: Profil international, 111 – 126.

64. Pejaković, Ivo. 2018. „Muzeološka analiza izložbe ‘Romi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj’, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj : 1941. – 1945.: priručnik za učitelje i nastavnike*, ur. Danijel Vojak. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar ; Berlin : Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“, 2018., 14 – 17.

65. Petrovski, Trajko, Cana, Kasum. 2008. *Rječnik hrvatsko – romski, romsko – hrvatski/ Ačlavari Romane – Kroatikane, Kroatikane – Romane*. Bitola-Zagreb: Forum Roma Hrvtaske – Zagreb, Centar kulture Roma Hrvatske – Udruga Roma Istre – Pula – Zajednica Roma ‘Romsko jedinstvo’ PGŽ – Rijeka – Udruga žena Romkinja Hrvatske ‘Bolja budućnost’ Zagreb – Udruga Roma Hrvatske ‘Zlatna kobra’ Zagreb – Udruga Roma Međimurja – Mreža udruga Roma Hrvatske – Zagreb.

66. Pongrac, Zvonimir. 2003. *Gjelem, gjelem: zbirka ciganskih ili romskih pjesama i melodija: (s pregledom povijesti i glazbe Roma).* Zagreb: Hrvatski helsinški odbor : Profil International : Centar kulture Roma Hrvatske „Romano Centro“.

67. Posavec, Koraljka. 2000. „Sociokulturna obilježja i položaj Roma u Europi – od izgona do integracije“, *Društvena istraživanja*, 9 [2/3 (46/47)], 229 – 250.

68. Radović, Ljubica. 2000. „Popis knjiga, članaka i serijskih publikacija o Romima tiskanih od 1990. do 2000. godine u Republici Hrvatskoj“. *Društvena istraživanja*, 9 [2/3 (46/47)], 337 – 344.

69. Rumbak, Ivan. 2008. *Od legenda do povijesti od priča do stvarnosti.* Zagreb: Humanitarna organizacija Svjetska Organizacija Roma u Hrvatskoj.

70. Rumbak, Ivan. 2013. *Porrajmos – Samudaripen. Zagreb: Humanitarna organizacija Svjetska organizacija Roma u Hrvatskoj*.

71. Seferović, Ragib. 1999. *Prošlost, sadašnjost i budućnost Roma.* Zagreb: Unija Roma Hrvatske.

72. Šiftar, Vanek 1984. „Romi u Sloveniji 1940-1945“, *Naše teme* 28 (7-8), 1324 – 1334.

73. Škiljan, Filip, Babić, Dragutin. 2014. „Romi u Podravini i Međimurju i uključenost u hrvatsko društvo : od predrasuda i stigmatizacije do socijalne distance i diskriminacije“, Podravina 13 (25), 141 – 159.

74. Škiljan. Filip. 2012. *Hrvatsko zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945: opredjeljivanja, borbe, žrtve*. Zagreb: Plejada; Gornja Stubica: Muzeji Hrvatskog zagorja.

75. Škiljan, Filip. 2010. „Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine“. *Scrinia Slavonica*. 10, 341 – 365.

76. Škiljan, Filip. 2009. „Odnos ustaške vlasti na Kalniku i u potkalničkom kraju prema Srbima, Židovima i Romima 1941. godine“, *Cris* 11 (1), 91 – 103.

77. Štambuk, Maja. 2000. „Romi u Hrvatskoj devedesetih“. *Društvena istraživanja*, 9 [2/3 (46/47)], 261 – 315.

78. Taradi, Josip. 1990. Dolazak u Međimurje, *Međimurje*, 17, 27 – 28.

79. Topić, Spomenka, Moslavac, Slavica. 2014. „Porijeklo i seobe Roma“. *Zbornik Moslavine*, 196-209.

80. Vlatković Dijana, Demir, Ljatif. 2019. *Hrvatsko-romski rječnik = Kroacijako-Romano alavari*. Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara“.

81. Vojak, Danijel. 2004. „Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske“. *Migracijske i etničke teme*, 20 (4), 447 – 476.

82. Vojak, Danijel. 2005. „Doprinos Franje Fanceva u proučavanju povijesti romskog stanovništva na prostoru Hrvatske“. *Društvena istraživanja*, 15, 3(77), 421 – 438.

83. Vojak, Danijel. 2015. „Romi u Hrvatskoj od 1990-ih do danas: marginalna skupina ili…“, u: *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina - europski izazovi*, ur. Ljiljana Dobrovšak; Ivana Žebec Šilj. Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, 195 – 214

84. Vojak, Danijel. 2016. „Osvrt na izložbu „Romi u koncentracijskom logoru Jasenovac“ autora Ive Pejakovića u Javnoj ustanovi Spomen-područje Jasenovac 2016. godine“. *Historijski zbornik,* 69 (2), 608 – 610.

85. Vojak, Danijel. 2017a. „Počeci hrvatske romologije: Od Filipa Ivana Vezdina do Franje Fanceva“. *Studia ethnologica Croatica*, 29 (1), 385 – 406.

86. Vojak, Danijel. 2017b. „Roma Holocaust in Croatia: from marginalization to formal recognition and commemoration“, u: *Beyond the Roma Holocaust: From Resistance to Mobilisation*, ur. Thomas M. Buchsbaum, Sławomir Kapralski. Krakow: Österreichische Botschaft Warschau ; Taiwpn Universitas, 131 – 149.

87. Vojak, Danijel. 2018a. „Zaboravljene žrtve Drugog svjetskog rata ili o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941. – 1945“. U: J*asenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revionizam*, ur. Andriana Benčić, Odak, Stipe ; Lučić, Danijela (Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 245 – 284.

88. Vojak, Danijel. 2018b. „Komemoracija romskih žrtava Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Hrvatskoj, 1945. – 1991.“. *Zgodovinski časopis* 72 (3-4), 440 – 461.

89. Vojak, Danijel. 2018c. „Komemoracija romskih žrtava Drugog svjetskog rata u Republici Hrvatskoj“, u: Монографија „Страдање Срба, Јевреја, Рома и осталих на територији бивше Југославије“ настала је као резултат

рада истоимене Пете научне конференције са међународним учешћем одржане 26. јануара 2018. године у Београд, ur. Života Radosavljević; Vječeslav Solovjev; Olja Arsenijević. Београд: Факултет за пословне студије и право у Београду; Факултет за стратешки и оперативни менаџмент Универзитета „Унион-Никола Тесла“ у Београду; Музеј жртава геноцида, 337 – 357.

90. Vojak, Danijel, Tomić, Filip, Kovačev, Neven. 2019. “Remembering the ‘Victims of Fascist Terror’ in the Socialist Republic of Croatia, 1970–1990”, *History and Memory* 31 (1), 118 – 150.

91. Vojak, Danijel, Nagradić Habus, Sunčica. 2020. *Genocid nad Romima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945. = Roma genocide in the independent State of Croatia 1941 – 1945.* Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara“.

92. Zimmermann, Michael. 2012. „Nacionalsocijalističko rješenje ‘ciganskog pitanja’ od 1933. do 1945“, *Europski glasnik*, 17 (17), 815 – 827.

Contemporary scientific research on the history of the Roma in the Republic of Croatia

Abstract

The first Croatian scientific papers on the history of the Roma were published at the end of the 18th Century, but a systematic scientific study of Roma history began in the mid-1980s. At that time, the research was mostly focused on researching the suffering of the Roma in the Second World War in the area of the Independent State of Croatia. In this research it is showed that during the Republic of Croatia the level of scientific study of Roma history was improved. Such “progress” in research has certainly been driven by better regulation of the legal status of Roma in this period, when they are for the first time in Croatia recognized as a national minority. Also, it is important to point out the work of Roma political representatives and Roma NGOs in initiating the projects about a better understanding of their own history. This was especially evident in the publication of publications related to the culture of remembrance of the Roma suffering in the Second World War. An additional level in the research of Roma history is given in the context of publishing translations of numerous scientific publications on Roma history and setting up exhibitions on the same topic.

Keywords: *Roma, history, Republic of Croatia, historiography*

Gabrijela Kryeziu
Ured saborske zastupnice Ermine Lekaj Prljaskaj
kryeziu.gabriela@gmail.com

Davor Perkov
Libertas međunarodno sveučilište, Zagreb
dperkov@libertas.hr

Utjecaj albanske zajednice na gospodarske aktivnosti u Republici Hrvatskoj

Stručni rad

Sažetak

Dominantni razlozi migracija stanovništva sa svojih matičnih ognjišta ekonomske su i socijalne prilike najčešće u ratnim ili poratnim okolnostima. Poštujući zakone države u kojoj nastavljaju svoj životni put, migranti prihvaćaju uvjete i mogućnosti zapošljavanja, a ekonomsku, političku i emocionalnu podršku ostvaruju unutar svoje nacionalne zajednice. U Republici Hrvatskoj priznate su 22 nacionalne zajednice, odnosno nacionalne manjine, čija su prava definirana Ustavnim zakonom. Time je ovim skupinama hrvatskih državljana potvrđeno pravo na očuvanje svojih etničkih, jezičnih, kulturnih i/ili vjerskih obilježja. Tako nacionalne manjine na specifičan i nenadomjestiv način pridonose bogatstvu i raznolikosti hrvatskog gospodarskog, političkog, kulturnog i društvenog života. Predmet rada je analiza gospodarskih aktivnosti Albanaca kao jedne od najbrojnijih manjina u Republici Hrvatskoj. Cilj rada je utvrditi načine djelovanja i sfere utjecaja albanske nacionalne manjine na gospodarske aktivnosti u Republici Hrvatskoj. U radu se obrađuje gospodarska suradnja naše države s Republikom Albanijom i Republikom Kosovo te se utvrđuje doprinos onih grana domaćeg gospodarstva kojima se dominantno bave albanski poduzetnici. U tom kontekstu analiziraju se aspekti tradicionalnog načina funkcioniranja albanske zajednice, nacionalnog karaktera, etičnosti u ponašanju i obavljanju poslova, kao i buduće uloge albanske manjine u suvremenom hrvatskom društvu.

Ključne riječi: *nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj, albanska zajednica, gospodarske aktivnosti*

Uvod

Prema definiciji iz *Ustavnog zakona* o pravima nacionalnih manjina iz 2002. godine, tj. prema članku 5. navedenog Ustavnog zakona, nacionalna manjina je „skupina hrvatskih državljana čiji su pripadnici tradicionalno nastanjeni na teritoriju Republike Hrvatske, a njeni članovi imaju etnička, jezična, kulturna i/ili vjerska obilježja različita od drugih građana i vodi ih želja za očuvanjem tih obilježja".

U Republici Hrvatskoj priznate su 22 nacionalne manjine: Albanci, Austrijanci, Bošnjaci, Bugari, Crnogorci, Česi, Mađari, Makedonci, Nijemci, Poljaci, Romi, Rumunji, Rusi, Rusini, Slovaci, Slovenci, Srbi, Talijani, Turci, Ukrajinci, Vlasi i Židovi.

Cilj je ovog rada analizirati gospodarske aktivnosti Albanaca kao jedne od najbrojnijih manjina u Republici Hrvatskoj te razmotriti načine djelovanja i sfere utjecaja albanske nacionalne manjine na gospodarske aktivnosti u Republici Hrvatskoj. Isto tako radom se razmatra doprinos albanskih poduzetnika u granama domaćeg gospodarstva kojima se dominantno bave, kao i utjecaj ovog doprinosa na gospodarsku suradnju naše države s Republikom Albanijom i Republikom Kosovo.

U tom kontekstu analiziraju se aspekti tradicionalnog načina funkcioniranja albanske zajednice, nacionalnog karaktera, etičnosti u ponašanju i obavljanju poslova, kao i buduće uloge albanske manjine u suvremenom hrvatskom društvu.

Albanska zajednica u Republici Hrvatskoj

Albanci (alb. Shqiptarët, Shqiptarët) su indoeuropski narod nastanjen u Albaniji i susjednim područjima Makedonije i Kosova, te u Crnoj Gori i Grčkoj. Albanci su jedan od najstarijih suvremenih naroda nastanjen na zapadnom području jugoistočne Europe i balkanskog poluotoka. Naziv Shqiptari došao je od Shiqiponja' što znači orao. Ostali nazivi, danas manje u upotrebi, bili su Arbanasi i Arnauti (kod Turaka, kasnije ga preuzimaju i Srbi) i Arvaniti u Grčkoj. Prve arbanaške obitelji naselile su se 1726. i 1733. godine u Hrvatskoj kod Zadra, gdje se ime Arbanasi očuvalo do danas. (Lekaj Prljaskaj, 2020.)

Prema procjenama dobivenim analizom popisa stanovništva pojedinih država, oko 40 % Albanaca (2.300.000) živi u Albaniji, 20 % (1.588.257) živi ih na Kosovu te oko 18 % u Sjevernoj Makedoniji (509.083) i na jugozapadu Crne Gore (30.439). Oko 22 % raseljeno je, tj. živi u dijaspori. Albanske zajednice postoje u mnogim zemljama diljem svijeta, a u Europi najbrojnije zajednice su u Turskoj (1.300.000), Grčkoj (443.550), Italiji (482.627), Švicarskoj (200.000), Njemačkoj (300.000) te Hrvatskoj (17.513).

Albanski narod govori albanskim jezikom koji ima dva glavna dijalekta: *geg i tosk*. Pretežno su islamske vjeroispovijesti, oko 55 %, dok su kršćani sa značajnim postotkom od oko 40 % (25 % pravoslavne vjeroispovijesti, 15 % rimokatoličke i grkokatoličke), ateista je oko 5 %.[1]

Migracije albanskog stanovništva događaju se uglavnom nakon II. svjetskog rata te potom početkom 90-ih godina 20. st., za vrijeme ratova na području bivše Jugoslavije. Zbog ekonomskih i socijalnih razloga brojni Albanci bili su prisiljeni napustiti svoje domove te krenuti „trbuhom za kruhom“ u razvijenije i ekonomski prosperitetnije krajeve, tako da dolaze u naprednije dijelove tadašnje zajedničke države, pa tako i s Kosova i iz Zapadne Makedonije dolaze na područje Republike Hrvatske.

Raspadom SFRJ-a 90-ih godina 20. st. te osamostaljenjem Hrvatske članovi albanske zajednice u Republici Hrvatskoj postaju pripadnici priznate nacionalne manjine čije su matične države Albanija, Kosovo, Crna Gora (osamostaljenje 21. svibnja 2006. g.) i Sjeverna Makedonija (osamostaljenje 8. rujna 1991. g.).

Proglašenje Makedonije unitarnom državom te nacionalnom državom makedonskog naroda izazvalo je otpor albanske manjine što je konstanta do danas (Bilandžić, 81), a sukobi oko prava i razine autonomnosti albanske manjine iskazali su se u etničkim tenzijama, nasilnim prosvjedima koji su kulminirali 2001. godine. Sukob se prekinuo potpisivanjem Ohridskog sporazuma pod međunarodnim pritiskom, gdje albanski jezik postaje službeni jezik u Sjevernoj Makedoniji.

Već u posljednjem desetljeću postojanja Jugoslavije uočen je porast broja Albanaca u ukupnom stanovništvu tadašnje Hrvatske, što je vidljivo prema podacima Državnog zavoda za statistiku RH (www.dzs.hr). Naime, godine 1981. u Hrvatskoj je živjelo 6006 Albanaca, a 1991. godine 12.032. Nakon osamostaljenja Hrvatske (8. listopada 1991.) broj Albanaca se neprekidno povećava te tako 2001. g. iznosi 15.082, a 2011. g. 17.513.

Prema posljednjem *popisu stanovništva iz 2011. godine* u Hrvatskoj živi 17.513 Albanaca. Dok su, primjerice, češka i mađarska nacionalna manjina koncentrirane u gradovima Daruvar i Beli Manastir, istovremeno se pripadnici albanske i romske nacionalne manjine nalaze širom Republike Hrvatske. Privlačna odredišta za Albance u Republici Hrvatskoj su obalne destinacije ili glavni grad, a stara albanska poslovica kaže: „Kad se preselite, ili idite do kralja ili do mora“.

[1] Prema službenom popisu stanovništva gore navedenih država koji je detaljno dat u poglavlju „Albanska zajednica u Republici Hrvatskoj“, nalaze se u poglavlju *Internetski izvori* pod točkama 1.,2.,4.,11.,16.,17.,18.,19. te 20.

Nadalje, premda u svakoj od županija živi preko 100 pripadnika zajednice, gotovo polovica (49,6 %) Albanaca u Hrvatskoj živi u Gradu Zagrebu, Zagrebačkoj, Primorsko-goranskoj i Istarskoj županiji (Državni zavod za statistiku, 2021.). Vjerojatno je broj Albanaca u Republici Hrvatskoj nešto veći od broja koji možemo pronaći u statističkim izvješćima.

Budući da se mlađi pripadnici albanske zajednice često prilikom popisa stanovništva izjašnjavaju kao pripadnici većinskog hrvatskog naroda, time gube svoje pravo glasovanja kao pripadnici određene nacionalne manjine. To pitanje je posebice uočljivo kod izbora za predstavnika nacionalnih manjina u Hrvatskom saboru te prilikom manjinskih izbora za Vijeća i pripadnike albanske nacionalne manjine jer pravo glasovanja na tim izborima imaju samo deklarirani pripadnici nacionalne manjine.

Pripadnici manjine uvijek su čvrsto emotivno povezani sa svojom nacionalnom maticom i njenom državom. Odnos manjine prema matici je afektivan, a takav je i prema matičnoj nacionalnoj državi. Primjerice, u Švicarskoj se Albanci profesionalno i obiteljski čvrsto oslanjaju na druge pripadnike svoje etničke grupe, a u etničkoj zajednici nalaze ekonomsku i emocionalnu podršku te zajedno provode slobodno vrijeme (Dahinden, 2005:200).

Država u kojoj pripadnici manjine žive moraju osigurati slobodno povezivanje pripadnika manjina s matičnim narodom i institucijama države njihova naroda. Važno je razlikovati pojmove manjinski narodi i nacionalne manjine. O toj razlici S. Tatalović piše na sljedeći način: „Manjine, ako su nacionalne, u normalnim uvjetima u povoljnijem su položaju od manjinskih naroda jer su obično povezane s jednom stranom državom koja ima određeni interes za njihovu sudbinu, a postojanje matične države omogućava i njihovo formalno postojanje i podršku“ (Tatalović, 1997;28).

Kao ilustraciju može se navesti primjer romske nacionalne manjine. Romi nemaju svoju matičnu državu, ali im je u Republici Hrvatskoj priznat status. Zato sustav manjinske zaštite mora osigurati uvjete prije svega za ravnopravnost građana, a onda i pravo na školovanje na manjinskom jeziku i pismu. Uspješnost sustava manjinske zaštite mjeri se integriranošću pripadnika manjine u društvo, ostvarivanjem temeljnih prava na ravnopravnost i sudjelovanje u društvu, jednak pristup zaposlenju, kako u privatnom tako i u javnom sektoru.

Također bitno je istaknuti utjecaj kulture, politike, vjere i nacionalnog identiteta pripadnika manjinske zajednice. Jezik je jedno od najvažnijih obilježja nacionalnog identiteta, a kod Albanaca jezik je imao odlučujuću ulogu u formiranju nacionalne posebnosti. Iako je albanski jezik dio indoeuropske porodice jezika, njegova posebnost u odnosu prema slavenskim jezicima i grčkom jeziku je bila toliko snažna da i konfesionalne razlike koje su zastupljene kod Albanaca nisu predstavljale prepreku prilikom formiranja Albanaca u jednu zajednicu.

Albanci su iz tog razloga posebno vezani za svoj materinji jezik, tako da se on njeguje u krugu obitelji, ali se nastoji i djecu uključivati u različite edukacijske programe koji se odvijaju na albanskom (manjinskom) jeziku.

Primjerice, možemo navesti da su popularni programi učenja albanskog jezika tijekom vikenda i praznika koje organiziraju udruge, ali i omogućuju zakoni Republike Hrvatske – učenje jezika po programu C. Prema podacima Knjižnice Grada Zagreba, u okviru Knjižnice Bogdana Ogrizovića od 1994. godine djeluje i Središnja knjižnica Albanaca u Hrvatskoj (albanski: Biblioteka Qendrore Shqiptare).

Unija Albanaca, Albanska katolička misija, Forum albanskih intelektualaca, Shkednija, Klub albanskih studenata u Zagrebu spadaju među najstarije udruge koje su vezane za pripadnike albanske nacionalne manjine. I među nacionalnim manjinama postoje razlike u stupnju organiziranja, a iz toga možemo zaključiti da snažniji utjecaj u hrvatskom društvu imaju nacionalne manjine koje imaju bolju organizaciju unutar svojih redova i to je posebno vidljivo protokom vremena.

Pored vijeća i predstavnika, nezaobilazno tijelo vezano uz nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj jest Savjet za nacionalne manjine koji funkcionira kao koordinacijsko tijelo koje omogućuje poboljšanje položaja i ugleda nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj. Sukladno zakonu, Savjet ima posebnu ulogu u procesima razmatranja, predlaganja, utvrđivanja i rješavanja pitanja koja su vezana za zaštitu prava i sloboda nacionalnih manjina (Babić 2011).

Distribucija financijskih sredstava za rad manjinskih udruga organizira se uglavnom preko Savjeta za nacionalne manjine, a ta sredstva su predviđena u rashodovnom dijelu proračuna. Pišući o gospodarskoj aktivnosti primarno smo ipak usredotočeni na prihodovni dio proračuna, tj. način na koji pripadnici albanske nacionalne manjine svojim radom i potrošnjom pridonose punjenju hrvatskog državnog proračuna.

Velik broj mladih pripadnika albanske manjine nastavlja obiteljski posao i teži tome da se održi tradicija obiteljskog poduzetništva. Zbog vala imigranata u Europi manjinsko poduzetništvo postaje sve važniji element društvenog i gospodarskog aspekta života u europskim gradovima.

Budući da iseljenici imaju slabije mogućnosti zapošljavanja izvan matičnih država zbog nepoznavanja jezika, običaja i zakona, velik broj iseljenika pokreće vlastita poduzeća koja su utemeljena na iskustvima i znanjima iz domovine. Dakle, manjinska ili etnička poduzeća imaju bitnu ulogu u gospodarstvu jer ona popunjavaju praznine na tržištu, osiguravaju nove proizvode i usluge, oživljavaju zaboravljene obrte, spajaju različite kulture te su takva poduzeća najbolji primjer suživota lokalnog stanovništva.

Dovoljno je napraviti jednu svojevrsnu neformalnu anketu šetnjom kroz centar grada Zagreba kako bismo uočili da je većina zlatarnica, pekara, ugostiteljskih objekata u vlasništvu pripadnika albanske nacionalne manjine.

Da se na tom planu mijenjaju stvari govori nam i jedna druga vrsta neformalne ankete pa tako, pokrenemo li bilo koju radijsku stanicu, velika je mogućnost da ćemo naići na hit-pjesmu jedne od svjetski popularnih pjevačkih zvijezda albanskog podrijetla kao što su Rita Ora, Dua Lipa, Era Istrefi, Bebe Rexha.

Iz ovoga je vidljivo da se u tradicionalnom društvu poput albanskog, s procesima globalizacije uključivanja albanskog naroda u šire svjetske okvire, dešavaju dramatične promjene.

Gospodarska suradnja Republike Hrvatske i Republike Albanije

U ovom poglavlju prikazan je početak diplomatskih odnosa Republike Hrvatske i Republike Albanije te su prikazani podaci gospodarske suradnje između Republike Hrvatske i Republike Albanije kroz robnu razmjenu, turizam te kapitalne infrastrukturne projekte.

Prema podacima sa službene stranice *Ministarstva vanjskih i europskih poslova Republike Hrvatske*, diplomatski odnosi između Republike Hrvatske i Republike Albanije uspostavljeni su u kolovozu 1992. godine koji su još više učvršćeni „Izjavom o strateškom partnerstvu između Republike Hrvatske i Republike Albanije“ iz 2018. godine. Nakon uspostave diplomatskih odnosa dviju država potpisan je cijeli niz bilateralnih sporazuma o uspostavljanju suradnje za mnoge djelatnosti, a koji su otvorili mogućnosti zajedničkog rada u mnogim sektorima sustava upravljanja državama od gospodarske i kulturne suradnje, obrazovanja, turizma, zaštite granica, pomorskog prometa, medicinske i zdravstvene skrbi, poljoprivrede, upravljanja kriznim situacijama i dr.

Djelotvorna gospodarska suradnja dviju država omogućena je potpisivanjem „Sporazuma o gospodarskim bilateralnim odnosima između Vlade Republike Hrvatske i Vlade Republike Albanije“, koji je stupio na snagu 1997. godine te kontinuiranim radom Zajedničke međuvladine hrvatsko-albanske komisije za gospodarsku suradnju.

Prema podacima *Odbora za gospodarstvo Hrvatskog sabora,* a prema *Državnom zavodu za statistiku Republike Hrvatske* robna razmjena između Republike Hrvatske i Republike Albanije u odnosu na 2017., robna razmjena je u 2018. povećana za 10,0 % i iznosi 67,6 mil. eura. Hrvatski izvoz iznosi 60,6 mil. eura (povećanje za 9,6 %), uvoz 7,0 mil. eura (povećanje za 13,9 %).

Ulaganja u Republiku Hrvatsku iz Republike Albanije od 2012. do kraja rujna 2018. iznose 0,23 milijuna EUR, a iz Republike Hrvatske ulaganja u Republiku Albaniju od 1995. do kraja lipnja 2018. iznose 20,7 milijuna EUR. Za turistički sektor podaci navode da je u 2018. godini Hrvatsku posjetilo 24.627 albanskih turista (povećanje za 1,5 % u odnosu na 2017.). Oni su ostvarili 60.507 noćenja (povećanje za 20,0 %).

Ovaj trend porasta dolazaka albanskih turista je nastavljen i u 2019. g. ostvarenjem dolazaka 27.065 albanskih turista (dodatno povećanje od 1,1 % u odnosu na 2018.), no broj noćenja u 2019. je ostao na razini ostvarenja iz 2018. g. – 59.560 noćenja (Odbor za gospodarstvo, Hrvatska turistička zajednica).

Tradicionalno albanski gosti najviše posjećuju dubrovačko područje, ali u ponudama turističkih agencija pojavljuju se i posjete Zagrebu, Zadru, Splitu itd. Brojni Albanci koji žive i rade na sjeveru Italije također su u tranzitu preko Hrvatske na putu u Albaniju. Dio Jadransko-jonske autoceste kroz Republiku Hrvatsku iznosi 455 km. (Hrvatska turistička zajednica)

Za nastavak izgradnje autoceste prema Dubrovniku i nastavak Jadransko-jonskog koridora prema jugu, prostornim planovima definirana su dva koridora. Jonsko-jadranski plinovod (Ionian-Adriatic Pipeline - IAP) zajednički je projekt Albanije, Crne Gore, BiH i Hrvatske kojim se planira osigurati diversifikaciju energetskih izvora i dovesti plin iz Azerbajdžana na prostor srednje i jugoistočne Europe.

Projekt IAP temelji se na ideji povezivanja postojećeg plinskog transportnog sustava Hrvatske preko Crne Gore i Albanije (za BiH izgradit će se odvojak) s Transjadranskim plinovodnim sustavom (Trans-Adriatic pipeline – TAP). To je dio južnog plinskog koridora i proteže se od tursko-grčke granice, Grčke, Albanije do Italije. Realizacija radova na TAP-u očekuje se do 2020. godine. Razvoj projekta IAP-a vodi Plinacro d.o.o. Izgradnja Jadransko-jonskog koridora je značajan projekt na području cestovne infrastrukture te predstavlja projekt od zajedničkog interesa za sve zemlje u susjedstvu.

Hrvatske i albanske institucije imaju dobru komunikaciju, a to potvrđuju brojni projekti i suradnje na lokalnom nivou. Cilj je projekta Europske unije „Upravljanje morskim i obalnim onečišćenjem s ciljem povećanja sigurnosti na moru i u lukama sukladno Pomorskom pravu i politici Europske unije“ sprečavanje rizika i upravljanje kriznim stanjima kako bi se smanjio rizik zagađenja morskog okoliša i jačanje sposobnosti Albanije da reagira na ekološke i tehnološke opasnosti uzrokovane nezgodama na moru.

Gospodarska suradnja Republike Hrvatske i Republike Kosovo

U ovom poglavlju prikazani su podaci o sklopljenom Ugovoru između Vlade Republike Hrvatske i Vlade Republike Kosova, gospodarske suradnje između Republike Hrvatske i Republike Kosovo kroz robnu razmjenu, utjecaj dijaspore te turizam.

Ugovor između Vlade Republike Hrvatske i Vlade Republike Kosovo o gospodarskoj suradnji sklopljen je u Zagrebu 7. studenoga 2012. godine. Ovim Ugovorom otvorile su se mogućnosti suradnje dviju država u pogledu razvoja industrijskih i gospodarskih odnosa, posebno u sljedećim područjima: strojarstvo, energetska i elektronska industrija, infrastruktura, poljoprivreda i prehrambena industrija, suradnja između malih i srednjih poduzetnika, kao i u ostalim područjima gospodarske i industrijske suradnje koja se mogu dogovoriti. (Uredba o objavi Ugovora između Vlade Republike Hrvatske i Vlade Republike Kosova o gospodarskoj suradnji).

Prema podacima *Odbora za gospodarstvo Hrvatskog sabora*, robna razmjena između Republike Hrvatske i Republike Kosovo te ukupna vanjskotrgovinska razmjena u 2018. iznosila je 77,1 milijuna eura (21,4 % više u odnosu na isto razdoblje u 2017. godini). Izvoz je iznosio 74,6 milijuna eura (20,8 % više), a uvoz je iznosio 2,5 milijuna eura (42,5 % više).

Najznačajniji izvozni proizvodi iz Republike Hrvatske u Republiku Kosovo za 2018. godinu bile su: cigare, cigarillosi i cigarete od duhana ili nadomjestaka duhana; juhe, uključujući i mesne i pripravke za njih; homogenizirane mješavine dvaju ili više osnovnih sastojaka; žive životinje, vrste goveda; organska površinsko aktivna sredstva (osim sapuna); površinski aktivni pripravci, pripravci za pranje; crijep, dijelovi i pribor za dimnjake, ukrasi i ostali proizvodi za građevinarstvo.

Najznačajniji uvozni proizvodi iz Republike Kosovo u Republiku Hrvatsku u 2018. godini bili su: vino od svježeg grožđa, uključujući pojačana vina, listovi, filmovi, folije i vrpce od plastičnih masa, željezni ili čelični neelektrično grijani radijatori za centralno grijanje i njihovi dijelovi, insekticidi, herbicidi, sredstva protiv klijanja, sredstva za reguliranje rasta biljaka.

Ulaganja Republike Hrvatske na Kosovu od 2006. godine do kraja rujna 2018. godine iznose 0,9 milijuna EUR, a ulaganja iz Kosova u Republiku Hrvatsku od 2008. do 2018. godini iznose 0,98 milijuna EUR. (Odbor za gospodarstvo).

Također, vrlo je bitno istaknuti i doprinos dijaspore na gospodarstvo Republike Kosovo. Naime, novac koji se zaradi u tuđini kasnije se ulaže i u matičnim zemljama te se suvremeni albanski autori bave pitanjima migrantskih ekonomskih doprinosa prema Kosovu. Naglašavaju da svaki treći Albanac iz Kosova živi i radi izvan domovine te da svaka obitelj ima barem jednog člana u iseljeništvu (Paca 2015), te su Albanci na prostoru Hrvatske istraživani u okviru nacionalnih manjina Zagreba (Babić et al. 2011) i transnacionalnih praksi (Kuti i Božić 2016).

Prema podacima *Hrvatske turističke zajednice Republike Hrvatske*, Hrvatsku je 2018. posjetilo 14.167 kosovskih turista, što je povećanje od 14,5 % u odnosu na 2017. godinu, ostvareno je 46.248 noćenja (16,7 %). Također Hrvatska je tranzitna zemlja za putnike koji putuju iz središnje Europe prema Kosovu i Albaniji, posebice u ljetnim razdobljima, te oni koriste hrvatske autoceste i prenoćišta diljem Hrvatske za odmor prilikom putovanja do krajnjeg odredišta. Ovaj trend porasta dolazaka kosovskih turista je nastavljen i u 2019. g. ostvarenjem 15.552 dolazaka kosovskih turista, dok je broj ostvarenih noćenja kosovskih turista bio 39.384, što je blagi pad u 2019. g. (Državni zavod za statistiku 2019.)

Nakon neuspjelog pokušaja članstva u INTERPOL-u, za što Kosovo krivi Srbiju, Vlada Kosova, dana 21.11. 2018. g. podigla je carine na uvoz proizvoda iz Srbije i BiH za 100 % (nakon prvotno uvedenih 10 %). Tadašnji premijer Ramush Haradinaj ovu je mjeru pojašnjavao činjenicom da Srbija čini sve da blokira put Kosova u EU, kao i članstvo u međunarodnim organizacijama te ostaje čvrsto pri stavu da će se carine ukinuti tek kad Srbija prizna Kosovo. Ova odluka ostavila je negativne posljedice za slobodno tržište.

Albanski poduzetnici u Republici Hrvatskoj

Dalje u tekstu daje se pregled doprinosa albanskih poduzetnika kroz zanate filigranstva i pekarstva, kao ogledne primjere utjecaja albanske zajednice na gospodarske aktivnosti u Republici Hrvatskoj.

Poslovi Albanaca u njihovim matičnim zemljama povezani su s prirodnim resursima prostora na kojem su živjeli, tako da su se uglavnom bavili poljoprivrednom djelatno**šću**, rudarstvom i obradom metala. Dolaskom u svoje nove domovine počinju se baviti poduzetništvom. Tradicionalno poslovi albanskih poduzetnika su zlatarstvo, filigranstvo, pekarstvo, slastičarstvo, ugostiteljstvo i trgovina. Albanci porijeklom s Kosova većinom se bave zlatarstvom, filigranstvom, pekarstvom i ugostiteljstvom, dok se Albanci porijeklom iz Zapadne Makedonije uglavnom bave slastičarstvom, posebice u sezonskom razdoblju.

Doprinos albanskih poduzetnika u filigranstvu

Zanat filigranstva, tradicionalna tehnika izrađivanja nakita, postala je veoma poznata u Hrvatskoj, ali i u svijetu. Prepoznatljivost zanata albanskih zlatara prikazana je kroz povijesnu pozadinu i aktualne trendove te opiranje jednostavnijoj izradi jeftinijeg nakita.

Povijesna pozadina filigranstva

Prema Hrvatskoj enciklopediji definicija filigrana glasi: „Tehnika uporabe finih srebrnih i zlatnih žica za izradbu ornamentalnih motiva, često kombiniranih s malim kuglicama. Tom se tehnikom izrađuje uglavnom nakit (naušnice, ogrlice, narukvice) i veći predmeti (kopče, križevi, korice za rukopise)“. Ta je tehnika bila poznata već u antičkoj Grčkoj i Rimu, a vrhunac je dosegnula u Bizantskom carstvu (od VI. do XII. st.).

Važno je napomenuti da su prostori današnje Albanije i Kosova pripadali u tom razdoblju Bizantskom carstvu. Na arheološkim nalazištima u regijama na području Kosova, u pokrajini Mirdite, Lume i Mat pronađene su peći za obradu metala koje su datirane iz ilirskih vremena. Time je dokazano da obrada plemenitih metala na Kosovu postoji u kontinuitetu još od antičkih vremena.

Na arheološkim nalazištima pronađeni su metalni predmeti koji su služili kao oružje i oruđe te predmeti koji predstavljaju umjetnički nakit poput ogrlica, naušnica i narukvica. Već ranije spomenuto je da je bizantsko razdoblje predstavljalo vrhunac u tehničkom i umjetničkom smislu, a nastavno na ovaj period djelatnost filigranstva se očuvala i u kasnom srednjem vijeku, pa se tako prema jednom dokumentu iz 1385. godine (Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. vol. II) navodi da su trgovci iz Drača (alb. Durrës) odlazili prodavati srebrne predmete i nakit u Ragusu (današnji Dubrovnik).

Prvi pronađeni esnaf (organizacijska jedinica obrtnika u Osmanskom carstvu) u Albaniji je esnaf srebrnara grada Elbasana, koji je djelovao od 1662. do 1900. godine. Tada se kao najveći obrtnički centri navode gradovi Skadar, Prizren, Berat i Voskopoja. Prvi albanski zanatlije obrađivali su srebro tehnikom filigrana i savat (mješavina srebra, bakra, olova i sumpora) za potrebe ukrasa na oružju (Mitrushi 1977).

Ovo je potpuno razumljivo uzmemo li u obzir činjenicu da je albansko društvo u tom vremenu prvenstveno organizirano prema običajima i tradiciji, a osobito se njegovao ratnički i viteški svjetonazor. Procjenjuje se da je u 17. stoljeću obrada metala činila 17 % svih obrta u navedenim gradovima. Tada su u Prizrenu osnovane prve zanatske radnje obrade srebra, a bile su u vlasništvu obitelji Vuçaj i Shahta (Shkodra 1977) te obitelji Bashota, Shiroka, Shahini, Bisaki, Bytyqi, Lleshdedaj, Spaqi, Gashi, Pali, Qivlaku, Domniku, Perolli, Simoni itd. (Xhemili 2016).

Filigran, kao što vidimo na fotografiji, rad je cijenjenog zagrebačkog filigrana iz zlatarne „Gjoni“.

Izvor: https://www.zlatarna-jozef-gjoni.hr/nakit/srebrni-nakit/filigran/narukvice-hr-2/srebrna-narukvica-filigran-2/ (pristupljeno 18. veljače 2021.)

Slika 1. Filigranska narukvica od srebra.

Zanimljivo je napomenuti da se i danas potomci ovih obitelji bave zanatom svojih predaka pa su tako u Hrvatskoj poznate zlatarnice u vlasništvu obitelji Gjoni, Bashota, Široka, Bisaku, Shahini, Lleshedaj, Dedaj, Gjini, Kaqinari… Tijekom 17. i 18. stoljeća započelo je razdoblje ubrzanog razvoja i procvata zlatarskih radionica pa su tada u gotovo svim albanskim gradovima postojale takve radionice. Na primjer, Elbasan je u prvoj polovici 17. stoljeća imao 13 manufaktura nakita, a krajem tog stoljeća taj broj je iznosio 60 manufaktura. Istovremeno je u Skadru bilo više od 100 takvih manufaktura.

Formiranjem južnoslavenske države 1918. godine, hrvatski etnički i povijesni prostori su se po prvi put našli u zajedničkoj državi s prostorima koje naseljavaju i pripadnici albanskog naroda (Kosovo, Sjeverna Makedonija i Crna Gora). Treba napomenuti da je država Albanija formirana 1913. godine, a izvan te države ostalo je preko 50 % Albanaca, s time da su najprosperitetniji i najznačajniji gradovi u kojima su živjeli Albanci početkom 20. stoljeća bili Prizren i Skopje, koji su nakon Prvog balkanskog rata ušli u sastav Kraljevine Srbije, a potom u sastav Kraljevine SHS.

Ova teritorijalna povezanost pospješila je migracijske procese doseljavanja Albanaca u Hrvatsku, osobito u periodu nakon Drugog svjetskog rata. Gospodarski prosperitet, povezan s razvojem turizma na jadranskoj obali, bio je osobito privlačan motiv za doseljavanje Albanaca u obalne dijelove Hrvatske i pokretanje filigranskog zanata u novoj okolini.

Još jedan značajan faktor za uspješno pokretanje filigranske djelatnosti u Istri bila je činjenica da su neposredno nakon Drugog svjetskog rata pripadnici talijanske zajednice (a među njima i brojni zlatari i filigranisti) bili prisiljeni napustiti svoj istarski zavičaj (Dota 2010).

Talijanska zajednica je sve do kraja Drugog svjetskog rata bila dominantna u urbanom stanovništvu zapadnog dijela poluotoka Istre, a nakon što je Italija poražena u tom velikom ratnom sukobu, talijansko stanovništvo Istre je bilo prinuđeno da u velikom broju napusti svoja vjekovna ognjišta, a među njima i znatan broj vrlo talentiranih obrtnika i poduzetnika. O migracijama Albanca u Istru 80-ih godina 20. st. znanstveno se bavi povjesničar dr. Rory Archer, koji u svojem djelu detaljno istražuje unutarnje jugoslavenske albanske migracije (University Konstanz).

Taj vakuum ispunili su albanski obrtnici koji i danas imaju svoje radnje u centrima pojedinih istarskih gradova (Umag, Poreč, Rovinj, Pula, Medulin). Stalno povećanje cijene sirovine bitno otežava poslovanje jer su zlatari u stalnim potragama za dodatnim uštedama kako bi održali maloprodajnu cijenu nakita u prihvatljivim okvirima. U nastavku rada pokušava se prikazati aktualno stanje i trendovi u filigranstvu.

Aktualno stanje i trendovi u filigranstvu

Vrijedno je zapaziti da su se u posljednjih trideset godina promijenili trendovi u poimanju luksuznih predmeta koji predstavljaju prestiž. Osamdesetih godina vrlo popularni bili su hitovi kao što su pjesme „Kadenu si mi dao“ u izvedbi pjevačice Maje Odžaklijevske, „Dalmatinac nosi lančić oko vrata“ u izvedbi Miše Kovača ili „Prsten i zlatni lanac“ u izvedbi Hari Mata Harija.

U današnjem vremenu, naročito mlađim generacijama, znak luksuza predstavljaju najnoviji tehnološki aparati (iPhone, iPod, Samsung, watch uređaji) ili takozvana markirana odjeća i obuća o čemu nam svjedoče i hitovi u kojima su opjevane poznate marke poput Balenciaga, Versace, Roberto Cavalli. Zlato danas ne predstavlja glavni objekt tezauriranja bogatstva, već su to bankovni računi, dionice, umjetničke slike…

Jedini vidljivi izuzetak simboličke vrijednosti zlatnih predmeta predstavljaju zlatni satovi marke Rolex. Može se primijetiti i još jedan trend uslijed kojeg je došlo do pada interesa za kupovinom zlatnog nakita, a to je sve veća ponuda takozvane bižuterije koja u mnogim slučajevima služi kao zgodan estetski nadomjestak, a kao imitacija je razumljivo mnogo jeftinija i pristupačnija širem krugu potrošača.

Brojni filigranisti negoduju u vezi lošijeg poslovanja te smatraju da im država nedovoljno pomaže. Naime, 1. listopada 1999. godine na inicijativu tadašnjeg predsjednika Republike Hrvatske Franje Tuđmana donesen je Zakon o posebnom porezu na luksuzne proizvode koji su se oporezivali po stopi od 30 posto. Ovaj Zakon donio je brojne negativne posljedice zlatarima. (Zakon o posebnom porezu na luksuzne proizvode NN 105/1999)

Doprinos albanskih poduzetnika u pekarskoj industriji

U ovom poglavlju prikazana je najzastupljenija djelatnost pripadnika albanske nacionalne manjine kroz povijesnu pozadinu, ali i današnji trendovi življenja i prehrane stanovništva.

Povijesna pozadina u pekarskoj industriji

Iako prema religijskoj strukturi većina pekara Albanaca u Republici Hrvatskoj dolazi iz muslimanskih obitelji, postoji i jedna brojčano manja, ali vrlo utjecajna grupacija pekara Albanaca katolika. Zanimljivo je da gotovo svi pripadnici ove zajednice potječu iz regije Has. Regija Hasi nalazi se na prostoru današnjeg Kosova i Albanije, a sastoji se od nekoliko sela iz kojih su potekli brojni pekari koji djeluju u Republici Hrvatskoj, ali i širom svijeta.

Kosovski dio poznat je pod nazivima Has ravnine (Hasi i rrafshit), Has Prizrena ili Has Đakovice, a albanski dio Hasi i Brisë ili Suhi Has (Hasi i thatë) (Bardhoshi 2004:99). Primjerice, procijenjeno je da je iz haških sela, Zyma i Damiana, 1947. godine na privremenom radu bilo oko 600 pekara (Filipović 1958:13 prema Tirta 2013:283).

Brojni istraživači (među njima i Vican) opazili su da se pripadnici albanske zajednice koji su istovremeno i katolici mnogo jednostavnije i brže integriraju u većinski katoličku hrvatsku sredinu, dok kod pekara muslimana taj proces ide mnogo sporije i uz brojne prepreke koje proizlaze iz religijske distance prema dominantnoj vjeri većinskog naroda.

Aktualno stanje i trendovi u pekarskoj industriji

Analizirajući organizacijsku strukturu pekara pripadnika albanske nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj, možemo uočiti da se dobrim dijelom tradicionalna obiteljska hijerarhijska struktura preslikava i na poslovnu strukturu u smislu upravljanja obiteljskim poduzetništvom. Nije posebno razdvojena vlasnička i upravljačka struktura. Primjerice otac, kao glava obitelji, istovremeno je direktor i vlasnik poduzeća dok su djeca zaposlenici i ne sudjeluju u kreiranju poslovne politike poduzeća.

Veliki pekarski lanci u Republici Hrvatskoj (Mlinar i Dubravica) dionička su društva, dakle društva kapitala u kojima je vlasnička struktura različita od menadžmenta poduzeća. Spomenuti lanci, a neki od njih danas imaju međunarodna predstavništva, imaju daleko više kapitala na raspolaganju koje mogu uložiti u dizerfikaciju proizvodnje te reklamiranje svojih proizvoda na tržištu. Čak se slučajnom posjetom može uočiti razlika u vrsti i broju pekarskih proizvoda koje danas možemo kupiti u albanskoj obiteljskoj pekari ili u jednoj pekari koja pripada lancu velikih pekarskih poduzeća.

Dok je ponuda u albanskim pekarama još uvijek uglavnom ograničena na proizvode od bijelog pšeničnog brašna te različite slastice, veliki lanci danas nude proizvode od različitih vrsta žitarica (raž, zob, heljda). Iako je bijelo pšenično brašno tijekom povijesti predstavljalo svojevrsni luksuz, danas je ono postalo dominantno. Međutim, isključivo konzumiranje proizvoda od ovog tipa žitarica pospješio je pojavu nekih bolesti koje postaju sve zastupljenije u cijelom svijetu - različite alergije, dijabetes, celijakija…

Sva ova medicinska iskustva ukazuju nam da bi moderni čovjek poput svojih predaka trebao koristiti raznovrsne namirnice u svojoj prehrani. Nasuprot ovome važno je istaknuti da pekare u vlasništvu pripadnika albanske nacionalne manjine još uvijek u pripravi proizvoda koriste tradicionalne recepture, bez uporabe aditiva i ostalih kemijskih pripravaka koji služe tzv. produljenju svježine pekarskih proizvoda te tako, čuvajući tradiciju, ujedno skrbe i o zdravlju svojih potrošača.

Smjernice i trendovi u budućnosti

Put kojim bi trebala kročiti albanska zajednica, ako želi zadržati ili čak i proširiti postojeći utjecaj na gospodarske aktivnosti u Republici Hrvatskoj, bio bi svojevrsni spoj tradicionalnih vrijednosti i modernog pristupa u poslovanju. Ovaj ekonomski recept pokazao se jako uspješan na jednom drugom kraju svijeta – u Japanu.

Razvijena radna etika, osjećaj odgovornosti i lojalnosti prema poduzeću, poštovanje društvene i obiteljske hijerarhije, samoprijekor i skromnost u svakodnevnom životu povezali su se u Japanu s najmodernijim tehničkim i tehnološkim dostignućima i tako stvorili jednu od najimpresivnijih ekonomija svijeta.

Neke odlike nacionalnog karaktera Albanaca mogu nas asocirati na vrijednosti prisutne u kolektivnom duhu japanskog naroda. Jedan od temeljnih postulata u funkcioniranju albanskog društva u prošlosti bio je koncept tzv. bese. Čak su pojedini znanstvenici naglašavali kako je „besa“ zapravo temelj albanskog identiteta i svojevrsna albanska nacionalna religija. Uglavnom, koncept „bese“ znači da se osoba mora pridržavati zadane riječi neovisno o bilo kakvoj štetnoj posljedici koja ga može zadesiti zbog održavanja te čvrste prisege.

Ovakav koncept blizak je načelu poštivanja dobre vjere u poslovanju i pridržavanja sklopljenih ugovora. Razumljivo je da ovakva etika poslovanja vodi izbjegavanju mučnih i dugotrajnih sudskih sporova, a time se posljedično destimulira razvoj odvjetničke profesije. U Zemlji Izlazećeg Sunca, koja nam svima može biti jedan daleki uzor, u zemlji od 126 milijuna stanovnika, tek se nekoliko tisuća njih bavi odvjetničkom profesijom.

U suvremenom hrvatskom društvu, s izrazito malim stupnjem povjerenja u pravosudne institucije, albanski poduzetnici zbog svoje vjernosti tradicionalnim načelima uživaju veliki ugled među poslovnim partnerima. Pripadnici albanske zajednice u Hrvatskoj poznati su kao poduzetnici koji preferiraju osnivati i voditi privatna obiteljska poduzeće u kojima su maksimalno angažirani svi članovi uže obiteljske zajednice.

S obzirom na profil tradicionalnih albanskih zanimanja, koji su analizirani u ovome radu, možemo reći da su za njihovo uspješno djelovanje potrebni marljivost, (samo)disciplina, ali i spremnost na upijanje novih znanja i vještina svih sudionika tog poslovnog projekta. Ipak, ova vrijednosna podloga mora biti nadograđena instrumentima suvremenog poslovanja.

Modernizacija proizvodnje, distribucija i oglašavanje nužni su ako albanski poduzetnici žele biti konkurentni na hrvatskom tržištu. Dobrodošle promjene već se uočavaju i na ovom planu pa tako i albanske pekare nisu ostale izolirane izvan općeg trenda modernizacije proizvodnje u prehrambenoj industriji.

Tako je proteklih godina došlo do značajnih investicija u nove strojeve koji skraćuju vrijeme potrebno za finalizaciju proizvoda, a istovremeno je došlo i do velikog zamaha u preuređenju interijera. Mnogi pekari opremili su svoje poslovne prostore najnovijom opremom, a zahvaljujući procvatu vještine dizajna interijera i većoj dostupnosti raznovrsnog namještaja suvremene albanske pekare slijede najmodernije trendove na ovom području.

S druge strane, albanski filigranisti u Republici Hrvatskoj prvenstveno nastoje modernizirati svoj marketinški pristup u reklamiranju svojih proizvoda. Bitno je naglasiti da su albanski filigranisti, unatoč ozbiljnom izazovu koje pred njih postavlja konkurencija svojim financijski pristupačnijim proizvodima, odlučili očuvati vlastitu fascinantnu tradiciju proizvodnje nakita i time se oduprijeti pritisku da snize kvalitetu svojih proizvoda. Iako je albanska poslovna zajednica u Republici Hrvatskoj prepoznatljiva prvenstveno po filigranskim i pekarskim zanatima, ta je zajednica danas mnogo slojevitija, tako da ona okuplja niz vrlo uspješnih poslovnih ljudi iz raznovrsnih gospodarskih sektora. Upravo ova poslovna zajednica imat će u budućnosti važnu zadaću u produbljivanju gospodarske suradnje između Republike Hrvatske s jedne te Republike Kosova i Republike Albanije s druge strane.

Zaključak

U ovome stručnom radu koji se sastoji od pregleda i brojnih analiza gospodarskih aktivnosti Albanaca, kao jedne od najbrojnijih manjina u Republici Hrvatskoj, razmotreni su načini djelovanja i sfere utjecaja albanske nacionalne manjine na gospodar-

ske aktivnosti u Republici Hrvatskoj te je opisan doprinos albanskih poduzetnika u granama domaćeg gospodarstva kroz filigranski i pekarski zanat.

Rad predstavlja funkcioniranje poduzetništva Albanaca, osim prilika u društvu u kojem žive, dominantno uvjetovano tradicionalnim načinom funkcioniranja albanske obitelji i zajednice, nacionalnim karakterom i etičnosti u ponašanju i obavljanju poslova. S obzirom na trendove u društvu i gospodarskim trendovima i aspektima razmotrene su prilike i mogućnosti buduće uloge albanske manjine u suvremenom hrvatskom društvu.

Usprkos činjenici i izazovima pronalaženja adekvatnih i relevantnih recentnih izvora zabilježenih podataka, stručnih publikacija, kao i znanstvenih radova, kroz ovaj stručni rad postignut je zadani cilj samog rada te je dan doprinos u razmatranju utjecaja albanske zajednice na gospodarske aktivnosti u Republici Hrvatskoj. Za adekvatnu obradu podataka od velike pomoći bile su dostupne suvremene baze podataka objavljene na internetskim stranicama pojedinih nadležnih institucija u Republici Hrvatskoj.

Albanska poslovna zajednica u Republici Hrvatskoj je prvenstveno prepoznatljiva po filigranskim, pekarskim i drugim obrtničkim zanatima, no ova zajednica je danas mnogo slojevitija, tako da ona okuplja niz vrlo uspješnih poslovnih ljudi iz raznovrsnih gospodarskih sektora. Upravo djelovanje ove poslovne zajednice treba pratiti i analizirati kroz buduće stručne i znanstvene radove s obzirom na njezinu važnu zadaću u produbljivanju gospodarske suradnje između Republike Hrvatske s jedne te Republike Kosova i Republike Albanije s druge strane.

Kako je već tekstom ovog rada opisano, poduzetništvom u albanskoj zajednici tradicionalno se bave muški članovi zajednice, stoga se kao daljnje istraživanje i produbljivanje ove teme može uzeti u razmatranje i uloga žene kao majke, supruge i kćeri u albanskoj zajednici, te njezin doprinos u zajednici, ali i gospodarskim aktivnostima i poduzetništvu.

Isto tako kao daljnje razmatranje i produbljivanje ključne teme ovog stručnog rada mogu se, s obzirom na prilike u gospodarstvu i društvu uvjetovane novonastalom situacijom s pandemijom COVID 19-SARS, razmotriti dodatno utjecaji na poslove i poduzetništvo albanske zajednice te načini prilagodbe njihovog poslovanja u novonastalim okolnostima.

Kao zaključna riječ ovog stručnog rada istaknuto je predstavljanje ciljane teme rada te doprinos u razmatranju utjecaja albanske zajednice na gospodarske aktivnosti u Republici Hrvatskoj, kao i otvorena mogućnost za daljnje produbljivanje i razmatranje ove teme.

Literatura

Knjige:

1. Babić, D., Škiljan, F. i Župarić – Iljić, D. 2011. „Fokus grupe –Analiza provedenog istraživanja / Albanci“. U Dragutin BABIĆ et al. Nacionalne manjine u Zagrebu. Zagreb: Plejada, 263–269.
2. Bulian, Luka. „Nacionalna sigurnost–prognoziranje ugroza (Mirko Bilandžić).“ Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline 28.3 (2019): 93-103.N 978-0-02-909700-7.
3. Dahinden, J. 2005. “Contesting transnationalism? Lessons from the study of Albanian migration networks from former Yugoslavia”. Global networks. A Journal of transnational affairs, vol. 5/2:191–208. https://doi.org/ 10.1111/ j.1471-0374.2005.00114. (pristup 25. 04. 2019.)
4. Dota, F. 2010. Zaraćeno poraće. Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre. Zagreb: Srednja Europa.
5. Eliade, M.; Adams, C. J. (1987.). Enciklopedija religije. Izdavačka kuća Macmillan. стр. 179. ISB
6. Kuti, S. i Božić S. 2016. Transnacionalni socijalni prostori: migrantske veze preko granica Hrvatske. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
7. Mitrushi, L. 1977. “Zhvillimi i mjeshtërisë së argjendarisë në Shqipëri”. Konferenca kombëtare e studimeve etnografike: 28-30 qershor 1976. Tiranë:Akademia e Shkencave e RPSH, Instituti i Historisë,Sektori i Etnografisë, 371–381.).
8. Shkodra, Z.. 1977. “Zejet popullore qytetare gjatë shekujve XVII-XIX”. Konferenca kombëtare e studimeve etnografike: 28-30 qershor 1976. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPSH, Instituti i Historisë, Sektori i Etnografisë, 349–355.
9. Xhemili, B. 2016. “Filigrani dhe Muzeu - zeje, art, komunikim”. Gjurmime Albanologjike – Folklor dhe Etnologji, vol. 46:215–228.

Znanstveni i stručni članci:

1. Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. Vol. II, Annos 1344-1406 ... Sufflay, Emilianus de. Auteur du texte (pristup 15.02.2021.)
2. Paca, D. 2015. “‘Schatzi’: Making Meaning of Diaspora”. JOMEC Journal, vol.7:1–17. https://publications.cardiffuniversitypreš.org/index.php/JOMEC/article/ view/210(pristup 18.02.2021.).
3. Vican, D. (2000) ‘Odgoj i obrazovanje djece Albanaca u Hrvatskoj’, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb.

Internetski izvori:

1. Agencia e statistikaves e Kosoves. Regjistrimi i Popullsisë, Ekonomive Familjare. Dostupno na: https://ask.rks-gov.net/media/2074/te-dhenat-kryesore.pdf (pristup 22.03.2021.)
2. Data on immigrants in Greece, from Census 2001, Legalization applications 1998, and valid Residence Permits, 2004. Dostupno na: https://web.archive.org/web/20090325222928/http://www.migrantsingreece.org/transpartner/Tables.pdf (pristup 21.03.2021.)
3. Državni zavod za statistiku: Popis stanovništva 1981. Zagreb. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/ljetopis/2009/PDF/05-bind.pdf (pristup 15.02.2021.).
4. Državni zavod za statistiku: Stanovništvo prema narodnosti, popis 1971. – 2021. Dostupnona:https://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/usp_03_HR.htm (pristup 23.03.2021.)
5. Ermina Lekaj Prljaskaj: Albanska nacionalna manjina. Dostupno na: https://erminalekajprljaskaj.hr/albanska-nacionalna-manjina/ (pristup 20.03.2021.)
6. European Union. Population. Turkey: Demographic Situation, Languages and Religions. Dostupno na: https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/population-demographic-situation-languages-and-religions-103_en (pristup 22.03.2021.)
7. Genar. Turkiye sosyal, ekonomgk ve polgtgk analgz. Dosutpno na: https://web.archive.org/web/20130809122241/http://genar.com.tr/files/GENAR_SOSYAL_EKONOMIK_POLITIK_ANALIZ_AGUSTOS_2011.pdf (pristup 22.03.2021.)
8. Hrvatska enciklopedija: Pojam filigran. Dostupno na: https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=19533 (pristup 20.03.2021.)
9. Hrvatska turistička zajednica: Turizam u brojkama. Dostupno na: https://www.htz.hr/sites/default/files/202007/HTZ%20TUB%20HR_%202019%20%281%29.pdf (pristup 20.02.2021.).
10. Hrvatski sabor: Odbor za gospodarstvo. Dostupno na: https://www.sabor.hr/hr/radna-tijela/odbor-za-gospodarstvo-9-saziv (pristup 18.02.2021.)
11. Istituto Nazionale di Statistica: Resident foreigners on 1st January – Citizenship. Dostupno na: http://dati.istat.it/Index.aspx?QueryId=19101&lang=en (pristup 22.03.2021.)

12. Ministarstvo uprave i pravosuđa: Izvješće o provođenju Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina i o utrošku sredstava koja se osiguravaju u Državnom proračunu Republike Hrvatske za potrebe nacionalnih manjina za 2017. godinu. Dostupno na: https://mpu.gov.hr/UserDocsImages//MURH-%20arhiva/Uprava%20za%20politi%C4%8Dki%20sustav/Ustavni%20zakon%20o%20pravima%20nacionalnih%20manjina//Izvje%C5%A1%C4%87e%20o%20provo%C4%91enju%20Ustavnog%20zakona%20o%20pravima%20nacionalnih%20manjina%20za%202017.%20godinu,%20iz%20djelokruga%20Ministarstva%20uprave.pdf pristup (18.03.2021.)

13. Ministarstvo uprave i pravosuđa: Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina. Dostupno na: https://mpu.gov.hr/istaknute-teme/ustavni-zakon-o-pravima-nacionalnih-manjina-24413/24413 (pristup 19.03.2021.)

14. Narodne novine: Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina NN 155/2002. Dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2002_12_155_2532.html (pristup 20.03.2021.)

15. Narodne novine: Zakon o posebnom porezu na luksuzne proizvode NN 105/1999, (1742), zakon, 13.10.1999. Dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1999_10_105_1742.html (pristup 20.03.2021.)

16. Population of Albania: Instituti i statistikave. Dostupno na: https://web.archive.org/web/20171015202133/http://www.instat.gov.al/media/322941/press_release_population_of_albania_1_january_2016.pdf (pristup 19.03.2021.)

17. Ständige und nichtständige Wohnbevölkerung nach Kanton, Anwesenheits bewilligung, Geschlecht, Altersklasse und Staatsangehörigkeit - 2010-2018. Dostupno na: https://www.bfs.admin.ch/bfs/de/home/statistiken/kataloge datenbanken/tabellen.assetdetail.5887450.html. (pristup: 16.03.2021.)

18. State statistical office.: Republic of Macedonia: Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Macedonia, 2002. Dostupno na: https://www.stat.gov.mk/pdf/kniga_13.pdf (pristup 21.03.2021.)

19. Statistisches Bundesamt: Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Dostupno na: https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Migration-Integration/Publikationen/Downloads-Migration/auslaend-bevoelkerung-2010200187004.pdf?__blob=publicationFile (pristup 22.03.2021.)

20. Uprava za statistiku Crne Gore: Procjene stanovništva. Dostupno na: http://www.monstat.org/cg/page.php?id=273&pageid=48 (pristup 22.03.2021.)

The Influence of the Albanian Community on the Economic Activities in the Republic of Croatia

Abstract

The dominant reasons for the migration of the population from their home countries are economic and social circumstances, most often in war or post-war circumstances. By respecting the laws of the country in which they continue their life path, the migrants accept the conditions and employment opportunities and economic, political and emotional support is received within their national community. Republic of Croatia recognizes 22 national communities or national minorities whose rights are defined by the Constitutional Act. This verifies to these groups of Croatian citizens the right to preserve their ethnic, linguistic, cultural and/or religious characteristics. Hence, national minorities, in a specific and irreplaceable way, contribute to the richness and diversity of Croatian economic, political, cultural and social life. The subject of this paper is the analysis of economic activities of the Albanians, as one of the most numerous minorities in the Republic of Croatia. The aim of this paper is to determine the methods of operation and area of influence of the Albanian national minority on the economic activities in the Republic of Croatia. The paper addresses the economic cooperation of our country with the Republic of Albania and the Republic of Kosovo, and identifies the contribution of those branches of the domestic economy in which the Albanian entrepreneurs predominantly partake. In this context, the paper analyses aspects of the traditional way of functioning of the Albanian community, national character, ethics in behaviour and doing business as well as the future role of the Albanian minority in the contemporary Croatian society.

Keywords: *national minorities in the Republic of Croatia, Albanian community, economic activities*

Nada Raduški
Institut za političke studije, Beograd
nadaraduski@gmail.com

Regionalni bilateralni sporazumi Srbije kao mehanizam zaštite manjinskih prava

Sažetak

Regionalna saradnja i dobrosusedski odnosi predstavljaju važan aspekt spoljne politike u okviru koje manjinsko pitanje ima ključni ulogu, jer utiče na kvalitet međuetničkih odnosa, političku stabilnost, ekonomski razvoj i ukupni prosperitet zamlje. U radu se analizira položaj i prava mađarske, rumunske, hrvatske i makedonske nacionalne manjine i bilateralni sporazumi koje je Srbija potpisala sa ovim zemljama kao matičnim državama tih manjina, što je od velikog značaja imajući u vidu da su dobri regionalni odnosi i poštovanje manjinskih prava jedan od kriterijuma za ulazak Srbije u Evropsku uniju. Istovremeno, u radu se istražuje pitanje zaštite nacionalnog i kulturnog identiteta, demografskog razvitka, položaja i prava pripadnika srpske manjine u tim državama kroz prizmu bilateralnih odnosa. Regulisanje položaja, poštovanje i ostvarivanje prava nacionalnih manjina vide se kao pitanja nacionalnog zakonodavstva i politike, poštovanja međunarodnih dokumenta i regionalne saradnje, odnosno zaključivanja i realizacija odredaba iz bilateralnih sporazuma o zaštiti manjina. Nažalost, ovi sporazumi nemaju obavezujući karakter, odnosno ne postoji obavezujući mehanizam primene usaglašenih zaključaka, već se oni samo prosleđuju vladama radi informisanja. To ukazuje na kompleksnost manjinskog pitanja zbog čega je neophodna svojevrsna regionalna standardizacija i harmonizacija manjinskog zakonodavstva koja bi doprinela stabilizaciji međudržavnih odnosa i unapređenju položaja manjina u regionu. Nacionalne manjine povezuju države, a regulisanje i unapređenje njihovog položaja doprinosi boljim spoljnopolitičkim odnosima, privrednoj saradnji, stabilnosti i napretku svih država u regionu.

Ključne reči: *bilateralni sporazumi, regionalna saradnja, nacionalne manjine, položaj, prava, zaštita, Srbija*

Uvod

Etnički homogene države danas su retkost, dok je većina multinacionalna, multikonfesionalna i multikulturalna, pa je priznavanje nacionalnih manjina i poštovanje ljudskih i manjinskih prava obaveza svake države u cilju dobrih međuetničkih i međudržavnih odnosa, kao i političke i ekonomske stabilnosti zemlje. Savremene geopolitičke i ekonomske promene, globalizacijski i integracioni procesi, intenzivna migraciona kretanja utiču na sve sfere društvenog života i otvaraju potrebu kreiranja novog pristupa manjinskoj politici. Pripadnici nacionalnih manjina se bore za očuvanje svog nacionalnog identiteta, unapređenje položaja, ostvarenje manjinskih prava, kao i protiv sve izraženijih trendova asimilacije. Integrisanost manjina u društvo važan je uslov za njihov bolji socio-ekonomski, kulturni i politički položaj, pri čemu to ne znači asimilaciju, već punu integraciju uz očuvanje etnokulturnih osobenosti. Zaštita prava manjina predstavlja jedno od ključnih političkih pitanja i dobar su pokazatelj efikasnosti državne manjinske politike, funkcionisanja političkih institucija, stepena demokratizacije, multikulturalnosti i stabilnosti svake zemlje. Nacionalne manjine, koje su istorijski preokreti ostavili Evropi, mogu dati veliki doprinos međudržavnoj saradnji, bezbednosti i miru u regionu (Yacoub, 1991).

U okviru savremenih geopolitičkih odnosa, sve veće međuzavisnosti u ekonomskim, tehnološkim, kulturnim i drugim sferama, pitanje manjina nije više diskreciono pravo neke države, već je sve prisutnije posredno ili neposredno međunarodno regulisanje prava manjina. Normativna zaštita nacionalnih manjina podrazumeva sprovođenje međunarodnih standarda koju u ovoj oblasti predstavljaju dokumenti UN, Saveta Evrope i OEBS-a, kao i regionalni bilateralni sporazumi uprkos tome što ne postoji efikasan način njihovog sprovođenja i što u velikoj meri zavise od političke volje država potpisnica sporazuma.

Međunarodni mehanizmi zaštite nacionalnih manjina

Zaštita manjina u okviru UN, OEBS-a i Saveta Evrope

Ujedinjene nacije garantuju prava pripadnika nacionalnih manjina na dva načina: prvo, opštom zabranom diskriminacije po bilo kom osnovu i drugo, specifičnim odredbama koje regulišu i garantuju prava pripadnika manjina kao posebnog entiteta koji se po svojim osobenostima razlikuje od većinskog stanovništva države u kojoj žive. Jedan od najvažnijih dokumenata UN jeste Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (1948), mada odredba o zaštiti manjina ovde nije našla svoje mesto jer se smatralo da je nemoguće pronaći uniformno rešenje za različite manjinske situacije. Najveći napredak u manjinskoj oblasti ostvaren je donošenjem Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (1976), univerzalnog međunarodnog

akta, pravno obavezujućeg, koji sadrži stav o pravima nacionalnih manjina. Označava prekretnicu u manjinskoj problematici i početak regulisanja prava manjina kao „kolektivnih subjekata“, jer je naglasak na očuvanju identiteta etničkih, nacionalnih, verskih i jezičkih manjina. Najviši domet u postavljanju međunarodnih standarda za zaštitu manjinskih prava predstavlja Deklaracija o pravima pripadnika nacionalnih ili etničkih, verskih i jezičkih manjina (1992) koja je u celosti posvećena regulisanju manjinske problematike, ukazuje na neophodnost zaštite manjina i predviđa listu obaveza države prema pripadnicima manjina.[1]

OEBS posvećuje veliku pažnju manjinskim pitanjima u Evropi polazeći sa stanovišta da nerešeni međuetnički konflikti mogu biti jedan od glavnih uzroka sukoba. Po prvi put manjine su pomenute u Završnom dokumentu Konferencije iz Helsinkija (1975), u kome se navodi spremnost država učesnica da se pridržavaju određenih načela o međusobnim odnosima, bez obzira na njihov društveno-politički sistem, geografski položaj ili ekonomsku razvijenost. Odredbe o manjinama, iako skromne po broju i sadržaju, dobile su veliki značaj imajući u vidu dotadašnje nedovoljno pravno uređenje ove problematike. Međutim, u praksi države su se odnosile prema manjinskom problemu u zavisnosti od međunarodnih okolnosti i rasporedu snaga na političkoj sceni, a zahvaljujući fleksibilnim formulacijama u dokumentu, imale su širok manevarski prostor (Lutovac, 1996). Veliki napredak predstavlja Konferencija o ljudskoj dimenziji u Kopenhagenu (1990) i njen zaključni dokument kojim se predviđa da, pored univerzalnih ljudskih prava i sloboda, pripadnici manjina imaju pravo na izražavanje svog etničkog, kulturnog i jezičkog identiteta, ali i obavezu lojalnosti državi čiji su državljani. Za ovu konferenciju se može reći da je prekretnica u oblasti manjinske problematike jer je pitanje manjina obuhvatila najkompleksnije do tad, a pored individualnih, neposredno su priznata i kolektivna prava. Iste godine doneta je Pariska povelja za novu Evropu u kojoj je potvrđen značaj Helsinškog dokumenta i promovisane zajedničke vrednosti (vladavina prava, politički pluralizam, ljudska prava i slobode i dr.). U skladu sa odredbama ove Povelje, održan je Ženevski sastanak (1991) gde se razgovaralo o praktičnim iskustvima u vezi nacionalnih manjina i merama koje su države preduzele.[2] Početkom 1990-ih godina stvorila se potreba institucionalnog jačanja s obzirom da etnički konflikti sve više ugrožavaju bezbednost u Evropi, pa je ustanovljena funkcija Visokog komesara za

[1] Od ostalih dokumenata, treba spomenuti Povelju UN, Međunarodni sporazum o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, Deklaraciju o ukidanju svih oblika diskriminacije na osnovu vere i uverenja, Konvenciju o borbi protiv diskriminacije na području obrazovanja, i druge.

[2] Pored spomenutih, od značaja su i druge konferencije i završni dokumenti, kao što su Beogradska konferencija (1977-1978), Madridski sastanak (1980-1983), Pariska konferencija (1989), Moskovska konferencija o ljudskoj dimenziji(1991), Budimpeštanski sastanak na vrhu (1994) i druge.

nacionalne manjine OEBS-a. Njegov primarni zadatak je upozoravanje i sprečavanje sukoba u najranijoj fazi i sprovođenje pravovremene akcije u slučajevima etničkih tenzija i konflikata. Osnovni cilj, dakle, nije zaštita manjina, već sprečavanje sukoba u cilju očuvanja mira i bezbednosti u regionu. U skladu s tim, već se široko primenjuje praksa slanja raznih misija u ime predsedavajućeg OEBS-a ili Komesara za nacionalne manjine. Odredbe OEBS-a nemaju pravno obavezujući, već više politički značaj, pa je potrebno da države donesu odgovarajuće propise koji bi bili inkorporirani u unutrašnji pravni sistem, ali to zavisi od političke situacije u svakoj zemlji i od međunarodnih okolnosti. U stvarnosti se najčešće priznaju individualna prava, dok realizacija kolektivnih prava, i pored zastupljenosti u dokumentima OEBS-a, još uvek nisu priznata u praksi većine država.[3] Pored prava i obaveza manjina, u ovim dokumentima se navode i obaveze država članica, dok se o autonomiji manjina (teritorijalnoj, kulturnoj, personalnoj) govori samo kao jednom od načina manjinske zaštite, a ne i obavezi države.

Savet Evrope. Osnovni principi kao što su demokratija, ljudska prava i vladavina zakona, predstavljaju način za rešavanje bilo kog manjinskog problema, pa je u tom smislu nastao pravi „kopernikanski obrt“, pri čemu Savet Evrope ima ključnu ulogu (Thornberry, 1993). Jedan od prvih i najvažnijih dokumenata SE je Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (1950) koja je, budući da nema posebne odredbe o nacionalnim manjinama, dopunjena dodatnim Protokolom o manjinama (broj 12 iz 2000. godine) koji zabranu diskriminacije proširuje i na pripadnike manjina. Burni politički događaji u centralnoj i jugoistočnoj Evropi početkom 1990-ih godina pokazali su da je manjinska zaštita krucijalno pitanje za stabilnost regiona i inicirali donošenje novih važnih dokumenta. Usvojena je Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima (1992) imajući u vidu veliki značaj unapređenja manjinskih jezika, specifičnosti i tradiciju evropskih zemalja (Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima, 2000). Povelja nema za cilj zaštitu etničkih, pa ni jezičkih manjina, već pre svega zaštitu jezika, pa se eksplicitno navodi da su manjinski jezici u upotrebi na određenoj teritoriji jedne države od strane njenih državljana koji čine brojčano manju grupu od ostatka stanovništva i koji su različiti od zvaničnog jezika te države, pri čemu je ostavljeno da svaka država proceni stvarnu potrebu za tim, na osnovu objektivnih merila, posebnih okolnosti i finansijskih mogućnosti.

Prvi pravno obavezujući međunarodni dokument koji detaljno i precizno utvrđuje prava nacionalnih manjina i posebno obaveze država u tom pogledu je Okvirna

[3] Uprkos otporu da se otvoreno prihvati ideja kolektivnih prava koja uglavnom nisu deo međunarodnopravne zaštite manjina, ipak postoje izvesna prava (u oblasti obrazovanja, kulture, politike, itd.) čije delotvorno korišćenje podrazumeva da to bude u zajednici sa drugima i radi čijeg ostvarenja se uspostavljaju i posebne institucije (Stanovčić, 2009).

konvencija za zaštitu nacionalnih manjina Saveta Evrope (1995) koja ima za cilj regulisanje položaja manjina u okviru vladavine prava, nacionalnog suvereniteta i integriteta svake države (http://www.pravamanjina.rs/attachments/ZAKON%20%o %20potvrđivanju%20okvirne%20konvencije.pdf.). Termin „okvirna“ ukazuje da preuzeti principi nisu direkno primenljivi, pa je državama ostavljeno da ih zakonski usvoje ili ne usvoje, imajući u vidu interese pripadnika manjina koji žive na njenoj teritoriji, ali i strateške državne i nacionalne interese. Državama su ostavljena široka diskreciona prava (s obzirom na specifične okolnosti u svakoj od njih), a svi principi mogu se primenjivati kroz nacionalnu regulativu, kao i preko bilateralnih i multilateralnih sporazuma. Da bi se obezbedila kontrola nad primenom i poštovanjem navedenih prava, ustanovljen je Komitet ministara, Evropski sud za ljudska prava i drugi organi u okviru Saveta Evrope sa ciljem da se načela o manjinskoj zaštiti u najvećoj mogućoj meri pretoče u pravne obaveze države.

Bilateralni sporazumi kao mehanizam zaštite manjina

S obzirom da postojeći međunarodni instrumenti i standardi zaštite manjina ne uzimaju u obzir sve istorijske, kulturne, socijalne i druge specifčnosti i različit položaj pripadnika nacionalnih manjina, pojedine države su pitanje manjinskih prava regulisale zaključivanjem bilateralnih sporazuma. Odredbama ovih ugovora utvrđuju se i garantuju recipročna prava nacionalnih manjina predviđena međunarodnim pravnim normama (slobodno ispovedanje vere, upotreba maternjeg jezika i pisma, informisanje, predstavljanje i zastupanje interesa manjina i dr.), a ujedno naglašava i lojalnost pripadnika manjina prema državi u kojoj žive .

U stručnoj literaturi se često pominje asimetričnost u bilateralnim odnosima između susedne države članice EU, s jedne strane i države kandidata za članstvo, s druge strane. Otvorena bilateralna pitanja između njih se definišu kao „vertikalni“ sporovi, nasuprot „horizontalnim“ sporovima između dve države koje nisu članice EU. Vertikalni otvoreni međudržavni sporovi mogu biti dugotrajniji i problematičniji, a mogu usporavati ili čak blokirati pojedine etape pregovaračkog procesa država kandidata za pristupanje EU (Basheska, 2014).

Prilikom zaključivanja bilateralnih sporazuna neophodno je pre toga jasno definisati politiku vezanu za odnos prema nacionalnim manjinama u zemlji, kao i prema dijaspori, ali i zvanično usvajanje odgovarajuće strategije u toj oblasti. Države nerado prihvataju pomisao na formiranje administrativnog, pa čak i kulturnog ili svakog drugog oblika autonomije nacionalnih manjina, plašeći se secesionističkih tendencija po etničkom principu. Zato se bilateralnim sporazumima stvaraju uslovi samo za reša-

vanje postojećih otvorenih pitanja i recipročno unapređenje ukupnog položaja i konkretnih oblika zaštite prava manjinskih zajednica.[4]

Osnovni cilj bilateralnih ugovora je uspostavljanje visokog stepena zaštite i jednakih prava pripadnika svoje manjine u državi u kojoj žive, što je preduslov za njihovu uspešnu i punu integraciju u društvo. Zbog toga ovi ugovori sadrže obostrane obaveze država potpisnica u domenu poštovanja manjinskih prava, prvenstveno u oblasti kulture, obrazovanja, veroispovesti, slobode izražavanja, informisanja, udruživanja, zastupljenosti i učešća u procesu odlučivanja, kao i uspostavljanju i održavanju veza sa matičnom državom. Mada izuzetno značajni za unapređenje međudržavnih odnosa i stabilnosti u regionu, bilateralni ugovori o zaštiti manjina ipak su u najvećoj meri deklarativni, okvirni i posredni, s obzirom da ne predviđaju mehanizme za njihovo sprovođenje, a kamoli sankcije za kršenje odredbi sporazuma. Ugovorne strane se obavezuju da poštuju prava nacionalnih manjina i da periodično razmatraju primenu sporazuma u praksi, pa se u tom cilju formira međudržavna mešovita komisija u čiji sastav ulaze i predstavnici manjina. Jedan od glavnih problema je što se te komisije ne sastaju redovno (trebalo bi jednom godišnje), zatim nedostatak mehanizama za implementaciju donetih odluka, kao i administrativnih kapaciteta koji bi pratili rad komisije. Zbog toga je neophodno omogućiti redovnost zasedanja i sve potrebne uslove za aktivniji, nezavisniji i efikasniji rad bilateralne komisije čija ovlašćenja se svode na prosleđivanje donetih odluka (zaključaka) vladama radi informisanja, a koje se odnose na što efikasnije sprovođenje bilateralnog ugovora i eventualno na neke njegove izmene i dopune. Preporuke komisije nemaju obavezujući karakter zbog čega se nameće potreba regionalne standardizacije i harmonizacije manjinskog zakonodavstva, uz podršku Visokog komesara za nacionalne manjine OEBS-a, a sve u cilju unapređenja sveukupnog položaja manjina u regionu (Forum za etničke odnose, 2018). Posredni mehanizam za sprovođenje preuzetih obaveza može biti nadzor Savetodavnog i Ministarskog odbora Parlamentarne skupštine Saveta Evrope, s obzirom da je većina odredbi iz bilateralnih sporazuma sadržana u Okvirnoj konvenciji o zaštiti nacionalnih manjina (Bašić, 2003).

[4] Na osnovu člana 18.1 Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina preporučeno je da države ova pitanja, kad god je moguće, rešavaju zaključivanjem multilateralnih i bilateralnih ugovora. Prednosti bilateralnih u odnosu na multilateralne sporazume je upravo u tome što se pažnja može posvetiti rešavanju konkretnih osetljivih pitanja, problema, potreba i položaja manjinskih zajednica (Bašić, 2003).

Bilateralni sporazumi Srbije sa Hrvatskom, Mađarskom, Rumunijom i Severnom Makedonijom

Unapređenje položaja, poštovanje i ostvarivanje prava nacionalnih manjina vide se kao pitanja nacionalnog zakonodavstva i politike, ali i kao pitanja bilateralne saradnje država, odnosno zaključivanja i realizacije odredaba iz bilateralnih sporazuma o zaštiti manjina. U praksi, položaj nacionalnih manjina, uprkos dobrom zakonskom okviru, često nije zadovoljavajući, pa se rešenje traži u normalizaciji međudržavnih odnosa i regionalnoj saradnji, što je prioritet i spoljne politike Srbije na putu evrointegracija, ali i pretpostavka bezbednosti čitavog regiona. Očuvanje nacionalnog, jezičkog, verskog i kulturnog identiteta predstavlja cilj svake manjine, a matična država ima zadatak da brigom i pomoći svom narodu u dijaspori u najvećoj meri to i realizuje.

Srbija i Hrvatska

Dezintegracijom SFR Jugoslavije i formiranjem novih samostalnih država, Hrvati u Srbiji, kao i Srbi u Hrvatskoj, našli su se u položaju tzv. nove nacionalne manjine što je imalo za posledicu promene u njihovom statusu i pravima, a ujedno predstavljalo i izazov za demokratsku manjinsku politiku tih država.

Pripadnici hrvatske nacionalne manjine broje po popisu 2011. godine, 57,9 hiljada (0,8%), a regionalno posmatrano, pretežno su nastanjeni u Vojvodini (47,0 hiljada) gde čine treću po brojnosti manjinu (posle mađarske i slovačke).[5] Odlikuje ih intenzivan proces demografskog starenja (prosečna starost iznosi čak 51 godinu), što implicira visok mortalitet i negativan prirodni priraštaj, a zajedno sa iseljavanjem (pretežno prema matičnoj državi) ima za posledicu smanjenje brojnosti (za 17% u odnosu na prethodni popis i oko 40% u odnosu na popis 1991. godine).

Posle demokratskih promena u Srbiji (2000) Hrvati su izabrali svoju manjinsku samoupravu (2002), iste godine počelo je i školovanje na maternjem jeziku, a osnovan je i Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata (2008). Hrvatski jezik je u službenoj upotrebi u više vojvođanskih naselja, a od 2009. godine i u pokrajinskim organima (Baštovanović, 2016). U praksi ima poteškoća oko primene pojedinih odredbi manjinskog zakona, pa će poboljšanje društvenog, političkog i kulturnog položaja zavisiti od pozitivnih promena u odnosima Hrvatske i Srbije i jačanja institucionalne infrastrukture, a očekuje se da će sa napretkom u evropskim integracionim proce-

[5] Hrvati su najbrojniji u Subotici (14,2 hiljada), Somboru (7,1 hiljada) i Novom Sadu (5,3 hiljada), dok najveće procentualne udele beleže u Apatinu (10,4%), Subotici (10,0%), Baču (8,4%) Somboru (8,2%) Sremskim Karlovcima (6,6%) i Šidu (5,1%).

sima Srbija postupno rešavati i preostala otvorena pitanja od interesa za pripadnike hrvatske manjine.

Populaciono kretanje Srba u Hrvatskoj odlikuje drastično apsolutno i relativno smanjenje. Po poslednjem popisu (2011) registrovano je 186,6 hiljada (4,4%) pripadnika srpske nacionalnosti, što je u odnosu na popis 1991. godine (581,7 hiljada ili 12,2%), smanjenje za preko dve trećine usled intenzivnih, ratom prouzrokovanih prisilnih emigracija iz Hrvatske. Demografski razvitak pripadnika srpske manjine odlikuje ubrzano demografsko starenje i nastavak procesa depopulacije, dok se u političkom smislu danas objektivno nalaze između asimilacije i integracije (Raduški, 2013).

Sadašnji zakonski propisi formalno ne uskraćuju Srbima izvesna kolektivna prava, ali se to u praksi zbog njihove teritorijalne disperzije retko ostvaruje budući da, za razliku od predratne situacije, ni u jednom delu Hrvatske nemaju apsolutnu ili relativnu većinu. „Za Srbe kao kolektivitet (ali ne i kao pojedince) najpovoljnija je situacija u Vukovarsko-sremskoj županiji, za koju važe posebne odredbe (na osnovu Dejtonskog i Erdutskog sporazuma), ali se suživot veoma sporo obnavlja i situacija u nekim sferama života podseća na onu u Severnoj Irskoj“ (Vukić, 2010, 177). Hrvatska je ratifikovala gotovo sve međunarodne konvencije i dokumenta koja se odnose na poštovanje prava nacionalnih manjina, ali nije bilo dovoljno političkih pretpostavki i volje da se zakoni dosledno sprovedu u praksi (Tatalović, 2005). Okvir za ostvarenje manjinskih prava postavljen je Ustavnim zakonom o pravima nacionalnih manjina Republike Hrvatske (2002) i posebnim zakonima kojima su nacionalnim manjinama osigurana sva kolektivna prava najvišim međunarodnim standardima. Dakle, problem nije u domenu postojećih zakona, već u njihovom doslednom sprovođenju.

Politički odnosi između Srbije i Hrvatske su izuzetno kompleksni, opterećeni prošlošću, a međuetnički sukobi i konflikti ostavili su brojne posledice, međusobno nepoverenje, animozitet i veliku etničku distancu. Zato je otežan proces normalizacije odnosa, poboljšanja regionalne saradnje i poštovanja prava nacionalnih manjina. Prvi Sporazum o normalizaciji odnosa dve države potpisan i ratifikovan 1996. godine, bučno najavljen i medijski propraćen, u praksi je ostao „mrtvo slovo na papiru“, s obzirom da proces povratka izbeglog i prognanog stanovništva, pitanje imovinskih i stanarskih prava, nestalih lica, konvalidacije radnog staža i neisplaćenih penzija, ni do danas nije u potpunosti rešeno. Činjenica da je Hrvatska punopravna članica EU, a da se Srbija opredelila za put ka EU, jasno nalaže neophodnost rešavanja otvorenih sporova u funkciji pune normalizacije odnosa. Pitanje manjina uvek mora biti na dnevnom redu u bilateralnim odnosima Srbije i Hrvatske, a EU je najbolje mesto za rešavanje svih spornih pitanja i problema.

Bilateralni sporazum o zaštiti nacionalnih manjina između dve države potpisan je 2004 godine u Beogradu, a ratifikovan godinu dana kasnije, kada je počela i nje-

gova primena (Sporazum između Srbije i Crne Gore i Republike Hrvatske o zaštiti prava srpske i crnogorske manjine u Republici Hrvatskoj i hrvatske manjine u Srbiji i Crnoj Gori, 2005). Sporazum je potpisan u skladu sa međunarodnim dokumentima, i drugim relevantnim aktima koji su važni za zaštitu manjina. Države potpisnice su na taj način pokazale spremnost da uvažavaju postojanje manjina na svojoj teritoriji i nameru da im osiguraju najveći stepen zaštite očuvanja nacionalnog identiteta. Najvažnije odredbe Sporazuma odnose se na očuvanje etničkog, kulturnog, jezičkog i verskog identiteta, pravo na osnivanje kulturnih i prosvetnih ustanova, na slobodne kontakte sa državom maticom, prekograničnu i ekonomsku saradnju, pravo na obrazovanje, informisanje i drugo. Jedna od najbitnijih odredbi Sporazuma (član 9) tiče se političkog predstavljanja nacionalnih manjina na sva tri nivoa vlasti (lokalnom, pokrajinskom i republičkom), što Srbija ostvaruje u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom, a koje je različito od rešenja u Hrvatskoj, kao i u drugim zemljama regiona.[6] U cilju sprovođenja Sporazuma formirana je Međuvladina mešovita komisija koja ima zadatak da prati sprovođenje Sporazuma i da podnosi preporuke (odluke) vladama u vezi realizacije odredaba iz Sporazuma. Do sada je održano šest sednica, poslednje dve 2011. godine (Beograd) i 2014. godine (Zagreb), a na dnevnom redu su bile teme u vezi položaja i finansiranja manjinskih institucija i udruženja, kao i povraćaj njihove i crkvene imovine. Ocenjeno je da ne postoji jasna politička volja da se implementiraju preporuke, da su podaci o manjinama često nepotpuni i neuporedivi, kao i da obe strane prikazuju zbirne podatke o manjinama, a ne posebno za srpsku ili hrvatsku. Tom prilikom istaknute su i četiri glavne oblasti realizovanja manjinskih prava - pravo na obrazovanje, službenu upotrebu jezika i pisma, informisanje na matrenjem jeziku i pravo na očuvanje kulturne baštine.

Treba spomenuti i politički dokument iz 2016. godine pod nazivom Deklaracija o unapređenju odnosa i rešavanju otvorenih pitanja između Republike Srbije i Republike Hrvatske (http://www.dijaspora.gov.rs/lat/deklaracija-o-unapredenju-odnosa-srbije-i-hrvatske/),u kome su identifikovani svi aktuelni problemi u šest tačaka (prva se eksplicitno tiče nacionalnih manjina) sa ciljem da se pristupi njihovom rešavanju u cilju bolje saradnje, stabilnosti i daljeg razvoja bilateralnih odnosa. Imajući u vidu da je u pitanju politički dokument, a ne međunarodni ugovor, on nema obavezujući karakter, već zavisi prvenstveno od političke volje aktera. To potvrđuje i pojava

[6] Pitanje političkog predstavljanja manjina na svim nivoima u Hrvatskoj se sprovodi kroz Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina preko garantovanih mesta u predstavničkim i izvršnim telima na svim nivoima (u skladu sa procentom zastupljenosti srpske, odrnosno bilo koje druge manjine u ukupnoj populaciji). Srbija ovu obavezu ispunjava u skladu sa svojim nacionalnim zakonodavstvom koji ne poznaje mehanizam garantovanih mesta za predstavljanje manjina na sva tri nivoa vlasti, već primenjuje model prirodnog praga što ne odgovara malobrojnijim manjinama, uključujući i hrvatsku. Političko predstavljanje manjina na svim nivoima biće unapređeno ili promenom Ustava ili promenom same odredbe iz Bilateralnog sporazuma (Baštovanović, 2016).

novih tenzija i međuetničkih konflikata, kao i ocena da istorijski konteks i dalje igra važnu ulogu u bilateralnim odnosima i regionalnoj saradnji Srbije i Hrvatke, te da je potreban odlučniji zaokret i jasna i čvrsta politička volja vladajućih elita na obe strane (Forum za etničke odnose, 2017).

Srbija i Mađarska

Na bilateralne odnose Srbije i Mađarske aktivno i neposredno utiče položaj mađarske, odnosno srpske manjine u tim državama. Mađarska manjina predstavlja brojčano najveću nacionalnu manjinu u Srbiji, što potvrđuje i popis 2011. godine kada je registrovano 253,9 hiljada Mađara što čini 3,5% u ukupnoj populaciji Srbije (bez KiM). Nastanjeni su gotovo isključivo u regionu Vojvodine (251,1 hiljada ili 13%), a prostorni razmeštaj odlikuje visok stepen koncentrisanosti u Severnobanatskom i Severnobačkom okrugu gde se nalaze i osam većinskih opština (Kanjiža, Senta, Ada, Bačka Topola, Mali Iđoš, Čoka, Bečej i Subotica). Na trend izražene etničke homogenizacije ukazuje podatak da u tim opštinama živi više od polovine ukupnog broja Mađara sa prostora Vojvodine. Osnovno demografsko obeležje mađarske manjine je depopulacija, negativan prirodni priraštaj, stara starosna struktura (prosečna starost iznosi preko 45 godina), kao i emigracije prema matičnoj državi, SAD, Kanadi i Australiji. Od 2011. godine kada je omogućen povlašćen prijem u mađarsko državljanstvo (državljanstvo članice EU i članice Šengen zone) ovaj trend se značajno ubrzao.[7] Mađarska nacionalna manjina je jedna od najbolje društveno i kulturno organizovanih manjina u Srbiji, politički zastupljena na svim nivoima vlasti. Tome u velikoj meri doprinose i dobri bilateralni odnosi dve zemlje, političke stranke na čelu sa Savezom vojvođanskih Mađara (SVM), kulturne i druge organizacije, a posebno Nacionalni savet mađarske nacionalne manjine sa aktivnim delovanjem u oblasti obrazovanja, informisanja i službene upotrebe jezika i pisma.

Što se tiče položaja Srba u Mađarskoj, treba istaći da su oni zvanično priznata nacionalnih manjina, a prava su joj kao i ostalim manjinama garantovana Zakonom iz 1993. godine.[8] Prema podacima iz 2011. godine, od ukupno 9,9 miliona stanovnika,

---

[7] Mađarska je od 2011. godine zakonski omogućila povlašćen prijem u mađarsko državljanstvo svim potomcima bivših mađarskih državljana koji razumeju i govore mađarski jezik bez obaveznog naseljavanja u Mađarsku. Prema procenama, oko 200 hiljada stanovnika Srbije (uglavnom iz Vojvodine) je zatražilo mađarsko državljanstvo, prvenstveno zbog lakšeg zaposlenja i odlaska u države EU. Srbija ne otežava ovaj proces dobijanja dvojnog državljanstva za razliku od nekih drugih država koje, takođe, imaju značajan udeo mađarske manjine (npr. Slovačka i Ukrajina) (http://www.gradsubotica.co.rs/madarsko-drzavljanstvo-za-sve-starosedeoce).

[8] U Mađarskoj pod pojmom nacionalne manjine zakonodavac podrazumeva etničke grupe koje na teritoriji današnje Mađarske žive najmanje 100 godina, čine prepoznatljivu manjinu u odnosu na većinsko stanovništvo i čiji pripadnici, državljani Mađarske, imaju očuvanu svest o zajedničkom poreklu i želju da sačuvaju svoje etničke i kulturne osobenosti.

83,7% čine Mađari, dok Srbi broje 10,0 hiljada (0,1%) i nalaze se na šestom mestu po brojnosti u etničkoj strukturi Mađarske. U pogledu demografskog razvitka srpsku manjinu odlikuje odmakao proces demografskog starenja i stara populacija što je posledica niskog i stalnog stalno opadajućeg fertiliteta. Obrazovna struktura, za razliku od starosne, veoma je povoljna budući da od svih etničkih zajednica (uključujući i većinsku) Srbi imaju najveći procenat visokoobrazovanih, a najmanje lica bez završene osnovne škole što je posledica njihovog visokog udela u gradskim sredinama. Srbi su uspeli tokom vremena da stvore specifičnu kulturu koja je i danas temelj njihovog nacionalnog identiteta, a pokazuju snažnu kolektivnu volju za očuvanje kulturnih posebnosti, jezika, vere, običaja i tradicije. Jedan od važnijih faktora opstanka srpske etničke zajednice može se smatrati i formiranje i delovanje posebnih manjinskih institucija.[9] Međutim, aktuelne ekonomske i političke promene u društvu, ali i promene u okviru same srpske zajednice (sve veći broj mešovitih brakova, asimilacija, alterofonija i dr.) zahtevaju sveobuhvatnu strategiju očuvanja nacionalnog i kulturnog identiteta srpske manjine u Mađarskoj (Prelić, 1998). Za budući period najvažnije je pitanje zaštite i unapređenja maternjeg jezika kao najvažnije komponente srpskog nacionalnog identiteta.[10]

Osnov bilateralnih odnosa Srbije i Mađarske čini ugovor o zaštiti prava nacionalnih manjina potpisan 2003. godine između Mađarske i tadašnje Državne zajednice SCG (Sporazum između Srbije i Crne Gore i Republike Mađarske o zaštiti prava mađarske nacionalne manjine koja živi u Srbiji i Crnoj Gori i srpske i crnogorske manjine koja živi u Mađarskoj, 2004). Za sprovođenje ovog sporazuma nadležna je Međuvladina mešovita komisija koja je do sada održala pet sednica (poslednja 2016. godine). U svojoj spoljnoj politici Mađarska podržava evrointegracije Srbije, u bilateralnim odnosima zvanično nema otvorenih pitanja i problema i Mađarska je zadovoljna položajem i pravima svoje manjine, te je prisutna pozitivna ocena i podrška Srbiji na putu ka Evropskoj uniji.

Srbija i Rumunija

Regionalna saradnja Srbije i Rumunije može se oceniti kao uspešna i predstavlja dobar primer stabilnih međudržavnih i bilateralnih odnosa u okviru kojih manjinsko pitanje zauzima važno mesto.

---

[9] Na primer, Srpski demokratski savez, Samouprava Srba u Mađarskoj, Srpska pravoslavna crkva (Budimska eparhija), Srpsko kulturno-umetničko društvo, pozorište „Joakim Vujić“, TV emisije, „Srpske narodne novine“, zatim gimnazija i četiri osnovne škole, klubovi, biblioteke, i drugo.

[10] Uprkos odredbama manjinskog zakona, u praksi često ne funkcioniše službena upotreba srpskog jezika zbog malobrojnosti i disperzivnosti srpske manjine i prisutne alterofonije odnosno jezičke asimilacije, kao ni finasiranje posebnih mera u sferi službene upotrebe srpskog jezika i pisma (Lastić, 2005).

U Republici Srbiji (bez KiM), po popisu 2011. godine, živi 29,3 hiljade (0,4%) pripadnika rumunske nacionalne manjine, a u odnosu na prethodni popis (2002) zabeleženo je smanjenje za 5,2 hiljada, zbog negativnih trendova u populacionom razvitku. Prostorni razmeštaj rumunske manjine odlikuje visoka koncentrisanost u regionu Vojvodine gde živi 25,4 hiljada, što čini 87% od ukupnog broja Rumuna sa područja Srbije.[11] Rumunski jezik je u službenoj upotrebi tamo gde participiraju sa preko 15%, na osnovu Zakona o službenoj upotrebi jezika i pisama nacionalnih manjina, a položaj rumunske manjine regulisan je i drugim pozitivnim propisima o zaštiti manjinskih prava u Srbiji. Iako je Rumunija generalno zadovoljna položajem svojih sunarodnika, u bilateralnim odnosima otvara se i problematizuje pitanje vlaške nacionalne manjine u regionu Istočne Srbije. Prema Ustavu Rumunije i Zakonu o podršci Rumunima u inostranstvu (2007), rumunsku nacionalnu manjinu čine lica sa zajedničkim etničkim poreklom bez obzira koji etnonim koriste tamo gde se nalaze (na primer, Vlasi, Rumeni, Armani, Daco-Rumuni, Kuto-Vlasi, i drugi) (Petraru, Cruceru, 2016). S druge strane, Ustav Srbije garantuje svim građanima pravo na slobodno deklarisanje o svojoj nacionalnosti što se odnosi i na rumunsku i na vlašku manjinu. U Srbiji se 2011. godine, 35,3 hiljada lica deklarisalo kao pripadnici vlaške nacionalne manjine koji Srbiju, a ne Rumuniju, smatraju svojom matičnom državom i koji se samodefinišu kao autohtono vlaško stanovništvo, dok se 29,3 hiljada građana izjasnilo kao pripadnici rumunske manjine.[12] Drugo otvoreno i diskutabilno pitanje u bilateralnim odnosima jeste zahtev rumunske strane u vezi verske službe na rumunskom jeziku, odnosno da se nadležnost Rumunske pravoslavne crkve proširi (pored slobode delovanja na teritoriji Vojvodine) i na region Istočne Srbije (što je učinjeno bez dogovora sa Srpskom pravoslavnom crkvom) gde žive pripadnici vlaške nacionalne manjine (Novaković, Đurđević, 2015).

Kada je reč o broju i položaju Srba u Rumuniji (18,5 hiljada ili 0,1%), oni imaju zvanično priznat status nacionalne manjine i sva prava i obaveze koja im po tom osnovu pripadaju. Demografski razvitak odlikuje depopulacija (po popisu 2002. bilo ih je 22,6 hiljada) prvenstveno usled niske i dugoročno opadajuće stope fertiliteta, negativnog priraštaja i posledično stare starosne strukture. U pogledu pro-

[11] Najbrojniji su u opštini Alibunar (4870 ili 25%) gde je svaki četvrti stanovnik pripadnik rumunske nacionalne manjine, zatim u Vršcu (5420 ili 10,4%) i Pančevu (3173 ili 9,0%), dok značajan procentualni udeo beleže i u Žitištu (8,4%), Plandištu (6,9%) i Kovačici (6,1%).

[12] U okviru same vlaške zajednice postoji neslaganje oko jezika u smislu da li je vlaški jezik poseban jezik koji se bitno razlikuje od rumunskog, pa je neophodno uraditi standardizaciju (čemu se Rumunija protivi) ili je vlaški jezik samo oblik rumunskog jezika onog koji je korišćen pre jezičke reforme u Rumuniji krajem 19.veka.Rumunska delegacija u sastavu Međuvladine mešovite komisije iznela je stav da su za rumunsku stranu neprihvatljivi pokušaji standardizacije tzv. vlaškog jezika posebnog u odnosu na rumunski jezik, a u pogledu njegovog korišćenja u obrazovanju i upravi (Perković, 2016).

storne distribucije nastanjeni su pretežno u zapadnom delu Rumunije, duž granice sa Srbijom, u četiri okruga (Timiš, Karaš-Severin, Arad i Mehedinci), u dve opštine imaju apsolutnu, a u jednoj relativnu većinu. Najveći broj, gotovo jedna trećina, živi u Temišvaru. Srpska manjina se od 1994. godine finansira iz državnog budžeta, a od 1990. godine ima svog poslanika u rumunskom parlamentu. Srpski jezik je u službenoj upotrebi tamo gde učešće Srba prelazi 20% (Temišvar, Karaš-Severin okrug), kao i u tri lokalna saveta (Temišvar, Karaš-Severin i Mehediniti), a u nekim opštinama su u upotrebi srpski i rumunski jezik. Pripadnici srpske manjine su od 1993. godine i članovi Saveta vlade Republike Rumunije za nacionalne manjine.

Manjinska prava predstavljaju važan aspekt bilateralne saradnje Srbije i Rumunije, a institucionalni okvir čine sporazumi koji su potpisale te dve zemlje. Pored sporazuma o odnosima prijateljstva, dobrosusedstva i saradnje (potpisan 1996. godine, a ratifikovan 2002. godine), u oblasti zaštite nacionalnih manjina ključan je bilateralni sporazum potpisan 2002. godine i ratifikovan dve godine kasnije (Sporazum između Savezne vlade SRJ i Vlade Rumunije o saradnji u oblasti zaštite nacionalnih manjina, 2004). Na osnovu njega formirana je Međuvladina mešovita komisija za manjine koja ima za cilj realizaciju donetih mera u cilju ostvarivanja manjinskih prava, a do sada su održane tri sednice (2009, 2011, 2018). U oblasti zaštite manjinskih prava istaknuta su sledeća najvažnija pitanja: parlamentarno predstavljanje manjina, pravo na izražavanje i razvoj etničkog, kulturnog, jezičkog i verskog identiteta, očuvanje kulturnog nasleđa, obrazovanje i informisanje na maternjem jeziku, korišćenje manjinskih jezika u javnoj upravi, a kao jedan od aktuelnih zajedničkih problema u obe države istaknut je nedovoljan broj kvalifikovanog osoblja za održavanje nastave na maternjem jeziku.

Srbija i Severna Makedonija

Evrointegracije se ocenjuju kao spoljnopolitički prioritet obe zemlje, a pitanje prava i položaja nacionalnih manjina predstavljaju važnu dimenziju u bilateralnim odnosima i saradnji Srbije i Severne Makedonije.

Demografsku dinamiku pripadnika makedonske nacionalne manjine u Srbiji karakteriše depopulacija što potvrđuje i komparacija popisnih etnostatističkih podataka. U 2011. godini popisano je 22,8 hiljada (0,3%), što je u odnosu na prethodni popis (2002) smanjenje za oko tri hiljade (12%), dok je udeo ostao gotovo nepromenjen. Makedonsku nacionalnost odlikuje negativni prirodni priraštaj kao rezultat visokog mortaliteta usled izrazito stare starosne strukture (prosečna starost iznosi 52 godine) zbog čega predstavljaju jednu od najstarijih (pored Nemaca i Slovenaca) etničkih zajednica u Srbiji. Za razliku od starosne, obrazovna struktura je povoljna, sa niskom stopom nepismenosti (1,1%) i relativno velikim udelom visokoobrazovanih

lica (13,3%). Geografski razmeštaj Makedonaca pokazuje pretežnu nastanjenost u regionu Vojvodine (gotovo polovina njihovog ukupnog broja), ali i visoku koncentraciju u beogradskom regionu (oko 7,0 hiljada). Značajan procentualni udeo beleže u Pančevu i Plandištu (9,2%), a najveću etničku kompaktnost u naselju Jabuka (32,5%), gde je gotovo svaki treći stanovnik pripadnik makedonske manjine i gde je makedonski jezik u službenoj upotrebi. Nacionalni savet makedonske nacionalne manjine konstituisan je 2014. godine (sa sedištem u Pančevu), a njegov osnovni cilj predstavlja ostvarivanje prava u domenu kulture, informisanja i službene upotrebe makedonskog jezika i pisma. Kada je reč o pravima makedonske manjine nema spornih pitanja i Severna Makedonija je u više navrata isticala zadovoljstvo položajem svoje manjine u Srbiji.

Posle dezintegracije SFRJ i osamostaljivanja Makedonije, otvorilo se pitanje statusa Srba kao tzv. nove manjine i ostvarivanje njihovih ljudskih i manjinskih prava. Demografski faktori, kao što su brojnost i prostorni razmeštaj, imaju značajnog uticaja na položaj srpske manjine i realizaciju ustavnih prava i sloboda (Raduški, 2019). Po poslednjem popisu 2002. godine,[13] od ukupno 2,2 miliona stanovnika, Makedonci kao matičan narod čine 1,3 miliona (64,2%), Albanci 509 hiljada (25,2%), Turci 78 hiljada (3,8%), Romi 54 hiljada (2,7%) i Srbi 35,9 hiljada (1,8%). U pogledu prostornog razmeštaja, najveća koncentracija pripadnika srpske manjine je u Skopskom i Kumanovskom regionu, a srpski jezik je u službenoj upotrebi u tri opštine na severozapadu Makedonije (Kumanovo, Čučer-Sandevo i Staro Nagoričane).

Ustav Republike Makedonije iz 2001. godine (donet posle potpisivanja Ohridskog sporazuma) reguliše ustavno-pravni status Srba koji žive u Republici Makedoniji, čime je omogućeno da budu zastupljeni u Savetu za međunacionalne odnose Sobranja Makedonije i da koriste pravo na finansijsku pomoć Vlade u programu očuvanja svog nacionalnog identiteta. Srbi su na osnovu Ustava dobili zvanični status nacionalne manjine, što čini dobru osnovu za brže rešavanje manjinskog pitanja. Iako Ustav garantuje pripadnicima nacionalnih manjina pravo obrazovanja na svom maternjem jeziku, nastava na srpskom jeziku se izvodi samo u četiri osnovne škole, i to u većim gradovima (Kumanovo, Skoplje), dok u srednjim školama još od sredine 1980-ih godina ne postoji nastava na srpskom jeziku (gimnazija u Skoplju ukinuta je 1986. godine). Mada je srpski jezik u službenoj upotrebi u tri opštine, ne postoje kulturne institucije niti sredstva informisanja na srpskom jeziku, što sve upućuje na pro-

[13] Planirani popis 2011. godine najpre je bio odložen (zbog održavanja prevremenih parlamentarnih izbora), da bi zatim počeo 1.oktobra 2011. godine, ali ga je Državna popisna komisija ubrzo prekinula jer nisu bili ispunjeni svi neophodni uslovi. Tokom popisa došlo je do nesuglasica oko popisne metodologije u delu koji se odnosi na korišćenje originalnih dokumenata za identifikaciju građana. Albanska manjina je,između ostalog, tražila da se na popisu priznaju i fotokopije ličnih karata, a ne samo originali.

blem održivosti nacionalnog identiteta i proces asimilacije Srba (Veljković, 2005). Pripadnici srpske manjine, takođe, ne uživaju slobodu veroispovesti koja im je garantovana Ustavom, jer Srpskoj pravoslavnoj crkvi nije omogućeno slobodno delovanje na teritoriji Severne Makedonije. Zbog svega toga je neophodno veće angažovanje Srbije kao matične države u svim oblastima u cilju unapređenja položaja i prava srpske manjine, a to, između ostalog, znači podržati organizaciju pripadnika srpske manjine (Centralni savet srpskih organizacija) u ostvarivanju prava na informisanje i obrazovanje na srpskom jeziku, kao i insistirati na poštovanju prava na slobodu veroispovesti pripadnika srpske etničke zajednice.

Institucionalni okvir poštovanja manjinskih prava čini bilateralni sporazum o zaštiti manjina potpisan 2004. godine, a ratifikovan sledeće godine (Sporazum između SCG i Republike Makedonije o zaštiti srpske i crnogorske nacionalne manjine u Makedoniji i makedonske nacionalne manjine u Srbiji i Crnoj Gori, 2005), ali do sada nije održana nijedna zajednička sednica Međuvladine mešovite komisije mada se obostrano ukazuje na značaj daljeg unapređenja bilateralnih odnosa u funkciji zaštite prava nacionalnih manjina, mira i stabilnosti u regionu.

Zaključak

Regulisanje položaja i zaštita prava nacionalnih manjina sve češće je predmet bilateralnih sporazuma kojima države unapređujući status manjina istovremeno razvijaju i međudržavne odnose, a politiku tolerancije i dijaloga suprotstavljaju politici netolerancije, nerazumevanja i etničkih sukoba. Nacionalne manjine povezuju države, a poboljšanje njihovog položaja doprinosi boljoj privrednoj i kulturno-prosvetnoj saradnji, međuetničkim i spoljnopolitičkim odnosima, kao i napretku celog regiona. Ujedno, prekogranična saradnja pripadnika nacionalnih manjina u državama gde žive, omogućena bilateralnim ugovorima, veoma je važna za njihov opstanak i napredak. Očuvanje etnonacionalnog, jezičkog, verskog i kulturnog identiteta predstavlja cilj svake manjine, a matična država ima zadatak da pomažući svoj narod u dijaspori u najvećoj meri to i realizuje, što ujedno predstavlja i merilo njene snage na međunarodnoj političkoj sceni. Prioritet spoljne politke Srbije, imajući u vidu da je njen cilj pridruživanje Evropskoj uniji, čini poštovanje prava i unapređenje položaja nacionalnih manjina, ali i briga o svom narodu u dijaspori, pa su dobri odnosi i regionalna saradnja sa susednim državama od krucijalnog značaja i vide se kroz prizmu nacionalnog zakonodavstva, poštovanja međunarodnih dokumenata i bilateralnih sporazuma.

Literatura

1. Basheska, E. (2014). The Good Neighboriness Condition in EU Enlargment, *Contemporary Southeastem Europe*, 1(1) 92-111, www.suedosteuropa.uni-graz.at/cse/en/node/58, pristupljeno 13.12.2020.
2. Bašić, G. (2003). Standardi zaštite nacionalnih manjina u savremenoj Evropi. U: G.Bašić (ur.), *Demokratija i multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi.* Beograd: Centar za istraživanje etniciteta, 157-165.
3. Baštovanović, D. (2016). Analiza sprovođenja Sporazuma o zaštiti prava nacionalnih manjina Srbija-Hrvatska. U: J. Perković (ur.), *Analiza sprovođenja bilateralnih sporazuma o zaštiti prava nacionalnih manjina Srbije sa Hrvatskom, Mađarskom, Rumunijom i Makedonijom.* Novi Sad: Centar za regionalizam, 5-16.
4. Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima (2000). *Instrumenti Saveta Evrope - ljudska prava.* Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
5. Forum za etničke odnose (2018). *Izazovi manjinske politike u bilateralnoj i regionalnoj saradnji.* Beograd: FEO.
6. Forum za etničke odnose (2017). *Nacionalne manjine u odnosima Srbije sa susedima*. Beograd: FEO.
7. Lastić, P. (2005). O položaju Srba u Mađarskoj. U: V.Stanovčić (ur.), *Položaj i identitet srpske manjine u jugoistočnoj i centralnoj Evropi*. Beograd: SANU, 187-235.
8. Lutovac, Z. (1996). *Manjine, KEBS i Jugoslovenska kriza*. Beograd: Institut društvenih nauka i Institut za međunarodnu politiku i privredu.
9. Novaković I., Đurđević N. (2015). *Srpsko-rumunski odnosi i status vlaške nacionalne manjine u Srbiji-studija praktične politike*, Beograd: ISAK fond.
10. Perković, J. (2016). Analiza sprovođenja bilateralnog sporazuma o zaštiti nacionalnih manjina Srbija - Rumunija. U: J. Perković (ur.), *Analiza sprovođenja bilateralnih sporazuma o zaštiti prava nacionalnih manjina Srbije sa Hrvatskom, Mađarskom, Rumunijom i Makedonijom.* Novi Sad: Centar za regionalizam, 38-49.
11. Petraru, A., Cruceru E. (2016). State Policy Regrading the Protection of National Minority, Romania-Serbia. U: D. Janjić (ur.), *Bilateral relation between Serbia and Romania: minority politics and EU integrations.* Belgrade: Forum for Ethnic Relations, 3-16.
12. Prelić, M. (1998). Srbi u Mađarskoj: jedan pogled na savremenu situaciju. U: N.Pantelić (ur.), *Etnički odnosi Srba sa drugim narodima i etničkim zajednicama*. Beograd: Etnografski institut, SANU, 219-229.

13. Raduški, N. (2019). Bilateralni odnosi Srbije sa susednim državana kroz prizmu položaja i prava nacionalnih manjina. U: Đ. Stojanović i S. Atlagić (urs.), *Politika i prostor.* Beograd: Institut za političke studije, 114-137.
14. Raduški, N. (2013). Srpska nacionalna zajednica na prostoru Hrvatske u drugoj polovini 20. i početkom 21. veka. *Međunarodna politika*, br. 1151, 23-36.
15. Stanovčić, V. (2009). Pojam nacionalne manjine i tretiranje individualnih i kolektivnih prava. *Godišnjak FPN*. Beograd: Fakultet političkih nauka, 495-511.
16. Sporazum između Srbije i Crne Gore i Republike Hrvatske o zaštiti prava srpske i crnogorske manjine u Republici Hrvatskoj i hrvatske manjine u Srbiji i Crnoj Gori. *Službeni list SCG - Međunarodni ugovori*, broj 3/2005.
17. Sporazum između Srbije i Crne Gore i Republike Mađarske o zaštiti prava mađarske nacionalne manjine koja živi u Srbiji i Crnoj Gori i srpske i crnogorske manjine koja živi u Mađarskoj. *Službeni list SCG, Međunarodni ugovori,* br. 14/2004.
18. Sporazum između SCG i Republike Makedonije o zaštiti srpske i crnogorske nacionalne manjine u Makedoniji i makedonske nacionalne manjine u Srbiji i Crnoj Gori. *Službeni list SCG – Medjunarodni ugovori*, br. 6/2005
19. Sporazum između Savezne vlade SRJ i Vlade Rumunije o saradnji u oblasti zaštite nacionalnih manjina. *Službeni list SCG – Medjunarodni ugovori,* br. 14/2004.
20. Thornberry, P. (1993). *The UN Minority Right Declaration*. London: Minority Rights Group International.
21. Tatalović, S. (2005). Utemeljenje Srba u Hrvatskoj. U: V. Stanovčić (ur.), *Položaj i identitert srpske manjine u jugoistočnoj i centralnoj Evropi*. Beograd: SANU, 131-147.
22. Veljković, D. (2005). Položaj srpske manjine u Makedoniji. U: V. Stanovčić (ur.), *Položaj i identitet srpske manjine u jugoistočnoj i centralnoj Evropi*. Beograd: SANU, 153-161.
23. Vukić, A. (2010). Položaj Srba u Hrvatskoj u procesu pridruživanja Europskoj uniji. U: D. Babić, D. Župarić-Iljić (urs.), *Nacionalne manjine kao faktor stabilnosti u međunarodnim odnosima Hrvatske i Srbije*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 169-183.
24. Yacoub, J. (1991). *Les monorities dans le mond - faits et analyses.* Paris: Desclee de Brouwer.
25. http://www.gradsubotica.co.rs/madarsko-drzavljanstvo-za-sve-starosedeoce, pristupljeno 07.02.2021.
26. http://www.pravamanjina.rs/attachments/ZAKON%20%o%20potvrđivanju%20okvirne%20konvencije.pdf, pristupljeno 27.08.2020.
27. http://www.dijaspora.gov.rs/lat/deklaracija-o-unapredenju-odnosa-srbije-i-hrvatske, pristupljeno 07.02.2021.

Regional bilateral agreements of Serbia as a minority rights protection mechanism

Summary

Regional cooperation and good neighborly relations are an important aspect of foreign policy within which the minority issue is of paramount importance, because it affects the quality of interethnic relations, political stability, economic development and the overall prosperity of each country. The paper analyzes the position and rights of the Hungarian, Romanian, Croatian and Macedonian national minorities and bilateral agreements that Serbia has signed with these countries, which is of great importance especially bearing in mind that good regional relations and respect for minorities rights is one of the criteria for Serbia's entry into the European Union. At the same time, the paper explores the issue of the protection of national and cultural identity, demographic development, the status and rights of the Serbian minority in these countries through the prism of bilateral relations. Regulating the position, respecting and exercising the rights of national minorities are seen as matters of national legislation and policy, respect for international conventions and regional cooperation, that is concluding and applying the provisions of the bilateral agreements on the protection of minorities. Unfortunately, these agreements are not binding, and there is no binding mechanism for the implementation of harmonized conclusions, which are only forwarded to governments for information. Another problem is that mixed bilateral commissions do not meet regularly, as well as the lack of administrative capacity to monitor the commission's work. This indicates that a kind of regional standardization and harmonization of minority legislation is necessary, which would contribute to the stabilization of interstate relations and the improvement of the position of minorities in the region. National minorities connect the states, and the regulation and improvement of their position contributes to better foreign policy relations, economic cooperation, stability and progress of all states in the region.

Key words: *bilateral agreements, regional cooperation, national minorities, status, rights, Serbia*

Milena Sekulić, Srđan Timotijević
Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo,
Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu
milenasekulic1996@gmail.com, srdjantimmy@gmail.com

Depopulacija Hrvata u Vojvodini i predlozi za zaštitu hrvatskog nacionalnog identiteta

Apstrakt

U radu je analizirana veličina populacije Hrvata u Vojvodini, prema Popisima 1991., 2002., i 2011. godine. Iz popisa u popis, taj broj se smanjuje. Postavlja se pitanje: Kako zaštititi i očuvati njihov identitet? Kako postići da se veličina populacije Hrvata na ovom prostoru ne smanjuje u budućnosti? Neki od predloga za očuvanje postojeće populacije Hrvata u Vojvodini i Srbiji jesu veća zastupljenost u strukturama vlasti, kao i veća participacija u ostvarivanju manjinskih prava.

Ključne reči: *Hrvati, nacionalna manjina, Vojvodina, Srbija*

Uvod

Prostor današnje Autonomne Pokrajine Vojvodine možemo posmatrati na različite načine, u okviru njene fizičko-geografske celine, istorijski, etnički, u okviru društvene geografije i dr. Geopolitička složenost i kompleksnost ovog prostora izraz je delovanja više istorijskih, geografskih, kulturnih, političkih, ekonomskih i religijskih faktora koji su od Vojvodine napravili svojevrsni geopolitički specifikum koji se može posmatrati kao prednost ukoliko se ima u vidu svo njeno etničko i kulturološko bogatstvo (Despotović, 2018).

Najpoznatiji teoretičar liberalnog multikulturalizma Will Kymlicka uveren je da je upravo liberalni multikulturalizam najbolji način izgradnje pravednog i inkluzivnog društva. Kymlicka (2003), pripadanje nekoj kulturi i kulturni kontekst postavlja kao važan element u ostvarenju autonomije pojedinca. Za razliku od njega, Tariq Modood (2007) multikulturalizam usmerava na ulogu religijskih manjinskih skupina u javnoj sferi, pri čemu se najviše bavi pitanjima tolerancije i naglašene sekularizacije u modernim liberalnim društvima. Multikulturalizam bi, smatra on, trebao nuditi više od tolerancije i pružati aktivnu podršku kulturnim različitostima. Trebao bi obe-

shrabrivati i suzbijati neprijateljstvo prema određenim skupinama i pojedincima i preoblikovati javnu sferu kako bi došlo do uključivanja marginalizovanih identiteta (Gregurović, 2017).

Multikulturalnost u Vojvodini ne simbolizuje samo ideal o zajedničkom životu, već se ona potvrđuje međusobnom povezanošću i izmešanošću etničkih i kulturnih grupa. Ta koegzistencija simboliše se kroz međusobnu toleranciju i jednakost, na kojoj se i dalje svakodnevno radi (Bjelajac, Bingulac, 2018).

Na prostoru Vojvodine živi 26 nacionalnih manjina i nacionalnih zajednica, dok je predmet rada baziran na zastupljenosti Hrvata u Vojvodini kroz proces etničke homogenizacije uslovljen mnogobrojnim faktorima. Ravnopravno se koristi šest jezika (jedan od njih je i hrvatski) u službenoj upotrebi. Ova multietničnost se ne zasniva samo na statističkim brojkama i sličnim pokazateljima, već je ono primetno u različitim kulturološkim prikazima (Bjelajac, Bingulac, 2018). Etnički diverzitet Vojvodine manifestuje se ne samo u velikom broju nacionalnosti različitih po svojim etničkim, verskim i kulturnim osobenostima, već i u njihovom prostornom razmeštaju budući da preko 90% opština ima etnički heterogeno stanovništvo (Raduški, 2009).

Kada posmatramo Republiku Srbiju, više njenih delova imaju značajno istaknutu visoku multietničnost i multikulturalnost, ali neposredno u tome prednjači Vojvodina, pa se njen takav karakter navodi kao primer jedinstvenosti, u najpozitivnijem smislu, sa težnjom ka očuvanju i zaštiti identiteta (Bjelajac, Bingulac, 2018). Položaj nacionalnih manjina i njihova povezanost sa politikom multikulturalizma podrazumeva respektovanje manjinskih kultura kao odgovarajućeg okruženja za ostvarenje ljudskih prava i prava pripadnika nacionalnih manjina. Multilukturalizam je, dakle, odgovor demokratske politike na kulturne i socijalne raznolikosti.

U prilog multietničnosti govori i podatak da je prema popisu 2002. godine, Vojvodina imala 2.031.992 stanovnika, od čega je preko jedne trećine (1/3) stanovništva pripadalo nekoj od manjinskih zajednica (Mađari 14,3%, Slovaci 2,8%, Hrvati 2,8%), (Republički zavod za statistiku, 2003). Međutim, popis stanovništva iz 2011. godine, potvrdio je demografske tendencije poslednjih decenija, uz važnu napomenu da je negativan prirodni priraštaj u ovom periodu, što nije bio slučaj ranije, doveo do apsolutnog smanjenja broja stanovnika i srpske i praktično svih drugih nacionalnosti (sem Roma koji su povećali svoj apsolutni broj za oko 5%, a udeo u populaciji pokrajine i nešto više od toga) (Republički zavod za statistiku, 2012).

Pored direktnih faktora kao što je smanjene apsolutnih vrednosti broja rođenih, i drugi faktori kao asimilacioni procesi uslovljeni malobrojnošću, prostornom disperzivnošću[1], velikim brojem mešovitih brakova karakterističnih za Vojvodinu, uticali su

[1] U Republici Srbiji Hrvati ne žive jedino u opštini Lapovo, (Baštovanović, Žigmanov, 2016).

na opadanje broja i udela pripadnika svih stanovnika, a ne samo pripadnika pojedinih manjinskih zajednica (Raduški, 2009). Društveno-ekonomski uzroci depopulacije su najvidljiviji i najneposrednije se osećaju u svakodnevnom životu. Budući da je depopulacija još izraženije zahvatila seosko područje Pokrajine, u istraživanju ove grupe uzroka ne bi trebalo zanemariti ukupan društveni položaj poljoprivrede i sela. To stoga, što na selu živi gotovo polovina stanovništva Vojvodine, i što je verovatno moguće sa manje sredstava postići veće efekte i u demografskom pogledu (Malešević, 2001).

Nacionalne manjine u Vojvodini razlikuju se po brojnosti, prostornoj disperzivnosti, društvenoj kohezivnosti, političkoj organizovanosti, etničkim, demografskim i drugim osobenostima. Institucionalizacija njihovog položaja ne bi trebalo da zavisi od demografskog faktora (brojnost i prostorna kompaktnost), politički snažnijih i bolje organizovanih manjina (Raduški, 2009). U skladu sa tim, Ustav Republike Srbije pored slobode za izražavanje nacionalne pripadnosti, prepoznaje i učešće u javnim poslovima, političku participaciju nacionalnih manjina, izbore za Narodnu skupštinu i dr. (Đurić, et al., 2014).

Stabilnost jednog društva zavisi od integrisanosti svih njenih građana, pri čemu pitanje integrisanosti neke etničke zajednice nije samo stvar političko-pravnog položaja, već i pitanje kulturne, verske, jezičke, demografske i druge bliskosti, jer prevelike razlike među članovima jednog društva čine proces integracije znatno sporijim i težim. Integracija nacionalnih manjina, svakako, ne znači asimilaciju, već podrazumeva kulturni pluralizam koji omogućava manjinama da sačuvaju sopstvene etničke, verske i kulturne osobenosti, što ne isključuje potrebu njihovog uspešnog integrisanja u društvenu zajednicu. Drugim rečima, to znači dobrovoljnost etničkih zajednica u prihvatanju zajedničkog i očuvanju posebnog (Raduški, 2009). Prema Lošonc (2009), nijedan identitet se ne stvara sam u sebi, monološki. Svaki identitet je, zapravo, stecište različitih identiteta, svaki identitet je množina, pa čak i u slučaju da to data zajednica ne priznaje. To važi kako u slučaju većine, tako i u slučaju različitih manjina (https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/madjari.pdf).

Položaj hrvatske nacionalne manjine

Od ukupnog broja Hrvata u Republici Srbiji, 57.900 (0,8% u udelu stanovništva R. Srbije) prema popisu 2011. godine, 47.033 (2,4%) živi u Vojvodini. Alarmantan podatak predstavlja činjenica da oni spadaju u jednu od najstarijih manjinskih grupa u Srbiji.[2] Opšti demografski trend pokazuje da Hrvati u Srbiji dele sudbinu sa suna-

[2] Prosečna starost u Republici Srbiji je 42,2 godine. Prosečna starost Hrvata u Srbiji je 51,0. (Đurić, et al., 2014).

rodnicima u matici (Baštovanović, Žigmanov, 2016). U razdoblju od 2000. do 2012. godine, Hrvati u Srbiji su postigli da je hrvatski jezik jedan od šest službenih jezika u ustanovama Autonomne Pokrajine Vojvodine gde deluje i prevodilac za hrvatski jezik u okviru Službe za prevodilačke poslove (Bara, 2012). U prilog ovome svakako iznenađuje podatak da od ukupnog broja Hrvata u Srbiji 51% njih za maternji jezik navodi srpski jezik (Đurić, et al., 2014).

Kada je reč o kulturnom razvoju hrvatske zajednice u Srbiji, treba napomenuti da on jednim delom zavisi od kulturnog razvoja Srba u Hrvatskoj, jer reciprocitet je mogući način traženja da se ostvare jednaka prava obe zajednice što u stvari, sa unapređivanjem prava jedne od njih u bilo kojoj oblasti, može da podstakne i napredak druge zajednice (Gavrilović, 2019).

Hrvatsko nacionalno vijeće (HNV) je najviše zastupničko telo Hrvata u Republici Srbiji, izabrano radi ostvarivanja prava na manjinsku samoupravu. Jedan od zadataka vijeća je i očuvanje i jačanje identiteta kroz svoj, hrvatski jezik i njegov značaj u obrazovanju mladih, budući da je obrazovanje prvi i najvažniji činilac života i razvoja svakog pojedinca, društva i države u celini. Ukupan učinak obrazovanja podrazumeva izgradnju i korišćenje svih drugih resursa i utiče na ukupan kvalitet života (Strategija obrazovanja, 2016).

Na temelju uredbe Vlade Republike Srbije, od školske 2001/02. godine, počela je verska nastava u osnovnim i srednjim školama u Republici Srbiji. Tako je prvi put neslužbeno u školski sistem ušao i hrvatski jezik, posredstvom rimokatoličke veronauke. Celovit program na hrvatskom jeziku u osnovnim školama započinje školske 2002/2003. godine nakon što je usvojen Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, kojim se hrvatskoj nacionalnoj zajednici priznao status nacionalne manjine i time stvorili uslovi za otvaranje prvog razreda na hrvatskom jeziku u Republici Srbiji (Strategija obrazovanja, 2016). Dobar primer i preuzimanje odgovornosti za jačanje kulturnog identiteta je i rad na otvaranju lektorata za hrvatski jezik na novosadskom univerzitetu (http://www.ff.uns.ac.rs/). Na Radio televiziji Vojvodine se emituje poseban program na hrvatskom jeziku (http://rtv.rs/).

Kulturni razvoj Hrvata u Srbiji zavisi i od stepena prilagođavanja novim političkim i ekonomskim uslovima u regionu, ali i u Evropi. U tome mogu da uspeju jedino ako nastupaju sa jednako raspoređenom energijom: zajednički u političkom, ekonomskom i kulturnom smislu u Srbiji, putem cross-border saradnje sa Hrvatima iz pograničnih oblasti Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Mađarske uz čvrste političke veze sa Hrvatskom, u saradnji sa srpskom nacionalnom zajednicom u Hrvatskoj koja deli sa hrvatskom nacionalnom zajednicom mnoge zajedničke probleme i uključivanjem u svoja politička i kulturno-prosvetna tela onih članova naučne i kulturne zajednice u Vojvodini koji podržavaju očuvanje istorijskih, političkih i kulturnih vrednosti Hrvata

sa tih prostora (Gavrilović, 2019). Ovakvim idejama treba dodati i mnoge segmente neformalnog obrazovanja koje podrazumeva vaninstitucijske aktivnosti kojima se stiču određena znanja i veštine, a učestvovanje u takvim aktivnostima je dobrovoljno. Takvih je pojedinaca sve više, posebno zbog toga što je takvo obrazovanje temeljeno na dobrovoljnoj, a ne na prinudnoj odluci. Neki od oblika neformalnog obrazovanja su: različiti seminari, treninzi, kursevi, radionice, kampovi i razmene, izviđački program, rad na projektima (timski rad), ples, pisanje, konferencije, predavanja i sl. (Strategija obrazovanja, 2016).

Kako Besermenji i Stojanović (2019) navode, očuvanje kulturnog nasleđa manjinskih zajednica specifično je kao i celokupna manjinska problematika. Ono sa jedne strane uživa pažnju države matice, iz koje je zajednica potekla, a sa druge strane uživa pažnju države u kojoj je to kulturno nasleđe stvarano i u kojoj se ono čuva. Ipak, najvažniju ulogu u očuvanju kulturnog nasleđa jedne manjinske zajednice imaju upravo pripadnici te zajednice, koji sami, iako krhkih kapaciteta, imaju pravo, ali i obavezu, da stvaraju mehanizme očuvanja i unapređenja svog nasleđa, kao i da usmere pažnju nacionalnih strategija (države čiji su građani i države matice), ka istinskim vrednostima i kulturnim tekovinama (Besermenji i Stojanović, 2019). Tokom 2020. godine kuća bana Josipa Jelačića u Petrovaradinu (Novi Sad), vraćena je hrvatskoj zajednici u Srbiji (https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/4021536/kuca-bana-josipa-jelacica-vracena-hrvatskoj-nacionalnoj-zajednici.html). Kuća je izgrađenja 1745. godine i kao takva od velikog je arhitektonskog, istorijskog i kulturnog značaja za izgradnju i jačanje identiteta Hrvata u Vojvodini i Republici Srbiji, kao i za samu Republiku Srbiju. Ovaj čin obnove sa sobom nosi političku i civilizacijsku poruku da je rodna kuća Josipa Jelačića prepoznato kulturno nasleđe u Republici Srbiji (Bara, 2013).

Uloga manjinskih stranaka Srba i Hrvata u pogledu poboljšanja odnosa i razvijanja dobrosusedskih odnosa uz uvažavanje svih prava nacionalnih manjina je od presudnog značaja. U tom pogledu dobra iskustva na jednoj strani treba primenjivati i na drugoj strani bez potrebe da se uvek primenjuje princip reciprociteta, jer bi to usporavalo unošenje novih i dobrih standarda u poboljšanju položaja nacionalnih manjina. Razmena iskustava između pripadnika manjinskih stranaka Srba u Hrvatskoj i Hrvata u Srbiji je od velikog značaja. Od ogromnog značaja je i „lobiranje“ manjinskih stranaka Hrvata u Srbiji za rešavanje pojedinih pitanja Srba u Hrvatskoj i obrnuto, kako bi se što više učvrstilo poverenje, ali i rešili problemi (Veselinović, 2009).

Postojanje svesti o različitosti, ali i prihvatanje iste, trebalo bi da bude jedan od postignutih civilizacijskih koraka. Taj korak je možda i načinjen, ali možda nije u potpunosti siguran i stabilan. Iako se teži ka prihvatanju čoveka, onakav kakav jeste, sa svim svojim manama i vrlinama, nedovoljno se nekada štiti ta posebnost, dok s

druge strane, ponekad je nedovoljno osuđivanje diskriminacije u bilo kojem obliku (Bjelajac, Bingulac, 2018). Zato je neophodna borba za dobre međuetničke odnose, poštovanje prava manjina, integracija i lojalnost manjina državi u kojoj žive, za ravnomeran demografski i stabilan ekonomsko-politički razvoj, čije će se aktivnosti pomeriti sa lista papira ka ostvarenim ciljevima.

Na osnovu kolektivnih prava koja su garantovana Ustavom, pripadnici nacionalnih manjina u Srbiji, neposredno ili preko svojih predstavnika, učestvuju u odlučivanju o pojedinim pitanjima vezanim za svoju kulturu, obrazovanje i službenu upotrebu jezika i pisma u skladu sa zakonom (član 75. stav 2. Ustav Republike Srbije).

Demografske karakteristike Hrvata u Vojvodini

Posmatrajući broj Hrvata u Vojvodini od 1991-2011. godine (grafikon 1) možemo zaključiti da je taj broj opao za 37%, u periodu od 20 godina broj Hrvata je opao za 27.775. Neki od razloga koji su uticali na smanjenje populacije Hrvata u Vojvodini jesu migracije i prirodno kretanje stanovništva. Jedan deo hrvatskog nacionalnog življa se odlučio na preseljenje u Hrvatsku, zbog političkih, verskih i nacionalnih pitanja koja su potresala region nakon i u toku raspada bivše Jugoslavije (Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije) tokom devedesetih godina XX veka. Deo Hrvata se odselio u druge Evropske države ili ostali deo sveta.

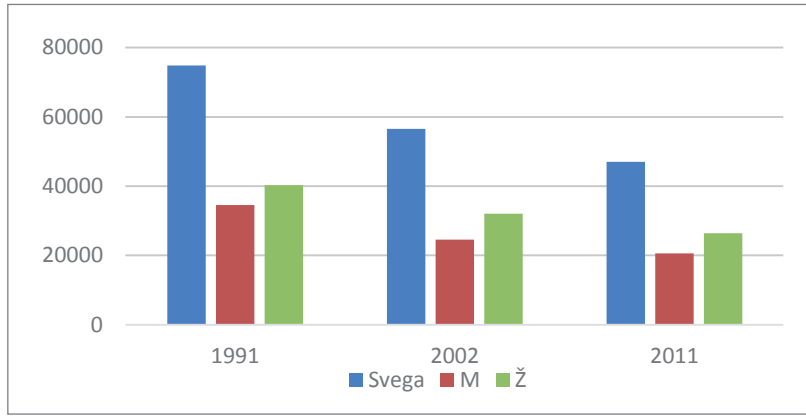

Izvor: Republički zavod za statistiku, 1993, 2003, 2012.

Grafikon 1. Uporedni pregled broja Hrvata u Vojvodini prema poslednja tri popisa u Republici Srbiji

Medjutim nisu samo migracije doprinele opadanju broja Hrvata u Vojvodini, veliki uticaj imaju i komponente prirodnog kretanja stanovništva. Ukoliko posmatramo grafikon 2 uočavamo da je broj mladog stanovništva (0-14 godina) u toku

posmatranog perioda opao za 62%, sa 10.625 koliko je zabeleženo popisom 1991. godine na 4.009 prema Popisu 2011. godine. I u okviru kategorije radno sposobnog stanovništva (15-64 godine) primetan je pad broja stanovnika iz Popisa u Popis, u toku 20 godina zabeležen je pad od 42%. Porast broja stanovnika je prisutan samo u okviru kategorije stanovništva starijeg od 65 godina. Najveći broj starog stanovništva je zabeležen prema Popisu 2002. godine i iznosio je 12009 stanovnika. Prisutan je proces demografskog starenja (Živić, 2013).

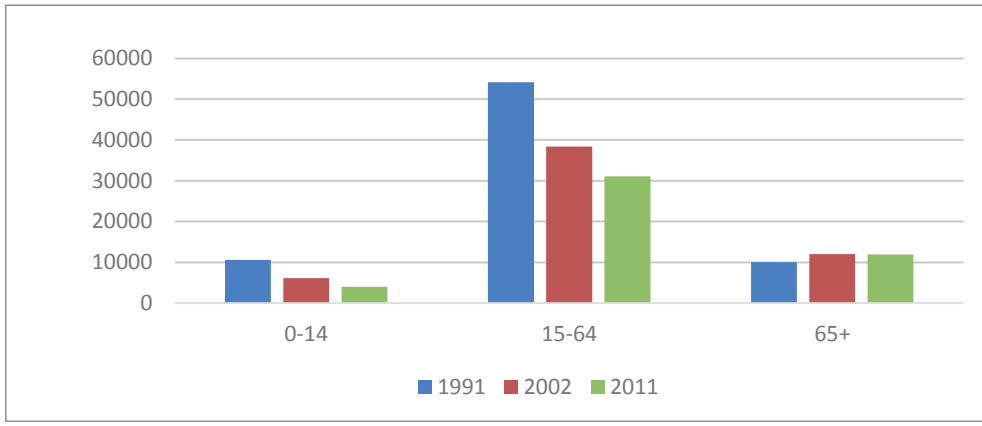

Izvor: Republički zavod za statistiku, 1993, 2003, 2012.

Grafikon 2. Starosna struktura Hrvata u Vojvodini

Mnogo se spekuliše o tome da li se svi Hrvati na popisima stanovništva u novijoj prošlosti izjašnjavaju kao Hrvati. Smatra se da je deo lica Hrvatske nacionalne zajednice izjašnjavao kao Bunjevci, Šokci, ili se svrstavaju u kategorije neopredeljeni i neizjašnjeni, nepoznati, regionalna pripadnost i ostali. Prema poslednjem popisu stanovništvu iz 2011. godine u Vojvodini živi 16.469 osoba koje su se izjasnile kao Bunjevci (0,9% stanovništva Vojvodine) (Baštovanović, 2015). Bunjevci su uspešno čuvali svoj identitet i svest o pripadnosti hrvatskom etnosu i zbog toga su često bili predmet asimilacije i negacije etnokulturnih prava (Baštovanović, Žigmanov, 2016).

Predlozi za očuvanje populacije Hrvata u Vojvodini

Hrvati u Vojvodini su do raspada Jugoslavije bili konstituitivni narod, ali su status manjinske nacionalne zajednice dobili tek 2002. godine. Značajnim delom zbog toga i danas Hrvati u Vojvodini imaju nestabilne institucionalne resurse, slabu participaciju u ostvarivanju manjinskih prava i neupadljivu zastupljenost u strukturama vlasti i u privredi. Sve ovo, odrazilo se na slabu političku i ekonomsku moć Hrvata,

a time i na nemogućnost rešavanja brojnih potreba čije se posledice osete na polju kulture i obrazovanja, što čini neizostavan element opstanka svakog naroda (Gavrilović, Dukić, 2012).

Predstavnici hrvatske manjine smatraju da njihova zastupljenost među zaposlenima u organima državne uprave, pravosuđa i unutrašnjih poslova nije sasvim adekvatna i da zastupljenost nije do kraja transparentna (Veselinović, 2011). Prilagođavanje novoj ekonomskoj i političkoj situaciji u regionu, ali i u čitavoj Evropi predstavlja polaznu osnovu opstanka i očuvanja identiteta Hrvata u Vojvodini. Suština je saradnja na polju politike, ekonomije i kulture. Treba negovati programe prekogranične saradnje Srbije i Hrvatske, Srbije, Mađarske i Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije i Hrvatske, jer u tim pograničnim delovima ovih država žive Hrvati (Gavrilović, Dukić, 2012). Poslednjih godina postoje projekti Evropske unije uz čiju podršku dolazi do začetaka saradnje institucija iz Vojvodine i Hrvatske. S obzirom da politički odnosi Hrvatske i Srbije u najvećoj meri zavise od istorijskog nasleđa, odnosno (ne)mogućnosti suočavanja s prošlošću (Pauković, 2015), jedan od najvažnijih predloga za očuvanje populacije Hrvata u Vojvodini, ali i Srbiji, jeste pospešivanje saradnje sa srpskom nacionalnom manjiom u Hrvatskoj, jer imaju zajedničke probleme. Potrebno je davati podršku onim članovima zajednice koji se bore za očuvanje kulturnih i istorijskih vrednosti Hrvata na ovom prostoru (Gavrilović, Dukić, 2012).

Prema popisu stanovništva 2011. godine u seoskim naseljima u Vojvodini je živelo preko 40% od ukupnog broja Hrvata (Republički zavod za statistiku, 2012). Predlozi za očuvanje seoskog stanovništva Vojvodine bi trebali biti jednaki za sve narode koji žive na ovom prostoru. Zbog izuzetno prisutne depopulacije i starenja stanovništva (kod gotovo svih naroda), trebalo bi sprovesti mere koje se tiču očuvanja postojećeg broja mladih na selu i obezbediti im uslove da tu ostanu i stvaraju potomstvo. Dobar primer daje Zavod za ravnopravnost polova koji od 2014. godine raspisuje konkurs za bračne parove iz Vojvodine koji žele da učestvuju u revitalizaciji vojvođanskog sela i stvaraju uslove za život svojih porodica na selu, a nisu vlasnici bilo kakve nepokretnosti Konkurs se realizuje od 2015. godine i do 2020. godine 293 porodice je dobilo svoj dom, a iz pokrajinskog budžeta je za tu namenu izdvojeno 286 miliona dinara (Zavod za ravnopravnost polova, 2021).

Važna uloga u daljem pronalaženju zajedničkog jezika suživota Hrvata u Vojvodini je i otklanjanje negativnih konotacija nastalih tokom i nakon ratnih dešavanja. Srbija je nakon 2000. godine u pogledu zaštite manjinskih prava u velikoj meri napredovala. Pored toga što je razvijena široka paleta zakona koji manjinama garantuju njihova osnovna prava, Srbija je ratifikovala i mnoge međunarodne dokumente koji potvrđuju evropsko opredeljenje Srbije. Iako je na polju zaštite manjina mnogo učinjeno, mnoga ključna pitanja i dalje ostaju otvorena. Tako prema Baštovanoviću (2015), Hrvati na teritoriji Republike Srbije, pre svega oni na teritoriji AP Vojvodine,

postali su meta netrpeljivosti i nepoverenja, iako nisu direktno bili uključeni u ratna dešavanja u matičnoj državi, i na njih se gledalo kao na strani element i remetilački faktor.

Najstarija hrvatska zajednica u Vojvodini su Hrvati u Sremu, koji tamo žive od naseljavanja slovenskih plemena u Podunavlje. Upravo je to jedan od razloga za jačanje njihovom kulturnog identiteta, potpomognut saradnjom lokalnih vlasti i pokrajinskih i republičkih institucija, uvođenjem hrvatskog jezika u redovan školski sistem, kao i osnivanje Matice hrvatske 1998. godine (Pivac et al., 2020).

Najveći deo kulturnog života unutar hrvatske manjinske zajednice zbiva se danas u četrdesetak hrvatskih kulturnih zadruga, koje predstavljaju najvidljiviji i najmasovniji segment hrvatske kulturne scene u pokrajini. Kada je reč o kvalitetu institucionalnog okvira kulture Hrvata u Vojvodini, važno je ukazati i na činjenicu kako je oko 2/3 hrvatskih zadruga (udruženja) kulture osnovano nakon 2000. godine, (blizu 30), posebno u manjim mestima i mestima gde su Hrvati u značajnoj brojčanoj manjini, što se tumači povećanjem prostora slobode i osećaja veće sigurnosti kod građana hrvatske nacionalnosti (Žigmanov, 2013).

Zaključak

Udeo stanovnika Hrvatske nacionalne pripadnosti prema Popisu 1991. godine iznosio je 3,7% stanovništva Vojvodine. Za samo 20 godina njihov udeo se smanjio na 2,4%. Da bi broj Hrvata ostao na nivou iz 2011. godine potrebno je da pre svega stanovništvo bude zadovoljno načinom života, da u mestima u kojima žive ili u neposrednoj okolini imaju sve uslove za zaposlenje, da deca u školama uče na svom maternjem jeziku (Hrvatskom), da postoje kulturno-umetnička društva u okviru kojih će negovati svoju kulturu i tradiciju od zaborava, da imaju dobrosusedske odnose. Kada bi sve predloženo bilo ispunjeno, pretpostavlja se da bi mladi ljudi ostajali da žive i da stvaraju potomstvo u Vojvodini. Konkretni predlozi šta se može učiniti da se očuva populacija Hrvata na ovom prostoru jesu veća participacija u ostvarivanju manjinskih prava kao i veća zastupljenost u strukturama vlasti.

Literatura i izvori podataka

1. Bara, M. (2012). *Od nepriznavanja do ostvarivanja manjinskih prava: Hrvati u Srbiji nakon 2000. godine*, 5th Anniversary international Scientific Conference, "Croatian – Serbian Realitions; Resolving Outstanding Issues" 1-3. august, 2012. Međunarodni naučni skup, Golubić (Obrovački), Republika Hrvatska.
2. Bara, M. (2013). *Kulturna baština Hrvata u Vojvodini – modeli njezine zaštite*, 6th International Scientific Conference, "The Rights of National Minorities – Fighting against Discrimination", 19-23. avgust 2013. Golubić (Obrovački), Republika Hrvatska.
3. Baštovanović, D. (2015). *Položaj hrvatske nacionalne manjine u Srbiji u odnosu na implementaciju bilateralnog sporazuma o zaštiti prava nacionalnih manjina između vlada Republike Srbije i Republike Hrvatske*, 8th International Conference "Serbo-Croatian political relations in the 20th century", Golubić (Obrovac), Croatia, 24-25. august 2015. Center for History, Democracy and Reconciliation, The Association of History, Co-operation and Reconciliation.
4. Baštovanović, D., Žigmanov, T. (2016). *Europski standardi i položaj hrvatske manjine u Republici Srbiji*, 10th International Conference, Deveti međunarodni naučni skup: „Hrvatsko-srpski odnosi, izbeglice i migranti, mirna koegzistencija i rešavanje krize", Golubić (Obrovački), Hrvatska, 20-21. avgust 2016.
5. Besermenji, S., Stojanović, V. (2019). *Kulturno nasleđe vojvođanskih Hrvata u funkciji očuvanja nacionalnog identiteta,* 12th International Conference, Međunarodni naučni skup "Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku", Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Udruga za povijest, suradnju i pomirenje.
6. Bjelajac, Ž., Bingulac, N. (2018). *Multietničnost I multikulturalnost Vojvodineu funkciji afirmacije ljudskih prava i ljudske bezbednosti*. (In) Despotović, Lj. The culture of polis, Kultura polisa, Časopis za negovanje demokratske političke kulture – Vojvodina kao potencijalno geopolitičko žarište u Republici Srbiji – posebno izdanje, XV, str. 135-147.
7. Despotović, Lj. (2018). *Srpska Vojvodina, kao predmet nemačkih, mađarskih I hrvatskih geopolitičkih planova i teritorijalnih aspiracija*. (In) Despotović, Lj. The culture of polis, Kultura polisa, Časopis za negovanje demokratske političke kulture – Vojvodina kao potencijalno geopolitičko žarište u Republici Srbiji – posebno izdanje, XV, str. 39-58.
8. Đurić, V., Tanasković, D., Vukmirović, D., Lađević, P. (2014). *Etnokonfesionalni i etnički mozaik Srbije*, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Republički zavod za statistiku, Beograd.

9. Gavrilović, D., Dukić, (2012). *Problemi tranzicije u Srbiji i položaj hrvatske nacionalne manjine u Vojvodini*, 6th International Scientific Conference "The Rights of National Minorities – Fighting against Discrimination" 19-23. avgust. 2013. Golubić (Obrovački), Republika Hrvatska.
10. Gavrilović, D. (2019). *Značaj hrvatske kulture i politike regionalne stabilnosti u očuvanju hrvatskog nacionalnog identiteta*, 12th International Conference, Međunarodni naučni skup "Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku", Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Udruga za povijest, suradnju i pomirenje.
11. Gregurović, S. (2017). *Multikulturalizam u europskom kontekstu: dosezi i nesuglasja*, Migracijske i etničke teme 32 (2016), 3: 353-374.
12. Kymlicka, W. (2003). *Multicultural States and Intercultural Citizens*. Theory and research in Education 1(2): 147-169. https://doi.org/10.1177%2F1477878503001002001
13. Lošonc, A. (2009). Uloga madjarske zajednice u definisanju statusa Vojvodine, str. 32-34. U: Uloga madjarske zajednice u Srbiji, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/madjari.pdf
14. Malešević, K. (2001). *Mogući uzroci depopulacije u AP Vojvodini*, Sekretarijat za poljoprivredu AP Vojvodine, Novi Sad, XXV, 1-4, str. 157-180.
15. Modood, T. (2007). *Multiculturalism.* Oxford: Polity. https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeosm129
16. Pauković, D. (2015). *Međusobne tužbe za genocid Hrvatske i Srbije: politički diskurs i utjecaj na hrvatsko-srpske odnose*, 8th International Conference" Serbo-Croatian political relations in the 20th century" Golubic (Obrovac), Croatia, 24-25. august 2015.
17. Pivac, T., Blešić, I., Besermenji, S., Gavrilović, D. (2020). Attitudes of Local Population on the Importance of Events Nourishing Culture and Tradition of Croats in Vojvodina, *Turizam*, 24 (1), 46-56.
18. Raduški, N. (2009). Multikulturalizam i nacionalne manjine u Vojvodini, *Srpska politička misao*, 4/2009, 16/26, str. 337-348.
19. Republički zavod za statistiku (1993). *Statistički godišnjak Srbije* 1992, Beograd.
20. Republički zavod za statistiku (2003). *Veroispovest i maternji jezik, nacionalna ili etnička pripadnost prema starosti i polu, podaci po opštinama,* Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2002. godine, Knjiga 3, Beograd.
21. Republički zavod za statistiku (2012). *Nacionalna pripadnost po opštinama i gradovima*, Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. godine, Knjiga 1, Beograd.

22. Strategija obrazovanja na hrvatskom jeziku u Republici Srbiji 2017-2021. godine (2016). Hrvatsko nacionalno vijeće. https://hnv.org.rs/uploads/documents/STRATEGIJA%20OBRAZOVANJA%20NA%20HRVATSKOM%20JEZIKU%20U%20REPUBLICI%20SRBIJI%20final-09-09-19-17-47-09.pdf
23. Veselinović, P. J. (2009) *Položaj, značaj i perspective stranaka srpske i hrvatske manjine u Hrvatskoj i Srbiji,* Assocation for History, Co-operation and Reconciliation, Golubić; https://associationforhistory.net/books/documents/
24. Veselinović, P. J. (2011). *Ostvarivanje manjinskih i statusnih prava Srba u Republici Hrvatskoj i Hrvata u Republici Srbiji sa aspekta evropskih integracija ovih dveju zemalja[1].* 4th International Scientific Conference "Croatian-Serbian relations: Twenty years after the war in Croatia" 23 – 25. avgust 2011. Golubić (Obrovački), Republika Hrvatska.
25. Zavod za ravnopravnost polova (2021). Podaci dobijeni od strane Zavoda i sa internet stranice: https://ravnopravnost.org.rs/podsticajni-programi/ (pristupljeno 25.02.2021.)
26. Živić, D. (2013). *Demografsko starenje vojvođanskih Hrvata (1991-2011)*, Godišnjak za znanstvena istraživanja br. 5, Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, Subotica, 209 - 225.
27. Žigmanov, T. (2013). *Politike financiranja kulture manjinskih zajednica u Srbiji na primjeru Hrvata u Vojvodini u 2012. godini*, 6th International Scientific Conference, "The Rights of National Minorities – Fighting against Discrimination", 19-23. avgust 2013. Golubić (Obrovački), Republika Hrvatska.
28. Ustav Republike Srbije (2006). Narodna skupština Republike Srbije, Beograd.
29. Radio televizija Vojvodine http://rtv.rs/ (Prisupljeno 25.02.2021.)
30. Radio televizija Srbije https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/4021536/kuca-bana-josipa-jelacica-vracena-hrvatskoj-nacionalnoj-zajednici.html (Prisupljeno 25.02.2021.)
31. Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu http://www.ff.uns.ac.rs/ (Prisupljeno 26.02.2021.)

Depopulation of Croats in Vojvodina (Northern Serbia) and proposals for protection of croatian national identity

Abstract

The paper analyzes the size of the Croat population in Vojvodina, according to the 1991, 2002 and 2011 Censuses. From one census to another, that number declines. The question is: How to protect and preserve their identity? How to achieve that the size of the Croat population in this area does not decrease in the future? Some of the proposals for preserving the existing population of Croats in Vojvodina and Serbia are their greater participation in government structures, as well as greater participation in the accomplishment of minority rights.

Keywords: *Croats, National minorities, Vojvodina, Serbia*

IV

Migracije i upravljanje kriznim situacijama /

Migration and crisis management

Katica Jurčević
Institut za migracije i narodnosti
katica.jurcevic@imin.hr

Obilježja suvremenih migracija u EU-u

Sažetak

U radu se raspravlja o pojmovnom i konceptualnom određenju migracija te se daje statistički pregled suvremenih migracija u europskom i globalnom kontekstu, kao i kratki migracijski pregled stanja u Republici Hrvatskoj. Migracijski se procesi u radu sagledavaju kroz društveno-političke, demografsko-gospodarske te okolišne/ekološke čimbenike.

Ključne riječi: *migranti, izbjeglice, okolišni/ekološki migranti, globalne migracije*

Uvod

Od početka ljudske povijesti migracije imaju važnu civilizacijsku ulogu te su oduvijek bile središnji element društvenih promjena. Mobilnost ljudi kroz sve je epohe bila strategija za opstanak. Istraživanje migracije odvija se na razini višedimenzionalnog koncepta čija je definicija ovisna o različitim aspektima. Migracije su više od vidljivog preseljenja pojedinaca ili grupacija, one su „jedno od temeljnih svojstava čovjekova nagona za kretanjem, njegove egzistencijalne nužde i refleks njegove opće znatiželje“ (Friganović, 1989: 19).

Ključne faktore migracija predstavljaju i različitost razvijenosti područja iz kojeg se odlazi i u koje se dolazi, rast gospodarstva razvijenih zemalja te promjene u strukturi tržišta rada takvih razvijenih ekonomija koje migrantima mogu ponuditi bolje životne, radne i financijske uvjete. Ono što motivira migranta na odlazak neki je oblik nezadovoljstva postojećim životnim okolnostima u zemlji podrijetla, kao što su nezaposlenost, niske plaće, političke i gospodarske nestabilnosti, ratno stanje te prirodne nepogode.

Sassen (2001:2-3) smatra kako je porast međunarodnih migracija usko vezan uz globalizaciju svjetske ekonomije. Neujednačene razine razvitka između sredine odlaska i sredine primitka migranata, rastuća internacionalizacija razvijenih ekonomija te glavne promjene u organizaciji ekonomija i tržišta rada u razvijenim gospodarstvima

stvorile su višestruke mogućnosti za inkorporaciju imigranata. Migranti koji dolaze u globalne gradove pridonose stvaranju globalne ekonomije, odnosno migracije stvaraju ekonomske mostove koji povezuju nerazvijena društva siromašnih zemalja s ekonomijama visokorazvijenih zemalja.

Posljedica migracijskih kretanja u modernim društvima dovodi do multietničnosti i raznih izazova društva sastavljenog od ljudi različitih kultura, rasa, vjera i jezika. Migranti se kreću između kulture zemlje podrijetla i kulture novog okruženja. Različitost kulturnih obrazaca često izaziva psihosocijalni pritisak koji sa sobom nosi njihovu marginalizaciju u zemlji odredišta. Dok na jednoj strani migracija može osnažiti jer pruža nove mogućnosti i bolji život, s druge strane može također podržati diskriminirajuće stereotipe, izložiti migrante novim ranjivostima te pojačati njihovu izolaciju. Prema Mežnarić, (2003:337) „razumjeti migracije dakle znači prvenstveno proučavati element nestabilnosti u okolini, bilo pojedinca, bilo sustava. Nestabilnost valja opremiti atributima, isto kao što to činimo prilikom proučavanja sustava i pojedinca."

Fizički prijelaz pojedinca ili grupe iz jednog društva u drugo podrazumijeva napuštanje niza društvenih normi i uređenja te trajni odlazak u novo socijalno okruženje (Eisenstadt 1953: 167-168). Unatoč takvoj poziciji, Jurčević i Čapo (2014: 24) su mišljenja da je život migranata satkan od veza i odnosa kojima povezuju dva ili više prostora i ljude koji u njima žive, kao i kruženja stvari, novca i usluga između dvaju prostora lociranih u dvije države.

Govoreći o tipologiji migracija, razlikuju se ekonomske i neekonomske migracije, a prema kriteriju legalnosti dobrovoljne (osobni razlozi koji ne uključuju element prisile) i prisilne migracije (neosobni razlozi uz koje postoji element prisile), iako migranti ne moraju isključivo pripadati jednoj od navedenih kategorija te s vremenom mogu prelaziti iz jedne u drugu (Lalić Novak, Kraljević, 2014:17).

Tamagnou (2016) sam pojam migranta smatra krovnim terminom koji istovremeno podrazumijeva nekoliko različitih kategorija migranata te je njihovo međusobno razlikovanje ključno s obzirom na to da svaku određuje pripadajući stupanj pravne zaštite. Nadalje navodi kako je ekonomski migrant osoba koja je napustila vlastitu zemlju zbog stjecanja ekonomske dobrobiti, izbjeglice definira kao osobe koje su zemlju napustile zbog ratnog djelovanja i progona, dok tražitelje azila određuje kao osobe koje zbog bijega od progona traže međunarodnu zaštitu. Lalić Novak i Kraljević (2014:17) zbirno koriste termin o mješovitim migracijskim tokovima kako bi uspostavile različite kategorije migranata. Ekonomske migrante definiraju kao osobe koje napuštaju vlastitu zemlju zbog ekonomske dobrobiti, a pri tome ne zadovoljavaju kriterije izbjeglica te, posljedično, nemaju pravo na međunarodnu zaštitu koje izbjeglice imaju jer uživaju zaštitu svoje države i u nju se slobodno mogu vra-

titi. Pri definiranju pojma izbjeglica koriste se definicijom Konvencije o statusu izbjeglica iz 1951. godine[1], koja u članku 1. navodi jedinstvenu definiciju pojma izbjeglice. U ovoj je definiciji stavljen naglasak na zaštitu osoba od političkog ili drugih oblika proganjanja. Prema Konvenciji, izbjeglica je osoba koja se zbog osnovanog straha od proganjanja radi svoje rase, vjere, nacionalnosti, pripadnosti određenoj skupini ili političkog mišljenja ne može ili ne želi vratiti u zemlju podrijetla.

Navedene se kategorije migranata mogu smatrati utemeljenima iako su stalno podložni izazovima različitih nacionalnih i regionalnih konteksta (Gauci et al.,2015). Prema tome su termini migranta i izbjeglice fluidne naravi, podložni su promjeni i ponovnom definiranju.

U znanstveni se diskurs sve više uvodi i, do sada manje razmatrana, kategorija klimatskih migranata. Sve veći utjecaj globalnih klimatskih promjena uzrok je da sve više ljudi napušta svoje domove zbog razornih poplava, suša, klizišta i podizanja razine mora. Stoga je u kontekstu suvremenih migracijskih procesa ispravno govoriti o mješovitim migracijskim tokovima koji obuhvaćaju različite kategorije migranata koji napuštaju svoje zemlje te prelaze granice zemalja odredišta s ili bez odgovarajućih dokumenata (Mesić, 2002; Collier, 2013).

Društveno-politički aspekti migracija

Posljednjih su desetljeća migracijski procesi u posebnom fokusu te u svojoj složenosti i omjeru zahvaćaju gotovo sve zemlje svijeta. Broj međunarodnih migranata znatno se povećao u drugoj polovici stoljeća. Ljudi napuštaju vlastitu zemlju zbog etničkog, vjerskog, rasnog ili političkog progona. Prema podatcima UNCHR-a, više od 84 milijuna ljudi raseljeno je u prvoj polovici 2021. godine, što je značajan porast u odnosu na 2020. godinu, kada je taj broj ukupno iznosio 82,4 milijuna. Oko 42 % od ukupnog broja čine djeca i adolescenti, a među njima je oko milijun djece koja su rođena kao izbjeglice u zadnje tri godine.[2]

Na području Europe zadnjih je godina zabilježen veliki migracijski val ljudi pogođenih ratnim sukobima. Od 295 800 tražitelja azila kojima je 2019. godine odobren status zaštite u Europskoj uniji, više od četvrtine bilo je iz ratom pogođene Sirije, potom iz Afganistana te iz Iraka.[3]

Utjecaj pandemije COVID-19 na migracijske procese vidljiv je iz novih podataka Europske unije. U prvih je deset mjeseci 2020. godine u EU-u podneseno 390 000

---

[1] https://www.unhcr.org/hr/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/konvencija_1951.pdf

[2] https://www.unhcr.org/statistics/unhcrstats/618ae4694/mid-year-trends-2021.html

[3] https://www.europarl.europa.eu/news/hr/headlines/priorities/migracije/20200624STO81906/zasto-ljudi-migriraju

zahtjeva za azil (uključujući 349 000 prvih podnošenja zahtjeva za azil), što je 33 % manje nego u istom razdoblju 2019. godine. Države članice smanjile su broj neriješenih predmeta povezanih s azilom pa je krajem listopada 2020. broj neriješenih predmeta iznosio 786 000, što je 15 % manje nego krajem 2019. godine. Razvidno je da je na razini EU-a broj takvih predmeta i dalje veći od broja novih zahtjeva koji se podnesu u jednoj godini, uz znatne razlike među državama članicama. Postotak pozitivno riješenih zahtjeva za azil na prvostupanjskom sudu (prije podnošenja žalbe) iznosi 43 %, a ovim su postotkom obuhvaćene i odluke kojima se odobrava humanitarni status.

Također je u 2020. godini registrirano smanjenje broja nezakonitih prelazaka granice u EU od 10 % (114 300 u razdoblju od siječnja do studenoga) u odnosu na isto razdoblje 2019. godine, što je najniža razina u posljednjih šest godina. Iako je došlo do znatnog smanjenja nezakonitih dolazaka u zemljama prvog ulaska duž istočnosredozemne rute (–74 %, 19 300), to je uglavnom posljedica niskog broja dolazaka iz Turske u Grčku, gdje će se situacija vjerojatno promijeniti, ovisno o različitim čimbenicima, među ostalim, o političkim i gospodarskim kretanjima u Turskoj. Unatoč ukupnom smanjenju, broj nezakonitih dolazaka preko srednjosredozemne rute (u Italiju i Maltu) povećao se (+154 %) u usporedbi s istim razdobljem 2019. godine. U 2020. godini više je od 34 100 takvih dolazaka, u usporedbi s 11 500 u 2019.godini, pri čemu je većina osoba stigla na Lampedusu. Osim u ožujku, broj dolazaka stalno je premašivao razine iz 2019.

U odnosu na 2019., u Španjolskoj se u 2020. godini bilježi znatan porast broja dolazaka (+46 %, 35 800), osobito na Kanarske otoke.

Predviđa se da će suzbijanje pandemije i početak gospodarskog oporavka te loši izgledi za zapošljavanje i zdravstvenu skrb u zemljama podrijetla, i dalje će biti poticaj ljudima da dođu u EU. Unatoč smanjenom broju odlazaka, u 2020. su godini 1 754 osobe preminule ili nestale; u 2019. ih je godini bilo 2 095 U 2020. je 141 000 tražitelja azila bila mlađa od 18 godina, a gotovo 10 % (13 600) bila su **djeca bez pratnje**, od kojih je većina djece bila iz Afganistana, Sirije i Pakistana.

U 2020. godini broj osoba kojima je odbijen ulazak u EU iznosio je 137 840, a većinom su odbijene jer nisu imale odgovarajuću dokumentaciju koja opravdava njihov boravak (41 %), jer su smatrani prijetnjom (18 %) ili jer nisu imali valjanu vizu ili boravišnu dozvolu (9 %). U 2020. godini, države članice EU-a izdale su više od 396 400 odluka o vraćanju, što je najmanji broj od 2013. godine.[4]

[4] https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/hr/ip_21_232/IP_21_232_HR.pdf

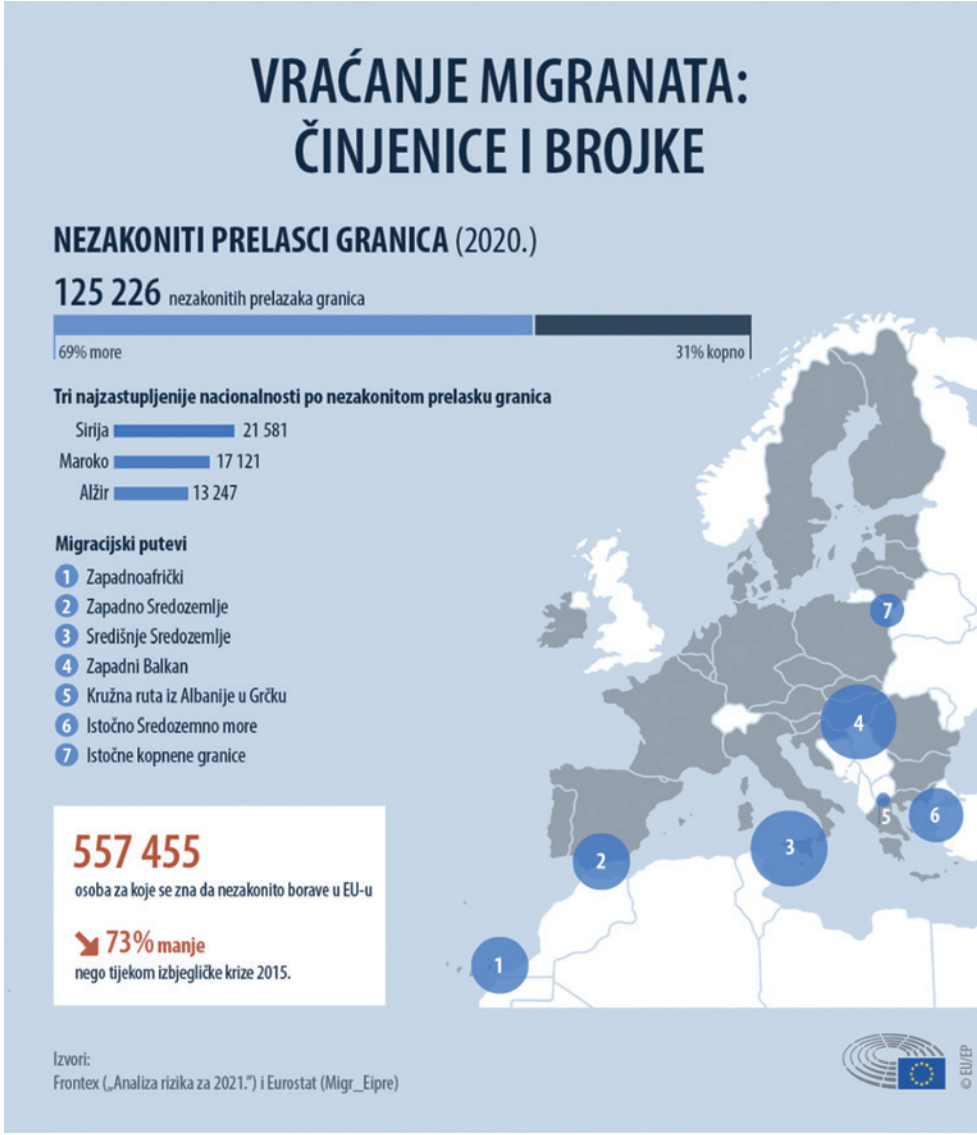

Izvor: https://www.europarl.europa.eu/resources/library/images/20211111PHT17175/20211111PHT17175_original.png

Grafikon 1. Nezakoniti boravak u zemljama EU.

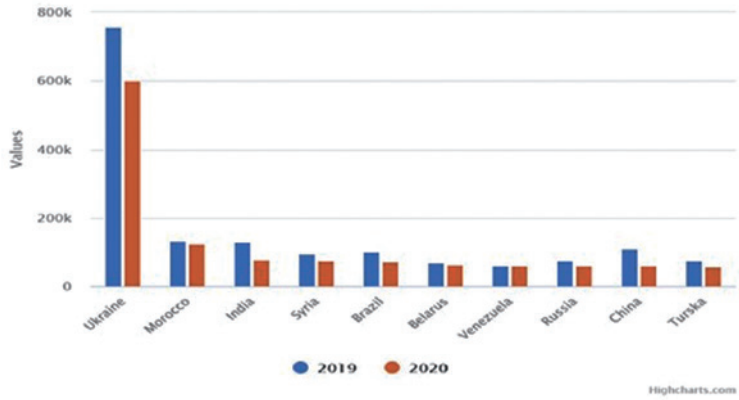

Izvor: Eurostat; https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do

Grafikon 2. Deset zemalja čijim je državljanima u državama članicama EU-a 2020. godine izdano najviše prvih boravišnih dozvola

Pregled stanja u Republici Hrvatskoj

Prema podatcima Ministarstva unutarnjih poslova RH, u 2020. godini u Republika Hrvatska je ukupno izdano 22 095 prvih odobrenja za boravak državljanima trećih zemalja. Najveći dio izdanih dozvola (20 327) u 2020. je godini odobren u svrhu rada, u svrhu spajanja obitelji odobreno je 1 327 boravaka, u svrhu školovanja i studiranja 85 boravaka, dok je u ostale svrhe odobreno 356 boravaka. Uz zabilježeno smanjenje broja prvih izdanih dozvola boravka u svrhu rada, također je uočeno smanjenje ukupnog broja izdanih dozvola za boravak i rad, odnosno dozvola za privremeni boravak u svrhu rada, te dok je u 2019. godini zabilježeno izdavanje ukupno 72 484 dozvole, u 2020. godini izdano je svega 66 706 dozvola.

Prema statističkim pokazateljima tražitelja međunarodne zaštite prema državljanstvu za razdoblje 01. 01. – 31. 12. 2020., u Republici Hrvatskoj su u 2020. godini evidentirana ukupno 1 932 tražitelja međunarodne zaštite. Prema dostupnim podacima, najčešće zemlje podrijetla tražitelja međunarodne zaštite su: Afganistan (934), Irak (435), Iran (100), Sirija (96), te Turska (93). Tijekom 2020. godine prioritetno su se rješavali zahtjevi maloljetnika bez pratnje, potom očigledno neosnovani zahtjevi, ali i zahtjevi tražitelja međunarodne zaštite koji su ispunjavali uvjete ali su im bila potrebna posebna postupovna i prihvatna jamstva. U predmetnom razdoblju ukupno je za 42 zahtjeva odobrena međunarodna zaštita, od čega je azil odobren za 36 osoba, dok je 6 osoba ostvarilo pravo na supsidijarnu zaštitu.[5]:

[5] Godišnje izvješće o migracijama i azilu za 2020. godinu, MUP, Zagreb, 2021 na: https://emn.gov.hr/UserDocsImages/ARM%202020/Godi%C5%A1nje%20izvje%C5%A1%C4%87e%20o%20migracijama%20i%20azilu%20za%20RH%20za%202020.%20godinu.pdf

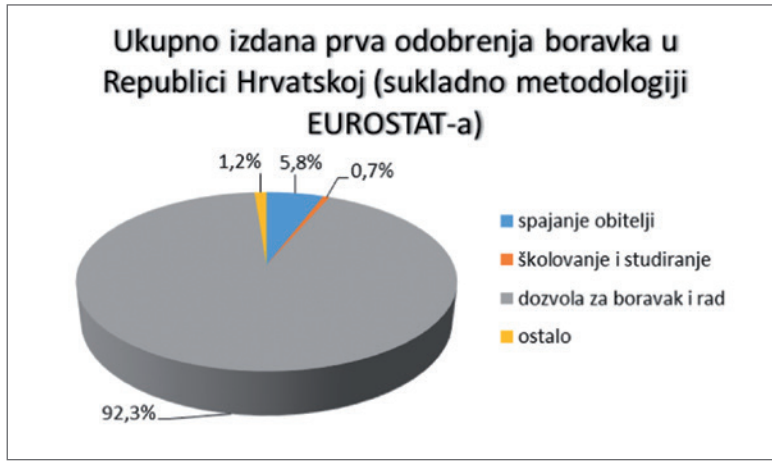

https://emn.gov.hr/UserDocsImages/ARM%202019/Godi%C5%A1nje%20izvje%C5%A1%C4%87e%20o%20migracijama%20i%20azilu%20za%20Republiku%20Hrvatsku%20za%202019.%20godinu.pdf

Grafikon 3. Ukupno izdana prva odobrenja boravka u Republici Hrvatskoj u 2019. godini

Izvor: Ministarstvo unutarnjih poslova

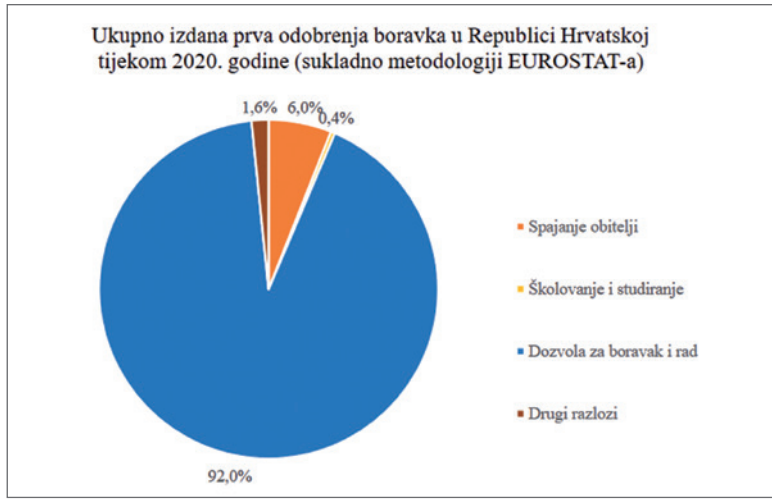

https://emn.gov.hr/UserDocsImages/ARM%202020/Godi%C5%A1nje%20izvje%C5%A1%C4%87e%20o%20migracijama%20i%20azilu%20za%20RH%20za%202020.%20godinu.pdf

Grafikon 4. Ukupno izdana prva odobrenja boravka u Republici Hrvatskoj u 2020. godini

Izvor: Ministarstvo unutarnjih poslova (preliminarni podaci)

Demografski i gospodarski aspekti migracija

Demografski rast ili pad, starenje stanovništva ili velik broj mladih faktori su koji utječu na gospodarski rast i mogućnosti zapošljavanja. Demografske i gospodarske migracije povezane su s poslovnim mogućnostima, nezaposlenošću i ekonomskom situacijom. Migranti dolaze u zemlje gdje su plaće i životni standard viši, a mogućnosti zapošljavanja i obrazovanja bolje. Ako su gospodarski uvjeti loši, te postoji rizik njihovog pogoršanja, veća je vjerojatnost da će ljudi emigrirati u zemlje gdje je situacija bolja. Postoje mnogi razlozi zbog čega stanovništvo migrira u razvijenije zemlje, no većinom su to, kako je već navedeno, potraga za većom zaradom te kvalitetnijim i boljim životom. Njih se često svrstava u jedne od čimbenika poticanja na odlazak iz zemlja podrijetla, odnosno tzv. „push“ čimbenike. (Piesse, 2014)

Sve veće gubitke na razini odljeva visokoobrazovanog stanovništva bilježe manje zemlje, u kojima takav odljev generira višestruke i dalekosežne nepovoljne strukturne, razvojne i demografske promjene u društvu.

Prema podatcima Međunarodne organizacije rada UN-a, broj osoba koje su migrirale zbog posla u svijetu, u 2017. je godini bio oko 164 milijuna, što je gotovo dvije trećine međunarodnih migranata. Gotovo 70 % otišlo je u zemlje s visokim dohotkom, 18,6 % u zemlje s višim srednjim dohotkom, 10,1 % u zemlje s nižim srednjim dohotkom i 3,4 % u zemlje s niskim dohotkom.[6]

Okolišni aspekti migracija

U počecima uvođenja problematike suvremenih migracija koje su u vezi s promjenama u okolišu, dominantan je bio termin „klimatskih“, odnosno „okolišnih“ (*environmental*) izbjeglica, ali je ubrzo podvrgnut snažnoj kritici (Castles, 2011: 417). Tako Wood (2001: 44, 46) ne prihvaća koncept „okolišnih (*environmental*) izbjeglica“; za njega je termin „okolišni izbjeglica“ preuzak je jer okolišni čimbenici, barem djelomično, pogađaju i druge tipove migranata, ne samo izbjeglice. Stoga prikladnijim smatra pojam „eko-migranata“, koji za razliku od izbjeglica nisu nužno nasilno raseljeni.

Prema Međunarodnoj organizaciji za migracije IOM, „okolišni migranti su oni koji su zbog iznenadnih ili postupnih promjena u okolišu koje negativno utječu na njihove živote ili životne uvjete obvezni privremeno ili trajno napustiti svoje domove i koji se sele unutar svoje zemlje ili u inozemstvo“. Ista organizacija procjenjuje da će doći

[6] https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_652001.pdf

do povećanja razmjera ekoloških migracija u svijetu, s obzirom na to da na migracije utječu i drugi faktori, poput rasta stanovništva, siromaštva, sigurnosti i sukoba, no procjenjuje se da će ih do 2050. godine biti od 25 milijuna do 1 milijarde.[7]

Migranti za čije su napuštanje vlastitog doma krive posljedice klimatskih promjena, prema postojećim međunarodnim regulacijama ne zadovoljavaju kriterije za status izbjeglica zbog čega ne mogu ostvariti imigracijska prava unatoč činjenici da se njihova migracija realno može kategorizirati kao prisilna. Okolišni/ekološki migranti najčešće odlaze na vrlo kratke relacije u obližnja područja i čekaju dok se prirodna nepogoda povuče kako bi se velika većina vratila u svoje domove i započela s obnovom. Međutim, postoje dokazi kako se i tada može raditi o tzv. produljenoj raseljenosti. Ipak, najčešće je iseljavanje trajno i na veće udaljenosti u slučajevima u kojima je riječ o nepovratnoj promjeni okoliša, poput širenja pustinje ili postupnog potonuća otoka, ili pak uništenja staništa tehnološkim sredstvima.[8]

Prema službenim podacima UN-ovog centra za nadzor interno raseljenih osoba je u 2019. godine više od 5 milijuna ljudi unutar 95 zemalja raseljavalo se radi posljedica katastrofa koje su se dogodile ne samo 2019. godine nego i prijašnjih godina. Gotovo dvije tisuće prirodnih katastrofa pokrenulo je gotovo 25 milijuna novih raseljavanja u 140 zemalja u 2019. godini. Navedeni je broj najveći koji je zabilježen od 2012. godine i tri puta je veći od broja raseljavanja uzrokovanih ratom i nasiljem. Najveća raseljavanja odvila su se u Aziji, u kojoj su četiri zemlje imale više od 17 milijuna novih raseljavanja uzrokovanih najviše tropskim olujama i monsunskim kišama, primjerice:

- Indija s 5 milijuna
- Filipini s 4,1 milijuna
- Bangladeš s 4,1 milijuna
- Kina s 4 milijuna.[9]

Budući da se očekuje porast okolišnih/ekoloških migracija u skoroj budućnosti, Ujedinjeni narodi najavljuju kako će će uložiti napore u rješavanje pitanja njihovih migracija koje će imati utjecaja na socijalne, ekonomske, političke i kulturne promjene u čitavom svijetu.

---

[7] https://environmentalmigration.iom.int/environmental-migration

[8] https://www.bilten.org/?p=17075

[9] https://www.internal-displacement.org/global-report/grid2020/

Zaključak

Zaključno se može reći kako su migracije postale iznimno izražene u ovom desetljeću. Unutar fenomena migracija razlikuju se imigracije, odnosno dolazak i nastanjivanje u zemlji odredišta te emigracije, odnosno odlazak iz zemlje porijekla s ciljem nastanjivanja u drugoj. Prema kriteriju motivacije razlikuju se ekonomske i neekonomske migracije, prema kriteriju legalnosti razlikuju se legalne i ilegalne, a prema kriteriju dobrovoljnosti razlikujemo dobrovoljne i prisilne migracije.

Migranti, za razliku od izbjeglica, svojevoljno napuštaju vlastitu zemlju radi poboljšanja kvalitete života te pri odluci o povratku nastavljaju dobivati zaštitu svoje države, dok su izbjeglicama takva prava uskraćena. Migranti i izbjeglice često bivaju smješteni u istu kategoriju. Naizgled različiti motivi odlaska iz zemlje migranta i izbjeglice postaju u realnosti često vrlo slični, stoga je iznimno važno ukazati na neusklađenost teorijskog definiranja i životne realnosti migranata. Znanstvena istraživanja pokazuju kako ne postoji fiksna definicija pojmova jer je, primjerice, zbog sve većeg utjecaja globalnih klimatskih promjena uvedena i nova klasifikacija u kojoj se uvodi pojam klimatskih tj. okolišno/ekoloških migranata, kao osoba koje napuštaju svoje domove zbog klimatskih i ekoloških čimbenika (razorne poplave, suše, klizišta, podizanje razine mora, itd.) Stoga je važno migracije sagledati na razini različitih čimbenika, poput društveno-političkih, demografsko-gospodarskih i okolišnih-ekoloških.

Literatura

Castles, S. (2011). Concluding remarks on the climate change-migration nexus, u: E. Piguet, A. Pécoud i P. de Guchteneire (ur.). Migration and Climate Change. Paris – Cambridge: UNESCO Publishing – Cambridge University Press, 415 – 427.

1. Collier, P. (2013). Exodus, Immigration and multiculturalism in the 21st century, Oxford University press.
2. Čapo, J. i Jurčević, K. (2014). Povratak kao dolazak: migracijski procesi i transnacionalni prostori. U Didov san, ur. Jasna Čapo, Caroline Hornstein Tomić i Katica Jurčević. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 15 – 43.
3. Eisenstadt, S. N. (1953). Analysis of patterns of immigration and absorption of immigrants. *Population studies*, *7*(2), 167 – 180.
4. Friganović, M. (1989). Migracije kao konstanta geoprostora, Acta Geographica Croatica, 24 (1), 19 – 29.

5. Gauci, J. – P. et al., ur., (2015). Exploring the Boundaries of Refugee Law: current protection challenges, [e-book], Leiden, The Netherlands:
6. Mesić, M. (2002). Međunarodne migracije: tokovi i teorije. Zagreb: Filozofski fakultet.
7. Mežnarić, S. (2003). Migracijske aktualnosti: stanje, problemi, perspektive paradigmi istraživanja, Migracijske i etničke teme, 19(4), str. 323 – 341.
8. Lalić Novak, G. i Kraljević, R. (2014). Priručnik za edukatore: ZAŠTITA IZBJEGLICA I RANJIVIH SKUPINA MIGRANATA, Zagreb: Hrvatski Crveni Križ.
9. Piesse, M. (2014). Factors Influencing Migration and Population Movements. Strategic Analysis Paper, Future Directions International.
10. Sassen, S. (2001): Immigration in Global Cities, www.interplan.org/immig/im01001.html.
11. Tamagno, B. (2016). People in Motion - The European Migrant Crisis: Geodate, 29 (2). 3.
12. Wood, W. B. (2001). Ecomigration: Linkages between Environmental Change and Migration, u: A. Zolberg i P. Benda (ur.). Global Migrants, Global Refugees, Problems and Solutions. Oxford – New York: Berghahn Books.

Characteristics of modern migration in the EU

Abstract

The paper discusses the definition and conceptual definition of migration and provides a statistical overview of contemporary migration in the European and global context, as well as a brief migration overview of the situation in the Republic of Croatia. Migration processes in the work are viewed through socio-political, demographic-economic and environmental factors.

Keywords: *migrants, refugees, environmental / ecological migrants, global migrations*

Krunoslav Malenica
Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu
kruno.malenica.7@gmail.com

Vlaho Kovačević
Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu
vkovacevic@ffst.hr

Migracijska kriza na razmeđu sigurnosnih i humanitarnih zahtjeva

Sažetak

Analizirajući rasprave i društvena istraživanja o migracijskim procesima, izbjegličkim krizama, integraciji imigranata i azilanata u „domaćinska" društva, uočavaju se dva ključna (ne)sumjerljiva zahtjeva – nacionalna sigurnost i humanitarizam. Zadatak europske politike time se svodi na istovremeno zadovoljavanje temeljnih civilizacijskih vrijednosti i ljudskih prava migranata/azilanata sa životnim svjetonazorima, kulturom, identitetom i vrijednostima lokalnog stanovništva. Uz dva navedena, značajan je i treći – ekonomsko-financijski kontekst. Ekonomski okvir unutar kojeg se razvio suvremeni neoliberalni kapitalizam sve je teže pomiriti s temeljnim ljudskim pravima i prirodnim resursima. Navedeni je problem već dugo prepoznat u stručnoj literaturi što je najočitije kroz pristupe i perspektive biopolitike koja upozorava na neodrživost trenutnog načina djelovanja i življenja. Koliko su europske (i nacionalne hrvatske) politike po pitanju migracija uvjetovane zahtjevima obrane nacionalne sigurnosti i/ili uspostave društva solidarnosti i humanitarizma, a koliko pak zahtjevima zadovoljenja interesa krupnog kapitala, u radu analiziramo iz različitih sociologijskih i filozofijskih perspektiva.

Ključne riječi: *migracije, nacionalna sigurnost, humanitarizam, interesi krupnog kapitala*

Uvod

Migracije kao društveni i povijesni fenomen postoje od samih početaka čovječanstva. Nomadstvo je dugo vremena bilo primaran način života, a prirodni okoliš sa svim svojim resursima služio je za duže ili kraće nastanjivanje na određenome mjestu u određenom periodu. Postupnim se razvojem društvenih tipova i odnosa razvija sjedilački način života što podrazumijeva da je određena grupa ili kolektiv zauzeo određeni teritorij. Ti su kolektivi prisvajali pravo na teritorij te njegovu prenamjenu i iskorištavanje za zadovoljenje vlastitih potreba. Stoljećima kasnije taj proces se razvio u smjeru izgradnje nacija-država koje su, sada kroz formalizirani i institucionalizirani sustav, smještene unutar određenih granica. Stanovnici tih država identificiraju se po određenim kriterijima od kojih su u suvremenom društvu među značajnijim nacionalno-etnička i religijsko-konfesionalna pripadnost te način i stil života, postojanje zajedničkih društvenih normi i poželjnih vrijednosti suživota.

Kada započinjemo rasprave o migracijskim procesima, izbjegličkim krizama, integraciji imigranata i azilanata u „domaćinska“ društva, moramo biti svjesni kompleksnosti navedene tematike. Pritom je ključno, što je više moguće, oduprijeti se stereotipnim matricama unutar kojih donosimo stavove i zaključke – nevezano uključuju li negativne ili pozitivne konotacije. Analizirajući spomenute društvene procese i fenomene kroz niz istraživanja iz sociološke perspektive (Malenica, Kovačević i Kardum, 2019; Kovačević, Malenica i Jelaska, 2019; Kovačević i Malenica, 2019) uočili smo kako se u suvremenoj društvenoj teoriji grupiraju dva ključna (ne)sumjerljiva zahtjeva – *nacionalna sigurnost* i *humanitarizam*. Potrebno je, dakle, istovremeno zadovoljiti temeljne civilizacijske vrijednosti i ljudska prava migranata/azilanata te životne svjetonazore, kulturu, identitet i vrijednosti lokalnog stanovništva jer upravo je osjećaj povezanosti, kohezije i zajedničkog identiteta jedan od čimbenika koji utječe na opće stanje nekog društva – njegovu radnu efikasnost, zadovoljstvo životom, stopu kriminaliteta itd.

Oba zahtjeva utemeljena su na realnim pretpostavkama – postoji cijeli niz „rupa“ u europskom integracijskom sustavu koje direktno ili indirektno omogućuju ulazak i formalni primitak fundamentalnog i ekstremnog arapskog stanovništva u europske države. Kada se tomu pridodaju i izrazito naglašene kulturološke i vrijednosne različitosti, jasno je kako je izvjesna mogućnost generiranja sukoba i konflikata, kao i getoiziranja i teritorijalnog grupiranja unutar vlastitih zajednica. Na to se nadovezuju i Putnamovi nalazi (1993) o manjku povjerenja u takvim društvima te nemogućnosti ujedinjavanja oko zajedničkih ciljeva što je jasno društveni problem sam po sebi.

S druge pak strane, pitanje prihvaćanja imigranta i azilanata svakako je i pitanje ljudskog dostojanstva. Ako se odmaknemo od ideoloških i dnevnopolitičkih igara, skrivenih i neskrivenih privatnih interesa te cijelu priču „ogolimo“ do kraja, postaje

očigledno kako su u izbjegličkoj krizi posrijedi ljudska bića i ljudski životi. Teškoća migrantskog i azilantskog života hrvatski bi narod trebao biti svjestan. Ako je još uvijek, više od 20 godina nakon završetka rata, opterećen kolektivnom traumom, smije li zaboraviti trenutke masovnog izbjegništva i situaciju u kojoj je upravo on bio taj *drugi*. Unatoč svim realnim i simboličkim prijetnjama, opravdanim i neopravdanim strahovima, ljudsko dostojanstvo i humane intervencije ne smiju se zanemariti i staviti sa strane.

U konačnici, postoji i treća strana priče koju bi RH i njeni državljani trebali osvijestiti – RH je (već 8 godina) službeno dio Europske unije, organizacije država koje odlučuju o zajedničkoj vlastitoj budućnosti zajedničkim (ali nikako ne i ravnopravnim) donošenjem odluka. Te i mnoge druge globalne čimbenike ne smije se ispuštati iz vida prilikom donošenja sudova i odluka. Razumjeti konkretan problem nije moguće bez razumijevanja globalnog stanja i suvremenog društva općenito. Za djelovanje na lokalnom nivou potrebno je promišljati globalno, a globalno je stanje stvari takvo da su značajni prediktori današnjeg društva smješteni u područja ekonomije i politike. Ekonomski okvir unutar kojeg se razvio suvremeni neoliberalni kapitalizam sve je teže pomiriti s temeljnim ljudskim pravima i prirodnim resursima.

Navedeni je problem već dugo prepoznat u stručnoj literaturi što je najočitije kroz pristupe i perspektive biopolitike koja upozorava na neodrživost trenutnog načina djelovanja i življenja. Politika je u (post)modernom, odnosno (post)demokratskom periodu, puno više organizirana oko borbe za moć, političke trgovine i podjele plijena nego li oko zajedničke izgradnje društava i zajednica, kontrole donošenja odluka te upravljanja vlastitim životima na mikro razini. Pritom niti politici niti ekonomiji ne pripisujemo fiksna i univerzalna značenja – ovdje govorimo o prevladavajućim suvremenim oblicima ekonomskog i političkog modela koji su, htjeli mi to priznati ili ne, u konačnici u funkciji zadovoljenja interesa krupnog kapitala.

Pričati o geopolitičkoj situaciji na Bliskom istoku, migrantima, azilantima, izbjegličkoj krizi, Europskoj uniji, odnosima Rusije, SAD-a i drugih svjetskih velesila, čisto iz perspektive političkog, po našem je mišljenju poprilično deplasirano. Štoviše, razumijevati globalnu političku igru bez uzimanja u obzir ekonomskog okvira u kojem živimo te njemu pripadajućih odnosa moći potpuno je naivno i na početku osuđeno na neuspjeh. Jedino ako uvidimo temeljne obrasce funkcioniranja suvremenog kapitalističkog društva i njemu pripadajućih (društvenih i moralnih) vrijednosti možemo razumjeti političku situaciju i njoj pripadajuće probleme.

Povijesno društveni kontekst: nacionalna sigurnost i humanitarizam

Hrvatsko je društvo po mnogočemu hibridno – istovremeno sadrži predmoderne, moderne i postmoderne elemente te njima pripadajuće obrasce razmišljanja i djelovanja. Stoga, lokalni kontekst istraživanja također ima svoje specifičnosti koje nije moguće razumjeti niti objasniti globalnim procesima i utjecajima. Naše se analize provode unutar društva koje je u kratkom periodu doživjelo previše radikalnih zaokreta i promjena društvenog/političkog/ekonomskog uređenja.

Nažalost, doživjelo je i ono najgore – organizirano nasilje i ratove. Riječima Županova (Županov, 2011), došlo je do društvenog zastoja – povijesnog diskontinuiteta koji je usmjerio budućnost hrvatskog društva sve do današnjih dana. Kolektivna ratna trauma ne samo da je otežala zbunjujuća i kompleksna razdoblja tranzicije i konsolidacije već je omogućila da na vidjelo izađe ono najgore što jedno društvo može ponuditi – kriminalna i protuustavna privatizacija, ekonomska, ali i sveopća društvena kriza, siromaštvo, jačanje ksenofobije, etnocentrizma i nacionalizma – samo su neki od fenomena koji su izravno ili neizravno povezani s ratnim razdobljem. S jedne strane, započinje liberalizacija i deregulacija tržišta, privatizacija i poduzetništvo, konzumerizam, globalizacija, digitalizacija i informatizacija, dok s druge i dalje ostaju klijentelizam, nepotizam, strukturiranje moći u jednom centru te konformizam izražen pripadnošću tom centru moći.

Dakle, nastaje sustav sastavljen od mješavine individualističkih i materijalističkih/konzumerističkih vrijednosti uvezenih sa Zapada i ostataka mentalnog sklopa iz bivšeg sustava. Tom kombinacijom dobili smo suvremeno hrvatsko društvo koje je pod utjecajem (društvene/kulturne/ekonomske/političke) hegemonije Zapada (na čelu s SAD-om), ali se još uvijek ne može riješiti navika, problema i sukoba iz vlastite prošlosti. Hrvatsko je društvo stoga dvostruko zbunjeno – i unutar mikro-lokalnog i unutar makro-globalnog konteksta – jer je istovremena prisutnost modernizacijskih, postmodernizacijskih i protumodernizacijskih procesa generirana unutar nacionalnog konteksta koji je uronjen u jednako tako zbunjen i protuslovan (mnogostrukim modernizacijama opterećen) globalni kontekst.

Stoga, bez obzira koje prioritete odaberemo i koje odluke za konkretna pitanja i probleme u skladu s njima donesemo, nužno je imati strategiju – plan djelovanja, cilj kojem se teži i smjer kojim se ide. Za odgovor na ta pitanja potrebne se stručne i javne rasprave koje će uključivati dionike odozgo i odozdo, potrebna su društvena istraživanja koja će se baviti razvojnim fenomenima i problemima te omogućiti, kako provoditeljima politike tako i sveopćem građanstvu, uvid u situaciju „na terenu." Problem je svakako kompleksan i pitanje je može li se i na koji način razriješiti. U konačnici, kao vlastiti doprinos ovom aktualnom problemu, nudimo kratak pregled zaključaka naših dosadašnjih istraživanja.

Obrana nacionalne sigurnosti i zahtjevi zadovoljavanja interesa krupnog kapitala

U suvremenim uvjetima globalizacije, hegemonija instrumentalne racionalnosti ravna se kapitalističkom logikom koja izgrađuje novi tip društva i društvenih odnosa nastojeći ukloniti ili neutralizirati utjecaje drugih čimbenika na oblikovanje (postmoderne) kulture, identiteta, etosa i temeljnih vrijednosti u konkretnom društvu. Kultura time u doba hegemonije globalizma kroz krajnje liberalnu i krajnje tržišnu državu, gdje sloboda vuče na jednu, a gospodarsko natjecanje na drugu stranu, dovodi do toga da ljudi danas ne žive sve ugodnije i sretnije, već ih potresaju krize identiteta i potrebe za zajedništvom. Između slobode i smisla nisu proradila dublja suglasja; od njihova međusobno priželjkivana prožimanja još smo uvijek jako daleko. Čovjek postmoderne dopušta da ga oblikuju mediji u smislu izvanjskog nadzora nad slobodom pojedinca, čime postaje ideologijski surogat za nedjelovanje na radikalnoj promjeni svijeta (Castells, 2000).

„Posljednjih dvadeset godina u državama članicama Europske unije, kao i u ostalim razvijenim industrijskim državama, migranti, izbjeglice i tražitelji azila uglavnom se doživljavaju kao sigurnosna prijetnja. Zamjetna je tzv. *sekuritizacija migracija*, odnosno proces u kojem politikama (*policies*) migracija i azila dominiraju sigurnosni diskursi i pripadajuće sigurnosne tehnike“ (Petrović, 2016, 368). U takvome se ozračju straha u središtu politike komisije „*O novom paktu o migracijama i azilu*“[1] formira odgovor na izbjegličku krizu utemeljen na kontroli, osiguranju i institucionalnoj represiji. Dakle, rado se pristaje na kontrolu i nadzor od državnih i nedržavnih institucija pozivajući se na solidarnost cijele Unije koja traži kako „svatko treba uložiti dodatne napore i preuzeti odgovornost.“[2]

Istraživanje na temu migracija, izbjegličke krize i odnosa domicilnog stanovništva prema migrantima i azilantima na području Republike Hrvatske (Franc, Šakić i Kaliterna-Lipovčan, 2010; Šram, 2010; Župarić-Iljić i Gregurović, 2013; Pozniak i Petrović, 2014; Čapo, 2015; Gregurović, Kuti i Župarić-Iljić 2016) većinom se bave percepcijom prijetnje azilanata i migranata te sigurnosnim aspektima imigracije.

Istraživanje Benčić, Bužinkić, Miletić, Parić i Župarić-Iljić (2005) ukazuju na negativne, diskriminatorne izjave spram tražitelja azila kao potencijalnim kriminalcima, teroristima, prenositeljima bolesti, oduzimačima poslova i slično. Ove tendencije nisu potvrđene samo na razini stava ili predrasude i stereotipa već se manifestiraju i u praksi koja može rezultirati diskriminacijom. Već spomenuto istraživanje pokazuje da pri pokušaju smještanja prihvatilišta u Stubičku Slatinu 2004. lokalno se sta-

[1] KOMUNIKACIJA KOMISIJE o novom paktu o migracijama i azilu, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/new-pact-migration-and-asylum_hr

[2] KOMUNIKACIJA KOMISIJE o novom paktu o migracijama i azilu

novništvo poslužilo argumentima odbijanja i terminima o tražiteljima azila kao „prenositeljima zaraza i egzotičnih bolesti„ (Benčić, Bužinkić, Miletić, Parić i Župarić-Iljić, 2005, str. 46). Na tom tragu, rezultati Gregurović, Kuti i Župarić-Iljić (2016) pokazuju izraženu percepciju migrantskih radnika u okviru dimenzije kulturne prijetnje uz izražen značajan stupanj društvene distance (Kovačević, Malenica, Jelaska, 2020). Također, tražitelji azila doživljavaju se kao sigurnosna i ekonomska prijetnja.

Istraživanje dimenzija percepcije prijetnje i etnocentrizma Šram (2010) kao najznačajnije prediktore etnocentrizma ističe prijetnje nacionalnoj sigurnosti i percepciju prijetnje nacionalnom kulturnom integritetu koje dolaze od pripadnika nekih nacionalnih manjina i imigranata. Jedno drugo istraživanje Franc, Šakić i Kaliterna-Lipovčan (2010) potvrđuje percipirane prijetnje kao neposredne odrednice stava prema doseljavanju. Autori, naime, ističu kako se pojavljivanje demografskih, socioekonomskih te identitetskih obilježja sudionika kao odrednica stava prema doseljavanju može barem dijelom objasniti percipiranim posljedicama doseljavanja. Analizirajući upravljanje migracijskim procesom u Hrvatskoj Čapo (2015) ustvrđuje kako je prilikom istog prisutna određena kontradiktornost koja je sadržana u razmeđu sigurnosnih i humanitarnih zahtjeva, a ponajviše dolazi do izražaja zbog međudržavne nesuradnje te nepostojanja jasnoga stava i zajedničke politike EU-a (Kovačević, Malenica, Jelaska, 2020, str. 252).

Migracijska politika u skladu s parametrima Foucaultove discipline

Razumjeti migracijsku politiku nije moguće bez razumijevanja globalnog stanja i suvremenog društva općenito. Za djelovanje na lokalnom nivou potrebno je promišljati globalno, a globalno je stanje stvari takvo da su značajni prediktori današnjeg društva smješteni u područja ekonomije i politike. Ekonomski okvir unutar kojeg se razvio suvremeni neoliberalni kapitalizam sve je teže pomiriti s temeljnim ljudskim pravima i prirodnim resursima. Navedeni je problem već dugo prepoznat u stručnoj literaturi što je najočitije kroz pristupe i perspektive biopolitke koja upozorava na neodrživost trenutnog načina djelovanja i življenja.

U našem radu *Heterotopia and Community in the context of Migration and relationships toward Migrants,* (Kovačević, Malenica, 2021) povlačeći paralelu s Foucaultovim heterotopskim konceptima, analizirali smo fenomen višestrukosti realnosti migracijske politike: realnosti svakodnevice lokalnog stanovništva kojima je suprotstavljena realnost migranata koji „jure prema našoj sigurnosti i obilju.“ Pritom su mjesta pristaništa, prihvatilišta i azili svojevrsne heterotopije našeg društva; apsolutna druga mjesta koja „nedvojbeno odaju svojevrstan doživljaj miješanja i graniče-

nja svojstvena zrcalu.“ Ovaj doživljaj miješanja i graničenja svojstvena zrcalu pokazuje premda je fizička prisutnost unutar azila moguća, ona je rezervirana samo za određeni krug stručnjaka, osoblja i volontera koji se bave dočekivanjem, nadzorom i brigom o azilantima (Kovačević, Malenica, 2021). Ono što zrcalo reflektira, sliku koju prikazuje, ne može se dohvatiti.

Tu je svojevrsna paralela s društvenim prostorima azila koji su iz generalne društvene perspektive „nepristupačni“ prostori; štoviše, azili se rade što je dalje moguće od urbanih i naseljenih područja kako bi bili u što manjem doticaju s lokalnim stanovništvom koje većinom ne razmišlja o postojanju istih, niti o životima koji se vode unutar njih. niti o uvjetima i budućnosti azilanata. Pritom se njihovo prisustvo, s vremena na vrijeme, „zrcali“ posredstvom medija koji, ovisno o potrebi za čitanošću i klikovima, (re)prezentiraju njihove priče (Kovačević, Malenica, 2021). Globalne migracije su danas neupitni društveni fenomen, a globalizacija migracija izaziva i u pitanje dovodi niz koncepata koji su bili prihvaćeni kao sigurni i jasni (ljudska prava, nacionalna država, suverenost, liberalna demokracija). Oni sve češće pokazuju svoju ispraznost, nedorečenost i formalnost.

U okvirima globalnih migracija suvremeni migracijski trend može, umjesto sredstva društvene integracije azilanata u društveni kontekst, postati sredstvo/svrha renacionalizacije i politiziranja. O tome svjedoči antiimigrantski politički diskurs, stvaranje antiimigrantskih stranaka te jačanje ksenofobije u Europi putem stvaranja predrasuda. Europski strahovi sigurno nisu neutemeljeni; u arapskom svijetu postoji niz ekstremističkih i radikalnih pokreta koji na zapad gledaju s prezirom i spremni su djelovati i „dati“ svoj život za „više“ ciljeve. Ostavljajući nažalost najmanje prostora za ljudskost, solidarnost i empatiju prema ranjivim društvenim skupinama. Sigurno je da će političke i ideološke težnje opet uspjeti „zasjeniti“ nužnost otvorenosti i nadilaženja predrasuda (Foucault, 2010). „Tako se realistički utopijski način razmišljanja – izrazito zahtjevna odrednica ljudskog duha – pretvara u verbalističko iživljavanje i abdicirajuću retoriku – (Jukić, 1975, str. 39).

Manipulacije pomoću masovnih medija, tj. u institucijama industrijalizirane kulture, Foucault u prvom redu vjeruje kako su ovisne o postupcima discipliniranja tijela što ih vrše naizgled labavo međusobno povezane institucije – poput škole, tvornice, zatvora, azila... (Kemper, 1993, str. 111). Riječ je o konceptu apstraktnog prostora koji je počeo djelovati u ranom 19. stoljeću kao paradigma Foucaultove disciplinske moći (Foucault, 1980).

Mjesta pristaništa, prihvatilišta i azili prema Foucaultu su svojevrsne heterotopije našeg društva; apsolutna druga mjesta koja „nesumnjivo daju zrcalno iskustvo miješanja i graničenja„ (Foucault i Miskowiec, 1986). U svemu tome prisutan je i neizbježan određeni ideologijski element koji onemogućava da se problemu pri-

stupi kritički i racionalno, s ciljem strateškog i dugoročnog rješavanja nastale situacije (Kovačević, Malenica, 2021).

Dakle, unatoč velikoj mogućnosti ulaska ekstremnog arapskog stanovništva u Europu, kao i širenja islamske kulture i „prijetnji„ kršćanskoj kulturi i europskom životnom standardu, postoje proporcionalne mogućnosti za ulazak nezaštićenih, raseljenih, ranjivih, siromašnih i potrebitih građana. Oni bi također trebali dobiti svoje mjesto u javnim, medijskim i odredišnim ciljevima kada se riješi ovaj složeni suvremeni problem (Kovačević, Malenica, 2021). Dakle, ne uspije li se (medijska) slika prema migracijama i migrantima transformirati prema ideji i praksi simboličke zajednice, narast će potreba za jednostavnošću i rigidnošću pa će, izvjesno, protumodernizacija dobiti novi zamah.

„Sve prisutne borbe“, primijetio je Michel Foucault 1983., „vrte se oko pitanja: Tko smo mi?“ (Foucault, 2002, str. 331). „Moj je cilj“, objasnio je Foucault, „stvoriti povijest različitih načina na koji su ljudi u našoj kulturi postali subjekti“ (Foucault, 2002, str. 326). Ovdje se radi o stvaranju odnosa, što je prvenstveno određeno vanjskim utjecajima, koji su povijesni proizvod pojedinih diskursa i tehnologija. Za Foucaulta (1981; 1984; 1994; 1999) društveni su odnosi uvijek u sukobu i previranju u diskurzivnim borbama i dinamikama povezani s odnosima moći, kojima se prikrivaju specifični interesi politički suprotstavljenih društvenih skupina. Istodobno, Foucault dovodi u pitanje identitet kao trajnu kategoriju koja dijelom proizlazi upravo iz njihove povijesnosti (Gunn, 2006, str. 135). Drugim riječima, identiteti se vide kao povijesno izgrađeni; stoga su oni, ako već ne prolazni, onda barem otvoreni za mogućnost promjene i rušenja (subverzije) (Gunn, 2006, str. 136).

Spomenuta promjenjiva priroda (*changing nature*) identiteta uklapa se u koncept promjene (*views on change*) i onoga što Foucault naziva upravljanjem, a pod čime podrazumijeva skup praksi i tehnika pomoću kojih se vrši kontrola nad ljudima (Ritzer, 2007, str. 219). Uspon sustava nadzora time uspoređuje s akumulacijom kapitala jer oba uspostavljaju tehnike akumulacije. Cijena tog postupka racionalizacije, što se proteže kroz više razdoblja, postaje vidljiva kad promotrimo ono što Foucault naziva „mračnom stranom“ instrumentalne racionalizacije modernizacije Europe, a to je mučna povijest sve većeg disciplineiranja i podjarmljivanja žive utjelovljene subjektivnosti, prekrivene velom pravne nadgradnje (Kemper, 1993, str. 108).

Kulminacija procesa instrumentalne racionalizacije jest njezina integracija u organizaciji vlasti, koja može potpuno kontrolirati i upravljati društvenim životom kao posljedica regulacijskog djelovanja administracijski savršenih organizacija. Ove institucije i organizacije zadiru u životne prilike svakog pojedinca, kako bi ga disciplineiranjem i nadzorom, manipulacijom i dresurom učinile pokornim članom društva unutar disciplineiranja tijela (Kemper, 1993, str. 111). Tehnike nadzora omogućuju

političku kontrolu ljudi. Drugim riječima, subjekti u načinu shvaćanja svoje vlastitosti i stvaranja vlastite osobnosti sami sebe odgajaju tijekom povijesti za ono što će strategije moći nakon toga koristiti kao predmet vladanja i manipulacije (Kemper, 1993, str. 112). Ovaj suptilan način političke kontrole i proračunate tehnologije podređivanja omogućava raširenu društvenu mrežu tehnika nadzora. Moć je, dakle, „složena strategijska situacija u danom društvu“ (Foucault, 1994, str. 65).

Pristup solidarnosti i humanitarizmu u migracijama i azilu

U središtu politike komisije *O novom paktu o migracijama i azilu* u poglavlju *Zajednički okvir za podjelu odgovornosti i solidarnosti* poziva se na novi i sveobuhvatniji instrument za zajednički okvir za upravljanje azilom i migracijama, tj. Uredbom o upravljanju azilom i migracijama.[3] Drugim riječima, u središtu politike teži se tendenciji „k zatvaranju političkog prostora uz pojačavanje granica i kontrola“ (Petrović, 2016, str. 10). Hrvatsko je društvo dvostruko zbunjeno odnosom prema migracijama – i unutar mikro-lokalnog i unutar makro-globalnog konteksta – jer je istovremena prisutnost modernizacijskih, postmodernizacijskih i protumodernizacijskih procesa i političko-ekonomskih odnosa generirana unutar pristupa migracijama i azilu unutar nacionalnog konteksta koji je uronjen u jednako tako zbunjen i protuslovan (mnogostrukim modernizacijama opterećen) globalni kontekst migracija i azila. Budući da je riječ o mikro-lokalnom i unutar makro-globalnom kontekstu nužno je sažimanje ključnih ideja na nekoliko temeljnih postavki unutar sociioloških polazišta Manuela Castellsa.

U našem radu *Percepcije studentske populacije Sveučilišta u Splitu o azilantima kao nacionalnoj i religijskoj prijetnji* (Kovačević, Malenica, Jelaska, 2020) otkriva se postojanje percepcije nacionalne i religijske prijetnje od strane tražitelja azila. U članku smo pokušali objasniti razloge koji dovode do takvih rezultata istraživanja u kontekstu Manuela Castellsa koji upozorava kako nove globalizirajuće mreže „osnažuju prethodne društvene obrasce“, koje su itekako vezane uz nacionalne i vjerske sadržaje (Castells, 2000, str. 15). Mreže „stvaraju novu društvenu morfologiju u našim društvima, a širenje logike umrežavanja značajno mijenja postupak i rezultate u procesima proizvodnje, iskustva, moći i kulture. Umreženi oblik društvene organizacije postojao je u drugim vremenima i prostorima, no nova paradigma informatičke tehnologije daje materijalnu osnovu za njeno prodorno širenje kroz cijelu društvenu strukturu“ (Castells, 2000, str. 493).

[3] Prijedlog uredbe o upravljanju azilom i migracijama, COM(2020) 610 od 23. rujna 2020.

Castells novu globalnu ekonomiju zove *automaton* misleći kako više nemamo potpun nadzor nad svijetom koji smo stvorili. „Noćna mora čovječanstva, promatranje kako naši strojevi preuzimaju kontrolu nad našim svijetom, čini se da postaje stvarnost, ne u obliku robota koji preuzimaju poslove ili u obliku vladinih kompjutora koji nadgledaju naše živote, nego u obliku elektroničkog sustava financijskih transakcija“ (Castells, M. 2000a, str. 56). Pitanje umreženog društva time je dio ljudskog života. Informacijskom tehnologijom se želi manipulirati. I uvijek je na sceni pitanje moći. Pitanje manipulacije nečijih interesa u svrhu preuzimanja kontrole nad našim svijetom. Takva pitanja imaju za cilj uništiti odnose, potkopati povjerenje. To je vidljivo svakoga dana. Mi smo na dnevnoj razini svjedoci toga. Ove manipulacije svjedočimo u politici i gospodarstvu.

U radu *Percepcije studentske populacije Sveučilišta u Splitu o azilantima kao nacionalnoj i religijskoj prijetnji* (Kovačević, Malenica, Jelaska, 2020) krenuli smo od teze da iznalaženje novih modela društvene komunikacije prema tražiteljima azila ne može biti pokušaj ponovnog uspostavljanja nadzora nad životom i zemljom, kako u ideologiji nacionalizma tako i političkoj religiji i ideologiji potrošačke kulture, stilova života i hibridno-transnacionalnih kultura promjenjivih identiteta. Prema Castellsu „nacionalizam nije u biti drugo nego težnja k moći na osnovi uspostavljanja nesvodiva identiteta. Identitet, kao resurs moći, ne može se nadoknaditi ili zamijeniti nikakvim globalnim rješenjem“ (Castells, 2000, str. 22). S druge strane, Manuel Castells ističe kako „uslijed tehnološke revolucije, posebno u medijima, kulturne će se borbe sve više odvijati u virtualnom prostoru“ (Castells, 2000, str. 26).

Brzo širenje novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija danas samo je jedan od prepoznatljivih oblika „hegemonija“ globalizma kao procesa i/ili sustava internacionalnih režima. „To je virtualna kultura s više lica, kao u vizualnim iskustvima koja su stvorila računala u cyberprostoru preoblikujući stvarnost.“ „Duh informacionalizma“ je kultura „stvaralačkog razaranja“, specijalista bez duha, senzualista bez srca gdje se mora neprestano uspostavljati identitet i gdje se „otvara i zatvara pristup složenosti suvremenog svijeta time što zaposjeda područje društvenog uopće“ (Castells, 2000, str. 230).

Kako zaključuje Manuel Castells, ponavlja se motiv kule babilonske. Samim time u opravdanom zahtjevu za očuvanjem identiteta u „politici identiteta“ Castells vidi i veliku opasnost za demokraciju koja pomiče „izvorište svoje legitimacije od reprezentiranja volje naroda i osiguranja blagostanja k osiguranju kolektivnog identiteta poistovjećujući se sa zajedničarstvom sve do isključenja drugih vrijednosti i identiteta manjina.

Novi je mehanizam solidarnosti u *Novom paktu o migracijama i azilu* prvenstveno usmjeren na premještanje ili sponzorstvo vraćanja. „U okviru sponzorstva vraćanja

države članice pružale bi svu potrebnu potporu državi članici pod pritiskom da brzo vrati one koji nemaju pravo boravka, pri čemu bi država članica koja pruža pomoć preuzela punu odgovornost ako se vraćanje ne provede u određenom roku."[4] U cjelokupnoj strukturi suvremenog svijeta i globalne hegemonije kapitala **život više nije** „stvar" slobode raspolaganja vlastitim životom od rođenja do smrti. Život je postao biopolitička roba, koja čovjeka svodi na „stvar" racionalne konstrukcije unutar disciplinarno određenog društvenog sustava moći. Biopolitika utječe na samosvijest, identitet, etos i kulturu pojedinca i skupina razorivši temelje povratka povijesti, kulture i identiteta. „Tako dobivamo tzv. biopolitičko stanje koje karakterizira ontologizacija biološkog života čija vrijednost nadilazi sve dosadašnje moralne, ideološke ili političke vrijednosti koje su se survale u ponoru nihilizma" (Petrović, 2016, str. 14).

Komisija time na temelju svojih kratkoročnih predviđanja o očekivanim iskrcavanjima na svim rutama i o ugroženim skupinama koje će vjerojatno trebati premjestiti predlaže izraditi skup predviđenih mjera solidarnosti koje se uglavnom sastoje od premještanja, a navedene su po državi članici i godini.[5] Navedeno nužno vodi pojačanju represije, nadzora i oslobađanju izvanrednog stanja u zonama gdje se zadržavaju, borave ili prolaze izbjeglice i azilanti.

Osnovna je teza Komisije kako se ne radi samo o zatvaranju političkog prostora solidarnosti nego da je riječ o dalekosežnijem političko-ontološkom zatvaranju članica EU-a prema izbjeglicama. Riječ je o uzmicanju ideje solidarnosti kao jednog od najviših principa za reguliranje političkog, ali i etičkog djelovanja što dovodi do gubitka transcendencije (Petrović, 2016, str. 375). Izbjeglice bivaju instrumentalizirane kako bi se privukla pozornost javnog mnijenja na neka pitanja, kako bi se izazvao strah.

U Castellsovoj su teoriji umrežene društvene strukture, tehnologija i komunikacija duboko integrirane u globalne mreže i „prostore tokova," a oni zamjenjuju prostore mjesta. Prostor tokova je materijalna organizacija društvenih praksi koje se zbivaju istodobno i djeluju kroz tokove koji sadrže tri sloja: 1. elektronički impuls, 2. komunikacijska stjecišta i 3. socijalne organizacije menadžerskih elita koje upravljaju sustavom. Time je integrirana globalna mreža radikalno promijenila tržište i prostornu organizaciju. Prostor tokova kroji našu sudbinu, u njemu vlada kapital, dok se u prostoru mjesta, u kojemu su se u industrijskoj epohi jedan uz drugi nalazili kapital i radna snaga, sada nalazi samo radna snaga te svi neumreženi ili oni kojima mreža kroji sudbinu na koju ne mogu utjecati.

---

[4] KOMUNIKACIJA KOMISIJE o novom paktu o migracijama i azilu.

[5] KOMUNIKACIJA KOMISIJE o novom paktu o migracijama i azilu.

Analiza Lalić-Novak i Padjen (2009) pokazala je da europska politika azila nije nadahnuta humanitarnim razlozima, već naporima država članica da obeshrabruju i spriječe tražitelje azila u pristupu državnim teritorijima s jedne strane te da pravovremeno i učinkovito obrade zahtjeve za azil s druge strane. Proučavani fenomen dakako nije aktualan samo na području Jugoistočne Europe već i diljem svijeta. Primjerice, Ervasti (2015) raspravlja o finskom odnosu prema doseljenicima koji su rođeni u inozemstvu. Njegovi rezultati ukazuju da socio-ekonomski čimbenici, vrijednosti, ideologije i religioznost mogu stvoriti predrasude.

Navedeno smo prikazali u članku *Impact of Religiuos Self-Identification and Church Attendance on Social Distance toward Muslim* (Malenica, Kovačević, Kardum, 2019). Članak se bavi općim stavovima prema muslimanima i islamu (koji su svakako uvjetovani recentnim migracijskim procesima) te njihovim religijsko-identitetskim prediktorima. Rezultati ukazuju kako oni sudionici koji se identificiraju kao uvjereni vjernici te oni koji redovito pohode vjerske obrede iskazuju statistički značajno veće vrijednosti socijalne distance prema muslimanima. Razloge takvih nalaza objašnjavamo višestrukim društvenim, političkim, kulturnim i psihološkim čimbenicima.

S druge strane, Pedersen i Hartley (2017) ispituju stavove prema tražiteljima azila u Australiji. Njihovi su rezultati pokazali da su glavni prediktori lažnih uvjerenja desničarska politička orijentacija, predrasude, prihvaćanje lažnih uvjerenja i utjecaj treće strane (političari). Neprijateljske australske norme, percepcija legitimiteta statusa građana i prijeteći socio-strukturni odnosi čvrsto su i dosljedno povezani s namjerama da se podupre oštro postupanje prema tražiteljima azila kao i isključujući stavovi i akcije (Louis, Duck, Terry, Schuller i Lalonde, 2007). Stephan, Ybarra, Achman (1999) ukazuju kako su četiri varijable (realne prijetnje, simboličke prijetnje, anksioznost među grupama i negativni stereotipi) značajni (ili marginalno značajni) prediktori stavova prema imigrantskim skupinama. Rizik se time pokazuje kao jedan od temeljnih kategorija oko kojeg se prema Becku (Beck, 1992, str. 21) na sistemski način rješava opasnost i nesigurnost uzrokovana modernizacijom. Rizici su posljedice modernizacije i globalizacije te su „politički refleksivni“.

Zaključak ili prema drugačijem rješenju problema migracija unutar trostrukog načela (bitno, etičko i pravno)

Američki sociolog Manuel Castells upozorava da nove globalizirajuće mreže „osnažuju prethodne društvene obrasce“, koje su itekako vezane uz nacionalne i vjerske sadržaje (Castells, 2000, str. 391). Kultura time postaje novom ideologijom, a ideologija vezana uz nacionalne i vjerske sadržaje poprima kulturalne oznake, sredstvo/svrhu za uspostavu novoga identiteta (Paić, 2005, str. 15). Samim time informa-

cijsko doba kao kulturni i društveni fenomen, koji odražava tehnološka dostignuća Zapadnoga svijeta, postaje svjesno moći identiteta. S druge strane Manuel Castells ističe kako „uslijed tehnološke revolucije, posebno u medijima, kulturne će se borbe sve više odvijati u virtualnom prostoru“ (Castells, 2000, str. 26). Brzo širenje novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija danas samo je jedan od prepoznatljivih oblika „hegemonija“ globalizma kao procesa i/ili sustava internacionalnih režima. „To je virtualna kultura s više lica, kao u vizualnim iskustvima koja su stvorila računala u cyberprostoru preoblikujući stvarnost“ (Castells, 2000, str. 230).

„Duh informacionalizma“ je kultura „stvaralačkog razaranja“, specijalista bez duha, senzualista bez srca gdje se mora neprestano uspostavljati identitet i gdje se „otvara i zatvara pristup složenosti suvremenog svijeta time što zaposjeda područje društvenog uopće“ (Paić, 2005, str. 6). Ova svijest *nove društvene epohe* pokazuje nam da smo na zalasku jednog određenog oblika društvene epohe i sporog i složenog prelaska na jedan novi tip društva, kulture i pojedinca – rođenih u samom okrilju i produžetku modernoga doba. Postmodernost se općenito smatra odrednicom novoga stupnja ili novih uvjeta u društvu. Prema Davidu Harveyju i marksističkoj teoriji općenito, ova nova odrednica ili uvjet u društvu nastaje u razdobljima krize – što vodi do promjena u ekonomiji, koje mogu imati važne posljedice za društvo i kulturu. Harvey smatra da je postmodernost odgovor na jednu takvu krizu kapitalizma (Haralambos, Holborn, 2002, str. 1073).

S druge strane, u suvremenim uvjetima globalizacije hegemonija instrumentalne racionalnosti ravna se kapitalističkom logikom koja izgrađuje novi tip društva i društvenih odnosa nastojeći ukloniti ili neutralizirati utjecaje drugih čimbenika na oblikovanje (postmoderne) kulture, identiteta, etosa i temeljnih vrijednosti u konkretnom društvu. Kultura time u doba hegemonije globalizma kroz krajnje liberalnu i krajnje tržišnu državu, gdje sloboda vuče na jednu stranu, a gospodarsko natjecanje na drugu stranu, dovodi do toga da ljudi danas ne žive sve ugodnije i čini se, sretnije, potresaju ih krize identiteta i potrebe za zajedništvom. Između slobode i smisla nisu proradila dublja suglasja. Od njihova međusobno priželjkivana prožimanja još smo uvijek jako daleko. Bit je nove (postmoderne) kulture u tome što ona ideologijski opravdava razvitak globalnog kapitalizma kao vječnog, nepromjenjivog, prirodnog i racionalnog svjetskog sustava potreba. „Stoga potrošački mentalitet, stavljajući ljudsku ličnost u središte društvenih interesa, zaista realizira zahtjeve osobe (za slobodom i smislom), ali tek u obliku neposredna zadovoljenja njezinih potreba i obične korisnosti života, a nikada kao odgovor na čovjekova bitna zemaljska traženja“ (Jukić, 1973, str. 318). Kultura i religija time se komercijaliziraju prestajući biti vrijednosno vezivo kadro nadahnuti zajedničke odabire, ali niti biti prenositelj smisla. U razumijevanju kulture kao nove ideologije kultura više nije etička obveza pojedinca/skupine već „počiva na imperijalnim pretpostavkama homogenosti i standar-

dizacije Zapada“ (Paić, 2005, str. 83). Isključeno je razumijevanje kulture u svojem značenju kao sklopa vrijednosti što otkriva kako globalna kultura skriva ideologijsku funkciju. Navedeno dovodi do nemogućnosti razlikovanja izvornog smisla kulture od ideologije (Eagleton, 2005, str.55). U cjelokupnoj strukturi suvremenog svijeta i globalne hegemonije kapitala život više nije „stvar“ slobode raspolaganja vlastitim životom od rođenja do smrti. Život je postao biopolitička roba, koja čovjeka svodi na „stvar“ racionalne konstrukcije unutar disciplinarno određenog društvenog sustava moći. Biopolitika utječe na samosvijest, identitet, etos i kulturu pojedinca i skupina razorivši temelje povratka povijesti, kulture i identiteta (Paić, 2005, str. 258).

Vraćajući se na pitanje odnosa prema sebi i pitanje spoznaje sebe kao subjekta Foucault u svojim posljednjim djelima tumači čovjekovu subjektivnost ne više kao manipulacijsko područje tehnike moći, već kao samosvojna (neovisnog) i tvorbenog (kreativnog) činitelja u svakom pojedinom sustavu moći. Međutim, neovisno o tomu, u glavnim djelima o teoriji moći, individue ne predstavljaju drugo do pasivna bića podložna oblikovanju i manipulaciji (Kemper, 1993, 112). S druge strane Foucaultovog koncepta moderne i destrukcije subjekta kao tvorbenika smisla (tvorca značenja), „zajednica je ono što se događa putem drugih i za druge“, piše Nancy (1991, str. 15). „U zajednici, jastvo pronalazi svoj identitet u odnosu s drugima. Ovakav pogled na zajednicu odupire se svakom pokušaju da se to uklopi u institucionalnu ili prostornu strukturu jer je to nešto što se samo doživljava. Iz tog razloga, zajednica također ne radi; nikad se ne može instrumentalizirati ili institucionalizirati. Poanta je u tome što se zajednica doživljava u komunikativnom odnosu, a ne u zajedničkoj vezi kao takva, jer ne poprima konkretan oblik“ (Delanty, 2018, 162). U suvremenom društvu nanovo se javlja potreba za pripadanjem. Ta potreba se pojavila zato što je nesigurnost postala glavno iskustvo za mnoge ljude u kontekstu fenomena migracija. Sve to, jasno, utječe na određenu razinu zatvaranja prema drugom i drugačijem. Ako prihvatimo tezu kako se zajednica bitno tiče upravo te temeljne (i pojavom suvremenih migracija dramatično osporene) čovjekove potrebe za pripadanjem, onda je zacijelo na mjestu pitanje jesu li migracije arapskog stanovništva (simbolička i/ili realna) prijetnja određenim (europskim) zajednicama. Poanta zajednice nije njezina sposobnost prevladavanja sukoba, već njezina sposobnost promicanja vrijednosti povjerenja, predanosti i solidarnosti – vrijednosti koje omogućuju procvat demokracije (Putnam, 1993).

Naime, za upoznati ljude uistinu nam treba vremena. Svaki odnos nas mijenja. Svatko od nas prije nego što stupi u neki odnos mora biti spreman i voljan promijeniti se. Kolektivna i grupna instrumentalna racionalnost koja proizvodi predrasude često pada već na prvim susretima s Drugim. Međutim, problem instrumentalne racionalnosti neće se riješiti socijalnom kontrolom i agresivnim nametanjem različitih politika i ideologija „odozgo“; to je samo još jedan u nizu promašenih (a možda i krivo usmjerenih) pokušaja promjene.

Simbolična prijetnja tražitelja azila, u kontekstu društva rizika kao druge suvremenosti (Beck, 1992.), predstavlja kulturnu prijetnju i podrazumijeva prijetnju životnom stilu člana određenog društva ili grupe od tražitelja azila. Simbolične prijetnje zajednici stoga su prvenstveno povezane s pitanjima vrijednosti i normi koje percipiraju pripadnici njihovih vlastitih skupina u usporedbi s članovima drugih skupina (Pereira, Vala i Costa-Lopes, 2010) i uglavnom proizlaze iz vjerovanja u moral, valjanost sustava vrijednosti njihove vlastite grupe (Stephan, Ybarra i Bachman, 1999.). S druge strane, prijetnje zajednici podrazumijevaju i realne socijalne, političke, ekonomske i druge čimbenike koji ugrožavaju fizičko i materijalno blagostanje, socijalnu, političku i ekonomsku moć članova njihove vlastite grupe (Pereira, Vala i Costa-Lopes, 2010; Stephan, Ybarra i Bachman, 1999).

Za razliku od sociološke teorije zajednice, pojam zajednice u društvenoj i političkoj filozofiji je u velikoj mjeri normativnog karaktera i prema nekim koncepcijama ima osjetan i rastući utjecaj na kreiranje politika u svijetu. Glavne sociološke teorije tiču se šireg konteksta transformacije modernih društava, dok je u političkoj filozofiji pitanje uglavnom bilo o građanskim temeljima politike. Iz tog razloga se većina rasprava vodila o državljanstvu, što se tiče članstva u političkoj zajednici. (Delanty, 2018) Otuda novo promišljanje zajednice u modernosti traži rekonstrukciju klasične sociologijske perspektive fetišiziranja kategorije „društva“.

U radu *Tražitelji azila kao nacionalna i religijska prijetnja unutar studentske populacije Sveučilišta u Splitu* pokazalo se kako niti jedna varijabla nije identificirana kao statistički značajan prediktor, ni varijable percepcije identitetske prijetnje, ni varijable percepcije kulturne prijetnje. Na temelju iznesenih rezultata kao jedan od najvažnijih zadataka pojavljuje se usklađivanje nacionalne sigurnosti i zaštite izbjeglica, tražitelja azila i ljudskih prava. Kerwin (2016) naglašava kako bi ključni kriterij u rješavanju navedenih problema trebala biti komplementarnost – izbjeglice i nacionalna sigurnost komplementarni su, a ne suprotni državni ciljevi jer ipak postoje načini, modeli i strategije koje bi, ako se provode, promicale i nacionalnu sigurnost i zaštitu izbjeglica.

Migracijska kriza na razmeđu sigurnosnih i humanitarnih zahtjeva traži razlikovanje raznih vidova solidarnosti koji su na djelu zauzimajući se za veće političko i društveno zalaganje utemeljeno na povjerenju i bratstvu. Solidarnost se temelji u društvenoj ontologiji, tj. u ljudskoj društvenoj naravi, a označuje međusobnu odgovornost između pojedinca i društvene grupe, odnosno među pripadnicima te grupe. Analizirajući dokument Komisije EU *O novom paktu o migracijama i azilu* u prvom redu se ne prepoznaje međusobna odgovornost izbjeglica i društvene zajednice. Dakle, europske (i nacionalne hrvatske) politike po pitanju migracija uvjetovane su zahtjevima obrane nacionalne sigurnosti i zahtjevima zadovoljenja interesa krupnog kapitala, a ne uspostavom društva solidarnosti i humanitarizma. Odatle potreba da

Komisija prizna u solidarnosti trostruko načelo (esencijalno, etičko i pravno), a koje zbog svojega personalističkog polazišta, Komisija *O novom paktu o migracijama i azilu* bi trebala promatrati integralno. Zbog toga neophodnost razumijevanju migracijske krize na razmeđu sigurnosnih i humanitarnih zahtjeva traži da su uvijek prisutna tri načela, ali tako da dominira solidarnost kao etičko načelo.[6] Solidarnost se s obzirom na tri spomenuta načela treba promatrati integralno, s naglaskom na etičkom načelu. Definiranje solidarnosti odmah započinje s etičkom kategorijom *odgovornosti*, da bi se daljnjim produbljivanjem došlo do uvida kako je ta odgovornost ne samo recipročna nego da u sebi uključuje postojanje razlika unutar društvenoga polja solidarnoga djelovanja, da se stoga solidarnost sve više svodi na solidarnost s onima koji pate, ali ne na način puke sućuti nego konkretnim i odlučnim zauzimanjem za promjenu stanja na bolje, jer samo je takva promjena integralni dio općega dobra. Na temelju toga jedan od najvažnijih zadataka pojavljuje se usklađivanje nacionalne sigurnosti i zaštite izbjeglica, tražitelja azila i ljudskih prava. Ključni kriterij u rješavanju navedenih problema trebala biti komplementarnost – izbjeglice i nacionalna sigurnost komplementarni su, a ne suprotni državni ciljevi jer ipak postoje načini, modeli i strategije koje bi, ako se provode, promicale i nacionalnu sigurnost i zaštitu izbjeglica (Kerwin, 2016).

Literatura

1. Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. London – Thousand Oaks: SAGE Publications.
2. Benčić, S. Bužinkić, E. Miletić, G. Parić, A. i Župarić-Iljić, D. (2005). *Azil u Hrvatskoj – Analiza rezultata istraživanja*. Zagreb: Centar za mirovne studije.
3. Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
4. Castells, M. (2000a). Information Tehnology and Global Capitalism. U: Will Hutton and Anthony Giddens (ur.) *On the Edge: Living with Global Capitalism*. London: Cape.
5. Čapo, J. (2015). The Security-scape and the (In)Visibility of Refugees: Managing Refugee Flow through Croatia. *Migracijske i etničke teme*, 31(3), 387–406. https://doi.org/10.11567/met.31.3.3

[6] Međusobni odnos tih triju načela solidarnosti O. v. Nell-Breuning ovako tumači: »Wohl kann die Liebe das Auge hellsichtig machen für das, was die rechte Ordnung, die rechte Verhaltensweise ist. Aber auch das hellsichtigste Auge kann nur das sehen, was da ist. Erst muß das Recht bestimmt haben¸ erst dann kann die Liebe es sehen und zu seiner Befolgung drängen.« – Oswald von NELL - BREUNING, Baugesetze der Gesellschaft, Solidarität und Subsidiarität, Herder, Freiburg-Basel-Wien, 1990., nav. dj. str. 51.

6. Delanty, G. (2018), *Community*. London, New York: Routledge.

7. Eagleton, T. (2005). *Teorija i nakon nje*. Zagreb: Algoritam.

8. Ervasti, H. (2004). Attitudes towards foreign-born settlers: Finland in a comparative perspective. *Yearbook of Population Research in Finland*, 40, 25–44. https://journal.fi/fypr/article/view/44997

9. Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge.* Selected Interviews and Other Writings 1972-1977, ed. C. Gordon, Hemel Hempstead, Harvester Press.

10. Foucault, M. (1981). „The Order of Discourse“. U: Young, R. (ur.) *Untying the Text: A Post-Structuralist Reader.* Boston – London – Henley: Routledge & Kegan Paul, str. 51-78.

11. Foucault, M. (1984). „What is Enlightenment?“.U: Rabinow, P. (ur.) *The Foucault Reader.* New York: Pantheon Books, str. 32-50.

12. Foucault, M. (1994). *Znanje i moć*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

13. Foucault, M. (1999). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.

14. Foucault, M. (2002). *Power* (Essential Works of Foucault, 1954-1984, vol. 3), ed. J. Faubion, London, Penguin.

15. Foucault, M. (2010). *The Archeology of Knowledge and The Discourse on Language.* London and New York: Vintage Books [ed. orig. 1969, Gallimard].

16. Foucault, M. i Miskowiec, J. (1986). Of other spaces. *Diacritics*, 16(1), 22–27.

17. Franc, R. Šakić i Kaliterna-Lipovčan, Lj. (2010). Percipirane posljedice doseljavanja i stav prema doseljavanju. *Društvena istraživanja*, 19(3), 421–440. (https://hrcak.srce.hr/55444)

18. Gunn, S. (2006). *History and Cultural Theory*. Edinburgh Gate: Pearson Longman.

19. Gregurović, M. Kuti, S. i Župarić-Iljić, D. (2016). Attitudes towards Immigrant Workers and Asylum Seekers in Eastern Croatia: Dimensions, Determinants and Differences, *Migracijske i etničke teme*, 32(1), 91–122. https://doi.org/10.11567/met.32.1.4

20. Haralambos, M. Holborn, M. *Sociologija.* (2002). *Teme i perspektive*. Zagreb: Golden Marketing.

21. Jukić, J. (1975). Sociološki pristup sekularizaciji. *Bogoslovska smotra*, 45(1), 39–48.

22. Kemper, P. (1993). *Postmoderna ili borba za budućnost*. Zagreb: August Cesarec.

23. Kerwin, D. (2016) How Robust Refugee Protection Policies Can Strengthen Human and National Security. *Journal on Migration and Human Security*, *4*(3), 83-140. doi: https://doi.org/10.14240/jmhs.v4i3.64

24. Kovačević, V. i Malenica, K (2021). Heterotopia and Community in the context of Migration and relationships toward Migrants. *Italian Sociological Review*, 11 (1), 63 – 86. doi: 10.13136/isr.v11i1.415

25. Kovačević, V.; Malenica, K. i Jelaska, I. (2020). Tražitelji azila kao nacionalna i religijska prijetnja unutar studentske populacije Sveučilišta u Splitu. *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država* (str. 248-262). Zagreb: IMIN.

26. Lalić-Novak G. i Padjen I. (2009). The Europeanization of asylum policy: From sovereignty via harmony to unity. *Politička misao*, 46(5), 75–101. https://hrcak.srce.hr/55632

27. Louis, W. R. Duck, J. M. Terry, D. J. Schuller, R. A. i Lalonde, R. N. (2007). Why do citizens want to keep refugees out? Threats, fairness and hostile norms in the treatment of asylum seekers. *European Journal of Social Psychology*, 37(1), 53–73. doi:10.1002/ejsp.329

28. Malenica, K.; Kovačević, V. i Kardum, G. (2019). Impact of Religiuos Self-Identification and Church Attendance on Social Distance toward Muslim. *Religions,* 10(4). https://doi.org/10.3390/rel10040276

29. Nancy, J. L. (1991). *The Inoperative Community*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

30. Nell-Breuning, O. V. (1990). *Baugesetze der Gesellschaft: Solidarität und Subsidiarität*. Freiburg-Basel-Wien: Herder.

31. Paić, Ž. (2005). *Politika identiteta: kultura kao nova ideologija*. Zagreb: Antibarbarus.

32. Pedersen, A. i Hartley, L. (2017). False Beliefs About Asylum Seekers to Australia: The Role of Confidence in Such Beliefs, Prejudice, and the Third Person Effect. *Journal of Pacific Rim Psychology,* 11(5), 1–12. doi:10.1017/prp.2017.5

33. Petrović, D. (2016). *Izbjeglištvo u suvremenom svijetu, Od političko teorijskih utemeljenja do biopolitičkih ishoda*. Zagreb: Ljevak.

34. Pozniak, R. i Petrović, D. (2014). Tražitelji azila kao prijetnja. *Studia ethnologica Croatica,* 26(1), 47-72. https://doi.org/10.17234/SEC.26.3

35. Putnam, R. (1993). The prosperous community: Social capital and public life. *The american prospect*, *13*(Spring), Vol. 4. Available online: http://www.prospect. org/print/vol/13 (accessed 7 April 2003).

36. Ritzer, G. (2007). *Contemporary sociological theory and its classical Roots*. Boston: McGrow Hill.

37. Stephan, W. G. Ybarra, O. Bachman, G. (1999). Prejudice Toward Immigrants. *Journal of Applied Social Psyhology*, 29(11), 2221-2237. http://dx.doi.org/10.1111/j.1559-1816.1999.tb00107.x(https://oscarybarra.psych.lsa.umich.edu/wp/wp-content/uploads/2016/03/1Stephan-YbarraBachman1999JASP.pdf)

38. Šram, Z. (2010). Etnocentrizam, percepcija prijetnje i hrvatski nacionalni identitet. [Ethnocentrism, threat perception, and Croatian national identity]. *Migracijske i etničke teme*, 26(2), 113–142. https://hrcak.srce.hr/60862

39. Županov, J. (2011). Hrvatsko društvo danas–kontinuitet i promjena. *Politička misao: časopis za politologiju*, *48*(3), 145-163.

40. Župarić-Iljić, D. i Gregurović, M. (2013). Stavovi studenata prema tražiteljima azila u Republici Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*, 22(1), 41–62. https://doi.org/10.5559/di.22.1.03

Internet izvori

1. KOMUNIKACIJA KOMISIJE o novom paktu o migracijama i azilu, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/new-pact-migration-and-asylum_hr

2. Prijedlog uredbe o upravljanju azilom i migracijama, COM(2020) 610 od 23. rujna 2020. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:52020PC0610

Migration crisis at the crossroads of security and humanitarian demands

Abstract

An analysis of discussions and social research on migration processes, refugee crises, integration of immigrants and asylum seekers into „host" societies shows two key (in)comparable demands – national security and humanitarianism. The task of European policy thus comes down to simultaneous satisfying the fundamental civilizational values and human rights of migrants / asylum seekers along with satisfying the worldviews, culture, identity, and values of the local population. In addition to the two mentioned contexts, the third – economic and financial – is also important. The economic framework within which modern neoliberal capitalism has developed is increasingly difficult to reconcile with fundamental human rights and natural resources. This problem has long been recognized in the professional literature, which is most evident in the approaches and perspectives of biopolitics, warning of the unsustainability of the current way of working and living. Taking on different sociological and philosophical perspectives, this paper analyzes to what extent European (and national Croatian) migration policies are conditioned by the requirements of defending national security and/or establishing a society of solidarity and humanitarianism on the one hand, and the requirements of satisfying the interests of big capital on the other hand.

Keywords: *migration, national security, humanitarianism, big capital interests*

Damir Josipovič
Institute for Ethnic Studies, Ljubljana
damir.josipovic@guest.arnes.si

Vulnerable groups and minorities at the Rapid Spread of COVID-19? The Medical-Geographic Perspective and Regional Disparities in Slovenia and Its Surroundings

Abstract

It has now been almost three years as heated public debates erupted in response to the proclamation of very restrictive anti-covid measures, followed by further austerity in many crucial spheres of public life across the globe. The restrictions included limitations of people's movement and physical contact, quarantine requirements, compulsory testing (payable or free), online education, border closures, and many more. In the beginning, Slovenia was amidst the EU countries with the highest rates of COVID-19 infections and deaths. Thus, the article examines, first, how these numbers differed from those of neighbouring Italy, Austria, and Croatia. Secondly, how were they distributed across the Slovenian regions and what disparities could be traced along the Slovenian-Croatian border, as the area of distinct minorities' presence, especially Croats. Alongside ethnic minorities, the research looks upon the position of other vulnerable groups, such as the young and the elderly. Henceforth it hypothesises that the COVID-19 restrictions have been particularly severe in Slovenia's minority, peripheral, and border areas, with some irreversible consequences. Based on data from 2020, the analyses confirm that COVID-19 at its final stage attacks primarily the chronically ill and the exhausted, predominantly in older but in the midage groups as well. By that, the wholesale lockdowns could not render and have not provided the desired effect as it was aimed at populations at large with low risk of infection, rather than the specially confined population with the highest vulnerability rates. On the contrary, the wholesale restrictions rather endangered new populations and exposed them to other risks with sometimes irreversible consequences.

Keywords: *COVID-19, comparative analysis, interdisciplinary research, medical geography, mortality rates, Slovenian-Croatian border area, Slovenia, Croatia, Italy, Austria*

Introduction

For some time now, the public debate has been heightening in connection with the proclamation of very restrictive measures, followed by further austerity in the field of free movement, physical contact limitations, and quarantine. Both the spring and fall lock-down included online school. Most epidemiologists believe that these measures are necessary to limit the spread of the dreadful virus and, as a result, gradually lower the number of patients who require intensive care for a longer period due to the slower progression of the disease. This "flattening of the curve," as it was named during the early stages of the first wave of the epidemic, which was initially thought to be seasonal, is primarily aimed at ever-degrading healthcare systems in many countries. OECD data show decreasing numbers of overall and acute hospital beds ever since "the golden 1970s." The oil shock of 1973 rendered a situation of first cuts in public expenditure (cf. Harvey, 2005; 2011), and the hospital facilities were the first to undergo the "optimization" plans. Following the 2008 financial and economic crisis, there was a renewed trend toward further optimization and privatization of the healthcare system (Humphries et al., 2019). Dismantling the public health sector inevitably decreased the preparedness to deal with a large-scale inflow of patients to health premises, as shown especially in Italy and Slovenia. After the first month of the outbreak, hospitalization time in Slovenia climbed from 7 to nearly 10 days, indicating a higher number of worse illness scenarios and an increase in the number of deaths. Slovenia reached nearly 20 percent of patients in intensive care daily, while the average for the first week of April was around 13 percent. This is significant for Slovenia, where one-fifth of the population (20.5 percent) is over the age of 65, and all intensive care (acute) beds total less than 200. The frightening scenario began in the second wave after 50 intensive care beds were full (NIJZ, 2020), despite the ever-increasing share of the senior population and mounting hospitalization requirements. Meanwhile, Slovenia reduced the total number of hospital beds to 8,687 while increasing the number of intensive care beds to 270 (Marovt, 2020). Slovenia had approximately 7 acute hospital beds available in 1980 but has only 4.2 per 1,000 inhabitants today. Japan, the world's best-equipped country with the world's oldest population (27 percent over the age of 65), has nearly twice as many beds (7.8 per 1,000 inhabitants). Italy's position has deteriorated dramatically. As the world's second-oldest country (23 percent of the population is over 65 years old), it has only 2.6 acute beds, compared to 9.3 beds per 1,000 inhabitants in 1980 (OECD, 2020, last available comparable data are those for 2017). Let us recall that the senior populations of the compared countries were substantially smaller in 1980: Slovenia had 11.4 percent, Croatia 11.5 percent, Italy 13.3 percent, and Austria 15.1 percent (OECD, 1980).

The current data also shows that hospitals, care, and nursing homes, as well as their workers, are the most at risk of spreading the infection. Over the last two weeks (November 9-23, 2020), more than 1,800 infections among medical workers were confirmed (Perko, 2020), accounting for approximately 10 percent of all currently infected. The elderly in nursing homes make up the vast majority of those infected, accounting for 85 percent of those infected (or 17,000 people) and making them the most vulnerable group in the second wave (Vrečar & Švab, 2020). The rest (about 1,000 cases) are scattered all over Slovenia and include all sorts of profiles, including a small number of teachers and kindergarten workers. At the beginning of November, the latter had only around 8 percent of the absent (including the infected and self-quarantined) in their profile, while public services, for example, had only 4 percent of the absent in the Urban Municipality of Ljubljana (Pušnik, 2020). Recalculations to the national level show that no more than two percent were absent from work due to COVID-19 infection or self-quarantine (800 out of 40,000)[1]. So, nursing homes, as pointed out in the early spread in spring, are at the heart of the problem (Josipovič, 2020). Besides overcrowding, they are facing the acute problem of air condition systems which, with higher humidity and temperature, can facilitate the spreading of all sorts of viruses in virtually every room. Given that 95 percent are the so-called institutionalized infections, is it justifiable to lock the nation down? Based on which data should we co-decide on the prevalence of the disease, on restrictive measures, and the need for hospitalizations and the pertinent facilities? Already the brisk comparison between the four countries shows that due to the difference in approaches to testing (which still is a problem), we are receiving markedly deviating mortality indicators, which are easily misinterpreted. The Slovenian National Institute of Public Health (NIJZ), for instance, initially published data on the number of people tested and infected in oversized age groups, which was initially acceptable due to the low numbers. This error was soon corrected, and the data are displayed mostly by 10-year age groups, but the unfriendly form of publishing data remains.

Contrary to Slovenia, the Italian statistics of the COVID-19 epidemic are much more detailed, which is not surprising given the number of cases, the size of the country, the spatial organization, and regional distribution. After the first month of the outbreak there, we can apply a demo-geographical analysis to identify many hidden characteristics not visible in the data for Slovenia with a certain predictive value for other countries.

[1] In the school/academic year 2019/20, there was 11,668 professional staff in pre-school education, 19,268 in basic education, 6,292 in upper secondary education, and 5,763 in tertiary education. Excluding tertiary education, the number of employees involved in the work with youth was 37,228 (SURS, 2020).

Methodology: the "first wave" in northern Italy

The initial research goal for the present research was to determine the nature of the rapid spread of COVID-19, primarily comparing Italy and Slovenia. It was based on and upgraded from the expert article published "in the heat of the first wave" on April 18, 2020 (Josipovič, 2020) where we discussed the problem of collected data and its suitability for ex-post-facto analyses. The methodological differences that existed between the two countries in March and April could be surpassed only by implementing the assessments based on the specific indices developed from datasets for previous years. With the hiatus of new infections in May, there was room for new data acquirements and subsequent analyses.

In the delayed prolonged spread of the first wave, it turned out as very fruitful for the analysis to compare the situation in Austria and Croatia, as the neighboring countries to Slovenia (except for Hungary, which was at that point excluded from the analysis due to a different type of initial spread of the new infection). With the addition of Austria and Croatia, we were able to assess the lessons from the early Italian and Slovenian cases.

We may summarize the quadruple comparative perspective into the analytical goals:

- we wanted to explore the possibilities of demographical and regional-geographic analysis within the scope of medical geography,
- using the available medical, statistical, regional, and geographical data we sought for patterns emerging from the individual outbreak districts,
- we retreated to Närman's (1997) underused approach of bridging the gap between theory and practice and developmental thinking to construct a more comprehensive framework for explaining and understanding this pandemic.

There were multiple issues in the joint interdisciplinary analytical framework which had to be overcome with suitable methodological ameliorations. First of all, the question arose how to treat and understand the relation between:

- the number of tests vs. the number of confirmed infections,
- issues in PCR testing procedure,
- symptomatic and asymptomatic infections and related problems of susceptibility,
- data on the occupancy and availability of healthcare premises.

Another burning issue was, and still is, the arbitrarily set threshold of 40 infections per 100,000 inhabitants per month regardless of the myriad of relativization factors, such as:

- geographical pattern of the spread (dispersed, concentrated),
- healthcare institutions' density (hospitals, nursing homes, other premises),
- ethnic background of a region (minority population areas),
- geographical position (peripheral regions, border- and cross-border areas),
- age and gender (demographic structure, socio-economic activity),
- health issues (public health in the regional perspective).

Moreover, the main question with indiscrete social and economic effects was and still is: based on what kind and what sort of data should we co-decide on the perception of the prevalence of the disease, on restrictive measures to be imposed, and on the need for hospitalizations being approved and forecasted? Already, the comparison between Italy and Germany, where infections are in the tens and hundreds of thousands, shows that due to the difference in approach to testing (which is still a problem in Slovenia, Croatia, and Austria), we are receiving markedly deviating mortality indicators, which are easily misinterpreted. All these retreats us from using such highly volatile indicators directly.

As for the data analysis, we applied several conditions:

- all data collections are open-source and made publicly available,
- we designed the model for approaching mortality and morbidity counts by an interdisciplinary and multidisciplinary approach,
- we normalized the distributions across the selected year-spans,
- comparative month-specific death rates were reproduced across countries with low absolute (–0.12 / +0.21 percent) and relative variability (–3.54 / +3.85 percent).

Results and discussion

The country-wide regional analysis for Italy does not show such a terrible picture as reported, given the size of the total population (60,551 million inhabitants). This, however, is only the first impression. Second, a one-year total of all deaths (633,000 in 2018) includes 25 percent of those aged 90 and over, bringing a total of 160,000. 15 percent (almost 25,000) were from Lombardy, with the province of Bergamo accounting for 9.8 percent with about 2,400 deaths in this age group. So, these are the verified national data on the number of deaths per country, region, and province in Italy (ISTAT, 2020).

These data are crucial for understanding the relationship between the number of deaths and deaths caused by COVID-19 or infections with one of the four SARS-

CoV-2 strains (in addition to potentially escorting chronic conditions). By March 26, 2020 – 30 days after the outbreak – the total death toll was 8,165, representing 1.29 percent on an annual basis, but at the same time representing a conditional increase of 15 percent of excess deaths compared to the previous inter-year monthly level. This monthly surplus does not constitute an unexpectedly severe deviation, though. For example, in January 2017, Slovenia's mortality rate was above the multi-year average by 32 percent, with 2,400 monthly deaths instead of the usual 1,800 for the previous few years' averages (SURS, 2020). Of course, with a smaller population, data and derived indicators are also more volatile. Nevertheless, Italy and Slovenia have otherwise a convergent picture of the monthly death schedule, therefore similar starting points for assessing potential developments can be applied to both. The average monthly distribution of deaths in Italy and Slovenia in the 2011-2017 period (Figure 1).

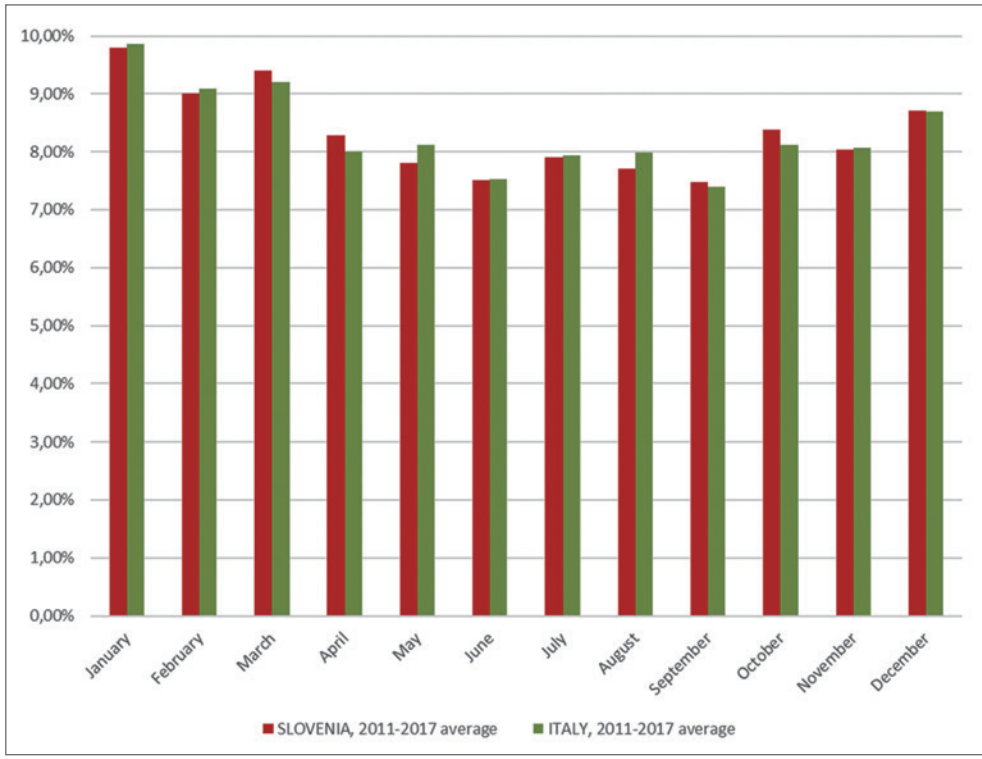

Figure 1. Average monthly distribution of deaths in Slovenia and Italy, the 1st wave (NIJZ; ISTAT).

Lombardy had the highest number of deaths after the first month of the outbreak, accounting for up to 60 percent of all deaths in Italy (also) due to COVID-

19. This was unusual, especially when comparing the secondary, "post-Chinese" spread elsewhere. However, demographic analysis shows that the average annual death rate in Lombardy was higher only by 4.9 percent – again, assuming all deaths are attributed to SARS-CoV-2 and COVID-19 as a terminal cause of death. However, every month, that number would rise to 58 percent, resulting in premature deaths in the last month of the year. Additionally, this is almost twice as much as the contribution of influenza and other causes to increased mortality in Slovenia in 2017, keeping in mind that in 2018 and 2019 Slovenia had about 150 deaths attributed to the flu.

This comparison is crucial for five times more populated Lombardy (10 million inhabitants compared to 2.1 million in Slovenia) which has dealt with increased mortality that cannot be explained simply by the fluctuation of data. A closer mezzo-regional glance furthermore shows that Bergamo was the worst off among all the provinces of Lombardy. According to the official number of deaths due to SARS-CoV-2 infection, this province, with a population of 1.1 million (half of Slovenia), already accounts for 10.4 percent of the "normal" annual number of deaths. At the monthly level, the number of deaths from COVID-19 has already exceeded the usual monthly number of deaths (+125 percent) which was quite remarkable. In some counties, mortality after the first month tripled compared to normal at that time. This was a sign of markedly altered and increased mortality rates that are yet to be evaluated, for which we do not have the appropriate data, except the forerunning September and October data.

Interestingly, in one of the hypotheses, the media blamed the football matches between Atalanta Bergamo and Valencia for the rapid spread of infection in the region of Bergamo and Lombardy, and later Spain. Regardless of the age structure of the viewers, it is becoming increasingly clear that the first wave of infection transmission occurred among frequent travelers, particularly those traveling by plane, and that later infection transmission focuses on the elderly population with immune deficiencies receiving care primarily from the middle-aged as an infection trader. But, as previously noted, the Italian case exemplified the picture of overburdened health workers and the health system itself, due to a deficit of hospital infrastructure and nursing homes for the elderly, as the most deprived population.

Another important comparison that is used for forecasting is between the mortality of people of a specific age. We compared the deaths due to COVID-19 and other mortality in the 90+ age group. In the province of Bergamo, an average of at least 214 people of this age group were expected to pass away on average in March. This is just under 249 people who would potentially die given the 24 percent mortality rate of COVID-19 patients compared to a total of 11,300 people aged 90 or over in Bergamo province. However, given the escalation in the number of infected

and deceased, this scenario was unlikely to last, and the deviations in April were expected to be more pronounced than in March. It is, for sure, not possible to speculate on how many deaths would have occurred from other health complications, so it is also difficult to speculate at which point the trend will break, but the winter months – especially March – are marked by an overall higher mortality rate, which decreases significantly towards the summer.

Yet another burning methodological issue is the age structure of the infected, which represents the biggest difference between Italy and Slovenia. The COVID-19 mortality in Slovenia cannot be compared to Italy due to low numbers, but we can already confirm that the proportion of victims entering intensive care is exceedingly high – more than one-third. The bulk (65 percent) of infected persons tested are in the 25-64 age group. If the age group 30-49 was the most infected during the first phase in spring, the center of the infections had already been moved towards the age group 45-54 (NIJZ, 2020). The proportion of infected aged 60+ has risen from 15 percent to 30 percent and is still rising. This population should be given particular attention as 96 percent of them are among the victims in Italy. Moreover, not just that one out of four dies in this age group, the central concern should go to the population aged 80-89 with as much as one-third of all dead mortality (31 percent) and the age group 70-79 catching up with the 90+ with close to one-fourth chance of dying (23 percent). The issue of diagnostics was based on the sources NIJZ for Slovenia and the Ministry of Health in Italy (NIJZ, 2020; SALUTE, 2020). COVID-19 infections and the number of attributed deaths in Slovenia and Italy in the first wave are shown in Figure 2.

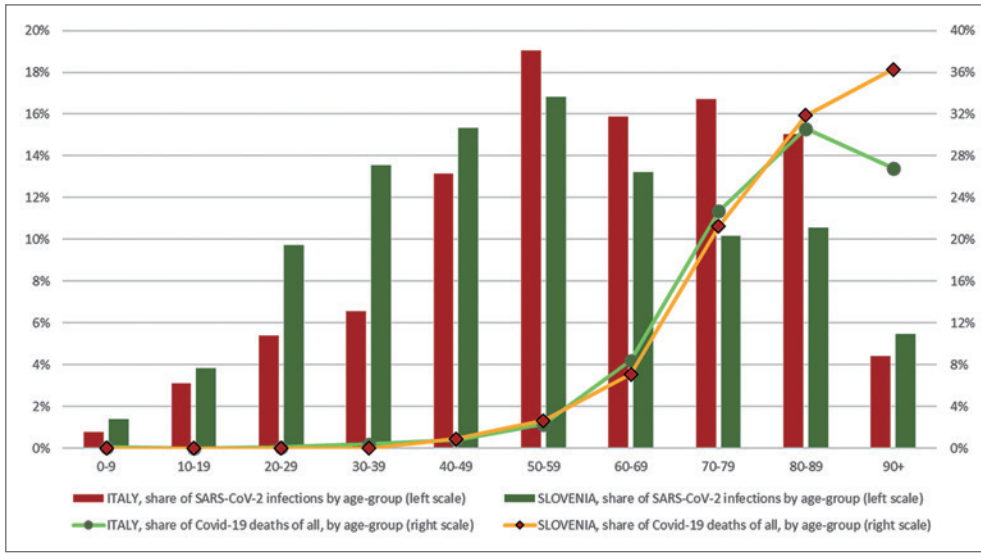

Figure 2. COVID-19 patients and age-specific structure of deaths, 1st wave (NIJZ; SALUTE).

The geographical sequence in the spread of the infections by countries shows a very slow process, possibly through the lockdown in spring. The Croatian case is illustrious since it confirms the slightly delayed spread of infections from Italy and/or Austria (or vice versa), first to Slovenia and then to Croatia (Figures 3-4).

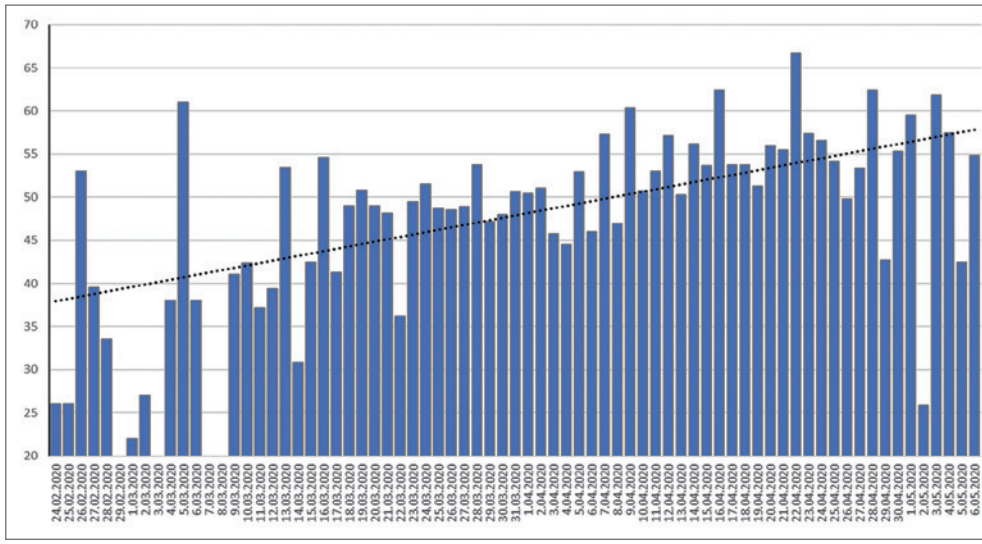

Figure 3. The average number of COVID-19 infected in Croatia from February 24 to May 6, 2020

Figure 4 brings the comparison between the four countries on an absolute scale. It clearly shows that earlier developments in Austria and Italy (Bad Ischgl, Bergamo) resulted in the first peak (1st wave) of confirmed cases and deaths. While both Slovenia and Croatia resonated with the developments in the former countries with a significant delay, the figure also reveals the delayed deaths in October due to a sharp weather change from hot September to unusually cold October (ARSO, 2020). On the contrary, despite the similar weather developments in Austria and Italy, neither country has produced an echo from the first wave, as the number of deaths has already been consumed. Moreover, it is still to be studied, how the common state of social fear and uncertainty influence the spread of infections and the disease. Dramatic developments in northern Italian hospitals during the 1st wave bring to the fore the underestimated role of panic among the medical staff and employees and the pertinent outbreaks of infections within medical facilities. As it was pointed out, the panic was that who triggered the breakdown, not just the unpreparedness and lowered number of beds and the degraded facilities (Klipšteter, 2020).

On the other hand, it is quite interesting that the number of confirmed positive cases in the 2nd wave shows a strikingly different picture compared to that of late

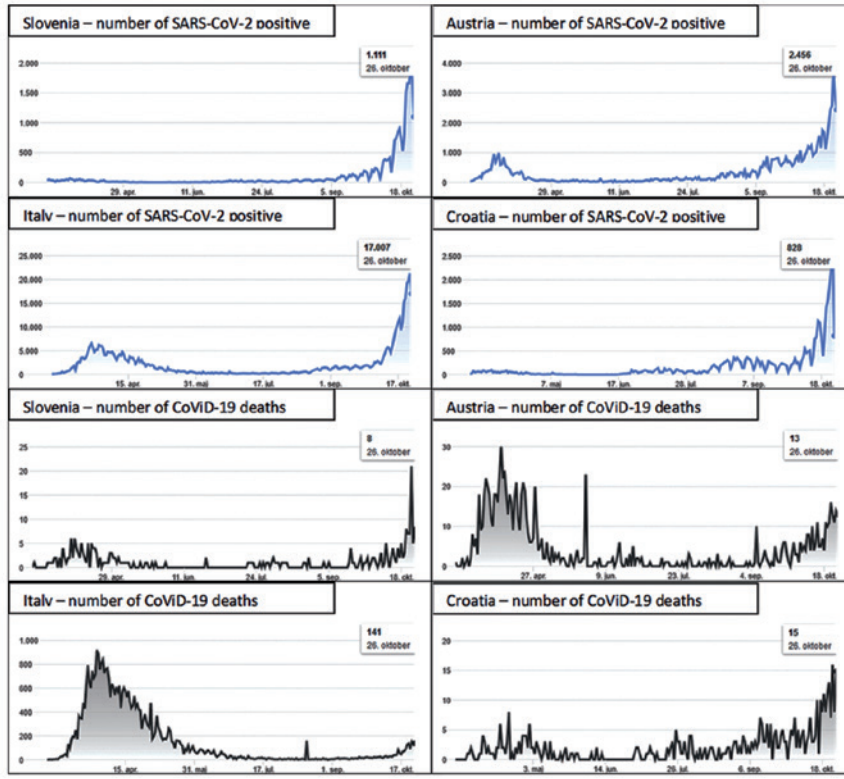

Figure 4. Number of SARS-CoV-2 positive (above) and number of COVID-19 deaths (below) by countries, Slovenia, Austria, Italy, and Croatia (NIJZ; SALUTE; GÖG; MZH)

winter and early spring, though the responses of countries were more loosened. Is that a consequence of inaccuracy of PCR tests and consequently a higher number of confirmed cases which call for an additional number of COVID-19 assisted deaths?

To present this problem, we once again retreated to the NIJZ database. In the first half of October 2020, the ratio of tested positive among all tested for SARS-CoV-2 peaked at 8 percent, while the same ratio soared at 30 percent in the last tierce of October. Apart from this, it reveals another remarkable feature. The hospitalized persons were only about 20 percent tested positive compared to the number of overall hospitalized persons. Furthermore, it appears that certain strains of other respiratory complication-causing agents are responsible for most of the hospitalized population. This is at the core of understanding the last wave of unusual respiratory diseases. Nevertheless, an increase in hospitalized persons due to unknown or atypical respiratory disorders may have a triggering counterpart in city pollution, depriving people of movement, vitamin synthesis, exposure to fresh air and sunlight, rising fear, uncertainty, and precariousness, among other things. (Figure 5).

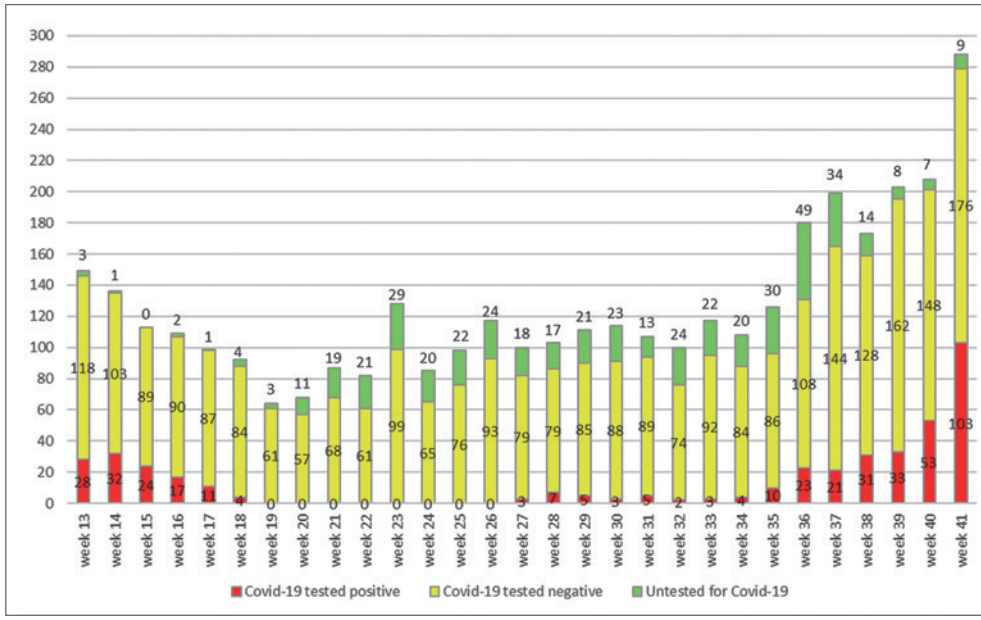

Figure 5. The breakdown of SARI cases and the relation towards SARS-CoV-2 positive 2020 (NIJZ)

While the share of COVID-19 positive was 7.9 percent in the first week of September 2020 (10 out of 126), as many as 86 persons with SARI status (severe acute respiratory infection not to be confused with the COVID-19 disease) were tested negative, and additional 30 persons were not tested at all. The second, third, and fourth weeks of September brought slightly higher numbers (180, 199, and 173, respectively). The stress caused by the beginning of the new school year resonated in the slight increase toward the second week, but subsequently quickly decreased due to fine weather. With the advent of weather change in October, we may explain the rise to 203 and 208 hospitalized persons respectively until October 10, but we cannot explain a rapid rise to 288 hospitalized persons between October 12-18.

While the percentage of hospitalized with confirmed COVID-19 grew from 7.9 percent in the first week of September to 12.8 percent in the second week and 10.6 percent in the third week, it rose to 17.9 percent in the fourth week, bringing the September average to 12.5 percent of hospitalized with confirmed COVID-19. The first week of October rendered comparable 16.3 percent, but the second week of October blasted the share of tested positive among hospitalized to as much as 25.5 percent, or one-fourth of all hospitalizations, but still a minority. On top of it, the last measured week in October rendered the all-time highest share of 35.8 percent tested positive among hospitalized. It is impossible to say why the share was rising exponentially in this case, so that is a task for future research.

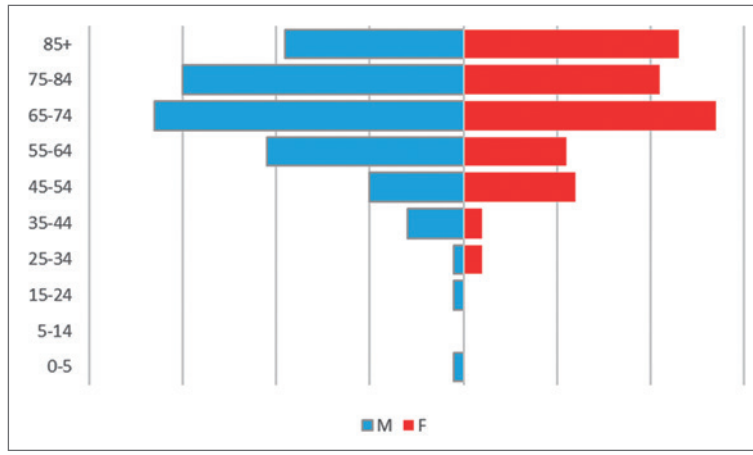

Figure 6. The age structure of hospitalized with SARI status, September 21 - October 18, 2020 (NIJZ)

The Slovenian case is instructive. Out of 220 hospitalized persons in the last month (September 21 - October 18, 2020), only 5.9 percent were those of age below 45. So, one can derive a logical conclusion that the lockdowns of schools, kindergartens, and universities are less productive or of minor impact in preventing the spread of SARS-CoV-2 unless the same one secures the evidence that precisely those aging below 45 transfer the infection to the elderly population (Figures 6-7). Such evidence was up to date not presented.

But the breakdown of data per week shows another intriguing feature. Namely, the sum of all hospitalized persons in the last four weeks is equal, again, at 220, whereas it does not distinguish between the length of stay. Given that most patients stay in hospital for more than a week, it is critical to distinguish persons who are apparent in two or more weeks. In other words, we ought to exclude repetitive cases. One way or the other, from figure 6, we can observe the number of hospitalized in the week between October 12-18 at 103 persons. Among them, only 9.7 percent are below the age of 50, and only 0.97 percent are below 25 years of age (Figures 6-7).

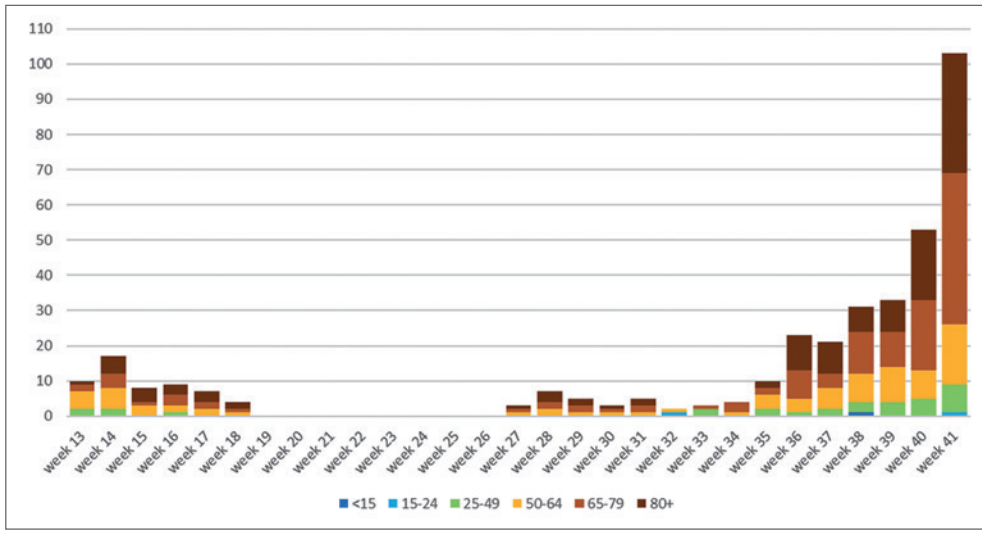

Figure 7. The age structure of hospitalized with SARI status by weeks, March-April 2020 (NIJZ)

Given that some 85 percent of new infections within the "second wave" are expected to stem from the nursing homes and the additional 10 percent from the medical personnel, it seems geographically illogical to introduce wholesale measures for preventing the spread from those 5 percent of the population scattered across the country. On the contrary, geographical scale matters. It is no less justifiable even if we deduct 30 percent on the assumption of employed getting infected, according to NIJZ, which might involve also those employed in hospitals, clinical centers, and nursing homes. Henceforth, it seems that the Slovenian government does not appreciate a cross-disciplinary approach, nor it acknowledges the importance of the spatial distribution of restrictive actions applied wholesomely, and it does not collect all the necessary data other European countries do. For example, Austria, which was even more affected than Slovenia, presented data from the cluster-inspected transmission of SARS-CoV-2 infections (table 1).

Table 1. Distribution of the SARS-CoV-2 infections per source, Slovenia, Austria (NIJZ, GÖG)

	SLOVENIA			*AUSTRIA*			
SOURCE	*nr. of cases*	*% of infections*	*SOURCE*	*nr. of Clusters*	*nr. of cases*	*cluster reproduction rate*	*% of infections*
local	4842	55,4%	*households*	1110	3181	2,87	52,6%
unknown	2478	28,3%	*leisure*	321	1366	4,26	22,6%
in epidemiological investigation	666	7,6%	*employment*	92	393	4,27	6,5%
imported	529	6,0%	*education*	43	336	7,81	5,6%
imported cluster	186	2,1%	***health and social institutions***	**41**	**557**	**13,59**	9,2%
no data	45	0,5%	*mixed source*	17	93	5,47	1,5%
TOTAL	**8746**	**100,0%**	*hotel / gastronomy*	14	57	4,07	0,9%
			travel	7	17	2,43	0,3%
			sport	7	43	6,14	0,7%
			commutation	4	9	2,25	0,1%
			TOTAL	**1656**	**6052**	**3,65**	**100,0%**

(NB: data for Slovenia are for the period June 1 - October 13, 2020, while for Austria for the period October 19-25, 2020)

So, if the source of infection came mainly from households, locking people down to their homes and municipalities could be a big problem. Another problem is that Slovenian National Health Institute does not collect data on the sources of infection anymore. It should not only collect the data it used to have, but it should also make a locality and region-specific probability of getting in touch with the infected.

Let us take a closer look at the regional and municipal levels in Slovenia. North-eastern Slovenia and the border regions are much more affected by the new COVID-19 cases and COVID-19 related deaths. Especially Slovenian Styria suffers the most cases and deaths according to the place of permanent residence. Another area very much affected by the COVID-19 indicators is municipalities with nursing homes and hospitals. So, the effect of closing people within the municipal boundaries is far from being efficient as most infections come from the patients in nursing homes and hospitals, and employees. So, the border closure for minority populations in the border regions is far more endangered not only from the psycho-social point of view but also from the possibility of getting infected (Figures 8-11).

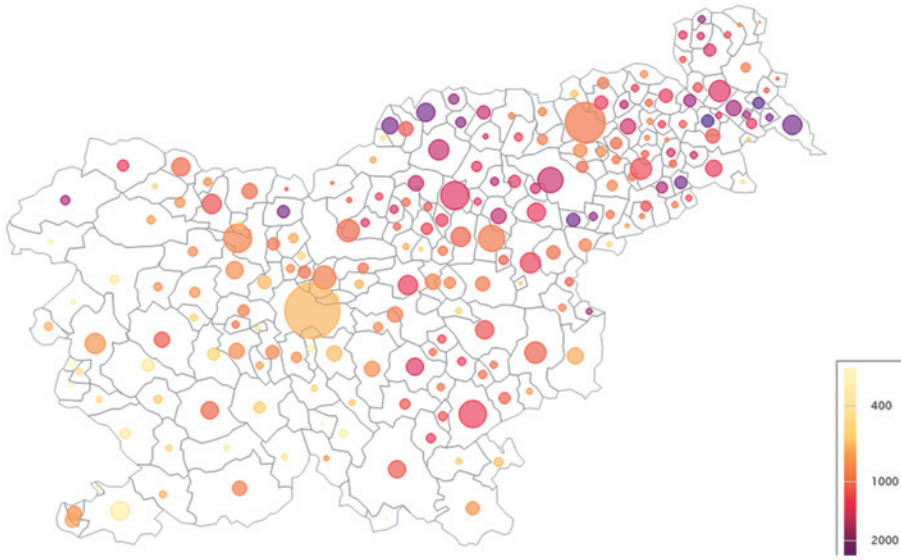

Figure 8. Size and area-specific distribution of COVID-19 infections, November 12-26, 2020 (NIJZ)

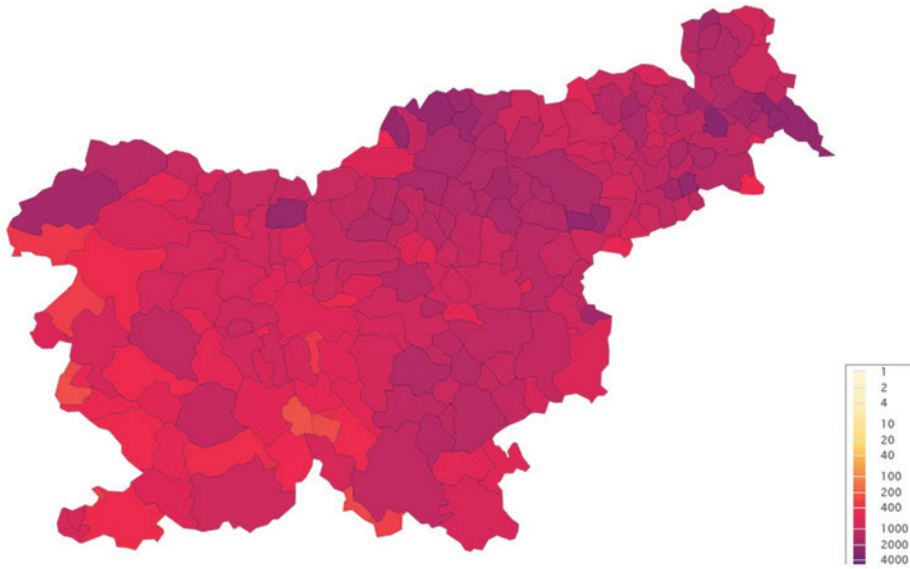

Figure 9. Share of COVID-19 infections within municipal populations, November 12-26, 2020 (NIJZ)

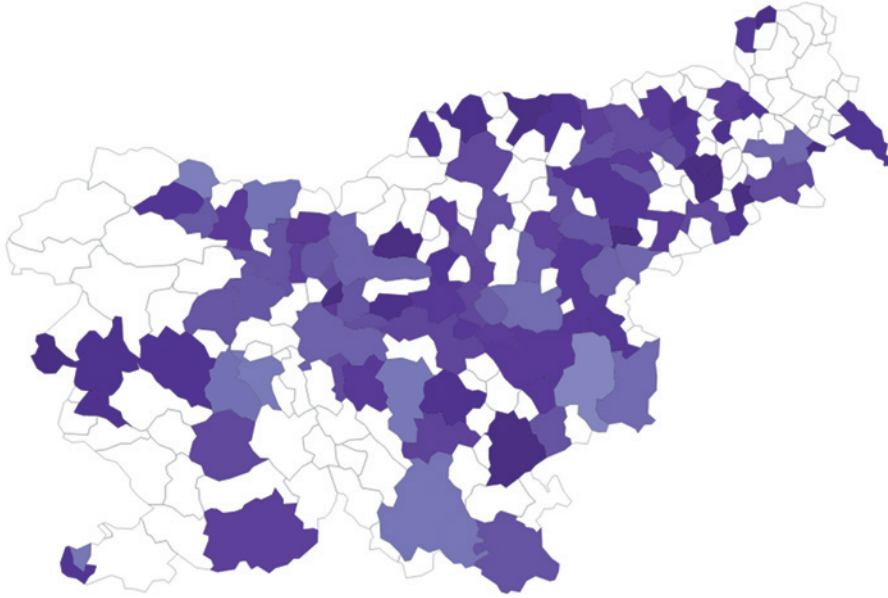

Figure 10. Share of COVID-19 deaths relative to municipal populations, November 12-26, 2020 (NIJZ)

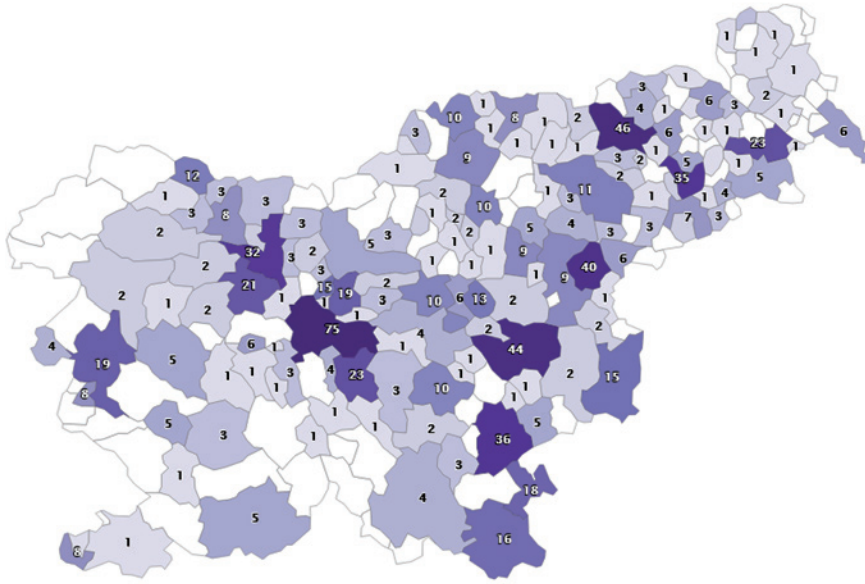

Figure 11. Number of COVID-19 deaths per municipality, 1st and 2nd wave combined, 2020 (NIJZ)

The Situation in Croatia

Croatia has fewer deaths and infected people than Slovenia, which appears to be broadly correlated with the number of deaths across the EU. Some countries imposed wide testing strategies (e.g., Germany, Slovenia, etc.), while others relied on target group testing strategy (e.g., France, Croatia, etc.). This means that with countries in the former group, the ratio of individuals who tested positive to those who were tested overall is lower. The striking difference was at its disposal in spring, when a similar number of tested positive in France and Germany rendered France a much more lethal country for COVID-19 patients.

In Croatia, the number of COVID-19 deaths is one of the lowest in Europe, though the numbers vary across the counties. The bordering Croatian counties are of particular significance to Slovenia for a variety of reasons, including daily commuting, cross-border relations of the local population, minority member relationships, supply from surrounding urban areas, and so on. Slovenian side of the borderland is lacking stronger urban centers, while the Croatian side, due to historical- and political- geographic reasons, offers many towns and cities in the close vicinity of border-crossings: Zagreb, Rijeka, Karlovac, Varaždin, Čakovec. Slovenia has only a handful of towns with more than 10,000 inhabitants (Koper, Izola, Kočevje, Novo Mesto, Ptuj), with the rest having 5,000 or fewer (Lendava, Ljutomer, Ormož, Rogaška Slatina, Brežice, Krško, Metlika, Črnomelj, Ilirska Bistrica, Piran).

The Istrian County had only two COVID-19 deaths in spring (one on March 26 and one on March 27) per 49 infected at the time, but with no other active cases. The next two COVID-19 deaths occurred on July 20, 2020, with overall 173 cases, of which 71 were actively infected. During the peak of tourist season (July 10 - August 20), Istria had only 10 deaths, with 216 infected (Figure 12). Taking a snapshot of the so-called second wave, the extent of testing rose dramatically. But it did not come out with a significant change in the number of COVID-19 deaths with an overall 1,692 tested positive and an unexpectedly low number of only 6 deaths (Figure 13). Thus, the share of lethality fell from about 5 percent to as little as 0.35 percent.

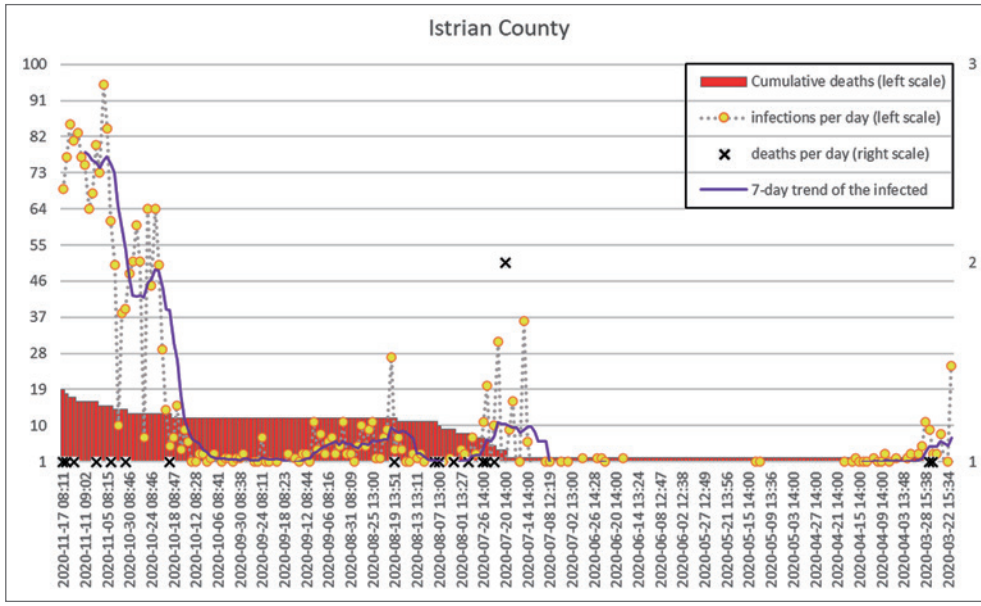

Figure 12. COVID-19 related deaths in Istrian County, Croatia (MZRH)

Primorsko-Goranska (Rijeka) County shows a slightly different picture. With some more deaths in autumn, it features two distinctively different geographical regions – heavily urbanized littoral and rural mountainous hinterland with different climates and poorly urbanized. With overall 50 COVID-19 deaths, the autumn season has not brought up a significant increase in the number of deaths compared to those tested positive: 48 deaths were distributed in two periods – the first, with 13 cases, between September 12 and October 16, and the second, with 35 cases after October 24. After September 12, the overall number that tested positive was 4,246, making a 1.13 percent chance of dying from the disease.

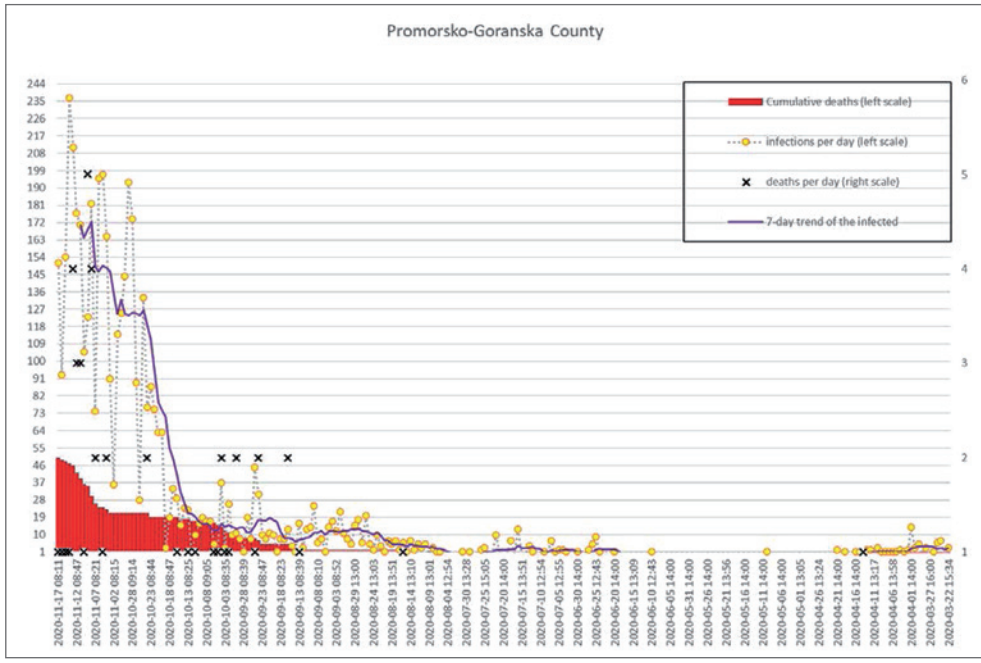

Figure 13. COVID-19 related deaths in Primorsko-Goranska County, Croatia (MZRH)

Out of 2,036 who tested positive in Karlovac County, 47 persons died of COVID-19. Here, the share of deaths rose to 2.31 percent (Figure 14). The neighboring Zagreb County (without the City of Zagreb as a separate county) had 6,158 people who tested positive and only 10 COVID-19 deaths, rendering a low lethal share of only 0.16 percent. In the City of Zagreb, the number of cases was dramatically higher due to its large population. A highly urbanized and densely populated area with some 0.7 million inhabitants had 350 COVID-19 deaths out of 21,476 tested positive (as of November 17, 2020) from the beginning of the pandemic. The lethal share amounted to 1.63 percent. Combined with its urbanized and suburbanized surroundings comprised in Zagreb County, the number tends to be a bit more optimistic: 27,634 tested positive and 360 deaths (1.3 percent).

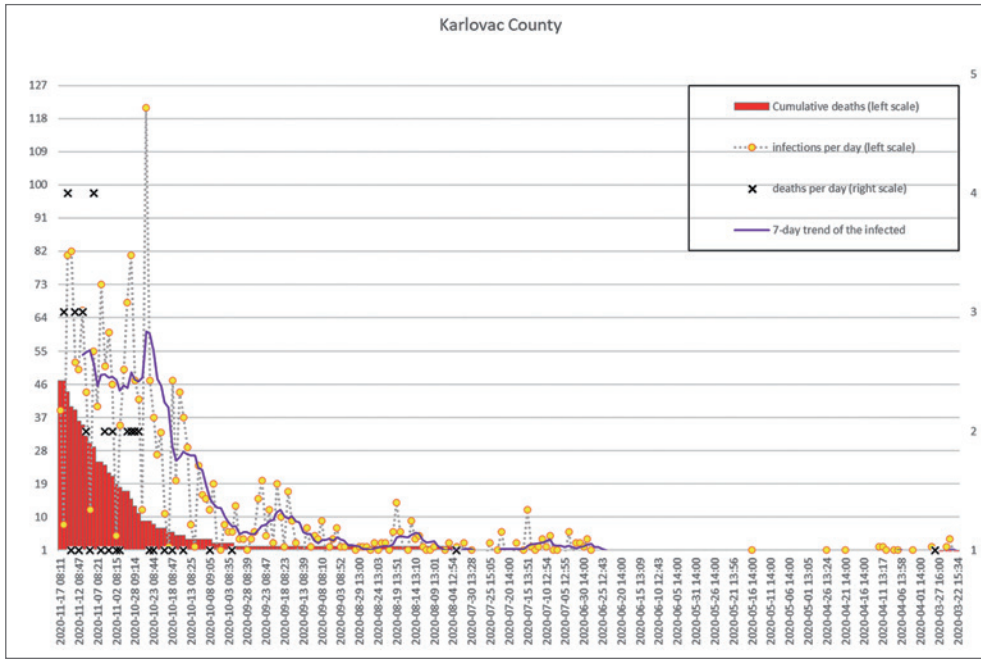

Figure 14. COVID-19 related deaths in Karlovac County, Croatia (MZRH)

Krapinsko-Zagorska (Zagorje) County, situated north of the Zagreb metropolitan area, had 3,611 positive cases and 43 deaths (1.2 percent). The neighboring Podravska (Varaždin) County has slightly better figures: 5,022 infected and 42 deaths (0.84 percent). The area with a significant Slovene-speaking minority appeared to be better off compared to Zagorje or Međimurje (Čakovec) County (Figure 15). The latter experienced similar numbers: 3,453 infected and 43 death cases (1.2 percent).

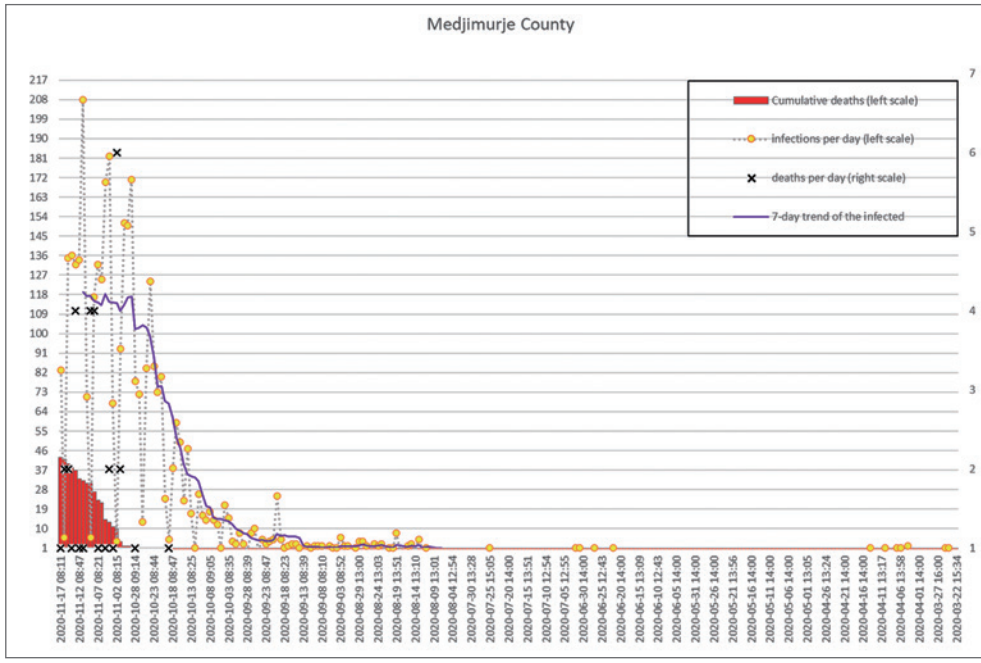

Figure 15. COVID-19 related deaths in Međimurje County, Croatia (MZRH)

Croatia had up until present 87,464 positive cases with 1,113 COVID-19 deaths (1.27 percent of all infected). The counties bordering Slovenia had more than a half of all infected (48,692 cases or 55.7 percent), but slightly fewer COVID-19 deaths (604 or 54.3 percent), which rendered insignificantly lower mortality (1.24 percent). It is no longer possible to attribute these counties' border positions to either Slovenian overspill or the effects of intensive urbanization. On the contrary, it is precisely urbanization that contributed more to the COVID-19 mortality figures and the climate and predominant sector of economic activity to some extent tourism in warmer months, less traffic and economic activity around other months in Istrian County.

We can also see three peaks in the number of people who tested positive, with the most significant time being after October 20, 2020, but only two periods of a moderate number of COVID-19 deaths, which do not necessarily correspond to the peak numbers of those who tested positive.

The Situation in Other European Countries

Another important contribution to knowing more about the new coronavirus infection is the period of immunity, which seems to be longer than first expected – 6 instead of 3 months. It enables the infected to remain immune across the colder period of a year (November - April in the northern hemisphere). Another important contribution is the systematic testing of the population. The last two more extensive cases were in South Tyrol in Italy and Slovakia. Both showed a considerably lower share of currently infected. In the Alto Adige Bolzano/Bozen province, only 1 percent turned out positive by mass testing involving one-third of the whole province's population. First estimations assumed 10 percent of infected or some 52,000, but the ongoing testing, up until now some two-thirds of the population, turned out 3,615 of 361,781 tested by November 25, 2020 (SSB, 2020). This exaggeration led to loosening up the most restrictive measures as seen in Slovakia. Nevertheless, the pan-European surveillance of measure, implemented by countries and their central governments, one should discern different levels of implementation of restrictions and different geographical scales of application. Henceforth, those meticulously chosen measures are needed to prevent largescale intrusions of the infections from the main clusters of infection. The sequence normally consists of prevention and then it rolls all the way to a radical lockdown of the social life in each country. Data from NIJZ shows that mathematical models (1 per 7 of those who got over the COVID-19 infection) are inadequate for understanding the nature of the infection, its geographical pattern, and the disease itself (Table 2).

Table 2. Daily report on the testing and infections as of November 27, 2020, Slovenia (NIJZ)

506,658	Total number of tests from March 13, 2020
72,674	Confirmed cases (33,544 male, 39,130 female)
6,587	No. of tests in the previous day
1,609	Confirmed cases in the previous day
20,131	Active cases
961	Active case per 100,000 inhabitants

The mathematical model does not consider the hindering factors in the way infections spread across geographical space, places, and regions. As we know, mathematical curves are helping us in the perception of complicated phenomena caught in a certain glimpse, though it cannot give answers to such a complex process as pan- or epidemics with so many variables. In distinct clusters such as hospitals or nursing homes, no average reproduction rate, as defined by NIJZ, can adequately

describe the situation. It fails to provide any useful help as it heeds for a wrong call. What we need now is a focused approach in distinguishing the main clusters and preparing to address and protect those. This was the case in East Asia countries like Korea, Taiwan / Chinese Taipei, and even China. As Jana S. Rošker[2] points out, it is more because of the community responsibility of people, solidarity-oriented culture stemming out of the Kung Fu-tse tradition than the autocratic regime of Xi Jinping. The comparative cross-European perspective reveals more important insights (Table 3).

Liechtenstein, Bulgaria, Bosnia-Herzegovina, and Slovenia dominate the chart with more than 20 deaths per 100,000 inhabitants in the last two weeks (Table 3). The next cluster of countries (16-19 deaths) includes Czechia, Poland, Belgium, Montenegro, and Macedonia. There is a big cluster with 13-15 deaths (Italy, Croatia, Switzerland, Hungary, Luxemburg, Georgia, Armenia), 10-12 deaths experienced in France, Rumania, Portugal, Gibraltar, and Austria, while all other countries had less than 10 COVID-19 victims per 100,000 people. One death per 10,000 inhabitants renders the mortality rate of 0.1 per thousand. Since mainly older population die from COVID-19 along with their accompanying illnesses, mainly three (62 percent), makes COVID-19 not the number one deadliest disease. Though, it is not reasonable to underestimate the disease since the death rates can increase considerably if authorities are not dealing well with limiting the infection's spread out of the focal points. One of those is, as mentioned, nursing homes.

Slovenian COVID-19 mortality shows exactly this – insufficient care for the spread of the disease among the vulnerable in nursing homes. Thus, the ratio of infections versus deaths tends to get higher in all those countries that neglected the elderly population, which is utmost vulnerable. Belgium, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Armenia, France, Slovenia, Hungary, Czechia, Greece, Italy, Malta, Macedonia, Poland, Turkey, and Great Britain all had more than two deaths per person infected. With the countries of radical testing, this indicator shows huge mortality among the elderly (Table 3).

Conclusion

The interdisciplinary analysis shows that there are significant spatial, microregional, and age-specific disparities in the uptake of the disease across the analyzed countries. By applying the combined analysis of statistical and demographic

[2] Jana S. Rošker's commentary on the question of why the actions of China in preventing the spread of COVID-19 were more effective than in Europe and the rest of the world. PAZU annual conference, November 27, 2020, Murska Sobota, Prekmurje, Slovenia.

indicators, the contribution sheds new light on the systemic restrictions on the population traveling abroad, elderly in nursing homes, youngsters in schools and kindergartens, and patients in hospitals. As the gap between the government's top-down approach and the public's perceptions widens, it appears that methodologically sound approaches to analyzing the global spread of SARS-CoV-2 and consequently COVID-19 are necessary. While having all the measures primarily concentrating on preventing the health system from breakdown, countries like Slovenia and Italy started to delay or postpone indefinitely all the unnecessary operations and medical procedures in the indefinite future. This way of approaching the problem of rising numbers of hospitalized SARI patients, as in the case of Slovenia, reveals other strains of degradation of the public health system which should be dealt with immediately. Slovenia and Italy have a lower level of preparedness than Croatia and Austria, though the data shows rather a confusing picture. Another significant result of the medical system's crisis is the prevention of fake news among the so-called digital generation of youngsters. The pandemic's essential new lessons should be incorporated into the educational process in order to give young people relevant knowledge and empower them to distinguish grain from weeds in everyday life. Though the possible complications in the course of the disease may raise significant concerns, especially with an immunity deficient population, resulting in the over-occupied acute hospital beds, it is the first obligation of the research community to share its insights transparently.

Today's situations in the four juxtaposed countries show a diverging picture of the degraded and dismantled public health system as a consequence of austerity aiming at, among other things, systematic cutting of costs and gradual privatization. Henceforth many countries need to resort to such measures of slowing the spread of COVID-19, which "flatten the curve of infections" so much as to preserve the remains of the system to survive instead of taking instant steps towards its resilience.

Acknowledgments

This publication is part of the Research Program Minority and Ethnic Studies and the Slovenian National Question (P5-0081) supported and financed by the Slovenian Research Agency.

References

1. ARSO, 2020. Agency for Environment of the Republic of Slovenia. https://www.arso.gov.si/.
2. GÖG, 2000. Ministry of Health of Austria. https://goeg.at/.
3. Humphries, N., McDermott, A.M., Conway, E. et al., 2019. "Everything was just getting worse and worse": deteriorating job quality as a driver of doctor emigration from Ireland. *Hum Resour Health* 17, 97. https://doi.org/10.1186/s12960-019-0424-y.
4. Harvey, D., 2005. A Brief History of Neoliberalism. Oxford: Oxford University Press.
5. Harvey, D., 2011. The future of the Commons. *Radical History Review, 109*, 101-107.
6. ISTAT, 2020. Italian Statistical Office. https://www.istat.it/.
7. Josipovič, D., 2020. Covid-19: Kako razumeti dogajanje v Italiji in kaj se lahko naučimo. *Dnevnikov Objektiv*, April 18, 2020. https://www.dnevnik.si/1042927395. (Accessed April 18, 2020).
8. Klipšteter, O., 2020. Slovensko zdravstvo v paniki, nemško ostaja optimistično. *Dnevnik*, October 27, 2020. https://www.dnevnik.si/1042941989/svet/slovensko-zdravstvo-v-paniki-nemsko-ostaja-optimisticno. (Accessed October 27, 2020).
9. Marovt, A., 2020. V Sloveniji 13,5 intenzivne postelje na 100 tisoč prebivalcev, v Avstriji dvakrat več. 24ur.com. https://www.24ur.com/novice/dejstva/v-sloveniji-135-intenzivnih-postelj-na-100-tisoc-prebivalcev-v-avstriji-dvakrat-vec.html (accessed November 11, 2020).
10. MZRH, 2020. Ministry of Health of Croatia. https://zdravlje.gov.hr/.
11. Närman, A., 1997. Development Thinking—Bridging the Gap Between Theory and Practice. *Geografiska Annaler*, *Series B Human Geography 79(4),* 217-225. doi:10.1111/j.0435-3684.1997.00020.x.
12. NIJZ, 2020. Dnevno spremljanje okužb s SARS-CoV-2 (COVID-19). National Institute for Public Health. https://www.nijz.si/.
13. OECD, 2020. World Development Indicators, UN, various years in data series. https://www.oecd.org/. (Accessed October 29, 2020).
14. OECD, 1980. World Development Indicators, UN, various years in data series. https://www.oecd.org/. (Accessed October 29, 2020).

15. Perko, B., 2020. Gantar: Slovenija s testiranjem zamuja, to je razlog. Žurnal24.si https://www.zurnal24.si/slovenija/v-taksen-pristop-testiranja-bodosli-357260 (Accessed November 24, 2020).
16. Pušnik, M., 2020. Moj odnos z Janšo je že štirinajst let enak in je, milo rečeno, hladen. Delo, Sobotna priloga. https://www.delo.si/sobotna-priloga/moj-odnos-z-janso-je-ze-stirinajst-let-enak-in-je-milo-receno-hladen/ (accessed November 7, 2020).
17. SURS, 2020. Statistical Office of the Republic of Slovenia. https://www.stat.si/.
18. SALUTE, 2020. Nuovo coronavirus – cosa c' da sapere. Ministry of Health of Italy. http://www.salute.gov.it/.
19. SSB, 2020. Südtiroler Sanitätsbetrieb. Autonome Provinz Bozen
20. Vrečar, U., Švab, N., 2020. V drugem valu okužbe v okoli 85 odstotkih DSO, obeta se podaljšanje ukrepov. 24ur.com. https://www.24ur.com/novice/korona/v-torek-2217-novih-okuzb-pozitivnih-295-odstotka-testiranj.html (accessed November 11, 2020).

Ranjive populacije, manjine i brzo širenje COVID-19: medicinsko-geografska perspektiva i regionalni dispariteti u Sloveniji i njezinoj okolici

Sažetak

Prošlo je gotovo tri godine otkako su izbile žestoke javne rasprave kao odziv na usvajanje vrlo restriktivnih anti-covid mjera, praćenih daljnjim oštrim mjerama u mnogim ključnim sferama javnog života diljem svijeta. Ove mjere uključivale su ograničenja kretanja i fizičkog kontakta ljudi, zahtjeve za strogom karantenom, obvezno testiranje (plativo ili besplatno), online obrazovanje, zatvaranje granica i još mnogo toga. U početku je Slovenija bila među zemljama EU s najvišim stopama zaraze i smrti od COVID-19. Stoga se u članku prvo ispituje koliko su se te brojke razlikovale od onih u susjednoj Italiji, Austriji i Hrvatskoj. Drugo pitanje odnosi se na regionalne disparitete, odnosno kako su bili raspoređeni po slovenskim regijama i koje se razlike mogu pratiti duž slovensko-hrvatske granice, kao područja izrazite prisutnosti manjina, napose hrvatske. Osim etničke komponente, istraživanje se bavi i položajem drugih ranjivih skupina, poput mladih i starijih osoba. U članku se pretpostavlja da su ograničenja zbog COVID-19 bila posebno stroga u slovenskim manjinskim, perifernim i pograničnim područjima, s nekim nepopravljivim posljedicama. Na temelju podataka iz 2020. godine, analize potvrđuju da COVID-19 u završnoj fazi razvoja prije svega napada kronične bolesnike i iscrpljene, dominantno u starijim ali i srednjim dobnim skupinama. Samim tim, opsežna zatvaranja nisu mogla dati niti pružiti željeni učinak jer su bila usmjerena na široku populaciju s niskim općim rizikom od infekcije, a ne na posebnu, zatvorenu populaciju s najvišim stopama ranjivosti. Naprotiv, široka ograničenja prilično su ugrozila dodatne populacije i izložila ih drugim rizicima s ponekad nepopravljivim posljedicama.

Ključne riječi: *COVID-19, komparativna analiza, interdisciplinarno istraživanje, medicinska geografija, stope mortaliteta, Slovensko-hrvatski pogranični prostor, Hrvatska, Slovenija, Italija, Austrija*

Franz Shausberger
IRE Salzburg, Austria
franz.schausberger@institut-ire.eu

Selmo Cikotić
University of Sarajevo, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
cselmo1133@gmail.com

Mile Matijević
University of Business Studies, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina
matijevicdrmile@gmail.com

Jugoslav Jovičić
University of Banja Luka, IGR, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina
jugoslav.jovicic@gmail.com

Criminogenic characteristics of the migrant crisis in Bosnia and Herzegovina

Abstract

Since the arrival of migrants on the territory of Bosnia and Herzegovina, the overall security situation has changed significantly in a negative sense. Illegal entry and stay of migrants is a fundamental violation of the constitutional and legal principles of state sovereignty of Bosnia and Herzegovina. However, in addition to this act, which we can understand and tolerate to some extent, the stay and actions of migrants create a very problematic security situation in specific places where migrants reside, as well as in the wider area of Bosnia and Herzegovina. Such a situation has been going on for several years, with no end in sight or adequate solution.

Through their criminal actions, from committing various misdemeanors to the most serious crimes (murders, bodily injuries), migrants instill significant fear and insecurity in the citizens of Bosnia and Herzegovina.

The paper will present current security problems in the context of the "migrant crisis," certain statistical indicators of the number and structure of migrants, as well as criminal activities of migrants in Bosnia and Herzegovina, especially in the Una-Sana Canton, where they are most numerous and stay the longest.

The aim of this paper is to present current indicators regarding the stay of migrants in Bosnia and Herzegovina – Una-Sana Canton, as well as try to give an answer to the degree of criminogenicity of the same.

Keywords: *migrants, criminogenicity, police, preventive-repressive measures*

Introduction

This paper aims to present the current legal and security situation regarding the "migration crisis" that has been present in Bosnia and Herzegovina in recent years, especially in the Una-Sana Canton. In this context, available indicators related to the subject are presented based on information available from competent institutions and other sources. The measures and actions taken within the competencies of state, entity, and regional bodies are analyzed within the context of the overall engagement with migrants. The available indicators of the state of security, as well as the measures of the police authorities, will allow for an assessment of the degree of violation of the security situation in Bosnia and Herzegovina – Una-Sana Canton, as well as the assessment of the criminogenicity of migrants.

Since the end of 2017, Bosnia and Herzegovina has been facing an increased influx of migrants who come to Bosnia and Herzegovina illegally from Serbia and Montenegro. These are migrants from countries with high migration risk, who continuously, in individual cases and smaller groups, try to use the territory of Bosnia and Herzegovina as a transit area on the way to EU countries[1]. In 2018, in the majority of cases, they were citizens of Pakistan (7,820 migrants), Iran (3,607 migrants), Syria (3,034 migrants), Afghanistan (2,777 migrants), and Iraq (2,187 migrants).

Structure and security characteristics of the migrant crisis

One of the relatively well-known data is the country of origin of migrants.

Table 1. Structure of migrants according to the country of origin

No.	Country of origin	%
1	Afghanistan	27,76
2	Pakistan	22,60
3	Bangladesh	19,36
4	Morocco	9,73
5	Iraq	4,25
6	Iran	3,29

No.	Country of origin	%
7	Algeria	2,56
8	Egypt	2,18
9	Syria	1,24
10	India	0,89
11	Other	6,14

Source: Information of the Service for Foreigners of Bosnia and Herzegovina, Sector for Immigration (2020), Migration Profile of Bosnia and Herzegovina for 2019, p. 1-19. Sarajevo: Ministry of Security of B&H.

[1] In 2018, the Service for Foreigners' Affairs of Bosnia and Herzegovina registered 23,902 migrants. Of this number, 22,499 migrants expressed their intention to apply for international protection. In 2019, 29,302 migrants were registered, of which 27,769 migrants expressed their intention to apply for international protection. The service for foreigners registered 12,342 migrants between January 1, 2020, and September 15, 2020. From the beginning of the migrant crisis until September 15, 2020, 65,546 migrants were registered. According to the gender structure, more than 98% were men, while only 1.37% were women.

The structure of migrants by county of origin shows that the largest number, almost half of the migrants, are from Afghanistan and Pakistan (49.82%), while the far lesser number are from Syria, India, and some other countries.[2] According to the above data on the countries of origin of migrants, it is evident that these are mixed migration flows which include the category of the so-called economic migrants coming from countries not affected by war. In the structure of migrants, more than 80% are single people, aged between 18-35, and the rest are families with children and unaccompanied minors. The competent authorities do not have any valid data on the previous criminogenicity of migrants, which is a problem for further preventive and repressive monitoring and the reaction of the competent authorities towards such persons.[3]

Table 2. Age structure of migrants

Age range	% of the total number of immigrants
0-15 y.o.	1,63%
16-30 y.o.	79,73%
31-45 y.o.	16,96%
46-60 y.o.	1,52%
61+ y.o.	0,16%
Total	100%

Source: Information of the Service for Foreigners of Bosnia and Herzegovina, Sector for Immigration (2020), Migration Profile of Bosnia and Herzegovina for 2019, p. 1-19. Sarajevo: Ministry of Security of B&H.

The age structure of migrants leads to the conclusion that most are younger men, up to 30 years old. Such a structure indicates their dynamism, perseverance and ability to survive, and great efforts on the way to the final destination. A very interesting and indicative fact is that in about 99% of cases, they are migrants without any identification documents and evidence of their stay in another country or their origin. That creates an additional problem for establishing their identity, complicates the readmission procedure, and poses a significant security risk.[4]

The increased influx of migrants can be viewed as both a humanitarian and a security issue. Because of a lack of accommodation and funds, the issue of human-

[2] This fact indicates the presence of so-called economic rather than war migration.

[3] In the informal communication of formal and informal sources, one can hear the statements that these are numerous migrants with a dubious “war, criminogenic” past, which has no valid basis.

[4] Police officers are not in an objective position to establish accurate identification facts about migrants but accept those offered to them by migrants (the largest number declare that they were born on January 1).

itarian care for migrants is extremely complex. The EU contributes significantly to humanitarian aid through its funds. The majority of aid to Bosnia and Herzegovina is aimed at migrants while strengthening the capacity of B&H institutions is underrepresented.

The Service for Foreigners, considering the security of B&H and its citizens, registers each migrant, takes their biometric data (photo and fingerprints), and conducts interviews, trying to find out about routes, potential smuggling networks, and evidence that will be used in the readmission process. The collected data is exchanged with other security agencies in B&H and international partners for further verification in their databases and detection of potential security threats.[5]

Bosnia and Herzegovina does not have sufficient capacity to accommodate migrants. Currently, the most complicated situation is in the Una-Sana Canton (hereinafter USC), i.e., in the wider area of Bihać. Migrants use B&H as a transit area and, despite the lack of accommodation in that area, they head to the northwest of the country to continue their journey to the EU.[6] According to the above, there are 2,590 migrants in temporary reception centers in the USC. Given all the difficulties the USC faces, the Cantonal Government concluded that the "Miral" and BIRA temporary reception centers should be closed, and the temporary reception center (hereinafter TRC) relocated outside the urban part of the city.

The fact that migrants lack identification documents, which would allow their true and complete identity to be established, is an aggravating circumstance that police and other law enforcement agencies face on a daily basis. There is also no cooperation with the countries of origin, which are also countries with a high migration risk, in order to establish the relevant facts.

When it comes to resolving the status issues of foreign citizens deemed a threat to the national security of B&H, the Service for Foreigners' Affairs received information from other competent security agencies in B&H from 2015 to 2019 for a total of 333 security stakeholders who may be linked to terrorism, illegal migration, smuggling, human trafficking, and other forms of organized crime. In 2019, the Service imposed measures on 16 individuals who pose a threat to national security, making a significant contribution to B&H security.

---

[5] In this regard, the Service for Foreigners' Affairs imposed an expulsion measure on 1,540 individuals in 2018, 1,578 individuals in 2019, and 674 individuals in 2020.

[6] There are 6 temporary reception centers in B&H, 4 of which are in the USC, the Asylum Center, and the Readmission Center Salakovac. Currently, 6,333 migrants are housed in the accommodation facilities, out of which 2,590 are in the USC.

It is evident that migrants use B&H as a transit route on the way to the European Union and have no intention of staying in Bosnia and Herzegovina.[7] The Service for Foreigners' Affairs and other law enforcement agencies are taking steps to ensure the security of Bosnia and Herzegovina and its citizens in the face of an increased influx of migrants, particularly in light of the threat of terrorism and other forms of extremism. As the only response to the migrant crisis, the control of the eastern border of B&H has been strengthened in order to reduce the influx of migrants who use B&H as a transit country on their way to the EU.

Since the beginning of 2019, there has been a massive influx of foreign migrants from Syria, Libya, Afghanistan, Pakistan, Algeria, Morocco, Tunisia, Palestine, Iraq, Iran, and other countries in the Una-Sana Canton (USC). They enter Bosnia and Herzegovina illegally from Montenegro and Serbia.[8] What is evident is the permanent effort of migrant groups to travel to Western European countries, using Bosnia and Herzegovina as a transit destination. Using the right to freedom of movement granted by the Law on Foreigners of B&H and the Law on Asylum of B&H, migrants from all parts of B&H come to the Una-Sana Canton and try to cross illegally to the Republic of Croatia, where in most cases they are stopped by Croatian police and returned to B&H, i.e., to the territory of the USC.[9]

In the early months of 2018, following the onset of the so-called migrant crisis in B&H, a large number of migrants were present in the USC. Because these were groups of migrants who lacked adequate housing, they were detained and stayed in public areas, parks, and abandoned buildings throughout Bihać. Due to the aforementioned events, the city authorities of Bihać, in collaboration with the International Organization for Migration (IOM), enabled their accommodation in the former "Student Home" in Bihać, and the municipal authorities in Velika Kladuša formed a temporary center in the settlement Trnovi in the municipality of Velika Kladuša. Families with children were accommodated in the former hotel "Sedra" in the municipality of Cazin.

---

[7] In order to obtain relevant information and original answers from the migrants themselves, empirical research is underway at Camp "Lipa" and Women's Camp "Borići" in Bihać, where hundreds of migrants were included through survey research and interviews. The research covers the key economic, social, security, and other questions based on which we expect to get better answers from migrants about their overall characteristics. Within the research, an analysis of the obtained answers will be made, which we plan to publish in the next period at relevant gatherings, as well as through certain papers, publications, etc.

[8] Police officers of the B&H Border Police, within their competencies, controlled 19,267 migrants during 2018, 48,320 in 2019, and 23,696 migrants in 2020.

[9] Information on the security situation in the area of Una-Sana Canton for the period January-June 2020, no: 05-04 / 04-1-04-30 / 20, Police Directorate of the Ministry of the Interior of the USC, 2019, p. 2.

In May 2018, the Police Directorate of the Ministry of Interior of the USC prepared a Framework Plan of Measures and Activities of the Police Directorate (Framework Plan of Measures and Activities of the Police Directorate, number: 05-04 / 04-268 / 18 of 30.05.2018) in order to adequately deal with the growing problem of the increased presence of migrants in the USC and to ensure a favorable security situation in the Canton. They launched an Operational Action called "Migrant," which defines the tasks and duties of the police in relation to the migrant crisis in the Canton and is implemented by all organizational units of the Police Directorate of the Ministry of the Interior of the USC. [10]

Preventive – repressive police measures against migrants

In the past period of working with migrants, the Ministries of Internal Affairs of the Federation of B&H and the Republika Srpska have taken numerous preventive and repressive measures within their legal powers to prevent tortious situations but also to respond to specific criminal acts in a timely and purposeful manner. Overall, police officers acted within their legal authority to the greatest extent possible. They tried to help migrants by implementing preventive measures and providing them with safer living conditions. However, in some cases, the situation became complicated. There were "excessive situations," especially in cases of the forced relocation of migrants and specific criminal acts, where police officers were forced to take more radical repressive measures and actions.

Border Police officers in Bosnia and Herzegovina are on the "first line" of contact with migrants. Over the past three years, they have focused their efforts on "preventing" illegal migrants from entering Bosnia and Herzegovina. Available human resources and technical equipment are completely insufficient to effectively protect the border of Bosnia and Herzegovina. The Border Police made efforts within the scope of real possibilities due to the disagreement of the competent state institutions on possible modalities of strengthening border protection, which partially influenced the number of illegal entries. It is obvious that migrants enter Bosnia and Herzegovina from neighboring countries without any major problems because those countries want to hand them over "to the care" of Bosnia and Herzegovina.

The police of the entity MIAs mainly took measures to control the movement and stay of migrants in the territory of the Entities, as well as to suppress and detect their smuggling. Within their competencies and requests of the competent bodies

[10] Information on the security situation in the Una-Sana Canton for the period January-June 2020 - Police Directorate of the Ministry of the Interior of the USC, 2019, p. 3.

of the Entities, the police acted mainly in accordance with the established tasks of the headquarters for the control of the movement and stay of migrants.[11]

The biggest and most difficult aspect of working with migrants fell on the local authorities and the police of the Una-Sana Canton. As the mentioned canton borders with the European Union, i.e., the Republic of Croatia, the entire activity is focused on the reception and care of migrants during their stay in the Canton.

The fact is that the Ministry of the Interior of the Republic of Croatia has quite effectively protected its territory through increased "coverage" of the border, making easy entry into European Union countries impossible.[12]

As part of their overall activities, police officers of the Police Directorate of the Ministry of the Interior of the USC identified 48,320 migrants[13] in the Canton between January and December 2019 in the areas of:

a) City of Bihać – 1,099 migrants,
b) Municipality of Bosanski Petrovac – 333 migrants,
c) City of Cazin – 292 migrants,
d) Municipalities of Sanski Most –73 migrants,
e) Ključ Municipality – 4,788 migrants,
f) Municipality of Velika Kladuša – 901 migrants,
g) Municipalities of Bosanska Krupa – 38,431 migrants, and
h) Municipality of Bužim – 2,403 migrants (Police Directorate of the Ministry of the Interior of the USC, 2019, p. 3).

According to the data of the International Organization for Migration (IOM)[14], as of December 31, 2019, there have been 3,581 migrants in the Una-Sana Canton, in the areas of:

a) City of Bihać – 2,540 migrants (Camp Bira – 2,245 and Camp Borić – 295),
b) Municipality of Velika Kladuša in Camp "Miral" – 700 migrants, and
c) City of Cazin – 341 migrants in Hotel "Sedra".

---

[11] The Entity Ministries of Interior have managed to protect citizens and property in their area of competence to some extent, seeking to bring migrants under some control and hand them over to the competent authorities for their accommodation and further care.

[12] The only goal for migrants is to enter the countries of the European Union, specifically Croatia, which some have tried unsuccessfully several times. Sometimes, the persistence of migrants pays off, so a certain number of migrants managed to enter and stay in Croatia.

[13] Information of the Sector of the Ministry of the Interior USC Bihać no. 05-04 / 04-1-230 / 20 PJ dated 15 September 2020.

[14] Framework plan of measures and activities of the USC Police Administration, number: 05-04 / 04-268 / 18 dated 30 May 2018.

The report of the Police Administration of the Ministry of Internal Affairs of the USC for the period January-December 2019 states that about 4,000 migrants stayed in the Canton "according to a free estimate."

Acting in accordance with the order of the Police Commissioner of the Ministry of the Interior of the KJA (number: 05-04-33 / 18 / MV dated 23 October 2018), police officers of the KJA in all peripheral parts of the Canton prevented further inflow and arrival of migrants to the Canton and returned them to their destinations.[15] In accordance with the above, in the period from January 1 to December 31, 2019, 42,437 migrants were returned to their destinations (of which in the area of PS Bihać – 73 migrants, PS Bosanski Petrovac – 282 migrants, PS Sanski Most – 19 migrants, PS Ključ – 3,678 migrants, PS Velika Kladuša – 214 migrants, PS Bosanska Krupa – 36,160 migrants, and PS Bužim – 2,011 migrants.[16]

Between January 1 and December 31, 2019, police officers in the USC area checked and registered 28,390 migrants who arrived by Talgo train at the railway station in Bosanska Otoka (Bosanska Krupa Municipality). The number of 28,390 legitimate migrants refers to the following monthly numerical values of legitimate migrants in the area of Bosanska Otoka: a) January – 455 migrants, b) February – 642 migrants, c) March – 1,744 migrants, d) April – 2,482 migrants, e) May – 2,561 migrants, f) June – 2,153 migrants, d) July – 3,855 migrants, h) August – 3,722 migrants, i) September – 3,675 migrants, j) October – 4,081 migrants, k) November – 1,951 migrants, and l) December – 1,069 migrants.

During the mentioned reporting period, since April 2019, there has been an evident occurrence of identification of a certain number of minors and other adults (families, injured, sick) at the entrance to the Canton, who were allowed to enter the area after consultation with the IOM. It is important to emphasize that there were a total of 4,019 such persons, as follows:

a) 1,288 minors (in the area of PS Bosanska Krupa – 638 and in the area of PS Ključ – 650)[17], and

b) 2,731 other adults (in the area of PS Bosanska Krupa – 2,271 and in the area of PS Ključ – 460).

[15] This decision had numerous economic, political, and security implications because both Ministries declared themselves incompetent to take care of migrants. The migrants stayed for days on "no man's land," which is symbolically indicated in the zone of the inter-entity line between the municipalities of Novi Grad and Bosanska Krupa.

[16] Information of the Police Directorate of the Ministry of the Interior USC Bihać, 2019, p. 4.

[17] It is important to point out that the competent authorities treated women, minors, and children with special care/humaneness, placing them in better and more sanitary facilities rather than leaving them in open areas.

During 2019, police officers of the Police Directorate of the Ministry of the Interior of the KJA recorded 205 criminal offenses (hereinafter: CO) committed by migrants, as follows:

- 1 CO[18] murder,
- 4 COs attempted murder,
- 2 COs TTP application,
- 5 COs LTP application,
- 1 CO participation in a fight,
- 2 COs endangering security,
- 11 COs violation of the inviolability of the home,
- 1 CO domestic violence,
- 7 COs possession and enabling the use of narcotics,
- 3 COs unauthorized production and distribution of narcotics,
- 5 COs robbery,
- 43 COs aggravated theft,
- 63 COs theft,
- 31 COs damage to someone else's property,
- 12 COs confiscation of someone else's movable property,
- 4 COs attack on OSL,
- 2 COs violent behavior,
- 2 COs causing general danger,
- 3 COs arson,
- 2 COs removal of the official seal or sign,
- 1 CO prevention of an official in performing security tasks.[19]

The presented structure of criminal acts committed by migrants shows that the most common are thefts, aggravated thefts, and damage to other people's belongings, which especially causes citizens to feel insecure about their property. Migrants commit these crimes primarily in the course of their movement and detention, i.e., stay. In essence, these are criminal actions that migrants take when they run out of food and need to meet other needs. In particular, there is a large number of aggravated/burglary thefts in residential buildings where migrants are housed or stay

[18] Criminal offense

[19] Information on the security situation in the area of Una-Sana Canton for the period January-June 2020, No.: 05-04 / 04-1-04-30 / 20, Police Directorate of the Ministry of the Interior of the USC, 2019, p. 4.

for some time. There is also migrant behavior that violates the "inviolability of the home," in which migrants demonstrate their determination and disregard for the basic human rights of the domicile population. Recently, there have been numerous instances of people "burning" buildings where they are or which they are about to leave. The motives for arson have not been thoroughly investigated, but they point to migrant dissatisfaction with frequent relocation, a ban on staying in certain areas, and so on.

237 migrants were reported for the above-mentioned criminal offenses, with 222 being held in the detention room (expulsion measures were explicit for 66 persons). The number of criminal offenses increased by 128 or 100% when compared to 2018 (77 criminal offenses). When it comes to crimes committed, the Police Directorate of the USC Ministry of the Interior took legally mandated measures and actions against the perpetrators. In 2019, a number of crimes were committed by an unknown perpetrator, and there are reasonable suspicions and operational data suggesting that they were committed by migrants. However, the perpetrators were not found.[20]

It is important to note that migrants committed 175 violations (Law on Public Order and Peace, violations of municipal decisions, and violations of other regulations) in 107 recorded cases of breaches of public order and peace, as follows:

a) fight – physical attack – 33,[21]
b) shouting, insolent behavior – 512,
c) especially insolent behavior – 16,
d) drug use in a public place – 6,
e) begging/wandering – 15,
f) failure to comply with the OSL – 2,
g) alcohol consumption in a public place – 3,
h) unauthorized entry and detention in abandoned private and state facilities – 72,
i) carrying objects suitable for inflicting injuries – 1,
j) causing feelings of threat – 7,
k) participation in a fight – 5,
l) performing urination in a public place – 1,
m) failure to take due care of a minor – 1.

[20] Information MIA USC no. 05-04 / 04-1-230 / 20 PJ dated 15 September 2020.

[21] The most common forms of disturbing public order and peace are quarrels and fights between migrants because they come from "opposing" countries and understand and accept the newly created reality of their lives in different ways.

269 migrants were reported for the above-mentioned committed offenses, detention measures were ordered for 87 migrants, while expulsion measures were imposed on 7 individuals. In Bihać, all persons were handed over to the Field Office for Foreigners. When compared to 2018 (62 offenses), the number of offenses increased by 113 or 100%. In addition, when compared to 2018 (42 violations), the number of violations of public order and peace increased by 65 or 100%.[22]

During the numerous stays of migrants in Bosnia and Herzegovina, the USC recorded many cases of criminal offenses and misdemeanors committed by migrants, as well as many cases of criminal offenses and misdemeanors against migrants. The reasons for such actions vary greatly. Migrants move and stay in a variety of locations, where they also commit criminal acts, instilling fear in the local population and sparking protests until concrete measures are taken against migrants.

According to the Information of the Police Administration of the Ministry of Internal Affairs of the USC in 2019, 27 criminal offenses were committed against migrants: a) smuggling of persons – 13,[23] b) attempted murder – 1, c) fraud – 2, d) robbery – 2, e) extortion – 1, f) severe CO against public transport safety – 2, g) application of LTP – 2, h) violent behavior – 2, i) receiving gifts or other forms of benefits – 1, j) attempted robbery – 1. 38 people were reported for the aforementioned criminal offenses (36 B&H citizens and 2 migrants), 30 of whom were detained, and two (migrants) faced expulsion. In comparison to 2018, the number of criminal offenses against migrants increased by 12 or 80%.[24]

Three cases of violation of public order and peace were recorded to the detriment of migrants, with three violations committed (fight, physical assault – 2 and carrying objects suitable for inflicting injuries – 1). 13 people (B&H citizens) were charged with the misdemeanor.

In 2019, police officers also recorded 963 other incidents involving migrants (of which 379 in Bihać, 102 in Cazin, 2 in Ključ, 437 in Velika Kladuša, 24 in Bosanska Krupa, and 19 in Bužim). If we compare other events recorded by police officers to the previous year, we can see that there was an increase of 252 or 35.4% in other recorded events.[25]

---

[22] Information of the Police Directorate of the Ministry of the Interior of the USC, 2019, p. 4-5)

[23] Officers of the Gradiška Border Police Unit and the Support and Control Unit of the Northwest Gradiška Field Office of the B&H Border Police prevented the smuggling of 12 people of Afro-Asian origin around midnight on October 7. The smugglers attempted to flee after the police intervened, landed off the road, and attempted to run away. Police officers managed to arrest the smugglers and take legal action against them.

[24] Information of the Police Directorate of the Ministry of the Interior of the USC, 2019, p. 5.

[25] It is worth noting that certain criminal events are unjustifiably attributed to migrants when they were most likely committed by B&H citizens, which the police sometimes tolerate believing that this way they get an “alibi” for the undetected crime.

During the performance of duties and tasks by police officers of the Police Directorate of the Ministry of the Interior of the KJA, 14 police officers were injured, with 1 suffering serious bodily injury and 13 suffering minor bodily injuries. During the reporting period, police officers provided a total of 64 assists to the Cantonal Administration for Inspection Affairs of the KJA during the inspection of housing facilities suspected of providing accommodation to migrants, 23 assists to inspectors of the Ministry of Security – Bihać Field Office during the inspection of housing facilities suspected of providing accommodation to migrants, 6 assists to the Bihać Health Center and 2 to the Department for the Prevention of Economic, Computer Crime and Corruption of the SKP MUP USC.[26]

In order to combat illegal smuggling, police agencies in Bosnia and Herzegovina have conducted intensive traffic controls in the past period, as well as other operational measures and actions to detect and prosecute criminal acts related to migrant smuggling. This is a very problematic issue because of the involvement of various criminal groups, individuals, and sometimes police officers themselves, in the newly created conditions and opportunities for earnings. Since migrants need to be transported to their destination, criminals are specially organized for the transportation and possible "transfer" of migrants across the border to the European Union.[27]

During the security and escort of migrants, no incidents were reported. Police officers from the USC Police Directorate of the Ministry of the Interior recorded 19 cases in which 21 migrants died.[28] From September to December 2019, 1,134 migrants from the Republic of Croatia were registered and returned to their destinations in the PS Bužim area, and according to them, they were illegally returned to B&H by Croatian police in Kekići, on the border of Bužim municipality and Velika Kladuša.

Finally, it is important to note that the current migrant reality has had a significant impact on and continues to affect the overall work and program orientation of police agencies. They must direct their activities towards the "current" security problem, which prevents them from performing regular tasks critical to the security of citizens and property. It is not possible to provide a complete answer to the ques-

[26] Information of the Police Directorate of the Ministry of the Interior of the USC, 2019, p. 5.

[27] During the reporting period, police officers of the Police Directorate of the Ministry of the Interior of the USC carried out 36 actions of increased road traffic control related to the conduct and implementation of the Operational Action "Migrant". The aim of the action is to control vehicles (vans, PMVs, taxis) that can be used to transport more people in order to detect the smuggling of illegal migrants.

[28] Migrants are frequently placed in "life-threatening" situations as they travel through "risky" areas (mined areas, crossing rivers, moving by rail, etc.). This year, for example, a train on the Dobrljin-Bosanski Novi route killed two people, both of whom were identified as migrants.

tion about the totality of their characteristics and the possible degree of original criminogenicity based on the indicators presented in the characteristics and actions of migrants during their movement and stay in Bosnia and Herzegovina. This issue will be clarified in greater detail once the ongoing empirical research is completed.

Conclusion

The overall problem of the migrant crisis is of great interest to the European and global public, given that there has been a crisis on European soil for several years, which is related to the massive influx of migrants who move and attempt to enter the European Union. On the other hand, there is some disagreement among EU countries about the refusal to accept a large number of migrants who are actually stopped at the "door" of the European Union.

The current situation shows that they have been unnecessarily staying in the territory of Bosnia and Herzegovina for an extended period since this is not their desired destination. When we examine the current situation in Bosnia and Herzegovina, particularly the Una-Sana Canton, in terms of migration trends, we see clear indications of a lack of adequate common mechanisms on the basis of which we could successfully respond to the security challenges that B&H faces as a result of the situation.

It is quite evident that Bosnia and Herzegovina is in a very complex security situation, which it did not cause, but is occurring as a result of the overall problematic and asynchronous understanding of the entire "migrant crisis." In addition to a lack of common mechanisms for effective suppression of the migrant crisis, Bosnia and Herzegovina, and especially the institutions of the Una-Sana Canton, lack acceptable and developed capacities for their acceptance and retention on state territory.

Recent developments clearly show that the migrant crisis will not go away on its own, nor will the numerous challenges Bosnia and Herzegovina is facing. Unfortunately, expectations that someone else will take a decisive role in resolving the accumulated problems that have arisen in B&H due to the mass influx of migrants are shrouded in secrecy and currently do not promise a solution to the problem.

In the meantime, the migration crisis is escalating, both through economic and humanitarian contents, as well as in terms of security implications, which manifest as increased excesses and criminal actions with severe consequences. Although migrants have committed numerous crimes during their stay in Bosnia and Herzegovina, it is impossible to make a definitive statement about their criminogenicity from earlier times, given that most crimes were committed in particularly difficult life circumstances.

Finally, it should be noted that the citizens of Bosnia and Herzegovina, especially the Una-Sana Canton, have a right to expect from the state of Bosnia and Herzegovina to take more decisive steps toward the competent world and European institutions in order to solve the current problem.

Clearly, the current normative, institutional, and organizational solutions of the competent authorities of Bosnia and Herzegovina in the field of migration are short-term, and it is necessary to approach the migrant crisis comprehensively and systematically. We believe that a clear task and goal must be defined to treat the research problem by determining the causes and consequences of the migrant phenomenon, and then establishing adequate institutional and normative mechanisms that will serve the long-term and final solution of the current problem.

References

1. Constitution of B&H, Annex IV of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina signed on 14.12.1995.
2. Law on Asylum, "Official Gazette of B&H", no. 11/16; Correction of the Law on Asylum, "Official Gazette of B&H", no. 16/16.
3. Law on Citizenship of B&H, "Official Gazette of B&H", no. 4/97, 13/97, 41/02, 6/03, and 14/03.
4. Law on Border Police of Bosnia and Herzegovina, "Official Gazette of B&H", no. 50/04, 27/07, and 59/09.
5. Law on Border Control, "Official Gazette of B&H", no. 53/09, 54/10, and 47/14.
6. Law on Foreigners, "Official Gazette of B&H", no. 88/15.
7. Information of the Service for Foreigners of Bosnia and Herzegovina, Immigration Sector (2020), Migration Profile of Bosnia and Herzegovina for 2019, p. 1-19. Sarajevo: Ministry of Security of B&H.
8. Information on the security situation in the area of Una-Sana Canton for 2019, number: 05-04 / 04-1-05-49 / 19, p. 1-31. Bihać: Police Directorate of the Ministry of the Interior of the Una-Sana Canton (2019).
9. Information on the security situation in the area of Una-Sana Canton for the period January-June 2020, number: 05-04 / 04-1-04-30 / 20, p. 1-25. Bihać Police Directorate of the Ministry of the Interior of the Una-Sana Canton (2020).
10. Framework plan of measures and activities of the Police Administration, USC number: 05-04 / 04-268 / 18 from 30.05.2018.
11. Order of the Police Commissioner of the Ministry of the Interior of the KJA (number: 05-04-33 / 18 / MV)

Kriminogene karakteristike migrantske krize u Bosni i Hercegovini

Sažetak

Od dolaska migranata na teritoriju Bosne i Hercegovine sigurnosna situacija se značajno promijenila u negativnom smislu. Ilegalni ulazak i boravak migranata temeljno je kršenje ustavnih i zakonskih načela državnog suvereniteta Bosne i Hercegovine. Međutim, pored ovog čina, koji možemo razumjeti i donekle tolerirati, boravak i djelovanje migranata je stvorilo vrlo problematičnu sigurnosnu situaciju u određenim mjestima gdje borave migranti, kao i na širem području Bosne i Hercegovine. Takva situacija traje već nekoliko godina, bez naznaka kraja i adekvatnog rješenja.

Svojim kriminalnim radnjama, od počinjenja raznih prekršaja do najtežih kaznenih djela (ubojstva, tjelesne ozljede), migranti ulijevaju značajan strah i nesigurnost u građane Bosne i Hercegovine.

U radu će se prikazati aktualni sigurnosni problemi u kontekstu „migrantske krize", određene statističke pokazatelje broja i strukture migranata, kao i kriminalne aktivnosti migranata u Bosni i Hercegovini, posebno u Unsko-Sanskom kantonu, gdje su najbrojniji i najduže se zadržavaju.

Cilj ovog rada je prikazati trenutne pokazatelje o boravku migranata u Bosni i Hercegovini – Unsko-Sanskom kantonu, kao i pokušati dati odgovor na stupanj kriminogenosti istih.

Ključne riječi: *migranti, kriminogenost, policija, preventivno-represivne mjere*

Elizabeta Mađarević, magistar Europskih studija
Fakultet hrvatskih studija/MVEP
emadarevic@gmail.com

Ideološka promjena strukture migracija u Europi – slučaj „izbjegličke krize“ 2015./2016.

Sažetak

Globalizacijski i neoliberalni narativ o migracijama kao svakodnevnoj i pozitivnoj pojavi za čovječanstvo koju snažno podržavaju mediji, te kozmopolitske i poslovne elite, doprinijela je razvoju ideološke slike o migracijskoj krizi 2015./2016. koja je migracije velikih razmjera prikazala kao bitku za humanost, a ljude koji dolaze u Europu kao izbjeglice što se najbolje očitovalo na primjeru Njemačke. Takva slika „izbjegličke krize“ povijesno i činjenično odudara od procesa izbjeglištva u europskoj povijesti 20. stoljeća i pravno-političkih kategorija koje određuju pojam izbjeglica. Cilj je rada razmotriti ideološke rascjepe koji su se dogodili tijekom krize opisujući dva pristupa identitetu i demokraciji, nativistički i kozmopolitski, koji su odredili ideološki smjer rasprava o migracijama u Europi. Te su pristupe mnogi istraživani autori označili kao novi politički i društveni rascjep u europskim društvima koji je u konačnici završio epohalnom odlukom o Brexitu. Zaključno, rad naznačuje mogući smjer razvoja rasprave o migracijama u Europi koji teži izjednačavanju ekonomskih i izbjegličkih migracija te povlači paralelu s Covid-režimom koji djeluje na sličnome ideološkom obrascu kao i migracijski diskurs.

Ključne riječi: *migranti/izbjeglice, migracije, identitet, nativizam, kozmopolitizam*

Takozvana izbjeglička kriza[1] u Europi 2015. godine kao „najveća europska kriza od Drugog svjetskog rata“, kao što su je često mediji prikazivali, nije bila niti izbjeglička u užem smislu, niti europska, u širem smislu. Percepciju krize kao humanitarne i izbjegličke, europske krize gradili su u pojedinim europskim državama u veli-

[1] Za potrebe rada autor koristi izraz „izbjeglička kriza“ kako bi naglasio medijski i politički promoviran izbjeglički karakter krize. Međutim, u radu se istoznačno koriste nazivi „migrantska kriza“ i „migracijska kriza“ od kojih posljednji najbolje odgovara pojmu fenomena s obzirom na migracijski kontekst i geopolitičke kontroverze.

koj mjeri mediji i određeni krugovi, najčešće kozmopolitske elite, poslodavci i nevladine organizacije, kroz humanistički i nadasve moralizatorski diskurs, medijskim oblikovanjem pozitivnog okvira o migrantima kao izbjeglicama i nesretnim ljudima koji traže dom. Kako su pokazala medijska istraživanja, takav diskurs je bilo posebno vidljiv u Njemačkoj i Hrvatskoj (Bagarić i Mandić, 2019; Slijepčević i Fligić, 2017; Berry, M., Garcia-Blanco, I. i Moore, K., 2015) te je slučaj Njemačke, koja je primila i najviše migranata, upravo indikativan u smislu povezivanja „humanitarnog", no iznad svega utilitarističkog interesa medija, poslodavaca i političara.

Oblikovanje moralističkog i humanitarnog narativa

U tekstualnoj analizi sadržaja UNHCR-a (Berry i sur., 2015) koja je pokrila 2000 članaka iz pet europskih zemalja (Španjolska, UK, Njemačka, Švedska i Italija) objavljenih u razdoblju između siječnja 2014. i travnja 2015., došlo se do zaključka da su izbjeglice odnosno migranti u većini država pretežno bili negativno portretirani, s Velikom Britanijom na čelu gdje je primijećen najnegativniji pristup prema migrantima. No u primjeru Švedske i Njemačke situacija je bila obrnuta. Primjerice, u Njemačkoj su korišteni nazivi „izbjeglice" za pridošlice, a u vrlo niskom postotku izbjeglice su portretirane kao prijetnja nacionalnoj sigurnosti (4,8%), kulturalnoj koheziji (5, 3%), ili povećanju kriminala (3,7%) što pokazuje da je u Njemačkoj prevladavao pozitivni okvir o izbjeglicama. Slično je zabilježeno i u Hrvatskoj gdje su mediji na izrazito pozitivan način i u okviru humanitarnog pristupa prezentirali migrante kao one kojima se treba pomoći i koji su žrtve okrutne europske politike (Bagarić i Mandić, 2019; Slijepčević i Fligić, 2017). Slijepčević i Fligić (2017) navode kako je u hrvatskim medijima naglašeno izvještavanje o izbjeglicama kroz ponavljanje sintagme „humana Hrvatska" te isticanjem fotografija žena i djece iako su te skupine bile najmanje zastupljene među izbjeglicama.

Sustavno iskrivljavanje i promicanje ideološkog pogleda kroz vijesti u medijima nije ništa novo jer iako mediji govore o činjenicama, vijesti ipak proizvode krivu sliku te je danas umjesto utvrđivanja široko postojeće medijske pristranosti, važnije uočiti medijski okvir s obzirom na to da mediji kroz izvještavanje o događajima i politici, kreiraju određenu „priču" te kroz to i sam politički proces (Street, 2003). Tako su slika Aylana Kurdija u jesen 2015. i izvještavanje medija o tom dječaku promijenili „raspoloženje" javnosti iz ambivalentnosti prema primanju izbjeglica u ksenofiliju čime se legitimiralo otvaranje njemačkih granica (Borneman i Ghassem-Fachandi, 2017). Ta je slika promijenila paradigmu o migrantima jer je „trenutno transformirala debatu o migracijskim temama između korisnika društvenih mreža" (Bagarić i Mandić, 2019: 2427), s obzirom na to da je, kako navode istraživači, riječ „izbjeglica" za korisnike mreža značila dužnost da se ljudima pomogne i odgovornost za među-

narodnu zaštitu, dok riječ „migrant“ to nije označavala, a upravo je slika mrtvog dječaka navela korisnike društvenih mreža da preokrenu trend u prednost korištenju termina „izbjeglica“ (Vis i Goriunova, 2015). „Izvještavanje je oblik retorike, riječ je o uvjeravanju nas – čitatelja i gledatelja – da se nešto dogodilo“, no „puka činjenica što se čita o nečemu ne čini to istinitim“ (Street, 2003: 35), a retorika o izbjeglicama i migrantima, kao i uokvirivanje pozitivne ili negativne priče o njima, bez obzira na istinitost podataka[2], nije iznimka. S obzirom na to da su vijesti i slike o migrantima često nabijene emocijama, takve su priče još uvjerljivije, a pristranosti koje mediji koriste pri uokvirivanju favoriziraju jednostavnost pred složenošću, osobe pred institucionalnim procesima, emocije pred činjenicama i igru pred sadržajem (Street, 2003).

Poruke u javnosti nisu imale samo moralizatorski, humanitarni karakter, već i neoliberalni te utilitaristički, s obzirom na naglašavanje ekonomskih dobitaka. Mnogi su poslodavci u Njemačkoj smatrali da treba fleksibilizirati pravila o radu izbjeglica te da su „ksenofobni“ protesti građana protiv izbjeglica „ljudski neosjetljivi i ekonomski štetni“ i da „kvare sliku o Njemačkoj“ (Ilgit i Klotz, 2018). Primjerice, direktor tvrtke Daimler Benz, Dieter Zetsche, javno je naglašavao da su izbjeglice temelj budućeg ekonomskog čuda te da su ljudi koji su ostavili sve „visoko motivirani“ da rade, a to je ono što treba njemačkoj industriji (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2015).

Njemačka je već 2012. prema OECD-ovoj ljestvici postala druga na listi iza SAD-a od najpoželjnijih destinacija za migrante te je tako prestigla Kanadu i Veliku Britaniju, a 2015. godine Njemačka je bilježila jednu od najmanjih stopa nezaposlenosti u Europi od 6,2% (Faiola, 2015). U javnosti se tvrdilo da bi izbjeglička kriza za Njemačku bila „zlatna prilika“ za dugoročni razvoj Njemačke i njezinu gospodarsku situaciju. Takav se diskurs oblikovao u javnosti na početku izbjegličke krize tijekom ljeta 2015. i pogotovo nakon jednostranog otvaranja granica i suspendiranja Dublinske regulative što je Njemačka učinila početkom rujna 2015. godine kako bi primila sve one koji su se našli zaglavljeni na Balkanskom koridoru i u Mađarskoj. Kako je Washington Post izvijestio, kancelarka Merkel „priprema vlastitu javnost za razdoblje transformacije koje će možda promijeniti samu definiciju onoga što znači biti Nijemcem… kako bi prihvatili novu viziju vlastite zemlje koja u budućnosti više neće možda biti toliko bjelačka niti kršćanska kao što je danas“ (Faiola, 2015). Američke novine usto prenose izjavu kancelarke Merkel pred zastupnicima u Bundestagu da izbjeglice

[2] Primjerice, nagrađivani istraživački novinar CNN-a Claas Relotius objavljivao je u mnogim medijima članke o izbjeglicama koje su se 2018. pokazale lažnima i izmišljenima. Relotius je bio i jedan od najboljih mladih novinara lijevo-liberalnog njemačkog tjednika Der Spiegel, a upravo za priču o jednom sirijskom dječaku izbjeglici je trebao dobiti njemačku nagradu za novinara godine. Netom prije dodjele nagrade otkrilo se da je Relotius godinama fabricirao i izmišljao podatke, svjedoke, slike i brojke za mnoge članke koje je objavljivao miješajući fikciju i činjenice, ali ne samo za Der Spiegel, već i za mnoge druge svjetske medije. Vidi Conolly (2018).

„trebaju našu pomoć za naučiti njemački i onda brzo trebaju naći posao. Mnogi od njih postat će novi građani naše zemlje. Ako uspijemo u tome, to će nam donijeti više mogućnosti nego rizika“ (Faiola, 2015).

Tako je u jesen 2015. postignuto „savezništvo“ između društvenih aktera i politike „otvorenih vrata“ kancelarke Merkel kroz pozitivni diskurs u medijima o migraciji što je omogućilo prvotni prihvat tzv. izbjeglica i „kulturu dobrodošlice“ (Trauner i Turton, 2017). Međutim, prognoze o visokoj zapošljivosti i potencijalu migranata pokazale su se pogrešnima jer su većina izbjeglica koji su došli u Njemačku 2015. bili mladi muškarci ispod 35 godina koji su teško zapošljivi; čak 72% Sirijaca, u koje je njemačka vlada polagala nade za liječnike i inženjere i koji su najveća skupina među izbjeglicama, u Njemačkoj su do 2018. primali socijalnu pomoć, a istraživanja pokazuju da je prosječno potrebno oko 14 godina ulaganja u obrazovanje i programe integracija kako bi se većinu izbjeglica osposobilo za tržište rada u Njemačkoj (Trines, 2019).

Tauner i Turton (2017) navode kako se pozitivni diskurs o migraciji bez obzira na stvarno stanje i činjenice, koji se institucionalno promicao i prije krize, može upotrijebiti za legitimaciju „politike dobrodošlice“ 2015. godine i na taj način dominirati u javnosti. Različiti društveni, medijski i politički akteri na tom su tragu „gurali“ u javnost određenu sliku o migrantima, a pro-migrantske nevladine organizacije su isto koristile kako bi dobile podršku za svoje ciljeve. Promicatelji pro-migracijske agende koristili su brojne „makro strategije“ kako bi stvorili plodno tlo za prihvat izbjeglica. Takve su se metode u povijesnoj perspektivi koristile za suprotne ciljeve kako bi se smanjila migracija no tijekom „izbjegličke krize“ one su korištene za razvoj pozitivne percepcije migranata u javnosti, a termini poput 'kulture dobrodošlice' postali su instrumentalni za razvoj specifične političke agende dovođenja migranata u Njemačku (Trauner i Turton, 2017). Slično su o diskursu prema izbjeglicama u javnosti zaključili Ilgit i Klotz (2018) jer se izbjeglice i migrante gledalo u neoliberalnoj perspektivi važnih čimbenika za ekonomski razvoj Njemačke, koristeći de-sekuritizacijski diskurs o migrantima. Takav su diskurs koristili gotovo svi društveno-politički akteri, a druga strana priče o migrantima nije dopirala do javnosti odnosno odbacivala se kao populizam i ksenofobija „ekstremne desnice“ (Dostal, 2017).

U Njemačkoj nije tijekom izbjegličke krize postojalo jasno razlikovanje migranata i izbjeglica te su se rasprave na tu temu pokušavale ignorirati (Dostal, 2017). S jedne strane, Nijemcima se govorilo da prihvaćajući izbjeglice čine dobro djelo jer je takvo postupanje moralno, no s druge strane, proklamiralo se da će pomažući izbjeglicama zapravo ekonomski pomoći sami sebi jer dolaze mladi ljudi koji žele raditi (Dostal, 2017; Trauner i Turton, 2017). Ipak, kao što Dostal (2017) primjećuje, dvije su poruke bile kontradiktorne jedna drugoj, kako etički, tako i pravno-politički. Naime, prva je

poruka bila etička i zahtijevala je otvaranje granica za ljude koji bježe od nemogućih životnih uvjeta. Takva je pozicija u sebi sadržavala zahtjev da se pridošlice jasno razdvoji unutar skupine „političkih izbjeglica“ i „ekonomskih migranata“ što se u konačnici pokazalo gotovo nemogućim. Druga je poruka bila bliska neoliberalnoj konceptu koji je pridošlice vidio u ekonomskom smislu iskoristivosti te se predlagalo uvesti „kanadski model“ koji bi upravljao priljevom migranata na način da se selektiraju oni koji su Njemačkoj potrebniji. Oba su se ova koncepta o utemeljenju paradigme za prihvaćanje pridošlica i otvaranje granica pokazala beskorisnima te su mnogi ostali zbunjeni oko toga što se događa, zaključuje Dostal (2017). Prvih mjeseci kultura „dobrodošlice“ i euforija oko moralnog imperativa za pomoć pridošlicama bila je na vrhuncu i promovirala se od strane državnih medija i TV postaja te tiskanih medija (Trauner i Turton, 2017), a „novinari su postali aktivisti koji šire kulturu dobrodošlice koju je predstavila Merkel u savezu sa svojom vladom velike koalicije i civilnog društva kao što su kršćanske crkve“ (Dostal, 2017: 593).

Tu su kulturu, koja se temeljila na benefitima migracija u vremenu globalizacije, i prije same izbjegličke krize 2013. i 2014. politički podržavali gotovo sve njemačke stranke – Kršćansko-demokratska unija (CDU), uz negodovanje Kršćanske-socijalne unije (CSU), Socijaldemokratska stranka (SPD), Zeleni – te čitavo civilno društvo uz poslovni sektor, a posebno nevladine organizacije Pro Asyl i Zaklada Amadeu Antonio koje su pozdravljale „progresivne“ odluke sudova na europskoj, saveznoj i lokalnoj razini da bi zaustavili deportacije migranata ili im povećali socijalne naknade (Ilgit i Klotz, 2018). Kako ističu Trauner i Turton (2017), Angela Merkel „kulturu dobrodošlice“ započela je već tijekom 2005. kada se u nove zakone o imigraciji ugradio koncept „kulture dobrodošlice“. Politički akteri na čelu institucija su poručivali da „neodlučna javnost mora biti uvjerena da migracije velikog opsega jesu nužnost više nego privremeni fenomen koji se tolerira. Drukčije rečeno, termin „kulture dobrodošlice“ postao je ključan koncept za ostvarenje specifične političke agende, odnosno za osnaživanje prihvaćanja Njemačke kao zemlje imigracije u njemačkom društvu“ (Trauner i Turton, 2017: 35). U čitavoj raspravi o migracijama i samoj izbjegličkoj krizi u Njemačkoj, nedostajalo je međutim odgovaranje na brojna zabrinjavajuća pitanja koja su mučila stanovništvo, od kapaciteta društva da se nosi s masovnom imigracijom i kulturalnim promjenama koje ona uzrokuje, do odgovora na ključna pitanja koja su politički-pravno i moralno legitimirala čitav proces doseljavanja stranaca – tko su zapravo ljudi koji dolaze i jesu li oni ekonomski imigranti ili izbjeglice, a u konačnici i zašto dolaze baš u Europu?

Međunarodno pravo između nacionalnih interesa i ljudskih prava

U međunarodnom pravu posve je jasno određeno tko čini izbjeglice, a tko ekonomske migrante. Međutim, interesi pojedinih grupa ili država u interpretaciji istog normativnog teksta nikada se ne smiju zanemariti te je i dalje izbjegličko pravo „rezultat kompromisa između nacionalnih interesa država prihvata i moralnih, humanih imperativa. Države nastoje ukazati na moguću zloupotrebu izbjegličkih prava i većinom su usmjerene na zaštitu interesa vlastitih državljana, a humanisti žele ta prava širiti" (Rudolf ml. i Kovačević, 2017: 69). Odnosno, izbjegličko pravo i dalje se nalazi između zahtjeva Realpolitike suverenih država te zaštite vlastitih državljana i navodno univerzalnih ljudskih prava pojedinaca, a ta borba između krajnjih pozicija jednih i drugih traje u širem smislu od vremena Francuske revolucije i samih početaka konstituiranja demokratskih, nacionalnih država u Europi. Izbjegličko pravo nastalo je, međutim, kao posljedica migratornih kretanja u Europi između i nakon svjetskih ratova[3], no uistinu je kodificirano tek 1951. u Konvenciji o pravnom položaju izbjeglica[4], tzv. Ženevske konvencije, i njenom pravnom nastavku u Protokolu iz 1967. godine koji je ukinuo geografsko i vremensko ograničenje Konvencije vezano uz Europu kao locus i izvorište (izbjegličkih) migracija. Međuratno razdoblje (1918./19.-39.) bilo je obilježeno progonima i izbjeglištvom mnogih manjina prema njihovim matičnim državama uslijed stvaranja homogenih nacionalnih država, a najveće progone i premještanja doživjeli su Grci iz Turske, Poljaci iz novostvorenog Sovjetskog Saveza, te Nijemci iz starih njemačkih pokrajina poput Saara i Alsace i Lorraine u Francuskoj, baltičkih država, Češke i Danzinga. Od svih naroda Nijemci su bile najveće žrtve i nakon Drugog svjetskog rata s oko 12 milijuna ljudi koji su bili prisiljeni otići u novoosnovanu Istočnu i Zapadnu Njemačku. Saveznici su naime često primjenjivali metode progona i poticali iseljavanje Nijemaca u mnogim zemljama od čega je svakako najbolji primjer Poljska gdje su poljske vlasti uz podršku saveznika do 1950. prognali oko 7 milijuna etničkih Nijemaca i bivših njemačkih državljana iz svojih domova (Fassmann i

[3] Izbjegličko pitanje pojavilo se poslije Oktobarske revolucije nakon bijega milijun i pol ruskih izbjeglica, većinom ruske aristokracije i inteligencije, često Židova, koji su ostali bez pravne zaštite novoformirane boljševičke države, a utočište su pronašli ponajviše u anglosaksonskim zemljama. Liga naroda je u zaštiti ruskih izbjeglica vidjela strateški interes te je 1921. osnovala ured „visokog povjerenika u vezi s problemom ruskih izbjeglica u Europi" te ruskim i kasnije armenskim izbjeglicama omogućila međunarodno-pravnu zaštitu kroz tzv. Nansenovu putovnicu. Vidi Mesić (1993).

[4] Službeni hrvatski prijevod naziva Ženevske konvencije i Protokola objavljeni su u Narodnim novinama – Međunarodni ugovori 12/93 i glase: Konvencija o pravnom položaju izbjeglica te Protokol o pravnom položaju izbjeglica. Ovim međunarodnim ugovorima obvezane su 144 zemlje pristupnice, ali u svjetlu izbjegličke krize nedostaju neke važne zemlje poput Indije, Pakistana, Libije ili Saudijske Arabije koje nisu pristupile tim konvencijama. Vidi Rudolf ml. i Kovačević (2017).

Münz, 1995: 61). Većina raseljenih ljudi su nakon rata repatrirani od matičnih država, a računa se da je broj onih koji se nisu željeli vratiti u svoje domove krajem 1940-ih, kada je osnovana Međunarodna organizacija za izbjeglice kojoj je nasljednik postao UNHCR, bio na oko 1,5 milijuna ljudi (Mesić, 1993: 192) te su ti ljudi bili kandidati za azil u suvremenom smislu te riječi.

Ovaj historiografski zapis nimalo nije zanemariv kada se izbjeglička kriza u Europi prije 70-ak godina stavlja u istu ravan s krizom iz 2015./2016. godine – kako su mediji, nevladine organizacije i političari često činili – jer je kontekst dviju kriza posve drugačiji. Naime, ta kriza svoje izvorište nije imala u Europi niti su migranti bili Europljani koji su bili premještani i odlazili u svoje matične zemlje kao što je to bio slučaj ranije; Europa je u nedavnoj migracijskoj krizi bila tek glavno odredište iz zemalja izvan Europe i to zbog očitih razloga od kojih su mnogi bili praktične naravi. Dapače, tijekom ove krize jedno od rješenja bilo je „humano preseljenje“ neeuropskih migranata iz Turske u ne-matične zemlje Europe s kojima migranti nemaju nikakve etničke ili kulturalne poveznice, kako je to predložio Gerald Knaus[5], predsjednik nevladine organizacije European Stability Initiative (ESI) i osoba poznata kao „čovjek koji je spasio Merkel“ predloživši Sporazum s Turskom (Somaskanda, 2016). Ovako velike migracije ljudi u pozadini često imaju i geopolitički značaj jer su migracije kroz povijest mijenjale odnose moći, a „bile su i oblik osvajanja, kontrole i zadržavanja teritorija koji su prethodno kontrolirali neki drugi“, naglašava demograf Šterc (Perica, 2015).

Kao što Boswell (2000) i Mesić (1993) navode, iako je novonastali međunarodni režim azila u Europi bio posljedica premještanja europskog stanovništva u Europi prije i nakon svjetskih ratova, on je bio utemeljen na individualnom pristupu političkog azila odnosno prihvaćanju političkih izbjeglica, a ne na prihvaćanju ratnih ili ekoloških „izbjeglica“ en masse. Upravo takav je režim bio geopolitički posebno važan za Zapad jer je ideološki bio uperen protiv komunističkog sovjetskog režima, a cilj je bio prihvat progonjenih što je imalo za posljedicu kodifikaciju „negativne slobode“, odnosno liberalno priznavanje statusa izbjeglica za one progonjene od strane države, najčešće političke disidente.

Naime, definicija prava izbjeglice sadržana je u članku 1.A u Konvenciji iz 1951. kao individualno pravo svakog pojedinca da zatraži azil ako je osoba u „u opravdanom strahu od progona zbog svoje rase, vjere, nacionalnosti, pripadnosti nekoj druš-

[5] Foreign Policy piše da su Knausa optuživali za plan prisilnog doseljavanja stranaca, a spočitavalo mu se i to što je nekoliko puta primio novac od Soroševe zaklade Otvoreno društvo. U *mainstream* medijima ESI je prikazan kao stručni *think-thank* za migracije iako se ESI migracijama počeo baviti tek s izbijanjem izbjegličke krize. Knausa je posebno podupirao Andreas Nick, član CDU-a i predsjedatelj Odbora za vanjske poslove u Bundestagu. Vidi Somaskanda (2016).

tvenoj skupini ili političkih uvjerenja“ te se nađe izvan zemlje čije državljanstvo ima i koje ne želi, kao i osoba bez državljanstva izvan svog mjesta boravišta u koje se zbog straha ne može vratiti. Ova definicija iz Ženevske konvencije je vrlo uska i isključene su osobe izbjegle zbog diskriminacije ili ratova odnosno napuštanja domova uslijed ratne agresije, okupacije, ekoloških katastrofa i ostalo. Da bi neka država priznala status izbjeglice nekoj osobi, ta osoba prvo mora, dakle, dokazati da postoji osnovani strah od proganjanja i pritom država mora utvrditi činjenično stanje pri zahtjevu za azil da bi se na takve ustanovljene činjenice primijenile odredbe Konvencija. „Radi se o subjektivnom uvjetu koji se odnosi na osobu koja podnosi zahtjev da je se prizna kao izbjeglicu. No, strah mora biti 'osnovan', što znači da takvo stanje duha osobe mora biti potkrijepljeno i objektivnom situacijom.“ (Damjanović i Tomičević, 2004: 63). Status izbjeglice se tako načelno uvijek utvrđuje na individualnoj osnovi (Damjanović i Tomičević, 2004).

Zahtjevi za azil uobičajeno se obrađuju u zemljama porijekla pri stranim veleposlanstvima koji na licu mjesta utvrđuju sve činjenice kako bi odlučili o prijavi za azil[6]. Mnogi, poput pakistanske kršćanke Asie Bibi[7], često i unatoč jasnim dokazima o vlastitom progonu, rijetko su dobivali azil u europskim zemljama. To pak nije bio slučaj s masovnim dolaskom migranata kojima je sve do Sporazuma o migracijama s Turskom u ožujku 2016. bila otvorena njemačka granica, s dokumentima ili bez njih, na temelju političke odluke što je imalo kao reakciju podršku javnosti „populističkim“[8] strankama.

Period između 1950. i 1992. bio je u većoj mjeri obilježen etničkim i radnim migracijama, ali i primanjem političkih izbjeglica koji su bili rado primani na Zapad kao dio iste hladnoratovske strategije protiv komunističkih režima te se računa da je sveukupno u tom periodu s istoka na zapad došlo oko 14 milijuna ljudi (Fassmann

[6] Primjerice, Njemačka je i prije krize prihvaćala izbjeglice iz kampova okolo Sirije u sklopu Humanitarnog programa premještanja za sirijske izbjeglice (*Humanitaräs Aufnahmeprogramm*) u kojemu je između 2013. i 2015. preselila oko 20,000 tisuća izbjeglica u Njemačku. Njima je u skladu s međunarodnim i EU pravom ponudila status privremene zaštite, a odabir kandidata za preseljenje u Njemačku vršila je uz pomoć standardnih međunarodnih procedura koje je u kampovima često provodio UNHCR ili Caritas koji su prikupljali prijave za azil. Te bi prijave tada procesuirala veleposlanstva SR Njemačke u tim zemljama, a Savezni ured za migracije i izbjeglice bi na osnovu dokumentacije donosio odluku o primanju i davanju vize za Njemačku koja bi im omogućila put do odredišta. Vidi European Stability Initiative (2015).

[7] Asia Bibi je zbog navodne verbalne uvrede susjede muslimanke i islama osuđena 2010. na smrtnu kaznu u Pakistanu. Azil su joj ponudile neke zemlje poput Italije, Australije i Njemačke, ali ne i Velika Britanija čiji je azil zatražila kako se ne bi uvrijedili osjećaji britanskih muslimana. Vidi Malik (2019).

[8] U radu autor koristi navodnike za populističke stranke koristeći se terminologijom Pierra Taguieffa (2017) s obzirom da se taj naziv često koristi u pejorativnom smislu za stranke izvan glavne struje kako bi ih se u javnosti prikazalo „lošima“ iako za to ne postoji programsko-ideološka osnova te u politologiji nema konsenzusa o tome.

i Münz, 1995: 63), od čega su tek 10% činile političke izbjeglice. Najveći dio tih političkih izbjeglica činile su politički prebjezi i izbjeglice iz Mađarske 1956. godine, bivše Čehoslovačke 1968./69., te Poljske 1980./81. dok su se žrtve rata u Jugoslaviji privremeno tretirale kao izbjeglice iako nisu potpadali pod kategoriju političkih izbjeglica. I ovaj historiografski podatak pokazuje koliko se kriza iz 2015./2016. razlikuje od dotadašnjih politika azila, i po broju primljenih ljudi u godinu dana, i po etničkom sastavu te razlozima prihvaćanja.

S povećanjem broja imigranata i izbjeglica koje su počele dolaziti u Europu iz Trećeg svijeta od sredine 1980-ih, međutim, europske države su se polako udaljavale od kreiranog liberalno-univerzalističkog pristupa; jedni s etno-nacionalističkom argumentacijom, drugi s aspekta urušavanja socio-ekonomskih temelja socijalne države te se broj imigranata, neovisno o političkoj stranci na vlasti, pokušavao smanjiti (Boswell, 2000). Naime, novi migranti većinom su dolazili iz muslimanskih zemalja što je primjer povijesnog presedana s obzirom da su migracije u Europi posljednjih 150 godina bile obilježene migracijama i doseljavanjem kršćanskog stanovništva, posebice s istoka na zapad Europe (Fassmann i Münz, 1995), s manjim dijelom migracija malobrojnog židovskog stanovništva. Sada su kršćani činili tek 30% od ukupnog broja regularnih migranata i oko 16% izbjeglica (Pew Research Center, 2017) iako su, primjerice, kršćani u velikoj mjeri proganjani upravo u islamskim zemljama i na Bliskom Istoku gdje su stoljećima bili u većini tako da je naziv „kršćanofobija“ postao više nego opravdan[9]. Niti ovaj aspekt migracijske krize nije zanemariv; Višegradska skupina zemalja istaknula se, primjerice, zahtjevom da će primiti jedino kršćanske izbjeglice, a takva su se rješenja smatrala „protivnima europskim vrijednostima“ što su isticale zapadnoeuropske elite.

Njemačka je i u zadnjoj migracijskoj krizi bila glavno odredište za migrante no ovaj se put nije radilo o etničkim Nijemcima ili političkim izbjeglicama. Ipak, nasuprot raspravama početkom 1990-ih kada se otvorilo pitanje promjene ustavnog zakona kako bi se ograničio prijem izbjeglica, tijekom „izbjegličke krize“ u Njemačkoj 2015./2016. rasprave o tome nije bilo. Do 1993. godine u njemačkom je ustavu naime postojao članak 16 (II, 2) koji je definirao obvezu Njemačke da prihvati sve pojedince koji su progonjeni iz političkih razloga navodeći izrijekom da „svaki politički progonjeni pojedinac ima pravo na azil“ (Faist, 1994). To nije, međutim, uključivalo sve one koji bježe od ratova za koje se smatralo da mogu dobiti samo privre-

[9] Kršćani su najprogonjenija vjerska skupina u svijetu. Računa se da 80% vjerskog nasilja trpe upravo kršćani i to ponajviše u muslimanskim zemljama i Kini. Vidi govor britanskog ministra vanjskih poslova Jeremyija Hunta povodom objave izvješća o vjerskim slobodama u svijetu (Foreign&Commonwealth Office, 2019).

menu zaštitu te da će se nakon nekog vremena vratiti natrag u svoje zemlje[10]. Uz pritisak koje je donijelo ujedinjenje istočne i zapadne Njemačke te veliki priljev izbjeglica početkom 1990-ih, najvažnije stranke dostigle su u prosincu 1992. kompromis po pitanju promjene članka 16 Temeljnog zakona. On se mijenjao u današnji članak 16a koji je, između ostalog, određivao da se svi tražitelji azila koji u Njemačku uđu iz „sigurnih zemalja" mogu deportirati natrag, kao i oni koji dolaze iz sigurnih država ili oni kojima je odbijeno pravo na azil u nekoj od EU zemalja. Sve su te promjene političkim čelnicima jamčile da će se broj tražitelja azila smanjiti jer svi koji u Njemačku stignu kopnenim putem, mogu biti odbijeni i deportirani i prije nego što podnesu zahtjev za azil (Faist, 1994). Na EU razini Dublinska regulativa je upravo naglašavala ovaj aspekt; samo u zemljama prvog ulaska može se podnijeti zahtjev za azil i tu čekati rješenje o azilu, a ovo je pravilo uvelike i prije krize opteretilo europske članice na Jugu s obzirom da je većina migranata dolazila iz smjera Bliskog Istoka i Afrike. No „kozmetička promjena" zakona o azilu 1993. donijela je jedino veću mogućnost naturalizacije za stalne rezidente, ne i smanjenje imigracije, jer je i tada pretegnuo neoliberalni diskurs o stranim radnicima koji su „nužni" da zadovolje njemačke potrebe za radnom snagom (Wasmer, 2013).

U rijeci „izbjeglica" koje su dolazile od ljeta 2015. bilo je mnoštvo različitih nacionalnosti, a ne samo Sirijaca kojima su mnoge zemlje htjele pružiti privremeno utočište zbog rata u Siriji. Međutim, i te osobe kao ratne „izbjeglice" prema Konvenciji 51. i Protokolu 67. ne smatraju se klasičnim izbjeglicama iz Konvencije već uživaju zaštitu koje im pružaju neki drugi međunarodni dokumenti, poput Ženevske konvencije o zaštiti građanskih osoba u vrijeme rata iz 1949. te njegovog Dopunskog protokola iz 1977. no status se treba uvijek individualno procijeniti (Damjanović i Tomičević, 2004). Slično vrijedi i za neke izvanredne situacije u zemljama porijekla, poput prirodnih ili ekoloških katastrofa, gladi ili građanskih sukoba, a izbjegle osobe iz takvih područja ne spadaju u kategoriju izbjeglica iz UN-ovih Konvencija o izbjeglicama. Te „ne-konvencijske izbjeglice" već su tijekom 1990-ih stvarali kontroverze u međunarodnom sustavu te su europske kozmopolitske elite kao pripadnici „najodgovornije regije svijeta" pokušali riješiti taj pravno-politički problem inicirajući na globalnoj razini te u okviru Vijeća Europe promjenu definicije izbjeglištva kroz njeno proširivanje (Dacyl, 1995). No nacionalne države ljubomorno čuvaju svoje nadležnosti i svoj suverenitet na tom osjetljivom polju. Ipak, iako do danas nije bilo novih pravnih

[10] Mnogi azilanti koji su stigli u Njemačku bez prethodnog priznavanja statusa političkog azila bili su tolerirani i nisu vraćani u zemlje porijekla. To je bio slučaj s prognanicima iz BiH i Hrvatske kojih je bilo oko stotinjak tisuća i za koje je u Zakon o strancima 1993. ugrađen amandman da im se otvori mogućnost privremenog boravka bez ispitivanja individualnih slučajeva. Do 1995. samo je 15-20% svih tražitelja azila bilo prisiljeno napustiti Njemačku, a broj azilanata i izbjeglica je 1994. dosegao 1,7 milijuna ljudi (Münz i Ultrich, 1996: 50).

dokumenata koji bi proširili osnovu izbjeglištva, u međunarodnim odnosima počelo je prevladavati „šire“ određenje pojma izbjeglice i njihove zaštite od onog koje Konvencija i Protokol sadrže, a takav je pogled prema nekim autorima postao i dijelom općega običajnoga prava jer su ga u najvećoj mjeri počele primjenjivati međunarodne i nevladine organizacije, posebice UNHCR (Labaš, 2020).

Ta šira definicija pojma izbjeglice sadržana je u Konvenciji o posebnim vidovima problema izbjeglica u Africi iz 1969. koja izbjeglicu definira i kao osobu koja je prisiljena napustiti svoj dom zbog strane agresije, okupacije, strane dominacije ili događaja koji teško pogađaju javni poredak. No ovakvo „šire“ gledanje na izbjegličko pravo nije od svih država jednako prihvaćeno, tim više jer skoro četvrtina zemalja u svijetu nisu potpisnice ni Konvencije iz 1951. niti Protokola iz 1967. koji reguliraju status izbjeglica. Države ne žele ili nemaju mogućnosti, s jedne strane, zadovoljiti visoke standarde skrbi o izbjeglicama uključujući prikladan smještaj, cjelodnevnu brigu i troškove obrazovanja, a s druge strane, tako izbjegavaju biti privlačne za rijeke izbjeglica u regiji gdje se nalaze. Ipak, i zemlje koje nisu potpisnice Konvencija vezane su za poštivanje temeljnih ljudskih prava[11] koje potječu iz Opće deklaracije o ljudskim pravima u kojoj se po prvi put spomenulo pravo na azil. Iako Opća deklaracija u formalnom smislu nije obvezujući pravni akt kojega se imaju držati članice UN-a, u nekim krugovima prevladava mišljenje da je i ona ipak izvor međunarodnog običajnog prava (Lalić Novak, 2016: 42), a UN-ove agencije uvijek su zagovarali „širokogrudnu politiku odobravanja azila“ u duhu Deklaracije (Damjanović i Tomičević, 2004: 59). Ipak, države odlučuju o pravnom položaj migranata te im mogu priznati status „dokumentiranih“[12] migranata iako su u zemlju ušli nezakonitim putem (Lapaš, 2020). „Tako, premda se ponekad pojmom migranata u širem smislu označavaju i izbjeglice, ali i raseljene osobe, ekonomski migranti, tzv. 'klimatske ' ili 'ekološke izbjeglice' i dr., u užem smislu migrant je 'osoba koja dobrovoljno, bez straha od progona, odlazi u drugu državu kako bi poboljšala materijalne i društvene uvjete za sebe ili svoju obitelj'“ (Lapaš, 2020: 28). Danas mnogi autori iz akademskih krugova i nevladinih organizacija termin „nezakonite migracije“ nastoje zamijeniti terminom „neregularne migracije“ jer prema njima termin „nezakonit“ ima negativnu konota-

[11] Jedno od takvih temeljnih ljudskih prava je tzv. non-refoulment obveza odnosno pravilo da se osobu ne vraća na područje gdje joj prijeti smrt ili progon. Europske zemlje su vrlo stroge u poštivanju ovog pravila, tim više jer je to načelo obuhvaćeno djelomično i u članku 3 Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda iz 1950. kojim se zabranjuje mučenje ili okrutno postupanje i kažnjavanje, a Europska komisija za ljudska prava Vijeća Europe može neku državu koja ne poštuje to načelo prijaviti Europskom sudu za ljudska prava u Strasbourgu. Vidi Damjanović i Tomičević (2004).

[12] Međunarodna konvencija o zaštiti prava svih migracijskih radnika i članova njihovih obitelji (ICRMW) iz 1990. Razlikuje zakonite, „ dokumentirane“ migrante i nezakonite, „nedokumentirane“ migrante. Vidi Labaš, 2020.

ciju i izjednačava useljenike s prijestupnicima te se termini neregularni ili neregistrirani useljenici ili migranti sve češće koristi (Baričević, 2011). Osim toga, kao što je prikazano u prvom dijelu rada, medijske redakcije su također sudjelovale u tome da se određeni izrazi zamijene drugima ili da se pak neki izrazi „razvodne“ i naprave neutralnima te se tako i kroz medije vodi bitka za legitimaciju dolaska određenih skupina ljudi. Neki mediji kao Al Jazeera ustrajavali su na korištenju riječi „izbjeglica“ umjesto „migranti“ i tako su naglašavali da se svim migrantima mora dati azil na Zapadu. Slično se dogodilo s pojmom „ilegalni (i)migrant“ kojega je Europski parlament i UN proglasio kao nekorektnim jer „imaju konotaciju kriminalnosti“, a Associated Press i Los Angeles Times svojim su novinarima dali instrukciju da taj naziv više ne koriste (Ruz, 2015).

Indikativno je, međutim, to da razlika između „izbjeglica“ i „ekonomskih migranata“ u stvarnosti tijekom „izbjegličke krize“ nije postojala jer se uslijed masovnog priljeva migranata to razlikovanje nije moglo utvrditi, a humanistički diskurs je prevladavao u zemljama koje su primile najviše migranata. Jasna namjera izjednačavanja jednih i drugih, odnosno legitimiranja dolaska milijuna ne-izbjeglica u Europu, vidjela se međutim kasnije u nastojanju UN-a da utemelji novi globalni sporazum o migracijama u Marrakechu[13] na čijoj je izradi UN počeo raditi tijekom krize krajem 2015. godine. Taj su sporazum odbile ratificirati upravo zemlje koje su se suočile s velikim priljevom ekonomskih migranata posljednjih desetljeća, poput Austrije ili SAD-a. Sporazum je načelo nediskriminacije posebno naglasio u Cilju 17. kojim bi se onemogućio lošiji tretman onih migranata koji su u neku zemlju ušli nezakonito (Lapaš, 2020). Razvoj međunarodnog prava prema labavljenju razlika između zakonitih i nezakonitih migranata te uklanjanje razlika između izbjeglica i ekonomskih migranata, što podržavaju međunarodne organizacije i kozmopolitske elite, pokazuje međutim smjer kretanja u definiranju „stranca“ u nacionalnim državama i ideološku promjenu u pristupu strukturi migranata/izbjeglica čime se čini povijesni presedan s obzirom da su nacionalne države uvijek željele smanjiti, a ne povećati migracije i priljev strane populacije kako bi ekonomski, društveno i kulturalno zaštitile vlastite zemlje i stanovništvo.

Važno je spomenuti da prema međunarodnom pravu i u većini zemalja izbjeglice mogu na teritorij druge države ući i nezakonito ako bez odgode izraze namjeru za podnošenjem zahtjeva za azil te opravdaju razloge nezakonitog boravka ili ula-

[13] Tzv. Marakeški sporazum je dokument UN-a, a službeni mu je naziv Globalni sporazum za sigurne, pravilne i regularne migracije (“Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration”). Sam naziv implicira da se dokumentom traži uspostava sigurnih i zakonitih migracija za sve migrante. Njegov temelj je u rezoluciji UN-a 71/1 iz rujna 2016. i 71/280 iz travnja 2017. te traži od zemalja članica UN-a da prihvate „načela i obveze“ na području međunarodnih migracija „u svim svojim dimenzijama“, a da je intencija da Sporazum postane obvezujući pokazuje i traženje UN-a da sporazum potpišu politički čelnici i „najviši dužnosnici“ zemalja UN-a

ska (Rudolf ml. i Kovačević, 2017). No azil je naime samo jedno od „ljudskih prava“ koje pojedinac može zatražiti, ali država prihvata nema uistinu dužnost da mu to pravo dodijeli. Tako je „paradoksalan taj raskorak između prava pojedinca i dužnosti država: dužnost davanja azila nije izričito predviđena niti jednim međunarodnopravnim instrumentom“ (Rudolf ml. i Kovačević, 2017: 86). Može se stoga zaključiti da međunarodno pravo „jamči samo 'minimalni standard' zaštite ljudskih prava oko kojeg su se države uspjele usuglasiti. Ne čudi stoga da ni sankcije rijetko predviđene za slučaj kršenja odnosnih normi nisu osobito efikasne“ te da su međunarodni odnosi važniji od stranca na granici (Lapaš, 2020: 35).

Kodifikacija međunarodnih normi i u izbjegličkom pravu odraz je Europe i njezinih kršćanskih vrijednosti jer je jedna od središnjih značajki zapadne kulture „individualizam na temelju koje dolazi do širenja i zaštite različitih osobnih prava“ (Lalić Novak, 2016: 80), posebice ranjivih skupina. S time se ni u vrijeme donošenja Konvencije, kao niti ranije univerzalne Deklaracije o ljudskim pravima, nisu slagali svi unutar međunarodnog sustava, te i dalje postoje brojne zemlje i ideološko-kulturološki suparnici takvog koncepta, primjerice islamske zemlje koje su izradile vlastite dvije Islamske povelje o ljudskim pravima (Khalil Samir, 2015). Niti sve zemlje imaju isti pogled na demokraciju i ljudske slobode, niti su sve zemlje željne svojim građanima omogućiti zapadnjački okvir prava i sloboda, a što se često previđa na Zapadu koji danas skreće prema vlastitom urušavanju jer je otišao u ekstremno vrednovanje prava pojedinca naspram tradicije i nacionalnog identiteta te stoga jačaju „anti-liberalni pokreti“ (Owen, 2017).

Kozmopoliti nasuprot nativista

TStranke glavne struje koje su se 1990-ih protivile povećanoj migraciji koristile su slične argumente kao i današnje tzv. populističke stranke poput Nacionalne fronte u Francuskoj ili Slobodarske stranke u Austriji. Jedan od glavnih argumenta je bio i taj da došljaci iskorištavaju izdašnu socijalnu državu domaćina (koja u načelu ne postoji u mnogim dijelovima svijeta) te ne poštuju i ugrožavaju nacionalnu kulturu. Kako prema istraživanjima navode Helbling i Leblang (2019), „jake“ i nepropusne granice najvažniji su faktor u politici kontrole migracija i njenog smanjivanja, čemu doprinosi i faktor postojanja izraženih ksenofobnih stranaka jer se migranti često ne sele u takve zemlje. Trenutno je u svijetu podignuta fizička ograda na 63 državne granice dok je takvih ograda 1989. bilo samo 15 (Dragović, 2018: 176), a Turska je 2017. objavila da je dovršila zid dugačak 290 kilometara od planiranih 511 kilometara na granici sa Sirijom. Dakle, sekuritizacija migracija i „zidovi“ često koriste sve zemlje svijeta kako bi zaštitile vlastite granice i stanovništvo, no u Europi i općenito na Zapadu takav pristup proziva se „ksenofobnim“ i „netolerantnim“. U Njemačkoj su 2015.

granice bile u potpunosti otvorene, a „ksenofobne“ stranke nisu niti postojale dok je „populistička“ Alternativa za Njemačku (AfD) postala politička snaga tek nakon migracijske krize. To je pojačalo motive dolaska u Njemačku 2015. godine od kojih je, prema njemačkom portalu „Finanzen 100“, najveći motiv socijalna pomoć za obitelj koja s jednim djetetom u Njemačkoj nadilazi prosječne plaće u čak 131. državi svijeta, što možda objašnjava i statistiku njemačkog zavoda za zapošljavanje iz 2016. prema kojoj je svaki četvrti stanovnik koji prima socijalnu pomoć stranac (Capar, 2017; Haramija i Trošelj Miočević, 2018). Haramija i Trošelj Miočević (2018) naglašavaju da su mnogi stručnjaci zaključili da je uključenost imigranata u tržište rada niža u zemljama s izdašnijom socijalnom državom, a koliko je briga za migrante podignula troškove u proračunima europskih vlada pokazuje primjerice to da je u 2016. direktni trošak izbjegličke krize u Austriji iznosio 2 milijarde eura, te je od toga dvije trećine odlazilo na socijalne pomoći izbjeglicama (Speer, 2018), dok je Njemačku briga o izbjeglicama u godinama nakon krize koštala oko 6 posto saveznog proračuna odnosno oko 21 milijarde eura (Trines, 2019).

Pries (2020) također iznosi anketu u kojoj su 2015. migranti kao najvažnije razloge dolaska u Njemačku najčešće spominjali priznavanje ljudskih prava, mogućnost obrazovanja i kulturu dobrodošlice, uz neke ostale razloge kao snažnu socijalnu državu ili prijatelje u Njemačkoj. Slično, UNHCR je u svojoj analizi objavljenoj u rujnu 2015. ustanovio već tada da ljudi općenito i pogotovo iz izbjegličkih kampova u sigurnim zemljama dolaze u Europu ne toliko zbog nesigurnosti već zbog „gubitka nade“ (Tadić, Dragović i Tadić, 2016: 22). Bez obzira na poznavanje ovih činjenica koji ukazuju na ekonomske migracije, javnosti u europskim zemljama često su se iznosile sasvim drugačije informacije, a propitivanje „kapaciteta za primanje“ milijuna ljudi dovodilo se u vezu sa ksenofobijom iako zaštita ekonomskog blagostanja ne bi trebala biti sporna, jer „sva prava koštaju“ što upravo stranke ljevice u slučaju migracija paradoksalno niječu, za razliku od „populističkih“ stranaka, te je upravo to odlučilo britanski Brexit s obzirom na strahove domaćeg stanovništva od snižavanja nadnica i kulturološke promjene kojima se dramatično mijenja izgled vlastitog „doma“ (Krastev, 2019).

Mnogi su autori (Krastev, 2019; Merkel, 2016; Inglehart i Norris, 2016; Merkel i Scholl, 2018; Owen, 2017; Taguieff, 2017) mišljenja da se u suvremenoj liberalnoj demokraciji na Zapadu stvara nova političko-kulturološka podjela koja nadilazi ideološku stranačku podjelu lijevo-desno te da nove „populističke“ stranke općenito naglašavaju pripadnost nativističkom gledanju politike, dok stare mainstream stranke zagovaraju kozmopolitsko shvaćanje demokracije. Današnji „populistički“ pokreti pokazuju da se konflikti u liberalnim demokracijama ne događaju zbog ekonomskih politika, već da je na snazi „kulturološki konflikt između kozmopolita i komunitarista“ te se može govoriti o novoj fazi u posljednjem desetljeću (Mer-

kel i Scholl, 2018). U vrijeme globalizacije od 1990-ih nadalje dogodila se promjena paradigme, a ta je promjena zahvatila šire društvo. „Bogatstvo bogatih se povećalo, a raslo je i siromaštvo siromašnih, neoliberalna paradigma zavladala je kako tržištima, tako i ekonomskim fakultetima, a konzervativni i reakcionarni tradicionalisti su moralizirajućim argumentima izgnani iz glavne struje javnog diskursa. Oni, kao i niže klase, dobivaju malo toga od 'ekonomske racionalnosti' i kozmopolitskog razuma (univerzalnost, otvorene granice, supranacionalizam)“ (Merkel, 2016: 9). Za neke autore „populistički“ pokreti, međutim, više nisu prolazne iznimke u europskim društvima već jačaju i polariziraju društva na način da ponovno vraćaju „političko“ kojega je liberalni poredak istisnuo kroz racionalni konsenzus postavivši neoliberalizam i ljudska prava na pijedestal neupitnih istina mainstream elita (Mouffe, 2000). Takav poredak se duhovno hrani ksenofilijom, a naglašava strah od vlastitog identiteta i doma odnosno oikofobiju i političku korektnost (Scruton, 1994). Za Maira (2013) demokracija danas više ne funkcionira kroz sudjelovanje u radu političkih stranaka već kroz angažman u nevladinim organizacijama što dodatno slabi demokraciju pa tako nastaje jednadžba „NVO+suci=demokracija“ (Mair, 2013: 11). S jedne strane, građani su potrošači igrajući sporednu ulogu na slobodnom tržištu koje je više-manje upregnuto neoliberalnom ekonomskom logikom, a s druge oni su samo stranke u sporu pred sudovima, ali ne i građani koji sudjeluju u procesu stvaranja zakona što je osnovna uloga djelovanja građana u demokraciji (Siedentop, 2001).

Inglehart i Norris (2016) navode da su progresivne vrijednosti od 1970-ih potakle rast stranaka koje su temeljile svoje programe na kulturološkim postavkama i ljudskim pravima, a sve manje na ekonomskim pitanjima. Otada se na Zapadu zbiva sukob između liberala i republikanaca/komunitarista jer različite kulturološke grupe i manjine, posebice u SAD-u i Velikoj Britaniji, zahtijevaju vlastita prava i priznavanje vlastite vrijednosti („politics of recognition“), kao i javno izjednačavanje s dominantnim vrijednostima društva tako podrivajući nacionalni identitet (Miller, 2000). To je kod nekih autora prepoznato i kao „kulturološki rat“ iznutra protiv samih zapadnih nacionalnih država i većine stanovništva. Birači više ne glasuju na temelju klasne pripadnosti na osi lijevo-desno, već prema vrijednosnoj odnosno kulturološkoj polarizaciji. S obzirom na to da se progresivizam počeo definirati u kulturnom odnosno kozmopolitskom smislu, kozmopolitski diskurs vladajućih elita postao je vladajući diskurs u zapadnim društvima posebice i zato jer kozmopolitske elite drže ključne položaje u poslovnom svijetu, birokraciji, medijima ili nevladinim organizacijama.

Prostor koje su napustile kozmopolitske narodnjačke stranke zauzela je tako „populistička“ desnica koja je prema Taguieffu (2017) od *mainstream* stranaka i medija uglavnom okarakterizirana kao „ksenofobna“, „ekstremna“, „fašistička“ ili „populistička“ iako ti nazivi služe jedino demoniziranju protivnika te nemaju veze s ideološkom ili politološkom raščlambom, kao niti s povijesnim pandanima. O „popu-

lizmu“ se često puno govori, ali je on više stil, nego ideologija. Naime, u području migracija, ali i drugdje, „populističke“ stranke nemaju nikakvu posebnu politiku koja već nije viđena kod stranaka glavne struje; stranke glavne struje instrumentaliziraju „ksenofobne“ osjećaje i politike jednako kao i „populističke“ onda kada im to zatreba. Primjerice, Njemačka stranka *mainstreama* CSU je 2016. tražio godišnje ograničenje za primanje izbjeglica na 200,000 ljudi, odbacivanje dvojnog državljanstva, zabranu nošenja burke u javnosti, davanje prednosti kršćanima pri aplikacijama za azil sve kako bi „Njemačka ostala njemačka“ (Ilgit i Klotz, 2018: 624). Nitko, međutim, nije u javnosti proglasio CSU „populističkom“ ili „fašističkom“ strankom što se Alternativi za Njemačku (AfD) često događa iako im se stavovi i programi ne razlikuju toliko od CSU-a. U javnosti tako postoji tzv. „*cordon sanitaire*“ i „konsenzus“ između stranaka glavne struje koji kozmopolitskim, liberalnim strankama osigurava daljnju vodeću poziciju, a svi ostali se demoniziraju pri propitivanju *statusa quo* što je novi moment u razvoju političkih stranaka koji potiče pervertiranje demokracije u liberalnu autokraciju uz pomoć nadnacionalnih institucija poput EU-a (Mair, 2013).

Merkel (2016) primjećuje da je koalicija CDU-CSU tijekom izbjegličke krize bila upitna jer je vodstvo CDU-a iznenađujuće „zauzelo kozmopolitski stav, dok je CSU svojim konzervativnim komunitarističkim stavom ostao vjeran svojoj programskoj tradiciji“ (Merkel, 2016: 7). Oštra podjela lijevo-desno koja je od Francuske revolucije karakterizirala europsku politiku zapravo postaje sve manje jasna, a tu podjelu „zamjenjuje sukob internacionalista i nativista“ (Krastev, 2019: 99). Merkel i Scholl (2018) prepoznali su Njemačku kao jednu od europskih zemalja u kojoj su najviše prisutne kozmopolitske vrijednosti koje označavaju primat prava nad kulturom, odnosno snažne prednosti kozmopolitizma nad nativizmom. „Nesposobnost i nevoljkost liberalnih elita da raspravljaju o migracijama i bave se njihovim posljedicama, kao i ustrajanje na tome da postojeće politike uvijek daju pozitivan zbroj (tj. win-win ishod) razlog su zašto je za tolike ljude liberalizam istoznačan s licemjerjem. Ta pobuna protiv licemjerja liberalnih elita iz temelja preobražava politički krajolik Europe“ (Krastev, 2019: 37). U opasnosti više nisu samo nacionalne države i EU za koje je kriza bila najveći izazov (Mađarević, 2015), te posljedično proizvela i Brexit, već i sam liberalni politički sustav na Zapadu koji je u trećoj fazi krenuo prema etatizaciji prava paradoksalno ugrožavajući izborene slobode na što ne pristaju tzv. neliberalni lideri (Owen, 2017). Upravo je neuspjeh liberalizma u rješavanju pitanja migracija, a ne gospodarska kriza, glavno objašnjenje zašto se javnost okreće protiv liberalizma jer u dvadeset prvome stoljeću „migracije su nova revolucija“ (Krastev, 2019: 24).

Zaključak

Migracijska kriza, koja je javnosti predstavljena kao izbjeglička kriza, nije bila niti izbjeglička niti je ekonomski oporavila europska tržišta rada, kao što se tvrdilo. Oba argumenta su međusobno u opreci no ona su legitimirala u javnosti dolazak milijuna neeuropskih stranaca u Europu preko narativa kojega su upućivali mediji te kozmopolitske elite. Ipak, kriza je „renacionalizirala politiku“ (Krastev, 2019), ali i repolitizirala europska društva dovodeći do velikih političkih sukoba i podjela jer se danas sukobi događaju ne toliko zbog ekonomskih politika, već kulturoloških pitanja i politike identiteta (Merkel i Scholl, 2018). Time nove stranke, kojima je najvažnije očuvanje nacionalnog identiteta i društveno-ekonomskog blagostanja nacionalnih država ugroženih migracijama i globalizacijom, doista predstavljaju ono što su mnogi autori iznijeli – nove suvereniste koji se odupiru konsenzusu starih stranaka i vladajućih elita zagovornica kozmopolitske, globalne demokracije, uz neoliberalno svjetsko tržište kojemu nisu važni narodi, niti pojedinci, već „čovječanstvo“. Kritike liberalnog poretka koje je davno naznačio Carl Schmitt, smatrajući da je u središtu liberalizma neopipljivo prosvjetiteljsko „čovječanstvo“ i pluralizam „građana svijeta“ koji devastiraju jedinstvo i boljitak pojedinog naroda, očito doživljavaju svoju renesansu. Kozmopolitska demokracija, međutim, i dalje je samo privid i projekt koji ne može nadići nacionalnu državu osim totalitarnim metodama, a to je možda moguće postići drugom krizom, poput zdravstvene krize Covida.

Covidorežim izazov je za liberalnu demokraciju kao što je to bila migracijska kriza 2015. iako s različitih pozicija. Ipak, moglo bi se argumentirati da u oba slučaja postoji jedna zajednička točka: etatizacija moralnosti i nametanje „neupitne nužnosti“. U slučaju izbjegličke krize vidljivo je da svi, a posebice poluge države, nevladin sektor i mediji, podupiru dolazak „izbjeglica“ iz moralnih razloga (a zapravo ekonomskih interesa određenih krugova), te se svi koji ne uvažavaju taj argument proglašavaju nemoralnima ili ksenofobima te ujedno neprijateljima države. U slučaju Covidorežima pak, argument je briga za zdravlje te svi, a opet najviše poluge države (uz snažnu potporu farmakološke i tehnološke industrije), opravdavaju golemo i nerazmjerno sužavanje temeljnih prava i sloboda pojedinaca u cilju borbe protiv „svepri-sutnog“ virusa, dok se sumnjičave protivnike proglašava „teoretičarima zavjere“ i ujedno bioteroristima koji ugrožavaju ne samo zdravlje, već i nacionalno blagostanje. Sve skupa uz paradigmu nužnosti koja se neupitno mora prihvatiti – globalizaciju koja je nezaustavljiva i donosi štošta, od stranaca migranata do različitih virusa i cijepljenja, a što se ne može kontrolirati pa onda niti dovoditi u pitanje niti se o tome mogu voditi rasprave. Narativ postaje humanistički, a zapravo neoliberalni i utilitaristički s tendencijom donošenja svih odluka na globalnoj, a ne nacionalnoj razini, i od strane međunarodnih organizacija, kao što je UN i Svjetska zdravstvena organizacija. To ima za posljedicu daljnje urušavanje demokracije koja je jedino moguća

na nacionalnoj razini, ali i kompetencija države koju se u namjerno naglašenom i često netočnom globalizacijskom diskursu predstavlja kao zastarjeli entitet. Tako se dodatno stvara privid globalne solidarnosti „čovječanstva“ pri kojemu pojedini narodi više nemaju moć određivanja vlastite sudbine jer niti njihove vlade odnosno elite ne snose odgovornost za odluke na koje su (barem u demokratskom sustavu) pozvane. U isto vrijeme događa se etatizacija te jačanje države i određene od medija potpomognute ideologije do totalitarnih razmjera. Levijatan više nema svoje ime i prezime, već moć nužnosti koja legitimira sve odluke. Oba slučaja pokazuju da se ide prema uništenju liberalne demokracije i liberalizma kao ideologije jer liberalna država uz „svečano obećanje slobode robuje ekonomskoj neizbježnosti“ (Deneen, 2020: 24), te postaje očito da je pojedinac tek „alat“ liberalne države, a ne obrnuto kao što se tvrdilo.

Literatura

1. Bagarić, Ž. i Mandić, A. (2019). Istina, mediji i žilet-žica: migranti u hrvatskom medijskom krajoliku. *In medias res*, 8 (15), 2423-2443. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/225462

2. Baričević, V. Azil i imigracije: perspektiva rubnih zona Unije i prava migranata. *Političke analize*, vol. 2, br. 5, 2011, 30-35. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/175684

3. Berry, M., Garcia-Blanco, I. i Moore, K. (2015). *Press Coverage of the Refugee and Migrant Crisis in the EU: A Content Analysis of Five European Countries*. UNHCR. Dostupno na: https://www.unhcr.org/56bb369c9.pdf

4. Borneman, J. i Ghassem-Fachandi, P. (2017). The Concept of Stimmung: from Indifference to Xenophobia in Germany’s Refugee Crisis. *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 7 (3), 105-135

5. Boswell, C. (2000). European Values and the Asylum Crisis. *International Affairs*, Vol. 76, No. 3, Europe: Where Does it Begin and End? (Jul., 2000), 537-557

6. Capar, L. (2017). *Karta otkriva zašto svi hrle u Njemačku*. Večernji list, 24. veljače 2017

7. Conolly, K. (2018, 19. prosinca). *Der Spiegel says top journalist faked stories for years*. The Guardian. Dostupno na: https://www.theguardian.com/world/2018/dec/19/top-der-spiegel-journalist-resigns-over-fake-interviews

8. Dacyl, J. W. (1995). In Search of a Comprehensive European System for the Protection of ’Non-convention’ Refugees. *Revija za sociologiju, 26* (1-2), 9-34. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/154609

9. Damjanović, I. i Tomičević, L. (2004). Pravni položaj izbjeglica. *Pravnik*, 38, 2 (79), 2004, 55-84. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/34162

10. Deneen, P. J. (2020). *Zašto liberalizam nije uspio.* Split: Verbum

11. Dostal, J. M. (2017). The German Federal Election of 2017: How the Wedge Issue of refugees and Migration Took the Shine off Chancellor Merkel and Transformed the Party System. *The Political Queterly,* Vol. 88, No. 4, October-December 2017, 589-602

12. Dragović, F. (2018). *Sigurnost europskih granica i migracije*. Zagreb: Jesenski&Turk

13. European Stability Initiative (2015, 4. prosinca). *How to kill a good idea through bad planning – resettlement debates.* Dostupno na: http://www.esiweb.org/rumeliobserver/2015/12/04/how-to-kill-a-good-idea-through-bad-planning-resettlement-debates/

14. Faiola, A. (2015, 10. rujna). *The refugee crisis could actually be a boon for Germany*. Washington Post. Dostupno na: https://www.washingtonpost.com/world/europe/the-refugee-crisis-could-actually-be-a-boon-for-germany/2015/09/09/6c824c44-56e8-11e5-9f54-1ea23f6e02f3_story.html

15. Faist, T. (1994). How to define a Foreigner? The symbolic politics of immigration in German partisan discourse, 1978–1992. *West European Politics*, 17:2, 50-71

16. Fassmann, H. i Münz, R. (1995). Migracije Istok-Zapad u Europi od 1918.-92. *Migracijske teme* 11 (1995), 1: 53-87. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/126952

17. Foreign&Commonwealth Office (2019, 8. srpnja). *Persecution of Christians review: Foreign Secretary's speech following the final report.* UK Government. Dostupno na: https://www.gov.uk/government/speeches/persecution-of-christians-review-foreign-secretarys-speech-following-the-final-report

18. Frankfurter Allgemeine Zeitung (2015, 15. rujna). *DAIMLER-CHEF ZETSCHE: Flüchtlinge könnten Wirtschaftswunder bringen.* FAZ. Dostupno na: https://www.faz.net/aktuell/technik-motor/iaa/daimler-chef-zetsche-fluechtlinge-koennten-neues-wirtschaftswunder-ausloesen-13803671.html

19. Haramija, P. i Trošelj Miočević, T. (2018). RELIGIJA I EKONOMSKA INTEGRACIJA MIGRANATA U EUROPSKOJ UNIJI. *Ekonomska misao i praksa,* (1), 335-374. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/202287

20. Helbling, M. i Leblang, D. (2019). Controlling Immigration? How regulations affect Migration Flows. *European Journal of Political Research* 58, 248-269

21. Ilgit, A. i Klotz, A. (2018). Refugee rights or refugees as threats? Germany's new Asylum policy. *The British Journal of Politics and International Relations,* 2018, Vol. 20 (3): 613-631

22. Inglehart, R. F. i Norris, P. (2016). Trump, Brexit and the rise of populism: economic have-nots and cultural backlash. *HKS Faculty Reasearch Working Paper*, No. RWP16-026, August 2016

23. International Organization for Migration (2018). *Global Migration Indicators 2018*. International Organization for Migration. Dostupno na: https://publications.iom.int/system/files/pdf/global_migration_indicators_2018.pdf

24. Krastev, I. (2019). Što nakon Europe?. Zagreb: Tim Press

25. Lalić Novak, G. (2016). *Azil: pravni i institucionalni aspekti*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

26. Lapaš, D. (2020). Izbjeglice i migranti u međunarodnom pravu: sličnosti i razlike. U Barbić, J. (Ur.), *Položaj migranata u međunarodnom pravu i europskom pravu* (str. 19-39). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

27. Mair, P. (2013). *Ruling the Void: The Hollowing of Western Democracy*. New York, London: Verso Books

28. Mađarević, E. (2015). Izbjeglička kriza – najveći izazov za nacionalne države i Europsku uniju. *Notitia -časopis za ekonomske, poslovne i društvene teme, 1* (1.), 101-115. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/151757

29. Malik, N. (2019, 9. svibnja). *The UK Should Be Ashamed It Could Not Offer Asia Bibi Asylum.* Forbes. dostupno na: https://www.forbes.com/sites/nikitamalik/2019/05/09/the-uk-should-be-ashamed-it-could-not-offer-asia-bibi-asylum/

30. Merkel, W. (2016). Kozmopolitizam protiv komunitarizma: novi sukob u europskim demokracijama. *Političke perspektive,* 6 (3), 73-86. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/205699

31. Merkel, W. i Scholl, F. (2018). Illiberalism, populism and democracy in East and West. *Czech Journal of Political Science*, Vol. XXV (2018), Issue 1, 28-44

32. Mesić, M. (1993). Međunarodno izbjegličko pravo − od uspona do krize. *Migracijske i etničke teme, 9* (2), 191-203. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/127255

33. Miller, D. (2000). *Citizenship and National Identity.* Cambridge: Polity Press

34. Mouffe, C. (2000. *The Democratic Paradox*. London/New York: Verso

35. Münz, R. i Ulrich, R. (1996). Promjenjivi modeli migracija: primjer Njemačke 1945-1995. Etnička porijekla, demografska struktura, izgledi za budućnost. *Migracijske i etničke teme, 12* (1-2), 27-79. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/126819

36. OECD (2019). *OECD International Migration Database and labour market outcomes of immigrants.* Organization for Economic Co-operation and Development. Dostupno na: http://www.oecd.org/els/mig/keystat.htm

37. Owen, M. J. (2017). Anti-liberalism Pushes Back. *Global Policy*, Vol. 8, Supplement 4, June 2017, 73-84

38. Perica, S. (2015, 23. rujna). *Demograf Stjepan* Šterc*: Moguća je velika seoba naroda.* Večernji list. Dostupno na: https://www.vecernji.hr/premium/demograf-stjepan-sterc-moguca-je-velika-seoba-naroda-1026350

39. Pew Research Center (2017). *Europe's Growing Muslim Population.* Dostupno na http://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/

40. Pries, L. (2020). „We will Manage It" – Did Chancellor Merkel's Dictum Increase or Even Cause the Refugee Movement in 2015?. *International Migration*, 58: 18-28. https://doi.org/10.1111/imig.12684

41. Ruz, C. (2015). *The battle over the words used to describe migrants.* BBC News. https://www.bbc.com/news/magazine-34061097

42. Rudolf, ml., D. i Kovačević, A. (2017). Međunarodnopravni status izbjeglica na Sredozemnom moru. *Poredbeno pomorsko pravo, 56* (171), 61-90. https://doi.org/10.21857/yq32ohqxr9

43. Samir Khalil, S. (2015). *Islam na Zapadu.* Zagreb: Veritas

44. Scruton, R. (1994). Oikofobija i ksenofilija. *Filozofska istraživanja* 53-54, God 14 Sv 2-3, 241-618

45. Siedentop, L. (2001). *Democracy in Europe.* New York: Columbia University Press

46. Slijepčević, M. i Fligić, S. (2018). Analiza medijskog praćenja izbjegličke krize u Hrvatskoj i interpretacijski okviri (framing). *Suvremene teme*, 9 (1), 31-48. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/203836

47. Trines,, S. (2019). The State of Refugee Integration in Germany in 2019. *WENR*, 2019, 1-13. Dostupno na https//wes.org/2019/08/the-state-od-refugee-integration-in-germany-in-2019/print/

48. Somaskanda, S. (2016, 9. rujna). *Can This Man Save The Europe-Turkey Migrant Deal?.* Foreign Policy. Dostupno na: https://foreignpolicy.com/2016/09/09/can-this-man-save-the-europe-turkey-migrant-deal-gerald-knaus-esi-refugees/

49. Speer, B. (2018). External and Internal Effects of How Austria Has Handled the Refugee Crisis. *Hrvatska i komparativna javna uprava, 18* (2), 247-268. https://doi.org/10.31297/hkju.18.2.3

50. Street, J. (2003). Masovni mediji, politika i *demokracija*. Zagreb: Politička misao

51. Taguieff, P. A. (2017). *Osveta nacionalizma: neopopulisti i ksenofobi u napadu na Europu*. Zagreb: TIM press

52. Trauner, F. i Turton, J. (2017). 'Welcome culture': the Emergence and Transformation of a Public debate on Migration. *OZP – Austrian Journal of Political Science,* Vol. 46. Issue 1, 33-42

53. Vis, F., i Goriunova, O. (Ur.). (2015). *The Iconic Image on Social Media: A Rapid Research Response to the Death of Aylan Kurdi.* University of Sheffield. Dostupno na: https://www.sheffield.ac.uk/news/nr/aylan-kurdi-social-media-report-1.533951

54. Wasmer, M. (2013). Public debates and Public opinion on Multiculturalism in Germany. U: Raymond Taras (ur.), *Challenging Multiculturalism* (str. 163-189), Edinburgh: Edinburgh University Presss

Ideological change of the migrant structure in Europe – the case of the "refugee crisis" in 2015/2016

Abstract

The neoliberal and globalizing narrative on migrations in Europe, which is promoted by media, cosmopolitan elite and business, presents migration as a positive and common phenomenon in the world's history. It had contributed to a development of a specific view of migration crisis in 2015/2016. The view had described massive migration flows as a battle for humanity, and arriving people as refugees, which had manifested itself the best in the case of Germany. This picture of „refugee crisis" has no significant historical and factual common denominators with the processes of refugee flows in European history during 20th century. The main goal of this work is to research on ideological divides that happened during the migration crisis by describing two main ideological approaches to identity and democracy – nativism and cosmopolitanism. These approaches have determined ideological path of current migration discussions in Europe and many authors have recognised them as a new political and social cleavage in Europe that ended up by the epochal event of Brexit. As a conclusion, the work offers a tangible direction of contemporary discussions on migrations in Europe that leads to equalizing economic migration with the refugee flows and draws a parallel with the covid regime, which is based on similar ideological framework as migration discourse.

Keywords: *migrants/refugees, migration, identity, nativism, cosmopolitanism*

Dino Vukušić
The Institute of Social Sciences Ivo Pilar
dino.vukusic@pilar.hr

Andrej Ivan Nuredinović
The Department of Ethnology and Cultural Anthropology
The University of Zagreb
anuredin@ffzg.hr

Rašeljka Krnić
The Institute of Social Sciences Ivo Pilar
raseljka.krnic@pilar.hr

Anti-immigration and the youth in the UK: the example of Skinheads

Abstract

The aim of this paper is to present the immigration policy of Great Britain from the end of the Second World War until today, emphasizing anti-immigration movements that emerged during this period. Given the recent situation regarding Britain's exit from the European Union, it is interesting to examine movements, both formal and informal, that have set themselves the goal of opposing immigration into Britain. Also, given that one of the dominant narratives in the campaign to leave the Union was an anti-immigration stance, it is important to examine which forms of action within specific groups in the second half of the twentieth century laid the foundation for anti-immigrant sentiment in British society. In a separate chapter, we will focus on the relationship between the youth and anti-immigration movements through the prism of the skinhead subculture, which is an important component of the British subcultural scene. It is important to show the connection of the subcultural group with institutionally recognized political parties, as well as the informal political/activist activities of young people gathered around the skinhead movement.

Keywords: *immigration, Great Britain, anti-immigration movements, youth, Brexit*

Introduction[1]

The phenomenon of immigration entails challenging and complex social processes of integration and inclusion of a new population into the recipient countries. In recent years, this challenge has shaken the fundamental postulates and values of the European Union as a project. Specifically, this was one of the fundamental reasons for the first disintegration in the history of the Union (Favell and Barbulescu, 2018). It is completely justified to discuss the phenomenon of immigration as a *par excellence* socio-political problem that carries negative social aspects such as xenophobia and discrimination, as well as the strengthening of populist and radical political options that capitalize on their political power through it.

The representation of the immigrant as a "burden" and/or as a "rival" in the labor market has long been used as an effective strategy in drawing in the electorate by blaming their dissatisfaction on the "scapegoat" (Lucassen, 2018).

This is the exact method that various populist and radical political actors (such as the United Kingdom Independence Party) have profited from by exploiting the European Union's migrant crisis and using it in the campaign for the withdrawal of the UK from the EU (Lucassen, 2018, p. 401-402). Certain Brexit[2] advocates focused most of their campaign on "bringing to light" the issue of immigrants and their impact on society as a whole (Springford, 2013).

When writing about the consequences of Brexit, Goodhart (2018) states that free movement, one of the Union's fundamental postulates, now imposes itself as one of the most problematic points in need of regulation as a result of the UK leaving the EU. As one of the first countries to have had a high influx of immigrants, and with a concrete history of anti-immigration activism and anti-immigration political movements (Lucassen, 2005), the UK is also the starting point of numerous youth subcultures, often characterized as deviant (Cohen, 1955). Among them are the skinhead subculture and its radical, right-wing, the Nazi skinheads, whose goal is to "preserve" the British identity they perceive as "tainted" by abnormalities such as immigration (Pollard, 2016, p. 407). Anti-immigration policy in Britain is, therefore, nothing new. Given the scope of this paper, as well as objective methodological challenges such as the impossibility of field research, it is critical to emphasize that the aim of this paper is not to draw conclusions applicable to the entire youth population in Britain, but to one specific subcultural group — Nazi skinheads.

---

[1] Dino Vukušić and Rašeljka Krnić are members of the CHIEF (HORIZON2020) project research team; Andrej Ivan Nuredinović is a member of the INTEGRA (Sport as a vehicle of social inclusion and participation) project that was funded by the Croatian Science Foundation.

[2] On the 23rd of June 2016, the majority (52%) of British citizens who went to the polls voted to leave the European Union.

A historical overview of key immigration processes in the United Kingdom after World War II

In the UK, the subject of immigration has long been linked to a large number of people immigrating from various parts of the colonial empire. In many cases, it happened due to labor shortages in the UK. Another reason lay in the process of "filling" lower-paid jobs with even lower-paid labor (Abrahámová, 2008). The postwar period was marked by immigration from India and Pakistan, but in recent years, this trend has been continued by people coming from the countries of the former Eastern Bloc, primarily from those that have joined the EU in the last two waves (Hampshire County Council, 2010). Nonetheless, statistics show that the number of emigrants and immigrants remained constant for the first few decades following 1945. Immigration increased in the late 1980s and early 1990s, while emigration remained relatively constant (Sturge, 2018).

In the last two decades, the annual migration balance has favored immigration over emigration by 100,000 people (Sturge, 2018). There is also a significant number of people migrating from the UK to Ireland or from Ireland to the UK who are statistically difficult to track down because they have British citizenship.

The increase in the number of people immigrating to the UK, and for the most part doing so with the hope of a permanent stay and a better life, prompted the British government to "tighten" the immigration regulatory framework through the 1960s and 1970s. It all started with the adoption of the Commonwealth Immigrants Act in 1962, after which the process of increasingly rigid immigration policy resulted in another document - the Immigration Act of 1972 (Abrahámová, 2008). These acts altered the definition of a person born with the right to British citizenship.

Strict conditions were set according to which only a person from a former colony who was born in the UK or whose parents/grandparents were born in the UK or was adopted and registered as a British citizen at an early stage of his life can enjoy full rights of being a UK citizen, while these rights were abolished for other residents from former colonies, now independent states (Hampshire County Council, 2010).

During the 1980s and 1990s, there were significant turbulences on the political and social scene in Europe, and these turbulences were transferred to Britain, primarily through the prism of immigration, according to the logic of cause-and-effect relations. The fall of the Berlin Wall and the collapse of the Eastern Bloc opened up a plethora of opportunities for residents of previously "closed" countries seeking better living conditions in the West, and for many, the UK was one of the most desirable locations for a new beginning. Apart from economic immigration, the 1990s saw a large number of people fleeing war-torn areas seek asylum in Britain. In the context

of Europe, we must primarily mention the war in Yugoslavia. As for other parts of the world, the politically unstable African countries and countries of the Middle East stand out the most (Van Wissen, Jennissen, Raymer and Willekens, 2008). Following these developments in the UK, a number of asylum-related laws were enacted in the late 1990s and early 2000s with the goal of reviewing the justification of their claims (Winder, 2004).

In line with the above-listed migrant waves, it is also possible to chronologically trace xenophobic attacks on immigrants living in the UK. Naidoo (2017) cites several examples of such attacks in the post-World War II period.[3] Although the Race Relations Act was passed in 1965, attacks motivated by racial and ethnic intolerance were still not recognized as a separate legal category. According to Bowling (1998), 150 racially motivated attacks occurred in East London in the early 1970s. This escalation is visible in the killings of five immigrants on UK territory between 1970 and 1973. Bowling (1998) concluded that the moral panic caused by immigrants was primarily the result of the actions of a section of the Conservative Party, the growth of the National Front organization, and the emergence of the Nazi skinhead subculture. One of the most important events, which preceded further legal regulation of hate crimes, occurred in 1993 when a group of five young Caucasians murdered Stephen Lawrence, an 18-year-old Black teenager. The continued activism of several civil society organizations resulted in the passage of the Crime and Disorder Act in 1998, which made it possible to classify a crime as racially motivated for the first time in history. The passage of the law was ensured by a Labor Party majority in the British Parliament, who fulfilled their pre-election promise (Naidoo, 2017).

Anti-immigration movements in the UK

Various British governments have often called to attention the demand for immigrants as additional labor. Nevertheless, immigration continues to be perceived as a form of threat by a section of the population, as well as by a part of the political spectrum (McLaren and Johnson, 2007).

Research dealing with the causes of anti-immigrant attitudes finds that there are several basic reasons for the underlying antagonism towards immigrants: fear of loss of resources on a personal and collective level, perception of threat on a symbolic level (culture and identity) and linking immigrants to an increase in crime rates in the society. Various studies show that lower-income population with lower degrees

[3] For example, Naidoo mentions anti-Semitic riots in Manchester and Liverpool in 1947 (Naidoo, 2017) and racial unrest directed against Jamaicans and Asians in London and Nottingham in 1958 (Bowling, 1998, according to Naidoo, 2017).

of educational competencies and lower-paid jobs perceives immigrants as competition willing to do the same job for an even smaller compensation, thus endangering their livelihoods (Simon, 1987; Hoskin and Mishler, 1983). Furthermore, attitudes towards immigrants are formed with regard to the perception of group interest, namely the fear that individuals belonging to a certain group or that the entire group will lose resources.

Immigrants are seen as a potential threat to domicile citizens, their status and their privileges (Quillian, 1995). Moreover, in the context of forming anti-immigrant attitudes, the fear of losing the group's economic status has proven to be a stronger explanatory variable than the fear of personal economic deprivation (Citrin, Green, Muste and Wong, 1997).

However, the fear of loss of resources is less important for understanding intolerance towards immigrants and minorities. What prevails is a sense of vulnerability on a symbolic level that encompasses a perception of interfering with prevalent cultural norms and what is considered the dominant values of a society (McLaren and Johnson, 2007; Fetzer, 2000). The degradation of what is perceived as British national identity and the loss of community in the traditional sense — as a potential result of the breach of different norms and cultural patterns — is recognized by a part of the population as a direct threat to their way of life, with some British citizens associating negative aspects with non-Caucasian immigrants in particular (Lewis, 2005; McLaren and Johnson, 2007). These fears are compounded by the link between an increase in immigration and elevated crime levels. Fitzgerald, Curtis and Corliss (2012) find that the fear of exposure to crime is a stronger predictor of attitudes of European citizens towards immigrants than economic preoccupations. Such findings are explained, among other things, by the fact that European media are much more interested in crime than in the economy, and when reporting on immigration, they do so with an emphasis on conflict rather than economic repercussions, especially in a positive context. The emergence of various anti-immigrant movements and organizations, apart from the causal link related to politics and certain interests that we will not address here, can be connected to the aforementioned causes. The National Front (NF) was founded in 1967 as a merger between various radical right-wing sub-groups (Worley and Copsey, 2016). At the outset, the National Front was joined by the British National Party (BNP), the League of Empire Loyalists (LEL), the Racial Preservation Society (RPS) and the Greater Britain Movement (GBM) (Fielding, 1981). At the time of the creation of the NF manifesto in 1974, the party had about 15,000 members. It was in the manifesto that one of the main program points of the NF's activities was articulated, which, on the eve of the 1974 elections, sent a message banning immigration for all "non-white" migrants and repatriation of all "colored immigrants" (National Front, 1974, p. 17-19

according to Worley and Copsey, 2016). In the late 1970s, the National Front competed to become the third force in British politics, just behind the Conservatives and the Labor Party (Worley and Copsey, 2016). At that time, while becoming more and more prominent in all parts of the country, the NF began to represent an ideological-socialization framework for many young people dissatisfied primarily with the economic situation of the country. Husbands (1979), writing at the peak of the party's popularity, explains how there are two aspects to supporting the National Front. The *geographical variation* aspect is described as the difference in the increase or decrease in support depending on whether it is an urban or rural environment, with the largest support existing in medium-sized cities. *The over-time-variation* aspect refers to the increase or decrease of support with respect to a specific event. For example, the rise in unemployment greatly contributed to the growing popularity of the National Front (Husbands, 1979). By analyzing geographical and over-time variations with respect to the popularity of NF, we can conclude that there is a strong rootedness in *territoriality* in the actions of NF, and it, according to Husbands, arises from previously *spatio-racially* determined relations. The peak of electoral support came in the 1976 election, when John Tyndall, a British fascist activist (also a former party leader), took over the leadership of the party again, leading the party to high election results in cities such as Leicester, Bradford, Wolverhampton and others. As we will show later, the results of these elections represented the best election results for the NF because everything that followed was not nearly as successful as in 1976. In the early 1990s, a split occurred within the National Front when the then-leader Ian Anderson founded the National Democrats, while the remaining members stayed true to the "idea" of the National Front by bringing the whole story closer to the organization Combat-18, a neo-Nazi paramilitary organization founded by the British National Party (Goodwin, 2011).

English Defense League (EDL) was formed as a result of mass protests on the streets of the UK in 2009. The first in a series of protests was organized on March 28, 2009, under the slogan "Respect Our Troops" in Luton. This gathering was preceded by an event a few days earlier when members of the activist group *Ahlus Sunnah wal Jammah* shouted derogatory slogans during a British army parade for soldiers who had just arrived from a mission in Iraq (Busher, 2013). The protests, driven by the idea of opposing "Islamic radicalization," took more people to the streets and resulted in clashes with police and numerous counter-protests. Shops owned by people from the "Islamic world" were also attacked and destroyed (Kassimeris and Jackson, 2015). By means of these demonstrations, the EDL was, somewhat paradoxically, starting to be seen as an organization that defines itself as a protector of human rights and freedoms versus radical Islam (Kassimeris and Jackson, 2015). One of the most well-known slogans related to the operation of the EDL is: "Not Racist, Not Violent, Just No Longer Silent" (Kassimeris and Jackson, 2015). The pro-

cess by which the EDL defined its radical views as a call to fight for human rights is considered by many British authors to be a very "ingenious" propaganda tool, stating that the often declaratively blurred ideological position of such an organization attracts a large number of supporters (Bartlett and Littler, 2011). With its discourse and action, for the first time since 2004, the EDL brought the term *fight against radical Islam* back into the British public space. Mentioned in 2004, this articulation of its activities was highlighted by a smaller organization called the United British Alliance, mostly made up of individuals affiliated with supporters' groups in the UK. Yet unlike the EDL, their action did not result in greater mobilization within society (Busher, 2013). It was this connection between football fans and the beginnings of the "fight against radical Islam" that resulted in the creation of an image related to the EDL, whose certain expressive elements were very close to the supporters' groups subculture. Drinking beer, singing or shouting songs and slogans, actions that are similar to some aspects of the behavior of football audiences speak in favor of this thesis (Busher, 2013).

However, the "infrastructure" that the EDL began to build showed that these were not mere groups of "hooligans" but a well-prepared social movement. Using modern media platforms (primarily social networks), the EDL established concrete communication with a large number of its members. As a result of this approach, they began to define their views in a more articulate manner and started to organize their further actions more effectively (Busher, 2013). From the very beginning, it was extremely difficult to define the exact number of people associated with the EDL. In their study of the EDL, Bartlett and Littler (2011) indicate that it is difficult to pinpoint the exact number but estimate that 50,000 people could be called EDL members, while further operationalization leads to a number of 5,000 active members, 750 of whom form the core of the movement and are in charge of the majority of operational activities. According to the authors, the average attendance at EDL gatherings ranges from 2,000 to 4,000 people, with the majority of attendees being younger males. Despite having some political capital, the EDL has never developed into a political party capable of running in elections on its own or in coalition with other parties. As a result, it is worthwhile to investigate the membership composition of the EDL in terms of voting preferences. According to data presented by Bartlett and Littler (2011), the majority of EDL supporters vote for the British National Party (BNP), with the Conservative Party coming in second. Another interesting observation is that individuals within the EDL vote for the Labor Party, the Liberal Party and even the Green Party in elections.

Britain First (BF) relies on the EDL but has a stronger militaristic component and a desire to confront the current situation in British society (Allen, 2014). The BF's objective is set on the unification of the political capital of the BNP with the mobili-

zation potential of the EDL. Therefore, this is an attempt at the comprehensive organization of the radical right in Britain (Allen, 2014). The organization was founded in 2011 when Paul Golding and James Dowson, both former BNP members, decided to form an organization to protect "British and Christian morality" (Allen, 2014). Since the founders of the BF had the experience of participating in politics through their activities in the BNP, the organization resorted from the very beginning to a hierarchical decision-making model that moved it away from the EDL and placed it among contenders for participation in British politics. As an example of the "duality" of the BF, consider the 2014 situation, which occurred on the eve of the European Parliament elections. The BF presented an extensive list of candidates for the EU parliament, making it clear that their general goal is to participate in high politics (both national and supranational). But at the same time, the BF did not hesitate to organize various "street" events in the form of protests and rallies against "foreigners" and "radical Islam" (Allen, 2014). Britain First, much like the EDL, declaratively condemns all forms of racism and religious intolerance, justifying its actions by claiming to be defending British society from radical groups that pose a threat. On their official website, there is a special subcategory called Racism, where you can find texts and pictures of people of various skin colors who support BF.

The dominant narrative of the website, in addition to video and photo material, is the eagerness to welcome all new members, regardless of their descent, while calling out the groups that the BF, on its own accord, described as radical and potentially "dangerous" to British society (britainfirst.org, 2018). They identify patriotism as the dominant ideological determinant without further operationalizing the concept. What is more intriguing is that there is a link to the America First initiative, which has gained traction in the United States in recent years. In addition to patriotism, the BF frequently refers to Christianity and an identity founded on the Christian faith.

Skinhead subculture in the context of anti-immigration policies

When discussing the origins of the skinhead subculture, we must mention Jamaican immigrants in the United Kingdom, whose cultural background served as a springboard for the entire movement. In the mid-1960s, a subset of young people in the United Kingdom who had previously belonged to the mods subcultural movement began to incorporate the "workers" image into existing visual aspects of that movement.[4] By moving away from their middle-class image, they began to

[4] Fashionable clothing, most often a tailor-made suit, pop music - African-American soul, Jamaican ska, British beat and R&B and recognizable Italian scooters were all important elements of the mod subculture.

lean towards behavioral patterns typical of the then working class, both visually and symbolically. Thus, the initial identity determinants of "skins" were built through a "cultural dialogue" with immigrants and their music — "skinhead reggae" (Brown, 2004).

Soon, during the 1970s, several different "sub-movements" within the skinheads started to emerge. According to Fangen (1998), part of the skinhead subculture started to use the paradigm of the rigid division of the world into "us and them." The construction of such a "binary" division of social actors is not a novelty in subcultural theory, but it is important to emphasize how "us and them" can, in different groups, be interpreted differently. For example, some youth groups often see parent culture as "them," and the term "them" can also be used for individuals who do not belong to a group or are members of another, often "opposing" subcultural group. Clark (1976) discusses the construction of a "magical working-class community" as one of the initial assumptions in the study of skinheads.

With their visual expression, skinheads created an image of rootedness in the "proletariat," while maintaining a strong connection to the local (again "working-class") community by emphasizing their territorial affiliation and aspects of group affiliation and cohesion (Clark, 1976, according to Fangen, 1998). Bringing parts of the movement closer to the radical right and erasing the apolitical component of skinheads, in general, did not go down well with many members of the subculture. Prompted by these factors, some of them took a different path and while retaining the original skinhead subculture style, they created new directions for the development of the skinhead movement (Brown, 2004). The existence of SHARP (Skinheads Against Racial Prejudice) skinheads is an example of this claim.

One of the main mechanisms for increasing the number of National Front members was to reach out to young, dissatisfied working-class people. Soon after, they came together under the name Youth National Front (Worley and Copsey, 2016). The Rock Against Communism concert series (Worley and Copsey, 2016) can be seen as the beginning of rapprochement and interconnection not only of radical right-wing politics and skinhead subculture but also of specific groups of young people outside of that subcultural movement. Brown (2004) describes an incident in Southall, a west London suburb. Southall, as a part of London with a large number of Asian immigrants, provided a great opportunity for the National Front to demonstrate the compatibility of their ideological guidelines and the skinhead "way of life" even more clearly. The "ideology of the four noes" stands out as an example of this "way of life," with "no" referring to drugs, immigrants, communists and homosexuals (Pollard, 2016, p. 407).

Following the murder of anti-racist activist Blair Peach during a protest against the National Front, residents of Asian descent in Southall prevented a Nazi skins concert from taking place by demolishing the hall where the concert was supposed to take place. Skinheads went on a rampage in that part of town in response to this act. The media immediately labeled the entire skinhead movement as a radical right-wing, militant movement (Worley and Copsey, 2016). The National Front was not officially involved in organizing the concert, but they could have benefited from such events because they provided a political framework for skinheads to express their views. Along with the release of Rock Against Communism, a concert series titled Rock Against Racism launched. Right-wing skins were the most common attackers of these events' attendees. Another example of how the National Front reached out to young people by infiltrating subcultural activities can be found among football fans. Skinheads made up a large proportion of the more radical members of supporters' groups in Britain at the time. The National Front began printing the fanzine *Bulldog* which, in just a few years, became extremely popular among younger supporters of Chelsea, Leeds, West Ham and other clubs (Worley and Copsey, 2016). As time passed, more and more bands began to appear on the Nazi skins scene whose members were also members of the National Front. An example of this is the well-known and popular Nazi band, Skrewdriver, whose frontman, Ian Stuart Donaldson, has been a member of the National Front since 1979 (Worley and Copsey, 2016). During its peak of power and influence, the National Front took advantage of the opportunity to create a frame of reference for a youth group that had already existed as a reference group (Cohen, 1955) for certain individuals, making it easy to gain new members who could easily accept the set frame of reference of the ideological option of the National Front by socializing within the skinhead reference group. These examples show in practice what the implementation of ideas of a political option looks like when its views become compatible with one of the then most numerous subcultural groups on the scene.

Youth and anti-immigration

Over the last fifteen years, multiple studies have shown an intensification of anti-immigrant sentiments among the European population (Jones and Rutland, 2018). However, Janmaat and Keating (2019) find it surprising that data show a significant increase in this trend among a segment of the younger population. Furthermore, studies analyzing political attitudes clearly record a significant increase in young Europeans' support of not only right-wing populism but also the far right (Mierina and Koroleva, 2015; Pilkington, 2016), which is in line with the claims of a growing resistance towards immigrants.

Numerous authors point out that far-right political parties and movements with pronounced anti-immigration rhetoric specifically target young people and that young people are particularly vulnerable to this type of discourse (Mierina and Korolova, 2015; Minkenberg and Pytlas, 2013). Based on cross-national research, McLaren and Paterson (2020) concluded that countries with strong far-right parties should expect more pronounced anti-immigration attitudes and more successful mobilization of anti-immigration sentiments among young people. The rise in negative attitudes toward immigration and immigrants is the result of a combination of factors that have created a social context marked by feelings of insecurity and threat — the 2008 economic crash, which was followed by youth unemployment, austerity measures and the fear of Islamist terrorism. Toots and Bachmann (2010) point out that it is precisely young people who are most vulnerable and exposed when it comes to the negative effects of socio-economic transformation, so it is not surprising that studies show a positive correlation between the precarious position of young people in the labor market and support for right-wing anti-immigration movements. On this basis, when Bartlett and Littler (2011) investigated the motivations and attitudes of English Defense League members, they discovered that the majority of young people who support this organization are unemployed. Pilkington (2016) reached the same conclusion while researching youth activism within this social movement based on a value system that includes strong anti-immigrant attitudes. Such values and attitudes are associated with anxiety and fear of endangerment, implying a sense of loss of control, while young people rallying around the EDL attempt to alleviate their anxiety caused by feelings of insecurity through the expression of anger and intolerance, as well as joint action.

Longitudinal research on attitudes towards immigration in the UK shows that these trends have shifted from the early 1980s to the present day. According to Janmaat and Keating (2019), there was a decline in opposition to immigration in the UK between 1981 and 1998, and many young foreign laborers between the ages of 15 and 29 arrived.

However, since the year 2000, there has been an increase in intolerance and hostility toward immigrants. This shift is taking place in the context of declining economic power and rising social tensions as a result of the 2008 economic crisis. As a result, there is a strong increase in support among young and middle-aged people for the idea that in times of crisis, employers should prioritize the majority population over immigrants (Janmaat and Keating, 2019). Although some research suggests that economic competition is the central factor in resistance to immigration, Mierina and Koroleva (2015) concluded, based on a comparative analysis of EU attitudes toward immigrants, that ethnic nationalism is the primary driver of anti-immigrant sentiment, with political passivity and fear of competition playing a secondary role.

Although the discussions that followed the UK's decision to leave the European Union led to the conclusion that young people in the UK are less conservative than the older generation and generally more open to minorities and immigrants (Sloam and Henn, 2019), Keating and Janmaat (2020) discover that, with the exception of youth research in the context of extreme right-wing movements, there have only been a few studies conducted on anti-immigration attitudes of young people.

According to the findings of their research, the authors warn that a significant number of young people in the UK have extremely negative attitudes toward immigrants and believe that immigrants pose a threat to the country's social and economic stability. According to Keating and Janmaat (2020), such attitudes are consistent with a public discourse prevalent in Britain and other European societies. Furthermore, an interesting finding is that the concept of "hard work" (or lack thereof) plays a key role in how young people in Britain conceptualize and explain their attitudes toward immigrants: immigrants who do not work hard do not deserve to belong to society because they pose both an economic and a cultural threat by refusing to act in accordance with cultural norms and values. The values referred to in this context are those that promote a "culture of hard work." The authors point out that this type of discourse does not emerge in isolation, but rather reflects, reinforces and expands on previously established public discourses on cultural and economic threat in the context of immigration.

Conclusion

Relevant literature reveals that the last seventy years of British history have been imbued with various aspects of institutional and social coping with the phenomenon of immigration. There were numerous violent events related to intolerance toward immigrants in each decade, even to the extent of forming radical political movements joined by youth who were often grouped together in the Nazi skinhead subculture. In the context of our paper, it is important to focus on the 1970s and 1980s because that was the period when the skinhead subculture grew the most. It should be noted that the Nazi skinheads took precedence within the skinhead subculture scene and have remained the dominant group on the British skinhead scene to this day (Pollard, 2016).

Skinheads express an extremely pronounced binary division of the world when it comes to important identity determinants such as nation, national identity, race, territory and more, in addition to their relationship to the parent culture and their resistance shown through their style and inter-group norms and values. These values were paradoxically born out of traditional values and subsequently subcultured. Pollard (2016) identifies that one of the key determinants of Nazi skins' identity

is the skinhead movement in the sense of an avant-garde revolutionary movement of white working-class men as opposed to the hedonism and permissive culture of the hippie movement. Furthermore, the ideology of Nazi skins ("Skinhead: a way of life") constructs its frame of reference by subsuming it under the notions of "natural" or "normal," which opposes all anomalies of modern society, especially immigrants (Pollard, 2016). Nazi skins see themselves as "victims" and consider neoliberal establishment structures such as the mainstream media to be oppressive elements. These determinants, which homogenize the movement, also serve as a potential for its political activation. The Nazi skinhead subculture evolved into a social movement with an international character and broader political ambitions, which can now be traced through several factions in Europe and around the world. When the skinhead subculture is transformed into an international social movement, the defining determinants of the subculture become secondary for some actors, while worldview issues become increasingly prominent. These movements, which function on the logic of opposing what they perceive as the dominant currents of the contemporary network society, choose their primary identities anchored in local culture as forms of resistance (Castells, 2011). When being excluded from these dominant currents, individuals or social groups begin to develop a sense of insecurity. Kinnvall (2018), when writing about ontological forms of insecurity (uncertainty, anxiety, fear), deals with the topic of Brexit through the prism of nostalgic feelings and idealized images of a glorious past and a proclaimed social order. When discussing the populist politics of Brexit advocates, she mentions that they do not exist in a vacuum but are linked to a postcolonial past and a neoliberal future in which mainstream political options identify the same threats as the extreme right (Kinvall, 2018).

In this way, populist movements emerge as a logical choice between the need to reduce the potential threat and the extreme authoritarian solutions of far-right parties (Kinvall, 2018, p. 537). When it comes to Brexit, British populist options (like the UKIP) have laid the foundation for a further campaign by evoking nostalgic sentiments. In addition, the xenophobic public political discourse, which was formerly typical of marginal movements (NF, BNP, EDL) and political parties, is now becoming legitimate and recognized within the mainstream public political discourse.

References

1. Abrahámová, N. (2008). Immigration Policy in Britain Since 1962 (Doctoral dissertation). Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Brno.
2. Allen, C. (2014). Britain First: The "frontline resistance" to the Islamification of Britain. The Political Quarterly, 85(3), 354-361. doi: https://doi.org/10.1111/1467-923X.12118
3. Bartlett, J., Birdwell, J., & Littler, M. (2011). The new face of digital populism. London: Demos.
4. Bartlett, J., & Littler, M. (2011). Inside the EDL: Populist politics in a digital age. London: Demos.
5. Bowling, B. (1998). Violent Racism, Victimization, Policing and Social Context. Oxford: University Press Oxford.
6. Britainfirst.org (2018). https://www.britainfirst.org/ (November 2018)
7. Brown, T. S. (2004). Subcultures, pop music and politics: skinheads and "Nazi Rock" in England and Germany. Journal of Social History, 38(1), 157-178. Available at: https://www.jstor.org/stable/3790031 (February 2021)
8. Busher, J. (2013). Anti-Muslim populism in the UK: The development of the English Defence League. In The Changing Faces of Populism: Systemic Challenges in Europe and the US (pp. 207-226). Foundation for Progressive European Studies. Available at: http://www.feps-europe.eu/assets/6bb91ccd-dd3a-4755-8fce-537a000a52ad/book-the-changing-faces-of-populism.pdf (February 2021)
9. Castells, M. (2002). Moć identiteta. Informacijsko doba. Ekonomija, društvo i kultura. Zagreb: Golden Marketing - tehnička knjiga.
10. Citrin, J., Green, D. P., Muste, C., & Wong, C. (1997). Public Opinion toward Immigration Reform: The Role of Economic Motivations. Journal of Politics, 59 (3), 858–81. doi: https://doi.org/10.2307/2998640
11. Cohen, A. K. (1955). Delinquent boys; The culture of the gang. New York: 84.
12. Cohen, Phil (1997. [1972.]). Subcultural Conflict and Working-class Community. In K. Gelder & Sarah Thornton (ed.). The Subcultures Reader. London/New York: Routledge.
13. Favell, A., & Barbulescu, R. (2018). Brexit, "Immigration" and Anti-discrimination. In P. Diamond, P. Nedergaard i B. Rosamond (ed.), The Routledge Handbook of the Politics of Brexit (pp. 118-133). London and New York: Routledge.
14. Feikert-Ahalt, C. (2013). United Kingdom. In C. Feikert-Ahalt, K. Buchanan & T. Ahmad (ed.), Points-Based Immigration Systems (pp. 33-46). The Law Library of Congress, Global Legal Research Center.

15. Fetzer, J. S. (2000). Public Attitudes toward Immigration in the United States, France and Germany. Cambridge: Cambridge University Press.
16. Fielding, N. (1981). The National Front. London: Routledge.
17. Fitzgerald, J., Curtis, K. A., & Corliss, C. L. (2012). Anxious publics: Worries about crime and immigration. Comparative Political Studies, 45(4), 477-506. doi: https://doi.org/10.1177/0010414011421768
18. Geddes, A. (2003). The politics of migration and immigration in Europe. London: Sage.
19. Goodhart, D. (2018). Immigration after Brexit. Available at: https://policyexchange.org.uk/wp-content/uploads/2018/01/Immigration-after-Brexit.pdf (February 2021)
20. Goodwin, M. J. (2011). New British Fascism: Rise of the British National Party. Routledge.
21. Hampshire County Council, (2010). The Story of UK Migration. Available at: http://www3.hants.gov.uk/migration_report_-_copy_for_web.pdf (November 2018)
22. Heath, O., & Goodwin, M. (2017). The 2017 general election, Brexit and the return to two-party politics: An aggregate-level analysis of the result. The political quarterly, 88(3), 345-358. doi: https://doi.org/10.1111/1467-923X.12405
23. Hebdidž, D., & Albahari, D. (1980). Potkultura: značenje stila. Rad.
24. Hoskin, M., & Mishler, W. (1983). Public opinion toward new migrants: A comparative. International Migration, 21(4), 440-462. doi: 10.1111/j.1468-2435.1983.tb00979.x
25. Husbands, C. T. (1979). The National Front: what happens to it now? Marxism Today, 9, 268-275. Available at: http://banmarchive.org.uk/collections/mt/pdf/09_79_268.pdf (February 2021)
26. Jackson, P., & Feldman, M. (2011). The EDL: Britain's New Far Right' Social Movement.
27. Jackson, P. (2011). The EDL: Britain's New Far-Right Social Movement. Northampton: Radicalism and New Media Group Publications.
28. Janmaat, J. G., & Keating, A. (2019). Are today's youth more tolerant? Trends intolerance among young people in Britain. Ethnicities, 19(1), 44-65. doi: 10.1177/1468796817723682
29. Jones, S., & Rutland, A. (2018). Attitudes toward immigrants among the youth: Contact interventions to reduce prejudice in the school context. European Psychologist, 23(1), 83–92. doi: https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000310

30. Kassimeris, G., & Jackson, L. (2015). The ideology and discourse of the English defence league: “Not Racist, Not Violent, just no Longer Silent.” The British Journal of Politics and International Relations, 17(1), 171-188. doi: https://doi.org/10.1111%2F1467-856X.12036
31. Keating, A., & Janmaat, J. G. (2020). Immigrants, inclusion, and the role of hard work: Exploring anti-immigrant attitudes among young people in Britain. The Sociological Review, 68(6), 1212-1228. doi: https://doi.org/10.1177/0038026120915160
32. Kinnvall, C. (2018). Ontological Insecurities and Postcolonial Imaginaries: The Emotional Appeal of Populism. Humanity & Society, 42(4), 523-543. doi: 10.1177/0160597618802646
33. Koronaiou, A., Lagos, E., Sakellariou, A., Kymionis, S., & Chiotaki-Poulou, I. (2015). Golden Dawn, austerity and young people: The rise of fascist extremism among young people in contemporary Greek society. The Sociological Review, 63, 231-249. doi: https://doi.org/10.1111/1467-954X.12270
34. Lewis, M. (2005). Asylum: Understanding Public Attitudes. London: Institute for Public Policy Research.
35. Lucassen, L. (2005). The Immigrant Threat. The Integration of Old and New Migrants in Western Europe since 1850. Champaign, IL: University of Illinois Press.
36. Lucassen, L. (2018). Peeling an onion: the “refugee crisis” from a historical perspective, Ethnic and Racial Studies, 41(3), 383-410. doi: 10.1080/01419870.2017.1355975
37. Markaki, Y. (2012). Sources of anti-immigration attitudes in the United Kingdom: the impact of population, labour market and skills context (No. 2012-24). ISER Working Paper Series.
38. McLaren, L., & Johnson, M. (2007). Resources, group conflict and symbols: explaining anti-immigration hostility in Britain. Political Studies, 55(4), 709-732. doi: https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2007.00680.x
39. McLaren, L., & Paterson, I. (2020). Generational change and attitudes to immigration. Journal of Ethnic and Migration Studies, 46(3), 665-682. doi: https://doi.org/10.1080/1369183X.2018.1550170
40. Menijas, S., & Banaji, S. (2017). UK Youth Perspectives and Priorities for Brexit Negotiations. London: London School of Economics & Political Science (LSE) Department of Media and Communications.
41. Mieriņa, I., & Koroļeva, I. (2015). Support for far-right ideology and anti-migrant attitudes among youth in Europe: A comparative analysis. The Sociological Review, 63, 183-205. doi: https://doi.org/10.1111/1467-954X.12268

42. Minkenberg, M., & Pytlas, B. (2013). The Radical Right in Central and Eastern Europe: Class Politics in Classless Societies? In J. Rydgren (ed.), Class Politics and the Radical Right (pp. 206-223). Oxon: Routledge.
43. Naidoo, K. (2017). The Shaping, Enactment and Interpretation of the First Hate-Crime Law in the United Kingdom - An Informative and Illustrative Lesson for South Africa. PER / PELJ, 20. doi: http://dx.doi.org/10.17159/1727- 3781/2017/v20i0a1356
44. Pilkington, H. (2016). Loud and proud: Passion and politics in the English Defence League. Manchester University Press.
45. Pollard, J. (2016). Skinhead culture: the ideologies, mythologies, religions and conspiracy theories of racist skinheads. Patterns of Prejudice, 50(4-5), 398-419. doi: 10.1080/0031322X.2016.1243349
46. Quillian, L. (1995). Prejudice as a response to perceived group threat: Population composition and anti-immigrant and racial prejudice in Europe. American sociological review, 586-611. doi: https://doi.org/10.2307/2096296
47. Roberts, S. (2020). Fireworks, Flags and Signs: Voices from the Streets of Post-Brexit Britain. Trabalhos em Linguística Aplicada, 59(1), 491-506. doi: 2020. https://doi.org/10.1590/010318136849916202004 08 (February 2021)
48. Simon, R. J. (1987). Immigration and American attitudes. Public Opinion, 10(2), 47-50. Available at: https://www.jstor.org/stable/1046063 (February 2021).
49. Sloam J., & Henn M. (2019). The Silent Revolution in Youth Political Engagement. In: Youthquake 2017. Palgrave Studies in Young People and Politics. Palgrave Pivot, Cham. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-97469-9_3
50. Springford, J. (2013). Is immigration a reason for Britain to leave the EU?. Center for European Reform. Available at: https://cer.eu/sites/default/files/publications/attachments/pdf/2013/pb_imm_uk_27sept13-7892.pdf (November 2019)
51. Sturge, G. (2018). Migration Statistics. House of Commons Library. Available at: https://www.loc.gov/law/help/points-based-immigration/Points-Based%20Immigration%20Systems.pdf (February 2021)
52. Toots, A., & Bachmann, J. (2010). Contemporary welfare regimes in Baltic states: Adapting post-communist conditions to post-modern challenges. Studies of the Transition States and Societies, 2(2): 31-44.
53. Van Wissen, L., & Jennissen, R. (2008). A simple method for inferring substitution and generation from gross flows: Asylum seekers in Europe. In J. Raymer, & F. Willekens (ed.), International migration in Europe: Data, models and estimates (pp. 235-251). doi: https://doi.org/10.1002/9780470985557.ch11

54. Winder, R. (2010). Bloody foreigners: the story of immigration to Britain. Hachette UK.
55. Worley, M., & Copsey, N. (2016). White Youth: The Far Right, Punk and British Youth Culture, 1977-87. JOMEC Journal, (9), 27-47. doi: http://doi.org/10.18573/j.2016.10041

Anti-imigracija i mladi u Velikoj Britaniji: primjer Skinheadsa

Sažetak

Cilj ovoga rada je prikazati imigracijsku politiku Velike Britanije od kraja Drugog svjetskog rata do danas, a pri tome staviti naglasak na antiimigracijske pokrete koji su nastajali u navedenom periodu. Uzimajući u obzir recentnu situaciju vezanu uz izlazak Velike Britanije iz Europske unije, zanimljivo je promotriti pokrete, formalne i neformalne, koji su kao cilj svog djelovanja postavili protivljenje imigriranju u Britaniju. Također, imajući u vidu kako je jedan od dominirajućih narativa unutar kampanje za izlazak iz Unije predstavljao upravo antiimigracijski stav važno je analizirati koji su sve oblici djelovanja, određenih grupa u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, postavili temelj za postavljanje imigrantskog pitanja u političku arenu. U zasebnom poglavlju dotaknut ćemo se odnosa mladih i antiimigracijskih pokreta kroz prizmu skinheads subkulture kao jednog važnog elementa unutar britanske subkulturne scene. Važno je prikazati poveznicu jedne subkulturne skupine sa institucionalno priznatim političkim strankama, ali jednako tako prikazati i neformalno političko/aktivističko djelovanje mladih okupljenih oko skinheads pokreta.

Ključne riječi: *imigriranje, Velika Britanija, antiimigracijski pokreti, mladi, Brexit*

Darko Gavrilović
Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo Univerziteta u Novom Sadu
chdr.novisad@gmail.com

Lazar Lazić
Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo Univerziteta u Novom Sadu
lazar.lazic@icloud.com

„Novo Vreme“ o prijemu izbjeglica u Srbiji za vrijeme Vlade Milana Aćimovića 1941. godine

Sažetak

U radu će autori prikazati kako je dnevni list „Novo vreme“ pisao o izbjegličkoj krizi u vrijeme Komesarske uprave u Srbiji (Vlada Milana Aćimovića). S obzirom na to da je dnevni list „Novo vreme“ bio jedan od prominentnih vladinih listova i na njegovim je stranicama bilo najviše informacija o izbjegličkoj krizi, namjera nam je primjere iz spomenutih novina iskoristiti kao prikaz koordinirane akcije prijema izbjeglica, kao slike emocionalnih naboja domaćega stanovništva prilikom prijema i u konačnici kao medijsku izgradnju povjerenja i pridobivanja ugleda kod stanovništva okupirane Srbije.

Ključne riječi: *izbjeglice, izbjeglička kriza, domoljublje, propaganda, Srbi*

Uvod

Okupirana Srbija teritorij je nastao prekrajanjem Kraljevine Jugoslavije nakon sloma te države u Travanjskom ratu 1941. godine. Ona se nalazila pod upravom njemačkog vojnog zapovjednika od 1941. do 1944. godine, a njene granice grubo su odgovarale granicama pretkumanovske Srbije. Za to vrijeme njemački okupator je imenovao dvije srpske vlade koje su izvršavale administrativne zadatke. Prva od njih bio je kratkotrajni Savet komesara, uspostavljen do kraja travnja 1941. godine. On je predstavljao osnovni alat okupacijskog režima bez ikakvih ovlasti. Na njegovom se čelu nalazio Milan Aćimović koji je još prije rata slovio za germanofila. Namjera njemačkih vlasti i njihovih suradnika bila je da se okupljanjem predratnih političara u komesarskoj upravi stekne dojam kod širokih slojeva stanovništva kako je stanje u državi normalizirano, da se time stanovništvo pacificira, ali i onemogući potencijalno stvaranje središta otpora oko neke stranke ili pokreta. Zbog toga su u Savet ušli neki

od predstavnika nekadašnjih jugoslavenskih stranaka iz Srbije, osim predvodnika ljevičarskih stranaka.

Krajem srpnja 1941. na okupiranom području izbio je ustanak koji nisu uspjeli ugušiti ni okupator ni njegovi suradnici. Kako bi pokušali suzbiti ustaničke aktivnosti na terenu, Nijemci su osnovali drugu vladu – Vladu narodnog spasa na čelu s Milanom Nedićem koja je zamijenila Komesarsku vladu 29. kolovoza 1941. godine. Za to vrijeme u Srbiji se odvijala velika izbjeglička kriza koja je do početka ljeta 1941. donijela više od 50.000 izbjeglica, najvećim brojem Srba, iz nekadašnjih krajeva Kraljevine Jugoslavije.

„Novo Vreme“ o izbjegličkoj krizi u razdoblju Vlade Milana Aćimovića

U okupiranoj Srbiji dnevne i tjedne novine bile su izuzetno važno sredstvo u izgradnji povjerenja i pridobivanja ugleda okupatora i njihovih suradnika kod domaćega stanovništva. Novine su trebale pomoći ne samo u pridobivanju stanovništva i njegovoj integraciji u nacističku „Novu Europu“ kao svojevrstan vid novog svjetskog poretka, već i, kada je izbio ustanak, u njegovom pacificiranju i distanciranju od ustanika. Da bi cijeli proces što bolje funkcionirao, ukinuta su stara novinska udruženja, a formirano je Srpsko novinarsko udruženje na čijem čelu su se nalazili novinari lojalni novim vlastima kao što su bili predsjednik udruženja Radenko Tomić i počasni predsjednik Jovan Tanović. Nastupajući u tom smislu u Beogradu su od 16. svibnja 1941. počele izlaziti novine „Novo vreme“, dobro organizirane novine za koje su pisali mnogobrojni predratni srpski novinari koji su surađivali s „Politikom“, „Vremenom“ i „Pravdom“. Za vrijeme djelovanja Saveta komesara glavni urednik bio je Predrag Milojević, a za politički dio bio je zadužen Nikola Kapetanović. U srpnju je urednik za politički dio bio Milan Radulović, a u kolovozu glavni urednik je bio dr. Miloš Mladenović, a za politiku Radenko Tomić. Osim „Novog vremena“ u okupiranoj Srbiji izlazile su i druge novine poput dnevnika „Ponedeljak“ i „Obnova“, ali i novine koje su izlazile jednom tjedno, primjerice „Srpski narod“ i „Naša borba“. Treba istaknuti da su glavni ljudi Srpskog novinarskog udruženja Radenko Tomić i Jovan Tanović pisali i uređivali za „Novo vreme“.

Prve dvije stranice ovog lista bile su poglavito ideološki oblikovane. Posvećene su bile veličanju okupatora, okupatorovih saveznika, događajima na bojištima, govorima nacističkih vođa, a tek ponekad su mjesto dobivali istaknuti domaći kolaboracionisti. Djelatnost Saveta komesara prikazivana je afirmativno. Nasuprot njima najveće kritike bile su usmjerene ka komunistima, Jugoslavenskoj vojsci u otadžbini, zatim ka Židovima, masonima i svima onima koji nisu bili spremni podržati novu vlast. Iz „Novog vremena“ saznajemo da su se okupator i Savet nastojali obračunati s

ustanicima u Srbiji. Vidljivi su bili početni apeli da se ustanak smiri, a ustanici predaju uz aboliciju. Međutim, s obzirom na to da pozivi nisu urodili plodom i odnos okupatora prema stanovništvu se promijenio, sve češće se, kao vid osvete za ubijene njemačke vojnike, posezalo za strijeljanjem civila, a što je svoje početke imalo još u drugoj polovici travnja 1941. godine.[1] Nakon niza bezuspješnih pokušaja Saveta da se izbori s gušenjem ustanka u Srbiji, okupator ga je oborio (Gavrilović, 2018). Smjena dviju kolaboracionističkih vlada medijski je prošla mirno, bez optužbi ili obezvrjeđivanja rada, a formiranje Nedićeve vlade privuklo je pažnju „Novog vremena" i prikazano je uz vidni optimizam.

Osim velike pažnje koju je „Novo vreme" poklanjalo izvješćima o događajima na bojištima širom svijeta, kao i govorima nacističkih vođa te naporima Saveta komesara da normaliziraju život u Srbiji, sve veću pažnju je od lipnja počela privlačiti izbjeglička kriza. Na osnovu analize spomenutog dnevnog lista uočljivo je da je slika rješavanja izbjegličkog pitanja, koju je ta kolaboracionistička novina plasirala, bila od samog početka usmjerena na sljedeće aktivnosti: kreiranje emocionalnog naboja kod čitatelja prema izbjeglicama s ciljem razvijanja empatije, domoljublja i podizanja spremnosti da pomognu izbjeglicama; stvaranje dojma u javnosti o detaljno planiranim aktivnostima zapošljavanja izbjeglica koji su bili radno sposobni; zbrinjavanje djece izbjeglica uz puno omogućavanje školovanja kao i zbrinjavanje izbjegle djece koja su ostala bez roditelja; stvaranje imidža Srbije kao zaštitnice svih Srba s posebnim naglaskom na izbjegličku populaciju (Gavrilović, Arsenović, 2020, str. 242). Također, srpska vlada je ulagala velike napore da se izbjeglice smjeste u zemlji koja je i sama bila porušena, a veliki broj njenih radno sposobnih stanovnika odveden je u logore. Konačno, stanovnici Srbije, ma koliko i sami bili pogođeni ratom i glađu, bili su u velikom broju spremni dijeliti ono što su imali s pristiglim izbjeglicama.

Izbjegličko pitanje je dobilo veliku pažnju javnosti već polovicom lipnja 1941. u vrijeme kada se u Srbiji nalazilo, prema pisanju „Novog vremena", oko 40.000 izbjeglica i kada je Savet komesara Milana Aćimovića oformio u Beogradu Centralni odbor za zbrinjavanje izbjeglica i obnovu Smedereva (U Srbiji se nalazi oko 40.000 izbeglica iz svih krajeva Jugoslavije, 1941.). Tog dana afirmativno pišući o naporima Saveta radi rješavanja izbjegličkog pitanja, „Novo vreme" je objavilo intervju s komesarom Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja dr. Stevanom Z. Ivanićem koji je istaknuo kako će pitanje izbjeglica biti najbrže riješeno tako da svakom izbje-

[1] Prva strijeljanja civila dogodila su se u Zrenjaninu 17. i 20. travnja 1941. godine zbog pljačke, posjeda oružja i zločina protiv Folksdojčera. Više o tome vidi u Zbornik dokumenta i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Beograd 1973, XII-1, str. 41, 62, 63. Kao i kod Grupa autora, Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941-1944, priredio Aleksandar STOJANOVIĆ, Beograd 2015, 51.

glici bude nađen posao u Beogradu ili u unutrašnjosti. U intervjuu komesar je tvrdio da se u to vrijeme u Srbiji nalazilo oko 40.000 izbjeglica iz svih krajeva Jugoslavije. Izbjeglice su od početka lipnja u Beogradu bile privremeno smještane u logoru kod Topovskih šupa i ljudi su bili smještani u barakama. Do dana izjave, u logoru kod Topovskih šupa bilo je smješteno oko 1200 osoba, „ali se u Beogradu nalazi i priličan broj osoba koje su došle iz pojedinih pokrajina, iz Bačke, Južne Srbije, Bosne i Srema, a izvestan broj i iz Hrvatske." Po njegovim riječima zbrinjavanje izbjeglica bilo je podijeljeno u tri etape. Ivanić je tvrdio kako je organizacija prijema i zbrinjavanja izbjeglica dobro zamišljena i planirana. O tome on kaže: „1) Da se prime i smeste naročito deca i nejač. 2) Da se ljudima, sposobnim za rad, pruži makar kakav posao bez obzira na to šta su ini do sada radili kako bi se jedan deo tereta skinuo sa države... 3) Da im se potraži stalan posao i boravište...S obzirom da se mnogi ljudi nalaze u zarobljeništvu, u našoj zemlji ima rada. Ako oni prihvate taj posao i budu uspeli preko leta da uštede izvesnu sumu, pred jesen bi im se našlo stalno boravište i stalno zaposlenje. Tada bi im taj novac, odnosno ta ušteda odlično poslužila za smeštaj i da se preko zime prehrane. Dok se oni opet budu nalazili izvan Beograda, mi ćemo se postarati o njihovoj deci i ženama, koje ne mogu da rade. Decu ćemo poslati u letovališta ili u takozvane dečije kolonije po selima, gde bismo ih dali seljačkim porodicama na prehranu... Mi smo već po selima smestili oko 300 porodica... ima ih koji ne shvataju svoj položaj i neće da prime poslove koji im se ponude. Teškoće zatim dolaze i otuda što mnoge izbjeglice, čim pređu našu granicu i uđu u Srbiju, rasture se po zemlji... tako mi nemamo tačnu evdinciju o izbjeglicama... Deca i mladež od 14 godina naviše trebali bi da budu upućena na razne zanate i trgovine, tako da se spremaju za rad, a učenici srednjih škola i univerziteta u škole. Školska omladina bi trebala... da nastavi svoju školu" (Izjava komesara Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, 1941.).

Budući da je u to vrijeme broj izbjeglica dinamično rastao, već dan nakon ovog intervjua uslijedio je demanti pa je tako broj izbjeglica prepravljen na 50.000, a isti članak donio je vijest da je Savet 18. lipnja formirao Propagandni odbor koji se treba baviti pitanjem izbjeglica. Od tada, teme članaka u „Novom vremenu" koje su poglavito pisali o svakodnevnom životu u susjednim državama, a samim tim i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, te koji su uključivali i izvješća sa sportskih borilišta, postupno su ustupali mjesto sve češćim naslovima o izbjegličkoj krizi u Srbiji.[2] Da bi Propagandni

[2] Uočljivo je da do polovice lipnja vijesti vezane za NDH dobivaju veći prostor od teme izbjeglica. Primjerice, veća pažnja je bila posvećena vanjskim političkim aktivnostima NDH pa čak i nogometu. Veći prostor je zauzela vijest kako se splitski Hajduk zove Spalato i kako će igrati talijansku ligu kao i da je Konkordija nadmoćno osvojila Hrvatski kup pobijedivši Građanski 2:0. „Konkordija je nadmoćno osvojila Hrvatski kup tukavši Građanski sa 2:0", Novo vreme, br. 27, 13. juni 1941.,

odbor funkcionirao što dinamičnije, njegovim članovima su postali ljudi koji su već bili upoznati sa značajem formiranja medijske mobilizacije stanovništva, poput Dragog Jovanovića, koji je bio predsjednik Beogradske opštine i upravnika grada Beograda, Dragomira Stojadinovića i Velibora Jonića, koji će dobiti mjesto ministra prosvete i vera u vladi Milana Nedića, što je po sastavu članova značilo da će se izgradnji nove medijske slike Srbije pridavati značajna pažnja (Ovih dana biće upućen apel, 1941.). „Novo vreme" je odmah krenulo s aktivnostima koje su imale cilj da domoljublje Saveta prikazuju kroz napore istog da održi mir u Srbiji i kroz njegov rad na prijemu i zbrinjavanju izbjeglica. Želeći prikazati okupatora u što pozitivnijem svjetlu novine su donosile kraća izvješća o dobrotvornim akcijama koje je poduzimao okupator u cilju prikupljanja pomoći za izbjeglice. S druge strane, potencirana su novinska izvješća prepuna emocija o prihvatu izbjeglica, o spremnosti na odricanja i želji za pomoći drugome koje su pokazivali stanovnici Srbije. Treba imati na umu da ma koliko novine plasirale takve vijesti kao vid političke propagande, iz novinskih stupaca se moglo pročitati kako je prihvat izbjeglica tekao s entuzijazmom i uz dosta napora i odricanja domaćeg stanovništva.

U tom smislu možemo uočiti nekoliko tipova članaka vezanih za izbjegličku krizu: članci koji alarmiraju javnost na povećanje izbjegličke krize, članci u kojima se prikazuju napori djece i siromašnih da pomognu izbjeglicama, članci koji donose vijesti o tome kako se igraju predstave, održavaju koncerti i sportski događaji u dobrotvorne svrhe za pomoć izbjeglicama, intervjui državnih dužnosnika i napori Vlade iz kojih izbija optimizam i briga u vezi zbrinjavanja izbjeglica. U tom smislu jedan od prvih članaka koji je nastojao uzbuniti javnost i probuditi svijest o povećanju izbjegličke krize je onaj u kojem je, na drugoj strani „Novog vremena", na osnovu govora Dragog Jovanovića, predsjednika Beogradske opštine i upravnika grada Beograda, iznijeto predviđanje kako se „mora računati da će broj izbeglica svakim danom biti sve veći, i da će uskoro dostići dosta veliku cifru" (Osnovan je Centralni odbor za zbrinjavanje izbeglica i obnovu Smedereva, 1941.). Napori Saveta iz kojih se očituje optimizam i briga za zbrinjavanje izbjeglica nalazili su se često u člancima „Novog vremena" i čitalačkoj publici su na afirmativan način predstavljali mjere koje su imale za cilj što bržu i kvalitetniju integraciju izbjeglica u društvo. U tom smislu prenosili su se potezi Saveta vezani za nužnost što bržeg savladavanja socijalnih problema izbjeglica i to

str. 7. Stupce jednake veličine polovicom lipnja dobiva tekst o promjeni riječi hrvatske himne. U spomenutom tekstu „dr. Pavelić je izjavio da sada u himnu moraju biti pomenuti Dunav, Drina i Jadran." Tako je prilikom novouspostavljenih svečanosti za praznik Svetog Antuna Padovanskog a koja je prvenstveno bila usmerena na proslavu imena, lika i dela Ante Pavelića zapevana u više mesta „himna sa tekstom namenjenim u ovom smislu." „Novi tekst hrvatske himne", Novo vreme, br. 29, 15. jun 1941., str. 2.

u smislu da „sve izbjeglice iz okupiranih krajeva koje dolaze ili se već nalaze u Beogradu, imaju se odmah javiti Javnoj berzi rada (Štrosmajerova br. 9) radi registrovanja, uposlenja i smeštaja“ (Obaveštenje izbeglicama, 1941.). Napori Saveta bili su ulagani i u što brži upis djece izbjeglica u škole pa su i te mjere na afirmativan način prenošene uz tvrdnje kako „svi učenici srednjih škola, koji su izbegli sa teritorije van Srbije, a nisu se do danas prijavili ni jednoj školi, neka se odmah prijave najbližoj gimnaziji, odnosno građanskoj školi. Direktori dotičnih škola daće im sva potrebna uputstva za prijem u školu“ (Pažnja učenicima srednjih škola – izbeglicama, 1941.). Briga o izbjeglicama nastavljena je i tokom srpnja 1941. godine. Obimniji tekst s intervjuom komesara za izbjeglice Andre Popovića uslijedio je tek krajem srpnja. Iz njega su uočljive planske namjere za smještaj izbjeglica, kako prema nacionalnosti tako i prema struci, a u njemu je između ostalog istaknuto da „ne dolaze samo izbeglice iz Hrvatske, već i iz predela koje su okupirale mađarske, italijanske i bugarske vlasti. Svi oni stiču se u Srbiju. Za dolazak izbeglica iz Hrvatske predviđena je kvota od 175.000 ljudi. U ovaj broj uračunato je i 10.000 Slovenaca. Dolazak izbeglica iz Hrvatske trebalo je da bude organizovan. Vozovi sa transportom Slovenaca dolazili su po predviđenom planu, i njihovi transporti su završeni. Oni su većim delom razmešteni po sredinama Zapadne Srbije, jer se vodilo računa o tome da mesta gde će Slovenci biti namešteni odgovaraju predelima Slovenije... kako bi tu bili i inicijatori kulturno-privrednog poboljšanja tih krajeva. Razmještaj Srba predviđen je da se izvrši u onim krajevima zemlje gde je to mogućno s obzirom na same prilike ili javne radove koji će se preduzeti, ukoliko već nisu počeli. U svakom slučaju predviđeno je da se raspored izvrši po celoj zemlji, sa manjim i većim grupisanjem... Sve izbeglice koje dolaze iz Hrvatske došle su bez sredstava...“ Također, Komesarijat je planirao brži smještaj izbeglica koje su došle sa sela i njihovo priključenje poljskim radovima koji su bili u tijeku. Zanatlije su također lakše smještene. Međutim, „najteže će biti sa intelektualcima. Oni se moraju snaći i tražiti posla u javnim radovima, koji se sada organizuju. Obim javnih radova je veliki, tako da se može očekivati da će tu veliki broj izbeglica naći zaposlenje“ (Posao Komesarijata za izbeglice postavljen je na plansku osnovu, 1941.). Zbog izbjegličke krize bila je početkom kolovoza 1941. organizirana konferencija o izbjeglicama na kojoj je Andra Popović iznio daljnje planove Saveta u vezi s izbjegličkom krizom. Tom prigodom on je rekao: „Talasi izbeglica zapljuskuju Srbiju. Izbeglice dolaze sa sviju strana... I baš zato mi smo u nemogućnosti da ih organizovano prihvatimo... Predviđeni plan javnih radova od jednu milijardu dinara, pružiće široku mogućnost zaposlenja velikom broju izbeglica. S druge strane, potrebno je da privatna inicijativa, bez ikakvog razmišljanja, brzo i efikasno, stavi svoje snage u službu našeg velikog i svetog zadatka.“ Na konferenciji su izneseni prijedlozi da se izbjeglice što masovnije zapošljavaju na poslovima u šumama i rudnicima (D. Vuč, Kako da se najlakše i najbrže uposle sve izbeglice u Srbiji, 1941.) pa se i tako pokušalo doći do konkretnih rješenja vezanih za izbjegličku krizu.

Međutim, osim konkretnih akcija koje su podrazumijevale državna izdvajanja, smještaje i zapošljavanja, bilo je članaka u kojima se potencirao emocionalni naboj. Prvi članak koji je donio snažan emotivni naboj izašao je 21. lipnja 1941. i to na naslovnoj strani potiskujući vijesti sa svjetskih ratišta. U tekstu se s dosta emocija pisalo o izbjeglicama kao velikom broju srpske „jednokrvne braće“ koji su primorani da traže „utočište u krilu naše zajedničke majke Srbije... Srbi, Zahvalni na potpori koju nam u tim našim nedaćama pružaju pretstavnici Velikog Nemačkog Rajha, mi želimo, da pred njima i pred licem celog sveta pokažemo našu životnu snagu, našu nepokolebljivu veru u nas same i u našu narodnu i nacionalnu svest...“ (Apel Centralnog odbora za zbrinjavanje Srba – izbeglica i obnovu Smedereva, 1941.) Da bi se zadržao emocionalni naboj, ovaj poziv je ponovljen 24. lipnja 1941., ali na petoj strani „Novog vremena“.

Inače, odluka Centralnog saveta je bila da se prilozi za izbjeglice skupljaju u cijeloj Srbiji i po ulicama gradova i varoši što je nailazilo na veliki i pozitivan odjek kod domaćeg stanovništva. Kako bi se prikupljanje pomoći što prije omasovilo, ali i kako bi se simbolično obilježio Vidovdan, donesena je odluka da se pomoć skuplja od 28. lipnja, ali da se produži i na 29. lipanj 1941. godine i na ulicama i putem kasica (Uputstva za skupljanje dobrovoljnih priloga u korist Srba izbeglica i obnove Smedereva, 1941.). U skupljanju pomoći počeli su se uključivati orkestri i kazališta. Tako je primijećeno da se odmah priključio i veliki radio orkestar pod dirigentskom palicom Osvalda Buholca koji je u Kolarčevoj zadužbini održao koncert čija sredstva su išla za pomoć izbjeglicama (Nedeljni kocert u korist izbeglica i obnovu Smedereva, 1941.).

„Novo vreme“ je promicalo i pomoć koju su davali pojedinci posebice inzistirajući na pomoći onih koji su skromnijih platežnih mogućnosti, a sve u cilju kako bi se probudila u narodu što veća empatija i da se što veći broj stanovnika uključi u akciju pomoći izbjeglicama. Primjerice, početak prikupljanja pomoći prošao je s velikim zanimanjem u „Novom vremenu“. Vrlo emotivan tekst izašao je 26. lipnja i u njemu se pohvalno pisalo o prikupljanju pomoći kako o većim tako i o manjim iznosima gdje je navedeno da je „mnogo interesantniji slučaj beogradskog štampara g. Dušana Tatića koji je prilikom davanja svoje novčane pomoći izjavio „Ja sam sitan zanatlija. Pre neki dan prodao sam nekakvu hartiju, koja je mogla da izgori i evo polovinu novca dajem u dobrotvorne svrhe.“ U tekstu se dalje kaže kako „nema sumnje da će se slični, i još lepši, primeri ponoviti. Srbin zna šta je nevolja, jer je bio mnogo puta u njoj. On ume obilno da pomogne ako je u pitanju jedna narodna potreba... Tako će postupiti, nema sumnje, i svi ostali dobri Srbi iz zemlje“ (Juče je počela velika akcija na prikupljanju priloga za Srbe – izbeglice i za obnovu Smedereva“, 1941.).

Tekstovi prepuni emocija, iz kojih se mogla čitati tragičnost izbjegličke krize, pisani su do kraja lipnja pa i početkom srpnja 1941. godine. U njima su glavne uloge sve više dobivali siromašni Srbi koji su nesebično davali pomoć izbjeglicama. Tako

izdvajamo primjer grupe savskih ribara. Izjavu je dao „obalski radnik Dragi Cvetković, bedan, sav pocepan. 'Mi, siromašni na Savi, sakupili smo, evo, ovih hiljadu dinara za našu braću izbeglice, ali – rekao je suznih očiju, vadeći pocepani novčanik, – primite, molim vas, i od mene ekstra sto dinara. Znam šta je muka, pa dajem sve što imam. Zaradiću ja opet...'“ (Svi rado daju za izbeglice, 1941.).

Osim što je „Novo vreme“ donosilo tekstove koji su opisivali ljudske tragedije, ali i empatiju vezanu za izbjegličku krizu, ono je u cilju jačanja domoljublja stvaralo kod naroda uvjerenje u nacionalni kurs Saveta, u njegovu brigu za čitav narod, ali i podizalo optimizam kroz jačanje solidarnosti. Savet je donio i odluku da Vidovdan i dan poslije budu proglašeni Danima nacionalne sigurnosti i discipline. O tome svjedoči tekst na prvoj strani „Novog vremena“ od 28. lipnja 1941. U njemu između ostalog piše da „svaki treba da ubaci jedan novčić u kasicu, koju će držati čovek sa srpskom trobojkom oko ruke. To Srbin Srbinu treba da pomogne!“ U tekstu se spominje da je Komesar Ministarstva unutrašnjih dela Milan Aćimović jučer održao govor na beogradskom radiju i između ostalog je rekao „Mi ne smemo dozvoliti da iko bude gladan. Niko ne sme ostati bez krova. Ni jedna suze ne sme ostati neutrta pravom bratskom i sestrinskom rukom... Neka dani 28. i 29. juna budu veliki dani reda i nacionalne discipline. Posvetimo te dane samo našoj nastradaloj braći i time ćemo se najbolje odužiti našem narodu. Neka to bude i naša molitva i naša voštanica onim pokolenjima, koja su za nas živela i umirala. Srbi i Srpkinje: Samo sloboda Srbina spasava!“ (Dani nacionalne solidarnosti i discipline, 1941.). U istom broju tiskan je i emotivan tekst razgovora tri djevojčice pred izlogom slastičarnice:

„- Zar danas nećemo jesti kolače i sladoled?

- Zar si zaboravila da ćemo naš ušteđeni novac dati izbeglicama?“

I najmlađi su priložili svoj obol i dodali ga sumi koju su roditelji dali skupljačima priloga.“ Dalje, u istom tekstu se navodi razgovor dviju skromno obučenih starica u tramvaju: „Ja nisam imala para, pa sam prodala odela moga pokojnog Svete. Dala sam sve za izbeglice.“ (Prikupljanje priloga za izbeglice i obnovu Smedereva, 1941.). Samo dva dana kasnije u tekstu o izbjeglicama dolazi još jedno emotivno kazivanje u kojem se tvrdi da je ljudima koji skupljaju pomoć za izbjeglice po ulicama prišao „jedan čovek na štakama: - Za Srbe – izbeglice? Primite molim vas pet dinara. Ja nisam u stanju da zaradim!...“ (U toku jučerašnjeg dana Odbor je primio još nekoliko priloga od preko 100.000 dinara, 1941.). Slučaj Slavka Rešića, vlasnika kavane, dolazi na novinske stupce prvog dana srpnja i za njega se ističe da je „takođe lep. On je, takoreći, do juče bio kelner. Siromah je. - Molim vas da mi pošaljete jedno izbegličko dete. Čuvaću ga i negovati dok ne stane na svoje noge...“ (Lj. S., „Ceo dan je prebrojavan novac koji je sakupljan na beogradskim ulicama“, 1941.). Na istoj strani slijedi kraće izvešće o održavanju dobrotvornog kocerta kojim su se skupljala sredstava za

izbjeglice, a na sljedećoj stranici spominje se i nogometna utakmica dvaju lokalnih rivalskih klubova od čije je prodaje ulaznica sakupljan novac za izbjeglice. Sljedećeg dana na stranicama je bila vijest kako će Narodno pozorište igrati „Travijatu“ i da će novac biti uplaćen izbjeglicama (Narodno pozorište za Srbe izbeglice, 1941.), kao i da se toj akciji pridružio cirkus „Amar“ i da je odlučio novac prikupljen od predstave predati za pomoć izbjeglicama.

Osim dobrotvornih akcija bila je uočljiva i aktivnost komesara za naseljenike i izbeglice Andre Popovića. U izvještaju o njegovom posjetu Šapcu potvrđeno je da je samo u Bogatiću smješteno 5150 izbjeglica i da „treba ovim povodom istaći da je prijem slovenačkih i srpskih izbeglica u svim srezovima bio zaista srdačan i bratski, a na Umci je doček bio lep i dirljiv da je izazvao uzbuđenje i suze...“ (Komesar g. Andra Popović obišao srezove u kojima je okupljeno najviše izbeglica, 1941.). Tijekom srpnja 1941. u vezi izbjegličke krize u Srbiji oglasio se i predsjednik srpske vlade Milan Aćimović koji je osim izraženog zadovoljstva zbog prikupljene pomoći za izbjeglice, upozorio: „Mali je broj ljudi i ustanova, koji nisu shvatili opseg i značaj ove akcije kao i to da su za zbrinjavanje izbeglica potrebna ogromna materijalna sredstva. Njima će biti skrenuta pažnja da izvrše svoju dužnost!“ Osim njega isti članak prenio je i prijedlog Dragog Jovanovića da svi članovi Centralnog odbora daju za izbjeglice jednomjesečno primanje. Uz sve to on je spomenuo da „nemačke vlasti sa svoje strane, čine sve da uspeh bude potpun. Naročito je u ovom pogledu predusretljiv feldkomandant. Tako će i iduće nedelje biti priređen koncert orkestra Radio stanice. Pored toga Savez pevačkih društava priprema, u korist izbeglica, jedan... koncert“ (U korist izbeglica i za obnovu Smedereva biće oporezovani posetioci javnih lokala i uveden iseljenički dinar, 1941.).

Inače, u Srbiju je, kako prenosi „Novo vreme“ do 10. srpnja stiglo 80.000 izbjeglica. Ovaj tekst je pratio poklič: „Srbine! Ne zaboravi tvoju braću izbeglice! Priloži za njih što više možeš! Srpkinjo, izbegle majke i decu treba obilno pomoći. Izvrši svoju dužnost i kao majka i kao sestra!“ (Lj. S., U Srbiju je do sada stiglo 80.000 izbeglica, 1941.). Slična upozorenja i pozivi mjestimice su bili tiskani na prvoj stranici spomenutih novina kroz cijeli srpanj i kolovoz 1941. godine.

Treba napomenuti da je nakon sakupljačke akcije od 28. i 29. lipnja 1941. intenzitet novinskih tekstova o izbjeglicama smanjen. Zbog borbi na Istočnom frontu koje dobivaju gotovo obavezno prve dvije stranice, a potom i borbe protiv zapadnih saveznika, teme vezane za izbjeglice potisnute su na četvrtu i petu stranicu. Uočljivo je da se tekstovi o izbjeglicama nalaze na manjim stupcima i da se uglavnom piše o novčanim davanjima.

Prvi politički tekst koji je napisan s dosta emotivnog naboja a da se nalazi na prvoj strani novina izašao je tek 20. srpnja 1941. godine. U njemu se spominju Srbi u

NDH, progoni i masovna stradanja, a autor je bio vođa „Zbora“ Dimitrije Ljotić. Ovo je prvi novinski tekst u kolaboracionističkom tisku javne osude NDH zbog progona i stradanja Srba. Treba napomenuti da do ranijih osuda nije dolazilo. Između ostalog Ljotić je u članku napisao: „Zar niste čuli šta se dešava preko Drine? Zar ne znate zaista za stvari koje izgledaju neverovatne kad Vam hiljade izbeglih svedoka ne bi to posvedočili? Zar niste čuli stvari koje ni jedno srce ne mogu ostaviti mirnim i ni jedne oči suvim? I na drugim mestima pati naš narod, ali preko Drine i Save su patnje bez mere... Zar niste čuli da tamošnji govore o Evropi i njenoj kulturi koja izgleda, po njima, prestaje na Drini i Savi. Na ove reči ne treba da odgovaramo mi. Mesto nas o toj kulturi govore događaji od meseca aprila na ovamo...“ (Dimitrije Ljotić, Od nas zavisi da li će srpskom narodu biti svetlije ili crnje, 1941.)

I u kolovozu su nastavljene dobrotvorne akcije koje su priređivale kazališne družine i kazališta glede prikupljanja pomoći za izbjeglice. Tako je zabilježeno kako je književnik Ariton Mihailović osnovao u Beogradu Omladinsko pozorište koje je igralo predstave u korist izbjeglica (D. V., „Dečije pozorište koje ima velike planove“, 1941.). I izbjeglice su osnovale svoje kazalište. Ono je nastalo na temeljima „Marićevog“ kazališta (kazalište glumca Radivoja Marića) koje je svoje predstave davalo u Hrvatskoj i Bosni još prije rata. Budući da je među izbjeglicama bilo i glumaca jedan dio njih se pridružio spomenutom kazalištu koje je ponijelo naziv „Izbegličko pozorište“ i koje je svoje predstave davalo širom Srbije, a na repertoaru su se našle ponajviše komedije (M. Mar, Izbegličko pozorište u subotu priređuje svoju prvu pretstavu u korist Srba – izbeglica, 1941.).

Od drugoga dana kolovoza na prvoj stranici novina izlazila su kratka upozorenja čitateljima u kojima je naglašavano kako treba pomoći izbjeglicama. Vrlo emotivan članak o djeci izbjeglicama tiskan je krajem kolovoza 1941. godine. U njemu su prikazani napori Crvenog križa, ali i s dosta emocija je pisano o djeci izbjeglicama koja su „došla u Beograd u bednom stanju: skoro svi bosonogi, blatnjavi, u iscepanim haljinicama i sa licem koje priča tužnu istoriju detinjstva. Ovu decu je od roditelja prihvatio Komesarijat za izbeglice i odmah ih uputio Crvenom krstu na dalje staranje. Roditelji ove napuštene dece su skoro svi siromašni, i nalaze se sada u teškom položaju...“ (Mar M., Dečja izbeglička kolonija letuje na Banovom Brdu u Beogradu, 1941.) Da bi se zdravstveno stanje djece popravilo, tijekom ljeta je bio organiziran njihov prijem u odmaralište na Banovom brdu u zgradi Državne narodne škole „Matija Ban“. Prvo šire priopćenje političara, nakon teksta Dimitrija Ljotića, i ujedno tek drugi tekst u „Novom vremenu“ koji je na emotivan način govorio konkretnije o Srbima izbjeglicama iz NDH, predstavlja intervju s Androm Popovićem krajem kolovoza 1941. godine. U njemu je Popović istaknuo da već mjesecima iz NDH stiže veliki broj Srba i da oni to rade zato što „moraju da napuštaju svoja pradedovska ognjišta, koja su osnovali njihovi pradedovi pred više vekova. Preko dva miliona Srba na području

Nezavisne Države Hrvatske su tamošnji autohtoni element“ i da zbog toga on smatra potpuno pogrešnim i lažnim izjave hrvatske strane da se iz Hrvatske i dalje iseljavaju povratnici, odnosno oni Srbi poreklom iz Srbije koji su za vreme Kraljevine Jugoslavije se naselili u Hrvatsku. Po njemu, povratnika „uopšte više nema... Ovih poslednjih Srba zatekao se bio u početku rata minimalan broj od samo nekoliko hiljada na teritoriji Hrvatske i oni su se vratili u Srbiju odmah prvih dana posle 6. aprila ove godine...“ (Popović A., Izgnanici i izbeglice a ne povratnici!, 1941.) Ujedno ovo je bio i posljednji tekst u „Novom vremenu“ u kojem je pisano o izbjeglicama prije nego što je formirana nova vlada – Vlada Milana Nedića.

Naime, broj „Novog vremena“ od 30. kolovoza samo je donio na prvoj stranici vijest o formiranju Vlade Milana Nedića koje je izvršeno dan ranije i to kako se navodi „na molbu ministra-komesara g. Aćimovića“ na osnovu koje je Vojni zapovjednik u Srbiji dao mandat generalu Nediću za sastav srpske vlade. Ustvari, radilo se o potrebi pronalaženja takve političke ličnosti koja će kao vojnik i kao predratni političar uliti dovoljno povjerenja srpskom narodu i imati dovoljno znanja i volje s okupatorom razbiti ustanak (Obrazovana je nova srpska vlada, 1941.). Nedić je trebao kod šireg stanovništva probuditi takvo domoljublje koje će osim osjećaja ponosa i ljubavi prema svome narodu podrazumijevati suradnju s okupatorom u cilju popravljanja položaja Srba i Srbije, a nikako podržavati ustaničke aktivnosti. Na kraju se može zaključiti na osnovu tekstova „Novog vremena“ kako su napori Saveta, a kasnije i Nedićeve Vlade za zbrinjavanje izbjeglica davali ploda, jer je u Srbiji smješteno, prema različitim izvorima, između 240.000 i 400.000 izbjeglica (Milošević, 1981, 278-280). Za vrijeme njihovog zbrinjavanja uočljiva je bila i medijska akcija koja se pohvalno odnosila prema radu Saveta i Nedićeve vlade, i da uz poticanje empatije i buđenje etničke kohezije jača srpski nacionalni duh.

Literatura

1. Apel Centralnog odbora za zbrinjavanje Srba – izbjeglica i obnovu Smedereva, (1941., 21. lipnja), *Novo vreme*, str. 1.
2. Dani nacionalne solidarnosti i discipline, (1941., 28. lipnja), *Novo vreme*, str. 1.
3. D. V, Dečije pozorište koje ima velike planove, (1941., 1. kolovoz), *Novo Vreme*, str. 5.
4. Gavrilović, D (2018). *Mit o neprijatelju, antisemitizam Dimitrija Ljotića*, Beograd: Službeni glasnik.
5. Gavrilović, D., Arsenović, D., (2020). *Izbjeglice u propagandi Vlade narodnog spasa u Srbiji 1941. – 1942. godine*, Zbornik radova s Međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
6. Izjava komesara Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, (1941., 18. lipnja), *Novo vreme*, str. 2.
7. Juče je počela velika akcija na prikupljanju priloga za Srbe – izbjeglice i za obnovu Smedereva, (1941., 26. lipnja), *Novo vreme*, str. 3.
8. Komesar g. Andra Popović obišao srezove u kojima je okupljeno najviše izbjeglica, (1941., 2. srpnja), *Novo vreme*, str. 4.
9. Konkordija je nadmoćno osvojila Hrvatski kup tukavši Građanski sa 2:0, (1941., 13. juni), *Novo vreme*, str. 7.
10. Krstić, M. (1973). *Zbornik dokumenta i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Beograd: Vojnoistorijski institut
11. Lj. S. (1941., 18. lipnja). U Srbiji se nalazi oko 40.000 izbjeglica iz svih krajeva Jugoslavije. *Novo vreme*, str. 2.
12. Lj. S. (1941., 19. lipnja). U Beogradu je osnovan Centralni odbor za zbrinjavanje izbjeglica i obnovu Smedereva. *Novo vreme*, str. 3.
13. Lj. S., (1941., 19. lipnja). Osnovan je Centralni odbor za zbrinjavanje izbjeglica i obnovu Smedereva, *Novo vreme*, str. 3.
14. Lj. S., (1941., 1. srpnja). Ceo dan je prebrojavan novac koji je sakupljan na beogradskim ulicama, *Novo vreme*, str. 3.
15. Lj. S., (1941., 10. srpnja). U Srbiju je do sada stiglo 80.000 izbjeglica, *Novo vreme*, str. 3.
16. Ljotić D., (1941., 20. srpnja). Od nas zavisi da li će srpskom narodu biti svetlije ili crnje, *Novo Vreme*, str. 1.
17. Mar M., (1941., 1. kolovoz). Izbjegličko pozorište u subotu priređuje svoju prvu pretstavu u korist Srba - izbjeglica, *Novo vreme*, str. 5.

18. Mar M., (1941., 24. kolovoz). Dečja izbjeglička kolonija letuje na Banovom Brdu u Beogradu, *Novo vreme*, str. 5.
19. Milošević, D. S. (1981). *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.
20. Narodno pozorište za Srbe izbjeglice, (1941., 2. srpnja), *Novo vreme*, str. 4.
21. Nedeljni kocerat u korist izbjeglica i obnovu Smedereva, (1941., 21. lipnja) *Novo vreme*, str. 4.
22. Novi tekst Hrvatske himne, (1941., 15. lipnja) *Novo vreme*, str. 2.
23. Obaveštenje izbjeglicama, (1941., 12. lipnja), *Novo vreme*, str. 3.
24. Obrazovana je nova srpska vlada, (1941., 30. kolovoz), *Novo vreme*, str. 1, 2.
25. Ovih dana biće upućen apel srpskom narodu za pomaganje izbjeglicama, (1941., 20. lipnja), *Novo vreme*, str. 2.
26. Pažnja učenicima srednjih škola – izbjeglicama, (iz Kabineta Komesara Ministarstva prosvete), (1941., 7. lipnja), *Novo vreme*, str. 3.
27. Popović A., (1941., 28. kolovoz). Izgnanici i izbjeglice a ne povratnici! *Novo vreme*, str. 1.
28. Posao Komesarijata za zbeglice postavljen je na plansku osnovu, (1941., 24. srpnja), *Novo vreme*, str. 3.
29. Prikupljanje priloga za izbjeglice i obnovu Smedereva, (1941., 28. lipnja), *Novo vreme*, str. 3.
30. Stojanović, A. (Pr.). (2015). Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941-1944. Beograd: „Filip Višnjić".
31. Svi rado daju za izbjeglice, (1941., 27. lipnja), *Novo vreme*, str. 3.
32. U korist izbjeglica i za obnovu Smedereva biće oporezovani posetioci javnih lokala i uveden iseljenički dinar, (1941., 3. srpnja), *Novo vreme*, str. 5.
33. U toku jučerašnjeg dana „Odbor je primio još nekoliko priloga od preko 100.000 dinara", (1941., 30. lipnja), *Novo vreme*, str. 3.
34. Uputstva za skupljanje dobrovoljnih priloga u korist Srba izbjeglica i obnove Smedereva, (1941., 21. lipnja), *Novo vreme*, str. 2.
35. Vuč D., (1941., 8. kolovoz). Kako da se najlakše i najbrže uposle sve izbjeglice u Srbiji, *Novo vreme*, str. 3.

"Novo Vreme" on the reception of refugees in Serbia during the Commissioner Government of Milan Acimovic in 1941.

Abstract

The intention of the authors is to present the media and other public activities of the Commissioner Government in Serbia (Government of Milan Acimovic) in corelation with occasion of the arrival of between 240.000 and 400.000 refugees from surrounding countries, their acceptance same as with the strengthening of Serbian patriotic feelings. Since the daily news "Novo Vreme" was one of the most prominent government newspapers and had informations about the refugee crisis on its pages, we intend to use the examples from the mentioned newspapers as a presentation of well – organized reception of refugees same as well-coordinated media activities of collaborators and occupiers.

Keywords: *refugees, refugee crisis, patriotism, propaganda, Serbs*

Darko Marinac
Neovisni istraživač
damarina@inet.hr

Komunikacija u vrijeme kriza
na primjeru pandemije/epidemije COVID-19 i potresa u Zagrebu i Sisačko-moslavačkoj županiji

„Važnije je obavještavanje naroda od zakona“
dr. Andrija Štampar

Sažetak

Ljudska zajednica može ovisiti o kakvoći komunikacije kojoj je cilj nadilaženje svjetskih, regionalnih ili državnih kriza, kao što je zdravstvena kriza pandemije na svjetskoj i epidemije na državnoj razini. Komunikacije u vremenima kriza raznih oblika određene su opsegom i intenzitetom krize, informacijskim i komunikacijskim okruženjem i društvenim prilikama tj. političkom sustavom, ali i socijalizacijskim dosezima društva. Strateško tj. krizno komuniciranje i organiziranje sposobnosti za komuniciranje važno je u vremenima kriza, od ratnih, zdravstvenih i kod katastrofa od prirodnih do tehnoloških. Svjetska pandemija zaraznom bolesti COVID-19 komparativno pruža analize komunikacije nadnacionalnih i državnih institucija, zdravstvenih i političkih sustava i drugih aktera.

Ova zdravstvena kriza događa se u intenzivnom informacijskom i medijskom okruženju. Osim širenja zaraze imamo i snažno širenje informacija, pa govorimo o prvoj „infodemiji“ u povijesti. Konferencije i priopćenja za medije (novinare) „Nacionalnog stožera civilne zaštite RH“ svojom vjerodostojnošću i sadržajnom pokrivenošću pridonose kvalitetnom informiranju hrvatske javnosti, ispunjavajući komunikacijska očekivanja, od informiranja do promjene ponašanja, uz potrebu očuvanja stručnog i komunikacijskog autoriteta. Upravljanje takvom zdravstvenom krizom je sastavljeno na tri razine: protiv širenja virusa SARS-CoV-2 izbjegavajući prenaprezanje zdravstvenog sustava, protiv panike i lažnih vijesti i negativnih društveno-ekonomskih posljedica pandemije. Problemski triptih bit je funkcionalnog i komunikacijskog izazova, rizika i proturječnosti u nadilaženju složenosti ove krize. Postoje dileme

u javnosti oko pretežućeg javnog zdravstvenog interesa nad nekim slobodama i pravima, kao obliku pozitivnih sloboda i prava, kao pravo na zdravlje.

U Hrvatskoj smo istovremeno imali dvije suprotstavljene krize, epidemiju i potrese u Zagrebu i Sisačko-moslavačkoj županiji gdje je odlukom vlade RH, proglašena katastrofa i ustrojen Stožer civilne zaštite RH za otklanjanje posljedica katastrofe uzrokovane potresom na području Sisačko-moslavačke, Zagrebačke i Karlovačke županije. Na velikom prostoru razornih potresa trebalo je uvezati državne sposobnosti spašavanja, socijalne skrbi i izgradnje porušenih domova i infrastrukture, i usmjeravati brojne samoinicijativno motivirane volontere i skupine iz svih dijelova zemlje. Uređenost i spremnost države, zdravstvenog sustava, sustava zaštite i otklanjanja posljedica katastrofa, pokazatelji su sposobnosti upravljanja krizom, kakvoće i vitalnosti države i društva, što stvara pozitivne slike o zemlji, jačajući unutrašnje zajedništvo i međunarodni ugled i položaj.

Ključne riječi: *krizno komuniciranje, pandemija/epidemija COVID-19, Stožer civilne zaštite RH, infodemia, Stožer za uklanjanje posljedica potresa*

Uvod u komunikaciju u krizama

Ljudska zajednica može ovisiti o kakvoći komunikacije kojoj je cilj nadilaženje svjetskih, regionalnih ili državnih kriza. Komunikacije u vremenima kriza raznih oblika određene su opsegom i intenzitetom krize, informacijskim i komunikacijskim okruženjem i društvenim prilikama, tj. političkom sustavu, ali i socijalizacijskim dosezima društva. Strateško, odnosno krizno komuniciranje i organiziranje sposobnosti za komuniciranje važno je u vremenima kriza – od ratnih, zdravstvenih kriza te prirodnih pa sve do tehnoloških katastrofa.

Za komuniciranje, pa tako i ono u vremenima krize, u cilju nadilaženja krize ili kao potpora odlukama u istom cilju bitna je svijest o osnovnim odrednicama „dobre“ komunikacije. To možemo i definirati kao „Sedam zapovijedi“ dobrog komuniciranja (Leirnet Novosel, 2015, str. 55.):

1. uzimanje u obzir karakteristika primatelja
2. poticanje vrijednosti (značaja) primatelja
3. davanje uloge primatelju
4. pobuđivanje interesa (motivacije) primatelja
5. kreiranje zanimljive, dinamične i uvjerljive komunikacije
6. potreba za „sređenom“ jasnom i jednostavnom komunikacijom
7. umjerenost i izostanak „pritiska“ u komunikaciji.

Ovdje je bitno reći, „komunicirati se mora“ jer nije moguće ne komunicirati, svaki čin je komunikacija.

Krizno komuniciranje možemo nazvati i nametnutim ili iznuđenim podskupom strateškog komuniciranja[1] jer se ono provodi ključnim kanalima, informacijama bitnim za krizu, prilagođenim sadržajima i najdjelotvornijim tehnikama. Krizno komuniciranje je vremenom, mjestom i opsegom nametnuto strateško komuniciranje vezano za nadilaženje određene krize, jer je kao dio strateškog komuniciranja vezana kao potpora za uspjeh djelovanju.

Krizno komuniciranje vezano je i za kratko vrijeme od početka krize. Kako bi se krizu preduhitrilo, ono se mora situacijski planirati i projektirati prije početka krize. Osim planiranja kriznog komuniciranja, ono se uslijed karakteristike izostanka vremena i zbog karakteristike brzih medija poput radija, televizije i interneta treba i uvježbavati za izvjesne krizne situacije kao dio kriznog upravljanja. Upravo zbog toga mogu se davati i preporuke građanima u realnom vremenu i za vrijeme trajanja kriza, a za to je uvjet dvosmjerni simetrični model informiranja. Krizno komuniciranje je planirano, ciljano, pravovremeno, vjerodostojno i svrhovito komuniciranje, a mora odgovoriti na tri osnovna pitanja:

1. Što se dogodilo?
2. Što se poduzima?
3. Što će se poduzeti?

Pri tome naravno treba iskren i suosjećajan.

Situacijska krizna teorija komunikacija razvijena je kako bi komunikatorima za krizno komuniciranje pružila osnove i težišne točke u cilju očuvanja reputacije komunikatora, a time i organizacije koju komunikacijski zastupa. Učinkovitost komunikacijskih strategija, kako su pokazala komunikacijska istraživanja, ovisi o karakteristikama situacije krize. Po tome situacija pomaže odrediti komunikacijski odgovor. Razumijevanjem krizne situacije menadžer krize može izabrati najprikladniji odgovor (Heath, Coombs, 2006, str. 203., prema: Tomić, 2008, str. 111.).

Krizni menedžeri osmišljavaju i koriste strategije u očuvanju ugleda organizacije. Ovdje imamo i jedan učinak povratne sprege u komunikaciji jer komunikator komunikacijski zastupa organizaciju i štiti njenu reputaciju, a ta reputacija daje vjerodostojnost što je umnožavač komunikacijske efikasnosti jer reputacija jest komunikacijski resurs ili njezin uvjet. Ovdje se radi o tome kako opća reputacija[2] jednostavno

[1] Strateško komuniciranje općenito je usklađivanje radnji, riječi i slika za ostvarivanje prethodno definiranih ciljeva i rezultata. Strateško komuniciranje organizacije ili države je usklađeno komuniciranje svim raspoloživim kanalima, smišljenim sadržajima i optimalnim komunikacijskim tehnikama, usuglašeno s djelovanjem kao potpora djelovanju.

mora utjecati na komunikacijsku reputaciju komunikatora, samo je pitanje u kojoj mjeri i u kojim slučajevima više ili je obavezna, a gdje manje. U ovom slučaju jedne prirodne krize određene zaraznom bolesti COVID-19, unatoč njenom značaju, nije bilo većih reputacijskih rizika koji bi se iskazali u obliku komunikacijske reputacije. Ipak, kod dužih kriza, kao što je ova zdravstvena kriza, vremenom raste potencijal reputacijskih rizika koji se mogu preslikati na komunikacijsku reputaciju.

Prema teoriji komunikacije rizika postoji nekoliko varijabli kako ljudi komuniciraju ili prihvaćaju komunikaciju kao: potpora, štete i koristi, tolerancija rizika, neizvjesnost, povjerenje, samointeres i altruističke vrijednosti, spoznajno uključivanje, kontrolu i znanje (Heath, Coombs, 2006, str. 209., prema: Tomić, 2008, str. 115.). Ove činioce koje treba uzeti u obzir određuju uspješnost svake krizne komunikacije, samo je pitanje kakve krize i u kojem obimu, i to tako da komunikacija daje optimum informacija te istražujući komunikacijske sastavnice do prepoznavanja i uzimajući ih u obzir u triptihu krize, rizika i odluka. To znači i kako u oblikovanju komunikacija treba uzeti u obzir različite društvene skupine, naročito one ranjive, a komunikaciju o i prema djeci posebno.

Krizno komuniciranje tijekom pandemija/epidemija

Tijekom svake krize, tako i zdravstvene, postoji više razina, posebno je tako kod kolektivnih zdravstvenih kriza poput pandemije ili epidemije zaraznim bolestima različitih uzročnika. Zdravstvena kriza na svjetskoj razni kao pandemija, a na nacionalnoj kao epidemija COVID-19,[3] osim zdravstvenog ima i informacijski karakter i učinak, ali i općenito društveni – od kulture do gospodarstva. Uslijed racionalne obrane od zarazne bolesti u obliku fizičke distance[4] došlo je do promjena socijalnih kontakata, kao i društvenih aktivnosti, primarno gospodarskih djelatnosti, kao i prometa, obrazovanja, sportskih djelatnosti, održavanje umjetničkih priredbi, druženja obitelji i sl.

---

[2] Pod pojmom reputacije razumije se ugled jedne osobe ili neke organizacije. U suštini reputacije je ukupna vrijednost prosudbi, koje se tijekom vremena stvaraju o osobama, proizvodima, markama ili organizacijama, i time su dio imidža koji izgrađuju osobe, marke, organizacije itd. (Bentele i sur., 2005, str. 604., prema: Tomić, 2008, str. 111.)

[3] Pandemiju COVID-19 proglasio je WHO (svjetska zdravstvena organizacija). Hrvatska je započela s pripremom i provedbom epidemioloških i drugih mjera usmjerenih na suzbijanje širenja epidemije bolesti COVID19 odmah nakon prvog zabilježenog slučaja na području Hrvatske (25. veljače 2020.). Odluku o proglašenju opasnosti od epidemije ministar zdravstva donio je 4. ožujka 2020., a Odluku o proglašenju epidemije bolesti COVID-19 uzrokovane virusom SARS-CoV-2 donio je 11. ožujka 2020. https://vlada.gov.hr › Sjednice › Siječanj38-10.docx (15. 12. 2021)

[4] Koja se često naziva i socijalnom distancom ili zbog toga što ne uzima u obzir kako se zahvaljujući modernim medijima može zadržati veliki dio socijalnog kontakta među ljudima i kada nisu u fizičkom kontaktu ili zbog neadekvatnog prijevoda.

Svijet, Europa i Hrvatska su u širokoj akciji nadilaženja krize zarazne bolesti COVID-19, i to kao prvo epidemiološkim mjerama i cijepljenjem protiv širenja virusa SARS-CoV-2 (kada je došlo cjepivo) te kao drugo upravljanjem krizom, kriznom komunikacijom, protiv posljedičnog širenja panike uslijed izostanka informacija, a kao treće protiv negativnih društveno-ekonomskih posljedica pandemije/epidemije. U ovom ogledu bavit ćemo se primarno s prva dva segmenta krize, kao informacijskom potporom prihvaćanju epidemioloških mjera te pravodobnim informiranjem javnosti u sprečavanju glasina i panike te poticanjem građana na cijepljenje, a trećim samo u onoliko koliko kvalitetna komunikacija može pozitivno djelovati širenjem društvenog optimizma za nadilaženje društveno-ekonomskih posljedica ove zdravstvene krize zaraznom bolesti.

Još je 15. veljače 2020. godine direktor Svjetske zdravstvene organizacije Tedros Adhanom Ghebreyesus na minhenskoj konferenciji o sigurnosti rekao, dok je cijeli svijet mislio kako je pandemija COVID 19 „popularnim“ Corona virusom[5] samo stvar Kine, kako to nije samo stvar borbe protiv epidemije virusom već se borimo s Infodemijom (Infodemic)[6] jer se površne i lažne vijesti šire brže, a možemo reći i razornije od same virusne zaraze i to je opasnost sama po sebi. Tako da od veljače 2020. prema WHO-u imamo prvu Infodemiju u povijesti.[7]

Još u srednjem vijeku u Dubrovačkoj Republici, jer je Dubrovnik bio važan lučki grad te je primao putnike iz svih krajeva svijeta, Veliko vijeće Dubrovačke Republike je 27. srpnja 1377. godine donijelo odluku kojom se prvi put u svijetu uvodi karantena kao mjera zaštite od unošenja i širenja zaraznih bolesti, posebice kuge.[8] Na ovim prostorima imali smo među prvima, ako ne i prvi u svijetu djelovanja protiv smrtonosnih zaraznih bolesti i to aktivnostima koje vjerojatno vrlo široko možemo nazvati

---

[5] Koronavirusi su velika porodica virusa koje nalazimo kod ljudi i životinja. Pod elektronskim mikroskopom ovi virusi imaju oblik krune, zbog čega su nazvani po latinskoj riječi *corona*, što znači ‘kruna’. Neki koronavirusi poznati su od 60-ih godina prošlog stoljeća kao uzročnici bolesti kod ljudi, od obične prehlade do težih upala dišnog sustava. No, od 2003. g. počeli su se pojavljivati novi koronavirusi, koji su sa životinja prešli na ljude te se počeli širiti s čovjeka na čovjeka. Dakle, nakon pojave SARS-a u Kini 2002. g. te MERS-a na Bliskom istoku 2012. g. (koji se još uvijek pojavljuje), sada ponovno imamo novi koronavirus koji se pojavio u Kini. https://www.zzjzdnz.hr/hr/zdravlje/prevencija-zaraznih-bolesti/1369 (15. 11. 2021)

[6] *INFODEMIA – Infodemic = Information+epidemic*

[7] https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/14/fake-news-about-covid-19-can-be-as-dangerous-as-the-virus (14. 3. 2020, 15.3. 2020)

[8] Ova je odluka objavljena u tzv. Zelenoj knjizi (Liber viridis) pod naslovom Veniens de locis pestiferis non intret Ragusium nel districtum (Tko dolazi iz okuženih krajeva, neka ne stupi u Dubrovnik niti na njegovo područje). Zbog udaljenosti, ali i iz strateških razloga, karantena se premješta bliže Dubrovniku. Zbog toga je već 1377. na Pločama izgrađena prva karantena za izolaciju putnika i robe iz istočnih zemalja jer su često vladale epidemije zaraznih bolesti. https://tzdubrovnik.hr/get/znamenitosti/78235/lazareti_najstarija_karantena_na_svijetu.html (14. 11. 2021)

cijepljenjem.[9] Početak hrvatske „vakcinologije“ veže se uz dr. Ferdinanda Hadviga koji je 1791. godine u Jastrebarskom proveo cijepljenje protiv velikih boginja, posve besplatno, što bi mogli nazvati i početkom javnog zdravstva u Hrvatskoj. Hadvigova javno zdravstvena akcija dogodila se pet godina prije nego što je to u Engleskoj izveo Edward Jenner koji se smatra „ocem imunologije“.[10]

Tako ni otac moderne hrvatske infektologije dr. Fran Mihaljević, čije se ime sada često spominje jer u epidemiji COVID-19 često spominjemo infektivnu kliniku nazvanom po njemu, nije memorijski značajnije obilježen u Hrvatskoj. Tako da možemo reći kako na njegovom primjeru možemo javno osvijestiti, kako niti za druge zaslužne medicinske stručnjake i znanstvenike, nemamo dovoljno ambijentalnih poruka u obliku spomenika ili imena ulica, što bi i komunikacijski afirmiralo znanost, a posebno medicinsku. Posebno bi komunikacijski prodorno bilo komunicirati hrvatske infektologe i epidemiologe, jer možemo opravdano vjerovati kako bi jačanjem usmjerenog nacionalnog ponosa, kao i stjecanja znanja o ovim važnim i zaslužnim osobama u nas, utjecalo na još značajniju potporu i odluku za cijepljenje protiv bolesti COVID-19.

Znanost pokazuje kako je COVID-19 najveća epidemija, iako ju je Svjetska zdravstvena organizacija službeno proglasila pandemijom u zadnjih 100 godina, što bi značilo i od španjolske gripe ili groznice, u narodu „španjolice“ iz 1918.[11] Uzročnik gripe

---

[9] Unošenjem tekućine od iscjetka rane iz lakših oblika kravljih boginja na ljude na kožu ili otvorenu ranu kako bi se zaštitili od velikih boginja. Cjepivo tj. vakcina ima korijen riječi od latinskog izraza za kravu – *vacca* te pridjev izveden od ove imenice – *vaccinus*, tj. kravlji, „onaj koji je deriviran od krave“. Već na počecima takvog tretiranja imamo protivnike toga. https://faktograf.hr/2020/06/27/prva-cjepiva-sa-sobom-su-donijela-i-prve-antivaksere-neke-dezinformacije-prezivjele-su-stoljeca-i-cujemo-ih-i-danas/ (27. 6. 2020, 15. 12. 2021.)

[10] U Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, u Protokolu 30/32. Zagrebačke županije iz 1791. godine, nalazimo sljedeće podatke: „Godine Gospodnje 1791., dana 3. kolovoza, u Slobodnom i Velikokraljevskom gradu Zagrebu, pod predsjedanjem časnoga gospodina Adama Škerleca od Lomnice, Skupština je raspravljala i donijela zaključke: Kirurgu jaskanskom Hadvigu, koji je tražio da se objavi da želi u zadnjem tjednu mjeseca kolovoza 1791. godine kod svega puka, koji do tada nije prebolio variolu, besplatno provesti cijepljenje. O tom postupku želi upoznati sve zainteresirane majke. Cjelokupni plan akcije koju kirurg Hardvig želi provesti priložen je zahtjevu. https://www.zzjzpgz.hr/nzl/19/cjepljenja.htm (15. 12. 2021)

Zatim je 1805. dr. Luka Stulli u Dubrovniku cijepio „virusom“ kravljih boginja, protiv velikih boginja, preko dvije i pol tisuće osoba. Tada obavezno cijepljenje u Dalmaciji, koje je uvedeno 1. siječnja 1807. prošlo je 20 000 osoba, te je Dalmacija, poslije kantona Aargau u Švicarskoj bila prva pokrajina koja je zakonski regulirala obvezno cijepljenje stanovništva. Obvezno cijepljenje protiv velikih boginja u Hrvatskoj je uvedeno 1881. godine. Zanimljivo je i kako je posljednje svjetsko žarište velikih boginja u Somaliji iskorijenio cijepljenjem Zagrepčanin dr. Drago Mađarić https://www.vecernji.hr/vijesti/hadvig-je-cijepio-cak-pet-godina-prije-oca-imunologije-1401791 (14. 5. 2020, 15. 12. 2021)

[11] Kako pandemija COVID-19 još nije završila, teško ju je usporediti sa španjolskom gripom i njenim učincima.

bio je virus H1N1, podtip ptičje gripe. Španjolska gripa prvi je put zabilježena u siječnju 1918. Prema povijesnim zabilješkama pandemijska gripa koja se pojavila kao prvi val u ožujku 1918. godine u američkoj saveznoj državi Kansas, u vojnim bazama i gradovima uz vojne baze, proširila se svijetom najznačajnije dolaskom američkih vojnika na europska bojišta u tri pandemijska vala, kao drugi izuzetno smrtonosni val u jesen 1818. i treći kao najintenzivniji u zimu 1919. godine. Brzini širenja pogodovao je i Prvi svjetski rat zbog povećanog protoka ljudi diljem svijeta.[12]

Za razliku od uobičajenih sezonskih epidemija, od ove gripe najviše su obolijevale i umirale zdrave odrasle osobe u dobi od 20 do 40 godina.[13] Procjenjuje se kako je od pandemije koja je trajala više od godinu dana umrlo između 30 i 50 milijuna ljudi, a po nekim autorima i više, a oboljelo je ukupno 20 do 40 % ukupne svjetske populacije. Za usporedbu, od posljedica Prvog svjetskog rata poginulo je oko 10 milijuna vojnika i oko 7 milijuna civila. S obzirom na veliki broj oboljelih i umrlih pandemija je imala veliki utjecaj na svjetsko gospodarstvo, koje je tijekom Prvog svjetskog rata ionako bilo na koljenima. Mnogi povjesničari smatraju da je pojava španjolske gripe također imala utjecaj i na završetak Prvog svjetskog rata. (Sokol, 2016)

Kada ne postoji cjepivo za neku zaraznu bolest, bilo kojega oblika, jedini način da se s njom bori ili drži pod kontrolom je socijalna distanca ili izolacija. Prije 100 godina bio je problem što se nisu mogle brže prenositi javne poruke vlasti u vezi ponašanja, higijenskih navika i slično, ali informacijska očekivanja javnosti su bila manja pa

[12] Tako je 11. ožujka 2018. g. Albert Gitchell, prvi zaraženi vojnik u Fort Rileyju u američkoj saveznoj državi Kansas otišao u vojnu ambulantu zbog visoke temperature i simptoma koji su nalikovali težem slučaju prehlade. Toga dana pridružilo mu se još stotinjak kolega. Do kraja tjedna taj je broj porastao na 500. Do kraja proljeća umrlo je 46 vojnika, a zatim je bolest naizgled nestala. Službeno je slučaj zabilježen kao epidemija upale pluća. Američki su vojnici i civili odlazili u Europu pa se bolest proširila po cijelom kontinentu. https://povijest.hr/drustvo/spanjolska-gripa-strahovita-epidemija-koja-je-odnijela-vise-zivota-od-prvog-svjetskog-rata (1.6. 2020)

[13] Godine 2005. američki je patolog Johan Hultin pregledao zamrznute posmrtne ostatke iz jedne masovne grobnice kraj Brevig Missiona u Aljaski (gdje je pošast pokosila oko 85 % stanovništva) i otkrio RNA (Ribonukleinsku kiselinu) virusa španjolske gripe. Tim su istraživanjem razjašnjene neke karakteristike te neobične bolesti. Jedna od karakteristika španjolske gripe bila je da su od nje umirale zdrave, mlade odrasle osobe, a ne djeca, starije osobe ili ljudi s oslabljenim imunitetom, kao što je to bio slučaj u većini prethodnih pandemija gripe. Naime, ta je gripa bila posebna po tome što je mogla okrenuti imunološki sustav protiv oboljele osobe, fenomenom koji se naziva „citokinska oluja“ – imunološki sustav oboljele osobe reagirao bi toliko snažno da bi im uništio pluća. S obzirom na to da mlade, zdrave odrasle osobe imaju najjači imunološki sustav, stopa smrtnosti među njima bila je veća. Tako je npr. u SAD-u gotovo pola smrtnih slučajeva 1918. g. zabilježeno kod osoba između 20 i 40 godina starosti, a 99 % umrlih bilo je ispod 65 godina starosti. Najgore pogođene bile su trudne žene. https://povijest.hr/drustvo/spanjolska-gripa-strahovita-epidemija-koja-je-odnijela-vise-zivota-od-prvog-svjetskog-rata (1.6.2020)

shodno tome i glad za informacijama, kao i mogućnosti za širenjem lažnih vijesti i panike bila manja u to, uvjetno recimo, pred informacijsko vrijeme.

No, baš zbog slabe mogućnosti širenja informacija, kao i zbog nepoznavanja uzročnika bolesti uslijed ograničenih medicinskih saznanja u drugom desetljeću prošlog stoljeća, ljudi su pokušavali živjeti kako su tada mislili da je najbolje. Tadašnje zdravstvene vlasti gotovo nigdje u svijetu nisu u potpunosti razumjele prirodu zaraznih bolesti, posebno virusnih. O cjepivu nije moglo biti govora. Iako su ujesen 1918. pokrenuti pokušaji izrade cjepiva za gripu, tek je 1933. godine prvi put izoliran virus gripa A, 1940. gripa B, a 1950. gripa C. Rutinsko cijepljene bilo je moguće tek 50-ih godina 20. st., i to samo u najrazvijenijim zemljama. No, iznimna prilagodljivost virusa gripe značila je da cjepivo ostaje učinkovito samo 1–2 godine.[14]

Tada nije bila snažnije preporučivana fizička distanca, ali su ljudi značajno nosili maske za usta i nos, tako je u SAD-u zabilježena utakmica bejzbola u kojoj su svi sudionici i gledatelji nosili maske. Očigledno je kako se velika zaštitna vrijednost davala maskama, koje imaju sigurnosnih učinaka u vanjskom prostoru i kod bakterijskih infekcija, jer se nisu poznavale virusne bolesti, jer je prvi virus izoliran polovicom tridesetih godina, a virus je prvi puta viđen krajem tridesetih godina prošlog stoljeća.[15]

Jedno od obilježja ove gripe je to da bi ona u nekom kraju trajala mjesec do dva, tako da nije bilo velikih zastoja u gospodarstvu, a glavno negativno obilježje je bilo to da je nedostajalo djelatnika za gospodarske i javne aktivnosti. Iako su liječnici doživjeli procvat poslovanja, mnoge tvrtke nisu se mogle održati jer nisu mogle osigurati dovoljno zaposlenika. Javne službe također su imale velikih problema, tako je npr. u Londonu jednog dana na bolovanju bila čak jedna trećina svih policijskih službenika. Poštanska služba i odvoz otpada radili su s bitno smanjenim kapacitetom. Zbog velikog broja mobiliziranih i oboljelih, u nekim sredinama nije bilo dovoljno ljudi za žetvu. Nedostajali su i teleoperateri (teleprinteristi), što je znatno otežalo telekomunikaciju.

Ovo je bitno jer je to još doba kada je od elektroničkih medija, uvjetno rečeno, postojala samo električna telegrafija, koja je omogućavala uistinu gotovo trenutnu komunikaciju s udaljenim dijelovima svijeta. Telegrafiju su koristile države, institucije kao vojska i ministarstva, pošta, tisak i sl. No, ona nije još do građana donosila

[14] https://povijest.hr/drustvo/spanjolska-gripa-strahovita-epidemija-koja-je-odnijela-vise-zivota-od-prvog-svjetskog-rata (1.6.2020)

[15] Prvi izolirani virus u čistom obliku bio je Virus mozaika duhana (Tobacco mosaic virus-MTV), njega je izolirao u Rockefellerovom institutu na Princetonu 1935. godine W. M. Stanley, koji je zbog toga 1946. dobio i Nobelovu nagradu. Po izumu elektroničkog mikroskopa G. A. Kausche i H. Ruska 1939. godine uspijevaju vidjeti čestice MTV-a koje su imale oblik štapića dužine 300 nm i širine 18 nm. Kasnije se baš MTV zbog standardnih dimenzija koristio za baždarenje elektroničkih mikroskopa (Škorić, Juretić, 2004., prema: Gorišek, 2009, str. 7,8).

informacije i obavijesti neposredno i u realnom vremenu što je uz teškoće dopreme tiska dovodilo do bitno sporije javne komunikacije između države i njenih institucija i građana nego što to poznajemo danas. To je bitno zbog kakvoće javne komunikacije i sposobnosti slanja korisnih informacija i preporuka građanima s ciljem nadilaženja ove zdravstvene krize, u uvjetno rečeno predinformacijsko doba.[16]

O *španjolskoj gripi* u Hrvatskoj nema previše podataka i napisano je svega nekoliko radova, a najopsežniji tekstovi napisani tek u XXI. stoljeću. U novinskim natpisima spominjala se kao „nepoznata“, „tajanstvena“, „misteriozna“ ili „zagonetna“ bolest koja hara Španjolskom. Nevjerojatno je kako se o *španjolskoj gripi* nije uopće pisalo ili se ona spominjala kao usputna činjenica. Epidemija *španjolske gripe* i u Hrvatskoj je ostavila teške posljedice. Svoj je vrhunac dostigla krajem ljeta 1918. godine. Snažno je uzdrmala hrvatsko društvo u drugoj polovici 1918. godine, ali nije imala velik odjek u hrvatskoj javnosti tog vremena zbog velikih političkih promjena u društvu. Epidemija je ostala u potpunoj sjeni političkih i ratnih zbivanja, a u hrvatskoj povijesnoj znanosti nije ostavila dubljeg traga. (Hutinec, 2006., prema: Cvetnić, Savić, 2018, str. 337). Anušić (2015). (prema: Cvetnić, Savić, 2018, str. 337) je ozbiljnom analizom epidemije *španjolske gripe* na području sjeverne Hrvatske pokušao ustanoviti njezine epidemiološke značajke i demografske posljedice s posebnim osvrtom na socijalne i demografske aspekte pandemije u tom području. *Španjolska gripa* je u samo nekoliko tjedana zahvatila sve krajeve sjeverne Hrvatske[17] i odnijela 5500 života.

Nijedna bolest, rat, glad ili druga katastrofa u poznatoj povijesti ljudskoga roda nije prouzročila toliku smrtnost u tako kratkom vremenu. Oboljelo je više od 30 % svjetskog pučanstva, a smatra se da je umrlo više od 50 milijuna ljudi. (Cvetnić, Savić, 2018, str. 339) Unatoč tome *španjolska gripa* je kao nestala iz povijesti, svjetske tako i hrvatske, nema umjetničkih djela, pjesama, niti je snimljen film kao o mnogim drugim bolestima. *Španjolska gripa* je bila zasjenjena Prvim svjetskim ratom i poraćem i nije kao „najsmrtonosnija“ zarazna bolest novog doba značajnije ušla u kolektivno pamćenje.

Na kraju treba reći kako „španjolska gripa“ nije nastala u Španjolskoj niti sa Španjolskom ima neke velike veze. Kako Španjolska nije sudjelovala u Velikom ratu, u njoj nije bilo cenzure pa se u Španjolskoj prvo počelo pisati o „čudnovatoj bolesti“. Prvi put je o tome izviješteno 22. svibnja 1918. godine na naslovnici dnevnih novina „ABC“ u Madridu. U novinama se isto tako pisalo da su od gripe oboljeli španjolski

[16] Ovdje se može preciznije reći u doba prije velikih elektroničkih masovnih medija radija i televizije.

[17] Zanimljivo je kako nema podataka za ostale dijelove Hrvatske, a izraz iz naroda „španjolica“, koji se proteže do Boke Kotorske, može nam govoriti o protezanju ove zarazne bolesti i na sve krajeve istočnih obala Jadrana.

kralj Alfonso XIII., zatim premijer i neki drugi članovi španjolske vlade (Cvetnić, Savić, 2018, str. 333).

U vrijeme Variole ili velikih (crnih) boginja 1972. godina u bivšoj državi imali smo masovne medije gdje je centralna vlast imala sve poluge vezane za monopol na informiranje i tu je bilo informacijskog glavinjanja, došlo je do masovnog nekritičnog tj. neselektivnog cijepljenja i velikog broja encefalitisa kao nuspojave u dijelovima države u kojima realno nije moglo doći do zaraze od ove uistinu smrtonosne bolesti od koje je umrlo oko 40 ljudi, dok je inficiranih bilo između 200 i 300 osoba. Karantena je uvedena snažno i odlučno bez pogovora uz pomoć vojske i policije u dvije bolnice u Beogradu iz kojih nije bio moguć izlazak, te u dva motela i općini Plav u Crnoj Gori.[18]

Vrijeme i mjesto ove zdravstvene krize oblikovano je jednopartijskim totalitarnim režimom u autokratskom političkom sustavu sa zatvorenim medijskim sustavom. To je bilo vrijeme uistinu snažnog utjecaja masovnih medija,[19] koji su najblaže rečeno bili centralno kontrolirani i bili dominantan alat za formiranje kontroliranog javnog mnijenja.[20] O ovoj zdravstvenoj krizi snimljen je i film istog naziva *Variola Vera*. Film je bio svojevrsna alegorijska priča, i o društvu, političkim karijeristima koji su se teško nosili s krizom.[21]

Ova je iznenadna zaraza u medijima tada predstavljana dvojako, na dva oprečna načina, kao veliki „uspjeh“ i kao omanja „mrlja“ u funkcioniranju države. Službena je istina glasila kako je odlučnim akcijama efikasno spriječena veća tragedija, a nije se uopće postavljalo pitanje zašto crne boginje nisu bile prepoznate na vrijeme. Bio je proglašen početni embargo na svako davanje informacija o epidemiološkoj situ-

[18] Bolest koju je u zemlju unio muslimanski hodočasnik iz okolice Prizrena, vrativši se s hadžiluka na Bliskom istoku, nije bila prepoznata na vrijeme. Prije nego što je inicijalni nositelj umro uspio je zaraziti još 11 ljudi, uključujući i medicinsko osoblje koje mu je pokušavalo pomoći. https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/regija/epidemija-koja-je-poharala-svijet-1972-je-izbila-u-jugoslaviji-ljudi-su-umirali-u-mukama-zavladala-je-psihoza-o-svemu-je-snimljen-i-jeziv-horor-1002979 (2.6.2020)

[19] Po modelu jedan prema mnogima, tj. jedinstveni komunikacijski centar prema mnogima.

[20] Ovdje ne treba pomiješati centralno vođeno strateško komuniciranje kao potpora djelovanju, a koje opet „idealtipski“ treba biti dvosmjerno, tj. određeno i informacijama iz javnosti kao i zainteresiranih javnosti, a ponajprije stručne javnosti, u ovom slučaju medicinske struke. Dok kod informacijskog monopola u slučajevima ideologija vlasti u političkom i društvenom monopolu jednopartijskog sustava, gdje krizna komunikacija koja je tada propaganda jer se komunicira u komunikacijskom monopolu, može biti i korisna u obavještavanju i informiranju javnosti, ali joj je primarna zadaća u veličanju nepogrešivosti vlasti.

[21] Film o ovoj zarazi sniman je nakon deset godina s teškoćama prilikom snimanja, režiser Goran Marković imao je problema naći glumce, tako je jednu od vodećih uloga upravitelja bolnice morao dati svome ocu Radi Markoviću, što je bila i sretna okolnost. Isto tako imao je i problema s medicinskim izvorima koji su mu trebali za film.

aciji.[22] Nakon otprilike dva mjeseca službeno je oglašen kraj opasnosti te je krenulo vjerojatno najmasovnije cijepljenje na ovim prostorima koje je obuhvatilo više od 18 milijuna stanovnika bivše SFRJ.[23] Ovdje imamo primjer kako se u jednom ideološkom zatvorenom medijskom sustavu upravlja jednom zdravstvenom krizom, koja je na sreću ipak bila ograničene prirode. Komunikacijski tada nisu bili primarni ciljevi informiranje, formiranje mišljenja i promjena ponašanja, već uljepšavanje slike vlasti.

Krizno komuniciranje tijekom epidemije COVID-19 u Republici Hrvatskoj

Novi koronavirus (coronavirus) koji je otkriven u Kini krajem 2019. godine nazvan je SARS-CoV-2 (Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus-2). Radi se o novom soju koronavirusa koji prije nije bio otkriven kod ljudi. COVID-19 je naziv bolesti uzrokovane SARS-CoV-2 virusom.

Kako su već svjetski mediji počeli objavljivati o novoj zaraznoj virusnoj bolesti u Kini, počeli su to polako i naši mediji. Osim toga postojala je i znanstvena komunikacija koju bi tek trebalo istražiti. Činjenica je kako su tek početkom 2021. g. stručnjaci Svjetske zdravstvene organizacije dobili priliku istraživati nastanak ove virusne zaraze u kineskom gradu Wuhanu.

Kineske vlasti su objavile kako je zabilježeno grupiranje oboljelih od upale pluća u gradu Wuhanu u provinciji Hubei u Kini. Oboljeli su razvili simptome povišene temperature, kašlja i otežanog disanja s pozitivnim nalazom na plućima, dokazanim radiološkom pretragom. Prvi slučajevi oboljelih zabilježeni su početkom prosinca, a epidemiološki su bili povezani s boravkom na gradskoj tržnici Huanan Seafood Wholesale Market, veleprodajnom tržnicom morskih i drugih živih životinja (31. prosinca 2019).[24]

Na inicijativu Ministarstva zdravstva, Hrvatski zavod za javno zdravstvo objavio je višejezični letak i obavijest o koronavirusu za putnike u Kinu na hrvatskom, engleskom i kineskom (23. siječnja 2020). Zatim je Vlada osnovala Stožer civilne zaštite Republike Hrvatske radi koordinacije svih službi u slučaju pojave koronavirusa i COVID-19 u Hrvatskoj. Za načelnika Stožera imenovan je potpredsjednik Vlade i ministar unutarnjih poslova Davor Božinović (20. veljače 2020).

---

[22] Baš kao i u Kini kada je u Wuhanu počela pandemija Covid-19, krajem 2019. g.

[23] https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/regija/epidemija-koja-je-poharala-svijet-1972-je-izbila-u-jugoslaviji-ljudi-su-umirali-u-mukama-zavladala-je-psihoza-o-svemu-je-snimljen-i-jeziv-horor-1-0029 (2. 6. 2020)

[24] https://www.hzjz.hr/sluzba-epidemiologija-zarazne-bolesti/epidemija-pneumonije-povezana-s-novim-koronavirusom-kina (3. 4. 2021)

Slijedom toga ministar zdravstva donio je odluku o proglašavanju opasnosti od epidemije zarazne bolesti COVID-19. Riječ je administrativnoj mjeri koja ne označava stupanj ugroze, već omogućuje ministru mobiliziranje svih resursa u zdravstvenom sustavu, po potrebi premješta infektologe i druge zdravstvene djelatnike i opremu što omogućuje bolje upravljanje sustavom zdravstva (4. ožujka 2020). Te je napokon WHO[25] proglasio globalnu pandemiju zbog koronavirusa (11.3. 2020). Novi koronavirus otkriven je u Kini krajem 2019. godine, nazvan je SARS-CoV-2 (Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus-2).[26] Radi se o novom soju koronavirusa koji prije nije bio otkriven kod ljudi. COVID-19 je naziv bolesti uzrokovane ovim virusom.

Hrvatska radiotelevizija je od 21. 3. 2020. snimala i osiguravala prijenos konferencija za novinare Stožera civilne zaštite RH[27] koje su dva puta dnevno održavane u 9 i 16 sati. Konferencije Stožera postale su simbolom epidemije koronavirusa u Hrvatskoj, a do 18. svibnja održavane su u kontinuitetu od čak 96 dana.[28]

Poslije tog vremena konferencije su održavane svakodnevno gdje se pravodobno cjelovito i efikasno hrvatska javnost informira o rastu pandemije na svjetskoj i epidemije na nacionalnoj razini, kako po sadržaju tako po točnosti i vjerodostojnosti, transparentnosti i egzaktnosti, jer osnovne informacije je davala struka. Ovdje je na najefikasniji način došlo do simetrične komunikacije, Stožer je dao mjere, javnost ih je prihvaćala i rezultati nisu izostali. Mjere nisu bila lagane, zatvorene su trgovine, prestao je voziti javni gradski prijevoz, ograničeno je kretanje i sl., no javnost je imala povjerenje, slušala je i rezultati nisu izostali. To je bilo prvo zaključavanje (Lockdown).

---

[25] Svjetska zdravstvena organizacija

[26] https://www.zzjzdnz.hr/hr/zdravlje/prevencija-zaraznih-bolesti/1369 (1.4. 2920)

[27] Sastav stožera, kako nacionalnog tako i lokalnih uređeno je Pravilnikom o sastavu stožera, načinu rada te uvjetima za imenovanje načelnika, zamjenika načelnika i članova stožera civilne zaštite. NN 126/2019. Članovi stožera Civilne zaštite RH određeni su Rješenjem o imenovanju načelnika, zamjenika načelnika i članova Stožera civilne zaštite Republike Hrvatske. Koje je donijela Vlada Republike Hrvatske na sjednici održanoj 20. veljače 2020. godine. NN 20/2020.

[28] Od svih članova Stožera civilne zaštite RH, najviše su na „presicama" govorili ili bili pitani od strane novinara: dr. sc. Davor Božinović, potpredsjednik Vlade Republike Hrvatske i ministar unutarnjih poslova, načelnik Stožera civilne zaštite Republike Hrvatske; dr. sc. Damir Trut zamjenik načelnika Stožera civilne zaštite Republike Hrvatske; doc. dr. sc. Krunoslav Capak, dr. med., ravnatelj Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo. Na konferencijama za novinare nacionalnog stožera CZ RH gotovo uvijek bili su prisutni s značajnim učešćem i kvalitetnom komunikacijom ministar zdravstva Vili Beroš i ravnateljica Klinike za infektivne bolesti „Fran Mihaljević" Alemka Markotić. Ovaj dvojac najviše je pridonio dobroj i neposrednoj komunikaciju Stožera s hrvatskom javnošću, ministar svojom energijom ne izbjegavajući pitanja novinara i nedoumica koje su se javljala stvarajući utisak o postojanju plana, a gđa. Markotić je svojom smirenošću i znanstvenim obrazloženjima smirivala javnost i „glad" za informacijama o zaraznoj bolesti COVID 19. Stožer ima elektroničku adresu na stranicama Civilne zaštite i MUP-a preko koje se odgovara na sva pitanja (*stozercz@mup.hr*).

Ponovno se od 13. srpnja 2020. uvode konferencije za novinare (u 11 h), koje nisu svakodnevne i koje su se izmjenjivale s priopćenjima za javnost. To može imati opravdanja u tome što se javnost već zasitila stalnog informiranja o zdravstvenoj krizi što je moglo postati i kontraproduktivno. Profesionalna činjenica u komuniciranju s javnosti je kako se konferencije za novinare održavaju opravdano kada se nešto bitno ima reći, nešto što je u javnom interesu ili kada nešto može zanimati javnost. Ovdje to nije tako jednostavno jer je javnost preplavljena zdravstvenom krizom, osim toga one su trebale i utjecati na promjene ponašanja i na pridržavanje epidemioloških mjera kao krajnji cilj njihove opisane komunikacije.

Komunikaciju Stožera možemo grubo podijeliti u dvije faze. Prva faza bila bi ona okvirno do polovice svibnja 2020. g., koju možemo nazvati i „intenzivnom" fazom. Nju karakterizira usredotočenost na medicinsku znanost epidemiologiju i zdravlje. Kasnije u drugoj ili „plešućoj" fazi koja je pandemiju/epidemiju stavljala u društveni kontekst, balansiralo se mjerama s ciljem održavanja gospodarskog i društvenog djelovanja.

Do promjene je vjerojatno došlo uslijed činjenice što u prvoj „fazi" imamo samo jedan kriterij ili varijablu za komunikaciju i djelovanje, a to je zdravstvena sigurnost stanovništva što može biti jednostavno, ali i učinkovito u komunikaciji. U drugom slučaju imamo više varijabli kao zdravlje, društveni život i gospodarstvo s često nejednakim kriterijima za njihovu stratifikaciju. Što sve može oblikovati poglede na krizu, kao i krizno upravljanje, kao i miješanje u rad zdravstvene struke.

Vrijednosti i kvaliteta Stožera civilne zaštite RH je u lepezi stručnjaka. Njihova komunikacija je (bila) interdisciplinarna po sadržaju koja je spretno uvezivana i dobro strukturirana; s točnim i ažuriranim podatcima; vjerodostojna i s potkrepljujućim podatcima i informacijama; transparentna u obliku da javnost zna sve informacije, da se ništa ne taji[29]; egzaktnosti, ali i po popularnom tumačenju prirodnih znanosti od strane zdravstvenih djelatnika i znanstvenika.

Komunikatori Stožera u prvoj su fazi, mogao se steći utisak, vrlo autonomno komunicirali i javnost je imala utisak kako su zdravstveni i znanstveni interesi kao javni interesi bili pretežući. Bila je postignuta gotovo idealna sadržajna specijalizacija i u proaktivnom i reaktivnom dijelu komunikacije, tj. kada su nastupali u medijima govoreći o epidemiji kao zdravstvenoj krizi ili kad su odgovarali na novinarska pitanja na konferencijama za novinare. Isto se može reći, iako je njihova zbirna komunikacija bila manje kohezijska i sinergijska i za znanstvenike našeg podrijetla koji rade na prestižnim svjetskim znanstvenim institucijama, a nastupali su ili davali izjave u našim medijima. Dobar dio tih naših znanstvenika i stručnjaka organiziran je kao potpora odlučivanju u Znanstveni savjet Vlade RH, što je dalo znanstvenu i problemsku

[29] Ovdje je zanimljiva izjava predsjednika Vlade RH Andreja Plenkovića „Što zna Vlada, znat će i građani", i to je normativni ideal javne komunikacije.

širinu, i vjerodostojnost, ali komuniciranje znanstvenika kroz ovaj model bio je i oblik „nekontrolirane“ komunikacije.[30]

Kako bi se postigla što veća komunikacijska izvrsnost i rezultat kroz vjerodostojnost, potrebno je učiniti nešto kao sadržajno specijaliziranje, a osim toga to bi razgraničilo političko od stručnog i znanstvenog u optimalnoj mjeri, kako bi se dobilo ono najbolje od struke i znanosti, ali i od političkog komuniciranja i odlučivanja kao upravljanje krizom od politike tj. Vlade. To bi trebalo značiti kako uglavnom ministar zdravstva treba govoriti o organiziranju sposobnosti zdravstvenog sustava za nadilaženje epidemije/pandemije; infektolozi primarno o uzročniku virusa SARS-CoV-2; imunolozi o informacijama o cjepivima[31] i potrebi cijepljenja; pulmolozi i ostali zdravstveni djelatnici o simptomima kako prepoznati bolest COVID-19; epidemiolozi o mjerama u kojima se odvija život, te pojašnjenju tih mjera kao bi se bolje razumijevale i provodile; voditelji Civile zaštite o svojim resursima i o inspekcijama javnih objekata i dr. Sadržajna specijaliziranost u komunikaciji povećava vjerodostojnost i uvjerljivost, a sinergijska uvezanost djeluje pozitivno. Osim toga u kriznoj komunikaciji bitno je i stvaranje utiska kako postoji plan za rješavanje, tj. izlazak iz krize.

Jedna od uočenih uvjetnih, ali i razumljivih nedostataka informacijskog rada Stožera civilne zaštite RH je intenzivnija priprema, tj. izostanak sposobnosti za pripremu krizne komunikacije u obliku podstožerne komunikacijske potpore.[32] Ovdje

---

[30] Prema riječima predstojnika Ureda predsjednika Vlade RH Zvonimira Frke-Petešića, oni su (Vlada) poticali znanstvenike iz Savjeta na istupanje u javnosti kao i davanje izjava u medijima. No, krajem 2020. g. 26 članova Savjeta uputilo je otvoreno pismo Vladi RH izražavajući zabrinutost širenjem koronavirusa tražeći „strože“ epidemiološke mjere, jasniju komunikaciju i jasnije kriterije oko provođenja testiranja. Odmah se proširila vijest, koja je ipak na vrijeme demantirana, kako se nekim znanstvenicima „zahvalilo na suradnji“, a sama ta formulacija predstavlja svojevrsni rezervni eufemizam, a koji nije rušio sve mostove između Vade i Savjeta. Ipak se kasnije prof. dr. sc. Gordanu Laucu zahvalilo na daljnjoj suradnji sredinom studenog 2021. g.

[31] Ovdje je možda bitno objasniti kako su vektorska tradicionalna cjepiva s oslabljenim i promijenjenim virusom, koja onda potiču stvaranja antitijela koja daju imunost tj. zaštitu. Dok se mRNA cjepivom u organizam unosi mRNA molekula koja „nosi“ informaciju o nekom dijelu uzročnika bolesti. U slučaju novog koronavirusa riječ je o vršku (engl. *spike*) proteina. Dakle, ta mRNA molekula nema informaciju o cjelokupnoj virusnoj čestici novog koronavirusa, nego *samo o jednom njezinu fragmentu (glasnička RNA) - spike* proteinu. Kada mRNA uđe u stanicu, stanice proizvode virusni *spike* protein procesom prevođenja (translacije). Stanice ljudskog imunosnog sustava prepoznaju da je riječ o nekim „stranim“ strukturama te aktiviraju povratni odgovor - proizvode se protutijela koja se vežu za *spike* proteine proizvedene u ljudskim stanicama. Neki laboratoriji proizveli su cjepivo u samo „dva dana“. https://www.vasezdravlje.com/zdrav-zivot/mrna-cjepivo-buducnost-postaje-sadasnjost (14. 11. 2021) No, još se prije dvadeset godina na Bliskom istoku pojavio SARS (2002) i kasnije MERS (2012)u Aziji, pa se od onda radi na mRNA cjepivu, iako su ove zaraze nestale, tako da nisu preskočene testne faze razvoja.

[32] To bi tijelo organiziralo komunikaciju i informacije za što efikasniju komunikaciju, što bi im bila jedina zadaća, dok je dužnosnicima iz Stožera CZ komuniciranje i konferencije za novinare (medije) samo jedna od njihovih svakodnevnih zadaća.

treba istaći kako bi se kvalitetne sposobnosti za strateško komuniciranje optimalno organizirale kroz format nacionalne specijalizirane agencije za strateško komuniciranje, u kojoj bi bilo uvezano istraživanje javnosti, projektiranje komunikacije sadržajima i odabirom kanala te tehnika komunikacije, kao i vrednovanje komunikacijskih rezultata gotovo u realnom vremenu (Marinac, 2020, str.120). Ovo je posebno značajno zbog stanja infodemije ili „preinformiranosti", tj. kada je u javnom prostoru bezbroj svekolikih informacija različitih vrijednosti, koje građani teško mogu stratificirati. Komunikator koji ne uzme u obzir komunikacijsko djelovanje različitih aktera u javnom prostoru ne može se tako niti zvati, a kamoli steći komunikacijsku vjerodostojnost.

Iako u MUP-u u sklopu ravnateljstva CZ, tj. Operativnog centra civilne zaštite postoji Služba za krizno komuniciranje i potporu stožeru civilne zaštite[33], uslijed brzog protoka informacija i promjenljive epidemiološke slike može se uočiti izostanak funkcije upravljanja temama. Funkcijom upravljanja temama koja se mogla dobiti različitim oblikom organiziranja i uz male troškove dobilo bi se nešto kao izviđanje javne sfere i razvoja tema koje su vezane za temu epidemije ili je na njenom obodu. Na ovaj način bilo bi moguće značajnije odgovoriti na neka složena pitanja koja se pojavljuju u javnosti, ali i manipulativna pitanja novinara. Jednostavnijim rječnikom, potrebni su ljudi koji su u sjeni Stožera koji bi od podataka radili informacije. Osim toga bilo bi potrebno ići i u interdisciplinarnu širinu kao angažiranje psihologa, sociologa, matematičara i dr.

Krizno komuniciranja, koje je su svojoj biti strateško komuniciranje nametnuto krizom, u kasnijim fazama (valovima) epidemije/pandemije bilo je opterećeno tj. dobilo je još nametnutih zadaća u smislu političkih[34] i drugih važnijih ili manje važnih društvenih funkcija. Kako je početkom 2021. godine došlo do pojave cjepiva na tržištu, počelo se komunicirati i cijepljenje.[35] U to se vrijeme sve više počelo razmišljati o životu s virusom, a približavalo se ljeto i turistička sezona koja u velikom dijelu čini naš nacionalni dohodak.

Dinamična politička situacija u nas uvjetovala je da su kasnije i mjere „pratile" tu dinamiku, a ne uvijek epidemiološku situaciju, u obliku intenziteta i vremena donošenja mjera u usporedbi s drugim zemljama. Vjerojatno odlučnije donošenje epidemioloških mjera nije bilo moguće zbog političkog marketinga uslijed značajnog utjecaja političkog „rejtinga" na političko odlučivanje. Oko toga bilo je izjava i zdrav-

[33] https://civilna-zastita.gov.hr/kontakti/84 (10.10. 2021)

[34] Iako je činjenica kako su članovi stožera velikom većinom bili i članovi vladajuće stranke, osim načelnika Stožera civilne zaštite RH i ministra zdravstva, nitko od njih nije imao značajniju ulogu ni u stranci ni u političkom životu, ali postoji potencijal za političku kontrolu Stožera.

[35] Prvenstveno kroz kampanju - Misli na druge. CIJEPI SE!

stvene struke, posebno epidemiologa.[36] Mjere djeluju ako su optimalne i na vrijeme.[37] Kasnije, što je odmicala 2021. godina, već na ljeto bilo je jasno da je procijepljenost stanovništva niska, ispod 50 %, i kako će doći do značajnog porasta zaraženih zbog turističke otvorenosti. Tako je ujesen došlo do 4. vala epidemije, a razina procijepljenosti bila je samo oko polovice stanovništva. Tako da možemo reći kako procijepljenost, a time epidemiološka situacija ovisi o kriznom upravljanju i slika je kakvoće političkog odlučivanja u nekoj zemlji. Kako to nije samo prirodna karakteristika virusa i medicinska karakteristika stanovništva govore nam različiti podatci po zemljama i to u korelaciji razine procijepljenosti s različitim epidemiološkim rezultatima (ishodima) u različitim zemljama.[38]

U provođenju zdravstvenih politika u vidu epidemioloških mjera i dr. dolazilo je i do neuigranosti i konfuzija između Vlade i nacionalnog Stožera i lokalne uprave u gradovima.[39, 40] Kada je u studenom 2021. došlo do naznake uvođenja COVID potvrda za dolazak na mnoga javna mjesta, ali i do porasta cijepljenih, došlo je do nečega što bi mogli nazvati vrijednosnim ili čak ideološkim procjepom ili političkim paradoksom. Naime kod više političkih stranaka i njihovih lidera iz oporbe, a s tzv. desnog ili konzervativnog političkog spektra, kojima je nacija i kolektiv, pa bi trebalo i nacionalno zdravlje biti u „tvorničkim postavkama“[41] dogodile su se neprimjerene izjave tome usprkos. Tako je saborski zastupnik Z.H. rekao kako ima pravo na virus[42], a zastupnica M.S.R. kao bi bilo bolje da se testiranje radi sa slinom[43], na što su negativno odgovorili stručnjaci.

---

[36] https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/epidemiolog-kaic-zatvorio-bih-sve-kafice-i-teretane-zabranio-sva-okupljanja-pa-i-na-otvorenom-ali-jasno-da-to-tako-ne-ide-ocekujem-i-peti-i-sesti-val (11.11. 2021, 11.11. 2021)

[37] https://www.index.hr/vijesti/clanak/who-drzavama-nemojte-kasniti-s-ostrijim-mjerama/2318037.aspx (13. 11. 2021, 13 11. 2021)

[38] Europska komisija objavila je graf o odnosu broja cijepljenih i broja umrlih. Podaci se temelje na podacima ECDC-ja, Europskog centra za prevenciju i kontrolu bolesti. Podatke je EK objavila na svojem profilu na Twitteru. “Podaci pokazuju da što je veća procijepljenost, to je manja smrtnost“. https://dnevnik.hr/vijesti/koronavirus/tablica-o-cijepljenima-i-necijepljenima---685269.html (23. 11, 2021, 24. 11. 2021)

[39] https://net.hr/danas/hrvatska/kalinic-kritizirao-stozer-zamjeram-im-vec-su-davno-trebali-lupiti-sakom-po-stolu-premijer-i-sef-stozera-su-nekompetentni-2efe3524-b1c6-11eb-9a5e-0242ac130030 (26. 11. 2020, 11. 11. 2021)

[40] http://www.sinj.hr/gradonacelnik-miro-bulj-trazi-od-stozera-ukidanje-vremenskog-ogranicenja-za-alku-i-veliku-gospu (30. 7. 2021, 11. 11. 2021)

[41] Tako u takvim slučajevima konzervativci i tradicionalisti preskaču mehaničku solidarnost konzervativaca, također i organsku (funkcionalnu) solidarnost modernista, već imaju libertarijanski izostanak solidarnosti.

[42] https://www.telegram.hr/politika-kriminal/hasanbegovic-bijesan-zbod-covid-potvrda-za-sabor-moje-je-pravo-imati-virus (6. 11. 2021, 13. 11. 2021)

[43] https://www.index.hr/vijesti/clanak/selak-raspudic-u-nu2-testovi-trebaju-biti-pljuvackom-a-neguranjem-u-nos/2316465.aspx (7. 11. 2021, 13. 11. 2021)

Jedna od glavnih zakonitosti političkog marketinga je ta da javni dužnosnik tj. političar treba i u životu slijediti osnovne politike za koje se zalaže.[44] Tu je i Predsjednik s nekonzistentnim izjavama u svojoj podršci hrvatskim biskupima koji se zalažu za neinvazivne oblike testiranja, o kojima je struka već rekla svoje, te dalje Predsjednik polemizira i sa Svjetskom zdravstvenom organizacijom,[45] a dao je izjavu protiv uvođenja COVID potvrda, vezujući to s političkim nadmetanjem s Vladom.[46] Ovdje treba reći kako su sve velike „Crkve" u svijetu podržale epidemiološke mjere i cijepljenje.

Pored toga ni iz zdravstvene struke na svim razinama u javnost ne stižu konzistentne poruke, tako su zdravstveni stručnjaci iz nacionalnog Stožera civilne zaštite na upite u sezoni gripe odgovorili kako se obadva cjepiva mogu primati gotovo istovremeno, dok liječnici obiteljske medicine savjetuju da se, ako se cijepilo protiv gripe, npr. za treću dozu preporučljivo pričekati nekoliko tjedana.[47] Liječnice, a predsjednica Koordinacije liječnika obiteljske medicine N. B. T. izjavila je „Dragi pacijenti, nastojte se ne razboljeti u iduća dva tjedna jer će vam vaš obiteljski liječnik biti jako teško dostupan", poručila je gostujući na RTL-u, a vezano za upute ministra zdravstva da obiteljski liječnici telefonski pozivaju starije pacijente kako bi ih privoljeli na cijepljenje.[48]

No, s druge strane imamo i poruke HUBOL-a (Hrvatska udruga bolničkih liječnika), čije poruke možemo staviti u tako rijetki oblik savjetovanja, kao lojalne oporbe ili kritičke lojalnosti, gdje Vladu potiču na snažnije mjere ne urušavajući joj komunikacijski dignitet, a sve u javnom interesu, a opet štiteći svoju zdravstvenu grupaciju. To ne znači kako ne mogu upozoravati pa i dramatično komentirati drama-

---

[44] Taj princip važniji, od neprincipijelnog „jahanja" na potencijalnom nezadovoljstvu protiv Vlade. Ovdje možemo i pridodati činjenicu kako su vodeći politički akteri u I. valu prihvaćali politički rizik da u javnosti nastupaju neuredno „raskuštrani" kako bi s građanima dijelili sudbinu kada brijačnice i frizerski saloni nisu radili.

[45] https://www.index.hr/vijesti/clanak/milanovic-slazem-se-s-biskupima-ovo-s-mjerama-je-ludilo-potpuno-besmisleno/2318096.aspx?index_ref=clanak_vijesti_najnovije_d (13. 11. 2021, 13. 11. 2021)

[46] https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/banozic-i-plenkovic-su-hodajuci-incident-a-hdz-otima-drzavu-covid-potvrde-su-teror-ponasajte-se-kako-vas-je-volja-15120178 (14. 11. 2021, 14. 11. 2021)

[47] https://www.hzjz.hr › uploads › 2020/03 › Dopuna-uputa-cijepljenje-gripa-covid-rev2.pdf – HZJZ
https://www.vecernji.hr/vijesti/iz-hzjz-a-pojasnili-moze-li-se-i-kada-istovremeno-cijepiti-protiv-gripe-i-protiv-covid-19-1533866 (24. 10. 2021, 13. 11. 2021)

[48] https://www.index.hr/vijesti/clanak/lijecnica-ne-razbolijevajte-se-u-iduca-dva-tjedna-bit-cemo-tesko-dostupni/2314609.aspx?fbclid=IwAR1ZkRqkvX6T5p9qU4zS6gHW8erfPEaQZYKQtsUtsGOJ7fNoOvWbYxORNKc (29. 10. 2021, 13. 11. 2021)
Ova izjava graniči s uznemirujućom vijesti, potencijalno šireći paniku, ali pojam uznemirujuća vijest izbačena je iz Kaznenog zakona.

tične pojave u političkoj komunikaciji koje nisu u javnom interesu i to u jeku svjetske zdravstvene krize. Ovdje se možemo podsjetiti na jednu važnu postavku u javnom zastupanju ili u odnosima s javnošću kako su oni najdjelotvorniji za neku organizaciju onoliko koliko se poklapaju s javnim interesom, a sprečavanje kolapsa zdravstvenog sustava prvorazredan javni interes.[49] Kod izjava koje daju javni dužnosnici vezano za zdravstvo ili ih pak daju zdravstveni djelatnici treba izuzetni oprez jer zdravstvo je esencijalna funkcija države, ali i javno dobro koje se u javnom interesu isporučuje građanima, koji je na koncu i financiraju.

U isto vrijeme imamo pozitivan primjer Portugala gdje je početkom godine od COVID-a umiralo i do tri stotine ljudi dnevno. Onda je na čelo stožera postavljen vice-admiral Henrique Gouveia e Melo. On je za kratko vrijeme postigao gotovo potpunu procijepljenost jer je punu vakcinu primilo nevjerojatnih 86,8 posto stanovnika ove zemlje, a ostatak od oko 13 posto necijepljenih su djeca mlađa od 12 godina. Tako je značajno smanjen učinak ove zaraze pa Portugal ukida epidemiološke mjere i sada (u jesen 2021.) se okreću cijepljenu protiv gripe.[50]

Bez obzira na svakodnevne konferencije za medije, a kasnije i one rjeđe koje je provodio Stožer CZ RH, koristili su se i svi drugi dostupni kanali za slanje informacija građanima o načinu postupanja u borbi protiv ove bolesti. Time je postignuta komunikacijska rastresitost (diverzifikacija) i komunikacijska žilavost ako bi došlo do zagušenja ili prekida vitalnih komunikacijskih kanala zbog slabosti, oštećenja ili uništenja informacijske infrastrukture. Prvo od nekonvencionalnih komunikacijskih kanala bile su SMS poruke svim osobama koje su iz inozemstva ulazile u Republiku Hrvatsku i spajale se na mobilne mreže nacionalnih operatora.

Osim opisanog kriznog komuniciranja posredstvom medija uvedeni su i informacijski punktovi, gdje se na osobnoj razini, specifično i u bilo koje vrijeme moglo/može informirati, a tako i primiti veći broj ažuriranih podataka i informacija. Broj 112, kao jedinstveni europski broj za hitne službe, broj je za prijem svih vrsta hitnih poziva, pa

---

[49] https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/hubol-nikada-ostrije-zdravstveni-sustav-nestaje-nam-pred-ocima-dok-nam-drzavni-vrh-izmjenjuju-uvrede-na-razini-prepotentnih-narcisoidnih-maloljetnika-zlostavljaca-foto-20211031 (31. 10. 2021, 13. 11. 2021)

[50] Ovaj mirni prosijedi šezdesetogodišnjak i bivši zapovjednik podmornice sustavno je strategijski nadilazio protivnike. Kada su mu na ulicama razni prosvjednici govorili kako je ubojica, on je došao pred njih u ratnoj odori govoreći im lice u lice (vjerojatno s maskama), kako je virus pravi ubojica i kako je on tu da ih od njega brani. On je posao organizirao tako da je oformio stožer od trideset vojnih stratega, matematičara i liječnika koji su isplanirali i uz pomoć vojske i lokalnih dužnosnika sagradili operativnu terensku mrežu od preko 300 državnih punktova za cijepljenje. https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/svijet/on-je-apsolutni-heroj-nacije-koja-je-jos-u-sijecnju-brojala-300-mrtvih-na-dan-kako-je-sijedi-viceadmiral-u-svojoj-drzavi-postigao-najbolju-procijepljenost-na-svijetu-1138655 (28, 10, 2021, 12. 11. 2021)

ih operateri specifično razvrstavaju. Kako je to bio jedini i prvi broj za informacije, uslijed velikog broja poziva došlo je do preopterećenja[51].

Kako bi se iskoristile sve moguće tehničke mogućnosti, prvi upit o dodatnim tehničkim mogućnostima za ovom funkcionalnošću došao je iz Ravnateljstva civilne zaštite upućen prema mobilnim operatorima 3. ožujka 2020. g. Kako takva usluga nije uobičajena, njihove mreže su zahtijevale znatne prilagodbe i konfiguracije. Bez obzira na to, sva tri operatora uložila su dodatni napor i 13. ožujka počelo se slati poruke sljedećeg sadržaja: „Dobro došli u Hrvatsku. Dolazite li iz područja zahvaćenog koronavirusom, obavezno se javite graničnoj policiji. Za sva ostala pitanja, nazovite 112".

Od 18. ožujka poruka koja se upućivala onima koji ulaze u Republiku Hrvatsku je glasila: „Dobro došli u Hrvatsku. Dolazite li iz područja zahvaćenog koronavirusom, obavezno se javite graničnoj policiji. Za ostale informacije nazovite 113". Kao pošiljatelj je naveden MUP RH, kao ministarstvo u čijem se sastavu nalazi Ravnateljstvo civilne zaštite. Tako je spriječeno zagušivanje mreža i oslobađanje linka 112. Kad je pritisak epidemije popustio 11. svibnja u porukama opet pisalo … nazovite 112.

Kako su broj 112 i drugi žurni brojevi u zemlji bili preplavljeni pozivima građana, a problem su uvećavale i SMS poruke na broj 112, 16. ožujka na Stožeru je odlučeno da se istraži mogućnost stavljanja u funkciju nekog drugog broja. U roku 24 sata HAKOM je donio Odluku o dodjeli kratkog koda 113 što je omogućilo puštanje broja u funkciju.[52] Centar 113 započeo je s radom 18. ožujka 2020., s radnim vremenom do 7 do 22 sata. Ovdje treba istaći uočavanje i ostvarivanje javnog interesa u kriznoj komunikaciji od strane telekomunikacijskih tvrtki.[53] Uspostava broja 113,

[51] Cijelu prvu polovicu ožujka 2020. svi županijski centri 112 radili su s maksimalnim brojem ljudi u smjeni. Evidencija o broju poziva na broj 112 vezanih na koronavirus počela se voditi tek 11. ožujka, i do kraja svibnja zaprimljeno je 89 000 poziva. https://zastita.info/hr/novosti/krizno-komuniciranje-sustava-civilne-zastite-u-pandemiji-covid-19,30863.html (20. 2. 2021.)

[52] Što je pokazalo vitalnost naših državnih tijela u javnom interesu u kriznim vremenima.

[53] Na lokaciji Ksaverska cesta 107 u Zagrebu, gdje je na pozive građana odgovaralo 17 operatera. Svega nekoliko dana kasnije pogodila nas je još jedna kriza, potres u Zagrebu. Zbog posljedica potresa, koji je pogodio područje Grada Zagreba 22. ožujka i dosta oštetio prostorije u kojima je radio, centar 113 je istog dana izmješten na novu lokaciju, u prostor pozivnog centra operatora „A1 Hrvatska", a na pozive građana odgovaralo je više od 20 operatera. U drugoj polovici travnja, kako se broj poziva smanjivao, i popravljene su oštećene prostorije na Ksaveru, Centar 113 je 20. travnja 2020. vraćen na lokaciju Ksaverska cesta 107, gdje je radilo 11 operatera od 8 do 16 sati, sve do 29. svibnja 2020. godine, kada je broj 113 stavljen u mirovanje. U razdoblju od 18. ožujka do 29. svibnja 2020. građani su na broj 113 ukupno uputili 556.279 poziva. Najveće opterećenje bilo je tijekom ožujka, kada uz sav angažman nisu uspijevali odgovoriti na sve pozive. https://zastita.info/hr/novosti/krizno-komuniciranje-sustava-civilne-zastite-u-pandemiji-covid-19,30863.html (20. 2. 2021.)

kao jedinstvene informacijske točke vezano na COVID-19, bila je uspješna jer su građani na jednome mjestu mogli dobiti informacije vezano uz epidemiju bolesti te sve ostale upute i savjete,[54] a rasterećen je žurni broj 112 kako bi nastavio svoju primarnu funkciju.

Kako su krize ujedno i prilike, bilo je posebno iznenađenje kada su se javljale mnoge tvrtke i nudile besplatno svoje usluge. Tako je i tvrtka koja u RH zastupa Viber, 16. ožujka poslala ponudu za otvaranje Viber grupe, za pristupanje velikom broju korisnika te aplikacije i ponudila službeni kanal za najnovije informacije vezano uz epidemiju. Već 22. ožujka korisnicima Vibera u zemlji poslan je poziv za pridruživanje predviđenoj grupi, da bi nakon nekoliko dana bilo 452 000 pridruženih članova.[55] Tako će mnoga iskustva ostati naučene lekcije za budućnost.

Kako bi građani, stručnjaci i istraživači imali na jednom mjestu za svakodnevno ažurirane i u stalnom vremenu dostupne podatke i informacije organizirane su web stranice ili portal Koronavirus.hr na adresi (www.koronavirus), kao službene stranice Vlade RH. Tu imamo informacije o aplikaciji Stop COVID-19[56], zatim tu su spušteni meniji s najnovijim informacijama, što trebamo znati, Vladinim mjerama, informacijama po županijama, važnim brojevima,[57] savjetima, prezentiranim podatcima i različitim oblicima doniranja, te statistički podatci za Hrvatsku i Europsku uniju, i odgovori na najčešća pitanja. Uporabnu vrijednost stranica uvećava mogućnost podizanje EU digitalne COVID potvrde,[58] što sve podiže razinu informiranja zainteresiranih za pandemiju/epidemiju COVID-19, ali i za prevenciju i suzbijanje bolesti.

Stranice Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo (HZJZ) www.hzjz.hr pružaju korisne informacije u vezi s cijepljenjem i epidemijom/pandemijom, mjestima i terminima za cijepljenje i testiranje, tu je stranica Savjetovališta za cijepljenje protiv COVID-19, te pitanja i odgovori o cijepljenju, telefonski brojevi i najnovije preporuke, najnovije preporuke, popis svih mogućih testova i mnoge korisne informacije. Kao dio ovog zavoda nalazi se Nastavni zavod za javno zdravstvo „Dr. Andrija Štam-

[54] Dosta često zbog različitih mjera što je imalo za rezultat smanjenje socijalnih kontakata, bilo je poziva građana samo kako bi nekoga čuli i porazgovarali, kao socijalni ventil.

[55] https://zastita.info/hr/novosti/krizno-komuniciranje-sustava-civilne-zastite-u-pandemiji-covid-19,30863.html (20. 2. 2021.)

[56] Aplikacija je upozoravala građane o epidemiološki rizičnim kontaktima. Pomagala u donošenju ispravnih odluka prije i poslije simptoma: kako bi se epidemiologu dalo točne i jasne informacije o izloženosti. Ako se simptomi ne razviju, dolazila su upozorenja. https://www.koronavirus.hr/stop-covid-19-723/723 (21. 2. 2021.)

[57] O broju slučajeva i slučajeva u zadnjih 24 h, oporavljenih i umrlih, cijepljenih jednom ili s dvije doze i cijepljenih u zadnjih 24 h.

[58] Za cijepljene, one koje su preboljeli ili su negativni po testovima na SARS-CoV-2 virus. Moguće je i direktno: https://eudigitalnacovidpotvrda.hr (12. 11. 2021)

par“, koji je ime dobio po velikom hrvatskom zdravstvenom prosvjetitelju na svjetskoj razini Andriji Štamparu,[59] koji je imao jedan važan princip tako važan u vremenu pandemije/epidemije i epidemioloških mjera *„Važnije je obavještavanje naroda od zakona“*. Na stranicama se također nalaze brojne korisne informacije kao što su gdje se može cijepiti u Zagrebu, termini cijepljenja na Zagrebačkom velesajmu, tu su spušteni meniji, usluge za građane, promicanje zdravlja i preventivni programi, aktualno i mnoge korisne informacije koje se u svakom trenutku mogu vidjeti.

U cilju informiranja javnosti/građana u vezi zdravstvene krize išlo se i u smjeru koncepta umjetne inteligencije. To je projekt Andrija[60] kao prvi digitalni asistent,[61] na bazi umjetne inteligencije koji je svojim „nadljudskim“ snagama pomagao u borbi protiv koronavirusa, a u Hrvatskoj je „živio“ na WhatsAppu[62]. Andrija je bio digitalni asistent koji koristi umjetnu inteligenciju kako bi povezao istovremeno milijune građana s relevantnim institucijama u borbi protiv koronavirusa. Andrija je pružao pomoć educirajući o zaraznoj bolesti, asistirajući u kontaktima s institucijama i dojavljivanjem epidemioloških podataka iz kućanstva. Voditelj projekta je bilo Ministarstvo uprave koje provodi digitalizaciju javne uprave, a na kreiranju rješenja radio je tim stručnjaka.[63] Od 1. lipnja 2021. godine njegove usluge više nisu dostupne.

---

[59] Ime je dobio u sjećanje na Andriju Štampara, osnivača svjetski poznate Škole narodnog zdravlja. Andrija Štampar je bio dekan Medicinskoga fakulteta, rektor Sveučilišta u Zagrebu, predsjednik JAZU-a (1947. – 1958.) i osnivač Instituta za higijenu rada. Godine 1946. bio je izabran za prvoga potpredsjednika Ekonomsko-socijalnog vijeća UN-a te za predsjednika Privremene (Interimne) komisije, koja je do ratifikacije ustava Svjetske zdravstvene organizacije obavljala dužnost te organizacije. Predsjedao je prvoj Svjetskoj zdravstvenoj skupštini Svjetske zdravstvene organizacije u Ženevi 1948. godine. Važno je podsjetiti se osnovnih principa dr. Andrije Štampara koji trebaju biti temelj javnoga zdravstva, danas možda više nego ikad: *Važnije je obavještavanje naroda od zakona* i *Najvažnije je pripremiti u jednoj sredini teren i pravilno shvaćanje o zdravstvenim pitanjima.* Vidjeti više na: https://www.stampar.hr/hr/novosti/na-danasnji-je-dan-roden-dr-andrija-stampar (15.11, 2021)

[60] https://andrija.ai/ (22. 2. 2021.)

[61] Koji je pokrenut sredinom travnja 2020. godine.

[62] „Drago nam je što Ministarstvu zdravstva Republike Hrvatske možemo osigurati komunikacijske alate koji će im pomoći u odgovaranju na upite građana o koronavirusu pouzdanim i pravovremenim zdravstvenim savjetima, a sve kako bi se građani osjećali sigurno“, poručio je Robert Bednarski, Country Director za središnju i istočnu Europu iz WhatsAppa. https://www.koronavirus.hr/andrija-prvi-digitalni-asistent-u-borbi-protiv-koronavirusa-u-hrvatskoj-zivi-na-whatsappu/460 (23.2. 2021.)

[63] Tim stručnjaka bio je predvođen epidemiologom prof. dr. sc. Brankom Kolarićem, uz tehničku i informatičku podršku udruženih snaga domaćih tvrtki Mindsmiths, Neos i Oracle Hrvatska, koje su uz Infobip, članice Hrvatske udruge za umjetnu inteligenciju CroAI. Sve uključene hrvatske tvrtke odlučile su bez naknade dati svoj doprinos i sudjelovati u nacionalnom naporu suzbijanja epidemije novim koronavirusom. https://www.koronavirus.hr/andrija-prvi-digitalni-asistent-u-borbi-protiv-koronavirusa-u-hrvatskoj-zivi-na-whatsappu/460 (23.2. 2021.)

Problem komunikacije nastao je odmah nakon aktiviranja Stožera civilne zaštite RH, kada su aktivirani i stožeri općina, gradova i županija. U početnoj fazi nije bila moguća direktna komunikacije s njima, a kasnije niti od pravnih osoba i građana, kao oblik najosnovnije komunikacije, osim jednostrano putem mailova (elektronske pošte). Tako je vremenom uslijed donošenja važnih odluka bilo potrebno uspostaviti snažniju komunikaciju u realnom vremenu.[64] Kada je 25. veljače 2020.[65] otvorena e-mail adresa stožera, organiziran je rad službenika Ravnateljstva civilne zaštite koji su odgovarali na zaprimljene poruke. Radili su svakog dana od 7 do 22 sata, uključujući nedjelje i praznike.

Održavanjem prve konferencije za medije nacionalnog Stožera civilne zaštite 26. veljače 2020. otpočela je objava video sadržaja putem video servisa YouTube - Kanal MUP-a RH i policije. Video je emitiran prijenosom uživo do zaključno s 13. ožujkom 2020. Sukladno interesu javnosti s početnih 190 pregleda, emitiranje uživo je doseglo vrhunac 12. ožujka kada su zabilježena 1843 pregleda. Pooštravanjem protuepidemijskih mjera od 14. ožujka 2020. konferencije za medije su održavane na otvorenom te se prestalo s prijenosom uživo na YouTube kanalu MUP-a RH i policije, s obzirom na to da su brojne TV postaje i internetski portali konferencije prenosili uživo. Snimke konferencija naknadno su objavljivane na YouTube kanalu MUP-a RH i policije[66]. Stožer civilne zaštite Republike Hrvatske je održao ukupno 96 konferencija za medije u kontinuitetu. Posljednja svakodnevna[67] konferencija je održana 22. svibnja 2020. Informacije o aktivnostima Stožera civilne zaštite Republike Hrvatske koje su dane na sjednicama Vlade Republike Hrvatske a koje je podnosio potpredsjednik Vlade RH i ministar unutarnjih poslova dr. sc. Davor Božinović su također redovito objavljivane na YouTube kanalu MUP-a RH i policije – ukupno devet objava.

Ovdje treba spomenuti slogane koji su se stalno pojavljivali u našima elektroničkim i drugim medijima *Ostanimo doma* ili kasnije *Ostanimo odgovorni*, ili kao poticaj za cijepljenje *Misli na druge. Cijepi se!,* koji su poticali na odgovornost prema

[64] Zbog toga razloga žurno su svim stožerima podijeljeni ručni radio uređaji, koji su nabavljeni kroz EU projekt modernizacije radio-komunikacija u sustavu civilne zaštite, sustavom Tetra. U RH imamo 576 jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave. Nakon podjele radio stanica svakoga dana u 10 sati održavana je radio-konferencija na kojoj su stožerima predstavljene i pojašnjene najnovije odluke nacionalnog Stožera, a oni su imali mogućnost postavljanja pitanja i međusobne razmjene mišljenja. Sustav Tetra je sustav veza projektiran za više tisuća korisnika, u Europi ga koristi preko 50 tisuća korisnika, frekvencija za žurne službe 380–385MHz, 390–395MHz, gdje bazne stanice imaju više mobilnih ručnih radio stanica. upvh.hr › uploads › 2016/05 › TETRAuCZ2016v1.pdf (23.2. 2021.)

[65] To je dan kada je zabilježen prvi slučaj zaraze koronavirusom u RH.

[66] https://zastita.info/hr/novosti/krizno-komuniciranje-sustava-civilne-zastite-u-pandemiji-covid-19,30863.html (24.2. 2021.)

[67] U prvom valu konferencija za tisak Nacionalnog stožera CZ.

drugima. Od 1. ožujka 2021. svi hrvatski državljani i osobe s prebivalištem i boravištem u Hrvatskoj mogli su se prijaviti za cijepljenje preko internetske stranice cijepise.zdravlje.hr ili telefonom na 0800 0011 gdje će njihove prijave biti zaprimljene i zabilježene u središnjem evidencijskom sustavu.[68] Kasnije je javni poziv/vi za cijepljenje to nadogradio/li, tako da prijavljivanje nije bio jedini način za dolazak na cijepljenje.[69] Ovdje je također zanimljiv i Europski portal za informacije o cijepljenju.[70] U svrhu hitnijeg povećanja cijepljenih mogla bi se pridodati jedna promotivna akcija koja bi se mogla za sada nazvati *„Svi do tri milijuna (cijepljenih)!"*[71] ili slično kako bi se dosegao taj broj i smanjila epidemija ili pak neki drugi epidemiološki cilj u ciljanom dijelu populacije.

Uvođenjem COVID-potvrda za ulazak u sve javne ustanove,[72] koji je izazvao društvene prijepore u nas, nastojalo se istovremeno postići dva epidemiološka učinka, jer njih dobivaju cijepljeni, oni koji su preboljeli COVID-19 i testirani, te da se testiranjem izdvoje nosioci virusa,[73] dok restriktivna komponenta ove mjere ima „ambiciju" privoljeti ljude na cijepljenje. Možda baš u ovom prijeporu treba istaknuti kako hrvatski građani imaju snažnu povijest cijepljenja i cjepiva. Svaki hrvatski građanin (posebno mlađi od 65 godina) ima aktivnu povijest cijepljenja. Uz to, u Hrvatskoj je i u bivšoj državi bila snažna proizvodnja cjepiva u Imunološkom zavodu.[74]

---

[68] https://zdravlje.gov.hr/vijesti/od-danas-se-gradjani-mogu-prijaviti-na-cijepljenje-protiv-covid-19-i-preko-interneta-ili-telefonski/5440 (25.2. 2021.)

[69] Zainteresirani se za prvu i drugu dozu također mogu naručiti i preko platforme cijepise.zdravlje.hr, a moguće je i naručivanje preko sustava e-građani te dostupnog Portala zdravlja, kao i slanjem elektroničke pošte na adresu cijepljenjecovid@stampar.hr. https://www.stampar.hr/hr/novosti/nzzjz-dr-andrija-stampar-objavio-raspored-cijepljenja-na-zagrebackom-velesajmu-za-ovaj (17. 11. 2021)

[70] https://vaccination-info.eu/hr (25. 2. 2021.)

[71] Cilj je ovdje određen jer se do kraja prosinca 2021., jednom dozom cijepljeno nešto preko 2, 2 milijuna ljudi a s dvije preko 2,1 milijuna, ljudi i da smo dosegnuli broj od preko 12 tisuća umrlih s i od Covida.

[72] Koje su se počele uvoditi, kao restriktivni faktor, sredinom studenog 2021. godine.

[73] Ministar zdravstva Vili Beroš: „U samo dan i pol šire primjene COVID-potvrda, od 54 tisuće testiranih osoba, njih 1265 se pokazalo pozitivnima. Ako uzmemo u obzir epidemiološku računicu da jedan pacijent može zaraziti dvoje ljudi, mi smo u tom kratkom periodu spriječili zarazu više od dvije i pol tisuće ljudi, a gdje su tek indirektni kontakti". https://www.novilist.hr/novosti/hrvatska/beros-covid-potvrde-u-dan-i-pol-smo-sprijecili-zarazu-dvije-i-pol-tisuce-ljudi (20. 11. 2021, 26. 11. 2021)

[74] Zahvaljujući sustavnom cijepljenju djece cjepivima Imunološkog zavoda, u Republici Hrvatskoj su morbili i rubela praktički eliminirani, a pobol od parotitisa smanjio se za 99 %. Stotine milijuna doza primijenjene su u djece u tridesetak zemalja svijeta. Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) ocijenila je kako cjepivo protiv morbila Imunološkog zavoda postiže izuzetne imunološke efekte. Uspješna polustoljetna klinička primjena svrstavaju Antitoksin za otrov europskih zmija (od konjskog seruma) u najbolje proizvode te vrste u svijetu. Prije više od pola stoljeća Imunološki zavod započeo je s proizvodnjom lijekova iz ljudske krvi ili ljudske plazme. http://www.imz.hr/o-zavodu (12. 11. 2021) Narodnom inicijativom Visia Croatica spriječena je „privatizacija" Imunološkog zavoda i prodaja budzašto nepoznatim ulagačima. Inicijativu za spas i zaštitu

Bitno je znati kako je svaka kriza ujedno i prilika. Treba vjerovati kako će naše društvo građani, a nadasve sustavi za krizna stanja iz ove „priče“ iz pandemije/epidemije izvući pouke ili lekcije i kako će one biti standardizirane i naučene. Iskustva kriznog komuniciranja kod ove zdravstvene krize pokazala su kako isto kao i kod strateške komunikacije treba koristiti što više kanala tj. medija. Tako da nije bilo razlike u vremenu kada je javnost znala ključne informacije ili kada su ih znale i operativne sastavnice, tj. institucije za nadilaženje krize uz sve izazove u vezi s time. Ovakva javna komunikacija naročito u prvom dijelu krize još nije bila viđena na ovim prostorima.

Civilna zaštita je prošla iskustvenu spoznaju o vrijednost i mogućnosti modernih tehnologija u kriznom komuniciranju, što je preduvjet stvaranje unaprijed pripremljene mreže i procedura za slične situacije. Potpisan je ugovor za realizaciju projekta „Sustav ranog upozoravanja i upravljanja krizama“ (SRUUK),[75] koji će omogućiti slanje poruka s informacijama o kriznim događajima i uputama za postupanje na širokoj razini korisnicima mobilnih uređaja.

Jedina strukturna slabost ove krizne komunikacije je upravo struktura, nije jasno koliko je ona planirana i uvježbana. Dalje, osnovni komunikatori u nacionalnom Stožeru su dužnosnici i stručnjaci, koji inače obavljaju druge zadaće, a komunikacija im je tek posebna ili nametnuta zadaća. Krizno komuniciranje mora biti usredotočeno na svoje primarne ciljeve, na nadilaženje krize. Krizno komuniciranje je planirano i uvježbano ciljano komuniciranje, koje je u svojoj osnovi strateško komuniciranje, kako bi se razgradile glasine koje uslijed nedostatka komunikacije prate svaku krizu. Stoga su potrebni komunikatori kojima je komunikacija i njena analiza jedini ili primarni posao s jednom efikasnom glasnogovorničkom funkcijom. Uz to komunikacija se može unaprijediti jednim analitičkim tijelom za upravljanje temama koje bi izvi-

Imunološkog zavoda su poduprli hrvatski intelektualci, javno neki saborski zastupnici, potom i hrvatski bolnički liječnici (HUBOL), sindikat liječnika (HLS) i liječničke komore (HLK) i braniteljske udruge te pozvali svoje članstvo da se kupnjom uloga u društvu Visia Croatica priključe Inicijativi. Prikupljeno je više od pet milijuna kuna, a u akciju se uključilo više od 16.000 ljudi. Nakon pojave inicijative, misteriozni inointeresenti su nestali, a Visia Croatica bila je jedini ponuđač. Obvezujuća ponuda Visia Croatice za kupnju 54 % dionica Imunološkog zavoda d.d. Zagreb predana je u srijedu 25. ožujka 2015, ali je odbijena. Do polovice ljeta 2015. djelovao je Zavod kao trgovačko društvo Imunološki zavod d.d. Vladinom uredbom donesenoj na sjednici 20. kolovoza 2015. godine, Imunološki zavod je javna zdravstvena ustanova od strateškog i općeg gospodarskog interesa za Republiku Hrvatsku (NN 91/2015). Vlada Republike Hrvatske je na svojoj 61. sjednici održanoj 2. lipnja 2021., na prijedlog Ministarstva zdravstva, donijela Zaključak o prihvaćanju Okvira i smjernica Plana provedbe revitalizacije proizvodnje Imunološkog zavoda. https://vlada.gov.hr/sjednice/61-sjednica-vlade-republike-hrvatske-32246/32246 (12. 11. 2021)

[75] Uspostava sustava se planira do 2022. godine i bit će financirano prema Operativnom programu konkurentnosti i koheziju iz Europski fond za regionalni razvoj. https://civilna-zastita.gov.hr/sustav-za-rano-upozoravanje-i-upravljanje-krizama/2773 (14. 11. 2021)

đalo teme koje se stvaraju u javnom prostoru i koje bi u skladu s time pomoglo i u odgovaranju na pitanja novinara. Sve navedeno je dio organiziranja sposobnosti za strateško komuniciranje, a time i krizno komuniciranje kada je to potrebno.

Utjecaj epidemije na hrvatskoj i pandemije na svjetskoj razini, s naglaskom na sigurnost obrađuje i Javno izvješće SOA-e za 2020/21 godinu. – Uz sve javnozdravstvene i gospodarske posljedice, pandemija zarazne bolesti COVID-19 ima i značajan utjecaj na razvoj stanja sigurnosti u svijetu. Taj utjecaj kreće se u rasponu od osobne sigurnosti svakog pojedinca, stanja javne sigurnosti u pojedinim državama i regijama, do geopolitičkih promjena koje će utjecati na ukupni svjetski poredak i sigurnost.

Valovi pandemije/epidemije uzrokovali su prenapregnutost zdravstvenih sustava. Države su, u pokušaju zaustavljanja širenja zaraze i očuvanja javnozdravstvenih sustava, ograničile kretanja ljudi, promet roba i usluga uz zatvaranja dijela gospodarstava i društvenih djelatnosti, što je izazvalo globalni pad gospodarskih aktivnosti i jednu od najvećih gospodarskih kriza novijeg doba. BDP Europske unije pao je 6 % u 2020. godini, dok su posebno pogođene bile države u kojima usluge i turizam čine značajan dio BDP-a, kao što su RH, Španjolska, Grčka i Italija. EU je na ovaj izazov odgovorila sveobuhvatnim paketom mjera za oporavak gospodarstava država članica.

Pandemija/epidemija je dodatno potaknula rast ekstremizma i radikalizma, pogotovo u okolnostima plasiranja dezinformacija i teorija zavjere. Pandemija se iskorištava za nove informacijske aktivnosti u geopolitičkom nadmetanju. Cilj ovakvih operacija utjecaja jest izazvati nepovjerenje javnosti (u zdravstvene vlasti, kao i vlade općenito). Jedno od područja ovih aktivnosti jest i Zapadni Balkan u čijem javnom prostoru su osobito zastupljene teorije zavjere i dezinformacije oko farmaceutske industrije, porijeklu virusa i svrsi cjepiva. S obzirom na bliskost južnoslavenskih jezika, dezinformacijama plasiranima u medijskom prostoru jugoistočne Europe pokušava se utjecati i na percepciju javnosti u RH (Jav. izv. SOA-e, 2020/21, str. 7,8.). Uz rečeno pojavili su se i novi geopolitički sadržaji kao „geopolitika maski i cjepiva“.

Osim zdravstvenih, komunikacijskih i gospodarskih postoje i psihološki aspekti pandemije/epidemije COVID-19. Upravo psihološki kontekst ove zdravstvene krize trebaju komunikatori uzeti u obzir dok ona traje kako bi došlo do njenog nadilaženja na društvenoj razini, a posebno na osobnim razinama, a opet s posebnom pažnjom na psihološke rizike kojima su izloženi zdravstveni djelatnici.

Pandemija COVID-19 predstavlja najveću biopsihosocijalnu krizu s kojom se cijeli svijet ikad suočio. Ova pandemija je pored zdravstvene krize svojevrstan neplanirani psihološki eksperiment u prirodnim uvjetima i velikim uzorcima, pri čemu se rezultati

još mogu vidjeti dok kriza traje (Vulić-Prtorić, 2021, str. 447).[76] Tako da ovdje imamo unatoč bržem recenziranju rezultata, problem kako u krizi koja još traje komunicirati tako kako bi se postiglo da rezultati istraživanja pravovremeno dođu do javnosti i koji su komunikacijski kanali najbolji tj. kojim medijima i kojim komunikacijskim tehnikama će se postići najbolji ishodi u informiranju. Kako postići da mediji odgovarajuće prenesu ove informacije. Uvijek je nabolje to učiniti putem javnih medija, ali pošto je novinarska specijalizacija postala nepodnošljivi trošak za medije, i to postaje problem. Može se i istraživanja učiniti atraktivnima za televiziju ili organizirati konferencije za novinare (medije) i tako ili na drugačiji način biti potpora odlučivanju. Komunikacija može biti efikasnija ako vjerodostojni komunikator ima komunikacijski cilj i sposobnosti ostvariti ga strateškom komunikacijom, a tada su rezultati istraživanja snažan komunikacijski sadržaj, koji treba samo obraditi prema komunikacijskim kanalima za stratešku komunikaciju u krizama.

Autori Fiorillo i Gorwood (2020, prema: Antičević, 2021, str. 427) navode kako psihološke posljedice COVID-19 pandemije mogu biti posebno ozbiljne za sljedeće skupine ljudi: (1) ljude koji su izravno i neizravno u kontaktu s virusom; (2) ljude koji su biološki osjetljivi na stresore, uključujući ljude sa psihičkim problemima; (3) zdravstvene djelatnike (zbog veće razine izloženosti zarazi) i (4) ljude koji neprekidno slijede vijesti o pandemiji na raznim medijskim kanalima.

U trenutačnoj epidemiji/pandemiji istraživači upozoravaju kako pretjerano medijsko izvještavanje o pandemiji COVID-19 može povećati osjećaj straha i neizvjesnosti kod stanovništva (Garfin i sur., 2020, prema: Antičević, 2021, str. 432). Utvrđena je umjerena povezanost između izloženosti većem broju izvora na tradicionalnim medijima (TV, radio) i više sati izloženosti na društvenim mrežama s mentalnim posljedicama tijekom pandemije COVID-19 (Riehm i sur, 2020, prema: Antičević, 2021, str. 432). U studiji Chao i sur. (2020, prema: Antičević, 2021, str. 432) pronađeno je kako je praćenje informacija i angažiranje u novim medijima (internetski izvori) povezano s negativnim psihološkim ishodima, poput anksioznosti, depresivnosti i stresa u većoj mjeri nego praćenje tradicionalnih medija. Međutim, praćenje medijskih sadržaja, poput herojskih činova, govora eksperata, informacija o bolesti i

[76] Na 22. Danima psihologije u Zadru 1.-3. 10. 2020 održan je simpozij *PSIHOVID-20: Uvid u psihologijska istraživanja u vrijeme pandemije COVID-19.* Na konferenciji je pokrenuto pitanje znanstvene komunikacije i to u smjeru primjerene i pravodobne javne prezentacije znanstvenih radova tj. njihovih rezultata, dok kriza još traje. Neki su svoje rezultate objavljivali pošto su istraživanja bila gotova. Autori koji su provodili istraživanja u komunikaciji imali su istraživački dio i psihoedukativni dio, te su svoja istraživanja pokušavali utkati u preporuke i savjete za nadilaženje pandemije/epidemije, a psihoedukativne materijale učinili javno dostupnim. Ovo je bilo moguće zbog ubrzanog recenziranja i najveći broj radova je besplatno dostupan, što možemo okarakterizirati kao pozitivan efekt pandemije/epidemije (Vulić-Prtorić, 2021, str. 450).

načinima prevencije povezano je s pozitivnim psihološkim ishodima i manjom depresivnošću (Chao i sur. Prema: Antičević, 2021, str. 432, 433).

Rezultati istraživanja potvrđuju tvrdnju kako je u krizi potrebno usmjereno i usklađeno strateško komuniciranje stručnjaka iz zdravstvenog sustava, te s kompetentnim stručnim komunikatorima za svoja područja, a uz to treba dominantnije koristiti klasične medije, a po mogućnosti što više javne medije što primjerenijim tehnikama komunikacije, s osjećajima videom, a s podatcima tiskano. Krizno komuniciranje, u svojoj osnovnoj svrsi nadilaženja krize, treba sudjelovati i na otpornost na djelovanje krize na aktere krize. To se i u najtežim trenutcima može činiti komuniciranjem pozitivnih događaja ili trendova, te komuniciranjem velikog rada i naprezanja zdravstvenih djelatnika.

Na oblikovanje stavova, kao i djelovanja, osim strateškog komuniciranja institucija, utječu i objave u medijima. Tako je još na početku pandemije/epidemije Zagrebačko psihološko društvo uputilo „Apel urednicima i novinarima[77] vezano za način izvještavanja o koronavirusu“. Osnovu apela čine apeli na urednike i novinare da ovoj temi pristupaju posebno pažljivo i profesionalno, bez senzacionalizma i širenja dezinformacija koji dodatno potpiruju paniku i uznemirenost. Način izvještavanja o društveno važnim temama, osobito u stanjima potencijalne krize, straha i ugroze je izrazito važan. Senzacionalistički načini izvještavanja, osobito u vidu bombastičnih naslova gotovo uvijek potiču paniku i strah kod ljudi, a time i otežavaju ili onemogućavaju ljudima da pravovremeno dobiju valjane i točne informacije. Nadalje, objavljivanje pojedinosti o zaraženima predstavljaju potencijalnu opasnost od otkrivanja njihova identiteta i ugroze njihovog ljudskog dostojanstva.[78]

Početkom pandemije/epidemije, dok još nije bilo cjepiva, moglo se iskustveno naslutiti kako će cjepivo biti pronađeno, a kako će borba protiv lažnih vijesti biti poput borbe s kroničnom bolesti. U istraživanju „Medijske navike, povjerenje publike i lažne vijesti u doba koronavirusa“ imamo poznatih i manje poznatih rezultata o poznatim i novim medijskim navikama tijekom zdravstvene krize COVID-19. Ovo je bitno posebno stoga što „novi mediji“ uzimaju sve veći udio u informiranju, koji su nedavno uzeli primat po praćenju vijesti televiziji, a pored toga prisutno je i stapanje medija po formuli: klasični/novi ili novi/klasični na digitalnim osnovama.

---

[77] Zanimljivo je kako nije upućen apel vlasnicima medija pa se trebamo nadati kako podnosioci apela imaju stav kako o vlasnicima medija trebaju voditi računa koregulacijska tijela u medijima, koja imamo samo za elektroničke medije u Obliku Agencije za elektroničke medije.

[78] https://zgpd.hr/2020/03/04/apel-urednicima-i-novinarima-vezano-za-nacin-izvjestavanja-o-koronavirusu/?fbclid=IwAR0TY-SnnpdZbql7086jTCuA3JS3tFnAvaLktSNPwjmoI5cB6mrYfF-oc88%2-0(%206.%203.% (4. 3. 2020, 10. 5. 2020)

Pandemiju koronavirusa obilježila je borba točnih, jasnih i „čistih“ informacija protiv dezinformacija, istina protiv laži, pouzdanih protiv nepouzdanih informacija. Lažnim vijestima smatramo nepostojeće ili iskrivljene činjenice koje zavaravaju publiku. Rezultati istraživanja Eurobarometra u veljači 2018. na više od 25 tisuća ispitanika pokazali su da čak 85 % građana Europske unije prepoznaje lažne vijesti (fakenews)[79] kao problem u njihovim državama. U Hrvatskoj se, kao i u Portugalu, u cijeloj EU najviše vjeruje vijestima i informacijama koje dobijemo putem društvenih mreža i ostalih komunikacijskih alata za dopisivanje (Begović, Labaš, 2021, str. 9, prema: Edukacije.hr, 2020).

‘Lažne vijesti’ možda najbolje opisuje jedna od preciznijih definicija iz izvještaja o dezinformacijama britanskog parlamenta koja navodi da se radi o „namjernom stvaranju i dijeljenju lažnih i/ili manipuliranih informacija s namjerom da one zavedu i upute javnost na krivi trag i s ciljem da se nanese šteta iz političkih ili osobnih razloga te radi ostvarivanja materijalne koristi“ (Prelog, 2020). „Lažne vijesti“ često zovemo i dezinformacijama. Osim pojma dezinformacije, često se koristi i izraz „misinformacija“ (pogrešna informacija). Razlika je u tome što se dezinformacije šire s namjerom da prevare javnost (protumačeno kao laži i obmane), a misinformacija je netočna informacija objavljena pogreškom bez cilja da uznemiri bilo koga. Suprotno od toga imamo i „malinformacije“ (zlonamjerne informacije).[80]

Najviše „lažnih vijesti“ pronađeno je na društvenim mrežama i aplikacijama za razmjenu poruka. Takva praksa sa širenjem lažnih vijesti pridonijela je da ispitanici vijesti o koronavirusu smatraju preuveličanima, no optimizam u ovom istraživanju pokazuju rezultati prema kojima većina ispitanika potvrđuje da su im mediji pomogli da razumiju krizu i objasne što mogu učiniti (Begović Labaš, 2021, str. 11, prema:Reutersinstitute.politics.ox.ac.uk, 2020).

Rezultati istraživanja pokazuju kako je 58,5 % ispitanika u doba koronavirusa medije najviše koristilo za informiranje, što je ukazalo na značajniji porast korištenja medija u odnosu na razdoblje prije pandemije kod 50,6 % ispitanika (Begović, Labaš, 2021, str. 13). Prvi izvor informacija za 72,6 % ispitanika su nacionalne TV postaje,

[79] Ovaj izraz prvi je uporabio predsjednik SAD-a Donald Trump, kao reakciju na stalno i obilo izlaženje vijesti o njegovim „aferama“ i koje mu nisu išle u prilog. Tako da izraz „fakenews“ možemo kao pojam zvati i „Trumpizam“, ali i oksimoron ‘fakenews’ (vijest po definiciji ne može biti lažna!) postao je riječ 2017. godine po izboru online enciklopedije Collins Dictionary (Prelog, 2020). Kao što je rekao, u nas malo poznati novinar i profesor novinarstva u Španjolskoj Luka Brajnović (1919-2001), po kojemu se od 1997. godine dodjeljuje se *Nagrada Luka Brajnović za komunikaciju,* a dodjeljuje ju Škola komunikacije Sveučilišta Navarra iz Pamplone u Španjolskoj, kada je rekao „Informacija koja je lažna, nije informacija“.

[80] https://www.medijskapismenost.hr/razlike-izmedu-dezinformacija-misinformacija-i-malinformacija/ (15.11. 2021)

a slijede nacionalni (65,8 %) i lokalni internetski portali (29,2 %).[81] Internet je na prvome mjestu po korištenju za vrijeme PANCOVID-19[82], a ispitanici su ga najviše koristili u informativne svrhe – njih čak 88,5 %, a slijedi televizija koju je pratilo visokih 80,9 % ispitanika (Begović, Labaš, 2021, str. 14). Uslijed viška vremena u vrijeme epidemije/pandemije najčešći razlozi za učestalije korištenje medija bili su potreba za informacijama (57 %), ali i višak vremena (40,1 %) (Begović, Labaš, 2021, str. 15).

Kod gledatelja HRT je bila najgledanija televizija s 35 % ispitanika, dok slijede RTL s 24,1 % i Nova TV s 21,7 %. Nacionalni stožer civilne zaštite za vrijeme krize služio je kao temeljni izvor informacija. Rezultati pokazuju da su ispitanici te konferencije najčešće pratili svakodnevno (27,5 %), često ih je pratilo njih 27,4 %, a povremeno 21,5 %. Kao što je već rečeno internet je bio najkorišteniji medij, a ispitanici su najviše pratili portale dnevnih novina (67,5 %)Vecernji.hr, Jutarnji.hr, Indeks.hr i dr., no rado su praćeni i dnevno informativni portali koji nemaju tiskano izdanje. Njih prati 50,6 % ispitanika, dok nešto manje prate portale televizija (26,7 %) i lokalne portale (16,2 %) (Begović, Labaš, 2021, str. 16).

Kako dosta građana provodi višak vremena na društvenim mrežama, istraživanje je pokazalo kako je Facebook najkorištenija društvena mreža ispitanika (85,6 %), a slijede WhatsApp (75,2, %), YouTube (56,4 %), Instagram (51,5 %) i Viber (47,5 %). U nešto manjoj mjeri se koriste Skype (12,8 %), LinkedIn (11,8 %), Twitter (8,4 %) i Pinterest (7,9 %). Ispitanicima su vezano za COVID-19 bile najzanimljivije informacije o broju zaraženih (69,9 %) o čemu smo bili informirani putem konferencija Nacionalnog stožera civilne zaštite Republike Hrvatske, a čije su informacije prenosili i ostali mediji. Slijedi gospodarska kriza (52 %), online nastava (42,2 %), život tijekom PANCOVID-19 (39,8 %), kao i život nakon PANCOVID-19 (36,6 %), te o promjenama navika građana tijekom PANCOVID-19 (32,8 %) (Begović, Labaš, 2021, str. 17, 18).

Lažne vijesti ispitanici su najčešće prepoznali na internetu, što potvrđuje 65,5 % ispitanika, a prate ih društvene mreže (50,6 %). U znatno manjem opsegu lažne vijesti pronađene su na televiziji (23,4 %), dok su tek rijetke lažne vijesti pronađene u tisku (7 %) i na radiju (4,4 %). Dok je čak 43,1 % ispitanih vjerovalo Nacionalnom stožeru, povjerenje u Vladu, policiju i vatrogasce je bilo iznimno nisko (od 0,5 % do 1 %). Začudno, ali i mediji su se našli u donjem dijelu tablice kada je riječ o povjerenju ispitanika koji su ih pratili, i to s izrazito niskih 1,4 %, a daleko više nego medijima građani vjeruju znanstvenicima, virolozima i epidemiolozima (32 %) i općenito liječnicima, medicinskom osoblju i ljekarnicima (13 %), a kako je velik broj lažnih vijesti i

[81] Ovdje je vidljivo kako rezultati u postotcima u zbroju prelaze 100 %, to je stoga što je praćenje svakog medija ispitivano posebno, sukladno stručnim pravilima istraživanja javnog mnijenja.

[82] PABCOVID-19 je zanimljiva ekonomična komunikološka kovanica koja spaja pojam pandemije i bolest COVID-19, pandemija+COVID-19 = PANCOVID-19.

dezinformacija pridonio činjenici da građani ne vjeruju nikome smatra 3,7 % ispitanika. Kako novinari koji su pripremali priloge o COVID-19 rade taj posao neovisno o obrazovanju smatra 51,1 % ispitanika. U većoj mjeri smatraju da su novinari skloni senzacionalizmu (43,6 %) i manipulaciji (34,7 %), ali ih također vide kao informatore (31,5 %) i kritičare postojećeg stanja (26,8 %). Da su novinari visokoobrazovani i školovani za taj posao i da su pismeni smatra tek 15,4 %, odnosno 14,7 % ispitanika (Begović, Labaš, 2021, str. 19, 20, 21). Ispitanici su u istraživanju ipak dali dobru ocjenu medijima - kako su pridonijeli razumijevanju zdravstvene krize, tako su ovu funkciju medija s nedovoljnim ocijenila (4,6 %), dovoljnim (6,7 %), dobrim (41,7 %), vrlo dobrim (36, 9 %) i kao odličnim (10,1 %) (Begović, Labaš, 2021, str. 23).

Javno komunicirati već duže vrijeme nije moguće bez tradicionalnih i novih medija, uključujući internet i društvene mreže. Jedna od opravdavajućih činjenica za pogreške u medijima odnosno novinarskom radu je i brzina u izvještavanju, jer vijest ima veću „težinu“ ako je prva objavljena.[83] Rijetko koji društveni akter je zadovoljan praćenjem svoje aktivnosti od strane medija. Kako bi se postigao zadovoljavajući efekt medijske potpore za neke aktivnosti ne treba se samo pasivno prepustiti praćenju medija, a onda reaktivno djelovati kada se procijeni kako to ometa ili usporava željenu aktivnost, već proaktivno komunicirati prema javnosti i pratiti i analizirati djelovanje medija od urednika do novinara. Komuniciranje u vremenima kriza jednostavno traži javno opravdanu koregulaciju medija, uz uvjet samoregulacije i određivanje jasnih pravila u javnom interesu. Javnost općenito najmanje vjeruje upravo profesionalnim komunikatorima novinarima i javnim dužnosnicima tj. političarima, što moramo priznati kako je društvena činjenica koja se pokazala u mnogim istraživanjima. Upravo to je osnovni problem u javnom djelovanju, a posebno u krizama.

U krizi, bila ona tehnološka ili pak prirodna, uvijek postoje izazovi vjerodostojnosti upravljanja koji se prelijevaju i na medije koji su onda i sami u krizi, a publika (čitatelji) se tada snažnije oslanja na njih. To i predstavlja najveći problem u informiranju u javnom interesu u vremenima kriza. Stoga, kako bi u komunikaciji pridobili javnost, kako onih koji su žrtve krize tako i onih koji su dio snaga za njeno nadilaženje, osim znanstvenih činjenica treba tzv. toplim žanrovima, kao što su reportaže ili

[83] Šum u komunikacijskom kanalu i brzina odnosno stalan pritisak da se mora biti najbrži razlog su i ‹lažnoj vijesti› koja je 8. travnja osvanula na većini domaćih portala, da bi je policija kasnije tijekom dana demantirala. Elektronički su mediji, naime, žurno prenijeli kako je u jednu zagrebačku poštu u srijedu ujutro ušetala gospođa koja je, nakon obavljena posla, službenici kazala da je zaražena koronavirusom. Digla se po portalima na gospođu i kuka i motika, no policijskim je istraživanjem utvrđeno da je službenica na šalteru, očito i sama u strahu i panici od zaraze, klijenticu jednostavno krivo shvatila. Gospođa je, kako je istraga pokazala, službenici samo napomenula da kuverte koje predaje pripadaju njezinom susjedu koji je zaražen COVID-19 virusom, pa ih u poštu nije mogao donijeti sam (Prelog, 2020).

fičeri (features), promicati strateškim komuniciranjem ljudske vrline od solidarnosti do požrtvovnosti.

Strateško komuniciranje vezano za epidemiju/pandemiju COVID-19 treba kroz razne sadržaje i svim mogućim kanalima i tehnikama komuniciranja uvezati za znanstvene činjenice i solidarnost kao jednu od najznačajnijih značajki čovječnosti. Nepobitne znanstvene činjenice (6C+) su:

- Cijepljene osobe višestruko manje obolijevaju od bolesti COVID-19.
- Cijepljeni višestruko manje završavaju u bolnicama.
- Cijepljeni imaju višestruko manje teže oblike bolesti.
- Cijepljeni višestruko manje umiru od onih koji su necijepljeni.
- Cijepljene osobe višestruko manje prenose zarazu od onih koji su necijepljeni.
- Cijepljene i necijepljene osobe trebaju se pridržavati epidemioloških mjera (razmak, zaštita, higijena i izbjegavanje okupljanja).[84]
- + solidarnost

Solidarnost je vezivno tkivo i snaga svakog društva, i bez solidarnosti svako društvo je ranjivije. Strateško komuniciranje, odnosno krizno komuniciranje mora promovirati solidarnost koja ovdje nije isključivo samo etičke prirode nego upravo nešto kao epidemiološka solidarnost, koja se opet najbolje opisuje kao organska ili funkcionalna solidarnost, stoga ovdje trebamo komunikaciju solidarnosti kao pogon kolektivnih epidemioloških mjera jer su jedine efikasne kod zaraznih bolesti. To možemo sažeti kao apel (3S):

1. Solidarnost za zaštitu zdravstvenog sustava (solidarnost za zdravstvo-SzZ)
2. Solidarnost cijepljenih
3. Solidarnost zdravih ljudi za bolesne (SZzB)[85]

U javnom prostoru nekontrolirano se razvilo tematsko okružje kako su epidemiološke mjere u prijeporu s osobnim slobodama i pravima. To ne samo što je površno nego je i pogrešno. Postoje negativne slobode i prava i tu spada sloboda da budeš necijepljen/na i netestiran/na ili što god drugo, kako netko ne bio tretiran bilo čim. No, i imamo koncept pozitivnih prava i sloboda, kao slobode i prava za nešto, a tu

[84] Ove nepobitne činjenice jednostavno je sročio ravnatelj Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo Krunoslav Capak na Konferenciji za medije (novinare) Stožera civilne zaštite 12.11. 2021. https://vijesti.hrt.hr/hrvatska/krunoslav-capak-cijepljenje-3448902 (13. 11. 2021)

[85] Ironično je kako u IV. valu epidemije/pandemije, po uvođenju COVID potvrda, imamo solidarnost cijepljenih za testirane a necijepljene, gdje svi javnim novcem plaćamo testiranje djelatnika u javnim ustanovama i službama. Možda možemo, slično kao što opisujemo neizmjernu solidarnost kod dobrovoljnog darivanja krvi, cijepljenje tretirati kao cijepljenjem pobuđeno darivanje „antitijela u epidemiološki prostor“.

spadaju slobode i prava koja su kod zaraznih bolesti osobna i kolektivna, kao slobode i prava na zdravlje, za ne biti bolestan i ostati živ. Ova pozitivna osobna i kolektivna prava i slobode su pretežito javni interes, jer su zdravlje i život najveća sloboda i pravo kao vrijednost.

Razumljivo, vjerodostojno i zanimljivo komuniciranje potrebno je kako bi stekli i komunikacijski imunitet jer, osim širenja zaraze, imamo i snažno širenje informacija, ali i dezinformacija, pa govorimo o prvoj „infodemiji" u povijesti. Upravljanje takvom zdravstvenom krizom sastavljeno je na tri razine (3P):

1. Protiv širenja virusa SARS-CoV-2 kako bi se izbjeglo prenaprezanje ili čak kolaps zdravstvenog sustava.
2. Protiv panike i lažnih vijesti pravovremenom, istinitom i vjerodostojnom komunikacijom.
3. Protiv negativnih društveno-ekonomskih posljedica kroz transformacije gospodarskog okruženja u vrijeme epidemije/pandemije.

Ovaj problemski triptih bit je funkcionalnog i komunikacijskog izazova, rizika i proturječnosti u nadilaženju složenosti ove krize te se stoga kriznim komuniciranjem na formatu strateškog komuniciranja treba izboriti kao vjerodostojni komunikator i ispuniti komunikacijska očekivanja javnosti, u cijeloj lepezi informacija koje dolaze od raznih komunikacijskih aktera u komunikacijskom okruženju. Jer samo takvo komuniciranje predstavlja manje propusnu branu za informacije koje krnje ili obezvrjeđuju i posve negiraju znanstvene činjenice, kao strateški komunicirane informacije bitne za nadilaženje ove zdravstvene krize. Posebno onih informacija koje su potpora djelovanju našeg zdravstvenog sustava, kako bi u javnom interesu očuvali funkcionalnost zdravstvenog sustava, kako bi kao javno dobro odgovorio na cijelu lepezu unapređivanja zdravlja pučanstva.

Kako bi komunikacija bila učinkovita i precizna, potrebno je provesti istraživanja ili uzeti u obzir rezultate već učinjenih istraživanja kako bi se u programiranje komunikacije uključili rezultati o stavovima i mišljenjima ispitivane populacije. Tako je zanimljivo prvo istraživanje o stavovima građana prema javnozdravstvenim mjerama (u epidemiji/pandemiji COVID-19) naslova: Odrednice i razlozi neodlučnosti oko cjepiva protiv COVID-19), a objavljeno je u časopisu *Croatian Medical Journal.*[86] Pokazalo se da više od trećine ispitanika oklijeva ili se odbija cijepiti protiv COVID-19.

[86] Autori studije su sociolozi prof. Dragan Bagić s Filozofskog fakulteta u Zagrebu te dr. Adrijana Šuljok i Branko Ančić s Instituta za društvena istraživanja, a nastao je kao dio projekta Hrvatske zaklade za znanost „Otpornost hrvatskog društva uslijed COVID-19 pandemije". Cilj istraživanja bio je utvrditi odrednice oklijevanja /odbijanja cjepiva protiv pandemijeCOVID-19. Odnosno tko se odbija cijepiti i zašto? Istraživanje je provedeno na 765 ispitanika.

Najčešće kao razloge navode strah od toga je li cjepivo dovoljno sigurno, ali i učinkovito. Osim toga, kao razlozi navode se preferiranje prirodnog imuniteta, odnosno prebolijevanje bolesti nad cijepljenjem, no dio tih ispitanika koji oklijevaju ili sumnjaju iskazuje i nepovjerenje u cjepiva općenito. Studija je pokazala kako su oklijevanju ili odbijanju cjepiva skloniji mladi ispitanici, žene, ispitanici s nižim stupnjem obrazovanja i ispitanici iz manjih naselja. Njih je pogrešno zvati „antivakserima" jer ne iskazuju sumnju u cjepiva općenito.[87]

Sad je samo pitanje kojim sadržajima, komunikacijskim tehnikama i kanalima doprijeti do populacija koje oklijevaju ili se ne žele cijepiti, te promijeniti mišljenje o cjepivu, a kao vrhunac privoljeti ih na dragovoljno cijepljenje. Odgovor na ovo kapitalno pitanje može se najefikasnije dosegnuti ispitivanjem mišljenja i stavova kao i spremnosti na cijepljenje ciljane populacije, kojim bi se došlo formalnim tj. anketnim istraživanjima.

Prijedlog za istraživanje mišljenja i stavova građana RH o potrebi cijepljenja protiv zarazne bolesti COVID-19

Ovaj prijedlog za istraživanje ima svrhu i cilj prikazati kako bi trebalo istražiti stavove, mišljenja o cjepivu i cijepljenju, kao i istražiti stupanj želje za odlazak na cijepljenje i općenito o novonastaloj zdravstvenoj situaciji.

Ovo formalno istraživanje potrebno je kako bi se kvalitetno usredotočeno, efikasno i ekonomično komunicirala društvena potreba za cijepljenjem i kako bi se promijenila u pozitivnom smislu želja i potreba za cijepljenjem kao uvjet za izlazak iz zdravstvene krize COVID-19.

Ispitivani uzorak trebao bi težiti probabilističkom uzorku, ali gdje bi se posebno obradile (ponderirale) različite dobne skupine, poželjno i s posebnim pitanjima. Pitanja koja trebaju odrediti stavove, mišljenja i želje za djelovanjem o i prema cijepljenju, trebaju biti stupnjevita, a nerijetko i otvorena kako bi se skupili i zanimljivi izdvojeni odgovori te dobili odgovori o mišljenjima i stavovima, kako po smjeru tako i po intenzitetu.

Istraživačka hipoteza trebala bi biti kako od izvora informiranja ovisi znanje o pandemiji/epidemiji i to dokazati kroz dobne razlike i to prema medijima koji se

[87] https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/nisu-svi-koji-oklijevaju-antivakseri-a-vecinom-se-navode-tri-razloga-15132331/ (13. 12. 2021, 13. 12. 2021)
https://www.rtl.hr/vijesti-hr/novosti/hrvatska/4157484/prva-hrvatska-studija-o-odbijanju-cjepiva-protiv-korone-takve-je-ljude-stetno-nazivati-antivakserima/ (13. 12. 2021, 13. 12. 2021)
http://www.cmj.hr/default.aspx?id=13276 (13.12. 2021, još nije izišla elektronička verzija Croatian *Medical Journal* za prosinac 2021. godine. No, na ovom linku su svi brojevi za 2021. godine.

koriste za informiranje. Poseban značaj treba dati društvenoj činjenici, kako se starija, a zdravstveno osjetljivija populacija pretežito informira posredstvom masovnih konzervativnijih medija, dok se mlađa populacija koja svojom značajnijom društvenom mobilnošću bitno utječe na doseg i rasprostiranje zaraze, informira značajnije iz novih netradicionalnih i slabo reguliranih novih medija posredstvom interneta, uključujući i raspršenost elektroničkih društvenih mreža. Ne treba isticati kako će upravo posljednje imati značaj prilikom izbora sadržaja i tehnika, a posebno na kanale komunikacija.

Pitanja trebaju biti podijeljena na više skupina:

- Pitanja o dobi, spolu, obrazovanju, obiteljskom statusu i zdravlju
- Pitanja o znanju o koronavirusu i bolesti COVID-19
- Pitanja o bitnim aspektima zaraznih bolesti i epidemiološkim mjerama
- Pitanja o povjerenju u zdravstveni sustav
- Pitanja općenito o cjepivima za ljude i životinje
- Pitanja o ispitanikovoj povijesti cijepljenja
- Pitanja o cjepivu protiv COVID-a, mišljenja, strahovi i odobravanje
- Pitanja o ishodima i namjerama cijepljenja ili ne cijepljenja

Istraživačka anketna pitanja:

1. Koliko imate godina? (ispod 20, od 20 do 35, od 35 do 50, od 50 do 65, od 65 do 80 i više od 80 godina)
2. Stupanj obrazovanja? (osnovna škola, srednja škola, preddiplomski studij, diplomski studij, poslijediplomsko znanstveno zvanje)
3. Vaša težina? (ispod 60 kg, do 75 kg, do 90 kg i preko 90 kg)
4. Jeste li ili niste preboljeli COVID-19? (da, mislim da jesam, ne znam, nisam)
5. Je li ili nije netko iz vaše obitelji prebolio COVID-19? (da, mislim da jest, ne znam, nije)
6. Jeste li ili niste zadovoljni Vašim znanjem iz biomedicinskih znanosti? (da, da i ne, ne)
7. Kako se informirate? (televizija, radio, tiskani mediji, internet, društvene mreže, niti jedno od toga)
8. Jeste li ili niste zadovoljni vašim informiranjem o koronavirusu i o bolesti COVID-19? (Da, moglo bi biti bolje, dosta slabo, ne i ne zanima me)
9. Jeste li ili niste zadovoljni svojim informiranjem o cjepivima i lijekovima protiv bolesti COVID-19. (jesam, moglo bi biti bolje, nisam)
10. Podržavate li ili ne podržavate mjere Stožera civilne zaštite? (da, djelomično, ne)

11. Koliko vjerujete znanstvenicima o bolesti COVID-19? (1,2,3,4,5)
12. Koliko vjerujete ministru zdravstva tj. ministarstvu o bolesti COVID-19? (1,2,3,4,5)
13. Koliko vjerujete Stožeru civilne zaštite RH o bolesti COVID-19? (1,2,3,4,5)
14. Koliko vjerujete Znanstvenom savjetu Vlade RH o bolesti COVID-19? (1,2,3,4,5)
15. Koliko vjerujete javnim dužnosnicima tj. Vladi RH o bolesti COVID-19? (1,2,3,4,5)
16. Koliko vjerujete medijima (novinarima) o bolesti COVID-19? (1,2,3,4,5)
17. Mislite li da Vlada RH dobro ili slabo informira hrvatsku javnost o COVID-19? (da, moglo bi bolje, ne)
18. Mislite li kako Stožer civilne zaštite RH dobro ili slabo informira hrvatsku javnost o COVID-19? (da, moglo bi bolje, ne)
19. Mislite li kako Znanstveni savjet dobro ili slabo informira hrvatsku javnost COVID-19? (da, moglo bi bolje, ne)
20. Jeste li se ili niste do sada redovno cijepili u ranijim fazama života? (da, neredovito, ne)
21. Cijepite li ili ne cijepite redovno svoje kućne ljubimce? (redovno ih cijepim, neredovno ih cijepim, uopće ih ne cijepim, nemam ih)
22. Jeste li se ili niste cijepili protiv koronavirusa? (da, ne)
23. Planirate li se ili ne planirate cijepiti? (da, ne znam, ne)
24. Koliko se vaših ukućana cijepilo? (svi, samo odrasli, samo stariji, nitko)
25. Znate li što su vektorska cjepiva? (da, nedovoljno, dovoljno, ne)
26. Znate li što su mRNA cjepiva? (da, nedovoljno, dovoljno, ne)
27. Za koja cjepiva mislite kako su bolja protiv koronavirusa? (vektorska, mRNA, i jedna i druga, ni jedna ni druga, ne znam)
28. Zašto se ne želite ili želite cijepiti? (otvoreno pitanja)
29. Koji su vaši strahovi u vezi s cijepljenjem protiv koronavirusa? (otvoreno pitanje)
30. Bojite li se ili ne bojite nuspojava cjepiva? (da bojim, umjereno se bojim, uopće se ne bojim)
31. Bojite li se ili se ne bojite zaraze COVID-19? (nimalo, da i ne, umjereno se bojim, jako se bojim)
32. Mislite li ili ne mislite kako je koronavirus umjetno stvoren? (da, sumnjam, ne znam, ne)

33. Mislite li ili ne mislite kako je zaraza COVID-19 ozbiljna bolest? (vrlo ozbiljna, ne toliko ozbiljna, pretjeruje se, nimalo nije ozbiljna)

Potresi u Zagrebu, Zagrebačkoj i Krapinsko-zagorskoj županiji i potresi na području Sisačko-moslavačke, Karlovačke i Zagrebačke županije

Potresi, kako onaj koji se prvo pretežito dogodio u Zagrebu, Zagrebačkoj i Krapinsko-zagorskoj županiji[88], kao i onaj snažniji u Sisačko-moslavačkoj, Karlovačkoj i Zagrebačkoj županiji,[89] dogodili su se iznenada i nenajavljeno. To još više usložnjava krizno komuniciranje kada je potrebno da je ono već isplanirano i još više uvježbano nego što je to potrebno kod narastajućih kriza. Osim toga potresi su se dogodili u vrijeme postojeće zdravstvene krize zaraznom bolesti COVID-19.

U prvom potresu u Zagrebu poginula je jedna mlada osoba s nekoliko desetaka ozlijeđenih. Potres kao prirodna katastrofa u suštini je suprotstavljen mjerama zdravstvene kriza uslijed zarazne bolesti. Nakon potresa u Zagrebu i okolici u gusto naseljenom području građani su u velikoj brzini napuštali objekte u kojima su bili i često su se morali okupljati uslijed upućenosti jedni na druge, bilo da se radilo o hitnim akcijama spašavanja ljudi i imovine ili da su međusobno komunicirali kako bi međusobno razmijenili bitne informacije, pomagali si međusobno ili se jednostavno bodrili i tješili. Ključna aktivnost stanovništva nakon potresa je napuštanje objekata, izlazak na otvoreno područje na neodređeno vrijeme čekajući moguću pojavu naknadnih potresa. S druge strane, od stanovništva je tijekom krize uzrokovane bolešću COVID-19 traženo da ostanu u svojim domovima, da se na najmanju moguću mjeru suzdrže od izlazaka izvan njih te od susreta s drugim osobama. U prvim trenucima nakon potresa te su smjernice bile u potpunoj suprotnosti i prijetile su snažnom razvoju epidemije. Naknadne analize broja zaraženih na područjima pogođenim potresom pokazale su da nije došlo do porasta, nego i do pada broja novozaraženih osoba jer se stanovništvo izloženo potresu pridržavalo svih mjera, izašlo je na otvorene prostore i udaljilo se od moguće opasnih objekata, ali uz poštivanje epidemioloških mjera kao što su držanje fizičkog razmaka i nošenja zaštitnih maski na licu.[90]

---

[88] Potres u Zagrebu 2020. jačine 5,5 stupnjeva po Richteru dogodio se u Zagrebu, u nedjelju, 22. ožujka 2020. u 6:24 sati. Euromediteranski seizmološki centar javio je da se epicentar nalazio 7 kilometra sjeverno od središta Zagreba, na dubini od 10 km.

[89] Potres kod Petrinje 2020. pogodio je u utorak, u 12:19 sati, 29. prosinca 2020. godine. Potres je bio jačine 6,4 po Richterovoj ljestvici s epicentrom 3 km jugozapadno od grada Petrinje, na dubini od 10 kilometara.

[90] https://zagrebsecurityforum.com/analysis/id/3110#.YEffapv-jIU (1. 3. 2021.)

Građani su se velikim dijelom držali uputa kako za krizu COVID-19 tako i za krizu uslijed potresa jer su vjerovali institucijama. Zbog toga neke dezinformacije koje su se pojavile u javnom prostoru nisu uspjele poljuljati povjerenje u institucije i upravljanje s ove dvije krize. Opet se pokazalo kako kvalitetno strateško komuniciranje, tj. krizno komuniciranje kao njegov dio, gdje treba istaknuti posebno kvalitetno komuniciranje medicinskog dijela Stožera CZ RH, kako na državnoj i gradskoj razini jednako kao i građevinskih stručnjaka (arhitekata, statičara i dr.), kako se i u redovitim uvjetima, ali i u krizama najviše vjeruje struci i znanosti.

Kada se sažimaju zaključci o krizama i katastrofama koje smo nedavno imali ili su u tijeku, i kada se kreativno razmišlja o „zakrpama" sustava domovinske sigurnosti, nezaobilazan je postao pojam dragovoljnosti. Moderna Hrvatska država nastala je značajnim dijelom obrambenim djelovanjem dragovoljaca. Naša sjajna Gorska služba spašavanja djeluje dragovoljno i to tako stručno i motivirano da možemo reći kako RH to ne bi mogla priskrbiti na trajnoj profesionalnoj osnovi. Bilo je ohrabrujuće vidjeti kako zajednički rade Hrvatska vojska, policija, vatrogasci, civilna zaštita, pripadnici HGSS-a, pripadnici Ureda za upravljanje hitnim situacijama Grada Zagreba,[91] hitne medicinske službe, građevinari, statičari i dr. Isto tako građanima je zajednički obilazak ruševina u gradu predsjednika i premijera mogao dati nadu kako plan za izlazak iz krize postoji, što je u ovakvim situacijama izuzetno bitno.

Potres je stresan događaj koji dolazi bez upozorenja, uz značajan osjećaj bespomoćnosti jer ne može ništa predvidjeti i djelovati na ovu prirodnu nepogodu. Građani zahvaćeni potresom našli su se u situaciji kognitivne disonance, pri čemu su se morali suočiti s dva suprotstavljena i međusobno isključiva vjerovanja o spasonosnom rješenju: ako izađu iz kuće, izlažu se zarazi; ako ostanu u kući, izlažu se smrti pod ruševinama. Kognitivna disonanca izaziva osjećaj psihičke nelagode koji traje dok se konflikt ne razriješi (Festinger, 1967, prema: Antičević, 2021, str. 434). Kod građana Zagreba rješavanje konflikta produljeno je zbog niza uzastopnih manjih potresa koji su se povremeno ponavljali mjesecima, provocirajući stalno održavanje stanja anksioznosti, neizvjesnosti i straha. Prema Ćosić i suradnicima, potresi u

[91] Ovaj Ured do početka travnja 2020. g, zaprimio je 23 000 prijava štete na zgradama. Timovi pripadnika postrojbi civilne zaštite opće namjene radili su u Uredu za upravljanje u hitnim situacijama, javljali se na telefone i upisivali podatke o oštećenim objektima. Drugi timovi radili su na podizanju i ustrojavanju šatorskih naselja na području Grada Zagreba za prihvat građana kao i podjeli hrane u suradnji s Crvenim križem. Javna vatrogasna postrojba Grada Zagreba od dana potresa odradila ukupno 3010 hitnih intervencija, uz napomenu da se inače godišnje odradi oko 3500 intervencija. Osim JVP-a, hitne intervencije su odrađivale ekipe Dobrovoljnih vatrogasnih društava, ZG holdinga, Elicom-a, HEP-a, CIOS-a, MORH-a kao i vatrogasci iz Virovitice, Bjelovara, Slunja, Siska, Varaždina, Karlovca, Osijeka, Krapine, Slatine, Slavonskog Broda, Rijeke, Splita, Velike Gorice i Dubrovnika. Pročitajte više na: https://www.vecernji.hr/zagreb/ured-za-upravljanje-u-hitnim-situacijama-nemojte-koristiti-potres-za-dobivanje-politickih-poena-1393199 (15. 11. 2021)

Zagrebu i velik broj slučajeva kroničnoga PTSP-a kao posljedice Domovinskog rata predstavljaju dodatne rizične čimbenike za porast incidencije PTSP-a (Ćosić i sur., 2020, prema: Antičević, 2021, str. 434).

Upravo iz tog razloga potrebno je osmisliti i pripremiti za provedbu, nešto kao masovnu komunikaciju prema prirodnom katastrofom pogođenim građanima. Tehnološki to bi možda bilo najbolje SMS porukama, jer građani se najviše koriste ovim oblikom komunikacije ili televizijskim spotovima.[92] Kod ovakve „samo" pomažuće komunikacije bitno je pokazati empatiju, ali i snagu zajedništva ljudi i institucija te kako stanovništvo na pogođenom području nije u tome samo dok je u kasnijoj komunikaciji bitno prikazati i naznake plana za izlazak iz krize.

Potres u doba epidemije/pandemije predstavlja dodatno materijalno opterećenje za gradski proračun i službe civilne zaštite, u poslovima zaštite zdravlja građana, sanacije i obnove, ali i opterećenje za organizaciju ljudstva tj. ljudskih resursa, a oštećene su i brojne bolnice kao Klinički bolnički centar (KBC) Rebro, Klinika za ženske bolesti i porode u Petrovoj ulici, Klinika za traumatologiju u Draškovićevoj ulici i KBC Sestre Milosrdnice. Oštećeno je rodilište u Petrovoj ulici, a posebno su bile ganutljive slike kada su se navijačke skupine (BBB) i ostali građani samostalno organizirali kako bi pomogli rodiljama i novorođenčadi prenoseći inkubatore i ostalu medicinsku opremu. Nisu izostale donacije naših ljudi iz inozemstva i iz Hrvatske, kao i u svakim prilikama i prilikom potresa na Banovini, no stizala je pomoć i iz inozemstva. To su bili razni oblici donacija i ponude donacija u obliku sklopivih kreveta, šatora, grijalica, vreća za spavanje i kontejnera, javljale su se tvrtke i pojedinci želeći donirati kamp prikolice koje su nerijetko sami i dovozili, stambene kontejnere, građevinski materijal, ali i osiguravajući gradnju cijelih kuća. Odmah nakon potresa stigla je pomoć iz Slovenije, Italije, Austrije, Mađarske, Litve, Francuske, a uslijedila je pomoć i iz Fonda solidarnosti EU-a.

U potresu u Zagrebu i Zagrebačkoj županiji oštećeno je 25 000 zgrada (375 zgrada je javne namjene, a ostale zgrade su u privatnom vlasništvu). Iznimno je teško procijeniti štetu od potresa te postoje brojne procjene. Službeno je uzeta ona prema kojoj se procjenjuje ukupna direktna financijska šteta od 5,6 milijardi eura, odnosno oko 42 milijarde kuna. Treba napomenuti kako, kada bi se sve oštećene zgrade išle pojačavati na razinu danas važećih propisa, to bi iznosilo 13,3 milijarde eura. Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i državne imovine raspisalo je 2. lipnja 2020. godine putem javnog poziva natječaj za isplatu novčane pomoći u iznosu 100 milijuna kuna koji su osigurani odlukom Vlade RH. Radi se o novčanoj pomoći

[92] Ovdje je dobar primjer spota za pomoć Petrinji i drugima pogođenim potresom „*Dajem ti srce zemljo moja*", u interpretaciji Doris Dragović, koji je možda predugo puštan iako je bio sjajno doziran kao prva komunikacijska „pomoć" (o tome će biti riječi kada se bude govorilo o potresu na Banovini).

do 12 tisuća kuna za svaku samostalnu jedinicu u zgradi.[93] Zakon o obnovi zgrada oštećenih potresom u gradu Zagrebu, Krapinsko-zagorskoj i Zagrebačkoj županiji donio je Hrvatski sabor 11. rujna 2020. godine.[94] Temeljem tog Zakona trebale su se obnavljati oštećene zgrade javne namjene, višestambene zgrade, poslovne zgrade, stambeno-poslovne zgrade i obiteljske kuće, no ne i pojedinačni stanovi. Republika Hrvatska, kako se planiralo, financirat će 60 %, županije 20 %, a vlasnici nekretnina 20 % cijene obnove zgrade. Zakon je predviđao samo obnovu konstrukcije zgrade s ciljem očuvanja dobrobiti građana koji te zgrade koriste ili se nalaze u blizini. Prema Zakonu zgrade bi trebale biti obnovljene tako da njihova mehanička otpornost i stabilnost budu jednake kao i prije obnove, a ako je to moguće i pojačane konstrukcije. Dana 29. listopada 2020. godine usvojen je Prvi program mjera obnove zgrada oštećenih potresom te je osnovana Međuresorna radna skupina koja prati provedbu bespovratnih sredstava EU-a za obnovu. (Bonevska, Grlić, Horvat, Miholić, Martinić, 2020, str. 28.)

Do 22. rujna 2020. godine obavljeno je 26 334 pregleda građevina u Gradu Zagrebu, Zagrebačkoj županiji i Krapinsko-zagorskoj županiji. Od toga je sa zagrebačkog područja 24 897 valjanih prijava i pregleda. Najviše prijava štete je s područja gradske četvrti Maksimir. Potom slijede gradske četvrti Gornja Dubrava, Gornji grad-Medveščak i Donji grad. Najmanje prijava je s područja Brezovice. Prema stanju od 22. 9. 2020. po broju oštećenih zgrada u odnosu na gustoću stanovnika prednjači gradska četvrt Donji grad, a u iznadprosječno oštećene gradske četvrti ubrajaju se i Gornji grad-Medveščak, Podsljeme, Maksimir i Sesvete. Najmanje oštećene četvrti su Novi Zagreb-istok i Brezovica. Prema prostornom rasporedu gradskih četvrti, najviše štete pretrpjele su četvrti na sjeveru Zagreba, a najmanje one na jugu i zapadu grada, a epicentar najjačeg potresa bio je oko naselja Markuševec i Čučerje u gradskoj četvrti Podsljeme na sjeveru grada. Blizina epicentra bila je važan faktor koji utječe na razmjere oštećenja. Najveća oštećenja pretrpjela je gradska četvrt Donji grad, najgušće naseljena gradska četvrt blizu epicentra, a u četvrtima Donji grad i Gornji grad-Medveščak nalazi se većina najstarijih građevina u Zagrebu[95] (Bonevska, Grlić, Horvat, Miholić, Martinić, 2020, str. 25).

[93] Taj iznos je namijenjen za pomoć pri hitnoj sanaciji dimnjaka, popravak ili zamjenu zabatnog zida, popravak dizala te nužnu privremenu zaštitu zgrade zbog mogućnosti utjecaja na zdravlje ili život ljudi.

[94] (NN 102/2020)

[95] U potresu su mnogi građani ostali bez mjesta za život, a akcija preseljenja ljudi čije kuće i stanovi nisu bili sigurni pokrenuta je istoga dana. Smješteni su u Studentskom domu Cvjetno naselje, a sredinom rujna u hostel Arena.

Upravo to bio je i dio „postpotresnog“ kulturološkog šoka što su stradale mnoge kulturne građevine tj. ustanove.[96] Ipak vjernici i građani Zagreba posebno su emotivno doživjeli rušenje tornja zagrebačke Katedrale. To sve dovelo je i do jednog kulturno-identitetskog „žala“, što je to sve u trenu nastalo, kao i zbog sjećanja povezana s tim. S druge strane građane je emotivno sokolilo to institucionalno i neinstitucionalno jedinstvo Hrvatske vojske, policije, vatrogasca, civilne zaštite, pripadnika HGSS-a, hitne medicinske pomoći, građevinara statičara, alpinista, dragovoljaca i drugih. Nešto što inače izaziva jezu, postrojena teška vojna mehanizacija na Trgu bana Josipa Jelačića, ali baš to tada je kod dobrog broja ljudi izazivalo osjećaj sigurnosti. To posebno povezuje događaj kada je kontroliranom eksplozijom odvojen drugi toranj Katedrale kako bi se sanirao, i to u spoju duhovnih i kulturnih vrijednosti, i tehničke inženjerske i organizacijske inteligencije, koja se u briljantnoj akciji uspješno pokazala, a koja je bila pozorno praćena neposredno i posredstvom medija, te je ovdje tako udovoljeno interesu javnosti, ali i javnom interesu.[97]

Nakon najjačeg potresa bilo je više manjih, a širile su se glasine i o mogućim jačim potresima koji slijede, što je jedan dio građana dodatno uznemirilo. Jedan broj građana poslije potresa odlučio je otputovati kod rodbine izvan grada ili prema moru u kuće za odmor. Nedugo poslije potresa Stožer civilne zaštite RH uveo je propusnice za međužupanijski promet, odnosno donio je Odluku o zabrani napuštanja mjesta prebivališta i stalnog boravka u Republici Hrvatskoj.[98] Tada su se također u javnom prostoru pojavile teze o ljudskim pravima, o pravima na putovanje i korištenje vlasništva. Ovdje se radi o tome kako bi ovakvim neograničenim migracijama nakon potresa stanovništvo iz područja s više zdravstvenih resursa došlo u područja sa znatno manje zdravstvenih resursa, a koja bi se tako napučivala na štetu domicilnog stanovništva.[99] Ovo se kao dodatni rizik za pojedina ruralna područja trebalo ažurirano i snažnije komunicirati, pa je ovo i jedan zoran primjer zašto se planira i uvježbava krizno komuniciranje.

Sukladno Zakonu o obnovi zgrada oštećenih potresom na području Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske županije i Zagrebačke županije, osnovan je i Fond za obnovu Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske županije i Zagrebačke županije. Fond

---

[96] Npr. kao Muzej za umjetnost i obrt, Prirodoslovni muzej, Gradsko dramsko kazalište Gavella, Hrvatski glazbeni zavod, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog, Bazilika Srca Isusova je bazilika u Palmotićevoj ulici i dr. kulturni objekti koji su kulturne vedute Zagreba, ali i nosioci kulturnog života u našem glavnom gradu.

[97] Tako da je bilo posve informativno i informacijski opravdano što je snimka bila višekratno prikazivana što posredstvom televizijskog prijenosa, ali i poslije njega neko vrijeme.

[98] https://civilna-zastita.gov.hr/vijesti/priopcenje-za-medije-stozera-civilne-zastite-republike-hrvatske-od-24-ozujka-2020-u-17-sati/2294 (10. 11. 2021)

[99] Tako npr. u nekim selima i naseljima najbliži liječnik je udaljen i na desetke kilometara, a na nekim otocima ima jedan ili niti jedan liječnik.

treba olakšati proces obnove.[100] Sukladno članku 6. Ugovora o osnivanju, Fond za obnovu Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske i Zagrebačke županije, je 6. studenog 2020. godine registrirao sljedeće djelatnosti: obavljanje stručnih i drugih poslova pripreme, organiziranja i provedbe obnove zgrada oštećenih potresom i, praćenje provedbe programa mjera obnove.[101]

Stranice Fonda (www.fzo.hr) pružaju informacije za građane o Fondu, propisima vezanim za obnovu, javnoj nabavi, e-prijave s informacijama i obrascima za prijavu Zahtijeva za obnovu na oba područja pogođena potresima,[102] informacije za javnost u obliku javnih dokumenata i praćenja obnove, tu su i spušteni meniji s čestim pitanjima i vodičem kroz obnovu, te s novostima i kontaktima. Uglavnom, to su informativne stranice za pružanje ažuriranih informacija o obnovi zgrada na oba potresom pogođena područja, kao i informacije za praćenje provedbe obnove. To je korisno za građane potresom pogođenih područja, ali i za aktere koji sudjeluju u obnovi. Ovdje ipak treba dodati kako je bilo neprimjerenih izjava između ravnatelja Fonda i resornog ministra u javnoj komunikaciji, a sve je bilo vidljivije i u njihovoj funkcionalnoj poslovnoj komunikaciji, pa se u javnosti mogao steći utisak kako to koči obnovu glavnoga grada.[103] Na kraju je prvi ravnatelj Fonda Damir Vanđelić dao ostavku, a zamijenila ga je dotadašnja vršiteljica dužnosti ravnatelja Snežana Penović.[104]

Uslijed neriješenih pitanja iz prošlosti, bilo vlasničke ili pravne prirode vezano za legalizacije objekata, došlo je do organizacijskog usporavanja obrade zahtijeva za obnovom. Slijedom toga donesene su izmjene i nadopune Zakona o obnovi, koji je osim zaobilaženja opisanih nedostataka i objedinio sva područja nedavno stradala u

---

[100] Ugovor o osnivanju Fonda za obnovu Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske županije i Zagrebačke županije potpisali su 29. 10. 2020. g. u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici ministar prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine Darko Horvat u ime Republike Hrvatske, gradonačelnik Milan Bandić u ime Grada Zagreba, te župani Krapinsko-zagorske i Zagrebačke županije Željko Kolar i Stjepan Kožić. https://www.zagreb.hr/potpisan-ugovor-o-osnivanju-fonda-za-obnovu-grada-/163308 (10. 11. 2021)

[101] https://www.fzo.hr/pages/o-fondu-registrirana-djelatnost (13. 11. 2021)

[102] Više informacija i obrasce za prijavu Zahtjeva za obnovu može se pronaći na poveznicama: Obnova zgrada oštećenih potresom na području na kojem je proglašena katastrofa (Sisačko-moslavačka, Karlovačka i u Zagrebačkoj županiji općine Kravarsko i Pokupsko) i Obnova zgrada oštećenih potresom na području Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske županije i u Zagrebačkoj županiji osim općina Kravarsko i Pokupsko. Ovdje link sa stranica Fonda vodi na stranicu Ministarstva prostornog uređenja, graditeljstva i državne imovine.

[103] https://hr.n1info.com/vijesti/horvat-mijenja-se-postupak-javne-nabave-za-obnovu-nakon-potresa/ (16. 9. 2021, 10. 12. 2021)

[104] Dosadašnja direktorica Službe za kontrolu izvođenja radova u Fondu za obnovu je preuzela funkciju vršiteljice dužnosti ravnateljice Fonda za obnovu. https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/fond-za-obnovu-dobio-novu-vrsiteljicu-duznosti-ravnateljice-ovo-je-nasljednica-damira-vandelica-15131645 (10. 12. 2021, 11. 12. 2021)

potresima.[105] Ovo je pojednostavilo podnošenja i rješavanje zahtijeva za obnovom, a time i samu obnovu u raznim modalitetima olakšavanja. Postupci javne nabave u obnovi ubrzat će se i zbog donošenja pravilnika kojim će se urediti pravila o postupku nabave robe, usluga i radova čija je procijenjena vrijednost manja od europskih pragova, kao i pravila žalbenog postupka. Pravilnik će se izraditi u skladu s mjerama antikorupcijske zaštite, uzimajući u obzir načela javne nabave te obvezu primjene elektroničkih sredstava komunikacije i objave javnih informacija o postupcima nabave.

Drugi potresni incident sastojao se od dva razorna potresa te naknadnih potresa, koji su 28. i 29. prosinca 2020. godine pogodili područje Banovine, a prouzročili su intenzivniju krizu, kako na pogođenom području, ali i na razini Hrvatske. Poginulo je sedam osoba s nekoliko desetaka ozlijeđenih. Osim što je potres na Banovini bio snažniji, pogođeno je bitno šire područje i pretežito ruralno područje uz gradove Petrinju, Sisak i Glinu, s različitim oblicima kvalitete gradnje oštećenih ili porušenih građevina. Sama veličina područja i udaljenost sela pa i osamljenih samostalnih domaćinstava s lošom ili nikakvom prometnom infrastrukturom usložnjava djelovanje.

Krizu uslijed prirodne ili tehnološke katastrofe određuje destruktivnost same krize, a s druge strane i nespremnost u ovom slučaju lokalne zajednice za adekvatan odgovor na krizu, kao i potpuna nedovršenost sustava Domovinske sigurnosti i to posebno u svojoj funkcionalnoj domeni. Naime, na potresom pogođeno područje naglo su, pored službi nadležnih za potragu i spašavanje unesrećenih i službi iz sustava zdravstvene pomoći, policije, vojske i vatrogastva, počeli masovno dolaziti i brojne udruge i građani s najboljim namjerama. U tom se trenutku pokazalo da sustav nema učinkovit odgovor na pitanje upravljanja i kontrole ovakvom krizom, kroz koordinaciju svih napora i sposobnosti. Nacionalni je Stožer Civilne zaštite RH pravovremeno reagirao ukidanjem propusnica za međužupanijski promet kako bi se olakšalo napuštanje potresima pogođenih područja, te olakšao i ubrzao dolazak neophodnih službi za pomoć unesrećenima, kao i prijevoz pomoći stanovništvu. Tako su prometni pravci prema tim područjima bili „opterećeni“ samoorganiziranim građanima koji su krenuli pomagati unesrećenima i potrebitima.

Trebalo je snažnije komunikacijski djelovati u cilju koordinacije i neometanog rada službi i koliko je to najviše moguće i svih koji su mogli pomoći. U prvih nekoliko dana, vjerojatno najviše zbog velikog odaziva dragovoljaca koje nitko nije očekivao u tolikoj mjeri, lokalni stožeri nisu uspjeli veliki broj motiviranih ljudi preusmjeriti

[105] Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o obnovi zgrada oštećenih potresom na području Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske županije, Zagrebačke županije, Sisačko-moslavačke županije i Karlovačke županije. Narodne novine br. 117/2021. https://mpgi.gov.hr/vijesti-8/u-saboru-usvojene-izmjene-zakona-o-obnovi/13980 (14. 11. 2021)

prema udaljenijim ruralnim područjima kako bi se rasteretili centri, a pružila neophodna pomoć udaljenim zaselcima i pojedinačnim domaćinstvima. To nam pokazuje kako treba dalje razvijati i uvježbavati Civilnu zaštitu kao glavnu sposobnost za nadilaženje kriza. Ovdje treba reći kako se uvezivanje organiziranih i samomotiviranih snaga i sposobnosti najefikasnije ostvaruje upravo strateškom komunikacijom, te stoga treba osmisliti i planirati komunikacijsku potporu i u informativnom i u upravljačkom obliku narastanja snaga posebno u dragovoljnom obliku snaga za nadilaženje krize. Gotovo suprotno od toga odjeknule su izjave iz „sustava" gdje su se volonteri i dragovoljci tj. njihovi napori pokušali prikazati čak i štetnima, što je izazvalo ogorčenje i rezignaciju.

Tijekom potresa i u vrijeme pandemije/epidemije različite skupine samoregrutirajućih motiviranih dragovoljaca od navijačkih skupina, od BBB[106] i Torcide[107] radili su zajedno, te branitelji, do pojedinaca koji su isto također radili čuda i uz minimalnu organizaciju od spašavanja beba i inkubatora u rodilištu, bolesnika u bolnicama, raščišćavanja ruševina, popravaka krovova i drugog. Posebno su bile pozitivne slike koje su dolazile do javnosti posredstvom medija o ugostiteljima koji su u Petrinji pripremali tople obroke za potrebite građane Petrinje i okolice. Stoga bi bilo korisno osmisliti jedan format organiziranije dragovoljne pomoći u krizama svakojakih oblika.[108]

Kada se govori o psihološkim utjecajima katastrofa, treba misliti i o njihovom zalječenju ili još bolje o psihološkoj motivaciji ili ohrabrivanju za njihovo nadilaženje. U videospotu „Dajem ti srce zemljo moja" (spot za pomoć Petrinji i drugima pogođenima potresom)[109] brzom izmjenom očaja i porušenih zgrada i kuća u potresom pogođenom području i slika gdje djelatnici naših institucija pomažu građanima oslobađa se emotivna energija koja ima potencijal motivacije za daljnja djelovanja na ovim područjima.[110]

Problem poticanja i izgradnje motivacije participacijskih kapaciteta za institucionalne i dragovoljne sposobnosti za nadilaženje kriza uslijed katastrofa uređuje temeljni strateški dokument nacionalne sigurnosti kao Strategija nacionalne sigurnosti RH.[111] Tako u poglavlju IV. Strateški ciljevi, instrumenti i mehanizmi njihova

---

[106] BBB - Bad Blue Boysi, navijačka skupina Građanskog nogometnog kluba Dinamo Zagreb.

[107] Torcida, Klub navijača Torcida Split, navijačka skupina Hrvatskog nogometnog kluba Hajduk Split.

[108] Nešto kao svojevremeno Narodna zaštita u ovakvim prilikama moglo bi se zvati „Narodna pomoć" ili „Građanska pomoć" ili sl.

[109] U izvođenju Doris Dragović.

[110] Nakon nekog vremena čula su se mišljenja kako treba prekinuti s emitiranjem spota jer obeshrabruje ljude. Tako da ovdje treba razmisliti o vremenu emitiranja ovakvih emotivnih i motivirajućih spotova kako bi oni u što većoj mjeri ispunili svoje zadaće.

[111] Narodne novine br. 73/2017

ostvarivanja u podnaslovu A. Sigurnost stanovništva, teritorijalni integritet i suverenitet Republike Hrvatske u natuknici – *Dosizanje najvišeg stupnja sigurnosti i zaštita stanovništva te kritičnih infrastruktura*, stoji: Ključni oblik povećanja otpornosti i održivosti društva i nacionalne sigurnosti je uključivanje stanovništva u sustav civilne zaštite, osobito u izobrazbu i dragovoljno djelovanje, za što će se razvijati oblici poticanja i javnih priznanja, priznavanjem vještina i znanja stečenih ovakvim djelovanjem i radom. Poticat će se spremnost građana na međusobno pomaganje i kultura solidarnosti kao dio prvog odgovora nakon nesreća i katastrofa. Te se govori i o unapređenju zdravstvenog sustava i sustava civilne zaštite za pravodoban odgovor na ugrožavanje zdravlja i života građana. Također se navodi kako će se osigurati zadovoljavajuća razina i učinkovitiji pristup strateškim robnim zalihama s ciljem ublažavanja posljedica izvanrednih okolnosti i bržeg oporavka pogođenog područja (Strategija, str. 8).

U domeni nacionalne, gdje spada i javna sigurnost kao sigurnost građana, strateško komuniciranje ima dva komunikacijska cilja, a to je kao prvo komuniciranje sigurnosti jer je pojam sigurnosti značajno povezan s osjećajem sigurnosti tj. dojmom sigurnosti, a kao drugo strateško komuniciranje treba poticati kulturu solidarnosti i imati presudno ulogu u jačanju motivacije građana za participiranje u sustavu sigurnosti, a posebno dragovoljno u sustav Civilne zaštite, Crvenog križa, vatrogastva i dr., uz isticanje pojedinaca i njihovih postignuća. Dalje, participacija građana i pravnih osoba naznačena je i u natuknici – *Uspostava i razvoj sustava domovinske sigurnosti* gdje se govori kako je RH potrebno partnerstvo za sigurnost te se osim gospodarskih subjekata, institucija i službi spominju i civilno društvo i građani (Strategija, str. 9).

Zatim u Zakonu o sustavu domovinske sigurnosti[112] u natuknici *Druga tijela sustava domovinske sigurnosti* prepoznaju se različiti „vanjski“ akteri koji se mogu uključiti u sustav domovinske sigurnosti, kao udruge proizašle iz Domovinskoga rata, udruge građana, kao i druge pravne osobe koje zbog svojih sposobnosti mogu biti potpora sustavu domovinske sigurnosti u provedbi aktivnosti i zadaća upravljanja sigurnosnim rizicima i u kriznim situacijama od važnosti za nacionalnu sigurnost. (članak 7.)

Odlukom vlade RH[113] proglašena je katastrofa i ustrojen Stožer za otklanjanje posljedica katastrofe uzrokovane potresom na području Sisačko-moslavačke, Zagrebačke i Karlovačke županije. Ovim stožerom rukovodi potpredsjednik Vlade Repu-

[112] Narodne novine br. 108/2017

[113] Na sjednici 4. siječnja 2021. (Narodne novine br. 1/2021)

blike Hrvatske i ministar hrvatskih branitelja general Tomo Medved[114]. Njegova prva izjava je bila: „Ovaj će stožer raditi 24 sata.“[115].

Osnovna informativno/informacijska platforma Stožera za uklanjane posljedica potresa su mrežne stranice POTRESINFO[116]. Na njima su najvažnije ažurirane informacije vezane za potres, obnovu i život poslije potresa. Stranice su vrlo jednostavne i pregledne, na vrhu su dva istaknuta izbornika: trebate li pomoć i nudite li pomoć s linkom za donacije. Zatim su tu stranice s informacijama o organiziranom smještaju[117], pojedinačnom smještaju[118] uz linkove za informacije o Centrima (adresama) za preuzimanje potrepština i hrane za životinje, te zdravstvenoj zaštiti i lijekovima[119]. Kako svaka kriza ili katastrofa predstavlja stres za žitelje, pojavila se potreba za psihološkom i psihijatrijskom pomoći u potresom pogođenom području, pa ovdje ima stranica i za kontakte za psihološku te više mobilnih timova za psihološku i psihijatrijsku pomoć (Sisak, Petrinja i Glina), te kontakti za mlade i kontakti Ministarstva rada, mirovinskog sustava, obitelji i socijalne politike (telefonski brojevi).

Kako je područje Banovine prostrano ruralno područje s dosta seoskih domaćinstava, ovdje postoji stranica o zbrinjavanju domaćih životinja, za potrebe premještanja i pronalaska i osiguranja smještaja životno ugroženih domaćih životinja, te potreba za hranom za životinje, kao i sanaciju poljoprivrednih gospodarstava. Ovdje su na raspolaganju i savjetnici Uprave za stručnu podršku razvoja poljoprivrede i ribarstva i HAPIH-a,[120] s njihovim elektroničkim adresama i brojevima telefona, kao i brojevima telefona kontakt osoba u veterinarskim ambulantama, kao i link Uprave za veterinarstvo i sigurnost hrane s popisom skloništa za životinje i dr.

---

[114] Njegovim zamjenicima imenovani su potpredsjednik Vlade RH Boris Milošević te ministar Darko Horvat.

[115] Jednako kako u prvih tri minute formiramo mišljenje o nekome, tako je i za dužnosnika bitno da u prvim izjavama da konture svoga djelovanja. U ovom slušaju šef Stožera komunicirao je požrtvovnost i usredotočenost na rješavanje problema vezanih za posljedice potresa na Banovini.

[116] https://potresinfo.gov.hr/(25. 2. 2021.) Sve mrežne stranice ministarstava Vlade RH imaju linkove za KORONAVIRUS.HR i POTRESINFO.

[117] S informacijama (telefonski brojevi i elektroničke adrese) kome se sve ljudi mogu obratiti za zamjenski smještaj, kućicu ili kontejner.

[118] S informacijama kome se mogu obratiti (telefonski broj i elektronička adresa) i s linkom za preuzimanje obrasca za prijavu za privremeni smještaj u državnoj imovini.

[119] Stanovnici s potresom pogođenog područja imaju pravo na zdravstvenu zaštitu u ordinaciji liječnika obiteljske medicine na čitavom teritoriju Republike Hrvatske. Pacijenti pritom nisu obvezni sudjelovati u nadoplati troškova zdravstvenih usluga. Drugim riječima, pacijenti s potresom pogođenog područja ne plaćaju participaciju za usluge liječnika obiteljske medicine, ni specijalističke niti dijagnostičke preglede. Ovdje se nalaze i informacije o domovima zdravlja u području (Siska, Petrinje i Gline) i ordinacijama obiteljske medicine, ljekarnama i mobilnom medicinskom timu, kao i Hrvatskom crvenom križu, kao i mobilnim ljekarnama. https://potresinfo.gov.hr/informacije-88/lijekovi/98 (26. 2. 2021)

[120] Hrvatska agencija za poljoprivredu i hranu.

Kako je tijekom potresa bez opskrbe električnom energijom ostalo 150.000 korisnika, trebalo je uvesti električnu energiju gdje je to bilo moguće ili u nekom dijelu domaćinstva, jednako tako dogodile su se štete i na vodoopskrbnoj, elektroenergetskoj i telekomunikacijskoj infrastrukturi. Zato ovdje postoji stranica – Električna energija[121] – voda - telekomunikacije – Pošta, tu su i kontakt-telefon za hitne intervencije HEP-a. Zbog osiguranja pitke vode stanovništvu najgore je bilo na području Petrinje, gdje se na nekim dijelovima nije mogla pustiti voda kako ne bi došlo do plavljenja objekata.[122]

Zbog potresa došlo je i do šteta na telekomunikacijskoj infrastrukturi, ali u rekordnom vremenu osiguran je normalan protok bežične komunikacije u većim gradovima i u urbanim sredinama. Također su osposobljene mobilne bazne stanice i besplatne WiFi točke, što je bitno zbog većeg broja djelatnika različitih institucija, volontera i stanovnika.[123] Hrvatska pošta je također prilagodila poslovanje na pogođenom području,[124] na mrežnoj stranici nalaze se linkovi za preuzimanje različitih obrazaca[125], kao i informacijama o promjenama radnog vremena, kao i zatvaranja zbog oštećenja nekih poštanskih ureda. Dalje, tu je i stranica – Evidentiranje osoba koje su napustile mjesto prebivališta/boravišta.

Možda ništa više ne govori o transparentnosti mrežnih stranica Potresinfo od izuzetno ažurirane stranice[126], stanja robnih rezervi, gdje su pobrojani strateški artikli od prehrane, građevinskih i ostalih tehnoloških proizvoda, od alata, zaštitne opreme i materijala koji se nalaze u robnim zalihama. Zatim je tu stranica s kontaktima elektroničke pošte bitnih institucija na gradskoj i županijskoj razini, za stanovništvo i za novinare. Mrežne stranice nude najnovije relevantne informacije za građane na području pogođenom potresom i aktivnosti na tom području za prethodni dan[127] sa zanimljivim fotografijama na samom kraju. Na naslovnici ovih mrežnih stranica nalaze se više nego korisne Preporuke za postupanje volontera, s praktičnim savjetima za pomoć traumatiziranom stanovništvu poslije cijele serije potresa.

---

[121] U skladu sa Zaključkom Vlade RH o otpisu za kućanstva na potresom pogođenim područjima, Skupština Hrvatske elektroprivrede d.d. je 18. siječnja 2021. donijela odluku o otpisu potraživanja za energiju kupaca na potresom pogođenim područjima.

[122] Na više mjesta kao npr. u Petrinji, postavljen je veći broj cisterni s pitkom vodom.

[123] Hrvatski Telekom je brzom reakcijom donirao potrebnu opremu te proširio kapacitete i područje pokrivanja sukladno zahtjevima civilne zaštite.

[124] Rok isporuke produžen je za pet radnih dana te je obustavljena naplata ležarine za sve pošiljke.

[125] Za nadoslanje pošiljaka, isplatu i kontakte za pritužbe pohvale i pitanja, te informacije o promjenama radnog vremena. U svim poštanskim uredima korisnici mogu bez naknade izvršiti uplatu pomoći unesrećenima na području pogođenom potresom.

[126] Do sada u nas još nije viđena takva razina transparentnosti i ažuriranost javnih podataka.

[127] Što je također neviđena transparentnost državnih službi u nas.

Tu je i rubrika „najnovije“, gdje se mogu vidjeti najnovije aktivnosti od dan poslije, zatim rubrika Aktivnosti obnove na Banovini.[128] Na mrežnim stranicama Potresinfo stanovnici potresom ugroženog područja mogu saznati bitne informacije za svoj život i nadilaženje posljedica katastrofe, ali isto tako to mogu učiniti i vanjski promatrači kao i zainteresirane javnosti. Stranice su usredotočene na korisnike i pokazuju izuzetnu transparentnost službi koje aktivno djeluju u nadilaženju posljedica potresa na Banovini.

Od svih masovnih medija radio je najpogodnije za cjelodnevno širenje brzih ažuriranih informacija. Na području pogođenim potresom program emitiraju četiri radijske postaje – Petrinjski radio, Radio Sisak[129], sisački Radio Quirinus i Radio Banovina iz Gline. Lokalne radio postaje mogu prenijeti pravovremene i istinite informacije korisne za stanovnike neke sredine. Neko vrijeme nije bilo radio programa, tako Petrinjski radio nije radio četiri dana nakon čega je ponovno započeo s radom. Ostali su bez prostora i dijela opreme u razorenim zgradama te su, nakon brze pomoći HURiN-a[130], Agencije za elektroničke medije (AEM), HND-a, HRT-a, brojnih tvrtki kao i Ministarstva kulture i medija i gradskih vlasti, smješteni u kontejnere gdje su počeli ponovno emitirati program u subotu 2. siječnja 2021. godine.

Nakon četiri dana tišine, radijski program u Petrinji je konačno uspostavljen, s naglašenim informativnim programom uz korisne i servisne informacijama. Tako je Petrinjski radio iz kontejnera dnevno emitirao devet informativnih emisija vijesti i središnju informativnu emisiju Dnevnik Petrinjskog radija.[131] Radijski program, osim brojnim servisnim informacijama vezanim za potres, ispunjen je i telefonskim javljanjima brojnih sugovornika s potresom pogođenih područja.[132]

Oružane snage RH uključene su i u komunikacijsku-informacijsku potporu netom nakon razornog potresa na Banovini kada je došlo do prekida rada i smanjenja kapaciteta javnih mobilnih telefonskih mreža svih operatera, te prekida rada MUPNet TETRA sustava veza što je otežalo koordinaciju između snaga koje su izašle na teren u pomoć stradalom stanovništvu. Tim iz sastava Uprave za komunikacijsko-informacijske sustave Glavnog stožera OS RH i Zapovjedništva za kibernetički prostor

---

[128] Tako je ukupno do 20. studenoga 2021. zaprimljeno 9.463 zahtjeva za obnovom i 7.838 zahtjeva za nekonstrukcijskom obnovom, a uklonjena su 426 objekata koji su prijetili sigurnosti. Radovi nekonstrukcijske obnove završeni su na 777 objekata, u tijeku su radovi na 452 kuće. https://potresinfo.gov.hr/vijesti/aktivnosti-obnove-na-banovini/501 (22. 11. 2021)

[129] Koji su najviše oštećeni u razornom potresu 29. Prosinca 2020., i sada emitiraju iz kontejnera.

[130] Hrvatska udruga radijskih nakladnika: HURIN

[131] https://www.glasistre.hr/hrvatska/lokalne-radio-postaje-glasovi-povjerenja-na-razorenim-podrucjima-692483 (27. 2. 2001)

[132] Lokalne radio postaje opet su pokazale svoju sudbinsku žilavost, sada u vremenu poslije razornog potresa kao i u Domovinskom ratu kada su umrežene radio postaje uspjele održati jedinstveni informativni prostor u RH.

upućen je u područje pogođeno potresom kako bi, u suradnji s MUP-om, osigurao poboljšanje kapaciteta i rad MUPNet mreže na području grada Siska i Petrinje. Zapovjedništvo za kibernetički prostor od 4. siječnja 2021. pruža komunikacijsko-informacijsku potporu Stožeru civilne zaštite RH, U Operativnom središtu Stožera, izdvojenoj bazi Lekenik te timu Glavnog stožera.[133]

Jedna od otežavajućih okolnosti potresa na Banovini je upravo okoliš u kojem su se potresi dogodili. Ovo rastresito područje zahtjevno je za saniranje posljedica potresa, kao i dopremanje materijala i alata, ali i svakodnevne dopreme namirnica. Pored toga to je i većinsko ruralno područje sa značajnim okućnicama i većim brojem domaćih životinja tj. stoke. Upravo iz tog razloga potrebno je primarno stambeno zbrinjavanje stanovništva koji su žrtve potresa učiniti blizu njihovog seoskog domaćinstva što je najčešće bilo da se kamp prikolice ili kontejneri smjeste u dvorišta. To je stanovništvu dalo jedan poticaj korisnosti, jer su se tako mogli brinuti o svojim domaćim životinjama i stoci, a i s priključcima je lakše. Iz toga razloga je vrlo dobro odjeknula vijest kako su odabrane i standardizirane dva tipa kuća, klasična gradnja i urbana montažna kuća, i zgrada s više stanova za stanovanje.[134] Na Banovini treba izgraditi oko tri tisuće kuća, jer ih tri tisuće i petsto ima crvenu oznaku.

Danas u krizama i bez njih na javnoj sceni u procesu stvaranja javnog mišljenja i stavova, osim masovnih medija imamo i nove medije, mnoge web stranice i portale, kao i elektroničke društvene mreže gdje se informacije šire s bitno manje provjere i autorizacije, pa se teže probijaju (ili se okrnjuju) istinite i korisne informacije, za građane koji u vremenima kriza imaju veće informativne i informacijske potrebe. Kapilarna komunikacija društvenih mreža može bitno utjecati na mišljenja i stavove javnosti. Komunikacijski problem u zdravstvenoj krizi i kod potresa su brojne dezinformacije koje su objavljivane uglavnom na društvenim mrežama, mobilnim aplikacijama i potom prenose, senzacionalistički, na pojedinim medijskim portalima. U slučaju potresa u Zagrebu te su dezinformacije vrlo brzo raskrinkavane uz pomoć medija i struke te je njihov utjecaj bio minimalan. Stanovništvo je imalo povjerenje u medije i institucije što je preduvjet učinkovitog upravljanja svakom krizom.[135]

---

[133] Osiguran je spojni put, za rad Stožera civilne zaštite i svih njegovih dijelova propušten je otvoreni internet sa središnje lokacije Stacionarnog sustava. Osiguran je stacionarni sustav Ministarstva obrane RH i Oružanih snaga RH za potrebe svih ustrojstvenih jedinica Oružanih snaga RH uključenih u potporu Stožeru civilne zaštite. Također, osiguran je i internet od javnog davatelja usluga (T-Com) kao pričuvni sustav za sve sastavnice.

Pripadnici Zapovjedništva za kibernetički prostor u suradnji sa Središnjim državnim uredom za razvoj digitalnog društva provode kontinuirano i učinkovito administriranje i održavanje postavljene opreme i uspostavljenih servisa za potrebe Stožera civilne zaštite. https://www.morh.hr/komunikacijsko-informacijska-potpora (15. 11. 2021)

[134] https://www.vecernji.hr/vijesti/uzivo-predstavljanje-zamjenskih-kuca-koje-ce-drzava-graditi-na-baniji-1545608 (8. 12. 2021, 10. 12. 2021)

[135] https://zagrebsecurityforum.com/analysis/id/3110#.YdtGytXMKzc (17. 11. 2021)

Ovdje treba reći kako društvene mreže pružaju i pokazuju dosad i neviđene mogućnosti za brzo samoorganiziranje dijelova javnosti ili pojedinaca za pomoć građanima koji su postali žrtve u prirodnim ili tehnološkim katastrofama. Tako su ljudi posredstvom javnih socijalnih grupa kao na Facebooku za pomoć Banovini,[136] koordinirali razne oblike pomoći stradalom stanovništvu i to u informacijskom obliku npr. kome treba pomoć i što je potrebno, ali i taktičkom obliku, kao kako, gdje i što dostaviti za pomoć, u rješavanju raznolikih problema u dostavi pomoći. Tako da se može reći kao je ovakav oblik komunikacije „zreo" i za napredna komunikacijska istraživanja, naravno ovo vrijedi i za mobilne kontakte grupe.[137]

U slučaju potresa na Banovini i zahtjevnosti prostora situacija je bila vrlo zamršena, naročito u samom početku. Zbog činjenice kako su pojedini dijelovi sustava reagirali nedovoljno usklađeno, što zbog objektivnih što zbog neobjektivnih okolnosti, dolazilo je do „informacija" i objava različitih upozorenja na društvenim mrežama, od kojih su mnoge bile upitne istinitosti. Kad se još dogode situacije da pojedini mediji ciljano iskrivljuju javno dostupne podatke, pa čak i javno izgovorene riječi, teško se ostvaruje ono što zovemo informacijska očekivanja javnosti ili pošteno i korisno informiranje u javnom interesu. Ovdje je problem što su neki mediji naslovno eksploatirali slabo dorečene ili nedorečene izjave, a neki su ih protivno javnom interesu iskrivljavali, podupirući interese koji su u suprotnosti s informativnom funkcijom u medijima, a u krizama bi trebalo biti sankcionirano.[138]

Ovo ne znači kako institucije ne treba izlagati kritici, kao npr. Crveni križ gdje su postojale nedosljednosti i propusti.[139] No, za što bolju javnu funkciju medija bitna je samoregulacija i koregulacija medija. Ovdje se primarno misli na samoregulira-

---

[136] Pomoć Petrinji i ostalim područjima pogođenima potresima. https://www.facebook.com/groups/2898102170446952 (5. 3. 2021.)

Pomoć Glini, Petrinji, Sisku i okolnim mjestima

https://www.facebook.com/groups/155412969344431 (5. 3. 2021.)

[137] Kao npr. WhatsApp ili Viber grupe.

[138] https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/obitelj-tri-dana-gladovala-a-s-druge-strane-kuce-crveni-kriz-kuha-tisuce-obroka-trebali-su-samo-izaci-van-15040357 (2. 1. 2021., 7. 3. 2021.)

Međutim, ta ista vijest je na stranicama web portala index.hr dobila potpuno drugačiju redakcijsku i sadržajnu opremu. Naslov ukazuje na bešćutnost Crvenog križa, a u tekstu se uopće ne navodi da volonteri obilaze udaljena mjesta tražeći ljude koji su u tim mjestima ostali dijeleći im hranu i piće.

https://www.index.hr/vijesti/clanak/sef-hgssa-obitelj-nije-imala-hranu-i-vodu-a-iza-kuce-crveni-kriz-kuha-obroke/2243583.aspx(2. 1. 2021., 7. 3. 2021.)

Vidjeti više na: https://zagrebsecurityforum.com/analysis/id/3110#.YEffapv-jIU (7.3. 2021.)

[139] Ovdje primarno spada nemili događaj kada je općinski ravnatelj CK, prikupljenu novčanu pomoć dijelio tek pošto bi se platila članarina CK. - Hrvatski Crveni križ u potpunosti se ograđuje i osuđuje postupanje ravnatelja ODCK Topusko te traži njegovu ostavku https://www.hck.hr/novosti/hrvatski-crveni-kriz-u-potpunosti-se-ogradjuje-i-osudjuje-postupanje-ravnatelja-odck-topusko-te-trazi-njegovu-ostavku/10784(25. 2. 2021., 7. 3. 2021.)

juće novinarske udruge kao što je ona najmasovnija HND, koje su u javnosti prepoznatljiviji po svojoj „sindikalnoj“ djelatnosti, nego po jednoj profesionalno-filtrirajućoj ulozi, koje bi svojim ustrajavanjem na profesionalnim novinarskim uzusima, kao i edukaciji u smjeru javnog interesa u informiranju, trebale biti filter protiv manipulacija u medijima i posebno objavama u javnim medijima. Koregulacijska tijela u medijima, kao što je u nas Agencija za elektroničke medije[140] trebala bi educirati i određivati smjernice profesionalnog rada u medijima, ali i propisivati sankcije.

Prije svega, trebalo bi sastaviti nešto kao „Nacionalnu informacijsku strategiju“, u kojoj bi između ostalog bilo regulirano strateško i krizno komuniciranje u svim oblicima kriza kao i – Priručnik ili naputak za rad novinara za vrijeme velikih prirodnih ili tehnoloških kriza (katastrofa) i sl. (Marinac, 2020, str. 122, 123, 124. – 127, 128, 129.). Nadilaženje kriza u informacijskom svijetu tj. eri nije moguće bez pozitivne uloge medija. To je posebno bitno za informiranje o krizi, još više za komuniciranje planova za njihovo nadilaženje, ali ipak najviše za poticanje javnosti za promjene u ponašanjima koje su preduvjet za uspjeh.

Strateško komuniciranje usmjereno je na uspješnost, a krizno komuniciranje kao nametnuto strateško komuniciranje za nadilaženje krize uz analizu ciljanih javnosti, komunikacijskih potreba, sadržaja, kanala i tehnika za planiranje komunikacije, ne trpi „zarobljavanje“ planiranja i informacijskih sposobnosti. To je posebno vidljivo u zahtjevnim komunikacijskim kampanjama, kao što je bila „Komunikacijska strategija Hrvatske za ulazak u EU“. Ovdje nisu bile obavljene predradnje za uspješnu komunikaciju, a komunikacijska struka ocijenila je komunikacijsku strategiju i njene provoditelje slabom, jer nisu uspjeli prepoznati i odgovoriti na sve komunikacijske izazove. Glavna je ocjena je bila kako su u prvi plan postavljeni državni dužnosnici iz resora vanjskih poslova i europskih integracija; državni tajnici i ministar, što daje dojam kako je glavni cilj promocija političkih aktera, a ne ulazak u punopravno članstvo EU-a (Marinac, 2020, str. 221, prema: Tomić, Jugo, 2011).

Kod slučajeva kriza raznih oblika, zdravstvenih, tehnoloških ili prirodnih katastrofa, uvijek imamo informativni manjak i svojevrsnu „glad“ za informacijama, pa se javljaju nepotpune krive i lažne informacije ili dezinformacije. To može biti planirano zloćudno djelovanje neorganiziranog i kaotičnog uzroka. Upravo zato krizno komuniciranje kao dio strateškog komuniciranja mora naći načine kako bi bilo dominantno u javnom prostoru, u kojem djeluju različiti informacijski akteri s različitom motivacijom i sposobnostima, a to se postiže pravovremenim, vjerodostojnim, efikasnim komuniciranjem, a pored svega korisnim komuniciranjem s uporabnom vrijednošću koja će utjecati na ponašanje primatelja. Ovo se postiže simetričnom dvosmjernom komunikacijom.

[140] https://www.aem.hr/(28. 2. 2021.)

Za navedeno potrebno je osigurati komunikacijske sposobnosti, preko organiziranja Stožera koji bi imao i komunikacijske sposobnosti u prvom redu kroz glasnogovorničku funkciju kojoj bi po prirodi posla komunikacija s medijima i javnošću bila primarna zadaća, a ne nametnuta zadaća uz druga primarna zaduženja. To je posebno bitno kada se radi o potresnom području koje je po svojem mjestu lokalnog karaktera, pa treba dodatan poticaj da priče s Banovine održi „živima" i na nacionalnim medijima. Stoga je izuzetno dobra iako neuobičajena vijest uslijed suprotnih trendova javnih vlasti u nas, što je Stožer za otklanjanje posljedica potresa na Banovini angažirao izuzetno iskusnog i uspješnog glasnogovornika g. Mladena Pavića.[141]

Kako bi se krizom upravljalo, treba upravljati i kriznom komunikacijom i komunikacijom općenito. Da bi se upravljalo komunikacijom pa i kriznom, što je u biti krizom nametnuta strateška komunikacija po svom projektiranju i učincima, treba je i isplanirati. Kod planiranja svake komunikacije, bilo strateške kao potpore nekom djelovanju ili postizanja nekog učinka, bilo da se radi u kriznom komuniciranju u cilju nadilaženja krize ili katastrofe, treba obratiti pažnju kod projektiranja triju osnovnih elemenata komunikacije, a to su sadržaji, kanali i tehnike komunikacije.

Sadržaji komunikacije predstavljaju komuniciranje onih podataka, informacija i znanja koji će najefikasnije informirati populaciju o krizi i planovima, a kako bi motivirala promjene ponašanja javnosti, kako bi ono bilo optimalno za nadilaženja krize ili katastrofe. Opet sadržaj komunikacije oblikuje se prema mediju tj. kanalu komunikacije. Planiranje kanala komunikacije predstavlja odabir onih medija i sredstava komunikacije koji će najefikasnije doći do zainteresiranih i ciljanih skupina u javnosti koje su najviše pogođene krizom ili su neophodne za nadilaženje kriza ili katastrofa. Izbor komunikacijskog kanala strateška je odluka. Dok bi tehnike komunikacije predstavljale oblik medijske objave kojom se želi dosegnuti pažnju primarne i sekundarne javnosti, poput konferencija za novinare, emisija o nekom problemu ili krizi, ankete, video i audio izjave za javnost, vijesti, komentari, fotografije, filmovi, podatci iz znanstvenih radova, događaji i dr. (Tomić, Jugo, 2011. str. 200, 201.).

Neke su krize vidljivije, a neke se zataškavaju ili su teže vidljive javnosti te zato treba izraditi mehanizme za njihovo prepoznavanje istraživanjem stavova i mišljenja javnosti o pojavama za koje sumnjamo kako su uvod ili predstavlja samu krizu. Istraživanjem mišljenja i stavova kao i strahova pojedinaca skupina javnosti omogućavamo učinkovitu i preciznu komunikaciju. Objedinjavanjem funkcije istraživanja i komuniciranja dobivamo neophodnu funkcionalnu integraciju neophodnu za funk-

[141] Do sada je imao bogatu glasnogovorničku karijeru, prvo u Ministarstvu poljoprivrede, gdje je imao sjajne „role" u doba kravljeg ludila što je obavljao lakoćom vjerojatno i zato što je bio diplomirani veterinar, zatim je bio glasnogovornik u dvije vlade RH, da bi otišao u privatni biznis, a radio je i u stožeru predsjedničke kandidatkinje Kolinde Grabar Kitarović.

cioniranje efikasnih sposobnosti za strateško komuniciranje, a sve se može organizirati, projektirati i izvoditi kroz jednu specijaliziranu informacijsku (informativnu) i komunikacijsku agenciju (Marinac, 2020. str. 120, 121.).[142]

Umjesto zaključka

Kako bi se u vremenima krize uslijed katastrofa kvalitetno i učinkovito krizno komuniciralo, potrebno je imati uvježbane i spremne komunikacijske „snage“, odnosno sposobnosti. Jednako kao što se uvježbavaju spasioci, vatrogasci i dr., isto tako u operativnom planiranju treba planirati komunikacijske ciljeve kao i resurse, od ljudskih do materijalnih. Komunikacijske sposobnosti u bilo kojem formatu moraju biti profesionalno vođene i o različitim nejavnim interesima neovisne. Kako bi optimalno „služile“ javnom interesu, a i vlast koja provodi upravljanje krizom imala političke „koristi“, komunikacijske sposobnosti ne smiju biti korumpirane političkim interesima, već moraju jednako kao što bi trebale biti javno financirane biti u javnom interesu. Komunikacijske sposobnosti ne smiju biti „zarobljene“ političkim i drugim interesima jer tada ne mogu odgovoriti zahtjevima kriznog komuniciranja.

Komunikacijski problem kod zdravstvene krize COVID-19 su: razne dezinformacije o umjetno stvorenom virusu i razne teze protiv cijepljenja uopće s ciljanjem na bespotrebnost cijepljenja protiv ove zarazne bolesti. Razni ljudi s različitim titulama propagirali su s više ili manje uspjeha svoje teze, koje su bile protivne javnom zdravstvenom interesu. Postoje dileme u javnosti oko pretežito javnog zdravstvenog interesa nad nekim slobodama i pravima, kao obliku pozitivnih sloboda i prava, kao pravo na zdravlje. Komunikacija zdravstvenih djelatnika, ali i drugih komunikacijskih aktera trebala bi favorizirati pozitivne slobode koje kroz isporučivanje javnog dobra zdravstva kao sposobnost osigurava najveći mogući nivo zdravlja stanovništva, uz očuvan zdravstveni sustav, što je posebno bitno za zarazne bolesti.

Danas u visoko intenzivnom informacijskom dobu, kada je javni prostor premrežen raznim kanalima komunikacija, gdje sve vrvi komuniciranim sadržajima, koji su obrađeni različitim komunikacijskim tehnikama, komunikatori moraju uzeti u obzir sve komunikacijske silnice kako bi komunicirali svoje sadržaje pogodnim kanalima u adekvatnom obliku komunikacijskih tehnika, sve kako bi se ispravno iskoristilo sve komunikacijske prilike. Strateško komuniciranje kao koncept daje komunikatoru organizacije mogućnost organiziranja komunikacije u onolikoj mjeri koliko su i vri-

[142] Ovdje se autor zalaže za organiziranje jedne specijalizirane informativno/informacijske i komunikacijske agencije, te predlaže njen naziv: *Domovinska informacijska/informativna i komunikacijska agencija – DIKA*.

jedni komunikacijski dosezi koje takvom komunikacijom osigurava ili brani od komunikacije koja je protivna ciljevima organizacije.

Današnji čovjek kao sve više pasivni konzument medijskih sadržaja na neki je način i ovisan o komunikaciji koju može što obilnije pratiti, težeći zadržati svoju prosudbenu pasivnost. Ovdje mediji „hvatači pažnje“ javnosti imaju slobodno lovište za svoje svekolike sadržaje, stvarajući, možemo reći, i loše medijske navike. No, mnogo toga ovisi i o vjerodostojnosti i ugledu aktera koji čine krizno upravljanje, a time i upravljanje komunikacijom, a u demokracijama je to pretežito politička odgovornost tj. njeno prihvaćanje, što je posebno bitno i vidljivo u krizama.

Pojava društvenih mreža dodatno je učinila zahtjevnijim javno komuniciranje, ali i otvorila mnoge komunikacijske prilike. U COVID-19 zdravstvenoj krizi društvene mreže uvele su u komunikaciju u javnosti mnoge komunikacijske i društvene aktere, tako da je u komunikaciji ove zdravstvene krize došlo do kakofonije tj. komunikacijskog nesklada, koji je prouzročio različita mišljenja i stavove o epidemiološkim mjerama, a s posljedicom u broju cijepljenih. Nasuprot tome, u dvije krize s potresima u kojima su koegzistirale dvije različite krize ona zdravstvena i ona uzrokovana potresima, u vremenu prvih velikih ispita za nanovo revitaliziranu Civilnu zaštitu i početnih djelovanja koncepta Domovinske sigurnosti, upravo su društvene mreže samoregrutirale društvene skupine i pojedince s ciljem prikupljanja i distribucije materijalne pomoći i hitnih radnih djelovanja. Posebno kod potresa na Banovini samoorganizirane skupine i pojedinci upotpunile su djelovanja institucija, posebno kod potrebe djelovanja u slabo pristupačnim i raštrkanim naseljima na Banovini. Baš iz tog razloga potrebno je i u naše institucionalne sustave ugraditi komunikaciju i prema djelovanju ovih samomotiviranih dragovoljnih skupina, kako bi njihov zadivljujući trud dao što veći učinak u saniranju posljedica i kod budućih katastrofa. Upravo zato što je to dio naše tradicije i kroz dobrovoljna vatrogasna društva (DVD) i kroz pojavu dragovoljstva u Domovinskom ratu.

Pojavom svjetske pandemije COVID-19 imamo i prvu infodemiju u povijesti, što se moglo i očekivati u informacijskom dobu u kojem djelujemo i živimo, koncept strateškog komuniciranja dobiva sve veću važnost. Tu imamo dva problema – jedan organizacijski i drugi funkcionalni. Organizacijski treba stvoriti sposobnosti za strateško komuniciranje javnih djelatnosti. Dok je onaj političko/funkcionalni sazdan u činjenici kako politički akteri imaju jedan interesni zazor od javnih, a neovisnih komunikacijskih sposobnosti tako što ih žele imati pod što većom kontrolom. No, tada kod ovoga imamo jednu dijalektiku ili obrnutu razmjernost između političkog nadzora nad javnim komunikacijskim sposobnostima i komunikacijske učinkovitosti uslijed razine komunikacijske vjerodostojnosti. Tako da možemo reći kako komunikacijska vjerodostojnost raste ako su komunikacijske sposobnosti u većem odmaku od aktera političkog odlučivanja i obrnuto.

Svaki stručni uradak treba se ogledati u definiranju trenutnih djelovanja, a posebno onih u budućnosti. Slijedom toga moramo imati intelektualne hrabrosti za postavljanje komunikacijskih hipoteza za budućnost. Kao prvo, trebamo razumjeti sve interese u medijima, jer su upravo mediji dominantni aktivni posrednik u javnom komuniciranju, počevši od novinarskih, uredničkih pa sve do vlasničkih interesa. Tako možda trebamo razmisliti kako se javni interes u informiranju ostvaruje u „slobodi medija". Kada smo kao demokratska društva ulaskom novih komunikacijskih aktera i medija izašli iz utjecaja masovnih medija po modelu jedan prema mnogima s današnjom tendencijom u visoko informacijskom dobu, ulaskom na javnu scenu i elektroničkih društvenih mreža po modelu mnogi prema zainteresiranim mnogima, gdje se sloboda „spustila" na množinu komunikatora, neovisno težimo informacijskoj entropiji. Stoga u javnom prostoru koji je već gotovo entropičan, posebno u krizama, trebamo informacijska sidra u obliku informacijskih ishoda koji teže istinitom, poštenom, korisnom, tj. svrhovitom komuniciranju. Trebamo u javnom interesu društveno korisne informacijsko-informativne proizvode. Tako da nas ne bi trebala zadovoljavati norma sirove slobode i izostanka cenzure medija. Kao društvo trebali bi težiti slobodama u pozitivnom kontekstu kao slobodama za nešto, u ovom slučaju za informiranjem u javnom interesu. Treba razmisliti i o javnom dobru istinitog, vjerodostojnog i poštenog informiranja i unijeti to i u Ustav, kao ustavno pravo na javno korisno tj. svrhovito javno informiranje, u javnom interesu. Kao što je rekao naš veliki novinar i pedagog iz iseljeništva Luka Brajnović „informacija koja nije istinita, nije informacija". Svojevrsnu kontrolu ili nadzor za pružanje javnog interesa u medijima trebala bi vršiti osmišljena koregulacijska tijela za sve medije, koje za sada nemamo.

Strateško komuniciranje u krizama je jedan logičan oblik komuniciranja, a krizno komuniciranja je u biti strateško komuniciranje nametnuto krizom. Kako je strateško komuniciranje kao pojam nastalo uz vojsku i državu, ono se u najvećoj punini ostvaruje kada komuniciraju institucije ili države. Velike prirodne, ali i tehnološke katastrofe i krize ugroze su nacionalne i osobne sigurnosti, to se odnosi u ovom slučaju i na epidemiju/pandemiju i na potrese. Kako se ovdje radi o pandemiji/epidemiji kao zdravstvenoj krizi i prirodnoj katastrofi kao što je potres, to je primarno komunikacija u krizi, komunikacija institucija ili države. Za svako komuniciranje potrebne su sposobnosti, a za strateško ili krizno komuniciranje posebno. Kako krizno komuniciranje treba biti planirano i uvježbano, kod komuniciranja u krizi potrebne su gotove komunikacijske sposobnosti, kako u komunikacijskom planiranju te sredstvima tako i akterima tj. komunikatorima. Ovdje su izuzetno bitna svojstva komunikatora u tijelima koja upravljaju krizama, bilo da se radi o političkom utjecaju na njih, gdje su posebno štetni oni utjecaji koji korumpiraju javni interes, do problema funkcionalne nametnutosti stalne komunikacije dužnosnika, kojima je intenzivna komunikacija

samo jedna od njihovih zaduženja ili zadaća. Intenzivna komunikacija u vremenima kriza jednostavno traži veći udio profesionalnih komunikatora kako bi komunikacija bila što kvalitetnija. Svaka na brzinu sklepana komunikacija predstavlja krizu sama po sebi, kao i svaka nedovršena sposobnost za nadilaženje obimnije krize koja neće osigurati nadvladavanje krize, već će je samo još zakomplicirati, s tendencijom produbljivanja. Posebno pri tome treba paziti na kakvoću komunikatora i to u osnovnom i imperativnom svojstvu vjerodostojnosti.

Na to nas obvezuju činjenice kako je u Hrvatskoj u drugoj polovici 14. stoljeća organizirana prva karantena u povijesti, ali i krajem 18. stoljeća i prvo cijepljenje ili imunizacija na svijetu. To što smo mala nacija ne znači kako ne trebamo komunicirati o tome, upravo suprotno. Ovakve krize, bilo da su zdravstvene ili nakon potresa, traže puni komunikacijski tretman.

Literatura

1. Antičević, V. (2021). Učinci pandemija na mentalno zdravlje. *Društvena istraživanja, 30* (2), 423-443. https://doi.org/10.5559/di.30.2.12
2. Begović, P. i Labaš, D. (2021). Medijske navike, povjerenje publike i lažne vijesti u doba koronavirusa. *Communication Management Review, 06* (01), 6-28. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/261003 (15. 12. 2021)
3. Bonevska, T., Grlić, M., Horvat, M., Miholić, L. i Martinić, I. (2020). Zagrebački potres 22. ožujka 2020.. *Geografski horizont, 66.* (2.), 21-32. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/254276 (10. 11. 2021)
4. Cvetnić, Ž. i Savić, V. (2018). Prije 100 godina španjolska gripa „majka“ svih pandemija poharala je svijet. *Veterinarska stanica, 49* (5), 333-341. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/223200 (5. 6. 2020)
5. Gorišek, M. (2009). Virus mozaika duhana – nekad i sad. Seminarski rad-Preddiplomski studij biologije: Zagreb. Mentor: prof. dr.sc. Dijana Škorić. Dostupno na https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:217:057710 (7. 6. 2020)
6. Marinac, D. (2020). Strateško komuniciranje: Ugled i položaj RH, Zbornik – Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država, Zagreb, (113-133), IMIN (2018). Dostupno na: https://www.imin.hr/objavljen-zbornik-radova-medunarodne-znanstveno-strucne-konferencije-migracije-i-identitet-kultura-ekonomija-drzava (10.1. 2021)
7. Naughton, J. (2020). Fake news about COVID-19 can be as dangerous as the virus, London: GuardianNews. Dostupno na: https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/14/fake-news-about-covid-19-can-be-as-dangerous-as-the-virus (14. 3. 2020, 15.3. 2020)

8. Prelog, L. (2020). Cjepivo za COVID-19 virus trebalo bi biti razvijeno već ove godine - za 'lažne vijesti' još dugo neće biti efikasnog lijeka, Zagreb: HUOJ. Dostupno na: https://www.huoj.hr/magazin/kolumne/cjepivo-za-covid-19-virus-trebalo-bi-biti-razvijeno-vec-ove-godine-za-lazne-vijesti-jos-dugo-nece-biti-efikasnog-lijeka (11. 4. 2020, 10. 5. 2021)
9. Rudež, T. (2021). Zašto se Hrvati ne cijepe?, Zagreb, Jutarnji list, 13. prosinca, br. 8380, str. 4. dostupno na https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/nisu-svi-koji-oklijevaju-antivakseri-a-vecinom-se-navode-tri-razloga-15132331/ (13. 12. 2021, 13. 12. 2021)
10. Tomić, Z. Jugo, D. (2011). Komunikacijska strategija Hrvatske za ulazak u EU, Zbornik – Hrvatska i Europa – strahovi i nade, Zagreb: Biblioteka politička misao.
11. Sokol, K. (2016). … što je Španolska gripa?, Nastavni zavod za javno zdravstvo dr. Andrija Štampar. Dostupno na http://www.stampar.hr/hr/sto-je-spanjolska-gripa (1. 6. 2020)
12. Vulić-Prtorić, A. (2021). PSIHOVID-20: Uvid u psihologijska istraživanja u vrijeme pandemije COVID-19. *Društvena istraživanja, 30* (2), 447-451. Dostupno na: https://doi.org/10.5559/di.30.2.13

Dokumenti

1. Javno izviješće Sigurnosno-obavještajne agencije 2020./2021. Dostupno na: https://www.soa.hr/files/file/Javno-izvjesce-2020.pdf (20. 11. 2020)
2. Strategija nacionalne sigurnosti Republike Hrvatske (Narodne novine br. 73/2017)
3. Ugovor o osnivanju, Fond za obnovu Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske i Zagrebačke županije. https://www.zagrebacka-zupanija.hr/media/filer_public/4c/6e/4c6e8906-c9a0-4d33-9b84-2a8f9766c4e2/ugovor_o_osnivanju_fonda_za_obnovu_07102020.docx (12. 11. 2021)
4. Zakon o obnovi zgrada oštećenih potresom na području Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske županije i Zagrebačke županije (Narodne novine br. 102/2020)
5. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o obnovi zgrada oštećenih potresom na području Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske županije, Zagrebačke županije, Sisačko-moslavačke županije i Karlovačke županije. (Narodne novine br 117/2021)
6. Zakon o sustavu domovinske sigurnosti (Narodne novine br. 108/2017)
7. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti pučanstva od zaraznih bolesti (Narodne novine br. 143/2021)

Internetski izvori

1. https://www.aem.h (Agencija za elekroničke medije)
2. https://andrija.ai (Digitalni asistent Adrija)
3. https://civilna-zastita.gov.hr
4. http://www.cmj.hr (Croatian Medical Journal)
5. https://dnevnik.hr
6. https://esavjetovanja.gov.hr
7. https://www.facebook.com
8. https://faktograf.hr
9. https://www.fzo.hr (Fond za obnovu Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske županije i Zagrebačke županije)
10. https://www.glasistre.hr
11. https://www.hck.hr (Hrvatski crveni križ)
12. https://www.hzjz.hr (Hrvatski zavod za javno zdravstvo)
13. https://www.imz.hr (Imunološki zavod)
14. https://www.index.hr
15. https://www.jutarnji.hr
16. https://www.koronavirus.hr
17. https://www.medijskapismenost.hr
18. https://mpgi.gov.hr (Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i državne imovine)
19. https://hr.n1info.com
20. https://net.hr
21. https://www.nn.hr (Narodne novine)
22. https://www.novilist.hr
23. https://potresinfo.gov.hr
24. https://povijest.hr
25. https://www.rtl.hr
26. http://www.sinj.hr
27. https://slobodnadalmacija.hr
28. https://www.soa.hr
29. https://www.stampar.hr
30. https://www.svijetsigurnosti.com

31. https://www.telegram.hr
32. https://www.tportal.hr
33. https://tzdubrovnik.hr (Turistička zajednica grada Dubrovnika)
34. https://www.upvh.hr (Udruga profesionalnih vatrogasaca hrvatske)
35. https://www.vasezdravlje.com
36. https://vaccination-info.eu/hr (Europski portal za informacije o cijepljenju)
37. https://www.vecernji.hr
38. https://vlada.gov.hr
39. https://www.zagreb.hr
40. https://zagrebsecurityforum.com
41. https://zgpd.hr (Zagrebačko psihološko društvo)
42. https://www.zakon.hr
43. https://zastita.info.hr
44. https://zdravlje.gov.hr (Ministarstvo zdravstva RH)
45. https://www.zzjzdnz.hr (Zavod za javno zdravstvo Dubrovačko-neretvanske županije)

Communication in times of crisis:

COVID-19 pandemic-epidemic case study and earthquakes in Zagreb and Sisak-Moslavina county

Abstract

Society can depend upon the quality of communications, which goal is extending global, regional or state crises, as has health crisis arisen from the pandemic on the wold and epidemic on the state level. Communications during times of crisis in various shapes are determined by extent and the intensity of the crisis, by information and communication environment and by social opportunities, e.g. by political system, but by socialisation reach to the society, as well. Strategic, e.g. crisis communication and organisation of capabilities to communicate is important in the times of crisis, from war crises, health crises, to natural and technological catastrophes. World COVID-19 pandemic comparatively provides communication analyses

of transnational and state institutions, healthcare and political systems and other participants.

The abovementioned world grave health crisis is happening within an intensive information and media surroundings, besides infectious spreading of coronavirus, we experience a widespread information spread, subsequently we have a first infodemic-"infodemia" in history. News conferences and press releases, which were presented to the public by "National civic protection headquarters" by its credibility and content contributed to high quality informing of Croatian public, thus fulfilling communications' needs, informing and attitude changing, bearing in mind the need to preserve expert and communications authority. Health-crisis-management of this pandemic-epidemic is composed on three levels: against SARS-CoV-2 virus spread, avoiding overstraining of health system, against panic and false news, against negative socio-economic consequences of the pandemic. Such problematic tryptich is the essence of functional and communicational challenge, risks and contradictions within the process of overcaming this health crisis. There are existing dilemmas in the society on whether public health interes should outweigh certain personal rights and liberties - positive rights and liberties, such as health rights.

We also experienced two opposed crises – COVID-19 epidemic crisis and Zagreb earthquake crisisand Sisak-Moslavina county, where the decision of the Government of the Republic of Croatia declared a catastrophe and established the Earthquake relief headquarters of the Republic of Croatia to eliminate the consequences of the disaster caused by the earthquake in Sisak-Moslavina, Zagreb and Karlovac County. In a large area of devastating earthquakes, state rescue, social welfare, and demolition homes and infrastructure had to be linked, and numerous self-motivated volunteers and groups from all parts of the country were directed. Orderliness and readiness of the country, its healthcare system, civil protectionand disaster reliefare indicators of crisis management capabilities, the quality and vitality of the country and its society, which produce positive images of the country itself, strengthening its togetherness, international reputation and position.

Keywords: *crisis communications, pandemic/epidemic-COVID-19, National civic protection headquarters in Croatia, infodemic-infodemia, Earthquake relief headquarters*

V

Aktualni migracijski problemi / Current migration problems

David Car
Fakultet hrvatskih studija, Odsjek za demografiju i hrvatsko iseljeništvo
dcar@hrstud.hr

Luka Antekolović
Fakultet hrvatskih studija, Odsjek za demografiju i hrvatsko iseljeništvo
lantekolo@hrstud.hr

Studentski rad (prva godina studija)

Utjecaj iseljavanja na ostvarivanje strateških ciljeva Republike Hrvatske*

Sažetak

Cilj je ovoga rada prikazati utjecaj iseljavanja na Nacionalnu razvojnu strategiju Republike Hrvatske do 2030. godine. Uvodni segment posvećen je osnovnim teorijskim postavkama suvremenih migracija i prikazu iseljavanja s područja Hrvatske od kraja Drugog svjetskog rata do danas. Nakon raščlambe navedenog dokumenta i njegovih ciljeva (njih ukupno trinaest inkorporiranih u četiri razvojna smjera) slijedi središnji dio u kojem se donose zaključci o mogućnostima razvoja i prosperiteta Hrvatske uslijed iseljeničkog vala u njegovom sadašnjem obujmu. Glavni zaključak ovog rada jest da će emigriranje uzrokovati uglavnom negativne posljedice po državu i njeno stanovništvo, onemogućujući time ostvarivanje strateških ciljeva.

Ključne riječi: *iseljavanje, strateški ciljevi, Republika Hrvatska, razvoj*

Uvod

Demografska je slika Hrvatske u posljednjih osam godina poprimila zabrinjavajuće razmjere. Snažan utjecaj negativnih vrijednosti prirodnog prirasta te salda migracija na hrvatsko društvo rezultirao je značajnom prisutnošću te tematike u hrvatskom medijskom i inom prostoru, uglavnom u negativnom kontekstu, pri čemu se iseljavanje ističe kao najveća barijera razvoju zemlje. Upravo je mogućnost njezina razvitka središnji motiv ovoga rada čiji je cilj, temeljem prijašnjih istraživanja

* Rad je nastao u okviru kolegija Metode istraživanja hrvatskog iseljeništva (nositelj kolegija doc. Marina Perić Kaselj, 1 godina studija Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, odsjek za demografiju i hrvatsko iseljeništvo).

osnovnih značajki migracija i iseljavanja s područja Hrvatske od druge polovice 20. stoljeća do danas te podataka Državnoga zavoda za statistiku (DZS) u rasponu od 2001. do 2020. godine, dati zaključak o tome kako će nastavak dosadašnjih migracijskih trendova utjecati na dosad jedini temeljni strateški razvojni akt koji posjeduje: Nacionalnu razvojnu strategiju Republike Hrvatske do 2030. godine. Svrha rada je ukazati na potrebu apostrofiranja demografske problematike kao ključne stavke napretka i prosperiteta.

Teorijske postavke suvremenih migracija

Ljudska je populacija tijekom svojega postojanja pokazala da uvijek teži razvoju. To se očitovalo u želji da se riješe egzistencijalni problemi pojedinaca i njihovih zajednica kroz postizanje različitih oblika zbrinutosti (materijalne, financijske, duhovne i dr.). Ta je želja bila polazna točka za odvijanje procesa migriranja (Friganović, 1989) u potrazi za adekvatnim prostorom u kojem bi napredak bio moguć. Pri tom o preseljenjima ne možemo govoriti kao o individualiziranim procesima jer su u svojem pojedinačnom i u skupnom obliku predstavljala tadašnji društveni narativ, odnosno težnju jednoga dijela ili cjelokupne zajednice.

Moderne se migracije, kao i one povijesne, odvijaju po istom principu. One su rezultat sinergije aktualnih demografskih, društvenih, političkih, gospodarskih i drugih okolnosti na globalnom, regionalnom i subregionalnom planu te događaja i procesa iz prošlih razdoblja. Zajedničko djelovanje u tom pogledu utječe na postojanje uvjeta za život i rad te samim time, imajući u vidu spomenuti motiv opstojnosti, kontrolira mehaničko kretanje stanovništva i njegove posljedice koje se protežu na područjima iseljavanja i useljavanja te koje se, bez obzira na čimbenike njihova uvjetovanja, odnose na promjenu broja stanovnika kao i u prostornom razmještaju, prirodnom kretanju i strukturama populacije (Wertheimer-Baletić, 1999; Mesarić Žabčić, 2007).

Iako su svi migracijski procesi u svojoj osnovi identični, kompleksna i dinamična sadašnjica moderne je migracije svojim specifičnostima intenzivirala, posebice kada je riječ o vanjskim migracijama. Globalizacija te jačanje utjecaja sve brojnijih međunarodnih političkih centara sigurnosti, stabilnosti i suradnje među inima temeljni su razlozi socijalne proizvodnosti suvremenih migracija i njihove ugrađenosti u ukupnosti političkih, gospodarskih i socijalnih procesa (Mesić, 2002). Za konfirmaciju te tvrdnje dovoljno je pogledati uzroke europske migracijske krize iz 2015. godine koja je, prema Juri Tadiću, Filipu Dragoviću i Tončiju Tadiću (2016), nastala neuspješnom tranzicijom afričkih i bliskoistočnih zemalja za vrijeme Arapskoga proljeća praćenom djelovanjem stranih elemenata koji su u njima djelovali radi ostvarivanja vlastitih interesa. Povezanost mediteranskih afričkih država s Europom, koja je postojala u obliku tokova radnih migranata (Tadić i sur., 2016), omogućila je generiranom izbjegličkom valu iz tih područja da iste iskoristi za prolaz na drugi kontinent.

Povijesna kretanja hrvatske iseljeničke problematike

Najbolja potvrda teorijskih postavki recentne migracijske problematike može se iščitati iz migracijske prakse Hrvatske koja još od kraja 15. stoljeća kontinuirano doživljava intenzivnu migracijsku aktivnost (Akrap, 2012). Povoljan geografski položaj i druge karakteristike utjecale su na zainteresiranost mnoštva država za to područje koje su se potom na tom istom prostoru sukobljavale radi realizacije svojih ciljeva, proizvevši migracije uglavnom nedobrovoljnog karaktera (Balija, 2019). Iako u tom razdoblju, koje traje i danas, možemo uočiti značajnu aktivnost i useljeničke i iseljeničke komponente, naglasak je potrebno staviti na iseljeničku jer je bila i još uvijek jest brojčano veća i samim time utjecajnija.

Iseljenički val s kojim se Hrvatska trenutno suočava dio je jedinstvenog emigracijskog procesa čiji počeci sežu do druge polovice 20. stoljeća. Nakon završetka Drugog svjetskog rata s kojim je povezano iseljavanje oko 255.000 stanovnika (Nejašmić, 2014) te odbacivanja monarhijskog modela uređenja države i uspostave komunističkog režima u Jugoslaviji, došlo je do temeljite promjene ekonomskoga i društvenoga sustava koji se razvijao gotovo pet desetljeća. Da bi se shvatila politika tadašnjih struktura vlasti, treba razumjeti situaciju nastalu krajem rata. U početku je Jugoslavija bila okrenuta Sovjetskom Savezu te je, po uzoru na tu državu, uvela mjere planskoga razvoja temeljena na podržavljenom vlasništvu. Međutim, nakon raspada veza između dviju država, ona se okrenula stvaranju vlastitoga oblika socijalističkoga sustava (tzv. samoupravnoga socijalizma) koji se održao sve do posljednjega desetljeća prošloga stoljeća.

Temelj razvoja predstavljala je nagla urbanizacija s posebnim naglaskom na ubrzanu industrijalizaciju i općenito razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti. Zbog smanjenja troškova taj se proces oslanjao prvenstveno na postojeće industrijske centre i njihovu infrastrukturu (Akrap, 2012). Revitalizaciju gospodarskoga sustava nakon ratnoga razdoblja pratila je izgradnja stambenih, prometnih, zdravstvenih, odgojno-obrazovnih, kulturnih, socijalnih i drugih kapaciteta s komunalnim sustavom kao osnovom administrativno-teritorijalnoga i društveno-političkoga organiziranja. No značajnu su prepreku činile ograničene financijske mogućnosti koje su tijekom gotovo cijeloga razdoblja postojanja Jugoslavije bile uvelike nadilažene putem dotoka stranoga kapitala u vidu srednjoročnoga i dugoročnoga kreditiranja savezne blagajne preko koje se vršila raspodjela sredstava u republičke, pokrajinske, regionalne i općinske proračune. Zaduživanje nije bilo modus operandi samo javne administracije nego i mnogih jugoslavenskih poduzeća.

S druge strane, seoska naselja, koja su do tada predstavljala najveću ekonomsku jedinicu, uspostavom planskoga gospodarstva doživjela su krah. Provedena je agrarna reforma kojom su unutar postojećih fondova uređeni maksimumi za pri-

vatna zemljišta, dok je ostatak, u koji spadaju dotadašnji državni te pojedini privatni, crkveni i drugi slični konfiscirani posjedi, prešao u vlasništvo nove države. Odnos vlasti prema ruralnim krajevima, koji se očitovao u pokušaju proletarizacije seoskoga stanovništva, rezultirao je njegovim masovnim odljevom koji rastući gradovi nisu mogli u potpunosti prihvatiti, što je dovelo do rasta nezaposlenosti (Nejašmić, 2014).

U takvim je prilikama 60-ih godina 20. st. došlo do otvaranja jugoslavenskih granica i poticanja stanovništva na odlazak na privremeni rad u inozemstvo. Prema procjeni koju je iznio Ivo Nejašmić (2014), u razdoblju od 1961. do 1991. godine na taj je način Hrvatsku napustilo oko 450.000 osoba, s time da se od toga broja oko 300.000 osoba nije vratilo u Jugoslaviju. Većina onih koji su ostali u trajnoj emigraciji naselila se u europskim zemljama (Nejašmić, 2014).

Međutim, broj iseljenika s područja Hrvatske u razdoblju socijalističke Jugoslavije nije ni približno konačan. Njemu treba pridodati i broj stanovnika Hrvatske koji su se nakon Drugoga svjetskoga rata nastanili u drugim jugoslavenskim republikama i pokrajinama (danas je većinom riječ o samostalnim i suverenim državama) te koji, u razdoblju od 1948. do 1991. godine, iznosi oko 350.000 osoba. U broj iseljenih treba uključiti i 210.000 stanovnika koji su iselili u razdoblju od 1948. do 1961. godine zahvaljujući mirovnom sporazumu potpisanom između Jugoslavije i Italije, repatrijacijom Mađara, Čeha i Slovaka, spajanjima obitelji te drugim mogućnostima (Nejašmić, 2014).

Iseljavanje s područja Hrvatske nakon osamostaljenja

Uspostavom neovisne i suverene hrvatske države stvoreni su novi izazovi. Ratne su okolnosti uništile većinu gospodarskih i društvenih potencijala okupiranih područja, dok su mnoga poduzeća u društvenom vlasništvu na cjelokupnom teritoriju Republike Hrvatske u vihoru pretvorbe i privatizacije otišla u stečaj, a njihovi radnici na burzu rada. Jenjavanje krize nije se dogodilo ni završetkom Domovinskoga rata i normalizacijom života u zemlji. Štoviše, posljedice svjetske ekonomske krize koja se zbila 2007. godine samo su produbile recesiju u kojoj se Hrvatska nalazila. Nepovoljna kretanja na gospodarskom i monetarno-financijskom području rezultirala su negativnim trendovima u zdravstvenim, obrazovnim, kulturnim, sigurnosnim i svim ostalim područjima.

Procjene o broju iseljenih u razdoblju od 1991. do 2001. godine variraju, ali se nalaze u okviru od 450.000 do pola milijuna emigranata, unutar kojih je uključeno i srpsko stanovništvo koje je izbjeglo zbog rata i raspada krajinske paradržave (usp. Živić i Pokos, 2004; Akrap, 2012; Nejašmić, 2014). Prema podatcima Državnoga zavoda za statistiku u razdoblju od 2001. do samoga kraja 2012. godine ukupni broj

iseljenih iznosio je 108.171. Tu je cifru zamaskirala brojka od 170.935 useljenika, no već se 2009. godine primjećuje početak promjene migracijskih trendova (DZS, 2021).

Tablica 1. Vanjska migracija Republike Hrvatske u razdoblju 2001. – 2012. godine

Promatrano razdoblje	Broj useljenih	Broj iseljenih	Saldo migracija
2001.	24.415	7.488	16.927
2002.	20.365	11.767	8.598
2003.	18.455	6.534	11.921
2004.	18.383	6.812	11.571
2005.	14.230	6.012	8.218
2006.	14.978	7.692	7.286
2007.	14.622	9.002	5.620
2008.	14.541	7.488	7.053
2009.	8.468	9.940	- 1.472
2010.	4.985	9.860	- 4.875
2011.	8.534	12.699	- 4.165
2012.	8.959	12.877	- 3.918
Ukupno 2001. – 2012.	170.935	108.171	62.764

(izvor: DZS, 2021)

Ulaskom Hrvatske u europske integracije došlo je do prekretnice i nastanka novoga iseljeničkoga vala koji traje i danas. Egzistencijalni i drugi problemi koji su se nagomilavali od njezina postanka predstavljali su sve veći teret vlastima koje ih nisu mogle riješiti i sve nezadovoljnijem stanovništvu koje je očekivalo korjenite promjene u pozitivnom smjeru. Kakva je zapravo percepcija iseljenika prema domovini najbolje je pokazalo istraživanje koje je provela agencija Promocija plus 2018. godine među hrvatskim iseljenicima. Kao razloge za iseljavanje ispitanici su naveli neorganiziranu i loše vođenu državu od nesposobnih i nepodobnih političara bez ikakve vizije, nepotizam, korupciju i kriminal, prepucavanja oko pojedinih tema iz prošlosti, izostanak promjena u državi, vjersku netoleranciju, nacionalizam te druge probleme, dok u zemlji doseljenja vide bolju perspektivu za sebe i svoju obitelj jer, po njima, druge su države uređenije i neprestano se razvijaju dajući mogućnost zaposlenja doseljenicima uz integraciju u društvenu strukturu (HUP, 2018).

Prema podatcima koje je objavio Državni zavod za statistiku, u razdoblju od 2013. do 2019. godine Hrvatsku je napustilo 229.222 stanovnika. U istom je tom razdoblju broj imigranata iznosio 126.015. Negativan saldo mehaničkoga kretanja stanovništva obilježio je svaku promatranu godinu. Najveći je dio iseljenika odselio u

Njemačku, dok su emigracijsku masu uglavnom činili muškarci. Kontingent radno sposobnoga stanovništva (od 15 do 64 godine) u brojčanom je udjelu bio najznačajniji. Negativan saldo vanjske migracije bio je zabilježen u većini županija, s time da su najveću razliku između broja emigranata i broja imigranata uglavnom imala područja koja su doživjela ratna stradanja (usp. DZS, 2014; DZS, 2015; DZS, 2016; DZS, 2017; DZS, 2018; DZS, 2019; DZS, 2020). Te podatke ne treba uzeti kao konačne zbog postojanja velikoga broja građana koji nisu odjavili prebivalište u Hrvatskoj (Jerić, 2019).

Tablica 2. Vanjska migracija Republike Hrvatske u razdoblju 2013. – 2019. godine

Promatrano razdoblje	Broj useljenih	Broj iseljenih	Saldo migracija
2013.	10.378	15.262	- 4.884
2014.	10.638	20.858	- 10.220
2015.	11.706	29.651	- 17.945
2016.	13.985	36.436	- 22.451
2017.	15.553	47.352	- 31.799
2018.	26.029	39.515	- 13.486
2019.	37.726	40.148	- 2.422
Ukupno 2013. – 2019.	126.015	229.222	- 103.207

(izvor: DZS, 2014; DZS, 2015; DZS, 2016; DZS, 2017; DZS, 2018; DZS, 2019; DZS, 2020)

Strateški ciljevi Republike Hrvatske

Imajući u vidu statističke podatke i trendove aktualnoga iseljeničkoga vala, postavlja se pitanje može li Hrvatska sa sve manje ljudskih resursa napredovati u pozitivnom smjeru, odnosno mogu li se ispuniti očekivanja zadana nacionalnim programskim sustavom strateškoga planiranja upravljanja razvojem koji država (kao i mnoge druge) posjeduje. No, da bi se moglo doći do odgovora, potrebno je raščlaniti strateške razvojne ciljeve.

Oni su definirani Nacionalnom razvojnom strategijom Republike Hrvatske do 2030. godine, prvim cjelovitim konceptualnim dokumentom donesenim na desetom sazivu Hrvatskoga sabora početkom 2021. godine. U strategiji je definirano trinaest strateških ciljeva inkorporiranih u četiri nacionalna razvojna smjera: Održivo gospodarstvo i društvo (unutar toga su razvojnoga smjera definirani strateški ciljevi Konkurentno i inovativno gospodarstvo, Obrazovani i zaposleni ljudi, Učinkovito i djelotvorno pravosuđe, javna uprava i upravljanje državnom imovinom te Globalna prepoznatljivost i jačanje međunarodnoga položaja i uloge Hrvatske), Jačanje otpornosti na krize (Zdrav, aktivan i kvalitetan život, Demografska revitalizacija i bolji položaj

obitelji te Sigurnost za stabilan razvoj), Zelena i digitalna tranzicija (Ekološka i energetska tranzicija za klimatsku neutralnost, Samodostatnost u hrani i razvoj biogospodarstva, Održiva mobilnost te Digitalna tranzicija društva i gospodarstva) te Ravnomjeran regionalni razvoj (Razvoj potpomognutih područja i područja s razvojnim posebnostima te Jačanje regionalne konkurentnosti).

Ti ciljevi sadržajno obuhvaćaju pet područja. Što se tiče razvoja gospodarskoga, energetskoga i prometnoga sektora, naglasak je stavljen na poticanje ulaganja u inovativne tehnologije i infrastrukturu (prije svega onu digitalnu) te diversifikaciju gospodarskih djelatnosti s ciljem modernizacije, povećanja produktivnosti te osnaženja konkurentnosti gospodarskih subjekata s posebnim naglaskom na biogospodarstvo, poljoprivredu, akvakulturu, poduzetništvo, obrt i turizam koji su, prema dokumentu, sektori hrvatske ekonomije od posebnoga značaja. Također, jedan od prioritetnih područja jest upravljanje državnom imovinom za koje su predviđene mjere redukcije obujma i specijalizacije te povećanja aktivnosti i prihoda od portfelja kojima gospodare državne institucije. Jedan od naglašenih strateških ciljeva jest i uređenje i povećanje aktivnosti tržišta rada kroz provođenje aktivne politike zapošljavanja, razvoja ljudskih resursa te jačanje uloga institucija kao i organizacija poslodavaca i poslodavaca. Na području energetike i prometa razvojne su politike usmjerene na investiranje u cestovni, željeznički, zračni i pomorski promet te unutarnju plovidbu, ali i u iznalaženje modela modernizacije, povećanja sigurnosti, rješavanja prometnih zastoja i drugih poremećaja te jačanja trgovine robom i uslugama. Nadalje, navedene se mjere fokusiraju na energetsku autarkiju te dekarbonizaciju praćenu promicanjem korištenja obnovljivih izvora i izvora čiste energije. Procesi razvoja sustava komunalnoga gospodarstva, kružnoga gospodarenja i revitalizacije nekorištenih objekata i prostora koji se odvijaju uz očuvanje okoliša i prirodnih resursa spominju se kao ciljevi koji će pridonijeti razvoju zelenih i pametnih naselja, kvalitetnijem upravljanju prostorom i održivom razvoju Hrvatske.

Strateški ciljevi u sektoru društvenih djelatnosti fokusirani su prema poboljšanju uvjeta za usklađivanje poslovnih i obiteljskih obveza, ulaganju u društvenu infrastrukturu (posebno dječje vrtiće i objekte sportsko-rekreativne namjene), aktivno uključivanje mladih, razne porezne olakšice te stambeno zbrinjavanje radi zaustavljanja negativnih trendova i demografske obnove. Digitalizacija društva, razvoj moderne zdravstvene skrbi dostupne svim skupinama stanovništva, promicanje zdravih životnih navika, tjelesne kulture i športa te ulaganja u socijalnu politiku navedeni su kao ciljevi čija je svrha jačanje društvene kohezije, zaštite ugrožene populacije i smanjenje nejednakosti u društvu. Razvoj u tom području oslanja se i na reformu odgojno-obrazovnog sustava, te razvoj znanstveno-istraživačkih (s naglaskom na jačanju kompetencija u STEM područjima) kulturnih, umjetničkih i medijskih kapaciteta.

Unutar sustava domovinske sigurnosti ciljevi su orijentirani na ojačavanje sposobnosti kroz razvoj obrambenih i sigurnosno-obavještajnih kapaciteta, sustava zaštite kritičnih infrastruktura (prometne, informacijsko-komunikacijske, energetske i dr.) te granične i carinske sigurnosti, kao i na suzbijanje djelovanja povezanih s radikalizmom, ekstremizmom i terorizmom. Jačanje sposobnosti službi policije, civilne zaštite i vatrogastva po pitanju sprječavanja narušavanja javnoga reda i mira, sigurnosti prometa, suzbijanja korupcije i kriminala te zaštite i spašavanja stanovništva od prirodnih i ljudskim djelovanjem izazvanih nesreća, definirani su kao ključni ciljevi u području javne sigurnosti. Također, jedan od prioriteta je i jačanje pravosudnoga sustava s ciljem pridonošenja razvoju vladavine prava.

Razvoj sektora javne uprave je, prema strategiji, usredotočen na digitalizaciju sustava te pojednostavljenje i smanjenje broja administrativnih i upravnih postupaka čiji je cilj rasterećenje stanovništva i privatnoga sektora. Isto tako, depolitizacija i profesionalizacija službe s naglaskom na zapošljavanje na temelju kompetencija, stalno osposobljavanje kadrova te racionalizacija uporabe ljudskih i materijalno-financijskih kapaciteta, istaknuti su kao temelj za transparentno poslovanje i kvalitetno pružanje usluga građanima. Povrh svega, unutar toga je područja iznesen cilj unaprjeđenja suradnje i međudjelovanja institucija državne uprave te jedinica područne (regionalne) i lokalne samouprave uz primjenu načela supsidijarnosti, odnosno dodjeljivanja mogućnosti donošenja odluka na najnižoj razini upravljanja.

Posljednje područje kojega se hrvatska razvojna strategija dotiče jest vanjska politika. U tom su pogledu definirani ciljevi jačanja bilateralnih i multilateralnih odnosa s drugim državama te položaja Republike Hrvatske u globalnim, regionalnim i drugim sličnim organizacijama. Nadalje, prioritet u tom pogledu je i kreiranje projekata i politika usmjerenih k suradnji hrvatskih institucija vlasti s iseljeničkim i manjinskim zajednicama, kao i s udruženjima hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini radi zaštite njihovih interesa i interesa Republike Hrvatske u tim zemljama. Svrha je tih poteza stvoriti pozitivnu sliku o Hrvatskoj koja bi poslužila kao faktor privlačenja inozemnih partnera za suradnju.

Lako se može primijetiti da strateški ciljevi navedeni u tom dokumentu, bez obzira na područja koja obuhvaćaju, iziskuju ulaganja u ljudske potencijale i infrastrukturne kapacitete. Isto tako, oni su povezani (primjerice, demografska obnova, smanjenje administracije i financijska potpora generirat će rast gospodarstva, što će dovesti do većega priljeva novčanih sredstava u državnu riznicu koja se mogu usmjeriti u provođenje mjera iz drugih područja razvojne politike), što znači da je za njihovo ispunjenje potrebno istovremeno provođenje svih mjera, za što je pak potrebno konstruktivno sudjelovanje svih činitelja razvoja navedenih u aktu: institucija državne uprave, jedinica područne (regionalne) i lokalne samouprave, javnih ustanova te zainteresiranih građana i udruga civilnoga društva. Nadalje, strategija

ne donosi idejna rješenja, već samo prioritete koji služe za izradu projekata unutar kojih bi se kanalizirali postojeći resursi za provedbu strateških ciljeva. Prema tome, strategija služi kao smjernica za izradu strateških dokumenata po područjima (zdravstvo, obrazovanje i sl.), zakona te drugih zakonskih i podzakonskih akata pomoću kojih se kreiraju mjere i instrumenti njihova provođenja s ciljem uvezivanja u dobro organiziran, koordiniran, normiran i, naposljetku, učinkovit sustav.

Negativna strana strategije očituje se u tome što ne sadržava teorijske postavke mogućnosti, izazova i rizika izrade te operacionalizacije nacionalne razvojne politike, posebice po pitanju definiranja prioriteta te koncepcije i dinamike njihove provedbe. Uz to, strategiji nedostaje sažeta i jasna analiza dosadašnjeg utjecaja procesa s kojima se svijet susreće (globalizacija, tehnološki napredak, klimatske promjene i dr.) na Republiku Hrvatsku, njezina položaja u međunarodnim organizacijama, kretanja na bilateralnom i multilateralnom vanjskopolitičkom planu te rezultata izrađenih i provedenih razvojnih projekata. Svako koncepcijsko područje sadržano je u više razvojnih smjerova, što nepotrebno stvara konfuziju u vidu nemogućnosti razlučivanja njihovih segmenata. Osim toga, ciljne vrijednosti nerealno su postavljene: jedan od primjera jest povećanje duljine vremena koje učenici provedu u nastavnom procesu primarnoga obrazovanja s 1890 na 4062 sata. Ta se pretencioznost posebice odnosi na dostizanje prosjeka na razini Europske unije ili zemalja Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD), pri čemu ostvarivanje takvih ciljeva nije moguće zbog toga što svaka država članica tih zajednica provodi vlastitu razvojnu politiku kojom mijenja njihovu brojčanu vrijednost. Da bi se dostigao prosjek, svaka država trebala bi na rok od deset godina zaustaviti provođenje mjera, što se zasigurno neće dogoditi jer stagnacija po pitanju razvoja ne predstavlja nacionalni interes niti jedne zemlje.

Iseljavanje u kontekstu ostvarivanja strateških ciljeva

Srž mogućnosti ostvarivanja strateških ciljeva ne leži u tekstualnom dijelu dokumenta koji, kako je vidljivo, može sadržavati propuste, nego u njegovoj operativnoj provedbi koja je podložna izmjenama okolnosti unutar kojih se odvija implementacija definiranih mjera. U tom pogledu na proces iseljavanja treba gledati kao na glavni korektivni faktor, jer je po svojem postanju i karakteru najutjecajniji, ali i najnepredvidljiviji, zbog čega nije moguće sa stopostotnom sigurnošću odrediti točan oblik i intenzitet posljedica s kojima će se hrvatska razvojna politika suočiti. Stoga, jedino realno rješenje promatrane tematike predstavlja ustanovljenje zakonitosti u uzročno-posljedičnim vezama emigriranja.

Razvidno je da će, ako se nastave sadašnji migracijski trendovi, iseljavanje najznačajnije utjecati na privatni sektor. Iseljenička masa sastavljena uglavnom od radno

sposobne populacije uzrokovat će redukciju proizvodnje roba i usluga te potencijala za kreiranje inovativnih rješenja kojima bi se povećao njezin obujam i poboljšala kvaliteta rada. Dakako, različite će djelatnosti biti drugačije pogođene, no potrebno je naglasiti kako svaki manjak radne snage, bez obzira na intenzitet posljedica, zahtijeva popunu upražnjenih mjesta koja se od domicilnih nezaposlenih radnika zbog njihove percepcije društveno-ekonomskih odnosa u Hrvatskoj, možebitne malobrojnosti i nestručnosti te drugih razloga zasigurno neće moći očekivati. S nestašicom poslodavaca i posloprimaca za očekivati je da će se mnoštvo poduzeća i organizacija boriti s insolventnošću te će biti primorani smanjiti broj zaposlenika ili u potpunosti zatvoriti svoje pogone. U tim će okolnostima neminovno biti smanjenje bruto domaćega proizvoda i javne potrošnje, čime će se ugrožavati preostali gospodarski subjekti.

Osipanje toga sustava pratit će promjene u javnom sektoru. Deficit koji će nastati smanjenjem dotoka financijskih sredstava u državni proračun preko javnih prihoda i doprinosa neće uzrokovati samo reduciranje investicija u privatni sektor, već i mogućnosti za održavanje državnoga aparata i sustava kojima on u najvećoj mjeri ili u potpunosti upravlja (mirovinski, zdravstveni, odgojno-obrazovni, socijalni, sigurnosni, pravosudni i dr.). Jedinice područne i lokalne samouprave, koje se također financiraju putem poreza i ostalih nameta, doživjet će sličnu situaciju, s time da će sve rezultirati brojčanim smanjenjem zaposlenoga kadra i zatvaranjem ustanova na onim područjima na kojima postojanje pojedinih usluga koje promatrani sektor pruža nije profitabilno. Egzistencijalno ugroženija područja bit će generator najvećega dijela iseljenika, stvarajući pritom nove dohodovne i društvene razlike među regijama, produbljujući neravnomjeran prostorni razmještaj stanovništva te onemogućujući ravnomjeran regionalni razvoj.

Negativan utjecaj iseljavanja na unutarnjem planu odrazit će se na međunarodni ugled i položaj Hrvatske u međunarodnim organizacijama. Stanje koje će proces emigriranja uzrokovati prikazat će ju kao zemlju čije vodstvo nije sposobno osigurati stanovništvu uvjete za život i rad. Isto tako, mogućnosti hrvatskih vanjskopolitičkih struktura u lobiranju za Republiku Hrvatsku u tom će se pogledu minimizirati, jer će se reducirati njihovi manevarski potencijali za privlačenje drugih država i sklapanje partnerstva za političku, gospodarsku i svaku drugu suradnju. Zbog nestabilnosti unutar države u pitanje će biti dovedena i potpora pripadnicima hrvatskoga naroda izvan domovine.

Iako postoje malobrojni pozitivni efekti iseljavanja u vidu priljeva deviznih doznaka u zemlju i investiranja kapitala stečenoga u inozemstvu (Balija, 2019), u konačnici će smanjenje broja stanovnika dovesti do postupne dezintegracije postojećih državnih i privatnih sustava bez kojih nije moguće ostvariti strateške ciljeve. Stoga je za njihovu realizaciju potrebno zadržavanje trenutne domicilne populacij-

ske baze i privlačenje one inozemne. Uspjeh u tom području dogodit će se jedino ako cjelokupno društvo i političke strukture postanu svjesni problema s kojim se suočavaju. Potrebno je shvatiti kako je čovjek glavna pokretačka snaga i kako se taj problem neće sam od sebe riješiti. Tek je tada moguće pokrenuti ozbiljnu nacionalnu stratešku inicijativu baziranu prvenstveno na demografskim mjerama koju bi trebale pratiti javne politike regionalnih i lokalnih zajednica u skladu s vlastitim mogućnostima i karakteristikama migracijskih tokova kako bi se stvorili povoljni egzistencijalni uvjeti za kvalitetan život u Hrvatskoj i time postigla pozitivna bilanca vanjske migracije.

Zaključak

Činjenica je da je ljudska populacija oduvijek migrirala u potrazi za boljim životom i mogućnošću za razvojem te to čini i danas. Takva je praksa rezultat utjecaja raznih okolnosti (glavni su čimbenici suvremenih migracija multipolarni svijet i proces globalizacije) koje su uvjetovale postojanje egzistencijalnih uvjeta i time mehaničko kretanje stanovništva.

Hrvatska je još od 15. stoljeća pogođena uglavnom negativnim migracijskim aktivnostima koje u promjenjivu intenzitetu traju sve do danas i predstavlja najbolji dokaz te tvrdnje. Njezin će razvoj, sadržan u Nacionalnoj razvojnoj strategiji Republike Hrvatske do 2030. godine i trinaest strateških ciljeva uklopljenih u četiri razvojna smjera, biti otežan daljnjim iseljavanjem. Rasap privatnog sektora zbog manjka radne snage dovest će do deficita u državnom proračunu i proračunima regionalnih i lokalnih zajednica zbog smanjenja količine novca koji se uprihođuje putem poreza i drugih dažbina. Time se reduciraju mogućnosti za upravljanjem javnih sustava, što će pak uroditi smanjenjem broja zaposlenika u tom sektoru i zaustavljanjem pružanja usluga na onim područjima Hrvatske u kojima je zapažena slaba profitabilnost. Vanjskopolitičko djelovanje bit će dovedeno u pitanje, kao i potpora Hrvatima koji žive izvan Hrvatske.

Na kraju je važno istaknuti da svako daljnje iseljavanje zaustavlja bilo kakve mogućnosti za razvoj zajednice u cjelini. Stoga je bitno formirati zdravu i održivu nacionalnu, regionalnu i lokalnu politiku koja će svojim mjerama osigurati stanovništvu priliku za rad i život u Hrvatskoj.

Literatura

1. Akrap, A. (2012). Demografska putanja u Hrvatskoj. *Hrvatska revija*, *12*(1-2), 6-16. Dostupno na https://www.matica.hr/media/uploads/hr/2012/HR-2012-1.pdf.

2. Balija, M. (2019). Iseljavanje iz Hrvatske - razvojno i/ili sigurnosno pitanje?. *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja, 18*(35), 110-116 . Dostupno na https://hrcak.srce.hr/223348
3. DZS. (2014, 15. srpnja). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2013.* [Priopćenje]. Dostupno na https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2014/ 07-01-02_01_2014.htm
4. DZS. (2015, 10. srpnja). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2014.* [Priopćenje]. Dostupno na https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2015/07-01-02_01_2015.htm
5. DZS. (2016, 22. srpnja). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2015.* [Priopćenje]. Dostupno na https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2016/07-01-02_01_2016.htm
6. DZS. (2017, 21. srpnja). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2016.* [Priopćenje]. Dostupno na https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/07-01-02_01_2017.htm
7. DZS. (2018, 20. srpnja). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2017.* [Priopćenje]. Dostupno na https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2018/07-01-02_01_2018.htm
8. DZS. (2019, 24. srpnja). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2018.* [Priopćenje]. Dostupno na https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2019/07-01-02_01_2019.htm
9. DZS. (2020, 24. srpnja). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2019.* [Priopćenje]. Dostupno na https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2020/07-01-02_01_2020.htm
10. DZS. (2021). Statistika u nizu. Dostupno na https://www.dzs.hr/hrv/publication/StatisticsInLine.htm
11. Friganović, M. (1989). Migracije kao konstanta geoprostora. *Acta Geographica Croatica, 24*(1), 21. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/97767
12. HUP. (2018, 7. lipnja). *HUP predstavio rezultate istraživanja među iseljenicima o razlozima dolaska*. Dostupno na https://www.hup.hr/hup-predstavio-rezultate-istrazivanja-medju-iseljenicima-o-razlozima-odlaska.aspx
13. Jerić, M. (2019). Suvremeno iseljavanje Hrvata: kakva je budućnost Republike Hrvatske?. *Oeconomica Jadertina, 9*(2), 25. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/230355
14. Mesarić Žabčić, R. (2007). Temeljne značajke iseljavanja hrvatskog stanovništva s posebnim naglaskom na iseljavanje u proteklih petnaestak godina. *Dve domovini: razprave o izseljenstvu, 26*(1), 109. Dostupno na https://www.sistory.si/11686/26944

15. Mesić, M. (2002). Globalizacija migracija. *Migracijske i etničke teme, 18*(1), 9. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/107346
16. Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine. *Narodne novine*, 13/2021.
17. Nejašmić, I. (2014). Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa. *Migracijske i etničke teme, 30*(3), 414-419. https://doi.org/10.11567/met.30.3.6
18. Tadić, J., Dragović, F., Tadić, T. (2016). Migracijska i izbjeglička kriza - sigurnosni rizici za EU. *Policija i sigurnost, 25*(1), 16-18. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/160609
19. Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MATE.
20. Živić, D., Pokos, N. (2004). Demografski gubitci tijekom Domovinskog rata kao odrednica depopulacije Hrvatske (1991.–2001.). *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, 13*(4-5), 741-742. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/16235

The influence of emigration on the achievement of strategic goals of the Republic of Croatia

Summary

The aim of this paper is to show the impact of emigration on the National Development Strategy of the Republic of Croatia by 2030. The introductory segment is dedicated to the basic theoretical settings of modern migrations and an overview of emigration from Croatia from the end of the Second World War until today. After the analysis of the mentioned document and its goals (thirteen of them incorporated in four development directions), the central part follows in which conclusions are made about the possibilities of development and prosperity of Croatia due to lasting emigration wave in its current volume. The main conclusion of this paper is that further emigration will cause mainly negative consequences for the state and its population, thus preventing the achievement of strategic goals.

Keywords: *emigration, strategic goals, Republic of Croatia, development*

Hrvoje Jošić
Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
hjosic@efzg.hr

Andrija Baric
KONČAR – KET d.d.
andrijabaric10@gmail.com

Petra Ostrički
studentica, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
petra.ostricki@gmail.com

Ekonomski efekti suvremene emigracije u Republici Hrvatskoj

Sažetak

Uz međunarodnu trgovinu roba i usluga te izravna ulaganja, migracije su sastavni element globalne integracije. Razvojem digitalne komunikacije i sve bržom razmjenom informacija procesi globalnih migracija postaju sve kompleksniji. Nužno je pratiti suvremene migracijske trendove koji u konačnici izravno utječu na ekonomska kretanja u zemljama. Cilj ovog rada je dati pregled literature na području ekonomskih efekata emigracije, uz analizu potencijalnih efekata emigracije u Republici Hrvatskoj. U radu se sistematiziraju efekti emigracije na zemlju emigracije u nekoliko područja: tržište rada, proces formiranja i zadržavanja ljudskog kapitala u zemljama te utjecaj inozemnih doznaka. Posljedice migracijskih kretanja na hrvatsko gospodarstvo dodatno su izražene nakon ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju 2013. godine te njihov utjecaj na ekonomiju od tada kontinuirano raste. Problem emigracijskih trendova u Republici Hrvatskoj predstavlja značajno ekonomsko pitanje koje iziskuje sve veću pozornost u ekonomskim analizama, s obzirom na direktan utjecaj na održivost i potencijalni gospodarski rast Republike Hrvatske. Rad također ukazuje na mogućnosti korištenja emigracije s ciljem postizanja ekonomskog rasta. Osim aktivnog i usuglašenog pristupa znanstvene, političke i gospodarske zajednice u rješavanju ključnih problema poput visoke stope nezaposlenosti i niske minimalne, ali i prosječne plaće u okvirima Europske unije, također je iznimno važno razvijanje kratkoročnih i dugoročnih strateških smjernica za povratak obrazovanog iseljenog stanovništva i njegovog zapošljavanja u deficitarnim industrijama. Njegovim povratkom omogućava se prelijevanje znanja koja su emigranti stekli tijekom boravka u inozem-

stvu, kao i znanja o tehnologijama te mogućnost priljeva kapitala kroz njihova ulaganja po povratku u zemlju emigracije.

Ključne riječi: *migracije, globalizacija, ekonomski utjecaj emigracije, Republika Hrvatska*

Uvod

Migracije predstavljaju mehaničko i prostorno kretanje pojedinaca, skupine pojedinaca ili pak ukupnog stanovništva te su predmet izučavanja u mnogim znanstvenim granama već desetljećima (Stark, Blackwell i Ghatak, 1991). Uz prirodno kretanje broja stanovništva (natalitet i mortalitet), migracije su najvažniji faktor koji utječe na broj stanovnika promatranog područja (Zimmerman, 1996). Razlikujemo dvije vrste migracija: emigraciju (iseljavanje stanovništva) i imigraciju (doseljavanje stanovništva). Migracijski motivi mogu se podijeliti u tri ključne kategorije: ekonomsku, društveno-kulturološku i političku, unutar kojih možemo definirati „push“ faktore u zemljama emigracije te „pull“ faktore u zemljama imigracije. Najčešći „push“ faktori su: siromaštvo, visoka nezaposlenost, niska prosječna plaća, nekvalitetan obrazovni sustav te nedostatak osnovne zdravstvene zaštite, a „s druge strane ključnim „pull“ faktorima smatraju se: viša prosječna plaća, bolji životni standard te mogućnost osobnog i profesionalnog razvoja (Franc, Časni i Barišić, 2019). Danas, snažnim razvojem digitalnog društva i prisutnom globalizacijom, praćenje i izučavanje migracija postaje sve zahtjevniji i kompleksniji proces (Clark, 2020). S ekonomske perspektive, nužno je pratiti suvremene migracijske trendove koji su u konačnici i izravno povezani s ekonomskim kretanjima emigracijske i imigracijske zemlje (Taylor, 2006). U tom kontekstu su tržište rada, stanje ljudskog kapitala određenog društva te utjecaj doznaka iz inozemstva na BDP samo neke od ključnih varijabli na koje izravno utječe proces migracija, a s druge strane, navedene varijable i njihove promjene značajno utječu na nacionalno gospodarstvo i društvo u cjelini. Kroz povijest, nastanak raznih međunarodnih institucija, međunarodnih udruženja zemalja te kontinuirani razvoj digitalnih komunikacija i mogućnosti transporta roba i usluga doprinijeli su snažnoj liberalizaciji i rastu trgovine na globalnoj razini, dok migracijski trendovi na globalnoj razini nisu niti blizu takvog intenziteta rasta (Rapoport, 2016). Globalizacija se kao proces u svijetu odvija već stoljećima, samo je u zadnjih nekoliko desetljeća taj proces dodatno ubrzan razvojem interneta i informatičko-komunikacijskih tehnologija (Schroeder, 2018). Globalizacija predstavlja, između ostalog, i proces snažnijeg povezivanja dionika s različitih lokacija što uzrokuje porast globalne međuovisnosti o društvenim, kulturološkim, tehnološkim i ekonomskim aktivnostima (Scherer i Palazzo, 2008). U znanstvenom svijetu koristi se KOF indeks za

mjerenje stupnja globalizacije koji mjeri stupanj globalizacije pojedinih država na globalnoj razini. U kontekstu KOF indeksa globalizacije, globalizacija se definira kao proces stvaranja veza između dionika u različitim državama diljem svijeta, a kroz te veze dolazi do razmjene informacija, ideja, kapitala, tehnologije, robe, usluga i ljudi (Statista, 2020). Snažan razvoj informacijsko-komunikacijskih tehnologija omogućio je dodatno ubrzanje globalizacijskog procesa i otvaranje ekonomskih granica diljem svijeta te je eliminirao kulturološke razlike kao prepreke ekonomskoj i društvenoj suradnji, a posljedično i olakšao proces migracija diljem globalne društvene mreže (Robertson, 1992). U tom kontekstu, može se zaključiti da su migracije jedan od ključnih elemenata globalizacije te da su ta dva termina međusobno usko povezana (Hahn, 2020). Iako su kroz proces globalizacije u zadnjih pedesetak godina značajno porasle međunarodna trgovina i izravna strana ulaganja, utjecaj na migracije je ipak bitno drugačiji te danas migrira ukupno tek između 3 % i 4 % svjetske populacije (Jurčić i Barišić, 2018). U prilog tome ide podatak kako je od 1970. godine broj migranata, koji je tada iznosio 84.640.125, do 2019. godine povećan na 271.642.105 migranata, a u istom razdoblju postotni udio migranata u ukupnom svjetskom stanovništvu porastao je za samo nešto više od jednog postotnog boda, tj. s 2,3 % na 3,5 % (UN DESA, 2019).

Tablica 1: Kretanje međunarodnih migranata od 1970. do 2019. godine

Godina	Broj migranata	Migranti kao % svjetske populacije
1970.	84.460.125	2,3 %
1980.	101.983.149	2,3 %
1990.	153.011.473	2,9 %
1995.	161.316.895	2,8 %
2000.	173.588.441	2,8 %
2005.	191.615.574	2,9 %
2010.	220.781.909	3,2 %
2015.	248.861.296	3,4 %
2019.	271.642.105	3,5 %

Izvor: UN DESA, 2019., dostupno na: www.un.org

Liberalizacija trgovine i izravna strana ulaganja donose u pravilu većini zemalja očekivani napredak, ali dio ekonomista ističe kako bi još veće pozitivne efekte imala upravo liberalizacija kretanja radne snage (Winters i Martuscelli, 2014). Migriranje, kao i raširenost odseljenog stanovništva diljem globalnog tržišta bitne su stavke ekonomskih integracija zemalja u razvoju prema svjetskim tržištima i potencijalnom višem stupnju razvijenosti, ali pod uvjetom da su migracijska kretanja očeki-

vana i bar djelomično kontrolabilna određenim državnim mjerama (Rapoport, 2016). U kontekstu svega navedenog, migracije su danas neizostavan čimbenik održivog razvoja razvijenih društava i zemalja u razvoju te su s razlogom dio Ciljeva održivog razvoja UN-a (UN, 2019) pa tako niti Republika Hrvatska nije izuzeta od utjecaja današnjih migracija na gospodarstvo i društvo u cjelini.

Teorijski pregled

Migracije u Republici Hrvatskoj

U Europi su se tek krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog stoljeća, a kao posljedica rušenja totalitarističkih režima i željezne zavjese, počele odvijati snažnije migracijske aktivnosti i to u smjeru od istočne prema zapadnoj i sjevernoj Europi (Franc, Časni i Barišić, 2019). U Republici Hrvatskoj, Državni zavod za statistiku od 2001. godine provodi evidenciju vanjske migracije stanovništva. Negativni migracijski pokazatelji u Hrvatskoj kontinuirano rastu pa se broj emigranata neprestano povećava što uz postojeće demografske probleme onemogućuje rast ekonomije i razvoj pozitivne perspektive društva. Razlozi tome primarno su socioekonomske prirode, a dodatno su pojačani 2013. godine ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju koja ima visoku otvorenost tržišta radne snage (Jurčić i Barišić, 2018).

U nastavku je dan prikaz doseljenih i odseljenih osoba iz Republike Hrvatske u razdoblju od 2001. do 2018. godine. U razdoblju od 2001. do 2008. godine Republika Hrvatska je imala pozitivan migracijski saldo te u prosjeku 9.655 više doseljenih nego odseljenih godišnje. S početkom globalne financijske krize 2009. godine migracijski saldo postaje blago negativan te je ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju iznosio prosječno 3 863 više odseljenih nego doseljenih godišnje. Nakon ulaska u EU, broj odseljenih se kontinuirano i značajno povećava te svoj maksimum doseže 2017. godine kada RH broji 31.799 odseljenih naspram doseljenih. Ovakav negativan migracijski saldo posljedica je naglog porasta broja odseljenih koji je više od tri puta veći nego u godini ulaska u EU. U 2018. godini po prvi puta se bilježi značajan porast broja doseljenih koji nadilazi podatak iz 2001. godine te tada iznosi 26.029 doseljenih osoba što je ujedno i najveći broj imigranata od početka provođenja evidencija. Sukladno izvještaju OECD-a RH je u razdoblju od 2005. do 2015. godine zauzela 24. mjesto u svijetu po broju novih emigranata (DZS, 2020).

Tablica 2: Vanjska migracija stanovništva Republike Hrvatske

	2001.	2005.	2008.	2009.	2012.	2013.	2015.	2016.	2017.	2018.
Doseljeni iz inozemstva	24.415	14.230	14.541	8.468	8.959	10.378	11.706	13.985	15.553	26.029
Odseljeni u inozemstvo	7.488	6.012	7.488	9.940	12.877	15.262	29.651	36.436	47.352	39.515
Migracijski saldo	16.927	8.218	7.053	-1.472	-3.918	-4.884	-17.945	-22.451	-31.799	-13.486

Izvor: Državni zavod za statistiku (2020), dostupno na: www.dzs.hr

Od 2001. godine najveći broj stanovnika RH iselio je u zemlje članice EU. Prije ulaska u EU, stanovništvo je emigriralo u ostale europske zemlje, točnije Bosnu i Hercegovinu te Srbiju. Od 2001. godine do kraja 2012. godine u te zemlje iselilo je ukupno 158.193 stanovnika, od čega je njih 112.878 emigriralo u BiH, a 45.315 u Srbiju. Ulaskom RH u Europsku uniju broj iseljenog stanovništva kontinuirano je počeo rasti, ponajprije u postojeće zemlje članice. Broj odseljenog stanovništva u Njemačku u 2013. godini se udvostručio da bi svoj maksimum dosegao u 2017. godini s 29.053 odseljenog stanovništva RH u Njemačku. Od 2016. godine postoji značajan porast broja odseljenog stanovništva u Irsku koji je 2018. godine brojio 2 051 odseljenih, a do tada je iznosio najviše 265 odseljenih. Također, uočava se trend blagog rasta odseljenih u skandinavske zemlje, ponajprije Švedsku, ali i Kanadu te SAD (DZS, 2020).

Tablica 3: Odseljeno stanovništvo iz Republike Hrvatske prema zemlji odredišta

	2001.	2005.	2008.	2009.	2012.	2013.	2015.	2016.	2017.	2018.
Europska unija	1.984	1.268	1.299	982	3.877	4.756	19.752	28.659	39.071	30.715
Ostale europske zemlje	1.927	3.750	5.048	6.246	7.981	9.067	8.267	5.983	6.361	7.040
Azija	-	2	9	4	153	219	405	434	505	319
Afrika	,2	3	3	1	30	36	65	61	71	39
Sjeverna i Srednja Amerika	28	39	36	38	298	205	708	759	757	746
Južna Amerika	2	1	4	4	32	20	33	18	29	58
Oceanija	30	19	27	37	137	60	283	283	260	255
Nepoznato	3.515	930	1.062	2.628	369	899	138	239	398	343

Izvor: Državni zavod za statistiku (2020), dostupno na: www.dzs.hr

Potencijalni ekonomski utjecaj emigracije u Republici Hrvatskoj

Emigracijski trendovi u Republici Hrvatskoj već su tridesetak godina važno društveno pitanje, ali unatrag nekoliko godina to postaje i sve važnije ekonomsko pitanje koje zahtijeva pronalazak hitnog i efikasnog rješenja usuglašenog od strane znanstvene, gospodarske i političke zajednice. Nepovoljna migracijska slika, uzrokovana između ostalog visokom stopom nezaposlenosti mladih visokoobrazovanih ljudi u ukupnoj populaciji nezaposlenih s relativno niskom prosječnom plaćom u usporedbi s drugim članicama Europske unije, kreira pozitivan efekt s druge strane kroz rast doznaka iz inozemstva te sukladno tome Republika Hrvatska bilježi suficit tekućeg računa te tako posljedično dolazi do povećanja određenih ekonomskih pokazatelja. Neovisno o suficitu tekućeg računa, emigracija velikog broja visokoobrazovanih ljudi u periodu od svega nekoliko godina može uzrokovati snažne poremećaje na tržištu rada te onemogućiti ekonomski rast i razvoj društva i države u cjelini.

Utjecaj emigracije na tržište rada

Nezaposlenim osobama u Republici Hrvatskoj smatraju se one koje ispunjavaju sljedeće uvjete: (1) u proteklih tjedan dana nisu obavljale nikakav posao za plaću ili plaćanje u naturi; (2) u prethodna četiri tjedna aktivno su tražile posao i (3) ponuđeni posao mogle bi početi raditi unutar dva tjedna (DZS, 2020). Od 2009. godine iz Republike Hrvatske kontinuirano više ljudi iseljava nego useljava. Iako se navedeno veže uz početak globalne financijske krize, broj registriranih nezaposlenih osoba tada je iznosio 236.741. Broj registriranih nezaposlenih osoba kontinuirano raste (236.741) te svoj vrhunac doseže 2013. godine, tj. godinom ulaska Hrvatske u EU kada je broj nezaposlenih iznosio 345.112. Od 2013. godine broj registriranih nezaposlenih osoba se smanjio iz više razloga te se do 2019. godine taj broj i više nego prepolovio te iznosio 125.650 nezaposlenih. Potrebno je naglasiti kako je 2017. godine, uslijed najvećeg zabilježenog broja iseljenih stanovnika iz Republike Hrvatske, broj registriranih nezaposlenih osoba bio najmanji nakon 8 godina. Sukladno tome, može se dovesti u korelaciju smanjenje ukupne radne snage s padom broja nezaposlenih osoba. Unatoč smanjenju broja nezaposlenih, stopa nezaposlenosti od 2016. do 2018. godine u Republici Hrvatskoj i dalje je bila relativno visoka (13,1 %, 11,2 % te 8,5 % u 2018. godini). Također, važno je napomenuti da Hrvatska ima veću stopu nezaposlenosti i od „mlađih“ članica EU, Bugarske (5,2 % u 2018.) i Rumunjske (4,2 % u 2018.), no ipak manju od pojedinih „starijih“ članica EU koje imaju puno veći broj stanovnika i prihvaćenih imigranata, ponajprije Francuske (u 2018. godini 9,1 %), Italije (u 2018. godini 10,6 %) i Španjolske (u 2018. godini 15,3 %). Uz navedeno, uočava se trend sve manje nezaposlenosti osoba bez škole i bez završene osnovne škole, kao i osoba sa završenom srednjom školom, kojih je i dalje najviše među ukupnim brojem registriranih nezaposlenih osoba.

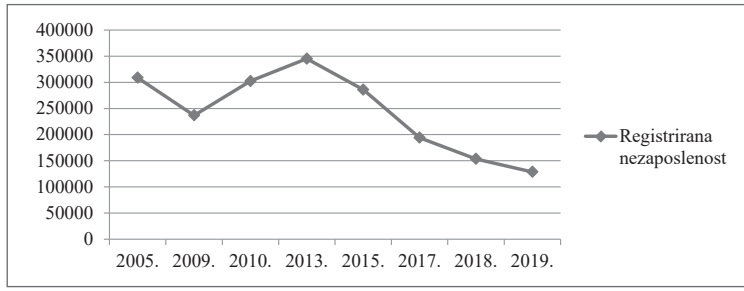

Izvor: HZZ (2020), dostupno na: statistika.hzz.hr
Napomena: pojedine godine nisu na grafikonu radi preglednosti grafikona, no u tim godinama ne dolazi do promjene trenda

Grafikon 1: Registrirana nezaposlenost u Republici Hrvatskoj

S druge strane, prosječna neto plaća u Republici Hrvatskoj u kontinuiranom je blagom porastu. Najveći skok razine prosječnih mjesečnih neto primanja zabilježen je od 2005. do 2009. kada se iznos povećao s 4.376 HRK na 5.311 HRK. Nadalje, u zadnjih deset godina prosječna mjesečna primanja i dalje rastu, no slabijim intenzitetom te bilježe rast malo viši od 1.000 HRK pa je tako 2019. godine prosječna neto plaća iznosila 6.448 HRK (DZS, 2020). Na slabiji rast svakako je i utjecala gospodarska kriza početkom prošlog desetljeća i petogodišnje smanjivanje BDP-a koji je doveo do kontrakcije od 12 %.

Uspoređujući minimalne plaće unutar EU-a, Republika Hrvatska se nalazi u drugoj skupini zemalja članica EU-a u kojoj minimalan iznos mjesečnih primanja iznosi između 500 i 1.000 eura, ali na samom dnu te skupine s minimalnom plaćom od 564 eura. Za usporedbu, susjedna Slovenija se također nalazi u drugoj skupini, ali s minimalnom plaćom od 941 eura. Članice EU-a s nižom minimalnom plaćom od Hrvatske su: Češka, Slovačka, Estonija, Bugarska i Latvija. Važno je istaknuti da države u koje emigrira najveći broj stanovnika RH očekivano imaju i znatno veću minimalnu plaću: Njemačka iznad 1.500 eura, a Irska iznad 1.600 eura (Eurostat, 2020).

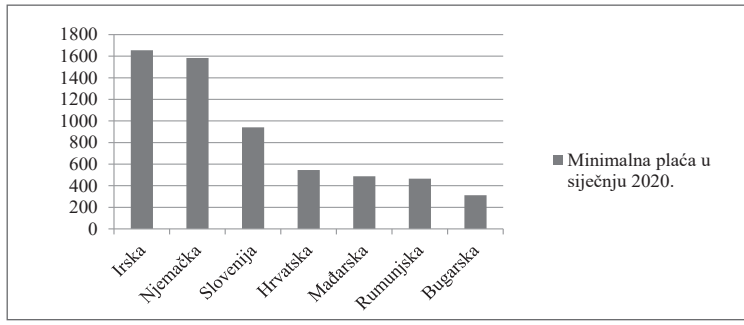

Izvor: Eurostat (2020), dostupno na: ec.europa.eu

Grafikon 2: Minimalna plaća u siječnju 2020. godine

Što se tiče pariteta kupovne moći, Republika Hrvatska je u skupini zemalja s najnižim paritetom, ispod 1000 eura po paritetu kupovne moći (eng. purchasing power parity (PPP)). Od novijih članica, RH je u istoj skupini s Bugarskom i Rumunjskom, ali i susjednom Mađarskom. Nakon globalne financijske krize razina plaća u Republici Hrvatskoj porasla je za oko 14 % (Eurostat, 2020), no kupovna moć potrošača stagnira ili pada što se osjeća na kvaliteti života. Negativan migracijski saldo u zadnjih desetak godina i velik broj emigranata srednje i visoke stručne spreme „osiromašio" je tržište rada u velikom broju industrijskih sektora, produbio probleme u mirovinskom sustavu te onemogućio stvaranje ključnih preduvjeta na tržištu rada koji bi mogli pokrenuti, uz određene druge mehanizme, brz i snažan gospodarski rast kakav je državi izrazito nužan.

Utjecaj emigracije na formiranje ljudskog kapitala

Kada govorimo o ekonomskim efektima migracija, a posebice za zemlje emigracije, najčešće se spominje problem odljeva mozgova (engl. brain drain). Odljev mozgova predstavlja međunarodno kretanje ljudskog kapitala, točnije emigraciju dijela stanovništva koje je relativno visokoobrazovano, a koje emigrira najčešće iz zemalja u razvoju prema razvijenim zemljama (Beine, Docquier i Rapoport, 2001). Odljev mozgova ujedno je i velik problem zemalja u razvoju koje ne mogu pružiti zadovoljavajuće ili slične uvjete domaćim visokoobrazovanim mladim radnicima i tako ih zadržati. Emigracijom visokoobrazovanih mladih radnika smanjuje se kontingent ukupne radne snage te posljedično i ukupna produktivnosti. Smanjenje ekonomskog rasta emigracijske zemlje ovisit će o stupnju do kojeg se negativni efekti odljeva mozgova mogu supstituirati pozitivnim ekonomskim i povratnim migracijskim efektima (engl. brain gain) (Grgić i Bilas, 2012). U zemljama imigracije emigranti mogu pridonijeti tehnološkom napretku i inovacijama što najčešće vodi do unapređenja proizvodnje, skraćivanja životnog ciklusa proizvoda te povećanju tehnološke sposobnosti, a sve to u konačnici kreira ekonomski rast i bolji životni standard (OECD, 2020). Uzevši u obzir sve okolnosti, davanje ekonomskog razloga mladim ljudima za ostanak u domovini najefikasnija je politika za smanjenje emigracije i najsigurnije sredstvo ekonomskog rasta i generiranja ljudskog kapitala (Grgić i Bilas, 2012).

Stopa nezaposlenosti mladih definira se kao broj nezaposlenih mladih osoba u dobi od 15 do 24 godine u omjeru ukupne radne snage za tu dobnu skupinu. Treba napomenuti da relativno visok udio mladih ostaje izvan tržišta rada, ponajprije zato što nastavljaju školovanje kroz razne obrazovne modele. Postotni udio nezaposlenih mladih osoba u Republici Hrvatskoj u 2018. godini je iznosio 23,75 %. Iako je to vrlo visok udio, treba napomenuti kako se i mnoge druge zemlje članice EU-a bore s navedenim problemom (Francuska, Španjolska, Grčka, Finska i dr.). Gledajući

susjedne članice, Republika Hrvatska ima najveći udio nezaposlenosti mladih u usporedbi sa Slovenijom (8,8 %) i Mađarskom (10,2 %). Kako za navedene zemlje, tako i za Republiku Hrvatsku, još veći problem predstavlja nezaposlenost visokoobrazovane radne snage od 25 do 49 godina. Gotovo najmanji broj registriranih nezaposlenih visokoobrazovanih ljudi bio je 2009. godine, odnosno prije početka globalne financijske krize. Nakon toga, broj nezaposlenih kontinuirano raste i usporedno s ulaskom Hrvatske u Europsku uniju on doseže svoj maksimum. U 2013. godini broj registriranih nezaposlenih visokoobrazovanih ljudi iznosio je 22.144 nezaposlenih, odnosno gotovo 10 % ukupnog broja nezaposlenih osoba. Iako od 2013. godine ta brojka kontinuirano pada, ona je i dalje veća od brojke s kraja prošlog stoljeća. Što se tiče udjela visokoobrazovanih ljudi u ukupnoj radnoj snazi, on je 2018. godine iznosio 7 % što je izrazito nizak postotak u usporedbi s drugim članicama EU-a (HZZ, 2020).

Tablica 4: Broj visokoobrazovanih registriranih nezaposlenih osoba u Republici Hrvatskoj

	Prvi stupanj fakulteta, **stručni studij i viša škola**	Fakultet, akademija, magisterij, doktorat
2005.	9.065	11.957
2009.	9.296	11.404
2010.	11.593	15.037
2013.	17.549	22.114
2015.	15.931	20.614
2017.	12.451	16.562
2018.	10.145	13.650
2019.	8.559	11.835

Izvor: Hrvatski zavod za zapošljavanje (2020), dostupno na: statistika.hzz.hr

Bez postojanja nacionalne strategije, koja će biti usmjerena na kreiranje ljudskog kapitala od najranijih obrazovnih razina te na zadržavanje visokoobrazovanih osoba i osoba srednje i niže stručne spreme deficitarnih zanimanja, ne može se očekivati da će se smanjiti odlazak kvalitetnih ljudi u inozemstvo, ali ni povratak već iseljenih ljudi natrag u domovinu kako bi ovdje osnovali obitelj i pokrenuli poslovanje znanjem i kapitalom stečenim u inozemstvu.

Utjecaj emigracije na doznake iz inozemstva

Doznake iz inozemstva novčani su transferi koje emigranti šalju izravno svojim obiteljima u zemlji emigracije (IOM, 2020). Ovaj oblik tekućih transfera knjiži se unutar bilance plaćanja i to kao sekundarni dohodak na tekućem računu, koji uz primarni dohodak povećava raspoloživi nacionalni dohodak (IMF, 2020). Svjetska banka pri-

kuplja globalne podatke o međunarodnim doznakama koje se prikazuju kroz udio doznaka u BDP-u zemlje. Glavni problem pri iskazivanju podataka je taj što se ne može sa sigurnošću odrediti koliki udio doznaka dolazi formalnim, a koliki neformalnim kanalima. Budući da se u bilanci plaćanja bilježe samo one doznake koje dolaze formalnim kanalima, pretpostavlja se da su stvarni iznosi znatno veći od raspoloživih procjena (World Bank, 2020). Prema raspoloživim podacima koji su prikazani u Tablici 5. uočljivo je ukupno povećanje doznaka u posljednjem desetljeću, s 126.750 milijuna američkih dolara 2000. godine do 469.722 milijuna dolara 2010. godine. Međutim, kontinuirani trend rasta prekinuo se 2014. godine. Od 2014. do 2016. godine globalni tokovi međunarodnih doznaka smanjili su se s tadašnjih 603.599 milijuna USD na 588.835 milijuna USD. Nakon toga, od 2016. godine nastavlja se pozitivan trend doznaka iz inozemstva koje su prema dostupnim podacima iz 2019. godine iznosile 550.523 milijuna dolara (World Bank, 2020). Od 1990.-ih godina, doznake iz inozemstva znatno su u većini država u razvoju nadmašile službenu razinu razvojne pomoći koja je bila osmišljena kao oblik državne pomoći za promicanje ekonomskog razvoja i socijalne pomoći tih zemalja (OECD, 2020).

Tablica 5: Doznake iz inozemstva (u milijunima američkih dolara)

	1980.	1990.	2000.	2010.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Zemlje s niskim i srednjim dohotkom	17.624	28.589	74.767	343.044	449.420	451.278	443.988	484.301	526.061	550.523
Svijet	35.814	64.034	126.750	469.722	603.599	595.684	588.835	634.113	682.607	706.625

Izvor: World Bank (2020), dostupno na: www.worldbank.org

Doznake iz inozemstva mogu znatno utjecati na povećanje potrošnje stanovništva ili na povećanje investicija u zemlji. Tako također mogu direktno utjecati na smanjenje stope siromaštva i indirektno na ekonomski rast (IOM, 2020). Naspram pozitivnih efekata, utjecaj doznaka iz inozemstva najčešće donosi sa sobom i dio negativnih efekata (Jurčić, Barišić, 2018). Efekti poput nizozemske bolesti ili pak aprecijacija domaće valute mogu dovesti do poremećaja u gospodarstvu (Ratha, Mohapatra i Scheja, 2011). Također, doznake mogu djelovati tako da domaće stanovništvo koje ih zaprima odluči ne raditi te na taj način zemlja emigracije dodatno gubi radnu snagu (Ratha, 2013). Negativni emigracijski trendovi povezani su i s doznakama iz inozemstva u Hrvatsku. Prema nedavnim istraživanjima Eurostata, članice EU kojima je vrijednost doznaka najviša u odnosu na veličinu gospodarstva uglavnom su iz srednje i istočne Europe. U prilog tome također ide i to da doznake iz inozemstva u Kosovo, Crnu Goru, BiH, Albaniju i Srbiju također čine značajan udio u BDP-u. Između zemalja članica EU najviše se ističe Hrvatska. Najviše stope ovisnosti o doznakama zabilje-

žene su u Hrvatskoj, Bugarskoj i Latviji, dok su najmanje ovisna gospodarstva Grčke, Irske i Velike Britanije (Eurostat, 2020).

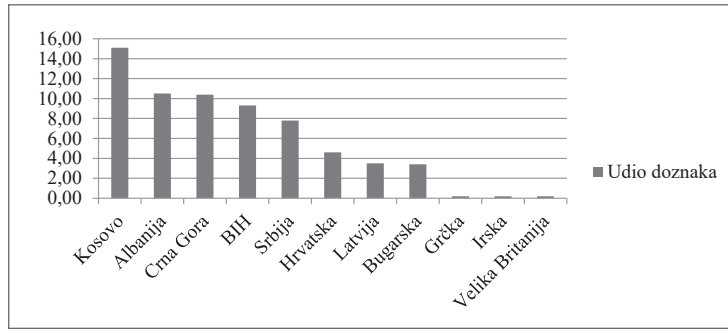

Izvor: World Bank (2020), dostupno na: www.worldbank.org

Grafikon 3: Udio doznaka iz inozemstva (u %) u nacionalnom BDP-u

Iznos doznaka iz inozemstva u listopadu 2019. godine u RH iznosio je 2 839 milijuna američkih dolara, što je činilo 4,6 % nacionalnog BDP-a. Pretpostavlja se da je ta brojka i znatno veća zbog doznaka iz neformalnih kanala. Doznake su u Hrvatskoj od početka mjerenja postojale, no znatan rast bilježi se od 2013. godine ulaskom u EU te otvaranjem tržišta rada i sve većom emigracijom domaćeg stanovništva.

Tablica 6: Iznos doznaka iz inozemstva u milijunima američkih dolara

	2000.	2005.	2008.	2009.	2013.	2015.	2018.	2019. (listopad)
Iznos doznaka	641	1.562	2.065	1.890	2.174	2.104	2.884	2.839

Izvor: World Bank (2020), dostupno na: www.worldbank.org

Također, u 2018. godini Republika Hrvatska zabilježila je suficit tekućeg računa, koji bi se pretvorio u deficit bez utjecaja osobnih doznaka. Prihodi ostvareni kratkoročnim ili sezonskim radom Hrvata u inozemstvu dolazili su iz Velike Britanije, Sjedinjenih Država (obje zemlje po 0,2 milijarde eura) i Njemačke (0,1 milijardi eura), dok su osobni transferi koje su Hrvati poslali iz Njemačke (0,4 milijarde eura) i Švicarske (0,3 milijarde eura) (Eurostat, 2020). Iako postoje određene ekonomske koristi od inozemnih doznaka stanovništva, puno veći efekti za gospodarstvo i BDP bili bi postignuti da je dio visokoobrazovanih ljudi ostao i dobio priliku raditi i razvijati se na domaćem tržištu u poticajnom ekonomskom, demografskom i društvenom okruženju.

Zaključak

Migracije su nezaobilazna pojava u svakom gospodarstvu i dio su svakodnevice suvremenog globalnog društva. Shvaćanje suvremenih kretanja stanovništva pomaže nam otkriti uzroke emigracija koje je nemoguće u cijelosti eliminirati za što i nema potrebe, ali ih je moguće adekvatnim mehanizmima nadzirati te proaktivnim mjerama kontrolirati. Pri tome, važno je voditi brigu o strukturi migranata te obraćati posebnu pažnju na visokokvalificirane i mlade potencijalne emigrante čijim odlaskom nastaje velika ekonomska, kulturološka, demografska i društvena šteta. Od početka emigracijskog vala 2009. godine Republika Hrvatska izgubila je znatan broj stanovnika što se očituje i u smanjenju broja nezaposlenih, ali i, znatno važnije, u smanjenju ukupnog broja stanovništva i ljudskom kapitalu. Iako se životni uvjeti u Republici Hrvatskoj blago i djelomično poboljšavaju, što je vidljivo u prosječnoj isplaćenoj plaći, sve je manji broj kvalificiranih visokoobrazovanih radnika koji ostaju na domaćem tržištu radne snage zbog nemogućnosti pronalaska adekvatnog posla. Bez visokoobrazovanih radnika nije moguće niti ostvariti održivi gospodarski rast niti potaknuti pozitivne promjene kroz inovacije i razvoj novih tehnologija. Emigracija stanovništva pridonijela je značajnom gubitku visokoobrazovane radne snage, koja bolje životne uvjete pronalazi najčešće u razvijenijim članicama Europske unije. Uz demografske, i migracijski problemi u Republici Hrvatskoj postaju tako sve izraženiji.

Pozitivni efekti povratka stanovnika jedva su vidljivi pa ključan zadatak svih dionika u državi mora biti ponajprije povratak visokoobrazovanih stručnjaka koji će sa sobom donijeti znanja stečena na razvijenijim tržištima i vlastiti kapital te tako pomoći u kreiranju konkurentnog digitalnog društva. Trenutne relativno visoke doznake iz inozemstva predstavljaju važan i izdašan izvor sredstava koji izravno utječe na smanjenje siromaštva i povećanje potrošnje, ali one ne mogu biti generatori održivog gospodarskog rasta te se pogrešno oslanjati isključivo na njih. S obzirom na to da je Republika Hrvatska zemlja članica Europske unije s najvećim pritokom doznaka (prikazano udjelom u BDP-u), na umu treba imati i negativne posljedice koje se mogu odraziti na aprecijaciju domaće valute, ali i na smanjenje poticaja za ulazak na tržište rada za one osobe koje ih primaju. Samo dobro izrađenom kvalitetnom strategijom od strane znanstvene, gospodarske i političke zajednice može se značajno utjecati na povratak iseljenog stanovništva svih obrazovnih razina u kratkom i dugom roku. U suprotnom, negativne posljedice u svim gospodarskim granama bit će sve izraženije, a naciji će i dalje prijetiti demografski, društveni i ekonomski slom.

Literatura

1. Beine, M., Docquier, F. i Rapoport, H. (2001). Brain drain and economic growth: theory and evidence. *Journal of development economics*, 64(1), 275-289.
2. Borjas, G. (2015). Immigration and Globalization: A Review Essay. *Journal of Economic Literature*, 53(4), 961-974.
3. Borjas, G.J. (1999). The economic analysis of immigration. *Handbook of labor economics,* 3, 1697-1760.
4. Clark, W. A. (2020). *Human migration*.
5. Državni zavod za statistiku (2020). dostupno na: www.dzs.hr
6. Eurostat (2020). dostupno na: ec.europa.eu
7. Franc, S., Časni, A. Č. i Barišić, A. (2019). Determinants of migration following the EU enlargement: a panel data analysis. *South East European Journal of Economics and Business*, 14(2), 13-22.
8. Grgić, M., Bilas, V. (2012). *Teorija regionalnih ekonomskih integracija*. Zagreb: Sinergija d.o.o.
9. Hahn, C.L. (2020). Educating citizens in an age of globalization, migration, and transnationalism: A study in four European democracies. *Theory & Research in Social Education*, 48(2), 244-284.
10. Hanson, G. H. (2009). The economic consequences of the international migration of labor. *Annu. Rev. Econ*, 1(1), 179-208.
11. Hrvatski zavod za zapošljavanje (2020), dostupno na: statistika.hzz.hr
12. IOM (2020). dostupno na www.iom.int
13. IMF (2020). dostupno na: www.imf.org
14. Jurčić, Lj., Barišić, A. (2018). Ekonomski efekti migracije u Hrvatskoj.
15. Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., i Taylor, J. E. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and development review*, 431-466.
16. OECD (2020). dostupno na: www.oecd.org
17. Rapoport, H. (2016). Migration and globalization: what's in it for developing countries? *International Journal of Manpower*, 37(7), 1209-1226.
18. Ratha, D (2013). The impact of remittances on economic growth and poverty reduction. *Policy Brief*, 8, 1-13.

19. Ratha, D., Mohapatra, S. i Scheja, E. (2011). Impact of migration on economic and social development: A review of evidence and emerging issues.

20. Robertson, R. (1992). Globalization: social theory and global culture. London: Sage Publication.

21. Scherer, A. G., Palazzo, G. (2008). *Globalization and corporate social responsibility*. U: Crane, A., McWilliams, A., Moon, J., Siegel, D. S. (eds). The Oxford handbook of corporate social responsibility. New York: Oxford University Press, 413-431.

22. Schroeder, R. (2018). *Social theory after the internet: media, technology and globalization* (210). UCL Press.

23. Stark, O., Blackwell, B. i Ghatak, A. (1991). The migration of labor.

24. Statista (2020). dostupno na www.statista.com

25. Taylor, J.E. (2006), International migration and economic development. *In International symposium on international migration and development* (28-30).

26. UN (2020). dostupno na: www.un.org

27. World bank (2020). dostupno na: www.worldbank.org

28. Winters, L.A. i Martuscelli, A. (2014). Trade liberalization and poverty: What have we learned in a decade?.

29. Zimmermann, K. F. (1996). European migration: Push and pull. *International Regional Science Review*, 19(1-2), 95-128.

Economic effects of modern emigration in Republic of Croatia

Abstract

In addition to international trade in goods and services and direct investment, migrations are the integral part of global integration. With the development of digital communications and the ever faster exchange of information, the processes of global migrations are becoming more and more complex. It is necessary to follow modern migration trends that ultimately affect economic development in countries. The aim of this paper is to review the literature in the field of economic effects of emigration, with an analysis of the potential effects of emigration in the Republic of Croatia. The paper systematizes the effects of emigration on the country of emigration in several areas: the labor market, the process of forming and retaining human capital in countries and the impact of foreign remittances. The consequences of migration trends on the Croatian economy were additionally pronounced after the accession of the Republic of Croatia to the European Union in 2013, and their impact on the economy has been continuously growing since then. The problem of emigration trends in the Republic of Croatia is an important economic issue that requires increasing attention in economic analyzes, given the direct impact on the sustainability and potential economic growth of the Republic of Croatia. The paper also points out the possibilities of using emigration in order to achieve economic growth. In addition to the active and coordinated approach of the scientific, political and economic community in solving key problems such as high unemployment and low minimum and average wages within the European Union, it is also extremely important to develop short-term and long-term strategic guidelines for the return of educated expatriates and its employment in deficit industries. Their return enables the transfer of knowledge acquired during their stay abroad, as well as knowledge of technologies and the possibility of capital inflows through investments upon return to the country of emigration.

Keywords: *migration, globalization, economic impact of emigration, Republic of Croatia*

Nenad Pokos
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
nenad.pokos@pilar.hr

Juraj Pokos
Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
jpokos@net.efzg.hr

Demografski aspekt doseljavanja u Hrvatsku 2011. – 2019.

Sažetak

Republika Hrvatska u prethodnom desetljeću bilježila je konstantan brojčani porast doseljenih stanovnika pa je tako 2019. iz inozemstva doselilo ukupno 37 726 stanovnika što je čak 342,1 % više od broja doseljenika iz 2011. godine. Osim toga, među doseljenima znatno se povećao udio stranaca koji su 2011. činili 44,6 % svih doseljenika, a 2019. već 73,8 % njihovog ukupnog broja. Cilj rada je analizirati do kakvih promjena je došlo u doseljavanju prema ishodišnim zemljama i to u ukupnom broju doseljenih te pogotovo kod stranih državljana. Također se razmatra doseljavanje po odredišnim županijama te promjene u dobnoj strukturi doseljenika. Tako se kod broja stranih doseljenika prema zemlji podrijetla uočava kako je iz Bosne i Hercegovine te Srbije svih promatranih godina doselilo najviše stranaca, ali posljednje dvije promatrane godine naglo je povećano useljavanje stranaca iz Kosova, Sjeverne Makedonije i Albanije. Iz tih zemalja, primjerice 2017. godine, doselilo je svega 6,6 %, a 2019. već 22,6 % svih doseljenih stranaca. Indikativan je i porast broja doseljenih stranaca iz azijskih zemlja čime se udio doseljenika s tog kontinenta povećao sa 6,3 % (2011.) na 10,7 % (2019.).

Analizirajući udio doseljenih stranaca u ukupnom broju doseljenih po županijama 2018. i 2019. proizlazi da su najveći udio činili u gospodarski najrazvijenijim županijama gdje je i najveća ponuda radnih mjesta: Istarskoj (85,7 % svih doseljenih), Varaždinskoj (81,8 %), Primorsko-goranskoj (78,0 %), Krapinsko-zagorskoj (75,1 %), Gradu Zagrebu (75,0 %) i Međimurskoj (74,8 %).

Do velikih promjena došlo je i u strukturi doseljenika po dobi jer su 2011. doseljenici u radno najaktivnijoj dobi, tj. oni između 20 i 49 godina, činili 55,8 %, a 2019. već 73,2 % svih doseljenika. Također je znatno povećan i udio muškaraca među doseljenima koji su 2011. činili 49,8 %, a 2019. čak 77,3 % svih doseljenika u Hrvatsku.

Ključne riječi: *doseljavanje, demografija, stanovništvo, Hrvatska*

Uvod

Republika Hrvatska u prošlom desetljeću zabilježila je masovni odljev svojih stanovnika u inozemstvo, no istodobno se, nakon kratkog prekida, od 2010. povećavao i broj doseljenih stanovnika. Međutim, dok proces iseljavanja još uvijek u velikoj mjeri zaokuplja širu javnost, medije i znanstvenike, procesu doseljavanja pridaje se manje pozornosti što je donekle i razumljivo jer se kod iseljavanja govori o mnogo većim brojevima. Tako su o iseljavanju iz Hrvatske posljednjih godina pisali Župarić (2016), Akrap, Strmota i Ivanda (2017), Pokos (2017. i 2021), Rajković Iveta i Horvatin (2017), Draženović, Kunovac i Pripužić (2018), Pavić i Ivanović (2019), Balija (2020), Strmota (2020) itd. S druge strane, mali je broj relevantnih radova o suvremenom doseljavanju iz inozemstva na hrvatski prostor. Među njima može se spomenuti knjiga „Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske“ (Gelo, Akrap i Čipin 2005.) u kojoj su se autori ukratko osvrnuli na doseljavanje u Hrvatsku, ali tijekom čitavog 20. stoljeća. Nadalje, tri autorice objavile su 2018. rad o doseljavanju stanovnika iz Bosne i Hercegovine u Zagreb, odnosno Sesvete, a koji uglavnom obuhvaća razdoblje 1948. – 2011. (Klempić Bogadi, Gregurović i Podgorelec, 2018.). Ovdje se može istaknuti i rad Krešimira Ivande (2020.) u kojem se govori o razlikama između domaćeg i doseljenog stanovništva u pogledu aktivnosti i distribucije plaća.

Stoga je svrha ovog rada pokušati barem donekle ispraviti taj nerazmjer između praćenja iseljavanja i doseljavanja u suvremenom razdoblju. Cilj rada je prikazati promjene koje su se dogodile posljednja dva desetljeća po ishodišnim zemljama doseljenika, po njihovoj dobi i spolu te po odredišnim hrvatskim županijama. Obuhvaćeno je razdoblje između 2001. i 2019. u kojem je prema službenim podatcima Državnog zavoda za statistiku doselilo 296 950, a iselilo 337 393 stanovnika. Međutim, oba su podatka relativno neprecizna i nerealna stoga što je broj iseljenih znatno manji od stvarnih razmjera jer mnogi stanovnici ne odjavljuju prebivalište prije iseljenja premda prema Zakonu o prebivalištu iz 2012. imaju obvezu to činiti. Slična je situacija i kod prijave prebivališta jer se mnoge osobe fiktivno prijavljuju u Hrvatskoj zbog dobivanja biračkog prava, socijalnih beneficija, zdravstvenog osiguranja, prava na obnovu kuće razrušene u Domovinskom ratu i sl., a ustvari žive u nekoj drugoj državi.

Unatoč tim nedostacima u radu je naglasak stavljen na razdoblje 2011. – 2019. te su postavljene sljedeće hipoteze:

1. Broj doseljenih posljednjih deset godina raste iz godine u godinu.
2. Među doseljenima sve je veći udio stranaca.
3. Muškarci čine sve veći udio doseljenih.
4. Većina doseljenika dolazi u razvijenije županije.

Stanovništvo doseljeno u Hrvatsku prema zemlji podrijetla

U Tablici 1 prikazani su službeni podatci za stanovništvo koje je u Ministarstvu unutarnjih poslova prijavilo ili odjavilo prebivalište u Hrvatskoj između 2001. i 2019. Te podatke zatim Državni zavod za statistiku prikazuje kao doseljene odnosno iseljene u/iz Hrvatske čime oni postaju jedini službeni podaci o vanjskoj migraciji i tako će biti sve dok se napokon ne uvede registar stanovništva. Razmatrajući broj doseljenih u navedenih devetnaest godina uočavaju se dva karakteristična razdoblja. U prvom, između 2001. i 2010., broj doseljenih uglavnom je konstantno padao, a jedino od tog pravila malo odskače 2005. kada je doselilo nešto manje stanovnika nego u iduće tri godine. Posljednje 2010. godine broj doseljenih bio je čak 79,6 % manji nego 2001. Do tako drastičnog smanjenja doseljenih 2010. dolazi zbog ekonomske krize koja se već 2009. očitovala u naglom rastu nezaposlenosti, padu BDP-a itd. Nasuprot tome, između 2011. i 2019. broj doseljenih povećavao se iz godine u godinu, s time da je samo 2013. bio neznatno manji nego 2014. Na kraju razdoblja, tj. 2019., broj doseljenih bio je veći čak 342 % u odnosu na 2011., što potvrđuje prvu hipotezu o porastu broja doseljenih nakon 2011. godine.

Tablica 1. Službeni broj doseljenog i iseljenog stanovništva u/iz Hrvatske 2001. – 2019. prema podatcima DZS-a

Godina	Doseljeni	Iseljeni	Migracijski saldo
2001.	24 415	7 488	16 927
2002.	20 365	11 767	8 595
2003.	18 455	6 534	11 921
2004.	18 383	6 812	11 571
2005.	14 230	6 012	8 218
2006.	14 978	7 692	7 286
2007.	14 622	9 002	5 620
2008.	14 541	7 488	7 053
2009.	8 468	9 940	-1 472
2010.	4 985	9 860	-4 875
2011.	8 534	12 699	-4 165
2012.	8 959	12 877	-3 918
2013.	10 378	15 262	-4 884
2014.	10 368	20 858	-10 490
2015.	11 706	29 651	-17 945
2016.	13 985	36 436	-22 451
2017.	15 553	47 352	-31 799
2018	26 029	39 515	-13 486
2019.	37 726	40 148	-2 422
UKUPNO	296 950	337 393	-40 743

Izvor: Doseljeno i odseljeno stanovništvo u/iz Republike Hrvatske prema zemlji podrijetla/odredišta, www.dzs.hr

Stanovništvo doseljeno u Hrvatsku prema zemlji podrijetla 2001. – 2010.

Kako je ranije navedeno, posebno će se analizirati dva karakteristična razdoblja, a prvo od njih je 2001. – 2010. Prije same analize tablice 2 potrebno je napomenuti kako je u razdoblju 2001. – 2010. čak za 11 788 ili 7,7 % doseljenih nepoznata zemlja podrijetla, a to je posebno bilo izraženo prve četiri godine u ovom razdoblju kada se udio „nepoznatih" kretao između 10,1 % (2004.) i 14,3 % (2003). Doseljenici za koje je odredišna država bila nepoznata nisu u tolikoj mjeri bili hrvatski državljani već stranci koji su u toj skupini zastupljeni s 8 524 osoba ili 72,3 %. Zanemarujući te nedostatke, iz tablice proizlazi kako je uvjerljivo najviše doseljenika, nešto više od 90 tisuća ili 59,5 % od ukupnog broja, doselilo iz Bosne i Hercegovine. Među njima su hrvatski državljani činili 78,2 %, a stranci, koje su uglavnom činili Bošnjaci i Srbi, 21,8 %. Iz svih ostalih država broj doseljenih je znatno manji, a među njima se ipak s više od deset tisuća doseljenika ističu Srbija i Njemačka.

Tablica 2. Broj doseljenih u Hrvatsku 2001. – 2010. prema zemljama podrijetla

Zemlja podrijetla	Ukupan broj doseljenih	%	Doseljeni stranci	%
Bosna i Hercegovina	91 358	59,5	1992	2,2
Srbija	13 694	8,9	846	6,2
Njemačka	11 481	7,5	446	3,9
Slovenija	4324	2,8	328	7,6
Švicarska	3561	2,3	38	1,1
Austrija	2769	1,8	107	3,9
SAD	2352	1,5	100	4,3
Australija	2261	1,5	16	0,7
Italija	1846	1,2	147	8,0
Sjeverna Makedonija	1299	0,8	382	2,7
Kanada	1160	0,8	15	1,3
Francuska	765	0,5	24	3,1
Azija	373	0,2	273	73,2
Ostale države	4411	2,9	747	16,9
Nepoznate države	11 788	7,7	8524	72,3
UKUPNO	153 442	100	13 985	9,1

Izvor: Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2001., 2002., 2003., 2004., 2005., 2006., 2007., 2008., 2009. i 2010. Priopćenja Državnog zavoda za statistiku 2002.-2011. i Doseljeno i odseljeno stanovništvo u/iz Hrvatske prema zemlji podrijetla/odredišta, www.dzs.hr

Stanovništvo doseljeno u Hrvatsku prema zemlji podrijetla 2011. – 2019.

U razdoblju 2011. – 2019. broj doseljenih iznosio je 143 508, odnosno u tih devet godina doselilo je oko deset tisuća osoba manje nego u prvom desetljeću 20. stoljeća (tablica 3). Udio doseljenih kojima je zemlja podrijetla nepoznata znatno je manji nego u prethodnom razdoblju, odnosno smanjio se sa 7,7 % na 2,1 %. Osim toga, došlo je do značajnih promjena u udjelima pojedinih zemalja te pogotovo doseljenih stranaca iz pojedinih zemalja. Bosna i Hercegovina još uvijek je na prvom mjestu po broju doseljenika, ali je taj udio s gotovo 60 % smanjen na 36,6 %. Većina ostalih država povećala je svoj udio, ali je došlo i do promjena u njihovom redoslijedu te je Njemačka sada na drugom mjestu umjesto Srbije, azijske zemlje došle su čak na četvrto mjesto, Sjeverna Makedonija preskočila je čak pet država itd. U odnosu na tablicu 2 ovdje je dodana Ukrajina za koju se podatci mogu pratiti u ovom čitavom promatranom razdoblju što ranije nije bilo moguće. Međutim, to nije bio slučaj s Kosovom i Albanijom koji posljednjih godina također sudjeluju s relativno visokim udjelima među doseljenima. Time se donekle objašnjava visok udio od 79,8 % doseljenih stranaca iz zemalja koje nisu pojedinačno nabrojene u tablici 3. u odnosu na njihov udio od 57,2 % u prethodnom razdoblju. Indikativno je i da u odnosu na prethodno razdoblje kod doseljenih iz Bosne i Hercegovine uvjerljivo s 54,4 % prevladavaju stranci, a ne više hrvatski državljani. Drugim riječima, u Bosni i Hercegovini presušio je bazen hrvatskih državljana pa su među doseljenicima brojniji postali Bošnjaci i Srbi. Premda sa znatno manjim iznosima, slično vrijedi i za doseljene iz Srbije iz koje su u ovom razdoblju stranci činili dvije trećine svih doseljenih, a u ranijem razdoblju svega 6,2 %. Iz Slovenije je ukupan broj doseljenika povećan tek 12 %, ali je udio stranaca među njima povećan sa 7,6 % na čak 81,1 %. Većina njih su vlasnici vikendica ili stanova za odmor na našoj obali, a doseljavaju uglavnom nakon odlaska u mirovinu. Za razliku od Slovenije, iz tradicionalnih migracijskih odredišta Hrvata kao što su Njemačka, Švicarska i Austrija stranci u ovom razdoblju doseljavaju znatno manje od hrvatskih državljana, tj. od povratnika iz tih država ili djece nekadašnjih iseljenika. Pomalo začuđuje da je iz Italije doselilo više osoba nego iz Austrije ili Švicarske te da iz te države natpolovičnu većinu čine stranci. Ovdje se možda radi o osobama koje imaju dvojno, talijansko i hrvatsko državljanstvo, a pri doseljenju su prijavile samo talijansko državljanstvo. Zanimljivo je i da su među doseljenima iz Australije hrvatski državljani znatno zastupljeniji no što je to kod doseljenih iz SAD-a. Ipak, najdrastičnija razlika u odnosu na razdoblje 2001. –2010. zabilježena je u drastičnom porastu doseljenih osoba iz Azije. Naime, njihov broj u prvom razdoblju iznosio je 373, a u drugom čak 6579 što je porast od 1663,8 %. Iz svega navedenog potvrđena je druga hipoteza o znatnom porastu broja stranaca među doseljenima u Hrvatsku.

Tablica 3. Broj doseljenih u Hrvatsku 2011. – 2019. prema zemljama podrijetla

Zemlja podrijetla	Ukupan broj doseljenih	%	Doseljeni stranci	%
Bosna i Hercegovina	52 464	36,6	28 552	54,4
Srbija	14 341	10,0	9584	66,8
Njemačka	17 857	12,4	3748	21,0
Slovenija	4844	3,4	3928	81,1
Švicarska	2492	1,7	355	14,2
Austrija	3508	2,4	1066	30,4
SAD	2225	1,6	1035	46,5
Australija	1160	0,8	216	18,6
Italija	3891	2,7	2299	59,1
Sjeverna Makedonija	4175	2,9	3806	91,2
Kanada	968	0,7	240	24,8
Francuska	1025	0,7	652	63,6
Azija	6579	4,6	5926	90,1
Ukrajina	2461	1,7	2428	98,7
Ostale države	22 476	15,7	17 939	79,8
Nepoznate države	3042	2,1	2195	72,2
UKUPNO	143 508	100	83 969	58,5

Izvor: Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2011., 2012., 2013., 2014., 2015., 2016., 2017., 2018. i 2019. Priopćenja Državnog zavoda za statistiku 2012.-2020. i Doseljeno i odseljeno stanovništvo u/iz Hrvatske prema zemlji podrijetla/odredišta, www.dzs.hr

Stanovnici doseljeni u Hrvatsku iz Azije 2011. – 2019.

Kako je ranije navedeno, broj doseljenih stanovnika iz Azije znatno je povećan u razdoblju 2011. – 2019. u odnosu na prethodno razdoblje pa stoga ta pojava zaslužuje podrobniju analizu. Treba ponovno napomenuti da je u prvoj polovici 2000-ih zabilježen relativno velik broj doseljenih stanovnika kojima je ishodišna država nepoznata. Naravno da je među njima i određeni broj doseljenih iz Azije što bi ipak malo promijenilo službeni porast od 1663,8 % između dva promatrana razdoblja. Ipak, nepobitna je činjenica kako je porast bio veoma intenzivan te je tako 2006., kada je ukupan broj doseljenih iz „nepoznatih“ država iznosio samo 60 na razini čitave Hrvatske, iz Azije doselilo 34 osobe dok je 2019. taj broj iznosio 3113. Samo u razdoblju 2017. – 2019. porast broja doseljenih osoba iz Azije iznosio je 643 %. U tablici 4 prikazan je broj doseljenih između 2011. i 2019. za deset azijskih država iz kojih je 2019. doselio najveći apsolutni broj stanovnika. U prvih šest prikazanih godina uvjerljivo je najviše doseljenika dolazilo iz Kine, dok je 2017. najveći broj došao iz Sirije. Već godinu poslije Kinezi su ponovno najbrojniji, a 2019. doselio ih je gotovo identičan broj kao i Indijaca koji su sve do 2018. bili relativno malobrojni doseljenici. Još je zanimljiviji slučaj doseljenih iz Nepala iz kojeg je sve do 2019. dolazilo veoma malo

stanovnika da bi posljednje promatrane godine svaki peti azijski doseljenik dolazio upravo iz te države, a njihov apsolutni broj bio je te godine gotovo podjednak broju doseljenih Indijaca i Kineza. Slično je i s doseljenicima iz Filipina koji su ipak bili nešto brojniji i ranijih godina, a 2019. njihov udio među azijskim doseljenicima raste na 13,9 %. Od ostalih država koje su 2019. naglo povećale broj doseljenika ističu se Vijetnam i Bangladeš te se idućih godina vjerojatno može očekivati brojnije doseljavanje stanovnika iz tih dviju država. Ovdje treba napomenuti kako iz država s najvećim brojem doseljenika dolaze uglavnom muškarci pa je tako 2019. njihov udio među Indijcima iznosio čak 96,8 %, među Kinezima 89,5 %, a kod Nepalaca 91,7 %. Zanimljivo je da su posljednje godine među doseljenima iz Filipina muškarci bili tek malo brojniji od žena (52 % naspram 48 %) dok su npr. među Tajlanđanima uvjerljivo prevladavale žene s 84,2 %.

Tablica 4. Stanovnici doseljeni u Hrvatsku iz azijskih država 2011. – 2019.

Država	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Bangladeš	-	-	-	-	4	-	-	3	35
Filipini	11	15	20	17	36	21	24	50	433
Indija	3	12	16	18	22	32	14	136	665
Južna Koreja	2	-	10	16	37	32	28	37	29
Kina	160	174	98	103	118	98	72	184	664
Nepal	-	1	1	-	3	5	4	22	653
Sirija	8	14	62	55	53	29	77	168	115
Tajland	13	7	10	25	31	17	15	46	57
UAE	2	-	2	11	15	24	56	47	47
Vijetnam	1	1	2	4	6	2	4	5	58
Ostale države	47	67	87	127	150	187	125	205	357
UKUPNO	247	291	308	376	475	447	419	903	3113

Izvor: Immigration by age group, sex and country of previous residence, Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do (pristupljeno 21.3.2021.)

Stanovnici doseljeni u Hrvatsku iz država jugoistočne Europe 2016. – 2019.

Kratak osvrt zavrjeđuju i države jugoistočne Europe iz kojih je posljednjih godina također došlo do intenzivnog porasta broja doseljenih. U tablici 5 prikazan je broj doseljenih između 2016. i 2019. za šest država iz tog dijela Europe, a među kojima nedostaju jedino Grčka, Bugarska i Rumunjska zbog malog broja doseljenika. Tako je između 2016. i 2019. iz Grčke u Hrvatsku doselilo samo 75 stanovnika, iz Bugarske 165, a iz Rumunjske 225 stanovnika što je znatno manje nego iz ostalih država prikazanih u tablici. Ukupno je iz šest prikazanih država 2019. doselilo 294,4 % više

stanovnika nego 2016., a najveći porast imala je uvjerljivo Albanija, čak 8586,7 %. Iz Kosova je 2019. doselilo 1397,5 % više stanovnika nego 2016., iz Makedonije 606,1 % itd. S druge strane, broj doseljenih iz Bosne i Hercegovine povećan je za ispodprosječnih 176,9 % te se udio doseljenih iz te države smanjio sa 73,2 % prve promatrane godine na svega 51,4 % svih doseljenih 2019. Također je indikativna promjena u udjelima doseljenih prema državljanstvu jer su 2016. hrvatski državljani činili većinu doseljenih s 51,8 % dok se njihov udio do 2019. smanjio na svega 14 %. U svim državama došlo je do drastičnog pada udjela doseljenih hrvatskih državljana pa su tako 2016. među doseljenima iz Bosne i Hercegovine oni činili oko tri četvrtine svih doseljenih da bi 2019. tek svaki peti doseljenik imao hrvatsko državljanstvo. I među doseljenima iz Srbije 2016. su prevladavali hrvatski državljani sa 60,9 %, a 2019. ih je u ukupnom broju bilo svega 15 %. Znatno je smanjen i udio doseljenih hrvatskih državljana iz ostalih država, npr. iz Kosova ih je 2016. još bilo blizu četvrtine, a 2019. svega 1,5 %.

Tablica 5. Stanovnici doseljeni u Hrvatsku između 2016. i 2019. iz država jugoistočne Europe

	Broj doseljenih				Od toga stranci (%)			
Država	2016.	2017.	2018.	2019.	2016.	2017.	2018.	2019.
Albanija	15	107	641	1303	80,0	86,7	97,4	99,7
Bosna i Hercegovina	4348	4949	10 348	12 040	26,1	55,0	76,1	79,9
Crna Gora	84	68	115	187	54,8	64,7	66,1	80,7
Kosovo	239	248	1402	3579	77,4	83,4	95,3	98,5
Sjeverna Makedonija	213	238	844	1504	82,7	80,3	94,1	97,0
Srbija	1038	1272	2880	4800	39,1	42,1	76,7	85,0
UKUPNO	5937	6882	16 230	23 413	48,2	55,3	79,6	86,0

Izvor: Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2016., 2017., 2018. i 2019. Priopćenja Državnog zavoda za statistiku 2016. – 2020., www.dzs.hr te interni podatci DZS-a za Kosovo 2016. i Albaniju 2016. i 2017.

Dobni i spolni sastav stanovnika doseljenih u Hrvatsku 2001. – 2019.

Od ukupno 296 950 doseljenih stanovnika između 2011. i 2019., 17,5 % bilo je staro između 0 i 19 godina, 68,9 % imalo je između 20 i 59 godina dok ih je 12,6 % u trenutku doseljenja bilo staro 60 godina i više. Međutim, ako se podatci raščlane na dva ranije prikazana razdoblja, uočavaju se znatne razlike. Tako je između 2001. i 2010. udio mladih (0 – 19 godina) iznosio 23,7 %, a u drugom promatranom razdoblju (2011. – 2019.) u toj dobi bilo je svega 11 % stanovnika. Nasuprot tome, udio zrelog stanovništva (20 – 59 godina) povećao se sa 63,8 % iz prvog razdoblja na 76,3 % u razdoblju 2011. – 2019. Kod starog stanovništva (60 i više godina) udio se nije znatnije promijenio; s 12,5 % povećao se na 12,7 % ukupnog broja doseljenih. Navedeni podatci pokazuju kako se u drugom razdoblju u znatno većem obimu doseljavalo

stanovništvo u radno najaktivnijoj dobi i to uglavnom bez djece. To još bolje ilustriraju prikazani podatci po petogodišnjim dobnim skupinama u tablicama 6 i 7. Udio najmlađe petogodišnje dobne skupine (0 – 4 godina) smanjen je s 5 % na 2,1 % dok im apsolutni brojčani iznos bilježi smanjenje od 60,2 %. Iduća dobna skupina (5 – 9 godina) imala je još veće smanjenje, čak 65,2 %, odnosno njihov udio među doseljenima smanjen je s 5,4 % na svega 2 %. Međutim, najveće smanjenje zabilježeno je u dobnoj skupini 10 – 14 godina i to ukupno za 68,3 %, tj. s 5,4 % na 1,8 % ukupnog broja doseljenih. Naposljetku, kod najstarije petogodišnje skupine mladog stanovništva (15 – 19 godina), smanjenje je bilo znatno manje te je iznosilo 39,1 %. Iz navedenog se zaključuje kako je među doseljenima najviše smanjen broj djece koja su u trenutku doseljenja pohađala osnovnu školu. U prvom razdoblju njihov udio bio je znatno veći zbog relativno većeg broja povratnika srpske narodnosti iz Bosne i Hercegovine te Srbije, a koji su otišli iz Hrvatske između 1991. i 1995. godine. Osim toga, u tom su razdoblju u većoj mjeri u Hrvatsku doseljavale i mlađe hrvatske obitelji s djecom iz Bosne i Hercegovine dok je u drugom desetljeću to izvorište u znatnoj mjeri presušilo. Broj mladih između 15 i 19 godina nije toliko smanjen jer su najstariji među njima već završeni srednjoškolci koji se odmah nakon toga odlučuju migrirati.

Tablica 6. Stanovnici doseljeni u Hrvatsku 2001. – 2010. po petogodišnjim dobnim skupinama

Dobna skupina	Aps.	%
0 – 4	7711	5,0
5 – 9	8243	5,4
10 – 14	8211	5,4
15 – 19	12 056	7,9
20 – 24	18 295	11,9
25 – 29	16 473	10,7
30 – 34	13 689	8,9
35 – 39	12 573	8,2
40 – 44	11 025	7,2
45 – 49	9803	6,4
50 – 54	8910	5,8
55 – 59	7279	4,7
60 – 64	7074	4,6
65 – 69	5772	3,8
70 – 74	3427	2,2
75 i više	2901	1,9
UKUPNO	153 442	100

Izvor: Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2001., 2002., 2003., 2004., 2005., 2006., 2007., 2008., 2009. i 2010. Priopćenja Državnog zavoda za statistiku 2002. – 2011., www.dzs.hr

U oba razdoblja najbrojniji doseljenici bili su u dvadesetim godinama života, ali s tom razlikom što su između 2001. i 2010. prevladavale osobe između 20 i 24 godina, dok su u drugom desetljeću brojniji bili doseljenici između 25 i 29 godina. Nakon te dvije skupine broj doseljenika smanjuje se idući prema starijim generacijama s time da su u prvom razdoblju sve dobne skupine od 55 – 59 godina nadalje bile malobrojnije od najmlađe tri dobne skupine (0 – 4, 5 – 9. i 10 – 14 godina). Nasuprot tome, u razdoblju 2011. – 2019. tek su doseljenici stari između 70 i 74 godina manje zastupljeni od navedene tri najmlađe dobne skupine.

Tablica 7. Stanovnici doseljeni u Hrvatsku 2011. – 2019. po petogodišnjim dobnim skupinama

Dobna skupina	Aps.	%
0 – 4	3069	2,1
5 – 9	2868	2,0
10 – 14	2600	1,8
15 – 19	7338	5,1
20 – 24	17 982	12,5
25 – 29	19 308	13,5
30 – 34	17 173	12,0
35 – 39	14 982	10,4
40 – 44	12 811	8,9
45 – 49	10 936	7,6
50 – 54	9093	6,3
55 – 59	7110	5,0
60 – 64	6612	4,6
65 – 69	5314	3,7
70 – 74	2860	2,0
75 i više	3452	2,4
UKUPNO	143 508	100

Izvor: Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2011., 2012., 2013., 2014., 2015., 2016., 2017., 2018. i 2019. Priopćenja Državnog zavoda za statistiku 2012. – 2020., www.dzs.hr

Sagledavajući strukturu doseljenih po spolu, proizlazi kako su u cjelokupnom razdoblju muškarci činili 58,1 % svih doseljenih, ali se i po ovom obilježju vide značajne razlike između dva promatrana razdoblja. U prvom desetljeću prosječan udio muškaraca bio je s 51,7 % tek neznatno veći od udjela žena, a na samom početku tog razdoblja, tj. 2001., čak su blago prevladavale žene (tablica 8). Iduće dvije godine broj muških i ženskih doseljenika bio je gotovo podjednak dok je nakon toga dolazilo do oscilacija, ali uvijek s nešto većim udjelom muškaraca nego žena.

Tablica 8. Muškarci doseljeni u Hrvatsku 2001. – 2010.

Godina	Broj muškaraca	%
2001.	11 924	48,8
2002.	10 195	50,1
2003.	9307	50,4
2004.	9381	51,0
2005.	7540	53,0
2006.	8155	54,4
2007.	7940	54,3
2008.	7690	52,9
2009.	4528	53,5
2010.	2630	52,8
UKUPNO	79 290	51,7

Izvor: Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2001., 2002., 2003., 2004., 2005., 2006., 2007., 2008., 2009. i 2010. Priopćenja Državnog zavoda za statistiku 2002. – 2011., www.dzs.hr

U drugom razdoblju udio muškaraca među doseljenima bio je znatno veći, tj. iznosio je gotovo dvije trećine ukupnog broja (tablica 9). Žene su i u ovom razdoblju nešto brojnije bile jedino na početku razdoblja, a nakon toga njihov udio je sve manji iz godine u godinu te su posljednje dvije godine muškarci činili čak oko dvije trećine svih doseljenih. Analizirajući spolnu strukturu prve i posljednje godine za četiri petogodišnje skupine (20 – 24, 25 – 29, 30 – 34 i 35 – 39 godina) koje su svih godina imale najveći broj doseljenika, proizlazi kako je 2001. udio muškaraca iznosio 49,6 %, a 2019. čak 80,6 %. Iz toga se nameće zaključak kako su posljednjih godina među doseljenim, uglavnom stranim radno aktivnim stanovništvom uvjerljivo prevladavali muškarci. Time je potvrđena i treća hipoteza o sve većem udjelu doseljenih muškaraca.

Tablica 9. Muškarci doseljeni u Hrvatsku 2011. – 2020.

Godina	Broj muškaraca	%
2011.	4254	49,8
2012.	4639	51,8
2013.	5424	52,3
2014.	5672	53,3
2015.	6541	55,9
2016.	8388	60,0
2017.	9819	63,1
2018.	19 415	74,6
2019.	29 147	77,3
UKUPNO	93 299	65,0

Izvor: Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2011., 2012., 2013., 2014., 2015., 2016., 2017., 2018. i 2019. Priopćenja Državnog zavoda za statistiku 2012. – 2020., www.dzs.hr

Doseljeni u Hrvatsku po odredišnim županijama 2001. – 2019.

Ako i ovdje raščlanimo podatke na dva razdoblja, proizlazi da je od ukupno 153 442 doseljenih u razdoblju 2001. – 2010. najviše njih, tj. 30 130 (19,6 %) prijavilo prebivalište u Gradu Zagrebu, slijedi Splitsko-dalmatinska županija s 23 464 (15,3 %) doseljenih itd. Međutim, ti podatci ne kazuju mnogo jer često najveće teritorijalne jedinice imaju najveći intenzitet neke pojave. Stoga je u tablici 10 prikazan apsolutni broj doseljenika 2001. – 2010., ali i njihov udio prema broju stanovnika svake županije iz 2001. godine. Po tom pokazatelju relativno najviše doseljenika (7,5 %) imala je Zadarska županija u koju su stanovnici osim zaposlenja doseljavali uglavnom iz još dva razloga. Naime, uglavnom u primorska naselja ove županije doselio je stanovit broj osoba koje su poglavito nakon rada i boravka u inozemstvu kupili u ovoj županiji nekretninu te se u njoj za stalno naselili. Osim toga, u Zadarsku županiju vratili su se u većoj mjeri i Srbi, ponajprije iz Bosne i Hercegovine te Srbije, a koji su napustili Hrvatsku u prvoj polovici 90-ih godina 20. st. Naime, u ovoj županiji nalaze se gradovi Benkovac i Obrovac te općina Gračac u kojima su Srbi 1991. činili većinu stanovnika te koji su između 2001. i 2011. upravo zbog povratka Srba zabilježili relativno velik porast broja stanovnika. Time su te jedinice po relativnom porastu broja stanovnika između 2001. i 2011. bile u samom vrhu na razini Hrvatske.[1] Međutim, ponovno treba napomenuti da je dio tog porasta fiktivan jer su mnogi Srbi prijavili svoje prebivalište u Hrvatskoj, ali ustvari su ostali živjeti u drugim državama. Time se djelomično može objasniti zašto je Šibensko-kninska županija odmah iza Zadarske županije po stopi doseljenih iz inozemstva. Ovdje se također nalazi nekoliko teritorijalnih jedinica u kojima su Srbi činili većinu 1991., a koje su između 2001. i 2011. zabilježile porast broja stanovnika (grad Knin te općine Biskupija, Civljane, Ervenik i Kistanje). Nakon te dvije županije slijede Splitsko-dalmatinska i Dubrovačko-neretvanska županija u kojima nije živjelo toliko Srba, ali se ovdje osim stvarnog doseljavanja često javljao jedan drugi razlog fiktivnog prijavljivanja prebivališta. Naime, u mnogim mjestima uz granicu s Bosnom i Hercegovinom popisuju se stanovnici susjedne države zbog nekih beneficija (korištenja zdravstvenih usluga, biračkog prava) ili financijske koristi u vidu roditeljskih naknada ili dječjih doplataka. Najpoznatiji slučajevi fiktivnih stanovnika vezani su uz gradove Imotski, Metković i Vrgorac, a koji se upravo nalaze u ove dvije županije. Nakon ove četiri dalmatinske županije slijedi Istarska županija kao još jedna primorska županija koja privlači brojne

[1] U razdoblju 2001. – 2011. grad Benkovac zabilježio je brojčani porast stanovnika od 12,7 %, općina Gračac 19,6 %, a grad Obrovac čak 27,6 % po čemu su ispred njega u tom razdoblju bile samo općine Civljane (74,5 %), Viškovo (62,2 %), Vrhovine (53,0 %) i Ližnjan (34,6 %). U općinama Civljane i Vrhovine također su 1991. većinsko stanovništvo činili Srbi pa se taj porast velikim dijelom može također pripisati njihovom povratku.

hrvatske povratnike iz inozemstva, ali i strane državljane. Nakon toga slijedi Brodsko-posavska županija u koju su znatnim dijelom iz inozemstva doselili Hrvati izbjegli iz Bosanske Posavine početkom 90-ih godina prošlog stoljeća. Grad Zagreb nalazi se tek na šestom mjestu iako je nudio najviše radnih mjesta za doseljenike iz inozemstva. Odmah iza Grada Zagreba dolazi Ličko-senjska županija, također s iznadprosječnom stopom imigracije, što je pomalo iznenađujuće, ali ovdje se ne radi o doseljavanju u primorski dio županije već o povratku Srba (ili njihovom fiktivnom popisivanju) uglavnom u općine gdje su činili većinsko stanovništvo (Donji Lapac, Udbina i Vrhovine). Sve ostale županije imale su niže stope imigracije od hrvatskoga prosjeka.

Tablica 10. Broj stanovnika doseljenih u Hrvatsku iz inozemstva 2001. – 2010. po županijama

ŽUPANIJA	Broj doseljenih iz inozemstva	Udio doseljenih u uk. st. **županije 2001.**
Zagrebačka	10 193	3,3
Krapinsko-zagorska	1131	0,8
Sisačko-moslavačka	6078	3,3
Karlovačka	3265	2,3
Varaždinska	1686	0,9
Koprivničko-križevačka	1225	1,0
Bjelovarsko-bilogorska	2248	1,7
Primorsko-goranska	8644	2,8
Ličko-senjska	1955	3,6
Virovitičko-podravska	2776	3,0
Požeško-slavonska	1952	2,3
Brodsko-posavska	7264	4,1
Zadarska	12 133	7,5
Osječko-baranjska	6980	2,1
Šibensko-kninska	7391	6,5
Vukovarsko-srijemska	6240	3,0
Splitsko-dalmatinska	23 464	5,1
Istarska	9398	4,6
Dubrovačko-neretvanska	7878	6,4
Međimurska	1411	1,2
Grad Zagreb	30 130	3,9
UKUPNO	153 442	3,5

Izvor: Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2001., 2002., 2003., 2004., 2005., 2006., 2007., 2008., 2009. i 2010. Priopćenja Državnog zavoda za statistiku 2002. – 2011., www.dzs.hr

Premda je u razdoblju 2011. – 2019. prema službenim podatcima iz inozemstva doselilo 6,5 % manje stanovnika nego u razdoblju 2001. – 2010. neke županije imaju znatno veće brojčano smanjenje doseljenih od državnog prosjeka (tablica 11). Po tome prednjače Virovitičko-podravska županija u kojoj je broj doseljenih između dva promatrana razdoblja manji za čak 59 % te Bjelovarsko-bilogorska županija s 43,1 % manjim brojem doseljenih. Kako su to ipak bile županije s manjim stopama imigracije, znatno je indikativnije smanjenje u svim dalmatinskim županijama, a koje su u razdoblju 2001. – 2010. imale najveće stope imigracije. Tako je u Zadarskoj i Šibensko-kninskoj županiji brojčano smanjenje bilo podjednako (-36,9 % odnosno -36,3 %). Očigledno je u tim županijama završen proces doseljavanja srpskog stanovništva iz ostalih država, bilo stvarnog ili samo onog na papiru. Terenske policijske provjere stvarnog prebivališta vjerojatno su smanjile i broj doseljenih u Splitsko-dalmatinskoj (-18,8 % u odnosu na prethodno razdoblje) i Dubrovačko-neretvanskoj županiji (-14,2 %). Unatoč tome, sve četiri županije još uvijek imaju iznadprosječne stope imigracije, po kojoj je u razdoblju 2011. – 2019. na prvo mjesto izbila Istarska županija. U toj županiji zabilježen je porast broja doseljenih od 54,1 % što je manje od relativnog porasta u samo tri županije koje se nalaze na sjeverozapadu Hrvatske (Varaždinske, Krapinsko-zagorske i Međimurske). Relativno visok porast zabilježen je i u Primorsko-goranskoj županiji (45,8 %) čime se ta županija svrstala na visoko četvrto mjesto što je veoma znakovito jer je u razdoblju 2001. – 2010. po stopi imigracije bila ispod državnog prosjeka.

Ovi podatci potvrđuju hipotezu kako u suvremenom razdoblju sve više doseljenika dolazi u razvijenije županije gdje su viši osobni dohoci.

Tablica 11. Broj stanovnika doseljenih iz inozemstva 2011. – 2019. po županijama

ŽUPANIJA	Broj doseljenih iz inozemstva	Indeks promjene 2011. – 2019. /2001. – 2010.	Udio doseljenih u uk. **st. županije 2011.**
Zagrebačka	9096	89,2	2,9
Krapinsko-zagorska	1865	164,9	1,4
Sisačko-moslavačka	4187	68,9	2,4
Karlovačka	3246	99,4	2,5
Varaždinska	3321	197,0	1,9
Koprivničko-križevačka	1287	105,1	1,1
Bjelovarsko-bilogorska	1279	56,9	1,1
Primorsko-goranska	12 603	145,8	4,3
Ličko-senjska	1878	96,1	3,7
Virovitičko-podravska	1138	41,0	1,3

Požeško-slavonska	1379	70,6	1,8
Brodsko-posavska	3870	53,3	2,4
Zadarska	7654	63,1	4,5
Osječko-baranjska	5295	75,9	1,7
Šibensko-kninska	4710	63,7	4,3
Vukovarsko-srijemska	4635	74,3	2,6
Splitsko-dalmatinska	19 056	81,2	4,2
Istarska	14 484	154,1	7,0
Dubrovačko-neretvanska	6762	85,8	5,5
Međimurska	2233	158,3	2,0
Grad Zagreb	33 530	111,3	4,2
UKUPNO	143 508	93,5	3,3

Izvor: Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2011., 2012., 2013., 2014., 2015., 2016., 2017., 2018. i 2019. Priopćenja Državnog zavoda za statistiku 2012. – 2020., www.dzs.hr

Stranci doseljeni u Hrvatsku po odredišnim županijama 2018. i 2019.

Kao što je ranije navedeno, samo su 2018. i 2019. među doseljenima prevladavali stranci pa je u tablici 12 prikazan njihov broj po županijama te dvije godine. Po apsolutnim brojevima obje godine uvjerljivo prednjači Grad Zagreb, ali se udio prihvaćenih stranaca smanjio s 27,1 % (2018.) na svega 20,9 % (2019.). U svim županijama broj doseljenih stranaca 2019. bio je znatno veći nego prethodne godine, osim u Požeško-slavonskoj županiji gdje je obje godine doselio gotovo isti broj stranaca. Po relativnom brojčanom porastu prednjači Krapinsko-zagorska županija gdje je 2019. doselilo čak 241,2 % više stranaca nego 2018. Više nego dvostruki porast doseljenih stranaca između dvije promatrane godine zabilježen je u još tri županije: Dubrovačko-neretvanskoj (150,5 %), Varaždinskoj (111,1 %) i Vukovarsko-srijemskoj (104,5).

Tablica 12. Stranci doseljeni u Hrvatsku po županijama 2018. i 2019.

	Broj doseljenih stranaca		Indeks promjene
ŽUPANIJA	2018.	2019.	2019./2018.
Zagrebačka	1137	2154	189,4
Krapinsko-zagorska	199	679	341,2
Sisačko-moslavačka	444	635	143,0
Karlovačka	442	638	144,4
Varaždinska	559	1180	211,1

Koprivničko-križevačka	174	245	140,8
Bjelovarsko-bilogorska	75	125	166,7
Primorsko-goranska	1712	2351	137,3
Ličko-senjska	205	329	160,5
Virovitičko-podravska	62	102	164,5
Požeško-slavonska	125	124	99,2
Brodsko-posavska	523	837	160,0
Zadarska	868	1620	186,6
Osječko-baranjska	310	560	180,6
Šibensko-kninska	488	866	177,4
Vukovarsko-srijemska	331	677	204,5
Splitsko-dalmatinska	1785	3172	177,7
Istarska	2272	3505	154,2
Dubrovačko-neretvanska	614	1538	250,5
Međimurska	359	673	187,5
Grad Zagreb	4715	5824	123,5
UKUPNO	17 399	27 834	160,0

Izvor: interna obrada DZS-a

Zanimljivo je vidjeti i koliki je bio udio stranaca među ukupnim brojem doseljenih stanovnika iz inozemstva po županijama 2018. i 2019. (tablica 13). U četiri županije među doseljenima prevladavali su hrvatski državljani (u Bjelovarsko-bilogorskoj, Požeško-slavonskoj, Virovitičko-podravskoj i Osječko-baranjskoj), a u svim ostalima stranci. Među njima prednjači Istarska županija s čak 85,7 % stranaca u ukupnom broju doseljenika iz inozemstva. Naravno da su među njima brojni radnici zaposleni u turističko-ugostiteljskom i građevinskom sektoru, ali i vlasnici nekretnina koji veći dio godine žive u toj županiji ili su ovdje za stalno prijavili prebivalište, pogotovo nakon odlaska u mirovinu. Isti razlozi stavljaju Primorsko-goransku županiju na visoko treće mjesto po udjelu doseljenih stranaca dok se između njih svrstala Varaždinska županija s 81,8 % stranaca među doseljenima. Ovdje je većina stranaca doselila zbog rada u građevinarstvu, ali i zaposlenja u prerađivačkoj industriji. U Krapinsko-zagorskoj i Međimurskoj županiji te u Gradu Zagrebu tri četvrtine doseljenika iz inozemstva bili su stranci. Kod Grada Zagreba to je donekle razumljivo jer mnogi glavni gradovi privlače velik broj stranaca zbog veće ponude radnih mjesta dok je u druge dvije navedene županije toliki broj stranaca uvjetovan sličnim razlozima kao u susjednoj Varaždinskoj županiji, tj. potražnjom u građevinskom sektoru i prerađivačkoj industriji.

Tablica 13. Ukupan broj stanovnika doseljenih iz inozemstva i doseljeni stranci po županijama 2018. i 2019.

ŽUPANIJA	Ukupan broj doseljenih	Doseljeni stranci	Udio stranaca među doseljenima (%)
Zagrebačka	4675	3291	70,4
Krapinsko-zagorska	1169	878	75,1
Sisačko-moslavačka	1863	1079	57,9
Karlovačka	1613	1080	67,0
Varaždinska	2126	1739	81,8
Koprivničko-križevačka	639	419	65,6
Bjelovarsko-bilogorska	511	200	39,1
Primorsko-goranska	5210	4063	78,0
Ličko-senjska	790	534	67,6
Virovitičko-podravska	448	164	36,6
Požeško-slavonska	672	249	37,1
Brodsko-posavska	1991	1360	68,3
Zadarska	3434	2488	72,5
Osječko-baranjska	2104	870	41,3
Šibensko-kninska	1955	1354	69,3
Vukovarsko-srijemska	1984	1008	50,8
Splitsko-dalmatinska	7366	4957	67,3
Istarska	6742	5777	85,7
Dubrovačko-neretvanska	3041	2152	70,8
Međimurska	1379	1032	74,8
Grad Zagreb	14 043	10 539	75,0
UKUPNO	63 755	45 233	70,9

Izvor: tablice 11. i 12.

Stanovnici doseljeni iz inozemstva po gradovima i općinama

U tablici 14. prikazano je dvadeset gradova i općina s najvećim udjelom doseljenih iz inozemstva između 2011. i 2019. u odnosu na broj stanovnika 2011. godine. Na prvom mjestu je općina Vir ponajprije zbog brojnih vlasnika obiteljskih kuća, kao i članova njihovih obitelji koji su stvarno doselili iz inozemstva ili su na otoku samo prijavili prebivalište. Među njima su najbrojniji hrvatski državljani doseljeni iz drugih država, ali ima podosta Slovenaca, Nijemaca itd. Po tim podatcima općina Vir je između popisa 2011. i kraja 2019. doseljavanjem iz inozemstva povećala broj stanovnika za 18,6 %. Drugo i treće mjesto zauzimaju općine Ston i Slivno u Dubrovačko-neretvanskoj županiji u koje je od druge polovine 2018. doselilo nekoliko stotina Kineza koji rade na Pelješkom mostu. Najviše ih je smješteno u kontejnerskim

naseljima u Brijesti (općina Ston) i kod privatnih iznajmljivača apartmana u Komarni (općina Slivno). Ipak, većina radnika doselila je 2019. godine te stoga ta dva naselja ujedno imaju vrlo visoke udjele doseljenih 2019. u odnosu na ukupan broj doseljenih između 2011. i 2019. (78,1 % Ston i 63,2 % Slivno). Visoko četvrto mjesto općine Kanfanar u Istarskoj županiji, gdje je čak 60,9 % ukupnog broja doseljenih u promatranih devet godina zabilježeno 2019., posljedica je doseljavanja stranih radnika koji su se uglavnom zaposlili u tvornici duhana BAT (British American Tobacco) koja se nalazi na općinskom teritoriju. Općina Dobrinj desetljećima se ističe kao područje s brojnim obiteljskim vikendicama te apartmanima u vlasništvu slovenskih državljana, a kao jedan od razloga sve izraženije vikendaške potražnje Slovenaca za nekretninama na Dobrinjštini jest i prisutnost slovenskoga građevinskog poduzeća Slovgrad. To poduzeće bavi se izgradnjom i prodajom apartmana na tom području, što nesumnjivo dodatno potiče donošenje odluke o kupnji stanova za odmor i rekreaciju kod novih slovenskih vikendaša (Opačić, 2008). Očigledno sve veći broj Slovenaca prijavljuje prebivalište u općini Dobrinj, pogotovo nakon odlaska u mirovinu. Općina Civljane nalazi se na šestom mjestu premda s malim apsolutnim brojem od svega 33 doseljenih. Međutim, kako se radi o uvjerljivo najmanjoj hrvatskoj općini u kojoj je 2011. popisano samo 239 stanovnika, ne treba začuditi kako tih 33 doseljenih čini relativni udio od 13,8 % doseljenih u odnosu na broj stanovnika iz 2011. Ujedno to je i općina s većinskim srpskim stanovništvom te su vjerojatno većina tih doseljenika Srbi povratnici ili oni koji su ovdje samo prijavili prebivalište, a i dalje žive u nekoj drugoj državi. Kod općine Janjina na Pelješcu, također se kao i kod općina Ston i Slivno, uglavnom radi o doseljenim Kinezima koji rade na Pelješkom mostu, a kod općine Medulin osim vlasnika vikendica i apartmana iz drugih država (ponajprije Slovenije), dio doseljenih odnosi se na radnu snagu u ugostiteljstvu i turizmu. U općinu Šolta doselilo je dosta stranaca iz europskih zemalja (Njemačke, Švedske, Italije itd.) što zbog vlasništva nad nekretninama što zbog ženidbenih (bračnih) veza. Općina Okrug jedna je od najbrže rastućih teritorijalnih jedinica u Hrvatskoj, između ostalog i zbog brojnih doseljenika iz Bosne i Hercegovine 90-ih godina 20. st., a koji sve do danas potiču svoje rođake, prijatelje ili bivše susjede pri doseljavanju u Okrug (Pokos i Mišetić, 2020). Slično vrijedi i za općinu Baška Voda dok se kod Kolana, Malinske-Dubašnice i četiri jedinice iz Istarske županije uglavnom radi o doseljavanju stranih državljana iz Slovenije ili drugih europskih država u postojeće ili novokupljene nekretnine. Naposljetku, zanimljiv je slučaj općine Dicmo gdje je 64,9 % svih doseljenih u devet godina, zabilježeno 2019. godine. Ovdje se vjerojatno radi o stranim radnicima koji su smješteni u kućama i apartmanima na području općine, a uglavnom rade u splitskoj aglomeraciji.

Tablica 14. Gradovi i općine s najvećim udjelima doseljenih stanovnika iz inozemstva 2011. – 2019. u odnosu na broj stanovnika 2011.

Grad/općina	Broj doseljenih 2011. – 2019.	% dos. u odnosu na broj st. 2011.	Broj doseljenih 2019.	% doseljenih 2019. u odnosu na uk. broj dos.
Vir	559	18,6	147	26,3
Ston	416	17,3	325	78,1
Slivno	323	16,2	204	63,2
Kanfanar	238	15,4	145	60,9
Dobrinj	315	15,2	81	25,7
Civljane	33	13,8	2	6,1
Janjina	76	13,8	30	39,5
Medulin	891	13,7	214	24,0
Šolta	232	13,6	61	26,3
Okrug	454	13,6	69	15,2
Baška Voda	365	13,2	54	14,8
Kolan	104	13,1	37	35,6
Malinska-Dubašnica	400	12,8	91	22,8
Sutivan	103	12,5	30	29,1
Funtana	111	12,2	29	26,1
Tar-Vabriga	236	11,9	70	29,7
Vodnjan	721	11,8	133	18,5
Dicmo	328	11,7	213	64,9
Sućuraj	52	11,2	8	15,3
Buje	562	10,8	110	19,6

Izvor: Gradovi u statistici, Doseljeno i odseljeno stanovništvo, www.dzs.hr

Zaključak

Zbog pandemije koronavirusa broj doseljenih u Hrvatsku 2020. i 2021. bit će znatno manji u odnosu na prethodne godine. Međutim, zbog ukidanja kvota za uvoz radnika te izglednog gospodarskog oporavka u idućim godinama, uskoro se može očekivati ponovni rast broja doseljenika koji će nadomještati iseljenu domicilnu radnu snagu. Kako je u Bosni i Hercegovini uvelike smanjen potencijalni radni kontingent hrvatskih državljana, među doseljenima će sve više prevladavati stranci: Bošnjaci, Albanci, Srbi, ali i sve više radnika iz azijskih zemalja. Većina tih radnika zapošljavat će se u građevinarstvu, prerađivačkoj industriji, turizmu i ugostiteljstvu. Takvom neselektivnom imigracijom doći će do supstitucije stanovništva, a kako se radi uglavnom o nižeobrazovanim osobama, njihova integracija bit će teža nego da se radi o visokoobrazovanoj radnoj snazi. Stoga je potrebno što prije donijeti nacionalnu migracijsku politiku u kojoj bi se prije svega trebalo promišljati o dugoročno usmjerenoj useljeničkoj politici.

Literatura

1. Akrap, A., Strmota, M. i Ivanda, K. (2017). Iseljavanje iz Hrvatske od početka 21. stoljeća: uzroci i posljedice. U: Sopta, M., Lemić, V., Korade, M., Rogić, I. Kaselj Perić, M. (ur.), *Hrvatska izvan domovine II*. Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva, 543-551.

2. Balija, M. (2020). Razmjeri recentnog egzodusa iz Hrvatske – analiza podataka službenih statistika RH i zemalja useljavanja hrvatskog stanovništva. *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja,* vol. 19, br. 37, 5-25.

2. Draženović, I., Kunovac, M. i Pripužić, D. (2018). Dynamics and determinants of emigration: the case of Croatia and the experience of new EU member states, *Public Sector Economics*, Vol. 42, No 2, 415-447.

3. Gelo, J., Akrap, A. i Čipin, I. (2005). *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske*. Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti.

4. Ivanda, K. (2020). Doseljeni u Hrvatsku i pozicija na tržištu rada. U: Perić Kaselj M. (ur.) *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država*, 337-344.

5. Klempić Bogadi, S,. Gregurović, M. i Podgorelec, S. (2018). Doseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku: migracijski obrasci doseljenika u Zagrebu. *Stanovništvo* 56 (2), 39-62.

6. Opačić, V. T. (2013). Usporedba hrvatskih i slovenskih vikendaških kretanja na hrvatskim otocima: primjer općine Dobrinj. *Migracijske i etničke teme*, god. 29 (2), 251-276.

7. Pavić, D., Ivanović, I. (2019). Razlike u prikupljanju migracijskih podataka: usporedba Hrvatske i odabranih europskih zemalja, *Migracijske i etničke teme*, god. 35, br. 1, 7-32.

8. Pokos, N. (2017). Osnovna demografska obilježja suvremenog iseljavanja iz Hrvatske, *Političke analize*, Vol 8, No. 31, 16-23.

9. Pokos, N. i Mišetić, R. (2020). Analiza demografskih obilježja naselja Okrug Gornji, Červar-Porat i Aljmaš. U: Miletić, G. M. i Peračković, K. (ur.) *Povremeno živjeti drugdje. Sekundarno stanovanje i socijalna održivost lokalnih zajednica u Hrvatskoj*. 35-56.

10. Pokos, N. (2021). Demografski aspekti suvremenog iseljavanja iz Hrvatske. Zbornik radova 20. znanstveno-stručnog skupa „*Vukovar '91. – dvadeset i šesta godina poslije*“. U tisku.

11. Rajković Iveta, M. i Horvatin, T. (2017). Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Irsku s posebnim osvrtom na mlade iz Slavonije, *Migracijske i etničke teme*, god. 33 (3), 247–274.

12. Strmota, M. (2020). Usporedba domaće i inozemne službene statistike o iseljavanju iz Hrvatske. U: Perić Kaselj M. (ur.) *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država*, 470-479.

13. Županić-Iljić, D. (2016). *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*. Zagreb: Zaklada „Friedrich Ebert“ Stiftung.

Demographic aspect of immigration to Croatia (2011 - 2019)

Abstract

In the previous decade, the Republic of Croatia recorded a constant increase in the number of immigrants, so that in 2019 a total of 37,726 inhabitants immigrated from abroad, which is as much as 342.1% more than in 2011. In addition, the share of foreigners among immigrants increased significantly, accounting for 44.6% of all immigrants in 2011, and 73.8% of their total number in 2019. Considering the number of foreign immigrants by country of origin, significant changes are also observed. Most foreigners immigrated to Croatia from Bosnia and Herzegovina and Serbia in all observed years, but in the last two observed years the immigration of foreigners from Kosovo, Northern Macedonia and Albania has sharply increased. The increase in the number of immigrants from Asian countries is also indicative, which increased the share of immigrants from that continent from 6.3% (2011) to 10.7% (2019).

Major changes occurred in the structure of immigrants by age. In 2011 the most active immigrants, those between 20 and 49 years of age, accounted for 55.8% of total number, while in 2019 their share was 73.2%. The share of men among the immigrants to Croatia also increased significantly. In 2011 share of men in total number of immigrants was 49.8% and in 2019 the share increased to 77.3%.

Keywords: *immigration, demography, population, Croatia*

Lidija Baltin Stojkanović
Hrvatsko katoličko sveučilište
2. godina poslijediplomskog sveučilišnog (doktorskog) studija
Sociologija: vrijednosti, identitet i društvene promjene u hrvatskome društvu
e-mail: lidija.baltin-stojkanovic@zagreb.hr

Migracije visokoobrazovanih kadrova u Republici Hrvatskoj

Sažetak

Modernizacija, globalizacija i informacionalizam[1] *neki su od procesa koji imaju veliki utjecaj na društvo, društvene promjene i svijet u globalu. Ovi procesi utječu i na Republiku Hrvatsku u svim područjima gospodarskog, kulturnog, društvenog i političkog života. Globalizacija utječe i na migracije visokoobrazovanog kadra pri čemu su ključni faktori prometna i informatička povezanost, dostupnost obrazovanja i zapošljavanja, te informacije o uvjetima rada i života u drugim zemljama što omogućava i olakšava cirkuliranje u potrazi za boljim uvjetima života. Sociolog Beck smatra da nova retorika globalizacije uključuje konkurenciju radnih mjesta uz ostale posljedice (Beck, 2003:5-6).*

Tema kojom se bavimo u ovom radu su migracije visokoobrazovanog radno sposobnog ljudskog kapitala, odnosno priljev i odljev mozgova u Republici Hrvatskoj od 70-ih godina prošlog stoljeća do danas. U ovom preglednom radu nastojat ćemo analizom nekoliko objavljenih radova i istraživanja utvrditi osnovne uzroke iseljavanja visokoobrazovanog stanovništva u Hrvatskoj.

Prema istraživanjima i radovima koje smo analizirali osnovni potisni faktori iseljavanja mogu se poopćiti i oni su: korupcija i mito na različitim razinama vlasti, nepotizam, kriminal, nemoral političkih elita; nezaposlenost, nemogućnost dobivanja trajnijeg zaposlenja, loši radni uvjeti, neisplaćivanje plaće, nemogućnost zaposlenja u struci i rješavanja stambenog pitanja, niske plaće, faktori osobnog psihološkog nezadovoljstva uzrokovani nemogućnošću rješavanja stambenog pitanja i zaposlenja; opći osjećaj beznađa i pesimizma i nemogućnost ispunjenja vlastitog kreativnog potencijala; pravna nesigurnost, nesređenost pravosuđa; nepovjerenje u dobar ishod

[1] Prema Castellsu, informacionalizam se temelji na tehnologiji znanja i informacija, usmjeren je na tehnološki razvoj odnosno prema sakupljanju znanja i višim razinama složenosti obrade informacija (Castells, 2000:53).

razvitka države i društva; nefunkcioniranje institucija; opći demokratski deficit, nedostatak političke kulture, neuvažavanje ljudskih i manjinskih prava; znatiželja; hrvatsko konzervativno društvo, zaoštravanje ideološke polariziranosti hrvatskog društva; faktori želje za životom u liberalnijoj sredini; profesionalno usavršavanje.

Ključne riječi: *migracije, odljev mozgova, priljev mozgova, cirkulacija radne snage, potisni faktori*

Uvod

Cirkulacija ljudskog kapitala proces je koji postoji oduvijek, ali odljev i priljev mozgova prepoznaju se kao procesi krajem 19. stoljeća pojavom nacionalnih ekonomija i znanosti koje počinju „prepoznavati ljudski mozak kao prvorazredno dobro u borbi za inovacije i tržište“ (Mežnarić i Grdešić, 1990:137). To znači da su određeni državni sistemi počeli prepoznavati mozak kao izvor i značajan faktor obogaćivanja svojih ekonomija. Sam termin „odljev mozgova“ poznajemo od sredine 20. stoljeća kada se iz Velike Britanije znanstvenici u većem broju iseljavaju u Sjevernu Ameriku. Suvremeno svjetsko društvo danas prelazi granice nacionalnih država jer zahvaljujući globalizaciji omogućene su nove komunikacijske mreže, fleksibilni životni stilovi i mnogostruki socijalni krugovi koji nisu vezani za određeno mjesto (Beck, 2003: 13). Međutim, nesrazmjer odljeva i priljeva mozgova u nekim zemljama Europske unije je ogroman i uzrokuje dugoročne posljedice. Srž problema jest u unutarnjim politikama ljudskih resursa, a posljedično Europski odbor regija (OR) upozorava da će, ako se ne uklone društvene i gospodarske neravnoteže između regija iz kojih se stanovništvo iseljava i onih u koje se useljava, odljev mozgova predstavljati rizik za dugoročnu održivost europskog projekta[2].

Tema kojom se bavimo u ovom radu su migracije stručnjaka i obrazovanih profesionalaca u Republici Hrvatskoj od 70-ih godina prošlog stoljeća do danas. U ovom preglednom radu nastojat ćemo prikazati nekoliko objavljenih radova i istraživanja koji se bave migracijama stanovništva u Hrvatskoj s ciljem utvrđivanja osnovnih uzroka iseljavanja.

Migracije visokoobrazovanih kadrova

U teorijskom smislu, odljev mozgova označava ubrzano jednosmjerno kretanje ljudskog kapitala u obliku bilo koje vještine ili kompetencije van zemlje porijekla

[2] Preuzeto 7. travnja 2021. s https://cor.europa.eu/hr/news/Pages/tackling-brain-drain.aspx

potaknuto potisnim i privlačnim faktorima. Odljev mozgova je vanjski migracijski tok i gubitak za matičnu zemlju te ga treba razlikovati od drugih oblika iseljavanja visokoobrazovanog stanovništva poput akademske mobilnosti i cirkulacije mozgova ili kružne migracije koji se odnose na privremeni boravak u inozemstvu radi stručnog usavršavanja ili studiranja. Ovaj oblik iseljavanja visokoobrazovanih stručnjaka ili studenata uključuje povratak u matičnu zemlju gdje će oni pridonijeti razvoju društva svojim znanstvenim i obrazovnim kapitalom. Odljev mozgova spada u stručne međunarodne migracije (SIM – skilled international migration), kao i cirkulacija mozgova. Ključne razlike između ovih procesa su u regulaciji, duljini trajanja i posljedicama. Naime, odljev mozgova je uglavnom nereguliran, trajan i s dugotrajnim posljedicama (mirovine, zdravstveno osiguranje, državljanstvo, građanska prava) dok je cirkuliranje radne snage regulirano, nije trajno i nema trajne posljedice za sudionike (Mežnarić i Grdešić, 1990: 138-139).

Dok odljev mozgova ima negativne posljedice na matičnu zemlju, kružna migracija kao oblik međunarodne mobilnosti ima pozitivne učinke jer ne donosi problem gubitka ljudskog kapitala. Autor Cemmel tvrdi da se pri cirkulaciji radne snage ljudski kapital „..slobodno kreće i doprinosi razvoju globaliziranog društva. Ovdje je 'cirkulacija mozgova' sama za sebe *policy* odgovor" (Ivošević i Šćukanec, 2012.) Isti autor nudi rješenja na postojeće probleme međunarodne mobilnosti koje naziva *ujednačenim tokovima mobilnosti*. Ovaj pristup označava uspostavljanje zajedničkih tokova mobilnosti kroz aktivnu ulogu države (Ivošević i Šćukanec, 2012.). Ovdje možemo spomenuti i pojam *pozitivan balans mozgova*[3] koji označava ravnotežu između emigracije visokoobrazovanog domaćeg stanovništva i imigracije novog visokoobrazovanog stanovništva pri čemu stopa useljenih treba biti veća od stope iseljenih (Troskot, Prskalo, Šimić Banović, 2019:890).

Neki autori tvrde da se moć razvijenih nacionalnih sistema ogleda upravo u sposobnosti da investira u vrhunske znanstvenike i stručnjake te da održava tzv. srednji sloj visokoobrazovanog ljudskog potencijala iz kojega će se istaknuti oni najkvalitetniji (Mežnarić i Grdešić, 1990: 137). Proizvodnja i održavanje visokoobrazovane radne snage je skupa i često nastaju viškovi ovih kadrova hiperprodukcijom na samim sveučilištima pri čemu se ne vodi računa o stvarnim potrebama zapošljavanja u državi. Tako se već godinama bilježi suficit diplomiranih ekonomista, pravnika, politologa i sličnih za koje ne postoje radna mjesta u Hrvatskoj, a s druge strane deficit obrtničkih zanimanja koja su postala nepoželjna unatoč velikoj potrebi i velikim primanjima za iste.

[3] Positive balans of brains – prijevod autorice

Možemo napomenuti da je danas primjenjiv isti princip koji autori naglašavaju 1990. godine, prema kojemu cilj moderne politike ljudskih resursa na međunarodnom planu jest da preraste iz odljeva/priljeva mozgova u cirkuliranje radne snage, a to nije ostvarivo bez regulacije politike ljudskih resursa i nužnih promjena na obrazovnom, gospodarskom i političkom unutrašnjem planu (Mežnarić i Grdešić, 1990:139).

Spomenut ćemo u daljnjoj analizi negativne i pozitivne posljedice iseljavanja visokoobrazovanog stanovništva. Negativne posljedice su: smanjenje radno sposobnog stanovništva, poremećaji na tržištu rada i time destabilizacija mirovinskog, zdravstvenog i socijalnog sustava, demografske posljedice uzrokovane iseljavanjem stanovništva u reproduktivnoj dobi, gubitak novca uloženog u obrazovanje, gubici za znanstvenu zajednicu što utječe na vrijednosti u društvu, kao i tehnološko zaostajanje. Nadalje, samim nedostatkom inovacija i ideja dolazimo do smanjenja konkurentnosti i zaostajanja u razvoju kompletnog društva. Pozitivni učinci iseljavanja su: smanjenje nezaposlenosti, priljev novčanih doznaka iz inozemstva, u slučaju kružne migracije povratnici utječu na matičnu zemlju svojim znanjem, iskustvom, investicijama. Kružna migracija ima velik pozitivan učinak jer povratnici doprinose cjelokupnom razvoju zemlje i životnom standardu.

Potisne i privlačne faktore iseljavanja iz Hrvatske nastojat ćemo prikazati kroz konkretne primjere istraživanja u sljedećim poglavljima.

Pregled istraživanja suvremenih iseljavanja iz Hrvatske

Dok s jedne strane zemlje Jugoistočne Europe širenjem Europske unije doživljavaju veliki odljev mozgova i opće iseljavanje stanovništva, zemlje Zapadne Europe imaju veliki priljev visokoobrazovanih i vidljivi benefit od zajedničkog tržišta radne snage i mobilnosti unutar EU. Iseljavanje iz prostora današnje Hrvatske nije suvremeni proces već stoljetni i započeo je u 19. stoljeću. Prema Nejašmiću, ovaj proces u 20. stoljeću teče kao rijeka koja je odnijela 2,3 milijuna ljudi (Nejašmić, 2014: 418).

Suvremeni veliki val iseljavanja iz Hrvatske počinje ulaskom u Europsku uniju 1. srpnja 2013. godine, odnosno 1. srpnja 2015. godine kada se Hrvatima otvara njemačko tržište radne snage. Nisu sve zemlje članice EU-a odmah otvorile svoja vrata radnoj migraciji iz Hrvatske. Iskoristile su pravo uvođenja restrikcija za zapošljavanje radnika novoj članici do maksimalno sedam godina. Hrvatima su tek 1. srpnja 2018. godine otvorena tržišta rada Ujedinjene Kraljevine Velike Britanije i Sjeverne Irske, Nizozemske i Slovenije. Ograničenje za zapošljavanje je ostalo na snazi i dulje od toga u Austriji, a najduže do 30. lipnja 2020. godine.

Republika Hrvatska je na temelju načela uzajamnosti uvela recipročne mjere ograničenja za sve države koje su hrvatskim državljanima uvele ograničenja i prijelazna razdoblja[4].

Navest ćemo rezultate nekih istraživanja o migracijama visokoobrazovanih stručnjaka i profesionalaca u različitim vremenskim okvirima.

Prema autorima Mežnarić i Grdešić koji su analizirali sociološka istraživanja od 1985. do 1990. godine (5 istraživanja) na području odljeva mozgova, rezultati su pokazali da je u razdoblju između 1965. i 1970. godine veliki kontingent znanstvenika iz Jugoslavije otišao u radnu emigraciju.[5] Pretežno su to bili prirodoslovci, matematičari i inženjeri, te je udio žena bio veći nego udio žena znanstvenica u ukupnoj populaciji (Mežnarić i Grdešić, 1990:157). Autori tvrde da je 1983. godine takvih stručnjaka bilo najviše u ukupnom kontingentu za zapošljavanje iz Jugoslavije, a 1987. godine su zauzeli, po učešću stručnjaka u cjelokupnoj radnoj imigraciji u Kanadi, alarmantni europski vrh (Mežnarić i Grdešić, 1990:149). Bili su najkvalificiranija europska radna imigracija u Kanadi, te su odlazili do 80-ih godina zbog usavršavanja, a nakon toga u 80-im godina zbog socijalnih i ekonomskih razloga (Mežnarić i Grdešić, 1990:157). Prema ovim podacima možemo zaključiti da problem „odljeva mozgova“ iz Hrvatske i drugih zemalja bivše SFRJ postoji već desetljećima kao gubitak za prostor emigracije jer se radi o radnoj snazi koja stvara nove vrijednosti u društvu.

Podatke ovih istraživanja možemo usporediti s recentnijim istraživanjima koja su rađena u Republici Hrvatskoj od 2014. do 2017. godine. Rezultate ovih istraživanja (4 istraživanja) možemo poopćiti po nekim pitanjima kao što su potisni faktori za iseljavanje.

Najvažniji potisni faktori koji se ponavljaju u rezultatima istraživanja su:

(1) korupcija i mito na različitim razinama vlasti, nepotizam, kriminal, nemoral političkih elita

(3) nezaposlenost, nemogućnost dobivanja trajnijeg zaposlenja i loši radni uvjeti, neisplaćivanje plaće, nemogućnost zaposlenja u struci i rješavanja stambenog pitanja, niske plaće, faktori osobnog psihološkog nezadovoljstva uzrokovani nemogućnošću rješavanja stambenog pitanja i zaposlenja

(4) opći osjećaj beznađa i pesimizma i nemogućnost ispunjenja vlastitog kreativnog potencijala

(5) pravna nesigurnost, nesređenost pravosuđa

---

[4] Izvor http://www.mvep.hr/hr/konzularne-informacije/ogranicenje-zaposljavanja-za-hrvatske-drzavljane-u-drzavama-clanicama-eu/ (preuzeto 14.9.2020.)

[5] Otišli su neformalnim kanalima - individualni kontakti.

(6) nepovjerenje u dobar ishod razvitka države i društva

(7) nefunkcioniranje institucija

(8) opći demokratski deficit, nedostatak političke kulture, neuvažavanje ljudskih i manjinskih prava

(9) znatiželja

(10) hrvatsko konzervativno društvo, zaoštravanje ideološke polariziranosti hrvatskog društva

(11) faktori želje za životom u liberalnijoj sredini(12) profesionalno usavršavanje.

Njemačka je od 70-ih godina 20. stoljeća „obećana zemlja" za radnu emigraciju iz Hrvatske. Autor Jurić je metodom ankete i polustrukturiranog intervjua tijekom 2017. godine istraživao motivaciju 1200 Hrvata iseljenika u Njemačku. Ovo istraživanje je pokazalo da se većinom iseljavaju zaposlene osobe između 25. i 40. godine, da se iseljavaju s cijelim obiteljima, da se danas više iseljavaju visokoobrazovani i da su žene sklonije migriranju nego ranije, te da ih se najviše iselilo s područja Zagreba, Slavonije i Baranje (Jurić, 2014:352-353).

Podaci o broju Hrvata iseljenih u Njemačku se razlikuju ovisno o izvoru. Prema podacima Njemačkog saveznog zavoda za statistiku 240.543 Hrvata je živjelo i radilo u Njemačkoj uoči ulaska u EU, dok je prema podacima hrvatskih katoličkih misija u Njemačkoj Hrvata u Njemačkoj već 2001. godine bilo 308.337 (Jurić, 2017:344). Najveća koncentracija iseljenih Hrvata jest u pokrajini Baden-Württemberg (Jurić, 2017:345).

Najvažniji su potisni faktori tj. motivi pri odluci za iseljavanje, prema autoru Juriću i njegovom istraživanju, (1) korupcija, nepotizam, kriminal, (2) nemoral političkih elita i niske plaće, (3) nezaposlenost, nemogućnost dobivanja trajnijeg zaposlenja i loši radni uvjeti/neisplaćivanje plaće, (4) opći osjećaj beznađa i pesimizma te nemogućnost ispunjenja vlastitog kreativnog potencijala (Jurić, 2017:357).

Od svih potisnih faktora koji su važni, ispitanicima su najvažniji pri odluci za iseljavanje: uvjerenje da će za djecu biti bolje negdje drugdje, nemoral političkih elita i korupcija, nepotizam, kriminal. Sljedeći po važnosti motivi su pravna nesigurnost, nefunkcioniranje institucija i nepovjerenje u dobar ishod razvitka države i društva te opći osjećaj beznađa i pesimizma. Najmanje važni motivi pri odluci su dugovi/krediti, individualni motivi (obiteljski problemi i sl.), nemogućnost realiziranja vlastitog obrta/biznisa, nezaposlenost, nemogućnost dobivanja trajnijeg zaposlenja i loši radni uvjeti/neisplaćivanje plaće (Jurić, 2017:357).

Autor Jurić smatra da su rezultati ovog istraživanja pokazali da materijalizam odnosno materijalno blagostanje nije ključna životna vrijednost za većinu iseljenika te da je ta vrijednost najmanje važna (Jurić, 2017:359).

Drugo istraživanje koje su proveli Peračković i Rihtar metodom ankete na uzorku od 1000 ispitanika punoljetnih stanovnika Hrvatske 2014. godine pokazalo je drugačije rezultate. Autori su anketnim istraživanjem razmatrali materijalizam kao vrijednosnu orijentaciju i povezanost s namjerama iseljavanja iz Hrvatske. Pritom autori materijalizam definiraju kao vjerovanje da je posjedovanje materijalnih predmeta važno, isplativo i vrijedno, a konzumerizam (najprije kao kupnja, a potom kao konzumiranje) je djelovanje usmjereno ostvarenju tih ciljeva (Peračković i Rihtar, 2016:296). Nadalje, autori donose povezanost materijalizma i konzumerizma tvrdeći da je materijalizam infrastrukturna vrijednost suvremene konzumerističke kulture na općoj razini, a na individualnoj razini smatraju da je to poticaj za potrošačko ponašanje koje nadilazi zadovoljavanje osnovnih potreba ljudi kao vrste (Peračković i Rihtar, 2016:297).

Autori zaključuju da su dokazali da gotovo trećina mlađih o odlasku često razmišlja ili ga ozbiljnije planira, te da je materijalizam među mladima relevantna (statistički značajna) odrednica iseljavanja kojoj ne konkuriraju ni obrazovanje ni materijalni status kao mogući glavni motivi odlaska u potragu za karijerom ili materijalnom situiranošću (Peračković i Rihtar, 2016:309).

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da je materijalizam snažan, značajan i neovisan potisni poticaj iseljavanju i da je kao vrijednost visoko zastupljen u Hrvatskoj te izražavaju potrebu da se detaljnije istraži ova povezanost (Peračković i Rihtar, 2016:311).

Autor Jurić smatra da je svojim istraživanjem opovrgnuo ovu tezu autora Peračkovića i Rihtara te tvrdi da je materijalno blagostanje za većinu iseljenika najmanje važna životna vrijednost (Jurić, 2017:359), a da je glavni poticaj iseljavanju neinstitucionaliziranost vrijednosti radne etike i poštenja te da se hrvatsko društvo moralno slomilo (Jurić, 2017:337).

Autorice Rajković Iveta i Horvatin prikazale su iskustva deset hrvatskih migranata u Irsku. Istraživanje su provele među visokoobrazovanim Slavoncima koji u Irskoj rade nekvalificirane i nisko vrednovane poslove (Rajković Iveta i Horvatin, 2017:247).

Irska je, nakon pristupanja Hrvatske Europskoj uniji 2013. godine, odmah otvorila tržište radne snage i otad pratimo uzlazni trend useljavanja. Broj Hrvata koji rade i žive u Irskoj prati se preko PPS – broja (Personal Public Servis Number)[6] koji je oba-

[6] PPS je identitifikacijski broj sličan OIB-u i neophodan je za otvaranje računa u banci, zapošljavanje i plaćanje poreza u Irskoj.

vezan za sve koji žele raditi i živjeti u Irskoj, a dobiva se u irskom Vladinom uredu za zapošljavanje i socijalnu zaštitu. U razdoblju od 2000. do listopada 2017. PPS-broj je zatražilo 18.278 Hrvata (Rajković Iveta i Horvatin, 2017:255).

Privlačne sile za radnu migraciju u nekad jednu od najnerazvijenijih agrikulturnih europskih zemalja su danas uspješna irska ekonomija koja je privukla investitore niskim poreznim stopama (12,5 %) za korporacije i usmjerila je proizvodnju i izvoz u IT sektor, proizvodnju informatičke opreme, farmaciju i kemijsku industriju te postala poželjna destinacija za useljavanje.

Također, uz dobru razvojnu ekonomsku strategiju, Irska je uspješno iskoristila sredstva iz europskih razvojnih fondova nakon ulaska u Europsku uniju od 1. siječnja 1973. i dogovorila izuzeće iz schengenskog prostora.

Jedna od privlačnih sila za useljavanje je i jednostavna procedura prijave za život i posao koja uključuje podnošenje zahtjeva za PPS iskaznicu koja je ujedno osobna i zdravstvena iskaznica, te otvaranje bankovnog računa pri čemu se za kućnu adresu može prijaviti i adresa hostela u kojoj je osoba smještena.

Velik broj hrvatskih migranata prekvalificiran je za poslove koje rade. Ono što se hrvatskim iseljenicima nudi u Irskoj su prvenstveno nekvalificirani, nisko vrednovani poslovi poput rada u ugostiteljstvu i trgovini na kojima se za poslove pranja suđa, konobarenja i čišćenja može zaraditi između 1500 do 2000 eura.

Autorice navode neke potisne faktore koji su potaknuli ispitanike na iseljavanje iz Hrvatske. To su politički nepotizam, psihološko nezadovoljstvo, znatiželja, hrvatsko konzervativno društvo te nemogućnost zaposlenja u struci i rješavanja stambenog pitanja, te faktori želje za životom u liberalnijoj sredini i profesionalno usavršavanje (Rajković Iveta i Horvatin, 2017:266).

Autorice su pritom posebno naglasile važnost psiholoških razloga uzrokovanih političkom korupcijom i nepotizmom (Rajković Iveta i Horvatin, 2017:266).

Privlačni faktor izbora Irske kao zemlje za život i rad su preporuke prijatelja i pozitivna iskustva drugih migranata, korištenje engleskog jezika, otvoreno tržište rada, jednostavne birokracije, dobra prometna povezanost i blizina domovine i naročito brzo nalaženje posla uslijed nezaposlenosti u Hrvatskoj. Hrvatski migranti u Irskoj posebno naglašavaju važnost društvenih mreža i grupa poput „Idemo u Irsku“ preko kojih su se informirali prije dolaska u Irsku i povezali s ranijim migrantima što im je olakšalo traženje posla, smještaja i sam odabir Irske kao zemlje u koju će se iseliti (Rajković Iveta i Horvatin, 2017:268).

Danas postoje brojne grupe na društvenim mrežama vezane uz radne migracije Hrvata poput Facebook grupa: Idemo u Irsku s diplomom, Idemo u svijet-Njemačka, Idemo u UK, Idemo u Švicarsku, Idemo u Austriju – grupa za sva pitanja i sve oglase, Idemo u Australiju i Novi Zeland, Idemo u Švedsku s Mari Ž., Nizozemski kutak, Idemo u Kanadu, Hrvati u Londonu i brojne druge.

Autor Župarić Iljić u svom radu o migracijama visokoobrazovanih navodi potisne razloge za iseljavanje poput mita i korupcije na različitim razinama vlasti, nesređenost pravosuđa, opći demokratski deficit, nedostatak političke kulture, neuvažavanje ljudskih i manjinskih prava, zaoštravanje ideološke polariziranosti hrvatskog društva te faktore osobnog psihološkog nezadovoljstva uzrokovane nemogućnošću rješavanja stambenog pitanja i zaposlenja (Župarić Iljić, 2016:3).

Kao negativnu posljedicu iseljavanja autor naglašava promjenu strukture liječničkog i medicinskog sektora. Analizom podataka Hrvatske liječničke komore, nakon ulaska Hrvatske u EU, raste broj zahtjeva za izdavanje potvrde koja omogućava zapošljavanje iz Hrvatske u jednoj od država članica Europske unije, s napomenom da je prosječna dob osoba koje su aplicirale za izdavanje potvrde 39 godina, u jednakom omjeru žene i muškarci i u najvećoj mjeri u svrhu rada, a samo 2 % u svrhu edukacije (Župarić Iljić, 2016:9).

U najvećem postotku zahtjev su podnijeli liječnici zaposleni u bolnicama Zagreba, Primorsko-goranske županije i Osječko-baranjske županije i najviše apliciraju za poslove u Velikoj Britaniji, Njemačkoj, Irskoj, Austriji, Švedskoj i Sloveniji (Župarić Iljić, 2016:10). Autor Župarić Iljić nudi sljedeće objašnjenje. U makroregionalnim centrima ovih područja, u Zagrebu, Osijeku i Rijeci nalaze se medicinski fakulteti i medicinske ustanove za specijalizaciju pa je stoga razumljivo da je najveći broj zatraženih zahtjeva upravo iz tih područja (Župarić Iljić, 2016:9).

Isti autor tvrdi da više od polovine liječnika do 40 godina aktivno razmišlja o odlasku iz Hrvatske, pri čemu kao najčešće razloge odlaska navode bolje uvjete rada, bolju plaću, uređenost zdravstvenog sustava i veće mogućnosti stručnog usavršavanja i napredovanja (Župarić Iljić, 2016:10).

Pozitivne posljedice iseljavanja mladih koje ovaj autor navodi su protok novca i novčanih doznaka koje iseljenici šalju obitelji u Hrvatsku i razvijanje potencijala u socijalnom, kulturnom, tehnološkom, inovacijskom i drugom kapitalu koji iseljenici mogu primijeniti po povratku (Župarić Iljić, 2016:11).

Zaključak

U radu smo nastojali definirati osnovne potisne i privlačne faktore migracije visokoobrazovanih kadrova u Hrvatskoj. Pregledom nekih radova i istraživanja možemo zaključiti da se autori slažu u osnovnim potisnim faktorima iseljavanja, te da postoje neslaganja po pitanju materijalizma kao glavne vrijednosti koja potiče mlade na iseljavanje iz Hrvatske. Odljev mozgova je prepoznat ne samo u Hrvatskoj i regiji već u cijeloj Europskoj uniji kao problem te mu se pristupa kao riziku za dugoročnu održivost europskog projekta. Međutim, nema ostvarenja cilja politike ljudskih resursa na međunarodnom planu bez promjena politike ljudskih resursa na unutrašnjem planu kroz poticanje pozitivnih promjena na obrazovnom, gospodarskom i političkom planu.

Rješenja koja autori nude za problem odljeva mozgova iz Hrvatske je poticanje cirkulacije visokoobrazovane radne snage i privlačenje profesionalaca na remigraciju kroz uvođenje fleksibilnijih uvjeta rada, smanjenje birokracije za pokretanje investicija i projekata, povećanje kvota za zapošljavanje stranaca, učinkovitost institucija i bolje funkcioniranje pravne države, povoljne kredite za stambeno zbrinjavanje, većih ulaganja u znanost i istraživanje, poticanja zapošljavanja i napredovanja.

Pozitivne posljedice iseljavanja koje neki autori navode su protok novca i novčanih doznaka koje iseljenici šalju obitelji u Hrvatsku i razvijanje potencijala u socijalnom, kulturnom, tehnološkom, inovacijskom i drugom kapitalu koji iseljenici mogu primijeniti po povratku.

Smatramo da u Hrvatskoj nije ostvaren cilj moderne politike ljudskih resursa jer nije prerasla iz politike odljeva i priljeva mozgova u politiku međunarodnog cirkuliranja radne snage.

Također, smatramo da bi Hrvatski sabor u Migracijsku politiku, temeljni dokument koji se bavi migracijom iz Hrvatske i u nju, za iduće razdoblje trebao uključiti mjere privlačenja iseljenika na remigraciju.

Literatura

1. Beck, U. (2003) Što je globalizacija? Zagreb. Vizura.
2. Castells, M. (2000) Uspon umreženog društva. Golden marketing.
1. Ivošević, V. Šćukanec, N. 12.10.2012. Vodi li akademska mobilnost k odljevu mozgova? Udruga za nezavisnu medijsku kulturu. https://www.h-alter.org/vijesti/vodi-li-akademska-mobilnost-k-odljevu-mozgova (preuzeto 1.11.2020.)
2. Jurić, T. (2017) Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. Zagreb. Migracijske i etničke teme. Institut za migracije i narodnosti. Br. 3. Str. 337-371. https://doi.org/10.11567/met.33.3.4
3. Mežnarić, S. Grdešić, I. (1990) „Odljev mozgova“ iz Jugoslavije. Zagreb. Politička misao. Br.4. Str. 136-163. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/113357.
4. Ministarstvo vanjskih i europskih poslova Republike Hrvatske. http://www.mvep.hr/hr/konzularne-informacije/ogranicenje-zaposljavanja-za-hrvatske-drzavljane-u-drzavama-clanicama-eu/ (preuzeto 14.9.2020.)
5. Nejašmić, I. (2014) Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa. Zagreb. Migracijske i etničke teme. Institut za migracije i narodnosti. Br. 3. Str. 405-435. https://doi.org/10.11567/met.30.3.6
6. Peračković, K. Rihtar, S. (2016) Materijalizam kao društvena vrijednost i poticaj namjerama iseljavanja iz Hrvatske. Zagreb. Migracijske i etničke teme. Institut za migracije i narodnosti. Br. 3. Str. 295-317. https://doi.org/10.11567/met.32.3.1
7. Rajković Iveta, M. Horvatin, T. (2017) Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Irsku s posebnim osvrtom na mlade iz Slavonije. Zagreb. Migracijske i etničke teme. Institut za migracije i narodnosti. Br. 3. Str 247-274. https://doi.org/10.11567/met.33.3.1
8. Troskot, Z. Prskalo, M.E. Šimić Banović, R. (2019) Ključne odrednice iseljavanja visokokvalificiranog stanovništva: slučaj Hrvatske s komparativnim osvrtom na nove članice EU-a. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu. god. 56, 4/2019. str. 877-904. https://doi.org/10.31141/zrpfs.2019.56.134.877
9. Župarić Iljić, D. (2016) Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju. Zagreb. Friedrich Ebert Stiftung – Zagreb. Dostupno na https://www.bib.irb.hr/855708.

Migrations of highly educated people in the Republic of Croatia

Abstract

Modernization, globalization and informationalism are some of the processes that have a major impact on society, social changes and the world at large. These processes affect the Republic of Croatia in all areas of economic, cultural, social and political life. Globalization also affects migrations, with key factors being transport and information connectivity, access to education and employment, and information on working and living conditions in other countries that enable and facilitate people's circulation in search of better living conditions. Sociologist Beck believes that the new rhetoric of globalization includes job competition with other consequences (Beck, 2003: 5-6).

The topic we deal with in this paper is migrations of highly educated human capital – brain drain and brain gain in the Republic of Croatia from the 1970s to the present day. In this review, we will try to study several published papers and researches to determine the basic causes of emigration of highly educated people in Croatia.

According to the researches and works we have studied the basic push factors of emigration can be generalized and they are: corruption and bribery at different levels of government, nepotism, crime, immorality of political elites; unemployment, inability to obtain more permanent employment, and poor working conditions, non-payment of wages, inability to find employment, housing issue, low wages, factors of personal psychological dissatisfaction caused by inability to solve housing and employment; a general feeling of hopelessness and pessimism and an inability to achieve one's own creative potential; legal uncertainty, disorder of the judiciary; distrust in the good outcome of the development of the state and society; dysfunction of institutions; general democratic deficit, lack of political culture, disregard for human and minority rights; curiosity; Croatian conservative society, sharpening of ideological polarizations of Croatian society; desire to live in a liberal environment; professional improvement.

Keywords: *migration, brain drain, brain gain, circulation of workforce, push factors, pull factors*

Stela Fumić
Fakultet hrvatskih studija, Sveučilište u Zagrebu
fumicstela@gmail.com

Hrvatski liječnici u Europskoj uniji*

Sažetak

U ovom se radu raspravlja o fenomenu odljeva liječnika iz Republike Hrvatske u okviru push-pull matrice te novonastalog društveno-političkog konteksta oblikovanog pristupanjem države Europskoj uniji. S obzirom na to da se radi o specifičnoj skupini društva, fenomenu odljeva liječnika pristupilo se kroz prizmu izvještavanja odnosno njegove pokrivenosti u širem javnom prostoru. Metodom analize sadržaja cilj je bio istražiti načine kako o tom fenomenu izvještavaju strukovne organizacije i vodeći medijski portali. Težilo se utvrditi razlike u izvještavanju te definirati faktore utjecaja širih društvenih struktura na zastupljenost te problematike na mikro i makro razini. Jedinice analize predstavljali su tekstovi priopćenja za medije Hrvatske liječničke komore i portala jutarnji.hr i vecernji.hr u razdoblju od 4 godine (početak 2016. – kraj 2019.) u kojima se kao glavna tema spominje odlazak liječnika iz Hrvatske. Naslov, podnaslov i tekst predstavljali su jedinicu sadržaja. Temeljem provedene analize vidljivo je kako se od pristupanja Republike Hrvatske Europskoj uniji na društvenoj razini dodatno naglašava problem odlaska hrvatskih liječnika u inozemstvo. Unatoč ozbiljnosti situacije, u posljednje je dvije godine (2018., 2019.) primjetan sve manji opseg podataka, provedenih istraživanja i informacija koje su s tog područja plasirane u javnost. Osnovna razlika u izvještavanju strukovne organizacije u odnosu na portale jest sadržaj na koji se stavlja naglasak u prilogu (odlazak liječnika ili aktualno stanje zdravstvenog/društvenog sustava). Najvećim brojem priloga poziva se na djelovanje s pretežito negativnom vrijednosnom orijentacijom prema odljevu liječnika. Podaci i provedena analiza ukazuju na nužnost donošenja i provođenja konkretnih mjera s ciljem usporavanja odlaska hrvatskog liječničkog kadra i to unutar i van struke suradnjom institucija te posredstvom medija i cjelokupne društvene sfere.

Ključne riječi: *odljev liječnika, izvještavanje, analiza sadržaja, poziv na djelovanje*

---

* Rad je nastao u okviru kolegija Sociologija hrvatske dijaspore (nositeljica kolegija dr. sc. Marina Perić Kaselj, diplomski studij 2 godina, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, odsjek za sociologiju).

Uvod

Određujući faktor razvijenosti društva na nacionalnoj i/ili globalnoj razini jest kapital kojim ono raspolaže, konkretnije stupanj iskorištenosti potencijala tog kapitala. U kontekstu suvremenih društava znanja[1] osnovni pokretač i nositelj promjena predstavlja ljudski kapital, a čovjek je u svojoj umnosti priznat kao jedini potencijal vrijedan ulaganja. Izraz *ljudski kapital* prihvaćen je od sredine 20. st., a neki ga autori danas definiraju upravo kao ulaganje – i to u povećanje sposobnosti čovjeka da svojim zdravljem, obrazovanjem, stručnošću, talentom, vještinom i znanjem stvaralački djeluje i sve više pridonosi ukupnoj reprodukciji društva (Ježić 2010: 13). Prema tome, na nacionalnoj se razini ljudski kapital može promatrati kao sredstvo i svojevrsni alat za ostvarenje razvojnih ciljeva društva. Promatramo li čovjeka u kontekstu nacionalnih granica kao osnovni izvor ili samo bogatstvo jednog društva, tada njegovo kretanje unutar ili izvan granica utječe na mogućnost ostvarenja tih ciljeva. Kroz ovaj rad govorit ćemo o pokretljivosti hrvatskog stanovništva iz sociološke i demogeografske perspektive. Iz demogeografske perspektive migracije predstavljaju *promjenu* mjesta stalnog boravka bez obzira na udaljenost (Nejašmić, 2005), dok se u širem sociološkom smislu naglasak stavlja na sociokulturnu dimenziju *promjene*. Specifičan oblik migracije stanovništva koji karakterizira odlazak (*brain drain*) ili dolazak (*brain gain*) visokoobrazovanih stručnjaka, znanstvenika i intelektualaca iz ili u neku zemlju predstavlja „odljev“ ili „dotok mozgova“ (Šverko, 2005). Kako bismo mogli govoriti o „odljevu“ ili „dotoku“ pretpostavljamo kako se radi o migraciji radne snage specifične težine koja aktivno pridonosi stvaranju nove vrijednosti u nacionalnoj ekonomiji i znanosti (1) iz definiranih geografskih, državnih, privrednih i znanstvenih prostora (2), a koji su u interakciji preko globalnih znanstvenih, privrednih i državnih sistema (3) (Mežnarić i Grdešić, 1990). Ako se zadržimo na nacionalnoj razini u kontekstu migracija, valja istaknuti tradicionalno migracijski i iseljenički karakter Republike Hrvatske. Razlozi emigracije, naročito specifičnog „odljeva mozgova“ mijenjali su se ovisno o društveno-gospodarskom razvitku naše zemlje, ali i zemalja u koje su intelektualci odlazili. Za potrebe ovog rada, „odljev mozgova“ iz Republike Hrvatske bit će prikazan u okvirima zdravstvenog sustava fokusirajući se na odlazak liječnika u novonastalim okolnostima uzrokovanim promjenama ne samo nacionalnog karaktera već i onima u globalnom svjetskom poretku. To se odnosi na ulazak Republike Hrvatske u tzv. europsku državu, odnosno ekonomsku i političku, međuvladinu i nadnacionalnu zajednicu država – Europsku uniju. Odlazak liječničkog radnog kadra iz Republike Hrvatske od 2013. godine[2] pod utjecajem je procesa

[1] Izraz društvo znanja popularizirao je američki sociolog Daniel Bell u drugoj polovici 20. stoljeća, a predstavlja društvo u kojemu je znanje tržišno dobro, njegovo učinkovito korištenje pridonosi konkurentnosti i počiva na umreženosti i tehnologiji.

[2] Dana 1. srpnja 2013. godine Republika Hrvatska je postala punopravna članica Europske unije i time ostvarila jedan od glavnih ciljeva vanjske politike.

europske integracije i suradnje. Točnije, njihova je profesionalna migracija na europskoj razini olakšana pravnim regulativama, a na nacionalnoj potaknuta lošim stanjem zdravstvenog i cjelokupnog društveno-političkog sustava. Odrednice i karakteristike te specifične emigracije bit će detaljnije raspravljene u radu u okvirima *push-pull* matrice kroz prizmu izvještavanja o rastućem problemu hrvatskog društva.

Cilj rada je istražiti načine kako o odljevu liječnika iz Hrvatske izvještavaju krovna organizacija (Hrvatska liječnička komora) te portali vodećih hrvatskih medija (jutarnji.hr i vecernji.hr). Metodom analize sadržaja istražit će se zastupljenost ove problematike u javnom prostoru, kao i načini obrađivanja i interpretiranja vijesti unutar njenih okvira. Matricu korištenu kao instrument prikupljanja podataka izradio je autor u svrhu izrade ovog rada i ovisno o ciljevima istraživanja. S obzirom na problematiku, u radu se analiziraju tekstovi priopćenja za medije Hrvatske liječničke komore i portala jutarnji.hr i vecernji.hr od početka 2016. pa do kraja 2019. godine, u kojemu se kao glavna tema spominje odljev/odlazak liječnika iz Hrvatske. Naslov, podnaslov i tekst predstavljaju jedinicu sadržaja, a period analize obuhvaća vrijeme od početka 2016. do kraja 2019. godine naglašavajući utjecaj geopolitičkog položaja Republike Hrvatske u Europskoj uniji. Analizirat će se priopćenja za medije Hrvatske liječničke komore, krovne strukovne organizacije svih liječnika u Hrvatskoj, koja je legitimna izvještavati širu javnost o aktualnoj situaciji u struci, a Jutarnji i Večernji su kao vodeći mediji u Hrvatskoj dužni istraživati i obavještavati širu populaciju o aktualnoj problematici svih sfera društva. Cilj je utvrditi razlike u izvještavanju o odljevu liječnika između HLK-a i portala vodećih medija. Cilj je i definirati faktore utjecaja širih društvenih struktura na zastupljenost fenomena odlijevanja liječnika u medijima i nadležnim (strukovnim) institucijama te široj javnoj sceni.

Osnovne teorijske pretpostavke

Prije nego što se krene u detaljnije razjašnjavanje sve značajnijeg fenomena „odljeva mozgova“, valja prikazati njegove glavne odrednice prema kojima će u nastavku biti prikazan. Prema dokumentu (UNITAR[3]) koji je nastao na temelju imigracijskih statistika nekih od razvijenih zemalja svijeta, glavne odrednice „odljeva mozgova“ ukazuju na obimnost tokova kvalificiranih i obrazovanih osoba iz nerazvijenih u razvijen(ij)e zemlje (1); na veliki priljev iz manjega broja razvijenih zemalja te na manji dotok iz velikog broja zemalja u razvoju (2); na dominaciju inženjera, medicinskog osoblja i znanstvenika (3); na sve veću osjetljivost prema migracijama što je kvalifikacijski ili obrazovni nivo migranata viši (4); na povećani dotok kao odraz pro-

[3] United Nations Institute for Training and Research – osnovano 1963. g. sa sjedištem u Ženevi, Švicarska.

mjena u složenosti svjetskog ekonomskog poretka i legislativi što ga prati (5); na stimulativan utjecaj nacionalnih obrazovnih sustava zemalja u razvoju, kao i neadekvatno planiranje u obrazovanju njihovih studenata u inozemstvu, čije stečene kvalifikacije ove zemlje nisu u stanju kasnije koristiti (6) (Vas-Zoltan, 1976: 14) (*prema* Golub 2004: 44). S time u vezi, u radu ćemo se usmjeriti na iseljavanje specifične skupine visokoobrazovanog stanovništva – liječnika. Govoreći o ljudskim resursima, čak je i na svjetskoj razini zabilježen deficit liječnika i medicinskih sestara (WHO, 2006), stoga ne čudi zabrinutost matičnih zdravstvenih institucija oko sve učestalijeg iseljavanja hrvatskog medicinskog osoblja u inozemstvo. Iako se o emigraciji znanstvenika iz Hrvatske neprestano polemizira, i dalje je nedovoljno istraženo „odlijevanje" liječnika koji osim kamena temeljca zdravstvenog sustava predstavljaju i velik dio ljudskih resursa za potencijalni razvitak države. U daljnjem će tekstu iz sociološke perspektive biti razrađeni i prikazani faktori zbog kojih svoj potencijal liječnici odlučuju iskoristiti negdje izvan matične zemlje, kao i gubici, odnosno dobici zemalja emigracije i imigracije. Promatrano u okvirima društveno-gospodarskog razvitka i geostrateškog položaja unutar Europske unije, granice Republike Hrvatske predstavljat će geografski okvir analize fenomena „odljeva mozgova" koja će se temeljiti na recentnim podacima o hrvatskim liječnicima izvan domovine. Liječnici će se proučavati kao intelektualni kapital i temeljni alat za povećanje nacionalnog bogatstva unutar suvremenog društva znanja koje sve više prerasta u društvo rizika[4].

RH u okvirima *push-pull* matrice

Migracijska politika Europske unije i propisi čija je svrha kretanje radnika unutar EU-a učiniti što lakšim i fleksibilnijim (Troskot i Prskalo, 2018) u kombinaciji s potisnim, odnosno privlačnim faktorima migracija, rezultirala je pojavom rastućeg trenda iseljavanja visokokvalificirane radne snage nakon pristupanja RH EU-u[5]. Sada već trajno iseljenički karakter hrvatskog stanovništva fenomen je koji se u gotovo svim istraživanjima promatra u odnosu na potisne (*push*) faktore Hrvatske kao zemlje iseljavanja, odnosno privlačne (*pull*) faktore zemalja useljavanja – najčešće onih razvijenijih od *Lijepe Naše*. U ovom će radu fokus biti na onim faktorima koji su se u okvirima radne snage zdravstvenog sustava pokazali ključnima u donošenju odluke o napuštanju domicilne zemlje. Iako se danas „odljev mozgova" smatra nei-

[4] Izraz društvo rizika skovao je njemački sociolog Ulrich Beck – jedan od prvih koji je globalizaciju promatrao iz perspektive sociologije. Društvo rizika prepuno je opasnosti koje se pojavljuju usporedno s industrijskim društvom. Niz promjena u suvremenom društvu predstavlja svojevrsne rizike koji zahvaćaju pojedince i čitava društva kako na osobnoj tako i na globalnoj razini.

[5] Tado Jurić u svojoj knjizi *Iseljavanje Hrvata u Njemačku – Gubimo li Hrvatsku?* ističe kako je od ulaska Hrvatske u Europsku uniju samo u Saveznu Republiku Njemačku iselilo od 200 do 250 tisuća ljudi.

zostavnim dijelom unutar međunarodnih migracija i dijelom globalizacijskih procesa (Mesić, 2002), treba napomenuti kako je konkretno na području „europske države" donesen niz dokumenata kojim se uređuje pravni karakter profesionalnih migracija unutar Unije što je hrvatskim liječnicima takvo migriranje dodatno olakšalo[6]. Posljedice koje ono ostavlja na Hrvatsku naglašene su i društveno-povijesnim kontekstom njenog nastanka te političkim mijenama čiji su tragovi i danas vidljivi na svim sustavima hrvatskog društva. Naime, i kroz povijesno proučavanje glavnih motivacijskih čimbenika iseljavanja Hrvata, slabo razvijen zdravstveni sustav pokazao se kao jedan od dominantnih potisnih čimbenika s naših prostora (Jurić 2018: 27). Ako se odlazak visokoobrazovanih (*brain drain*) promatra u okviru *push-pull* matrice migracijskih kretanja, gdje se faktori njegova generiranja svrstavaju kao socijalni, ekonomski, politički, obrazovni i/ili znanstveni, tada se nužno dolazi i do razine samoga pojedinca (Golub, 2004). Uzimajući u obzir ciljeve ovog rada, odlazak liječnika iz Hrvatske analizirat će se s naglaskom na obrazovne i znanstvene čimbenike utjecaja temeljem kojih se njihov odlazak smatra specifičnim oblikom migracija za razliku od općih migracija stanovništva koje su u najvećoj mjeri pokrenute ekonomskim i političkim motivima. Stave li se oni na stranu, dokazano je kako znanstvenici najčešće emigriraju pokrenuti profesionalnim razlozima, odnosno razlozima primjerenim njihovoj znanstvenoj vokaciji te intelektualnim habitusom (Golub 2004: 81). Smatra se kako se motiviranost znanstvenika za radikalnom promjenom radne i životne sredine temelji prije svega na intrinzičnoj motiviranosti vezanoj uz profesionalne aspiracije i očekivanja, u smislu pronalaženja boljih uvjeta znanstvenog rada i stvaralaštva, karijernog uspona i postignuća (Golub, 2005).

Dosadašnja su istraživanja pokazala kako budući liječnici čak i prije zasnivanja radnog odnosa i upoznavanja s radnim uvjetima u zdravstvenom sustavu, dok se još uvijek obrazuju, razmišljaju i planiraju odlazak u inozemstvo s ciljem profesionalnog usavršavanja – većih mogućnosti istraživačkog rada i poslovnih mogućnosti, bolje kvalitete kliničkog usavršavanja i kvalitetnije edukacije tijekom specijalizacije[7]. U usporedbi s prethodno provedenim istraživanjima na studentima 2004. i 2005., istraživanje provedeno 2014. pokazalo je povećan postotak studenata koji

[6] Zahvaljujući donošenju dokumenta pod nazivom Directive 2005/36/EC koji regulira priznavanje stečenih kvalifikacija i ubrzava procedure za liječnike koji se odluče na profesionalnu migraciju, i hrvatskim je liječnicima odlazak u neku od zemalja Unije znatno pojednostavljen (*prema* Pintarić, 2018).

[7] Ana Bojanić s Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu u sklopu izrade diplomskog rada provela je istraživanje čiji je cilj bio istražiti emigracijske planove studenata, njihove stavove prema radnim uvjetima u inozemstvu te očekivanja o novim poslovnim mogućnostima u Hrvatskoj nakon pristupanja EU-u. Istraživanje je provedeno na uzorku od 232 studenta medicine posljednje godine studija na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

razmišljaju o emigraciji (od 31 % i 41 % na 61 %) (Polasek O et al, 2005; Kolcic et al, 2005) (*prema* Bojanić, 2014). Nekoliko godina kasnije, istraživanje provedeno 2017. godine pokazalo je kako se osim boljih uvjeta rada, kao drugi vodeći motiv zbog kojih bi se studenti po završetku studija odlučili za odlazak u inozemstvo ističe nezadovoljstvo sadašnjim stanjem u zdravstvu, odnosno državi[8]. Bolji uvjeti rada, bolja plaća i nezadovoljstvo aktualnim stanjem u državi te bolje mogućnosti napredovanja u inozemstvu već su dugi niz godina dominantni razlozi odlaska (mladih) liječnika iz Hrvatske, a većina ih se to nada pronaći u Njemačkoj. Ono što je zabrinjavajuće jest *mladenački pesimizam*[9] sada već široko rasprostranjen u stavovima mladih ne samo po pitanjima političkog ili gospodarskog napretka, već cjelokupnog društvenog razvitka. Ne prepoznavši mogućnost za vlastitu aktualizaciju, mladi se nerijetko okreću inozemstvu u kojem ne vide samo priliku za razvoj karijere nego i kvalitete života. U okvirima profesionalnih razloga (specijalizacija, mentorstvo, profesionalno usavršavanje) zbog kojih hrvatski liječnici odlučuju graditi karijere izvan domovine, u nastavku će se fenomen detaljnije prikazati kroz prizmu izvještavanja o njihovim migracijama u Europskoj uniji.

HLK – poziv u pomoć

Liječnička komora na prostorima današnje Hrvatske prvotno je osnovana 1903. za područje Splita i okolice, a od 1923. djeluje i na područjima Hrvatske, Slavonije i Međimurja sa sjedištem u Zagrebu. Godine 1995. Komora obnavlja svoj rad pod novim imenom Hrvatska liječnička komora, a nakon donošenja Statuta 1995. godine postaje pravni sljednik i nastavlja tradiciju Liječničke komore osnovane 1923.[10]. Sa svojstvom pravne osobe i javnim ovlastima u okviru svojih djelatnosti ona kao strukovna organizacija predstavlja hrvatske liječnike – kako unutar tako i izvan granica *Lijepe Naše*. Njeno je djelovanje kao krovne organizacije liječnika usmjereno na promicanje i zaštitu njihovih prava, sloboda, ali i obveza. Isticanjem aktualnih problema i traženjem alternativnih rješenja kroz suradnju s drugim institucijama u čijoj je nadležnosti hrvatski zdravstveni sustav, od Komore se očekuje osiguravanje djelotvornog sustava koji će zaštititi i unaprijediti zdravlje svojih građana. Na čelu Komore je od lipnja 2003. do lipnja 2015. bio prim. dr. Hrvoje Minigo što obuhvaća i proces

[8] U sklopu izrade završnog rada „Razmišljanja i očekivanja studenata završnih godina Medicinskog fakulteta u Osijeku o svojoj budućnosti u struci“ (2017) Ivana Vrkašević provela je istraživanje na uzorku od 192 ispitanika metodom anketiranja putem upitnika.

[9] Pod „mladenačkim pesimizmom“ u kontekstu hrvatskog društva smatra se negativno vrednovanje političkog, gospodarskog i socijalnog sustava unutar države što rezultira trajnim nezadovoljstvom kod mladih i u konačnici (privremenim ili trajnim) napuštanjem zemlje.

[10] https://www.hlk.hr/povijest-hlk-a.aspx , pristupljeno 11.5.2020.

ulaska te prilagodbe Hrvatske u EU. Iako je odlazak liječnika iz Hrvatske dugogodišnji problem, na njega se posebno upozorava od pristupanja EU-u na čijem se tržištu rada otada znatno lakše plasirati. Iz Komore se u tom periodu više puta upozoravalo na problematiku odlaska liječnika iz Hrvatske te alarmantno nizak broj preostalih u hrvatskom zdravstvenom sustavu. Odmah nakon pristupanja Uniji u srpnju 2013. godine, 36 liječnika iz Hrvatske je krenulo trbuhom za kruhom u Njemačku, Veliku Britaniju i skandinavske zemlje. Hrvatski liječnički zbor i Komora iskazali su u tom trenutku svoju zabrinutost jer je i bez odljeva mozgova u hrvatskom zdravstvu tada nedostajalo najmanje 1200 specijalista[11]. Godinu dana poslije (srpanj 2014.), objavljeni su podaci kako je u tom periodu stotinu liječnika napustilo Hrvatsku i zaposlilo se uglavnom u zemljama Europske unije, a još ih je oko 500 čekalo potrebne dokumente kako bi otišli iz zemlje[12]. Niti u narednih 365 dana situacija se nije znatno promijenila. Kako objašnjava dr. Luetić, prosjek EU-a u 2015. godini bio je 3,4 liječnika na tisuću stanovnika, dok ih je u Hrvatskoj u tom trenutku bilo 3,2 – uz napomenu da je broj liječnika na specijalizaciji tijekom mandata ministra zdravlja Siniše Varge[13] pao za deset posto, odnosno za njih 170[14].

Pat pozicija hrvatskog zdravstva

Na čelu Hrvatske liječničke komore dugo je bio prim. dr. Hrvoja Miniga, a tu je ulogu u lipnju 2015. preuzeo zagrebački ginekolog dr. Trpimir Goluža[15]. I nakon kritičnog perioda odljeva hrvatskog visokoobrazovnog liječničkog kadra od 2013. do 2016., HLK je u narednim mjesecima provođenjem istraživanja i sustavnim prikupljanjem podataka u suradnji s drugim institucijama provodio analize i temeljem dobivenih rezultata upozoravao javnost na goruće probleme hrvatskog zdravstva. U Priopćenju za medije[16] od 16.2.2016. godine Hrvatska je liječnička komora od Vlade

[11] https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/u-trideset-dana-iz-hrvatske-otislo-36-lijecnika-20130821/print , pristupljeno 15.5.2020.

[12] https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/udruge-lijecnika-protiv-zakona-o-reprezentativnosti/677074/ , pristupljeno 15.5.2020.

[13] Siniša Varga bio je ministar zdravlja od lipnja 2014. do siječnja 2016. u 12. Vladi Zorana Milanovića (mandat od prosinca 2011. do siječnja 2016.).

[14] https://www.vecernji.hr/vijesti/lijecniku-specijalistu-prosjecno-je-50-godina-1007943 , pristupljeno 15.5.2020.

[15] U siječnju 2016., u sazivu 13. Vlade RH, Sinišu Vargu na položaju ministra zdravlja zamijenio je Dario Nakić. S obzirom na to da je u lipnju iste godine Sabor izglasovao nepovjerenje predsjedniku Vlade Tihomiru Oreškoviću, mandat predsjedniku, a i ministru zdravlja okončan je u listopadu 2016. godine. Nova vlada (14.) s Andrejem Plenkovićem na čelu za ministra zdravstva postavlja Milana Kujundžića koji je na tom položaju bio od listopada 2016. do siječnja 2020.

[16] Hrvatska liječnička komora (2016): *Priopćenje za medije – Komora traži od Vlade hitan Akcijski plan za ostanak liječnika u Hrvatskoj.* Zagreb, 16.2.2016.

Republike Hrvatske zatražila da žurno krene rješavati višegodišnji problem odlaska liječnika iz Hrvatske te da definira konkretne mjere za poboljšanje statusa liječnika kojima bi se zaustavilo njihovo napuštanje hrvatskog zdravstvenog sustava[18]. HLK u priopćenju navodi kako je u četiri godine (2011. − 2015.) broj liječnika specijalista u bolničkom sustavu pao za gotovo 15 %. Prema podacima Komore, 2011. godine u bolničkom sustavu bilo je 7007 liječnika specijalista, dok ih je 1. travnja 2015. bilo tek 6019, što je 988 liječnika manje u četiri godine. Usporede li se podaci iz 2013. godine s onima iz 2018. također je primjetan značajan pad (sa 70,6 %[19] na 64,1 %[20] u 5 godina) u udjelu liječnika specijalista u hrvatskom sustavu. Iz Komore naglašavaju alarmantnost podataka koji pokazuju kako je u dvije godine od pristupanja RH u EU više od 1000 liječnika prikupilo svu potrebnu dokumentaciju za odlazak u inozemstvo, pri čemu je njihova prosječna dob za 17 godina manja od prosječne dobi specijaliste u sustavu (35 godina : 52 godine).

Uznemirujuća situacija zbog sve većeg nedostatka liječnika u hrvatskom zdravstvenom sustavu glavni je razlog provođenja istraživanja Povjerenstva za mlade liječnike HLK-a u kojemu je sudjelovalo 1496 liječnika, članova Komore. Anketom je obuhvaćena problematika kvalitete specijalističkog usavršavanja, mogućnosti stručnog i akademskog napredovanja te motivacija ostanka u Hrvatskoj, odnosno odlaska u inozemstvo.[21] Rezultati su pokazali kako čak 60 % mladih liječnika u dobi do 40 godina aktivno razmišlja o odlasku u inozemstvo. Njih 90 % smatra da su u podređenom položaju u odnosu na kolege iz Europske unije, a tek svaki deseti liječnik (11 %) odbio bi ponudu za posao u inozemstvu i ostao u Hrvatskoj (najčešće zbog obiteljskih razloga). Kao najčešće razloge odlaska mladi liječnici navode bolje uvjete rada, bolju plaću, uređenost zdravstvenog sustava i veće mogućnosti stručnog usavršavanja i napredovanja. Tadašnji predsjednik HLK-a dr. Trpimir Goluža pojašnjava kako *razlog iznimno visoke spremnosti mladih liječnika na odlazak iz Hrvatske leži u činjenici da 77 % liječnika svoj profesionalni status i razvoj karijere u Hrvatskoj u budućnosti vide kao nepromijenjen ili lošiji*[22]. Komora donosi i konkretne podatke o liječnicima koji su napustili hrvatski zdravstveni sustav i otišli raditi u inozemstvo u peri-

---

[18] S time je u vezi novoizabrana Vlada u svom Programu za mandat 2016.-2020. objavila kako će, u svrhu boljih radnih i financijskih uvjeta za liječnike te zaustavljanja odljeva zdravstvenog kadra, proaktivnim stimulirajućim mjerama osigurati bolje radne i financijske uvjete zdravstvenim djelatnicima i tako zaustaviti daljnji odljev zdravstvenoga kadra u inozemstvo.

[19] *Prema* Hrvatski Zavod za Javno Zdravstvo (2014): *Hrvatski zdravstveno-statistički ljetopis za 2013. godinu.* Zagreb, 2014.

[20] *Prema* Hrvatski Zavod za Javno Zdravstvo (2019): *Hrvatski zdravstveno-statistički ljetopis za 2018. godinu*. Zagreb, 2019.

[21] Hrvatska liječnička komora (2016): *Priopćenje za medije – Anketa HLK-a:* Čak *60% mladih liječnika aktivno razmišlja o odlasku iz Hrvatske*. Zagreb, 6.4.2016.

[22] *Ibid.*

odu od 1. srpnja 2013. do 30. studenog 2016.[23] Od ulaska Hrvatske u EU pa do kraja 2016. godine, u razdoblju od 3 i pol godine 525 liječnika je napustilo Hrvatsku, a njih 1232 je ishodilo EU potvrdu potrebnu za odlazak na rad na tržište Europske unije. Prosječna životna dob liječnika koji su otišli jest 39 godina, a najčešća odredišta su Velika Britanija, Njemačka, Irska, Austrija i Švedska. Nakon ovakvih podataka, Komora je pokrenula pripremu dokumenta pod nazivom „Nacionalni program očuvanja kadrovskog potencijala hrvatskog zdravstva" u kojemu će kroz analizu uzroka i posljedica ovakvog stanja, predložiti ključne mjere i smjernice za postizanje kadrovske održivosti javnog zdravstvenog sustava.

Tijekom 2017. godine hrvatskim je liječnicima ipak dano nešto vjetra u leđa, i to unutar projekta HLK-a za stručno usavršavanje liječnika opće i obiteljske medicine kojim je posredstvom Ministarstva zdravstva osigurano 30 milijuna kuna iz EU fonda[24]. Nedugo nakon toga, vodstvo Komore sastalo se i s premijerom Andrejem Plenkovićem kako bi razgovarali o kadrovskoj, financijskoj i funkcionalnoj održivosti zdravstvenog sustava gdje je kadrovski deficit još jednom naglašen kao problem od primarnog interesa unutar hrvatskog zdravstva[25]. Provedeno je i istraživanje o zadovoljstvu radom vodstva Komore u kojem je sudjelovalo 1239 članova, a rezultati su pokazali da osam od deset liječnika (85 %) smatra kako je aktualno vodstvo HLK-a znatno pojačalo transparentnost poslovanja Komore i zastupanje interesa liječnika. Potaknut time, predsjednik Komore dr. sc. Goluža ističe kako je *Komora konačno postala institucija koja snažno i aktivno, ne obazirući se na podmetanja i prijetnje, skrbi o svim svojim članovima*[26]*.* Krajem 2017. objavljen je i predstavljen Demografski atlas hrvatskog liječništva, prvi takav objavljen u Hrvatskoj. Nakladnik je Komora, a u atlasu je objektivno prikazano trenutno stanje hrvatskog liječništva. Nakon što je tom publikacijom još jednom ukazano na alarmantne brojke hrvatskih liječnika u zdravstvenom sustavu, Komora je objavila plan za 2018. godinu u *kojoj će u praksu implementirati nove projekte usmjerene zadržavanju liječnika u Hrvatskoj*[27]*.* U među-

[23] Hrvatska liječnička komora (2016): *Prvi put objavljeni detaljni podaci o odlasku hrvatskih liječnika na rad u inozemstvo – HLK: Iz Hrvatske je na rad u inozemstvo otišlo 525 liječnika, krajnje je vrijeme za ozbiljnu reakciju Vlade RH!* Zagreb, 14.12.2016.

[24] Hrvatska liječnička komora (2017): *Priopćenje za medije – Projektu Hrvatske liječničke komore za stručno usavršavanje liječnika opće i obiteljske medicine posredstvom Ministarstva zdravstva osigurano 30 milijuna kuna iz EU fonda.* Zagreb, 7.4.2017.

[25] Hrvatska liječnička komora (2017): *Priopćenje za medije – Vodstvo Liječničke komore na sastanku s predsjednikom Vlade Andrejem Plenkovićem razgovaralo o kadrovskoj održivosti zdravstvenog sustava.* Zagreb, 19.4.2017.

[26] Hrvatska liječnička komora (2017*): Priopćenje za medije – Liječnici zadovoljni radom vodstva HLK-a – Istraživanje HLK-a pokazalo: Sedam od deset liječnika podržava ujednačeni model* članarina. Zagreb, 24.5.2017.

[27] Hrvatska liječnička komora (2017): *Priopćenje za medije – Učinit* ćemo *sve da hrvatski građani imaju dovoljno kvalitetnih liječnika i kvalitetnu zdravstvenu skrb.* Zagreb, 13.12.2017.

vremenu je došlo do promjena u vodstvu Komore – dosadašnji dopredsjednik dr. Krešimir Luetić u svibnju 2019. godine izglasan je za novog predsjednika, iako je neformalno bio na čelu te organizacije od srpnja 2018. pa do novih izbora u svibnju 2019. U periodu od dvije godine, od kraja 2017. pa do kraja 2019. godine iz Komore je apelirano na uvjete rada, trenutni status i odljev liječnika u dva priopćenja za javnost, objavljenima u veljači 2018. te u kolovozu 2019. U potonjem HLK traži od Vlade RH[28] da žurno riješi problem definiranja liječničkih plaća jer liječnici, koji su nositelj zdravstvenog sustava, još uvijek ne sudjeluju u kolektivnom pregovaranju. Iz Komore upozoravaju kako je *kadrovska situacija u hrvatskom zdravstvu svakim danom sve teža, a najnoviji razvoj događaja u sindikalnim pregovorima u kojem je Vlada odbila potvrditi povećanje plaća od 4 % dogovoreno s ministrom zdravstva nažalost pokazuje da Vlada ne prepoznaje dubinu problema u zdravstvenom sustavu*[29]*.*

Metoda

Na temelju svega iznesenog, cilj analize sadržaja jest istražiti na koje načine HLK izvještava o odljevu liječnika, a na koje načine to rade portali Jutarnjeg i Večernjeg lista kao vodećih medija. Željeli smo utvrditi koliko se često piše ili govori o deficitu liječničkog kadra unutar struke, a koliko za širu populaciju – i kako se to s obzirom na društveno-politički kontekst mijenjalo unutar Komore i spomenutih medija. Cilj je također bio utvrditi uz koje se teme veže izvještavanje o odljevu liječnika i kako mu se pristupa s obzirom na aktualnu situaciju u društvu. U ovoj smo se analizi sadržaja konkretno bavili istraživanjem i proučavanjem tekstova priopćenja za medije Hrvatske liječničke komore i portala jutarnji.hr i vecernji.hr, u razdoblju od početka 2016. pa do kraja 2019. godine, u kojemu se kao glavna tema spominje odljev/odlazak liječnika iz Hrvatske (jedinica analize). Jedinica sadržaja je naslov, podnaslov i tekst priloga. Period analize je od siječnja 2016. do prosinca 2019. kako bi se odlazak liječnika iz Hrvatske smjestio u novonastali geopolitički položaj Hrvatske unutar Europske unije. Ti su izvori izabrani jer je Hrvatska liječnička komora krovna strukovna organizacija svih liječnika u Hrvatskoj i kao takva relevantna i vjerodostojna za izvještavanje šire javnosti o aktualnoj situaciji u struci, a Jutarnji i Večernji kao vodeći mediji u Hrvatskoj s izgrađenom tradicijom i publikom čitatelja kompetentni su za praćenje, istraživanje i opskrbljivanje šire populacije informacijama širokog spektra problematike.

---

[28] Prisjetimo se, u to je vrijeme ministar zdravstva i dalje bio Milan Kujundžić nakon čega ga je u siječnju 2020. zamijenio Vili Beroš.

[29] Hrvatska liječnička komora (2019): *Priopćenje za javnost – HLK traži* žurno *rješenje pitanja određivanja plaća liječnika – HLK: Tražimo od Vlade Zakon o plaćama liječnika ili strukovni kolektivni ugovor.* Zagreb, 1.8.2019.

Analiza i interpretacija podataka

U periodu analize Hrvatska je liječnička komora u prve dvije godine promatranog sadržaja od siječnja 2016. do prosinca 2017.godine redovito objavljivala konkretne i provjerene podatke, informacije i temeljem njih provedene analize o odlasku liječnika iz Hrvatske. U narednom razdoblju, od početka 2018. do kraja 2019. godine, iz Komore je izašlo svega nekoliko Priopćenja koji se tiču uvjeta rada i statusa liječnika u hrvatskom zdravstvu. Početkom 2018. apelom na Vladu RH i ministra Kujundžića s ciljem uključivanja predstavnika liječnika u pregovore o strukovnom kolektivnom ugovoru[30], te u kolovozu 2019. kojim Komora od Vlade RH traži žurno rješavanje pitanja određivanja plaća liječnika[31]. Za razliku od objava iz HLK-a, što se portala jutarnji.hr i vecernji.hr tiče primjetno je kontinuirano izvještavanje o problemu odljeva liječnika iz Hrvatske. Ono što se kroz period analize promijenilo jest način izvještavanja, odnosno opisivanja glavne radnje priloga. Dok se tijekom 2016. i 2017. godine većina priloga temeljila na provjerenim podacima proizašlim iz Komore, utemeljenim na istraživanjima i analizama stručnjaka kroz svojevrstan pregled informacija, u sljedeće se dvije godine o odlasku liječnika izvještavalo više deskriptivnom metodom, povezivanjem s nekom drugom aktualnom problematikom ili subjektivnom interpretacijom kroz komentare. U istom se periodu od početka 2018. do kraja 2019. godine na portalima više pozornosti usmjeravalo na vodstvo i unutar organizacijske procese Komore, nego na položaj liječnika u propadajućem zdravstvenom sustavu.

[30] Hrvatska liječnička komora (2018): *Priopćenje – HLK: Pregovori o Kolektivnom ugovoru bez liječnika teški su oblik diskriminacije.* Zagreb, 15.2.2018.

[31] Hrvatska liječnička komora (2019): *Priopćenje za javnost – HLK traži* žurno *rješenje pitanja određivanja plaća liječnika – HLK: Tražimo od Vlade Zakon o plaćama liječnika ili strukovni kolektivni ugovor.* Zagreb, 1.8.2019.

Tablica 1

	Hrvatska liječnička komora	Jutarnji.hr	Večernji.hr
Veličina priloga (prosjek riječi)	516,2	776,1	700,3
Vrsta priloga (po zastupljenosti*)	-izjava -komentar -pregled informacija	-izjava/intervju -izvještaj -vijest	-izjava/intervju -vijest -izvještaj
Autor*	HLK	-HINA -novinar	-novinar -HINA
Naslov/podnaslov*	-	-senzacionalizam -direktno ukazuje na odljev liječnika	-direktno ukazuje na odljev liječnika -senzacionalizam
Tematski okvir/kontekst radnje*	-poziv na djelovanje -uvjeti rada i moguće promjene/prognoze za budućnost sustava	-poziv na djelovanje -uvjeti rada i moguće promjene -prognoze za budućnost sustava	-poziv na djelovanje -uvjeti rada i moguće promjene -prognoze za budućnost sustava
Naglašeni tematski sadržaj*	-odlazak liječnika -aktualno stanje hrvatskog zdravstva/društva -vodstvo pojedinih organizacija	-aktualno stanje hrvatskog zdravstva/društva -odlazak liječnika -vodstvo pojedinih organizacija	-aktualno stanje hrvatskog zdravstva/društva -odlazak liječnika -utjecaj političkih i ekonomskih struktura
Dodatni tematski sadržaj*	-utjecaj političkih i ekonomskih struktura	-utjecaj političkih i ekonomskih struktura	-utjecaj političkih i ekonomskih struktura/odlazak liječnika
Opis radnje*	-	-deskripcija -konkretni podaci	-deskripcija -konkretni podaci
Aktualnost*	-sadašnjost -budućnost -prošlost	-sadašnjost -prošlost -budućnost	-sadašnjost -prošlost -budućnost
Vrijednosna orijentacija*	-negativna -deskripcija	-negativna -deskripcija	-negativna -pozitivna i negativna
Tko i kako o ... *	-stručnjaci, negativno -stručnjaci, deskripcija -udruge, sindikati iz medicinske struke, pozitivno	-stručnjaci, negativno -političari, članovi Vlade, predsjednici, pozitivno i negativno -udruge, sindikati iz medicinske struke, pozitivno i negativno	-stručnjaci, negativno -udruge, sindikati iz medicinske struke, pozitivno i negativno -političari, članovi Vlade, predsjednici negativno
Akter naglasak*	-liječnici	-liječnici	-liječnici
Akter dodatni	-cjelokupni zdravstveni sustav -liječnici/tijelo HLK	-cjelokupni zdravstveni sustav -tijelo HLK	-cjelokupni zdravstveni sustav -tijelo HLK
Povezanost sa ... *	-	-medicinska struka i zdravstveni sustav -politika -ekonomija i gospodarstvo	-medicinska struka i zdravstveni sustav -politika -ekonomija i gospodarstvo

* Pojmovi su rangirani jedan ispod drugoga prema zastupljenosti u prilozima

U Tablici 1 prikazani su neki od podataka dobivenih analizom sadržaja, a koje smatramo relevantnim za obrađivanu problematiku. Što se veličine priloga tiče, priopćenja HLK-a nešto su kraća od priloga na portalima jutarnji.hr i vecernji.hr. Prosječna veličina promatrane jedinice sadržaja izražena u riječima objavljene od strane Komore jest 516,2, dok je kod portala jutarnji.hr to 776,1 te vecernji.hr 700,3 riječi. Svi su analizirani prilozi Komore napisani u obliku priopćenja za medije čija je svrha pružanje novosti iz struke predstavnicima medija. U prilozima Komore najčešće se nalazi izjava nekog od vodećih ljudi organizacije i/ili stručnjaka i znanstvenika koji se bave medicinom te donose pregled informacija redovito se osvrćući na dugotrajnu krizu u kojoj se hrvatski liječnički kadar nalazi i upozoravajući na potencijalno urušavanje sustava. Kod priloga portala također su često prisutne izjave stručnjaka zahvaljujući priopćenjima Komore. Na portalu jutarnji.hr o odljevu liječnika više se piše u obliku izvještaja, na vecernji.hr se u većoj mjeri donose vijesti o toj problematici. Shodno tome, na portalu Jutarnjeg postoji veći broj agencijskih vijesti odnosno izvještaja (HINA), a na Večernjem novinarskih priloga. Na oba je portala vrlo rijetko objavljen prilog u obliku komentara novinara o aktualnim problemima hrvatskog zdravstva. Naslovi i podnaslovi priopćenja za medije koje je objavila Komora objektivnog su tona i ne karakterizira ih senzacionalistički sadržaj, dok se kod priloga s portala jutarnji.hr dominantan broj naslova ili podnaslova može opisati kao senzacionalistički. Bez obzira na njihovu prirodu, nešto manje od polovice ukupnog broja priloga ima naslov/podnaslov koji direktno upućuje na odljev mozgova (liječnika) i/ili sadrži pojmove iz medicinske struke. Kod portala vecernji.hr takvi su naslovi/podnaslovi prisutni u nešto više od polovice analiziranih priloga.

Naglašeni sadržaj s obzirom na kontekst

Zanimljivo je kako se tematski okvir koji je naglašen prilozima u sva tri izvora (HLK, jutarnji.hr, vecernji.hr) poklapa te se kao najčešći kontekst radnje ističe trenutna situacija u zdravstvu kao poziv na djelovanje. Drugi po zastupljenosti također u svim izvorima jest okvir uvjeta rada i mogućih promjena u zdravstvenom sustavu, a slijedi ga kontekst budućnosti sustava s predviđanjem potencijalnih posljedica i oštećenja. U priopćenjima Komore odlazak liječnika je primarno zastupljen i naglašen u većini priloga, nakon čega se naglasak stavlja i na aktualno stanje hrvatskog zdravstva/društva te vodstvo pojedinih organizacija. Kod portala Jutarnjeg i Večernjeg naglasak se primarno stavlja na aktualno stanje hrvatskog zdravstva (ili cijelog društva), zatim na odlazak liječnika te vodstvo pojedinih organizacija (jutarnji.hr), odnosno utjecaje političkih i ekonomskih struktura (vecernji.hr). Ono što se kao dodatni tematski sadržaj pojavljuje u najvećem broju priloga jest utjecaj političkih i ekonomskih struktura kod sva od navedena tri izvora. Osnovna razlika kod povezivanja problematike odlaska liječnika iz Hrvatske s političkim i ekonomskim struk-

turama jest ta da se iz Komore u najvećem broju slučaja iznose precizni podaci na temelju kojih se spomenute strukture pozivaju na djelovanje s ciljem spašavanja zdravstvenog sustava, dok se kod portala ne donose uvijek informacije iz provjerenih i vjerodostojnih izvora pa se fenomen odljeva liječnika obrađuje u sklopu nekih od političkih ili ekonomskih tema. U priopćenjima Komore donose se novi podaci, kao i konstantni pregled onih već objavljenih kako bi se istaknula nužnost djelovanja svih institucija povezanih sa strukom i nadležnih za rješavanje njenih unutarnjih problema, ali i onih na razini sustava. U prilozima portala problem odlaska liječnika često se smješta u sferu politike i kontekst promjene vodstva i čelnih ljudi u strukovnim organizacijama. S time smo u vezi u analizu uključili i poveznice (hiperlinkove) na portalima Jutarnjeg i Večernjeg te otkrili kako je većina priloga povezana, osim s medicinskom strukom i zdravstvenim sustavom, i sa sferom politike te ekonomskim i gospodarskim položajem – trenutnom situacijom ili mogućim propadanjem. Ta se pojava dovodi u vezu i s otkrivenim podatkom koji pokazuje kako se u većini priloga s portala uz liječnike kao glavne aktere, pojavljuje i tijelo HLK (predsjednik, dopredsjednik, Izvršni odbor, Nadzorni odbor) kao dodatni akteri. Liječnici su kao glavni akteri također zastupljeni u većini priopćenja iz HLK-a, ali u njima se kao dodatni akter najčešće pojavljuje cjelokupni zdravstveni sustav ne ističući toliko samu strukturu krovne organizacije. Uzevši u obzir da se na portalima upravo ta struktura često pojavljivala kao dodatni akter, problem odlaska liječnika tako medijski pokriven – ne može se odvojiti od političke i gospodarske sfere hrvatskog društva.

(Ne)aktualnost

Kako se HLK kao krovna organizacija liječnika brine o svim njihovim pravima i zaštiti istih, problematika odlaska liječnika iz Hrvatske u priopćenjima se često veže uz trenutnu situaciju u zdravstvu – uvjete rada i položaj liječnika u društvu. Posljednjih su godina neplaćeni prekovremeni, izmjene u pravilniku o specijalističkom usavršavanju, niske plaće i strukovni kolektivni ugovor neke od ključnih tema u hrvatskom zdravstvu, ali i medijima. O tim se temama iz Komore izvještava pravovremeno – svi su ključni događaji najavljeni, popraćeni ili prepričani u logičnom slijedu. S druge strane, kod priloga portala se uočava kako na vrijeme izvještavaju o velikim događajima koji se tiču svih zdravstvenih djelatnika ili cjelokupnog zdravstvenog sustava. Ostatak priloga većinom kao glavnu radnju ima prošle događaje i procese umetnute u aktualni društveni kontekst. Tako je izdavanje *Demografskog atlasa hrvatskog liječništva* u kojemu je prvi put prikazana realna situacija, odnosno nedostatak resursa u hrvatskom zdravstvu podjednako bilo zastupljeno, pravovremeno obrađeno i provjerenim informacijama potkrijepljeno na oba portala. Nekoliko mjeseci kasnije potaknuti aktualnim događanjima u Komori, velik broj priloga oba por-

tala bio je posvećen promjeni unutarnje strukture, legitimnosti procesa izbora i kontroli istih od strane nadležnih institucija – kako tijekom cjelokupne smjene vodstva, tako i mjesecima nakon novouspostavljene hijerarhije unutar te organizacije.

Vrednovanje

Kako je već spomenuto, zbog potreba struke koja iziskuje poznavanje specifičnog područja djelatnosti, a u isto vrijeme zadržavanje objektivnosti, ono što se pojavljuje kao zajedničko svim trima izvorima jesu izjave stručnjaka (liječnika, znanstvenika, djelatnika iz područja medicine). U gotovo svim prilozima vrijednosna je orijentacija prema odlijevanju liječnika iz Hrvatske negativna – najčešće vidljiva iz intervjua ili izjava osoba koje su tom pojavom obuhvaćene i istom se detaljno bave, bilo iz Komore, HUBOL-a[32] ili Ureda za demografiju. Pod negativnom vrijednosnom orijentacijom smatramo negativan odnos prema odlasku liječnika u kontekstu traženja uzroka te pojave i predlaganja alternativnih rješenja tog problema – u vidu promjena uvjeta rada, društvenog položaja i vrednovanja zdravstvenih djelatnika, te konkretnih zakonom provedenih mjera koje bi imale ključnu ulogu za ostanak liječnika u Hrvatskoj. Također, negativna se orijentacija odnosi na pokušaje sprječavanja procesa odljeva liječnika apeliranjem na značaj zdravstvenog sustava kao temeljnog u svakom društvu te na posljedice koje bi njihov odlazak moglo ostaviti na čitav sustav. Za razliku od priopćenja HLK-a, u prilozima portala nerijetko se prenose izjave političara, ministara i ostalih članova Vlade, te predsjednika/predsjednice RH – ponekad i s pozitivnom orijentacijom o odlasku sve većeg broja liječnika. Pozitivnim se u tom kontekstu smatra odlazak mladih liječnika na dodatno obrazovanje ili usavršavanje u inozemstvo nakon čega se očekuje i njihov povratak u domovinu te prenošenje stečenog znanja i vještina kroz mentorski odnos na ostale liječnike i djelatnike u zdravstvenom sustavu. Njihov se odlazak neutralno vrednuje kada ga se promatra u okvirima trenutne situacije u zdravstvu, stavljajući naglasak na stagnaciju po pitanjima uvjeta rada te (ne)utjecaja političkih i ekonomskih struktura na struku, a takve je orijentacije mali broj priloga. Nakon svega navedenog možemo zaključiti da kada bi se liječnici zaista vraćali u Hrvatsku, tada više ne bismo govorili o odljevu, već o cirkulaciji mozgova što je za našu zemlju prema recentnim podacima još uvijek daleka budućnost. Njihov bespovratni odlazak za hrvatsko društvo podrazumijeva gubitak intelektualnog kapitala i oštećenje društva ne samo na gospodarskoj nego i demografskoj, zdravstvenoj, kulturnoj i socijalnoj razini.

[32] Hrvatska udruga bolničkih liječnika, s aktualnom predsjednicom dr. med. Ivanom Šmit na čelu.

Zaključak

Kako smo vidjeli iz provedene analize, čelna se strukovna organizacija hrvatskih liječnika sustavno bavi i upozorava na problem odlaska liječnika, koji je u Hrvatskoj poprimio znatno veće i ozbiljnije razmjere nakon srpnja 2013. Kronološkim praćenjem slijeda događanja u zdravstvenom sustavu čak i prije 2016. godine, vidljivo je kako se problem odljeva liječnika počeo dodatno naglašavati pristupanjem RH Europskoj uniji. Zahvaljujući većoj mobilnosti radnika, percepciji boljih poslovnih mogućnosti te kvalitetnijeg obrazovanja i usavršavanja u inozemstvu, sve je veći broj liječnika koji se odlučuje na izgradnju karijere izvan domovine. U ovoj analizi koja obuhvaća period od četiri godine (početak 2016. – kraj 2019.), vidljivo je kako se od početka 2016. do kraja 2017. godine iz Hrvatske liječničke komore kontinuirano upozoravalo na taj problem – apelom na političke strukture, informiranjem javnosti o položaju liječnika u društvu te pozivanjem na djelovanje svih institucija koje bi mogle pridonijeti sprječavanju ili barem usporavanju tog procesa. U naredne dvije godine (2018. i 2019.) primjetan je manji opseg podataka, provedenih istraživanja i općenito informacija s toga područja koje bi se plasirale u javnost. Na portalima Jutarnjeg i Večernjeg lista izvještavanje o tome također je znatno drugačije ako se usporede ta dva razdoblja. U prvom su razdoblju zastupljeniji prilozi temeljeni na objavljenim provjerenim podacima vjerodostojnog izvora, dok se u narednom periodu ta problematika povezuje s nekom drugom (u tom trenutku aktualnom) – deskriptivnom metodom ili subjektivnom interpretacijom. U drugom periodu promatranog sadržaja većina priloga portala problem odljeva liječnika smješta u kontekst strukturalnih promjena unutar strukovnih ili političkih organizacija. Promatrajući cjelokupan period analize i tematski sadržaj na kojem je naglasak u prilozima, kod Komore je to u najvećem broju slučajeva upravo odlazak liječnika, dok se kod portala više naglašava aktualno stanje u hrvatskom zdravstvu, odnosno društvu. U svim se prilozima kao dodatni tematski sadržaj najčešće pojavljuje utjecaj političkih i ekonomskih struktura. S obzirom na to, logičan je i nalaz prema kojemu su liječnici u najvećem broju priloga svih izvora glavni akter, a kao dodatni se pojavljuje cjelokupni zdravstveni sustav i tijelo HLK-a (predsjednik, dopredsjednik, Izvršni odbor, Nadzorni odbor). Kod portala je primijećen izvjestan broj naslova i podnaslova senzacionalističkog sadržaja i to najčešće u vezi sa sferom politike (hiperlinkovi). Važno je naglasiti ono što zajedničko svim promatranim izvorima u većini priloga a to je aktualnost glavnog predmeta radnje te smještanje iste u kontekst trenutne situacije u zdravstvu najčešće u obliku poziva na djelovanje. U tim prilozima prevladava negativna vrijednosna orijentacija prema odljevu liječnika potkrijepljena izjavama stručnjaka i znanstvenika s područja medicine. U prilozima Komore čak i kada naglasak nije strogo na odlasku liječnika, ukazuje se na njihove uvjete rada te društveni položaj i vrijednost, dok se kod portala u većem broju slučajeva raspravlja o struk-

turalnim, političkim i gospodarskim promjenama unutar institucija koje su s time u vezi. Slijedeći taj nalaz, uočili smo i kako se u prilozima Komore uvijek prenose izjave nekoga od članova tijela HLK-a ili priznatog stručnjaka iz medicine, a u prilozima portala postoji i izvjestan broj izjava političara, članova Vlade i ministara.

Na temelju svega navedenog zaključujemo kako Republiku Hrvatsku već dugi niz godina prati negativan trend „odljeva mozgova“ od kojih se posebno ističe skupina liječnika kao visokokvalificiranog kadra. Promatrajući odlazak liječnika unutar aktualnog društveno-političkog konteksta, a u okvirima *push-pull* matrice zaključujemo kako se liječnici najčešće odlučuju na odlazak potaknuti lošim uvjetima rada, niskim plaćama, nefunkcionalnim administrativnim sustavom, političkim (ne)uplitanjem i vlastitim društvenim položajem. Ono što ih u zemljama Europske unije privlači jest visoka razina kvalitete i organizacije cjelokupnog zdravstvenog sustava koja za sobom povlači niz profesionalnih, ali i njima bitnih osobnih kriterija unutar struke. Hrvatska liječnička komora kao čelna strukovna organizacija liječnika tim se problemom s jedne strane bavi unutar organizacijski, a s druge strane potičući suradnju s Vladom i nadležnim institucijama koje bi na njega mogle utjecati. Vodeći mediji također upozoravaju na sve veći broj liječnika koji se odlučuju za izgradnju karijere izvan Hrvatske, ipak posvećujući više pozornosti trenutnoj političkoj i gospodarskoj situaciji u kojoj se zemlja nalazi. Kod svih izvora koji javnost informiraju o liječnicima i problemima unutar struke, ističe se naglašavanje političkih procesa kao ključnih faktora utjecaja na spomenutu problematiku. Uzevši u obzir ozbiljnost podataka o trenutnoj situaciji u zdravstvenom sustavu, krajnje je vrijeme za donošenje i provođenje konkretnih mjera i politika kojima bi se spriječio ili barem usporio proces odlaska liječničkog kadra. Djelovanje je nužno na razini struke i unutar njenih organizacija, na razini sustava i u suradnji s nadležnim i odgovornim institucijama, te na razini društva podižući svijest i potičući promjenu i kod šire populacije o ovom problemu. Jedino je integracijom pragmatičnih pristupa svih od navedenih triju razina moguće utjecati na zdravstveni sustav kao krucijalni za održavanje stabilnosti i poticanje progresivnosti našeg društva.

Literatura

1. Bojanić, A. (2014): *Stavovi studenata medicine prema radu u inozemstvu i novim poslovnim mogućnostima nakon ulaska u Europsku uniju.* Diplomski rad, Medicinski fakultet, Sveučilište u Zagrebu. Zagreb, 2014.
2. Golub, B. (2004): *Hrvatski znanstvenici u svijetu: socijalni korijeni u prostoru i vremenu.* Institut za društvena istraživanja u Zagrebu. Zagreb, 2004.
3. Golub, B. (2005): *Napuštanje znanstvenog poziva i/ili znanstvene karijere u Hrvatskoj*, u: K. Prpić (ur.). Elite znanja u društvu (ne)znanja. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 185-229
4. Hrvatska liječnička komora (2016): *Priopćenje za medije – Komora traži od Vlade hitan Akcijski plan za ostanak liječnika u Hrvatskoj.* Zagreb, 16.2.2016.
5. Hrvatska liječnička komora (2016): *Priopćenje za medije – Anketa HLK-a: Čak 60% mladih liječnika aktivno razmišlja o odlasku iz Hrvatske.* Zagreb, 6.4.2016.
6. Hrvatska liječnička komora (2016): *Prvi put objavljeni detaljni podaci o odlasku hrvatskih liječnika na rad u inozemstvo – HLK: Iz Hrvatske je na rad u inozemstvo otišlo 525 liječnika, krajnje je vrijeme za ozbiljnu reakciju Vlade RH!* Zagreb, 14.12.2016.
7. Hrvatska liječnička komora (2017): *Priopćenje za medije – Projektu Hrvatske liječničke komore za stručno usavršavanje liječnika opće i obiteljske medicine posredstvom Ministarstva zdravstva osigurano 30 milijuna kuna iz EU fonda.* Zagreb, 7.4.2017.
8. Hrvatska liječnička komora (2017): *Priopćenje za medije – Vodstvo Liječničke komore na sastanku s predsjednikom Vlade Andrejem Plenkovićem razgovaralo o kadrovskoj održivosti zdravstvenog sustava.* Zagreb, 19.4.2017.
9. Hrvatska liječnička komora (2017): *Priopćenje za medije – Liječnici zadovoljni radom vodstva HLK-a – Istraživanje HLK-a pokazalo: Sedam od deset liječnika podržava ujednačeni model članarina.* Zagreb, 24.5.2017.
10. Hrvatska liječnička komora (2017): *Priopćenje za medije – Učinit ćemo sve da hrvatski građani imaju dovoljno kvalitetnih liječnika i kvalitetnu zdravstvenu skrb.* Zagreb, 13.12.2017.
11. Hrvatska liječnička komora (2018): *Priopćenje – HLK: Pregovori o Kolektivnom ugovoru bez liječnika teški su oblik diskriminacije.* Zagreb, 15.2.2018.
12. Hrvatska liječnička komora (2019): *Priopćenje za javnost – HLK traži žurno rješenje pitanja određivanja plaća liječnika – HLK: Tražimo od Vlade Zakon o plaćama liječnika ili strukovni kolektivni ugovor.* Zagreb, 1.8.2019.
13. Hrvatska liječnička komora, Povijest HLK-a https://www.hlk.hr/povijest-hlk-a.aspx , pristupljeno 11.5.2020.

14. Hrvatski Zavod za Javno Zdravstvo (2014): *Hrvatski zdravstveno-statistički ljetopis za 2013. godinu.* Zagreb, 2014.
15. Hrvatski Zavod za Javno Zdravstvo (2019): *Hrvatski zdravstveno-statistički ljetopis za 2018. godinu.* Zagreb, 2019.
16. Ježić, Z. (2010*): Razvoj ljudskih potencijala za gospodarstvo temeljeno na znanju.* Doktorska disertacija, Sveučilište u Rijeci, Ekonomski fakultet u Rijeci. Rijeka, 2010.
17. Jurić, T. (2018): *Iseljavanje Hrvata u Njemačku – Gubimo li Hrvatsku?* Školska knjiga. Zagreb , 2018.
18. Jutarnji.hr https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/udruge-lijecnika-protiv-zakona-o-reprezentativnosti/677074/ , pristupljeno 15.5.2020.
19. Mesić, M. (2002): *Globalizacija migracija.* Migracijske i etničke teme 18 (2002), 1: 7–22
20. Mežnarić, S. i Grdešić, I. (1990): *„Odljev mozgova" iz Jugoslavije.* Politička misao, Vol. XXVII (1990), No. 4, str. 136-163
21. Nejašmić, I. (2005): *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima.* Školska knjiga. Zagreb, 2005.
22. Outflow of Trained Personnel from Developing Countries (1968): *Report of the Secretary – General*. UN A/7294, New York, November, 5 (Vas-Zoltan, 1976: 14)
23. Pintarić, Lj. (2018): *Globalizacijski „odljev mozgova": Migracije liječnika iz Hrvatske.* Sudbina otvorenih granica, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Globalizacija i regionalni identitet 2018., Osijek
24. Šverko, I. (2005): *Studentske namjere odlaska u inozemstvo: veličina potencijalnog „odljeva mozgova" i njegove odrednice u 1995., 1997. i 2004. godini.* Društvena istraživanja, Zagreb, god. 14 (2005), br. 6 (80), str. 1149-1174
25. Tportal.hr https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/u-trideset-dana-iz-hrvatske-otislo-36-lijecnika-20130821/print , pristupljeno 15.5.2020.
26. Troskot, Z. i Prskalo M. E. (2018): *Ključne odrednice iseljavanja visokokvalificiranog stanovništva: Slučaj Hrvatske s komparativnim osvrtom na nove članice EU.* Pravni fakultet u Zagrebu, Sveučilište u Zagrebu
27. Večernji.hr https://www.vecernji.hr/vijesti/lijecniku-specijalistu-prosjecno-je-50-godina-1007943 , pristupljeno 15.5.2020.
28. Vlada Republike Hrvatske (2016): *Program Vlade Republike Hrvatske za mandat 2016. – 2020.*
29. Vrkašević, I. (2017): *Razmišljanja i očekivanja studenata završnih godina Medicinskog fakulteta u Osijeku o svojoj budućnosti u struci.* Završni rad, Sveučilišni preddiplomski studij Sestrinstvo, Medicinski fakultet u Osijeku. Osijek, 2017.
30. World Health Organization (WHO) (2006): *Working Together for Health: The World Health Report.* Geneva, WHO

Croatian doctors in the European Union

Abstract

This paper discusses the phenomenon of the outflow of doctors from the Republic of Croatia within the push-pull matrix and the newly created socio-political context shaped by the country's accession to the European Union. Given that this is a specific group of society, the phenomenon of the outflow of doctors was approached through the prism of reporting and its coverage in the wider public space. Using the content analysis method, the aim was to explore the ways in which it is reported by professional organizations and leading media portals. The aim was to identify differences between reporting and to define the factors of influence of the broader social structures on the representation of that problem at the micro and macro level. The units of analysis were the texts of press releases of the Croatian Medical Chamber and the portals Jutarnji.hr and Večernji.hr for a period of 4 years (beginning of 2016-end of 2019) in which the main topic is the departure of doctors from Croatia. The title, subtitle, and text represented a unit of content. Based on the conducted analysis, it can be seen that since the accession to the EU, the problem of Croatian doctors going abroad has been further emphasized at the social level. Despite the seriousness of the situation, in the last two years (2018, 2019) there has been noticed a decrease in volume of data, conducted research and information released from this area. The main difference in the reporting of the professional organization in relation to the portals is the content that is emphasized in the report (departure of doctors or the current state of the health/social system). The largest number of reports call to action with a predominantly negative value orientation towards the outflow of doctors. The data and the conducted analysis indicate the necessity of adopting and implementing concrete measures with the aim of slowing down the departure of Croatian medical staff, both inside and outside the profession through the cooperation of institutions and through the media and the entire social sphere.

Keywords: *outflow of doctors, reporting, content analysis, call to action*

Stevan Petković
Univerzitet u Travniku, Kiseljak
stevan74petkovic@gmail.com

Trend odlaska mladih iz Bosne i Hercegovine – uzroci i posljedice

Sažetak

Trend odlaska mladih iz regiona Zapadnog Balkana je evidentan već duži niz godina. Ni Bosna i Hercegovina nije pošteđena toga. Koji su glavni razlozi za odlazak mladih i kako će se odliv mozgova dalje odraziti na socio-ekonomske aspekte života u Bosni i Hercegovini, samo su neka od pitanja na koja ćemo pokušati dati odgovor u ovom radu. Mladi u Bosni i Hercegovini se suočavaju sa nemogćnošću pronalaska posla, nepovoljnim socijalnim položajem, neadekvatnim sistemom obrazovanja. U radu su prezentovani statistički podaci koji su pokazatelji nepovoljnog položaja mladih u Bosni i Hercegovini, ali ujedno i indikatori budućih nimalo optimističnih demografskih trendova. Ključni rezultati istraživanja, do kojih se došlo prlikom pisanja rada, ukazuju na to da je trend odlaska mladih iz Bosne i Hercegovine masovan i kontinuiran, bez naznaka da će u budućnosti biti smanjen, a sama država i dalje ne preduzima ozbiljne i konkretne mjere kojima bi bar pokušala ograničiti ovakva negativna kretanja. Činjenica je da Bosna i Hercegovina u narednom periodu treba posvetiti ozbiljnu pažnju rješavanju problematike odlaska mladih, dok ne bude isuviše kasno.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, iseljavanje mladih, uzroci, posljedice, radna snaga*

Uvod

Bosna i Hercegovina se suočava sa jednom novom dimenzijom migracija zbog čega su evidentne ogromne promjene u društvenom, ekonomskom i demografskom smislu.

Emigracija iz Bosne i Hercegovine je kontinuiran proces. Uzroci odlaska uglavnom su ekonomske prirode. Razlozi koji mlade ljudi u Bosni i Hercegovini navode na preseljenje u druge zemlje povezani su sa stvarnim pokazateljima razvoja u društvu, kao što su povećanje nezaposlenosti, koje je naročito prisutno upravo u ovoj kategoriji stanovništva, socijalna nesigurnost, siromaštvo, porast društvene nejednakosti, politička i ekonomska nestabilnost kao i kriza morala i društvenih vrijednosti.

Negativna iskustva se nagomilavaju već neko vrijeme, zbog čega veliki broj mladih na odlazak iz zemlje gledaju kao na jedino rješenje. Prevladavajući javni stavovi o migracijama stvaraju utisak da je to ne samo poželjan nego i neophodan idući korak.

Demografske promjene, kako zbog negativnog prirodnog priraštaja, tako i zbog sve većeg odlaska mladih koji poprima obilježja egzodusa, itekako su zabrinjavajuće. Ukoliko se nastavi ovakav tempo emigracije izvjesno je da će Bosna i Hercegovina biti društvo starih, radno neaktivnih i izdržavanih. Istovremeno, u promjeni socijalne i demografske slike društva učestvuje sve veći udio imigracije koji je još uvijek neistražen, jer sama Bosna i Hercegovina imigraciji nije privlačna kao tržište rada ili povoljan ambijent za preduzetništvo, već je potaknuta drugim motivima.

Rad ima za cilj da ukaže na ključne izazove i probleme s kojima se suočavaju mladi u Bosni i Hercegovini zbog kojih u konačnici i donose odluke o napuštanju zemlje. Takođe postavlja i suštinsko pitanje, a to je da li su kreatori politika i donosioci odluka u BiH spremni da se ozbiljno pozabave sa sve prisutnijom problematikom odlaska mladih iz zemlje, jer u ovom momentu to ne djeluje tako.

Demografska slika Bosne i Hercegovine

U 2019. godini Bosna i Hercegovina je brojala oko 3,49 miliona stanovnika (Agencija za statistiku BiH, 2020). Prema popisu stanovništva iz 2013. godine ovaj broj iznosio je 3,53 miliona. Nije teško zaključiti da se broj stanovnika iz godine u godinu smanjuje.

Tabela 1. Stanovništvo – procjena sredinom godine i prirodno kretanje

Godina	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Broj stanovnika (000)	3.531	3.526	3.518	3.511	3.504	3.496	3.49
Rođeni	30.684	30.268	29.770	30.183	30.200	29.467	28.360
Umrli	35.662	35.980	38.150	36.571	37.979	37.744	38.829

Izvor: Tematski bilten - Demografija 2019, Agencija za statistiku BiH, Sarajevo 2020.

Jedan od osnovnih problema sa kojima se Bosna i Hercegovina (BiH) danas suočava jeste upravo emigracija - odlazak velikog broja, naročito mladih ljudi iz zemlje. Nakon velikih migracijskih promjena izazvanih ratom u BiH 1992-1995, te povremenih post-ratnih perioda intenzivnog odliva mozgova, iseljavanje iz BiH je više nego evidentno. Prema dostupnim zvaničnim podacima agencija za statistiku zemalja prijema i diplomatsko-konzularnih predstavništava Bosne i Hercegovine, procjena uku-

pnog broja osoba koje žive u iseljeništvu, a koje vode porijeklo iz Bosne i Hercegovine iznosi između 2 i 2,2 miliona (Ministarstvo bezbjednosti BiH, 2020).

Podaci Svjetske banke su nešto manji, jer se odnose samo na prvu generaciju bh. emigranata i pozicioniraju Bosnu i Hercegovinu na 16. mjesto u svijetu po stopi emigracije u odnosu na broj stanovnika u zemlji (od ukupno 214 zemalja i teritorija obuhvaćenih u Migration and Remittances Factbook 2016).

Prema podacima koje vodi Agencija za identifikaciona dokumenta, evidenciju i razmjenu podataka Bosne i Hercegovine o broju osoba koje su se odjavile iz evidencije o prebivalištu i boravištu državljana Bosne i Hercegovine radi iseljenja u druge države, u 2019. godini, 4.044 osobe je odjavilo boravak u Bosni i Hercegovini (Ministarstvo bezbjednosti BiH, 2020).

Najčešće zemlje destinacije za emigranate iz Bosne i Hercegovine su zemlje Evropske unije, prvenstveno Njemačka i Austrija, a zatim Hrvatska i Slovenija. Budući da u BiH ne postoji zakonska obaveza odjave prebivališta, veliki broj onih koji napuštaju BiH zbog zaposlenja, studiranja ili nekih drugih razloga ne odjavljuju svoje prebivalište, tako da ovi podaci iako ne predstavljaju sveukupne podatke o iseljavanju iz BiH ipak su pokazatelji trenda iseljavanja iz Bosne i Hercegovine.

Tabela 2. Broj odjavljenih osoba iz BiH na godišnjem nivou za četiri najčešće zemlje odredišta

Država prijema	2016	2017	2018	2019
Hrvatska	888	843	755	805
Slovenija	421	512	650	632
Njemačka	1.196	1.339	1.381	1.181
Austrija	895	994	773	919
UKUPNO	4.288	3.688	3.559	3.537

Izvor: Migracioni profil Bosne i Hercegovine 2019, Ministarstvo bezbjednosti Bosne i Hercegovine

Analiza stanja stanovništva koju je proveo Populacijski fond Ujedinjenih naroda (UNFPA) zajedno sa agencijama za statistiku u BiH je potvrdila da je Bosna i Hercegovina zemlja sa „najnižim niskim“ fertilitetom na svijetu (1,25), visokim nivoima migracija i starenja stanovništva, kao i sa duboko ukorijenjenim rodnim nejednakostima. Do 2070. godine će takvi demografski trendovi i nejednakosti dovesti do smanjenja ukupnog stanovništva za preko 50%, dok će demografska struktura naginjati starijoj populaciji (sa njenim udjelom u ukupnom stanovništvu od preko 40%). Sektori koji su presudni za socioekonomski razvoj zemlje, kao što su obrazovanje, zdravstvena i socijalna zaštita, biće u ozbiljnoj opasnosti da podbace u radu, dok će se tržište rada suočiti sa nedostatkom kvalifikovanih radnika i profesionalaca. Iz tih razloga neop-

hodno je pronaći nova rješenja za veća ulaganja u blagostanje, egzistenciju i mogućnosti za mlade ljude da napreduju u Bosni i Hercegovini.

Imajući u vidu ove frapantne podatke, evidentno je da su nužne pronatalitetne politike koje će motivisati mlade ljude u ovoj državi da ostanu i da vide da i ovdje mogu živjeti sa nekim približnim životnim standardom koji imaju njihovi vršnjaci u Zapadnoj Evropi.

Ono što je zabrinjavajuće jeste spremnost mladih ljudi na odlazak i njihova razočaranost situacijom u BiH. Prema jednom od posljednjih istraživanja Instituta za razvoj mladih KULT, u BiH oko 70 posto mladih je nezaposleno, više od 40 posto misli da će njihov standard ostati isti ili se pogoršati u budućnosti, dok četiri od pet mladih osoba BiH žele zauvijek napustiti.

Procjenjuje se da u BiH trenutno živi 777.000 mladih ljudi (od čega više muškaraca nego žena), a od toga je, preko 60% nezaposleno. Od ovog broja, 13,4% nezaposlenih mladih ljudi su nezaposleni manje od 12 mjeseci, dok je polovina nezaposleno preko dvije godine, a 1/5 preko pet godina (Mujić M. i Zaimović Kurtović L., 2017).

Ono što je također zabrinjavajuće jeste to što na državnom nivou ne postoji niti jedna ustanova ili institucija koja se bavi razlozima odlaska mladih ljudi iz BiH.

Socijalni mentalitet, već postojeća dijaspora, kao i dinamika tržišta rada bitno utiču na odabir zemlje odlaska. Mlade osobe uglavnom, najviše žele da odu u Njemačku (47,6%), zatim Austriju (12,5%), Švajcarsku (7,0%), Švedsku (4,5%), SAD (4,1%), dok su veoma mali procenti onih koji bi otišli u neke druge zemlje, poput Norveške, Francuske, Italije ili Velike Britanije (Turčilo L., Osmić A., Kapidžić D., Šadić S., Žiga J., Dudić A., 2019).

Razlozi zbog kojih je Njemačka broj jedan zemlja pri izboru za emigraciju su višestruki. Pored geografske blizine, već postojeća dijaspora uveliko olakšava odlazak, direktan je izvor infromacija, značajna podrška u prihvatu, pronalasku smještaja, zaposlenja i što je najvažnije pruža emocionalnu i psihološku podršku u momentu adaptacije i navikavanja na novo socijalno okruženje.

Uzroci odlaska mladih

Mladi kao društvena grupa uglavnom objedinjuju populaciju u dobi od 15 do 30 godine života, ali ova granica se sve više pomjera i do 35. godine života. Ovaj trend prepoznat je kao „produžena mladost“, jer ga karakteriše sve duže institucionalno obrazovanje, otežano i neadekvatno zapošljavanje, te samim tim i socio-ekonomsko osamostaljivanje i odlaganje zasnivanja vlastite porodice.

Prema podacima iz Studije o mladima svaka peta osoba koja živi u Bosni i Hercegovini spada u kategoriji mladih. Kada analiziramo profil mlade osobe iz BiH,

možemo uočiti sljedeće karakteristike. Mlada osoba u BIH u prosjeku ima 22 godine i živi u lokalnoj zajednici/selu sa manje od 2.000 stanovnika. Ako ne pohađa srednju školu, odnosno fakultet, onda je najčešće nezaposlen/a i ne traži aktivno posao. (Turčilo L. i sur., 2019)

Dio je domaćinstva sa 3,57 članova u prosjeku, ima svoju sobu i internet konekciju. Što se tiče opremljenosti i kvaliteta života, domaćinstva u kojima žive mladi ljudi imaju sve neophodne elemente koji ukazuju na prosječan standard života.

Svoje slobodno vrijeme mladi uglavnom provode u kafićima, ne posjećuju kulturne događaje, niti puno putuju. Ovo se može povezati sa činjenicom da uglavnom imaju veoma niska ili nikakva primanja.

Prosječna dob za sklapanje braka i zasnivanje porodice je u stalnom porastu zbog toga što mladi odlažu ove aktivnosti doživljavajući budućnost nesigurnom, pogotovo zbog nezaposlenosti.

Posljednja istraživanja o mladima pokazuju da najveći broj mladih ljudi želi napustiti zemlju. Mladi predstavljaju najvažniji resurs svakog društva koji čini četvrtinu ukupne bosanskohercegovačke populacije, a njihov masovni odlazak ima dalekosežne posljedice.

U nastavku rada analiziraćemo osnovne faktore koji utiču na donošenje odluke mladih ljudi o napuštanju BiH.

Nezaposlenost kao najznačajniji faktor odlaska mladih

Nezaposlenost je najvažniji problem bh. društva, koji pogađa kako mlade tako i druge starosne grupe stanovništva. Nezaposlene osobe u Bosni i Hercegovini većinom su žene i mladi između 18 i 22 godine starosti za završenim tercijarnim obrazovanjem.

Prema statističkim podacima, nezaposlenost u BiH u 2019. godini bila je 15,7%, od čega 13,6% za muškarce i 18,8% za žene. Podaci pokazuju da je stopa nezaposlenosti bila najviša među mladim osobama od 15 do 24 godine i iznosila je 33,8%, od čega 31,3% za muškarce i 37,9% za žene (Agencija za statistiku BiH, 2019).

Visoka stopa nezaposlenosti mladih u BiH, ima negativan učinak na bh. privredu, na konkurentnost radne snage i mlade dovodi u dugoročno nepovoljan položaj.

Neki od razloga za ovako visoko stopu nezaposlenosti u BiH jesu sljedeći:

– nedostaci u procesu privatizacije, u kojem se vlasti nisu fokusirale na finansijsko, organizaciono i upravljačko restrukturiranje i modernizaciju javnih preduzeća, što je za rezultat imalo uništenje oko polovine preduzeća i ogroman gubitak radnih mjesta;

– neformalno tržište rada koje generiše najveći broj radnih mjesta;
– neusklađenost obrazovnog sistema s potrebama tržišta rada;
– neadekvatni aktuelni programi zapošljavanja, koji se uglavnom baziraju na finansiranju ili sufinansiranju obavljanja pripravničkog staža, što ne rezultira održivom zaposlenošću.

Mladima, koji su opredijeljeni da pokrenu vlastiti biznis, često se ne pružaju adekvatne prilike za posao. Programi koji nude start-up prilike za mlade ljude su dosta paušalni. Provode se u jednom kantonu, u jednom entitetu, dok u drugom ne, nisu dugotrajni i nemaju dodatnu mentorsku podršku. Mladim ljudima je nužno olakšati pristup tržištu rada, ali je svakako neophodno i intezivirati saradnju realnog sektora sa obrazovnim sistemom.

Posljedice nezaposlenosti odražavaju se kako na samopouzdanje i životni standard mladih, tako i na emigracije iz BiH u zemlje Evropske unije, ili čak i van granica evropskog kontinenta. U ovom slučaju mladi često odlaze zauvijek iz BiH u potrazi za boljim životom, dok Bosni i Hercegovini ostaje problem tzv. „odliva mozgova“. Od 2004. godine do danas BiH je napustilo 20.000 visokoobrazovanih osoba, većinom mladih.

Prema podacima Instituta za razvoj mladih KULT, od kraja rata do danas BiH je napustilo 150.000 mladih ljudi. 60% mladih želi otići iz BiH kako bi pronašli posao vani, u perspektivnijim i ekonomski bogatijim zemljama od BiH. S druge strane, poslodavci kao razloge za trenutni nedostatak zaposlenih često navode: nedostatak potrebnih kvalifikacija, nedostatak radnog iskustva, nedovoljna podsticajna sredstva te poresku politiku.

Neadekvatan obrazovni sistem

Gotovo svaka druga mlada osoba u BiH koja izađe iz formalnog sistema obrazovanja ostaje na nivou trogodišnjeg srednjeg obrazovanja ili na nižem. To znači da je BiH značajno ispod prosjeka EU kada je u pitanju udio osoba sa završenom četverogodišnjom srednjom školom ili visokim obrazovanjem.

Većina mladih ljudi nikad nisu bili u inostranstvu u svrhu visokog obrazovanja, nikad nisu išli ni na koji vid stručnog usavršavanja u inostranstvo, dok to ne namjeravaju uraditi ni u buduće. Rezultati su to istraživanja provednih u okviru Studije o mladima u BiH.

Jedna od negativnih strana obrazovanja u BiH o kojoj se najviše diskutuje je pomanjkanje praktične komponente u nastavi i činjenica da se predaje zastarjela teorija umjesto da se provode programi pripravničkog rada, stručnog osposobljavanja i sl.

Obrazovni sistem u BiH koji nije dualno orijentisan mladim ljudima ne nudi mogućnosti da stiču znanja, kompetencije i vještine tokom formalnog obrazovnog procesa koje su u skladu sa potrebama i konkurentnosti u 21. vijeku smanjuju šanse za brže zapošljavanje, što dovodi do pretpostavke da mnogi mladi ljudi rade poslove za koje nisu obučeni i nemaju adekvatno obrazovanje. Tako mladi u Bosni i Hercegovini gotovo u 50% slučajeva rade poslove za koje nisu edukovani ili nemaju vještine i kompetencije, dok skoro svaka treća mlada osoba koja je u radnom odnosu smatra da posao koji rade je ispod njihovih kvalifikacijskih kompetencija (Turčilo L. i sur., 2019). Zanimljiv, ali i zabrinjavajući podatak je da izuzetno mali broj mladih ljudi se zapošljava i sam finansira svoje tercijarno školovanje, što se može objasniti činjenicama da postoji nedostatak radnih mjesta generalno, ali i da je u Bosni i Hercegovini sasvim uobičajeno da roditelji izdržavaju djecu sve dok studiraju.

Takođe postoji neusklađenost između deficitarnih zanimanja za koja postoji ponuda na tržištu rada gdje dominira zdravstveni sektor, IT sektor, zanatske usluge, elektrotehnika i telekomunikacije, ali i rudarstvo i građevinarstvo. S druge strane, mladi se ipak najčešće odlučuju školovati za suficitarne kategorije kao što su menadžment, finansije, administracija, bankarstvo, društvene nauke. Stoga je neophodno više pažnje obratiti na opšte i usmjereno obrazovanje u kreiranju tržišta rada te ekonomsku politiku voditi tako da se promovišu i dodatno stimulišu mladi ljudi koji se žele obrazovati u oblastima deficitarnih zanimanja. U tom smislu neophodno je intezivirati i jačati korelacione veze i saradnju realnog sektora sa obrazovnim sistemom.

Kada je riječ o obrazovnom statusu mladih u odnosu na njihove roditelje može se uočiti da mladi imaju viši stepen formalnog obrazovanja što dakako rezultira i ekonomskom situacijom u Bosni i Hercegovini, gdje zbog nemogućnosti zaposlenja nakon srednje škole mladi odlučuju upisati tercijarni nivo obrazovanja te da budu konkurentniji na tržištu rada, odnosno imaju neku vrstu aktivnosti. Nažalost, izbor studija, odnosno dominacija društvenih i humanističkiih grupacija u željenim studijskim segmentima mladih dovela je do prezasićenja tržišta rada ovim profilima te je sve teže naći zaposlenje u tim oblastima. Ova činjenica opet potvrđuje sveprisutnu neusklađenost obrazovnog sistema sa potrebama i specifičnostima tržišta rada.

Stihijsko upravljanje obrazovnim sistemom, posebno u oblasti visokog obrazovanja kao i nepostojanje sveobuhvatne razvojne strategije, dovelo je do toga da se u BiH obrazuje radna snaga koja ne može pronaći svoje mjesto na tržištu rada.

Posljedice nemogućnosti zapošljavanja u struci ima dugoročne posljedice na mikro i makro nivou i predstavljaju ozbiljan gubitak ljudskog i socijalnog kapitala. Ukoliko uzmemo u obzir da npr. školovanje jednog doktora, inženjera, ili bilo kojeg drugog stručnjaka, pored finansijskog gubitka koji proizilazi nemogućnošću njihovog zapošljavanja, odlaskom u inostranstvo predstavlja i ozbiljan ljudski gubitak.

Tako su danas srednje medicinske škole i studije medicine postale najatraktivnije obrazovne institucije ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i u regionu, ponajviše zbog njemačkog tržišta rada koje traži medicinske radnike, nudeći veoma privlačne uslove rada. Odlazak mladih ima dugoročne posljedice po demografsku strukturu društva. Bh. društvo postaje društvo starih i nije teško pretpostaviti kako će demografska slika izgledati za koju deceniju. Generacije mladih koje odlaze već formiraju svoje porodice u inostranstvu i teško da će se ikada vratiti, pogotovo imajući u vidu činjenicu da im država koju su napustili i dalje ne nudi razloge za povratak.

Socijalni položaj mladih i politika kao faktori koji utiču na donošenje odluke o odlasku

Sistem u BiH i njenim entitetima ne prepoznaje posebne socijalne potrebe mladih, kao ni potrebe specifičnih kategorija mladih kao što su mladi sa poteškoćama u razvoju, mladi Romi, mladi koji dolaze iz domova za nezbrinutu djecu itd. Vlasti trebaju prepoznati grupe i pojedince kojima je socijalna pomoć potrebna i koje se nalaze ispod određene granice siromaštva.

Ukupna populacija mladih generalno je ranjiva kategorija koja je kao takva bliže granici siromaštva nego populacija odraslih.

Socijalno isključeni mladi imaju malu ili nikakvu moć u procesu donošenja odluka, niti su o tim odlukama obaviješteni, pa čak i ako je riječ direktno o odlukama koje utiču na njihov život.

Procenat mladih ljudi koji se aktivno uključuju u politiku, nevladin sektor ili se čak iz hobija uključuju u neke aktivnosti još uvijek je zanemariv, što doprinosi njihovom lošem položaju u društvu. Nedostatak njihovog interesovanja za javni angažman, ali i osnovnog znanja o politici, značaju javnog mnjenja i sl. bi svakako trebali zabrinjavati.

S druge strane, vlasti trebaju odrediti politike i mjere za mlade koji su socijalno isključeni. Međutim, činjenica je da se u dovoljnoj mjeri ne provode ni osnovne politike i mjere koje bi trebale imati za cilj poboljšanja cjelokupnog društveno-ekonomskog položaja mladih, a pogotovo ne socijalne politike usmjerene na smanjenje siromaštva i društvene isključenosti mladih.

Rasprostranjeno nepovjerenje u bosanskohercegovačke političke institucije i političare objašnjava zašto tako mali broj mladih osoba želi vršiti političku funkciju, ali taj podatak svejedno zbunjuje s obzirom da mladi imaju jasne i ambiciozne ideje o tome šta bi vlasti trebale obezbjeđivati, a trenutno to ne čine.

Mladi od vlasti očekuju da aktivnije pomažu ekonomski rast, suzbijaju korupciju, osiguravaju socijalnu pravdu i zaštitu ljudskih prava te smanjuju nezaposlenost, naročito među mladima.

Zanimljivo je da mladi u Bosni i Hercegovini ne percipiraju stručnost, vještine ili kompetencije kao ključne faktore za zaposlenje nego su stanovišta da je važnije imati prijatelje i poznanike te veze sa ljudima na određenim pozicijama ili jednostavno sreću. Sve su zastupljeniji stavovi mladih da obrazovanje formalnog ili neformalnog tipa nema toliku težinu koliko imaju konekcije sa poznanicima, rođacima, koji su na određenoj funkciji moći te mogu zaposliti osobu u željeni sektor, a to je dominantno javi sektor.

Većina mladih glasa na izborima i smatraju to građanskom dužnošću svakog građanina demokratske države. Ali pored glasanja, slabo su politički angažovani bilo u smislu građanskog aktivizma.

Povjerenje u političke institucije i političke stranke je na izuzetno niskom nivou. Evropskoj uniji se vjeruje najviše od svih političkih aktera, naročito kada je riječ o zapošljavanju i ekonomskom blagostanju, dvije posebno problematične oblasti u BiH. Podrška koju uživaju evropske integracije je na veoma visokom nivou (85% ispitanika) (Turčilo L. i sur., 2019).

Iako, mladi ljudi napuštaju BiH prvenstveno zbog ekonomskih razloga, odnosno zbog potrage za poslom, nemoguće je isključiti trenutnu političku situaciju u BiH kao faktor koji utiče na donošenje odluke o odlasku mladih. Naime, Bosna i Hercegovina se od završetka posljednjeg građanskog rata i dalje nalazi u svojevrsnoj blokadi, gdje političari konstantno drže društvene tenzije, raspirujući nacionalnu i vjersku mržnju zarad dnevno-političkih potreba, te koristeći pojedine medije kao taoce za kreiranje vlastitih ideja i nerealnih pokazatelja izmišljene stvarnosti. Činjenica je da vladajuće elite godinama održavaju konfliktno političko stanje i neprijatnu atmosferu nesigurnosti, straha i sl., dok mladi ljudi koji napuštaju razvijena društva prosto traže uslove koji će biti bolji od dobrih uslova kakve već imaju.

Dakle, ne samo da donosioci odluka ne čine ništa kako bi situaciju u zemlji poboljšali nego je, naprotiv, pogoršavaju. Sve dok donosioci političkih odluka budu imali ovako nemaran odnos prema mladima i brojčanim pokazateljima o njihovom napuštanju BiH, ovaj se trend neće moći zaustaviti, a dugoročno će, dodatno, doprinijeti nemogućnosti napretka i poboljšanja situacije u BiH, u svim segmentima. Jer, ako je budućnost je na mladima, onda za BiH bez mladih nema ni budućnosti.

Posljedice odlaska mladih iz Bosne i Hercegovine

Usljed niske stope nataliteta i odlaska mladih ljudi iz zemlje, njeno stanovništvo sve brže stari, što će imati ne samo višestruke društveno-ekonomske posljedice, već se negativno odraziti i na različite aspekte života, počevši od strukture porodice, društvene sigurnosti, zapošljavanja do privrede u cjelini. Za jedno društvo ništa nije

vrijednije od ljudi, naročito mladih i obrazovanih ljudi koji ga čine. Za razliku od razvijenih društava, u BiH je moguće vidjeti svaki postojeći vid marginalizacije mladih.

U Bosni i Hercegovini trenutno ne postoji nijedna institucija koja radi na donošenju strategije da se zaustavi odlazak mladih ljudi iz BiH. S druge srane, mladima koji ne žele otići i koji žele nešto promijeniti i postići u ovoj zemlji, nedostaje podrška u svim segmentima.

Posljedice nezaposlenosti odražavaju se kako na samopouzdanje i životni standard mladih, tako i na emigracije iz BiH u zemlje EU, ili čak i van granica evropskog kontinenta. U ovom slučaju mladi često odlaze zauvijek iz BiH u potrazi za boljim životom, dok BiH ostaje problem tzv. „odliva mozgova".

S obzirom na nezaposlenost i neadekvatnost obrazovnog sistema, te deprimirajuću političku situaciju u zemlji i generalni utisak mladih da ovdje nemaju perspektive, kao i druge faktore, njihov masovni egzodus u inostranstvo se nastavlja, uzrokujući smanjenje potencijalnog nataliteta društva, što se može pokazati pogubnim za budući razvoj. Alarmantni pad nataliteta i plodnosti te masovni odlazak mladih osoba iz zemlje čine da njeno društvo rapidno stari. Situacija se nije poboljšala ni u odnosu na kvalitet života mladih u Bosni i Hercegovini, što je, pored već prisutne nezaposlenosti, vidljivo i iz načina kako provode svoje slobodno vrijeme, njihovog nezadovoljstva obrazovnim sistemom, nedostatka povjerenja, opšte frustriranosti i sl.

Činjenica je da se nagomilani problemi ne mogu riješiti preko noći. Ali se postavlja pitanje da li vlasti u BiH ulažu dovoljno napora dovoljno čine da se bar uhvate u koštac sa ovom problematikom.

Na svim nivoima nedostaje programski i strateški pristup podrške poboljšanju položaja mladih. Nedostaje sistemsko prikupljanje podataka što onemogućava izradu i praćenje politika prema mladima zasnovanih na činjenicama. Takođe, ne provode se aktivnosti za provođenje usvojenih politika. Potrebno je uskladiti zakonsku definiciju populacijske grupe mladih u BiH.

Problemi mladih zahtijevaju višestrani i dobro koordiniran pristup ovih strana odgovornih za položaj mladih. Unutardržavna saradnja u većini oblasti u vladinom sektoru mora što prije biti unaprijeđena, kako na vertikalnoj, tako i na horizontalnoj osnovi. Višesektorski pristup problemima mladih i međusektorska saradnja između vladinog, nevladinog i privatnog sektora moraju biti u osnovi svih politika od značaja za populaciju mladih.

Neophodno je raditi na podizanju svijesti o važnosti sprovođenja reforme obrazovanja i lobiranja za usklađivanje obrazovnog sistema sa tržištem rada, te podizanju svijesti o važnosti angažmana neke od nadležnih institucija koja bi donijela hitnu stra-

tegiju o zaustavljanju/ smanjenju broja mladih ljudi koji napuštaju BiH i promovisanje važnosti nezavisnosti medija kao izuzetno važnog alata u kreiranju javnog mnjenja i uticaja naročito na mlade ljude prilikom formiranja njihovih mišljenja i stavova.

Zaključak

Faktori koji najviše utiču na donošenje odluke mladih ljudi o odlasku iz Bosne i Hercegovine jesu prije svega visoka nezaposlenost, neadekvatan obrazovni sistem, marginalizovan društveni položaj, deprimirajuća politička situacija u zemlji.

U radu smo analizirali svaki od ovih pojedinih faktora, te došli do zaključka da svi oni, kako pojedinačno tako i združeno doprinose trendu odlaska mladih iz Bosne i Hercegovine. Istovremeno, odlaskom mladih, smanjuje se i ključni potencijal društva, što može imati pogubne posljedice po njegov budući razvoj.

Još jedan od ključnih nalaza do kojih se došlo tokom pisanja rada jeste da država, odnosno donosioci političkih odluka u BiH i dalje ne preduzimaju ozbiljne aktivnosti kojima bi se ovakav negativan trend odlaska zaustavio ili bar ublažio. Činjenica je da su određene mjere pronatalitetne i populacione politike odavno trebale biti preduzete, i da se u startu kasni sa njihovom primjenom, a posljedice toga odraziće se na bh društvo u cjelini.

Da bi se zaustavio masovni odliv mladih iz zemlje i negativni demografski trendovi, izuzetno je bitno da se obezbijedi poželjno okruženje za život cjelokupnog stanovništva, a naročito mladih ljudi. Bez sistemskih rješenja i bez sistemskog pristupa ne možemo mnogo očekivati. Stoga je neophodno što prije pristupiti realizaciji određenih aktivnosti:

- neophodno je stvoriti i stimulisati pozitivno društveno okruženje sa mnogo prilika za zapošljavanje i dobrim kvalitetom življenja,
- provesti reforme nastavnih planova i programa kako bi naglasak bio na razvijanju vještina, u skladu sa potrebama savremenog tržišta rada,
- promovisati pozitivne društvene promjene te uticati na način razmišljanja mladih koji podstiče ostanak u zemlji,
- uvesti dualni sistem obrazovanja te integrisati potrebe tržišta rada u obrazovne politike, naročito one koje se odnose na srednje obrazovanje,
- zavodi i biroi za zapošljavanje se moraju bolje povezati sa tržištem rada,
- afirmisati postojeću dijasporu jer, pored ekonomskih ulaganja u domovinu, oni kroz prenos znanja i iskustava mogu pomoći i društveni napredak,

– političke institucije i akteri, naročito oni na lokalnom nivou, moraju činiti znatno veće napore kako bi povećali interesovanje i angažovanost mladih.

Vrijeme je za promjene, vrijeme je za dugoročne planove i vrijeme je za zaustavljanje trenda odlaska mladih. Mladi i briga o mladima u Bosni i Hercegovini moraju biti prioritet broj jedan za sve donosioce odluka, jer aktivni mladi ljudi su snaga i potencijal, u kojem leži budućnost, ali i sadašnjost.

Literatura

1. Agencija za statistiku BiH. (2019). *Anketa o radnoj snazi 2019, tematski bilten 10.* Sarajevo: Agencija za statistiku BiH.
2. Agencija za statistiku BiH. (2021). *Bosna i Hercegovina u brojevima 2020*. Sarajevo: Agencija za statistiku BiH.
3. Agencija za statistiku BiH. (2020). *Demografija 2019, tematski bilten 02*. Sarajevo: Agencija za statistiku BiH.
4. Đipa D., Hadžić M., Mijatović M., Bukva M. (maj 2016.). *Glasovi mladih -Istraživanje o mladima u BiH-Konsolidirani izvještaj kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja*, Sarajevo: Prism Research & Consulting d.o.o.
5. Institut za razvoj mladih KULT (septembar 2017). *Odlazak mladih iz BiH, Hrvatske, Srbije i Crne Gore u zemlje Evropske unije*. Sarajevo: Institut za razvoj mladih KULT
6. Ministarstvo bezbjednosti Bosne i Hercegovine. (juni 2020). *Migracioni profil Bosne i Hercegovine za 2019. godinu*. Sarajevo: Ministarstvo bezbjednosti Bosne i Hercegovine
7. Mujić M. i Zaimović Kurtović L. (juli 2017.). *Studija „Masovni odlazak mladih iz BiH: potraga za poslom ili bijeg od stvarnosti?“,* Sarajevo: Centar za izborne studije i Fondacija „Heinrich Böll“
8. Populacijski fond Ujedinjenih naroda (UNFPA). (2021.). *Projekcije stanovništva Bosne i Hercegovine za period 2020.-2070. i Analiza stanja stanovništva*, Sarajevo: Populacijski fond Ujedinjenih naroda (UNFPA)
9. Prism Research & Consulting d.o.o. (maj/juni 2017.). *Socio-ekonomske percepcije mladih u BiH*. Sarajevo: Prism Research & Consulting d.o.o.
10. Turčilo L., Osmić A., Kapidžić D., Šadić S., Žiga J., Dudić A. (2019), *Studija o mladima 2018/2019*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung

Internet izvori:

1. http://www.bhas.ba/
2. https://mladi.org/v2/bs/
3. http://www.msb.gov.ba/
4. Smajić M. (2018, 14. januar). Zašto su mladi u BiH spakovali kofere? dostupno https://www.dw.com/bs/za%C5%A1to-su-mladi-u-bih-spakovali-kofere/a-42139585
5. Erjavec D. (2019,13. avgust). BiH treba strategiju za zadržavanje mladih. dostupno na: https://www.slobodnaevropa.org/a/30107853.html
6. Maksimović D. (2013, 30. juli). Odljev mozgova u BiH izmiče kontroli. dostupno na:https://www.dw.com/hr/odljev-mozgova-u-bih-izmi%C4%8De-kontroli/a-16985103

Trend of Youth Emigration From Bosnia and Herzegovina-Causes and Consequences

Summary

The trend of young people leaving the Western Balkans region has been evident for many years. Bosnia and Herzegovina was not spared either. What are the main reasons for the departure of young people and how the brain drain will further affect the socio-economic aspects of life in Bosnia and Herzegovina, are just some of the questions we will try to answer in this paper. Young people in Bosnia and Herzegovina face the impossibility of finding a job, an unfavorable social position, and an inadequate education system. Presented statistical data within the paper, are indicators of the unfavorable position of young people in Bosnia and Herzegovina, but also indicators of future unoptimistic demographic trends. The key results of the research, obtained during the writing of the paper, indicate that the trend of young people leaving Bosnia and Herzegovina is massive and continuous, with no indications that it will be reduced in the future, and the state itself still does not take serious and concrete measures to at least tried to limit such negative movements. The fact is that in the coming period, Bosnia and Herzegovina should pay serious attention to solving the problem of young people leaving, until it is too late.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, youth emigration, causes, consequences, labor force*

Majda Rubić
majda.rubic@gmail.com

Europski odbor regija i Unija za Mediteran

Sažetak

U okvirima proučavanja Unije za Mediteran, koja okuplja države članice EU-a, južno susjedstvo i ostale države sredozemne regije kao transnacionalne mreže koja predstavlja europsku politiku susjedstva za izgradnju učinkovitijih partnerstava, otvorilo se pitanje značaja Europskog odbora regija kao predstavnika procesa integracije i povezivanja među regijama koje označava prostorni obuhvat više drugih EU-članica i nečlanica EU-a. Svoj politički potencijal koristi za daljnji razvoj teritorijalne suradnje, a u radu se razmatra način na koji svojim mišljenjima pridonosi stavovima u interesu kohezijske politike EU-a i mediteranskih otočnih regija. Podržava pristup EU fondovima pomoću upravljačke platforme i pravnog instrumenta EGTS koji je vođen nacionalnim zakonodavnim propisima EU članice u kojoj je EGTS osnovan. Ujedno, prisutan je u očuvanju nacionalnog identiteta, što je od značaja u kontekstu sve šire migracije ljudi u Sredozemlju. Svrha rada usmjerena je na utvrđivanje interakcijske sprege između Europskog odbora regija i Unije za Mediteran odnoseći se na razvoj otočne politike i u uvjetima načela supsidijarnosti. U radu je primijenjena metoda kvalitativne analize sadržaja primarnog prava EU-a te akata mekog prava EU institucija i osobito Europskog odbora regija.

Ključne riječi: *Europski odbor regija, Unija za Mediteran, umrežavanje, Europska grupacija za teritorijalnu suradnju, migracije*

Uvod

Ujednačen razvoj unutar Europske unije cilj je europske regionalne politike koja je dio kohezijske politike i njene povezanosti s teritorijalnim ustrojem, a uređuju ih odredbe članaka 170.-175. UFEU-a putem EU institucija i Europskog odbora regija. Definiranjem uske povezanosti gospodarske i socijalne kohezije i u fazi kada se uvodi nova regionalna politika, osnovan je 1994. g. Odbor regija kao novo savjetodavno tijelo. Regije su značajan partner u europskom upravljanju, a teritorijalna kohezijska suradnja nije do kraja definirana. U procesu oblikovanja javnih politika regije sudjeluju usmjeravanjem financijske pomoći europskih fondova i temeljem kohe-

zijske politike solidarnosti i partnerstva koju provode putem europskog zakonodavstva u kojem nema obvezujućih akata o regionalnoj politici, već o kohezijskoj politici i europskim fondovima. U fazama integracije, Europskoj uniji pridruživale su se države sličnog zemljopisnog, povijesnog, religijskog, znanstveno-tehnološkog i industrijskog kruga po principu prostornog susjedstva. Ali integracija s vremenom sve više teži k jačanju konkurentnosti na svjetskom tržištu te obuhvaća i prostor koji je u granicama država izvan Europske unije. Potiče uravnotežen razvoj putem različitih oblika suradnje na unutarnjim i vanjskim granicama Europske unije o stvaranju i razvoju transeuropskih mreža. Tako se očituje vanjsko djelovanje EU-a na međunarodnoj sceni kada razvija odnose i gradi partnerstva s trećim državama te međunarodnim, regionalnim ili globalnim organizacijama s kojima dijeli ista načela te promiče višestrana rješenja za zajedničke probleme u okviru Ujedinjenih naroda prema članku 21. UEU-a. EU institucije i Europski odbor regija zajednički promiču pridruživanje prekomorskih područja i razvoj partnerstava i time utječu na nacionalnu, europsku i međuregionalnu politiku. S ozbiljnijom primjenom načela supsidijarnosti raste uloga Europskog odbora regija (dalje u tekstu: EOR) koji vrši nadzor nad njegovom primjenom što je zanimljivo u odnosu na otočnu politiku partnerstva na Mediteranu. U radu se navodi primjer *policy making* EOR-a u nastojanju miroljubivog rješenja političkog spora na Cipru, u situaciji odbijanja prihvaćanja plana Ujedinjenih naroda za ujedinjenje otoka, jer se EU članice ne bave pitanjima koja iziskuju strategijski angažman. EU članice mogu uspostaviti pojačanu suradnju u svim područjima, uz iznimku područja isključive nadležnosti i zajedničke vanjske i sigurnosne politike ako gospodarsko-političke ciljeve nije bilo moguće postići u razumnom roku unutar EU-a. Koristeći autoritet neke od EU institucija, međusobna pojačana suradnja ne smije štetiti unutarnjem tržištu ili gospodarskoj, socijalnoj i teritorijalnoj koheziji te ravnopravnom tržišnom natjecanju među EU članicama. Ali EOR podržava osnivanje Unije za Mediteran jer je važna za teritorijalnu koheziju te može podići konkurentnost EU-a. Države Mediterana i EU članice povezuju brojni i dugogodišnji, bilateralni ugovori, ali tek utemeljenjem Unije za Mediteran ostvarena je velika geografska homogena cjelina koju odlikuju zajedničke značajke – gospodarske, klimatske i druge. Djeluje u međuregionalnoj ili međudržavnoj suradnji, kao konvergencija nacionalnih i zajedničkih interesa, s ciljem da bude jamstvo uspješnosti vanjske politike EU-a. Unija za Mediteran predstavlja način lakšeg komuniciranja regija o zajedničkim ili o pitanjima u kojima se ne slažu, s time da akti koje donosi obvezuju samo članice, ne i države izvan nje. Europska politika partnerstva obuhvaća suradnju regija na Mediteranu s modifikacijama kao prekogranična, transnacionalna i međuregionalna, a podrazumijeva suradnju nacionalnih, regionalnih i lokalnih vlasti EU članica i država nečlanica. EOR je u smislu čuvanja interesa regija mjerodavan za nadzor primjene načela višerazinskog upravljanja s pristupom „odozdo“. Analizira stvarnu uključenost u regulaciju tog načela jer se povezivanje regija odražava na prenoše-

nje nadležnosti prema nadnacionalnim razinama vlasti. U interakciji EU institucija s EOR-om kao savjetodavnim tijelom, podupire se gospodarski razvoj za koji se koriste EU programi pomoći, a uz asistenciju jedinstvene pravne osobe europske grupacije za teritorijalnu suradnju (EGTS). Sve veći broj poslova obavljaju EGTS kao osobit pravni instrument i posrednica trećim državama. Od EU članica se ne očekuje stvaranje novih propisa i međunarodnih ugovornih odnosa već građenje partnerstava uz načelo upravljanja na više razina, a odgovornost se dijeli između različitih razina vlasti, a za financiranje projekata mediteranskih država na područjima od zajedničkog interesa pomaže EGTS. Regije sukladno preporukama EOR-a uzimaju u obzir političku i stratešku ulogu EGTS-a pri povlačenju sredstava iz EU fondova kojima se financiraju veliki projekti. Na otocima u Sredozemlju prevladavaju mali projekti te otočne članice uzimaju u obzir mišljenja EOR-a u kojima pokazuje karakteristike EU institucije u stvaranju otočne politike na Mediteranu.

Politički utjecaj Europskog odbora regija

Europski interesi nadilaze nacionalne interese teritorijalnih jedinica vlasti, te prava regija i lokalnih zajednica mjerodavno zastupa samo EOR i omogućava im sudjelovanje u stvaranju europskog zakonodavstva (Rubić, 2013.[1]). Predstavnik je i regionalnih interesa koji su u sferi djelovanja nadnacionalnih vlasti, značajno s pozicije podvrgavanja regije nadnacionalnoj razini kada se nalazi u transnacionalnoj mreži. Pridonosi procesu donošenja odluka u EU institucijama donošenjem mišljenja i drugih akata kojima upućuje na određene probleme o kojima nema jedinstvenog stava i nudeći rješenja ukazuje na smjer regionalnog razvoja. Prema EOR-u regionalna i kohezijska politika je među najvažnijim politikama, za nju se odvaja više od dvije trećine proračuna EU, a posebno uzima u obzir potrebu povezivanja otoka. U europskoj politici partnerstva dobivaju posredovanjem EOR-a prostor za jačanje svog utjecaja, primjerice pri uključivanju regija u transnacionalne makroregije kakva je Unija za Mediteran. Građanima su najbliži lokalni i regionalni zastupnici, a da ih najbolje predstavljaju proizlazi iz analiza mišljenja građana koje EOR provodi. Članovi nacionalnih izaslanstava EOR-a mogu utjecati na europske zakone, na ugovore o suradnji i operativni program, pregovaranje i provedbu različitih strateških dokumenata specifično za mediteransko područje[2]. Može lobirati s predstavnicima regija u EU institucijama za donošenje odluka nacionalnih vlada i parlamenata. Potiče surad-

[1] Bilješka: autorica ovog rada magistrirala je 2011. na temu uloge Odbora regija u EU razvojnoj politici, a koja je bila temelj za knjigu Odbor regija u oblikovanju EU zakonodavstva (2013.)

[2] Primjerice, predsjednica bugarskog izaslanstva EOR-a Iskra Mihaylova, argumentiranim amandmanom br. B8-0106/2016, na Prijedlog Komisije za donošenje rezolucije o posebnoj situaciji otoka iz siječnja 2016., uspjela je tekst Prijedloga u bitnome izmijeniti što je vidljivo u konačnom tekstu Rezolucije o posebnoj situaciji otoka od 4. veljače 2016.

nju regija putem umrežavanja, predložio je da se za projekte suradnje EU-a s Unijom za Mediteran utemelji Skupština lokalnih i regionalnih vlasti iz EU-a (dalje: ARLEM), kao partner državama na mediteranskoj obali i kao promatrač u projektima suradnje EU-a s Unijom za Mediteran. U cilju napora europskih integracija procjenjuje putem svojih članova u nacionalnim izaslanstvima gdje se slabo drži do supsidijarnosti i savjetuje podvrgavanje regije nadnacionalnoj razini makroregije. Transnacionalne mreže s kojima se usmjerava razvoj kohezijske politike obuhvaćaju dijelove teritorija više država među kojima su i nečlanice EU-a. Politički potencijal EOR-a odražava se na daljnji razvoj EU kohezijske politike, posrednik je između regija i Komisije za primjenu kohezijske politike i razvija politiku aktivnog partnerstva. Uspostavlja platformu za kontakte među regijama ili za potrebe poduzeća surađuje s poslovnim sektorom. Primjer političkog utjecaja EOR-a potpora je koju je moguće kvalificirati kao *policy making* mirnom rješavanju spora na Cipru. Konceptom *policy making* nazvan je pristup u djelovanju povezan s višerazinskim upravljanjem i uređenjem Unije. To je način djelovanja EU institucija i tijela koji se može očitovati u lobiranju. Iako je neovisna država, Cipar je de facto podijeljen do daljnjeg na dvije neovisne države – Republiku Cipar i Tursku Republiku Sjeverni Cipar – što komplicira europeizaciju otoka i prilagođavanje zakonodavstva. Plan pristupa Europskoj uniji sporazumom Grčke i Turske na Cipru odbijen je i priključen je samo južni, grčki dio otoka (2004.), iako se računa da je i Sjeverni Cipar dio EU-a. Međunarodna zajednica ulaže diplomatske napore kako bi ujedinili razjedinjeni otok, a EOR je poduzeo konkretnu mjeru i sudjelovao 2008. u gradnji Ledra ulice u centru Nikozije (Milestones in the history of the Committee of the Regions 1994. – 2014). U odnosu na zahtjeve Unije za političkom stabilnosti na Mediteranu razvijanjem odnosa s državama, potpora članova EOR-a mirovni je proces na Cipru s vlastima ciparskih Turaka i ciparskih Grka koji se može povoljno odraziti i na rješavanje drugih pitanja (problematični interesi Grčke i Turske za nalazišta plina u Sredozemlju). Iako je ciparsko pitanje izvan ingerencije EU-a, u potpori EOR-a mirnom rješavanju političkog spora mnogi vide nastojanje na stvaranju vanjsko političke strategije EU-a.

EOR može pomoći regijama da se izbore za povoljniji položaj i za zaseban identitet[3]. Nema naznake o oživotvorenju ideje europskog identiteta. Snažnija kulturalna politika uzima u obzir jezike manjina i stvara suodnos jezične politike i identiteta.[4] Instrumenti mekog prava koje mogu donositi EU institucije i tijela imaju neizravnu

[3] Tako je u cilju promoviranja i čuvanja lokalnog identiteta EOR organizirao u svom sjedištu u Brusselsu izložbu umjetničkih djela sa Sardinije (2009.), a sljedeće godine sličnu izložbu tradicijske kulture otoka Hvara (2010).

[4] Upravni dogovor Vlade V. Britanije i EOR-a o uporabi regionalnih jezika, R/CdR 306/2008, uređuje međuinstitucionalne odnose prema regionalnim jezicima i ima pozitivan odraz na nacionalnu jezičnu kulturu EU članica. Više informacija u knjizi Odbor regija u oblikovanju EU zakonodavstva, str. 135.

primjenu te pravni i politički učinak (Ćapeta, 2011., str. 119.). EOR takvim aktima djeluje na izgradnji odnosa EU-a s trećim državama. Prilikom stupanja u međudržavne odnose smatra potrebnim surađivati s EGTS-ovima radi boljeg upravljanja projektima. EU članice ne mogu samostalno sklapati bilateralne ugovore s trećim državama, to je pravo pridržano Uniji, te se za financiranje projekata od zajedničkog interesa koristi EGTS kao europsko trgovačko društvo. Koordinirao je osnivanje EGTS-a za razvijanje suradnje sa susjedstvom EU-a (CdR 308/2007). Imajući u vidu sve navedeno, zanimljiva je izjava bivšeg predsjednika Europske komisije iz ožujka 1994.: „Odbor regija bit će jedinstvena figura na šahovskoj ploči Europske unije". EOR danas nije više tek savjetodavno tijelo, u svom Mišljenju o poduzetništvu na otocima iz 2017.g., navodi da je EU institucija za otočnu politiku koja pronalazi rješenja za otočne regije u odnosu na kopnene regije prema članku 174. UFEU-a.

Unija za Mediteran u europskoj politici partnerstva

Institucionalizacija odnosa između EU-a i mediteranskih država izvan EU-a započela je na temeljima regionalnog pristupa EU-a za Mediteran stvaranjem tzv. Procesa iz Barcelone: Unija za Mediteran. Na euromediteranskoj konferenciji 27. i 28. studenoga 1995. donesena je Deklaracija o partnerstvu s namjerom približavanja euroatlantskim tendencijama petnaest članica EU-a i dvanaest mediteranskih država nečlanica, kao veza za ostvarivanje kulture i mira između Europe i Afrike. Stvoreno euromediteransko partnerstvo podrazumijeva gospodarsku i znanstvenu suradnju, zajedničku strategiju u politici zaštite klime, korištenja energije, zajedničku kontrolu migracija ljudi, kao i uspostavu financijskog instrumenta za financiranje zajedničkih projekata, ali ciljevi nisu bili normirani pa ih se nazivalo Barcelonski proces. (Vukadinović i Čehulić, 2005). Nakon deset godina, osnivanjem ARLEM-a i s primanjem novih deset država u članstvo EU-a, nova europska politika za susjedstvo ima fokus na međuregionalnim programima i razvoju mreža regija jer su na mediteranskom prostoru egzistirali brojni bilateralni ugovori između EU-a i država Mediterana. Kriza na Bliskom istoku i na Mediteranu, kao i stalni interesi za održavanje tog značajnog tržišta, uz želju da se odstrane sovjetski utjecaji, naveli su EU članice na jaču koordinaciju stavova u odnosu na Mediteran. Pokazalo se da Europska unija ne može biti samostalni arbitar za rješavanje određenih sporova, a na polju kulturalne suradnje i rješavanja zajedničkih problema o čistoći mora, reguliranju prometa, pitanju ribolova, eksploataciji podmorja nije mnogo postignuto. Usvojen je Euromediteranski kodeks ponašanja zbog borbi protiv terorizma, a dodana je politika migracije. Zatim, na inicijativu Francuske, na Pariškom samitu za Mediteran potpisana je Zajednička deklaracija o osnivanju Unije za Mediteran 13. srpnja 2008., za one države koje graniče sa Sredozemnim morem. Donesenom Zajedničkom deklaracijom uređeno je osnivanje Euromediteranske regionalne i lokalne skupštine (ARLEM), dinamika sastanaka mini-

stara vanjskih poslova, dvogodišnje supredsjedanje i Tajništvo. Prijedlog za osnivanje skupštine dao je EOR, da bude most između lokalnih i regionalnih predstavnika 42 države s Unijom za Mediteran i EU institucijama. EU sudionici ARLEM-a su članovi EOR-a, a iz mediteranskih partnerskih država sudionici su predstavnici regionalnih i lokalnih vlasti koje su imenovali njihove nacionalne vlade. Na prvoj plenarnoj sjednici u Barceloni 31. siječnja 2010. predsjedao je, uz dužnosnika Maroka, i predsjednik EOR-a. Iz navedenog slijedi kako je EOR imao udjela u političkom procesu stvaranja Unije za Mediteran. Paralelno s time započinje i europeizacija mediteranske politike, kao nacionalna prilagodba i pridruživanje Europi. Određene se politike usvajaju isključivo odlukom nacionalnog zakonodavnog tijela koje nemaju zakonodavni status već karakter mekog prava, stoga se govori o politikama s obilježjem rekonstrukcije identiteta i transnacionalne integracije u kojima ključnu ulogu imaju EU institucije (Laća i Špehar, 2012.). Za nacionalnu otočnu politiku od važnosti su regionalni pristup EU-a i politika partnerstva u upravljanju Sredozemnim morem, a EOR održava forume za lakše komuniciranje o međudržavnoj suradnji, izrađuje studije o integraciji kroz teritorijalnu suradnju o zajedničkim pitanjima i o pitanjima u kojima se regije razlikuju (Brussels, 3.04. 2010.). EOR je u svojstvu promatrača u svim projektima suradnje s Unijom za Mediteran i zahtijeva da sudjeluje jer se smatra korisnim u upravljanju projektima. Odjel za EGTS u EOR-u osigurava da otočnim članicama Unije za Mediteran pomažu EGTS-ovi, lakše im je ostvariti izravan dijalog s EU institucijama o za njih važnim pitanjima. Prvotno je zamišljeno da se članstvo Unije za Mediteran sastoji samo od EU članica na Sredozemnom moru i mediteranskih država, no kasnije se u europskoj politici partnerstva osnažuje suradnja svih članica EU-a i država Mediterana nečlanica. Prihvaćena je stečevina i produbljivanje suradnje iz Barcelonskog procesa da bi se zajedničkim nastupom i akcijom ostvarivali povoljniji rezultati, zajednički ciljevi i interesi. To je bio novi politički poticaj euromediteranskim odnosima, svih EU članica i mediteranskih država nečlanica EU-a. Način upravljanja „odozgo“ zamijenjen je pristupom „odozdo“ i pažnja je usmjerena k mrežama nevladinih udruga koje povezuju obje obale Sredozemnog mora. Njihovo promišljanje bitnosti regije proizlazi iz pripadnosti prostoru, vremenu, čovjeku i klimi, parametrima za stvaranje regionalnog koncepta. Onaj koji dolazi „odozdo“ trebao bi uključiti čovjeka, skupine, tako i otok sa svojom definiranom ekološkom formulom (Zbornik radova Forumi o regionalizaciji i održivom življenju, 2007, str. 145).

EU donosi mjere radi stvaranja ili osiguranja funkcioniranja unutarnjeg tržišta koje obuhvaća područje bez unutarnjih granica kako bi se postigao uravnotežen napredak u svim sektorima. Pomaže se gospodarskim čimbenicima, regionalnim i lokalnim zajednicama osnivanjem i razvojem transeuropskih mreža na području prijevoza, telekomunikacija i energetike. Posebno promiče povezanost nacionalnih mreža kao i pristup tim mrežama kada je riječ o otocima, sukladno članku 170.

UFEU-a[5]. Nakon što se aktivirao spor između Turske i Cipra 2010., osnažio je značaj osnovanog Tajništva Unije za Mediteran i sve uključene države i Komisija usko surađuju. Unutar institucionalne strukture i području regionalne suradnje i podrške konkretnim projektima, Tajništvo kao pravna osoba s nezavisnim statusom ima ključnu ulogu. Ne priprema samo radne dokumente za tijela nadležna za donošenje odluka, angažiran je u potrazi za financijskim sredstvima i partnerima za provedbu projekata. Revizija europske politike susjedstva u partnerstvo bila je potrebna da bi se utvrdio novi okvir za izgradnju učinkovitijih partnerstava između članica EU-a i njihovih susjeda uz podupiranje stabilizacije koja je glavni prioritet, imajući u vidu suzbijanje nezakonitih migracija (Zajednička komunikacija, 2015.). U okviru napora koji se ulažu u regionalnu suradnju u južnom susjedstvu prednost se daje Uniji za Mediteran. (Zajedničko izvješće, 2017.). Novi pristup je u tome da se politiku više uskladi s interesima partnera i država članica EU-a, pristupilo se oživljavanju odnosa sa susjednim državama novim oblicima partnerstava različitog pristupa i veće odgovornosti, te uz pomoć diplomatskih odnosa, trgovinskih i ulagačkih odnosa, financijske pomoći i dugoročnih regionalnih okvira. Strategiju Europa 2020 odlikuje jačanje politike partnerstva za susjedstvo na istoku i jugu, a financijsku pomoć Uniji za Mediteran pruža Europska investicijska banka. (Samardžija i Butković, 2010.). Uključivanjem pristupa odlučivanja „odozdo" istakla se euromediteranska zaklada Anna Lindh. Djeluje na lokalnoj razini vezano uz socijalne i kulturološke teme na području cijelog Mediterana i uz naglasak na dijalogu. Zaklada Anna Lindh za dijalog među kulturama, preuzela je ulogu promatrača između euromediteranskih kultura, religija i vjerovanja. Svi sudionici euromediteranskog partnerstva (42) ujedno su članovi Zaklade, a financira je Unija za Mediteran s EU-om. Pitanje migracija istaknuto je s obzirom na borbu protiv ilegalnih migracija, ali EU članice nemaju međusobno usklađenu politiku. Unija za Mediteran nije uspjela u regulaciji migracija ljudi i problemima koji se sve više šire na mediteranskom području. Komisija je u siječnju 2017. donijela Komunikaciju „Migracije na središnjoj sredozemnoj ruti – upravljanje tokovima, spašavanje života." Transmediteranske migracije ljudi prisutnije su nego ikad, a migracije u izgradnji identiteta nameću se kao prikladno pitanje identiteta i promjene. (Bešker i Radović Kapor, 2019.). Zaklada Anna Lindh i njene nacionalne sastavnice imaju plan djelovanja s ciljem naglašavanja mediteranskog identiteta i uvažavanje različitosti. Čini ju mreža od 5000 civilnih društava u 42 države Unije za Mediteran,

[5] Članak 170. UFEU: 1. Kako bi pomogla u ostvarenju mjera navedenih u člancima 26. i 174., te omogućila građanima Unije, gospodarskim čimbenicima, kao i regionalnim i lokalnim zajednicama da ostvare punu korist od stvaranja područja bez granica, Unija prindonosi stvaranju i razvoju transeuropskih mreža na području prijevoza, telekomunikacija i energetike. 2. U okviru sustava otvorenih i konkurentnih tržišta, djelovanje Unije ima za cilj promicanje međusobne i funkcionalne povezanosti nacionalnih mreža kao i pristupa tim mrežama. Posebice uzima u obzir potrebu povezivanja otoka, u kopunu zatvorenih i zabačenih regija sa središnjim regijama Unije.

aktivna je u pitanjima međukulturalnog dijaloga, a funkcionira na regionalnoj i lokalnoj razini da bi pridonijela konceptu jednakog upravljanja. Njenoj diplomaciji uspjelo je da se čuje glas južnih članica prvi put u dijalogu jednakih (Laća i Špehar, 2012.). Zajedničkom deklaracijom Unije za Mediteran razvidnom se ukazuje želja za snaženjem poduzetničkog prostora, a u Dodatku je Inicijativa poslovnog razvoja Mediterana. Usmjerena na pomoć postojećim subjektima u partnerskim državama koje djeluju kao podrška mikro, malim i srednjim poduzećima. Procjenom potreba tih poduzeća, definiranjem rješenja politike i pružanjem resursa u obliku tehničke pomoći i financijskih instrumenata, poduzetništvo se najavljuje temeljiti na principu suvlasništva. To bi bio program za poticanje ulaganja na području Sredozemlja uz veliki izbor proizvoda i usluga visoke kvalitete po nižoj cijeni za poduzeća i potrošače. Izraženo je očekivanje da će poduzetničke aktivnosti biti komplementarne onima postojećih subjekata koji rade na terenu, dok bi doprinosi država s oba ruba Mediterana bili na dobrovoljnoj osnovi.[6]

Akti Europskog odbora regija od značaja za članice Unije za Mediteran

EOR se svojim Mišljenjem o poduzetništvu na otocima: doprinos teritorijalnoj koheziji (OJ EU C 306/51) pozicionira kao EU institucija za otočnu politiku koja pronalazi rješenja za otočne regije s geografskim, gospodarskim, demografskim i socijalnim poteškoćama u odnosu na kopnene regije sukladno članku 174. UFEU-a.[7] Stoga je na ovom mjestu zanimljivo proučiti političke preporuke svim otočnim regijama EU članica jer su sve unutar Unije za Mediteran. Donošenje odluka i odobrenja nacionalnih vlada i parlamenata mogu lakše postići predstavnici regija iz EOR-a koji su i u EU institucijama svojim lobiranjem. EOR se upušta u tumačenje odredbi primarnog prava o parametrima odgovornima u kreiranju teritorijalnih, gospodarskih i socijalnih poteškoća otoka za potpunu integraciju i preporučuje da otoci budu u posebnom fokusu kohezijske politike nakon 2020. Očekuje dobivati izvješća o postignutom, ali i izvješća o prihvaćanju preporuka Rezolucije Parlamenta o posebnoj situaciji otoka. EOR se zanima za opskrbljenost otoka i distribuciju otočnih proizvoda, ide i dalje

[6] Joint Declaration of the Paris Summit for the Mediterranean (Paris, 13 July 2008)- Slobodan prijevod.

[7] Članak 174. UFEU: 1. Radi promicanja svog sveukupnog skladnog razvitka, Unija razvija i provodi svoja djelovanja koja dovode do ojačavanja gospodarske, socijalne i teritorijalne kohezije. 2. Unija posebice nastoji smanjiti nejednakosti među razvojnim razlikama različitih regija, te zaostalosti regija u najnepovoljnijem položaju. 3. Među tim regijama posebna se pozornost poklanja ruralnim područjima, područjima podložnim industrijskoj tranziciji te regijama koje su izložene ozbiljnim i trajnim prirodnim ili demografskim teškoćama, kao što su najsjevernije regije s veoma malom gustoćom naseljenosti te otoci, pogranične i planinske regije.

kada predlaže organiziranje otočnih tržnica na jednom mjestu. Upozorava kod prijave malih projekata na EU natječaje jer se takvi ne mogu financirati iz EU fondova, te ako se lokalne vlasti ne organiziraju primjenom EGTS Uredbe da će Komisija pružati tehničku pomoć. Znači, poziva na primjenu EGTS Uredbe, i preciznije, otoci iz različitih članica i trećih država nečlanica, mogu osnovati zajednički pravni subjekt koji bi im omogućio rad na zajedničkim ciljevima pa bi imali pristup financijskim sredstvima EU-a (točke 21.-26. Mišljenja). Poziva na jače umrežavanje otoka u europske i svjetske mreže za stvaranje i širenje znanstvenih i tehnoloških znanja kako bi tu uključenost iskoristili na polju tržišne proizvodnje i socijalne skrbi. Na prostoru Mediterana djeluju javnosti već poznate mreže otoka, European Small Islands Network (ESIN) i Small Island Local Organisation (SMILO). Od usvajanja Lisabonskog ugovora EOR ocjenjuje prijedloge Komisije, traži da cilj teritorijalne kohezije bude preciznije definiran u prevladavanju financijske i gospodarske krize (Mišljenje o Zelenoj knjizi Komisije o teritorijalnoj koheziji, OJ EU C 120/23). Predlaže stimulacijom poboljšati teritorijalnu integraciju i ohrabriti suradnju između obalnih regija, a teritorijalna kohezija kao politički cilj za primjere ima u Baltičkoj makroregiji i u međuregionalnoj suradnji, koje u Zelenoj knjizi ni nema. Za europsku politiku susjedstva navodi podobnim Rusiju, države Zapadnog Balkana i Tursku, uz višerazinsko upravljanje i „morsku politiku“. Drugo, samoinicijativno Mišljenje „EGTS: novi poticaj za teritorijalnu suradnju u Europi“ (CdR 308/2007), usvojio je ubrzo nakon što je stupila na pravnu snagu EGTS Uredba 1082/2006. U ovom mišljenju preporučuje članicama političke i strateške koristi od mjera koje se uvode pri osnivanju EGTS-a, jer je program za sufinanciranje regionalnog razvoja iz strukturnih fondova po načelima kohezijske politike. Kao posrednik između EU-a i lokalne razine preporučuje način umrežavanja regija za prekograničnu suradnju. Prati provedbu EGTS Uredbe na terenu te pruža EU razini informacije o teritorijalnoj suradnji temeljem EGTS Uredbe. Surađuje s Komisijom i s EGTS-om koji je posrednik EU članicama s trećim državama prilikom stupanja u međudržavne odnose, iskazao se u koordinaciji kojom je osnovan EGTS za razvijanje suradnje sa susjedstvom EU-a. EGTS su pravne osobe *sui generis* i ključni instrument za rast i ostvarivanje mogućnosti ne samo u smislu političkog angažmana, komunikacijske inicijative i umrežavanja najbolje prakse na području EU kohezijske politike, već i s osobitim autoritetom pravnog savjetnika na području prekogranične suradnje (prema članku 265. UFEU-a). Članice EU-a koje su pristupile EGTS-u informiraju EOR o osnivačkim dokumentima konvenciji i statutu jer EOR vodi Registar EGTS-ova. Predlaže da poduzeća kojima je povjereno obavljanje usluga od općeg gospodarskog interesa ili koje su po svojoj prirodi monopoli i ostvaruju prihod, da sudjeluju u EGTS-u (prema članku 106. stavak 2. UFEU-a.) Zatim, poziva u partnerstvo EGTS-a uključiti područja prekomorskih zemalja u vidu „bilateralnog“ EGTS-a sastavljenog od pojedine EU članice i područja prekomorske zemlje nečlanice EU-a. EGTS može upravljati

ili skrbiti o uslugama od općeg gospodarskog interesa, regulirati visinu tarifa i pristojbi za infrastrukture koje vodi.

Snaženjem partnerstva između lokalnih i regionalnih vlasti te između EU institucija i predstavnika regija i lokalnih zajednica ostvarena je i suradnja EOR-a s Europskim parlamentom (međuinstitucijski Sporazum o zajedničkoj političkoj i upravnoj djelatnosti, 2013.). Regionalne i lokalne vlasti snažnije su zastupljene institucionalno, politički i pravno. Sporazum uređuje pripremanje europskog zakonodavstva od strane EOR-a sukladno iskustvima i analizama regionalnih i lokalnih vlasti, te izvještavanje Parlamenta u pravo vrijeme. EOR je član Saveza za koheziju, poziva čelnike država, regija, gradova, općina te poduzeća i civilna društva na pravovremeni početak programa kohezijske politike od 1. siječnja 2021. U sljedećem sedmogodišnjem razdoblju pomagat će se osobito otocima zbog krize izazvane pandemijom virusa COVID-19, uz novi plan s jačom europskom teritorijalnom suradnjom i prekograničnim mehanizmom.

Zaključak

Uloga EOR-a politički i institucionalno je snažnija i jasnija u kreiranju strategije regionalne politike Unije, na području europske politike partnerstva, proročanske riječi predsjednika Europske komisije iz 1994.g. o važnosti uloge EOR-a ispunile su se u vrijeme velikih izazova današnjice. U odnosu na teorijska polazišta u ovome radu o interakciji EOR-a i Unije za Mediteran može se očekivati daljnji utjecaj EOR-a. EOR potiče suradnju regija putem umrežavanja, a regionalni pristup odražava se na rad Unije za Mediteran. EOR pomaže da transnacionale mreže regija EGTS-ovi budu EU članicama okvir za dijalog sa EU institucijama o njima važnim pitanjima. Lokalne i regionalne vlasti uključuju se u akcijama Europske unije po novoj paradigmi višerazinskog upravljanja pristupom „odozdo“, a predstavnici vlasti obavještavaju EOR o značajnim aktivnostima s područja teritorijalne kohezijske politike. Osnivanje Unije za Mediteran inicirala je Francuska imajući u vidu potrebnim promovirati prirodno i kulturalno nasljeđe različitosti mediteranskih regija, prepoznato unutar zaključaka Zajedničke Deklaracije Unije za Mediteran. EOR se već iskazao (2008.) rješenjem poltičkog spora između ciparskih Turaka i ciparskih Grka, danas su u fokusu problemi regulacije migracija (2015.), po kojem pitanju EU članice nemaju međusobno usklađenu politiku. Od važnosti je zaštita vanjske granice između Turske i Grčke kojom kreće istočnomediteranska i zapadnobalkanska ruta izbjegličke krize i koja nameće pitanja identiteta i promjene. Na mnoge otoke u Sredozemlju došao je velik broj migranata, Europska unija od 2015.g. traži odgovor na pitanje kako tretirati migrante i izbjeglice koji idu za boljim životom. Unija za Mediteran promiče dijalog među različitim kulturama euromediteranske regije, reformu sustava azila

i zaštite izbjeglica. S obzirom na važnost načela partnerstva i učinkovitu provedbu supsidijarnosti, lokalne i regionalne vlasti nastoje sudjelovati u definiranju nacionalnih i euromediteranskih politika koje se odnose na njih i sukladno kokretnim potrebama otoka. Od mreža nevladinih udruga očekuje se sudjelovanje u euromediteranskim politikama, primjer je francuska udruga EGTS SMILO koja inicira pomoć malim otocima oko upravljanja njihovim resursima. U odnosu na EGTS potrebna je dobra pažnja prije učlanjenja u mrežu jer temeljem odredbi članka 170. UFEU-a, mijenja status iz suradničke mreže u poduzetnički odnos (zaposlenici, udio u projektu, članarina, statut, konvencija). Nacionalna izaslanstva u EOR-u surađuju s predstavnicima nacionalnih vlasti, svrsishodnosti radi uključiti nacionalnog izaslanika zaduženog za otoke radi praćenja EU otočne politike.

Literatura

1. Amandman on behalf of the Committee for Regional Development, B8-0106/2016. Dostupno na http://www.europarl.europa.eu
2. Barcelona Declaration, adopted at the Euro-Mediterarranean Conference. Dostupno na http://trade .ec.europa.eu/doclib/docs/2005/july/tradoc_124236.pdf (27-28 November 1995)
3. Bešker, I., Radović Kapor, A. (2019). *Inventing migrants narrative: victims between politics and literature*. U K. Jurčević, Lj. Kaliterna Lipovčan i O. Ramljak (ur.), Reflections on the Mediterranean (str. 289-304)
4. Committee of the Regions.(2014). Milestones in the history of the Committee of the Regions 1994-2014, str. 32.
5. Ćapeta, T. I Rodin, S. (2018). *Osnove prava Europske unije*. Zagreb. Narodne novine
6. Joint Declaration of the Paris Summit for the Mediterranean. Dostupno na http://www.ue2008.fr/webdav/site/PFUE/shared/import/07/ 0713_declaration (PDF) 13 July 2008. p.12
7. Deklaracija Saveza za koheziju, za kohezivnu, održivu i otpornu Europu, #CohesionAlliance za snažnu kohezijsku politiku EU-a. Dostupno na COR-2020-02262-00-03-WEB-TRA (EN)1/2
8. Joint Communication to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and Committee of the Regions. Renewed partnership with the Southern Neighbourhood. A new Agenda for the Mediterranean. European

Commision, Brusseles, 9.2. 2021. JOIN(2021)2 final.Dostupno na: eeas.europa.eu/sites/eeas/files/joint_communication_renewed_partnership_southern_neighbourhood.pdf

9. Laća, A. I Špehar, H. (2012). *Proces „euromediteranizacije“: Unija za Mediteran i uloga nevladinih organizacija u stvaranju euromediteranskih politika*. Anali Hrvatskog politološkog društva, 9(1), 227-245. Dostupno na https;//hrcak.srce.hr/99816

10. Lisabonski ugovor Europske unije. ADRIAS, sv 16, str. 1-418, Split, 2009.

11. Mišljenje Europskog odbora regija o „Poduzetništvu na otocima: doprinos teritorijalnoj koheziji“ (2017/C 306/10). OJ EU C 306/51

12. Mišljenje „EGTS: novi poticaj za teritorijalnu suradnju u Europi“ (CdR 308/2007, od 18. travnja 2008.)

13. Own-initiative opinion on „European Grouping of Territorial Cooperation (EGTC): new impetus for territorial cooperation in Europe“. CdR 308/2007 fin

14. Opinion of the Committee of the Regions on the Green Paper on territorial cohesion (2009/C 120/05). Official Journal of the European Union. C 120/ 23

15. Opinion of the CoR on the Revision of the EGTC Regulation. CdR 371/2011 fin. Dostupno na http://www.europarl.europa.eu

16. Rezolucija Europskog parlamenta od 4. veljače 2016. o posebnoj situaciji otoka (2015/3014(RSP)). Dostupno na http://www.europarl.europa.eu

17. Rubić, M. (2013). *Odbor regija u oblikovanju EU zakonodavstva*. Zagreb. Jesenski & Turk.

18. Rubić M., (2021.) Instrumenti integracije na području EU otočne politike, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 58, br. 3/2021 (str. 841-854.)

19. Rumora, L. (2007). Regionalna perspektiva razvoja Dalmacije. Zbornik radova i izbor iz diskusije Forumi o regionalizaciji i održivom življenju 2007, Zagreb, 2007. (str. 145). Zagreb: Fondacija Heinrich Boll.

20. Samardžija, V. i Butković, H. (2010). *From the Lisbon Strategy to Europe 2020*. Zagreb. IMO

21. Sporazum o zajedničkoj političkoj i upravnoj djelatnosti, CdR 6689-2013. (19. 11. 2013.)

22. Vukadinović, R. i Čehulić L. (2005). *Politika europskih integracija*. Zagreb. Topical

European Committee of the Regions and Union for the Mediterranean

Abstract

The study of the Union for the Mediterranean, which brings together EU Member States, the Southern Neighborhood and other Mediterranean countries as a transnational network representing the European Neighborhood Policy to build more effective partnerships, raised the question of the importance of the European Committee of the Regions, indicates the spatial coverage of several other EU and non-EU Member States. It uses its political potential to further develop territorial cooperation, and the paper discusses how its opinions contribute to positions in the interest of cohesion policy of the EU and the Mediterranean island regions. It supports access to EU funds through a management platform and the EGTC legal instrument guided by the national legislation of the EU Member State in which the EGTC is established. At the same time, it is present in the preservation of national identity, which is important in the context of the growing migration of people in the Mediterranean. The purpose of this paper is to establish an interaction link between the European Committee of the Regions and the Union for the Mediterranean regarding the development of island policy and in the context of the principle of subsidiarity. The paper applies the method of qualitative analysis of the content of primary EU law and acts of soft law of EU institutions and especially the European Committee of the Regions.

Keywords: *European Committee of the Regions, Union for the Mediterranean, networking, European grouping of territorial cooperation, migration*

VI

Informacijske tehnologije i svakodnevni život /

Information technologies and everyday life

Aleksandar Erceg
Faculty of Economics in Osijek,
Josip Juraj Strossmayer University of Osijek
aleksandar.erceg@efos.hr

Jovanka Damoska Sekuloska
University of Information Science and Technology
"St. Paul the Apostle" in Ohrid
jovanka.damoska@uist.edu.mk

Smart Villages – Examples from Croatia and Macedonia

Abstract

Productivity and innovations in rural areas around the world are limited by funding, human resources, and technology. This results in a slow development of these areas, especially the economy and welfare. One of the potential ways to solve this problem is by developing the so-called smart villages. They represent an ecosystem that has different parts intended for improving the quality of life in a community, and it involves different stakeholders (i.e., academics, private companies, government, etc.). The main topic of the paper is examining the implementation of the concept of the smart village in Croatia and Macedonia. The first part of the paper gives a literature review of the smart village concept and its influence on national development. In the second part, the smart village movement in Croatia and Macedonia is presented, and the similarities and differences are discussed. In the final part, the conclusion and proposals for future research are given.

Keywords: *smart villages, development, sustainability, Croatia, Macedonia*

Introduction

The term "smart city" is widely used in general language and academic circles. It usually connects the city and the use of different digital technologies. According to Neirotti et al. (2014), there is no standard smart city definition, and it is difficult to distinguish common global trends. According to Zubizaretta, Seravalli, and Arrizabalage (2016), a smart city must adopt an integrated, comprehensive, and multi-criteria approach in addition to being technologically connected.

Studies on smart cities are developing, and there are different interdisciplinary approaches to smart city research being proposed. Simultaneously, problems relevant to rural areas focus on environmental studies, agriculture, sociology, etc. According to Visvizi and Lytras (2018), the smart village concept as a standalone topic of study has been mostly absent from the academic discussion. This happens even when rural communities are interested in robust policies such as the European Union's Cohesion Policy and Common Agricultural Policy.

Rural areas evolved from agriculturally dominated areas to non-agricultural residential areas in the second half of the 20th century. Despite significant development and progress, rural economic and social infrastructure remains less developed than in urban areas (Adamowicz and Zwolinska-Ligaj, 2020). Rural communities cannot compete in terms of income and standard of living. Different types of social pathology are more common in rural areas, although rural areas play important roles in the economy and society as a whole. When rural areas become multifunctional, they may provide a variety of goods and services to the public.

Multifunctionality can be obtained through information and communication technology (ICT), which has aided in the development of smart cities and study into the subject. This can also be implemented in villages to facilitate the development of so-called smart villages.

The paper is broken into sections. The first part is a literature review on smart villages. The second part provides a few global examples of best practices in smart villages. The third part examines and contrasts the situation in Croatia and Macedonia in terms of smart villages. The conclusion and recommendations for further research are offered in the final part.

Smart villages – literature review

Because the term "smart village" is new, the topic is yet to be researched in academic circles. The smart village concept is primarily associated with rural infrastructure (use of electric energy and production) in developing countries (Ho, Hashim, and Lim, 2014), an application of ICT in agriculture (Taylor, 2017), support for creative industries (Townsend et al., 2017), or widespread use of GIS technology for management and planning (Wang et al., 2017). According to Wallace et al. (2017), a multifaceted system designed to improve rural lives should be considered.

It is important to note that there is no unambiguous and precise definition of a smart village (Zavratnik, Kos, and Stojmenova Duh, 2018). According to Somwashi et al. (2016), smart villages are a collection of effective and efficient services for rural communities, both at work and at home. Similarly, Shukla (2016) described

smart villages as places that are capable of mastering information about their residents, resources, schemes, and services, as well as recognizing when and what is required. According to these two definitions, a smart village can identify, recognize, and provide different services, and it requires the village community to improve life quality. According to Syaodih (2018), smart villages are established as innovative concepts for boosting the potential and resources of communities. The development of the smart village concept should not be separated from the development of the smart city concept. According to Zavratnik, Kos, and Stojmenova Duh (2018: 3), *a smart village allows its residents to take advantage of modern technological and social achievements while its infrastructure is still being developed in accordance with the Sustainable Development Goals and provides an opportunity to deal with future energy security and issues of local and circular economies.* The European Network for Rural Development (ENRD, N.A.) defines smart villages as communities in rural areas that use innovative solutions to improve their resilience, building on local strengths and opportunities. European Network for Rural Development (ENRD, N.A.) defines smart villages as communities in rural areas that use innovative solutions to improve their resilience, building on local strengths and opportunities. According to Visvizi and Lytras (2018), research on smart villages can be separated into many temporal dimensions (table 1).

Table 1. Smart villages: a typology of challenges and the corresponding urgency of action

Temporal dimension	The status of the challenge	The trust of the challenge	Prescribed action	Type of action
Short-term	Emergency	Question of life and death, incl. safety and security	Action needed at this moment	What smart services, provided by whom, how, and at what cost could be provided to ease the situation?
Mid-term	Urgent	Question of wellbeing and quality of life	Planning and action need to begin today, and effort is required today	
Long-term	Very important	Question of cultural heritage, governability, the cost of inaction	Planning needs to begin today, and action is required soon	

Source: adapted from Visvizi and Lytras, 2018: 3

Table 1 presents challenges and the consequent need for action in researching smart villages worldwide. The authors tried to restrict the conceptual boundaries of the smart village and attempted to justify a different approach to smart villages in relation to smart cities. The European Union acknowledged the difficulties that smart villages face. In April 2018, the EU accepted the Declaration for a Smarter Future of Rural Areas in the EU in Bled. Following the Declaration, the smart village initiative establishes rural areas where people want to live because their lives

are more accessible and comfortable as a result of digital and innovative solutions. According to the Bled Declaration (Pametne vasi, 2018), the smart village concept should include the following elements: numerous digital platforms (e-administration, gastronomy, e-learning, retail, e-health), precision farming, renewable energy, circular and shared economy, waste reduction and resource savings, rural tourism, innovations in rural service and entrepreneurship. Guzal-Dec (2018) expanded on the concept of the smart village (figure 1).

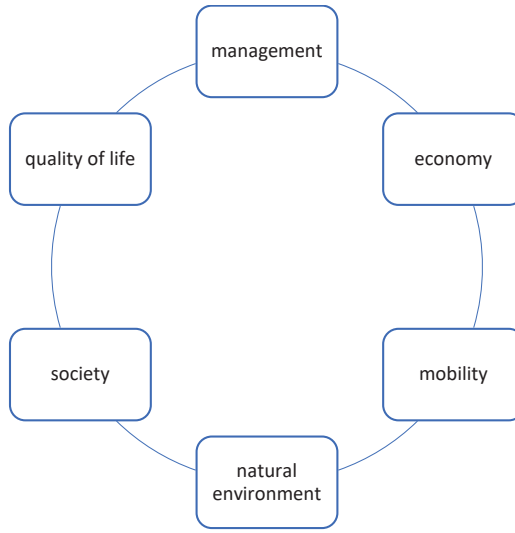

Source: adapted from Guzal-Dec, 2018

Figure 1. Six dimensions of smart

Vaishar and Štasna (2019) concluded that smart village research and applications have a broad multidisciplinary reach because many different characteristics of smart villages have been identified. The previous suggests that the smart village concept, with its three pillars (economic, environmental, and social), can be tied to sustainability concepts.

Viswanadham and Vedula (2010) proposed a smart village model and named it the smart village ecosystem. Their model is based on four characteristics: (i) resources and their management, (ii) institutions that influence regulation and governance, (iii) service delivery technologies (IT and logistics) and mechanism, and (iv) modular service and their service chain. They emphasized that these services must be location-specific, based on the demographics of the village and the occupations of its residents. Implementing the smart village concept requires strategy, cohesive planning, and, most importantly, examining and completing the actions using suitable governance models.

The ecosystem is made up of various components, including information technology, central, regional, and local government, the SME network, employees, farmers, communication services, and logistics. Because every aspect is combined to secure services for villages, resources (both human and financial) also have an impact on smart villages (figure 2).

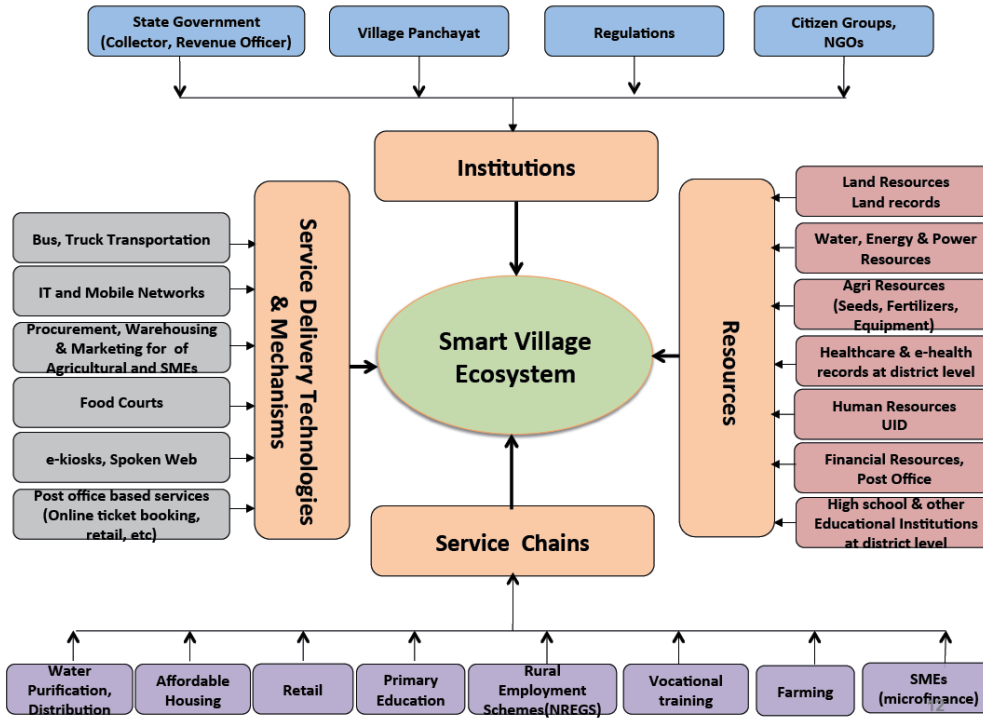

Source: adapted from Viswanadham and Vedula, 2010

Figure 2. Smart village ecosystem

Syaodih (2018) adapted Viswandaham and Vidula's model and into the following: (i) smart institutional, (ii) smart farmers, (iii) smart facilities, and (iv) smart communications. In this model, the adaptation author put additional significance on ICT, especially on smart facilities and smart communications.

The ecosystem method of smart villages incorporates all accountable organizations, required resources, services to be provided, and technologies and mechanisms for service delivery (Viswanadham and Kameshawaran, 2013). A smart village can be seen as a package service that is efficiently and effectively offered to village residents and businesses. The ecosystem integrates all service providers and all village services.

Smart villages have emerged as a result of the use of ICT as a tool for local economic development activities. The use of ICT has become a significant element in the formation of a smart village (Singh and Patel, 2018). According to Guzal-Dec (2018), technology played a crucial role in smart villages, particularly in infrastructure investments, human resources, and business development.

Smart village worldwide initiatives

The smart village movement started in India and has since spread throughout the world through different projects and initiatives such as the EU's Bled Declaration. Table 2 provides an overview of some of the global initiatives, their activities, and the regions in which they are active.

Table 2. Smart village initiatives

Initiative	Activity	Region
Smart Village Initiative, 2018a	Providing access to sustainable energy, access to clean water, economic growth, gender equality, and enhanced security. Applying a more integrated and holistic approach to bringing power to rural communities. Connecting sustainable energy resources with ICT.	Africa, South America, South-East Asia, Central America
IEEE Smart Village, 2019	Aiming to promote off-grid communities through education and the creation of sustainable businesses in the energy sector.	India, Haiti, Africa
CIGAR research program on Climate Change, Agriculture, and Food Security – Climate-Smart Villages, N.A.	Developing a program in which stakeholders cooperate to maximize productivity by utilizing and improving smart solutions based on local conditions. The solutions are based on smart technologies and are intended to work with residents to reduce the climate footprint of agricultural actions while maintaining community benefits.	Latin America, East Africa, South-East Asia
Smart Village Initiative, 2018b	Focuses on the benefits of ICT for those living in rural areas. Makes the community more robust and flexible to external challenges. Provides the necessary structure for residents to increase their engagement in local efforts to improve their living, social, and economic conditions.	India
EU Action for Smart Villages, 2014	The project aims to introduce ideas for future villages.	EU
Bled Declaration (Pametne vasi, 2018)	Activities aimed at improving the conditions for the development of farming businesses. Attempting to give possibilities for youth to return after finishing their studies and find work in their field of expertise locally.	EU

Digitale Dörfer, 2015	The main aim of the project is to promote innovation and cooperation at multiple levels in order to provide affordable, sustainable, and cross-sectoral solutions.	Germany
Arctic Smartness Project, 2015	Addresses the sustainability of renewable energy, local food production, and natural resources. Local stakeholders (entrepreneurs, government officials, and researchers) are linked and coordinated to enable smart and sustainable growth in the area.	Lapland

Source: authors' research

A more in-depth examination of the many global projects that are working on smart village implementation listed in table 2 can provide broad conclusions. Their primary activities and objectives are in the energy sector, and they are primarily concerned with the smart and sustainable development of communities. Although the majority of initiatives are primarily concerned with ensuring a sustainable supply of energy, they indirectly involve other objectives and a lower footprint of agricultural activities (Zavratnik, Kos, and Stojmenova Duh, 2018). Because EU and global actions on smart villages are based on different economic and social circumstances, they recommend various solutions that should be tailored to the needs of the community.

Source: ENRD, 2018: 13

Figure 3. Smart villages in action

While the majority of global smart village initiatives are mostly focused on areas lacking key infrastructure, initiatives found in Europe work in areas where sufficient infrastructure exists. European initiatives address different challenges related to sustainable and smart development by using products and services that provide environmental, economic, and social benefits to communities.

The situation in Croatia and Macedonia

In the following section, we will look at smart village initiatives in Croatia and Macedonia, as well as compare global trends.

Croatia

In Croatia, as in the rest of the world, there are initiatives to build smart villages. We will present several initiatives, as well as several smart village projects that are already in the process.

Alea Global Group initiative

Alea Global Group presented an initiative for building smart villages in rural parts of Croatia to provide a productive and healthy environment for foreign professionals and entrepreneurs. They aim to utilize the latest technology and hyper-local farming methods to combine old and cutting-edge practices to create a sustainable living environment. Future inhabitants will have a low cost of living, high eco-housing, and improved quality of life. The initiative's plan for inhabitants is to live, learn, and contribute to the world in new and better ways, away from the stresses and unhealthy pressure of urban life that can be an obstacle to meaningful work (Alea Group, 2019).

Smart villages will have a community and learning center, as well as an eco-farm, which will provide many opportunities for residents to meet, study, and socialize with one another. The local community will benefit from building the village (jobs creation), creating a new small businesses ecosystem, and the arrival of international citizens, who will contribute to the local economy in many ways.

Conferences on smart villages in Zagreb County and Osijek-Baranja County

In 2019, two conferences named "A Guide to European Policies and Sources of Funding for Rural Development and Smart Village Construction" were held in Zagreb and Osijek-Baranja County. Conferences were organized by two EU Members of Par-

liament, Ivana Maletić and Davor Škrlec (Pavić, 2019; Osječko-baranjska županija, 2019). The conferences aimed to present good practice examples and provide an overview of funding sources for rural development, as well as to encourage less developed communities to work together and use the financial sources available to them for developing smart villages.

The smart village project is one solution for preserving Croatian village traditions, keeping and attracting young people to those areas, and modernizing villages. The project is one of the new Common Agricultural Policy points, and its availability to Croatia depends on its placement in the operational program.

Digitization and modernization of communications are unavoidable in today's society, so they are required in villages. However, villages throughout Croatia and Europe are still deserted. People are migrating to larger cities because of the benefits that digitalization provides in urban areas as opposed to rural ones.

Both conferences concluded that smart village strategies are necessary. These strategies address their territory's challenges and needs by capitalizing on local assets. Strategies must set short-term, medium-term, and long-term goals. Progress must be measurable using performance indicators to be placed on the roadmap. These roadmaps should be reviewed at regular intervals to allow for continuous improvement. Strategies can aim to, for example, improve access to services (in areas such as health, training, or transport), increase business opportunities and create jobs, develop short food supply chains and agricultural practices, develop renewable energy sources, and develop a circular economy. They can be used to improve the use of natural resources, adapt to climate change, preserve the environment and biological diversity, increase the value of cultural heritage for greater tourist appeal, and so on.

Osijek-Baranja County project call

Osijek-Baranja County published a request for smart village project proposals in July 2020 as one of the conference outcomes in 2019.

Osijek-Baranja County recognized the importance of the new concept of rural development and the development of smart village projects, and encouraged, educated, raised awareness, and activated all local factors who decided to award prizes for smart village project ideas in the County. According to the decision, the Commission for the Selection of Project Ideas announced a public tender for awarding prizes for developing smart village project ideas in Osijek-Baranja County. The location of the implementation of the project idea should cover the area of Osijek-Baranja County.

Osijek-Baranja County expects numerous projects and ideas as a result of the public tender. This will be a base for creating a database of smart ideas/initiatives in the County that will have the opportunity to compete for money from European Union funds intended to develop the smart village concept.

Macedonia

New technologies can transform rural areas, but only if the technical and social components are well combined. It means that the digital infrastructure must be well-established and readily available. The rural population can actively participate in creating new services and use technology to provide services. The Macedonian economy lacks a smart village development strategy. Smart village, as a business model, could be viewed as one of the most important prospects for increasing Macedonia's long-term competitiveness. The smart village, as a new, digitally based strategy, can unlock the potential of rural communities. The research and business communities are conscious of the importance of adding value to the economy and socioeconomic environment. Although Balkan villages are emphasized as structurally completely neglected, they still have vast untapped potential for adding value (Znaor and Landau, 2013).

The smart village concept is designated as one of the primary pillars and strategies for overcoming issues and boosting agricultural sector competitiveness in the project Partnership for Better Business Regulation, which is financed by USAID and the four Macedonian Chambers of Commerce. It is advised that the government enable and improve ICT accessibility and education for farmers for this purpose. The smart village idea should be incorporated into a larger regional development strategy. The rural area acknowledges the importance of job creation, necessary public services, connectivity and smart transportation solutions, and a good business climate. Within the project, the smart village idea is proposed to promote portal-based services and aid current rural businesses in connecting, integrating, and collaborating with urban services (Biznisregulativa.mk, 2019).

The EU initiatives and projects are regarded as one of the most important tools for implementing the concept of the smart village in Macedonia. The European Union and the European Association for Local Democracy – ALDA have supported the initiative #EuSave, which aims to create a network of European smart historic villages that increase citizens' involvement and participation in the socio-economic life of the villages. One of the objectives is to create joint development strategies and action lines for smart historic villages (ALDA, 2019). The project involves the cooperation of forty small rural municipalities from eight different countries. Among them is the rural municipality of Cheshinovo-Obleshevo in Macedonia, which the initiative is leveraging.

The IPA Fund for Cross-Border Cooperation is another arena where the smart village concept is promoted in Macedonia. The smart tourism and shared economy initiative aims to improve the professional development of key stakeholders or individual entrepreneurs who are not directly involved in the tourism sector as well as those who are already working in the tourism sector. The project identifies that online presence and the development of smart tourism, based on knowledge and innovation, are becoming factors influencing the competitiveness and visibility of tourist destinations. The project aims to introduce a concept for the development of smart tourism based on the innovative and efficient use of endogenous cultural and natural resources as well as existing human capital.

The importance of the smart village as an advanced concept for improving the agro-food sector was also recognized in the framework of the international conference "Guidelines for the Promotion of Agro-Food Sector" organized by the Macedonian Chamber of Commerce in 2019. According to the conference results, smart villages provide new potential for rural areas and communities. Digital technologies and innovations can help to improve the quality of life, raise living standards, provide public services to citizens, make better use of resources, and open up new opportunities for rural value chains in terms of products and improved processes.

The COVID-19 pandemic encourages people, especially young people, to reconsider rural living and return to the countryside. As a result, smart villages are proposed as a model for revitalizing and returning people to rural areas. However, they face a shortage of living conditions, such as infrastructure and essential services. As an original notion and concept, the smart village might be suggested as a tool for creating living conditions and income for the residents.

The project level is acknowledged as a beginning point for providing initial input toward the implementation of the smart village concept in Macedonia. One of the challenges for the Macedonian economy is to invest in and support digital competencies in rural areas, which are necessary preconditions for making effective use of the benefits provided by the Internet and other digital technology.

Comparative analysis

While analyzing the actual situation and initial attempts to implement the smart village concept in Croatia and Macedonia, it is useful to outline the digital ecosystem factors that reflect the actual level of implementation of this innovative model in both countries. Based on the findings in table 3, the directions of further measures and policies relating to the development of the smart village concept in both nations could be revealed and established.

Table 3. Dimensions of the digital ecosystems in Croatia and Macedonia

The dimension of the digital ecosystem	Croatia	Macedonia
Society and institutions	Despite an increase in strategic approach, the smart village concept lacks a systematic approach. A local government with access to EU funds is expanding its operations. There is a lack of local and national understanding of the benefits of smart villages to the community. Local initiatives and projects are the primary venues for activities. The entrepreneurial climate is unfavorable, although this is not limited to these activities.	In the economy, there is a lack of a systematic and planned approach to the smart village concept. The involvement of various stakeholders is missing (central and local government, private sector, and residents). Low local and national awareness of the opportunities and benefits of the concept to the community. Initiatives and projects are the primary venues for activities. Need for creating a favorable entrepreneurial climate.
Resources	Activities are mainly supported through EU funds. There is no private financing available to assist smart village efforts. There are numerous natural and cultural resources available to support the smart village concept.	Human sources have a low level of knowledge, skills, and competency. There is a lack of public and private funding support. Actual initiatives are backed by EU funds. Existence of natural and cultural resources for starting the concept.
Services	Increased education and training services are still insufficient, especially since they are not provided throughout the country. Differences in the availability of services in different parts of the country – the Internet, healthcare services.	There are no local supply networks for services. Lack of education and training services in rural areas contributes to the implementation and sustainability of the concept. Inadequacy of services for a high-quality life (health, retailing, education).
Infrastructure	Projects to improve various services in the rural parts of Croatia – Internet access. There are not enough investments in the sector of sustainable energy.	Increasing broadband Internet access in rural areas. A requirement for investment in dependable, renewable, and sustainable energy sources, as well as rural transportation links.

Source: authors' research

The findings in the table indicate that the parameters of the digital ecosystem in both countries are relatively similar. A variety of initiatives and activities should be implemented in both countries. The greatest advantages of Croatia over Macedonia can be found in the opportunities that come with EU membership. Croatian smart village strategy and policy can be studied and executed within the scope of the common EU strategy to build the smart village model.

The main challenge for both countries should be to create a favorable ecosystem that would enable the implementation of the smart village model. According to the findings in table 3, the measures for creating, developing, and implementing the

smart village model should focus on three major areas: infrastructural support, service support, and human resource support.

Discussion and conclusion

Traditional and new networks and services could be enhanced through digital technologies, innovations, and better use of knowledge through the smart village concept for the benefit of residents, businesses, and the economy. Implementing the smart village concept should be incorporated into larger regional development strategies. The smart village concept is focused on the residents of a village. Its goal is to generate income to improve the quality of life for rural communities while preventing demographic migration. The smart village concept is being used in modern economies as a new model for addressing the economic challenges of rural areas. Digital technologies that support higher life quality, standard of living, availability of public services, better use of resources, lower impact on the environment, and the opportunity to establish value chains in favor of more efficient production and supply of goods and services are at the core of the smart villages model.

The paper reveals that the smart village concept is typically present in Croatia and Macedonia at the initiative level, within projects and scientific conferences. Governments should recognize the value of the smart village as an essential component of development strategy. Digitalization has been identified as one of the most important tools for implementing the smart village model. Nonetheless, there are many issues arising from the environment, such as a lack of entrepreneurial, management, IT, and technical know-how. Because smart villages are still in their early stages in both countries, it should be a common challenge for the wider community to bring together governmental, non-governmental, research and scientific institutions, and business stakeholders. In order to successfully conduct digital innovation projects in rural areas, different stakeholder groups must be involved (ENRD, 2018). Because the smart village concept is oriented toward rural residents, residents should be involved because the new digital solution should be created and proposed in response to their needs. As a result, local inhabitants should be involved from the start of any smart village project. Advanced technologies can bring about a revolution in rural areas, but only if the technical and social components are adequately integrated. It means that, at first, digital infrastructures must be provided. The initiatives must then be designed in such a way that residents can actively participate in the development of new services.

In both countries, the first projects for establishing smart villages have been identified in the agriculture, tourism, and culture sectors. The smart village concept, by combining ancient and contemporary practices and putting them into

action with digital technologies, might assure the regeneration and economic valorization of rural areas. The smart village concept does not propose a one-size-fits-all solution. As a result, the implementation of the smart village concept in both countries should consider local characteristics as well as feedback from all stakeholders involved in the model's development.

The study analyzes the actual implementation of the smart village concept in Croatia and Macedonia, underlining the importance of putting this concept into practice in both countries. The paper recognizes the digital transformation of villages as a factor of sustainable economic development in rural areas of both countries. A concept for a smart village prototype will be a challenge for future research and examination based on the characteristics of the local ecosystem.

References

1. Adamowicz, M. and Zwolinska-Ligaj, M. (2020). The "Smart Village" as a Way to Achieve Sustainable Development in Rural Areas of Poland. *Sustainability*. 12, 1-28. doi: :10.3390/su12166503
2. ALDA (2019) #EuSAVE project, European association for local democracy. Available at: https://www.alda-europe.eu/newSite/project_dett.php?ID=143
3. Alea Global Group (2019). Smart village plans. Available at https://aleaglobalgroup.com/2019/05/23/alea-global-group-to-co-found-new-smart-village-for-entrepreneurs-in-croatia/, access on September 24, 2020.
4. Arctic Smart Rural Community Cluster (2015). Cluster Report. Available at http://luotsi.lappi.fi/c/document_library/get_file?folderId=1664044&name=DLFE-29555.pdf, access September 10, 2020.
5. BiznisRegulativa (2019) Partnership for better business regulation. Available at: https://biznisregulativa.mk/Upload/Documents....pdf
6. Climate-Smart Villages. (N/A). A Strategic Collaboration. Available at: https://ccafs.cgiar.org/about-us#.X2jfKGgzZnI, access on September 12, 2020.
7. Digitale Dörfer (2015). Hinter den Kulissen. Available at https://www.digitale-doerfer.de/das-projekt/, access on September 11, 2020.
8. ENRD (2018). Smart villages – Revitalising Rural Services. No. 24. Available at: http://www.obz.hr/images/Smart_Villages_-_Revitalising_rural_services.pdf, access on September 24, 2020.
9. ENRD (N.A.) How to support Smart Villages strategies which effectively empower rural communities? Available at: http://www.obz.hr/images/Smart_Villages_-_Orientations_and_strategies.pdf, access on September 21, 2020.

10. ENRD (2018) Smart villages: Revitalising rural service, EU Rural Review No 26, Available at: https://enrd.ec.europa.eu/sites/enrd/files/enrd_publications/publi-enrd-rr-26-2018-en.pdf, access on September 21, 2020.
11. EU Action for SMART VILLAGES (2014). Available at: https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/rural-development-2014-2020/looking-ahead/rur-dev-small-villages_en.pdf, access on September 11, 2020.
12. Guzal-Dec, D. (2018). Intelligent development of the countryside – the concept of smart villages: assumptions, possibilities and implementation limitations. *Economic and Regional Studies* 11(3), 32–49. doi: 10.2478/ers-2018-0023.
13. Ho, W. S., Hashim, H. and Lim, J. S. (2014). Integrated biomass and solar town: Concept for a smart eco-village in Iskandar Malaysia. *Renewable Energy* 69, 190–201. doi: 10.1016/j.renene.2014.02.053.
14. IEEE Smart Village (2019). About. Available at: http://ieee-smart-village.org/, access on September 13, 2020.
15. Neirotti, P., de Marco, A., Cagliano, A. C., Mangano, G., Scorrano, F. (2014). Current trends in smart city initiatives: some stylised facts. *Cities* 38, 25–36. doi: 10.1016/j.cities.2013.12.010.
16. Osječko-baranjska županija (2019). Predstavljen projekt pametna sela. Available at: http://www.obz.hr/hr/index.php/component/k2/item/758-predstavljen-projekt-pametna-sela, access on September 24, 2020.
17. Pametne vasi (2018). Smart Villages Bled Declaration for a Smarter Future of the Rural Areas in EU. Available at: http://pametne-vasi.info/wp-content/uploads/2018/04/Bled-declaration-for-a-Smarter-Future-of-the-Rural-Areas-in-EU.pdf, access on September 19, 2020
18. Pavić, Z. (2019). Pametna sela. Available at: http://www.pokreniposao.hr/pametna-sela/, access on September 23, 2020.
19. Singh, A. and Patel, M. (2018). Achieving Inclusive Development Through Smart Village. *PDPU Journal of Energy and Management*. 3 (1), 37–43
20. Smart Villages (2018a). New Thinking for Off-Grid Communities Worldwide. Available at: http://e4sv.org/about-us/what-are-smart-villages/, access on September 13, 2020.
21. Smart Villages (2018b). Providing Global Means to Local Needs. Available at: http://smartvillages.org/Default.aspx, access on September 9, 2020.
22. Somwanshi R., Shindepatil, U., Tule, D., Mankar, A., Ingle, N., Rajamanya, V. S. and Deshmukh, A. (2016). Study and Development of Village as a Smart Village. *International Journal of Scientific & Engineering Research*, 7 (6), 395-408.

23. Sukla P. Y. (2016). The Indian smart village: Foundation for growing India. *International Journal of Applied Research*. 2(3), 72-74.

24. Syaodih, E. (2018). Smart Village Development. In *Proceedings of 9th International Conference of Rural Research and Planning Group*, 22-33, Bali: Universitas Mahasaraswati Denpasar

25. Taylor, M. (2017). Climate-smart agriculture: what is it good for? *The Journal of Peasant Studies.* 45(1), 89–107. doi: 10.1080/03066150.2017.1312355.

26. Townsend, L., Wallace, C., Fairhurst, G. and Anderson, A. (2017). Broadband and the creative industries in rural Scotland. *Journal of Rural Studies* 54: 451–458. doi: 10.1016/j.jrurstud.2016.09.001.

27. Vaishar, A., Štastna, M. (2019). Smart village and sustainability - southern Moravia case study. European Countryside. 11 (4). 651-660. doi: 10.2478/euco-2019-0036

28. Viswanadham, N. and Kameshwaran, S. (2013). Smart Villages and Cities. In *Ecosystem-Aware Global Supply Chain Management*, 175-192. Bangalore: World Scientific Publishing.

29. Viswanadham, N. and Vedula, S. (2010). *Design of Smart Villages*. ISB: The Centre for Global Logistics and Manufacturing Strategies.

30. Visvizi, A., Lytras, M. D. (2018). It's Not a Fad: Smart Cities and Smart Villages Research in European and Global Contexts. *Sustainability*. 10, 1-10. doi: 10.3390/su10082727

31. Wallace, C., Vincent, K., Luguzan, C., Townsend, L. and Beel, D. (2017). Information technology and social cohesion. A tale of two villages. *Journal of Rural Studies* 54, 426–434. doi: 10.1016/j.jrurstud.2016.06.005.

32. Wang, K., Zhou, W., Xu, K., Liang, H., Yu, W. and Li, W. (2017). Quantifying changes of villages in the urbanizing Beijing metropolitan region: Integrating remote sensing and GIS analysis. *Remote Sensing.* 9(5), 448. doi: 10.3390/rs9050448.

33. Znaor, D. and Landau, S. (2013). Unlocking the future — Seeds of Change: Sustainable Agriculture as a Path to Prosperity for the Western Balkans. Heinrich Böll Stiftung, Zagreb, Croatia

34. Zavratnik, V., Kos, A. and Stojmenova Duh, E. (2018). Smart Villages: Comprehensive Review of Initiatives and Practices. *Sustainability.* 10, 1-14. doi:10.3390/su10072559

35. Zubizaretta, I., Seravalli, A., Arrizabalaga, S. (2016). Smart city concept. What it is and what it should be. *Journal of Urban Planning and Development* 142(1). doi: 10.1061/(ASCE)UP.1943-5444.0000282.

Pametna sela – primjeri iz Hrvatske i Makedonije

Sažetak

Produktivnost i inovacije u ruralnim područjima diljem svijeta ograničene su financiranjem, ljudskim resursima i tehnologijom. To za posljedicu ima sporiji razvoj ovih područja, a posebno u gospodarstvu i blagostanju. Jedan od mogućih načina rješavanja ovog problema je razvoj tzv. pametnih sela. Ona predstavljaju ekosustav s različitim dijelovima namijenjenim poboljšanju kvalitete života zajednice, a uključuje različite dionike (tj. akademike, privatne tvrtke, državu itd.).

Glavna tema rada je ispitivanje primjene koncepta pametnih sela u Hrvatskoj i Makedoniji. U prvom dijelu rada daje se pregled literature o konceptu pametnih sela i njegovom utjecaju na nacionalni razvoj. U drugom dijelu prikazan je pokret pametnih sela u Hrvatskoj i Makedoniji te se govori o sličnostima i razlikama. U završnom dijelu dan je zaključak i prijedlozi za buduća istraživanja.

Ključne riječi: *pametna sela, razvoj, Hrvatska, Makedonija*

Natasha Kathleen Ružić
Institut za migracije i narodnosti
natasha.ruzic@imin.hr

Pensioners' perceptions of the importance of interaction, sport, music, entertainment and life-long learning for their quality of life: Results of the initial project survey.

Abstract

With Croatia experiencing an aging population, pensioners' quality of life needs focus and attention to ensure that they can continue to be active citizens. This study examines the concept of quality of life as self-assessed by pensioners in the Zagreb and Šibenik-Knin region prior to participating in the "Sports, entertainment, education and music for happier retirement days" project. It in particular examines their quality of life relating to their perceptions of their mental and physical abilities and their interaction levels with others and concepts of community and loneliness. Their financial standing in relation to their needs, their participation and desired participation in the areas of education, entertainment, music and sport, and the impact these factors have on their perceived quality of life. During these years, pensioners have specific health and emotional needs as they age and their lifestyles and income change. They are faced with problems related to daily life which can be impacted on by factors such as low economic and social position, reduced mobility and increased loneliness. It has been shown that having an active life and participating in a variety of activities greatly improves pensioners' self-perceived quality of life. The aim of the "Sports, entertainment, education and music for happier retirement days project is to gain insight into the way in which the specific project activities contribute to: 1) increasing in the quality of the lives of retirees; 2) raising awareness of the importance active aging; 3) raising awareness of the importance of social inclusion. This paper discusses the results of the initial survey.

Keywords: *pensioners, quality of life, active aging, life-long learning*

Introduction

The 2011 consensus showed that Croatia has a large portion of aging population making it into the top ten oldest world populations (Smolićizv & Čipin, 2020). The total number of pensioners on February 28, 2019 amounted to 1,146,854 which is a significant portion of the total 2019 population of 4 065 256. In the city of Zagreb and its surroundings, just under 20% of its population is 65 years and older and in the Šibenik-Knin region just over 26% of the population is 65 or over (Državni zavod za statistiku, 2019). According to the Croatian Pension Insurance Institute (HZMO, 2019), pensioners have an average pension of HRK 2,715. Smolićizv and Čipin (2020) assert that men in the pensioner 65+ category will generally be in good health for a third of the rest of their life, while women will generally spend just over a quarter of the rest of their life in good life. During these years, pensioners have specific health and emotional needs as they age and their lifestyles and income change. They are faced with problems related to daily life which can be impacted on by often having a low economic and social position, reduced mobility and increased loneliness. It has been shown that having an active life and participating in a variety of activities greatly improves pensioners' self-perceived quality of life. Rowe (2015) asserts that the manner in which society addresses its aging population has a significant impact on the older generations.

This study examines the concept of quality of life as self-assessed by pensioners. It aims investigate the impact that participation in the "Sports, entertainment, education and music for happier retirement days" project and its related activities, focusing on the areas of education, entertainment, music and sport, has on the quality of life of retirees in the Zagreb and Šibenik-Knin region. The aim of the "Sports, entertainment, education and music for happier retirement days" project is to gain insight into the way in which the specific project activities contribute to: 1) increasing in the quality of the lives of retirees; 2) raising awareness of the importance active aging; 3) raising awareness of the importance of social inclusion. This paper presents the initial survey self-evaluation of quality of life prior to participation in the project activities.

Quality of life

How quality of life is measured and/or evaluated depends on how it is conceptualised and defined. There are two main ways to measure quality of life: measuring health status and measuring health utility. Health status focuses on objective quantifiable measures. Health utility focuses on the own person's self-assessment of their

general health and well-being. It is a subjective perspective with sometimes the person expressing their perspective using a numerical scale. Church (2004) asserts that the evaluation of health promotion programs should include subjective self-identified changes as a measure of the success of the program. The evaluation tool developed for this study uses both quantitative and qualitative measures to allow for a deeper understanding of a participant's self-identified changes. This study uses Church's (2004) definition of quality of life as "a measure of an individual's ability to function physically, emotionally and socially within his/her environment at a level consistent with his/her own expectations" (p. 15).

Quality of life is influenced by wellness. The National Institute of Wellness (2019) defines wellness as "an active process through which people become aware of, and make choices toward, a more successful existence." Wellness is considered a process. Pensioners need to plan their wellness improvement and realise that change often takes time. They need to be aware of their choices and the consequences of their choices. They need to develop an understanding of what are their own personal needs are as individual needs vary and they can change as one ages.

Wellness incorporates interconnected aspects of one's life. These aspects can influence each other and together contribute to a person's total wellness. Helter (2019) defined wellness as containing six main components: emotional, physical, intellectual, occupational, spiritual and social. The emotional component deals with feelings and one's perception of oneself and life. It incorporates the ability to manage stress, disappointments, all feelings and understanding and accepting what is possible at different stages of life. The physical component deals with looking after one's body through food, exercise and medical care. It is about taking an active role in creating and maintaining healthy habits and considering the different needs one has at different ages such as improving bone and muscular strength in the older years. The intellectual component is about mental activities. Keeping mentally active is an important part of wellness. It focuses on interests, learning new skills and thinking about current affairs and questioning. The occupational component is about using one's skills. For the older generations this could entail volunteering or mentoring. A pensioner may wish to teach other pensioners skills they have acquired throughout their life. The spiritual component refers to person's meaning, values and beliefs. It is considered a process of reflecting one's beliefs in his or her actions, a development of integrity. For some pensioners this may include a religious aspect. The social component focuses on developing relationships and positive communities. The six components of wellness are important to develop throughout a person's lifespan but for the older generation in particular it can impact on longevity and quality of life.

Being actively involved in wellness activities has a positive impact on the older generations. The influence of having a positive perception of one's own life is considered to extend lifespan as compared with having a negative view. Positive attitude can also reduce the incidence of dementia (Becca, 2018). Being physically active appears to influence longevity, mental health and a lower incidence of heart disease. Pensioners who have active interests, hobbies and like learning new knowledge and/or skills appear to maintain better memory skills. Being actively involved in the community through community programs, volunteering and socialising has many benefits such as maintaining emotional health, less disease and remaining mobile and physically able for longer. Planning for improved mental and physical wellness is highly important. Through awareness and planning for good choices, habits and physical activities, the effects of aging and one's quality of life can be positively influenced (Stride-study, 2020).

Social inclusion and interaction

As people retire and age often they find that the amount of social and purposeful interactions they have decreases. These decreases may be as a result of their changing physical and/or mental abilities which separates them from the younger generations. They may no longer have the physical abilities required to participate in some activities or the same interests as the younger generations (Grenade & Boldy, 2008). Although the amount of social interaction does not equate loneliness, a reduction in desired social interaction can lead to loneliness (Wigfield, Alden, Turner, & Karania, 2018). Feelings of loneliness can negatively impact on a person's quality of life and their emotional and psychological health. Becoming inactive due to loneliness can have negative impacts on physical health impacting on susceptibility to disease (Hernandez & Gonzalez, 2008). Having social interaction has shown to have many positive effects such as a positive impact on cognition and memory (Park et al., 2014) as well as having a positive self-image and developing and maintaining healthy behaviours (Stephens et al., 203). Low income can also impact on social inclusion by limiting what the pensioner is able to participate in. Pensioner clubs may require membership fees and may offer group excursions at a price the pensioner cannot afford resulting in his or her inability to participate.

The Benefits of Intergenerational Interaction

Rowe (2015) promotes purposeful strategic planning for the inclusion of the older generations in society. He stressed that the older generations have knowledge and skills to pass on to the younger generations. That their experience, problem

solving abilities and expertise makes facilitating their continued contribution to society as valuable and advantages. One such way that the older generations can positively contribute is through intergenerational interaction (Rowlison, 2019). Examples of the positive effects that intergeneration interactions can have on pensioners as well as youth are demonstrated throughout the activities and programs offered by Generations United (https://www.gu.org/). Generations United claim that pensioners who volunteer to share their skills and experience with youth gain many health benefits such as improved memory, less falls, more movement resulting in burning calories. The Goodman Group (see https://blog.thegoodmangroup.com/intergenerational-program) found that their intergenerational programs helped to reduce pensioners' loneliness. Technology is one area where the younger generations may be able to mentor the older generations. Purposeful interactions and shared mentoring and mentee interactions can develop meaningful relationships. These interactions also have a positive effect on the younger generations who can develop an understanding of aging. Intergenerational interactions also benefit youth especially those who may not have grandparents active in their lives. These programs provide the younger participants an opportunity to experience cross-generational relationships.

Education for seniors

In places such as Israel, universities have recognised the benefit of life-long learning for older generations, Bar-Ilan University is an example. They have recognised the need for extending opportunities for the older generations to be able to study a variety of programs of interest and they have had great success and interest from people over the age of 60. In the 17 years since its establishment, more than 14,000 older students participated with one year there being more than 2000 senior learners. The sheer interest alone is indicative of the need for such educative programs to exist. Examples of the classes they can take include classes in: sociology, economics, political science, education, criminology, geography, English literature, history, and the natural and physical sciences. They can participate in workshops learning about computers, improving learning skills, social psychology and social skills. The computer literacy program attracts many learners (Shinar, 1984).

Technology is continuously evolving with a knowledge of basic computer skills important in today's society. Many activities and much information can be found online. There is access to online community forums and opportunities for socialising. The computer and Internet provide pensioners a cost-effective means to communicate with family members regularly who may be at a distance. Being able to use a computer and develop computer literacy skills provides pensioners with opportunities to learn and socialise which has positive impacts on mental and emotional

health. Most pensioners are no longer working and find themselves having much more spare time. A knowledge of information and communication technologies provides them with a way to combat loneliness and even develop new knowledge and skills through e-learning (Vacek & Rybenska, 2015). The "Sports, entertainment, education and music for happier retirement days" project offers the program "Small School of Technology" to facilitate the development of pensioners' information and communication technology skills.

Music and Entertainment

Actively participating in music is promoted by Lehmberg and Fung (2010) as being extremely beneficial for pensioners. They assert that the older generations can gain psychological, physical and social benefits from music participation and improvement in their quality of life. Music provides social benefits as it is in general a social activity. Hays and Minichiello (2005) in their study on pensioners' perceptions of participating in musical activities found that pensioners believe the activity to be highly beneficial to their general health. They quote a participant as stating that active music participation gave him or her a youthful perception of life that felt as though he or she was aging slower. Lehmberg and Fung (2010, p. 19) state that:

> "Active music participation holds numerous benefits for senior citizens, including, but not limited to (a)an overall sense of physical and mental well-being, including the lessening of stress, pain and medication usage, (b) the slowing of age-related cognitive decline, (c) feelings of pleasure and enjoyment, (d) pride and a sense of accomplishment in learning new skills, (e) creation and maintenance of social connections, (f) a means of creative self-expression, and (g) the construction of identity at a time in life when sense of identity may be in flux."

The benefits of music participation are not just for the healthy but also those who are dealing with diseases such as Alzheimers, Parkinsons, or issues relating to self-concept and other psychological disorders. Music therapy also offers these users a range of benefits which other therapies may not be able to. Reduced stress and reduced anxiety are also positive benefits from music participation for all (Lehmberg & Fung, 2010). The "Sports, entertainment, education and music for happier retirement days" project offers the program "Promoting and developing musical culture" to facilitate improved quality of life for its users.

Importance of Sport and Physical Activity

Rehfeld et al. (2017) discuss the importance of physical activity as one ages. They point out that brain structure can be affected by age-related degenerations which influence a person's cognition and balance resulting in decreased ability and function. The hippocampus, the part of the brain that plays a vital role in learning, memory and spatial navigation, can be influenced throughout the lifespan as neuroplasticity is preserved. They found that developing aerobic fitness through physical training can result is volume increases in the hippocampus and as a result, improvement in these crucial life skills. Rehfeld et al. (2017) studied the influence dance training has on pensioners and found it to have positive impacts on balance and brain structure. Dancing was also found to be a preferred form of fitness for pensioners as it has low risk for injury while promoting aerobic fitness, balance, and cognitive skills.

Keeping physically fit as one ages has positive impacts on many body systems resulting in greater flexibility, heart condition, reduced risk of obesity and even positive emotional gains such as improved self-esteem and positivity. Yan and Downing (1998) promote involvement in the Chinese fitness activity 'Tai Chi' claiming it provides pensioners with different physical as well as emotional and psychological gains such as cardiovascular fitness, improved motor control, decreases in depression, anxiety and stress. This type of activity is particularly suitable for pensioners who need to improve their locomotor function and coordination. Aspects of Tai Chi may be incorporated into fitness routines. Another activity that has great physical and mental benefits is walking. Notthoff and Carstensen (2014) explain that many pensioners are not reaching daily healthy requirements for walking. They promote walking as one of the most cost effective and accessible forms of exercise that can reduce the health risks and have positive psychological gains. The "Sports, entertainment, education and music for happier retirement days" project focuses on the improvement of pensioners' quality of life by providing a range of sporting activities for pensioners such as group walks in the "Nordic walking and hiking for retirees" program. The activities are low impact and take place where possible in groups that focus on mental and physical strength development. Group fitness provides the benefits of social interaction while also improving physical fitness.

Methodolgy

Research questions

This study investigates the impact that participation in a set of activities focusing on the areas of education, entertainment, music, sport, intergenerational activities and active aging has on the quality of life of retirees in the Zagreb and Šibenik-

Knin region. Quality of life is a complex concept that is multi-faceted and subjective. This study uses Church's (2004) definition of quality of life as "a measure of an individual's ability to function physically, emotionally and socially within his/her environment at a level consistent with his/her own expectations" (p. 15).

This study is guided by five research questions:

1) What impact does participation in a set of educational activities have on the quality of life of retirees?
2) What impact does participation in a set of entertainment activities have on the quality of life of retirees?
3) What impact does participation in a set of music activities have on the quality of life of retirees?
4) What impact does participation in a set of sport activities have on the quality of life of retirees?
5) What impact does participation in intergenerational activities have on the quality of life of retirees?
6) Did participation in the project raise the level of awareness of the importance of active aging and social inclusion in pensioners?

Participants

Participants were from intact groups from already-formed pensioners clubs. No particular selection procedure was used as the entire group was invited to participate. 75 people participated and were adults 65 years and over who are classified as pensioners in Croatia. They were located in the city of Zagreb, Zagreb's surrounding suburbs and the Šibenik-Knin region.

Data Collection and Instrument

Data was collected using a mixed method data collection tool, specifically containing a combination of questionnaire and survey style questions. Questions were grouped according to the themes: 1) increasing in the quality of the lives of retirees; 2) raising awareness of the importance active aging; 3) raising awareness of the importance of social inclusion and relating to the pensioners' participation in activities prior to the commencement of the project. The survey allowed for selection to be made from a list of responses with often the possibility for the participants to add their own perceptions, which is important as quality of life is operationally defined as relating to the individual's self-perception. The first survey considers the participants perception of key areas that generally impact on quality of life such as

health, mental and emotional health, and the ability to afford one's basic needs. It is important to assess self-perception as different people require different levels of interaction to feel positive and not lonely depending on their personality. Quality of life has many subjective aspects that are impacted on by objective influences. Topics or activities that have been demonstrated to improve senior's quality of life, such as physical and mental activity, group activities, music and learning something new were focused on in the first survey to ascertain how often the seniors participated in these types of activities prior to commencing the project. The survey also examined whether seniors plan their own activities to ascertain how active they are in taking responsibility for their own participation and were they willing to participate. The survey results are used to develop a deeper understanding of the obstacles that the participant's face, their current situation relating to quality of life, their perception and willingness, in an attempt to ensure that the activities offered by the program are relevant to their needs.

Project activities

Although there are many types of activities that pensioners can participate in to assist in improving their quality of life, this project focuses on activities relating to education, entertainment, music, sport, intergenerational activities and active aging. The activities are organised into 8 programs, each designed to facilitate the development of pensions according to themes. The 8 guiding programs are 1) the incentive program lifelong learning and the acquisition of new knowledge and skill "Small School of Technology"; 2) the program for cultural artistic activities "Promoting and developing musical culture "; 3) the conservation program Health and Disease Prevention "School of Health"; 4) the incentive program physical and mental activities "Nordic walking and hiking for retirees "; 5) the strengthening program social, cognitive, emotional and creative skills of pensioners in the local community "Playing with Retirees"; 6) the psychosocial program activation of retirees "Psychosocial workshops"; 7) 24 informative promotional events of active aging and increasing quality of life of retirees; 8) the intergenerational solidarity program "Artistic workshops with young people and children". This paper discusses pensioner's perceptions prior to participating in the activities. This allows for comparison on perceptions following completion of the activities to ascertain their effectiveness.

Data analysis

Results from the 1st questionnaire have been collated and analysed to discover trends in the data. The quantitative data is expressed numerically and analysed for trends. The qualitative data containing participants' comments in written form

was analysed using NVivo. The results are initially analysed according to consistent themes. Identified responses were numerically categorised/coded and further analysed for identification of direct quotes for presentation and unanticipated patterns in the results. A second rater was used to check for reliability of interpretation. Triangulation of the qualitative and quantitative results was used to strength validity.

Ethical considerations

Participants were provided with a participant information sheet and consent form. They were given the opportunity to ask questions regarding any aspect of the project. Participants were informed that they have the right to withdraw their consent and data at any time. Participants were provided the questionnaire in pen and paper format. Questionnaires were made available in large font for those who needed it. The opportunity to have questions read out loud and answers scribed was also be provided.

Results

75 participants from the target group completed the survey questionnaire. Of the 75 participants, 40% belonged to the age category 'between 65 and 70'. The second largest group was 'between 75 and 80'. There were more woman respondents (n=45) than men (n = 30).

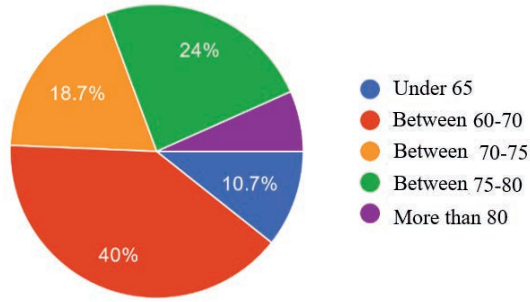

Diagram 1: Participants' Age

Participants were asked to select a description of their pension according to four different categories: not sufficient for basic needs, sufficient only for basic needs, sufficient for normal life with the opportunity for activities, sufficient for all my needs and activities. 53.3% selected the description 'sufficient for only basic needs' while 25.3% viewed their pension to be able to support their basic needs and a few activities. 18.7% considered their pension to not be sufficient to cover their basic

needs. For these individuals, life is very stressful and being able to participate in paid activities or socialising events that requires money is virtually impossible.

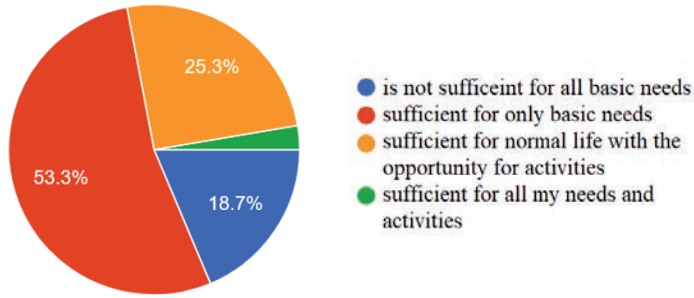

Diagram 2: My pension

When asked how they rate their own health, 5 of the 75 participants believed that their health was very good. 29 participants believed their health to be good. The next closest category was 'tako-tako' which is similar to meaning 'alright – not good and not bad'. 17 participants stated that their heath was poor.

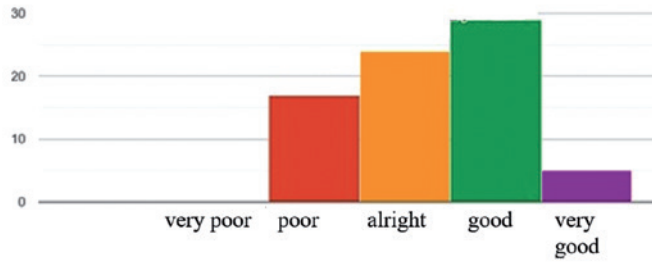

Diagram 3: Personal Perception of Health

Participants were asked if they wished to specify their health problems. 35 participants responded with the most frequent problem being high blood pressure (n=17). Other problems included: high sugar, cholesterol, diabetes, poor circulation in one's legs, arthritis, hypertension, osteoporosis, vision difficulties, post-traumatic stress syndrome, gout, memory, hyporeflexia and thyroid issues. One person added that some days are good and some are bad. Another pointed out that because he is always alone, he does not participate in much physical activity. 72% of participants answered positively to the regular use of medicines.

When asked to assess their quality of life, 32 participants answered 'good', followed by 27 participants answered that they it was 'so-so' (tako-tako), not particularly good or bad. 16 participants answered 'poor' (see Diagram 4). When asked

what is important for a quality life, the most common responses were: friends and/company (n=33), health (n=25), family (n=25), activities (n=19) and money (n=8). Other answers included a positive mentality, travel and love. One pensioner stated that they needed time for him or herself.

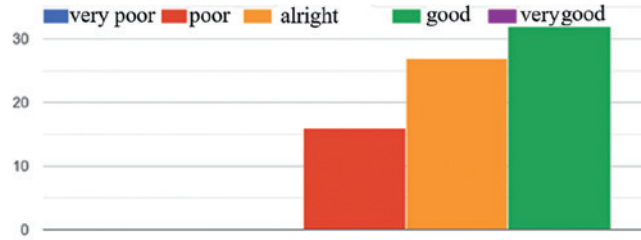

Diagram 4: Rating of one's quality of life

The participants had a variety of suggestion on what they would change about their situation, with the main responses being related to activities, being in company with others and having more money to spend. When asked from a selection which activities they feel would improve their quality of life if increased, the main responses were increased activities in company (n=42) and physical activities (n=41), with fun activities also rating highly (n=34). Interestingly, learning something new (n=31) also rated highly. 27 of the participants felt that their quality of life would improve if they had increased access to quality food, health services, medicines and the like. 25 participants (1/3 of the participants) want more time with their families. 20 participants wanted to play a sport and 16 wanted to learn new skills related to technology. Participants were given the opportunity to select more than one response and also add their own comment which resulted in 5 participants stating they would like to travel more.

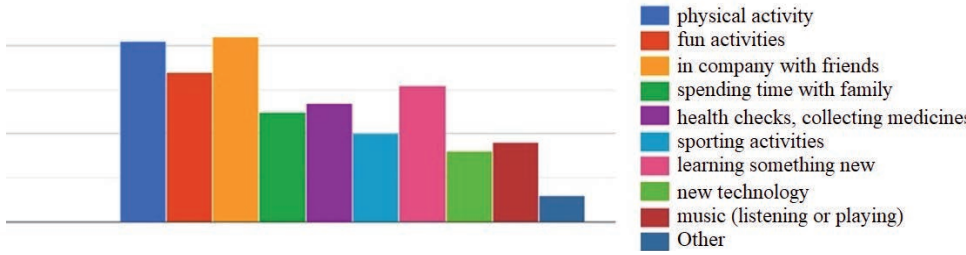

Diagram 5: Desired activities to improve one's quality of life

The participants were asked to rate their own skills and abilities, mental and emotional control dealing with stress on a 5 point scale. The three categories were: How would you rate your concentration?; How would you rate your memory?; and How would you rate your ability to deal with stress? The highest selected category 'good' across all three questions. When combining the number of responses for 'good' (n=34) and very good (n=6), more than half of the participants felt positively about their ability to concentrate (n=40), nevertheless it is just over half. 18 participants felt that they had poor memory skills and less than half of the participants felt positively about how they deal with stress (n=25 – including well and very well). The results of the need for more company, activities and physical activities may impact on the participants' ability to deal with stress. The post test results may give a clearer indication as to the relationship between these variables.

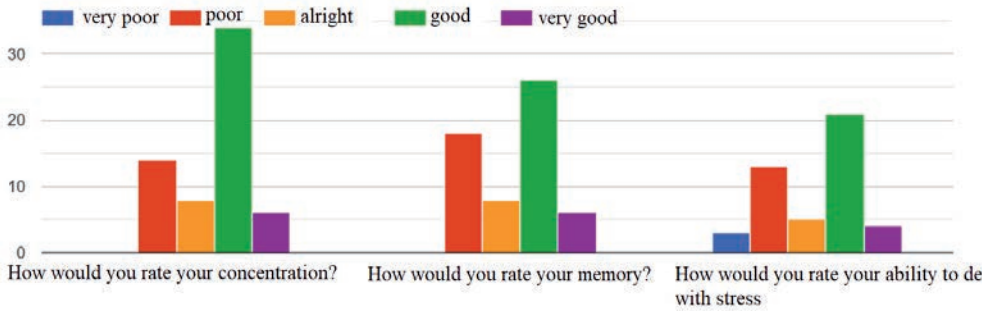

Diagram 6: Rating one's own concentration, memory and ability to deal with stress

The participants were asked whether they actively planned their health, education, physical activities and so forth. They were given the opportunity to select more than one answer. 32 of the participants planned regular health checks. This is just under half of the participants. Only 7 participants planned regularly sporting activities. 11 of the participants planned ways to maintain their level of mental activity and learn new skills. 19 participants visited the doctor only when needed. 18 participants actively planned their social life. Only 11 participants actively planned participating in a hobby. 33 of the participants selected that they do not plan such things but would be happy to participate in activities if they were invited. With quite a difference in the numbers of participants who plan activities, yet such a positive response to a willingness to participate if invited, indicates that desire does exist to be more active but that perhaps the participants do not have the planning skills, awareness of potential activities and avenues for activities or conceptualisation that they have a strong influence on their quality of life according to these aspects.

The participants rated their view of their happiness in life on a scale of 1-5 prior to commencement of the project, with one being very unhappy and five being very happy. Most participants felt that they were neither happy or unhappy but somewhere in between these two categories. The participants were given the opportunity to express what they felt influenced their level of happiness. The most frequent responses were health (n=21) and answers relating to being in company with others (n=27) and answers relating to being active (n=17). One participant pointed out that one's own positive thinking and mental attitude were key aspects to a happy life.

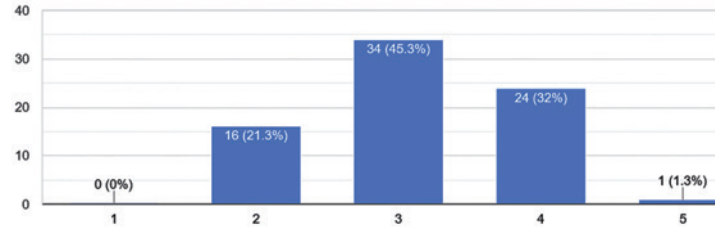

Diagram 7: Rating one's happiness level prior to commencement of the project

Prior to commencing the project, participants were asked to self-assess their physical abilities. The three categories were: self-assessed physical co-ordination, self-assessed flexibility and self-assessed cardio-condition. This information was important to gauge a general picture of the ability level and condition of the participants prior to commencing the project. Regardless, their condition was considered by the professionals hired in the project to run the physical activities.

Diagram 8: Self-assessed level of physical coordination, flexibility and cardio-coordination

The participants were then asked to disclose how often they participate in sport, fun and music activities. The most common response across all three was 'sometimes' (ponekada). Only 24 of the 75 participants participated in sport activities once a week.

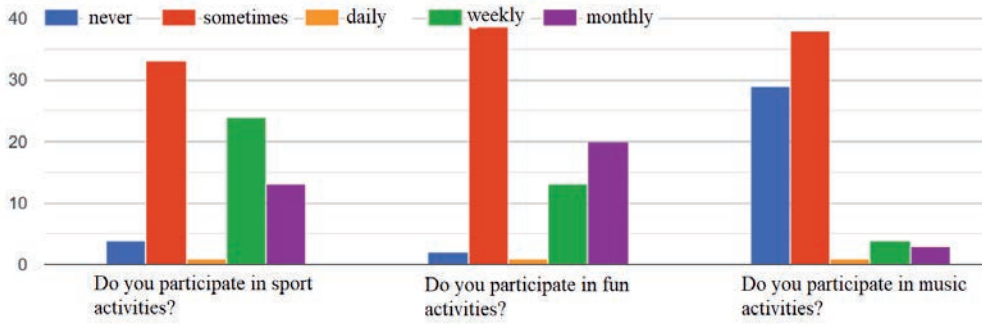

Diagram 9: Frequency of participation in sport, fun and music activities

When the participants were asked to rate their ability to learn new physical activities 14.7% did not feel confident, 26.3% felt very confident to learn something new, 25.3% percent felt confident in their ability to try something new and 34.7% were somewhat confident.

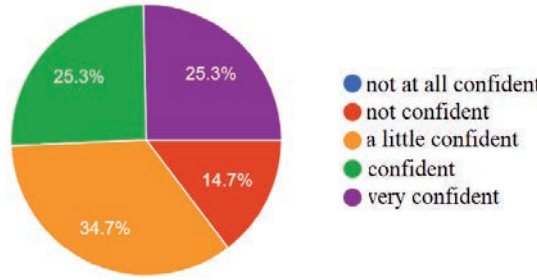

Diagram 10: Confidence to try new physical activities

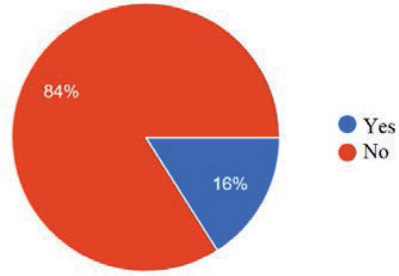

Diagram 11: Percentage of participants who have partaken in educational activities

11 participants provided a written response as to the type of educational activities they participated in. 3 participants learnt something new related to technology. One went to lessons to learn English. The other singular responses were: book promotions; painting; playing the piano; car school; looking after the environment and recycling; a variety of workshops. Although only 16% of participants partook in educational activities, 65.8% responded positively that they would like to learn something new. 27.4% answered that they might want to. These results support the previous results that more participants want to join in activities than the amount that actually plan them themselves. This indicated a need in the community to assist pensioners in organising and finding activities to participate in.

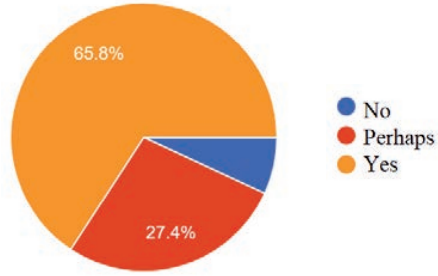

Diagram 12: Percentage of participants who want to learn something new

65 of the participants provided written responses explaining the types of educational activities that they would like to participate in. 19 people responded that they wanted to learn something related to technology (computers, Internet, mobile phones). 16 people did not specify what they wanted to learn but were interested in something interesting and suitable for their age. 10 participants indicated that they wanted to learn something artistic. 8 people responded that they wanted to learn to make something with their hands (including wood work). 4 people wanted to learn a new sport, including boće and Nordic walking. 4 people wanted to learn an instrument. 4 people said that it depended. 3 answered that they wanted to learn a language such as French or Italian. Other answers were cooking, playing chess and pruning fruit trees. These responses indicate that the planned activities in the project are suitably aligned with the types of activities that the pensioners want to participate in. It is important to note that 64% of the pensioners felt that they were able to learn new skills and 30.7% of the participants were unsure as to whether they could or could not learn something new. Again, this result shows there is a willingness and even a confidence to learn and to a participate but the missing element for many has been self-organisation or access. The participants were asked if they wanted to disclose other hobbies they had, with the most popular being playing cards, reading, playing an instrument and working in the garden.

Social interaction is an important aspect in pensioners' emotional health and quality of life. Most pensioners prior to the project's commencement spent most of their social time with family, then friends, and time with other pensioners was the least frequent, nevertheless more than 40 participants tried to do this once a week. 70% of participants did respond that they were not part of any club.

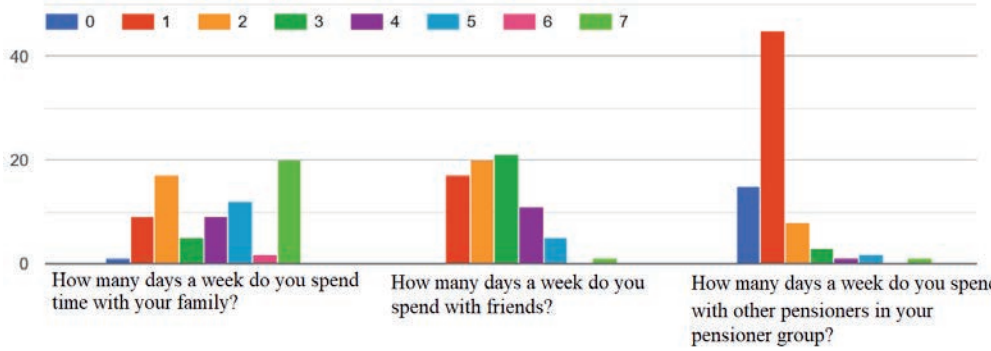

Diagram 13: Frequency of social interaction

Most frequently participants feel lonely once a week. 22.7% of participants did not often feel lonely. 17.3% of participants felt lonely often. The impact of communication and interaction on loneliness will be more evident when comparing the results of the post-survey following project activities.

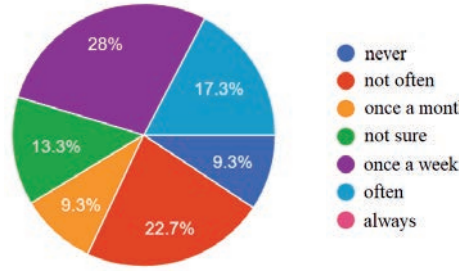

Diagram 14: Frequency of feeling lonely

Conclusion

The results of the survey showed a pattern in the willingness of pensioners to participate in more social activities and activities where they can learn something. There appears to be too low frequency of physical activities within the group to support a healthy lifestyle. Although participants have the desire to learn and participate, most do not actively plan to do so on their own but are happy to participate

via invitation. Barriers to organising activities may be financial as well as social as the results demonstrated that many participants indicated that they only have enough pension money to support their basic needs. This situation would make it difficult to enrol in paid educational tasks or purchase the necessary equipment to organise activities. The results indicate a strong need in the community to increase quality of life through the activities that have been planned in the project, being able to interact and communicate with others was viewed as highly important. The results of this survey will be compared to the results of a survey which will be administered towards the end of the project to ascertain the impact that participation in the project activities have on the senior's quality of life.

Funding acknowledgement

This project was led by Sportsko društvo Spartak, Šibenik „Sportom, zabavom, edukacijom i glazbom za sretnije umirovljeničke dane" and financially supported by the EU Social Fund to the value of 1.727.992,12 HRK

References

1. Becca, R., Levy, B. R., Slade, M. D., Pietrzak, R. H., & Ferrucci, L. (2018). Positive age beliefs protect against dementia even among elders with high-risk gene. *PloS ONE 13*(2) e0191004. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0191004
2. Church, M. C. (2004). *The conceptual and operational definition of quality of life: A systematic review of the literature. Master of Science thesis*. Texas A&M University. https://core.ac.uk/download/pdf/147124504.pdf
3. Croatian Pensioners Insurance Institute (2020). https://www.mirovinsko.hr/
4. Državni ured za statistiku Rrpublik hravtske (September, 2020.). Procjena stanovništa republike hrvatske u 2019. *Priopćenje 7.1.3.* https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2020/07-01-03_01_2020.htm
5. Grenade, L., & Boldy, D. (2008). Social isolation and loneliness among older people: issues and future challenges in community and residential settings. *Australian Health Review, 32(*3), 468. doi:10.1071/ah080468.
6. Hernandez, C. R., & Gonzalez, M. Z. (2008). Effects of intergenerational interaction on aging. *Educational Gerontology, 34*(4), 292-305. doi:10.1080/03601270701883908
7. Hays, T., & Minchiello, V. (2005b). The meaning of music in the lives of older people: A qualitative study. *Psychology of Music, 33*(4), 437-451. https://doi.org/10.1177/0305735605056160

8. Lehmberg, L. J. & Fung, C. V. (2010). Benefits of music participation for senior citizens: A review of the literature. *Music Education Research International, 4,* 19-30. Corpus ID: 29102350

9. Notthoff, N., & Carstensen, L. L. (2014). Positive messaging promotes walking in older adults. *Psychology and Aging, 29*(2), 329–341. https://doi.org/10.1037/a0036748

10. Park, D. C., Lodi-Smith, J., Drew, L., Haber, S., Hebrank, A., Bischof, G. N., & Aamodt, W. (2014). The Impact of Sustained Engagement on Cognitive Function in Older Adults: The Synapse Project. *Psychological Science*, *25*(1), 103–112. https://doi.org/10.1177/0956797613499592

11. Rehfeld K, Müller P, Aye N, Schmicker M, Dordevic M, Kaufmann J, Hökelmann A and Müller NG (2017) Dancing or Fitness Sport? The Effects of Two Training Programs on Hippocampal Plasticity and Balance Abilities in Healthy Seniors. *Front. Hum. Neurosci. 11*. doi: 10.3389/fnhum.2017.00305

12. Rowe, J. W. (2015). Successful Aging of Societies Dædalus, *the Journal of the American Academy of Arts & Sciences 144*(2) 5–12. https://www.amacad.org/publication/successful-aging-societies

13. Rowlison, G. M. (2019). *The benefit of intergenerational interactions on geriatric patient satisfaction and well-being.* The University of Arizona. http://hdl.handle.net/10150/632866

14. Shinar, D. (1984). *Communication on Behalf of the Elderly*. Hebrew University.

15. Smolićizv, Š. & Čipin, I. (2020), *Istraživanje o zdravlju, starenju i umirovljenju u europi*. https://www.share-project.hr/publikacije/

16. Stephens, M. A. P., Franks, M. M., Rook, K. S., Iida, M., Hemphill, R. C., & Salem, J. K. (2013). Spouses' attempts to regulate day-to-day dietaryadherence among patients with type 2 diabetes. *Health Psychology, 32*, 1029–1037. doi:10.1037/a0030018

17. The Stride Study (2020). *Strategies to reduce injuries and develop confidence in elders.* https://www.stride-study.org/

18. The National Institute of Wellness (2019). *What Does Wellness Really Mean as We Age?* https://www.whereyoulivematters.org/wellness-really-mean-age/

19. Vacek, P. & Rybenska, K. (2015). Research of interest in ICT education among seniors *Procedia - Social and Behavioral Sciences 171*, 1038 – 1045. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.276

20. Wigfield, A., Alden, S., Turner, R., Green, M., & Karania,V. K. (2018). *Loneliness and isolation–understanding the difference and why it matters.* Care Connect: Age University of Sheffield.

21. Yan, J. H. & Downing, J. H. (1998). Tai Chi: An Alternative Exercise Form for Seniors, *Journal of Aging and Physical Activity 6*(4), 350-362. https://doi.org/10.1123/japa.6.4.350

Percepcije umirovljenika o važnosti interakcije, sporta, glazbe, zabave i cjeloživotnog učenja za njihovu kvalitetu života: Preliminarni razultati istraživanja.

Sažetak

Budući da je Hrvatska zemlja sve starijega stanovništva, potrebno se je usredotočiti na kvalitetu života umirovljenika kako bi se osiguralo da oni i dalje mogu biti aktivni građani. Ovo istraživanje ispituje pojam kvalitete života u samoprocjeni umirovljenika zagrebačke i šibensko-kninske regije koji sudjeluju u projektu „Sport, zabava, obrazovanje i glazba za sretnije umirovljeničke dane". Posebno se ispituje kvaliteta života u odnosu na njihovu percepciju svojih mentalnih i fizičkih sposobnosti i njihove razine interakcije s drugima i koncepte zajednice i usamljenosti. Promatra se financijski položaj u odnosu na njihove potrebe, njihovo sudjelovanje i željeno sudjelovanje u područjima obrazovanja, zabave, glazbe i sporta, te utjecaj tih čimbenika na njihovu percipiranu kvalitetu života. Tijekom godina umirovljenici imaju specifične zdravstvene i emocionalne potrebe kako stare, a njihov način života i prihodi se mijenjaju. Suočeni su s problemima vezanim uz svakodnevni život na koje mogu utjecati čimbenici kao što su niska ekonomska i društvena pozicija, smanjena mobilnost i povećana usamljenost. Pokazalo se da aktivan život i sudjelovanje u raznim aktivnostima uvelike poboljšava kvalitetu života umirovljenika o sebi. Cilj je projekta „Sport, zabava, edukacija i glazba za sretnije umirovljeničke dane" steći uvid u način na koji pojedine projektne aktivnosti doprinose: 1) povećanju kvalitete života umirovljenika; 2) podizanju svijesti o važnost aktivnoga starenja 3) podizanje svijesti o važnosti socijalne uključenosti U ovom se radu obrađuju rezultati inicijalnoga istraživanja.

Ključne riječi: *umirovljenici, kvaliteta života, aktivno starenje, cjeloživotno učenje*

Dino Bruža
Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Economics
dino.bruza@gmail.com

The Perspective of Information and Communication Technology in Special Programs as a Part of the Virtual Identity of Croatia

Abstract

Information and communication technology has become an indispensable tool in the design, implementation and evaluation of special programs. It can be implemented in all phases and activities, assisting managers in achieving the two main goals of a special program: increasing the consumption of program participants and improving overall process control. By analyzing the market, creating the concept of the program and developing the strategy, from managing the staff and content of the program to completing and analyzing the program's success, the management should have complete control over the output and events. In order to achieve this, it is necessary to have an information and communication system of high quality. However, technology also allows for real-time monitoring of participants' expectations and satisfaction in special programs. The aim of this paper is to gain insight into how the participants of special programs in Croatia react to the implementation of modern technology into the programs, as well as how managers adapt to such changes. The importance of using modern technology in special programs is emphasized, and this serves as a tool for complete control of all program segments. The purpose of using information and communication technology is to increase the degree of control over all segments of a program, which in turn affects the level of satisfaction of participants in special programs. The main hypothesis of the research is that the use of information and communication technology in a special program has an impact on increasing the degree of satisfaction of program participants in relation to expectations. Accordingly, a survey of participants in special programs was conducted to determine the participants' overall perception of technology. In the case of the Republic of Croatia, this segment opens up new possibilities for the potential development of a completely new type of special program offering, which affects the overall virtual identity of Croatia. It is important to understand how familiar participants in special programs are with modern technology and how they perceive its use.

The research on this issue in Croatia points to a completely new area of multidisciplinary research.

Keywords: *special program management, information and communication technology, virtual identity of Croatia, satisfaction of participants, technology perspective*

Introduction

In the design and implementation of special programs, information management focuses on participants on the one hand and competition on the other. Guests and competitors at an event form a new direction of growth and development in the global market. Modern business requires knowledge of and integration of information management into all strategic plans. Global trends are becoming noticeable in the Republic of Croatia, but with a time lag. The software industry is the fastest growing in the world, according to Zekanović Korona and Klarin's research (2012:59), and it will likely soon become an ancillary activity to information and content generators. This is supported by the statement of two other authors, Čerić and Varga, who in their research reached similar conclusions regarding the use of useful information at the right time, pointing out that without it, a late business decision will not achieve the desired effects (2004:1). It is entirely justifiable to say that modern humanity has become an information society in the 21st century. As Čadarović and Šarinić (2008:331) point out, today the processes of compression of time and space are developing, implying that there is the annihilation of space and time, given the current situation. The objects of communication have become spatially distant, but much closer in time, i.e., "momentary" (Čadarović, Šarinić, 2008:331). In their research on the importance of information and communication technology, the authors Jendričko and Mesarić (2019:1632) listed the areas of influence of ICT which have a leading role in the transformation of business, public services and the lifestyle of citizens and society. On March 3, 2010, the European Union adopted a written document entitled "Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth," intending to implement it by 2020 (available at: https://www.eea.europa.eu/policy-documents/com-2010-2020-europe-2020, access date: March 7, 2020). Several main goals were set, all of which are representative of smart, sustainable and inclusive growth. The Commission presented seven growth and development initiatives in the document, including a "Digital Agenda for Europe," to accelerate the development of high-speed internet and take advantage of the internet in the digital single market for households and businesses. The document, *The Digital Agenda for Europe*, lists the main segments of progress to date (available at: https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/64/-digital-programme-for-europe, access date: March 7, 2020):

- over the last three decades, due to technological "convergence," clear boundaries between telecommunications, broadcasting and information technology have been blurred;
- in 2015, the Unique Digital Market was launched by the EC;
- development of e-commerce, e-privacy, harmonization of digital rights and cyber security.

What is perhaps most important in the development of information and communication technology is the adoption of the Data Protection Act when using modern information and communication technologies (https://ec.europa.eu/info/law/law-topic/data-protection_en, access date: March 7, 2020). The European Parliament is implementing reforms by creating a European framework for data protection and regulations on cyber security of information and communication technology, organizing certification in the field of information and communication technology in the EU, promoting investment in key industrial facilities, guaranteeing data security and implementing EU Directive 2016/680 and Regulation (EU) 2016/679 (https://www.europarl.europa.eu/, access date: March 10, 2020).

Characteristics and correlation between ict, special programs and management

Information is the most important managerial resource (Cerović, 2010:786). Data is a set of facts about a market phenomenon, and their transformation into information is a part of information management. Stanić and Glavaš (2013:639) emphasize the appearance of asymmetric information, especially in cases in which one side has different information in relation to the other side. According to the authors, the manager of a special program should be adaptable and knowledgeable about new information, knowledge and technology (Stanić & Glavaš, 2013:649). Information management is the efficient and effective management of data in terms of obtaining, analyzing, controlling and managing them in the process of transforming them into useful information, which is then stored in a database and distributed to the intended user at the appropriate time. The use of information technology intensifies communication, reduces costs and inventories, improves procurement and marketing through information and communication infrastructure, enables real-time information for managers and encourages the development of new activities (Stipanović, 2006:205). Information and communication management is a specific way of organizing information and communication in a program. It performs its function with the help of an information and communication system. The main tasks of the system include information collection, filtering, storage, distribu-

tion and control, as well as communication management. Depending on the overall program budget, one person within the management of the special program can be appointed to be in charge of that part for the duration of the program and an external associate (communication manager) can also be hired. The research determined the main characteristics of management and information and communication systems, as shown in table 1.

Table 1. Characteristics of management and information and communication systems

Information and communication management	Information and communication system
• data mining • information management • improving communication between the management of the special program and the stakeholders of the special program • maintenance of the information-communication system	• the base for business decision making • support to the strategic, tactical and operational level of management • the connection between all program stakeholders • review of special program activities

Source: author's processing, according to research conducted in 2020.

Special programs — role, characteristics and classification

When it comes to the event industry, there have been significant improvements over the last two decades. Event management has evolved into one of the most critical aspects of tourism and hospitality. Many organizations have specialized in special program management in response to rising tourist demand. Special programs are a distinct segment of the tourism and hospitality industry (Bruža & Rudančić, 2017:122). Cerović also provided a definition of special programs. Programming a special program is a formal process defined as a unique process of selecting the main goals of a tourist destination, as well as organizational units, and at the same time a strategy selection, in order to meet the planned targets of the special program organizers (Cerović, 2008:26). It is important to note that special programs are not exclusively tourist products or classic tourist events. They were initially regarded as a part of tourist animation, and later as a part of tourist events. Tourist animation, events and special programs are observed separately. A special program represents a combination of unique values based on an experience system, and it is realized through effective special program management, which includes planning the program, organizing resources, delivering a unique participant experience and controlling all phases (from planning and design to performance analysis). Depending on the approach, special programs can be classified as profit or non-profit programs. Profit programs are usually on demand, so they include private programs such as anniversaries, ceremonies, family occasions, meetings, amateur competitions and sports, inaugurations, political gatherings, etc. Profit programs

include festivals, concerts, parades, exhibitions, promotional programs and meetings, conferences, congresses, seminars, etc. These programs share the following characteristics: each is unique, specialized, one-time and cannot be repeated under the same conditions. The characteristics that distinguish the programs are first and foremost their different purposes, followed by their size, which requires a different volume output and finally the variety of services and products offered to a different number of participants, supported by information and communication technology, as well as the method of interaction with the guests. The main classification of special programs is shown in table 2.

Table 2. Classification of special programs

CULTURAL CELEBRATIONS (festivals, carnivals, religious occasions, parades, heritage, commemorations)	EDUCATION AND SCIENCE (seminars, workshops, congresses, presentations)
ARTS / ENTERTAINMENT (concerts, various performances, exhibitions, award ceremonies)	RECREATION (games, sports, entertainment competitions, tournaments)
BUSINESS / TRADE (exhibitions, markets, sales, trade events for customers, meetings, conferences, promotional events, fundraising)	POLITICS / COUNTRY (inaugurations, ceremonies, VIP visits, political gatherings)
SPORTS COMPETITIONS (amateur, professional)	PRIVATE OCCASIONS (personal: anniversaries, rituals, family; social: entertainment, meetings)

Source: author's processing, adapted according to Tum, J., Norton, P., Wright, J. N., 2006:11.

Prerequisites for implementing an IC system in special programs

In addition to the aforementioned features of IC systems, the management of a special program must also pay attention to the features of the program (intangibility, incompatibility, indivisibility, simultaneous development and consumption of the special program, the range of products, services and activities). Implementing an information and communication system in the management of a special program leads to increased competitiveness. A large amount of data and information is collected and transmitted quickly and easily using communication technology and other tools. According to Bakarić (2010:32), modern information systems and web portals include all relevant information that is constantly updated, and the next step is the networking of various tourist, service, production, cultural and historical tourist sources via information technology and information systems. Inputs for a specific program include information and communication technology, program design material and supporting materials for a variety of products and services (banners, brochures, flyers, publications, food and beverages, space equipment and program equipment). Staff is involved in program implementation as an input, as are other inputs such as capital, energy, and, most importantly, knowledge and information

(informing stakeholders and feedback on the success of the program, expectations and satisfaction of participants and others involved in the program). Tiedermann, Van Birgele and Semeijn (2009) argue that the level of data and information sharing is directly related to customer response, which is especially important in the service sector. Continuing the abovementioned concept, Kokaz Pucciani and Murphy (2011) emphasized the importance of familiarity with guests in the hospitality sector. The same applies to special programs. Therefore, the successful implementation and use of an information and communication system in special programs will increase the level of data and information sharing, and the management of information and communication technology will lead to an increase in the number of participants as well as detection of what profile of participants they attract.

Communication tools in special programs

The attitude and relationship between two parties in communication can be sensed, and it is the cause of various consequences, which can manifest positively or negatively (Bruža & Rudančić, 2018:5). The manager must continuously monitor the quality of communication, as Bruža, Miloloža and Santo point out in their research (2019:39), in order to delegate tasks more easily, control them and ultimately combat the risk of time pressure. The foundation of worthy business cooperation is based on successful communication, which is crucial for the effectiveness of the management of a special program. Poor communication, on the other hand, encourages interpersonal conflicts and creates problems for a positive business climate in the environment, whether that environment is internal or external. Each tool has multifunctional capabilities (possibilities) throughout the communication plan of events and programs, ranging from operational uses (project management) and marketing activities to risk management (Rutherford Silvers, 2010:186). Contracts, memoranda, manuals, reports, task lists, change orders and regular correspondence are the most common communication tools used throughout all phases of a special program. At the end of the planning and design phase, i.e., in the phase of realization and development of a program (depending on the type of program), communication tools are supplemented with photos, brochures, posters, videos, organizational charts, illustrations, floor plans, information (briefing), conversations, interviews, telephone and conference calls, speeches, meetings, with special emphasis on broadcast coverage, e-mail, radio, television, websites, applications, internet and intranet. Furthermore, after completing a special program, the program management determines the means of communication, but it is always highly recommended to adapt to global trends and the environment. Because multimedia communication is a modern trend in communication tools, simultaneous communi-

cation using various tools and methods (audiovisual coverage of broadcasts, holograms, various side effects, and so on) is also acceptable.

Information tools in special programs

The methods and tools for transferring information play an important role in the management's further decisions. Management, investor and sponsor information, banking information, contracts and agreements, employee information (recruitment, conditions, rights and obligations, additional labor market information), financial records, taxes, surcharges and other charges, open accounts for transactions, etc.), reports and records on security protocols, asset inventory, insurance, and so on are all important for the smooth operation of a special program. Given the proportional increase in information volume over time, investment in an information and communication system, as well as overall information management, is required. Today, it is recognized that significant business success cannot be achieved without the use of information and communication technology and the implementation of an information and communication system. Table 3 summarizes the various types of information tools that are commonly used in special programs.

Table 3. Types of information tools in special programs

Main tools	Accompanying tools	Special tools
• responsibilities of management members • activity logs • estimates (projections) • offers and suggestions • account changes • licenses and permits • certificates and tickets • contact lists • contract correspondence • employee records	• memoranda • checklists • email • estimates • financial records • instructions and manuals • inventory • marketing materials • meeting reports • registration of participants • correspondence	• incident reports • reports of extraordinary meetings • reorganization of current tasks • telephone records • participant checks • protocol change • VIP lists • Polls

Source: author's processing, according to Rutherford Silvers (2010:186).

ICT development is critical for the EU's competitiveness in today's growing global digital economy (Jendričko & Mesarić, 2019:1638). This is also important for Croatia, which is a member of the EU. As a result, over 20 billion euros were available from the EU Cohesion Fund and the ERDF between 2014 and 2020 for the development of information and communication technology in all EU member states (http://www.nwueu.ac.uk/NWUEU/Projects/2014-2020.aspx, access date: March 7, 2020). Communication of values is based on strengthening the use of information and commu-

nication technology, in order to get as close as possible to the target groups (Paparić, Bruža & Rudančić, 2020:132). In the last ten years, a lot has changed in terms of special programs. In this case, ICT bears the brunt of these changes and trends.

Empirical research – ICT in special programs as part of the virtual identity of Croatia

Empirical research was carried out in order to detect the level of awareness and to notice the perspective of the use of ICT in special programs in Croatia. The study was based on the attitudes of special program participants in Croatia in the second quarter of 2020. Their expectations for using ICT were surveyed, followed by their level of satisfaction with post-program completion. A survey questionnaire was distributed to ensure that the survey was representative. The questionnaire data were processed in the programs *SPSS Statistics 24* and *MS Excel*, which allowed for a comparison of the obtained results and, as a result, the interpretation to be presented. The research was conducted on a sample of 132 respondents. The main hypothesis of the research was that the use of information and communication technology in a special program increases the degree of satisfaction of program participants in relation to expectations. Following that, the participants' expectations and satisfaction with the representation of ICT were evaluated. This formed the final assessment of the role of ICT in special programs as part of the virtual identity of Croatia.

Profile of respondents according to sociodemographic characteristics

More than half of the participants were female (63.6%). Younger participants (up to 45 years old) outnumbered older participants, accounting for 61.4% of the total sample. Higher education, which included respondents with a doctorate, a master's degree and a university degree, accounted for 65.9% of respondents compared to 33.3% of respondents with a high school diploma (0.8% of respondents did not state their level of education). In terms of material status, the majority of respondents (60.6%) had household incomes greater than HRK 7,500. Regarding the frequency of attendance at special programs, those who had participated in the program several times or were ongoing participants (59.8%) outnumbered those who attended the special program only once a year (40.2%). This individual usually took part in the special programs that were held in the first and fourth quarters of the year (January-March and October-December). The majority of participants applied for the special program out of personal interest, and the method of funding was independent of whether the respondent was funded personally or by the company that sent them to the programs. Financial resources, according to respondents, were mostly used

for registration fees and additional services. Transportation financing was limited, regardless of the source or method of funding. The accommodation was most frequently financed by the company where the respondent worked. The length of stay at the destination where the special program took place was determined by whether the participant lived nearby or was only there for the duration of the program.

Participants' expectations based on an assessment of the use of information and communication technology

The first of two observed segments of this research was the use of information and communication technologies and tools. When applying for a special program, participants evaluated these technologies. As a result, the level of expectation for information and communication technology and tools had a significant impact on the overall satisfaction of the program's participants. The analysis of the answers starts from the assumption (HI) that the expectations of the respondents will be high. In contrast, the null hypothesis (H0) assumes an even representation of the scores. Respondents expressed this impression by assigning grades. The average grade obtained was 4.06. This indicates that participants in special programs have high expectations for the use of information and communication technologies and tools. Out of the total number of respondents, 54 (40.9%) voted for the highest expectations, while 43 respondents (32.6%) had relatively high expectations, which together makes up 73.5% of all answers and indicates the justification of a high average score. In contrast, 6 respondents (4.5%) had no or minimal expectations. 29 respondents (22%) said that they expected something from the element of information and communication technologies and tools. This provides an opportunity for the management to conduct additional research into how to raise the level of expectations of all special program participants. The Hi-square test also revealed that the scores were distributed normally, with a bias toward higher scores (negative Skewness value) and moderate leptocurtility. The above is shown in Table 4 below.

Table 4. Assessment of the level of participants' expectations about the use of ICT

$\overline{X}$	4.0682	
Median	4	
SD	0.98223	
Variance σ²	0.965	
Skewness	-1,022	
Courtesy	0.961	
Range	4	
Σ	537	
Percentile	25	3
	50	4
	75	5
Pearson χ^2	df = 4	81,106
Table χ^2		9,488
$\chi^2 > \chi^2$ tabular 5% sign.		

Source: author's processing in SPSS Statistics 24 according to the survey questionnaire, 2020.

Participant satisfaction based on an assessment of the use of information and communication technology

The satisfaction of respondents with the use of information and communication technologies and tools is an important factor in determining the overall impression of program participants. The analysis of the responses begins with the assumption (HI) that the respondents will be very satisfied with the use of ICT. The null hypothesis (H0), on the other hand, assumes an even distribution of grades. Several conclusions can be drawn. First of all, the majority of respondents (71.2%) expressed high (37.1%) and exceptional satisfaction (34.1%) with the use of information and communication technology and tools during the program. 45 respondents (34.1%) gave the grade 5) extremely satisfied, while 49 others gave the grade 4) high satisfaction (37.1%). 31 respondents gave the grade 3) *average satisfaction* rating (23.5%). A number of the lowest grades were also recorded. 5 respondents (3.8%) gave the grade 2) *minimal satisfaction*, while 2 respondents (1.5%) gave the grade 1) *completely dissatisfied*. Although these two evaluations account for only 5.3% of the total response rate, they still provide some signals for program management in terms of analyzing program performance. The average rating of this element is 3.98, which translates as "very good." The Hi-square test confirms that the scores are distributed within the normal distribution, with a slight shift toward higher scores (negative Skewness value) and poor leptocurtility. The average expectation to satisfaction ratio is 4.0682:3.93274. This means that the average level of satisfaction with

information and communication technologies and tools is 3.44% lower than anticipated. The results of the satisfaction assessment analysis are shown in Table 5.

Table 5. Assessment of the level of participants' expectations about the use of ICT

X	3.9848	
Median	4	
SD	0.93274	
Variance σ^2	0.870	
Skewness	-0.715	
Courtesy	0.238	
Range	4	
Σ	526	
Percentile	25	3
	50	4
	75	5
Pearson χ^2	df = 4	73,152
Table χ^2		9,488
$\chi^2 > \chi^2$ tabular 5% sign.		

Source: author's processing in SPSS Statistics 24 according to the survey questionnaire, 2020.

Comparative analysis of expectations and satisfaction with the use of ICT in a special program

The empirical findings of the study undoubtedly support the hypothesis that the use of information and communication technology in special programs increases the level of satisfaction of program participants in relation to expectations. When applying to a program, the level of expectations is high, as is the level of overall satisfaction after the program. However, based on the average grades, the expectation outperforms the satisfaction. The expectation-satisfaction ratio is 4.06:3.98 in favor of expectations. The standard deviation for expectations is 0.982, while the standard deviation for satisfaction is 0.933. The average gap between expectations and satisfaction is -0.083, but this does not significantly reduce the average value of satisfaction. Nonetheless, it signals to program management that a greater investment in information and communication technology is required as part of a virtual identity. There is no statistically significant difference between average expectations and average satisfaction scores, according to the findings. The T-test results confirmed this, because **t** is not greater than the limit value of **t** for a certain degree of freedom, and the arithmetic differences are small. The auxiliary hypothesis set was also confirmed. Arguments supporting this were obtained from the relevant sample

of 132 program participants who agreed to complete the survey questionnaire as respondents. Participants with a doctorate, a master's degree or a university degree accounted for 65.9% of respondents, compared to 33.3% of respondents with a high school diploma (0.8% of respondents did not state their level of education). With affirmative attitudes toward the questions asked and positive responses, respondents confirmed that they were familiar enough with modern technologies to use them.

Conclusion

According to this scientific study, there is a strong correlation between special programs and ICT. A special program represents a combination of unique values based on an experience system, and it is realized through effective special program management, which includes planning the program, organizing resources, delivering a unique participant experience and controlling all phases (from planning and design to performance analysis). The management uses information and communication tools and technology to achieve goals such as increasing program spending and providing the best possible experience for participants. Information management is the efficient and effective management of data in terms of obtaining, analyzing, controlling and managing data as it is transformed into useful information. The data is then stored in a database and distributed to the target user at the appropriate time. The information-communication system can be observed according to management levels, but it represents a specific integrated system in terms of special programs. The information-communication system serves to maintain the connection between the management of the special program and the management of information and communication, by eliminating interference in information transmission and improving communication quality. Monitoring the Data Protection Law is important in the development of information and communication technology. The European Parliament is implementing reforms aimed at developing a European framework for data protection and cyber-security regulations for information and communication technologies, organizing certification in the field of information and communication technologies in the EU, encouraging investment in key industrial facilities, ensuring data security and implementing EU Directive 2016/680 and Regulation (EU) 2016/679. There are numerous EU-level projects and investments, as well as special funds, to which all 27 members have equal access. The use of specialized applications and the adaptation of communication to mobile devices is a global trend in data and information management. The importance of modern technologies is also demonstrated by the existence of mobile technologies and services. An empirical study was conducted to determine whether there is an ICT perspective

in special programs as part of Croatia's virtual identity. It is claimed that the use of ICT in special programs increases satisfaction when compared to participant expectations. Participants in special programs that use ICT are also educated, regardless of age, gender or hometown, as evidenced by the results analysis. There is enormous potential for further improvement of information and communication systems within special programs, which will strengthen the overall virtual identity of the Republic of Croatia. Many innovations can be implemented in all types of special programs, but this depends on manager skills and the use of ICT. This segment opens up new possibilities and the potential development of a completely new form of offering special programs, which has an impact on the Republic of Croatia's overall virtual identity. This paper surely provides a good qualitative and quantitative basis for future scientific research and analysis.

References

1. A Strategy for smart, sustainable and inclusive growth, COM (2010) 2020 final, https://www.eea.europa.eu/policy-documents/com-2010-2020-europe-2020 (March 7, 2020).

2. Bakarić, T. (2010). *Information system in tourist offices as a tool for better coordination between public and private sector*, 7th International Scientific Conference, Management in the Function of increasing the Tourism Consumption, Perić, J. (ur.), Opatija, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, 23-35.

3. Bruža, D., Miloloža, I., Santo, T. (2019). *Pre-opening hotel management – phases and procedures*, Zbornik radova s međunarodne znanstvene konferencije Interdisciplinary Management Research XV, J. J. Strossmayer University in Osijek, Faculty of Economics in Osijek, Opatija, 33-49.

4. Bruža, D., Rudančić, A. (2018). *Influence of information-communication trends on business communication in hotel industry*, Zbornik radova s međunarodne znanstvene konferencije Interdisciplinary Management Research XIV, J. J. Strossmayer University in Osijek, Faculty of Economics in Osijek, Opatija, 3-21.

5. Bruža, D., Rudančić, A. (2017). *Special city programs in the function of growth and development of tourism and hospitality offer*, Zbornik radova s međunarodne znanstvene konferencije Interdisciplinary Management Research XIII, J. J. Strossmayer University in Osijek, Faculty of Economics in Osijek, Opatija, 121-138.

6. Cerović, Z. (2010). *Hotelski menadžment, II. izdanje*, Opatija, Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu.

7. Cerović, Z. (2008). *Animacija u turizmu*, Opatija, Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu.

8. Čadarović, O., Šarinić, J. (2008). *Suvremena komunikacijska tehnologija i urbana sredina – prostor, mjest, vrijeme*, Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline 17(4), Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 331-341.

9. Čerić, V., Varga, M. (2004). *Informacijska tehnologija u poslovanju*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Element.

10. Data Protection – rules for the protection of personal data inside and outside the EU, https://ec.europa.eu/info/law/law-topic/data-protection_en (March 7, 2020).

11. Digitalni program za Europu, https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/64/-digitalni-program-za-europu- (March 7, 2020).

12. European Structural Funds 2014 – 2020, http://www.nwueu.ac.uk/NWUEU/Projects/2014-2020.aspx (March 7, 2020).

13. Jendričko, K., Mesarić, J. (2019). The significance of european and investment funds for the Republic of Croatia in the area of information and communications technologies, Zbornik radova s međunarodne znanstvene konferencije Interdisciplinary Management Research XIII, J. J. Strossmayer University in Osijek, Faculty of Economics in Osijek, Opatija, 1632-1656.

14. Kokaz Pucciani, K., Murphy, H. C. (2011). An investigation of Data Management and Property Management Systems in Hotels, preliminary communication, Tourism and Hospitality Management 17(1), Opatija, 101-114.

15. Paparić, D., Bruža, D., Rudančić, A. (2020). *Elements of the tourist offer of the Island of Rab,* Zbornik radova s međunarodne znanstvene konferencije Interdisciplinary Management Research XVI, J. J. Strossmayer University in Osijek, Faculty of Economics in Osijek, Opatija, 127-144.

16. Rutherford Silvers, J. (2010). *Risk Management for Meetings and Events*, *3rd edition*, Oxford, Elsevier Ltd., Butteworth Heinemann.

17. Stanić, L., Glavaš, J. (2013). *Uloga i značenje menadžmenta osiguranja, pregledni članak,* Ekonomski vjesnik, 26(2), Ekonomski fakultet u Osijeku, 637-654.

18. Stipanović, C. (2006). *Koncepcija i strategija razvoja u turizmu – Sustav i poslovna politika,* Opatija, Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu.

19. Tiedermann, N., Van Birgele, M., Semeijn, J. (2009). *Increasing hotel responsiveness to customers through information sharing*, Tourism Review 64(4), 12-26.

20. Tum, J., Norton, P., Wright, J. N. (2006). *Management of Event Operations*, Oxford, Elsevier Ltd., Butteworth Heinemann.

21. Zekanović, Korona, Lj., Klarin, T. (2012). *Internet – informacijsko-komunikacijska platforma za nove načine putovanja.* Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije 18(2), Naklada Medijska istraživanja, Zagreb, 59-71.

Perspektiva informacijsko-komunikacijske tehnologije u posebnim programima kao dio virtualnog identiteta Hrvatske

Sažetak

Informacijsko-komunikacijska tehnologija je postala neizostavni alat u dizajniranju, realizaciji i praćenju uspješnosti posebnog programa. Može se implementirati u sve faze i aktivnosti i tako služi kao podrška menadžmentu u ostvarenju dvaju glavnih ciljeva posebnog programa: povećanje potrošnje sudionika programa i bolja kontrola čitavog procesa. Od analiziranja tržišta, osmišljavanja koncepta programa i izrade strategije, preko upravljanja kadrovima i sadržajem programa do završetka i ispitivanja uspješnosti programa, menadžment treba imati potpunu kontrolu nad informacijama i događajima. Kako bi se to postiglo, potrebno je imati kvalitetan informacijsko-komunikacijski sustav. Međutim, tehnologija služi i za praćenje stupnja očekivanja i zadovoljstva sudionika posebnih programa u realnom vremenu. Cilj rada jest dobiti uvid kako sudionici posebnih programa u Hrvatskoj reagiraju na implementaciju suvremene tehnologije u programe u kojima sudjeluju, a kako se menadžment prilagođava promjenama. Apostrofira se važnost upotrebe suvremene tehnologije u posebnim programima, koja služi kao alat za potpunu kontrolu nad svim segmentima programa. Svrha upotrebe tehnologije jest povećati stupanj kontrole svih segmenata programa, što posljedično utječe na stupanj zadovoljstva sudionika posebnih pro-

grama. To je ujedno glavna hipoteza istraživanja. U skladu s time se provelo istraživanje sudionika posebnih programa, kako bi se spoznalo kakvu percepciju o tehnologiji sudionici uopće imaju. U slučaju Republike Hrvatske, ovaj segment otvara nove mogućnosti i potencijalni razvoj sasvim novog oblika ponude posebnih programa, čime se dijelom utječe i na ukupni virtualni identitet Republike Hrvatske. Važno je spoznati koliko su sudionici posebnih programa upoznati s upotrebom suvremene tehnologije i na koji način gledaju na upotrebu iste. Istraživanjem ove problematike u Hrvatskoj se ukazuje na sasvim novo područje daljnjih multidisciplinarnih istraživanja.

Ključne riječi: *menadžment posebnog programa, informacijsko-komunikacijska tehnologija, virtualni identitet Hrvatske, zadovoljstvo sudionika, perspektiva tehnologije*

Davor Perkov
Libertas međunarodno sveučilište, Zagreb
dperkov@libertas.hr

Upravljanje otporom ljudi u provedbi digitalne transformacije poslovanja

Sažetak

Digitalna transformacija se kao jedna je od najvažnijih promjena u današnjem globalno umreženom svijetu povezuje s područjima produktivnosti, praksom upravljanja, inovacijama, rastom, tržištem rada i posljedično s migracijama. Osim tehnoloških, ova radikalna promjena, dakle, obuhvaća ekonomske, strateške, kulturne, demografske i druge aspekte. No, zbog otpora ljudi, nesposobnosti provoditelja, neodgovarajuće komunikacije i niza drugih razloga, inicijative za promjene uspijevaju tek u 20-30 posto slučajeva. Cilj rada je obrazložiti značaj i ulogu digitalne transformacije kao korjenite promjene koja je neophodna za ostvarenje konkurentske prednosti i zacrtanih poslovnih rezultata suvremene organizacije. Osnovna hipoteza rada je da usredotočenost menadžmenta na ljude i upravljanje otporom promjenama, na rješavanje strateških problema kao i na prevladavanje tehnoloških ograničenja, dovodi do uspješne provedbe digitalne transformacije poslovanja. Primarni izvori dobiveni su putem empirijskog istraživanja provedenog anketiranjem 252 zaposlenika iz 5 dioničkih društava odabrane velike hrvatske proizvođačke grupacije u području energetike i transporta. Istražene su pojedine dimenzije procesa provedbe digitalne transformacije koja je upravo u tijeku. Iz rezultata istraživanja proizlazi da su „uključivanje svih zaposlenih“ i „jasno komuniciranje željenih ciljeva“ među najvažnijim pretpostavkama za uspjeh iniciranih promjena, a najčešći uzrok otpora jest „mijenjanje ustaljenih navika“ (29 posto). Samo 16 posto ispitanika je zadovoljno dinamikom uvođenja promjena, a tek desetina ih smatra da su postignuti planirani ishodi.

Ključne riječi: *digitalna transformacija, upravljanje promjenama, uzroci otpora*

Uvod

U današnjem globalno umreženom svijetu poslovanje svih sektora i industrija te tržište rada izloženi su digitalnoj transformaciji i drugim dinamičnim promjenama. Digitalna transformacija povezuje se s područjima produktivnosti, praksom upravljanja, inovacijama, rastom, tržištem rada i posljedično s migracijama. Tijekom proteklih godina budućnost rada bilo je središnje pitanje u akademskim i političkim raspravama (Dachs, 2018; OECD, 2017). Motivatori, tj. skupine pokretača promjena mogu biti različite krize (političke, financijske ili zdravstvene), reorganizacija poslovnih procesa, promjene u navikama potrošača, snaga suparništva u industriji, preuzimanja, spajanja, organizacijsko restrukturiranje i nove tehnologije. Izbor teme ovog rada proizašao je iz nove stvarnosti u kojoj digitalne tehnologije više nisu pitanje izbora, već preduvjet opstanka i konkurentnosti. Uz to, ovu temu treba sagledavati i u kontekstu nezavidne digitalne razvijenosti Republike Hrvatske. Na Svjetskoj ljestvici digitalne konkurentnosti IMD-a[1] za 2020. godinu, Republika Hrvatska je bila tek na 52. mjestu od ukupno 63. vodeće svjetske ekonomije, a prema faktoru „spremnosti za budućnost“ pretposljednja (IMD, 2020).

Digitalna transformacija (DT) jedna je od najvažnijih promjena našeg doba. Osim tehnoloških, ova radikalna promjena obuhvaća i ostale aspekte, posebice ekonomske, strateške, kulturne i demografske. Različite su definicije ove preobrazbe, ali većinu povezuje teza da je riječ o temeljitoj promjeni načina rada korištenjem digitalnih tehnologija i primjenom novih poslovnih modela. Pod digitalnom transformacijom Europska komisija (2018) shvaća „duboke promjene u ekonomiji i društvu kao rezultat prihvaćanja i integracije digitalnih tehnologija (digitalizacija, automatizacija, robotika, AI, IoT i dr.) u svim aspektima ljudskog života“.

Cilj rada je obrazložiti značaj i ulogu digitalne transformacije kao korjenite promjene koja je neophodna za ostvarenje konkurentske prednosti i zacrtanih poslovnih rezultata. Iz tih razloga je predmet ovog rada analiza digitalne transformacije velike hrvatske poslovne grupe koja želi iskoristiti prednosti Četvrte industrijske revolucije (IR 4.0) i osigurati daljnji stabilan razvoj na brojnim međunarodnim tržištima. Riječ je o koncernu koji se s nekoliko tisuća zaposlenih i preko 3 milijarde kuna prihoda ubraja među samo 18 % hrvatskih organizacija koje su prepoznale digitalnu transformaciju poslovanja kao prioritetni proces.

---

[1] Svjetska ljestvica digitalne konkurentnosti mjeri sposobnost i spremnost zemalja da usvoje i istraže digitalne tehnologije kao ključnog pokretača ekonomske transformacije u poslovanju, upravljanju i širem društvu. Izvješće priprema Institut za razvoj poslovnog upravljanja (IMD) iz Lausanne, čiji je lokalni partner-institut Nacionalno vijeće za konkurentnost. Temelji se na analizi 3 faktora: znanju, tehnologiji i spremnosti za budućnost.

Među mnogobrojnim izazovima s kojima se čovječanstvo danas suočava jest i pitanje kako razumjeti Četvrtu industrijsku revoluciju koja obuhvaća automatizaciju tradicionalne proizvodnje korištenjem pametnih tehnologija. Kao uži pojam od digitalizacije, odnosno digitalne transformacije, Četvrta industrijska revolucija predstavlja novu razinu organizacije i kontrole nad cjelokupnim lancem vrijednosti te životnim ciklusom proizvoda radi ispunjavanja individualiziranih zahtjeva potrošača u digitalnoj ekonomiji. Digitalna (internetska ili nova) ekonomija krovni je pojam za modele poslovanja zasnovanim na digitalnim računalnim tehnologijama, odnosno za vođenje poslovanja putem Interneta i World Wide Weba.

Osnovna hipoteza rada je da usredotočenost menadžmenta na ljude i upravljanje otporom promjenama, strateške izazove i na nadilaženje tehnoloških ograničenja dovodi do uspješne provedbe digitalne transformacije poslovanja. Pritom valja uzeti u obzir da je područje upravljanja organizacijskim promjenama među najbolje prihvaćenim, ali ujedno i iznimno slabo shvaćeno. Ta je poslovna aktivnost vrlo složena jer implicira mnogo različitih znanja iz inženjeringa, ekonomije, psihologije, komunikologije i informatike. Postizanje planiranih ishoda procesa promjena u velikoj mjeri ovisi o kvaliteti menadžmenta, organizacijskoj kulturi, motivaciji zaposlenika i integritetu vođenja. Gotovo 70 posto svih iniciranih programa promjena, zbog otpora ljudi, nesposobnosti provoditelja, neodgovarajuće komunikacije i niza drugih razloga, završi neuspješnim ishodima (Nohria i Beer, 2000; Balogun i Hope Hailey, 2004; Perkov, 2019). Premda je uvođenje promjena riskantno i neizvjesno, organizacije nemaju izbora i moraju se mijenjati kako bi ostale konkurentne.

Rad je podijeljen u šest poglavlja. Prvo poglavlje je uvod vezan za temu istraživanja, ciljeve, predmet i radnu hipotezu. Navedena je i struktura rada. Drugo poglavlje daje pregled literature o upravljanju promjenama, strategiji digitalne transformacije i otporu ljudi u organizaciji. Treće poglavlje analizira uzroke neuspjeha inicijativa za promjene i otpora digitalnoj transformaciji. Četvrto poglavlje opisuje istraživački pristup, uzorak ispitanika i metode istraživanja o digitalnoj transformaciji u odabranom hrvatskom proizvođačkom koncernu. Peto poglavlje pokazuje i analizira rezultate istraživanja, a šesto sumira ključne naglaske ovog rada.

Pregled literature

Digitalizacijom poslovanja ljudski se rad zamjenjuje isplativijim i jeftinijim radom strojeva, a mobilnost je dramatično poboljšana. To je pokazala i aktualna pandemija, odnosno uvođenje i intenziviranje rada od kuće diljem globusa. U pandemiji je 44 % ljudi moglo raditi od kuće (WEF, 2020).

Prema Wittersu (2019), digitalna transformacija poslovanja je preobrazba i konvergencija ručnog, hibridnog ili djelomičnog digitalnog poslovnog tijeka u 100-postotni digitalni tijek rada koji omogućuje poslovanje na globalnoj osnovi. Ova radikalna promjena unosi temeljito mijenjanje tradicionalnog načina poslovanja korištenjem digitalnih tehnologija i primjenom novih poslovnih modela s ciljem poboljšanja performansi organizacije i brže prilagodbe hiperdinamičnom okruženju (Parić, 2020). Hess i sur. (2016) analizirali su kako digitalnu transformaciju prihvatiti i koristiti kao konkurentsku prednost, a Sebastian i sur. (2017;208) su ustvrdili da će organizacije koje ne usvoje nove tehnologije i ne uvedu digitalnu transformaciju vjerojatno zaostati ili uopće neće opstati.

Kako pojam digitalne transformacije nije jednoznačno definiran (Schallmo et al., 2017), navedimo jednu koja kaže da je "digitalna transformacija promjena načina na koji organizacija koristi digitalne tehnologije za razvoj novog digitalnog poslovnog modela kojim se nastoji stvoriti i omogućiti veću vrijednost za organizaciju" (Verhoef i sur., 2019). Svojom prirodom, opsegom i složenošću ne nalikuje niti jednom povijesnom iskustvu ljudskoga roda (Baker, 2015).

Prvi val digitalne transformacije je prema Spremiću (2017) omogućilo pet primarnih (bazičnih) digitalnih tehnologija Četvrte industrijske revolucije: 1. mobilna komunikacija; 2. društvene mreže; 3. računalstvo u oblaku; 4. Big Data i 5. internet stvari (*Internet of Things*-IoT). U kontekstu promjene poslovnih modela i stvaranja novih prilika primjenom digitalnih tehnologija, digitalizacija se ne oslanja samo na jednu već na niz tehnologija koje uključuju međupovezano djelovanje telekomunikacijske mreže, računalne tehnologije, softvera i učinaka primjene (Katz, 2017).

Zahvaljujući digitizaciji podaci su lako dostupni za korištenje na različitim platformama, uređajima i sučeljima što sve zajedno predstavlja podlogu za digitalizaciju, odnosno digitalnu transformaciju kao radikalnu preobrazbu poslovanja i promjenu vrijednosti (Franc i Dužević, 2020). Digitalna transformacija se ne povezuje samo s proizvodnim procesom već i životnim vijekom proizvoda na novi i digitalizirani način, promjenom poslovne paradigme, načina rada te potrebnih kompetencija koje se traže od zaposlenika (McKinsey, 2015).

Strategija digitalne transformacije

„Digitalni tsunami" koji korjenito mijenja tradicionalne metode poslovanja i strukture, nezaustavljiv je zbog istodobnog rasta oblaka, društvenih i mobilnih tehnologija. Ova tehnološka unaprjeđenja imaju enormni potencijal i intenzivno mijenjaju dosadašnji način rada. Zato digitalna strategija mora obuhvatiti sve faze u procesu transformacije unutar organizacije (*end-to-end*) što je mnogo zahtjevnije od npr. implementacije nove tehnologije (Perkov, 2019;34). Digitalnu strategiju Seba-

stian et al. (2017) definiraju kao poslovnu strategiju inspiriranu mogućnostima moćnih, lako dostupnih SMACIT tehnologija, u svrhu stvaranja jedinstvene i integrirane poslovne sposobnosti kako bi se učinkovito odgovorilo na stalne promjene tržišnih uvjeta.

Keller i Schaninger (2019) ističu da je za uvođenje velikih promjena, poput digitalne transformacije, odgovor na pitanje *kako* jednako važan kao i na pitanje *što*! Drugim riječima, podjednako su važne tvrde i mekane vještine ili kako autori to formuliraju: izvedba i zdravlje. *Izvedba* je ono što organizacija čini kako bi svojim dionicima donijela planirane financijske rezultate. Uspješnost se mjeri kroz metriku neto operativne dobiti, povrata uloženog kapitala, ukupnih prinosa dioničarima, neto operativnih troškova i prometa dionicama. Suprotno tome, *zdravlje* opisuje razinu učinkovitosti ljudi koji rade zajedno na ostvarivanju zajedničkog cilja. Evaluira se razinama unutarnje usklađenosti, kvalitete izvršenja i sposobnosti da se organizacija obnavlja kako bi održala visoku izvedbu.

U težnji da uspješno provedu velike promjene, proizlazi da se lideri trebaju podjednako usredotočiti na financijski rezultat i na zdravlje. Organizacije s najvišim kvartilom korporativnog zdravlja imale su tri puta veći ukupan povrat dioničarima od organizacija s donjim kvartilom, dok je povrat uloženog kapitala bio dva puta veći. Organizacije u donjem kvartilu zbog zdravlja nisu zabilježile povećanje prodaje dok su one u najvišem kvartilu prosječno ostvarile 24 posto rasta prodaje. Izjednačavanjem značaja operativne izvedbe i zdravlja organizacije ne unaprjeđuju se samo ekonomski rezultati već se ujedno stvara okruženje otvoreno promjenama i progresivnim načinima razmišljanja (Keller i Schaninger, 2019).

U svrhu uspješne provedbe digitalne transformacije i stvaranja dodanih vrijednosti u poslovanju organizacije se moraju pripremiti na učinke koje donosi i uvrstiti je prioritetno među strateške ciljeve, kako na razini menadžmenta tako i u komunikaciji sa zaposlenicima. To je osobito specifičan preduvjet za postizanje planiranih ishoda preobrazbe. Drugi važan preduvjet jest promjena ustaljenih načina rada, ponašanja i komuniciranja, odnosno promjena organizacijske kulture. Prihvaćanje ispravnih rizika i teze da hrabre i inovativne ideje zahtijevaju toleranciju na neizvjesnost veoma pozitivno utječu na organizacijsku kulturu. U tom smislu, suosnivač Pixara Catmull (2009) kazao je da zadaća uprave nije sprječavanje rizika, već izgradnja sposobnosti da se organizacija oporavi nakon što se neminovne štete i disrupcije dogode. Ovu premisu zorno ilustriraju dramatične promjene uslijed pandemije COVID-19 zbog koje mnoge organizacije neće biti sposobne oporaviti se i nastaviti poslovanje.Više nije dovoljno osloniti se, dakle, samo na operativnu djelotvornost i rezanje troškova već su presudne inovacije, fleksibilnost i prilagodba kontinuiranim promjenama. Pritom su u prednosti one organizacije koje nove ideje, metode ili nove proizvode kreiraju brže od drugih (Schwab, 2018).

Četvrta industrijska revolucija je prouzročila ubrzavanje inovacijskog ciklusa i brže zastarijevanje dosadašnjih proizvoda i poslovnih modela. Ovaj proces stalne kreativne destrukcije stvara prilike novim konkurentima i smanjuje prepreke transferu tehnologije, ali zahtijeva i upravljanje čestim industrijskim (sektorskim) disrupcijama. Odgovor na te izazove zahtijeva pokretanje prikladnih mehanizama radi smanjenja rizika od nastanka novih kriza i upravljanje socio-ekonomskim efektima digitalizacije poslovanja. Unatoč tome, poslovne organizacije u Europskoj uniji ne iskorištavaju sve prednosti naprednih tehnologija za uvođenje inovacija. Strukturne promjene na tržištu rada koje su povezane s digitalnom transformacijom mogle bi imati implikacije na integraciju mobilnih građana EU-a i državljane trećih zemalja koji rade u Europskoj uniji (EK, 2018).

Digitalizacija proizvodnje

Nove tehnologije ključni su pokretač promjena u proizvodnim organizacijama što dovodi do lančane reakcije i promjena u značajkama i vrstama proizvoda. Promjena modela organizacije proizvodnje posljedično stvara potrebu za novim kompetencijama menadžera i zaposlenika. Spomenuta pandemija samo je ubrzala promjene na tržištu rada jer stara zanimanja odumiru, a nova se tek stvaraju. Tako će do 2025. roboti ugasiti 85 milijuna radnih mjesta. Svaki drugi radnik će – da bi hibridno dijelio posao s robotima – morati ovladati novim vještinama. S druge strane, otvorit će se 97 milijuna poslova u području skrbi i tehnološkom sektoru (AI). Tražit će se poslovi u zelenoj ekonomiji, umjetnoj inteligenciji, inženjerstvu, računalstvu u oblaku i razvoju proizvoda (WEF, 2020).

Kada je riječ o proizvodnji, pod digitalizacijom se ne misli samo na automatizaciju i uvođenje robotike. Roboti u proizvodnji nisu ništa novo, prisutni su u automobilskoj industriji već 30-ak godina. Prema najavama McKinseyja (2015), u budućnosti će se sve više stvarati pametne tvornice te digitalizirati proizvodni procesi kako bi se povećala sveukupna kvaliteta, smanjili troškovi te povećala produktivnost. Pod pametnom tvornicom podrazumijeva se primjena informacijskih i komunikacijskih tehnologija (ICT) u svakoj fazi procesa preoblikovanja proizvodnje.

Ezell (2018) i neki drugi autori pod digitalizacijom proizvodnje shvaćaju uvođenje umjetne inteligencije, komunikacijsko povezivanje, robotizaciju i automatizaciju cjelokupnog poslovnog procesa − od projektiranja i razvoja novog proizvoda, simuliranja novog proizvodnog procesa pomoću „digitalnog blizanca“, nabave i skladištenja materijala − do isporuke kupcu i poslijeprodajnih usluga.

Uslijed digitalizacije pojavljuje se potreba i za analizom životnog vijeka proizvoda pomoću „digitalne niti“ (engl. *digital thread*). To je kritična sposobnost u sistemskom inženjerstvu kojom se bilježe svi parametri vezani uz digitalni dizajn proizvoda,

prijenos putem digitalnog upravljanja i kontrolu procesa proizvodnje, digitalni nadzor krajnjeg proizvoda u radu (npr. za potrebe održavanja) i konačno reciklažu proizvoda, gdje digitalna pohrana informacija može pomoći u prepoznavanju dijelova za ponovnu uporabu.

Zbog svega navedenog, za empirijsko istraživanje u ovome radu je kao jedan od rijetkih hrvatskih lidera koji upravo uspješno provodi proces digitalne transformacije, odabran veliki proizvođački koncern sa stogodišnjom tradicijom. Nove digitalne tehnologije, posebice one koje označava akronim SMACIT (socijalne, mobilne, analitičke, oblak i internet stvari), za ovakve velike i stare organizacije predstavljaju istodobno prilike i egzistencijalne prijetnje (Sebastian et al, 2017). S obzirom na to da u digitalnim tehnologijama čelnici velikih kompanija prepoznaju prilike za integriranje postojećih poslovnih sposobnosti s performansama SMACIT tehnologija, utoliko moraju utvrditi digitalne strategije (Ross et al., 2016). Kako je već prije istaknuto, to nisu usko tehnološke, nego poslovne strategije koje inkorporiraju široke mogućnosti digitalne ekonomije.

Uzroci neuspjeha i otpora digitalnoj transformaciji

Uspješan ishod procesa promjene vezan je uz individualnu percepciju svakog ljudskog bića pa su uzroci otpora povezani s predrasudama, osjećajem udobnosti, rutinskim navikama i drugim mnogoznačnim motivima. Kada menadžeri shvate potrebu, odaberu povoljan trenutak i pokušaju uvesti promjene, ali svejedno ne uspiju postići očekivani ishod. To upućuje na nekoliko vrlo važnih pitanja. Prvo, iako je *potreba za promjenom* obično vrlo jasna, ono što valja mijenjati često nije. *Kako* kreirati učinkoviti proces promjene je još teže pitanje. Drugo, stvarnost pokazuje da su mnoge organizacije poduzimale promjene, ali su svejedno ugrozile opstanak ili doživjele krah (Perkov, 2019; 152).

Iz recentnog globalnog istraživanja McKinseyja (2018) o digitalnim transformacijama proizlazi da je osam od deset ispitanika izjavilo kako su njihove organizacije u prethodnih pet godina poduzele aktivnosti za provedbu takvih dubokih ili radikalnih promjena. Dok su neka prijašnja istraživanja pokazivala da manje od jedne trećine organizacijskih transformacija uspijeva poboljšati izvedbu i postići održivost tih pokazatelja, dotle je prema novijim rezultatima ta stopa još i niža.

Prema de la Boutetièreu i sur. (2018), višegodišnja istraživanja o digitalnim transformacijama pokazala su da je stopa uspjeha tih napora konzistentno niska: manje od 30 posto planiranih ishoda! Noviji rezultati McKinseyja na uzorku od 263 ispitanika govore da je samo 16 posto ispitanika izjavilo kako su digitalne transformacije njihovih organizacija uspješno poboljšale izvedbu i da su im omogućile dugoročnu održivost promjene. S tim izazovima suočavaju se i „pametne industrije“ kao što su

visoka tehnologija, mediji i telekomunikacije među kojima stopa uspješnih ishoda ne prelazi 26 posto. U tradicionalnim industrijama (nafta i plin, automobilska industrija, infrastruktura i farmaceutika) digitalne transformacije su još izazovnije: stope uspješnosti padaju na 4 do 11 posto. Ishodi se također razlikuju ovisno o veličini organizacije. U onima s manje od 100 zaposlenika, 2,7 puta je veća vjerojatnost da će se ispitanici pohvaliti uspješnijom digitalnom transformacijom nego oni iz organizacija s više od 50 tisuća zaposlenika.

Digitalne transformacije imaju širok spektar pojavnih oblika pri čemu tehnologija igra iznimno važnu ulogu. U prosjeku, organizacije se u 50 do 85 posto slučajeva ponajviše koriste tradicionalnim web-tehnologijama a potom i uslugama u oblaku, mobilnim internetskim tehnologijama i analitikom Big Data. Uspješni ishodi transformacija su znakoviti za one organizacije koje adekvatnije upotrebljavaju sofisticirane tehnologije poput umjetne inteligencije, interneta stvari (IoT), design thinkinga ili robotike (Perkov, 2019;84).

Primjerice, od zaposlenika odabrane velike hrvatske proizvođačke grupe (vidjeti empirijski dio rada) htjelo se utvrditi koliko saznanja imaju o započetim projektima digitalne transformacije u svojim ovisnim društvima. Dok može ohrabriti podatak da se 164 (65 posto) ispitanika izjasnilo kako je kod njih u tijeku provođenje različitih projekata, utoliko može zabrinjavati da trećina njih (32,9 posto) nema o tome nikakvih saznanja. Na prikazu 1 vidimo neke od projekata koji se u sklopu digitalne transformacije provode u ovisnim društvima odabrane poslovne grupe.

Prikaz 1. Dio projekata u okviru digitalne transformacije u odabranom hrvatskom koncernu

Digitalizacija poslovnih procesa i izvješća	Prijelaz dokumentacije na Vault sustav šifriranja za zaštitu i siguran pristup poslovnim tajnama	Praćenje radnih naloga putem barkôda
Digitalizacija ispitnih protokola i mjerenja	Digitalni potpis	Uvođenje e-računa
Robot lakirnica (uvođenje robota u automatske sustave lakiranja proizvoda)	Uvođenje DMS sustava (*Document management system*), za primanje, praćenje, upravljanje i pohranjivanje dokumenata i smanjenje papira.	Uvođenje ERP informacijskog sustava za potpunu kontrolu nad poslovnim procesima iz iste baze podataka.

Izvor: rad autora

Ujedno, pokazalo se da je čak 201 ispitanik (79,7 posto) nezadovoljan „brzinom i dinamikom procesa provedbe“ tih promjena. Možda je to razlog zbog čega njih 190 (75,4 posto) „želi biti aktivno uključeno“ u kreiranje novih poslovnih modela i procesa promjena. No, istodobno čak ih 55 (21,8 posto) „ne želi“ sudjelovati u tim inicijativama.

S obzirom na to da promjene u organizaciji uključuju metode koje redefiniraju resurse, procese, raspodjelu proračuna i načine rada, mogu izazvati kod zaposlenika strah koji se manifestira otporom. Opisane navode i teze možemo povezati s rezultatima istraživanja koje su Perkov, Perkov i Papić (2014) proveli među 100 hrvatskih menadžera. Proizašlo je da su „moć navike“, „strah od nepoznatog“ te mogući „društveni i ekonomski gubici“ bili najvažniji uzroci individualnog otpora inicijativama za promjene u hrvatskim poslovnim organizacijama. Ljudi se, dakle, najčvršće drže uhodanih načina i radnih navika, provjerenih tehnika i rutinskih procedura. Kada napuštaju stare načine rada, valja im dati vremena za mijenjanje navika i rutine. Zato provoditelji promjena moraju njegovati i razvoj emocionalne inteligencije. Strah od promjene u svojoj je srži tjeskoba jer ljudi najčešće ne znaju što mogu očekivati od promjene, što će im donijeti osobno, što će značiti njihovim kolegama, a što organizaciji kao cjelini.

Metodologija istraživanja i opis uzorka

Ovo poglavlje govori o oblikovanju istraživanja, metodama, kao i značajkama uzorka ispitanika. Korišteni su sekundarni i primarni izvori podataka. Sekundarni izvori uključuju domaću i inozemnu znanstvenu i stručnu literature, te relevantne online baze podataka. Istraživanje literature provedeno je desk metodom. Primarni izvori dobiveni su putem empirijskog istraživanja provedenog u kolovozu 2020. i to anketiranjem 252 zaposlenika iz 5 ovisnih dioničkih društava odabranog hrvatskog proizvođača. Više je razloga za odabir upravo ove organizacije, a među njima su stogodišnja tradicija, međunarodni ugled i aktualna provedba digitalne transformacije. Riječ je o velikom i prepoznatljivom zagrebačkom koncernu iz područja električne energije, transporta i industrije koji ove 2021. godine slavi 100 godina postojanja. Tijekom povijesti bilo je niz reorganizacija i promjena naziva organizacije, ali ne i značajnijih promjena proizvodnog programa

Struktura uzorka ispitanika vidi se na prikazu 2. Reprezentativnosti rezultata ovog istraživanja doprinijeli su:

- veličina uzorka (252 ispitanika)
- ravnomjerna struktura ispitanika po dobnim skupinama od 30 do 60 godina kada su zaposlenici najproduktivniji

- samo 5 posto ispitanika je u skupini nisko kvalificirane radne snage jer okosnicu odabrane poslovne grupe čine srednje i visoko obrazovani zaposlenici
- najveći dio sudionika istraživanja (28 posto) čine zaposlenici s 11 - 20 godina radnoga staža koje predstavljaju kombinaciju znanja, mladosti i iskustva. Čak 18 posto anketiranih ima više od 30 godina staža u odabranom koncernu što govori o vjernosti, pripadnosti i osobitoj organizacijskoj kulturi.

Premda su proizvodi koncerna utemeljeni ponajprije na elektroenergetskim i strojarskim znanjima i vještinama, bez svih ostalih poslovnih funkcija ne bi bilo moguće provesti digitalnu transformaciju poslovanja.

Prikaz 2. Opis uzorka ispitanika

VARIJABLA	STRUKTURA (%)	VARIJABLA	STRUKTURA (%)
Dob		***Radni staž u kompaniji***	
do 29	12	do 1 godine	9
30 - 39	33	od 2 do 5	23
40-49	26	od 6 do 10	15
50 i više	20	od 11 do 20	28
60 i više	8	od 21 do 30	6
Bez odgovora	1	31 godina i više	18
		Bez odgovora	1
Razina obrazovanja		***Područje rada***	
NKV/KV	5	Komercijalni i opći poslovi	25
SSS	43	Proizvodnja	49
VŠS/VSS	51	Inženjering	26
Bez odgovora	1		

Naime, osim tehnoloških, ova radikalna promjena obuhvaća i sve druge aspekte poslovanja, posebice ekonomske, strateške i kulturne. Stoga se može potvrditi da je relevantna i struktura ispitanika prema tri glavna područja rada: komercijalni i opći poslovi, proizvodnja i inženjering.

Svrha empirijskog istraživanja bila je sagledati izazove uvođenja digitalne transformacije u odabranoj hrvatskoj proizvođačkoj grupaciji te utvrditi razinu spremnosti zaposlenika na prilagodbu promjenama i novim modelima rada. Istraživanje je *one-to-one* metodom provedeno u kolovozu 2020. pomoću anketnog upitnika s ukupno 11 pitanja (10 s ponuđenim odgovorima i 1 otvoreno pitanje). Svi su ispitanici prethodno bili upoznati sa svrhom istraživanja. Do rezultata i zaključaka došlo se korištenjem metoda analize, sinteze, dedukcije i komparacije.

Rezultati istraživanja

Ovo poglavlje prikazuje rezultate istraživanja sa svrhom ostvarenja ciljeva rada i testiranja postavljene hipoteze. Prikaz 3 pokazuje intenzitet pojedinih poteškoća u poslovanju ovisnih društava u kojima rade ispitanici. Od ponuđenih osam, mogli su u anketnom upitniku zaokružiti samo jedan odgovor. Ipak, 11 ispitanika nije dalo nikakav odgovor (4,4 %).

Prikaz 3. Najveće poteškoće u poslovanju društva (N=241)

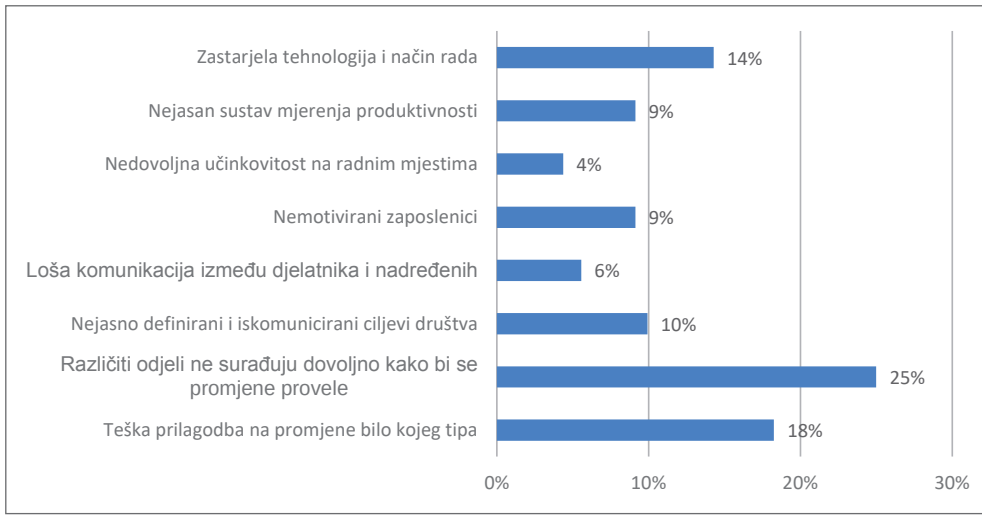

Izvor: rad autora

Kao što se može uočiti, za četvrtinu, tj. 60 ispitanika (24,8 posto) najveća poteškoća je „nedovoljna međuodjelna suradnja na provedbi promjena“. Za njih 43 druga je po važnosti poteškoća „teška prilagodba na bilo koju vrstu promjena“ (17,8 posto)[2]. Za 34 ispitanika treća je po redu „zastarjela tehnologija i način rada“ (14,1 posto). Među poteškoće ubrajaju se I „nejasno definirani i iskomunicirani ciljevi društva“ (9,9 posto), „nemotivirani zaposlenici“ i „nejasan sustav mjerenja produktivnosti“ (po 9,1 posto). „Loša komunikacija između djelatnika i nadređenih“ i „nedovoljna učinkovitost na radnim mjestima“ sa 6, odnosno 4 posto, ne predstavljaju relevantnije poteškoće.

Iako iz ovog istraživanja proizlazi da je za gotovo petinu ispitanika prilagodba promjenama iznimno teška, ipak valja istaknuti da se - kod jednog drugog pitanja –

[2] U grafikonima su postoci zaokruživani radi bolje preglednosti podataka.

ispostavilo kako je uvjerljiva većina, tj. 181 ispitanik (72 posto) u potpunosti spreman mijenjati svoje navike da bi pridonijeli uspješnim ishodima implementacije promjena. Anketa je pokazala da pri pojavi „slabih točki“ u poslovanju čak 113 ispitanika (44,8 posto) „uvijek“ predlaže promjene za poboljšanja, dok njih 121 (48 posto) to čini „ponekad“. Zbog svega navedenog se može opravdano postaviti pitanje zašto je onda postotak uspješnosti u provođenju promjena u odabranoj poslovnoj grupi tako nizak (tek 10 posto) i zašto je provedba prespora? Da se uspješno implementira samo „manji dio promjena“ smatra 38 posto ispitanika, a da se promjene „ne provedu do kraja“ drži 36 posto ispitanika. Može zabrinuti i podatak da se njih 14 posto izjasnilo kako „već dugo nije bilo promjena u društvu“.

Prikaz 4. Najveći benefiti od digitalne transformacije (N=242)

BENEFIT/VAŽNOST	1	2	3	4	5	6	7	8
Pravodobno uočavanje problema	17%	13%	17%	13%	14%	9%	8%	5%
Ubrzavanje poslovnih procesa	32%	19%	14%	13%	8%	5%	3%	2%
Povećanje profitabilnosti	15%	16%	12%	14%	11%	15%	6%	7%
Smanjenje škarta	2%	5%	9%	13%	18%	15%	18%	16%
Smanjenje troškova	4%	12%	16%	14%	17%	17%	13%	3%
Olakšavanje rada	15%	15%	15%	13%	12%	13%	8%	6%
Transparentno praćenje	6%	9%	8%	13%	11%	12%	26%	11%
Više vremena za inovativan rad	5%	4%	5%	5%	7%	10%	13%	47%

Izvor: rad autora

Jednim od pitanja željela se utvrditi specifična važnost pojedinih koristi od digitalne transformacije za poslovanje odabranog koncerna. Ispitanicima je ponuđeno 8 mogućih benefita tako da svakog rangiraju ocjenama od 1 do 8 (najvažniji ocjenom 8, drugi po važnosti ocjenom 7, a onaj najmanje važan ocjenom 1). Kao što se vidi na prikazu 4, disperzija odgovora je poprilično velika i relativno ujednačena. Ipak, izdvajaju se tri najveće koristi od uvođenja digitalne transformacije. Za 145 (60 posto) ispitanika to je uvjerljivo „više vremena za inovativan rad“ (zbroj 13 posto s ocjenom 7 i 47 posto s ocjenom 8). Na drugom mjestu je za 90 (37 posto) ispitanika korist „transparentno praćenje poslovanja“ (zbroj 26 posto s ocjenom 7 i 11 posto s ocjenom 8). Na trećem mjestu je za 82 (34 posto) ispitanika među najvećim koristima „smanjenje škarta“ (zbroj 18 posto s ocjenom 7 i 16 posto s ocjenom 8). Ostalih pet vrsta benefita znatno zaostaju po svojoj važnosti za digitalnu transformaciju u ovom koncernu. Inače, po ovom pitanju se 10 ispitanika uopće nije izjasnilo.

S obzirom na to da smo već duboko u Četvrtoj industrijskoj revoluciji i da tek manje od petine hrvatskih poslovnih organizacija ima strategiju digitalne transformacije, odabrani hrvatski proizvodni koncern je u tom smislu izuzetak i ubraja se u nekolicinu rijetkih primjera uspješne digitalne preobrazbe. Među zadnja uspješno definirana rješenja jednog od ovisnih društava ove poslovne grupe je digitalna transformacija procesa dizajna i pripreme proizvodnje ključnog proizvoda. Vrhovni menadžment je prepoznao prednosti digitalne transformacije, postavio velike ciljeve, višestruko ubrzao dizajn te uštedio 50 posto u pripremi proizvodnje. *Proof of concept (POC)*[3] je već obavljen i u tijeku je implementacija sustava i edukacija ključnih korisnika (Poslovni dnevnik, 2020).

Kada je riječ o otporu zaposlenika pri uvođenju promjena u poslovanju ovisnih društava iz kojih su bili ispitanici, važnost pojedinih uzroka vidimo na prikazu 5. Od ponuđenih sedam, mogli su u anketnom upitniku zaokružiti samo jedan odgovor. Ipak, 7 ispitanika se nije uopće izjasnilo (2,7 posto). Uočavamo da je za 71 ispitanika najveći uzrok otpora "mijenjanje ustaljenih navika" (28,9 posto).[4]

Prikaz 5. Najveći uzroci otpora kod uvođenja promjena u odabranoj poslovnoj grupi (N=245)

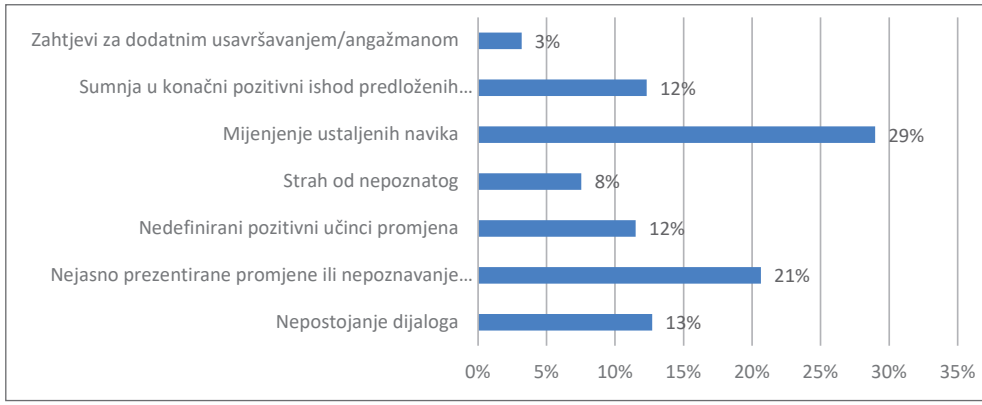

Izvor: rad autora

Drugi uzrok po značaju za njih 52 derivira iz „nejasno prezentiranih promjena ili nepoznavanja razloga za uvođenje" (21,2 posto). Treći uzrok opiranja ljudi je za 32 ispitanika „nepostojanje dijaloga" (13 posto). Za 29 ispitanika, četvrti po učestalosti uzrok otpora su „nedefinirani pozitivni učinci promjena" ili „sumnje u konačni

[3] To je praktično testiranje izvedivosti ideje i provjera funkcionalnosti.

[4] Već smo spomenuli u ovome radu rezultate istraživanja prema kojima je također „moć navike" najrelevantniji uzrok individualnog otpora uvođenju promjena u hrvatskoj poslovnoj zajednici (Perkov, Perkov i Papić, 2014).

pozitivni ishod predloženih promjena“ (po 11,8 posto). Relativno manje zastupljeni uzroci su „strah od nepoznatog“ (6,9 posto) i „zahtjevi za dodatnim usavršavanjem“ (2,7 posto). Kada se znaju uzroci otpora onda se njime može i učinkovitije upravljati, tj. u kraćem vremenu pridobiti ranu i kasnu većinu zaposlenika za proces promjene.

U ovom istraživanju jednim otvorenim pitanjem se od ispitanika tražilo da navedu najvažnije pretpostavke za uspješnu provedbu promjena u odabranoj poslovnoj grupi. Na prikazu 6 su najučestaliji navodi ispitanika. Proizlazi da su „uključivanje svih zaposlenih i jasno komuniciranje željenih ciljeva“, „brža i bolja međusobna komunikacija“, „jasnoća cilja“, „dijalog“ i „kvalitetna suradnja između odjela“ najvažnije pretpostavke uspješnih ishoda poslovnih promjena.

Prikaz 6. Najvažnije pretpostavke uspjeha provedbe promjena u odabranoj poslovnoj grupi (N=252)

Uključivanje svih ljudi i jasnoća prezentacije koristi od promjene	Dijalog i bolja uzajamna komunikacija	Jasna prezentacija procesa promjene i načina provedbe	Odabir sposobnih menadžera za provoditelje procesa
Nadzor i potpuna podrška uprave	Motiviranost zaposlenika	Potpuna informiranost ljudi	Složan tim i učinkoviti timski rad
Volja, dobar dijalog i jasni ciljevi	Suradnja između organizacijskih odjela	Promjena obračuna stimulacija i plaća	Način predstavljanja promjene
Ustrajnost i upornost menadžera	Htijenje svih uključenih	Zadovoljstvo zaposlenika	Realni i mjerljivi ciljevi

Izvor: rad autora

Ostale pretpostavke se mogu grupirati kao: „motivacija zaposlenika“, „potpora uprave“, „pojašnjavanje koristi od promjene“, „kompetentnost menadžera“, „edukacija“ i „informiranost“.

Može se zaključiti da se tijekom upravljanja procesima promjena, provoditelji moraju − osim na kognitivne i racionalne − usredotočiti i na psihološke aspekte, odnosno na ljude i na ono što ih motivira da promijene svoje ponašanje, da se pomaknu iz svoje zone udobnosti i usvoje željene nove obrasce ponašanja. Nedovoljna pažnja prema ulozi i značenju psiholoških reakcija negativno će se odraziti na nastojanja menadžmenta da „osvoji“ srca i umove zaposlenika za promjene.

Zaključak

Pod utjecajem digitalnih tehnologija Četvrta industrijska revolucija mijenja način djelovanja ljudi, društava i gospodarstava, spaja digitalnu, fizičku i biološku sferu, ubrzava inovacijski ciklus te brže zastarijevanje sadašnjih proizvoda i poslovnih modela (Perkov, 2019). No, poslovne organizacije u Europskoj uniji (a posebice one iz Republike Hrvatske) zasad ne koriste dovoljno prednosti naprednih tehnologija za uvođenje inovacija. U ovome radu se ističe kako digitalna transformacija kao radikalna preobrazba podrazumijeva povezivanje svih resursa u umreženi lanac vrijednosti. Proces uvođenja je vrlo kompleksan i dugotrajan jer zahtijeva skokovito preoblikovanje cjelokupnog poslovanja, vodstva, znanja i procesa. Uspješni ishodi promjena su znakoviti za one organizacije koje u svome poslovanju koriste umjetnu inteligenciju, internet stvari (IoT), robotiku i druge tehnologije Četvrte industrijske revolucije.

Do primarnih izvora podataka se u ovom radu došlo putem empirijskog istraživanja provedenog anketiranjem 252 zaposlenika (N=252) iz pet dioničkih društava odabranog hrvatskog proizvodnog koncerna. Evo nekih važnijih zaključaka:

- Za 60 (24,8 posto) ispitanika najveća poteškoća u poslovanju koncerna je „nedovoljna međuodjelna suradnja na provedbi promjena“.
- Provođenje promjena je uspješno tek u 10 posto slučajeva, a samo 16 posto zaposlenika je zadovoljno dinamikom procesa.
- Za 71 ispitanika (28,9 posto) najveći uzrok otpora jest imperativ „mijenjanja ustaljenih navika“. Drugi uzrok derivira iz „nejasno prezentiranih promjena ili nepoznavanja razloga za uvođenje“ (21,2 posto), a treći uzrok je „nepostojanje dijaloga“ (13 posto).
- Za 145 (60 posto) ispitanika najveća korist od uvođenja digitalne transformacije jest „više vremena za inovativan rad“.
- „Uključivanje svih zaposlenih i jasno komuniciranje željenih ciljeva“, „brža i bolja međusobna komunikacija” i „jasnoća cilja“ su tri najvažnije pretpostavke uspješnih ishoda poslovnih promjena u odabranom koncernu.

Cilj rada je bio obrazložiti značaj i pojedine dimenzije digitalne transformacije kao korjenite promjene neophodne za ostvarenje konkurentske prednosti i zacrtanih poslovnih rezultata. Doprinos ovoga rada sastoji se u sagledavanju digitalne transformacije kao radikalne promjene koja je povezana s novim modelima rada, budućnosti rada i migracijama, pa sukladno tome i otporom ljudi. Migranti su uglavnom zaposleni u zanimanjima koja su potencijalno podložna automatizaciji i stoga u bliskoj budućnosti mogu nestati.

Na osnovi rezultata istraživanja i činjenice da je za konkretan primjer iz prakse odabran veliki proizvođač koji se ubraja u nekolicinu rijetkih hrvatskih primjera

uspješne digitalne preobrazbe, proizlazi da je osnovna hipoteza rada potvrđena. Dakle, za uspješnu provedbu digitalne transformacije presudna je usredotočenost menadžmenta na ljude i upravljanje otporom promjenama, na rješavanje strateških problema kao i na prevladavanje tehnoloških ograničenja. Nedovoljno poznavanje značenja i multidimenzionalnosti korištenja digitalne transformacije često rezultira nepripremljenošću menadžmenta za ovu korjenitu poslovnu promjenu.

Iako se može ustvrditi da je brojem i strukturom uzorak bio relativno reprezentativan, ograničenja ovog istraživanja deriviraju iz činjenice da se zaključci donose na temelju odgovora zaposlenika samo jednog hrvatskog proizvodnog koncerna. Zato ovako dobiveni rezultati ne mogu biti temelj za donošenje općih zaključaka, no dovoljno su indikativni i vjerodostojni za dublje razumijevanje područja upravljanja promjenama i digitalne transformacije poslovanja. Buduća istraživanja na ovu temu zaslužuju proširenje uključivanjem više različitih poslovnih organizacija kako bi se mogli iznaći relevantniji i općenitiji zaključci za upravljanje otporom ljudi pri provedbi digitalne transformacije u hrvatskom gospodarstvu.

Literatura

1. Apsolon do.o. (2020). *Digitalna transformacija u Hrvatskoj*. Dostupno na: https://digitalni-indeks.hr/wp-content/plugins/b4b-angular-plugin/views/assets/data/studija.pdf (pristupljeno 12.10.2020.)
2. Baker, M. (2015). *Digital Transformation* (2nd ed.). Buckingham: Buckingham Business Monographs.
3. Balogun, J. i Hope Hailey, V. (2004). *Exploring Strategic Change*. Pearson Education.
4. Catmull, E. (2008). How Pixar fosters collective creativity. *Harvard Business Review* (Sept), 20-27. Dostupno na: https://hbr.org/2008/09/how-pixar-fosters-collective-creativity (pristup: 13.11.2020.)
5. Dachs, B. (2018). *The Impact of New Technologies on the Labour Market and the Social Economy*: Study. European Parliamentary Research Service. Scientific Foresight Unit, PE 614.539, Brussels.
6. de la Boutetière, H., Montagner, A., Reich, A. (2018). *Unlocking success in digital transformations* (Survey Oct). Dostupno na: https://www.mckinsey.com/business-functions/organization/our-insights/unlocking-success-in-digital-transformations?cid=other-eml-alt-mip-mck-1811&hlkid=4794607c2f1f4d0390e98684d7fbead6&hctky=11143195&hdpid=6657bb5b-54ff-4819-bc7f-cb2029b2c8af (pristup: 12. 11. 2019.)
7. Europska komisija (2018). Migrant workers and the digital transformation in the EU. *EC-Joint Research Centre (JCR)*. Dostupno na: file:///E:/MI2%20konf.%20

IMIN%202020/MIGRATIONS%20AND%20DX%20%20kcmd_-_dt__migration_final_-_pdf.pdf (pristup: 11.3.2021.)

8. Ezell, S. (2018). Why Manufacturing Digitalization Matters and How Countries are Supporting it. *Information Technology and Innovation Foundation,* 1.-66. Dostupno na: http://www2.itif.org/2018-manufacturing-digitalization.pdf?_ga=2.157269307.1014499415.1543486215-546657317.1541769478 (pristup: 23.10.2019.)

9. Franc, S. i Dužević, I. (2020). *Digitalna transformacija i trgovina.* Zagreb: Ekonomski fakultet.

10. Hess,T., Matt, C., Benlian, A., Wiesböck, F. (2016). Options for Formulating a Digital Transformation Strategy. *MIS Quarterly Executive*, 15, 123-139. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/291349362_Options_for_Formulating_a_Di gital_Transformation_Strategy (pristupljeno 20.10.2020.)

11. IMD (2020). *World Digital Competitiveness Ranking 2020 results*. Dostupno na: https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-digital-competitiveness-rankings-2020/ (pristup: 16.11.2020.)

12. Keller, S. i Schaninger, B. (2019). *Beyond Performance 2.0; A Proven Approach to Leading Large-Scale Change*. John Willey & Sons.

13. McKinsey & Company (2015*).* Industry 4.0: How to navigate digitization of the manufacturing sector. *McKinsey Digital*. Dostupno na: https://www.mckinsey.com/business-functions/operations/our-insights/industry-four-point-o-how-to-navigae-the-digitization-of-the-manufacturing-sector (pristup: 22.9.2020.)

14. McKinsey & Company (2018). *Croatia - Emerging Digital Challenger*. Dostupno na: https://www.mckinsey.com/hr/~/media/mckinsey/locations/europe%20and%20middle%20east/croatia/digital-challengers-perspective-on-croatia-shared.ashx (pristup: 10.2.2020.)

15. Nohria, N. i Beer, M. (2000, May). Cracking the Code of Change. *Harvard Business Review*. Dostupno na: https://hbr.org/2000/05/cracking-the-code-of-change (pristup: 27.2.2021.)

16. OECD. (2017). OECD Employment Outlook 2017, OECD Publishing, Paris. Dostupno na: http://dx.doi.org/10.1787/empl_outlook-2017-en (pristup: 2.3.2021.)

17. Parić, A. (2020). *Digitalna transformacija i upravljanje promjenama*. Dostupno na: https://apsolon.com/digitalna-transformacija-upravljanje-promjenama/ (pristup: 14.9.2020.)

18. Perkov, D., Perkov, M., Papić, M. (2014). Reasons for failure of change implementation and causes of resistance to organizational changes in Croatian enterprises. 7th International Conference *„An Enterprise Odyssey: Leadership, Innovation and Development for Responsible Economy",* Book of Proceedings, Zadar (Croatia), 1078 – 1097.

19. Perkov, D. (2019). *Upravljanje promjenama u poslovnoj organizaciji digitalnog doba.* Zagreb: Narodne Novine.

20. Poslovni dnevnik (2020). *Ovo su uspješni primjeri digitalne transformacije kod nas ili u regiji.* Dostupno na: https://www.poslovni.hr/sci-tech/ovo-su-uspjesni-primjeri-digitalne-transformacije-kod-nas-ili-u-regiji-4253938 (pristup: 13.3.2021.)

21. Ross, J. W., Sebastian, I. M. i Beath, C. M. (2016). "How to Develop a Great Digital Strategy," *MIT Sloan Management Review*, br. XVI-3. Dostupno na: http://sloanreview.mit.edu/article/how-to-develop-a-great-digital-strategy/ (pristup: 1.3.2021.)

22. Schallmo, D., Williams, C.A. i Boardman, L. (2017). Digital transformation of business models – Best practices, enablers and roadmap. *International Journal of Innovation Management*, *21*(8), 1-17. Dostupno na: https://doi.org/10.1142/S136391961740014X (pristup: 13.3.2021.)

23. Schwab, K. (2018.). *The Global Competitiveness Report 2018.* Geneva: World Economic Forum, 37.

24. Sebastian, I., Ross, J.W., Beath,C., Mocker, M., Moloney, K.G., Fonstad, N.O. (2017). How Big Old Companies Navigate Digital Transformation. *MIS Quarterly Executive*. Dostupno na: https://pdfs.semanticscholar.org/d3e6/6de0dda39be875d40e8751eb82a7babdb215.pdf (pristup: 17.11.2019.)

25. Spremić, M. (2017). *Digitalna transformacija poslovanja*. Zagreb: Ekonomski fakultet.

26. Verhoef, P. C., Broekhuizen, T., Bart, Y., Bhattacharya, A., Qi Dong, J., Fabian, N. i Haenlein, M. (2019). Digital transformation: A multidisciplinary reflection and research agenda. *Journal of Business Research,* vol. *122*, 889-901. Dostupno na: https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.09.022 (pristup: 22.1.2021.)

27. WEF (2020). *The Future of Jobs Report 2020*. (Oct). Dostupno na: https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2020 (pristup: 7.11.2020.)

28. Witters, A. (2019). DBX Part 1 — *Digital Business Transformation (DBX) — it's all about the data*. Dostupno na: https://medium.com/@allen.witters/dbx-part-1-digital-business-transformation-dbx-its-all-about-the-data-6223594885e (pristup: 11.11.2020.)

Managing people's resistance in implementing digital business transformation

Abstract

Digital transformation, as one of the most important changes in today's globally networked world, is associated with areas of productivity, management practices, innovation, growth, the labor market and, consequently, migrations. In addition to technological, this radical change, therefore, encompasses economic, strategic, cultural, demographic, and other aspects. But due to people's resistance, incompetence of change agents, inadequate communication and a number of other reasons, change initiatives succeed only in 20-30 per cent of cases. The aim of this paper is to explain the importance and role of digital transformation as a radical change that is necessary to achieve competitive advantage and business results of a modern organization. The basic hypothesis of the paper is that the focus of management on people and managing resistance to change, on solving strategic problems as well as on overcoming technological limitations, leads to the successful implementation of digital business transformation. Primary sources were obtained through an empirical study conducted by surveying 252 employees from 5 enterprises of a selected large Croatian producer group in the field of energy and transport. Individual dimensions of the process of implementing the digital transformation that is currently underway have been explored. The survey results show that "involving all employees" and "clearly communicating desired goals" are among the most important preconditions for the success of business change outcomes in a selected business group, and the most common cause of resistance is "changing habits" of respondents (29 percent). Only 16 percent of them are satisfied with the dynamics of the introduction of changes and only a tenth consider the outcomes successful.

Keywords: *digital transformation, change management, causes of resistance*

Natasha Kathleen Ružić
Institut za migracije i narodnosti
natasha.ruzic@imin.hr

Second Language Learning Using Information Communication Technologies: Selection and use of ICTs

Abstract

An individual's mental schema holds information about how one needs to culturally act and the typical scripts or conversations that take place in various situations and language domains within a culture. If schema and their associated scripts are developed by learners when they are participating in circumstances and receiving feedback, then language tasks that reflect such circumstances should be beneficial to language development. It is logical to infer that if teachers are able to provide learners with authentic experiences that reinforce a schema and its associated scripts using authentic resources, learning a second language from afar would more closely resemble learning a second language as though one was living in the target country. When learners are located at some distance from the cultural target country such as learners of Croatian in Australia, connecting to authentic resources and communicating with native speakers can be a great obstacle. It is important for language educators to specifically identify the affordances and effectiveness of using the learning spaces created by information communication technologies (ICTs) for developing second language learners' listening comprehension development. This paper considers key concepts relating to second language learning and ICTs and provides a framework for the selection of ICTs for developing language learning and listening comprehension.

Keywords: *ICTs, second language learning, CALL, CMC*

Introduction

For second language learners located at a distance from their target language culture, it can be difficult to access native speakers of the target language or experiences interacting with the native culture. This is often the case for Croatians who live in countries such as Australia and America who are trying to learn Croatian. They can often find listening comprehension very difficult when interacting with natives (Son & Levak, 2017). Online tools provide learners with the opportunity for synchro-

nous communication that enables them to participate in authentic communication and negotiate meaning with members of the target culture during conversations without having to wait hours or days for a response (Perez, 2003; Kavanagh & Levak, 2011). There are a variety of tools available that offer different forms of synchronous communication, for example, via text chat and video streaming using videoconferencing tools such as Skype (http://www.skype.com) and Zoom (http://www.zoom.us). Voice and text tools in multi-user virtual environments (MUVEs), such as, Second Life (http://www.secondlife.com) facilitate synchronous communication. Antonacci and Modaress, (2008) and Kemp and Lingstone (2006) assert that MUVEs not only provide users with the opportunity to partake in synchronous communication but also provide second language (SL) learners with an environment to meet in and an avatar, that is, a virtual self-representation or presence. Virtual learning spaces can contain real-life spaces that resemble those that exist within a variety of language domains, as outlined by the Common European Framework of Reference for Languages (Council of Europe, 2001). Hernández-Serrano, González-Sáanchez, and Muñoz-Rodríguez (2009) explained virtual spaces as being able to create a sense of place. They are viewed as "contexts or environments of coexistence, interaction, as well as a guide for personality development and construction of identities; spaces where the act of learning is part and product of the context and the social activity" (Hernández-Serrano, González-Sáanchez, & Muñoz-Rodríguez, 2009, p. 2411). Participating in language learning tasks in a variety of contexts is beneficial for learning (Benson, 2006) and should include learning opportunities that are outside of the standard classroom (Gan, Humphreys & Hamp-Lyons, 2004).

When selecting learning tasks to develop language skills such as listening, teachers need to take a critical approach (Jones, 2008). It is advantageous to take an approach that includes non-linguistic and linguistic purposes such as using authentic cultural materials and learning situations to teach grammar (Ur, 2007). Jones (2008) pointed out that the purposes and expectations of activities should be made clear to learners before participating in the activities. It is important to ensure that learners have an opportunity to listen to real authentic language use when learning about the target culture. Real life situations in which listeners have reasons for listening that are not based on linguistic goals are beneficial to extending learning (Ur, 2007). Active engagement in authentic dynamic learning activities helps to motivate learners, giving greater effort based on their personal interest and desire to communicate (Warschauer & Kern, 2005). The use of authentic materials (simulated or real) makes learning more relevant to the learner, creating interest in learning, and prepares the learner for real world communication. Learning language that is not in use reduces relevance of the tasks and learners' motivation (Helgesen, 2003; Lam, 2002). Authentic learning resources can be incorporated into activities in a simplified manner from the beginning of learning a second language (Field, 2002).

ICTs and computer-mediated communication (CMC) enables teachers and learners to access authentic materials and audiences or interlocutors. There is a need for empirical research in the area of CMC related to teaching methodologies and techniques (Perez, 2003). Kern (2006) recommended that more research is required that focuses on the use of the computer as a medium as well as a tool such as using language learning software. There is a lack of research on the use of virtual worlds for language learning (Deutschmann, Panichi & Molka-Danielsen, 2009; Jones & Plass, 2002.

Farrel and Stanclik (2021), Gao et al. (2020) and Ying and Aziz's (2021) in their various studies on teacher educator uptake of using ICTs for language learning during the COVID-19 pandemic all found generally teachers were motivated to try new technologies but they often required more training on the use and selection of tool. Ting and Aziz's (2021) pointed out that tool selection considering required effort to learn and use the tool as being highly important. Much of the literature exploring intercultural second language education in which learners are involved in collaborative language and cultural exchanges has involved synchronous chats and email exchanges. There is a need to further explore oral and visual intercultural communication especially focusing on listening comprehension. Video conferencing tools such as Skype and Zoom are considered to be easy-to-use, reliable and affordable online tools. It is considered easy to learn, requiring little instruction. It is also available in 28 languages and in most countries with the possibility of one-to-one video conferencing (Tian & Wang, 2010). This paper discussed key concepts in the use of video-conferencing and virtual worlds for language learning and presents a framework for the selection of ICTs for language teaching.

Using Video Conferencing Tools for SL Learning

In Carney's (2998) 7 weeks study of 24 participants located in Japan who were studying English and 6 participants located in the USA who were studying Japanese, the use of a variety of ICTs (e.g., Skype, blogs, wikis, voice chat, and student made DVD movies) was investigated. Skype was viewed as a beneficial platform that provided learners with the opportunity to access native speakers of the target language. Learners were required to create questions ahead of their conversations with their partner as a preparatory task. Although Carney recommended the integration of various online tools into language programs, the ESL learners expressed the view that Skype was their favourite activity. In Eroz-Tuga and Sadler's (2009) study comparing the use of six different CMC video chat tools by language teachers and language learners, language teachers expressed that they preferred Skype and MSN Messenger. The teachers based their decision on personal preference, academic preference as well as ease of technical use. The language learners indicated

that they preferred learning activities that used Skype and were focused on one-to-one communication.

In their study on the influence of synchronous CMC using video-conferencing on SL learners' motivation, Jauregi, de Graaff, van den Bergh, and Kriz (2011) found a positive impact on learner motivation with greater effects on learners with lower ability levels (CERF A2 level) than learners with higher ability levels (CEFR B1 level). Lee (2007) provided 18 SL learners with the opportunity to practise their SL skills utilizing a video conferencing tool. The participants collaborated in a pair group with an expert speaker of their target language and were required to undertake task work together. Data was collected through learner reflections and interviews at the completion of the learners' video-conferencing sessions. Lee reported that video conferencing was a useful tool that enabled learners to interact with native speakers of the target language. Video conferencing can be used for collaborative learning that focuses on facilitating pragmatic and linguistic skills development.

In O'Dowd's (2000) study on the perspectives of a class of American students and a class of Spanish students on their use of video conferencing for intercultural communication, it was found that the American and Spanish students mainly communicated with the purpose of developing cultural awareness of each other's culture. The American class contained fewer students than the Spanish class which resulted in the American class gaining more opportunities to speak to a member of the Spanish class and the Spanish students having to wait longer for a turn to speak with an American student. Having less opportunity to interact and having to wait for their turn affected the Spanish students' perceptions of video conferencing. The Spanish students reported that they had not improved their vocabulary and felt frustrated by not being provided enough interaction time with the American students. Results demonstrated the importance of providing sufficient opportunity to use a technological tool and participate in intercultural discussion.

In their study on an online exchange project with learners of two different languages from two countries: learners in China (Pekiing University) learning English and learners in Australia (Griffith University) learning Mandarin, Tian and Wang (2010) aimed at comparing the views of both sets of learners on the use of Skype for developing their understanding of their target culture and their communicative skills using their target language. The study examined the linguistic gains for the ESL learners and the learners of Mandarin, how intercultural understanding was developed between the participants, and if the learners had similar or different views on the technique. The eTandem activities took place outside of class hours. The findings suggested that the eTandem activities using videoconferencing had assisted learners in improving their intercultural understandings and linguistic abilities. Thus, indicating that using the e-Tandem learning technique using Skype could potentially

become a maintainable learning technique for use outside of class time. Nearly all of the learners from both groups reported that their listening skills in their target language had improved as a result of participating in the e-Tandem Skype activities.

SL learners' proficiency level have an influence on learners' opinions and personal experience of an activity. Learners with a higher target language ability reported much more positively than learners who were at a beginner's level of proficiency (Tian & Wang, 2010). They concluded that proficient learners were able to answer complex questions and use their target language (English) when the communication in their partners' target language, Mandarin, came to a standstill leading to English being more widely used during conversations. It was suggested that if low ability learners are partnered with high ability learners, the situation may impair learning resulting in lower confidence in the low ability students.

It is advantageous to provide learners with the opportunity to engage in learning activities outside the classroom and video conferencing tasks facilitate such activities (Szedmina & Pinter, 2010). It is important to note that not all types of language learning activities for all areas of development are suitable for online learning. A major advantage of video conferencing tools are that they allows learners to be able to learn language from any location and at their own rate, not having to wait for less proficient learners. Szedmina and Pinter viewed the greatest potential of using Skype for language learning to be for solving exercises and tests between the learner and teacher/mentor. Being online allows the learner to use other online resources (e.g., online dictionaries) during the Skype activity.

SL learners of French from two different universities (one in the UK and one in the US) collaborated with native French speaking students from France to improve their second language skills. The use of asynchronous and synchronous online tools was compared. It was found that although video-conferencing allowed for real-time communication with native speakers, the students preferred asynchronous communication and they reported that they had more opportunities to interact and develop their relationship with their partner via text conversation (Hauck & Youngs, 2008).

Using Virtual Worlds for SL Learning

Often when students are exposed to only the teacher and other students speaking the target language they find it difficult to understand native speakers as native speech is at varying rates, different accents, contains false starts, and on a variety of topics with a wider vocabulary. Both multiuser virtual environments (MUVEs) and videoconferencing tools facilitate the opportunity for developing listening skills with native speakers. In a virtual world such as Second Life, aspects of the virtual envi-

ronment (e.g., buildings, signs, transport, etc) are able to reflect the real world and learners can become part of the environment by interacting in it (Deutschmann, Panichi & Molka-Danielsen, 2009; Dieterle & Clarke, 2008; Schwarts, Lin, & Holmes, 2003). They become immersed in the language and culture (Burbles, 2006). Godden and Baddeley (1975) asserted many years ago that learners' abilities to remember learning is influenced by the context in which they learn in.

Standard language which appears in a predetermined format limits real language learning (Cziko, 2004). He proposed that an environment that reflects aspects of the natural environment while also having the benefits of teacher direction could provide the learner with opportunities to relate to the SL group culturally as well as participating in guided learning tasks. Second Life has the advantage of offering an environment which can be used for pair group interactions and also small group conversations where learners can listen to the banter of the group and become familiar with the nature of such conversations in the SL, for example, starting, stopping, talking on top of one another and changing topics. Second Life allows for exposure to a variety of situations with many forms of conversations for the development of speaking and listening skills (Deutschmann, Panichi, & Molka-Danielsen, 2009). Although learners may be physically situated in distant locations, their virtual representations of themselves (their avatars) meet together and share the same virtual space. They are able to build their own online community by constructing knowledge together, sharing concepts and ideas, and collaborating on tasks (Antonacci & Modaress, 2008; Cooke-Plagwitz, 2008). The virtual environment is a shared space (Burbles, 2006). Another added benefit in virtual spaces is that learners can create their own identity as a speaker of the target language as they interact with others (Gilgen, 2005).

The learners are able to practise listening skills in an environment designed by teachers or by other users. For example, as opposed to setting up a role play cafe in the classroom, the learners can visit a virtual cafe and order from native speakers of the target language. The learners are able to visit many different virtual environments and see other learners' avatars that contribute to a feeling of belonging to the group (Cooke-Plagwitz, 2008). Schwarts, Lin, and Holmes (2003) investigated the use of virtual worlds for teaching and cultural exposure. They discovered that being in a virtual world and coming in contact with other cultures provided the learners with valuable exposure to other methods of teaching and learning.

Skyes (2005), when investigating the effects of written chat, oral chat and traditional face-to-face chat on pragmatic development, discovered that learners felt less stress when communicating using CMC than the traditional face-to-face communication and that they often feel less isolated and can become part of a virtual community (Omale, Hung, Luetkehans & Cooke-Plagwitz, 2009). Wehner, Gump,

and Downey (2011) investigated how incorporating the use of Second Life into the teaching methods used in an undergraduate Spanish course affected learners' motivation. They found that learners displayed an increase in motivation as well as a decrease in anxiety when compared with learners who participated in the standard teaching course using traditional methods. Similarly, Sykes (2009) studied how learning in virtual environments influenced the interlanguage pragmatic development of 25 learners of Spanish. It was discovered that their pragmatic skills did improve from their experience learning in the virtual location.

In a study on the comparison of using virtual worlds or video-conferencing for SL learning, learners were asked to compare activities using both tools for interacting in their target language, they reported that Second Life gave them more opportunities for communication on a larger variety of topics than video-conferencing did. In the virtual world they were able to participate in spontaneous discussions and their imagination was more engaged during their tasks. The participants believed they had become more confident target language users after practising and learning in Second Life. One of the participants (four in total) felt that being able to see a person's facial expression assisted in communication and viewed the lack of facial expression as a disadvantage when using an avatar in Second Life. Learners believed the intercultural communication felt real in Second Life. They reported that, although they did not see the person they interacted with in real-life, they gained a sense of familiarity communicating in Second Life using avatars. All participants demonstrated a preference for using Second Life for oral communication rather than using video conferencing. Their reasons reflected technical and environmental factors. The participants perceived there to be great value in communicating and practising their language use in a life-like environment that was specifically designed for the learning aims. They felt the experience was more beneficial than reading and role-playing pretending to be in an environment to practise speech. In comparison with using video conferencing, they found it was easier to log on and use Second Life (Jauregi, Canto, Graaff, Koenraad & Moonen, 2011).

Four key processes that have been identified as processes that SL learners experience when immersed in a virtual environment are around interest, interaction, involvement and imagination. These processes are viewed as being tools that educators can use to stimulate motivated active engagement of learners. These processes are also similar to the processes learners may use when in real life environments where the language is spoken natively. Learners can participate conceptually using their knowledge of the language by participating in spoken dialogues and testing their own listening comprehension through the other interlocutors' reactions to what they say much the same way as one does in real life (Burbles, 2006).

It can often be difficult and time consuming for teachers of second languages to provide adequate corrective feedback. Other students are often left waiting while the teacher addresses one student's issues. Kuriscak and Luke (2009) considered the use of Second Life for facilitating corrective feedback to learners of Spanish. A task-approach was taken that used the available features of Second Life, for example, the learners utilized both asynchronous as well as synchronous communication tools. Important vocabulary and grammar aspects from their class textbook were used to guide task design. The results demonstrated the linguistic value and confidence learners gained from communicating with native speakers as opposed to non-natives.

For teachers to be able to make informed decisions of the selection of ICTs for language learning, they need to understand the affordances of various tools for various tasks. Liou (2011) investigated the effects that the affordances of using Second Life in a CALL course had on the achievement of the course aims as well as 25 learners' perceptions of the four Second Life activities undertaken during the course. Liou reported that learners believed that Second Life afforded them with the opportunity to interact and immerse into a virtual environment that represented an authentic location. The use of an authentic environment allowed for more natural and contextualized communication which learners believed was beneficial to the teaching and learning of English. Liou asserted that the use of Second Life needs to be planned for with task selection and clear pedagogical goals and methodology as important. The unfortunate reality of using online tools that require a considerable amount of bandwidth is that the Internet connection and speed available to the learners will have a positive or negative effect on their learning experience in the virtual world. Slow Internet speed could lead to frustration and an inability to communicate effectively. Approximately 64% of learners in Liou's study reported feeling frustrated when attempting to use the virtual world from locations outside of the classroom because of their unstable bandwidth. Liou's (2011) study found that using note cards hindered their learning as opposed. Learning to use the note cards required much time as did actually using them. Peterson (2006) studied using the virtual world titled Active Worlds with a task-based learning approach to learning and found that the context, the affordances of the virtual world, the features available in the space, sociolinguistic aspects of communication, as well as the tasks interacted to influence the learners' experiences. Ho, Rappa, and Chee (2009) added that the background and experience of the teacher as well as the learners influence the learners' experiences in Second Life.

Immersion in authentic cultures containing authentic materials and being able to role play as well as genuinely interact with communities of people make virtual worlds valuable spaces for engaging learners in unique learning experiences

are important new ways to learn language and culture as opposed to just repeating the same tasks using a different tool (Stevens, 2006). Schwienhorst (2002) also placed great value on the affordances of virtual environments that provide stimulating exposure to varieties of language as well as facilitating creative learner centered and driven exploration and learning.

Virtual worlds also offer the opportunity for learners to participate in game-based learning environments. The affordances of virtual worlds containing avatars, asynchronous and synchronous communication tools as well as being able to navigate the World Wide Web provide positive and unique interactive experiences for the learners (Zheng, Young, Brewer & Wagner, 2010). The variety of resources available for learners assisted in maintaining interest as well as their learning processes. Virtual worlds are very useful for language learning due to the environment providing multimodal delivery of language experiences. Henderson, Huang, Grant and Henderson (2009) studied the influence participating in a collaborative lesson in Second Life had on the self-efficacy beliefs of 100 university students of Chinese as a SL. The results demonstrated that learners gained a sense of achievement that they linked to the life-like activities making the activity more relevant and interesting.

Henderson, Huang, Grant, and Henderson (2009) reviewed literature regarding language learning in virtual worlds (e.g., Carr, 1995; Clark & Marshall, 1981; Little, 1997; Ma, 1996; Sanchez, 1996; Schwienhorst, 2002; Tannen, 1982; Wells, 1981, cited in Henderson et al., 2009) and asserted that the affordances are that: a) learners are able to work together collaboratively; b) being able to communicate via text messaging assists to improve learning within the virtual world which provides multimodal input (e.g., audio, text, animation, video, graphic); c) communication and language facilitating tasks can use the virtual space during the lesson as one would use in real-life, for example, using prepositions which relate to to position to point out an object; d) the environment can be designed to present information in multimodal ways which allow learners with various learning styles to access the information in their preferred manner much as they would select their own resources in a real-life context; e) learners can use the same environment again as well as review records of their interaction within the virtual space for reflection and revision; and f) the use of an avatar can provide learners with the opportunity to experiment with an alter-ego. As a result of using an avatar, learners can feel more anonymous and less anxious.

Second Life and Skype both offer a free user package as well as paid user plans containing more features. Both tools provide assistance in many languages. Skype is presented in 28 languages while Second Life allows for the use of instant translators in multiple languages. Both tools afford users the opportunity to assess native speakers (Carney, 2008; Hauck & Youngs, 2008; Lee, 2007) through synchronous

and asynchronous communication. Skype and Second Life provide learners with the opportunity to practise outside the classroom (Szedmina & Pinter, 2010). Both online tools enable users to access other online resources during use. Both tools allow users to develop relationships with other users (Jauregi, Canto, Graaff, Koenraad, & Moonen, 2011). Both online tools provided a text message function. What Skype offered that Second Life did not was video-conferencing. What Second Life was identified as offering while Skype was not was: a virtual environment that can be constructed to reflect the real world; the opportunity for learners to interact with the environment (Deutschmann, Panichi & Molka-Danielsen, 2009; Dieterle & Clarke, 2008; Schwarts, Lin, & Holmes, 2003); an opportunity to become immersed in an authentic culture and language enabling potential experiences in many situations (Burbles, 2006); the creation of a community and presence learning (Antonacci & Modaress, 2008; Cooke-Plagwitz, 2008; Gilgen, 2005); the ability for educators to be able to design the learning environment; exposure to other learning methods through exposure to other cultures (Schwarts, Lin, & Holmes, 2003); and virtual spaces be able to contain many language examples delivered in a multimodal manner (Henderson, Huang, Grant, & Henderson, 2009).

Developing Listening Comprehension using CMC

When discussing online tools in general, Uzunboylu, Bicen, and Cavus (2011) argued that technology has assisted teachers in considering the educational process from different points of view. They posited that technology can also be used to facilitate the development of learners' ability to self-reflect, for example, self-reflection could be achieved during reading practice with prompts which have been preset. It is necessary for teachers to gain a knowledge of which technological tools exist and the types of activities that suit them (Chen, 2008). It is not enough to incorporate CMC tools without effective planning for their use with learners (Pawan, Paulus, Yalcin & Chang, 2003). Stockwell (2007) asserted that it is imperative for teachers to be aware of the affordances of technological tools and have experience with using them. The knowledge of the tool will assist teachers in making informed decisions in their use for achieving learning aims. The background experience of the learners and teachers, the curriculum, and the technology requirements all need consideration when planning for learning (Ho, Rappa, & Chee, 2009). Liou (2011) stressed the importance of clear language learning objectives guiding the creation of suitable tasks when using virtual worlds for learning.

To assist in the selection of ICTs for language learning, the author created a framework to ground the selection of the online tools in pedagogy which could be used to assist educators in making these selections and decisions. The framework needed to place the selection of online tools within the teaching, learning and

assessment cycle. The framework developed for guiding teachers' selection of online tools could also be used as a framework for guiding research in the area of CALL/CMC. The framework brings together identified key areas from the research relating to the relevance of pre-testing and post-testing (Budoff, 1987); facilitating learning experiences with more capable peers or the teacher within learners' ZPD (Vygotsky, 1978); and teachers' knowledge and use of ICTs (Chen, 2008). The framework is based on action-research cycles with a focus on the need for reflection and evaluation to be documented (Stringer, 2010). The framework promotes the documentation and dissemination of identified affordances and successful usage of ICTs to facilitate listening comprehension. The cycle begins with pre-testing learners to ascertain their ability level. Based on their educational needs and concepts of teaching within the ZPD, educational aims are decided on. How these aims can be achieved is considered with reference to which ICTs best suit which learning tasks. The process requires creative thinking about the type of potential tasks that can be facilitated using suitable ICTs for the development of the SL skills. The tasks are then created and the ICTs are selected. Learners participate in the designed activities. At the completion of the teaching/facilitation period learners are post-tested. Learners and teachers then reflect on and evaluate the task and use of the ICTs. It is the teachers' responsibility to disseminate their findings to other teachers and if possible, through academic outlets.

Examples of how the process can be used to cater for a variety of needs in a variety of learning spaces are: 1) if the learners need to improve retention of words following a communicative task in class, for example, in the individual space at home learners could use the computer-as-tutor model and play computer games that feature the SL including verbal repetition of target words to assist word knowledge and improve recall; and 2) if learners need practice with communicating in a restaurant setting, the virtual world could be used and accessed from the classroom or the learners' home with learners role playing being waiters or patrons in a virtual cafe in a virtual world.

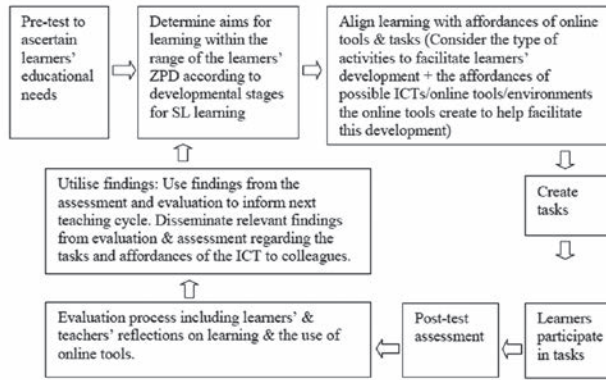

Figure 1. Framework for the selection and use of ICTs for facilitating Second Language Learning

Issues in Using ICTs for Second Language Learning

Although using online tools can bring many benefits to the learning process, there are also identified potential barriers to their use and learning such as the cost of the hardware; Internet connection speed requirements (Henderson, Huang, Grant, & Henderson, 2009; Jauregi et al., 2011; Liou, 2011); the skills needed to use the online tools (Cziko 2004); time delays hindering listening ability; users who do not act appropriately which requires systems and policies to be in place which deal with bullying; that areas in virtual worlds can contain mature content (Antonacci & Modaress, 2008). The anonymity of the user can also influence communication (Burbles, 2006). Anonymity may influence actions and chosen words and interaction with others as well as the sense of or lack of responsibility in the activity. A potential problem with using Second Life can be that, if too many learners meet in one location, the system may lag resulting in image or sound delays or crash. It can be an expensive exercise if a university wishes to own land. There can be the issue of unwanted trouble-makers entering a virtual learning activity and interrupting (Cooke-Plagwitz, 2008). When establishing virtual teams with individuals located in different places around the globe, the issue of time difference can also become a problem. Available appropriate times to meet online may become limited (Karpova, Correia, & Baran, 2009; Liaw & Master, 2010). When attempting to incorporate a new experience for learners using technology into an already existing course and the person doing so is often not the teacher of the course, Chen (2008) suggested that considering the teacher's beliefs about learning and their role in the process is highly important. Deutschmann and Panichi (2009) also assert this view. It is also important to ascertain whether the teacher believes the change to be relevant or an enforced condition from administrators. Nevertheless, it is asserted that teachers need to become familiar with ICTs: what is available for use and how these tools should be used. Their familiarity will help reduce any fear a teacher may have with using technology.

Conclusion

It is imperative that teachers select language learning tools based on the affordances of the tools and the needs of the learners and specific task. Both video-conferencing tools such as Zoom and Skype as well as multiuser virtual environments are effective tools for developing second language proficiencies. Teachers need to use their guiding pedagogy to steer the selection of the ICT for learning as well as the creation of educational tasks for facilitating various types of interactions as determined by learning objectives. The framework for selecting ICTs can assist teachers in this selection and task creation. In creating tasks, it is important to select the availa-

ble tools carefully as features that appear suitable may not be. ICTs have the benefit of providing learners with opportunities to interact in a meaningful way with native speakers, increasing students' interest and motivation for learning. Authentic listening tasks interacting with native speakers has positive impacts on listening comprehension development. ICTS also provide learners with opportunities to learn outside of classroom hours.

References

1. Antonacci, D. M., & Modaress, N. (2008). Envisioning the educational possibilities of user-created virtual worlds. AACE Journal, 16(2), 115-126. https://eric.ed.gov/?id=EJ805725
2. Benson, P. (2006). Autonomy in language teaching and learning. Language Teaching, 40, 21-40. https://doi.org/10.1017/S0261444806003958
3. Budoff, M. (1987). Measures for assessing learning potential. In C. S. Lidz (Ed.), Dynamic assessment: An interactional approach to evaluating learning potential (pp. 173-195). New York: Guilford Press. https://doi.org/10.13140/RG.2.1.1425.6162
4. Burbles, N. C. (2006). Rethinking the Virtual. In J.Weiss (Ed.). The international handbook of virtual learning environments (pp. 37-58). Netherlands: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-3803-7_1
5. Carney, N. (2008). Achieving communication though multi-modal language exchange. CALL-EJ Online, 10(1). http://callej.org/journal/10-1/carney.html
6. Chen, Y. (2008). A mixed-method study of EFL teachers' internet use in language instruction. Teaching and Teacher Education, 24, 1015-1028. https://doi.org/10.1016/j.tate.2007.07.002
7. Cooke-Plagwitz, J. (2008). New directions in CALL: An objective introduction to Second Life. CALICO Journal, 25(3), 547-557. https://doi.org/10.1558/cj.v25i3.547-557
8. Council of Europe. (2001). Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Cziko, G. A. (2004). Electronic tandem language learning (eTandem): A third approach to second language learning for 21st century. CALICO Journal, 22(1), 25-39. https://www.jstor.org/stable/24149442
10. Deutschmann, M., Panichi, L., & Molka-Danielsen, J. (2009). Designing oral participation in Second Life: A comparative study of two language proficiency courses. ReCALL 21(2), 206–226. https://www.learntechlib.org/p/66340/

11. Dieterle, E., & Clarke, J. (2008). Multi-user virtual environments for teaching and learning. In M. Pagani (Ed.), Encyclopedia of Multimedia Technology and Networking (2nd ed., Vol. 2, pp. 1033-1041). Hershey, PA: Idea Group. https://doi.org/10.1016/j.compedu.2018.11.004
12. Eroz-Tuga, B., & Sadler, R. (2009). Comparing six video chat tools: A critical evaluation by language teachers. Computers & Education, 53, 787-798. https://doi.org/10.1016/j.compedu.2009.04.017
13. Farrell, T. S. C., & Stanclik, C. (2021). "COVID-19 is an opportunity to rediscover ourselves": Reflections of a novice EFL teacher in Central America. RELC Journal. Advance online publication. https://doi.org/10.1177/0033688220981778
14. Field, J. (2002). The changing face of listening. In J. C. Richards & W.A. Renandya (Eds.), Methodology in language teaching: An anthology of current practice (pp. 242-248). New York: Cambridge University Press.
15. Gao, L. X., & Zhang, L. J. (2020). Teacher learning in difficult times: Examining foreign
16. language teachers' cognitions about online teaching to tide over COVID-19. Frontiers in Psychology, 11, 1-14. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.549653
17. Gan, Z., Humphreys, G., & Hamp-Lyons, L. (2004). Understanding successful and unsuccessful EFL students in Chinese universities. Modern Language Journal, 88, 229-244. https://doi.org/10.1111/j.0026-7902.2004.00227.x
18. Gilgen, R. (2005). Holding the world in your hand: Creating a mobile language learning environment. Educause Quarterly, 28(3). http://www.educauseadu/EDUCAUSE+Quarterly/EDUCAUSEQuarterlyMagazineVolum/HoldingtheWorldinrYourHandCreat/157359
19. Godden, D. R., & Baddeley. A. D. (1975). Context-dependent memory in two natural environments. British Journal of Psychology, 71, 99-104. http://www.psychoexchange.co.uk/resource/474
20. Hauck, M., & Youngs, B. L. (2008). Telecollaboration in multimodal environments: The impact on task design and learner interaction. Computer Assisted language Learning, 21(2), 87-124. https://doi.org/10.1080/09588220801943510
21. Helgesen, M. (2003). Listening. In D. Nunan (Ed.), Practical English language teaching (pp. 23-47). New York: McGraw Hill. https://www.academia.edu/34135090/Practical_English_Language_Teaching_pdf
22. Henderson, M., Huang, H., Grant, S., & Henderson, L. (2009). Language acquisition is Second Life: Improving self-efficacy beliefs. Proceedings of Ascilite Auckland 2009. http://www.ascilite.org.au/conferences/auckland09/procs/henderson.pdf

23. Hernández-Serrano, M. J., González-Sáanchez, M., & Muñoz-Rodríguez, J. (2009). Designing learning environments improving social interactions: essential variables for a virtual training space. Procedia Social and Behavioural Sciences, 1, 2411-2415. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2009.01.423
24. Ho, C. M. L., Rappa, N. A., & Chee, Y. S. (2009). Designing and implementing virtual enactive role-play and structured argumentation: Promises and pitfalls. Computer Assisted Language Learning, 22, 381-408. https://www.learntechlib.org/p/103655/
25. Jauregi, K., Canto, S., Graaff, R. D., Koenraad, T., & Moonen, M. (2011). Verbal interaction in Second Life: Towards a pedagogic framework for task design. Computer Assisted Language Learning, 24(1), 77-101. https://www.learntechlib.org/p/109158/
26. Jauregi, K., de Graaff, R., van den Bergh, & Kriz, M. (2011). Native/non-native speaker interactions through video-web communication: A clue for enhancing motivation? Computer Assisted Language Learning, 25(1), 1-9. https://doi.org/10.1080/09588221.2011.582587
27. Jones, L. C. (2008). Listening comprehension technology: Building the bridge from analog to digital. CALICO Journal, 23, 400-419. https://doi.org/10.1558/cj.v25i3.400-419
28. Jones, L. C., & Plass, J. (2002). Supporting listening comprehension with multimedia annotations. The modern language journal, 86(4), 546-561. https://doi.org/10.1558/cj.v21i1.41-65
29. Karpova, E., Correia, A., & Baran, E. (2009). Learn to use and use to learn: Technology in virtual collaboration experience. Internet and Higher Education 12, 45-52. http://dx.doi.org/10.1016/j.iheduc.2008.10.006
30. Kavanagh, M., & Levak, N. (2011). E-hotseat: using chat room activities to facilitate the development of primary school students' questioning skills and understanding of character traits and plot development in narratives. Paper presented at the 2nd Annual Global Learn Asia Pacific Conference, Melbourne, Australia. http://www.editlib.org/f/37299
31. Kemp, J., & Lingstone, D. (2006). Putting a Second Life 'Metaverse' skin on learning management systems. In D. Livingstone & J. Kemp (Eds.), Proceedings of the First Second Life Education Workshop: 2006 Second Life Community Convention (pp. 13-19). Fort Mason Centre. https://www.bibsonomy.org/bibtex/2d00e973ece5b284526df27b7be25b030/antje
32. Kern, R. (2006). Perspectives on technology in learning and teaching languages. TESOL Quarterly, 40(1), 183-210. https://doi.org/10.2307/40264516

33. Kuriscak, L. M., & Luke, C. L. (2009). Language learner attitudes toward virtual worlds: An investigation of Second Life. In L. Lomicka & G. Lord (Eds.), The next generation: Social networking and online collaboration in foreign language learning (pp. 173-178). CALICO. https://calico.org/publications/book-series/the-next-generation/
34. Lam, W. Y. K. (2002). Raising students' awareness of the features of real-world listening input. In J. C. Richards & W. A. Renandya (Eds.), Methodology in language teaching: An anthology of current practice (pp. 248-255). New York: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511667190.034
35. Lee, L. (2007). Fostering second language oral communication through constructivist interaction in desktop videoconferencing. Foreign language annals, 40(4), 635-649. https://doi.org/10.1111/j.1944-9720.2007.tb02885.x
36. Levak, N., & Son, J-B. (May, 2017). Facilitating second language learners' listening comprehension with Second Life and Skype. ReCALL. 29(2) pp. 200/218. https://doi.org/10.1017/S0958344016000215
37. Liaw, M.-L., & Master, S. B. (2010). Understanding telecollaboration through an analysis of intercultural discourse. Computer Assisted Language Learning, 31(1), 21-40. https://doi.org/10.1080/09588220903467301
38. Liou, H. -S. (2011). The roles of Second Life in a college computer-assisted language learning (CALL) course in Taiwan, ROC. Computer Assisted Language Learning. doi: 10.1080/095882211.2011 .597766
39. O'Dowd, R. (2000). Intercultural learning via videoconferencing: A pilot exchange project. ReCALL, 12(1), 49-61. https://doi.org/10.1017/S0958344000000616
40. Omale, N., Hung, W. C., Luetkehans, L., & Cooke-Plagwitz, J. (2009). Learning in 3-D Multi-User Virtual Environments: Exploring the use of unique 3-D attributes for online problem-based learning. British Journal of Educational Technology, 40(3), 480-495.
41. Pawan, F., Paulus, T. M., Yalcin, S., & Chang, C. -F. (2003). Online learning: Patterns of engagement and interaction among in-service teachers. Language Learning & Technology, 7(3), 119-140. http://dx.doi.org/10125/25217
42. Perez, L. C. (2003). Foreign language productivity in synchronous verses asynchronous computer-mediated communication. CALICO Journal, 21, 89-104. https://doi.org/10.1558/cj.v21i1.89-104
43. Peterson, M. (2006). Learner interaction management in an avatar and chat-based virtual world. Computer Assisted Language Learning, 19(1), 79-103. https://doi.org/10.1080/09588220600804087
44. Peterson, M. (2010). Massively multiplayer online role-playing games as arenas for second language learning. Computer Assisted Language Learning, 23(5), 429-439. https://doi.org/10.1080/09588221.2010.520673

45. Schwarts, D., Lin, X., & Holmes, J. (2003). Technologies for learning from intercultural reflections. Intercultural Education, 14(3), 291-306. https://doi.org/10.1080/1467598032000117088
46. Stevens, V. (2006). Second Life in education and language learning. TESL-EJ, 10. Retrieved from http://www.tesl-ej.org/wordpress/issues/volume10/ej39/ej39int/
47. Stockwell, G. (2007). A review of technology choice for teaching language skills and areas in CALL literature. ReCALL, 19, 105-120. https://doi.org/10.1017/S0958344007000225
48. Stringer, E. (2010). Action research in education. In P. Peterson, E. Baker, & B. McGraw (Eds.), International Encylopedia of Education (3rd ed., pp. 311-319). Amsterdam: Elsevier.
49. Sykes. J. M. (2005). Synchronous CMC and pragmatic development: Effects of oral and written chat. CALICO Journal, 22, 399-431. https://doi.org/10.1558/cj.v22i3.399-431
50. Sykes, J. M. (2009). Learner requests in Spanish: Examining the potential of multiuser virtual environments for L2 pragmatics acquisition. In L. Lomicka & G. Lord (Eds.). The next generation: Social networking and online collaboration in foreign language learning (pp. 199-234). San Marcos, TX: CALICO. https://doi.org/10.1558/cj.40433
51. Szedmina, L., & Pinter, R. (2010). Experiences from using Skype in language teaching. Paper presented at the IEEE 8th International Symposium on Intelligent Systems and Informatics, Subotica, Serbia. https://www.academia.edu/4860851/Experiences_from_using_Skype_in_language_teaching
52. Tian, J., & Wang, Y. (2010). Taking language learning outside the classroom: learners' perspectives of eTandem learning via Skype. Innovation in Language Learning and Teaching, 4(3), 181-197. https://doi.org/10.1080/17501229.2010.513443
53. Ting, Y. Y., & Abdul Aziz, A. (2021). TESL Teachers' Online Teaching during COVID-19: Preferences of Online Tools and Factors Affecting Behavioural Intention. *Malaysian Journal of Social Sciences and Humanities (MJSSH)*, *6*(4), 161 - 177. https://doi.org/10.47405/mjssh.v6i4.739
54. Ur, P. (2007). Teaching listening comprehension. Melbourne: Cambridge University Press. ISBN-13: 978-0521287814
55. Uzunboylu, H., Bicen, H., & Cavus, N. (2011). The efficient virtual learning environment: A case study of Web 2.0 tools and Windows live spaces. Computers and Education, 56, 720-726. https://doi.org/10.1016/j.compedu.2010.10.014

56. Vygotsky, L. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. London: Harvard University Press.
57. Warschauer, M., & Kern, R. (2005). Network-based language teaching: Concepts and practices. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139524735
58. Wehner, K., Gump, A. W., & Downey, S. (2011). The effects of Second Life on the motivation of undergraduate students learning a foreign language. Computer Assisted Language Learning, 24(3), 277-289. https://doi.org/10.1080/09588221.2010.551757
59. Zheng, D., Wagner, M. M., Young, M. F., & Brewer, R. A. (2009). Negotiation for action: English language learning in game-based virtual worlds. Modern Language Journal, 93, 489-511. https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.2009.00927.x

Učenje drugog jezika korištenjem informacijsko-komunikacijskih tehnologija: odabir i korištenje ICT-a

Sažetak

Mentalna shema pojedinca sadrži informacije o tome kako se treba kulturno ponašati i tipizirane scenarije ili razgovore koji se odvijaju u različitim situacijama i jezičnim domenama unutar kulture. Ako učenici razvijaju shemu i s njima povezana 'scripts' (skripte) dok sudjeluju u okolnostima i primaju povratne informacije, tada bi jezični zadatci koji odražavaju takve okolnosti trebali biti korisni za jezični razvoj. Logično je zaključiti da bi, ako su učitelji sposobni učenicima pružiti autentična iskustva koja jačaju shemu i njezina povezana 'scripts' (skripte) koristeći autentične izvore, učenje drugoga jezika iz daleka više bi nalikovalo učenju drugoga jezika kao da se živi u ciljnoj zemlji. Kada se učenici nalaze na određenoj udaljenosti od kulturne ciljne zemlje, kao što su oni koji uče hrvatski jezik u Australiji, povezivanje s autentičnim izvorima i komunikacija s izvornim govornicima može biti velika prepreka. Za jezične edukatore važno je posebno identificirati mogućnosti i učinkovitost korištenja prostora za učenje stvorenih informacijsko-komunikacijskim tehnologijama (ICT) za razvoj razumijevanja slušanja kod učenika drugoga jezika. Ovaj rad razmatra ključne koncepte koji se odnose na učenje drugoga jezika i ICT te pruža okvir za odabir ICT-a za razvoj učenja jezika i razumijevanja slušanja.

Ključne riječi: *ICT, učenje drugog jezika, CALL, CMC*

Maja Vizjak
Faculty of Economics and Tourism „Dr. Mijo Mirković“
mvizjak@unipu.hr

Projektni menadžment - Analiza projekata Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020. po regijama Republike Hrvatske“

Sažetak

Priprema i provedba projekta nije jednostavan proces, zahtjeva sustavan rad i praćenje te suočavanje s mnoštvom izazova zbog novonastalih nepredvidljivih situacija. Važna je pravovremena komunikacija nositelja projekta te institucionalna potpora kojom je moguće prevenirati eventualne neželjene posljedice. Zajedničkim pristupom u ostvarenju ciljeva mogu se ostvariti željeni rezultati. Analizom financiranja infrastrukturnih projekata iz EU fondova putem Operativnog programa Konkurentnost i kohezija u projektnom razdoblju 2014. – 2020. pokazano je da su dodijeljena značajna bespovratna sredstva za infrastrukturne projekte od strateške važnosti za regiju koji omogućavaju lokalni razvoj. Najviše bespovratnih sredstava dodijeljeno je u području zaštite okoliša i održivosti resursa, prometa i mobilnosti, poslovne konkurentnosti. Niti jedna mjera ne može u potpunosti anulirali krizne okolnosti koje su se na tržištu dogodile u novije vrijeme, stoga je potrebno da provedbena tijela u upravljanju EU fondovima poboljšaju određene manjkavosti te uzeti u obzir dane prijedloge za sljedeće programsko razdoblje.

Ključne riječi: *Projektni menadžment, Europski fond za regionalni razvoj, Operativni program „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“, regije, javni sektor, privatni sektor*

Uvod

Fondovi Europske unije kao dostupni izvor financiranja različitih projekata mogu pridonijeti lokalnom, regionalnom i nacionalnom razvoju, a Republika Hrvatska slijedi trend ostalih zemalja Unije. Sporazumom o partnerstvu utvrđen je okvir za potporu iz europskih strukturnih i investicijskih fondova. U okviru Operativnog programa “Konkurentnost i kohezija 2014. - 2020.” Republici Hrvatskoj je na raspola-

ganju 6 863 milijardi eura od čega 4 700 milijardi eura iz Europskog fonda za regionalni razvoj (EFRR) i 2 131 milijarda eura iz Kohezijskog fonda (KF) te 31 499 milijuna eura koji su Republici Hrvatskoj dodijeljeni iz Europskog fonda za regionalni razvoj (EFRR) (Europski strukturni i investicijski fondovi web izbor). Apsorpcijski su kapaciteti za efektivno korištenje fondova Europske unije: financijska spremnost, institucionalna spremnost, spremnost osoblja, zakonska ili pravna spremnost, dokumentacijska spremnost (Daszuta, 2010, 6). Kohezijska politika EU-a ima cilj smanjiti regionalnu nejednakost i učiniti gospodarski razvoj održivim. Tri su osnovna cilja kohezijske politike: konvergencija (82 % sredstava), konkurentnost i zapošljavanje (16 % sredstava) te međunarodna suradnja (2,5 % sredstava) (Bošnjak i Tolušić, 2012). Analizirajući projekte Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020." prema regijama u Republici Hrvatskoj, kada se usporedi broj projekata i ukupni iznos bespovratnih sredstava te sama vrijednost projekata, oni koji su najnerazvijeniji imaju najmanji broj projekata te najmanji fond ugovorenih sredstava što je posljedica nedovoljnih kapaciteta iako su baš tamo potrebe najveće. Tendencija EU fondova jest da se pomogne nerazvijenima. Europska unija koristi se regionalnom politikom kao sredstvom pokretanja regija koje zaostaju u ekonomskom razvoju, za restrukturiranje posrnulih industrijskih regija, za diverzifikaciju ekonomije ruralnih regija u kojima je došlo do smanjivanja poljoprivrednih resursa te za revitalizaciju osiromašenih urbanih regija, što zajednički vodi otvaranju novih radnih mjesta. Regionalnom politikom želi se postići ujednačen razvoj na čitavom teritoriju Unije (Vojnović, 2008). Kroz pametna ulaganja cilj je revitalizirati one nerazvijene, no u praksi je slučaj da se radi slabih kapaciteta, što za pripremu, kao i za cijelu operativu razrade samih projekata, puno slabije participira, stoga je potrebno ojačati ljudske resurse na tim područjima. Regija koja raspolaže sa značajnim apsorpcijskim kapacitetima ima istodobno i veće šanse da se na njenom području povuče više sredstava i da se implementira više projekata (Devčić i Šosar, 2011). Osim navedene ekonomske pozadine, postoje i politički razlozi kreiranja regionalne politike jer su regionalne nejednakosti potencijalna prijetnja, regionalnom politikom mogu se postići određeni širi politički ciljevi Unije (Buenger, 2004). Kapitalni projekti iz ovoga programskog razdoblja provedeni iz javnog sektora mahom su infrastrukturni projekti. Projekti javnog sektora obično ne generiraju prihod i imaju negativan novčani tok te se putem dobivenih bespovratnih sredstava oslobađa dio javnih sredstava ili se ne bi mogli provesti i financirati bez sredstava iz fondova. EU fondovi omogućavaju obnovu i prenamjenu zapuštenih brownfield lokacija te obnovu i zaštitu prirodne i kulturne baštine. Danas se poboljšanje efikasnosti i efektivnosti javne potrošnje nalazi visoko na listi većine političkih programa zbog rastućih pritisaka na uravnoteženost proračuna (Mandl, 2008, 28). Za uspješnu i pravovremenu prijavu projekata potrebna je projektno-tehnička podrška za pripremu dokumentacije što je javnome sektoru jednostavnije nego onome privatnome. Model inteligentne apsorpcije fon-

dova nalazi probleme na razini upravljanja, kulture ili prakse upravljanja, financijskih sredstava, pružanja kvalitetnih usluga, ljudskih kapaciteta, vanjskih resursa, administrativnih kapaciteta, kontrole, monitoringa itd. (Pylak, 2009, 70). Javni sektor obično je kadrovski bolje kapacitiran te su oformljeni uredi za EU projekte. Karakteristika ovih natječaja jest periodičnost te je potrebno čekati na mogućnost prijave. Postoji stopa sufinanciranja, definirane su stope ukupnih i javnih troškova koji su Europskoj komisiji prihvatljivi za financiranje, dok ostatak sredstava moraju osigurati relevantna tijela države korisnice fondova (Vojnović, 2007).Vrijeme postupka evaluacije i odobrenja projekta do potpisa Ugovora o dodjeli bespovratnih sredstava najčešće je od 4 do 12 mjeseci. Nemogućnost prijave projekata na natječaje česta je zbog strogih i formalnih uvjeta natječaja ili kriterija bodovanja. Rezultati su najčešće neizvjesni, a uvid u stanje ponekad i nemoguć, stoga je potrebno koristiti projektni menadžment koji omogućuje kontinuirano prilagođavanje (Baljkas i Omazić 2005). Nedovoljno kvalitetno izrađena projektna prijava od strane korisnika kasnije otežava njegovu provedbu te može utjecati na troškove provedbe. Za kvalitetnu i uspješnu pripremu i provedbu projekata Europske unije potrebno je imati obučene i dobro informirane ljude koji znaju voditi projekte u skladu s europskom procedurom. Upravo česta fluktuacija u administrativnim kadrovima dovodi do nedovoljnog iskustva i praktičnog znanja zaposlenika te na kraju narušava kvalitetu upravljanja projektima te uzrokuje njihovu nepotpunu iskorištenost (Tolušić, Koporčić i Tolušić, 2013). Uspjeh projekata ovisi o kvaliteti razvojnog dokumenta, o kvalitetno definiranim prioritetima i razvojnim projektima (Devčić i Šosar, 2011).

Projektni rizici

Rizici koji prate provedbu projekata su financijski, tehnološki, tržišni, politički i ekološki. Rizici prema fazama provedbe projekata su rizik projektiranja, rizik troškova izgradnje i rizik završetka izgradnje. Pod rizikom projektiranja misli se na vjerojatnost da se neće zadovoljiti sve zadane karakteristike objekta. Pod rizikom troškova izgradnje misli se na vjerojatnost da će stvarni troškovi izgradnje premašiti planirane uvrštenjem novih vrsta troškova nastalih kao posljedica promjene cijena pojedinih vrsta troškova. Pod rizikom troška završetka izgradnje misli se na vjerojatnost da se projekt neće završiti u planiranom roku što će reflektirati veće troškove te interkalarne kamate (Kerf et al. 1998). Rizici projekata od proizvodnog i poduzetničkog značaja trenutno su aktualna tema kao posljedica novonastale situacije uzrokovane pandemijom i problemima u opskrbnim lancima te pod njih spadaju tehnološki rizik nabavke sirovina i rizik operativnih troškova zastarijevanja tehnološkog procesa (Bestvina Bukvić, 2013). Bitan rizik za provedbu projekta jest tržišni rizik potražnje i fluktuacije cijena gdje je vjerojatnost da će potražnja za isporučenim uslugama biti

manja od očekivane dok je rizik cijena odraz promjene prodajnih ili nabavnih cijena u odnosu na ugovorene. Uzroci promjena cijena mogu biti globalnog karaktera ili onih općih povećanja pod utjecajem inflacije što je danas izuzetno agilno. Financijski rizik jest rizik kamatne stope i valutni rizik. Postoje fiksni te oni varijabilni troškovi koji su osjetljiviji na promjene prihoda (Gojšić, Horvatinčić i Jugo, 2008). Ako su varijabilni troškovi zastupljeniji u ukupnim operativnim troškovima, financijski rezultat bit će podložan promjenama. Povećanjem troškovne strane projekta ukupna profitabilnost projekta se smanjuje. Politički rizik jest vjerojatnost promjene pojedinih zakonskih propisa koje mogu bitno otežati novčane tokove projekta i odrediti daljnje poslovanje i zaradu. Poštivanje ekoloških normi preduvjet je za realizaciju projekta i uvijek je potrebno izraditi studiju utjecaja na okoliš (Krusha i Mahmutović, 2021). Do komplikacija dolazi kada se okolnosti promijene što utječe na daljnje ishode realizacije projekta.

Analiza projekata Operativni program „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“ po regijama Republike Hrvatske:

Regija Sjever

Sjeverna Hrvatska obuhvaća Varaždinsku, Međimursku, Krapinsko-zagorsku, Koprivničko-križevačku i Bjelovarsko-bilogorsku županiju. Najviše je projekata u regionalnih središtima i većim gradovima. Kapitalni projekti su infrastrukturni projekti javnoga sektora dok je brojčano više onih u privatnome. Varaždinska županija broji 319 projekata, a najviše ih je u gradu Varaždinu (138), Novom Marofu (21) i u Varaždinskim Toplicama (19). Od ukupno 319 projekata, iz javnoga sektora ih je 85, dakle dominiraju oni poduzetnički. Tablica 1. daje prikaz kapitalnih projekata na području Varaždinske županije.

Tablica 1. Kapitalni projekti na području Varaždinske županije Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Varkom	Sustav odvodnje i pročišćavanja otpadnih voda aglomeracije Varaždin	684.664.161,00 kn	488.738.903,00 kn	Projekt je realiziran
Ivkom – vode	Sustav odvodnje i pročišćavanja otpadnih voda aglomeracije Ivanec	173.047.160 kn	121.106.130,83 kn	Projekt je u tijeku

Specijalna bolnica za medicinsku rehabilitaciju Varaždinske Toplice	Izgradnja i opremanje nacionalnog rehabilitacijskog centra za osobe s bolestima i oštećenjima kralježnične moždine	101.413.538,99 kn	83.000.000,00 kn	Projekt je realiziran
Bomark Pak	Valorem – proizvodna linija	73.729.348,04 kn	26.010.686,42 kn	Projekt je realiziran
Specijalna bolnica za medicinsku rehabilitaciju Varaždinske Toplice	Energetska obnova Specijalne bolnice za medicinsku rehabilitaciju	68.539.437,14 kn	37.800.839,16 kn	Projekt je realiziran

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Međimurska županija ima 301 projekt, a najviše ih je u gradu Čakovcu, njih 18. Od ukupno 301 projekta, iz javnoga sektora ih je 56. Tablica 2. daje prikaz kapitalnih projekata na području Međimurske županije.

Tablica 2. Kapitalni projekti na području Međimurske županije Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“

Naziv korisnika	Naziv operacije7	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Međimurske vode	Sustav odvodnje i pročišćavanja otpadnih voda aglomeracije Mursko Središće	242.367.742,81 kn	172.639.599,85 kn	Projekt je realiziran
Međimurske vode	Sustav odvodnje i pročišćavanja otpadnih voda aglomeracije Donja Dubrava	189.080.650,00 kn	135.652.414,41 kn	Projekt je realiziran
Županijska bolnica Čakovec	Rekonstrukcija i opremanje Županijske bolnice Čakovec za potrebe dnevne bolnice i dnevne kirurgije	50.000.000,00 kn	42.500.000,00 kn	Projekt je realiziran
Međimurska županija	Rekonstrukcija i revitalizacija fortifikacije Starog grada Čakovec i Muzej nematerijalne baštine	40.802.742,56 kn	34.682.280,40 kn	Projekt je realiziran
Međimurska županija	Energetska obnova zgrade Županijske bolnice Čakovec	34.303.127,7 kn	19.934.905,96 kn	Projekt je realiziran

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Koprivničko-križevačka županija ima 188 projekata, najviše ih je u gradu Krapini (43) i Zaboku (39). Od ukupno 254 projekta, iz javnoga sektora ih je 75. Tablica 3. daje prikaz kapitalnih projekata na području Krapinsko-zagorske županije.

Tablica 3. Kapitalni projekti na području Krapinsko-zagorske županije Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Zagorski vodovod	Izgradnja sustava prikupljanja i odvodnje otpadnih voda sustava odvodnje Zabok i sustava odvodnje Zlatar	478.479.348,21 kn	321.355.962,44 kn	Projekt je u tijeku
Salvus	Salvus – Zdrava rješenja za rast i razvoj konkurentnosti	43.903.900 kn	16.402.723,95 kn	Projekt je realiziran
Specijalna bolnica Sveta Katarina	Klinička i molekularna fenotipizacija osteoartritisa: personalizirani pristup dijagnostici i liječenju	39.965.503,04 kn	29.153.883,72 kn	Projekt je u tijeku
Srednja škola Zabok	Regionalni centar kompetentnosti u turizmu i ugostiteljstvu Zabok	35.447.995,24 kn	30.000.000,00 kn	Projekt je realiziran
Grad Zabok	Re-generator	32.936.841,75 kn	27.991.474,24 kn	Projekt je realiziran
Krapinsko-zagorska županija	Poslovno-tehnološki inkubator Krapinsko-zagorske županije	29.611.834,83 kn	19.986.095,43 kn	Projekt je realiziran

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Bjelovarsko-bilogorska županija ima 254 projekta, a najviše ih je u gradu Bjelovaru (88) i Daruvaru (20). Od ukupno 204 projekta, iz javnoga sektora ih je 107. Tablica 4. daje prikaz kapitalnih projekata na području Bjelovarsko-bilogorske županije.

Tablica 4. Kapitalni projekti na području Bjelovarsko-bilogorske županije Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Vodne usluge	Poboljšanje vodnokomunalne infrastrukture aglomeracije Bjelovar	205.978.311,00 kn	147.681.299,53 kn	Projekt je u tijeku
Opća bolnica Bjelovar	Poboljšanje pristupa dnevnoj bolnici u Općoj bolnici Bjelovar	52.438.832,00 kn	44.573.007,20 kn	Projekt je realiziran
Izgradnja i opremanje postrojenja za sortiranje odvojeno prikupljenog otpada Grada Bjelovara	Izgradnja i opremanje postrojenja za sortiranje odvojeno prikupljenog otpada Grada Bjelovara	43.317.886,82 kn	36.820.203,79 kn	Projekt je realiziran

Mozaik	Investicijsko ulaganje u izgradnju i opremanje poslovne jedinice za sušenje drvene građe i proizvodnju briketa	34.672.071,26 kn	14.628.189,92 kn	Projekt je realiziran
Medicinska škola Bjelovar	Regionalni centar kompetentnosti medicinske škole Bjelovar	33.374.080,51 kn	28.368.000,00 kn	Projekt je u tijeku

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Koprivničko-križevačka županija ima 310 projekata, najviše ih je u gradu Koprivnici (24), Križevcima (47) i Đurđevcu (24). Od ukupno 188 projekata, iz javnoga sektora ih je 60. Tablica 5. daje prikaz kapitalnih projekata na području Koprivničko-križevačke županije.

Tablica 5. Kapitalni projekti na području Koprivničko-križevačke županije *Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“*

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Piškornica regionalni centar za gospodarenje otpadom Sjeverozapadne Hrvatske	Regionalni centar za gospodarenje otpadom sjeverozapadne Hrvatske Piškornica	448.230.229,30 kn	283.816.878,32 kn	Projekt je u tijeku
Koprivničke vode	Poboljšanje vodno-komunalne infrastrukture aglomeracije Koprivnica	410.073.314,73 kn	283.816.878,32 kn	Projekt je u tijeku
Komunalije	Izgradnja vodno-komunalne infrastrukture aglomeracija Đurđevac, Virje, Ferdinandovac i Podravske Sesvete	282.013.010,84 kn	19.628.0281,42 kn	Projekt je u tijeku
Vodne usluge	Razvoj vodno-komunalne infrastrukture aglomeracije Križevci	256.370.225,10 kn	179.871.104,61 kn	Projekt je u tijeku

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Regija Zapad

Zapadna Hrvatska obuhvaća Primorsko-goransku, Istarsku i Ličko-senjsku županiju. Najviše je projekata u regionalnim središtima i većim gradovima. Primorsko-goranska županija ukupno broji 623 projekta od čega su u gradu Rijeci 382 projekta. Kapitalni projekti su infrastrukturalni projekti javnoga sektora. Tablica 6. daje prikaz kapitalnih projekata na području Primorsko-goranske županije.

Tablica 6. Kapitalni projekti na području Primorsko-goranske županije *iz Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“*

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Komunalno društvo vodovod i kanalizacija	Poboljšanje vodno-komunalne infrastrukture na području aglomeracije Rijeka	1.761.563.462 kn	1.256.548.480 kn	Projekt je u tijeku
Ponikve voda	projekt prikupljanja, odvodnje i pročišćavanja otpadnih voda na području otoka Krka	510.913.257 kn	369.138.660 kn	Projekt je u tijeku
Vodoopskrba i odvodnja Cres Lošinj	Projekt poboljšanja vodnokomunalne infrastrukture aglomeracija Cres, Martinšćica, Nerezine, Mali i Veli Lošinj	387.020.156 kn	263.355.489,05 kn	Projekt je u tijeku
Vodovod i odvodnja Žrnovnica Crikvenica Vinodol	Sustav odvodnje otpadnih voda aglomeracije Novi Vinodolski, Crikvenica i Selce	367.636.276,28 kn	261.119.567,03 kn	Projekt je u tijeku
Sveučilište u Rijeci	Studentski smještaj na Kampusu Sveučilišta u Rijeci, 1. faza (TRIS)	178.629.017,85 kn	151.834.665,17 kn	Projekt je realiziran

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Istarska županija ukupno broji 355 projekata od čega je u Puli 85, Pazinu 42, Rovinju 14, Umagu 11. Kapitalni projekti su infrastrukturalni projekti javnoga sektora. Tablica 7. daje prikaz kapitalnih projekata na području Istarske županije.

Tablica 7. Kapitalni projekti na području Istarske županije *iz Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“*

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
6. maj odvodnja	Poboljšanje sustava odvodnje i pročišćavanja otpadnih voda u aglomeracijama Umag-Savudrija-Novigrad istarski	258.934.549,94 kn	180.339.055,48 kn	Projekt je u tijeku
Odvodnja Poreč	Razvoj vodnokomunalne infrastrukture na području aglomeracije Rovinj	58.403.812,50 kn	349.26.408,00 kn	Projekt je realiziran
Odvodnja Rovinj-Rovigno	Razvoj vodnokomunalne infrastrukture na području aglomeracije Rovinj	258.934.549,94 kn	180.339.055,48 kn	Projekt je realiziran

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli	Proširenje infrastrukture studentskih smještajnih kapaciteta Studentskog doma Pula	58.403.812,50 kn	49.643.240,63 kn	Projekt je realiziran
Grad Pula - Pola	Mehanika-polivalentni centar	53.488.779,63 kn	34.926.408,00 kn	Projekt je u tijeku

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Ličko-senjska županija ukupno broji 65 projekata od čega je u Gospiću 20, Novalji 10 i Senju 6. Kapitalni projekti su infrastrukturalni projekti javnoga sektora. Tablica 8. daje prikaz kapitalnih projekata na području Ličko-senjske županije.

Tablica 8. Kapitalni projekti na području Ličko-senjske županije *iz Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020."*

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Komunalije	Poboljšanje vodno-komunalne infrastrukture aglomeracije Novalja	248.353.489,69 kn	172.494.435,8 kn	Projekt je realiziran
Grad Gospić	Razvoj infrastrukture širokopojasnog pristupa za područje Grada Gospića, Grada Otočca i Općine Plitvička Jezera	95.166.788,40 kn	75.091.365,14 kn	Projekt je u tijeku
Lučka uprava Novalja	Rekonstrukcija i dogradnja trajektnog pristaništa Žigljen	73.422.876,23 kn	62.409.444,79 kn	Projekt je u tijeku
Javna ustanova Park prirode Velebit	Centar izvrsnosti Cerovačke špilje - održivo upravljanje prirodnom baštinom i krškim podzemljem	62.627.803,3 kn	53.233.632,8 kn	Projekt je realiziran
Happy Tours	Produljenje turističke sezone i razvoj turističke destinacije kroz izgradnju holiday resort hotela „The Orchid Plitvice" s 4*	28.660.848,13 kn	9.735.145,74 kn	Projekt je realiziran

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Regija Istok

Istočna Hrvatska obuhvaća Virovitičko-podravsku, Osječko-baranjsku, Požeško-slavonsku, Brodsko-posavsku i Vukovarsko-srijemsku županiju. Najviše je projekata u regionalnim središtima i većim gradovima. Virovitičko-podravska županija ima ukupno 145 projekata od čega je u Virovitici 60 i Pitomači 16 projekata. Kapitalni projekti su infrastrukturni projekti javnoga sektora. Tablica 9. daje prikaz kapitalnih projekata na području Virovitičko-podravske županije.

Tablica 9. Kapitalni projekti na području Virovitičko-podravske županije *iz Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“*

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Komrad	Poboljšanje vodnokomunalne infrastrukture aglomeracije Slatina	213.405.964,20 kn	152.538.642,78 kn	Projekt je u tijeku
Virkom	sustav odvodnje i pročišćavanja otpadnih voda aglomeracije Pitomača	209.623.645,00 kn	149.028.803,45 kn	Projekt je u tijeku
Virkom	Projekt poboljšanja vodnokomunalne infrastrukture aglomeracije Virovitica - Faza II	131.826.659,90 kn	92.561.675,96 kn	Projekt je realiziran
Grad Orahovica	Uređenje Turističko-rekreacijskog centra „Jezero - Hercegovac - Ružica grad“	81.058.046,24 kn	68.193.647,92 kn	Projekt je u tijeku
Grad Virovitica	Integrirani razvojni program Virovitica „5 do 12 za Dvorac“	78.422.470,64 kn	66.659.100,04 kn	Projekt je realiziran

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Osječko-baranjska županija ukupno broji 576 projekata od čega je u Osijeku 307 i u Đakovu 49 projekata. Kapitalni projekti su infrastrukturni projekti javnoga sektora. Tablica 10. daje prikaz kapitalnih projekata na području Osječko-baranjske županije.

Tablica 10. Kapitalni projekti na području Osječko-baranjske županije *iz Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“*

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Dvorac	Projekt vodoopskrbe i odvodnje Valpovo - Belišće	271.578.968,00 kn	189.561.114,00 kn	Projekt je u tijeku
JU Lučka uprava Osijek	Izgradnja terminala za pretovar rasutih tereta u luci Osijek	244.330.965,03 kn	191.684.388,70 kn	Projekt je realiziran
Gradski prijevoz putnika	Modernizacija tramvajske infrastrukture na području grada Osijeka	21.405.876,000 kn	169.803.354,79 kn	Projekt je realiziran
Đakovački vodovod	Poboljšanje vodnokomunalne infrastrukture aglomeracije Đakovo	213.851.627,05 kn	152.261.357,46 kn	Projekt je u tijeku
Vodovod-Osijek	Projekt poboljšanja vodnokomunalne infrastrukture grada Osijeka - FAZA II	200.679.737,00 kn	146.679.832,00 kn	Projekt je u tijeku

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Požeško-slavonska županija ukupno broji 221 projekt od čega je u Požegi 81, Pakracu 49 i Lipiku 19 projekata. Kapitalni projekti su infrastrukturni projekti javnoga sektora. Tablica 11. daje prikaz kapitalnih projekata na području Požeško-slavonske županije.

Tablica 11. Kapitalni projekti na području Požeško-slavonske županije iz Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020."

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Tekija	Poboljšanje vodno-komunalne infrastrukture na području aglomeracije Požega	171.777.186,90 kn	124.444.841,93 kn	Projekt je realiziran
Vode Lipik	Poboljšanje vodno-komunalne infrastrukture aglomeracije Lipik-Pakrac	153.546.408,40 kn	110.389.119,39 kn	Projekt je realiziran
Tekija	Razvoj vodno-komunalne infrastrukture aglomeracije Pleternica	141.426.792,10 kn	99.099.103,00 kn	Projekt je u tijeku
Spin Valis	Centar kompetencija za razvoj inovativnih drvnih proizvoda – CEKOM SPIN	98.615.696,32 kn	60.233.713,38 kn	Projekt je u tijeku
Grad Lipik	Terme Lipik	73.060.105,85 kn	61.898.992,93 kn	Projekt je u tijeku

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj županija

Brodsko-posavska županija ukupno broji 262 projekta od čega je u Slavonskom Brodu 140 i Novoj Gradišci 33 projekta. Kapitalni projekti su infrastrukturni projekti javnoga sektora. Tablica 12. daje prikaz kapitalnih projekata na području Brodsko-posavske županije.

Tablica 12. Kapitalni projekti na području Brodsko-posavske županije iz Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020."

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Strojarski fakultet u Slavonskom Brodu	Centar za istraživanje, razvoj i inovacije (ciri)	2.498.137,66 kn	2.123.417,01 kn	Projekt je realiziran

Experio	Razvoj stroja za kontrolu kvalitete i stroja za paletizaciju u automobilskoj industriji	6.492.575,65 kn	4.727.236,96 kn	Projekt je u tijeku
Centar kompetencija za napredno inženjerstvo Nova Gradiška	Tehnološki inkubator Nova Gradiška	23.158.992,41 kn	19.945.084,25 kn	Projekt je u tijeku
Grad Nova Gradiška	Ulaganje u infrastrukturu Industrijski park Nova Gradiška	6.260.414,86 kn	5.321.350,92 kn	Projekt je realiziran
Razvojna agencija Grada Slavonskog Broda	TURN - enTrepreneURship iN Slavonski Brod	253.663,72 kn	215.614,15 kn	Projekt je realiziran

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Vukovarsko-srijemska županija ukupno broji 285 projekata od čega su u Vinkovcima 99, Vukovaru 90, Županji 20 i Iloku 12 projekata. Kapitalni projekti su infrastrukturni projekti javnoga sektora. Tablica 13. daje prikaz kapitalnih projekata na području Vukovarsko-srijemske županije.

Tablica 13. Kapitalni projekti na području Vukovarsko-srijemske županije iz Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“

Naziv Korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Vinkovački vodovod i kanalizacija	Poboljšanje vodno-komunalne infrastrukture na području aglomeracija Vinkovci, Otok, Ivankovo i Cerna	384.560.952,11 kn	272.134.035,00 kn	Projekt je u tijeku
Vodovod grada Vukovara	Poboljšanje vodno-komunalne infrastrukture grada Vukovara - Faza II	314.144.301,00 kn	221.837.433,00 kn	Projekt je realiziran
Muzej Vučedolske kulture	Arheološki park Vučedol	117.299.998,51 kn	99.704.998,72 kn	Projekt je u tijeku
Grad Vukovar	Izgradnja Ekonomske škole Vukovar	93.184.571,78 kn	46.443.189,73 kn	Projekt je u tijeku
Grad Vinkovci	Izgradnja nadvožnjaka Duga ulica - Borinačka ulica i prilazne prometnice u gradu Vinkovcima	78.468.769,67 kn	66.698.454,21 kn	Projekt je u tijeku

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Regija Jug

Južna Hrvatska obuhvaća Splitsko-dalmatinsku, Zadarsku, Šibensko-kninsku i Dubrovačko-neretvansku županiju. Najviše je projekata u regionalnim središtima i većim gradovima. Splitsko-dalmatinska županija ukupno broji 476 projekata od čega je u Splitu 267, Makarskoj 25, Kaštelima 20 i Trogiru 13 projekata. Kapitalni projekti su infrastrukturni projekti javnoga sektora. Tablica 14. daje prikaz kapitalnih projekata na području Splitsko-dalmatinske županije.

Tablica 14. Kapitalni projekti na području Splitsko-dalmatinske župa*nije* iz *Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020."*

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Vodovod i kanalizacija	Poboljšanje vodno-komunalne infrastrukture aglomeracije Split – Solin	1.419.408.482,1 kn	975.315.032,88 kn	Projekt je u tijeku
Vodovod i kanalizacija	Poboljšanje vodno-komunalne infrastrukture aglomeracije Kaštela-Trogir	115.1030.595,12 kn	80.322.2768,51 kn	Projekt je u tijeku
Regionalni centar čistog okoliša	Centar za gospodarenje otpadom u Splitsko-dalmatinskoj županiji	454.129.208,00 kn	322.498.130,9 kn	Projekt je u tijeku
Hvarski vodovod	Projekt izgradnje vodno-komunalne infrastrukture aglomeracija Jelsa -Vrboska i Stari Grad	378.933.698,00 kn	259.088.936,28 kn	Projekt je realiziran
Vodovod i odvodnja Cetinske krajine	Poboljšanje vodno-komunalne infrastrukture aglomeracije Sinj	302.669.801,3 kn	211.610.086,23 kn	Projekt je realiziran

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Zadarska županija ukupno broji 182 projekta od čega je u Zadru 84, Benkovcu 35 i Biogradu na Moru 10 projekata. Kapitalni projekti su infrastrukturni projekti javnoga sektora. Tablica 15. daje prikaz kapitalnih projekata na području Zadarske županije.

Tablica 15. Kapitalni projekti na području Zadarske župa*nije iz Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“*

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Eko	Izgradnja Centra za gospodarenje otpadom Biljane Donje	486.217.920,8 kn	370.816.907,39 kn	Projekt je u tijeku
Odvodnja usluge odvodnje i pročišćavanja otpadnih voda	Projekt poboljšanja vodno-komunalne infrastrukture aglomeracije Zadar - Petrčane	453.641.772,00 kn	313.659.754,75 kn	Projekt je u tijeku
Vodovod-Vir	Poboljšanje vodno-komunalne infrastrukture aglomeracije Nin - Privlaka - Vrsi	317.776.078,4 kn	224.974.341,34 kn	Projekt je realiziran
Sveučilište u Zadru	Studentski smještaj i prehrana u Novom kampusu Sveučilišta u Zadru	74.480.127,22 kn	63.308.108,14 kn	Projekt je realiziran
Aluflexpack novi	RAPID - Razvoj novog proizvoda i unaprjeđenje tehnoloških procesa kroz provedbu industrijskog istraživanja	70.603.223,40 kn	24.910.284,25 kn	Projekt je realiziran

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Šibensko-kninska županija ukupno broji 161 projekt od čega je u Šibeniku 60 projekata, Kninu 50 i Vodicama 8 projekata. Kapitalni projekti su infrastrukturni projekti javnoga sektora. Tablica 16. daje prikaz kapitalnih projekata na području Šibensko-kninske županije.

Tablica 16. Kapitalni projekti na području Šibensko-kninske županije iz Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Vodovod i odvodnja	Sustav vodoopskrbe, odvodnje i pročišćavanja otpadnih voda aglomeracije Šibenik	397.025.090,00 kn	272.004.105,52 kn	Projekt je u tijeku
Bikarac	Uspostava cjelovitog i održivog sustava gospodarenja otpadom na području Šibensko-kninske županije	156.358.000,50 kn	111.586.450,64 kn	Projekt je realiziran
Vodovod i odvodnja	Sustav vodoopskrbe, odvodnje i pročišćavanja otpadnih voda aglomeracije Betina-Murter	124.691.413.00 kn	85.645.395,61 kn	Projekt je realiziran

Vodovod i odvodnja	Sustav vodoopskrbe, odvodnje i pročišćavanja otpadnih voda aglomeracije Vodice-Tribunj-Srima	84.233.985,37 kn	62.205.110,15 kn	Projekt je realiziran
Veleučilište u Šibeniku	Studentski dom Palacin	83.619.707,55 kn	71.076.751,42 kn	Projekt je realiziran

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Dubrovačko-neretvanska županija ukupno broji 131 projekt od čega je u Dubrovniku 68, Metkoviću 13 i Korčuli 5 projekata. Kapitalni projekti su infrastrukturni projekti javnoga sektora. Tablica 17. daje prikaz kapitalnih projekata na području Dubrovačko-neretvanske županije.

Tablica 17. Kapitalni projekti na području Dubrovačko-neretvanske županije iz Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Zračna luka Dubrovnik	Razvoj zračne luke Dubrovnik	1.165.671.327,00 kn	729.779.382,01 kn	Projekt je realiziran
Vodovod Dubrovnik	Razvoj vodno-komunalne infrastrukture Dubrovnik	647.820.209,34 kn	457.644.948,87 kn	Projekt je u tijeku
Agencija za gospodarenjem otpadom	Centar za gospodarenje otpadom Dubrovačko-neretvanske županije Lučino Razdolje	408.686.935,00 kn	286.809.158,73 kn	Projekt je u tijeku
Metković, za vodoopskrbu i odvodnju otpadnih voda	Razvoj vodno-komunalne infrastrukture aglomeracije Metković	358.929.889,00 kn	253.696.378,57 kn	Projekt je u tijeku
Sveučilište u Dubrovniku	Kompleks studentskog doma Sveučilišta u Dubrovniku	2.034.59.087,53 kn	150.900.000,00 kn	Projekt je realiziran

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Središnja Regija

Središnja Hrvatska obuhvaća Sisačko-moslavačku, Karlovačku, Zagrebačka županiju i Grad Zagreb. Najviše je projekata u Gradu Zagrebu, regionalnim središtima i većim gradovima. Sisačko-moslavačka županija ukupno broji 299 projekata od čega je u Sisku 109, Petrinji 90 i Kutini 32 projekta. Kapitalni projekti su infrastrukturni projekti javnoga sektora. Tablica 18. daje prikaz kapitalnih projekata na području Sisačko-moslavačke županije

Tablica 18. Kapitalni projekti na području Sisačko-moslavačke županije iz Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
MOSLAVINA	Poboljšanje vodno-komunalne infrastrukture aglomeracije Kutina	390.731.724,90 kn	262.967.282,54 kn	Projekt je realiziran
Privreda	Poboljšanje vodno-komunalne infrastrukture aglomeracije Petrinja	344.922.279,52 kn	244.894.803,91 kn	Projekt je realiziran
Vodovod Novska	Razvoj vodnokomunalne infrastrukture aglomeracije Novska	98.905.027,68 kn	70.105.921,45 kn	Projekt je u tijeku
Tehnička škola Sisak	Uspostava regionalnog centra kompetentnosti Tehničke škole Sisak za područje elektrotehnike i računalstva u Sisačko-moslavačkoj županiji	76.767.572,40 kn	29.999.999,60 kn	Projekt je u tijeku
Opća bolnica „Dr. Ivo Pedišić“ Sisak	Rekonstrukcija bolničkog kompleksa i uspostava dnevne bolnice u Općoj bolnici „Dr. Ivo Pedišić“	40.401.494,36 kn	34.341.270,21 kn	Projekt je realiziran

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Karlovačka **županija** ukupno broji 170 projekata od čega je u Karlovcu 85 i Dugoj Resi 9 projekata. Kapitalni projekti su infrastrukturni projekti javnoga sektora. Tablica 19. daje prikaz kapitalnih projekata na području Karlovačke županije.

Tablica 19. Kapitalni projekti na području Karlovačke županije *iz Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“*

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Vodovod i kanalizacija	Poboljšanje vodno-komunalne infrastrukture aglomeracije Karlovac - Duga Resa	330.746.980,00 kn	227.484.627,06 kn	Projekt je u tijeku
Centar za gospodarenje otpadom Karlovačke županije Kodos	Centar za gospodarenje otpadom Babina Gora	128.222.862,00 kn	103.585.047,02 kn	Projekt je u tijeku
HS produkt	Centar kompetencija za naprednu proizvodnju i mehatroniku (CEKOM NP 4.0)	49.120.673,14 kn	30.707.436,12 kn	Projekt je u tijeku

Veleučilište u Karlovcu	Atrij znanja	37.837.729,07 kn	32.162.069,71 kn	Projekt je realiziran
Opća bolnica Karlovac	Krečenje prostora dnevnih bolnica i dnevnih kirurgija Opće bolnice Karlovac	35.731.867,90 kn	30.372.087,72 kn	Projekt je realiziran

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Zagrebačka županija ukupno broji 530 projekata od čega je u Svetoj Nedelji 81, Svetom Ivanu Zelini 37, Ivanić Gradu 31 i Jastrebarskom 27 projekata. Kapitalni projekti su infrastrukturni projekti. Tablica 20. daje prikaz kapitalnih projekata na području Zagrebačke županije.

Tablica 20. Kapitalni projekti na području Zagrebačke županije *iz Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020."*

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Vodoopskrba i odvodnja Zaprešić	Projekt poboljšanja vodno-komunalne infrastrukture aglomeracije Zaprešić	547.040.890,00 kn	387.792.012,26 kn	Projekt je realiziran
VG Vodoopskrba	Sustav odvodnje i pročišćavanja otpadnih voda Aglomeracije Velika Gorica	398.890.121,00 kn	268.788.163,00 kn	Projekt je u tijeku
Div grupa	Centar kompetencija za naprednu mobilnost	174.639.985,75 kn	103.668.504,65 kn	Projekt je u tijeku
Vodoopskrba i odvodnja Zagrebačke županije	Rugvica – Dugo Selo sustav odvodnje i pročišćavanja otpadnih voda	173.079.910,00 kn	12.1542.125,00 kn	Projekt je realiziran
Vode Jastrebarsko	Sustav vodoopskrbe, odvodnje i pročišćavanja otpadnih voda aglomeracije Jastrebarsko	135.413.711,45 kn	97.836.673,60 kn	Projekt je realiziran

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Grad Zagreb ima ukupno 4438 projekata. Kapitalni projekti su infrastrukturni projekti javnoga sektora. Tablica 21. daje prikaz kapitalnih projekata na području Grada Zagreba.

Tablica 21. Kapitalni projekti na području Grada Zagreba iz Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“

Naziv korisnika	Naziv operacije	Ukupni prihvatljivi izdaci dodijeljeni operaciji	ESIF sredstva	Status realizacije
Hrvatske ceste	Cestovna povezanost s Južnom Dalmacijom	3.215.559.659,40 kn	2.733.225.710,49 kn	Projekt je realiziran
HŽ Infrastruktura	Rekonstrukcija postojećeg i izgradnja drugog kolosijeka na dionici Hrvatski Leskovac - Karlovac	2.720.993.339,99 kn	2.312.844.338,99 kn	Projekt je u tijeku
HŽ Infrastruktura	Rekonstrukcija postojećeg i izgradnja drugog kolosijeka željezničke pruge na dionici Dugo Selo - Križevci 2. faza	1.279.914.884,20 kn	1.087.927.651,57 kn	Projekt je u tijeku
HŽ putnički prijevoz	Obnova voznog parka HŽ Putničkog prijevoza novim elektromotornim vlakovima	1.035.687.620,00 kn	880.334.477,00 kn	Projekt je realiziran
Hrvatska akademska i istraživačka mreža Carnet	e-Škole: Razvoj sustava digitalno zrelih škola (II. faza)	996.282.865,94 kn	846.840.436,04 kn	Projekt je u tijeku

Izvor: iz Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj

Zaključak

Apliciranje EU projekata nije novina, na hrvatskom tržištu postoji određena praksa pripreme i provedbe projekata, no izazovi i dalje postoje. Ovo su projekti planiranih aktivnosti i angažiranja određenih resursa. Praksa pokazuje nedovoljnu fleksibilnost kod promjena u pravilima i odredbama, poštivanje vremenskog okvira uslijed izvanrednih okolnosti na koje nositelj projekta nije mogao utjecati te pojava neprihvatljivih troškova kao direktna posljedica potonjeg. Nepravilnosti koje potječu iz provođenja mogu rezultirati nastankom neprihvatljivih troškova i time narušiti financijski okvir. Svaka veća promjena potencijalno dovodi do izmjene ugovora o dodjeli bespovratnih sredstava, a one se moraju donijeti u skladu s propisanim kumulativnim odredbama kao što su promjene u budžetu, promjene u trajanju pojedine aktivnosti ili cjelokupnog projekta, izmjene zadanih aktivnosti ili u pokazateljima. Kompleksnost dokumentacije cjelokupnog projekta zahtijeva institucionalnu potporu. Vrijednost i broj projekata samo su jedna od komponenti za mjerenje uspješnosti. Kao pomoć u realizaciji projekata u vidu informiranja i edukacije te kao posredničko tijelo nastupa Središnja agencija za financiranje i ugovaranje programa i projekata Europske unije. Iako je naveden veći broj rizika i ograničenja provedbi projekata iz EU fondova, prednosti su ipak one koje su dominantnije jer mnogi se projekti ne bi mogli provesti. Provedba projekata od strateške je važnosti za gos-

podarstvo Republike Hrvatske, a pametan, održiv i uključiv rast gospodarstva dio je Strategije EU-a.

Literatura

1. Baljkas, S. i Omazić, M. A. (2005). Projektni menadžment, Sinergija nakladništvo d.o.o., Zagreb, str. 13
2. Bestvina Bukvić, I. (2013). Istraživanje primjene analize specifičnih rizika u projektnom financiranju, Ekonomski vjesnik god. XXVI, BR. 2/2013. str. 481-495 preuzeto s chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://hrcak.srce.hr/en/file/172152
3. Bošnjak, S. i Tolušić, E. (2012). Nuts II regije kao dio kohezijske politike Europske unije, Praktični menadžment, Vol. III, br. 5, str. 79-84 preuzeto s file:///C:/Users/Home-PC/Downloads/PM-br5-cl11.pdf
4. Buenger, K. (2004) European Economic Policy. International Graduate Business School Zagreb
5. Devčić, A. i Šosar, M. (2011). Upravljanje apsorpcijskim kapacitetima u korištenju fondova Europske unije - izazovi Panonske regije, Praktični menadžment, Vol. II, br. 3, str. 28-33 preuzeto s file:///C:/Users/Home-PC/Downloads/PM-br3-cl4.pdf
6. Europski strukturni i investicijski fondovi preuzeto s https://strukturnifondovi.hr/eu-fondovi/esi-fondovi-2014-2020/op-konkurentnost-i-kohezija/
7. Gojšić, J., Horvatinčić, K., Jugo, G. i Marjanović, N. (2008). Upravljanje projektima, Incremedia, Zagreb
8. Kerf, M., Gray, D. R., Irwin, T., Levesque, C. i Taylor, R. R. (1998). Concessions for Infrastructure: A Guide to Their Design and Award, World Bank Technical Paper, br. 339, Washington: Svjetska banka
9. Krusha, E. I Mahmutović, A. (2021). Rizici na projektu, Polytechnic & Design Vol. 9, No. 2,
10. Mandl, U., Dierx, A., i Ilzkovitz, F. (2008). The effectiveness and effieiciency of public spending, European economy- Economic papers 301(28-29)
11. Operativnog programa Konkurentnost i kohezija, Europskog fonda za regionalni razvoj preuzeto s https://strukturnifondovi.hr/eu-fondovi/esi-fondovi-2014-2020/op-konkurentnost-i-kohezija/
12. Pylak, C. (2007). Intelligent region management Intelligent absorption of EU funds, Romanian Journal of Regional Science, Vol.1/1 (70-80)

13. Tolušić, M., Koporčić, N. i Tolušić, Z. (2013). Uloga i važnost EU fondova za Republiku Hrvatsku, Ekonomski vijesnik god. XXVI, BR. 1/2013. str. 215-222 preuzeto s file:///C:/Users/Home-PC/Downloads/EV_1_2013_clanak_Tolusic_Koporcic_Tolusic.pdf
14. Vojnović, M. (2007). Financijski sustav EU u periodu 2007-2013. Informator 10-26, 5286
15. Vojnović, M. (2008). Strukturni fondovi EU i IPA – Instrument pretpristupne pomoći, Hrvatska javna uprava, br. 2 preuzeto s chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://hrcak.srce.hr/en/file/199990

Project management Project analysis Operational Program "Competitiveness and Cohesion 2014 - 2020" by regions of the Republic of Croatia

Abstract

Project preparation and implementation is not an easy process and requires systematic work and monitoring that is characterized by a multitude of challenges of emerging unpredictable situations. Timely communication of the project holder and institutional support that can prevent possible unwanted consequences is important. With a common approach to achieving goals, the desired results can be achieved. The analysis of financing infrastructure projects from EU funds through the Operational Program Competitiveness and Cohesion in the project period 2014-2020 showed that significant grants were awarded for infrastructure projects of strategic importance for the region that enable local development. Most grants were awarded in the field of environmental protection and resource sustainability, transport and mobility, business competitiveness. No measure can completely undo the recent crisis in the market, so it is necessary for the implementing bodies in the management of EU funds to improve certain shortcomings and take into account the proposals given for the next programming period.

Keywords: *Project Management, European Regional Development Fund, Operational Program "Competitiveness and Cohesion 2014-2020", regions, public sector, private sector*